FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

SZERKESZTETTE

BERECZ ANTAL,

a magyar földrajzi társaság főtitkára

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

A FÜZET FRANCZIA KIVONATÁT SZERKESZTI **KIRÁLY PÁL**, TÁRSASÁGI TITKÁR.

BUDAPEST, 1886.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA PÁRTFOGÁSA MELLETT KIADJA

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

RÉDIGÉ PAR **ANTOINE BERECZ** SECRÉTAIRE GÉNÉRAL.

Tome XIV.

Chaque numéro du bulletin contient en langue française un abrégé du texte original. Rédigé par **Paul Király** secrétaire de la société.

TARTALOM.

Czikkek:

Rudolf csász. és kir. főherczeg és trónörökös Ő felségének előszava »Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben czímű münek Magyarországról szóló köteteihez 1
Hazánk leírói 1885-ben. *Dr. Márki Sándor-tól* 53
A török faj. *Czirbusz Géza-tól* 75
A hazai anthropologia ügyében. *Tömösváry Lajos-tól* 85
Pamir lakosai. *Cs. L.-tól* 90
A földrajzi oktatás terve a külföldön és a mi középiskoláinkban. *Dr Brózik Károlytól* 95
A felső Duna rejtélyes fényomulása a Rajna vízkörnyékébe. *Dr. Szabó József-tól* 133
Przseválszkij M. Nikoláj őrnagy ezredes negyedik középázsiai útjáról. *Csopey L.-tól* 137
Revoil György utazása a Somalik országában. *Dr. Simonyi Jenő-től* 146
A közép Marosvölgy barlangjai. *Téglás Gábor-tól* 189
Az európai nagy vízválasztó vonal magyarországi része. *Scholtz Albert-tól* 208
Cettinje. *Strausz Adolf-tól* 216
Kerr Montagu utazása Délafrikán keresztül 234
Uti emlékek Luzon szigetéről. *Xantus János-tól* 245
A Kongó vidékéről *Berecz Antal-tól* 298
Afrika új térképe. *Tömösváry Lajos-tól* 308
Európa népességének egyenlőtlen szaporodása. *Hanusz István-tól* 318
A víz fogyása az aral-kaszpii lapályon. *Cs. L.-tól* 324
»Az európai nagy vízválasztó vonal magyarországi része«. *Mihalik József-től* 327
Szabad Szvaneczia, az Ingur felső hosszvölgye. *Déchy Mór-tól* .. 349
Egy öreg magyar utazó. *Hanusz István-tól* 390
Alföldünk belvizei. *Hanusz István-tól* 405
A Fertő és vidéke. *Dr. Thirring Gusztáv-tól* 469
Afrika kikutatása 514
Vácz helyrajzi és statisztikai szempontból. *Findura Imré-től* ... 565
Macedoniában. *Strausz Adolf-tól* 587

Földrajzi társaságok.

A földrajzi társaságok statisztikai átnézete 112
A földrajzi folyóiratok 116
A császári orosz földrajzi társaság 1885. évi jelentése 162
A német geographusok VI. nagygyülése. *Berecz Antal-tól* 509
Az 1886. évi földrajzi kiállítás Drezdában. *Berecz Antal* 600

Társasági ügyek.

Választmányi ülések 25, 125, 164, 287, 540, 604
Felolvasó ülések..26, 127, 164, 287, 288, 540, 542, 543, 604, 606
Közgyülés január 21-én 27
Megnyitó beszéd, melyet társaságunk f. é. közgyülésén felolvasott *Dr. Vámbéry Ármin* 3
Rövid jelentés az 1885. évben tett és irodalmilag is közölt földrajzi munkálatokról. *Dr. Vámbéry Ármin-tól* 10
Főtitkári jelentés a társaság működéséről és állapotáról 1885-ben. *Berecz Antal-tól* 12
Kimutatás a társaság bevételei és kiadásairól 1885-ben..... 20
Költségelőirányzat 1886-ra..... 21
Jelentés a főiskolai tanulók részére 1885-ben kihirdetett pályakérdésekről..... 22
Jelentés a könyvtár és a térképgyüjtemény gyarapodásáról 1885-ben. *Király Pál-tól* 23
Pályázati hirdetés..... 25
A tagok szaporítása czéljából kiküldött bizottsag 1886. február 1-én tartott ülésének jegyzőkönyve 165
A Magyar Földrajzi Társaság az 1885. évi országos kiállításon 419

Könyvészet.

	Lap.		Lap.
Droysen történelmi térképei..	29	Die Tlinkit-Indianer	161
Die weite Welt	33	La terre á vol d'oiseau.....	161
Geographische Universal-Bibliothek	35	Egyetemes földrajz. Irta Hunfalvy János.....	239
Die Vergletscherung der deutschen Alpen, ihre Ursachen periodische Wiederkehre und ihr Einfluss auf die Bodengestaltung	36	Die Süd-Karpathen zwischen Retjezat und Königstein von F. W. Paul Lehmann ...	241
»Az osztrák-magyar monarchia szóban és képben«	37	Geographisches Namenbuch von Oesterreich-Ungarn.....	243
A török faj	149	Oesterreichische Vaterlandskunde für Obergymnasien von A. Gindely, G. A. Schimmer und A. Steinhauser..	396
Magyarország megyéinek kézi atlasza	150	Chavanne-féle Physikalisch-statistischer Handatlas von Oesterreich-Ungarn.....	398
»Áruforgalmunk«	151	A magyar állam erdőségeinek	
Völkerkunde	158		
Atlas von Afrika.....	159		

	Lap.
gazdasági és kereskedelmi leírása. Irta Bedő Albert..	429
A »Magyarországi Kárpátegyesület évkönyve«	434
Selmeczi kalauz	436
A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés	437
Vasutat és ipart a Székelyföldnek.....	438
Az erdélyi részek helységnévtára	440
Turkesztán	441
A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása	446
A császári orosz földrajzi társaság közleményei	449
Orohydrographisches - Tableau aus der Uebersichts-Karte von Mittel-Europa	529
Aus dem Reiche der Gesellschaft	532
Erdgeschichte	533
Helyrajzi emlékmű.....	534
Az éghajlat változóságáról...	535
Buziás gyógyfürdő hely.....	535
A magyar orvosok és természetvizsgálók XXIII. vándor-gyülésének kirándulási helyei.....	536
Emléklap Temesvár szabad királyi város centenariumi ünnepélyéhez	536
A Pojana-Ruszka nyugati felének és környékének átnézetes földtani térképe.....	536
Iskolai atlasz	537
Az ausztriai és magyarországi képviselő választó-kerületek térképe	537
Biharvármegye földrajza	538
Állomási jegyzék az Osztrák-magyar birodalom vasuti térképen...	539
Particularismus.....	539
Beérkezett könyvek és térképek 54, 127, 184, 328, 402, 460, 628	554

Rövid közlemények.

I. *Expeditiók.*

Sikeres hajózás a Nigeren...	38
Az orosz tud. akadémiának az uj-szibiriai szigetekre küldött expeditiójáról	166
Keleti Grönland partjairól...	169
Az orosz lapföldön.....	170
Afrika kontinensén keresztül.	170
Rogozinszki gróf.....	171
A szomali földön	171
A Kongo mellékfolyói	172
Last expeditiója	173
A Kilwa tó vidéke	173
A Pilcomayo folyó.....	174
Uj német expeditió Uj-Guineába	174
Everill kapitány expeditiója..	174
Ujabb hirek az új-szibiriai szigetekre küldött orosz expeditióról	289
A Kamerun	330
A Togoföld.....	331
Kund és Tappenbeck	331
Flegel Róbert expeditiója ...	331
Grum-Grzsimajlo E. G.....	443
A Kaukazus melléki expeditiók	451
Az orosz földrajzi társaság ez idei expeditiói.....	452
Przsevalszkij hazaérkezése...	452
Greely hadnagy sarkvidéki utazasa...	453
A khorasszáni expeditióról ..	543
A Nyassza	544
A felső Niger.....	544
Dr. Fischer expeditiója	545
Szekoli, a Kongó ujonnan felfedezett mellékfolyója.....	545
Casati olasz kapitányról	546

	Lap.		Lap.
Serpa Pinto	606	Jádrinczev Mihajlovics Nikoláj	613
Casati kapitány	608	A moszkvai természettudományi társulat expeditiói	614
Az új-szibiriai szigetekre küldött expeditióról	611	Gondatti L. nyugotszibiriai útja	614
A »New-York-Times« alaskai expeditiója	612	Az osztrák Kongó-expeditióról	616

II. *Statisztikai adatok.*

A hirlapok száma az egész földgömbön	38	A német birodalom	177
Népszámlálás Boszniában s Herczegovinában	39	A középázsiai uj orosz birtok	334
Perzsia népessége	40	Az olasz katonai földrajzi intézet	334
A katholikus hitfelekezet elterjedése a világon	176	A Hawai szigetcsoport	334
		A délafrikai gyémánttelepekről	335

III. *Ethnographia.*

A gallákról	175	Körösi Csoma Sándor jogurjait fölfedezték	617
Eszkimo-köszöntés	175	A csuvasok vallásos élete	617
Grönland	331	A tambovi kormányzóság és lakói	620
A hererokról	546		

IV. *Vegyesek.*

Jáva tüzokádó hegyei	40	La Plata város	38
Nagy fontosságú hegyi út	41	Földrajzi tanszerek kiállítása	180
Patagonia fölosztása	41	A német kelet-afrikai társaság	180
A canadai órias vasút	41	Új sziget a Csendes oczeánban	181
A Kanszuh chinai tartományról	42	A Kongo vidékén	182
Az éjjeli hajózás engedélyea szuezi csatornán	42	Upingtunia nevü köztársaság	182
Birma és Sina között	42	A legmagasabb hegy a földgömbön	182
Délafrika, különösen a becsuánik földje	42	Az uj német gyarmatok	183
Nyugot-Ausztrália	45	A Korinthus-csatorna	183
A csendes tengeri uj német gyarmatok	46	Az Azovi és a Kaspi tengereket összekötő csatorna	184
A kelet-afrikai német birtokok	46	A Panama csatorna	184
Svédek Közép-Afrikában	46	A rabszolga-kereskedés elnyomása	184
Hamilton kikötő	46	Dr. Büttner	184
Eltünt sziget	47	Dr. Varrentrapp György	289
»Brit becsuna föld«	47	A német geografusok VI-dik nagygyülése	290
A Kongo állam	47	A mervi oáz öntözéséről	290

	Lap.
A sváb telepek déli és Közép-Magyarországon	292
A Fekete tenger vízállásának ingadozásairól	293
A privlaccai földszoros átvágása	295
A Kongo vidékéről	296
Szenegambiában	296
Grinnell-földről	335
A Dr. Leichhardt expeditió nyomai	337
A franczia Kongó-vidék	337
Vámbéry rehabilitatiója	455
Tengeri halak vándorlása Venezuella partjain	456
Földrajzi mondák a középkorban	459
A mervi oáz öntözése	459
Új orosz vasut Ázsiában	460
Új hajójárat	460
Az Egyesült-Államok congressusa	460
Algéria vasútjai	460
Nehány földrajzi elnevezés	547
A lipcsei földrajzi társaság 25 évi fennállásának jubileuma	549
Johnston H.	550
A meggyilkolt Hannington püspök naplója	550
A Ngami tóról	551
Az Egyesült államok topographiai térképe	551
Guinea vidéke	551
Éjszakamerika adventiv flórája	552
A bécsi katonai földrajzi intézet	553
Köszönő levél	622
Turkesztán ujjászervezése	623
A sóshering ötszázados jubileuma	623
Stundista gyónás	623
A batumi tea	624
A hittéritő s a képiró Kasgarban	625
Miklucho-Maklaj kiállítása	625
A Novaja-Zemlya első tudományos buvárának	626
A trónörökös könyve	627

Table de matières

de l'Abrégé français du Bulletin de la Société Hongroise de Géographie 1886.

Pages.

La Monarchie Austro-Hongroise en paroles et en peintures.... 1
Discours d'ouverture, par *Dr. Arminius Vámbéry* 4
Rapport sur les travaux de la Société Hongroise de Géographie pendant l'année 1885..... 11
Les écrivains qui ont décrit notre pays en 1885, par *Dr. Alex. Márki* 21
La race turque. Par. *G. Czirbusz*..... 26
Programm détaillé de l'enseignement de la géographie dans les écoles secondaires à l'étranger et en Hongrie. Par *Dr. Ch. Brozik*..... 38
La déviation mystérieure des eaux du Danube supérieur dans le bassin du Rhin. Par *Dr. Jos. Szabó*..... 45
Les cavernes de la vallée centrale de la Maros. Par *G. Téglás* 53
La partie hongroise de la grande ligne de partage des eaux de l'Europe. Par *A. Scholtz*..... 57
Souvenirs de voyage l'île de Luçon. Par *Jean Xantus*..... 61
La nouvelle carte d'Afrique. Par *L. Tömösváry* 79
La diminution des eaux sur la plaine arolo-caspienne 81
La Suanétie libre, la vallée supérieure longitudinale de l'Ingour. Par *M. Déchy* 87
Les eaux intérieures de l'Alföld. Par *E. Hanusz*..... 119
La Société hongreise de Géographie à l'exposition nationale de 1885, à Budapest..... 125
Le lac Fertő et ses environs. Par *Dr. Aug. Thirring* 135
Rapport sur le IVième congrès des géographes allemands, tenu à Dresde les 38., 29., 30. avril de 1886. Par *Antoine Berecz* 140
L'exploration de l'Afrique..... 146
La ville de Vácz au point de vue topographique et statistique. Par *E. Findura*..... 151
En Macedoine. Par *Adolphe Strausz* 156
L'exposition géographique 1886 à Dresde. Par *Antoine Berecz*. 164

Bibliographie. — Actes de la Société. — Petites communications.

Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben.

»Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben« című nagy munkának a múlt deczember 15-dikén megjelent 2. füzete hazánk leírását kezdi meg, s mint ilyen a Magyarország ismertetésére szánt négy kötetnek az 1-sö, bevezető füzete. A magában is értékes füzet becsét szokatlan mértékben emeli az élén álló előszó, mely a vállalat kezdeményezőjének és tevékeny fejének, **Rudolf** trónörökös főherczeg ő fenségének gyakorlott tollából származott. Nemcsak irodalmi, hanem politikai tekintetben is eseményül üdvözölhetjük e kitünő czikket, melynek fenséges szerzője, hazánk leendő királya, ily módon is ország-világ előtt manifesztálja úgy nagy műveltségét s írói talentumát, mint igaz alkotmányos érzületét. Már maga a »közös kötet« 1-sö füzetéhez írt bevezetése is minden tekintetben alkalmas volt, hogy monarchiánk minden népeit nagyon megörvendeztesse. Sem nagy nemzet, sem kis nemzetiség nem kerülte ott ki a fenséges író fejedelmi figyelmét, kinek mindenkihez volt egy leereszkedő nyájas szava. De főleg mi magyarok érezhetünk különösebb örömet, látva, hogy hírneves trónörökösünk a mi hazánk iránt is épen azt a mértéket alkalmazza, melylyel a monarchia másik felét megtisztelte.

Lehet, hogy olvasóink nagy része már magából a fentemlített füzetből ismeri a nagyfontosságú fejedelmi czikket: de az is lehet, hogy különösen távolabbi vidékeken még nem mindenki olvashatta azt. Bármint legyen a dolog, mi kötelességünknek ismerjük, hogy a nevezetes dolgozatot Közleményeinkbe is átvegyük s így annak terjesztésén is közremunkáljunk. Sietnénk hasábjainkat ez emlékezetes dolgozattal egyébként is díszíteni; de nekünk, hogy ezt tegyük, egygyel még több okunk is van, mint az időszaki sajtó más vállalatainak. Nekünk ugyanis Rudolf trónörökös főherczeg ő cs. és kir. fensége mélyen tisztelt protektorunk is; mi ránk nézve tehát az Ő fensége és Társaságunk közötti nagybecsü viszony alkalmi ténye is az, midőn a nagyérdekü előszót ezennel egész terjedelmében ide igtatjuk.

* * *

Magyarországon és társországain, a természet ajándokaival gazdagon megáldott e nagy és szép területen vezetjük végig olvasóinkat.

Magas hegylánczolatok, mély ősrengetegek, szelid, halmos vidékek, suttogó tölgyesek, terjedelmes tavak, halakban dús és hajózható nagy folyamok, végtelen sík puszták, jól mívelt rónaságok, szőlővenyigével koszoruzott hegyoldalak, éjszaki tájak szakadékai Galiczia határán, délszaki pompában viruló növényzet a fiumei öböl partjain: mind ezt meg fogjuk itt látni és ismerni »irásban és képben.«

Ez a mi Magyarországunk Istentől megáldott ország; hegyeiben még kincsek rejtőznek, s szűz földjei vannak még nagy darabokban. Oly ország, mely a fölvirágzásnak még folyamatán van, s melyre nézve ma még inkább gazdagsági forrásainak föltalálása és haszonra forditása, mint azoknak fáradalmas és mesterséges föntartása a legközelebbi föladat.

A nyugati és éjszaki jelleg, a déli hév és a keleti népjellem, egymásba vegyülve találkoznak itten.

Szent István koronájának birodalma természetrajzi tekintetben is nevezetes birodalom: különböző állatfajok s földrészünk három égalji növényzetei határosak itt egymással. Mind természeti lényegében, mind éghajlatában, mind tájképi jellegében ki van fejezve az átmenet a Kelet és Nyugot között.

De nemcsak a természetvizsgáló talál Magyarországnak változatokban oly annyira gazdag vidékein tanúlmányai számára folyton új anyagot, hanem a népismertető iró is, ki a nép életének, fejlődésének és sajátosságának tanúlmányozását tette föladatává. A népvándorlás utolsó hullámvetései rendkivül érdekes csoportozatait hozták itten létre a különböző nemzetiségeknek. A germán törzs nyelvi határának tőszomszédságában találjuk az éjszaki és déli szlávokat hegyeken és rónákon; keleten a románokat; magok a magyarok az ország szivében telepedtek le, csaknem kizárólag a rónákat szállva meg, kivéve egy törzset, a székelyt, mely egy osztatlan tömegben az ország keleti határát választotta lakóföldének; németek a hegyes vidékeken s elszórtan a síkságokon is laknak; e főbb néptörzseken kivül vannak még ruthének, örmények, bolgárok és czigányok is.

Ime mind ezen népfajokat föl fogjuk keresni a magok lakóhelyén; meg fogunk ismerkedni szokásaikkal és viseleteikkel, a jelenre úgy, mint a multra, tekintve; meg fogunk ismerkedni történeteikkel és kifejlődésükkel; látni fogjuk őket előhaladásukban és mívelődésükben; egy szóval meg fogjuk ismerni egész életét és lényét a népnek, a hogy keletkezett s a hogy az általa lakott földhöz alkalmazkodott.

Annyi jó és balszerencse után, annyi viszontagságok változásain keresztül, annyi véres harcz multán, egy ezer éves küzdelem végén ma is ugyanazon haza földén élnek a magyarok, melyet egykor Árpád vezérlete alatt elfoglaltak, s Szent István koronájának a természet által oly dúsan megáldott országaiban gazdag közmívelődési életet, eleven előhaladást s gyors fölvirágzást tudtak magoknak teremteni a magyar állam népei. És midőn ma a kellő nap Erdély határhegyei közül kiemelkedik, s ifjító sugaraival bearanyozza a gyönyörű rónákat, a ragyogó folyókat, a bujazöld mezőket, szép városokat s a sötét erdőket: akkor egy olyan országot üdvözöl, mely magát eseményekben gazdag, hosszú történelem után a fölvirágzás és biztos gyarapodás boldog korszakához küzdte fel, — a mi szép Magyarországunkat

Megnyitó beszéd.

A magyar földrajzi társaságnak 1886 január 21-én tartott közgyülésén felolvasta **Dr. Vámbéry Ármin** társulati alelnök.

Engedjék meg, uraim, hogy ez alkalommal régi szokásunktól eltérhessek s a lefolyt esztendő geographiai fölfedezéseinek elszámlálása helyett inkább azon viszonynak megvizsgálásába bocsátkozzam, melyet mostanában a földrajzi tudomány vívmányai — és e vívmányoknak korunk politikai tényezői által történt értékesítése között tapasztalhatunk. Ha a földrajzi események számadásába bocsátkoznám, meg kellene említenem mindazon részletes kutatásokat, melyeket Afrikában, az új Kongo-államban, a Mozambique és Nyassza-tó közötti területen, valamint e földrésznek déli felén angolok, francziák, németek és hollandok végrehajtottak, — a mely fölsorolás a tudománynak mindenesetre javára válnék, de egy fölolvasásnak nem épen alkalmas tárgya. Beszélnem kellene továbbá hasonló fölfedezésekről Ázsiában, melyek közt a Paropamisus kiágazásai, a Kaukazus, India kevésbbé ismert északnyugoti völgyei s főleg a nyugoti Czajdam, a felső Hoang-ho és a Kuen-lün hegység középső lánczolatának még mindig csak felületesen végzett átkutatása bizonyára jelentékeny szerepet játszanak. Meg kellene emlékeznem végre azon utazásokról is, melyeket Korea félszigetnek ismeretlen nyugoti partvidékén, Ausztráliában és földgömbünk egyéb pontjain megtettek. De — mint mondám — ez alkalommal kivételt teszek, a fölfedezések főbb mozzanatait jegyzetbe idecsatolva, az említett viszonyra irányozván Önök figyelmét, azt a nagy kérdést akarom megbeszélni,

mely ma már minden gondolkodó embert foglalkoztat s a melynek lényege ez: »Vajjon Európa — hol túlságosan sok ember lakik, hol a létért való küzdelem napról-napra hevesebb lesz s hol a terjeszkedési vágy, Darwin törvényei által támogatva, egészen jogosultnak mutatkozik — ez az Európa hogyan tudja és hogyan fogja értékesíteni tudományunk hőseinek munkáit és tetteit?«

Önök mosolyogni fognak s valószínűleg félnek attól, hogy én geographiai vezérczikket irtam és most ezzel akarok előállani. Nem akarok most itéletet mondani nyilatkozataim minősége fölött; de hogy a fölvetett kérdés legnagyobb mértékben érdekes, azon senki sem kételkedhetik.

Ha közelebbről szemügyre vesszük azon hatást, melyet más földrészeken megejtett fölfedezések gyakoroltak, úgy politikai, mint socziális tekintetben, Európára, azt fogjuk találni, hogy ezen évezred első felében az álmából fölébredett Nyugot, mint a tehetetlen gyermek, bölcsőjére, vagyis Ázsiára vetette tekintetét és vágyainak ideálját keresve, Ázsiában találta meg tevékenysége szinterét majd keresztes hadjáratok, majd kereskedelmi érdekek czíme alatt. Befolyásunk nem maradt egészen nyom nélkül az anya-földrészen; mert az iszlám és buddhismus hiveinek akkori magasabb kulturája daczára is itt-ott megérinté a felületeiet a keresztyén utazók megjelenése, — ámbár mélyebbre ható befolyásra gondolni sem lehet. A minoriták, Marco Polo, Haytun, Rubruquis és mások utazása, a csodás regéknek és meséknek egész seregét terjesztette el Ázsiáról, de a tényleges hatás, melyről a legvérmesebb phantasia álmodozott, legfölebb abból állott, — hogy iparunk termékei előtt a kelendőségnek egy újabb tere nyilt meg s hogy hittérítői buzgalmunk újabb eredményekkel kecsegtette magát. Gyarmatok alapítására még nem gondolhatott az akkor még gyéren lakott Európa s csak miután földgömbünk nyugoti felét is ismereteink körébe vonták az olaszok, csak akkor kezdődtek meg félénk kisérletei az aranynyal, áldással és gazdagsággal bövölködő mezőkre való kivándorlásnak. Ezen nyugotra vándorlás a XVI. századtól fogva egészen a legújabb időig tartott szakadatlanúl, sőt némileg még mai nap is tart, de egy évtized óta azon meggyőződésre jutottak, hogy Amerika sem kifogyhatlan kincsbánya, minélfogva ma már elvesztette a kiköltözködésre csábító régi hirnevét. Gépiparunknak óriási föllendülése Európában évről-évre több ezer emberi kezet toszt meg a munkástól; az előre haladott egészségügyi intézkedések és talán az orvosi tudomány is okai annak, hogy Európának túlnépesedése roha-

mosan emelkedve óriási mérveket ölt. Ez a megáradott nép-tenger kifolyást keres magának s mivel a lázas nyomás olyan veszedelmes betegségeket is okoz, mint a társadalmi kérdések, anarchismus és communismus, — nem lehet csodálnunk, hogy sorsunknak gondos intézői aggodalmas szemekkel rést keresnek és erőnek erejével egy újabb Amerikát akarnak fölfedezni.

Ezen új Amerikát — hála a földrajzi tudomány kutatásainak! — a fekete világrészben fedezték föl. »Afrikába!« ez a jelszó mai napság s Afrikának az egyenlítő alatt fekvő nyugoti és keleti részei egyszerre zsákmányai lettek az európai államoknak. A ki ezen gyarmatosítási lázat lényegében fontolóra veszi, okvetlenül fölmerül előtte az a kérdés: vajjon honnan nyerte olyan egyszeriben a régi Afrika a nagyszerű jövővel kecsegtető és csábító varázsát? Lehetne kérdezni bátran, hogy ez az Afrika, melyet a phoeniciaiak, görögök és rómaiak derekasan ismertek s mindig csak partvidékeit választották tevékenységük szinteréül, hogyan válhatott most egyszeriben általános kedveltségnek, nagy igényü politikai és nemzetgazdászati terveknek tárgyává? A felelet nagyon könnyű. Mióta Livingstone, Barth, Speke, Grant, Burton, Du Chaillu, Serpa Pinto, Cameron és különösen Stanley, fölfedeséseiknek csodás dolgait közzétették, Afrika — természetesen — mindjobban előtérbe jutott és fényes tervek megvalósíthatásának alkalmas terévé lett. Sőt megtörtént az is, hogy nemcsak egyesek, hanem még államok is kiléptek a küzdőtérre, hogy Afrika birtokáért versenyezzenek, s megértük azt is, hogy Közép-Európának leghatalmasabb állama és korunknak legnagyobb államférfia szerelemre gyulladt a forró Afrika iránt. Földrajzi kutatók speculatióit elfogadták politikai és nemzetgazdasági tervek alapjául; Európának szüksége van térségre, mely a nép-tenger fölöslegét magába fogadja, de az ilyennek keresésében teljesen elfeledték, — hogy az egyenlítő alatti Afrika természete nem alkalmazkodhatik a mi jó európai népeinkhez, — s hogy e fekete continens — melyet évezredek óta gyéren és csak olyan elemek gyarmatosítottak, kiket hasonló és szomszédos éghajlat alkalmasokká tett erre — az európai emberre nézve csaknem hozzáférhetetlen. E fontos körülménynek figyelmen kivül hagyásával sokaknak vidám perczeket szerzett ugyan a Spree-parti Kongo-conferentiának pöffeszkedő comoediája, — de alig mult el két év a szabad Kongoállam szentesítése után és máris hangoztatják, hogy milyen végzetes tévedése volt a nagy államnak és nagy államférfiúnak, hogy e légvár fölépíthetésében komolyan bízott. Nem akarunk

itt Dr. Wolffnak az Afrikai Társaság Közlönye IV. füzetében megjelent czikkére, sem pedig Dr. Pechuël-Lösche-nek az amerikai Stanleyt élesen megtámadó, bár igazságos dolgozatára reflectálni, mert hiszen e kijózanító művek nélkül is nemsokára kigyógyult volna a világ az Afrika-betegségből. Az államférfiúi komolyság által felfuvott szappanbuboréknak előbb vagy utóbb el kellett volna pattannia; mert európai gyarmatosok Afrikának csak azon kevés pontját lakhatták, melyek az utóbbi század folyamán alkalmas kisérleti állomásoknak bizonyultak. A mi specialiter a Kongo-vidéket illeti, tökéletesen igaza van Dr. Wolffnak, a ki így nyilatkozik: »A Kongo-vidék éghajlata egészen Stanley-Pool-ig mindenütt nagyon ártalmas a fehér embernek; s ha az, a kinek a Kongo-vidék viszonyait pontosan kellena ismerni, azt állítja, hogy az éghajlat egészségos és azon emberek, kik a Kongo mellett megbetegedtek és meghaltak, legtöbbnyire maguk okozták halálukat a szeszes italok túlságos élvezetével: annak megvolt a maga különös oka, hogy a bámuló világgal ezt közölje, mert nem lehet ismeretlen előtte, hogy missionáriusok is épen oly számosnn betegedtek és haltak meg, mint kereskedők és más letelepültek, már pedig az elsőkről jólélekkel lehet állítani, hogy a szeszes italok élvezésétől tartózkodnak, ellenben — a mennyire lehetséges — minden kényelemmel el vannak látva. Hogy a parttól a Pool felé — kevés kivétellel — mindig rosszabb és rosszabb az eghajlat s a halálozási esetek száma növekedik, ezt a S. Salvadoron tett tapasztalatok bizonyítják; másrészt alig szükséges említenem, hogy a szeszes italok szerzésének lehetősége annál inkább csökken, minél jobban távolodunk a parttól befelé.«

A nagy Kongo-államnak phantasticus tarka képei, a Vivi és Stanley-Pool közt létesítendett vasút, a 60 millió forint értékü árúk évi kivitele és más ilyenféle productumai a képzelet játékának kezdenek immár lassankint eltünedezni, a Kongo-államért lelkesülőkön a kijónazodás borzongása fut végig s azt hiszem, hogy a lelkesültség szülte álmukból is fel fognak ébredni. Az a büszkeség, mely minapában az Angra-Pequeña és a partvidék más pontjain szerzett nyereségek alkalmával szomszéd államunk lakóinak hazafias érzelmű kebelét eltöltötte, kezd immár alább szállani, az afrikai vállalatok részvényei rohamosan csökkennek s a mámor nemsokára egészen el fog múlni. Ha a politikusok azon vidékek geographiai viszonyait pontosabb méltatás alá vették volna, az általános kiábrándulás nem lenne olyan fájdalmas. Az amerikai continensen szerzett tapasztalatokat aligha lehet alkalmazni Afrikára, mert föld-

gömbünk nyugoti részének kedvező éghajlati és talajviszonyait hiába keressük Afrikában, mert tulajdonképen csak az északipartvidén szolgaltat gyarmatositásra alkalmas tért spanyolok, olaszok és déli francziák, de nem minden európai nép számára; mig a déli és délnyugoti csúcs csak nagyobb nehézségek elháritása után alkalmas a telepítésre. Európának Afrikában kifejtendő tevékenységének egyelőre csak kereskedelmi ügynökségek és iparczikkeink számára való árúhelyek alapítására kell szoritkoznia; de még e tekintetben is merészség volna lelkesült utazóknak vérmes reményeit vakon követni. Nagyon sok idő eltelik még addig, mig belső Afrikának silány és nyomorúlt lakossága kizárólag a mi gyárainkból fogja födözni ruházatának szükségleteit. Az afrikai ember lényegében különbözik az ázsiaitól. Ez utóbbi földrészen csak egy régi kulturát kellene romba döntenünk, hogy rajta nemzetgazdászatunkat fölépithessük; mig az afrikai ember durva és primitiv levén, ezt előbb még a kulturalis életmódra kellene tanítanunk és ennek szükségleteihez hozzászoktatunk. A kereskedés terén tehát nyílhat szép jövője a törekvő Európának Afrikában, de nem állíthatjuk ez a gyarmatosításról s azon szerencsétlen gondolatról, hogy e földrészt Európa túlnépességének levezető csatornájául használjuk.

Ezt mondhatjuk az afrikai continensnek más pontjain megkisértett gyarmatosításokról is. Egyes helyek, jelentéktelen síkságok nyitva állanak ugyan még a modern államok hódítási vagya előtt; dé a valóban jutalmazó, szép jövőt igérő területeket birtokukba vették már más hajózó népek. »Tarde venientibus ossa«, ezen száraz csontok azonban épen oly kevéssé alkalmasak a hódítási szomj enyhítésére, mint az ember táplálására. Ausztrália belsejének vízben szűkölködő sivatagjai s Dél-Amerikának a forró naptól perzselt vidékei az Európának mérsékelt éghajlatához szokott embernek csak a legnagyobb szükség esetén szolgálhatnak lakóhelyül; minélfogva kárpótlást a mindinkább szükülő területért többi nem déli, vagy nyugoti, hanem keleti irányban is kell keresni.

Csodálkozni fognak uraim, ha azt állítom, hogy eddigelé nem vették komoly fontolóra: vajjon Ázsia nem volna-e alkalmas terület az európai kivándorlók számára. Hiszen az anya-földrész már ki van merülve, termelő ereje kifogyott, hegyei kopárok, síkságai részint sívárak, részint több lábnyi homokkal födvék, folyói elapadnak s tengerpartjai mindig sekélyebbek lesznek, minduntalan ezt halljuk emlegetni. Hogy a mai Ázsia csakugyan borzasztó romnak képét tárja elébünk, azt nem akarom elvitatni, de a romok nem a

természet kihallásának, hanem az ember gyilkos kezének és rossz intézményeinek eredményei. A természet nem hal meg, hanem örökké ifjú marad s a hol nem öntheti ki a bőség szarújának gazdag tartalmát, ott legtöbbször az emberek hibásak. Ázsiát s főleg annak nyugoti részét a több mint három évezred óta szüntelenül dúló háborúk, zavarok és a borzasztó despotismus változtatta olyan pusztaasággá, a milyennek ma ismerjük. Akár assyrok, médek, régi árják, akár szákák, ujgurok stb. uralkodtak egyes részei fölött, a virágzás kora mindig csak egyes kitünő uralkodóknak és ezek bölcs rendszabályainak műve volt. Uralkodásuk áldásthozó napsugár volt a barbar világnézet sötét korszakában, de hogy ezen időnkint felfelcsillámló sugarak mindig ki tudtak csalni a földben rejlő gazdagságot, legjobban bizonyítja a talajnak szüntelenül élő termelő ereje s egyszersmind a ma romokban heverő vidékeknek egykor bekövetkezendő szép jövője mellett is legékesszólóbban tanúskodik. Én egyáltalában nem rajongok az oroszoknak civilisatori hivatásáért, de tessék csak elolvasni Jadrinczevnek három évvel ezelőtt megjelent ily című munkáját: »Szibiria mint kolonia« s nagy meglepetéssel fogják látni, hogy mi lett a legutóbbi három század folyama alatt ezen, általunk tévesen borzasztónak ismert vidékből! A lakosok száma tízszerte, ha ugyan nem húszszorta nagyobbá lett, azelőtt míveletlenek híresztelt vidékek ma termékenység hírében állanak és ha lehetséges volt ily nagy haladás Oroszországnak csak tengődni hagyó zsarnok uralma alatt, képzelhetni, hogy mily csodákat mívelhetett volna ott egy valóban szabad és mívelt állam uralkodása! Legszebben mutatja ezt India példája, hol Nagy-Brittannia valóban rendkivüli dolgokat mívelt. Szinte meseszerűen hangzik, ha azt halljuk, hogy ez az ország, mely egykor éhhalál fészke volt, újabb időben több millió mázsa gabonát küld az európai piaczokra és sikeresen kezd versenyezni nemcsak a mi termelésünkkel, hanem Amerika szűz talajával is. Indiának és Ázsia egyéb részeinek másféle termelő képességéről nem akarok beszélni; mert, azt hiszem, eléggé bebizonyitottam, hogy nem halt ki a természet Keleten, hanem csak az ember lett — borzasztó zsarnokság és viszás institutiók következtében — tehetetlenné, beteggé s a talaj kincseinek kiaknázására képtelenné.

A mit mult évben a Themse partján a Paropamisus kiágazásainál levő területnek termékenységéről mondottam, ugyanazt lehet állitani Ázsiának sok más pontjáról is. Csakhogy Európának jobban kellene segíteni keleti szerencsétlen embertársainkon s a kicsinyes,

nemzeti érdekekből eredő féltékenykedést félretéve, már magának a haszonnak szempontjából is nagyobb humanitással és életrevalóbb eszközökkel kellene föllépnie. Ázsiában eddigelé kifejlett tevékenységünk többé kevésbbé az elegantiával és glace-keztyüben végrehajtott rabló hadjárathoz hasonlít, a mennyiben majd kizsákmányoltuk az anya-földrészt, majd pedig — mint pl. Indiában — jótéteményekkel halmoztuk el, de egészben véve nem használtunk helyes eszközöket, hogy közvetlen hatással e földrész lakóit szebb jövőhez segítsük. Ezzel azon helytelen gyarmatosítási rendszerre akarok czélozni, mely eddigelé követtek az ázsiai tartományokban. Ázsiának éghajlata nem veszélyes — mint Afrikáé — s mindaz által a Kaukazusban, Közép-Ázsiában és az indiai félsziget északi részében — az oroszok és angolok szigoru rendelete daczára — európaiak mindeddig épen nem vagy csak nagyon kevesen telepedtek meg, ámbár az üres helynek nincs szűke s épen az európai ember meghonosodása nem is nehéz. Persiáról, a régi Assyriáról és Kis-Ázsiáról nem is szólok. De azt hiszem, hogy a régi idők áldásos korszakát ismét életre tudjuk hivni, hogyha — mint mondám — a nemzeti féltékenykedés helyett erélyes és czélszerü eszközökkel fogunk föllépni. Ázsiával és Afrikával szemben Európa ma már egy nemzet, egyenlő intézmények — történelmi múlt — hasonló szellemi irány és azonos vallás által összekapcsolt egységes test; — még pedig olyan hatalmas test, melynek befolyása, mint valami varázserő, csodákat mivelhetne.

A földrajzi tudomány napjainkig már több izben tett szolgálatokat Nyugotnak e kötelesség teljesítésében. A kutatások eredményei egész teljességükben rendelkezésükre állanak államférfiainknak; helytelen vagy rosszakaratu tudósítások csak bizonyos ideig terjeszthetnek téves fogalmakat, mert végre azon meggyőződésre jut mindenki, hogy a kutatás fáklyája által terjesztett világosság lehet az egyedüli vezér-csillag a nemzetgazdászati és politikai kérdésekben. Ha a geographia e tekintetben már nagy szolgálatokat tett, akkor jövőre még nagyobb és fontosabb szerep vár reá. Könnyen érthető tehát az a körülmény, hogy a Muzsáknak eme legifjabb leánya újabb időben olyan nagy tiszteletben és kedveltségben részesül, minőnek még soha részese nem volt. Régebben Mars gyermekei voltak, ma pedig Mercur fiai azok, a kik előtt különös kegyben áll. Kereskedelmi és földrajzi társulatok keletkeznek a művelt világ legkülönbözőbb pontjain, melyeknek működése nagy reményeket igér. Nekünk magyaroknak sem szabad e téren hátra-

maradnunk! Keleten gyakorolt katonai működésünk kora már régen elmúlt; azon szükségesség, hogy kereskedelmi, nemzetgazdasági és politikai érdekeink körét tágitsuk, napról-napra parancsolóbban lép föl. Első sorban a mi társaságunk feladata, hogy nemzetünknek e kötelességét elősegítse s ez értelemben a magam részéről örömmel üdvözlöm az ezen irányban tett bár szerény kisérleteket. »Keletre magyar!« általánosan ismert jelszó nálunk, de Kelet alatt nem a távoli Khinát, Japánt, Indiát stb. kell értenünk, hol más, a sorstól jobban kegyelt népek már régen megelőztek bennünket, hanem a közeli Keletet, t. i. a Balkán félszigetet. Itt a történeti múlt nekünk már tekintélyes állást és tiszteletet szerzett, mit szorgalommal, tevékenységgel és államférfiui belátással még jobban megerősíthetünk és gyarapíthatunk s ha társaságunk e munkában közreműködhetik, akkor nemzetünknek valóban nagy szolgálatot fog tenni.

Rövid jelentés

az 1885. évben tett s irodalmilag is közölt földrajzi munkálatokról.

(Függelék az előző beszédhez).

Ázsiában első helyen említendő Walker tábornok igazgatósága alatt álló háromszögelési bizottságnak működése, név szerint Krishna indiai papnak nagyfontosságu útja a Jang-Tze-Kiang mellékfolyóinak forrásvidékén, mely mellékfolyókat mindeddig az Iravadi-val összetartozóknak hittek. E kérdés sokáig képezte geographiai vita tárgyát, melyet azonban ujabb időben ellenkező irányban megfejtett Gordonnak a Sanpo-Iravadi-elméletre vonatkozó tudományos fejtegetése. Przsevalski ezredesnek nem sikerült ugyan Lhassa-ba hatni, de azért a Hoang-Ho forrásait, valamint a felső Jang-Tze-Kiangot, mely ott egy 12.700′ magasságban rohamosan sietö folyamnak mutatkozik, meglátogatta. Az orosz kutató onnét északnyugotnak fordult és miután a Czaidam és Lob-Nor tavak partjait átkutatta, egy eddig ismeretlen úton a Küenlün középső hegylánczon át Khotenbe hatolt. Márczius közepén Csercsenen keresztül Kiriába jutott, útjában érintvén keleti Turkesztán azon pontjait, melyekről Marco Polo legelőször a csudásnál csudásabb adatokat közölt. Indiának északi részében névszerint a Szulejman hegyláncz nyugoti oldalán sikerült az eddig terra incognitának tartott Zhob völgy átkutatása, mely a Quettah és Kandahári úttól keletre esik és melynek folyója a Gomul folyónak főmellékágát képezi. A Himalayán Graham által véghez vitt hegymászásokról csak mellékesen szólok, valamint az ez

alkalommal felmerült vitakérdésről, hogy vajjon az Everest hegycsúcs csakugyan legmagasabb-e a Himalaya csoportban; mert a kérdést úgy hiszem csak akkor fogják véglegesen eldönthetni, ha majd Tibet és Nepal határhegyei a földrajzi kutatásnak egészen nyítva állanak. Igen jelentékenyeknek mondhatom az angol és orosz nagyhatalmak vetélkedése tárgyát képező vidéken véghez vitt részletkutatásokat. Lessar mérnök dolgozatait, melyek leginkább a Herirud két partjára, Sarakhs és vidékére, Merv és délkeleti részeire vonatkoznak, már volt alkalmunk megismerni az orosz földrajzi társaság közlönyében közzétett czikkéből. Azóta az angol határjelölő bizottság tagjai is fölléptek a földrajzi kutatás terén és mondhatom nem csekélyebb eredménynyel mint az oroszok. Lumsden, Stewart és különösen Holdich kutatásai nyomán kitárult előttünk az eddigelé tökéletesen ismeretlen paropamisusi hegyláncz kinyuló ágainak képe. Eltekintve a dsemsidik hazáját, hol nekem jutott a szerencse először behatolni, a firuzkuhik hezárék és teimenik völgyeit még európai szem nem látta, ugy szintén a Khusk és mellékfolyóinak vidékét, szóval Badghiznek majd csaknem egész keleti részét most legelőször van alkalmunk szigorú felvételek, alapos mérések és néprajzi kutatások nyomán megismerni. Meg akarom említeni, hogy éppen e napokban Heratból vett magánlevélből értésemre esett, hogy azon kis mongol népcsoport, mely majd csak 700 év óta Herat északkeleti hegységének egyik zugában Dsengiz Khan világrendítő hadjáratából visszamaradt, csakugyan változatlanul, nyelvét és szokásait megőrizve, még most is ott létezik. Baber óta ez apró néptöredékről mitsem halottunk. Khanikoff és Todd ugyan hallottak róla beszélni, magam is afféle homályos hireket vettem és a most konstatált létezésükkel egy valóban ritka földrajzi tüneménynyel van dolgunk, mely arra tanit, hogy egy maroknyi nép csupa idegen elemektől körülzárva, a természetes fekvéstől ótalmazva, nemzeti önállóságát fentartani képes. – Legvégül meg kell említenem Déchy Mór és Lojka Hugó tagtársainknak a Kaukazusban és Ramsaynak Kis-Ázsiában tett kutató utazásait. Kis-Ázsiáról, elég furcsán hangozhatik, kevesebbet tudunk mint a Tien-San bármelyik félre eső zugáról. A mit e vidékről mindeddig tudtunk, azt Kiepert földabroszából megtanultuk, de most kisül, hogy ennek tetemes hézagai vannak és hogy a régi Phrygia, Pamphylia, Pisidia, Lydia és egyéb ó-klassikus hirü vidékek még a földrajzi kutatóra szorulnak. Ép oly rosszul állunk Kis-Azsiában néprajzi tekintetben és az itteni mulasztásokat csakugyan nem lehet máskép megmagyarázni, mint

ugy, hogy a tudásvágy inkább a távoleső, mint a hozzánk közelfekvő vidékekre terjed ki.

Ausztráliában első sorban Van Braam Morris holland kutatónak az északi parton levő Geeloink öböl körül tett munkálatait akarjuk megemlíteni. Ő az Amberno folyamtól fölfelé haladt s úgy találta, hogy ez nem hajózható, azonban ráakadt egy másik folyóra is, mely jobb eredményeket igér. Ugyanezen északi vidéknek egy részét legujabb időben a német kormány annektálta, mi által földrajzi ismertetése kilátásba van helyezve. Ausztráliának déli partjairól két angol kutató, névszerint Chalmers Jakab és Wyatt Gill térítők »Works and Adventures in New Guinea, from 1877 to 1885« czimű könyvükben a föld- és néprajzra vonatkozó igen becses adatokkal szolgáltak. Azonkivül Forbes utazó e világrész közepén elnyuló magaslatok csúcsait sikeresen átkutatta, mig mások ugyancsak Ausztrália többi vidékén sikeresen működtek.

Afrikában a lefolyt évben a nap hősei lettek Johnstone H. H., Thomson József, Giraud, Grenfell, Capello és Ivens, végtére még néhány német és olasz utazó. A részletkutatások kiterjednek a 16.000 lábnyi magasságu Kilimandsaro, a Dana folyóra, a Sudan vad törzseire, Harrar tartományra, a Nyassa-tó keleti partjaira, a Banguelora és torkolatára, a Matabele országra és a Zambesire, különössen pedig a Kongo vidékre és Közép-Afrikának számos pontjára, a hová ez időben az afrikai utazók figyelme leginkább irányul. Jelenleg működik Afrikában majd csak minden nemzetnek egy-egy kutató társasága. A buzgóság rugója persze vagy materialis haszon vagy nemzeti hiúság, de annyi bizonyos, hogy a földrajznak leggazdagabb osztályrésze jut ezen törekvésből és az szerintünk a sajátképeni desideratum.

Főtitkári jelentés

a magyar földrajzi társaság működéséről és állapotáról 1885-ben.

Az 1885-ik év társaságunk életében a teljes megerősödés évének mondható. Nem mutathatott fel ugyanis társaságunk a lefolyt 14 év egyikében sem annyi gyarapodást és eredményt, mint milyennel az imént lefolyt év végével dicsekedhetünk.

Örvendetes ez ránk nézve, kik társaságunk fejlesztésén szakadatlanul fáradoztunk, — mert ezen körülmény bőven megjutalmazza sok évi törekvésünket és munkásságunkat; de örvendetes

ezen jelenség kiválóképen azért, mivel ujabb bizonyítéka annak hogy a magyar kulturának biztos és folytonos fejlődése, az általunk különösen művelt tudományágnál is észrevehető!

A lefolyt év a hazai földrajzi irodalomban is a nevezetesebbek egyike marad! Ezen évben indult u. i. meg társaságunk Protectorának, Rudolf trónörökös főherczeg Ő csász. és kir. fenségének kezdeményezése folytán és közremunkálása mellett »Az osztrák magyar-monarchia írásban és képben« című azon nagyobb szabású mű, melynek megírásán fenséges Protectorunk vezetése alatt a monarchia mindkét felének legkitünőbb írói fáradoznak.

Emlékezetes marad az 1885. év az országos kiállítás miatt is, melyen a kiállítók tekintélyes sorában társaságunk is szerepelt. — Péchy Imre elnöklete alatt Dr. Havass Rezső és Heim Péter választmányi tagok voltak a választmány részéről a magyar földrajzi társaság kiállításának rendezésével megbízva. Ezen tagtársaink buzgó fáradozásának köszönhetjük, hogy kiállított gyüjteményünk, az összes kiállításnak igen becses részét képezte; miről nemcsak azon körülmény tanuskodik, hogy társaságunk a kiállítási nagy éremmel tiszteltetett meg, hanem bizonyítja ezt főképen azon legmagasabb figyelem, melyre kiállításunkat Ő Felsége két izben is méltatta.

Kiállításunk az oktatásügyi csarnokban volt elhelyezve és négy csoportból állott. Az I-ső csoportban a magyar nyelven megjelent legrégibb földrajzi munkák; a II-dikban a Magyarországra vonatkozó legrégibb idegen nyelven irt művek; a III-ikban társaságunk kiadványai s társasági tagok munkái, végre a IV-ik csoportban a hazánkra vonatkozó lát- és térképek a Lanfranconi-féle igen becses gyüjteménnyel voltak elhelyezve. — Általános feltűnést keltett a nagy díszoklevéllel kitüntetett Lanfranconi-féle gyüjtemény, mely 17 nagy díszkötetben a XIV—XIX. századig megjelent s Magyarországra vonatkozó mintegy 250 térképet s több mint 2000 látképet tartalmaz. — Miután a kiállításról a rendező bizottság fog annak idején tüzetes jelentést adni, áttérhetek ezek után a társaság egyéb működésének elősorolására.

A választmány az 1885. évben 6 ülést tartott, melyeken a valasztmányi tagok mindig majdnem teljes számban voltak jelen.

Ezen üléseken foglalkozott a választmány a már a mult évben megpendített Ural-altáji expeditio eszméjével, melyre nézve azonban a kiküldött bizottság végjelentését még nem terjesztette be.

A kiállítási bizottság számára Ghyczy Béla altábornagy s

választmányi tag ő nagyméltósága közbenjárása mellett megszereztetett azon hazánkra vonatkozó nyolcz régi térképnek teljes címjegyzéke, melyek a bécsi cs. és kir. hadi archivumban őriztetnek.

Az országos kiállításon a keleti pavillonnak felállítása alkalmat nyujtott arra, hogy a választmány egy Keleti muzeum létesítését hozza a magas kormánynál javaslatba. Az ezen ügyben készített emlékirat a földmívelési-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek nyujtatott be s tudomásvétel és pártolás végett megküldetett az ország összes kereskedelmi kamaráinak is. A magas miniszterium részéről azonban ez ügyben maig nem érkezett válasz. A bizottság, mely a keleti múzeum ügyében munkálkódik Dr. Vámbéry Armin elnöklete alatt Déchy Mór, György Aladár, kisteleki Lévay Henrik és Lóczy Lajos választ. tagokból áll.

Tömösváry Lajos r. tag indítványára megvitatás tárgyát képezte a választmányban azon kérdés is, hogy miként lehetne a magyar typus kiderítése végett az ország minél több vidékén ethnographiai méréseket eszközölni?

Dr. Török Aurél v. tag volt ezen kérdésben a referálással megbízva, s az ő alapos tanulmánnyal szerkesztett és előterjesztett jelentése alapján a választmány a kérdés fontosságától áthatva, azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy ezen ügyet a magas kormánynak kellene kézbe vennie.

Nem kerülte ki a választmány figyelmét a középiskolai földrajzi tanítás ügye sem s megütközését fejezte ki egyik ülésén a felette, hogy a jelenleg érvényben levő középiskolai tantervek a földrajzzal, mint iskolai tantárgygyal oly mostohán bánnak s úgy a tanítandó anyagot, valamint a tanítási időt annyira szűken szabják ki, hogy a földrajzi oktatás eredményei iránt a legkomolyabb aggodalomra lehet okunk!

Levelező tagokul a választmány a lefolyt évben alapszabályainak értelmében megválasztotta belföldi tagokul: Dr. Keleti Károlyt az orsz. statisztikai hivatal főnökét, Hantken Miksa egyetemi tanárt. Dr. Schenczel Guidót a meteorologiai intézet igazgatóját és Xantus János múzeum őrt. Mind oly nevek ezek, melyek magukban véve eléggé indokolják a választmány ezen intézkedését.

Külföldi tagokul pedig a következő urak választattak meg: Conil D. C. a tud. nemzeti akademia titkára Cordobában; Dr. Cruls a csász. csillagda igazgatója Rio-Janeiróban; Dr. Doering Oszkár a tud. nemzeti akademia elnöke Cordobában; Dr. Egli

J. J. egyetemi tanár Zürichben; Hoffmann Walter J. az anthropologiai társaság főtitkára Washingtonban; Humphreis A. A. tábornok az amerikai egyesült államok tábori főmérnöke Washingtonban; Powel J. W. az anthropologiai társaság alelnöke Washingtonban; Walker T. J. tábornok Londonban; Wehler M. mérnök-hadnagy az éjszak amerikai Egyesült államok tábori karában Washingtonban.

Mozgalmat indított a választmány a tagok gyüjtésére nézve is s első sorban magára vállalta azon feladatot, hogy ismerősei körében iparkodand új tagokat szerezni. Az ezen irányban az egyes tagok által kifejtett működés senkinek sem sikerült oly fényesen, mint Berényi József tagtársunknak, ki egymaga 100 r. tagot nyert meg társaságunknak. A választmány t. tagtársunknak ezen buzgóságáért jegyzőkönyvileg szavazott köszönetet s meg vagyok győződve, hogy a t. közgyülés szintén készséggel ismeri el azon kiváló érdemet, melyet nevezett tagtársunk kifejtett buzgósága által magának szerzett.

Felolvasó ülésünk ezen év folytán 8 volt és pedig:

Január 8-án olvasott Findura Imre r. tag »A palóczokról« és Dr. Havass Rezső vál. tag »Raguza és vidékéről.«

Február 5 én olvasott Dr. Simonyi Jenő r. tag a »francziákról Hátsó-Indiában« és Czirbusz Géza a »Balaton melléki nép életéről.

Február 19-én Dr. Török Aurél vál. tag »a nemrég kipusztult emberfajtáról, a Tazmánokról« tartott előadást mutatványok kiséretében.

Márczius 26-án Déchy Mór vál. tag értekezett a bengáliai tengerparttól a Himalája aljáig tett utazásáról.

Október 15-én Dr. Brózik Károly r. tag ismertette Bonaparte Roland herczegnek »Les habitants de Suriname« czímű munkáját s Kis Lajos r. tag olvasta fel »Utazás a Dunán Pancsovától Turnszeverinig« czímű dolgozatát.

November 5-én Berecz Antal »Le livre de Marco Polo« czímű XIV. századbeli codexet ismertette s mutatta be, Dr. Vámbéry Armin alelnök pedig a Herát és Merv közötti vidékről tartott előadást.

November 18-án Dr. Török Aurél vál. tag az eszkimókról értekezett.

Deczember 10-én végre Kováts János mint vendég ismertette az éjszakamerikaiak családi életét és társadalmát.

Ide kell még sorolnom azon érdekes előadást is, melyet Dr. Török Aurél vál. tagunk április 16-án az állatkertben tartott a társaság tagjai számára a szudáni négerekről.

Közleményeinknek XIII. kötete, mely a lefolyt évben 40 ívnyi terjedelemben jelent meg, 20 nagyobb czikket, 57 kisebb-nagyobb könyvismertetést, több tudósítást a kutató expeditiókról s ezeken kivül igen nagy számú rövid közleményt tartalmaz s melléje a külföld számára az idén ís 9 ívre terjedő franczia kivonat volt csatolva, melynek készítését most is titkártársam Király Pál gondozta. A megjelent közlemények Berecz Antal, Dr. Borbás Vincze, Csopey László, Czirbusz Géza, Déchy Mór, Findura Imre, György Aladár, Hanusz István, Dr. Havass Rezső, Dr. Hunfalvy János, Király Pál, Kis Lajos, Dr. Márki Sándor, Schilberszky Károly, Dr. Somogyi Ignácz, Thiring Gusztáv tollából származnak.

Cserevisszonyunk a külföldi hasonló czélú társaságokkal ez évben ismét gyarapodott. Jelenleg a következő társaságokkal állunk ily viszonyban:

Európában:

Ausztriában:

1. Bécs: K. k. geographische Gesellschaft.
2. » K. k. Militär-Geographisches Institut.
3. » Verein der Geographen der Universität Wien.

Németországban:

4. Brema: Geographische Gesellschaft.
5. Darmstadt: Verein für Erdkunde und verwandten Wissenschaften.
6. Drezda: Verein für Erdkunde.
7. Elberfeld: Naturwissenschaftlicher Verein.
8. Frankfurt a. M.: Verein für Geographie und Statistik.
9. Freiberg i. S. Geographische Gesellschaft.
10. Greifswald: Geographische Gesellschaft.
11. Halle: Sächsisch-Thüringischer Verein für Erdkunde.
12. Hamburg: Geographische Gesellschaft.
13. Hannover: Geographische Gesellschaft.
14. Jena: Geographische Gesellschaft für Thüringen.
15. Karlsruhe: Badische Geographische Gesellschaft.
16. Lipcse: Verein für Erdkunde.
17. Metz: Verein für Erdkunde.
18. München: Geographische Gesellschaft.

Franczia országban :

19. Bordeaux: Société de Géographie commerciale.
20. Douai: Union géographique du Nord de la France
21. Havre: Société de Géographie du Havre.
22. Lille: Société de Géographie.
23. Lyon: Société de Géographie.
24. Paris: Société de Géographie.
25. Ruen; Société Normande de Géographie.
26. Saint-Valery-en-Caux: Société de Géographie.

Belgiumban ;

27. Antwerpen; Société Roy. de Géographie.
28. Brüsszel: Société Roy. belge de Géographie.

Németalföldön :

29. Amsterdam: Aardrijskunding Genootschap.

Oroszország :

30. Szt.-Pétervár: Csász. orosz földrajzi társaság.

Romániában :

31. Bukarest: Societatea geografica Romana.

Olaszországban :

32. Milano: Sociéta d'esplorazione commerciale in Africa.
33. Nápoly: Società Africana d'Italia.
34. Roma: Sociéta geografica Italiana.

Svájczban :

35. Aarau: Mittelschweizerische geograph.-commercielle Gesellschaft.
36. St.-Gallen: Ostschweizerische geographisch-commercielle Gesellschaft.

Spanyolországban :

37. Barcelona: Associacio Catalanista d'exursiones scientificas.
38. Madrid: Sociedad geográphica.

Portugáliában :

39. Lissabon: Sociedade de geographia.

Amerikában.

40. Cordoba: Academia nacional de ciencias en Córdoba (Republica Argentina.)
41. Buenos-Aires: Instituto geografico Argentino.
42. Guatemalai statisztikai hivatal.

43. Mexico: Sociedad de geografica y Estadistica de la Republica Mexicana.
44. Newport: Northern transcontinental Survey.
45. Rio de Janairo: Observatoir Impérial.
46. Rio de Janeiro: Instituto historico e geografico do Bresil.
47. Washington: Smithsonian Institution.
48. » United States hydrographic office.
49. » United States geographical Surveys.
50. » Anthropological Society.

Afrikában.

51. Kairo: Société Khédiviale de géographie.
52. Oran: Société de géographie et d'archéologie de la province d'Oran.

Ázsiában.

53. Tokio (Japan): Chigaku Kiokai. (Société de géographie de Tokio.)

Csereviszonyt tartunk még fönn a következő külföldi folyóiratokkal:

54. Revue Géographique internationale. Directeur-Gerant Georges Renaud. Paris.
55. Revue de géographie, redigée par M. Ludovic Drapeyron.
56. Le Moniteur des Consulats et du commerce international. Paris.
57. The Chamber of Commerce Journal. Edited by Kendic. B. Murray. London.
58. Cosmos, del prof Guido Cora.

Idehaza csereviszonyban állunk a következő társulatokkal s folyóiratokkal:

1. Kir. magy. természettudományi társulat. Budapest.
2. Magyarországi Kárpátegylet. Lőcse.
3. A magyarországi Kárpátegylet Szitnya-osztálya. Selmeczen.
4. Délmagyarországi természettudományi társulat. Temesváron.
5. A kath. hitterjesztés lapjai. Nagyváradon.
6. »Fiume« heti lap. Fiumében.

A társasági tagok száma 1885. év végén a következő volt:

Tiszteletbeli tag	46
Levelező tag	33
Alapító tag	23
Alapító s egyszersmind tiszt. tag	3
Alapító s egyszersmind levelező tag	1
Rendes és egyszersmind tiszt. tag	1
Rendes tag	600
Összesen:	707 tag.

Az alapító tagok száma 3-mal szaporodott, u. i. Bedő Albert, Deutsch Sándor és Gervay Mihály urak fizették le az alapítói dijat a társaság pénztárába; a rendes tagok száma pedig a halálozásokat és kilépéseket is számba véve 78-al szaporodott.

Szomoru kötelességet is kell teljesítenem! A halál u. i. ezen évben is kivette adóját társulati tagjaink sorából! Elvesztettük Dr. Nachtigal Gusztáv és Szeverczov Miklós tiszteletbeli tagokat, Posthumus és Tournafond Pál levelező tagokat, továbbá Éber Nándor, Flatt Endre, Halácsy Sándor, ifj. báró Rudics József, Sziklay Antal, Trčinszky Gyula és Zemlinszky Rezső rendes tagokat.

Vagyoni tekintetben is megerősödtünk s örömmel jelenthetem, hogy bevételeink az előirányzatot minden pontban meghaladták. Az évdijat 311 budapesti tag közül lefizette 292, — 290 vidéki tag közül pedig 241 s így csupán évdijak fejében 2665 frt volt a társaság bevétele. Nem fizetett 19 budapesti és 49 vidéki tag s ennek folytán évdijhátralékok fejében negyedfélszász forintnál több követelésünk van. Az 1000 frtnyi állami segélyt társaságunk a lefolyt évben is megkapta. A magyar tudományos Akadémia méltányolva a társaság eddigi működését, Közleményeink kiadását 600 frttal segélyezte. Az első magyar ált. biztosító társaság pedig egy száz forintot adományozott társaságunknak. Épen ezen körülmények tették lehetővé, hogy Közleményeink XIII-dik kötete 40 ívnyi terjedelemben jelenhetett meg.

Jelentésemnek végére érvén, még csak azon óhajtásomat fejezem ki, vajha az új évben hasonló siker koronázná társaságunk törekvéseit!

Berecz Antal.

Kimutatás

a magyar földrajzi társaságnak 1885. évi bevételei és kiadásairól.

Bevétel.

1. A mult évről maradt	frt	67.22
2. Évdíj 533 tagtól à 5 frt	»	2665.—
3. Hátralékokból	»	40.—
4. Felvételi díjakból	»	202.—
5. Előfizetésekből	»	263.—
6. Kamatokból	»	265—
7. Államsegély	»	1000. —
8. A tudományos Akadémia segélye	»	600.—
9. Az 1-ső m. ált. bizt. társ. segélye	»	100.—
Összesen	frt	5202.22

Kiadás.

1. Közleményeink kiadási költsége	frt	3312.08
2. Tiszteletdíjak	»	600.—
3. A pénztár kezelési költsége	»	314.—
4. Szolgák díjazására	»	100.—
5. Jutalmakra	»	25.—
6. Könyvtárra és folyóiratokra	»	159.19
7. Rendkivüli kiadás	»	162.55
8. Posta és egyéb vegyes költségekre	»	231.23
Összesen	frt	4904.35
Maradt a pénztárban	frt	297.87

Budapesten, 1885. deczember 31-én.

Dr. Floch Henrik, pénztárnok.

Berecz Antal, főtitkár és a pénztár kezelője.

Az alulírt bizottság mai napon megjelenvén, megvizsgálta a számadásokat tételenkint, összehasonlította a mellékletekkel s mindent a legnagyobb rendben talált s ennek folytán a közgyülésnek a pénztáros felmentését ajánlja.

Budapesten, 1886. január hó 18-án.

A közgyülés által kiküldött számvizsgálók:

Lippich Gyula. *Roch György.* *Telkes Simon.*

A magyar földrajzi társaság vagyonállása 1885. év végén.

1. Alapítványi tőke, a magyar földhitelintézetnél elhelyezett 25 drb m. földhitelintézeti 5% záloglevél	frt	2500.—
2. 3 drb 5% papirjáradék kölcsön 100 frt névértékkel	»	300.—
4. Ingóságok becsértéke	»	100.—
5 Könyvek és térképek becsértéke	»	1100.—
Összesen	frt	4000.—

Budapesten, 1885. decz. 31-én.

Berecz Antal
főtitkár.

Költségelőirányzat 1886-ra

Bevétel.

Pénztári maradék 1885-ről	frt	297.87
Évdíjakból 1886-ra 550 tagtól	»	2750.—
Évdíjakból hátralék	»	200.—
Felvételi díjakból	»	100.—
Előfizetésekből	»	250.—
Kamatokból	»	140.—
Államsegély	»	1000.—
Az Akademia segélye	»	600.—
Összesen	frt	5337.87

Kiadás.

A Közlemények kiadási költsége	frt	3400.—
Tiszteletdíjak	»	600.—
Pénztárkezelési költség	»	330.—
Szolgák díjazására	»	100.—
Jutalmakra	»	200.—
Könyvtárra és folyóiratokra	»	200.—
Posta és egyéb vegyes költségre	»	300.—
Rendkivüli kiadásokra	»	200.—
Egyenleg	»	7.87
Összesen	frt	5337.87

Jelentés

a magyar földrajzi társaság által 1885. évben főiskolai tanulók részére kihirdetett pályakérdésekről.

A magyar földrajzi társaság, hogy főiskoláink tanulóit a földrajz tüzetesebb tanulmányozására és művelésére buzdítsa, az 1885. évben, két pályakérdést tűzött ki. Az első kérdésre, mely a Kunok ethnographiai ismertetését kívánta, a kitűzött határidőre egy pályadolgozat sem érkezett be.

A második kérdésre, mely »Magyarország valamely vidékének ismertetését« kívánta, két dolgozat pályázott.

Ezen dolgozatok címe: 1. Nagy-Kőrös város és határa.

Jeligéje: »Mi az erő? önbizalom! Kedvet s hevet a munka ád:
Folyó viznek nincs semmi gát. Halál tesped álló tavon.«
Arany.

2. Erdővidék.

Jeligéje: »Ha a föld isten kalapja,
Hazánk a bokréta rajta.« *Petőfi.*

A választmány által megbizott birálók véleménye szerint mind a két pályamunka (főiskolai növendékek részéről) jó dolgozat s azokat komoly irány és az anyaggyüjtésben kellő szorgalom jellemzi.

Az 1-ső számú dolgozatot szorgalmasabb és közvetlenebb adatgyüjtés, jobb és rendszeresebb beosztás és tárgyalás helyezi a két pályázat közt az első helyre. A topografiai rész és a népismei ecsetelés a tárgyat jól kimeríti, a természetrajzi ismertetés is felhasználja a meglévő irodalmi adatokat.

A felfogásban önálló itélet és nézetnyilvánítás jelentkezik; és bárha a »pro domo« mindenütt előtérbe lép, a fizikai leirásban az adatok kritikai felhasználása szerzőjének dicséretére válik.

Hiányait képezik: A történeti rész gyengesége, — e fejezetben főiskolai növendéktől is kissé többet és rendszeresebbet lehetett volna várni. A fizikai földrajz megkivánhatta volna, hogy Nagy-Kőrös területe helyzetileg, domborzati viszonyaiban, hidrografiájával stb. a magyar Alföld közelfekvő tájaival tüzetesebben és körülményesebben lett volna párhuzamba állítva, mint ahogy ez a szerző által megkisértetett.

Nagy-Kőrösről e munka jó leirást nyujt és megérdemli, hogy kellő átdolgozás után (a történeti és természetrajzi fejezetek kibővi-

tése, a nyelvészeti rész összevonása mellett napvilágot lásson. Nemcsak Nagy-Kőrösnek, de földrajzi irodalmunknak is jó szolgálatot tenne e kis monografia megjelenése.

A 2. számú pályamunka sok jóakarattal és lelkesedéssel van megirva, de a lelkesedés nem kiséri mindvégig hiven a szerzőt. Élénk irály, vonzó leírás sűrűn változik a dolgozatban ellapult vagy tárgyhoz nem illő fellengző irálylyal, a mi aztán az egésznek hatását eltéveszti.

Egészben véve a komolyabb átgondolás, az adatok kritikai felhasználása és az önálló vélemény nyilvánulása sokkal kisebb mértékben van meg e pályamunkában, mint az elsőben. Legnagyobb hiánya azonban a felosztásban van, mely nélkülözi a rendszert s átmenet nélkül csap át egyik tárgyból a másikba; minek folytán nem egy helyt felesleges ismétlés és czéltalan hosszadalmasság származik.

A fentebbiek alapján a választmány az 50 frankból álló díjat »Nagy-Kőrös város és határa« írójának itélte oda. De dicséretet érdemel »Erdővidéke« szerzője is kevésbé tudományos, de szorgalmasan irt munkájáért.

Budapest, 1886. január 21-én.

A választmány megbizásából:

Berecz Antal,
főtitkár.

Jelentés

a könyvtár és a térképgyüjtemény gyarapodásáról.

Tisztelt közgyülés! Gyüjteményeink a lefolyt 1885. évben következő újabb tárgyakkal szaporodtak:

1. a könyvtárba érkezett részint csereviszonyok, részint ajándékozások, részint pedig vásárlás útján 127 külön kiadvány. Ezek közül könyv vagy önálló értekezés 61 darab 76 kötetben s illetőleg füzetben; 66 időszaki közlemény mintegy 600 füzetben. Ez utóbbiak közül 43 földrajzi társasági, 7 természettudományi, 1 kereskedelmi földrajzi, 1 csillagászati, 1 földtani, 2 kereskedelmi, 1 tengerészeti, 1 anthropologiai, 1 tudós társasági, 1 hittéritési és 7 különböző lap. Nem érdektelen külön megemlítenem, hogy a folyóiratok és lapok közül 56 idegen nyelvű (angol, franczia, német, olasz, spanyol, portugal, hollandus, román, orosz és japán), magyar nyelvű ellenben csak 10.

A könyvtár rendezése annyiban befejezettnek mondható, hogy

a mult évben a czédula-czímjegyzék egészen elkészült, s igy a használhatóságát most már semmi egyéb nem akadályozza, mint a hely szűk volta.

2. A térképgyüjtemény számra nézve nem sok, de értékre nézve igen becses művekkel szaporodott. Ezek közül első helyen kell említenem a Magyar állam közigazgatási térképét, melylyel kiállítója, a magy. kir. államnyomda, az országos kiállításon is oly nagy elismerést aratott. Szintén igen becsesek a cs. és kir. katonai földrajzi intézet nagy térképéből érkezett ujabb lapok, melyeknek összes száma már 543. A mult évben beérkezett térképlapok száma együtt 62. Ezeken kivül érkezett még 3 kisebbszerü atlasz.

Ugyancsak e gyüjteményhez számítom még egy részről Bonaparte Roland herczeg 3 rendbeli anthropologiai képgyüjtemény — küldeményét, más részről pedig azt a diszes tátrai fényképgyüjteményt, melylyel a Magyarországi Kárpátegylet Szittnya-osztálya ajándékozta meg Társaságunkat.

Ha most mindezen adatokat összegezzük: az derül ki, hogy gyüjteményeink a mult évben egészben véve épen 130 számmal szaporodtak.

Méltó köszönet illeti azon hatóságokat, társaságokat és magánosokat, kik tudományos eszközeink számát gyarapítani sziveskedtek. Mint ilyeneket, úgy vélem, külön megemlítéssel is meg kell tisztelnem a következőket: dr. Trefort Ágoston m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr, a m. kir. közmunka- és közlekedésügyi miniszterium, az Egyesült-Államok vizrajzi hivatala, a Smithsonian Intézet, a bécsi cs. kir. katonai Földrajzi Intézet, a Magyországi Kárpátegylet Szitnya-osztálya, Justus Pertes gotai földrajzi intézete, Budapest főváros statisztikai hivatala, továbbá dr. Haynald Lajos biboros érsek, dr. Zichy Agoston gróf fiumei kormányzó, Bonaparte Roland herczeg, Péchy Imre m. kir. államnyomdai igazgató, Gervay Mihály országos főpostaigazgató, Társaságunk alelnöke, Walker tábornok, Meulemans Agost, du Fief J., dr. Schenzl Guido, Flatt Agoston, K. Nagy Sándor, dr. Posewitz Tivadar, gr. Boleman István, Homolka József, Jausz György, Kogutovitz Manó, Czirbusz Géza, Kozma Gyula, Mihalik József és dr. Havass Rezső urak.

Mind a könyvtár, mind a térképgyüjtemény aránylag elég sűrűn használtatott.

Budapesten, 1886. jan. 17.

Király Pál,
titkár.

Pályázati hirdetés.

A magyar földrajzi társaság, hogy főiskoláink tanulóit a földrajz tüzetesebb tanulmányozására és művelődésére buzdítsa az 1886. évre, a következő pályakérdést tűzi ki:

Kivántatik:

»Magyarország valamely vidékének (a Bakony, Sopron, Kalocsa, Kecskemét, Nagy-Kőrös és a Nyárád völgye kivételével) ismertetése különösen topographiai szempontból.«

A legjobbnak talált mű jutalma 100 frank aranyban.

Pályázhatnak a tudomány- és műegyetemnek, akademiák s egyéb felsőbb tanintézetek hallgatói.

A pályázat határideje 1886. október hó 31-ike, mely időre a pályaművek tisztán idegen kézzel írva és jeligés levéllel ellátva a társaság főtitkárához küldendők. (Budapest, felsőbb leányiskola.)

A pályázat eredménye az 1887. évi rendes közgyülésen lesz kihirdetve.

Budapest, 1886. január 21-én.

Berecz Antal,
főtitkár.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Választmányi ülés 1885. decz. 30-án az állami felsőbb leányiskolában. Elnök: Hunfalvy J. Jelen vannak: Gervay Mihály, Vámbéry Armin, Berecz A., Király P., Ballagi A., Bedő A., Berényi I., Déchy M., György A., Heim P., Koller L., Laky D., Lóczy L., Pesty Fr., Szabó I., Török A.

1. A multkori választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatván, hitelesíttetett.

2. A pályamunkákról Bedő A. bizottsági elnök jelenti, hogy a biráló bizottság egyhangu véleménye szerint »Nagy-Kőrös város és vidéke« leirójának adandó ki a pályadij; az »Erdővidék« szerzője pedig dicséretben részesitendő.

A választmány ezen jelentést magáévá teszi.

3. A közgyülés napjául 1886 jan. 21. tüzetik ki.

4. Megállapittatik, hogy a közelebbi felolvasó ülésen, 1886. jan. 7-én Strausz Adolf Cetinjeről fog előadást tartani.

5. A főtitkár jelenti, hogy a tagok közül 19 jelentkezett a kilépésre, bejelenti továbbá az év alatt meghalt tagok jegyzékét s

javaslatba hozza azon tagok törlését, kiknek holléte nem tudatik vagy kik már 2 év óta évdíjt felszólítások daczára sem fizettek.

6. Tudomásul vétetik, hogy eddigelé 491 tag fizetett évdíjt és 8 tag hátralékot fizetett; hogy 56 előfizető volt és 95 oklevél adatott ki, hogy az államsegély 1000 frt, az akadémia segélye 600 frt s az első m. ált. bizt. társ. 100 frt adománya a társ. pénztárába befolyt. Ezen bevételekhez nem lévén beleszámitva a tőkék utáni kamatok; a főtitkár fölhatalmazást nyert, hogy a földhitelintézetnél esedékes kamatokból 250 forintot felvehessen s azt az 1885. évi bevételekhez csatolja.

7. Török A. jelentést tesz Tömösváry azon dolgozatáról, mely György A.-nak az uralmelléki expeditióra vonatkozó indítványára válaszúl azt javasolja, hogy előbb ide haza kellene a lakosságot anthropologiailag megvizsgálni s csak azután külföldi expeditióra gondolni, Török nem ért egyet Tömösváryval, hanem azt indítványozza, hogy kérje fel a Társaság a kormányt, hogy az anthropologiai kutatások mennél kiterjedtebb mértékben eszközöltessenek s intézkedjék, hogy az ásási munkálatoknál előkerülő leletek törvényes oltalom alá vétessenek annyival is inkább, mivel a keresett typus megállapítása bizvástabban lehető a régi koponyák megvizsgálása alapján; vétessék tehát oltalom alá minden régi temető, csatahely stb.

A választmány nagyon méltányolja Tömösváry indítványát, úgy szintén Török A. megjegyzéseit és javaslatát is, mindaz által ezen alkalommal még nem látja a dolgot annyira megvítatottnak, hogy erre vonatkozólag positiv javaslattal állhatna elő; de nagyon is ajánlja ezen ügyet úgy a magas kormány valamint a szakférfiak figyelmébe.

8. Végre intézkedések tétetnek az 1886-ban főiskolai tanulók részére kihiédetendő pályakérdésekre, továbbá a Közlemények franczia Abrégéjének kiadására vonatkozólag.

Felolvasó ülések január 14-én a tudományos Akadémia heti üléstermében Dr. Hunfalvy János elnöklete alatt. Strausz Adolf mint vendég olvasott Montenegro fővárosáról.

A fölolvasó többször járta be a Balkánfélszigetet s Boszniáról, Bulgáriáról és Szerbiáról megjelent művei a külföldi sajtóban is nagy elismerésben részesültek. Néhány hónap előtt tagja volt ama keleti expeditiónak, mely a Balkánnak nyugoti részét tette tudományos kutatás tárgyává. A »fekete hegyekről«, melyek a termé-

szetben csak ugy tündökölnek a fehérségtől, Strausz élénk képet nyujtott. Főként Csetinye képezte az értekezés főtárgyát s annak külsejét, belső életét, alaposan, részletesen és érdeksen vázolta.

Beszélt a város fekvéséről, a társas életről, a fejedelmi családról, az iskolakról, sok uj és ismeretlen adatot sorolva fel. Érdekesek voltak azok a példabeszédek, miket a családi élet jellemzéseül s a nők helyzetének ismertetésére hozott fel a felolvasó. Emelte az előadás érdekét még az a körülmény, hogy a felolvasás alkalmával kézről kézre jártak azok a számos fényképek, melyeket Strausz maga készitett a »fekete hegyek« között.

Közgyülés január 21-én a tudományos Akadémia heti üléstermében Dr. Hunfalvy János elnöklete alatt jelen vannak: Gervay Mihály, Vámbéry Armin alelnök, Berecz Antal főtitkár, Király Pál titkár; Dr. Ballagi Aladár, Déchi Mór, Fraknói Vilmos, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Hunfalvy Pál, Jelencsik Vincze, Laky Dániel, Lóczy Lajos, Péchy Imre, Pesty Frigyes, Dr. Szabó József, Dr. Török Aurél, Zobel Lipót választmányi tagok; továbbá: Bartos József, Dr. Brózik Károly, Csopey László, Findura Imre, Förster Rezső, Homolka József, Jankó János, Jassniger Jakab, Lippich Gyula, Nádor Vincze, Nikl Mihály, Schneider János, Dr. Simonyi Jenő, Taray Andor, Telkes Simon, Szlávy Olivér, Dr. Téry Ödön, Dr. Thirring Gusztáv rendes tagok s ezeken kivül számos vendég

1. Dr. Hunfalvy János elnök kijelenti, hogy a tagok az alapszabályok határozmányai értelmében kellő számmal vannak jelen; a közgyülést megnyitja és a mai közgyülés jegyzőkönyvének hitelesitésére Dr. Szabó József és Laky Dániel választmányi tagokat kéri fel.

2. Dr. Vámbéry Armin felolvassa megnyitó beszédet (Lásd a 3. lapon.)

3. Berecz Antal főtitkár felolvassa jelentését a társaság 1885. évi müködéséről. (Lásd a 10. lapon.)

4. A főtitkár felolvassa a pénztárról s a társaság vagyonállásáról szóló jelentést. (Lásd a 20. lapon.)

5. Telkes Simon r. tag, a számvizsgáló bizottság részéről jelenti, hogy a számadások átvizsgáltattak s minden teljesen rendben találtatott, minek folytán a bizottság indítványozza, hogy a pénztárnoknak s a pénztárt kezelő főtitkárnak az 1885. évi számadásokat illetőleg, a felmentés megadassék.

A jelentés tudomásul vétetett s a kért felmentések megadattak.

6. Előterjesztetik a választmány által készített költségelőirányzat tervezete 1886-ra. (Lásd a 21. lapon.)

A közgyülés ezen tervezetet megjegyzés nélkül elfogadja.

7. Király Pál titkár felolvassa a könyv- és térképtárról szóló jelentését. (Lásd a 23. lapon.)

8. Elnök előadja, hogy a jelen közgyülésen választás alá esik a választmány. Választatik pedig 24 választmányi tag. A szavazatok beszedésére és összeszámlálására kiküldi Heim Péter elnöklete alatt Dr. Ballagi Aladár és Nádor Vincze r. tagokat s a szavazatok beadása czéljából az ülést rövid időre felfüggeszti.

9. Szünet után Berecz Antal főtitkár felolvassa az 1885-ben főiskolai tanulók részére kitűzött pályázat eredményéről szóló jelentést. (Lásd a 22. lapon.) Az illető jeligés levélke felbontatván, kitűnt, hogy a pályadíjat Benkő Balázs az áll. paedagógium növendéke nyerte el.

A pályadíjjal jutalmazott munka irója — Benkő Balázs — a gyülésen jelen lévén, a tagok lelkes éljenzése mellett az elnök kezéből a nyert jutalmat átveszi.

10. Kihirdettetnek az új pályakérdések 1886-ra (Lásd a 25. lapon.)

11. Az 1886. évi számadások átvizsgálására kiküldetnek: Roch György, Telkes Simon és Lippich Gyula r. tagok.

12. Felolvastatik a választásról szóló jegyzőkönyv, mely szerint beadatott összesen 38 szavazat. Megválasztattak választmányi tagokul 1886-ra: Koller Lajos, Pesty Frigyes 37 szavazattal; Bedő Albert, Berényi József, Ghyczy Béla, Hunfalvy Pál, Jelencsik Vincze, Lóczy Lajos, Péchy Imre, Dr. Szabó József, Dr. Török Aurél 36 szavazattal; Dr. Ballagi Aladár, Déchy Mór, György Aladár 35 szavazattal; Fraknói Vilmos, Zobel Lipót 34 szavazattal; Dr. Havass Rezső, Lévay Henrik 33 szavazattal; Heim Péter, Laky Dániel, Majláth Béla 32 szavazattal; Gönczy Pál 31 szavazattal; Dr. Brózik Károly 27 szavazattal; Zsilinszky Mihály 22 szavazattal. Szavazatokat kaptak ezen kivül: Dr. Téry Ödön 21, Czigly János 19, Inkey Béla 16, Andrássy Géza gr. 11-et, Sebestyén Gyula 9 és Hopp Ferencz 5-öt.

13. A tárgysorozat kimeríttetvén, elnök a közgyülést berekeszti.

KÖNYVÉSZET.

Droysen történelmi térképei már egészen megjelentek; ismertette folyóiratunk (1885. 377—380.) az 1—12, 17—20, 29—36, 65—68, 73—76. és 81—88. számú lapokat, a többinek recensiója itt következik.

A 13-ik lapon van Kleinasien (1 : 4.000,000). A 14-ik lapon: Italien vor der Einwanderung der Gallier, és Brittanien, mind a két lap 1 : 6.000,000 arányban. Kartonok: Militärstrassen und Kolonien der Römer um 150 vor Chr. (1 : 10.000,000). Latium (1 : 2.000.000). Vallum Hadriani (Picten Wall, arány 1 : 1,500,000 és Caesars Uebergang nach Brittanien (1 : 2.500,000). A 15-ik lapon: Nordafrika (1 : 9.000,000). Kartonok: Carthago (1 : 300,000). Reich der Carthager (1 : 18 000,000). Sicilia (1 : 3.000,000) és Syrakusae (1 : 150,000). A 16-ik lapon: Gallien és Hispanien, mind a kettő 1 : 6.000,000 arányban. Kartonok: Caesars Belagerung von Alesia 52. v. Chr. (1 : 200,000) és Gallia zur Zeit Caesars (1 : 18.000,000).

A 21. lapon: Mitteleuropa zur Zeit der Karolinger (1 : 7.500,000). Kartonok: Die Gränzen zwischen den Fränkischen Teilreichen nach den Vertrag zu Mersen 870., és Die Deutsche Westgrenze seit 879., und Entstehung der kleinen Königreiche 888., mind a kettő 1 : 9.000,000 arányban. A 22—23. lapon: Deutschland um das Jahr 1000. (1 : 3.400,000.) Karton: Verbreitung des Christentums um das Jahr 1000. Nach I. E. Th. Wiltsch. A 24-ik lapon: Europa zur Zeit Sächsischen und Fränkischen Kaiser (1 : 12.000,000).

25 ik lapon: Die Schweiz zur Zeit Napoleons I. (Mediationsperiode) und nach dessen Sturze (1 : 1.500,000). Kartonok: Die Schweiz zur Zeit der Zähringer um 1200. Entstehung der Eidgenossenschaft 1315., mind a kettő 1 : 3.900,000 arányban. Die Urkantone nach ihrer Befreiung 1315 (1 : 1.250,000). Die Eidgenossenschaft der 8 Orte bis 1481. Die Eidgenossenschaft der 13 Orte von 1513—1798. Die Helvetische Republik unter dem Directorium 1798—1802., mind a három 1 : 3 900,000 arányban. Entstehung des Kanton Genf 1815. Die Schweiz 1845—1847. A 26—27. lapon: Mitteleuropa zur Zeit der Staufer (1 : 4.500,000). Karton: Die Welfenlande zur Zeit Heinrichs des Löwen (1 : 15.000,000). A 28-ik lapon: Ausbreitung der Hamsa um das Jahr 1400 (1 : 6.000,000). A kartonon: Plan des hansestädtischen Stahlhofes zu London im Jahre 1667. (Nach einem Stiche des Wenzel Hollar von Prag.) 1 : 2.000,000 arányban.

A 37. lapon: Europa zur Zeit der Reformation (1 : 12.000,000). A 38—39. lapon: Deutschland zur Zeit der Reformation (1 : 3.400.000). A 40. lapon: Europa nach dem Westfälischen Frieden (1 : 12.000,000). A 41-ik lapon: Elsass-Lothringen von 1648—1789. (1 : 870,000). A kartonok: Elsass-Lothringen zur Zeit des 30-jährigen Krieges 1618—1648. (1 : 1.250,000). Elsass-Lothringen mit der Grenzveränderung 1871. und der Sprachgrenze (1 : 3.000,000). Elsass im Jahre 1789, mit den 6 Distrikten und dem Bann von Strassburg, mind a kettő 1 : 2.000,000 arányban. A 42—43. lapon: Deutschland zur Zeit des 30-jährigen Krieges (1 : 3.400,000). A kartonon: Magdeburg vor der Zerstörung von 1631. (Nach O. von Gnericke und G. Droysen.) 1 : 120.000 arányban. A 43-ik lapon: Europa im Jahre 1740. (1 : 12.000,000).

A 45-ik lapon: Deutschland nach dem Reichsdeputations-Hauptschluss (1 : 3.400,000). A kartonon: Nassau'sche Lande (1 : 1.750,000). A 46—47. lapon: Deutschland im XVIII. Jahrhundert (1 : 3.400,000). A 48-ik lapon: Napoleonische Staatenbildungen 1795—1809. czím alatt 4 lap Középeurópa, mind 1 : 10.000,000 arányban. 1. Friede von Basel (April 1795.) Friede von Campoformio (Oktober 1797.) bis zum II-ten Koalitions-Kriege (1799—1801). 2. Friede von Lunèville (Februar 1801). Friede von Amiens (März 1802). Reichsdeputations Hauptschluss (Februar 1803). 3. Von Errichtung des Französischen Kaisertums (1804.) bis zur Auflösung des deutschen Reichs (1806.) 4. Vom Friede zu Tilsit (Juli 1807.) bis zum Krieg mit Oesterreich 1809.

A 49-ik lapon: Deutschland im Jahre 1812. (1 : 6.000,000). A kartonokon: Schlachtfeld von Leipzig 1813. és Schlachtfelder von Ligny, Quatre Bras, Waterloo, Belle Alliance 1815, mind a kettő 1 : 300,000 arányban. Europa nach dem Wiener-Kongress 1815. (1 : 50.000,000). Az 50-ik lapon: Der Deutsche Bund 1815—1866. (1 : 6.000,000). A kartonokon: Anhalt-Dessau, Anhalt-Köthen 1847. Anhalt-Bernburg 1863. (1 : 2.500,000). Territorial-Veränderung in Schleswig und Dänemark 1864. (1 : 500,000). Norddeutscher Bund 1866—1870. és Deutsches Reich seit 1871., mind a kettő 1 : 12 000,000 arányban. Az 51-ik lapon: Karten zur Deutschen Kulturgeschichte im XIX. Jahrhundert czim alatt: Zollverein bis 1833. Seit 1833. Rechtskarte des Deutschen Reiches. Uebersicht der Systeme des Privatrechts nach R. Schvedler. Eisenbahnen bis 1855. eröffnet. Militärische Organisation des Deutschen Reiches, mind az öt 1 : 12.000,000 arányban. Die Freihafen-Gebiete von Hamburg

und Bremen nach den Bestimmungen von 1868. (1 : 1.500,000). Az 52-ik lapon: Territorial-Entwickelung Preussens I. czim alatt: Brandenburg 1417. (1 : 3.000,000). Brandenburgs Anwachsen unter den ersten Hohenzoll. Kurfürsten. Brandenburg unter Johann Sigismund und dem Grossen Kurfürsten. Brandenburg-Preussen im XVIII. Jahrhundert, mind a három 1 : 6.000,000 arányban. Besitz des Grossen Kurfürsten in N.-W.-Afrika (1 : 45.000.000). An der Goldküste (1 : 1.000,000). Fsm.-Neuenburg 1707 zu Preussen.

Az 53-ik lapon: Territorial-Entwickelung Preussens nach dem Wiener Kongress 1815. Preussen 1866., mind a három 1 : 6.000,000 arányban. Tauschvertrag mit Bayern 1804. Fsm.-Neuenburg. Ugyanaz Preussisch 1815—1857. Hohenzollersche Lande 1850 zu Preussen. Gebiets-Veränderung am Tannus 1866. (Vertrag zwischen Preussen und Hessen-Darmstadt). 1 : 600,000 arányban. Az 54-ik lapon: Schlachtenpläne zu den Kriegen 1864—1871. czim alatt: Die Düppeler Schanzen 1864. Schlacht bei Königgrätz am 3. Juli 1866. Stellung um 2 Uhr Nachmittags. Schlacht bei Sedan am 1. September 1870. Stellung des Armees gegen Mittag. Gefecht bei Weissenburg am 4. August 1870. Stellung zu Anfang des Gefechtes, mind a négy 1 : 100,000 arányban. Uebersichtskarte zu den Operationen vor Paris 1870—1871. (1 : 350,000). Az 55-ik lapon: Deutsch-Französischer Krieg 1870 - 1871. czím alatt: Schlacht bei Wörth am 6. August 1870. Anfang der Schlacht 10—11 Uhr Vormittag. Schlacht bei Saarbrücken-Spichern am 6. August 1870. Stellung um 6 Uhr Abends. Die Schlachten vor Metz am 14, 16 und 18. August 1870., mind a három 1 : 150,000 arányban. Az 56-ik lapon: Deutsch-Französicher Kriegsschauplatz (1 : 1.175,000).

Az 57-ik lapon; Frankreich im XII. XIII. XIV. XV. Jahrhundert. Az 1. és 4. térkép 1 : 6.000,000 arányban, a 2. és 3. számu pedig 1 : 12.000,000 arányban. Az 58—59. lapon: Europa zur Zeit der grössten Machtentfaltung Napoleons (1 : 8.000,000). A kartonokon: Die Uebergangs-Stelle der Beresina. Die Napoleonische Machtsphäre 1812. (1 : 40.000,000). A 60-ik lapon: Frankreich im XVI—XVIII. Jahrhundert (1 : 6.000,000). Die Einteilung Frankreichs nach Gouvernements (1 : 12 000,000). Paris beim Ausbruch der Revolution (1 : 30,000).

A 61-ik lapon: England unter den Angelsächsischen Königen. England im XI. und XII. Jahrhundert, mind a kettő 1 : 4.000,000 arányban. A kartonokon: England um 600 (1 : 10.000,000). Die Normandie (1 : 5.000,000). A 62-ik lapon: Die Britischen Inseln unter

den Häusern Plantagenet und Tudor (1 : 4.000,000). A kartonokon: Umgebung von London und Edinburgh, mind a kettő 1 : 1.000,000 arányban. Die Englischen Besitzungen in Frankreich in XII. XIII. XIV. XV. Jahrhundert, két térkép, mind a kettő 1 : 8.000,000 arányban. A 63. lapon: Die Britische Inseln nach 1603. (1 : 4.000,000). A kartonokon: Schauplatz der Englischen Kämpfe in den Niederlanden 1701—1713, 1744—1748, 1815. (1 : 2.000,000). Schauplatz der Englischen Kämpfe in Spanien und Portugal 1808—1814. (1 : 10.000,000). A 64-ik lapon: Karten zur Spanischen Geschichte czim alatt 4 térkép. 1. Spanien zur Zeit der Westgoten. 2. Nach Zerfall des Omejjadenreichs (1037). 3. Spanien im XII. Jahrhundert; (1180). 4. Spanien im XV. Jahrhundert mind a négy 1 : 12.000,000 arányban. Spanien zur Zeit der Omejjaden (1 : 6.000,000).

A 69-ik lapon: Die Niederlande im XVI. Jahrhundert, és Republik der Vereinigten Niederlande, mind a kettő 1 : 2,200.000 arányban. A kartonokon: Union von Utrecht 1579 (1580). Batavische Republik. Depart.-Einteilung von 1798. Königreich der Niederlande 1814—1831. Königreich der Niederlande 1831—1839. Mind a 4 kép 1 : 6.000,000 arányban. Südliche Niederlande in XVIII. Jahrhundert. A 70-ik lapon: Skandinavien vor der Kalmarschen Union (1 : 9.000,000). A kartonon: Die Dänischen Inseln im XIV. Jahrhundert (1 : 4.000,000). Karten zur Skandinavischen Geschichte, 4 kép. 1. Skandinavien nach der Kalmarer Union 1397 bis auf Gustav Wasa 1520. 2. Seit Mitte des XVII. Jahrhundert bis 1719. 3. Nach dem Frieden von Nystad 1721 bis 1808. 4. Nach dem Wiener-Kongress 1815. bis 1864., mind a 4 térkép 1 : 20.000,000 arányban. A 71-ik lapon: Gebiete des Deutschen Ordens (1 : 4.500,000). Russische Besitzungen in Zentral-Asien (1 : 12 000,000). A kartonokon: Zerfall des Ordensgebietes 1466—1562. (1 : 9.000,000). Die Komtureibezirke Preussens mit ihren Hauptorten (nach Toeppen). A 72-ik lapon: Russland im XVI. und XVII. Jahrhundert, és Russland seit Peter dem Grossen, mind a két kép 1 : 18.000,000 arányban. A kartonon: Eroberung des Sibirischen Chanats (1 : 18.000,000).

A 77-ik lapon: Reich der Kalifen bis 945 (1 : 20.000,000). A kartonokon: Dynastien, welche unter dem Chalifat der Abbasiden mehr oder weniger unabhängig werden (1 : 60.000,000). Syrien (Scham) és Umgebung von Bagdad, mind a kettő 1 : 10.000,000 arányban. A 78-ik lapon: Islamitische Länder am Ende des XI. und XII. Jahrhundert és Beim Tode Saladin's (Salah Eddin's) 1193. Mind a kettő 1 : 30.000,000 arányban. A kartonokon: Reich der

Bujiden (1 : 25.000,000). Reich der Ghasnaviden (1 : 30.000,000). A 79-ik lapon: Die Mongolischen Reiche ums Jahr 1300. (1 : 45.000,000). A kartonokon: Reich der Chowaresmier (Charesmschahe) 1150—1219. Reiche in Vorderasien um 1350. Reich Timur's um 1400. Mind a három 1 : 45.000,000 arányban. A 80-ik lapon: Balkan-Halbinsel und Osmanisches Reich bis 1699 czim alatt: Bulgarisches Reich 917—1018. (Revis. Dragaschevitj.) Serbisches Reich unter Stephan Duschan um 1350., mind a kettő 1 : 12.000,000 arányban. Osmanisches Reich 1231—1402. (1 : 15.000,000). Mellék kartonok: Albanien unter Georg Kastriota (Skanderberg) 1444—1467 (1 : 5.000,000). Constantinopel (1 : 200.000). Anfänge des Osmanischen Reichs (1 : 3.000,000). Osmanisches Reich 1402—1699. (1 : 18,000.000). Kartonokon: Süd-Griechenland zur Zeit der Eroberung durch die Osmanen (1 : 5.000,000). Die Barbaresken-Staaten (1 : 21.000,000).

A kisérő szövegben, mely 92 lapra terjed, a már említett irókon kivül még a következők neveivel találkozni: J. Bühring, M. Perlbach, W. Sieglin, B. Stübel, D. H. Vogt. A térképek és kartonok összes száma 288 és a következő szakférfiak dolgoztak vagy javitottak azok tökéletesítésén: E. Berner, A. Böhtling, I. Bühring, C. Dändliker, F. Delitsch, M. Dittmar, Dragaschevitj, H. Guthe, L. Hanselmann, G. Hertzberg, H. Jordan, G. Kaufmann, F. Kohlmann, G. Kossinna, B. Kugler, Th. Lindner, C. H. Lohmeyer, E. Meyer, K. I. Neumann, W. Sieglin és R. Wülcker. Mikor lesz nekünk földrajzilag képzett akkora közönségünk, mely ehez a térképi műhöz hasonló értékü munkának létrejövetele körül anyagi garantiát nyujtani képes lesz? *H. I.*

Die weite Welt. Reisen und Forschungen in allen Theilen der Erde. Ein geographisches Handbuch, herausgegeben von Friedrich von Hellwald. Berlin und Stuttgart. Verlag von W. Spemann. 8-ad rétü VI. és 408 lap. 26 szines fametszet- és egy világkép 6 mellékkartonnal. Ára préselt vászonba kötve 9 márka.

Ez a teljes czime a könyvnek, mely a földrajzi kutatások teréről évenkint kiadandó összegezést kiván adni, olyant mint elnökeink szoktak évenkint fölváltva nyujtani. Társaságunk közgyülésén tartott fölolvasásainkban, de természetesen a rendelkezésökre álló térhez arányosított kiterjedésben. Hiányt pótol Hellwald munkája, mert hiányzott eddigelé ilyetén vaskosabb resumé a földrajz évenkénti vivmányai felől, holott egyéb tudományágakban hasonló számadó évkönyvek már évek óta folyamatban vannak a nagy közönség

tájékoztatására. Az előszó egészen pangermán zamatú és csak ott vetközi le émelygős voltát, hol azt mondja el, hogy egy ilyen vállalat természetszerüleg többet is felölel legelső megjelenése alkalmával, mint csak épen a legutolsó év eredményeit, de igéri, hogy az utána évenkint pontosan következő kötetek tartalma csak majd a legeslegujabb vivmányok fölsorolására szorítkozik.

19 nagyobb és 18 kisebb, összesen 37 közleménye a következő dolgokat tartalmazza: A tengertúli német birtok (1—31. lap.) Von den Steinen Károly orvos kutatásai a Rio Xingunál (32—45). Gordon-Cumming asszony vándorlásai a Himalájában (45—65.) Powell utazásai az Uj-Brittannia szigetcsoporton (66—84.) Charles Huber utja Közép arábián át 1878—1882. (85—103.) Thomson kutatásai a Massai földön (103—167.) Az indiánok és épületeik Mexicoban Désiré Charnai után 1885. (168—182.) Utazás éjszaki Queenslandban Stirling után angolból 1884. (183—203.) Lenz utja Marokko. Szahara és Szudánon át (203—238.) Nordenskiöld utazása Grönlandban (239—245.) Beazeley utja déli Formosában (245—251.) Creveaux vándorlásai az Orinokohoz (251—283.) Hollandi fölfedező utak Új-Guinea partján s az Amberno folyón (283—290.) Crawford Róbert utja Buenos Ayresből az Andokon át Chilebe 1884 (290—304.) Johnston Kongó-útja (304 329.) Gallieni kutatásai a felső Nigir vidékén 1879—1881. (330—356.) Jacobsen kapitány utazása Amerika északnyugoti partjain (356—364.) Gordon Robert az Irawadi felől (364—369.) De Mailly-Chalon utazása Mandsurián át (369—374.)

Apró közleményei között: Grenfell és Sims ujabb kutatásai a Kongo-vidékben (374—377.) A Golfáramlat talaja tulajdonságainak kutatása. (380—381.) Sina népessége (385—386.) Peru folyóinak aranya (390.) A Baikal tó keletkezése (392.) Mind az 5 czikk a »Gaea« után. A keletiek kopaszságáról (380—381.) az »Oesterr. Monatsschrift für den Orient« után. Colville kutatásai a Vadi Arabahnál (386—387.) Afghanistan geologiájához (388.) Tibet megnyilásának reménye (391 - 392.) Marche kutatásai a Philippineken (394—395.) Mind a »Petermans geogr. Mitteilungen« után. A karakumi puszta Turkmeniában (377—380.) A Roraima megmászása Britt-Guayanában (383—385.) A Mississippi valódi forrásainak fölfödözése (387.) A Mistassini-tó Britt-Amerikában (388—389.) Chaddock kapitány utazása a Limpopon (390—392.) A Grinnel-föld (393.) Han-konng-fu (393—394.) Az európaiak gyarmatbirtokai (395—398.)

Az 52 + 36 cm. kiterjedésű szépen színezett merkatori vetületü térkép czíme: Uebersichtskarte des europäischen Kolonial-

besitzes« 1 : 80,000,000 arányban ; jelezvék rajta a Németbirodalom részéről föntartott vagy segélyezett gőzhajózás útirányai. A kartonokon van : A Samoa szigetcsoport (1 : 5,000,000.) és az Apia kikötő (1 : 100,000.) A Kis-Antillák. Senegambia és a Sierra Leone partvidék (1 : 15,000,000.) Bab-el Mandeb szoros környéke. A Tonga szigetcsoport (1 : 5,000,000.) Valamennyin a hosszuság a grenwichi meridián szerint berendezve. A kiadó egy csillaggal kivánta csak jelezni, hogy vállalatának első kötete ez, nem akarván az utána következő évkönyveknek kelendőségét bénítani olyan vevők szemében, kik nem szeretnek utóbb megjelent köteteket beszerezni, ha azok némileg is folytatásai gyanánt tünnek föl olyan megelőzőknek, melyek már első pillanatnyi érdeklődésöket veszítették. Különben nemcsak Hellwald jó neve kezeskedik e munka belső értékeért, hanem még inkább a források, melyekből merített. *H. I.*

Geographische Universal-Bibliothek. E czímen bocsátott közre a weimari földrajzi intézet egész füzetsort, melyek czélja a földrajz legújabb vívmányai iránt érdeklődők javára ellensúlyozni a folyóiratok természetes hátrányait, milyenek : az időhöz kötött megjelenés, a czikkek megtorlódásából származott késlekedés, az aránylag magas ár, az anyag szétforgácsolása, az egyes irányokba való korlátozódás, valamint az, hogy nem az olvasó szabhatja meg önmagára élvezni vagy fölhasználni való anyagot ; itt pedig szabadon választhat a föltálalt dolgokból, mert azt a füzetet szerzi be, mely igényeit kielégítheti. Ez okból a vállalat, mely 1885. márcziusában indúlt meg, 12-ed rétű kis füzetekben beszéli meg a geografia napi kérdéseit és hogy ezek tágas körben terjedhessenek el, a füzetek egyenkint és külön szerezhetők meg. Mindez azonban még nem volna elég ajánlat, ha a fölölelt dolgozatok élén nem találnók föl elismert szakférfiak nevét. Dicsekszik bár olcsóságával, de ebben nem szerencsés, mert rendes 8-ad rétre átszámítva íve körülbelül 12 kr., úgy hogy e tekintetben csak azt az előnyt nyujthatja vevőinek, hogy minden füzet nemcsak különálló egész a többitől, de egynek megszerzése nem kötelező a többire. Arra nézve azonban, ki az egész gyüjteményt megvásárolja, elég baj, hogy minden füzet külön levén lapszámozva, beköttetés esetén kényelmetlen lesz benne a keresés.

A füzetek czímei a következők : 1 Die Zukunft der Kongo- und Guineagebiete von Dr. I. Falkenstein (36. lap). 2. Die deuschen Niederlassungen an der Guinea-Küste von Brix Förster (36. lap). 3. Im Reihe des Fo. Eine Chatakteristik des chinesischen Volkes

von Amand Freiherr v. Schweiger-Lerchenfeld (44. lap). 4. Die Eisenbahn zwischen den Städten New-York und Mexico nebst einer allgemeinen Schilderung Mexicos von Robert von Schlaginweit. Végül a szerző nekrologja (38. lap). 5. Die Goldküste und ihre Bewohner von Dr. Anton Reichenow (40. lap). 6—7. Die Araber der Gegenwart und die Bewegung im Islam von Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld (62. lap). 8. Stanleys Forschungsreise quer durch Afrika in den Jahren 1874—1877 von H. Daum (38. lap). 9—10. Die Ozean-Dampfschifffahrt und die Postdampfer-Linien nach überseeischen Ländern von Ad. Zetzsch, geheimem expedierenden Secretär im Reichs-Postamt. Mit einer Karte der deutschen und ausländischen subventionierten Dampferlinien (55. lap). 11—13. Deutschland und England in Südafrika. Mit einer Karte von Lüderikland. 14—16. Sansibar und das deutsche Ost-Afrika von G. Westphal (94. lap).

A 9—10. számú füzetnek térkép melléklete merkatori vetületü, színezetlen lap, mely 30 + 19 cm. téren vörös folytonos vonallal jelöli a német, szakgatottat a többi segélyezett gőzhajózási vonalakat a világ összes tengerein a Kaspit is belefoglalva. A 11—13. számú füzet térkép melléklete 12 + 20 cm. téren ábrázolja Angra-Pegneát a Frio foktól az Oranje folyó torkolatáig a német területet kék színnel jelezve, akkora méretben, melynél egy mm. egy német mértföldnek felel meg. Mind a két térkép Ferrótól számítja meridiánjait. *H. I.*

Die Vergletscherung der deutschen Alpen, ihre Ursachen periodische Wiederkehre und ihr Einfluss auf die Bodengestaltung. Gekrönte Preisschrift von dr. Albrecht Penck, Leipzig etc. 7 frt 20 kr. 1—483, lap.

Ezen könyvben tulajdonképen a müncheni tudományos egyetem egyik pályanyertes művét vesszük s a fiatal szerző a kiszabott pályatételt (Bajorország déli részének jégárjai) messze tulhaladva észleleteit Európa hasonnemü jelenségeivel is összehasonlítá s a jégárelméletet egészben felölelve, a jég talajidomító hatását is tüzetesen fejtegeti.

Penck tudvalevőleg e művével egyszerre magához hódítá az általános figyelmét s azóta a gletserelmélet kiváló képviselője gyanánt a legelőkelőbb folyóiratokban találkozunk nevével.

A testes kötet három nagy részre oszlik s bevezetésében kimerítő ismertetését adja a gletsergeologia irodalmának. Az első rész a bajor felföld és éjszaki Tirol legutóbbi jégárait írja le 16 fejezetben. A második rész 7 fejezete a régibb jégárakkal foglal-

kozik s a harmadik rész a bajor felföld valamint Tirol hegyi tavainak glacialis jellegét mutatja ki, rámutatva az elmélet ellen felhozható kifogásokra s az ellentábor nézeteire. Szerző a geologiai formatiok során visszahaladva, biztos palaeonthologiai támpontokat talált annak felvételére: hogy fel a dyas rendszerbe sorozott rothliegendéig jelentkeznek a gletserek valószínűleg ép azon physicai előfeltételekben találva meg keletkezésüket, melyek napjainkban jégpánczélt borítnak a magasabb hegyvidékre s melyek ugyanazon vidéken ismétlődésre megujitották már a jegeseket.

Penck elveti a föld tengelyének ingadozó helyzetére állapított tant s a tengerek változó elosztásának climatikus következményeiben keresi a jégárak létrejöttének legfőbb tényezőjét.

Hosszasan fejtegeti az alpesi tavak létrejövetelére vonatkozó nézeteket s végezetül E. Collombhoz csatlakozik, ki Észak-Európában tett kutatásai rendén meggyőző érvekkel kimutatá: a negyedkor jégárainak erosionalis medenczéiben alakúltak ki az Irhonban, Skóczia és Norvégiában oly elragadó szépeknek nyilvánított tavak. A mostani jégárak szorgos tanulmányozása az elméleteket szintén megerősíti s Tyndall épenséggel odáig bővíté a svajczi jegesek tömegmozgásának hatását, hogy az összes völgyületeket hajlandó vala arra vezetni vissza.

Penck könyvét különösen becsessé teszi előttünk, hogy nemcsak a saját álláspontjára kedvező irodalmi forrásokat sorolja fel a maguk velejükben; hanem lelkiismeretes gonddal összekeresi az angol, franczia, német folyóiratokban és lapokban szétszórt ellenvéleményeket is. kimerítő terjedelmükben olykor másod sőt harmadrendű tudósok észrevételeit is.

T. G.

»Az osztrák-magyar monarchia szóban és képben« czimű nagy munkának harmadik és negyedik füzete is megjelent. A harmadik füzet a Bécset és Alsó-Ausztriát ismertető kötet első füzete s ebből a szempontból írt Rudolf tronörökös ő fensége igen érdekes bevezető czikket hozzá. E becses tájékoztatót nyomon követi »Bécs története« Veisz Károly tollából.

Bécs történetét, mely oly szoros összefüggésben áll hazánk történetével a történetíró pártoskodás és részrehajlás nélkül tárgyalja.

Magas szempontból itéli meg azt a hatalmas tárgyat melylyel foglalkozik s magvasan, érdekesen adja elő amit fontosnak és jellemzőnek talál. Tizenegy illusztráczió gazdagítja e füzetet, nagyobbára Bécsetmagyarázó pompás famatszetek.

A negyedik füzet tartalma: Hegy- és vízrajzi leírás Sonklar Károlytól, a Keleti Alpesek fölosztását ábrázoló térképpel és hét képpel Lichtenfels Edétől.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expeditiók.

Sikeres hajózás a Nigeren. A franczia tengerészeti minisztérium 1884-ben saját tervei szerint egy kisded ágyús naszádot készíttetett és szállíttatott el az ugynevezett Franczia Szudánba, Bammaku franczia kereskedelmi állomásra. Ott e hajó vízre bocsáttatván, még ugyanazon évben 70 kilométernyi távolságra evezett el Kulikoroig. A mult évben már sokkal merészebb útra vállalkozott a kis hajó. Leuszott ugyanis a nagy folyón 350 kilométernyire, érintvén útközben Nyamina várost, továbbá Ségu-t, Tukulör császárság fővárosát, aztán Szanszanding-ot, a sarrakholle nép egykori főpiaczát s több kisebb parti helységet. A hajó személyzete mindenütt jó fogadtatásra találván, közelebb ismét meg akarja tenni ez útat, sőt reméli, hogy ez évben már Timbuktuig is el fog juthatni s tovább fogja folytathatni úgy a folyó vizrajzi fölvételét, valamint a kereskedelmi összeköttetések terjesztését is. *K.*

II. Statisztika.

A hirlapok száma az egész földgömbön jelenleg mintegy 35,000 s igy egy lap mintegy 40,000 emberre jut. A legtöbb lap, (20,000) Európában jelenik meg; itt ismét legtöbb esik Németországra, legkevesebb Oroszországra. Németországban 5500 lapnál több jelenik meg, köztök 800 napilap. Angliában mintegy 4000 lap jelenik meg, körülbelől 800 napilapot ide számitva. Francziaországban a napilapok száma 360, ezenkivül Párisban 1568, a vidéken 2506 lap jelenik meg. Olaszországban 1400 lapot nyomnak, 160-at naponkint; ebből esik Rómára 200, Milanóra 140, Nápolyra 120, Turinra 94, Florenczre 79. Ausztriában 1200 lap közül 150 napilap. Spanyolországban 850 lap jelenik meg; ennek csaknem egy harmada naponként. Oroszországban 800 lapot nyomatnak, melyből Sz.-Pétervárt 200, Moszkvában 75 adatik ki. Aránylag igen sok lap

jelenik meg Görögországban, hol csaknem minden községnek külön lapja van. A kis Svájczban is 430 lap van, köztök néhány jelentékeny. Belgiumban s Hollandiában átlag 300. Ázsiában körülbelül 3000 rendszeresen megjelenő lapot lehetne összeszámolni. Afrikában összesen sincs 300 lap, melyből 30 jut Egyptomra. Amerikában tudvalevőleg igen sok lap jelenik meg, magában az Egyesült-Államokban 12,500, köztök 1000 napilap. Említésre méltó, hogy ez országban 120 lap kizárlóag négerek által szerkesztetik és adatik ki. Ha az egész földön megjelenő lapokat nyelvek szerint osztályozzuk, ugy találjuk, hogy angol nyelven 16,500, németül 7800, francziául 6850, spanyolul 1600 lap jelenik meg, a többi különféle nemzetiségek között oszlik meg. *Gy.*

Népszámlálás Boszniában s Herczegovinában. Az occupált tartományokban az első népszámlálás 1879-ben 1.158,440 lelket mutatott, az 1885-ki, melynek eredménye most állittatott egybe s mely az előbbinél minden tekintetben hitelesebb 1.336,091-et; a szaporodás ezek szerint 15⅓ százalékot tenne. Hitfelekezet szerint, mely Boszniában s Herczegovinában épen ugy, mint a Balkán félsziget számos részében, a legjobb osztályozási alap a népeségnél, a lélekszám a két népszámlálásnál a következő volt:

	1879	1885
Mohamedánok	448,613	492,710
Keleti görögök	496,761	571,250
Római katholikusok	209,391	265,788
Zsidók	3,426	5,805
Más hitfelekezetüek	249	538
Összesen	1.158,440	1.336,091

Bevándorlás által főkép a római katholikusok és zsidók lélek száma szaporodott meg; mig a mohamedánok számának szaporodását inkább annak lehet tulajdonitani, hogy a számlálás jelenleg sokkal tökéletesebb volt. Begek s agák, azaz oly földbirtokosok, kik nem maguk müvelték földjeiket, az utóbbi népszámlálásnál 8162-en voltak, szabad parasztok 117,466, zsellérek 197,833. A három ezer lakosnál többet számláló városok következő sorrendben sorolhatók fel népességök szerint:

Szerajevo	26,268	Dolny Tuzla	7,189	Prjedor	4,746
Mosztár	12,665	Travnik	5,933	Gradiska	4,596
Banjaluka	11,357	Tesanj	5,807	Livno	4,535
Bjelina	7,807	Visoko	4,994	Dervent	4,449

Fóca	4,360	Lhubuszki	3,464	Gradacac	3,076
Brcka	4,281	Stolácz	3,397	Zenicza	3,073
Jajcza	3,706	Graconica	3,350	Zvornik	3,030
Bihacz	3,506	Magláj	3,210		

A fővárosban Szerajevoban 5926 ház van 6299 lakással. A lakosok közt 13,348 férfi s 12,920 nő nemű. Mint a városokban általában, ugy itt is a mohamedán lokosság van túlsulyban, összes számok 15,787 ; ezen kivül van 4,431 keleti görög, 3326 római katholikus, 2618 zsidó s 106 más hitfelekezetü. Zsidók csak Szerajevoban vannak nagy számmal, Banjalukában 327, Biháczban 134, Dolny Tuzlában 134, Mosztárban 98, Travnikban 425 zsidó van; a többi városokban még kevesebb. Foglalkozás szerint van Szerajevoban: 204 lelkész, 338 államhivatalnok, 110 községi hivatalnok, 59 tanitó, 17 egészségügygyel foglalkozó, 247 földbirtokos (bég és aga), 94 szabad paraszt, 16 zsellér, 1488 házbirtokos s tőkepénzes, 1624 gyáros, kereskedő és iparos, 4065 segédmunkás, napszámos és szolga, 1624 másnemű foglalkozású férfi s 17,553 nő s 16 éven alul levő gyermek. Mosztárban van 1975 ház, 2714 lakás; van 6825 mohamedán, 3369 keleti görög, 2359 római katholikus, 98 zsidó s 14 más hitfelekezetü. Foglalkozás szerint van 61 lelkész, 57 államhivatalnok, 16 városi tisztviselő, 33 tanitó, 9 orvos s bába, 938 földbirtokos, 30 szabad paraszt, 48 zsellér, 1161 háztulajdonos s tőkepénzes, 324 gyáros, kereskedő s iparos, 1322 segédmunkás, napszámos s szolga, 296 más 16 éven felül levő férfi s 8370 nő s gyermek. *Gy.*

Perzsia népessége. A teheráni angol konzul hivatalos adatok alapján készitett legujabb összeállitása szerint Perzsia 1.647,000 □ kilométert tevő területén összesen csak 7.653,000 lélek lakik. Az országban 99 város van 1.963,800 lakossal, ezek közül a legjelentékenyebbek a következők: Teheran 120,000, Tabris 164,000, Ispahan 70,000, Bushir 60,000, Meshed 60,000, Kerman 71,000, Resht 40,000, Jezd 40,000 lakossal s Hiraz, Kirmashah, Hamadan és Kaskan városokban egyenként 30—30,000 lakos van. *Gy.*

III. Vegyesek.

Jáva tüzokádó hegyei, mint már a mult évben jeleztük folyvást veszedelmesen háborognak. Pusztító erejét eddig csak a Szmaro hegy éreztette, melynek tölcséréből tömérdek láva ömlött alá a

hogy mindkét oldalán, megsemmisítve minden útba esett ültetvényt. Különösen nagy kár esett a hegy alján díszlett gazdag kávé ültetvényekben; sőt Batáviából érkező levelek szerint emberélet is áldozatúl esett legalább 500! S a dühöngő elem még mindig nem fáradt ki; a környék folyvást újabb-újabb kitörésektől retteg. Továbbá a sziget közepe táján emelkedő Merabi hegy is közeli kitöréssel fenyeget, vagy talán már ki is tört. Szintén nagyon nyugtalankodik a gyászos emlékezetű Krakatoa hegy is. Belsejéből folyton rettentő dörgések hangzanak ki, melyekre a felhők ropogó villámlásokkal felelgetnek. Némelyek azt jósolgatják, hogy az 1883-diki borzalmas jelenetek ismétlődni fognak, mert akkor is ily pokoli dörgések és villámlások előzték meg a bekövetkezett iszonyu kitöréseket. *K.*

Nagy fontosságú hegyi út. Pár hét múlva már átadják a forgalomnak azt a fontos országútat, mely Puerto-Pacheco és San-José városok közt a Chaco-n át épült s mely Paraguay és Bolivia közt fogja a közlekedést közvetítni. A két állam megbízott mérnökei oly szerencsés vonalat találtak ez út számára, melynek a legmagasabb pontja is csak mintegy 700 lábnyi emelkedésű a tenger színtája fölött. *K.*

Patagonia fölosztása. Patagonia ma már csak puszta földrajzi elnevezés. Argentina köztársaság és Chili addig-addig czivakodtak e nagy földterület birtokba vétele fölött, hogy elvégre a mult évben egyezségre jutottak és meg is osztoztak rajta a nélkül, hogy e fontos tény akár Európában, akár magában Amerikában is nagyobb figyelmet keltett volna. Az osztozásnál Chilinek jutott az oroszlán rész. Neki jutott ugyanis Patagoniának egész nyugoti partmelléke a hozzá tartozó szigetekkel együtt, továbbá a Magellán-út, meg a Tűzföld szigetcsoportja is, míg Argentinának az Andes-lánczolat keleti lejtője és az Atlanti tenger közötti területrészszel kellett megelégednie. Nagy fontosságú Chilire nézve főleg a Magellán-út, melynek bírásával egészen függővé tette magától az Atlanti és Csendes tenger közti közlekedést. *K.*

A canadai óriás vasút. Teljesen elkészült és 1885. november 8-dikán már a forgalomnak is átadatott az óriás vasútvonal, mely Canadából Québec állomásáról kiindulva egészen a Csöndes óczán partjáig fut. Az első vonat a föntebb említett napon érkezett Montrealból Vancouverbe 24 mfdnyi óránkénti sebességgel. Igy ma már hét hatalmas vasútvonal szeli át Éjszak-Amerikát egész szélességében. *K.*

A Kanszuh chinai tartományról. Lóczy Lajos, a Magy. Földrajzi Társaság vál. tagja, a lipcsei »Verein für Erdkunde« 1884. decz. 17.-ki felolvasó ülésén tetszéssel fogadott előadást tartott. Az érdekes előadás bő kivonata nemcsak a nevezett társaság »Mittheilungen«-jeiben, hanem külön lenyomatban is megjelent egy külön térkép kiséretében, mely 1 : 6,000,000 mértékben ábrázolja az ismertetett tartományt s külön kiemeli Széchenyi Béla gr. és társainak a tartományon át tett útvonalát is. A felolvasó gyülés elnöke, Richthofen báró, meleg szavakkal mutatta be és üdvözölte a derék magyar utazót. *K.*

Az éjjeli hajózás engedélyezése a szuezi csatornán. 1885. deczember 1-seje óta az éjjeli hajózás is meg van engedve a szuezi csatornán, bár még egyelőre csak Port-Szaid-tól 54 kilométer távolságig, a hadi és póstahajók közül azoknak, melyek elektromos világító készülékkel el vannak látva s így képesek, hogy útjok irányát bizonyos távolságra bevilágítsák. E kedvezményt élvező hajók jelenleg 20 százalékát teszik a csatornán közlekedő hajók összes számának. Az új intézkedés következtében, mely azonban még csak ideiglenes kedvezmény, igen tetemes időt nyernek az illető hajók. Ha a kisérlet kedvezőleg fog kiütni, tervben van, hogy e kedvezményben idővel minden olyan hajó részesülhessen, mely a kivánt föltételeknek eleget fog tudni tenni. *K.*

Birma és Sina között az angolok vasuti összeköttést akarnak biztosítani, különösen az ismert utazó Colquhoon agitátiója következtében. A vasut Brit Birma Maulmein állomásáról indulna ki s Rahengbe (Siam) vezetve, honnan Bangkokba és másrészt Ngowon át a független Shan tartományokon keresztül Jünnan határáig Ssumaoba menne. A vasut építésének komoly akadáiya nincs, mivel Siam kormánya nemcsak hajlandó az engedélyt megadni, de egyúttal 7 százalékos kamat biztosítást is igér az angol tőkepénzeseknek, ha az indiai kormány a Maulmeintól Rahengig vezető vonal kiépítésére vállalkozik. A természeti viszonyok kedvezők; a népesség oly sűrű, hogy élénk személy forgalomra lehet számítani. Az eddig független Birma meghódolása e nagy horderejű tervet, mely által Sina déli része is szorosabb kötelékbe vonatnék Európával, nagyon előmozdítja. *Gy.*

Délafrika, különösen a becsuánik földje természeti s nemzetgazdasági viszonyairól igen részletes s tanulságos előadást tartott a londoni kereskedelmi kamarának külön e czélból összehivott s

feltünően népes gyülésén Baden-Powell György, ki különösen mint Warren Károly titkára a délafrikai viszonyokról személyes tapasztalat után is alapos értesüléseket szerezhetett. Szerző s az előadás után a tárgyhoz szóló szakértők, köztök maga Warren is, nagy jövőt jósolnak az angol kereskedelemnek Délafrikában s igen ajánlják a területet befektetésekre s kivándorlásokra. Már jelenleg is nagy túlsulyban van itt, különösen a mérsékelt éghajlat alatt fekvő részen, az angol befolyás. A területet s népességet a következő megközelitőleg helyes számok mutatják:

	ang. négyszög mérf.	Európai népesség.	Benszül. népess.
Brit terület	370,000	360,000	1.500.000
Holland terület	135,000	100,000	800,000
Portugal birtok	30,000	500	50,000
Német birtok	5,000	20	5,000
Benszülöttek területe	130,000	2,000	1.000,000
Összesen	670,000	462,520	3.355,000

A számarány kedvező voltát még inkább emeli az a körülmény, hogy a németek birtoka igen kopár homokos vidék s a portugáloké a malaria terjesztő mocsarak s csecse légy következtében egyelőre csaknem használhatlan, bár ez utóbbiak kezében van a legjobb kikötő, a Delagon öböl. A hollandi boerok területén legfelebb százezer európai ember lakik s igen nevezetes, hogy ezek között is az angol elem az uralkodó, különösen a kereskedelem csaknem kizárólag az angolok kezében van. Zeerastban, mely Transvaal éjszak nyugoti határán Gosken felé a legjelentékenyebb hely, csak egyetlen boer lakik, Bloemfontinben, a Narancs folyó állam fővárosában a vezérférfiak angolok s a társalgási nyelv főkép angol. A benszülöttek közül nyugoton a Namaföldiek német fenhatóság alatt állanak legalább névleg, de a damarák már az angolok felé hajlanak; különben a terület a 20. keleti hosszúsági foktól nyugotra s a 25. déli szélességi foktól délre kevéssé fontos, bár vad struczokat, zsiraffokat s más kereskedelmileg értékes állatokat lehet itt találni. A kereskedelem a Delagon öböl csekély forgalmán kivül jóformán a Fokföldre s Natálra szoritkozik, míg Pretoria s Soshong is csak ezek lerakó helyei. A Fokföldön a kivitel a legutóbbi 20 év alatt mintegy 200 millió forinttal haladja meg a behozatalt. Natalban csaknem ugyanez az arány. Már 1868-ban a külforgalom 85 %-a angol kézben volt, most már 89%, vagy ha az angol gyarmatokat és ideszámitjuk 94%, ugy hogy az idegen országok forgalma, mely 1868-ban még 10 százalék volt, ma hátra sülyedt. S a forgalom

igen jelentékeny. 1885-ben még csak 2 millió font sterlinget tett ki, 1883-ban már 14 millió fontot, úgy hogy az angol kereskedelmi táblázatban már a tizedik helyet foglalja el s megelőz oly jelentékeny államokat is minők Egyptom, Brazilia, Olaszország s a mi monarchiánk. Anglia külforgalma az utóbbi 30 év alatt megkétszereződött, de Délafrikával szemben hétszer oly nagy lett, mint 1854-ben volt. Angol áruk bevitele Délafrikába az utóbbi tiz év alatt két millió font sterlingről hét millióra emelkedett s ezek közt az élelmi czikkek jelentékeny helyet foglalnak el. A kiviteli czikkek közül igen nevezetes a strucztoll, melynek értéke 1865-ben csak 10,000 font sterling volt, 1883-ban ellenben, az áruk jelentékeny emelkedése daczára, egy millió fontnál több. Gyémántból három milliónyit vittek ki. A forgalom élénkülését tanusitja az is, hogy 1870-ben a délafrikai kikötőkben még csak 400,000 hajó fordult meg, 1883-ban már 2.500,000. Ezzel együtt emelkedett a közlekedés is. A vasutak már Kimberleyig terjednek éjszak felé s mintegy 15 millió font sterling van beléjük fektetve, mely három százalékot kamatoz; Fokvárosban, Erzsébet kikötőben s Durbanban a kikötőkön jelentékenyen javitottak s különösen a két nagy kőszénytelep környékén utak is készültek. Az ország benső részében még sok a hiány, azonban e vidékek is alkalmasabbak a letelepedésre s földmüvelésre, mint közönségesen hirdetik. Igen nevezetes a Kimberlegben végződő vasut, mely most már csak oly közel van középafrika bensejéhez, mint a Kongo torkolata avagy Zanzibar s ezek felett még az a nagy előnye van, hogy igen egészséges hely s nagyon alkalmas a letelepedésre. Warren még tovább is óhajtja vitetni a vasutat Soshong nagy belföldi városig, mely már a tropikus Afrikába esik s közepén fekszik a Kimberleytől a Zambezi folyóig vezető útnak. E vidék igen termékeny, bár az erdők már nagy részt kiirtattak belőle, mivel a Kimberley bányák az utóbbi tiz év alatt naponként mintegy 2000 fát fogyasztottak el. Molopon túl azonban a csaknem 7000 lábnyira emelkedő s vadakban rendkivül gazdag vidék már megtartotta eredeti jelegét. Soshongtól a Zambeziig ismét 2—3000 láb magas lázmentes vidék létezik, nyugotra tőle a kalahari síkság, melyen sok szarvasmarha tenyészik. A becsuanák földje tehát, melyek egy részét hódította meg most Warren kardcsapás nélkül az angolok számára, egészben véve igen alkalmas a letelepülésre s maguk a becsuanok is hajlandók a műveltségre, mit tanusít az a körülmény, hogy már Livingstone idejében sok kovács volt közöttük és ma már alig akad

oly becsuana, ki európai árút ne vásárolna; a nők vízhordás, házépítés, őrlés és földműveléssel foglalkoznak, kocsi, eke, porczellán, ruha, fegyver, czipő és más európai dolog mindenütt található. Soshongból három elég jókarban tartott út vezet, egyik a Ngami tóhoz Damara földre, a másik Zambezi felé és azontúl, és a harmadik keletre Amatabele és Amasona törzsek népes vidékére, úgy hogy e város igen könnyen lehetne kereskedelmi emporiuma Közép-Afrika egy nagy részének, még elefántcsont is szokatlan nagy mennyiségben található itt és valószínüleg vannak aranytelepek is. Kimberleytől Soshongig különben az út jó karban van, az angol kormány közel 750,000 font sterlinget költött reá és kocsival mindenütt járható. Jelenleg, még csekély az európai népesség, sok kellemetlensége akadhat a bevándorlóknak, de uj munkaerő és új tőke Dél-Afrika mérsékelt éghajlat alatt fekvő vidékeit sokkal virágzóbbá teheti, mint azokat a vidékeket, melyek a Kongó vagy Zanzibár környékén feküsznek.

Gy.

Nyugot-Ausztrália még a legkevésbé fejlődött ki a Csendes oczeán kontinensének gyarmatai közt. Habár területe körülbelől egy harmadát képezi Ausztráliának azaz nyolczszor oly nagy, mint Nagy-Britannia, lakosainak száma csak 32.958 s ezek is igen csekély kivétellel a parton laknak. Ausztrália e vidéket 1616-ban Dirk Hartog fedezte fel az »Endracht« hajóval, de az első telepítések csak 1818—1822 közt történtek s a gyarmatot 1829. junius 1-én vették birtokukba az angolok, Stirling kapitány által, ki az első kormányzó volt. A kutatások most már az óriási terület minden részére kiterjedtek s bebizonyították, hogy az általában alkalmas a telepedésre, különösen a délnyugoti rész éghajlata talán a legegészségesebb az egész kontinensen. A törvényhozó testület, mely eddig is 150 millió hold területet engedett át földmüvelésre, most 20.000 font sterlinget szavazott meg a bevándorlás előmozdítására, de bár Londonban külön ügynökök működnek, 1884-ben csak 357 egyén telepedett le, kiknek költsége 48.600 forintot tett. Gyapjuval, szandal fával s timberrel már eddig is igen nagy kereskedést űznek s most az éjszak-nyugoti partvidékeken a gyöngyhalászat emelkedett nagy mértékben, különösen mióta ezer font sterling értékü gyöngyöket is találtak. A földművelést különösen a délkeleti részeken űzik s jelenleg 79.069 hold van művelés alatt. A tartomány kitünő kormányzata s az ujabban tett erőfeszítések, vasutak, iskolák stb. építése által bizonynyal megtermik gyümölcsüket s Ausztrália

ez eddig leginkább s méltatlanul elhanyagolt része is szebb jövő elé fog nézni. *Gy.*

A csendes tengeri uj német gyarmatok nagyságát a hamburgi földrajzi társaság által kiadott memorandum a következőkép számítja: Vilmos császár föld (Newguinea német része) 3,255·5 földrajzi négyszög mérföld s Uj-Irland 212·3, Uj-Britannia 584·3, Bismarck archipelagus 947·6 négyszögmérföld, összesen tehát 4,094·5 földrajzi négyszög mérföld. Nevezetes, hogy Uj-Guineának az angolok által elfoglalt része 4,094·86 földrajzi négyszög mérföldet tesz, tehát csaknem pontosan annyit, mint a németek összes birtokai a csendes tengeren, A még vitás Karolina sziget-csoport különben ez összegbe nincs beszámítva. *Gy.*

A kelet-afrikai német birtokokon a német kelet-afrikai társaság öt katonai állomást szándékozik felállítani. Kettő ezek közül a parttól a tóvidékekig menő fő karaván út védelmére szolgálna, kettő a Pangani s Rufidzsi folyóknál s az ötödik Uszagara közepén állíttatnék fel. Minden állomáson Krupp-ágyuk lennének, továbbá néger katonák német tisztek vezetése alatt. Uszagarában ezen kivül már létezik egy kereskedelmi telep s egy földmüvelési állomás. A katonai állomásoknak is feladatul tűzetett ki, hogy lehetőleg a négerek vagy legalább sinaiak segítségével igyekezzenek e vidéken a modern földmüvelést meghonosítani. *Gy.*

Svédek Közép-Afrikában. A Masszanja tartományban Kamerun vidékén mintegy husz mérföldnyire a parttól svéd kereskedők földet vásároltak s éjszaki hazájok lobogóját itt az egyenlitő alatt kitűzték. Az éghajlat a telepen állítólag jó s a talaj kereskedelmi növények termelésére alkalmas. A letelepedett svédek a benszülöttekkel különösen kaucsukban nagy üzletet folytatnak. *Gy.*

Hamilton kikötő, melyet az angolok a koreai kormánytól most vásároltak meg, rövid idő alatt nagyon fontos állomás lehet, mivel csak egy napi járó földre van Takosimától, a hires japáni kőszén teleptől s három napi járásra Vladivostocktól, az orosz hajózási állomástól, mely 15 évvel ezelőtt még teljesen ismeretlen vad vidék volt, most pedig már keletnek hatalmas Szebastopolja s egyike a legfontosabb kereskedelmi állomásoknak. A hamiltoni kikötő s a mellette levő apró szigetek megszerzése is főkép azért történt, hogy az oroszok e hatalmas állomásának hatását ellensulyozzák, bár a bevallott ok az, hogy az angol hajóknak az amerikai partok felé szüksége van egy szénállomásra. Már most létrehozták ez új

gyarmat s Hongkong között a távirati összeköttetést s megkezdték a kikötő építését, hogy az esetleg az angol hadihajók nyári telepe legyen, a mire Madeiráéhoz hasonló kellemes éghajlata különösen alkalmassá teszi. *Gy.*

Eltünt sziget. Dánország a lefolyt évben egy egész szigettel; egy természeti nevezettséggel let szegényebb. Suderoë farö: szigetről délre mintegy 26 meter magas hatalmas sziklatömeg emelkedett ki a tengerből, mely nagy szolgálatokat tett a hajóknak, mivel az épen ott igen erős zátony és forgatagra figyelmeztette őket. E sziget úgy nézett ki, mint valamely hajó kifeszített vitorlákkal, Suderoë felöl ellenben mint egy barát és ezért Munkennek (Biret) nevezték és a szigetcsoport egyik nevezetessége volt; útleirásokban gyakran közölték rajzát. Ugy látszik, hogy a forgatag lassanként kimosta e sziget alapzatát; már 1884-ben besülyedt a sziklák egyrésze, mult tavaszal pedig egymás után a többi, ugy hogy most igen veszéles, még dagály idején is érezhető zátony maradt helyén. Ember élet nem veszett el, mivel a sziget lakatlan volt. E tünemény geologiailag igen érdekes, mert tanúskodik arról, hogy maga a víz, legfeljebb télen a jég közreműködésével, képes ily jelentékeny szilárd bazaltsziklát lassanként összezúzni, a mint hogy néhány tudós Bretagne granitpartjainak jelenlegi alakzatát is hajlandó tisztán a tenger víz eredményének tulajdonítani. *Gy.*

»Brit becsuna föld.« Az angolok a napokban hivatalos alakban és birtokokba vették a becsuna föld és kataharcz egy részét. Az uj »brit becsuna föld«-nek nevezett tartomány határát kelet felő a dél-afrikai köztársaságig terjedő vonal képezik. Az ezen határokon kívül levő becsuna terület az angol kormány védelme alatt fog állani. *Gy.*

A Kongo állam területét egyelőre politikailag négy kerületre osztották fel, melyek mindenikét az afrikai társaság egy-egy magasabb rangú tisztviselője fogja vezetni. Az első kerület a Kongo alsó része Parminter angol őrnagy kormányzósága alatt; a másik a Livingstone esések környéke Pourtales svájczi gróf alatt; a harmadik az egyenlítő vidék Massari olasz hadnagy s ismert utazó kormányzósága alatt: végre a Kongo felső vidéke a Stanleyesésig Van Gile belga hadnagy kormányzósága alatt. Már a kinevezésekből látható, hogy az afrikai társaság lehetőleg igyekezik nemzetközi jellegét megtartani. A főkormányzó Sir Francis of Winton, ki a közös ügyeket intézi, Leopoldvillet választotta székhelyül, ugyanitt

van az új törvényszék: elnök Janssens. Massari hadnagy, a Kongo felső vidékének főnöke jelenleg felfedező utazást tesz a Kongo forrás vidéke felé; junius 7-kén indult útnak az »En avant« és »Association internationale« gőzösökkel, s a legújabb hirek szerint augusztus hónaban megérkezett a bangala négerek területére. Irják továbbá azt is, hogy Storms hadnagy keresztül hatolva Közép-Afrikán szerencsésen megérkezett Zanzibárba s onnan Európába tér vissza. *Gy.*

La Plata város, már 25,000 lakost mutathat fel s hogy a mesés gyors emelkedés még nem állapodott meg azt minden jel mutatja. A kormány 20 millió forintot szavazott meg a kikötői munkálatokra s ezek vezetését Wallroy hollandi mérnökre bizta, ki az új főváros helyét oly ügyesen szemelte ki. Az új városnak széles utczái, szép terei, több monumentális jellegü épülete s villamvilágítása is van. La Plata sikere Buenos Aires lakóit is új tevékenységre birta s közelebb 40 millió forint tőkét szavaztak meg a kissé elhanyagolt kikötő rendbe hozására. A kis versenyző várost már vasút köti össze. *Gy.*

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, gevestigd te Amsterdam, onder redactie van Prof. C. M. Kan en J. Ae. C. A. Timmermann, Vice President en Secretaris van het Genootschap. Amsterdam, Utrecht, 1885. Tweede serie. Nr. 9 en 10.

Inhoud: Uittreksel uit het verslag der openbare werken in Nederland in 1884, door J. Kupper. — Eenige bijdragen tot de Kennis van Europa. — Nieuwe bijdragen tot de Kennis der Staaten van Europa. — Eenige publicaties over N. en W. Azie. — Vermeerdering onzer Kennis von Ost-Afrika. — De Nederlandsche expeditie naar de West-Indische Eilanden en Suriname 1884—1885, door Prof. K. Martin.

Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. Herausgegeben vom Redactions- und Vortrags-Comité. Redigirt von dem Generals-Secretär der k. k. Geographischen Gesellschaft Dr. Franz Ritter von Le Monnier. Wien, 1885. Band XXVIII. Nr. 12.

Inhalt: Die blaue Grotte von Busi. Von M. A. Becker. — Die pommer'schen Kassuben. Von G. v. Wienkowszki. — Ueber Acclimatisationsversuche am Congo. Von Prof. Dr. Palacky.

Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Herausgegeben von Prof. Dr. Friedrich Umlauft. Wien, 1885. VIII. Jahrgang. 4. Heft.

Inhalt: Wanderungen durch die Magellanstrasse. Von Josef Ritter v. Lehnert. — Die geographische Kenntniss der Alpen in früherer Zeit. Von M. Ruith. — Astronomische und physikalische Geographie. Von J. Holetschek.

Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt. Herausgegeben von Prof. Dr. A. Supan. Gotha, 1885. Ergänzungsheft Nr. 80.

Nr. 76. Inhalt: Regel, Entwickelung der Ortschaften im Thüringerwald.

Nr. 77. Inhalt: Stolze und Andreas, Die Handelsverhältnisse Persiens.

Nr. 78. Inhalt: Fritsche, Ein Beitrag zur Geographie und Lehre vom Erdmagnetismus Asiens und Europas.

Nr. 79. Inhalt: Mohn, Die Strömungen des europäischen Nordmeeres.

Nr. 80. Inhalt: Boas, Baffin-Land.

Zeitschrift für Schulgeographie. Herausgegeben von A. C. Seibert. Wien, 1885. VIII. Jahrgang, III. Heft.

Inhalt: Die Jahreszeiten. Nach eigener Construction dargestellt von Eugen Josef Matz, Wien. — Europas Eisenbahnlinien zu Ende 1883. — Landschaft und Naturerzeugnisse Südafrikas. — Von Syra bis Corfu. — (Ein geographisches Charakterbild nach Schweiger-Lerchenfelds »Zwischen Pontus und Adria«).

XXI. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Dresden. Dresden, 1885.

Inhalt: I. Wissenschaftlicher Theil: Meyer, Ueber Nephrit und ähnliches Material aus Alaska. — Krone, Von Kalkutta nach Alexandrien. — Krone, Von Melbourne nach den Aucklandinseln. — Rezensionen: Hölzels Geograph. Charakterbilder; Neumanns Geographisches Lexikon des Deutschen Reichs; Hartmann, Abyssinien; Hartmann, Die Nilländer; Willkomm, Die pyrenäische Halbinsel; Lehmann, Die Erde und der Mond; Meyer v. Waldeck, Russland; Fritsch, Südafrika bis zum Zambesi; Kirchhoff, Unser Wissen von der Erde. — II. Geschäftlicher Theil.

Ethnologisches Gewerbemuseum in Arau. Aufruf der Mittelschweizerischen Geographisch-Commerciellen Gesellschaft in Arau an ihre Mitglieder, Freunde und Gönner in der Heimat und in fernen Landen. Arau, Neujahr 1886.

Société de Géographie. Paris, 1885. Nos 19 et 20. Compte rendu des séances de la Commission Centrale paraissant deux fois par mois.

Revue de Géographie. Dirigée par M. Ludovic Drapeyron. Paris, 1886. Neuvième année. Septième livraison.

Sommaire: M.-C. Malte-Brun à Napoléon (1809): Mémoire sur la colonisation de l'île Formose. — F. Schrader: Études topo-

graphiques sur les Pyrénées. — E.-T.-Hamy (le docteur): La terre et l'homme. — L. Delavaud: Le mouvement géographique. — Ch. Gide: A quoi servent les colonies. — F. de Lesseps, de l'Académie française et de l'Académie des sciences: L'utilité de la topographie: Suez, Panama, Gabès. — L. Drapeyron: L'éducation classique par la géographie, à propos du livre de M. Frary »La Question du latin«. — H. Monin: Une conséquence historique de la loi de Baer. — Le Club Alpin français: son but et ses publications.

Revue Géographique International. Bordeaux, 1885. Dixième année. Nr. 21.

Sommaire: Georges Renaud. La France à l'Exterieur. — Maurice de Déchy. Voyage au Caucase. — Dr. Cauvin. Excursion au Taï-Chann et au Tombeau de Confucius. — Leon Say. Notes sur l'Italie économique. — Victor Giraud. Voyage aux grands lacs de l'Afrique méridionale. — Georges Renaud. Le passé et l'avenir de Port-Vendres.

Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. Bulletin publié par le Comité de rédaction J. Gebelin. 1885. 8e année. 2e série.

Nr. 24. Sommaire: E. Marc. L'exploration du Kassaï par le lieutenant Wissmann 1882—84. — Actes de la Société.

1886. 9e année. 2e série. Nr. 1. Sommaire: Pierre Kauffer. Canal maritime entre la mer du Nord et la mer Baltique. — A. Lavigné. La commune de Monsac. — La cinquième campagne du Haut-Fleuve, 1884—1885. — La ligne télégraphique de Saldé à Balke. — Actes de la Société. — Section centrale: Séance générale du lundi 14 décembre 1885; communication de M. Juclier sur le volapük.

Nr. 2. Sommaire: A. Lavigné. La commune de Monsac. — A. Hautreux. De Bordeaux à la mer. Discours prononcé sur le cénotaphe du capitaine Pietri. — Artes de la Société.

Bulletin de la Société de Géographie de Lille. Lille 1885. Tome quatrième Nr. 11.

Sommaire: Procès-verbal de l'assemblée générale du 31 octobre 1885. — Alex. Eeckman. Excursion au mont des Kattes. — Alfred Renouard. Excursion à Bonsecours. — E. Guillot. Les Russes et les Anglais dans l'Asie centrale. — Alfred Renouard. Les deux Bulgaries. — Alex. Eeckmann. Le voyage de MM. Capello et Ivens de l'Atlantique à l'Océan indien.

Actas de la Academia Nacional de Ciencias en Córdoba. Buenos Aires. 1885. Tomo V. Entrega II.

Contenido: Vertebrados: Aves por el Dr. Eduardo L. Holmberg y Justo Gonzalez Acha. — Reptiles, Anfibios por el Dr. Cárlos Berg. — Peces por el Dr. E. L. Holmberg. — Invertebrados: Moluscos por el Dr. Adolfo Doering. — Insectos par varios autores.

Anuario del Observatore Astronomico Nacional de Tacubaya para el año de 1886. Formado bajo la Direction del Ingeniero Agnel Anquiano. Mexico. 1885. Año VI.

Bolletino della Societá Geographica Italiana. Roma, 1885. Serie II. Vol. X. Anno XIX. Fasc. 12.

Sommario: J precursori di Colombo verso l'America, del prof. cav. G. Cora. — Collezioni etnografiche del Museo Borgiano del dott. G. A. Colini. — La Conferenza coloniale a Napoli, del comm. N. Lazzaro. — Notizie dall' Harar, del prof. dott. Paulitschke. — Sul commercio di Massua, di F. Cardon.

Africa. Bolletino della Societá Africana d'Italia. Periodico bimestrale Napoli. Direttore: Marchese Della Valle di Monticelli. Napoli, 1885. Anno IV. Fasc. VI.

Sommario. In viaggio per lo Scioa (Lettere di L. Capucci e L. Cicognani). — Lettere al Bolletino. Tripoli, Tangeri. — Il commercio di Massaua. — La Societa Geographica Commerciale e l'Export Bank di Berlino. — Etimologia Malgascia. — Rassegna africana.

C.-D. Carusso. Importance de la Cartographie officielle. Étude sur l' »Ordnance Survey« du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande. Genève, 1886.

A császári orosz földrajzi társaság Közleményeinek tartalma:

1885. II. füzet: Volter E.: A porosz lithvanok körében tett ethnographiai utazás eredménye. Szorokin N.: Az orosz Tian-Sanban 1884. év folyamán tett utazásomról. — Iványov Dmitrij: Mit nevezzünk voltaképpen Pamirnak? — Társulati ügyek. — Mellékelve van Pamir vázlatos térképe.

III. füzet.

IV. füzet. Jurgens D. N.: A Lena-torkolathoz inditott s 1881-től 1885-ig tartó expeditió eredményeiről. — Potanin N. G.: Csingisz-Khan emléke (rajzzal). — Társulati ügyek. — Expeditiók. — Mellékelve a Lena torkolatánál müködött expeditió croquisja.

V. füzet. Jeliszejev V. A.: A Szaharában tett anthropologiai kirándulás. — A társulat 1884. évi müködése. (Közleményeinkben ismertetve volt. Szerk.) Társulati ügyek. — Expeditiók. — Achür-Tas rajza.

The Chamber of Commerce Journal. London, 1886, january 5. Vol. V. No. 47.

Contents: Foreign Trade of the United States. — The South Sea Islands (III.). — Railways in the Cape Colony. — French Possessions on the West Coast of Afrika.

Le Moniteur des Consulats. Paris, 1885. 7e année. Nr. 331, 332. — 1886. 8e année. Nr. 333, 334.

Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben. Kiadja a m. kir. államnyomda. Budapest, 1886.

A 3-ik füzet tartalma: Bécs és Alsó-Ausztria, Rudolf trónörökös főherczeg Ő csász. és kir. Fenségétől. — Bécs története, Weisz Károlytól. — Rajzok.

A 4-ik füzet tartalma: Hegy- és vízrajzi leírás, Sonklár Károly vezérőrnagytól. — Rajzok.

Természettudományi Közlöny. Budapest, 1885. XVII. kötet, 196. füzet.

Kivonat a társaság alapszabályaiból.

II. A társaság czélja és köre.

3. A magyar földrajzi társaság czélja a földrajzi ismeretek terjesztése által a földrajzi tudomány iráut érdekeltséget gerjeszteni és különösen hazánk földrajzi viszonyainak kutatását és ismertetését előmozditani.

IV. A társaság tagjai.

7. A társaság tagja lehet minden férfi és nő, hatóság, testület intézet és társaság. A tagok négyfélek u. m. tiszteletbeliek, alapitók, levelezők és rendesek.

9. A társaság alapitó tagjává a választmány által az iktattatik be, ki a társaság részére egyszer s mindenkorra száz forintot fizet le vagy legalább 5%-pt kamatozó száz forint névértékü állam- vagy az állam által biztositott értékpapirt vagy magy. földhitelintézeti záloglevelet tesz le.

13. A társaság rendes tagja lehet az, ki a társaságba való belépéssel kijelenti, hogy évi öt forint tagsági díj fizetése mellett legalább három évig a társaság tagja lesz.

14. A rendes tagok azon esetben, ha tagsági idejök harmadik évének első felében a társaságból való kilépesüket a főtitkárnál a tagsági oklevél viszszaküldése által be nem jelentik, a következő évre is a társaság tagjai maradnak s igy mindaddig, mig a harmadik évre következő valamely év első felében kilépésüket a főtitkárnál ugyancsak az oklevél viszszaküldése által be nem jelentik.

15. A rendes tagokat egy társasági tag ajánlatára a választmány választja.

V. A tagok kötelességei és jogai.

16. Minden tag erkölcsileg kötelezve van a társaság érdekeit tehetsége szerint előmozditani, s azért minden tag kötelességének ismeri a társaság számára legalább egy új tagot megnyerni, s a földrajz iránti érdeklődést saját körében terjeszteni.

17. A rendes tagok az évi tagsági díjt is kötelesek a január elsején kezdődő társasági év első negyedében a társasági pénztárnoknál lefizetni.

19. A fizetési kötelezettség azon év első napján kezdődik, melyben a tag a társaságba lép; az évközben belépő tagok köteleztetnek belépésük alkalmával a tagsági díjt lefizetni

20. Minden társasági tag oklevelet kap, melyért külön dijul 2 frt fizetendő.

21. Minden tag szavazati joggal bir a közgylésen és inditványokat is tehet, melyeket azonban az illető közgyűlés előtt legalább nyolcz nappal a választmánynak irásban bejelenteni tartozik.

22. A társasági tagságból eredő jogokat a hatoságok, testületek, intézetek és társaságok a választmánynál bejelentett képviselőjük — távollevő tagok pedig meghatalmazott tag által gyakorolhatják. Ily meghatalmazást csak társasági tagra lehet ruházni. Egy tag azonban csak két más tag szavazatát képviselheti.

23. A tagok a társaság nyomtatványait ingyen kapják, a könyv- és földkép-gyüjteményt az ügyrend határozatai szerint használhatják, s a nyilvános gyüléseken is, melyeken előadások tartatnak, ingyen jelenhetnek meg.

Tagsági nyilatkozatok Berecz Antal főtitkárhoz (Budapest Ujvilág-utcza 2. sz.) küldendők Ugyaninnen »Alapszabályok« s a tagsági nyilatkozat megtételére szolgáló ürlapok felkérésre portomentesen küldetnek meg.

Hazánk leírói 1885-ben.

I.

Teles honismertető könyvek, czikkek és térképek jelentek meg ez évben s ezekhez járult az orsz. kiállítás ténye is, mely nemcsak a külfölddel, hanem minmagunkkal is minden eddiginél szemléltetőbb módon ismertetett meg bennünket. A nagyobb szabású vállalatokból egész sorozat indult meg. — Társulatunk védnökének, Rudolf főherczegnek neve alatt már közforgalomban vannak az »Osztrák-magyar monarchia irásban és képben« czímű korszakalkotó vállalat első füzetei. Nálunk példátlanul nagy elterjedése és azon körülmény, hogy közleményeink tavaly már úgyis bőven szóltak róla, fölöslegessé teszi ez alkalommal való bemutatását s beérjük azzal, hogy szemlénk élén mint a lefolyt év földrajzi irodalmának legnagyobb eseményét üdvözöljük. Az egész hazát feltüntető térképekből is jelesnél jelesebb művek láttak napvilágot s igen biztató körülmény, hogy a külföld fejlett technikájú térképirodalma már nem kizárólag lát el bennünket térképekkel. Férhetne ugyan szó Magyarországnak az államnyomdában (még 1884-ben) készített közigazgatási térképéhez, mely 12 nagy lapon 1:360,000 szerint eredeti kútfők és hivatalos adatok alapján van szerkesztve; az aprólékos megjegyzések azonban elhalványodnak azon tény fontossága mellett, hogy e művel immár helyet vivott ki magának hazánk az európai nevezetesebb térképirodalmak sorában. A legszebb reményeket fűzzük a megyék kézi atlaszához is, melyet Posner K. Lajos műintézete ad ki. 65 darabból fog állni nagy ívrét-alakban; az utolsó lapot hazánk térképe fogja

képezni. Ugyanezen műintézet újabb kiadásban s javítva bocsátja közre Hátsek megyei térképeit. Valóban örvendetes haladás jele, hogy végre-valahára a tudomány e nevezetes részében is önállónak mutatkozik hazánk. A külföld azonban, mint idáig, úgy most is sok érdemet szerzett magának országunk ábrázolása körül. A bécsi Artaria-czég az által is, hogy 6 lapon magyarul adta ki Hatsek közigazgatási térképét (1 : 500,000 szerint). Ugyanott jelent meg Steinhauser hely- és útmutató térképe is, mely hazánkat 1 : 1296,000 szerint tünteti föl (német szövegben).

Vogel Stieler kézi atlaszában 1 : 1500,000 szerint készült négy lapján már is feldolgozta a katonai földrajzi intézet közkedvességű térképein foglalt tömérdek adat közől a legjellemzőbbeket s maga e nagy érdemü intézet ujabban ismét egész sorozatát bocsátotta közre 1 : 75,000 szerint szerkesztett részletes térképeinek, összesen 33 lapon. A névsort már hozták közleményeink (mult év, 406., 556). — Chavanne természettani és statisztikai kéziatlaszából is 12 új lap jelent meg, méltóan sorakozva az előbbiekhez. A jövő évben teljes lesz e szép gyüjtemény. Érdemes munka Hardté is, ki Bécsben Hölzlnél 4 lapon adta ki a monarchia politikai s hegy- és vízrajzi térképét iskolák számára, szöveg nélkül (»némán«). Iskolák számára készült, egyebeket mellőzve, Kozma Gyula atlasza is, melynek 30 lapjából 3 tisztán hazánknak van szentelve. Közleményeinkben, elismeréssel szólt róla Hanusz István — E csoportban említem az erdélyi Kárpátegyesület bécsi szakosztálya által (Bécsben, Graesernél, németül, 1 : 750,000 szerint) »Erdély«-ről kiadott kézi és útazási térképet, mely, magassági görbék nélkül, tízszeres kisebbítése a specialis térképnek. Áttekinthető volta miatt ajánlhatni.

Ennyi örvendetes eredménynyel szemben csak tréfának járja meg az a furcsa franczia térkép, melyen »M. C. próféta« Bécset a magyar köztársasághoz csatolja, mely köztársaság fővárosa Budapest; vagy a perzsa sah 18″ átm. globusa, mely Indiában készült s melyen — Arnold angol utazó szerint — Ausztria-Magyarország gyémántokból és zafirokból van kirakva. Külföldiek ezúttal is érdeklődtek iránt unk s írtak rólunk jót és helytelent vegyest. Bixby Jakab amerikai tanárnak hazánkról való véleményét a Ker. Magvetőben Kovács János ismertette, ki Richmond Nightot is kalauzolta. Jóakaratú, de felületes jegyzeteket írt Johnson őrnagy (On the track of the crescent. Erratic notes from the Pyraeus to Pesth). Egy ismertetője szerint kis gyermek sem beszélhetne oly

naiv hangon Tibetről, mint ez az élemedett katona hazánkról, bár 4 évig fáradozott futtában tett s 50 képpel magyarázott jegyzeteinek feldolgozásán. Nem kifogástalan Fretwell sem, ki az Unitarian Reviewben s kivonatosan az Amerikai Nemzetőrben ösmertette 1883-ban tett útját. Gran, Blocksberg stb. szerepel nála mint helynév. — Gubernatis-nak folyóiratunkban is jelzett s hazánkról írt műve igen érdekes jelenség ugyan, de nem tartozlk az útleirások sorába. Egyébiránt remélhetni, hogy a mint az országos kiállítást meglátogató idegenek, főkép a lelkesült francziák, lengyelek, csehek és osztrákok, már idáig is alaposabb czikkekben ösmertették hazánk földét s viszonyainkat, úgy mint pl. Giron a tudom., gazd. és művészeti dolgokra nézve már tervezi is, nagyobb műveikben sem fogják szem elől téveszteni az igazságot és a tárgyiasságot. Hogy voltakép nemcsak idegenre, hanem hazafira nézve sem oly könnyű az útleirás, mint azt általában hiszik, sok tekintetben bizonyítja Takács L.-nak »Magyarország« czímmel Nagy-Váradon megjelent »általános utazási zsebkönyve«, mely azonban haladást jelent Kállay István hasonló czélú könyvéhez képest s e szempontból méltatta azt Hanusz is folyóiratunkban (363—4. l.)*

Hazánk általános ismertetéséhez jó segédkönyv Földes Béla és Pisztory Mór statisztikája, mely utóbbi 2. kiadásban, Lángé pedig német fordításban jelent meg; továbbá Dvorzsák János helynévtára, mely a hitfelekezetek beosztására is kiterjeszkedik; továbbá a közgazd. minisztérium postajárati irodája által kiadott helységnévtár, végre — szokott gazdag tartalmával — a magyar statisztikai évkönyv.

Társaságunk január 22-én hirdette ki szokott pályakérdését, mely hazánk valamely nagyobb vidékének leírását kivánta. — Közleményeinkben Hanusz értekezett hazánk tájképi szépségeiről; Schmidt Ágoston pedig csinos ismertetést közölt a Bakonyról a m.-óvári algymnasium ezévi értesítőjében. Igen sikerült tájismertetés folyóiratunkban Kiss Lajosnak »Utazás a Dunán Pancsovától Turn-Szeverinig« czímű terjedelmes dolgozata, valamint Spöttl Ignácé, ki a Kárpátegyesület évkönyvében a Dunától Poprádig terjedő vidéket őstörténelmi szempontból vázolja. A képes és egyébb lapok tájismertetői közől ez évben Goró Lajos és Téglás Gábor volt

* Az útazásnak különös módját, t. i. Budapesttől Belgrádig velocipéden tett útját irja le Igali Szvetozár, az amerikai Stevens Tamás kisérője (468 km 9 nap alatt). Kaszás István, Budapestről kiindulva, szintén velocipéden járta be Münchent, Strassburgot, Párist és Londont.

a legszorgalmasabb. — Horvátországról a Juniusi levelek modorában írt száz levelében Pesty Frigyes a történelmi, sőt modern földrajz barátait is sok érdekes adattal gazdagította.

II.

Ethnographiánk tekintetében az által válhatik nevezetessé a lefolyt év, hogy Herman Ottó megpendítette egy ethnogr. múzeum alapítását, mely az orsz. kiállításon bemutatott nem egészen sikertelen gyüjtemények felhasználásával, ezeknél azonban szigorúbb birálat mellett, reméljük, testté is válik már a közel jövőben. — Arra, a mit ethnographiánk és anthropologiánk érdekében társaságunk törekszik, e folyóirat hasábjain talán nem is kell külön felhívnunk az olvasó figyelmét. Maga Herman szolgáltatta s írta le a gyüjtés legjobb módját »Ősi elemek a magyar népies halászeszközökben« czímmel az Archaeol. Értesítő lapjain közölt tanúlmányában. Boncz Ödön is ott nyomatta ki a magyar viselet történetéből vett vázlatait, míg Goró Lajos az Ország-Világban hét kép társaságában ismertette az erdélyi oláh népviseletet. Ez évben különben kevesebb kutatója volt a magyarok őstörténetének. Pecz Gedeon önálló füzetben értekezett a magyar-húnmondáról, melylyel pályadíjat nyert a budapesti egyetem bölcsészeti karán; Hodoly László Pozsonyban »Adalékok a magyar nemzet eredetéhez« czímű füzetben vitázott Hunfalvy Pállal, ajánlva Madsar-város romjainak behatóbb kutatását. Kardos Albert (Nyelvőr, Nemzet) a Boldogasszonyról, ősvallásunk istenasszonyáról értekezett; Czirbusz Géza pedig Közleményeinkben a balatonmelléki magyar nép életéről. De Gérando Attila a Revue de géogr. 9. számában térkép kiséretében fejtegette a magyar nemzetiség képződését, míg Jekelfalussy József a Petermann-Supanféle Geogr. Mittheilungen hasábjain tájékoztatta nemzetiségi viszonyainkról a németeket. Közleményeinknek egyik legkedvesebb czikke Findura Imrének a palóczokról szóló értekezése. A kúnok ethnogr. ismertetésére jan. 22. hirdetett pályázatot társulatunk. A jászkúnok történetéből, melyet Gyárfás István kézirataiból Széll Farkas rendezett sajtó alá, megjelent a IV. kötet is, mely az 1542—1686-ig terjedő mozgalmas időszakot ábrázolja. Fősúlyt a külső és hadieseményekre fektetett ugyan a boldogúlt szerző, de kellően ügyelt a nép belső fejlődését feltüntető adatok kidomborítására is.

Az erdélyi szászok népismétjéhez becses adalékúl szolgál Haltrich József kisebb iratainak gyüjteménye (Zur Volkskunde

der Siebenbürger), mely Bécsben most Wolff átdolgozásában jelent meg.

A szerbhorvátokról Berlinben adott ki egy anthropologiai tanulmányt Weissbach A. Ő 2000 isztriai, horvát-tengerparti és dalmatiai lakost vizsgált meg s legtisztább délszláv jelleget a morlakok közt talált Dalmatiában. Dr. Krauss Frigyestől a bécsi anthropol. társaság kiadásában jelent meg terjedelmes és beható kötet a délszlávok erkölcseiről és szokásairól. Czirbusz Géza nem minden tekintetben dícsérhette Közleményeinkben (27—28. l.)

A hazai örmények vezeték- és keresztneveiről Szongott Kristóf a szamosújvári algymnasium értesítőjében értekezett, szószármaztatás útján magyarázgatva a régi örmény neveket.

A kihalt népek történetére nézve most is csak keveset mutathatunk föl. Neudeck az Archaeol. Értesítőben a quádok pénzeiről írt. Szerinte a Bián, Stájerországban és Zsolnán talált ravisci pénzek veretéshelyeit nem kereshetjük Pannoniában; az araviskok, kiknek ez érmeket tulajdonítják, nem Pannoniában, hanem a Dunától északra eső területeken laktak, a quádok vidékén. A bemutatott érmek a Kr. u. 68—98. évekből valók lehetnek. A Pulszky-Albumban Ortvai Tivadar a hazai római emlékeket főleg jelmeztani, latin-nyelvészeti, hadügyi, közigazgatási és vallási tekintetben méltatta. König Pál, kinek a hazai Mithra-cultusról írt szép nagy művét az akadémia fogja kiadni, nevezett albumban szintén az idegen istenségek — főleg Mithra — tiszteletét vázolta. Ott közölte Havas Sándor is »Néhány adat Pannonia és Ó-Buda multjához« című czikkét, melyben Etelvárt (Eczilburgot) a mai Ó-Budával azonosítja. Ez már inkább a történelmi földrajz keretébe tartozik.

III.

A népesedés megoszlását Ausztria-Magyarországban két térképen ábrázolta Le Monnier. Az egyik chromolithographicus lapon az 1880. decz. 31. népszámlálás alapján a társalgási, illetőleg anyanyelv viszonyait, a másodikon pedig a németek elterjedését tüntette föl. — Az országos statiszt. hivatal is közzétette újabb jelentését, mely szerint Magyarországnak ma kerekszámban 16.200,000 lakosa van.

IV.

Közgazdaságunk 1884. évi viszonyairól ismét Dr. Mandello K. adott ki — németül — egy tájékoztató kötetet, a közgazd. miniszterium pedig Magyarország közgazd., viszont a közle-

kedésügyi minisztérium Magyarország és társországainak postai, vasúti és gőzhajózási térképét bocsátotta közre. Dékány a közgazdaság történelmi fejlődéséről írt. Vörös László a magyar vasúti évkönyv VI. évfolyamából az első 40 ívet adta ki, 1882—84-ről 25 vasúti társaságot ismertetvén. Az utolsó 20 íven a magyar államvasútakat fogja bemutatni. — Jekelfalussy József a hiv. stat. közleményekben állította össze Magyarország malomiparának az 1885. év végéig terjedő adatait. Tíz vízimalom van szerinte az országban, mely eredetét egészen az Árpádok koráig viszi vissza. Jelenleg összesen 17,277 különféle malom működik az országban. Megjelent Magyarország iparosainak monumentális címjegyzéke is. — A műipar történetére nézve igen érdekes Pulszky Károlynak »Az ötvösség remekei Magyarországon« című nagy műve, mely kiállításának páratlan fénye, tárgyainak becses volta és szövegének magvassága által egyaránt méltó a kiemelésre. E mű 15 füzetből (2 nagy kötetből) fog állni, csak 220 számozott példányban jelenik meg s előre fizetendő ára 150 frt. — Hasonló nagybecsű és nagyarányú vállalat a Myskovszky Viktoré is, ki szintén fólió-alakban ismerteti renaissance-kori műemlékeinket s földrajzilag már csak azért is becses, mert az útazók figyelmét a legméltóbb alakban kelti föl az egyes városok műtörténelmi nevezetességei iránt.

V.

Közoktatásügyünk állapotáról a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a XIV. jelentést tette közzé s ezúttal különösen a középiskolákra és a harmadik egyetem kérdésére terjeszkedett ki. — E szerint 1884—85-ben 150 gymnasiumban 37,448 és 27 reáliskolában 5489 ifjú tanult. A realisk. tanulók száma 1882—83 óta csak 20-szal, a gymaasiumoké ellenben 2206-tal szaporodott. A beiratkozott 42,937 tanuló közől csupán 37,947 fejezte be az évet (köztük 861 magántanuló); ösztöndíjat 2930 élvezett. A gymnasiumokban 1000 közől 69·4, a reáliskolában csak 36·9 végzett nyolcz osztályt; átlag 77% felelt meg, 23% pedig megbukott. — A monarchia elemi, közép- és főiskolai oktatásáról Le Monnier Ferencz által (dr. Chavanne vállalatában) készített térkép, mely egy lapon talán sokat is ölel fel, igen jó segédeszközül szolgálhat ez adatokban becses jelentés tanúlmányozásánál.

VI.

Hazánk természeti viszonyait általánosságban a következő művek tárgyalták:

1. Hegyrajzi tekintetben hazánkat a trónörökös vállalatában Hunfalvy János, az egész monarchiára nézve pedig Sonklár Károly vezérőrnagy kezdte ismertetni. Dr. Szontagh Miklós »Képes kalaúz a tátraalji fürdőkbe és a Magas-Tátra hegyvidékére« czímmel adott ki egy 316 lapra terjedő művet, melyhez 18 kép s 3 térkép járul. Első részében kiterjeszkedik a Szepes-, Liptó- és Gömörmegyében levő s a Magas-Tátrához közelfekvő fürdő- és látnivaló helyekre, barlangokra stb.; a második részben bőven közli a tehető hegyi kirándulások tervezetét; a harmadikban végre egy több napot igénybe vevő téli kirándulásra ad tanácsokat. Ez az első magyar mű, mely ily kimeritően ismerteti meg kirándulókkal a Tátrát.

2. Vízrajzi tekintetben igen nevezetes értekezést írt Suess Streffleur Öst. Milit.-Zeitschriftjében a Duna jelentőségéről. Ő a Duna teljes keresk. nevezetességét a Vaskapunál s a Pozsony és Gönyő közt levő akadályok elhárításától várja. — A képviselőház különben márcz. 6. tényleg tárgyalta és el is fogadta a Felső-Duna szabályozásáról szóló törvényjavaslatot. — Bobics Károly a Magyarországnak főkép Dunántúli kerületében e század alatt végbevitt és jelenben végrehajtandó vízszabályozásokról értekezett, hivatkozva évtizedeken át szerzett tapasztalataira. A Dunán tett útjokat többen írták le; így Közleményeinkben Kiss Lajos a Pancsovától Turn-Szeverinig terjdő szakaszon. Nautilus (dr. Csorba Ferencz) »Passautól Budapestig csolnakon« czímmel vázolta a Nemzeti hajóegyesület öt tagjának 1884. augusztusában tett csolnakútját. A 246 lapra terjedő kötetnek a sport emberein kívül touristák is hasznát vehetik. Dr. Gerstendorfer József is hajóra ülve mutatja be a Dunát Bécsben, 217 lapon megjelent könyvében az ifjuságnak (Eine Fahrt auf der Donau.) Lincztől kezdve hajózik végig az ifjakkal, érinti a történelmi, művészeti és gazdasági nevezetességekkel bíró helyeket, megfigyeli a növény- s állatországot, ügyel a mondákra, szól a folyami s hajóséletről. Hézagpótló művéhez, milyen magyar nyelven is elkelne, szép képek járúlnak. Csolnakon járta be Szalay Imre is a Balaton tavát s élményeit »Vitorlás kalandok a Balatonon« czímmel adta ki. $6^1/_2$ napjába került, míg Senta nevű vitorlás hajóján a »magyar tengert« megkerülhette. Békefi (Berkovits) Elek egy 18 lapnyi füzetben, Dr. Sziklay János pedig a Magyar Salonban számos képben ismertette a Balatont s vidékét. — A csorbai tavat Mihalik József festette egy Liptó-Szent-Miklóson megjelent 60 lapnyi füzetben, érdekes felvilágosításokat

adva a tó összes viszonyairól, fekvéséről, az oda és onnan tehető kirándulásokról s mindarról, mit egy touristának tudnia jó. Az ásványvizekről alább lesz említés.

3. Állatgeographiai tekintetben e helyütt kevés a mondanivaló. Készülőfélben van néhány kitünőnek igérkező monographia; április 30-áig ugyanis a természettud. társulathoz 9 ajánlat érkezett be az állattani nyílt pályázatra s valamennyi kivívta a társulat elismerését. De csak három megbizatást lehetett adni. Ehhez képest Dr. Daday Jenő a magyarországi ágastapogatójú rákok (Crustacea cladocera), — Dr. Lovassy Sándor a magyarországi ragadozó madarak — s Hazay Gyula Magyarország száraztöldi és édesvizi molluskáinak monographiáját fogja megírni. Biró Lajos a Kárpátegyesület évkönyvében a Keleti-Kárpátok vidékének jellemző rovarfajait ismertette, Geyer G. Gyula pedig, ugyanott, a havasi morga élettanához szolgáltatott érdekes adatokat. Dr. Daday Jenő a Balatontó faunájáról értekezett az akademiában. Sikerült a parti faunából 24 nembe tartozó 42 fajt, a nyiltvíziből pedig 17 nembe tartozó 23 fajt megfigyelnie, hozzá nem számítva az élősdi Crustaceákat és 15 halfajt. Egy partlakó parányi rákot Pleuroxus Balatonicusnak nevezett el. Ugyanő az erdélyi múzeumban jelentette, hogy chiropterologiai gyűjtésében 74 denevérpéldányt talált; azonkívül ismertette Magyar- és (?) Erdélyország néhány édesvizű medenczéjének nyilttükörbeli faunáját.

4. Növényzetünk kifejlődésének időpontjairól Dr. Staub Mór folytatva írt a Kárpátegyesület évkönyvében. Hirc Dragutin »Suhi vrh i Pakleno« czímmel írja le a zágrábi horvát touristaegyesület Spomenicajában (emléklapjában) a grobniki síkság végéből félköralakban Hreljinig húzódó 1100—1400 m. magas hegyek, főkép a Suhi vrh (1350 m.) és Pakleno, eme tömérdek mélyedéssel barázdált vidék floráját. Borbás Vincze Közleményeinkben az alföldi rónaság egyhangúságáról és pirosságáról, az Erdészeti Lapokban szederjeink csoportjairól és sorbusainkról, a Természettud. Közlönyben az alföldi zsombékról stb. értekezett. Hazslinszky Frigyes a magyar birodalom mohflorája czímű könyvét a természettud. társulat kiadásában bocsátotta közre. Eddig összesen 40 mohcsaládot találtak nálunk 149 nemmel, 638 fajjal s 288 eltérő alakkal. A mohokat általában jellemző részt Schuh József tanár írta; maga a leiró rész 12 sűrűn nyomott ívre terjed. Az erdélyi múzeumban Dr. Demeter Károly Entodon transsylvanicus néven egy új lombos mohfajt mutatott be s azt le is írta a »Hedvigia«

m. évi 6. számában; ugyanő Chalubinskit, kinek »Grimmieae Tatrenses« című könyve Varsóban 1882-ben jelent meg, mint a Magas-Tátra moh-flórájának legalaposabb ismerőjét méltatta. E könyvben magában 28 új faj van leírva. — Linhart György folytatta Magyarország szárított gombáinak közlését, — Loyka Hugó pedig, az akadémiában, zúzmóflóránk ismertetését, Krassó-Szörénymegyéből 200 faj között a magyar flórában 40 új fajt mutatván be. Hoffmann Sándor a technologiai iparmúzeumban a magyarországi fanemek tenyészhatásáról és műszaki használhatóságáról olvasva, tárgyalta egyebek közt ama határokat is, melyek közt hazánk nevezetesebb fái teremnek. Bedő Albert az akadémiában hazánk erdőségeiről értekezett. E szerint Magyarországban 13.284,103 kat. hold erdőség van, melyből $28{\cdot}_{23}\%$ tölgy, $21{\cdot}_{77}\%$ fenyő, 50% bükk s más lomboserdő. Összehasonlítva a lakosok számát a termelhető s felhasználható fatömeggel, hazánknak nincs 1 köbméter felesleges fatermése s 1 hold felesleges erdeje sem.

5. Hazánk földtani fölvétele tovább folyt. Ennek kapcsán a Földtani Közlönyben Inkey Béla ismertette a román és magyar geol. felvételeket. Az Európa földtani térképe számára dolgozó bizottság átvizsgálta a tölgyesi szorostól az orsovai Dunaszorosokig terjedő részt. Kiemelte Inkey, hogy újabban Suess (Antlitz der Erde) hite szerint ezek alapján helyrajzi és földtani tekintetben a Kárpátok rendszerét összefüggésbe hozhatni a Balkánrendszerrel. Mindkettő egy redőzethez tartozik; e köralakban kanyarodó hullám azonban nem egységes, hanem az egymáshoz szorított redők egész sorozatát foglalja magában. — Az 1885. évi budapesti kiállítás bányászati, kohászati és földtani csoportjának részletes (244 lapra terjedő) kalauza Böck János és dr. Hoffmann Károly tollából hazánk geol., Gesell Sándortól pedig bányászati és vasipari viszonyainak vázlatát adja. A 236 kiállító tárgyainak jegyzékét Farkass Róbert készítette. A kötethez Bruimann Vilmos 32 diagrammja járul 12 táblán, feltüntetve hazánk 1864—1883. évi bányászatának állapotát. — Dr. Koch Antal az erdélyi múzeum-egyesület orvos-természettud. értesítőjében Erdély kőzeteiről számolt be. Szabó József a Földt. Közlönyben Magyarország nevezetesebb fluorit lelőhelyeit (Kapnik, Új-Moldova, Budapest), Primics György az »Erdélyi Muzeum«-ban az Erdély mineralogiájára vonatkozó s Ó-Láposbánya érczbányaiból, dr. Herbich Ferencz pedig ugyanott az erdélyi Kárpátok pontosabb paleontologiájához a dimbroviczai vízterület egy részéből vett adatokat ismertette. Dr. Chyzer

Kornél nagyobb művet írt hazánk gyógyhelyeiről s ásványvízeiről, a fősúlyt gyógyhelyeink helyrajzi viszonyainak, berendezésének s az ásványvizek vegyelemeinek bemutatására fektetve. Munkája főrészét beható leírás és a helyi viszonyok tárgyalása után a kiváló orvosi javallatok felsorolása képezi. Dr. Oláh Gyulának gyógyhelyeinkről és ásványvízeinkről tett hivatalos jelentése ellen hosszasan polemizált Dr. Hasenfeld Manó az Egyetértés 65. és következő számaiban. — Nendtwich Károly az akadémiában mutatta be Magyarország ásványvizeiről szóló terjedelmes dolgozatát. Szerinte hazánkban összesen 1560 ásványvíz ismeretes, 989 azonban nincs használatban. — Itt említem meg, hogy dr. Roth Samu a Földtani Közlönyben igen érdekes czikkeket írt a Magas-Tátra déli oldalának hajdani jégárairól, az ugyanott talált s egykori jégáraktól karczolt kövekről s midőn minden kétséget kizáró módon megalapította a hajdani jégáraknak a Magas-Tátrában való előfordulását, másrészt az Alacsony-Tátrában is hasonló jelenségeket talált a Gyömbértől északra elterülő Bisztra- és Ludarovy völgyek felső végén. Amott kivált a Fehérvíz völgye tünik ki, hol gyönyörü homlok- (vagyis vég-), oldal- és alapmorénák mutatkoznak. Az 1884-ben észlelt földrengésekről dr. Schafarzik Ferencz közölt kimutatást ugyanott. A diakovári és Kis-Kárpátokbeli már ismert rengési területeket kivéve, a többi rázkódtatás csak elszigetelt és gyönge természetű volt.

6. Meteorologiai irodalmunk ez évi legnagyobb nyeresége Hegyfoky Kabosnak »A májushavi meteor. viszonyok Magyarországon« című munkája, mely a Természettud. Társulat kiadásában $26^1/_2$ íven magyar és német nyelven jelent meg. Dr. Schenzl Guidó a magyar korona országainak csapadékviszonyairól szóló kötetet tett közzé egy esőzési térkép kiséretében. Kolbenheyer Károly a Kárpátegyesület évkönyvében számolt be a Javorinán tett meteor. megfigyeléseinek eredményével. Meteor. kimutatásokat rendesen találunk a Természettud. Közlönyben s a nagyobb lapokban. Konkoly Th. Miklós az akademiában tett jelentést az ó-gyallai csillagvizsgálón 1884-ben tett astrophysikai, valamint a napfoltokra és a nap felületére vonatkozó megfigyelésekről. Mi ez utóbbit illeti, a napot 191-szer figyelték meg s félszinén 780 csoportba osztható 2455 foltot találtak és 1488-nak helyzetét is meghatározták. A kalocsai Haynald-observatoriumban 1880—1884-ig megfigyelt napfoltokról ugyanott Hüninger Adolf értekezett, ki szerint ez öt év alatt 1882. áprilisában mutatkozott a legtöbb napfolt.

VII.

Történelmi földrajzunkat ez évben is foglalkoztatta azon kérdés, hol van Árpád sírja. Dr Wekerle László egész nagy kötetet írt róla s amaz eredményre jutott, hogy azt Alba Máriában, a budapesti Viktoria-téglagyár déli részén kell keresni. Mellékelte Ó-Buda tervrajzát s megjelölte rajta a vitatott helyet. Havas Sándor ellenben az Archaeol. Értesítőben Kis-Czell táján véli lappangani Fejéregyház és így Árpád sírjának romjait. Torma Károly a Pulszky-Albumban maga is ez utóbbi nézethez csatlakozik. — Mindezzel szemben az Archaeol. Értesítőben az ó-budai kapuczinus dombon megejtett régészeti ásatásairól adott két újabb közleményt Dr. Wekerle. Ugyane kitünő folyóiratban becses helyrajzi adatokat közölt Némethy Lajos a régi Budáról. Szerinte pl. a Magdolna-templom a mai budavárbeli őrségi templom helyén állott s mellékli Budavárnak Meldemannféle látóképét 1541-ből. — Kandra Kabos a Századokban hosszasan bizonyítgatja, hogy Szerencsnek egykori vármegyei mivolta történelmi tévely és hogy Szerencsvármegye sohasem létezett. — Fejérpataky László az akadémia történelmi bizottságának megbízásából szerkesztette a magyarországi városok némely részének számadáskönyveit. Legrégibbek, t. i. 1364-ig visszamenők, a selmeczbányaiak és a pozsonyiak. A hatalmas publicatio 682 lapra terjed. — Márki Sándor Mária királynéról írt életrajzához mellékelte Magyar- és Lengyelországnak általa tervezett s Homolka által rajzolt 1382. évi térképét és sürgette a történelmi congressuson, hogy az akadémia hármas bizottsága mentül előbb készítse el a magyar történelmi térképatlaszt. Iványi István önálló kötetben is kiadta a tiszai határőrvidékről a Hazánkban közlött szép tanúlmányát. Pesty Frigyesnek Horvátországról írt száz levelét, e szaknak legkitünőbb művét, már fentebb említettük.

VIII

A földrajz történetére nézve felejthetetlenné vált a lefolyt év. Az orsz. kiállításon ekkor mutatta be Lanfranconi Énea a maga páratlan gyüjteményét, mely 17 nagy kötetben Magyarországra vonatkozólag több mint 2000 tér- és látóképet tartalmaz. Kiállításának gyakorlati eredménye már is nyilvánul abban, hogy Budapestnek Salamon Ferencz által írt remek történetéhez egész sorozatot választottak ki belőle sokszorosítás végett s hogy egyes rajzait idáig is felhasználta a Magyar Tört. Életrajzok czímű

folyóirat. Ezt s általán a kiállítás térképgyüjteményét 3 iró tette behatóbb tanúlmány tárgyává: t. i. a rendező bizottság ügybuzgó titkára, Dr. Havass Rezső (»A magyar földrajzi társaság az 1885. évi budapesti orsz. ált. kiállításon« czímű füzetében), továbbá Dr. Thirring Gusztáv a Pester Lloyd 51—52. számában (Die Geographie auf der Landesausstellung) és Dr. Szendrei János a Pesti Napló 181. számában. — Megbecsülhetetlen segédeszközt nyujtott id. Szinnyei József a hazai és külföldi folyóiratok magyar tud. repertoriumában, mely a tört. rész II. kötete s 1731—1880-ig terjed. Az 52 ívnyi kötetben egyebek közt 1310 hely- s 4556 földrajzi és útleírási czikket sorol föl czím szerint. — A Függetlenség 284. száma egy 1692. évi magyar térképről, a temesvári Történelmi Értesítőben Szmida Lajos Bél Mátyás életéről s munkáiról, a Kárpátegyesület évkönyvében pedig Münnich Sándor Nagel, Baillon, Retz és Buchholz tátrai kirándulásáról (1751. jul. 29.) emlékezett meg. Igen szép nyeresége földrajzunk történelmének a »Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai« czímű, 488 lapon az akadémia kiadásában megjelent mű, melyet dr. Duka Tivadar állított össze. Közleményeink 542—3. lapján dr. Thirring már ismertette. Márki Sándor ugyanott közlé szokott évi szemléjét hazánk 1884. évi leíróiról, a Pesti Napló 45. számában pedig »Magyarok Khinában« s a 313.-ban »Magyar ember (Kocsis Sándor) Guatemalában« czímmel közölt egy földrajztörténelmi czikket.

IX.

A vármegyék és városok közől mind többen és többen adnak megbizatást a róluk szóló rendszeres monographiák megíratására. Ujabban pl. Pozsony, Szabolcs- és Békésmegye, továbbá Sopron és Pancsova város határozta el monographiájának elkészíttetését. A múlt évben a megyék s városok ismertetéséhez a következők járultak:

Abaúj-Tornamegye zsujtai broncz- és encsi ezüstleletét Csóma József ismertette az Archaeol. Értesítőben. A felsőmagyarországi szépen fejlődő múzeumegyesület VI. évkönyvében, melyet Stöhr Antal szerkeszt, a megye történetét illetőleg Dr. Hohenauer Ignácz az 1588. évi szikszai csatáról, Dragoner Béla Kassaváros levéltárából vett három XIV. századbeli levélről, Röszler pedig néhány könyvészeti ritkaságról szól. — Az Egyházművészeti Lap magyar fordításban mutatta be Frödének, a kassai székesegyház restauratiója művezetőjének a gyönyörű kassai dom fejlődésének történetéről irt czikksorozatát. E dom történetének megírásával Henszlmann Imrét bízta meg az archaeol. bizottság s tőle monumentalis művet várhatunk.

Aradvármegye és város történetét, a monographia-bizottság megbízásából Márki Sándor, földrajzi és földtani viszonyait Lóczy Lajos, természetrajzi állapotait Simkovics Lajos, a magyarok ethnographiáját a szerkesztő, Jancsó Benedek, a románokét Goldis János és a németekét Horovitz Lipót fogja megírni. Határidőül 1890. decz. 31. van kitűzve. — Lóczy az 1884. nyarán a Maros és a Fehér-Körös közötti hegyvidéken eszközölt földtani részletes felvételről, dr. Pethő Gyula pedig a lippa odvos-konopi krétakerületről szóló becses jelentését a Földtani Közlönyben nyomatta le. — Dr. Simkovics Lajos a Természetrajzi Füzetekben s külön lenyomatban értekezett Aradváros és megyéje flórájának főbb vonásairól. E területen szerinte a virágos növények mintegy 1100—1200 fajjal vannak képviselve. Degenfeld-Schomburg Kristóf altábornagy a temesvári katonai kaszinóban s a Ludovika-Akadémia Közlönyében 9 térkép kiséretében értekezett a mult évi aradi hadgyakorlatokról. Rácz Károly az Alföld 150. számában az aradi káptalanról írt. — Dr. Márki Sándor a Kárpátegyesület évkönyvében »Az Arad-Hegyalja észak-nyugati részén« címmel írja le az arad-körösvölgyi vasút által Aradtól Borosjenőig befutott 62 kilometernyi vonalat; a Kölcsey-egyesület évkönyvében Aradvármegye őskorát, a temesvári Tört. Értesítőben — egy alaprajzzal — a Pankotán kiásott románkori templomot, az Alföldben a gyulai muzeumban őrzött aradi régiségeket s Arad városának a török iga alól (1685. decz. 10.) való felszabadulását ismertette.

Árvamegye éghajlatának viszonyairól az akadémiában Dr. Weszelovszky Károly értekezett. Az orsz. kiállítás alkalmából külön útmutató jelent meg az árvai közbirtokossági uradalom kiállítási csarnokáról.

Baranyamegye bortermelési állapotairól külön könyvet adott ki a megyei gazd. egyesület s az I. részben a bortermelés történetét, a II.-ban pedig községenként a termelők s terület jegyzékét nyujtotta. Horváth Antal az Archaeol. Értesítőt a dunaszekcsői római falmaradványokról s a pécsi romokról tudósította.

Barsmegye monographiáját illetőleg a januárban elhunyt Botka Tivadar tömérdek adatot hagyott hátra. miket csak rendezni kellene. Monographiáját egyszer már kinyomatta Botka, de a sok sajtóhiba miatt az egész kiadást megsemmisítette. Hlatky József a körmöczbányai magyar egyesület közgyülésén a körmöczbányai czéhek keletkezéseiről és viszonyairól, Krizskó Pál pedig a Századokban Körmöczbánya birtokának keletkezéséről és fejlődéséről értekezett.

Bács-Bodrogmegye monographiájának megíratása érdekében a Bácska 45. számában melegen szólalt fel Dudás Gyula, ki újra megindította Bács-Bodrog című folyóiratát, melynek az a czélja, hogy adatokat gyüjtsön a megye majdan megindítandó monographiájához. Az Archaeol. Értesítőben is ő tett jelentést a zentai kis halomról és bronczleletről. — A bács-bodrogmegyei történelmi társulat évkönyvének első két füzetét Margalics Ede szerkesz-

tette. Ebben Dudás Gyula a római sánczokról, Iványi István a pétervárad katonai sáncz polgárosításáról, Bajmok és Csantavér keletkezéséről, az új Bodrogvármegyéről, a megye 1699. évi összeírásáról, Stelczer pedig Kisácz történetéről értekezik.

Beregmegye földrajzát a népiskolák számára Benély Gusztáv írta meg. Lehóczky T. az Archaeol. Értesítőben a lázárpataki bronczleletet ismertette.

Besztercze-Naszódmegye szentgyörgyi és valeavinului fürdőhelyét a »Tribuna« 120—122. számában dr. Popp J. F. mutatta be. Szerinte ez az erdélyi Gleichenberg. Első leírója Dr. Siegmund Felix. A fürdő 450 méterrel fekszik a tenger fölött s forrásának vízbősége naponkint 400 hektoliter, melynek tartalmából évenkint 120,000 palaczkkal küldöznek szét. A juniustól szept. 15-ig tartó idény alatt 22 fürdőszoba áll a látogatók rendelkezésére. Dr. Primics György az akadémia segítségével tanulta a radnai havasokat, melyekről a kristályos palákra való különös tekintettel értekezett.

Békésvármegye Haan Lajost kérte föl a maga monographiájának újból való megírására. A régészeti és művelődéstörténelmi társulatának 10. évkönyvében Karácsonyi János Szanna és Szerhet emlékét eleveníti föl s kideríti, hogy Alabián a Fehér-Körös jobbpartján, Gyula és Vesze közt feküdt. Haan Lajos Békésvármegye 1715—1795. évi jegyzőkönyveinek történeti s művelődéstörténeti regestáit állította össze. — Karácsonyi a »Békés« deczemberi számaiban tette közzé »Törökvilág Békésmegyében« czímű tartalmas értekezését. A mezőberényi régészeti ásatásokról id. Mogyoróssy János, az ugyanottani két aranyleletről pedig Pulszky Ferencz írt az Archaeol. Értesítőbe.

Bihar ország czímű könyvének második kötetét bocsátotta közre K. Nagy Sándor. Közleményeink, a Budapesti Szemle s a lapok általán sok elismeréssel emlékeztek a Nagyváradot s a megye nyugati és délkeleti részét rajzoló munkáról. — »A Régi Bihar-megyéről« czímmel ugyanő némely XVII—XVIII. századbeli könyveket és térképeket ismertetett, számszerint 15-öt. Az országos kiállításban Dr. Romer Flóris által szerkesztett gyönyörü albumot láttunk, mely nyomtatott szöveg kíséretében mutatta be a bihar-megyei népipart s a nép ruházkodását. Dús László a nagyváradi Szabadságban a megye 1790. évi állapotait behatóan beszélte el. Lugoson megjelent füzetében Szabó Károly az ártándi ev. ref. egyház történetéhez szolgáltatott adatokat. — Rónai Gyula a Mezőgazd. Szemlében a szalontai sertésnek, ezen a vesztfálival, champagneival, perigourdineival stb. vetekedő fajtának nagymérvű tenyésztését ajánlja jól írt czikkében. Matyasovszky Jakab a Földtani Közlönyben nyomatta ki az 1885. nyarán a Rézhegység északnyugati végén, a Nagy-Báród, Felső-Darna közti vidéken eszközölt földtani részletes fölvételről tett jelentését. — Hegyessy Márton becses adatokat nyújtott »Biharvármegye 1848/49-ben« czímű könyvében e megye újabb történetéhez. A 344 lapra terjedő mű 79 oklevelet szó szerint közöl.

Borsodmegye népiskoláinak történetét írta meg egy 216 oldalt kitevő kötetben Ballagi Károly, kiterjeszkedve a megye és Miskolczváros tanügyének jelen állapotára is. Dr. Kovács Gábor 267 lapon mondta el a miskolczi ev. ref. főgymnasiumnak a XVII. század közepén kezdődő történetét, Pálfy Ignácz pedig szintén külön füzetben ecsetelte a miskolczi polgári fiú és leányiskola tíz éves (1875. szept. 1. kezdődő) múltját. — Mind a három igen érdemes dolgozat. Kandra Kabos az Egri Egyházmegyei Közlönyben a borsodi székesegyházi főesperességre vonatkozó adatokat állította egybe.

Budapest monographiájából a II. és III. kötetet bocsátotta közre Salamon Ferencz, a római birodalom bukásától Mátyás haláláig történteket nagy forrástanulmány alapján, kritikai éllel s formailag is igen szépen, — a nála megszokott módon beszélve el. Dr. Pauler Tivadar a budapesti m. kir. egyetem történetéből az I. kötet 3. füzetét készítette el s ezzel 1806-ig jutott tárgyalásában. A május 1-én megnyílt s félévig tartott országos kiállítás a külföld figyelmét nagy mértékben, hazánkét pedig osztatlanúl a fővárosra irányozta s ennek tulajdoníthatni, hogy térképek és kalauzkönyvek a szokottnál nagyobb számban jelentek meg. Kartographiailag kitünő munka Homolka József térképe, mely szabatosan és ízléssel tünteti föl a fővárost s becsületére válik az államnyomdának, mint a forgalombahozó Eggenberger czégnek is. A főváros beltelkeinek útczahálózati térképét (88—105 cm. nagyságban) a fővárosi mérnöki hivatal földmérési szakosztálya a Légrády-testvérek kiadásában mutatta be. Mellőzve az apróbb tervrajzokat, photogr. felvételeket stb., a kalauzkönyvek sorában leginkább ki kell emelnünk Hiltsch Sándorét (Kalauz Budapesten és a kiállításon), a főváros térképével. Az Orell Füssli zürichi czég Europäische Wanderbilder czímű vállalatának egyik kötete 44 szép kép kiséretében rajzolta Budapest szépségeit s ez a német eredetin kivül magyarúl, franczióúl és angolúl is megjelent. Idegenek majdnem kizárólag ezt használták. Kapós könyv volt a Gelléri Mór által szerkesztett »Budapest a kiállítás alatt« czímű füzet is, számos csínos fametszettel. A többit, valamint a mindenféle kiállítási útmutatókat stb. e helyütt bízvást mellőzhetjük; kivételt csak Budapest »panorámá«-jára téve, mely olajszínnyomatú csínos és nagy kép (Heisler F. kiadása) a fővárost a Gellérthegyről nézve ábrázolja. — A modern Budapestről jó fogalmat ad a fővárosi közmunkák tanácsának 1884-ről szóló hiv. jelentése, valamint Dr. Kőrösi Józsefnek Budapest halandóságáról írt könyve. E szerint 1876—1881. átlag 10,000-ből 1535 öt éven alúli gyermek és 172 idősebb halt meg; 100 férfihalottra átlag 89 női halott jutott s összesen 2171 erőszakos haláleset (771 öngyilkosság) fordúlt elő.

Csanádmegye Pesty Frigyest bízta meg monographiája megíratásával. A mezőhegyesi uradalmat szakszerűen egy térképpel is ellátott külön füzet magyarúl és németül ismertette s bemutatták azt a Gazd. Lapok is. E szerint a 27,872 kat. holdnyi uradalom

területén 3378 lélek lakik; a lóállomány 1727 darab. A telephonhálózat M.-Hegyesen és P.-Tompán 41 km-re rúg.

Csíkmegye Csík-Tusnádról és gyógyforrásairól Brassóban Pavelka Ernő írt egy füzetet.

Csongrádmegye egyik legnagyobb városa, Hód-Mező-Vásárhely monographiájának megíratását indítványozta Irányi Dezső a »Vásárhely és Vidékében«. Löw Immánuel és Kulinyi Zsigmond egy műveltségtörténelmi adatokban gazdag kötetet bocsátottak közre a szegedi zsidók 1785—1885. évi életéről. A 20 metszettel ékesített alkalmi műhöz Reizner János írt bevezetést a zsidóknak Szegedre telepedése történetéről.

Fehérmegye 1861. évi állapotáról Boross Mihály adott ki érdekes korrajzot, mely »Élményei« 3. kötetét képezi. — A fehérmegyei és székesfehérvári történelmi s régészeti egyletnek Hattyuffi Dezső titkár által szerkesztett 1885. évi könyvében Károly János a megye elpusztult helységeit számlálja elő s régi leveleket s regestákat közül. Szalay József Fehérvár vidékénnk 1543. évi összeírását, Hathyuffi a nagy-lóóki ásatások gazdag eredményét közli. Jókai Mór és Fekete József a Magyar Salonban Klotild, Margit és M. Dorottya főherczegnők által rajzolt 12 képben mutatja be Alcsúthot.

Fiumét és vidékét a népszerű felolvasásokat rendező társulatban (jan. 7.) s a Fiumében Hunfalvy János ismertette, továbbá 6 szép képpel az Országvilág. — Hajnal Antal a közmunka és közl.-ügyi miniszterium megbízásából állított össze egy »Fiume és kikötője«, Feszt Kálmán a kir. tengerészeti hatóság rendeletére egy »Fiume utolsó tizévi tengeri árúforgalmának statisztikája«, — a tengerészeti hatóság egy »Fiume kikötőjének hajózási forgalma az utolsó 70 évben (1814—1884.), — Mayer Ernő egy »A m. kir. tengerészeti hatóság által kiállított tengerrajzi műszerek leírása« és végre az orsz. kiállításban a quarneroi halászatot ábrázoló öt domborműhöz magyarázatúl szolgáló »Halászat az Adriában című füzetet. A mi különösen a hajózási forgalomról szólót illeti, érdekes, hogy 1814-ben 1971 hajó 37,005, és 1884-ben 3807 hajó 641,739 tonnatartalommal érkezett Fiumébe; e közben azonban 1844—1864. évben 5—6000 hajó is jött, de csak $^1/_5$ tonnatartalommal. Indúlt pedig 1814-ben 2025 hajó 40,150 és 1884-ben 3749 hajó 630,930 tonnatartalommal (közben 1844—1864-ben 6—7000 hajó 100—140,000 tonnával.) Fest Aladár »Fiúme a jelen század elején« czímmel a »Fiume« 1. és köv. számaiba írt több közleményt, Petrovics L. E. pedig a lipcsei Ill. Zeitung 2200. számában közölt 11 kls képet Fiuméről. E város vidékén tett növényhonosítási kisérleteiről maga József főherczeg adott számot a M. Növénytani Lapokban.

Gömörmegye monographiájának szorgalmas munkása, az azóta 1886. jan. 14, fájdalom, elhúnyt Mikulik József önálló kötetben is kiadta Rozsnyó történetéből »Kisvárosi élet« czímmel

írt s már említett művét. A megyei vasiparról a kiállítás alkalmából külön füzet jelent meg.

Győr város népességi viszonyait az 1876. és 1881. évi népszámlálások alapján Gaar Vilmos ismertette. A Győri Közlöny 62. s köv. számaiban Királyszéky Ménfő és a szomszédos községek helytörténeti rajzát, az Arch. Értesítőben pedig Hampel József a győrvidéki leletek leírását közölte.

Háromszékmegye torjai büdös barlangjáról a népszerű természettud. előadások gyüjteményében Illosvay Lajos külön füzetben értekezett. Dr. Benkő Gábor az erdélyi múzeumegyesületben a Kovászna piaczán levő Pokolsár január 4-i kitörését ismertette. Szerinte a Pokolsár egyszerű gázforrás, hol a gáznak iszapos víztömegen kell keresztülhatolnia.

Hevesmegye recskvidéki petroleumforrásait, vagy inkább az előfordulás nyomait s azok geol. viszonyait Matyasovszky Jakab ismertette a földtani társulatban. Egerben Kandra Kabos szerkesztése mellett »Adatok az egri egyházmegye történetéhez« czímmel folyóirat indúlt meg; benne a szalóki plébániát Kandra, a szíhalmit Bota s a szendrőit Walla ismertette. Az »Eger és Vidéke« 9. s köv. számaiban ugyancsak Kandra írt az egri jogakadémia ifjúkoráról.

Hontmegye geologiájához ismét fontos adatokat nyertünk. Dr. Schmidt Sándor a földtani társulatban a Selmecz vidékéhez tartozó Pokhausz-hegy augittrachitjában az augitos elegyrészt hypersthennek nyílvánította. Szabó József az akadémiában, a bányászati kongressuson s a pénzügyminisztérium kiáll. katalógusában »előzetesen« ismertette Selmecz geol. viszonyait s bemutatta a nevezetes bányavidéknek 8 évi munkába került új földtani térképét. Gesell Sándor a Földtani Közlönyben a Selmeczbánya és Szélakna környékén 1884. eszközölt bányageologiai fölvételekről tájékoztatott. Touristák számára sikerült kis füzetet adott ki »Selmeczi kalauz« czímmel a Kárpátegyesület Szitnyaosztálya; első részében Szitnyai József magát a várost, Tirts Rezső pedig a Selmeczről tehető kirándulásokat írja le. Hasonló gyakorlatias kalauz minden városban elkelne. A drégeli Szondi-kápolna fölállítása alkalmából Pongrácz Lajos »Drégeli Emléklap« czímmel irod. becsű könyvet állított össze. Benne Nagy Iván, Hőke Lajos, Kubinyi Ferencz, Velics Antal és Jankó E. Vilmos eredeti és nyomtatott források alapján írják le a vár történetét s a nagy hős viszontagságos életét.

Hunyadmegyével ismét jeles erők foglalkoztak. Inkey Béla nagy művét, melyben Nagyág földtani és bányászati viszonyait 23 íven, 23 rajz és 4 térkép kiséretében magyarúl és németűl tárgyalja, a természettud. társulat adta ki. Ugyanő a Természettud. Közlönyben is közölt egy czikket Nagyág érctermő helyeiről. — Lehmann Petermann Földr. Közleményeiben a petrozsényi völgyet, Staub Mór a földtani társulatban a Zsilvölgy aquitánkori flóráját vette szemügyre. Idáig 91 növényfajt tudott kimutatni. Déri Gyula az Országvilágban Linek Lajos rajzainak kiséretében kedélyesen

ecsetelte a piski kirándulást, Goró Lajos pedig Krivadia és Váralja régi várainak szép rajzát adta. Téglás Gábor ismét sok czikkel járult a megye ismertetéséhez. A Földtani Közlönyben »A mamut nyomai Hunyadmegyében«, a mathem. és természettud. Értesítőben »A boiczai barlangok s azok őstörténelmi jelentősége«, az Archaeol. Értesítőben »Bányászszobrok a dácziai aranyvidékről,« »Az erdőfalvi barlangok«, a Nemzetben (máj. 15.) »A barlangi ember egyik tanyája (a nándori barlang) Hunyadmegyében« stb. czímmel írt érdekes közleményeket. A megyei derék tört. társulat ezévi felolvasásai kötetbe összegyüjtve még nem jelentek meg.

Jász-Nagykún-Szolnokmegye lakosainak, a jászkúnoknak Gyárfás által írt történetéről a néprajzi rovatban emlékeztünk meg. Karkecz Lajos egy kis kötetben mondta el Szolnok közoktatásának és plébániájának történetét.

Kolozsmegye gyalúi havasainak északi szélén, a Kalotaszegben és a Vlegyásza-hegységben 1884. végzett földtani részletes fölvételeiről Dr. Koch Antal tett jelentést a Földtani Közlönyben. Ugyanő szerkesztette s látta el magyarázattal (egy 22 lapnyi füzetben) Kolozsvár vidékének földtani térképét (1:75,000.) Török István az Erdélyi Múzeumban közölt részletet a kolozsvári ref. kollégium XVIII. századbeli történelméből.

Komárom város monographiája érdekében a Komáromi Lapok 24. számában O— indított mozgalmat. Szinnyey a Hazánkban folytatta Komárom utolsó ostromára vonatkozó följegyzéseit. Klapka emlékíratait Komárom történetírója sem mellőzheti. — A Tata-Tóvári Híradó 5. s köv. számaiban derék közleményt hozott Tatának Árpádkorbeli állapotairól.

Krassó-Szörénymegye földtani fölvételével buzgón foglalkozott Roth Lajos, ki a Bozovicstól északra eső hegységrészben, Halaváts Gyula, ki az Oravicza-Román-Bogsán és Schafarzik Ferencz, ki a Mehadia és Herkulesfürdő környékén tett geologiai fölvételeiről számolt be a Földtani Közlönyben. Dr. Popovics a Braumüller-féle vállalatban ismertette a Herkulesfürdőt (Herkulesbad in Mehadia). A czímlap ugyan Erdélybe tette a fürdőt, szerző azonban ezt kiigazította. — Téglás Gábor az Országvilágban beszélte el a Jorgován-kő érdekes regéjét.

Liptómegye legrégibb történetéből a Tátravidéki Híradó 1. s több száma hozott vázlatokat.

Máramarosmegyében tett útjainak leírását a Kárpát-egyesület idei évkönyvében fejezte be Siegmeth Károly s valóban becses művét külön kötetben is kiadta. Oly kalaúz, mely nélkül senki sem fog haszonnal útazhatni e gyönyörű vidéken. Utolsó közleményében különben földrajzi és nem polit. értelemben vette Máramarost, mely alatt a keleti Kárpátoknak a Borsovától Szamosig terjedő részét érti. Ezúttal tehát különösen Szatmármegyét ecsetelte. Biró Lajos a Rovartani Lapokban írta le a Pop-Ivánra tett útját.

Mosonymegyében tett ásatásait Dr. Sötér Ágost az

Archaeol. Értesítőben, Magyar-Óvár várának multját pedig Iványi Ede a Pozsonyvidéki Lapok 42. számában vázolta.

Nagy-Küküllőmegye történelmi nevezetességű helyét, Segesvárt, »a hol Petőfi elesett«, Dr. Váli Béla írta le a Magyar Salonban.

Nógrádmegye monographiáján szorgalmasan dolgozik Nagy Iván. A megye nevezetesebb várait (Hollókő, Somoskő, Buják) képekben mutatta be az Országvilág 10. száma.

Nyitramegyében tett éjjeli lepkevadászatát Kelecsényi Károly a Rovartani Lapokban beszél el. Az Érsekujvár és Vidéke (17. s következő számaiban) Érsekujvár történetéből közöl részleteket.

Pest-Kis-Kúnmegye nagy fali térképét Gönczy Pál tervezete szerint Kogutowitz Manó rajzában (95—144 cm.) Posner K. L. műintézete adta ki. Kecskemét területének átnézeti térképét, melyet Rihocsek Gusztáv állított össze, Közleményeinkben (358—362. l.) Hanusz István ismertette. Ugyanő s ugyanott írta le (595. s köv. ll.) a legfiatalabb jászkún községet, Kocsért. A Margitszigetet egy 67 lapnyi füzetben Dr. Verzár J. Ágost ajánlotta a betegeknek és az üdülést keresőknek; a sziget geol. viszonyairól Zsigmondi Vilmos ugyanott tájékoztat; Göd és Dunakeszi forrásvizeinek földtani viszonyairól pedig Szabó József tartott felolvasást az akadémiában. Kis-Kún-Félegyházát föld- és természetrajzi szempontból Miletz János a Félegyházi Hírlap 1. s köv. számaiban, Gödöllőt pedig, képek kiséretében, Zsolnay Vilmos a Magyar Salonban írta le. A kalocsai érsekség 1885. évi névtárában Városy Gyula a kalocsai és bácsi püspökségek egyesítésének vitás idejét tette beható tanúlmány tárgyává. Szerinte külön kalocsai és külön bácsi egyházmegye sohasem is volt, hanem valami kényszerítő ok miatt tették át Bácsba a sz. István által alapított kalocsai érseki széket. — Kalocsa 50 éves multjából jellemző apróságokat, adomákat, egyes népszokásokat stb. beszél el Hang Ferencz »Kalocsai szellemi omnibus«-a.

Pozsegamegye híres fürdőjét, a lipikit, egy Lipiken megjelent horvát füzet (Jodna kupalište Lipika) ismertette.

Pozsonymegye monographiájának megíratása végett a megye és város bizottságot küldött ki. — A megyei régészeti és tört egyesület első értesítőjében, melyet Dr. Wagner Lajos titkár szerkesztett, ezek a főbb czikkek: Érdekes pör a XIV. századból (Adatok Pozsony történetéhez) Pór Antaltól; adatok a pozsonymegyei Kis-Kárpátok vidékének történetéhez Jedlicska Páltól; s egy elhanyagolt tudományszak és a pozsonyi városi levéltár, Dr. Schönwitzky Bertalantól.

Sáros- és Zemplénmegye multjáról sok becses adat van Hörk Józsefnek a sáros-zempléni ev. esperességről írt történetében. A 384 lapra terjedő mű az esperesség közgyülésének megbízásából készült. Az első rész általában szól az ev. egyház állapotáról, a másik 216 elpusztult község fölsorolása után a még meg-

levő egyházakat ismerteti. Ugyancsak ő adta ki az eperjesi ev. templom és az eperjesi ev. ker. kollégium visszaszerzésének 100 éves örömünnepe alkalmából tartott emlékbeszédét, mely valóságos kis monographia. — Dr. Abel Jenőtől az akadémia nyomatta ki a bártfai sz. Egyed könyvtárának történetét, számos becses történeti és irodalomtörténeti adatot tevén ekként közkincscsé. Dr. Ossikovszky József az akadémiában mutatta be a bártfai ásványvizek elemzését. Azok első sorban az égvényes konyhasós, vastartalmuknál fogva pedig az égvényes sósvasas savanyúvizek közé tartoznak. Legtöbb vastartalom van a Lobogó-forrásban.

Sopron város márcziusi közgyülése elhatározta, hogy a város monographiáját megíratja s e czélra 8500 frtot szavazott meg. A nagy mű öt kötetre van tervezve; ebből kettőt a történelemre, kettőt az oklevéltárra szántak, melyeknek megírásával, illetőleg szerkesztésével az erre leghivatottabb Szopori Nagy Imrét bízták meg; hiszszük, hogy hasonló jó választást tesz a város az 5. kötetre nézve is, mely a földrajzi viszonyokat tárgyalná. -- Nov. 13. megalakult a sopronmegyei történelmi társulat, melynek alapját Paur Iván vetette meg egy szép régiséggyüjteménynyel. Hamberger József bányaigazgató érdekes monographiában magyarúl és németül ismertette a Sopron város tulajdonát képező brennbergi kőszénbányát; hasonlóan a bányászati kongressus alkalmából jelent meg, de jóval kisebb füzetben, hg. Esterházy Pál lajtaújfalusi szénbányászatának leírása. A »Sopron« most is több érdekes dolgot közölt a megye múltjából. Récsey Viktor »Sopron az ó-korban« czímmel behatóan fejtegette a megye területén talált római régiségeket, felíratos köveket stb., Farkas Sándor pedig a scarabantiai őskereszténységről és püspökségről értekezett. Az Archaeol. Értesitőben Paur Iván a nyéki sarkophagot, a höveji őshalmot s a csomacsatári ősi lovagtemetőt ismertette.

Szabolcsvármegye junius 1. elhatározta, hogy monographiáját megíratja s a tervezet elkészítésére Zoltán János elnöklete alatt egy 11 tagú bizottságot küldött ki. Kandra Kabosnak Szabolcsmegye alakulásáról írt értekezését az akadémia adta ki.

Szatmármegye történetének megírása érdekében Berger D. melegen szólalt fel a »Szamos« 6. számában s hisszük, mert ismerjük e törvényhatóság hazafiságát, hogy nem sikertelenül.

Szeben város 1500—1584. évi plébánosainak, főtisztviselőinek s jegyzőinek jegyzékét levéltári adatok alapján közli Zimmermann levéltárnok az erdélyi honismertető társulat Archivjának 19. kötetében.

Szepesmegye térképét (Karte der Zips) adta ki a szepesi tanitóegyesület. Az egészben sikerült műnek hiányai közé tartozik, hogy nincs meg rajta Szepeshely, mely pedig a kath. tanintézetek patronusának, a püspöknek székhelye, hogy a már Abaújhoz csatolt Stoosst Szepesbe teszi s hogy Schmögen stb. még nem viseli párhuzamos magyar nevét. Megjelent a szepesmegyei

tört. társulatnak Dr. Demkó Kálmán által szerkesztett első évkönyve. Ebben Weber Samu Béla város vásárainak történetét foglalta össze, Münich a kezsmárki hunokról szóló mondát igazítja helyre, Hradszky Marczel városról és Markusz várról értekezik, Demkó a Szepesmegye történetére vonatkozó dolgozatok repertoriumát állította össze s ezen kívül 5 érdekes történeti adatot találunk a szepesmegyei egyházakról. — Weber Samu 244 lapra terjedő kötetben németül írta meg a bélai ev. egyház monographiáját és pedig jobbadán kézírati források nyomán, nagy gonddal és sikeresen. — Dr. Jármay László 120 lapnyi füzetben a hely rajzának s a vidék térképének melléklése mellett ismertette Tátrafüredet. Különösen érdekes a kirándulások leírása. A Zipser Bote ez évben is számos helyismertető czikket közölt; a t. olvasó azonban már észrevehette, hogy ezévi jelentésünkben a kisebb közleményeket hely szűke miatt mellőznünk kellett.

Szilágymegye térképét Borbély Sámuel tervezte és adta ki. Művét nem látván, sajnálatunkra, nem is szólhatunk róla.

Temesmegye vegetatiójával dr. Borbás Vincze külön füzetben (az orvosok és természetvizsgálók 23. közgyülésének évkönyvéből vett lenyomatban) 83 lapon szokott alapossággal értekezett. 1665 növényt sorol föl, termőhelyeik pontos megjelölésével. Milleker Bódog németül irt Versecz vidékének őskori állapotáról. (Die Werschetzer Gegend im Alterthume). Füzete régiségs történetbarátok számára egyaránt kellemes olvasmány. Versecz vidékének földtani térképét (1 : 144,000) 22 lapnyi magyarázó szöveg kíséretében Halaváts Gyula szerkesztette s a földtani intézet adta ki az 1881—83. évi már említett fölvételek alapján. Ugyanő tőle való s ugyanazon kiadásban (de még az 1884. évszámmal) jelent meg Fehértemplom és vidékének földtani térképe, melyhez 14 lapnyi szöveg járúl.

Tolnamegyében tett legújabb régészeti ásatásait s a Kurdon talált etrusk bronczedényeket (az edények rajzaival együtt) Wosinszky Mór az Archaeol. Értesítőben, Dombovárt pedig Ilőke Lajos a Fővárosi Lapok 207. számában igen érdekesen ismertette.

Torontálmegye Dr. Szentkláray Jenőt bízta meg a megye területén levő némely község nevének megmagyarosítása ügyében teendő javaslattétellel. A törökbecsei római éremleleteket ugyanő ismertette az Arch. Értesítőben. Pancsova város 400 frtot szavazott meg monographiája előmunkálataira s Dr. Vizoly Zakariás tanárt bízta meg a szerkesztéssel.

Trencsén várát b. Mednyánszky László eredeti rajzában a Vasárnapi Ujság mutatta be. Az Egyházműv. Lapokban Sándorfi Nándor behatóan írta le Trencsén műemlékeit.

Túróczmegyének az ónodi gyülés után III. Károly által való helyreállításáról Túrócz-Szent-Mártonban január 4. Velits Alajos értekezett. Említi, hogy a megölt Rakovszky és Okolicsányi emlékére a megye ma is vörös posztóval bevont asztal mellett

tanácskozik. A megye évenkint 1500 emberrel harczolt Rákóczi mellett s az egész fölkelés alatt 2876 embert küldött táborba.

Vasmegye 1809. évi insurectiójáról s a francziák által való megszállatásáról Balogh Gyula adott ki egy érdekes monographiát. Szombathely régiségeiről Dr. Burány Gergely az Arch. Értesítőben, Baltavár ősemlőseiről pedig Dr. Pethő Gyula a Földtani Közlönyben szólt. Ez utóbbi 13 fajt sorolt fel, melyek a miocén s pliocén korszak határán éltek s melyeknek maradványai megegyeznek görög és délfranczia országi kortársaikéval. Jellemökre nézve (ősmajom, őshiéna, fűrészfogú tigris, dinotherium, masztodon, őstulok, gazella, szarvas, ősdisznó, ősló) legközelebb állnak Észak-Afrika jelenlegi állatvilágához.

Verőczemegyének b. Prandau Gusztáv tulajdonát képező valpói és dolnji-miholjaci uradalmát egy 373 lapra terjedő s Bécsben Fricknél 50 fametszet és 2 színes térkép kíséretében megjelent hatalmas kötet németül ismertette. Igen érdekesen beszéli el az uradalom történetét, berendezését s igazgatóságát; legtanulságosabb azonban az erdőüzemre vonatkozó része.

Veszprémnek az Árpádkorban való viszonyait Bátori A. vázolta a »Veszprém« 1. s köv. számaiban.

Zalamegye keszthelyi sírmezőit az akad. arch. bizottsága által kiadott erős kötetben, 363 rajzzal fölvilágosítva írta le Dr. Lipp Vilmos, kinek e művét az Arch. Értesítőben, hol a jeles szerző külön is szólt keszthelyi ásatásairól s az ott talált őskori kőkamarasírról, Pulszky Ferencz előnyösen ismertette. A népvándorlás korából egész Európában alig van oly nagy kiterjedésű sírmező, mint Keszthelyen, hol szerzőnk 1879 óta három ezernél több sírt ásatott fel, s 4000-nél több arany, ezüst, broncz, vas, agyag és csontrégiséget, tömérdek üveggyöngyöt stb. tárt fel. Kutatásai szerint e sírok körülbelül a Kr. u. IV. századból valók. Frühwirth Sándor a zala-istvándi ev. gyülekezet temploma fennállásának százados emlékünnepén, 1884. június 8 felolvasott s a gyülekezet történetét vázoló dolgozatát Kecskeméten külön füzetben is kiadta.

Zemplénmegye bogárfaunájáról újabb adatokat közölt dr. Chyzer Kornél a Rovartani Lapokban.

Zólyommegye kőzeteit petrographiai tekintetben Szontagh Tamás ismertette a Földtani Közlönyben. Than Károly az akadémiában öt szliácsi forrásvíz chemiai elemzését mutatta be. E szerint a 12° C. hőmérsékletű József-forrás minden hasonló jellemű hírneves ásványvíznél tisztább, erős, vasas savanyúvíz, mely e vizek közt a legkiválóbbak közé tartozik.

Ez évi jelentésemnek végére érve, legyen szabad köszönetet mondanom mindazoknak, kik becses észrevételeiket velem közölni szíveskedtek s legyen szabad őket s földrajzirodalmunk barátait továbbra is kérnem, hogy a jövő évben szintén kegyeskedjenek megtenni (Aradra küldendő) leveleikben mindenkor köszönettel fogadott közléseiket.

Dr. Márki Sándor.

A török faj.

— Vámbéry Ármin könyve.* —

Valahányszor Vámbéry új munkát ír, kiváló érdeklődéssel fordúl feléje mindig a tudományos világ, nevezetesen a hazai közönség, mert jól tudja, hogy mindegyik újabb publicatiója újabb fényt derít a magyar törzs etnikai múltjára, a rokonság komplikált elemeire és mind erősebb meggyőződéssé válik, hogy a magyar typus, a magyar nép anthropologiai s etnikai kialakulásánál nagyobb szerepet játszott a török mint az ugor elem.

Tény az, bármik legyenek is indító okai, hogy a magyar nemzet közérzülete jobban kedvez a török, mint a finn-ugor theoriának. Az utóbbi nem bír rokonszenvessé válni, nem veszi be a magyar vér. Legcsattanósabban nyilatkozott a finn-ugorrokonság elleni nemzeti resensus, ha szabad e kifejezést használnom, Vámbérynek a magyarok eredetéről írt könyvének megjelenésénél. Ritka tud. könyv ér két kiadást nálunk: e műnek pedig mind a két kiadását rövid idő alatt elkapkodták. A közérdeklődést csak úgy tudom magamnak magyarázni, hogy manapság szívesebben hallgatja a publikum a modern ethnographia és anthropologia minden segédeszközével számoló érveléseket, mint a merően nyelvészeti téren mozgó okoskodásokat.

Kitünő előnye Vámbérynek, hogy kutatási területét és anyagát autopsiából ismeri, hogy egyforma könnyüséggel használja az arab, görög, angol, orosz s török forrásokat, a különböző török dialektusokat s a legkiválóbb régi és legújabb utazók minden irányú kutatásait.

E feltünő sokoldalúság, párosúlva a styl elegancziájával, szereznek műveinek kelendőséget s biztosítanak tanainak egyre növekvő olvasó közönséget.

A török fajról szóló legújabb könyve szintoly alapossággal, körültekintő sokoldalúsággal, ismeretlen adatok és meggyőző argumentumok gazdagságával van megírva. Az ethnographus végig gyönyörködhetik benne. Nincs állítás, melyet meg nem okolna, s nincs fejezet, mely érdekességével és művészies kerekségével okulást és élvezetet ne nyújtana.

* Vámbéry Ármin: A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben. Budapest. 1885. Kiadja a magy. tud. Akadémia. 768. l. Ára: 5 frt.

Az alábbiakban megkisértem a könyv eszmemenetét adni, megjegyzem azonban mindjárt, hogy szigorúan a referenshez illő korlátok között maradok, kritikai kitérésekbe nem keveredem, mert illetékesen csak hasonrangú könyvvel lehetne kritizálni, az meg előkelőbb, hivatottabb tollak praerogativumáihoz tartozik.

A könyv a török fajt ethnologiai és ethnographiai szempontból mint összefüggő egészet tárgyalja. Címének megfelelőleg megfigyeli a török typus különböző változatait, bonczolgatja a nyelvjárás sokféleségét, kiszemeli a rokonság szálait, melylyel a Lena fagyos partján lakó jakut a Földközi tenger mosolygó partjain élő oszmanlival összefügg; felkeresi a puszták lakóját jurtjában, auljaban; festi családi, törzsbeli és nemzetségi szokásait; bemutatja képzelő tehetsége és aesthetikai érzékének nyilvánulásait a mythosban, költészetben, ruházkodásában és környezetének földíszítésében — szóval felöleli a török etnos fogalmat minden izében és részletében s oly körülményes gondossággal szól a törökség mindennemű viszonyairól, hogy Ázsiának központi és keleti részeiben uralkodó ethnographicus zürzavarában csak e könyvnek átolvasása után nyerhetünk tiszta, tájékoztató, rendszeresebb s a mi fő igazibb nézeteket a török faj ethn. múltjáról és jelen helyzetéről.

Az első fejezetekből aziránt szerzünk meggyőződést, hogy a török népek geogr. elterjedésével kevés népfaj vetélkedhedhetik, abban pedig, hogy kiterjedési körét ősidőktől fogva maig megtartotta, — talán egy sem. A keleti continentalis csoport mindegyik világrészének jutott a törökségből, legbővebben természetesen Ázsiának, melynek végtelen pusztáin emberemlékezet óta kóborol. Mint testestül lelkestül nomád nép, kalandvágytól üzetve és territorialis viszonyok utáni epekedésében gyakrabban s már igen korán be-betört a szomszéd árják és sémiek területébe. Épp oly kevéssé kimélte Bokharát, Perzsiát, mint a romaiak provinciáit és a kalifák országait, s igen sok jel mutat arra, hogy az europaiak legelébb a törökségben tanulták ismerni a mongol rassz képviselőit. Valószinü, hogy a népáradatnak, a melyet időnkint belső Ázsia, ez az officina gentium Európára zudított, legnagyobb részét török eredetü népek alkották: önként tódul elénk tehát a kérdés, hol volt a törökség őshazája és milyen időre esik első történelmi föllépése?

Az elsőre vonatkozólag mást mond a török hagyomány mást a tudományos conjectura. Török traditiok szerint Jafetnek 8 fia között, a Türk nevü első szülött az Iszik öl mellé telepedett vala s a

sátorlakásnak volt fölfedezője, a miért általában Keleti Turkesztánba helyezik a törökök őshazaját. Vámbéry azonban a nyelv kincsben rejlő culturmaradványokból (fauna flora, foglalkozás) azt sejteti, hogy az őshaza az é. sz. 38—58° között, az Ob, Irtis, Jeniszei Angara forrásvidéke körül lehetett, (59,252 l.) Innen nyomultak egyes néptöredékek már nagyon korán délre és délnyugatra, mig ellenben észak és kelet felé csak nagyon ritkán és csak önkénytelen költözködések történtek. Ez magyarázza meg nekünk a törökség elterjedési térviszonyait. Őshazájukban nem voltak rájuk hatással az ugorok, sem a szomszédos ugorok, inkább déli határosaiak az aryak, de a kölcsönös hatásnál inkább a törökök folytak be az árják szókincsének gazdagítására, mind ezek a törökökéira. Igy p. o. az új persa nyelv török átvételei a X. sz. Szeldsukok idejéből datálódnak, a szártok persa nyelvüket a törökkel cserélték föl, ámbár physicai minőségük egész maig irani maradt. Bizonyos stabilitás és fentartó erő jellemzi tehát a törökséget. A mint nyelvének szókincse ősídőktől fogva igen kevéssé változott, ugy geographiai térfoglalása és »elterjedése az őskorban nagyon kevésben különbözött a maitól. (71. l.)

Őskori miveltségi állapotáról keveset mondhatni. Őshazájában ismerte a hóczipőt, a telet, a jávorgimet, de nem ismerte a kecskét, párduczot, a köles kására eredeti neve van, mig más gabnafélére p. o. a rizsre is kölcsönszót használ. Bányászattal ugylátszik sohasem foglalkozott. Legszívesebben viselte gondját juhainak s gulyáinak. Mint par exellence nomád bebarangolta a középázsiai és sziberiai lapályokat, határjelölő felíratokkal és szobrokkal díszített sírhalmokat hagyott hátra. Az Ob és Jeniszei forráshelyeitől a Dneperig nagy számmal találják az u. n. kurganokat, (sirhalmok) melyeknek török elnevezése nem enged kétséget eredetük felől, annál kevésbbé lehet kételkedni a sírokban talált koponyák és eszközök török volta fölött.

Kétségesebb a képszobrok eredete, ámbár előállításmódjuk, t. i. hunföveggel, őzbég vagy kirgiz czizmával, kipödrött bajuszszal és az áldomás pohárral (határozottan török samán szokás) inkább az altai samanismus hivőire vall, mint Budha követőire, avagy góthokra, kik azokat Európába hozták. A finnugorok e kérdésnél szóba sem jöhetnek, mert e tekintetben be kellene bizonyítaniok, hogy valamikor a Káspi- és Feketetenger délibb részén terjeszkedtek, »pedig az ugoroknak állítólag délen létezett őskori szellemi és physikai uralmáról egy árva szó, egy parányi emlékezet sem maradt meg.«

Az ótörök samanismusnak még egy irott emléke is fennmaradt a Jeniszei balpartján, szemközt az Abakaszszk-szigettel: ez egy saman pap imája, melyet Vámbéry szerencsés volt megfejteni s melyet a legrégibb ótörök emléknél (a XI. századbeli ujgur nyelven írt Kudur-Bilik-nél) 100 évvel régibbnek tart.

Az ujgurok birodalma a törökségnek első maradóbb állami tömörülése. Grigoriev kutatásai kétségtelenné tették, hogy az ujgurok (ó-törökök) Keleti-Turkesztanban a Dsungárságban s azon messze túl laktak s már K. u. II—VII. sz. a müveltség meglehetős magas fokára jutottak. A nesztorianus missiók sikerrel működtek közöttük és megismertették velök a szyr irásjeleket. A középkor első századaiban nagy hire volt az ujgur birodalomnak. Byzancz és az oroszok előtt éppen nem volt ismeretlen, sőt az utóbbiak tévedésből s a nevek átvitele vagy fölcseréléséből ujguroknak mondták a nekik meghódolt osztjákokat és vogulokat is, s így az oroszok révén jutott el hozzánk az ugor elnevezés, mely azonban V. szerint sem geogr. sem ethnogr. nincsen pontosan meghatározva, mert a kiket ma ugoroknak elkeresztelnek, azok azt a nevet sohasem ismerték el magukénak. Az ujgur monarchiának Dsingiz khan s a nyomában járó ethnographiai felforgatás valamint a felülkerekedett budhismus vetett végett. A Tian-San északi és déli részén élő ujgur törökség a mongolokhoz csatlakozott vagy szerteszéjjel elszéledt. (53, 568 l.)

A nyugotiak a törökök első történelmi föllépésére nézve csak a VI. sz. birnak megbizható adattal. Akkor indult Zemarkos, Jusztinian császár parancsára, a török fejedelem udvarába (K. u. 568), mely valahol az Aktag (fehér) hegyen túl volt. — Zemarchos utleirásában igen nevezetes a geogr. nevek nomenclaturája, melyből kitünik, hogy a Volga, Emba és Ural mellékének már a VI. sz. is török volt a lakója. (20. lap)

A törökség azután több izben zúdította népfölöslegét Európa nyakába. Hol ghuzok, úzok, hunok, avarok, hol kunok, bessenyők, szeldsukok neve alatt rontanak be az árják területére, mig végtére két körülmény megállitja őket nyugot felé való terjeszkedésükben. Először is megernyesztette őket a mongolok fellépése, mivel számos vérvegyülékre s új ethnogr. csoportosulásokra adott alkalmat (csuvasz cseremisz, baskir), másodszor a magyarok és szlávokban oly elmozdithatatlan akadályra találtak, hogy ez idő óta beállt náluk a csöndes hátrálás és visszavonulás keletfelé. Hozzájárult még izlam hitük is, melylyel a keresztény világnézettel szemben állást foglaltak, természe-

tesen saját rovásukra, mert a nemzetgazdaságilag és kulturailag kifejlődött nyugoti nemzetekkel nem soká birják a harczot. — »A törökség immár csöndesen viseli magát« — mondja Vámbéry.

Ethnikai helyzetét az uraláltáji törzsben két szempont alá vehetni. 1. Anthropologiailag a törökkel szemben a mongol typusnak kell nagyobb eredetiséget tulajdonítani v. i. a mongol az eredeti, az ős typus, a török csak származéka; 2. Nyelvészetileg a mongol nyelv kétfelé hajló rokonságot tüntet fel. Hangtana, alaktana és szókincse tekintetében közelebb áll a törökhöz, mint a vogulhoz, másrészt az ugor nyelvekkel való rokonságának oly momentumait mutatja fel, melyek már a törökben nincsenek. »A törökök nyelve az ugorokéval csak ős anyagában mutatkozik rokonnak, mig a mongolnyelv szókincsének több mint felerésze közös a törökkel, azon kivül, hogy e két nyelvnek több grammatikai formája azonos egymással.« Ez annyit jelent, hogy a finn-ugorok sokkal régebben váltak el a közös uralaltáji törzstől, mint a törökök s hogy az utóbbiak tovább maradtak a mongolok szomszédos befolyása alatt. A mily mértékben hátráltak az ugorok észak és nyugot felé, olyanban terjeszkedett a törökség ny. és dny. felé.

Mai geographiai eloszoltságuk szerint Vámbéry következő csoportokra osztja a törökséget:

1. Szibériai törökök.
2. Közép-Ázsia törökjei.
3. Volga-törökök.
4. Pontus melléki törökök.
5. Nyugoti törökök.

1. A szibériai törökök 16 törzsből álló sajátságos keveréket képeznek, mely részint ugor, részint mongol s kalmük eredetű. Typusuk keletfelé annyira magán viseli a mongol jellemet, hogy Jandriczev megjegyzése szerint »az ember azt hiszi, egyszerre a chinai császárság közepében van.« Nyugot és észak felé szelidül a typus szögletessége. Feltünő, hogy e nomádok testi erő tekintetében az oroszok mögött maradnak, pedig életmódjuknál fogva nagyobb fokú edzettséget várhatna tőlük az ember. Igaz, hogy táplálkozásuk vajmi egyszerű. Ha a sziberiai török szegényes kunyhójában (jurta) ajrannal (savóféle) és marhazsirral leöntött darával jóllakik, s arra kumiszt iszik, tökéletesen meg van elégedve sorsával. Vallásokra a szibériai nomádok, moslimek és keresztények is, de alapjukban megmaradtak samánoknak. Nevezetes mythosi alakjaik között a terönq (ördög), melynek mása a magyar tering-ette, ördög-ette szólásmód. Nyelvük az

ujgurral legbensőbb rokonságban van. Legérdekesebbek közöttük a Jakutok, mint a törökségnek legészakibb töredéke. Közepes termetü, széles vállu, mongolos arczu nép, mely az evést a legnagyobb boldogságnak tartja. Néha ugy megzabálnak, hogy 3–4 napig önkivületi állapotban vannak. Kedvencz ételeik: a megavasodott háj és az oroszok által sztruganyinak nevezett halszeletek. A telet gerendákból pyramis alakra összerótt kunyhókban töltik. Nappal vadásznak, este kötelet vernek és hálót kötnek. A osaman hitnek sok babonája járja náluk. Aminő elfogulatlanok, oly ravaszok. Számuk egyre-másra 70.000 tehető, az összes szibériai törökségé pedig vagy 150,000-re.

2. A középázsiai törökök az Altaitól a Kaukazusig terjedő puszták és sikok őslakói. Puszta és törökség egymástól elválaszthatatlan fogalmak! Az igazi török typusokat csakis a pusztákon találjuk. Hét csoportra osztatnak: *a)* kozák és *b)* karakirgizekre, *c)* ujgurok és keleti turkesztániakra, *d)* özbégekre, *e)* karakalpagokra, *f)* turkomanokra.

Félnomadokat csak a puszták szélein lehet találni, a puszták belsejében századok óta a nomád élet általános. A török veleszületett költözködési hajlamánál fogva tisztelettel tekint ugyan a megtelepültre, de azért a szabadságot a czivilizátió kényelmességének föl nem áldozza. Büszke vére tisztaságára, őseinek haditetteire s elválaszthatatlanul szereti a pusztát hináraival, zsombékjaival, legelőivel és itató helyeivel. Mihelyt felhagy a pusztai élettel, elveszti vigságát, mozgékonyságát, nem oly bátor, élénk szellemű, rajongó többé, mint előbb. Vámbéry megkapó színekkel festi e pusztai életet. Nyáron (jaglak) midőn sátort bontanak, fölkerekednek a messze fekvő legelőkre, azután gulyáikkal, juhaikkal hosszú sorokban vonulnak egyik füves helyről a másikra, a pusztaság mélyen fekvő helyeiről a hófedte hegycsúcsok alatt elvonuló völgyekbe. Ősszel a télre való hús conserválásával foglalkoznak, nehogy a dsut (marhavész) készületlenül találja őket. Erősebb téli lakot (kislak) építenek s lehetőleg takarmányról is gondoskodnak, mert semmi sem borzasztóbb a puszták lakójára nézve, mint ha takarmánya végképpen elfogy s a hatalmas hó meg fagy miatt a barom ki nem kaparhatja a füvet a hó alól és éhen vesz. Néha tél közepén kénytelen a török a dsut miatt másfelé költözni!

A nomád életnek különben szintén meg van a maga öröme és kulturája. Tévedés volna hinni, hogy a kultura okvetetlenül csak a megtelepült életmódhoz van kötve. A vadász eszközök (csákány,

balta) készítésében, a sátor alkotó részeinek kötelek, ponyvák, nemeztakarók, butordarabok, kannák, csöbrök, tömlők stb. effélék előállításában és diszítésében szintén nyilatkozik az emberrel veleszületett mivelődési vágy és aesthetikai érzék kielégítése. — A sokféle játék, babona, a dal és költészet változatossá és vonzóvá teszi a pusztai életet. Társas szokásaihoz igen ragaszkodik a nomád. Azokból a legjelentéktelenebbnek látszó részletet sem hanyagolja el. Sok rokon vonást találunk e szokásokban, melyek bizonnyára nem véletlenségek! Például a solymokkal való kedvencz vadászat, mely sport különösen az Árpádok alatt volt nálunk divatban; a lóval való bánásmód, a lakadalmi szokások sorrendje (a leánykérő, eljegyzés, a kalim-hozomány kiadása, a barátkozás vagy rokonságba való lépés, tamir, a vőlegény akadályozása stb.), a szemmel-veréstől való félelem, a nőnek alárendelt helyzete, a halotti tor s több más meg volt vagy meg van a mi népünknél is. Vámbéry könyvének a nomádok társadalmi szokásairól szóló fejezetét minden hazai ethnographusnak figyelmébe ajánlom.

Áttérve az egyes törzsek jellemzésére, a török typust legigazibb formájában a kirgiznél találjuk.

A kirgizek az Altai hegység és Uralfolyó között mintegy 40,000 mértföldnyi területen laknak. Két részre oszlanak: a keleti vagy hegyek között élő kara kirgizekre a Dsungárságban, s a nyugoti vagy síkságlakó kazak kirgizekre Ázsia centralis pusztáin. Anthropologiailag különböznek ugyan egymástól, de ethnikailag édes testvérek egymással. A karakirgiz mongolosabb külsejű nyugoti szomszédjánál. Jellemére nézve ingerlékeny, kevésbbé alattomos mint a kazak, rabol, de nem lop, leleményes és nagy rögtönző tehetséggel megáldott. Bármily adott tételt tetszés szerinti hosszúságban azonnal tudja versekbe foglalni s vég nélkül variálni. Különösen szép vonás a gyermekek szüleik iránti rendkivüli szeretete.

A kazak kirgiz zömök termetü, erősen kifejlődött csontrendszerrel, bőre sötétes, csaknem bronzszínű, a hajzat színe fekete, a szakáll és bajusz hiánya csaknem általános. A szemek keskeny metszetűek és barnák, az orr rövid, széles, az ajkak vastagok, az áll négyszögű és massiv — szóval külseje a mi fogalmaink szerint éppen nem szép, de viszont a kazaknak a mi árja vagy európai typusunk nem tetszik. Nyelvében és jellemének uralkodó vonásaiban tőrülmetszett török. Nomad per excellentiam, ravasz, élénk képzeletű és jeles emlékező tehetséggel biró, kiváncsi annyira, hogy egy legujabb

pletyka kedvéért megtesz három napi útat. Dal és vers kedvelő. Órákig elhallgatja azokat a bús nótákat, melyeket 3 huru hangszerén (Koboz) a vándor poeta (baksi) előtte elénekel, maga is szebbnél szebb dalokat tud költeni s valóban népies költészete termékenység tekintetében felülmúlja Ázsia valamennyi szomszédnépeinek hasonfajú poesisét. A munkának persze nem nagy barátja. Nincs rá nevelve. Ha fiatalon eltud némely fejezeteket olvasni a Heftjákból (Szemelvények a koránból) s vannak topographiai ismeretei a legelők és pusztai kútak körül, úgy nevelése bevégződött. Életének ideálja legfeljebb az, hogy batir (hős) legyen s halála után kalandjait versekben emlegessék. Kalandhajhászata vérengző förzsharczokba keveri, minélfogva a kirgizség egyre fogy, önmaga emésztvén erejét. A vasúti sínek térfoglalása is lassú hátrálásra kényszeríti, úgy, hogy a nomádok kihalása csak idő kérdés lehet.

Az ujgurok és keleti turkesztaniak anthropologice a mongol typushoz közelednek, szokásaiban a buddhismus, nevezetesen a csinai kulturalis kör befolyásának vannak kitéve, a turkologiában különösen nyelvi tekintetben igen nevezetes népek.

Keleti Turkesztannak mindazáltal uralkodó elemét az özbégek teszik. Az özbég név gyüjtő nem ethnikai név (öz = tiszta, bég = fő) s jelenti azt a népcsoportot, mely már a X. sz. a délibb művelt államok előtt merész betöréseiről ismeretes volt. Khivában tisztábban maradt meg, mind Bokharában, hol az árja tadsikkal keveredett. Magasabb mint a kirgiz, teltebb mint a turkoman. Jellemére nézve a nehézkesség és lassúság jellemzi úgy gondolkodásában, mint magaviseletében. Ideálja a rettenhetlen harczos, a bátor férfi, ki őszintén, komolyan beszél és cselekszik — de kit elől hátul megcsal az élelmesebb tadsi. Társas szokásaiból kiemelendő a nőnek sokkal szabadabb helyzete. Az özbég nő szabadabban viseli magát s nincs annyira korlátozva, mint a pusztai matrona vagy a khanim Konstantinápolyban. Nyelvük az ujgurral áll igen közeli rokonságban.

A zerefsani kerületben lakó karakalpagok azért nevezetesek, mert állítólag a bessenyők legközelebbi rokonai. Ma csöndes, töldművelést üző piszkos vityilókban lakó nép. Egy lapon nem is említhetők a harczias turkomanokkal, kiket a régiek ghuzok, uzok neve alatt már ismernek s a kik a kirgizek után legtovább maradtak hivek a nomád élethez. Az Oxustól keletre Balchig s a nevezett folyótól délre Heratig régóta kóborolnak, számos törzsre szakadozva, melyek az utóbbi 50 év alatt igen megfogytak. Nevük:

türkmen, törökséget jelent s annak csakugyan kiváló jellemzetes képviselői; nyelvök az osmanlikoz, a kúnhoz s a szeldsukhoz társul. Nevezetesebb törzseik: 1) Csaudar törzs az Ust-jurt délnyugati részén. 2) Jomutok a Kaspi tenger d. k. partjain. 3) Göglenek az Etrek felső folyásánál. 4) Tekkek Merv vidékén. 5) Százikok a Murgab közép folyásánál. 6) Szalop-törzs a Paropamisus nyugoti lejtőin. 7) Erszari az Oxus balpartján. Számuk közel egy millió. Az eredetibb turkomantypust a Csaudar törzsnél található. Az nyulánkabb testalkatú a kirgiznél, kisebb majdnem kúpalakú koponyával s nagy termettel bir. Ruházkodása közepes helyen áll a középázsiai és a persa öltözködése között. Vagyoni állását tekintve szegényebb a kirgiznél, de szintén oly rabló mint amaz. A kirgiznél a baranták inkább kalandhajhászat eredményei, ennél a rablóhadjáratok élelemszerző vállalkozások. Vámbéry e szavakkal jellemzi a turkoman népet: »Az egész törökség legelveteműltebb tagja«. A kirgizhez hasonló sors vár reá, csakhogy, úgy tetszik, hamarább tüntetik el Ázsia ethnogr. térképéről, mint amazt.

Reánk magyarokra kiválóbb mértékben érdekes a törökség 3. csoportja a Volgamelléki törökök u. m. a kazáni tatárok, csuvaszok, baskirok, mescserek és tepterek, azután a 4. csoport a Pontus vidéki törökök: a krimi, a nogáji tatárok (kundurok, kumükok, karacsajok).

A kazáni tatárokat némelyek a régi bulgároktól származtatják, annyi igaz, hogy keverék nép s hogy túlnyomó benne a török typus. A tatár a földmüvelést nem szereti, inkább bérbe adja földjeit az orosznak, a kinek 300 esztendő óta szomszédja, de szenvedélyes kereskedő, mely tulajdonát talán a bolgároktól örökölte. Fanatikus szunnita, az orosz térítgetések nem fognak ki rajta. Ha mégis keresztelkedik, az legkevésbé sem forgatja ki tatár jelleméből.

Mint békés földmivelő valóságos ellentéte a csuvasz. Szintén vegyülék-nép, mely leghamarább hagyott fel a nomád élettel s az oroszokból való félelmében félreeső, rendetlen falvakban lakik. Egy orosznak megjelenése valóságos rémületet kelt a falukban. Minden ablak, ajtó bezárúl, mindenki igyekezik elbújni. Bizonyára van okuk félni az orosz piszároktól (hivatalnok) kiktől jobban irtóznak, mint az ördögöktől. Máskülönben nyugodt, munkás, szorgoskodó és jómódú nép, ritka nála a szegény ember. Szeretik a tánczot, mely a magyar csárdásra emlékeztet. Lakodalmi szokásaiknál nevezetes az a nyíllal és íjjal felfegyverzett vőfél, a kinek reminiscentiája még él a balatoni nép lakodalmi szokásai között.

A baskirokat tévedésből a magyarokkal azonosították. Pedig csak szomszédjaik voltak. Physikumok a vérkeverődés nyomait mutatja ugyan, szokásaik és leszármazásuknál fogva azonban ősidőktől törökök. Vidámak, könnyelműek, piszkosak és szegények. A földműveléstől irtóznak, szivesebben foglalkoznak méhtenyésztéssel, faragással és sólymok betanításával. Tánczuk a szilaj csárdás párja. Még jobban hasonlítanak a magyarokra életmódjukban és némely szokásaikban a krimi tatárok. Házaik berendezése pl. magyaros. Ott találjuk a búbos kemenczét, párkányzatán tálakat és korsókat, ott a virágos ládát; ott továbbá a sárral kitapasztott sövényt, sőt még a tőzeg (tizek = ganaj tüzelőszer) felhasználása is ugyanaz, mint az alföldi tanyákon. A posztóból készült csekmen a magyar szűr hasonmása s a magyar szárma a tatároknál is rizszsel kevert húsaprólék szőllő vagy káposztalevélbe burkolva. A magyar nem szereti a kertészkedést, a tatár is teljesen elhanyagolja a kertművelést, szíve jobban vonzódik a juhászélethez s az a krimi tatár keserves nótájával, a végtelenségben elmerengő tekintetével, bundás juhászkutyájával sőt még czigánnyával is szakasztott mása Alföldünk ismert alakjainak. Tánczát még nagyobb joggal mondhatni magyarosnak, mint a csuvaszét vagy a baskirét.

A többi tatárok közül még a karacsájokat említjük, mivel Vámbéry azokat a régi magyarok közeli rokonainak tartja.

A mi végtére 5. a nyugoti törököket vagyis az (673. l.) irániákat, az erbajdsániakat és az oszmánokat illeti, physikai typusukról a sokszoros vérkeverődés következtében rég lehámlott az eredeti török jellemzetesség. Nem változott azonban török gondolkodásmódjuk. Az iráni török megtartotta clan rendszerét, idegenkedik a megtelepült életmódtól, nehezen tanulja meg a persa nyelvet és szokásaiban sok turkoman reminiscentiát őrzött meg. Ha összevagdalnák a törököt apróra, — állítja egy perzsa közmondás s összekevernék egy üstben szintén egy apróra fölszabdalt perzsával, évekig főzheted a darabokat még sem lesznek egygyé és mindig megtudod különböztetni egyiket a másiktól.

Az oszmán szintén kivetkőzött török physicumából de psychicuma változatlanul török maradt Öltözködhetik bármikép, járhat bárminemü egyetemre, hasonlítson arczvonásaiban a görögre, cserkeszre, örményre — tekintetével, mozdulataival és viselkedésével mindig tősgyökeres török marad, a ki épp oly illetlennek s férfiuasággal meg nem egyeztethetőnek találja a nevetést, dalolást, ugrálást, miként nomád ősei s oly nagy sulyt helyez a férfias

derekasságra, őszinteségre és meglepő vendégszeretetre, miként amaz. Sem az iráni, sem az arab, sem a görög cultura nem tudott rajta kifogni, nem forgatta ki faji sajátosságaiból, a mi szintén egyik bizonyítéka annak, hogy a rossz tulajdonságok szivósan maradnak meg a nemzeteknél. (Ambár ezt Ratzel tagadja.)

Befejezésül még csak azt említjük, hogy mintegy 24 millióra rug a törökök száma. Ebből csak felének sikerült államot alapitania, a többi az oroszok főhatósága alá került. Ha a törökség a magyarokkal s európaiakkal vivott haszontalan harczai helyett egyesíteni igyekszik a Tiansantól a Dunáig elszórt török törzseket s oly erővel bir vala az államok fentartásához és szervezéséhez, a mily hősiességgel és rohamossággal tudott magának óriási birodalmat összehódítani: úgy ma nap igen jelentékeny tényezője volna az európai kontinens politikai és culturális életének. Ma csak multjáról beszélhetünk és érdeklődéssel lessük jövendő ethnogr. átalakulását — vagy lassu kimulását.....«

Hosszasabban ismertettük társulatunk elnökének e nagybecsü munkáját, mely a magyar tudományosság és tegyük hozzá a magyar életrevalóság egyik kitűnő bizonyítéka. Mindig emlegetik a »Keletre magyar«-féle jelszót. Vámbéry megmutatta, miként kell e jelszót a tudományos ethnographia terén valósítani.

Czirbusz Géza.

—

A hazai anthropologia ügyében.

Kiváló örömmel üdvözöljük azon mozgalmat, mely a mult évben György Aladár tagtárs úr kezdeményezésére társaságunk keblében keletkezett az ural-vidéki rokonnépek helyszínén való tanulmányozására nézve és pedig magyar szakember által. Valóban nagyon óhajtandó, hogy ezen fontos kezdeményezés tetté váljék és siker koronázza a fáradságot és költséget.

Jelenben nem erről akarok szólani, annyival is inkább nem, mert oly kezekbe van letéve az ügy, honnan csak jót várhatunk. Azonban ezen lelkes indítvány ad alkalmat egy más, hasonló dolog bővebb megbeszélésére, illetve a megvitatás kezdeményezésére. Egyebektől eltekintve már az is kapcsolatba hozza a két ügyet, hogy igen kivánatos lenne, miszerint a kettő párhuzamosan vétessék munkába, a mi csak előnyére szolgálna mindkettőnek.

A magyar faj ethnographiai rokonsága régóta képezi nemcsak

a közönség érdeklődésének, hanem a szaktudósok buvárlatainak is tárgyát. És bár a tárgy nehézsége miatt a kérdés eldöntve sincs, mégis oly eredményekkel dicsekedhetünk, melyekért az illető tudósoknak nagy hálával vagyunk lekötelezve.

Mindamellett is ez csak egyoldalú munka, és a kérdés másik része, az anthropologiai rokonság igen el van hanyagolva. Nincs helyén itt fejtegetni, hogy milyen összefüggésben van az ethnographiai és az anthropologiai rokonság, hogy nélkülözhetetlen-e az egyik a másiknál vagy sem, hogy melyikre kell nagyobb súlyt fektetni? E kérdések még vita tárgyát képezik a külföldön is, és kiválóan nálunk.

Legyen azonban bármiként a dolog, annyi bizonyos, hogy mindkettő jogosúlt és fontos. Ezen el nem tagadható körülménynél fogva mindkettőt alaposan kell tanulmányoznunk, már csak azért is, mert a fennebbi vitás kérdések eldöntésére ez a leghelyesebb mód.

Miként mondók, az ethnographiai rokonság kérdése gondos ápolásban részesűl, ellenben az anthropologiai valóságos mostoha gyermek. — A tervezett urali expeditió ethnographiai tekintetben hozzá fog járúlni a kérdéshez, és biztosra vesszük, hogy anthropologiai tekintetben is megtenné a tehetőt. De őszintén szólva, nem sokat reménylünk, és ennek oka másutt van. Mind gyüjthetjük az anthropologiai adatokat a sejtőleges rokonokról, ha nincs mivel összehasonlitsuk azokat. Mind tudhatjuk, hogy a baskirok stb. körülbelül milyen alkotású emberek, s hogy milyenek lehetnek rokonaik, — ha azt nem tudjuk, hogy milyenek vagyunk magunk?!

Mert hát voltaképen ugy áll a dolog, hogy még ethnographiai tekintetben nem ismerjük magunkat eléggé, s enthropologiai tekintetben még annyira sem, mint pl. a baskirokat.

Vannak ugyan meglehetős pontos adataink erre nézve, de először nincs elég, másodszor ezek jó része — minden pontosságuk mellett — nem megbízható. Azt pedig nem szükséges sokat bizonyitgatni, hogy az anthropologiai elemek — mint középértékek, minél nagyobb számú adat együttes eredményei — ezen adatok bizonyos számán alól igen kétes értékűek. Az indexek stb., melyek alapján állitjuk fel a typikus egyént, mely úgyszólva a faj-jelleg példányképe, csak akkor lesznek megbízhatók, ha kellő számú és hiteles adatok alapján nyertük azokat. 10—20 adat erre épen nem elégséges, s a 100-ak alapján még csak a sejtésnél vagyunk. — Igen jól tudom, hogy a valódi typust lehetetlen megtalálni, mert ez az lenne, melyet pl. azon m. e. 6·5 milliónyi egyénről szóló összes adatok adnának, kik valószinűen magyarok. S ha ezt el nem is érhetjük,

elérhetünk olyant, melynek hasznavehető tudományos becse van. Egy nehány ezer adat összegyűjtése nem lehetetlen, s ha ez meglenne az ezekből nyert typus alapúl szolgálhatna az anthropologiai rokonság megállapítására.

Ettől azonban még igen távol vagyunk, és sajnos semmi jel sem mutatkozik, mely mutatná, hogy haladunk a czél felé.

Említők, hogy vannak adataink, de igen kevés, a mit hiszem nem kell bizonyítani, ámbár igen könnyű lenne, mert nem nagy fáradságba kerülne elősorolni az összes adatokat. Azonban mondhatni hogy a kevésnél nagyobb baj az, hogy a kevésnek is jó része nem megbízható. Először is a mérések nem mind teljesek az az nem ölelik fel az összes kivánatos pontokat. Egy része csak is a test bizonyos részeire vonatkozik, és így nem használható minden esetben. És valószinű, hogy a mérési módszerek és eszközök nem ugyanazok minden adatra vonatkozólag, s az szintén világos, hogy az ilyen adatok ismét nem vegyíthetők össze.

Vannak még olyan adatok is, melyeket egyáltalán nem-használhatni a typikus alakra vonatkozólag, mert ha nem is épen hamisak, de nagy mértékben kétesek. Nem a méréseket magukat, hanem a megmért egyéneket illetőleg áll az. Meglepő lesz talán, de meggyőződésemhez hiven kimondom, hogy ezekhez sorolom első sorban is azon adatokat, melyeket Lenhossék József tanár úr »Koponyaisméjé«ben adott nyilvánosságra — jó hiszeműleg. Hunfalvy Pál úr »Magyar ethnographiájá«-ban ezen adatokról következőleg nyilatkozik: Lenhossék József Pesten 1875 ben százharmincz oly férfiún tőn méréseket, a kik igazán a mai magyarságot képviselik, azok az ország minden részeiből származó politikusok, papok, tudósok, művészek stb. lévén». E nyilatkozat helyes a Hunfalvy Pál úr szempontjából, ki tudvalevőleg a népet, a nemzetet minden anthropologicus felfogástól menten határozza meg, saját szavait idézve: »a nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által«. S ha még megemlítjük azt, hogy Hunfalvy P. úr az anhropologicus faj (race) befolyását a nemzetiségre tagadja — úgy mindenesetre fennebbi nyilatkozatát — az ő szempontjából helyesnek kell elismernünk, mert csakugyan azon egyének, kiket Lenhossék úr megmért, a magyar társaság legjavából valók.

Azonban a Hunfalvy P. úr nyilatkozata az anthropologus előtt nem döntő. Nyilvánvaló, hogy épen azon osztály, melyből azon egyének nagyrésze származott, az anthropologiában legkevésbbé jöhet számba a midőn az anthropologiai rokonságról van szó. A művelt középosztály épen az, mely leginkább felveszi magába az idegen elemeket,

leghajlandóbb a társulásra. És épen hazánkban hol annyi különböző népfaj lakik, s hová a századok során át annyi nemzetiségű egyének telepedtek le, ez kiváló mértékben történt. A Lenhossék úr által felsorolt egyének m. e. 30%-jának már a neve is utal erre, úgy hogy valamely, a magyar viszonyokkal nem ismerős külföldi méltán kétségbe vonhatná, hogy valjon magyarok-e ezek mind? S a többi felől sem vagyunk biztosak, mert a névváltozás már régenben sem tartozott mi nálunk a nagy ritkaságok közé. Számos eset van arra, hogy az idegen hangzású vezetéknév helyett a magyaros praedicatumot használták, s idővel a valódi vezetéknév a feledésbe merült. Nagy valószínüséggel ilyenek is vannak az említett sorozatban. *

Pedig kétség nem fér hozzá, hogy magyarok ezek mind, magyarok szívükből, lelkükből, magyarok az ethnographia és sociologia szempontjából; de nem teljesen magyarok az anthropologia előtt mely az ilyeneket a vegyültek (Mischling) közé sorozza. Fontosak ezek az anthropologiában, mert főként a szellemi fejlődésre — a mint azt az adatok bizonyítják — igen kedvezően hatnak. Azonban — ismételjük — az anthropologiai rokonság kérdésében nem használhatók, ha t. i. azt úgy tekintjük, mint a hogy most áll a magyarok eredetének kérdése. Természetes, hogy ha arról van szó, hogy a jelen nemzedék hogyan állott elő; mily elemekből alakult s akkor ezek is tekintetbe veendők; de ha az ős magyarok rokonsági visszonyait tanulmányozzuk, akkor világos, hogy oly adatokra, melyek később kötött rokonság következtében állottak elő, nem fektethetünk súlyt.

Az ősmagyarok rokonsági viszonyainak kérdésénél első sorban szükséges az eredeti typus megállapitása, a mennyiben lehetséges. Azon typus, mely a testvér népek köréből kiszakadt magyar népet jellemezte, a midőn az nyugotra vándorolt. Világos, hogy ezt teljes hűséggel nem állapíthatjuk meg, de talán megközelitőjét igen, ha jó helyen keressük azt. A művelt osztály körében, mint látjuk, nem kereshetjük azt, s ezt mondhatjuk a felsőbb osztályokról is. Bizonyos ugyan, hogy ezek körében is vannak olyanok, kik a későbbi vegyités átalakitó hatásától menten maradtak a nem vegyülés következtében, de a valószínűség oda mutat, hogy ilyen kevés van, és ki tudná a keveset kijelölni?!

* Ezen vegyülést különben — hasonló alapon — maga Lenhossék úr is feltételezi és figyelembe veendőnek tartja. Miután azonban ő általános szempontból használta fel azon adatokat, tisztán csak a koponyatani tételek tanulmányozásánál, joggal fektetett arra kevesebb súlyt.

Mindent összevéve bátran állithatjuk, hogy általában a legalsóbb néposztály maradt legtisztábban, ez vegyült legkevésbbé; bár teljesen érintetlen ez sem maradt. Biztosra vehetjük, hogy Európában nincs nép, melynek valamely osztálya megőrizte volna teljesen eredeti typusát, csak a népvándorlás óta is. Azon nagymérvű összeköttetés, mely kontinensünk népei között van, a politikai és társadalmi átalakulások stb. mind elősegitői voltak a kereszteződésnek. Azonban mindenütt mégis az alsó, földmüvelő osztály az, mely leginkább tartá meg eredetiségét, a mire nép-psychologiai okokon kivül a sociologiaiak is befolytak, pl. a jobbágysági intézmény.

Hazánkban, hol több nemzetiség lakik, a vegyülés nagyobb fokban volt lehetséges. A müveltebb osztályokban ez érvényesité is magát, de valószinüen kevésbbé az alsó osztályokban. A nemzetiségi összetartás és büszkeség leginkább ezeknél akadályozá a vegyülést, úgy hogy csupán az érintkezési vonalakon van okunk nagyobb mérvben feltételeznünk azt, ellenben a központokon aránylag igen kis mérvben.

Itt kell tehát keresnünk, a földmivelő, alsó néposztályban, a parasztok között a typikus magyart nem csak nemzetiségi, de anthropologiai szempontból is.

És minél előbb kell azt tennünk, mert minél tovább halogatjuk, annál nehezebbé válik a megoldás! A müvelődés közlékenyebbé, simulékonyabbá s igy a vegyülésre hajlandóbbá teszi az embert. Amint a társadalmi osztályok egyesülnek úgy a nemzetiségek is összeolvadnak, s bár az említett osztályban legtovább tart az ellenállás, de végre mégis győzni fog az emberiségi szükséglet, mely az egyenlőséget nem csupán a lélekben, hanem a vérben, a testben is igyekszik elterjeszteni.

Most midőn a távolban élő rokonok bővebb megismerése forog szóban, alkalomszerű lesz megemlékezni arról is, hogy ideje már magunkat is megismerni.

A Földrajzi társaság, mely oly melegen karolta fel az uralvidéki expeditió ügyét, bizonyára nem fogja figyelmen kivül hagyni a szorosan vett magyarfaj anthropologiáját sem.

És úgy hiszem nem fog ellenkezésre találni azon ethnographusainknál sem, kik az anthropologiai tanokat nem tartják szükségesnek tekintetbe venni az ethnographiában. Bármiként van a valóság, lényegileg még nincs eldöntve, hogy milyen a viszony a kettő között.

És még akkor is, ha a két tan útja végkép elválna, egy bizonyos kapocs mégis megmarad köztük, s ez az, hogy mindkettőnek tárgya az — ember. TÖMÖSVÁRY LAJOS.

Pamir lakosai.

Pamir lakosairól érdekes felolvasást tartott az orosz földrajzi társaságban Ivanov bányamérnök, a ki Azsiának ezen kevésbbé ismert területét többed magával beutazta. Az érdekes felolvasásból átveszünk egyet-mást annak példázására, mi mindenre képes az ember, hogy életét fenntartsa.

Pamir lakosságát kirgizek és tadsikok képezik. Az előbbiek a törzslakosok, kik magokat kirgizeknek mondják, de kiket az oroszok kara-kirgizeknek neveznek. Négy alfajuk van, u. m. a teit, a gadürsa, a najman s a kipcsak. Laknak a Gez folyó éjszaki és déli völgyeiben, a Rjang-kul táján, az Akbajtálon, az Ak-szun, az Alicsuron és a Kokuj-beli medenczéjében, meg a felső Tarim mentén is.

Hogy enyhe éghajlatuk volna, azzal nem dicsekedhetnek. A mennyire az eddig szerzett adatokból következtetni lehet, telük hét hónapig tart. Ha azt az időt mondjuk nyárnak, mikor éjszaka sincs dér, ilyenből Pamirnak alig jut egy hónap. Rendesen nyugoti szelek fújnak itten. A csapadék legtöbbnyire hóalakban hull.

A kirgizek széles pofacsontu, nem szép emberek; némelyiknek rengeteg nagy bajusza s szakálla van. Ugyszólván valamennyinek fáj a szeme a sós-homokos portól. Jellemző betegségök a fogfájás; ugyszólván szünni nem akaró istencsapás ez náluk. Ráadásúl nyáron felhasadoz az ajkuk. Köszvény és bőrbetegségek szerte el vannak terjedve köztük, de a hideglelést nem ismerik.

A férfit a nőtől az egy fejék különbözteti meg, a többi ruházat azonos. A nők előre konyult, nagy fehér turbánt viselnek.

A pamiri kirgiz talán a legcsökönyösebb nomád széles e világon; az örökös szelek és nagy hidegek közepett eszébe se ötlött, hogy jó volna valami viskót ha nem is építeni, legalább rögtönözni. Nyomoruságos, rongyos kibitkában (sátor) telel, nyaral, annyi fáradságot sem veszen, hogy ezt télre kővel vagy más valamivel körülrakja. Ez annyival meglepőbb, mert az Alaj közép és alsó folyása mentén lakó kirgizek kényelmes telelő szállásokat építenek, nem csak magoknak, de még a lábas jószágnak is. 3300—3700 m. magasságon telelnek és nyáron 4700 m magasra is felhágnak.

Eledelök leginkább tejből kerül ki; ilyen a Kumysz (nagyon hig), édes tej, aludttej, vizzel kevert tej, szárított és vizzel elkevert turó. Kiválóan szeretik a jak tehén túróját és valahányszor útnak erednek, mindig ellátják magokat e turóval. Sőt azt is beszélik, hogy ezt a túrót némely kirgizek roppant eredetien alkalmazzák, ugyanis lovaik számára patkót készítenek belőle. És valóban a jak tehén turóját különös száraz kéreg veszi körül, mely nagyon rugalmas, nyulós, bőrhöz vagy gelatinhoz hasonló alkotásu. A dolog nyitja különben abban áll, hogyha az ilyen kérget bizonyos vastagságban levágják s félig száraz állapotban patkót vágnak ki belőle, az megkeményedvén, valóban kiáll a ló lábán pár napi utat. Kétségen kivül ez a tejtermékek legszélsőbb határokig vitt alkalmazása.

Nyár folyamán szinét sem látja a szegény kirgiz a kenyérnek; csak késő őszszel van része benne, midőn Sunyánból (Chougnan) kapja. Húsban is felette gyéren kopik a foga.

Jellemöket illetőleg a kirgizek vadak és a környéken hires rablók. A hadakozó felek rendesen megnyerik őket szövetségesekül, mert kitűnő martalózok. Mostoha, szegény viszonyok közt élvén, a természettől is sátoros, nomád életre vannak utasítva. Szegények, mint a templom egerei; lovuk alig van, juhok édes kevés; egyedüli drágaságuk igavonó s életfenntartó fejős barmuk, a jaktehén. Teve legfeljebb ritkaság gyanánt fordul elő nálok. — Kasgar és Fergana tartományok látják el őt a szükséges szerekkel.

Pamirnak és környékének másik nevezetes népe a tadsik, mely az árjafajhoz tartozik. Arczának szabályos vonásai, nyilt, vizszintesen fekvő szemei, sűrű szakálla és szemöldöke, gyakran szőke haja, testének más alkotása rögtön elárulják árja eredetét. Rendkivül nagy a hajlandósága a letelepedett életmódhoz és művelődéshez. Pedig még a kirgizénél is mostohább a sorsa. A rabló kirgiz a bek (bég) felszólítására önként lép annak szolgálatába s úgy lett később alattvalója; a szegény hegyi lakó tadsikot csak erőszakkal lehet otthona elhagyására kényszeríteni; nem hagyhatja oda falvát, mezejét, melyet tulajdon kezével, verítéktől gyöngyöző arczczal tisztított meg a kőtörmeléktől. Mert hogy ő odahagyja falvát, lakoházát, ahhoz legalább is rendkivüli viszonyok kellenek. A sors roppant szűk hegyek közé vetette; völgyei nagyon keskenyek vagy épen merőben szorosok. Csupa kő mindenfelé; az út nem járható, a föld csak nagy fáradság árán terem, sőt így is alig kerül belőle valami kevéske, holott az elnyomással párosult adóz-

tatás irgalmatlan. Pamir nyugoti szélén sajátságos vazallus, félig rabigába sülyesztett nép világát látjuk, mely egyenértékü a jobbágysággal.

A mennyiben az ország elzárt, nehezen megközelíthető és a Pamirhoz van szorítva. távol állván Közép-Azsia történeti középpontjától, kifejlődött benne az önkormányzat; de szegény, gyéren lakott létére teljesen függ a szomszéd gazdagabb vidékektől. Aztán Sunyan és Darvaz erős önálló államok határán állván, a pamirmelléki khánok kénytelenek mindig ahhoz az államhoz csatlakozni, mely alkalmilag a leghatalmasabb. Igy keletkezet a hűbéri állapot. De mert a hűbéresek valahol az Isten háta megett vannak a székvárostól, odahaza a saját hazájokban a khánok kényük-kedvök szerint kormányozhatnak. Oda haza kényurak voltak és maradtak és a zsarnokság bélyegét rásütötték alattvalóik minden életnyilvánulására is. Igy eredt a jobbágyi kötelék. A khán osztályrészekre darabolta a földeket, felosztá azokat gyermekei, rokonai közt. Ez által egész sereg olyan »erősség« állt elő, melyekben a bekek, azaz a khán rokonai laknak. Minden bek két-három falunak az ura, miből következik, hogy a khan és a bek nagyon is belemankolász az alattvalók apróseprő ügyeibe is. Előttünk áll a jobbágy és a földes úr. Az alattvaló miveli az »állami« földeket, vagyis a vidéken található legjobb mezőket, réteket. Darvazban nem rég még szokásban volt a népet használni cselédségül a bek udvarában, úgy hogy asszonyok felváltva jártak szolgálni a beket. A bérösszeg a körülményekhez képest egy-egy házra a következő: egy juh vagy kecske, egy posztó kaftán, egy pár faczipő, egy fapohár, két-három nyaláb fa, egy pohár vaj, egy zsák polyva, egy pányvakötél és egy tyúk. Darvazon a posztó kaftánt a gyapotból való helyettesiti; itten a vas adó is divatozott.

Ilyen sanyarú viszonyok közepett az elnyomott tadsik mindinkább visszahuzódott a hegyek közé, csak hogy embert ne lásson. Azonbon a szerencsétlen párának még az is csapása, hogy nem »igazhivő« mohemedán, hanem siuta; ezzel mint eretnek szintén nyakára zudítá az üldözést. A szunnitának joga van elfogni a siutot és eladni rabszolga gyanánt. A szegény tadsik aztán elvonult a világtól, megközelíthetetlen bérczek közt ütötte fel tanyáját és kétszinűvé lett, u. i. más ember, ha a külvilággal érintkezik és ismét más otthonában, hol fajának igazi sajátságaiban mutatkozik, teljesen elüt a hivatalos tadsik nyelvtől.

E sajátságos nép művelődése mindenekelőtt gazdaságában nyil-

vánul. Otthonában, családi körében a sunyáni, rochsani és darvazi tadsik nem olyan, mint a közép-ázsiai, teszem, a bokharai muzulmanok. A hegyi tadsik kőből vagy földből építi kicsiny házát, mely külseje után ítélve inkább beillik ólnak, mint emberi hajléknak. De ha bemegy az ember, a meglepetés vesz rajta erőt; pitvaron át jutunk a szobába. A ház ugy van építve, hogy a közepén keskeny tornácz fut végig, mely leginkább ⊓ vagy ⊤ alaku. Ezen tornácz oldalain polczok vannak, melyek alatt a jószág nyer elhelyezést. A polczok alkotják voltaképen a lakást és rendeltetésükhöz mérten osztályokra oszlanak. — Van ott konyha tűzhelylyel, van női osztály szövőszékkel és női kézimunkákra alkalmas szerelékkel; van hálóosztály, vendégosztály, mely a legfényesebb. Ezen eredeti »szobák« közt nagyon sok a fal, választék, oszlop stb., melyek többnyire el nem érik a mennyezetet és mint hambárok, ládák nyernek alkalmazást. A felső nyilásokon életet, polyvát stb. öntenek beléjök; a hambárokat befedik, betapasztják és az életnemüek kivételére alul kis nyilást vágnak.

A belső berendezés jellemvonása a szeri-száma nélküli ládikókban és fülkékben nyilatkozik. A falakat a vászonnépség ügyesen kitapasztja; még az izlést se lehet tőlük megtagadni. A falakat és a pallót nem ritkán tarkára mázolják be; a fülkéket különböző czifraságokkal diszítik; polyvával kevert agyagból mozgó ládákat készítenek: agyaggyertyatartókat csinálnak a sunyani méter hosszuságu gyertyák számára, mely különös világító eszköz nádból készül és juhganaj meg lenmag keverékével van körülragasztva. Szóval az ember szerfelett jól érzi magát eme szegénységük mellett is csinos, kényelmes épületekben. A háziipar a tadsikok jellemző sajátsága. Távol állván a világtól, kereskedő csak néha napjan vetődik hozzájok s a mit árúl, drága pénzen adja; a tadsik tehát rá van kényszerülve, hogy saját szükségleteit saját keze alkotásaival fedezze. S meg kell adni, hogy van benne ipari hajlam. A cserépedényeket asszonyok készítik még pediglen kézzel; korongjuk nincsen. Mindenre más-más edényük van. A hol fa terem, ott teknőt, lapátot, czipőt készítenek belőle. A faczipő nagyon divatos, de otromba idomtalan csinálmány, melyet a hegyi lakók nagy ügyességgel viselnek. Közönségesen nyárfából csinálják a faczipőt, csak a bek számára készül diófából.

A földmivelés nagyon szaporátlan munka. A szántóföldet kocsiutnak nézné az ember; ha nem látná a szélein pompázó kőrakásokat, melyek arról tesznek bizonyságot, hogy emberkéz rakta e köveket

egymás tetejébe. Ebből érthető, miért ragaszkodik ennyire földéhez a tadsik; valóban földhöz ragadt ember ő. S különben is hova forduljon? Eretnek létére nem kereskedhetik, mert a kirgiz elfogja és eladja rabszolgának, a közelben pedig kifosztja a khan meg a bek. Oly nagy e népnek a ragaszkodása földéhez, hogy egy iróasztal nagyságu földdarab megmiveléséért húsz kilometernyi utat is megtesznek, csakhogy pár marék árpát belévethessenek. Háziállatuk nagyon kevés van; a jak már nálok meg nem él, a tehenek nagyon kicsinyek, a ló nagyon kevés s nem ottani; leggyakoribb nálok a juh, kecske és szamár.

A pénz becsét úgyszólván nem ismerik; leginkább cserekereskedés virágzik nálok. Egy juhért elkérnek 35 frtot is, de azért szivesen odaadják pár méter (alig egy forint árú) gyapotkelméért.

Közéletükre jellemző, hogy a nők nem viselnek feredsét, hanem nyilt arczczal járnak. Rendesen hosszu, térden alul érő inget és hosszú, bő szalavarit viselnek; hajukat két varkocsba fonják és a fejükre nagy kendőt vetnek. Másik sajátsága e nők helyzetének, hogy nem oly rabok, mint a kirgiz nők. A kirgiz asszony igavonó jószág születésétől haláláig; ő gondozza a lovakat, barmot, gyüjti a fűtőanyagot, vizet hord, főz, süt, varr stb., mig a férfi henyél, mert az ő dolga a csatangolás, ujsággyüjtés, fontorkodás, lótásfutás, minden vendégeskedésen és eszem-iszomon való részvevés. A tadsikoknál ellenben azt találjuk, hogy bár a nő meg van terhelve dologgal, de nem kevesebb jut belőle a férfi számára sem.

Vannak közünnepeik, melyeken férfiak és nők megjelennek, de a tánczban csak az előbbiek vesznek részt, mig a nők a nézők, tapsolók és dalolók szerepét viszik. Dalaik sokban emlékeztetnek az olasz serenadokra.

Záradékul álljon néhány számnév a s u n y a n i nyelvjárásból: 1 = iv; 2 = ziun, do; 3 = arraj; 4 = czavor; 5 = pindz; 6 = chauh; 7 = huft; 8 = uacht; 9 = nou; 10 = dzisz; 11 = dzisz-it-iv; 12 = dzisz-it-ziun; 20 = do-dziszt; 30 = arra-dziszt; 50 = pindz dziszt; 100 = dzisz-diszt. *Cs. L.*

A földrajzi oktatás terve

a külföldön és a mi középiskoláinkban.

Az utolsó 10 év alatt, miként tudva levő dolog, majdnem minden művelt európai államban, a középiskolákban a tanitás terve kisebb-nagyobb átalakuláson ment keresztül. Egyik rész azt hangoztatta, hogy a középiskolák, illetőleg reáliskolák abiturienseі nem birnak a kellő irodalmi műveltséggel, a másik rész panaszkodott, hogy a reáliák a gymnásiumokban túlságosan elhanyagolvák, hogy az »érett«-ek nevöknek nem felelnek meg és végre, hogy a középiskolai tanulók túl vannak terhelve. A sok panasz és kifogás rábirta végre az illetékes hatóságokat Francziaországban, Poroszországban, Belgiumban, Ausztriában és végre nálunk is oly intézkedések megtételére, a melyeknek czéljuk mindezen panaszok megszüntetése volt. Nem feladatom és a »Közlemények«-nek nem is lehet feladata mindezen átalakitásokat megismertetni. Czélomúl egyedül azt tűztem ki, hogy olvasóimnak bemutassam, mit és mennyi idő alatt kivánnak tanittatni a franczia, a porosz, a belga, az osztrák, az orosz és a magyar középiskolák uj hivatalos tantervei. Ha ezekből okulhatunk, nehány tanulságot a magunk részére le is fogok belőlük vonni.

Kezdjük meg a gymnásiumokon.

1. Gymnásiumok.

A földrajz tanitásának terve

a) Magyarországban.

I. osztály. Hetenként 4 óra. Magyarország és a Földközitengert környező országok természeti viszonyai. Az országok természeti viszonyaihoz füzendők a főbb topographiai adatok, városok és vidékek néprajza, a lakosok főbb foglalkozásának ismertetésével, nemkülönben a feltűnőbb föld- és kőzetnemeknek, jellemző növényeknek s állatoknak szemléltető leirása.

II. osztály. Hetenként 4 óra. Európa, Ázsia, Afrika többi részei, továbbá Amerika és Ausztrália leirása oly módon, mint az előbbi osztályban.

IV. osztály. Hetenként 2 óra. A mathematikai és fizikai földrajz elemei.

III. osztály. Hetenként 4 óra. Magyarország története. A magyar-osztrák monárchia politikai földrajzából a legszükségesebbek.

VII. osztály. Hetenként 3 óra. A legujabb kor rövid történeti jellemzése után politikai földrajza, különösen Európa és Amerika politikai viszonyainak általános tárgyalása.

E szerint a magyar gymnásiumok látszólag heti 17 órát fordítanak a földrajz tanitására. Az I. és II. osztályban azonban a 8 órától levonandó azon idő, a mely a természetrajzi tárgyak leirására szükséges, a III. osztály 4 órájából a mely Magyarország történetének tanitására forditandó, a másik 2 órából pedig az, amit a fizikai előismeretek foglalnak le; végre a VII. osztály 3 órájából elveendő az az idő, a mit a hivatalos tanterv szerint a legujabb kor történeti jellemzésére kell forditani. Hogy ezt az igazságnak megfelelőleg megtehessük a gymnásiumi tanitás tervéhez kiadott utasitásokhoz kell fordulnunk. Az »utasitások« annyi természetrajzi tárgy leirását kivánják, hogy a ki ennek eleget akar tenni, hetenként legalább két órát természeti tárgyak leirásával fog eltölteni, a mi annyival valószínűbb, mert a gymnásiumokban a földrajz-tanitásával az első két osztályban a természetrajz tanárai vannak megbizva, kik a maguk tárgyát lehetőleg kedvezményben részesitik. — A III. osztályban a történet tanitása elfoglal hetenként legalább 3 órát; a fizikai előismeretek pedig 1 órát. A VII. osztályban a legujabb kor történeti jellemzése, a mint az »utasitások« kivánják legalább egy évharmadot foglal el; a politikai földrajz tanitására tehát két évharmad marad; a ki a mi évharmadaink beosztását ismeri, meg fog velem egyezni abban, hogy a tulajdonképeni földrajz anyagának elvégzésére az egész évét felvéve, legfölebb heti 2 óra marad. A fentebb emlitett 17 órából tehát levonva az első két osztályban 2—2 órát, a III-ban 4-et és a VII-ben 1-et, marad összesen 8 óra, a mi a heti órák összegének 177-nek 4·51 százaléka.

b) Ausztriában:*

I. osztály. (Hetenként 3 óra). Az általános földrajzi alap fogalmak. A szárazföldnek és a viznek megoszlása a földön, a legfontosabb államok és városok; e közben különösen begyakorlandó a térkép olvasás és a legegyszerűbb térképek rajzolása. A mathematikai földrajz elemei, a mennyiben a térkép megértéséhez feltétlenül szükségesek és a mennyiben elemi módon tárgyalhatók.

II. osztály. (Hetenként 2 óra.) A mathematikai földrajz folytatása, különös tekintettel a földrajzi szélességtől függő viszonyokra. Ázsia és Afrika részletesebb földrajza; fekvésöknek, viz-

* Instructionen für den Unterricht in den Gymnasien in Österreich.

szintes tagoltságuknak, oro-hydrografiai és topografiai viszonyaiknak leirása. E közben folytonosan figyelemben tartandók az éghajlati viszonyok, különösen a mennyiben az egyes országok növényi életére, termékeire, továbbá az egyes népek foglalkozására, kereskedelmére és műveltségi állapotára befolyást gyakorolnak. Európa vizszintes tagoltságának, domborzati viszonyainak és folyóinak rövid leirása. Déli és nyugati Európa részletesebb földrajza.

III. osztály. A történelemmel együtt hetenként 3 óra. A mathematikai földrajz tanainak összefoglalása, különös tekintettel az égi testek valódi és látszólagos mozgására. A II. osztályban nem tárgyalt európai országok specziális összehasonlító földrajza az osztrák-magyar monarchia kivételével. Amerika és Ausztrália specziális földrajza.

IV. osztály. (Csak a II. félévben, hetenként 4 óra.) Az osztrák-magyar monarchia részletesebb fizikai és politikai földrajza; kiemelvén a szorosabb hazát és megemlitvén történelmének fontosabb tényeit.

VIII. osztály. (Csak a II. félévben, hetenként 2 óra.) Az osztrák-magyar monarchia földjének, népeinek, alkotmányának, közigazgatásának, termékeinek és kulturájának részletes leirása. Az egyes tartományok egymás közt és más európaí államokkal, különösen a nagy hatalmak államaival összehasonlítandók.

Ha feltesszük és az osztrák utasitások alapján joggal feltehető, hogy a III. oszt. 3 órájában a földrajz és történelem egyformán osztozkodnak; ha a IV. osztály félévi 4 óráját évi 2 órának és a VIII. csztály félévi 2 óráját, évi 1 órának vesszük: az osztrák gymnásiumok az összes 8 osztályban a földrajz tanitására $9^1/_2$ órát forditanak; a mi az összes óra összegnek 178-nak 5.33 százalékát teszi.

c) Poroszországban:*)

A tanitás czélja: a mathemathatikai földrajz alaptanai. A földfelület kiválóbb természeti viszonyainak és a jelenlegi politikai beosztásnak ismerete, kiváló tekintettel Közép-Európára.

A VI., V., IV. (a mi alsó három osztályunknak megfelelő) osztályokban a földrajz tanitására 2—2 óra forditandó. — A III-ban (a 4. és 5. osztály) e tantárgyra heti 1 óra jut. A II-tól kezdve (a felső 4 osztályban) a történelem tanitása, a földrajzi ismeretek

*) Central-Organ für die Interessen des Realschulwesens Jahrgang X. 337 stb. lap.

begyakorlásával is összekapcsolandó; azonkivül a geografia azon részeiből, a melyek a történet tanitásával össze nem függnek, időről-időre külön ismétlések tartandók.

Szolgáljanak e röviden fogalmazott tanterv megvilágitására még a következők:

A porosz gymnásiumok érettségi szabályzatában ezen pont is előfordul: »Minden tanulónak a földrajzból is kell nehány kérdést adni.«

A szász tartományban 1877-ben tartott igazgató-gyűlés (Directoren-Versammlung) a földrajz tanitására vonatkozólag a következő határozatot hozta: A földrajzot minden osztályban kell tanitani az I. II-ban az erre szükséges órák, két hetenként 1, a történelem tanitására szánt időből veendők el. E határozatot irányadónak vevén a porosz gymnásiumokban a földrajz tanitására hetenként 10 órát, azaz az összes tanitási óráknak 239-nek 4·18 százalékát forditják.

d) Francziaországban:*

Előkészitő osztály (a történelemmel kapcsolatban heti 3 óra). A földrajzi alapfogalmak (Leirás és példák által megmagyarázandók és meghatározandók a természettani földrajz alapfogalmai; a földgolyón megmutatandó a földrészek és különösen Európa meg Francziaország fekvése). Egyes részletek Francziaország természettani földrajzából, különös tekintettel azon helységre és département-ra, a melyben az iskola van:

1. A város fekvése és terve. A város környéke. A város tervének ismertetésével kapcsolatban rajzgyakorlatok. A département. Közlekedő eszközök. Francziaország térképe: fekvése, kiterjedése, vizszintes tagoltsága, a főbb folyók és nagyobb városok.

2. A földgolyó: a kontinensek és világtengerek. Oczean, beltenger, öböl, tengerszoros, szárazföld, földrész, sziget, szigettenger, földszoros, fok, hegy, vulkán, glecser, folyamterület, delta. A szárazföldek és különösen Európa meg Francziaország fekvése.

3. A Föld alakja, kiterjedése és mozgásai. A látóhatár, a világtájak, a földsarkok, az egyenlitő.

Egyszerű meghatározások és leirások; a fölhozott minták a mennyire lehet, azon vidék leirásából merítendők, a hol a tanuló él, a rajzgyakorlatok a földgolyó, a térkép és a fekete tábla segélyével végzendők.

* Plan d'études et programmes de l'enseignement secondaire classique dans les lycées et colléges. Nouvelle édition (1884) Paris. Délalain frères.

Classe de huitème (a történelemmel kapcsolatban heti 3 óra). Az öt földrész rövid leirása. A kiváló utazók és felfedezők. A híres hajósok.

A tenger és a szárazföld. A világtengerek. Az öt földrész. Az északi és déli sarkvidék.

Europa, Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália. Vizszintes tagoltságuk és határaik: a beltengerek, a nagyobb öblök és tengerszorosok; a fokok, szigetek, félszigetek. A nagyobb hegylánczok. Folyók és tavak. A nevezetesebb állatok és fontosabb növények A főbb államok és ezek fővárosa. A nagyobb forgalmú kikötők és fontosabb városok.

Marco Polo, Kolumbus Kristóf, Vasco de Gama, Magellan Cook, La Pérouse, Dumont d'Urville, Parry és Livingstone fölfedezései.

Classe de septième (mint az előbbi osztályban). Franczia-ország földrajzának elemei.

Vizszintes tagoltság, határok, felület.

A partok, beltengerek, öblök, tengerszorosok, fokok, szigetek leirása; a főbb kikötők, a hadi és kereskedelmi kikötők.

A szárazföldi határok: a keleti határ 1871 előtt és után.

A hegységek leirása: az Alpok, a Jura, a Vogesek, a Cévennek és a massif central, a Pyrenaeusok. Hegylánczok (csúcsok és hágók) fensikok, alföldek.

A nagyobb folyammedenczék: Rhone, Garonne, Loire, Seine Somme, Schelde, Maas és Rajna.

A régi tartományok, a département-ok tartományok szerint; a département-ok székhelyei, a fontosabb városok.

Azon département és tartomány részletesebb leirása a melyben az iskola van: a természeti viszonyok; természeti ritkaságok; főbb termékek; nagyobb iparágok; a hiresebb helyek és személyek.

(Rajzgyakorlatok a térkép és fekete tábla segélyével).

Classe de sixième (mint az előbbi osztályban). Európa és a Földközi-tenger környékének földrajza. Európa vizszintes tagoltsága, határai és területe. A határát képező beltengerek. A Földközi-tenger: fontosabb részei, öblei, szorosai, szigetei, szigettengerei, a félszigetek, a fokok.

Európa domborzati viszonya, hegylánczczai (magasság, hóhatár, glecserek, hágók, völgyek; jellemző növények és állatok), vulkánok, fel- és alföldek.

Vizek. A Káspi- és a Földközi-tenger vizkörnyéke. Az Atlanti-

és a Jeges-oczeán vizkörnyéke. A fontosabb folyók leirása. Tavak és mocsáros vidékek.

Európa államai (Francziaország kivételével), fővárosaik, a kiválóbb tartományok és városok.

A Földközi-tenger melléke az európai országok kivételével: Kis-Ázsia, Sziria, Palesztina, Egyiptom, Tripolisz és az Atlasz melléki tartományok (Tunisz, Algéria és Marokko) rövid leirása.

Classe de cinquième (mint az előbbi osztályban). Afrika Ázsia, Ausztrália és Amerika földrajza. A földgolyó; a Föld ábrázolása a planiglobuson; egy ország ábrázolása a térképen.

A tenger: terület és mélység; az áradás és apadás. Az öt világtenger leirása.

Afrika, Ázsia, Ausztrália, Amerika. Természeti viszonyaik: vizszintes tagoltság; beltengerek, szigetek, fokok, tengerszorosok. A hegylánczok, fensikok, alföldek, folyók, tavak. A főbb államok felsorolása, fővárosok, fontosabb városok és nagyobb forgalmú kikötők.

Az európai birtokok.

Classe de quatrième (mint az előbbi osztályban). Francziaország földrajza. (Francziaország térképének olvasásában és rajzolásában gyakorlatok tartandók: földrajzi hosszúság, szélesség, mérték, kisebbités, az emelkedések ábrázolása vonalkázás és magassági görbék által).

Francziaország vizszintes tagoltsága, határai, felülete.

A beltengerek és partok; öblök, szigetek, félszigetek, fokok, zátonyok, meredek és szelid lejtőjű, továbbá sziklás partok, lagunák, a főbb kikötők.

Francziaország határai, Francziaország területvesztesége 1871-en.

Domborzati viszonyok: a hegylánczok, hegycsoportok, fensikok és alföldek (magasság, hóhatár, glecserek).

Vizek: folyamvidékek, folyamrendszerek, folyók és mellékfolyók, tavak, mocsárok.

Éghajlat és főbb termékek.

Politikai földrajz; a régibb tartományok, dépertement-ok, fővárosok, fontosabb helységek.

Csatornák. Főbb vasuti vonalak.

Algéria. Francziaország gyarmatbirtokai.

Classe de troisième (mint az előbbi osztályban). Európa fizikai, politikai és gazdasági földrajza (Francziaország kivételével). Európa határai és területe. Vizszintes tagoltsága. A tengerek; a partok leirása.

Domborzati viszonyok; a hegységek különböző alakjai. A hegyrendszerek: geologiai alkatuk. A fensikok és alföldek.

Folyamok és folyók. A főbb forrásvidékek. A főbb tócsoportok.

Az izothermalis vonalak, széljárás, esőzések; szárazföldi és kontinentalis klima. A növényzet az éghajlattól függ, középtengeri flóra; puszták; északi erdős vidékek. Az olajfa, a szőllő, a gabonanemüekés a fanemüek északi határa.

Az egyes államok részletes leirása. Minden egyes állam fizikai földrajzának jellemző vonásai, politikai földrajza, az administrativ vagy történelmi beosztás jelentősebb részei, a főbb városok, a gazdasági földrajz (földmivelés, bányák, ipar, közlekedő vonalak és kereskedés), a népesség, a faj, a nyelv és a vallás.

Összehasonlitó összefoglalás. Az államok összehasonlitása területök szempontjából. Ipar és kereskedés. A népesség sűrűsége. Fajok. Nyelv. Vallások. Katonai erő.

Classe de seconde, (mint az előbbi osztályban). Egyetemes földrajz: a földgolyó és a planiglobusok. A térképek szerkesztése. Az atmoszféra: a passzát, a változó szelek, musszonok, cziklonok. Az eső megoszlása. Az izothermális vonalak; éghajlati övek; növényzet.

A tenger, áradás és apadás; a tengeráramlatok. A tengerek mélysége, a tengervíz hőmérséklete, a tengerekben az állati és a növényi élet. A sarkvidékek.

A földrészek. Az öt földrész fizikai földrajzának főbb vonásai összehasonlitólag. Hegységek, fensikok, alföldek, folyók.

Az emberi fajok.

A fölfedezések rövid története.

Afrika, Ázsia, Ausztrália és Amerika: domborzati viszonyok, folyók; tavak; állat- és növény-regiók. Népesség, kivándorlás, nyelv és vallás. A főbb államok. Az európai gyarmatok.

Gazdasági földrajz: a földmivelés kiváló termékei, a bánya és egyéb iparágak. A kereskedés; s főbb kikötők. A közlekedő vonalak szárazon és vizen.

Bővebben tárgyalandók: Egyiptom, Utó- és Elő-India, Sina és Japán, ázsiai Oroszország, az Egyesült-Államok, Brazilia, az angol és holland gyarmatok. Az öt földrésznek kereskedelmi összeköttetései. A világ kereskedelem útjai és a főbb telegráfvonalak.

Classe de rhétorique. (Mint az előbbi osztályban.) Francziaország és gyarmatainak fizikai, politikai, közigazgatási és

közgazdasági földrajza. Francziaország világ helyzete. Francziaország földjének részletes leirása.

A partok. Francziaország földjének geologiai alkata. Hegyrendszerek: hegyek, fensíkok és alföldek. A kiválóbb vidékek közepes magassága.

A vizek útja. A források. Klima: hőmérséklet, uralkodó szelek, esőzés.

Határok: természetes védelmi vonalak; Francziaországnak és a szomszéd tartományoknak erődítményei. Hadi kikötők.

A franczia nyelv és nemzetiség. A különböző nyelvjárások.

Francziaország territoriális beosztása. A régi tartományok. A jelenlegi adminisztrativ beosztás: helység, canton, arrondissement, département.

Az állami hatóságok. A középponti közigazgatás: a miniszteriumok.

Földmüvelés. Az egyes földmüvelési ágak. Mennyiben függ a földmüvelés a föld geologiai viszonyaitól és a klimától. Termékek. Halászat.

Kő és érczbányák. Ipar. Az egyes iparágak viszonya a földmüveléshez és az érczbányákhoz.

Országutak, csatornák, vasutak, posta- és telegraf-vonalak, a hajók útja a tengeren és a folyókon. Kereskedés: beviteli, kiviteli és tranzito kereskedés. A kereskedelem középpontjai és a nagy városok.

Lakosok: a népesség sűrűsége és a népesedési mozgalom. Az egyes tartományok fizikai és gazdasági viszonyainak befolyása a lakosság csoportosulására.

Algéria: természeti viszonyainak leirása, termékei, közlekedő vonalai, kereskedése. Viszonya az anya- és a szomszéd országokhoz, népessége; gyarmatositása; kormánya.

Francziaország gyarmat birtokai: természeti viszonyaik, termékeik, a hajózás, a halászat, a kereskedelem; fenyítő intézetek (établissements pénitentiaires); a franczia protektoratus alatt álló tartományok. Viszonyok az anyaországhoz; kormányuk.

Az egyes osztályokra előirt bő tananyag feltétlenül megkivánja, hogy a rendelkezésre álló időben, földrajz és történelem egyenlő mértékben osztozzék, azaz a földrajz tanitására minden osztályban hetenként $1^1/_2$, mind a 9 osztályban pedig összesen $12^1/_2$ óra fordittassék, a mi a 9 osztály összes tanóráinak 191-nek 7·06 százaléka.

e) Belgiumban.*

Ez országban a section des humanités és section professionelle-ben, tehát gymnásiumban és reáliskolában egyaránt mind a hét osztályban a földrajz tanitására hetenként 1 órát, összesen tehát 7 órát fordítanak. A tanterv a következő:

Classe septième: A föld és a földrészek áttekintő leirása; Belgium földleirásának elemei.

Classe sixième: Földrajzi alapfogalmak. Európa rövid leirása.

Classe cinquième: Az előbbi osztály tanyanyagának rövid átismétlése; Ázsia, Afrika, Amerika és Oczeánia rövid leirása.

Classe quatrième: Egyetemes földrajz: a Föld leirása, (csillagászati, fizikai földrajz, nagyobb államok). Belgium részletes leirása.

Classe troisième: Előismeretek. Európa részletes leirása.

Classe seconde. Az előbbi osztály tananyagának rövid átismétlése. Ázsia, Afrika, Amerika és Oczeánia részletes leirása.

Classe rhètorique: A Föld ismerete (csillagászati, fizikai, politikai és közgazdasági földrajz.) Belgium igen részletes földrajza.

A belga középiskolák összes tanitási óráinak számát nem tudhattam meg és ezért a százalékot sem számíthattam ki.

f) Oroszországban.**

I. osztály. Hetenként 2 óra. Elemi előismeretek a mathematikai és fizikai földrajzból; a Föld politikai beosztásának áttekintése a globuszon.

II. osztály. Hetenként 2 óra. Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália.

III. osztály. Hetenként 2 óra. Európa.

IV. osztály. Hetenként 2 óra. Oroszország fizikai, politikai és ethnografiai szempontból.

VII. és VIII. osztály. Hetenként 1—1 óra ismétlés.

A gymnásium 8 osztályában, tehát a földrajzot 10 órán át tantiják. E 10 óra az összes tanitási óráknak 188-nak 5·32 százalékát teszi.

* Matzat: Methodik des geographischen Unterrichts 37. stb. l.

** Schmidt: Pädagogische Encyklopädie köt 11.

A fentebb felsorolt hivatalos tantervek adatait összefoglalva, a következő táblázatot nyerjük:

A földrajzot tanitják:	Mely osztályokban és hány heti órában?										Az egész gymnasiumban hány heti órában?	Az összes tantárgyak heti óraszáma*	A földr. órái az összes óraszámnak hány %-át képezik?
	Előkészitő	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.	VI. o.	VII o.	VIII. o.	IX o			
Magyarországban	—	2	2	2	—	—	—	2	—	—	8	177	4·51
Ausztriában . .	—	3	2	1½	2	—	—	—	1	—	9½	178	5·33
Poroszországban	—	2	2	2	1	1	½	½	½	½	10	239	4·18
Francziaországb.	1½	1½	1½	1½	1½	1½	1½	1½	1½	—	13½	191	7·06
Belgiumban .	—	1	1	1	1	1	1	1	—	—	7	—	—
Oroszországban	—	2	2	2	2	—	—	1	1	—	10	188	5·32

És most lássuk, mi jellemzi az egyes fentemlitett országokban a földrajz tanitásának tervét. A fentebbi táblázatból első pillanatra kitünik, hogy abszolute véve, legtöbb időt forditanak a földrajz tanitására a franczia gymnásiumokban, legkevesebbet Belgiumban; relative, azaz az összes tantárgyak óráihoz képest legtöbbet Francziaországban és legkevesebbet Poroszorsrágban; Ausztria és Magyarország minden tekintetben középső helyet foglal el. És mégis, ezen nem a legkedvezőtlenebb arány daczára a földrajz tanításának terve a földrajz tanitására nézve nálunk és Ausztriában áll a legmostohábban. Belgiumban, hol abszolute véve kevesebb időt fordítanak az emlitett tantárgy tanítására és Poroszországban, hol az összes óra számhoz képest forditanak legkevesebb órát a geografia elsajátítására, továbbá Francziaországban a földrajz tanitása megszakitatlan és a legmagasabb osztályokig felvitetik. Már pedig minden tanár nagyon jól tudja, hogy a gyermek gyorsan feled és hogy a magasabb osztályokban jóval kevesebb idő alatt, jóval többet tanul. Poroszországban, Belgiumban és Francziaországban útja van tehát vágva a tantárgy tanításának folytonossága által annak, hogy a gyermek, a mikorra a felsőbb osztályokba VII., vagy VIII-ba jut, elfeledje a geografiából azt, a mit az alsó osztályokban megtanult; meg van

* Az összes tantárgyak heti óraszámába a vallástan, szabadkézi rajz, ének, torna és szépirás órái nincsenek beszámitva.

továbbá adva a lehetőség arra is, hogy az alsó osztályokban elsajátitott tananyagra a tanár tovább is épithessen. A geografusok és paedagogusok egyaránt hangoztatják, hogy a geografia tanításánál nem elég, ha tisztán topografiai adatokat tanítunk és hogy az ilyen, egyedül száraz adatokra kiterjeszkedő tanitás által a tanulókkal a tárgyat magát megutáltatjuk. A szemléltető eszközökön és lehetőleg vonzó leirásokon kivül mindnyájan egyhangulag ajánlják az úgynevezett összehasonlító földrajzot, azaz azt, hogy érzékeltetni kell a tanulókkal, hogy a népek története és lakóhelye között összefüggés van. A geografusok és paedagogusok ezen egyhangú óhajának azonban csak a tanitás magasabb fokán tehető elég, azaz akkor, ha a tanulóknak már bizonyos geografiai és történelmi ismereteik vannak. Ez a feltétel, miként a hivatalos tantervek bizonyitják, csak Poroszország, Oroszország, Belgium és Francziaország gymnásiumaiban van meg. Nálunk és Ausztriában a földrajz tanítását az jellemzi, hogy lehetőleg a legalsó osztályokra van leszoritva; legalább az összes óraszám legnagyobb része ezen osztályokra esik; a mennyiben pedig felsőbb osztályokban is tanitják, csak jó hosszú (3 évi) megszakitás után veszik ismét elő. Mi következik ebből? Az alsó osztályokban a tanár betanít nagy nehezen többet-kevesebbet a topografiából, mikorra rá kerülne a sor, hogy a betanított anyagra épitsen, illetőleg a népek és a nemzetek anyagi és szellemi életét ismertesse, első sorban annyiban a mennyiben lakóhelyükkel összfügg: a tanulók már szerencsésen elfeledték azt, a mit előbb tanultak. Ausztria gymnásiumai azonban még ennek daczára még jóval jobban állanak, mint a mienk. Nem csak annyiban, hogy ott mind abszolute, mind relative több időt forditanak a geografiára, de azonkivül in continuo is magasabb osztályig viszik fel és mivel a VIII-ban is tanitják, az érettségin is kérdezik. Ezek után azt hiszem, nem mondok valótlant akkor, midőn azt állitom, hogy nálunk a gymnásiumi tanterv mostohábban bánik el a geografiával, mint akár Ausztriában, akár Belgiumban, akár Poroszországban, akár Oroszországban, Francziaországról nem is szólva.

Belgium és Francziaország tantervei azt kivánják, hogy a geografia az úgynevezett konczentrikus módszer szerint tanittassék azaz az egész földet, különösen pedig a hazát kétszer, illetőleg háromszor mindig részletesebben és részletesebben ismertessék. Poroszországban a hivatalos tanterv ezt ugyan nem követeli, de a német tanárok nagyobb része szintén ezen módszernek barátja, legalább ezt mutatja a konczentrikus módszert követő Zeidlitz-féle

öldrajz nagy elterjedtsége. E módszernek rendkivüli jó oldala, hogy mellette a már betanultak folytonosan ismételtetnek és így az emlékezetbe jobban bevésődnek. A mi gymnásiumainkban e módszert a tanár nem követheti, legfölebb Európa ismertésénél, de e lehetőség is teljesen illuzoriussá lesz, ha tekintetbe vesszük, hogy Európa ismertetésének első és második kurzusa (III. és VII. osztály) közt 4 év van, a mely idő alatt a tanulónak annyi más mindenfélével kell foglalkoznia. A helytelen időbeosztás következtében tehát nincs meg a mi gymnásiumainkban még azon lehetőség sem, hogy a tanár a geografiai ismeretek többszörös ismétlése által legalább a legszükségesebbeket a tanuló emlékezetébe jobban belevéshesse.

II. Reáliskolák.

A földrajz tanításának terve

a) Magyarországban.

I. osztály. Hetenként 3 óra. A földgömb megismertetése és azon a geografia alapfogalmak (világtájak, szárazföldek, tengerek, szigetek, félszigetek stb.) megmagyarázása. Tájékoztatás a földgömbön és a térképen, (térkép-olvasás.) Európa államai Magyarországból kiindulva, kiváló tekintettel természeti viszonyaikra.

II. osztály. Hetenként 3 óra. A többi földrész megismertetése, kiváló tekintettel népeikre és termékeikre.

III. osztály. Hetenként 3 óra. A természettannal kapcsolatban, a mathematikai és physikai földrajzból a legszükségesebb elemi ismeretek.

IV. osztály. Hetenként 3 óra. Az osztrák-magyar monarchia politikai földrajza és Európa főbb államainak ismertetése.

VII. osztály. Hetenként 3 óra. A XVII. és XVIII. század, vagyis a vallási és nemzeti háborúk, a fejedelmi absolutismus kora és a franczia forradalom története Napoleon bukásáig. A legújabb kor áttekintése után Európa és Amerika államai politikai földrajzának áttekintése.

Ez utóbbi osztályban, tekintettel a históriai anyag bőségére, a földrajz tanítására, legfölebb heti $^1/_2$ órát fordithat a tanár; hozzávéve a III. osztály fizikai tananyagból heti $^1/_2$ órát, elég bőven számitunk, midőn kimondjuk, hogy az egész reáliskolában a földrajz tanitására heti 10 órát fordíthatunk. E tíz óra az összes óraszámnak 186-nak 5·37 százalékét képezi.

b) Ausztriában:*

A tanitás czélja az alreáliskolában: A földfelület természeti viszonyainak és az egyes országoknak általános ismerete, különös tekintettel az osztrák-magyar monarchiára.

A tanitás czélja az egész reáliskolában: A földfelület természeti és topografiai viszonyainak, továbbá feltünőbb fizikai jelenségeinek ismerete. Nép- és országismeret, különös tekintettel az osztrák-magyar monarchiára.

I. osztály. Hetenként 3 óra. A térkép alapján megismertetendők a vizek és a szárazföld főbb alakjai; elrendezkedésök és megoszlásuk a földfelületen; továbbá betanitandó a földfelület áttekintő leirásaként a földrészek politikai beosztása. A mathematikai és fizikai földrajz alaptételei, a mennyiben a legegyszerűbb jelenségek megmagyarázására feltétlenül szükségesek és szemlélés utján megismertethetők.

II. osztály. Hetenként 2 óra. Afrika és Ázsia topográfiai és természeti viszonyainak részletesebb ismertetése, tekintettel az éghajlatra és ennek összefüggésére a növényi élettel. Ország- és népismeret vonatkozással az egyes népek eredetére, foglalkozására, forgalmi és műveltségi viszonyaira. Európa domborzatának, folyamrendszereinek és országainak áttekintése. Nyugot- és Dél-Európa részletesebb földrajza; a tanitás módja mindig ugyanaz marad.

III. osztály. Hetenként 2 óra. Európa többi részeinek részletesebb földrajza, az osztrák-magyar monarchia kivételével; a tárgyalás a fentebb előadott módon történjék.

IV. osztály. Hetenként 2 óra. Ameríka, Ausztrália és az osztrák-magyar monarchia részletesebb földrajza; az utóbbinál különösen tekintetbe veendők az alkotmányos viszonyok.

Az V. és VI. osztályban a földrajz mint önálló tantárgy már nem fordul elő; a történelmi oktatással kapcsolatban, azonban alkalmilag, az előbb tanultak kiegészitésére, különösen pedig a történelmi tények megvilágositására szolgáló ismétlésként tanitani kell,

VII. osztály. (A történelemmel együtt hetenként 3 óra). Az osztrák-magyar monarchia statisztikájának rövid áttekintése, különös tekintettel az alkotmányos viszonyokra.

Ha az V., VI. és VII osztályban a földrajzi ismeretek ébrentartására és kiegészitésére csak egy heti órát számitunk, az osztrák

* Instruktionen für den Unterricht in den Realschulen in Oesterreich.

reáliskolákban a földrajz tanitására fordítható idő 12 órát tesz ki, a mi az összes tanitási óráknak, 172-nek 6·97 százalékát tesszi.

c) Poroszországban:*

A geografia tanitásának czélja ugyanaz, mint a gymnasiumokban, kibővitve a következő passzussal: A kiválóbb államok fő közlekedő vonalainak áttekintése.

E czél elérésére a VI.—III-ig hetenként 2 óra, a II-ban pedig egy forditandó; összesen tehát 12 óra, a mi az összes heti óra-239-nek 5·04 százalékot képezi.

d) Franczia országban:**

Cours moyen. 1-re année. (Hetenként 1 óra.) Afrika, Ázsia, Ausztrália és Amerika fizikai, politikai és gazdasági földrajza. A globusz és a planiglobusok. A térkép. Az athmoszféra: passzát és változó szelek, musszonok, ciklonok. Eghajlati övek.

A tenger; áradás és apadás; áramlatok. A tengerfenék. A sarkvidékek.

A kontinensek Az öt földrész fizikai földrajzának főbb vonásai összehasonlitólag. Hegységek, fensikok és alföldek; folyók, tavak.

Az emberi fajok.

A felfedezések rövid története.

Afrika, Azsia, Amerika, Ausztrália. Domborzati viszonyok, folyók, tavak; állat- és növényövek. Népesség, kivándorlások, nyelvek és vallások. A főbb államok. Európai gyarmatok.

Gazdasági földrajz: a földmivelés, a bányászat által nyert kiválóbb termékek és főbb iparczikkek, kereskedés, a főbb kikötők. Tengeri és szárazföldi közlekedő utak.

Bővebben tárgyalandó Egyptom, Elő- és Utó-India, Sina és Japán, ázsiai Oroszország, az Egyesült-Államok, Brazilia, az angol és holland gyarmatok.

Az öt földrésznek egymással folytatott kereskedelmi összeköttetései. A főbb gőzhajózási és telegraf vonalak.

Cours moyen. 2-me année. (A történettel együtt 3 óra.) Európa földrajza. Európa határai és területe; vizszintes tagoltsága. A tengerek: a partok leirása.

Domborzati viszonyok; az alakok változatossága. A hegyrendszerek: a geologiai alkat. A fensíkok és az alföldek.

* Central-Organ X. 337. stb. l.

** Plan d'études et programmes de l'enseignement secondaire spécial.

Folyamok és folyók. A főbb tócsoportok.

Az izothermalis vonalak; szél és eső; a tengeri és a kontinentális klima. A növényzet a klimától függ: a Földközi-tenger melléki flórája; puszták; az északi vidékek erdőöve. Az olajfa, a szőlő, a gabona és a faneműek klimatikus határvonala.

Az európai államok részletes leírása. Mindegyik államnál leirandók a fizikai és politikai földrajzuk jellemző vonásai, a főbb adminisztrativ vagy történelmi beosztás, a főbb városok; tárgyalandó gazdasági földrajzuk (földmívelés, bányászat, ipar, közlekedő utak, kereskedés), népességök és annak nyelve és vallása.

Összehasonlitó összefoglalás. Az államok területének összehasonlitása. Ipar és kereskedés. A lakosság sűrűsége. Népfajok. Nyelv. Vallás. Katonai erő.

Cours moyen. 3-me année. (Mint az előbbi osztályban). Francziaország és gyarmatainak fizikai, politikai és gazdasági földrajza. Francziaország világhelyzete. A franczia föld részletes leirása,

A partok. Ismeretek a föld geologiai alkatáról. A hegyrendszerek: hegyek, fensíkok és alföldek. A hegyek közepes magassága.

A folyamrendszerek. Források. Éghajlat: hőmérséklet, uralkodó szelek, esőzés.

Határok s a természet alkotta védelmi helyek; Francziaország és a szomszédos országok erődítményei. Hadi kikötők.

A franczia nyelv és nemzet. Az egyes tartományok szójárásai.

Francziaország territoriális beosztása. A régi tartományok. Jelenlegi beosztás, a helység, a canton, arrondissement, département.

Az állami hatóságok. Középponti kormányzat; a ministeriumok.

Földmüvelés. Az egyes művelési ágak. Mennyiben függ a földmüvelés a föld geologiai alkatától és a klimától. Termékek. Halászat.

Ércz- és kőbányák. Ipar. Mennyiben függenek a különböző iparágak a földmiveléstől és a bányászattól.

Utak, csatornák, vasutak, posta, telegraf, hajóutak a tengeren és a folyókon. Be- és kiviteli, továbbá a tranzito kereskedés. A kereskedés középpontjai és a nagyobb városok.

Népesség: a sűrűség, népesedési mozgalmak. A föld fizikai és gazdasági viszonyainak befolyása a népesség eloszlására.

Algéria: természeti viszonyai, termékei, közlekedő vonalak, kereskedés. Kereskedelmi összeköttetései az anyaországgal és a szomszédos tartományokkal; népesség, gyarmatosítás, közigazgatás.

Francziaország gyarmatbirtokai: természeti viszonyaik, termékeik, hajózásuk, halászatuk, kereskedelmök; deportációnális helyek; Francziaország protekcziója alatt álló helyek. Kereskedelmi összeköttetéseik az anyaországgal; közigazgatásuk.

e) Belgiumban: (L. a gymnasiumoknál).

f) Oroszországban:

I IV. osztály mint a gymnasiumokban. VI. osztály. Hetenként 2 óra. Kereskedelmi földrajz, ez azonban csak azon tanulókra kötelező, a kik kereskedőkké kívánnak lenni.

A reáliskolák tanterveiből a következő táblázatot állíthatjuk össze:

A földrajzot tanitják:	Mely osztályokban és hány heti órában?									Az egész reáliskolában hány heti órában?	Az összes tárgyak heti óraszáma?	A földrajz órái az összes óraszámnak hány %-át képezik?
	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.	VI. o.	VII. o.	VIII. o.	IX. o.			
Magyarországon	3	3	½	3	—	—	½	—	—	10	186	5·37
Ausztriában . .	3	2	2	2	1	1	1	—	—	12	172	6·97
Poroszországban	2	2	2	2	2	1	1	—	—	12	239	5·04
Francziaországb.	1	1½	1½	—	—	—	—	—	—	4	116	3·44
Belgiumban . .	1	1	1	1	1	1	1	—	—	7	—	—
Oroszországban	2	2	2	2	—	(2)	—	—	—	8 (10)	162	4·81(6·17)

A franczia reáliskolák tehát azok, a melyekben a földrajz minden tekintetben a legjobban el van hanyagolva. Ezen iskolák azonban nem igen hozhatók a mi reáliskoláinkkal párhuzamba, mivel csak öt osztályúak és inkább a mi polgári iskoláinkhoz hasonlitanak. Abszolut óraszámra nézve a magyar reáliskolai földrajzi tanitást az ausztriai és a porosz felülmulja, mig a relativ óraszámot tekintve az utóbbi a magyar mögött marad, de meg van azon előnye, a mit a gymnasiumoknál már felemlítettem; meg van ezen jó oldala a belgiumi tantervnek is. A magyar reáliskolák tehát nem annyira az óraszámot tekintve, bár itt is lehetne még egy kis javitásnak helye, mint a tanitás meg-megszakitása és az ellen lehet

kifogást tenni, hogy a földrajznak adott órák majdnem kizárólag az alsó osztályokba vannak leszoritva. Ha tehát egykoron ismét a hivatalos tantervek megváltoztatásának szüksége merülne fel, a földrajz tanításának terve leginkább a fentjelzett irányban volna javítandó.

Nem szándékom ugyan a földrajz lehető részletes és eredményes tanítás módjának szükséges voltát hosszasabban fejtegetni — hiszen arról minden szives olvasóm úgy is meg van győződve — egyet-mást azonban szükségesnek tartok felemlíteni. Alig van középiskolai tantárgy, a melyre minden művelt embernek jobban szüksége volna mint a földrajz. Kevéssel ezelőtt talán még ez nem így volt; de mióta a nemzetek közti elszigeteltség teljesen megszünt és az emberi tevékenység, illetőleg a művelt népek tevékenységének köre annyira kiszélesedett, illetőleg az egész földkerekségére kiterjedt, a mióta fontos hatalmi érdekek nem közelünkben, hanem távoli világrészekben várnak eldöntésre: kiterjedtebb földrajzi ismeretek nélkül a »világ folyását« figyelemmel senki sem kisérheti. Az általános védkötelezettség behozatala óta a földrajznak, mint középiskolai tantárgynak fontossága rendkivül emelkedett; művelt ifjaink, kik mint a hadsereg tagjai egykor az ellenséggel szemközt fognak állani, földrajzi ismereteik hiányosságát nagyon is könnyen megérezhetik. Végre alig van olyan középiskolai tantárgy, a mely a modern irodalmakkal, a történettel kapcsolatban annyira alkalmas volna az ember látókörét kiszélesíteni, mint a földrajz. Idegen népekkel, idegen szokásokkal, idegen intézményekkel, sőt idegen gondolkozásmóddal a földrajz ismertethet meg legjobban. Ezeknek ismerete pedig nagyon alkalmassá teszi az embert, hogy a saját körében látottakkal összehasonlításokat tegyen, az egyoldalusságot levetkőztesse és magán vagy maga körül javításokat eszközöljön. De hogy a földrajz erre alkalmassá lehessen, időre van szüksége, a melyet neki meg kell adnunk. Egy franczia iró * a történelmet a harczok eposának, a földrajzot pedig a békés, de folytonos munka eposának nevezi. Korunk pedig ez utóbbit tűzte jelszavául. A békés és folytonos munka dicsőitőjét, a földrajzot ajánlom az illetékes hatóságok jó indulatába!

Dr. Brózik Károly.

* Frary: La question du latin

FÖLDRAJZI TÁRSASÁGOK.

*** A földrajzi társaságok statisztikai átnézete.** (A Geogr. Jahrbuch nyomán.)

Szám	Alapít éve	A társaság székhelye és címe	A rend tagok száma	Bevétele	Ebből segély	Alaptőkéje
				Márka	Márka	Márka
		Európa.				
		Belgium				
1	1876	Antwerpen, Société Roy. de géographie	365	4 800	1 440	—
2	1876	Brüssel, Société Roy. belge de géographie	985	8 163	—	800
		Dánia.				
1	1876	Kopenhagen, Kon. Danske geogr. Selskab	750	5 000	—	3 000
		Franczia ország.				
1	1821	Páris, Société de géographie	2250	73 867	1 360	17 194
2	1873	Lyon, Société de géographie	800	12 000	1 200	—
3	»	Páris, Société de géographie commerciale	913	14 202	—	18 400
4	1874	Bordeaux, Société de géographie commerciale	1300	14 312	1 648	—
5	1876	Marseille, Société de géographie . .	445	11 878	3 200	10 666
6	»	Páris, Société de topographie de France	929	3 905	—	—
7	»	Páris, Société des études coloniales et maritimes	650	9 600	1 600	3 200
8	1877	Páris, Société académique Indo-Chinoise de France	350	7 360	—	—
9	1878	Montpellier, Société Languedocienne de géographie	800	?	?	?
10	1879	Nancy, Société de géographie de l'Est .	1000	7 360	1 120	1 600
11	»	Rouen, Société Normande de géographie	600	6 400	960	1 000
12	»	Rochefort, Société de géographie . .	329	2 488	480	640
13	1880	Douai, Union géographique du Nord de la France	3300	8 800	400	—
14	1881	Bourg, Société de géographie de l'Ain .	160	1 280	400	—
15	»	Dijon, Société de géographie	345	2 760	—	—
16	1882	Lille, Société de géographie	1160	11 472	1 240	2 286
17	»	Toulouse, Société de géographie . .	750	5 240	800	3 200
18	»	Lorient, Société Bretonne de géogr. .	200	2 235	200	410
19	»	Nantes Société de géogr. commerciale	192	1 800	—	1 600
20	»	Brest, Société de géographie	200	1 600	240	—
21	1883	St Valéry-en-Caux, Société de géogr.	60	1 680	—	1 680
22	1884	Tours, Union géographique de Centre .	380	2 712	80	—
23	»	Hâvre, Société de géogr. commerciale .	460	2 880	—	—
		Nagy-Britannia.				
1	1830	London, Royal Geographical Society .	3393	188150	10 000	390800
2	1884	Manchester, Geographical Society .	390	8 190	—	—
3	»	Edinburgh, Scottish Geogr. Society .	1030	16 000	—	5 000

Szám	Alapítás éve	A társaság székhelye és czime	A rend. tagok száma	Bevétele	Ebből segély	Alaptőkéje
				Márka	Márka	Márka
		Németalföld.				
1	1851	Haag, Koninklijk Instituut voor der Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederland-Indië	375	13 305	1 050	78 750
2	1873	Amsterdam, Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap	891	18 600	—	—
		Németbirodalom.				
1	1828	Berlin, Gesellschaft für Erdkunde	887	30 143	3 000	47 300
2	1836	Frankfurt a M., Verein für Geographie und Statistik	340	5 368	1 000	—
3	1845	Darmstadt, Verein für Erdkunde und verwandte Wissenschaften	21	155	—	240
4	1861	Lipcse, Verein für Erdkunde	407	4 138	—	—
5	1863	Drezda, Verein für Erdkunde	265	5 404	—	3 400
6	1869	München, Geographische Gesellschaft	278	2 763	900	—
7	1870	Brema, Geographische Gesellschaft	317	4 789	—	—
8	1873	Halle. Sächsisch-Thüringischer Verein für Erdkunde	517	3 117	—	2 345
9	»	Hamburg, Geographische Gesellschaft	510	5 244	—	3 955
10	1877	Freibergi S, Geographischer Verein	24	100	—	—
11	1878	Metz. Verein für Erdkunde	175	2 000	—	—
12	»	Berlin, Afrikanische Gesellschaft in Deutschland	728	165240	155500	104200
13	»	Hannover, Geographische Gesellschaft	107	660	—	—
14	»	Berlin, Zentralverein für Handelsgeographie	3000	22 086	—	20 488
15	1880	Karlsruhe, Badische Geographische Gesellschaft	119	1 534	—	—
16	1882	Jena. Geographische Gesellschaft für Thüringen	425	2 200	400	260
17	»	Lübeck, Geographische Gesellschaft	98	2 427	2 012	—
18	»	Königsberg i. Pr., Geogr. Gesellschaft	262	2 231	—	1 000
19	»	Stuttgart, Verein f. Handelsgeographie	254	2 500	—	300
20	»	Greifswald, Geographische Gesellschaft	294	1 146	—	—
21	»	Kassel, Verein für Erdkunde	20	90	—	—
22	»	Stettin, Geographische Gesellschaft	196	1 697	—	—
23	1883	Aschersleben, Verein für Erdkunde	42	168	—	—
24	1884	Hamburg, Verein von Freunden der Geographie	33	418	—	—
		Olaszország				
1	1867	Róma, Società Geographica Italiana	1306	31 606	8 000	—
2	1879	Mailand, Società d'esplorazione commerciale in Africa	500	13 600	5 600	93 407
3	1882	Nápoly, Società Africana d'Italia	614	6 668	3 680	9 600
4	1883	Florencz, Sezione Fiorentina della Società Africana d'Italia	183	1 378	560	—
5	1684	Turin, Società di geografia et etnografia	80	514	—	—
6	1885	Palermo, Società Africana in Sicilia	?	—	—	—

Szám	Alapítás éve	A társaság székhelye és czime	A rend. tagok száma	Bevétele	Ebből segély	Alaptőkéje
				Márka	Márka	Márka
		Oroszország.				
1	1845	Szt. Pétervár, Cs. orosz földrajzi társaság	846	115115	37 950	117698
		Osztrák-magyar monarchia.				
1	1856	Bécs, K. K Geograph. Gesellschaft . .	1348	12 205	1 600	6 318
2	1872	Budapest, Magyar Földrajzi Társaság	600	8 800	2 600	6 600
		Portugália.				
1	1875	Lissabon, Sociedade de geographia . .	850	18 660	2 670	60 000
2	1880	Porto, Sociedade de geogr. commercial .	350	6 000	—	—
		Rumánia.				
1	1875	Bukarest, Societatea Geografica Romana	179	6 557	800	8 000
		Spanyolország.				
1	1876	Madrid, Sociedad geográphica	350	16 656	—	12 000
2	1885	Madrid, Sociedad Espanola de geogr. commercial	286	49 414	25 600	—
		Svaicz.				
1	1858	Genf, Société de géographie	100	1 440	—	—
2	1873	Bern, Geographische Gesellsehaft . . .	205	1 820	400	—
3	1878	St. Gallen, Ostschweizerische Geogr.-Kommerzielle Gesellschaft	340	3 285	616	—
4	1881	Herisau, Geogr. und naturwissenschaftliche Gesellschaft	81	375	—	—
5	1884	Aarau, Mittelschweizerische Geograph.-Kommerzielle Gesellschaft	95	360	80	—
6	1885	Neuchâtel, Société Neuchâteloise de géographie	174	600	—	—
		Svédország				
1	1877	Stockholm. Svenska Sellskapet för Antropologie och Geografi	747	7 916	—	5 353
		Afrika.				
1	1875	Cairo, Société khédiviale de géographie	175	10 000	8 000	—
2	1878	Oran, Soriété de géographie et d'archéologie de la province d'Oran	398	2 967	1 920	6 168
3	1879	Algier, Société de géographie	208	2 000	—	—
4	1883	Constantine, Société de géographie .	140	2 240	—	—
		Ázsia.				
1	1850	Tiflis, Kaukazi } sectiója az	150	22 740	5 865	2 878
2	1851	Irkutsk, kelet-szibiriai } orosz cs. földr.	268	57 965	46 630	15 410
3	1877	Omsk, nyugat-szibiriai } társaságnak.	118	10 224	4 600	--
4	1879	Tokio, Chigaku Kiokai	200	9 728	—	86 790

Szám	Alapítás éve	A társaság székhelye és czime	A rend. tagok száma	Bevétele	Ebből segély	Alaptőkéje
				Márka	Márka	Márka
		Éjszakamerika.				
1	1839	Mexikó, Sociedad mexicana de geografia	150	10 520	—	—
2	1852	New-York, American Geographical Society	1400	56 000	—	—
3	1878	Quebec, Société de géographie	250	?	2 500	2 000
4	1881	San-Francisco, Geographical Society of the Pacific	120	10 000	—	—
		Délamerika.				
1	1838	Rio de Janeiro, Instituto historico e geografico do Brazil	239	27 724	20 225	34 200
2	1869	Maceio, Instituto archeologico e geographico Alagoano	26	2 668	2 225	—
3	1879	Buenos Aires, Instituto Geográphico Argentino	551	44 408	24 000	24 316
4	1881	Buenos Aires, Sociedad Geogr. Argentina	?	?	?	?
5	1882	Rio de Janeiro, Secçao de Soc. de geogr de Lisboa no Brazil	168	5 050	—	—
		Ausztrália.				
1	1883	Sydney, Geograph. Society of Austral-asia	250	85 000	80 000	—

Ezek szerint van összesen 94 társaság 20 államban s 85 városban.

A következő táblázatból látható, hogy a föld kerekségén hány társaság, hány taggal s mily pénzerővel munkálkodik a földrajzi tudomány ápolásán.

	A társaság száma	A tagok száma	Bevétel	Subventió
			Márka	Márka
A. Nagy államok.				
Franczia ország és Algier	26	18 000	220 000	17 000
Nagybritannia és koloniái	5	5 300	300 000	92 500
Németbirodalom	24	9 300	265 600	162 800
Olaszország	6	2 680	53 750	17 840
Oroszország	4	1 380	206 000	95 000
Osztrák-magyar monarchia	2	1 948	21 005	4 200
Egyesült-Államok	2	1 500	66 000	—

	A társaság száma	A tagok száma	Bevétel Márka	Subventió Márka
B. Kisebb államok.				
Belgium	2	1 300	13 000	1 440
Dánia	1	750	5 000	—
Németalföld	2	1 270	32 000	1 050
Portugália és koloniái	2	1 200	24 660	2 670
Svaicz	6	1 000	7 880	1 896
Spanyolország	2	630	66 070	25 600
Svédország	1	750	7 917	—
Rumánia	1	179	6 557	800
Argentinia	2	600	45 000	24 000
Brazilia	3	430	35 432	22 450
Japán	1	200	9 700	—
Egyptom	1	175	10 000	8 000
Mexikó	1	150	10 520	—
Összesen .	94	48 648	1 406 105	477 200

Ezen társaságok közül 1884. évben expeditiókra és egyes utazók támogatására fordított

a londoni R. geogr. Society ..... 2,275 font sterlinget,
a szt.-pétervári csász. társaság ..... 95,000 rubelt,
a német Afrika-társaság.....110,300 márkát,
a madridi Sociedad Esp. de geogr..... 61,500 pesetast,
az argentinai Instituto geografico ..... 11,000 frankot,
a sydneyi Geogr. Society of Austral-asia .. 4,500 font sterlinget.

A felsorolt társaságok mind olyanok, melyek többé-kevésbbé ideális czéllal birnak, milyen a földrajzi kutatások támogatása s a földrajzi ismeretek gyarapítása és terjesztése. Oly társulatok, melyek kizárólag practicus feladatok megoldásán fáradoznak, milyenek a kereskedelmi földrajzi társaságok s Brüsszelben az Association Internationale du Congo, (a Kongo-állam alapítója) a fenti kimutatásokban nincsenek felvéve.

* **A földrajzi folyóiratok,** melyek részben a földrajzi társaságok által, részben magán vállalkozók által adatnak ki, a mult években ismét megszaporodtak. Jelenleg 125 ily folyóirat létezik s ezek közül franczia nyelven 42, német nyelven 38, orosz nyelven 8, olasz nyelven 7, angol, spanyol és portugal nyelven 6—6, hollandus

nyelven 3, vegyes nyelven 3, dán nyelven 2, magyar, svéd, román és japáni nyelven 1—1 jelenik meg. A folyóiratok a következők:

Európa.

Belgium:

1. Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie. 1877. óta 2 h. Szerkeszti: J. Du Fief. Brüssel.

2. Compte rendu des actes de la Soc. R. Belge de Géogr. 1877. óta 2 h. Brüssel.

3. Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers. 1877. óta 2 h. Szerkeszti: P. Gérard. Antwerpen.

4. Mémoires de la Société R. de Géogr. d'Anvers. 1880. óta, nincs időhöz kötve. Antwerpen.

5. Le Mouvement Géographique. Journal populaire des sciences géographiques. 1884. óta h/2. Szerkeszti: A. J. Wauters. Brüssel, Insitut National de Géographie.

Dánia.

6. Geografisk Tidskrift udgivet af Bestyrelsen for det kongelike danske geografiske Selskab. 1877. óta né. Szerkeszti: Ed. Erslev. Kopenhága, P. Hauberg & Ko.

7. Fra alle Lande. 1881 óta. h. Szerkeszti: L. Zink, Kopenhága, Philipsen.

Franciaország.

8. Bulletin de la Société de géographie commerciale de Bordeaux. 1874 óta. h/2. Szerkeszti: J. Gebelin. Bordeaux, Feret & fils.

9. Bulletin de la Société de géographie de l'Ain. 1882 óta. 2h. Szerkeszti: F. Verne. Bourg.

10. Bulletin de la Section de géographie de Brest. 1883 óta, év. 2.

11. Bulletin de la Société Bourgouignonne de géographie et d'histoire à Dijon. 1882 óta. Szerkeszti: A. Gaffarel.

12. Bulletin de l'Union géographique du Nord de la France. 1880 óta. h. Douai.

13. Bulletin de la Société de géographie commerciale du Havre. 1884 óta. 2h.

14. Bulletin de la Société de géographie de Lille. 1884 óta. h. Lorient.

15. Bulletin de la Société Bretonne de géographie. 1882 óta. né.

16. Bulletin de la Société Languedocienne de géographie. 1878 óta. né.

17. Bulletin de la Société de géographie de l'Est. né. Szerkeszti: J.-V. Barbier. Nancy, Berger-Levrault & Co.

18. Bulletin de la Société de géographie commerciale de Nantes. 1883 óta. né.

19. Bulletin de la Société de géographie de Paris. 1824 óta. né. Szerkeszti. Charles Maunoir.

20. Compte rendu des séances de la Société de géographie de Paris. 1882 óta. Szerkeszti: Charles Maunoir.

21. Bulletin de la Société des études maritimes et coloniales. 1876 óta h. Paris.

22. Bulletin de la Société de Topographie de la France. 1877 óta. né. Szerkeszti: L. Drapeyron. Paris.

23. Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris, 1879 óta. 2h. Szerkeszti: C. Gauthiot.

24. Annales de l'Extrême-Orient et de l'Afrique. Bulletin de la Société académique Indo-Chinoise. 1878 óta h. Szerkeszti: Comte Meyners d'Estrey. Paris.

25. Revue de l'Extrême-Orient. Mémoirs de la Société académique Indo-Chinoise. 1882 óta. nik. Szerkeszti: Hendry Cordier. Paris, Leroux.

26. Bulletin de la Société de géographie de Rochefort. 1879 óta. né.

27. Bulletin de la Société Normande de géographie. 1879 óta. 2h. Rouen.

28. Bulletin de la Société de géographie de Toulouse. 1882 óta. h.

29. Mémoires de la Société de géographie de Toulouse. 1881 óta. nik.

30. Revue de la Société de géographie de Tours 1884 óta. h. Szerkeszti: D. Rebut.

31. Anuaire de la Société de géographie de Tours. 1884 óta. év.

32. Bulletin de la Société de géographie de Saint-Valéry en-Caux. Saint-Valéry-en-Caux, Heuzé.

33. Lo Tour du Monde. 1860. het. Szerkeszti: Ed. Charton. Paris, Hachette.

34. La Gazette géographique et l'Expleration. 1885 óta. het. Szerkeszti: J. Bonnet. Paris.

35. Revue géographique internationale. 1876 óta h. Szerkeszti: G. Renaud. Paris, Librairie Viat.

36. Revue de géographie. 1877 óta. h. Szerkeszti: L. Drapeyron. Paris, Ch. Delagrave.

37. Journal des voyages. 1877 óta.. Paris, Librairie, Illustrée.

Nagy-Británnia.

38. Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. 1855 óta. h. Szerkeszti: H. W. Bates London, Sanford.

39. The Scottish Geographical Magazine, Edinburgh, Macniven & Wallace.

40. Journal of the Manchester Geographical Society. 1885 óta. né.

Németalföld.

41. Bijdragen tot de Taal-, Land-en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie. 1853 óta. h. Amsterdam, Fr. Müller.

42. Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap gevestigd te Amsterdam. 1874 óta. Szerkeszti: C. M. Kan und J. A. T. A. Timmerman. Amsterdam, C. L. Brinkmann; Utrecht, J. L. Beijers.

43. Revue Coloniale Internationale. 1885. óta h. Szerkeszti: C. M. Kan und P. A. van der Lith. Amsterdam, H. de Bussy.

Németország.

44. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1840 óta. 2 h. Szerkeszti: W. Koner. Berlin, Dietr. Reimer.

45. Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1874 óta. Évenként 10 füzet. Szerkeszti: A. v. Danckelman. Berlin, Dietrich Reimer.

46. Mitteilungen der Afrikanischen Gesellschaft in Deutschland. 1878 óta. nik. Szerkeszti: W. Erman. Berlin, Dietr. Reimer.

47. Export. Organ des Zentralvereins für Handelsgeographie &c. 1879 óta. het. Szerkeszti: R. Jannasch und Th. H. Jansen. Berlin, Walther & Apolant.

48. Deutsche Kolonialzeitung. Organ des Deutschen Kolonialvereins in Berlin. 1884 óta. h/2. Szerkeszti: Rich. Lesser. Berlin.

49. Kolonialpolitische Korrespondenz. Organ der Gesellschaft für deutsche Kolonisation und der Deutsch-Ostafrikanischen Gesellschaft. 1885 óta. het. Szerkeszti: W. Hauschteck. Berlin, Thormann & Goetsch.

50. Nachrichten für und über Kaiser Wilhelms-Land und Bismarck-Archipel. Herausgegeben im Auftrage der Neu Guinea Kompanie zu Berlin. 1885 óta. nik. Berlin, v. Holten.

51. Deutsche Geographische Blätter. Organ der Geogr. Gesellschaft in Bremen. 1877 óta. né. Szerkeszti: M. Lindeman. Bremen, v. Halem.

52. Notizblatt des Vereins für Erdkunde zu Darmstadt. nik. Darmstadt, G. Jonghaus.

53. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Dresden. 1865 óta. Dresden, A. Huhle.

54. Jahresbericht des Frankfurter Vereins für Geographie und Statistik. 1838 óta.

55. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft zu Greifswald. 1883 óta. Szerkeszti: Rud. Credner. Greifswald, Jul. Abel.

56. Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Halle a. S. 1877. óta. Halle, Buchhandlung des Waisenhauses.

57. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft zu Hamburg. 1873. óta, nik. Szerkeszti: L. Friederichsen. Hamburg, L. Friederichsen & Ko.

58. Jahresbericht der Hannoverschen Gesellschaft für Erdkunde. 1879. Hannover, Helwingsche Buchhandlung.

59. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft (für Thüringen zu Jena). 1882 óta, né. Szerkeszti: G. Kurze und F. Regel. Jena, G. Fischer.

60. Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig. 1861 óta. Évente 2-szer. Leipzig, Duncker & Humblot.

61. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Lübeck. 1882 óta. nik. Lübeck, E. Grautoff.

62. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Metz. 1879 óta. Metz, Scriba.

63. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft zu München. 1871 óta. Szerkeszti: A. Penck.

64. Jahresbericht des Württembergischen Vereins für Handelsgeographie. 1884 óta. Stuttgart.

65. Das Ausland. Wochenschrift für Länder- und Völkerkunde. 1828 óta. Stuttgart, J. G. Cottasche Buchhandlung.

66. Dr. A. Petermanns Geographische Mitteilungen aus Justus Perthes' Geogr. Anstalt. 1855 óta. h. Szerkeszti: A. Supan. Gotha, Justus Perthes.

67. Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. 1862 óta. Havonként 4-szer. Szerkeszti: R. Kiepert. Braunschweig, Fr. Vieweg & Sohn.

68. Geographisches Jahrbuch. 1866 óta. Szerkeszti H. Wagner. Gotha, Justus Perthes.

69. Aus allen Weltteilen. Illustriertes Familienblatt für Länder- und Völkerkunde, 1869 óta. h. Szerkeszti: O. Lenz. Leipzig, Fuess.

70. Weltpost. Blätter für deutsche Auswanderung, Kolonisation und Weltverkehr. 1881 óta.

71. Verhandlugen des deutschen Geographentages. 1882 óta, évenkint. Berlin, Dietr. Reimer.

Olaszország.

72. Bollettino della Società Geografica Italiana 1868 óta. h. Szerkeszti: G. Dalla Vedova. Róma.

73. Memorie della Società Geografica Italiana. 1878 óta. nik. Róma.

74. Cosmos. 1873 óta. 2h. Szerkeszti: Guido Cora. Turin, F. Bocca.

75. L'Esploratore. Giornale di viaggie geografia commerciale. 1877 óta. h. Szerkeszti: A. Brunialti. Milanó, A. Brigola & Co.

76. Africa. Bollettino della Società Africana d'Italia. 1882 óta. 2h. Szerkeszti: G. B. Licata és F. Borsari. Nápoly.

77. Bollettino della Sezione Fiorentina della Società Africana d'Italia. 1885 óta. 2h. Florencz.

78. La Nigrizia. 1885. 2h. Verona.

Oroszország.

Orosz nyelven.

79. Sapiski. Az orosz cs. földrajzi társ. évkönyve. 1861 óta nik. Szt.-Pétervár.

80. Iswestija. 1865 óta. 2h. Szt.-Pétervár.

81. A cs. orosz földrajzi társ. évi értesitője. Szt.-Pétervár.

82. Wostotsnoje Oszbrenije. Szerkeszti: N. M. Jadrinzew. 1882 óta. Szt.-Pétervár.

Vegyes nyelven.

83. Mitteilungen der Internationalen Polarkommission. 1882 óta. nik. Szt.-Pétervár. Eggers & Ko.

Osztrák-magyar monarchia.

84. Földrajzi Közlemények. 1873 óta.

85. Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. 1859 óta. h. Wien, Ed. Hölzel.

86. Österreichische Monatsschrift für den Orient. 1874. óta. Szerkeszti: A. v. Scala.

87. Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. 1878 óta. h. Szerkeszti: F. Umlauf. Wien, A. Hartleben.

88. Zeitschrift für Schulgeographie. 1876 óta. h. Szerkeszti: A. E. Seibert. Wien, Alfr. Hölder.

89. Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie. 1880 óta. 2h. Szerkeszti: J. I. Kettler. Wien, Ed. Hölzel.

90. Mitteilungen des K. K. Militär-Geooraphischen Instituts in Wien. 1882. óta nik. Wien, R. Lechners Verlag.

Portugália.

91. Boletim da Sociedade de Geographia de Lisboa. 1876 óta. h. Szerkeszti: L. Cordeiro. Liszabon.

92. Boletim da Sociedade de geographia commercial do Porto. 1883 óta. 2h.

93. O Espolador. 1885 óta. 2 het. Lissabon.

Románia.

94. Buletin Societatii Geografice Romane. 1876. óta. né. Szerkeszti: G. J. Lahovari. Bukarest.

Spanyolország.

95. Boletin de la Sociedad geográfica de Madrid. 1876 óta. h.

96. Revista geográfica y estadistica. 1879 óta. 2het Szerkeszti: E. Berrocal und D. Casanal. Barcelona.

97. Revista de geografia commercial. Organo de la Sociedad Espanola de geografia commercial, 1885. 2 het.

Svaicz.

98. Le Globe. Journal géographique. Organe de la Société de géographie de Genève. 1860 óta.

99. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft in Bern. 1879 óta Szerkeszti: G. Reymond-le-Brun. Bern, B. F. Haller.

100. L'Afrique explorée et civilisée. 1879 óta. h. Szerkeszti: G. Moynier und Ch. Faure. Genf, H. Georg.

101. Mitteilugen der Ostschweizerischen Geogr.-kommerz. Gesellschaft in St, Gallen. 1883 óta. nik.

102. Geographische Nachrichten, 1885 óta 2het. Szerkeszti: R. Holz. Basel, Birkhäuser.

103. Jahrbuch der Mittelschweizerischen Geogr.-kommerz. Gesellschaft in Aarau. 1885.

Svédország.

104. Ymer. Tidskrift udgifven af Svenska Söllskapet för antropologi och geografi. 1878 óta. 8 f. év Stockholm.

Afrika.

105. Bulletin de la Société Khédiviale de géographie. 1876 óta. né. Kairo.

106. Bulletin de la Société de géographie de la Province d'Oran. 1878 óta. né. Szerkeszti: L. de Foulques. Oran.

107. Bulletin de la Société de géographie d'Alger. 1880 óta. né. Algier.

108. Bulletin Trimestriel de la Société de géographie de Constantine. né. Constantine.

Azsia.

109. Tijdschrift voor Indische Taal-. Land- en Volkenkunde uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschapen, 2h. Haag.

110. Iszwesztija. A cs. orosz földr. társ. keleti szibériai osztályának közlönye. 1871 óta. né. Irkutsk.

111. Sapiszki. A cs. orosz földr. társ. nyugot-szibériai osztályának évkönyve. 1880 óta. év. Omszk.

112. Cochinchine francaise. Excursions et reconnaissances. 1878 óta. 2h. Saigon (Paris, Challamel).

113. Sapiszki. Az orosz földrajzi társ. kaukazusi osztályának évkönyve. Tiflsz.

114. Iszwesztija. Az orosz földr. társ. kaukazusi osztályának kö nye. né. Tiflisz.

115. Journal of the Geogr. Society of Tokio. 1880 óta. h. ekio (japán nyelven).

Éjszak-Amerika.

116. Transactions of the Geographical Society of Quebec. 1881 óta. nik.

117. Bulletin of the American Geographical Society of New-York. 1853 óta. 2h. New-York.

118. Transactions and Proceedings of the Geographical Society ot the Pacific. 1881 óta. év. San-Francisco.

119. Boletin de la Sociedad de Geografia y Estadistica de la Republica Mexicana. nik. Mexico.

Dél-Amerika.

120. Revista do Instituto Archeologico e Geographico Alagoano. 1871 óta. év. 2 Maceió.

121. Revista trimensal do Instituto de historia e geografia de Lisboa do Brazil. 1839 óta. né. Rio de Janeiro.

122. Revista mensal da Seccao da Sociedade de geografia de Lisboa no Brazil. 1881 óta. h. Szerkeszti: A. Z. Candido. Rio de Janeiro.

123. Boletin del Instituto Geográfico Argentino 1879 óta. 10 f. év. Szerkeszti: L. A. Huergo. Buenos Aires.

124. Revista de la Sociedad Geográfica Argentina. 1882 óta. h. Szerkeszti: Ramon Lista. Buenos Aires.

Ausztrália.

125. Proceedings of the Geographical Society of Australasia. New South Wales and Victorian Branches. 1885 óta. év. Sydney.

Röviditések: év. = évenként, évt. 2 = évenként kétszer; h. = havonként; 2 h. = két havonként; né. = negyedévenként; h 2 havonként kétszer; het. = hetenként; 2 het. = két hetenként; nik. = nincs időhöz kötve.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Választmányi ülés január 28-án az állami felsőbb leányiskolában. Hunfalvy János elnöklete alatt jelen voltak: Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Király Pál titkár, Dr. Floch Henrik pénztárnok, Berényi József, Dr. Brózik Károly, Déchy Mór, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Jelencsik Vincze, Laky Dániel Pesty Frigyes és Zobel Lipót választmányi tagok.

1. Az előző ülés jegyzőkönyve felolvastatván, hitelesítetett.

2. A társaság rendes tagjaiul megválasztatnak: Czink Lajos, Csáki Adolf, Kriza Ágost, Lojka Hugó, Molnár János, Morelli Gusztáv és Zerdahelyi Ödön.

3. A főtitkár jelenti, hogy az 1885-ről hátramaradt évdíjak igen nehezen folynak be s nehány tag elmulasztván az alapszabályokban megállapított időben kilépését bejelenteni, most részint levélben részint a füzet egyszerű visszaküldése által jelzi kilépési szándékát s kéri a választmányt, hogy állapítsa meg, hogy ezen ügyekben minő eljárás követendő.

A választmány a jelen évtől kezdve ily ügyek elintézését az alapszabályokban gyökerező jogánál, sőt kötelességénél fogva ügyvédre fogja bizni s a társaság ügyvédeül Dr. Floch Henrik urat választja meg, ki a fent elősorolt ügyek elintézését önként és díjtalanúl magára vállalta.

A választmány Dr. Floch urnak ezen ajánlatáért jegyzőkönyvileg köszönetet mond s felhatalmazza a főtitkárt, hogy mindazon tartozási és kilépési ügyeket, melyek a főtitkár egyszerű felvilágosító felszólításával el nem intézhetők, időről-időre Dr. Floch urnak adja át.

4. A főtitkár fölkéri a választmány figyelmét a következőkre:

a) Nem volna-e kivánatos, hogy a választmány a társaság ez évi működésére programmot állapítson meg?

b) Miféle intézkedések volnának teendők rendes, de főleg alapító tagok gyüjtése végett?

c) Nem volna-e itt az ideje, hogy a társaság az Utazások könyvtárának kiadását ismét megkezdje, de oly módon, hogy a kiadványok olcsóságuk által nagyobb elterjedésre számíthatnának?

d) Felhivandók volnának 1) az ural-altáji expeditió, 2) a keleti muzeum fölállítása és 3) a földrajzi tanítás ügyében kiküldött bizottságok, hogy jelentéseiket hovahamarább nyujtsák be.

A választmány a felemlítettekre vonatkozólag a következőket határozza:

A taggyűjtést szükségesnek tartja, mivel csakis a tagok fölszaporodása által juthat a társaság oly helyzetbe, hogy nagyobb pénzáldozatot követelő munkálatokra is vállalkozhassék.

A taggyüjtést Berényi József, Dr. Floch Henrik, Dr. Havass Rezső és Király Pál tagokból álló bizottságra bízza. A bizottság munkálkodásához szükséges nyomtatványok s írásbeli munkák kiállításánál felmerülő költségek a társaság pénztárából fognak fedezdetni. A netaláni felhivások szétküldése a főtitkárral egyetértőleg történik. A bizottság jelentését a választmány már legközelebb várja.

Az olcsó földrajzi kiadványok megindítását illetőleg az elnök fölkéretik, hogy Méhner Vilmos kiadóval, mint ki az ilyen vállalat terjesztésére a legvállalkozóbbnak tartható, lépjen érintkezésbe. A vállalat vezetésével pedig Dr. Brózik Károly, György Aladár és Király Pál tagok bizatnak meg.

Az ural-altáji expeditió ügyében kiküldött bizottság felkéretik, hogy működését ismét kezdje meg s jelentését mielőbb nyujtsa be.

A keleti muzeum felállítására vonatkozólag Gervay M. alelnök kéretik fel, hogy az illető ministeriumban az ügy mikénti állásáról tudakozódjék s hogy eljárása eredményéről a választmánynak jelentést tegyen.

A földrajzi tanítás ügyében kiküldött bizottság jelentését egyik legközelebbi ülésen fogja megtenni.

5. Déchy Mór v. tag felveti azon kérdést, hogy a beérkezett könyvek és térképek kimutatása a Közleményekben továbbra is az eddigi módon történjék-e?

A választmány nagytöbbsége azt kivánja, hogy a beérkezett könyvek és térképek rovata továbbra is az eddigi alakban tartassék fönn.

6. Ugyancsak Déchy Mór a könytárt a használatra hozzáférhetőbbé óhajtja tenni s felveti azon kérdést, ha nem volna-e czélszerű a társaság könyvtárát valamely fővárosi nyilvános könyvtárban elhelyezni?

A választmány a társaság könyvtárát mint szakkönyvtárt egyelőre a mostani helyén hagyja; de rajta lesz, hogy az minél előbb alkalmasabb helyiségbe jusson. Egyúttal bekötésekre ez évre 100 frtot engedélyez.

7. Déchy Mór továbbá még azt indítványozza, hogy kérjen a társaság az orsz. kiállítási bizottságtól szekrényeket a könyvtár

számára; mire nézve Dr. Havass Rezső a kiállítási bizottság jegyzője bizatik meg azzal, hogy tudakozódjék illető helyen aziránt, hogy a társaság ezen óhajtása teljesíthető-e?

Felolvasó ülés február hó 11-én a Tud. Akadémia üléstermében Hunfalvy János elnöklete alatt. Felolvasó volt Déchy Mór, ki Szabad Szvanecziáról értekezett, bemutatván egyúttal azon nagyszámú szép photographiákat, melyeket ezen vidéken tett múlt nyári utazása alkalmával maga vett fel.

—

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Mittheilungen Dr. A. Petermanns. 1886. 32. Band.

I. Inhalt: Von Hodeida nach San'â, vom 24. April bis 1. Mai 1885. Aus dem Tagebuche des Forschungsreisenden Ed. Glaser. — Der Ausbruch des Krakatau im Jahre 1883. Von Emil Metzger. — Samanez' Reisen auf dem Apurimac, Eni und Tambo 1883 und 1884. Von Dr. C. Loeffler. — Geographischer Monatsbericht.

II. Inhalt: Von Hodeida nach San'â, vom 24. April bis 1. Mai 1885. Aus dem Tagebuche des Forschungsreisenden Eduard Glaser (Schluss.) — Die neuern dänischen Untersuchungen in Grönland, 1885. Von H. Rink. — Das Kaffernland des Untern Olifant. Von Dr. H. Raddatz in Transvaal. — Über die Ursache der zunehmenden Zahl der Blitzschläge. Von dr. P. Andries. Geographischer Monatsbericht.

Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. VIII. Jahrgang. 5. Heft.

Inhalt: Die Balkan-Halbinsel. Begleitworte zur Karte. Von A. v. Schweiger-Lerchenfeld. — Ueber die Ursachen der ungleichen Vermehrung der europäischen Völker. Von Dr. Alwin Oppel. — Wanderungen durch die Magellanstrasse. Von Josef Ritter v. Lehnert. (Schluss.) — Ein besuch bei einem asiatischen Heiligen. Von Heinrich von Pauker. — Die Madagaskar Frage. Historiographisch beleuchtet von Eugen Josef Matz.

Schriften der Vereines für Erdkunde zu Cassel. III. Jahresbericht. — Das Maingebiet von Dr. Albert Ulrici. Cassel 1886.

Mittheilungen der kais. königl. Geographischen Gesellschaft in Wien. Redigirt von dem General-Secretär der k. k. Geogr. Gesellschaft Dr. Franz Ritter von Le Monnier. Wien. 1886. Band XXIX. Nr. 1.

Inhalt: Ein Beitrag zur Geographie von Mittel-Syrien. Von Dr. Carl Diener. — Die mathematische Geographie im letzten

Quinquennium. Von Anton Steinhauser. — Oesterreichische Congo-Expedition. Briefe von O. Lenz und O. Baumann.

Mittheilungen des Vereins für Erdkund zu Leipzig. 1884.

Inhalt: Jahresbericht für 1884. — Vereinssitzungen 1884. — Mitgliederverzeichniss. — Kassenbericht für 1884. — Resultate der meteorolog. Beobachtungen, angestellt auf der Sternwarte Leipzig im Jahre 1884. — Ueber einen neu konstruirten Erdglobus mit Relief der Meerestiefen. Vortrag des Arn. Prof. Dr. Rauber in Leipzig. — Der grosse Ararat und die Versuche zu seiner Besteigung. Von H. Hoffmann. — Die Seen der Deutschen Alpen. Von Dr. Alois Geistbeck. — Die Ergebnisse der meteorolog. Beobachtungen der Hrn. H. Soyaux u. F. Schrau in Sibange-Farm, Gabun. Von Dr. A. von Danckelman. — Bemerkungen zu den Resultaten der meteorolog. Stationen im Herero u. Namalande von Dr. A. von Danckelman.

Die Seen der Deutschen Alpen. Eine geographische Monographie von Dr. Alois Geistbeck. Acht Tafeln mit 128 Figuren, geologischen und geographischen Profilen, Tiefenschichtenkarten und Diagrammen. Herausgegeben von dem Verein für Erdkunde zu Leipzig. (Beilage zu den Mittheilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig 1884.) Leipzig. 1885.

Mittheilungen des Vereins für Erdkunde zu Halle a S. Zugleich Organ des thüringisch-sächsischen Gesammtvereins für Erdkunde. Halle, 1885.

Inhalt: Johannes Maenss, Die Elbe bei Magdeburg (nebst Karte und Tafeln). — David Brauns, Ein Ausflug von Tokio ins Innere Japans im Sommer 1880. (nebst Karte.) — David Brauns, Nachträgliche Bemerkungen über japanische Säugethire. — Karl von Frietsch, Carl Ritter's Zeichnungen des Lophiskos auf der Nea Kaimeni, Santorin (mit den Faksimiles dieser Zeichnungen.) — Paul Zschiesche, Die letzten Höhlenbewohner der Provinz Sachsen. — Adolf von Brandis, Eine vielmonatliche Beobachtung ruhiger Luft über dem Gipfel des Vulkans Merapi in Java. — Gustav Reischel, Beiträge zur Ansiedelungskunde von Mittelthüringen. — Alfred Kirchhoff, Notiz über Cretinismus abwärts von Magdeburg.

Mittheilungen der Ostschweizerischen Geogr. commerc. Gesellschaft in St.-Gallen. Jahresheft 1884/85.

Inhalt: Colquhouns Reise durch Indo-China. Von J. Rausser. — Die Mapillas. Von W. Schmolck. — Das Kurgland. Von C. Stolz. — Mein Aufenthalt unter den Eskimos. Von W. Bade. — Jahresbericht für 1884/85.

Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft (für Thüringen) zu Jena. Zugleich Organ des Botanischen Vereins für Gesammtthüringen. Herausgegeben von G. Kurze und Dr. F. Regel. Band IV. Heft 3. Jena. 1886.

Inhalt: Eine Reise im Norden von Asante und im Osten von Volta, von Okwandn nach Bron, Krakye und Boëm. Von Mis-

sionar Fr. Ramseyer. — Zur Völker- und Schprachenkunde Africas. Von J. G. Christaller. — Eine Reise in das nördliche Siam. Von Missionar J. N. Cushing.

Zeitschrift für Schul-Geographie. Herausgeben von A. C. Seibert. Wien. 1886. VII. Jahrgang. IV. Heft.

Inhalt: Das Vorzeigen von Bildern in der Geographie-Stunde. Von Dr. H. Ebner in Pilsen. — Zur Kartographie der Naturvölker. — Lhasa und der Dalai Lama. — Zur Geographie der Vereinigten Staaten von Columbia.

Verhandlungen des fünften deutschen Geographentages zu Hamburg 9. 10. und 11. April 1885. Im Auftrage des Zentralausschusses des deutschen Geographentages, herausgegeben von Dr. H. Michow in Hamburg. Berlin, 1885.

VII. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft von Bern. 1884—1885. Redigirt von G. Reymond-le Brun.

Főbb czikkek: Etude historique, géographique et statistique sur l'Archipel des Iles Hawaü. Par M. Alb Mine. — Zur Zirkulation der Meereswasser. Von Hans Fr. Balmer. — Aus der Republik San Salvador. Von Em. Hegg. — Das Leben am Congo. — Von Karl. Sauter. — Central Asien. Von H. Moser. — Mexio et ses enviros. Par M. Dulon-Gunthert. — Die Provinz Tucuman. Von Ad. Methfessel. — Szenen aus der Argentinischen Republik. Von Ad. Methfessel. — Die Republik Argentinien. Uebersetzt von G. Reymond le Brun.

Bericht über das XI. Vereinsjahr erstattet vom Vereine der Geographen an der Universität Wien. 1886.

The Chamber of Commerce Journal. Volume V. Nr. 48 February. 1886. London.

Contens: Postal Reform. — The Protection of Literary, Artistic and Industrial Property. — British Colonial Tariffs. — The Land Question. — The South Sea Islands (IV). — Commercial Failures in the United Kingdom, the United States, and Canada in 1885. — The Progress of Hamburg. — Comparative Cost of the Production of Gold and Silver, &c. (By Mr. J. H. Norman). — The Association of Chambers of Commerce of The United Kingdom. — Commercial Failures. — Tariffs and Commercial Treaties. United Kingdom, Garmany, Morocco, Russia, Spain. — Education and Technical Instruction: Austria-Hungary, German, Mexico. — Salvings Banks: United Kingdom, United States. — Trade Returns: United Kingdom, Africa, Australiasia, Austria-Hungary, Belgium, Brazil, Cochin China, France, Germany, Italy, Mexico, Russia, Spain, Syria, Turkey, United States, Venezuela. — Emigration and Colonization: Patagonia, Samoa, West-Afrika. — Martime Movement of Foreign Ports: France. — Railways and Canals: United Kingdom, Gormany. — Belgian Consular Reports. — French Consular Reports. — H. B. Majesty's Consular Reports. — Publisher's Column. — Correspondence.

Bulletin de la Societé de Geographie. Paris. 4e trimestre 1885.

Sommaire: Ch. Véllain. Esquisse géographique et ethnographique de la Guyane française, et des bassins de Yari et du Parou affluents de l'Amazone, d'après les explorations du Dr. Crevaux. — Brau de Saint — Pol Lias. Atché et Pérak. — Vidal Senére et Jean Noetzli. Voyage dans les Républiques de l'Équateur et du Pérou.

Compte rendu des séances de la Société de Géographie. Paris. 1886. Nr. 1. 2. et 3.

Revue de Géographie. Dirigée par M. Ludovic Drapeyron. Paris. 1885. Neuvième amée. Huitième livraison.

Sommaire: E.-T. Hamy (le docteur): La terre et l'homme. — L. Piat: Bagdâd. I. La Cité des Califes. — P. Foncin: Les Indigènes de l'Algérie. — A. De Gerando: Formation de la nationalité hongroise. — L. Delavaud: Le mouvement géographique. — L. Drapeiron: La réception et la communication de M. de Brazza à la Société de Geographie, au Cirque d'Hiver, le 21 janvier 1886. — H. de la Martiniére: Itinéraire de Ouezzann à Meknes. — Ch. Gide: A quoi servent les calonies. — H. Monin: Les Sociétés savantes et le centenaire de 1789.

Revue Géographique Internationale. Paris. 1885. Dixième année. Nr. 112.

Sommaire: Georges Renaud. La France à l'Extérieur. — Maurice De Déchy. Voyage au Caucase. — Americus. Les Chemins de fer transcontinentaux de l'Amerique du Nord. IV. Le Transcotinental canadien. — G. Renaud. Les habitants de Suriname. — X. Charte de la North Borneo British Company. — Henri Coudreau. Les Uapè 2e L'ancienne nation des Amazones.

Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. Bulletin, Bordeaux. 1886. 9e année. 2e série. Nr. 3.

Sommaire: J. Juclier. Lanque commerciale universelle ou Volapük. — Actes de la Société.

Bulletin de la Société de Géographie de Lyon. 1885. Tome cinquième, 11e livraison.

Sommaire: Baron de Vauthelered. Chemin de fer Aoste-Martigny par le grand Saint-Bernard. — Didelot. Voyages rétrospectifs: II. Voyage dans le Sud de l'Allemagne et en Italie en 1580 et 1581.

Société de Géographie Commerciale du Havre. Bulletin. Havre. 1885. Nr. 6.

Sommaire: Quelques semaines en Colombie par M. G. Daux. — Rapport sur le de Concours Géographie et Conférence de M. Courdeau. — Le port de Hamburg et son Commerce, particulièrement avec la France, par M. Guitton. — Voyage à la Côte Occidentale d'Afrique dans la Région de Cameroons par M. S. S. Rogozinski.

Union Geographique du Nord de la France siège à Douai. Bulletin. 1884. 5e annee. Nr. 8., 9., 10, 1885. 6e année; Nr. 1., 2.

Société normande de Géographie. Bulletin de l'année 1884. 5. Rouen.

Sommaire (juillet-août): A. Héron. M. Georges Révoil et le pays des Çomalis. — G. Gravier. Note sur l'Inde française. — Ch. Lamette. La Voie du Fleuve-Rouge, le Yûn-Nân et le Tong-Kin.

Sommaire (septembre-octobre): Paul Soleillet. Explorations éthiopiennes, itinéraire d'Obokh à Ankabèr. — G. Gravier. Les Anciens Normands.

Sommaire (novembre-décembre): Paul Soleillet. Obock et le Choa. — Louis Boucher. Les villages français en Allemagne. — Louis Delavaud. De la navigation et du commerce sur les fleuves internationaux. — Paul Soleillet. — Notes sur les Gallas de Galane.

Sommaire (janvier-février 1885): Ch. Lamette. La Navigation du fleuve Rouge (deuxième partie.) — Paul Soleillet. Explorations éthiopiennes, itinéraire d'Ankobèr à Aureillo.

Sommaire (mars-avril 1885): Ganriel Graviet. Les Normands dans les Iles du Nord. — E. Noirot. Voyage au Fouta-Diallon et au Bambouc. — Paul Soleillet. Explorations Ethiopiennes, itinéraire d'Ankobèr au Kaffa.

Société Royale Belge de Géographie. Bulletin, 1885. Nr. 6. Bruxelles.

Sommaire: Lieutenant Coquilhat. Le Congo et la tribu des Bangalas. — Wissmann. Exploration du Kassaï. — A. Lancaster. Quatre mois au Texas (suite.) — Capello et Ivens. La traversée de l'Afrique. — Géographie commerciale. — Chronique géographique.

Prince Roland Bonaparte. Les Récents Voyages des Néerlandais a la Nouvelle-Guinée Versailles. 1885.

L'Excursionista. Bolleti Mensual de la Associacio Catalanista d'Excursions cientificas. Barcelona, 1885. Any VIII. Núm. 86.

Le Moniteur des Consulats. Paris. 1886. 8e année. Nr. 335., 4., 5. et 6.

Bollettino delle società geografica Italiana. Roma. 1886. Anno XX. Fasc. 1.

Sommario: L.Arcipelago delle Filippine secondo Jordana y Morera, relazione del cap. L. Gatta. — La regione dei Somali, l'Harar e le tribú nord-orientali dei Galla secondo le ultime esplorazioni (con carta.) — Sulla esplorazione archeologica della Cirenaica, nota del socio corr. cap. A. Lux. — Da morija a Leribe, lettera del P. G. Weitzecker. — Sull' »Igiene dei viaggiatori »di Nicolas, Lacaze e Signols, nota bibl. del dott. I. U. — Il gran fiume dell'Alasca.

L'Esplorazione Commerciale viaggi e geografia commerciale. Organo ufficiale della Societe d'esplorazione commerciale in Africa. Milano. 1886. Anno I. fasc. 1.

Sommario: L'Italia sulla Costa Orientale dell' Africa, pel Cap. M. Camperio. — L' Africa preistorica e storica, pel conte Pietro Porro. — Bisogna affrettarsi, pel Melton. — Attraverso l'Africa Australe da Mossamedes a Quilimane, Relazione dei signori Ermenegildo Capello e Roberto Ivens.

Bulletino della Sezione Fiorentina della Società Africana d'Italia Firenze, 1885. Anno I. Vol. I. Fasc. 6.

Indice: Malfatti B. Il clima tropicale e i colonisti europei. — Chiminelli E. Littorale fra Assab e Massaua. Località poste sotto il protettorato italiano.

Boletin de la Sociedad Geográphica de Madrid. 1885. Tomo XIX. Num. 5° y 6°.

Sumario: D. Alfonso XII. — Conflicto hispano-alemán. — Primeras noticias de Jucetán, por de Cesáreo Fernández Duro. — Visita de los exploradores portugueses Sres. Capello é Ivens. — Extracto de las actas de las sesiones celebradas por le Sociedad y por la Junta Directiva.

Boletim da Sociedade de Geographia de Lisboa. 1885. 5ª serie. Nr. 6.

Summario: Oppida restituta. (As cidades mortas de Portugal) por A. C. Borges de Figueiredo. — Exploraçao á Africa (nos ineditos da bibliotheca de Evora) por Lino de Assumpçao. — A ilha do Fogo de Cabo Verde e o seu vulcao, por Joaquim Vieira Botelho da Costa.

Az Osztrák-Magyar-Monarchia Irásban és Képben 5. füzet. Bécs és Alsó-Ausztria 2. füzete. Ára 30 kr. Kiadja a magy. kir. államnyomda Budapesten. Révai Testvérek bizománya.

Tartalma: Bécs története, Weisz Károlytól. — Bécs építkezésbeli fejlödése. A római épités maradványai, Hauser Alajostól. A középkori épités emlékei, Lind Károlytol. — Rajzok.

Természettudományi Közlöny. Budapest. 1886. XVIII. kötet, 197. füzet.

A kath. hitterjesztés lapjai. V. évfolyam II. füzet. Nagyvárad, 1866.

Tartalma: Kelet-Afrikai élet. — A »mesztic« lázadás Kanadában 1885.

A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leirása Irta Bedő Albert országos főerdőmester stb. I—III. kötet. Budapest, 1885. A szerző ajándéka.

A felső Duna rejtélyes benyomulása
a Rajna vízkörnyékébe.

Közli **Dr. Szabó József.**

(A folyó évi február 18-iki ülésen tartott előadás kivonata.)

A németországi geologok 1883. nyarán Stuttgartban tartották összejövetelöket, melyre a nemzetközi geologiai kongresszus tagjai, kik Zürichben tanácskoztak szintén meghivattak. Én ilyen meghivásnak engedve, Svájczból Stuttgartba mentem és részt vettem a geologiai kirándulásokban Dr. Fraas tanár vezetése mellett, a mely kirándulások fő része a mintaszerű Jura és Trias rétegsorozatának bemutatására volt ugyan irányozva, de e mellett én hangoztattam a feltörő vulkáni kúphegyek megtekintését, és különösen érdeklődtem a programm azon pontja iránt, mely úgy hangzott, hogy a Duna rejtélyesen a Rajna vízkörnyékébe csap át.

Würtenberg geologiai átkutatása már nagyon haladott állapotot tanúsít, nemcsak meg van annak geologiai térképe népies fali térkép alakban is, mint itt bemutathatom, de a mi aztán Würtenberg sajátja, ez az ottani vasutvonalak geologiai profilozása, mit Dr. Oscar Fraas az ország jeles geologja vitt keresztül és a Würtenbergi királyi statistikai topografiai hivatal kiad színes nyomásban. Ez igen követésre méltó módon ismertet meg a hegység szerkezetével, felhasználva azon feltárásokat, melyeket a vasúti munkálatok alkalmával egyszerű hegyoldal levágás vagy bevágás tunnel stb. által kaptak s a melyek ily nagy mérvben és ily nagy közvetlenségben máskép rendelkezésünkre sem állottak volna. A vasúti építkezések nem kevésbbé nyitják meg a föld belsejét mint a bánya-

míveletek. Eddig tudtommal két füzet jelent meg 4 profillal, melyeket van szerencsém bemutatni.

Ezen profilok közül a IV-ik számú az »Die obere Donaubahn von Rottweil nach Immendingen« felírattal, azon hely, melynél a Duna ezen nevezetes elfolyása észlelhető.

Immendingen egy csekély falu a badeni herczegségben a Duna bal partján, melyben azonban nevezetes ipar van fejlesztve, különösen feltünnek Fürst von Fürstenberg vashámorai és gépgyára, melyek vízerővel vannak hajtva. A vizet a Duna szolgáltatja, az ottani Duna, a mit Dunának nevezni nekem erőltetésembe került, kinek szemei a budapesti Dunához vannak szokva, az kisebb mint a Zagyva az ő alsó folyásában vagy a Garam a garam-berzenczei vasútállomás táján. Nagyobb vízerőre akarván szert tenni, a herczegi birtok igazgatósága gátakat építtetett a Duna feltorlasztására, de az eredmény az lett, hogy azért több vizet nem kaptak. Gyanúba vették a Duna felsőbb iparvállalatait, de az minden nyomozás daczára alaptalannak bizonyult be. A dolog mindinkább érdekesebbé válván, végre mérnökök lettek felkérve az ok felderítésére s ezek a Duna jobb partján találtak egy alig feltünő helyet, hol a víz lefoly, sőt ezenkivül még egyéb ilyen helyek is vannak és meg lett állapítva, hogy Immendingen és Möhringen között 2—3 kilométer hoszzaságban a parthegység Fehér Jura rétegei, több helyen meg vannak törve és ezen megtöréseken még tovább is mint Möhringen, t. i. egész Tuttlingen-ig mi már Würtenberg-be esik, szárazság alkalmával a Duna végkép elapad, úgy hogy feneke kilátszik. Már most közel volt a gyanú, hogy azokon a hasadékokon keresztül a hegység ellenkező oldalán délnyugati irányban mint forrás-tó megjelenő Aach folyó nem egyéb, mint az eltünő Duna vizének megjelenése, de megjelenése a Rajna völgyben, hol az Aach a Bodensee-be foly.

A dolog bonyolódott, mert az Aach mentében is nevezetes iparvállalatok vannak s így a vízjog kérdésének szempontjából a törvényszékek kellő tájékoztatására a kormányok is beavatkoztak. A badeni kormány Dr. Knop tanárt kérte fel annak exakt megállapítására, valjon az Aach folyó »im Badischen Oberlande« csakugyan áll-e hidrografiai viszonyban a Dunával.

Dr. Knop a kősó probát ajánlotta, de alkalmaztak más kettőt is, egyik nyers pala-olaj Glasgow-ból, mely a víznek saját izt és végre fluoresceint, mi pedig annak különös szinjátékot kölcsönöz.

A kisérlethez hozzá készültek már 1876-ban, de a víz oly

magas volt, hogy jobbnak tartották elhalasztani; ellenben 1877. szeptemberben a víz igen alászállott, úgy hogy Immendingen és Möhringen között a partokon a repedések kilátszottak. Ezek között kiválasztották a legnagyobbat azon vagy 40 láb magas töltés tövénél, mely Möhringen-ről Hattingen felé vezet, annál inkább, mert itt már egy beszakadási fülke is képződött, mely előtt ágakból és kövekből alkalmas torlasz jött létre, honnét a kisérletet jól lehetett intézni.

A legelső kisérlet a nyers pala-olajjal úgy történt, hogy egy 50 méter hosszú kautsuk csövet eresztettek be a hasadékba s ebbe 4 hordóból vagy 12 mázsa olajat bocsátottak a hasadékba. Ezáltal arról akartak meggyőződést szerezni, valjon egy uszó folyadék, melyet szagáról és izéről felismerni könnyü, meg fog-e jelenni az Aach vizében és hogy ennél fogva nyilt csatorna köti-e össze a Dunát és az Aachot; másodszor, hogy mennyi idő kell ahoz, hogy az Aach forrásnál az olaj megjelenése észlelhető legyen.

A kisérletet a Dunán megkezdették szeptember 22-én d. u. 4 órakor. A következő két nap az Aach forrásnál mi változás sem mutatkozott, de igenis szeptember 25-én reggel 6 órakor a víz előbb gyengén majd aztán erősen kreosot izű lett. Ez körülbelül 60 óra után következett be.

A kősó kisérletet szeptember 24-én kezdették meg, ugyanazon hasadékba fokozatosan 200 mázsa kősót dobtak be hatósági felügyelet mellett. A porsó behányás 1 órát vett igénybe. Minthogy pedig a Duna felszine és az Aach forrás között a szintkülönbség 550 láb, igen valószinű, hogy ezen kősó mennyiséget a nagy esésü víz nemsokára feloldotta s magával ragadta. Az Aach vizét szorgosan merítették, üvegekbe tették és Karlsruhe-ban egy kemiai laboratoriumba vitték, hol aztán meghatározták azon többletet, mely a víz természetes Chlornatrium tartalmán felül jött bele. Ezen fáradságos kisérletek alapján ki lett mutatva, hogy a Duna elsülyedési hasadékba behányt kősó közel egész mennyisége ismét fel volt találva az Aach forrásban.

A kősó által elért eredményt szemmel láthatólag is bebizonyítani, de még inkább annak megállapítása szempontjából, hogy nemcsak ezen egy, de több víznyelő és elvezető repedés is van a Duna mentén fölebb, Ten Brink egyike az Aach folyó mellett letelepedett gyártulajdonosoknak még azt a szép, de költséges kisérletet is megtette, hogy 10 kilogramm fluoresceint higított natronlugban öntetett a hasadékokba. Az eredmény itt is az volt, hogy

60 óra eltelte után vették észre az Aach forrás-tóban a pompás fluorescentiát. A gyönyörü zöldfény a forrásvíz tavában 36 óra hosszáig maradt látható.

A kisérletekből kiderült: a) Hogy az Aach és Duna között közvetlen összefüggés van.

b) A Duna legkisebb vizállása alkalmával azt lehet kivenni, hogy az Aach patak fele része a Duna által van szolgáltatva, míg más fele más forrásokból juthat oda.

c) A Duna és Aach között az összefüggés a fehér Jura mészköveiben levő repedések által eszközöltetik. A fehér Jura rétegek vastagsága ott vagy 1000 láb.

d) Minthogy a repedési rendszer egy a Rauh Alp és Randen között elterülő teknő alakú rétegzetben van, feltehető, hogy a repedések lefelé tágúlnak és így a víz a mészkő feküjét képező márgás és agyagos rétegekig lehatol, hogy aztán a vagy 11 kilométer hosszú útat megtevén az Aach forrástóban a közlekedő csövek elvének megfelelőleg felbugyogjon.

e) A Duna tája Immendingen, Möhringen és Tuttlingen között kevesebbé alkalmatos egy csupán csak vízmotorra alapított iparra, mint az Aach vidéke; mert eltekintve azon igen extrem ingadozásoktól, melyet a Dunánál annak 0° foka és legmagasabb állása között tapasztalnak, mi az Aach-nál csak kis különbséget tesz ki, geologiai szempontból előre mondható, hogy a Duna vizét elnyelő repedések az idő folytán nagyobbak lesznek és megfelelőleg több vizet vezetnek el, mi az Aach javára szolgál.

Mindezek után tiszta geografiai szempontból állíthatni, hogy a Duna a Fekete tenger vízkörnyékébe nem kizárólag tartozik, hanem legfelső folyásában alattomosan az Éjszaki tengernek is adózik, sőt időnkint csupán ebbe foly.

Midőn én néztem (1883. aug. 17.), a Duna nem volt ugyan eléggé alacsony arra, hogy ezen érdekes tüneményt nagy arányban láthattam volna, de Dr. Fraas Immendingennél átvezetett egy hídon a Dunán ennek jobb partjára s ott egy bozót által eltakarva megmutatta a fő repedések egyikét, s ott állva a víz bugyborékoló hangja is kivehető volt.

Przeválszkij M. Nikoláj orosz ezredes
negyedik középázsiai útjáról.

A »Földrajzi Közlemények« 1885. évi folyamának több füzetében részletesen ismertettem a fáradhatatlan orosz utazó legújabb útjának érdekesebb mozzanatait; most, hogy előttem vannak az utazás további folyamának részletei, kötelességemnek tartom azok közlését. Általános tájékozásúl megjegyzem, hogy Tibet fővárosát Przeválszkij ezúttal talán még annyira sem közelítette meg, mint harmadik útjában. Nem tartom érdektelennek felemlíteni a »Pall Mall Gazette« ama hírét, hogy legújabban Dufferin lord, indiai alkirály Macaulay indiai tisztviselőt azzal az utasítással küldte Pekingbe, hogy a Tibettel való kereskedést illetőleg eszközölje ki a sinai kormány beleegyezését, miután Tibet részéről a közvetetlen kereskedelmi összeköttetés ellen kifogás nincsen. Eme kitérés után visszatérek Przeválszkijhoz, kinek az orosz trónörököshöz intézett s utazásának főbb mozzanatairól részletesebben megjelenő levelei csak nem rég láttak napvilágot az orosz hadügyminiszter hivatalos közlönyében, a »Russzkij Invalid«-ban.

A nevezetes utazó 1885. augusztus 22-éről ezeket írja: »Csira oáz, Khotántól 80 kméternyire nyugatnak.

Február első harmadában elértük a Lob-nort s közel két hónapot tölténk itten, a költöző madarak útjának s a helyi lakosságnak tanulmányozásával foglalkozván. Az utóbbiak szivesen fogadtak és legalább százszor őszintébbek voltak, mint 1876-ban, mikor a kasgari Jakub-bek embereivel jártam itten.

A lob-noriak száma, mindkét nemet beleértve, megüti a négyszáz lelket; nádasokban élnek, halászattal, kacsafogdosással foglalkoznak, részben szarvasmarhát is tenyésztenek, sőt néminemű földmívelést is üznek. Kuncsikán bek igazgatja őket. Ezt a jó embert rendkivül szeretik alattvalói, nem hiában gondoskodik is róluk, akárha édes gyermekei volnának. Különben ő maga inséggel küzd, mert a sinaiak különféle pressio segélyével kicsikarták barmait, sőt pénzét is, melyet Lob-nor sok évi kormányzása alatt gyüjtött volt. Kivált annak az újításnak meggátlása, hogy a lob-noriak varkocsot ne viseljenek, került sok áldozatába a beknek.

A lob-noriak a mongol és türk faj vegyülékét képezik. Őseiknek Kavria volt a nevük; Lol városában éltek, melynek terjedelmes romjai manapság is láthatók Lob-nortól 30 kmnyire délnek,

a Dzsánkhanszajdarján. Időszámításunk XIV-dik századában Lol feldulatott (az idevalók közt élő szájhagyomány szerint három évvel előbb, mint sem Togluk-Timur khán felvette a mohamedán hitet) és lakosai felkonczoltattak. Csupán jelentéktelen töredékük nyert menedéket Lob-nor nádasaiban, melyeknek közepette most is tanyáz; azonfelül egynéhány család letelepedett Keria, Khotán és Akszu környékén. Kezdetben a lob-noriak teljesen isolálva voltak, s csak negyven év óta, hogy Csarkhalük falvában khotáni gyarmat alakúlt, kezdtek némileg hozzátörődni a földmíveléshez, s szakítani ősi vadságukkal.

Februárban a kacsák, ludak költözését szemléltük; márczius 11-én elindult a Tarim folyó jege, míg a Lob-nor csak márczius végével szakított a jeges burokkal, mikor már déltájon 30·5 C° volt a meleg árnyékban. Aztán megkezdődött a nagy szélfuvás, porral lepte el az egész égboltot; különben is jellemző járuléka ez a Tarim medenczéjének, hol a kék égboltozat ritka mint a fehér holló. Ennek a portengernek lerakodásából származik a lősz nćven ismert termékeny talaj.

Aprilis 1-én istenhozzádot mondtunk Lob-nornak, és Csarkhalünk falván át Csercsen oáznak indultunk, mely Lob-nortól 380 km. távolságra van. Ennek az útnak utolsó harmada a peremalkotó tibeti hegyekből eredő Csercsen-Darja folyón fölfelé viszen. Ezek a hegyek szakadatlan, gygasi fallal veszik közül az egész tibeti fensíkot a Hoang-ho felső folyásától egészen a Karakorumig. Keleti részük a Nan-san, közepük az Altün-tag. A szóban forgó hegyláncz ama részének mely a Csercsen folyó forrásvidékétől délnyugotra esik, az idevaló lakosok nem adtak külön nevet, miért is annak a Csercsen és a Keri folyók közti részét elneveztem Russzkij (Orosz) hegyláncznak. A tibeti hegység peremén elterülő sivatag talaját tar kovakőszemek s kavics alkotják, beljebb azonban merőben futóhomok uralkodik, mely az egész terimi medencze óriási belső medenczéjét kitölti. Ez a futó homok a minden rend nélkül hányt, vetett halmok és dombok csoportjaiból áll, melyeket barázdák és árkok választanak el egymástól. Vízet, növényzetet, állati életet ne keressen itt az ember.

Különben nagyon meglehet, hogy a homokos terek rengetegében helylyel-közzel fel-felüti fejét a föld alatt folydogáló víz, s kisebb oázokat alkot; ezeket a helyeket azonban épenséggel meg nem közelítheti a halandó.

A futó homok alkotta térség keleti szegélyén folydogál a

Csercsen-darja, rajta vitt a mi útunk is. A Tarim medenczéjének többi folyóival meg nem egyez a Csercsen természete, mert nem képez mély, teknő alaku ágyat, hanem széles s gyakran változó mederben rohan tova a homokos talajon. A víz folyása nagyon gyors, mélysége, leszámítva az örvényeket, jelentéktelen, víze szerfelett zavaros. S mégis sok hal tenyész ebben a folyóban; öt fajtára bukkantam itten, melyek közül az egyik hossza megüté a 120 cmt, súlya a 33 fontot.

A Csercsen-darja partjait széles sávban satnya növényzet szegélyezi. A fa-világot csupán az egy nyárfa, itteni neve »tugrok«, képviseli; a cserjék rovására esik a tamarisk, miricaria, meg egy sós növény; nád dúsan terem a part mentén. Bizony tavaszszal is (április végén) szegényes képet tár elénk az itteni növényzet. Ámbátor tisztességes hőség uralkodott, virány nélkül szükölködék a a látás mezeje, a virágot helyettesíték a scorpiók, pillék helyett csendes időben itt teremtek a szunyogok s apró legyek fellegei.

Az állatvilág sem különb a növényvilágnál. Láttunk karaszulta antilopot, maral nevű szarvast és vadkant, farkas, róka, nyul és apró rágcsálók szintén ismeretesek e tájon. Szajkó, veréb, harkály, poszáta, gébics, banka, parti fecske - gyakoriak, a fáczánok gyérek valának. Általán véve síri csönd honolt nemcsak a szomszéd sivatagon, hanem a folyó partján is.

Április 26-án elértük a Csercsen-oázt, mely 1160 m. magasságban fekszik, s a Csercsen folyóhoz simúl, 64 kmnyire a hegyekből való kiérése pontjától és miként Közép-Ázsia egyéb oázai is, úgy tetszik a szemnek, mint a vad sivatag középére szórt zöld sziget. Mintegy 600 udvart rejt magába, körülbelül 3000 mindkét némű lakossal. Ez a telep csak kilenczven év óta jött létre, alapították a Chotánból, Keriából, Akszuból és Kasgarból érkezett kivándorlók. A lakosok macsin és ardbül fajtához tartoznak külsőleg élesen elütnek egy a mástól. A macsin nép Kelet-Turkesztán ősi lakossága s mint ilyen mostanában annak dél-keleti részét foglalja el, jelesül a Csercsen-vártól kezdve Keriában, Chodánban, s a szomszédos hegyeken, sőt csekély számban Jarkendben is él. Az ardbülök az idevalók tanusága szerint, Akszutól Kasgárig bezárólag laknak. Ellenben Akszutól keletre, Boj, Kucsa és részben Kurlya városokban a churaszan nevű nép lakik, mely a hagyomány szerint még Nagy Sándor előtt érkezett Afganisztánból. Keleti Turkesztán eme nemzetiségeivel összevegyültek más népfajok is, kik többnyire mint hódítók s csak gyérebben mint kereskedők

és gyarmatosok léptek fel. Ilyenek valának a régi világban az ujgurok, sinaiak, arabok, mongolok, ujabban ismét a sinaiak, kokandiak, hinduk, afgánok és mások. A macsinok typicus vonásai a mongol vérrel való keveredésre mutatnak, mig az ardbülök nagyon hasonlók a zsidókhoz, vagy helyesebben a türk és semita fajok keverékét tüntetik elő.

Város, azaz fallal kerített hely a Csercsen-oázban nincsen, csupán magános tanyák találhatók itten, mezőktől, kertektől bekerítve. Gyümölcsöseikben alma-, kajszi és őszi baraczk-, szeder-, szilva-, körtefák és szőlő nőnek, a mezőkőn buzát, árpát, rizst, kukoriczát, babot, dohányt, dinnyét, tököt, sárgarépát és kevéske gyapotot is termesztenek. A mezőket, mint Sinában általán, inkább kerteknek lehet mondani. Egy vonalban a most lakott Csercsen-oázzal két régi város romjait is látni; a lakosok hite szerint a legrégibbet mintegy 3000 év előtt dúlta fel Rusztem-Dagesztan vitéz; a másik város ujabb keletű, s időszámításunk X. századában a mongolok elpusztították. Jelenleg mind a két város helyén terméketlen siyatag terül el, melyet részben lősz és homok halmok takarnak, helylyel-közzel házak és falak romjai állnak ki a homokból, cserepek és itt-ott emberi csontak hevernek. Az idevalók réz- és aranyérmeket, ezüst rúdakat, arany ruhadiszítéseket, drága köveket, üveggyöngyöt, kovács salakot, rézedényt s a mi nevezetes, üvegdarabokat találnak a legrégibb városban; az ujabb keletű városban pedig bőségesen találnak égetett téglát. Ásatások alkalmával fakoporsókra is bukkannak. A talaj és levegő száraz volta miatt a be nem balzsamozott hullák is némelykor majdnem épek maradtak. A férfiak igen nagy termetűek s hosszu hajuak; az asszonyok egy vagy két varkocsot viselnek.

Egyszer rábukkantak volt egy sírboltra, melyben tizenkét férfi hullája volt ülő helyzetben; más alkalommal fiatal leányt találtak a koporsóban. Szemei arany perselylyel voltak letakarva, állán és fejelágyán át arany lemez volt kötve; hosszú, szük gyapju ruha volt rajta (mely teljesen elmállott), melyet a mellén néhány aranycsillag diszített, míg lábai mezitelenek maradtak! Sőt nem csak a hullák, de még a koporsó fája is olyan épen maradtak, hogy a csercseniek a fát fel is dolgozzák. Sok sírban embericsontok mellett ló és bárányesontokat is találnak.

A csercseniek váltig erősítették, hogy a Csercsen folyó egész középső folyásában, a mai medertől mintegy 5—15 km. távolra nyugotnak régi városok és telepek nyomai találhatók. Végre Cser-

csenben épen úgy, mint előbb a Lob-noron s utóbb a Keria-oázon hallottuk azt a szájhagyományt, hogy a Chotan, Akszu és Lob-nor közti térségen valamikor 23 város virágzott, melyek ma a futó homok alatt aluszszák örök álmaikat.

Csercsenben épen úgy, mint a Lob-noron s egyebütt, a helyi lakosság nagyon barátságosan fogadott. Ellenben a sinaiak mindenképen azon mesterkedtek, hogy sutytyomban megakaszszák utazásunkat. Igy megtiltották a lakosságnak, hogy nekünk élelmet, vezetőt adjon; azt hiresztelték rólunk, hogy rabolni járunk, szóval mindenkor igyekeztek leszólni bennünket. Mind a mellett a helyi lakosság jóindulattal fogadott s tőle telhetőleg iparkodott kedvünben járni. Egyszersmind nagyon panaszkodtak nyomoruságos tengődésükre s biztosítottak, hogy egytől egyig készek fellázadni sinai elnyomóik ellen. Sőt úgy az oázban, mint a hegyeken lakó népek főnökei nem egyszer kértek, hogy adjuk ki a parancsot a sinaiak kiirtására. »Semmit nem kivánunk annyira, mint hogy Oroszország alattvalói legyünk« — beszélték nekünk mindenütt. »Mi tudjuk, minő igazság uralkodik Orosz-Turkesztánban. Nálunk minden sinai tisztviselő vagy katona verhet büntetlenül bárkit, elveheti vagyonát, feleségét, gyermekeit a nélkül, hogy hajaszála meggörbülne. Aránytalanul nagy adót szednek tőlünk. Nem vagyunk képesek sokáig tűrni ezt a megalázást. Fellázadhatunk bármely perczben, mert rejtett helyen kész fegyverünk is van. Csak az a baj, hogy nincs vezérünk, adjanak legalább egy kozákot, legyen ő a mi vezetőnk.

A Csercsen-oázból két út viszen Keriába, egyik a sivatagon, másik a tibeti határszéli hegyek alatt, az utóbbi a nehezebb, de mivel ismeretlen téreken visz, s a tevéket sem üldözik a szunyogok s a tűrhetetlen hőség, — mi az utóbbit választottuk. Kivált a Csercsen-vártól a tibeti hegyek lábáig volt súlyos az út. Mint említém, a hegyláncznak ezt a részét Russzkij-nak kereszteltem el. Ez a hegylánczz közvetetlen folytatása a Tokuz-dabannak, mely a Moszkovszkij (moszkvai) hegylánczhoz csatlakozik. A Moszkovszkij-hegylánczz, a Kolumbus, Marco Polo, Burkhan-Buddha és más hegylánczokkal egyetemben a czájdámi medencze felől a tibeti fensík második benső kerítését képezi.

A Ruszkij-hegylánczz éjszak-keletről dél-nyugotnak vonul a Csercsen és Keri folyók közt 430 km. térségen. A tarimi mélyedésre néző oldalán mindenütt magas, olykor a hóvonalon átcsapó merőleges falat képez; kivált a délnyugoti része kiválik magasságával.

A hófedte pikek s a jégmezők szakadatlan változatban ismétlődnek s a Keri-folyó közelében óriási, gulaszerü csúcs emelkedik a hegyláncra, melynek magassága szemlátomást megüti a 6700—7000 m-t. Elneveztük a Szabaditó czár hegyének (Gora carja-oszvoboditelja.)

A hófödte ormokról csermelyek futnak le s a hegyalján elterülő róna üledékes talajában mély, futóárok szerü barázdákat alkotnak s aztán eltünnek a futóhomokban. Magok a hegyek a 3000—3700 m. magasságban türhető legelőkkel birnak, s rajtuk a helybeli macsin lakosság legelteti nyájait. Azonfelül a Russzkij-hegyláncz gazdag aranyban s a Sinában nagybecsü neffritben (ju-si). Különféle apróságok készülnek belőle, mint burnótszelenczék, tálkák, szekrénykék, sipok stb. A turkesztánok hite szerint a belőle készitett karperecz olyan tulajdonságu, hogy ha a hulla kezére teszik, megóvja azt az elrothadástól. Sőt a gazdag emberek ju-siból készíttetik koporsójuk vánkosát, úgy okoskodván, hogy e kő csudatevő ereje még hathatósabb lesz.

A Ruszkij-hegylánczon keresztül a tibeti fensikra alkalmas hágó nem vezet, noha — mint beszélik — az Uncselik — pasim temetkezőhelyénél levő Tolan-chadsi folyó szük völgyében volt ut. Ez a temetkező hely magában rejti keleti Turkesztán egyik legjobban imádott szentje, Dsafer-Szadük nővérének tetemeit, az Orosz-hegylánczcznak mintegy középtáján fekszik, és a zarándokok sokat látogatják. Azt tartja a hagyomány, hogy Uncselim-pasim, kinek a macsinok életére törtek, a hegyekbe menekült s ott a hol ma a mecset áll, a kendőjével intett. Ekkor az egyik hegy megnyilt s magába fogadta a szent szüzet. Mikor pedig bement a támadt nyiláson, a hegy ismét becsukódott, de olyan szerencsétlenül, hogy beszorította a megmenekült szent nő varkocsát, melynek végét a hivőknek most is mutogatják valahol a bálvány templom mellett fekvő sziklán. Ugyanitten forrás bugyog ki a sziklából, mely piros fehér és sárga szinü mészkavicsokat hoz ki a föld szinére. Az igazhivők felette nagyrabecsülik ezeket a kövecskéket s azt beszélik, hogy ezek Umcselik-pasim megkövesült könnyei, a ki manapság is, ott siratja a hegy gyomrában az emberek büneit.

A Csercsen-oáztól 420 km. utat megtevén, elértük e hasonnevü folyón fekvő s az Orosz-hegylánczctól 50 kmnyire levő Nia-oázt. A térség magassága 1280 m.; a lakóviskók száma 1000—1200-ra tehető. Minden tiz napban bazárt tartanak, melyre Keriából jönnek a kereskedők. A lakosok macsinok, kiket nagyon elhitványított a

Szorcsák nevü aranytelep közelléte. A telep ott van a Nia-folyón. a mint épen kitör a Russzkij-hegylánczból.

Jobb pihenőt találtunk Jaszulgun nevü falucskában, hol pár napot töltöttünk, várakozva a még Csercsenben megbetegedett fordítónkra. Jaszulgúnban nagyon jó mesterséges tó van, melyben naponkint többször megfürödtünk, mikor is árnyékban 37·8 C° volt a meleg (junius elején). A falusiak jólelkü, barátságos népség. A falusi élet egész valójában nyilvánult itt előttünk; meztelen gyermekek futkostak fürödtek, játszadoztak, olykor hajba is kaptak. A falusi élet itt egészen olyan mint nálunk, de ez a falusi nép jobb mint az itteni városi lakosság.

Innét két járóra elértük a Keria-oázt, mely a legnagyobb az eddig általunk látottak közt. A Keri-Darja mentén fekszik ez; a nevezett folyó a tibeti fensikról érkezik és még vagy 200 km. utat megtevén, nyoma vész a homokban.

Keriában van 3000 kunyhó, de város nincs benne; hetenkint kétszer van itt bazar. Ennekelőtte Chotannak volt alárendelve közigazgatásilag, most azonban a kasgari hatóságnak alávetett külön sinai járást képez. Beszélik, hogy ebben a járásban mintegy 12 ezer család lakik. Gondosan müvelik földeiket és jó gyümölcsöt termesztenek.

A sinai hatóságok, kikkel először a Keri-oázban találkozánk, szinlelt előzékenységgel fogadtak, mig hátunk mögött kigyót-békát kiáltottak reánk. Igy midőn az ottani amban arról értesült, hogy Tibetbe akarunk menni, suttyomban két hidat szétromboltatott a hegyek közt, s az ösvényeket kövekkel eltorlaszoltatta. S ugyanekkor az istenadta ambanja annyira félt odaérkezésünktől s attól, hogy a lakosság valamiképen fel ne lázadjon, hogy erőhatalommal elszedetett tőlük minden élelmi készletet, azt nyolcz kunyhóban elhelyezte, s a kunyhókat aláaknázta. A jámbor úgy számított, hogy lázadás esetén levegőbe röpíti a felhalmozott élelemkészletet, tessék aztán lázadni, ha nincs kenyér. Sőt az amban ezenkivül sok éjszakát töltött kiséretével a sivatagban, egy sátorban, hogy meg ne lephessék. A szepegés annyira erőt vett a buzgó tisztviselőn, hogy a lakosoktól elszedette azokat a kurta késeket is, melyeket az övökre akasztva hordanak és letörerette a gyilkos szerszám hegyét. Bizony megtölthetnék pár lapot amaz ostobaságok leirásával, melyeket a megrémült sinaiak saját tekintélyüket csorbitván, elkövettek.

A nyert tudósítások szerint innét tevén eljutni Tibetbe, lehe-

tetlennek bizonyult, s aztán a szegény állatok is annyira el voltak csigázva, hogy a tibeti kirándulás számára 30 lovat béreltem. A fölösleges podgyászt rábiztam a helybeli kormányzóra, az 51 tevét pedig elküldtem az oáztól nem messze fekvő legelőre hat kozák felügyelete alatt. Mi tizenöten pedig könnyü szerrel elindultunk Keriától délnek, remélve, hogy mi eljutunk Tibetbe azon a szoroson, melyen 1871-ben a Ladakból elindult pundit haladott. Fájdalom reményünk dugába dőlt. A Kurabfolyótól átszelt völgyszoros a nagy vizállás miatt járhatatlannak bizonyult; más utról pedig e tájon tudomásunk nincs. E helyett átkutattuk az oázhoz közel fekvő hegyeket. Közvetetlen fotytatásai ezek a Russzkij-hegyláncznak és a helybeliek nem is adtak neki közös nevet, csupán egyes csucsokat és szorosokat láttak el névvel. Ismét a keresztelő Szt-János mesterségében kellett kontárkodnom, s el is neveztem a szóban forgó hegységet K e r i-h e g y l á n c z n a k. Keletről nyugotra 170 km-nyire huzódik ez a hegyláncz a Keri és a Jurun-Kas folyók közt; ez utóbbi elválasztja ama hegyektől, melyek még tovább vonulnak nyugotra Karakorum felé. A Keri-hegyláncz a hóvonal fölé emelkedő részében magas, meredek és szakadékos falat képez; a hóval takart csucsok a hegygerincz külső felén ormokat alkotnak, s a hóval fedett térség átalában nagy. Dominálo magaslatot nem láttunk, noha egyes csoportok bizonyára megütik a 6000 métert. Kár, hogy a folytonos esőzés miatt méréseket nem eszközölhettünk; különben ez az utunk emlékezetes marad, mert ez itt töltött huszonöt nap alatt csak huszonöt napig szakadt az eső.

A Keri-hegyláncz flórája és faunája fajok tekintetében nagyon szegény. Fa, bokor nincs itten.

Itteni időzésünk alkalmával megismerkedtünk az itten déli macsinokkal s úgy a hogy tanulmányoztuk a csekély számú, de nagyon érdekes p o l u népet. A polu nép 50 udvarból álló faluja 2440 m. magasságon fekszik a Kurab folyó mellett a Keri folyóba ömlésétől 5 kmnyire. A közügyeket választott főnök (akszakal) intézi nálok. Főfoglalkozásuk földmivelés és baromtenyésztés. Vallásra nézve szunniták. Származásra nézve tibetiek s a hagyomány szerint igy kerültek ide:

Valamikor régesrégen királyt szoktak volt választani nyugoti Tibetben, még pedig azzal a kikötéssel, hogy ha letelt uralkodásának kilenczedik éve, akár jó, akár rossz király volt, — megölték. Egy Chatam nevű király, kire hasonló sors várt, háromszász hivével megmenekült a haláltól s a Keri folyó forrásvidékén, tehát Tibetben,

gyarmatot alapított. De a mongolok nemsokára megrohanták a telepet s feldulták azt. Csupán Chatam, az ő felesége, fia, meg két hive birt megmenekülni. Ezek a menekültek kiérvén a tibeti hegyekből, a helybeli macsinokkal összeházasodva, létrehozták a mai Polu nevű gyarmatot. Chatam nyolczadik ága él most itten.

A mi külsejöket illeti, physiognomiájok tarka vegyületet képez; leginkább a macsin typus uralkodó náluk, mig a tibetinek alig maradt nyoma. A nyelvök is macsin nyelv, melyben alig maradt valami a tibetiből. Életük módja, szokásaik, ruházatuk azonos a macsinokéval.

Még a macsinok-ról fogok megemlékezni.

Keleti Turkesztán tősgyökeres lakosságának tartják magukat s annak déli részét lakják ma. Oázokban és hegyekben is élnek; az utóbbi helyen jobban megőrizték typusokat. Számukat adni nem tudom; a Keri-oazban mintegy 12 ezer macsú család lakik.

A hegyi macsinok a Russzkij-, Keri- és Karanga-tag * hegyláncokban laknak. Külsejükre a mongol és árja fajok keverékét mutatják, melyben az utóbbi az uralkodó. Járomcsontjuk nagyon kiáll; orruk hegye lapos, noha az orrtő nincs ugy benyomva, mint a valódi mongoloknál; a szakálnövés aránylag véve gyenge, kivált a barkó s a bajusz gyengén fejlődik; szemeik nagyok, s egyenesen állók; homlokuk lapos; ajkaik jókora vastagok; növésük kicsiny vagy legfeljebb a közép magasságig ér; testök alkotása gyenge; bőrük szine sötét, akár a mongoloké. Ámbátor hajuk és szemük szine túlnyomóan fekete, de azért gyakran látni kék és szürke szemü, gesztenyeszin, vörhenyes, olykor egészen szőke hajú férfiakat. Ez pedig nagyon fontos körülmény. Vajjon a macsinok nem egyenes utódai-e keleti Turkesztan ama kékszemü és vörös hajú lakosainak, kik a sinai évkönyvek tanúsága szerint szakák vagy getak neven éltek itten időszámlálásunk előtt?

Az oázbeli macsinok agyagkunyhókban, a hegyiek vermekben laknak. Rendkivül fecsegők, sőt ebben a tekintetben a férfiak még a nőket is felülmúlják. Aztán mindannyian gyávák és nagy tivornyázók. Dal, zene, táncz kedvelt szórakozásuk, még ha a legzordonabb hegyhasadékok közt laknak is. Szerencséjök, hogy nem ismerik a szeszes italokat, különben elinnák a lelküket is. Jellemző vonásuk, hogy a gyermekeket nagyon szeretik s szüleiket becsülik.

* Ezen a néven ismert a Keriatól délnek fekvő hegyvidék. Azt hiszem, hogy Karanga-tag néven lehet nevezni azt a hótól takart hegyláncot, mely a Keri-hegyláncz folytatásaképen a Jurun-kus folyótól a Karakorumig huzódik és a Kün-Lün legnyugatibb részét képezi. Przsev.

A férfiaknak rendesen egy, néha két vagy több feleségök is van, de mert a válás nagyon könnyen megy, gyakran látunk itten asszonyt, kinek hatodik, vagy épen hetedik ura van. A leányok 12—15 év közt férjhez mennek; a férfiak 15 éves korukban már házasodnak. A második ágbeli rokonság házassági akadályt nem képez, a nagybácsi elveheti a hugát s viszont. A házasság egyszerüen történik és olcsón; a temetés mohammedan szertartás szerint megy végbe; de az elhúnyt rokonai negyven napig tartoznak a halott sirján tartózkodni. Ezt azonban nem tartják meg pontosan. Mégis minden csütörtökön összegyülnek az ősök sirjainál, imádják őket és segítséget kérnek az élet terheinek elviselésére. Az összes macsinok szunniták.

»Augusztus közepén a chotani útra értünk ki, Csira-oázba tartván. A Chotán folyó mentén Akszuba megyünk, aztán átlépjük a Tian-Sánt és hazánk határait elérjük«.

Mire e sorok megjelennek, Przseválszkij bizonyára Szentpétervárra érkezik. Utazásának eredményeiről annak idejében bátor leszek értesíteni a t. olvasókat. Csopey.

Revoil György utazása a szomalik országában.

Revoil György, a Magyar Földrajzi Társaság tiszteletbeli tagja, társaságunk könyvtára számára beküldte második utazásának a leirását, mely La Vallée du Darror czím alatt oly díszes kiállítással jelent meg, a minővel csak franczia művek szoktak megjelenni.

Marseilleből előbb Adenba utazott és onnan indult tulajdonképeni útjára. Adenból Merâyaba hajózott, a hol a szomalik igen szivesen fogadták, mert még nem felejtették el, hogyan gyógyította betegeiket, mikor először volt náluk. Már itt hallotta, hogy a belföldön a háború és szárazság miatt nagy a nyomor. Mégis a fejedelem megadta neki az amant, a sérthetetlenséget és elvitte magával Berguelbe, mely már az Indiai-oczeán partján van. Merâyaból a tengerparton mentek a Gardafui fokig és onnan tovább Berguelig. Visszafelé azonban átvágták Afrikának az éjszakkeleti sarkát. Mikor Merâyaba visszatértek, Revoil szeretett volna a belföldre menni, de a fejedelem nem eresztette, hogy minél tovább zsarolhassa vendégét. Végre Revoil megunta a dolgot és Bender Gásemba hajózott; ott

is sok baja volt, sőt életét koczkáztatta, mikor egy rabszolgát megakart védeni. Végre elindult a belföldre, de csak a Darror völgyéig jutott, a honnan vissza kellett fordulnia. Ekkor áthajózott Adenba, hogy gyűjteményeit és jegyzeteit biztos helyen hagyhassa, mielőtt harmadszor próbál a felföldre behatolni.

Harmadszor Lasgoréból próbált szerencsét, de most is csak a Darror völgyéig jutott és rövid útjában élete és holmija kétszer is veszedelemben forgott. Egyszer a fejedelem akarta kirabolni és megöletni, másszor pedig a saját emberei akarták kifosztani.

Utleirásához egy térkép van csatolva, melyen először van pontosan föltüntetve a Darror völgyének felső szakasza. Térképén látszólag kevés a haladás, de csakis látszólag, mert oly vad országban az is sok. Elődjei közül kevesen dicsekedhetnek annyi sikerrel is.

Az ötvenes évek óta a tudomány alig méltatta figyelemre a szomalik országát. Csak most néhány év óta látogatják sűrűbben az utazók, mióta az európai államok versenye az idegen világrészekben, főkép a Vörös-tenger mellékén annyira fokozódott. Revoil ez ujabb ntazók egyik legjelesebbike. Művének utolsó fejezetében tapasztalatait összefoglalva oly tiszta képét adja az országnak és a népnek, a minővel eddig nem birtunk. — Ime itt vannak belőle a fő vonások.

A szomalik országának tengerpartja részint homokos sikság, részint szirtes meredekség. A part mögött nagy felföld emelkedik, melynek magassága a Kárpátokéval vetekedik. A partvidék földünk legforróbb részeihez tartozik, a felföld hűvösebb. Eső ritkán esik, de ha megered, rendesen zivatar kíséri. A szakadó zápor ilyenkor zúgó patakokat, sőt valóságos folyamokat képez, mint a minő a Darror is, melynek medre van akkora, mint a Tiszáé. De mihelyt a zápor eláll, a folyók, patakok is eltűnnek. Nem éri el a tengert egy patak, de még egy erecske se. A folyók mind *aszók* vagy a a hogy az olaszok mondják, *fiumarák*. E kedvezőtlen éghajlati és hydrographiai viszonyok következtében az ország legnagyobb része merő homok- és kavicssivatag, mely csak helyenként váltakozik legelőnek használható pusztasággal. Terjedelmes erdőségek nincsenek, de a felföld peremét parkszerűen borítja a növényzet, mely nagyon hasonló Abeszszinia flórájához; itt is közönségesek a kaktuszforma óriási kutyatej-féle fák. E völgyekben szüremlik össze az a kevés nedvesség, a mi a nap hevétől el nem párolog. Csakis ott vannak állandó források, csergedező erecskék, melyek néhány száz lépésnyire bírnak jutni, mielőtt a homokba vesznének. E forrásokhoz járnak inni a szomjas pusztai vadak, melyek közül a vidékre

legjelemzőbbek az antilopok. E forrásokhoz hajtják itatóra a nyájakat és innen hordják az ivóvizet a városokba és a hajókra nagy kecsketömlőkben.

A szomali nép pásztorkodásból él. Nagy teve- és juhnyájak legelésznek szerte a pusztaságon; a felföldön gulyákat, méneseket, öszvéreket tartanak. A nép föl- alá kóborol nyájaival legelőről-legelőre; a hol a fű jó, fölütik sátraikat és ott maradnak, a meddig lehet. Azért nincs egyetlen állandó helység se az ország belsejében. Sátor is csak kevés szokott együtt lenni, legfölebb tíz-tizenöt. Csakis a források környéke állandóan népes. — E pásztorok csaknem kizárólag tejből élnek, legföllebb még némi vad növényekből; az egész országban nincs egy talpalatnyi szántóföld se. A tengerparti városok tulajdonképen csak v á s á r h e l y e k, melyek az év legnagyobb részében el vannak hagyatva. Csak kevés vásárhelynek van némi állandó lakossága, mely szintén sátrakban lakik; de mindenütt van egy-egy kastély és mecset vert földből. E vásárhelyeken az év bizonyos szakában, mikor az Arab-tengerben kedvező szelek fúnak, megjelennek a kereskedőbárkák Arábiából, Perzsiából, Indiából és Zanzibarból. Ott a belföldi törzsek karaván jaival találkoznak. E karavánok a belföldről bőröket, vajat, gummi arabicumot, tömjént és strucztollat hoznak, melyekért a kereskedőktől eszközöket, fegyvert, cziczomát, rizst cserélnek. A vásár hat-hét hétig tart; mikor vége van, a hajók elvitorláznak éjszakra, keletre, a karavánok meg elvonulnak délre; azután megint csendes, elhagyatott a hely, a hol néhány nap előtt még tíz-tizenötezer ember zsibaja hangzott.

Minden szomali törzsnek ki van szabva a területe, melyre más törzsbeliek nem hajthatják nyájaikat engedelem nélkül. A szomszédos törzsek rendesen szövetkeznek úgy, hogy szükség esetén kölcsönösen megengedik a legeltetést. Háborús időben e szövetség felbomlik. Béke, teljes nyugalom tulajdonképen soha sincsen. A pásztorok mindig állig fegyverkezve őrzik nyájukat és fel-felállnak a dombokra, a honnan messzire belátják a vidéket éles szemükkel. Ha gyanus embereket látnak, rögtön fellármázzák az egész törzsüket. A rablások napirenden vannak és sok nyomoruságot okoznak. Minden törzsnek van örökös fejedelme, a ki gyakran a parti vásárhelyeken székel; azonban e törzsfők hatalma gazdagságuktól és személyes tulajdonságaiktól függ. A közügyekről nyilvános gyűlésekben határoznak, a melyekben bárki részt vehet. A vérbosszú egyesek és egész törzsek közt általános divatban van.

Egy ember tettéért egész törzse felelős. Alávalónak tartják, és kegyetlenül büntetik azt, a ki saját törzsebelijének tesz kárt; ellenben a ki idegen törzs vagyonából lop vagy rabol, azt derék embernek becsülik.

Bármilyen idegen ember érkezik egy törzshöz, annak a b a n t azaz gazdát kell szerezni, a ki életéért kezeskedik és mindenben segítségére van jó jutalomért. A kereskedőknek és utazóknak ez a legnagyobb vámjuk. Az idegent zsarolják, a meddig csak valamit sejtenek nála. Revoilt is e szíves gazdák fosztogatták leginkább.

A szomali part jelenleg minden európai nép közül az angolnak a legfontosabb, mert nagy kikötő állomásuk, Aden onnan kapja táplálékának jelentékeny részét, főkép a friss húst, vágómarhát és a vajat. A hetvenes években a nyugati vásárhelyeket elfoglalta Egyptom. Egy-két évvel ezelőtt a helyőrséget mindenünnen hazahívták; az egyptomi zászló helyén most angol zászló lobog és maroknyi indiai katonaság tartja fenn a rendet. Az ország azon része, melyben Revoil járt, még teljesen független; e szilaj nép nem is fogja könnyen igába hajtani a nyakát. Revoil a bejárt nagy országrész egész lakosságát csak 30,000 lélekre becsüli és azt mondja, hogy a nomádok és a vásárhelyiek, szóval minden ember ismerős, a mi csakis ott lehetséges, a hol ilyen kevés ember és ilyen mozgékony nép lakik.

Revoil műve oly érdekes, a mily érdekes országról szól és oly tanulságos, a mily komoly ember írta. Az ujabb utazási művek legjobbjaihoz sorozható. Bár minden utazó adna egy olyan összefoglaló áttekintést, mint a milyennel Revoil művét befejezi. Társulatunk tagjainak figyelmébe ajánlom. Simonyi Jenő.

KÖNYVÉSZET.

A török faj. Vámbéry Árminnak ily czimü munkáját, melyről előbbi füzetünk bőven szólt, a Petermann-féle Mitteilungennek is tüzetesen ismertetik.

A német kritikus nagy elismeréssel nyilatkozik a mű tudományos becséről, a szerző jeles tehetségeiről és nagy készültségéről, mégis kifogásolja, hogy Vámbéry nem foglalkozik mindegyik török néptörzszsel egyenlő terjedelemben, ki nem terjeszkedik a törzsek nemzetgazdasági tevékenységére, nem jogi viszonyaikra, hogy kis mértékben alkalmazza az összehasonlító módszert és sötét nézeteket (düstre An-

schauungen) vall az izlam culturalis befolyásáról és a török faj jövőjéről.

E kifogások azt a benyomást teszik az olvasóra, mintha a kritikus a kákán minden áron csomót akarna keresni és szándékosan elhallgatni óhajtaná Vámbéry nagy érdemét, hogy a török fajról első izben nyujt kerek, összefüggő uttörő ethnologiai munkát.

Mert komoly kifogás számba csak nem mehet az, hogy az ethnographiailag különböző mértékben fejlődött török törzseket nem egyenlő mértékben tárgyalja, hogy több tért enged a jelentékenyebbnek és rövidebben végez a jelentéktelenebbel. A nomád és félnomád népek nemzetgazdasági tevékenységéről bajos szólani. Nem teszik azt más ethnographok sem, annál kevésbbé kivihető az oly nagy területre elszórt és de facto még mindig tulnyomólag nomád népeknél, minők a török népek. A jogi viszonyok alapos ismerete manapság még csak pium desiderium az ethnographiában. Arra talán csak Bastian óriási adatgyüjteménye birna kellő anyagot szolgáltatni, ha t. i. ez kellő világossággal és terjedelemben publikáltatnék. A mi az összehasonlítást illeti, ez ugyan most a kedvencz vagy inkább a felkapott, a divatos módszer, de tulságosan nem tanácsos vele élni, mert haszontalan gondolatjátékokra vezet, melyek komoly, tudományos, a tényekkel számoló műbe nem valók. Manapság az összehasonlitgatások helyett inkább visszatérnek az egyedek tüzetesebb vizsgálodására. Az izlamnak bénitó culturalis befolyását csak az tagadhatja, ki minden áron tagadni akar. E tétel különben a mivelődéstörténelembe vág. Arra nézve pedig, mi várhat még a jövőben a törökségre, Vámbéry mindig illetékesebb biró a kritikusnál, mert a helyszinén s az életből szerzett benyomások mindig többet érnek a másod kézből vett okulások s okoskodásoknál.

Szóval a német kritikus nem volt szerencsés Vámbéry müvének megbirálásában, s kritikájának elején de végén is be kell ismernie, hogy a magyar iró kiváló tudományos müvet teremtett. *Cz. G.*

Magyarország megyéinek kézi atlasza. Tervezte Gönczy Pál; rajzolta Kogutowicz Manó, kiadja Posner Károly Lajos Budapest. Egy-egy füzet ára 1 frt 25 kr.

A II. füzet tartalma: Bács-Bodrog, Pozsony, Baranya, Zala és Sopron megyék.

Ezen vállalatról társaságunk t. elnöke, következő véleményt adott: »Az előttem fekvő megyei térképek, melyek Posner K. L. térképészeti intézetéből kerültek ki, mind a metszet, mind a rajz és

nyomtatás tisztaságánál és szabatosságánál fogva, a tudomány és gyakorlat, az iskolai tanítás és az öntanulás igényeinek teljesen megfelelőnek, mindezt magokban foglalnak, a mire az iskolai növendékeknek s általában a művelt embernek szüksége van, mikor megyéje, hazája földrajzával foglalkozik. A fali térképek az iskolákon kivül különösen az irodákban használhatók, a kézi atlaszt pedig minden tanuló és mívelt ember használhatja. Azt hiszem tehát, hogy a térképek nagy kelendőségre számithatnak, és csak azt óhajtom, hogy Posner úr dicséretes vállalatát oly sikerrel folytassa és végezze, mint a minővel megkezdette.

A térképek kelendőségét és használhatóságát nagyban előmozdíthatják a mellékelt füzetek, melyek az egyes megyék rövid földrajzi ismertetését foglalják magokban; két ily füzet fekszik előttem, egyik Vas vármegyét, másik Torontál megye rövid leirását adja; a leirást s a térképek olvasására szolgáló rövid utasítást Dr. Thirring Gusztáv tanár-segéd és Kogutowicz térképész készítették. Mondhatom, hogy mind a földrajzi leirás, mind az utasítás sikerült. A földrajzi leirás rövid ugyan, mégis oly velős és alapos: hogy az illető megyéről teljes és hü képet ád, s kivált az elemi iskolákban működő tanítók igényeit teljesen kielégítheti. Nagyon kivánatosnak tartom, hogy e térképpel egyidőben minden megyéről ily rövid leirás is megjelenjen.

Dr. H. J.

»**Áruforgalmunk**« irta Telkes Simon. Budapest 1885. Grill Károly.

Ujra*) egy munka a szorgalmas szerző tollából, mely az 1881. 13. tc. értelmében hiv. gyüjtött adatok alapján hiteles képet nyujt hazánk nemzetközi keresk. szerepléséről. Nyolcz fejezetben s 16 czim alatt adja az erre vonatkozó adatokat, melyek szerint Európának legtöbb s a Tengerentulnak jelentékenyebb államaival (Sziam, Sina, Japan, Guatemala, Peru, Argentina, Uruguay, Chili, Hawai, Liberia) keresk. szerződésben állunk.

Tengeri kereskedelmünk csomópontja s főkikötőnk Fiume, melynek forgalma az utolsó öt év alatt óriásilag emelkedett.

1878-ban tett a behozatal 6·47 mill. frtot, kivitel 12.37 mill. frt.
1882-ben » » » 14·83 » » » 29·15 » »

E szerint a növekedés 129%, illetőleg 136%, minek oka

*) Lásd: Telkes Simon: Magyarország mezőgazdas. nyersterményeinek stb. behozatala és kivitele 1884

részben az, hogy a régi vámkülzetek megszüntek, de még inkább a liszt, fanemüek kivitelének, rizs és kőolaj behozatalának Trieszttől való elvonása. Fiume kivisz továbbá nagy mennyiségü gabonát, behoz kávét, vasat, vasárukat, s legujabban a főváros két gyára számára jutát és pamutot. Forgalma érdekeit szolgálja a $2^1/_2$ mill. frt alaptőkével, 7 gőzössel müködő és 150 ezer frt államsegélyben részesülő »Adria«, mely 1883-ban szállított 1.708,390 métermázsa és 3.386,853 métermázsa árut; továbbá a »Krajecz és társa« zenggi gőzh. vállalat, a »Prister és Schwartz« zágrábi keresk. vállalata; legujabban pedig »Pellich és Sverljuga« fiumei vállalkozók rendes napi gőzh. járatokat indítottak Fiume, Volosca, Abbagia és Lovrano közt. — És Fiume, melyet geogr. fekvés és helyrajzi viszonyok magyar keresk. és tengerészeti kikötővé praedestináltak, megérdemli is azon gondozást, melyben részesül. Van 12 méter széles 1184 met. hosszú hullámgátja, gőzdarúja, petroleum- és árúraktára, villanyos világítása, tengerészeti hatósága, hajózási iskolája, vizvezetéke; kikötője 100 nagy és ugyanannyi kis hajót befogadni képes. Csak nagy keresk. házaknak nincsenek itt még üzleti telepeik, sőt magyar kereskedők még mindig Trieszten át szerzik a kávét, déli gyümölcsöt stb. Áruforgalmuk mégis főleg szárazföldi jellegü. Csupán déli gyümölcs, juta, fűszerek, indigó képeznek nagyobb mennyiségben tengeren át behozatalt, gyujtóáruk, papir és gyapjuáruk kivitelt. Rég érzett baj, hogy sok érkező hajó kikötőinkben nem talál visszrakományt.

Hazánk összes (szárazf. és teng.) külforgalma tett b e h o z a t a l b a n.

1882-ben 153970 db., 12,461084 met. m. **367,620854** frt értékben
1883-ban 471701 » 13,668923 » » **402,565989** » »
1884-ben 335625 » 14,423208 » » **484,439487** » »

Ez utóbbi évben tehát 90,744993 frttal nagyobb volt a behoz. forgalom, mint az előző években; ugyanakkor tett a posta forg behozatala 87,126606 frt, a kivitel 19,151290 frtot.

Ugyanezen években tett a k i v i t e l:

1882-ben 11,118051 db., 29,502443 m. m. **418,684077** frt értékben
1883-ban 41,475542 » 28,651655 » » **428,176522** » »
1884-ben 44,482457 » 26,070158 » » **393,694494** » »

Az első két év kiviteli többletéhez képest tehát 1884-ben visszaesés állt be 35 mill. frt. erejéig.

E számok továbbá szomorú tanúi annak, hogy hazánk ipari czikkekért folyton adózója a külföldnek, annyira, hogy »ha mi nálunk a mívelt emberen végig tekintünk, be kell vallani, hogy a

mi rajta van tetőtől-talpig, az utolsó inggombig, még a czérnaszál is, melylyel az varrva van, mind külföldi gyártmány.« Mert 1884. beh. összegéből csupán ruházati ipari czikkekért 222,376924 mill. frt, lakberendezési árukért 23,133417 m. frt, fényűzési iparczikkekért 71,579864 frt ment külföldre. Részint tőke s vállalkozói szellem hiánya, részint pedig a túlságos fényűzési hajlam viszi kifelé e sok milliót.

Kivitelben Magyarország folyton mint nyers termelő ország szerepel 1884-ben 236·70 mill. frt ért. nyers terményt adott a külföldnek, s kapott ettől 404·28 mill. frt ért. gyártmányt; de behozott is 80·16 mill. frt. ért. nyers terményt, és 156·99 mill. frt. ért. gyártmány kivitelét közvetíté. Első helyen áll mint kiv. czikk a sertés (35 mill. frt.), aztán buza (34·94 m. f.), ökör (20·75 m. f.), árpa (18·9 m. f.), gyapjú (9·1 m. f.), szilva (8·2 m. f.), tengeri (5·8 m. f.), ló (4·1 m. f.) Gabonából, lóból, sertésből Románia és Szerbia küld hazánkba. Gazdáink tartanak ettől, s ezért az agrárvámoknak hivei. Pedig ez tévedés. Nekünk nem agrárvám kell, hanem könnyű s olcsó forgalom, a belfogyasztás emelése, a keresk. növények termelésének felkarolása nagyban és a gyümölcstermelés. — Mert a buzatermelés hazánkban most már netovábbját érte el.

Legélénkebb forgalmunk van Ausztriával, aztán Németországgal s Nagybritanniával be- és kivitel tekintetében egyaránt. Behozatal tekintetében sűrűbben érintkezünk Olaszhonnal, kivitelben Franczia-Olaszországgal, Svajczczal, Belgiummal és Hollandiával. A délkeleti országok közül Románia gabonaneműeket s lovakat ád nekünk, Szerbia sertéseket, Bosznia szilvát; erdélyi posztót, gyapotfonalat, zsákokat, kötélverő árukat, csizmákat, talpbőrt, czipőket, vasárukat adunk Romániának.

Kiváló érdekkel azonban csakis a nyugattal folytatott forgalmunk bir; oda visszük összes nyers terményeinket s onnan kapjuk az iparczikkeket s mi fő: nyugatra irányuló kivitelünkkel az onnan behozott ipartárgyak értékét teljesen fedezzük, sőt többet veszünk be, mint kiadunk. S ez helyesen van így, mert kölcsönkötvényeink legnagyobb része, továbbá a záloglevelek, vasúti kötvények stb. leginkább nyugaton vannak elhelyezve, s itt kell keresnünk recompenst az odafolyó kamatokért.

Czikkeink közül a liszt világkereskedelmi czikket képez, fánk és borunk európai elterjedésnek örvend; szarvasmarhánk s házi állataink főleg Ausztriába kerülnek. Kivitelre ajánlkoznak még:

sódar, szeszes italok, tarhonya. Általában nagy ipart kellene teremtenünk s a hazai ipart segítenünk, pártolnunk. Ausztria példájára nagybirtokosaink tehetnének sokat e tekintetben, kedvezmények mellett. Külföldről hozván birtokaikra gyárosokat, kik gyárakat állítanának s üzemben tartanának.

Nem sorolhatjuk elő szerzőnek valamennyi reflexióját. De meg kell jegyezni, hogy Telkes úr szabadon s mondhatnók: okosan és praktikusan él szabadszólás jogával; bátran kimondja, mit igazságnak tart. Nem barátja a közös vámterületnek; hisz csupán ruházati iparczikkekért fizetünk Ausztriának 20 millió frt; kávébehozatalunk vámja tenne 2·4 millió frtot, a kőolajé 2·8 millió frtot, mi összesen többet tesz 25 millió frtnál, holott az 50 millió frt vámbevételből jelenleg Magyarországot csak 16 millió frtot illeti meg s így csupán ezeknél is 9 millió frtot veszt a közösség kedvéért Magyarország. Veszélyeseknek tartja továbbá az agrárvámokat, mert ezek elsőrendü életszükségletet drágítanak s munkabéremelést vonnak magok után. Szükségesnek tartja az ipari vámok leszállítását, az önálló területet s nem teszik elfogulttá osztályérdekek. Némely nézetei ugyan subjective nem hasznosak, de objective véve azokat mindenesetre érdemesek arra, hogy — mint óhajtja — nemzetgazdasági irányának — melyet javasol — barátokat szerezzenek.

Mottója: »a kivitelnek s behozatalnak összehasonlításából tünik ki, hogy mint gazdálkodik a nemzet« ugyan nem absolut igazság, de annyira való, hogy munkájának nemcsak olvasása, hanem tanulmányozása csakugyan nélkülözhetetlen azokra, kik hivatva vannak gazdasági politikát üzni s vámszövetségünk megkötésére befolyni; szükséges a társadalomnak, mely az irányeszméket szüli s az igének megtestesítéséhez tetemesen hozzájárulhat. Telkes munkája pedig olyan, hogy elolvasása után hálás köszönetet szavazunk szerzőjének a belőle merített okos oktatásért s ismeretgyarapodásért. Az pedig nem utolsó érdem, száraz számokat élvezetes tanulmány alakjában előadni.

De van a munkának egy fejezete, mely geogr. szempontból is bir kiváló jelentőséggel; ez annak utolsó (VIII.) fejezete, mely a nevezetesb árúczikkek származási és rendeltetési helyeit adja elő. A hazai geogr. foglalkozó megtalálja ebben, hol mit termelnek s belőle hová s mennyit küldenek. Magyar geografia-íróknak nélkülözhetlen forrás ez, mely nélkül ezután könyvet nem írhatunk, s mely sok fáradságos, legtöbbször hiú utánjárástól megmenti őket. Befejezésül ím egy kis szemle e fejezetből.

Kiviszünk ugyanis:

Paprikát Szegedről Ausztria, Német-, Szerországba; Fajszról (Pestmegyében) Bécs, Prága, Brünn, Orosz- és Franczia-országba. — Gesztenyét Szatmár-, Vas-, Sopron megyékből. — Czukrot nyersen Ács, Sasvár, Sajtorkál, Nagyszombat gyáraiból; finomítva N.-Surány, Félszerfalva, Diószeg, Petőháza, Magyarfalva, Bükk, Csepregh, N.-Tapolcsány, N.-Szombat és N.-Czenk gyáraiból. — Nyers dohányt Szolnok, Nyiregyháza, Debreczen, Barcs, Tokaj, Csaba, N.-Szt-Miklós, Diószeg, Rákos-Palota, Félegyháza, Zsombolya és Kis-Várdáról. — Búza kivitelre legnagyobb piaczunk s Budapest után legnagyobb forgalmi városunk Győr. Rozsra nagy piacz Nyiregyháza és Szombathely; árpára Nyitra; zabra Sziszek; tengerire Barcs és Sziszek; hajmára Dombóvár és Kaposvár; kölesre Szered. — Babot főleg Csáktornya, Siófok, Vácz, Déva stb.; — lencsét Csány és Csáktornyából, Kassa és Váczról, borsót Eperjesből. — Lisztet Budapest aztán Debreczen, Arad, Losoncz, N.-Kikinda, N.-Várad, Temesvár legnagyobb mennyiségben.

Üde szőllőt első helyen Nagy-Marosról, aztán P.-Szent-György, N.-Marton, Galgócz-Lipótvár. Nagy kiviteli helyek még: Verőcze, Vácz, Prácsa, Pozsony, Esztergom. — Dió és mogyoró mén Munkácsról. — Burgonya Szered és Poprád-Felkáról. — Uborkát Nagy-Kőrös, Rákos-Palota, Újfalu, Győr, Vág-Sellye; — káposztát Újfalu, Lajta-Szent-Miklós, paradicsomot Győr, zöldséget Dévény, Győr, Lövő. — Vörös- és foghagymát Makó, Szőreg, Kottori, Szeged. — Almát Kecskemét, N.-Kőrös; cseresznyét N.-Kőrös, Mártfalva. Nagy gyümölcs kiviteli helyek: Szent-György, N.-Maros, Dévény, Sopron. — Dinnyét Isaszeg, Hatvan, Kecskemét, Tibold-Darócz, Vág-Sellye. — Aszalt szilvát Sziszek, Rákos-Palota. — Szilvaízt Rákos-Palota. — Mákot Sziszek; repczét Zsombolya, Győr. — Lenmagot Sziszek. — Makkot Körmend. — Czukorrépát Parndorf, Hegyeshalom Lajta-Szt-Miklós, Újfalu. — Zöld kukoriczát Ivánka.

Gőbölyt Budapest, Arad, Maros-Vásárhely, Nagyvárad. — Tehenet Nagy-Marton. Csáktornya. — Borjút Nagy-Marton. — Ürüt Esztergom. Győr, P.-Ladány. — Bárányt Galgócz-Lipótvár, Surány, Szempcz. — Sertést Kőbánya, Czinczinnati után a világ legnagyobb sertéspiacza. — Malaczot Vukovár, Barcs, Berzencze, Székesfehérvár. — Lovat Budapest, Csáktornya, Esz-

tergom, Győr, Köbölkút, Nagy-Kanizsa, Nagy-Szombat, Székesfehérvár, Szempcz, Szombathely.

Vadakat Lövő és Soprony; — szárnyasokat Kecskemét, Félegyháza, Makó, Orosháza, Keszthely. — Halakat Demecser, Kenese, Devecser, B.-Keresztúr, N.-Mihály, S.-Újhely, Boglár, Siófok, Keszthely, Mohács, R.-Palota, Zombor. — Pióczát R.-Palota, Sziszek. — Tejet Cseklész, Diószeg, Galántha, Prácsa, Hegyeshalom, Mosony, Zurány. — Tojást Szeged, Kolozsvár, Udvard, H.-M.-Vásárhely, Bajmok, Keszthely, P.-Ladány, Székesfehérvár, Szent-Iván, — Mézet Hegyeshalom, Károlyváros, N.-Kanizsa, Szempcz. — Viaszt Hegyeshalom.

Nyers bőröket Nagy-Kanizsáról (lóbőrt), Csáktornya, Szombathely, Keszthely, Kaposvár, Újvidék, Zenta, Rákos-Palota (juh- és kecskebőr). — Szárított beleket R.-Palota, Eszék. — Vajat Zsolna, Csácza; — disznózsirt Kőbánya, Debreczen, Eszék, N.-Szeben, Pécs, R.-Palota, Szeged. — Szalonnát Budapest, Debreczen, Pécs, R.-Palota. — Sört Budapest, Mosony, Pozsony. — Szeszt Budapest, Arad, Temesvár, Martonvásár, Szeged. — Borovicskát Trencsén, Zágráb. — Bort első sorban Promontor, Eger, Keszthely, Kis-Marton, Nagyvárad, Pécs, Pozsony, Soprony, Szt-György, Szt-Miklós, Versecz. — Pezsgőt Budapest, N.-Kanizsa, Nyék, Pozsony. — Eczetet Soprony. — Ásványvizet Budapest, Brassóból, Savanyúkútról, Temesvárról. — Kenyeret Mirczfalva, Nagy-Marton. — Nyers tésztát N.-Szombat, Szombathely. — Friss húst Pápa, Érsekújvár, Hegyeshalom, Lövő, Szt-Gothárd. — Lúdmájat Érsekújvár, Galgócz-Lipótvár, Vágújhely. — Preparált húst N.-Szeben. — Kolbászt Budapest, Debreczen. — Sajtot Baranyavár, Monostor. — Liptói turót L.-Szt-Miklós, Poprád-Felka, Rózsahegy.

Tűzi-fát Nagy Kanizsa. — Kemény épület- s műfát Új-Szőny. — Dongát Barcs, Sziszek. — Fürészelt fát Barcs, Kiszető, Brassó. — Faszenet Lepavina. — Barnaszenet Sopron. — Kőszenet Pécs. — Mogyorófát Trencsén, Turócz. — Meggyfaszárat Esztergom, Nagy-Tapolcsány, Savanyúkút.

Meszet Újfaluból; nyers követ Garamberzenczéről. Vasérczet Markusfalva, Rudobánya, Margitfalva, Krompach; barnavas követ Rozsnyó, Betlér; czinkérczet Pelsőcz; Antimonérczet Szombathely; homokot L.-Szt-Miklós; festékföldet Újfalu; czementet Czerevicz. Gyógy- és

illatszeranyagot Trencsén. Cserző kérget Abos, Csácza, Gyöngyös, Losoncz, N.-Tapolcsány, Nyitra, Pásztó, Putnok, Rozsnyó, Vácz. Gubacsot Devecser, N.-Kanizsa, Körmend, N.-Várad, Soprony. Ásvány és kőolajat Oravicza. Kendert Apatin, Gombos; lenvásznat Brassóból, ugyanonnan kötelet.

Gyapjút Budapest, Brassó, Losoncz, Nyitra, Pécs, R.-Palota. Selyemgubót Sziszekről; nyers selymet Pancsova, Sziszek, Újvidék.

Posztósipkát Budapest; ruhát N.-Szeben, Brassó, Újvidék, Zágráb; női ruhát Pozsony, Újvidék.

Kefe- és szitakötő-árút Pozsony, Budapest, Palánka.

Gyékény Mosony, Szeged, Zenta; gyékény kosarat Maros-Vásárhely; hárskosarat Vágújhely.

Papirárúkat Modor, Pozsony, Nagyszombat, Budapest, Trencsén, Fiume, Brassó, Alvincz.

Talpbőrt Csáktornya, Eger, Fiume; fekete marhabőrt Debreczen; bagariát Pancsova; finom bőrárút Brassó; czipőket Brassó; czizmákat Tapolcsány; katonai csizmákat Zágráb; Szücsárút Újpest.

Föző kanalakat Vágújhely; favillákat, talicskákat Eszék; szalmafonatú székeket Pozsony, Esztergom; faszegeket Zay-Ugrócz. Fabutort lipótvári fegyház; hajlított butort Nagy-Ugrócz, Liborcsa, Vöröskő, Beszterczebánya, Kassa, Brassó, Nagy-Enyed. Kosarakat Apatin; parkettát Soprony, Körmend; tulipános ládát Brassó, Komárom.

Uvegárút Párkány, Trencsén; kőárúkat Garamberzencze; Agyagpipát Selmecz, Körmöcz, Zólyom, Pápa, Debreczen, Budapest; kőedényt, majolikát Pécs, Budapest; terrakottatárgyak Pécs.

Nyers vasat Fiume, Igló, Pelsőcz, Kalán, Krompach. Vas- és aczélrúdakat Bánréve, Beszterczebánya, Salgó-Tarján; vas- és aczéllemezeket Beszterczebánya; sodronyt Zsolna; öntött vasárúkat Budapest, Huszt, Kalán, Karansebes, Rozsnyó. Kapát, ásót, villát, csákányt baltát Alsó-Meczenzéf, Fehértemplom, Gölniczbánya. Lóvakarókat Matevicz; szögek Meczenzéf, Gölniczbánya; vasúti kerekeket Budapest, Rozsnyó; vasbutorok Pozsony; Ólmot Nagybánya; rezet Segesvár és Oravicza; higanyt Istvánfalu, dárdanyt Istvánfalu és Rózsahegy; bronczöntvényt Budapest, Versecz. Rostákat Újvidék; eke részeket Homonna, Meczenzéf, Sziszek; szecska-

vágót Szombathely; torpedót Fiume. Kocsikat Pancsova, Újvidék, Budapest, Sziszek.

Borkövet Gyöngyös, Kaproncza, Pécs, Rákos-Palota; kettős kéns. nátront Pozsony; kéns. timföldet Fiume; szódát Pancsova; olajos festéket Budapest, Pancsova; cserkéreglugot Liptó-Újvár. Fénymázat Pancsova; enyvet R.-Palota; keményítőt Budapest, Soprony, Kassa, Pancsova. Élesztőt Újpest; pecsétviaszt Pancsova; illatszereket Újvidék.

Szappant Debreczen, Sziszek. Gyujtószereket Lajta-Szent-Miklós, Zsolna, Eszék, Győr; dynamitot Pozsony, Csontszenet L.-Szt-Miklós; korpát Losoncz, Debreczen. Rongyokat Pozsony, Új-Szőny.

Csak rövidke kivonatban adtam ezen fontos névsort Telkes érdekes munkájából, melynek hasznossága legjobban dicséri a szerző sikeres fáradozását.

L. Gy.

Völkerkunde von Dr. Friedrich Ratzel. I. Die Naturvölker Afrikas. Mit 494 Abbildungen im Text, 10 Aquarelltafeln und 2 Karten von Richard Buchta, Theodor Grätz, Gustav Mützel, Dr. Pechuel-Loesche, Richard Püttner, Prof. E. Schmidt, Cajetan Schweitzer, Adalbert Swoboda, Olaf Winkler u. a. Leipzig, Verlag des Bibliographischen Instituts 1885. Nagy 8-adrétü X. 96 és 660 lap. Ára a 15 füzetből álló munkának ugyanannyi mark.

E díszes és jeles munkának szerzője nemcsak abban nyujt szakavatottsága iránt teljes biztosítékot, hogy a müncheni polytechnikumon 10 év óta a földrajznak elismert nevű tanára; hanem mivel az ethnografia terén már több kiváló munkát bocsátott közre. Jelen könyve első kötetét képezi ama nagy vállalatnak, mely »Allgemeine Naturkunde« gyüjtő név alatt az összes leíró, szerves természettudományokat öleli föl és füzetekben jelenve meg, Brehmnek híres »Thierleben« czím alatt ismeretes munkáját kivánja a rokon tudományágakkal kiegészíteni. Most belőle Dr. Johannes Ranke tanár tollából anthropologia folyik »Der Mensch« czím alatt.

Ratzel szerint a népisme föladata az, hogy ismertetni törekedjék az emberiséget minden oldalról, a mint az ma van; mert a történelem csak a művelt népekkel foglalkozik és elhanyagolja az alsóbb rétegeket, holott ezekből váltak ki a mai kultura zászlóvivői: szükséges tehát, hogy ezen a téren is kezet fogjon a geografiai fölfogás a történelmivel. Emelheti az emberiség a maga fejét a tiszta éter magasába, de lábai a föld rögéhez tapadva ma-

radnak és ez jogosúltságot ad a geografiai fölfogásnak. Megkülönböztetést tesz ez alapon az ethnografia és ethnologia közt; az elsőnek föladata a népeket egyszerüen számbavéve leírni, a másodiké ellenben oknyomozólag kutatni különlegességeik alapjait.

A munka beosztása a következő: a bevezetés adja a népisme fogalmát és föladatát, az emberiseg természeti népeinek kölcsönös helyzetét, a kultura lényegét, keletkezését és terjedését, a nyelvet, vallást, felfedezéseket és találmányokat, a földmüvelés- és állattenyésztést, a ruházat- és czifrálkodást, a családot, társadalmot, végül az államalakulást. Ezt alul számozott 96 lapon tárgyalja le, azután következik új lapszámozással Afrika természeti népeinek 660 lapon a leírása. E résznek bevezetése adja előbb a »sötét földrész« talajismeretét és néprajzát általában, úgy azután 1) a délafrikai; 2) középafrikai; 3) a nyugotafrikai népeket, végül teljes tárgyjegyzéket. A két térkép egyike Afrika népeinek elosztakozását tünteti föl 4 szinben, a másik pedig azok müveltségi fokozatát 5 szinnel. Érdekes az utóbbin a régi egyiptomi müveltség befolyásának határjelzése, valamint odább délnyugotnak a vonal, melyen túl már nem ekével müvelik a földet. Mind a két térkép Greenwichtől számítja hosszuságait.

Az egész munka alak, kiállítás, berendezés és használhatóság tekintetében föltünően hasonlít Elisée Reclus »A Föld« czímü könyvéhez, mely magyar fordításban már évek óta közönségünk kezén forog. *H. I.*

Atlas von Afrika. 50 colorirte Karten auf 18 Tafeln. Mit einem geographisch-statistischen Text. A. Hartlebens Verlag 1886. Nagy 8-ad rétü könyvalak, ára vászonba kötve 1 frt 65 kr.

A kisérő szöveg 16 sürün nyomott oldalt foglal el, tartalma a következő pontokba foglalt: I. Bevezetés 1. Afrika fekvése, nagysága és alakja. 2. Part-tagozódása. 3. Talajalakulata. 4. Vizei. 5. Éghajlata 6. Természeti országai a) növényzet, b) állatvilág, c) ásványkincsek. 7. Lakosai. A növény- és állatország képviselői fölsorolásánál kár volt a jellemző fajok botanikai és zoologiai nemzetközi neveit nem adni, mi megkönnyítené használatát, mert azok a nevek biztosabbak, mint a német elnevezések. Emlékszem egy másik földrajzi munkára, hol németből magyarra a Pteropus edulis nevü denevér neve a Fliegender Hund-ból repülő kutya kifejezéssel lett átírva és alig birtam igazságot tenni két vitatkozó, tudománykedvelő laikus közt, kik egyike az említett könyvre hivatkozva állította, hogy van repülő kutya, a másik pedig nem hitte, és méltán.

A kisérő szöveg II. része Afrika országait és államait sorolja föl. Ezek 1. Dél-afrika. 2. Kelet-afrika. 3. Közép-afrika és Alsó-Guinea. 4. Felső-Guinea. 5. A Szudán államok. 6. A Szahara-vidék 7. Éjszakkeleti afrika. 8. Éjszak-afrika. 9. A szigetek. A szöveg használatát annak belső értéke mellett emeli a csinos kiállítás, s az, hogy nemzetközi betűkkel szedette Jasper Fr. bécsi nyomdája. A szép színnyomatú térképek Freytag kartografiai lithografikus intézetéből valók szintén Bécsben.

Az I-ső lap adja Afrika politikai térképét, az utána következő 2—4 lapokkal együtt 1 : 53,000,000 arányban és föltünteti a legújabb államalakulásokat. Kartonjai: Az alsó Kongóvidék, a nemzetközi Afrika társaság állomásaival. A Nigerdelta, a Kamerun- és Gabun-vidékkel, mind a kettő 1 : 8,000,000 arányban. Angra Pequena (1 : 75,000,000.) Különösen szép Chartum és környéke (1 : 250,000.) A 2-ik lap Afrika hypsometrikus térképe 9 színskálával. Kartonjai: Az Atlasz (1 : 20,000,000.) Kamerun (1 : 1,430,000.) A Nildelta (1 : 3,000,000.) A Kilima-Ndsaro havas (1 : 5,000,000.) A 3-ik lap Afrika vegetációi térképe 5 szinben. Kartonok: Dél-afrika, a keleti szigetek, a forró övi Afrika és a Földközi-tenger vidéke flórája. A 4-ik lap Afrika néprajzi képe 12 jelfokozattal. Kartonok: A nilusi országok (1 : 30,000,000.) Dél-afrika (1 : 23,000,000.), a keleti Atlasz vidék (1 : 14,000,000.) néprajzi képe. Végül Afrika vallási térképe 3 színben.

Az 5-ik féllapon: Dél-afrika (1 : 20,000,000) Livingstone, Holub és Serpa Pinto útirányaival, adhatta volna egyúttal Magyar Lászlóét is. Kartonja a Táblaöböl (1 : 500,000.) A 6-ik féllapon Kelet-afrika az egyenlítőtől a Zambeziig (1 : 12,500,000.) A nemzetközi Afrika társaság állomásai alá vannak húzva. A 7-ik lapon Közép-afrika a nemzetközi Kongovidékkel (1 : 13,000,000.) A kartonokon: Boma, belga állomás. A Kongo-torkolat (1 : 3,000,000.) Stanley-Pool. A Zanzibar tengercsatorna (1 : 1,200,000.) A 8-ik féllapon: Az egyenlitői Afrika nyugoti partja (1 : 12.500,000.) A 9-ik féllapon az Ogowe torkolat, Gabun és Koriszko öböl. A 10-ik féllapon: Felső Guinea, Szenegambia, a Niger országok és Bornu. A 11-ik lapon: Keleti Szudan, Abesszinia, a Galla és Szomali országok; mind a 3 térkép 1 : 20,000,000 arányban. A 12-ik lapon a Felső Nilus országai és Abesszinia, a 13-ik lapon Egyiptom és Nubia, mind a 2 lap 1 : 12,000,000 arányban.

A 14-ik lap Szahara (1 : 15,000,000.) A kartonok ábrázolják Kufra oázait (1 : 4,600,000.) Az algir-tuniszi shott medenczét

(1 : 4,000,000.) A natron tavakat (1 : 500,000.) A 15-ik féllapon Éjszak-afrika nyugoti része van, a 16-ikon keleti része, mind a kettő 1 : 15.000,000 arányban. A 17-ik lap Afrika közlekedési térképe merkatori vetületben 1 : 50,000,000 egyenlítői arányban, az Afrikával összeköttetésben álló legéjszakibb kikötővel (Hamburg.) Legérdekesebb az utolsó lap, mely a »sötét földrész« legfontosabb szigeteit ábrázolja és tulajdonképen 9 kartonnak a gyüjteménye. Rajta a kanári és zöldfoki szigetek aránya 1 : 11,000,000. Szent Ilonáé 1 : 225,000. A Fernando Po és vele szemben eső Kamerun vidéké 1 : 2,500,000. Madagaskar aránya 1 : 12,500,000, Szent Tamásé 1 : 1,500,000. Rodriguezé 1 : 500,000. A Reunion (Bourbon) sziget 1 : 1,000,000 arányban, Szokotra s a vele szemben eső keletcsúcs 1 : 15,000,000 arányban. A keleti és nyugoti hosszúságok vzlamennyi térképen Greenwichtől vannak számítva.

Midőn a közérdeklődés ma oly erős mértékben irányult Afrika felé, hézagpótló munka e térkép gyüjtemény, mely a csodák országát minden oldalról megvilágítani törekszik. *H. I.*

Die Tlinkit-Indianer. Ergebnisse einer Reise nach der Nordwestküste von Amerika und der Beringstrasse. Von Dr. Aurel Krause.

Krause Aurél és Arthur a bremai földrajzi társaság megbizásából 1880 és 1881 nagy részét Amerika északnyugati részében, különösen pedig a tlinkit-indusok földjén töltötték. Tapasztalataik és idevonatkozó tunulmányaik a fentnevezett könyvben közölvék. Krause könyve gazdag az érdekes adatokban. Tulajdonképeni útjának és a tartomány történelmi fejlődésének és természeti viszonyainak leírásán kivül kiválóképen a tlinkitek ethnografiai leírásával foglalkozik. Szemléltető képét nyujtja a nép életmódjának, főfoglalkozásának; különféle szokásainak, vallásos nézeteinek; közli nehány mithoszát, leírja szomszédjait és végre a tlinkit-indusok nyelvének kis szótárát közli. A munkát a legnagyobb igazságszeretet jellemzi; adatai megbízhatók, de meglátszik rajta, hogy nem ethnografus munkája; mert nagyon is a külsőségek mellett marad, a mit első pillanatban fel nem deríthetett, arra nézve homályban hagy. A tlinkitekről szóló irodalmat szintén elég gondosan felhasználta; igen jó népszerű munkát írt. *B. K.*

La Terre à vol d'oiseau. Par Onesime Reclus. Ouvrage contenant 10 cartes et 616 vues et types gravés sur bois. 960 l. 4°

A fentnevezett munka Onesime Reclus hasonczímű munkájának átdolgozott és pedig csak javára átdolgozott munka. Miként czime mutatja, az egész Föld leirását tartalmazza. — A szerzőnek stilusa nem oly elegáns, nem oly figyelem-lekötő, mint Elysée Reclusé; mindamellett átlátszó, kedves és sok helyen gyönyörködtető is. Részletes leírásokba nem igen bocsátkozik: különösen a természeti viszonyokat tájképfestésekbe foglalja össze. A népek jellemzésére nagy gondot fordít; de ebben, hisz a dolog maga hozza magával, nem egyszer elkövet kisebb botlásokat, meg kell azonban vallanunk, hogy itt is tárgyilagos kiván lenni. A miért e könyvet középiskolai tanároknak különösen ajánlom, azok a szép, instructiv és rendkivül számos illusztrácziók. Magam nem ismerek aránylag oly olcsó könyvet (ára 20 márka), a melyben a középiskolai földrajzi oktatás élénkítésére és intenzivebbé tételére alkalmas és nagyszámú illusztráczió volna.

B. K.

FÖLDRAJZI TÁRSASÁGOK.

A császári orosz földrajzi társaság 1885. évi jelentése. A január 27-én megtartott közgyülésen a társulat alelnökét, Szemenov P. P.-t egyhangulag tiszt. tagnak választották. Évközben elhunytak: Helmersen és Kaznakov, a társulat alapitói, Kalacsov, Kosztomarov, Rechnevszkij, Galiczy V. és N. herczegek, Danilevszkij, Zacharov, Szjevercsov, társulatunk t. tagja, Malachov és Rybnikov működő tagok.

Január 1-én (illetőleg 13-án) a tagok száma 804 volt. A társaság vállalatai. Przsevalszkij expeditiója véget ért s ő maga is február elején Szentpétervárra érkezett, Potanin kanszui és szücsuani expeditiója szép eredménynyel kecsegtet. A társulat támogatásában részesültek: Grum-Grzsimajlo, Volter, Truszman és Maszalszkij hg.

Kiadványok. »A földirati-statistikai szótárból« megjelent az utolsó füzet, a »Közlemények az egyetemes földrajzból« czimű nagy műből a XIV., XV. és XVI. kötet 1. füzete, a »Közlemények az ethnographia köréből cz. sorozatból a XIV. kötet s a »Csász. orosz földrajzi társaság Közleményeinek« XXI. kötete. Sajtó alatt vannak: »A lénatorkolati polaris expeditió munkálatai« (első kötet),

atlasz Kaulbars báró ily cz. munkájához »Az Amu-derja alsó folyása«, a Bajkál-tó geognosiai térképe Cserszkij-től; sajtó alá rendezik. »A lénatorkolati expeditió munkálatainak« többi kötetei, a Nováj a-Zemlyán létesített sarki állomás megfigyelésének eredményeit s a társasági Közlemények XXII. kötetének 1. füzetét.

Könyvtár. Január 13-án a könyvtárban volt 682 havi és folyóirat, 13519 önálló mű.

Pénztár. Tiszta vagyon 44.400 rubel; a társulat kezelése alatt áll 65.350 rubel, melynek céljai meg vannak határozva; a vagyon összesen 109.750 rubel.

Jutalmak. A legnagyobb jutalmat, a Konsztantin-érmet Jurgens, a volt lénatorkolati polaris expeditió vezetője kapta; a gróf Litke-féle aranyérmet Pjevcovnak itélték oda Mongolföldön tett utjáért; a nagy aranyérmet az ethnographiai osztály részéről Dmitrevszkij nyerte, Otano Kihoro után érdekes könyvet állítván össze Koreáról; a statisztikai osztály részéről a nagy aranyérem Tereskevicsnek jutott, a miért a poltavai kormányzóság közgazdasági statisztikájára vonatkozó gyüjteményt szerkesztette.

Kis aranyérmeket kaptak: Lenz, elismerésül ama munkálatokért, melyeket mint a természettani földrajzi osztály elnöke kifejtett, Fuss a sziberiai nivellalás eredményeinek kidolgozásáért, Mühlberg magnetikai megfigyelésekért és Majnov a mordvinok jogi életének kitünő rajzáért.

Ezüst érmeket nyertek: Gedeonov, ki a transkaspiai tartományban csillagászati méréseket eszközölt, Fedorov, ki az éjszaki Uralhegységet helyrajzi és geologiai tekintetben átkutatta, Krasznov a kalmük puszta életének s természetének leirója, Ignatyev az 1885. évi augusztus 2-án a Szemirécse nevü tartományban történt földrengésről közlött tudósításért, Szkoplin és Csuchin Pjevczov utitársai, De-Vollan **magyar-orosz népdal** gyüjteményeért, Radcsenko asszony népdalgyüjtésért, Dubrov mongoliai utjának leirásáért, Kuzneczov a cseremiszeknél található pogány maradványok ismertetéséért, Brescsinszki az altai póroknál tapasztalható földkihasználás mikéntjéről irt dolgozatáért, Klopov ki a volgai életkereskedést ismertette, Michajlov a transbajkali pór községi élet leirója.

Ugyancsak ezüst érmet kaptak Sepelev, Konovalov, Zürjánov, Szalonov, Dechio, Brase, Bar és Esmon a kik több mint tiz éven

át a csapadékra és mennydörgésre vonatkozó tudósításokkal látták el a társaságot.

Bronzérmet kaptak öten, a miért adatokkal szolgáltak a kutatóknak és a társaság megbizottainak.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Felolvasó ülés február 18-án a tudományos Akadémia heti ülésteremben. Elnök: Dr. Hunfalvy János. I. Dr. Szabó József vál. tag szabad előadást tartott a Duna egyik ágának rejtélyes beszakadásáról a Rajnába s előadását térkép- és átmetszeti rajzok bemutatásával élénkítette meg. Az előadás kivonata a jelen füzetben van közölve. Ill Illmer Károly mint vendég felolvasta Aden-ről és vidékéről irt értekezését. Illmer ur az adeni olasz konsulatusnál van alkalmazva s így alaposan ismeri Aden és környékének viszonyait, nem különben az ott élő népet és szokásait.

Választmányi ülés február 25-én az állami felsőbb leányiskolában. Elnök: Pesty Frigyes. Jelen voltak: Berecz Antal főtitkár, Király Pál titkár, Dr. Ballagi Aladár, Dr. Brózik Károly, Déchy Mór, György Aladár, Heim Péter, Koller Lajos, Laky Daniel, Lévay Henrik, Péchy Imre és Zobel Lipót vál. tagok.

1. A januárhó 28-án tartott űlés jegyzőkönyve felolvastatván, hitelesíttetett.

2. A főtitkár jelenti, hogy az első hazai takarékpénztár felszólíttatván, hogy az alapító tagok sorába lépjen, tagadó választ adott.

3. Felolvastatnak Neumann Samu és Pavlovits István r. tagok levelei, melyekben a tagságról lemondanak.

A felhozott indokok alapján, ezen két tag lemondása elfogadtatik.

4. Felolvastatik báró Wanka altábornagy s tiszteleti tag levele, melyben arról értesíti a társaságot, hogy a vezetése alatt álló bécsi cs. és kir. katonai földrajzi intézet, miután a monarchia térképészeti felvételét befejezte, most már iskolai térképek kiadásához fog s ez által szolgálatot kiván tenni a hazai tanügynek s kéri ezen irányban a társaság támogatását. Egyúttal a már eddig kiadott iskolai térképekből 3 darabot ajándékul küld meg társaságunknak.

A választmány a küldeményt köszönettel fogadja, magára az ügyre vonatkozólag azonban később fog határozatot hozni.

5. Felolvastatik Duka Tivadar levele, melyben felhívja a társaságot, hogy Közlönyének franczia részében oly kifejezéseket, melyek külföldön már megszokottak, ne helyettesítsen ujakkal; például az »Academie des Sciences en Hongrie« helyett ne használja ezen kifejezést »Academie scienfique magyare«, mivel ezáltal fogalomzavart idézünk elő a külföldön.

A levél tudomásul vétetik.

6. A főtitkár jelenti, hogy Bedő Albert v. tag márcz. 11-kére kitűzött előadását az őszre kivánja elhalasztani.

A választmány az elhalasztásba beleegyezik s az említett napra Xantus János levelező tag felolvasását tűzi ki »Luzon szigetről.«

7. Felolvastatik a taggyüjtés ügyében kiküldött albizottságnak febr. 1-én tartott üléséről szóló jegyzőkönyve (lásd alább), melynek azon pontjait, melyek az alapszabályok megváltoztatását kivánnák, a választmány most nem teheti magáévá, a többire nézve hozzájárul a bizottság javaslataihoz.

8. A főtitkár felhatalmaztatik, hogy a társaság könyvtárának elhelyezése végett körülnézzen s eljárásáról annak idején jelentést tegyen.

9. A n.-szebeni jogakadémia a Közlemények egy ingyen példányát kéri, mely kérés nem találtatott teljesíthetőnek.

A tagok szaporitása czéljából kiküldött bizottság 1886. február 1-én tartott ülésének jegyzőkönyve.

Jelenvoltak: Dr. Floch Henrik, Berényi József, Király Pál és Dr. Havass Rezső. Elnök: Dr. Floch Henrik. Jegyző: Dr. Havass Rezső.

A bizottság érett megfontolás és alapos megvitatás után a következő indítványokat terjeszti a választmány elé:

1. Az alapszabályok a szerint módosítandók, hogy a vidéken is legyenek választmányi tagok, még pedig szám szerint ugyanannyi, mint a fővárosban. E vidéki választmányi tagok, már azon megtiszteltetésnél fogva is, melyben megválasztásuk által részesültek, mindenesetre kötelességüknek fogják tartani, vidékükön a társaság érdekeit előmozdítani.

2. Minden év elején, a Közlemények első számával, minden tagnak küldessék gyüjtőív.

3. Kéressék föl a főtitkár, hogy a külföldi földr. társaságok munkatervét szerezze meg, melyekből — esetleg — egyet-mást felhasználhatnánk.

4. Hasson oda az elnökség, hogy ama ministeri rendelet

érvényesíttessék, melyben az állami középiskolák, tanítóképezdék és szakiskolák tantestületei felhivattak, hogy a földr. társaság tagjai sorába lépjenek be.

5. Kivánatos, hogy a társaságnak — a könyvtárral kapcsolatban — külön helyisége legyen, hová a tagok ellátogathatnának. A gyakori érintkezés és eszmecsere jelentékenyen hozzájárulna földrajzi irodalmunk föllendüléséhez.

6. Más tudományos társaságok mintájára, időközönkint, regényes vidékü helyekre vándorgyülések tartassanak, mi mindenesetre vonzerőt gyakorolna a közönségre nézve.

7. Az összes törvényhatóságokhoz, pénzintézetekhez és társaskörökhez az elnökség által felhivás intéztessék, hogy a társaság alapító tagjai sorába lépjenek be s pártfogásukkal támogassák társaságunkat.

Ezen pontban foglalt kivánságnak megvalósítását a bizottság nyomban foganatosította, a mennyiben Király Pál bizottsági tag a felhivás szövegének fogalmazását magára vállalta; Berényi József bizottsági tag pedig szives lesz a felhivásnak kellő számban való leíratásáról gondoskodni. A felhivásokat az elnökség fogja aláírni.

Végül a bizottság tagjai elhatározták, hogy a szükséghez képest üléseket fognak tartani s mindent el fognak követni, hogy megbizatásuknak megfeleljenek.

Ezek után elnök az ülést berekesztette.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

1. Expeditiók.

Az orosz tud. akadémiának az új-szibiriai szigetekre küldött expeditiójáról. Gróf Tolsztoj Dmitrij belügyminiszter s akadémiai elnök közbenjárására a czár költségén expeditiót küldtek ki az új-szibiriai szigetek s Szibira ezekhez közel fekvő részeinek átkutatására. Az utóbbi máig is jócskán ismeretlen, az új-szibiriai szigetek eddig tudományos tekintetben szinte érintetlenek.

Midőn 1878-ban Nordenskjöld gőzöse, a Véga, elhagyá a Cselyuszkin fokot, Ázsia eme legéjszakibb pontját, az új-szibiriai szigetekhez hajóztában jég közé került s délre fordulni kényszerült; később az expeditió ismét megkisérlé a szigetek elérését és

el is érte az ugynevezett Sztolbovoj-szigetet; itt azonban a sok jég meg a sekély viz visszafordulásra birta a derék Nordenskjöldöt.

Az új-szibiriai szigeteket tudvalevőleg egyszerü orosz kozákok fedezték föl, kik mammut-csontokat keresve meg nem állapodtak a jegestenger partjain, hanem az éjszakra fekvő nagy szigetek gazdagságáról hallván, tovább iparkodtak s fáradozásukat siker koronázta.

A szigetek közül legnagyobb a Kotelynüj (üstsziget), közte és Szibiria végpontja, az ugynevezett Szvjátüj-Nosz (Szent Orr) közt a két Lyachov-sziget fekszik. A felfedezés története dióhéjba szorítva a következő:

1710-ben Permjakov kozák értesíté a jakutszki kanczelláriát, hogy a Lenából a Kolümába hajózván, a Szvjátüj-Noszszal szemben szigetet pillantott meg. Gagarin herczeg kormányzó akkor Vagin vezetése alatt 11 kozákból álló expeditiót küldött, ezek közt volt Permjakov is. Az expeditió elérte a látott szigetet, sőt még ujjat is látott, de elégtelen eleség miatt visszatért, sőt 1712-ben lázadás ütött ki köztük, melyben Vagin, ennek fia és Permjakov halálukat lelték. A nevezett szigetekről különböző hireket koholtak a visszatért kozákok, azért Müller, Szibiria történetirója, kétségbe vonta lételüket. Azonban már 1760-ban a jakut Etirikan megerősíté létezésöket. Ez a felfedezés Lyachov jakut kereskedőt arra ösztönözte, hogy kezébe vegye az ügyet. 1770-ben csakugyan elérte a róla nevezett első szigetet, ott megéjszakázott s másnap már a másik Lyachov-szigeten volt. A kormánytól szabadalmat kapott arra, hogy ezeken, valamint a többi szigeteken is, melyeket fel fog fedezni, övé legyen a mammut-csonttal s a canis lagopus bőrével való kereskedés. Lyachov 1773-ban a róla nevezett második szigetről éjszaki irányban új földet pillantott meg, oda el is ért, de mivel visszatéréskor ott felejtett egy üstöt (oroszul: kotel), azért Kotelynüj (Üst-sziget) lőn annak a neve.

Hogy az említett szigeteknek ki volt első fölfedezője, azt nem lehet tudni, annyi tény, hogy 1810-ben Szannikov kereskedő a Kotelynüj-szigeten orosz feliratu fejfával ellátott sirra bukkant. A hagyomány azt tartja, hogy a Szibiriából kiszoruló jukagirok vagy más néven omokok a Jeges-oczeán szigeteire menekültek; nagyon valószinü, hogy ez alkalommal néhány oroszt is magukkal hurczoltak, kik aztán a szigeteken lelték sirjukat.

Lyachov halála után más kereskedők ruháztatták magukra a szigeteken való kereskedés jogát; ezeknek szolgálatában állt a

már említett Szannikov, ki felfedezte a Sztolbovoj nevü kis szigetet, majd 1805-ben a Fagyéjevszkij-szigetet, mig a következő évben Szürovatszkiék fölfedezték az ugynevezett Uj-Szibirát.

1808-ban a Kotelynüj szigettől nyugotra felfedezte Bjelkov a róla elkeresztelt szigetet.

Erre azután megbizható adatok beszerzése végett a kormány expeditiót szervezett, melynek vezetője Gedenstrom tobolszki tisztviselő lett. Ez az expeditió csupán annyit eredményezett, hogy Uj-Szibiria sziget voltát konstatálták. 1811 ben Pseniczün geodesistát küldték ki, de kevés sikerrel. 1820-ban Anjoux hadnagy, ki feladatul kapta, hogy Szibiria partjait a Lenától az Indrigirkáig leirja s az átellenben fekvő szigeteket bejárja, három izben is megfordult az uj-szibiriai szigeteken s vizsgálatai, kutatásai nyomán megszerkesztették azt a térképet, melyet ezekről a szigetekről ma is birunk. Több expeditió meg sem fordult a szigeteken s azoknak természeti viszonyai ismeretlenek ma is.

Az orosz akadémiát az expeditió kiküldésére a következő okok birták. Az eddigi tudósításokból kitünt, hogy az említett szigetek hegyes talajjal birnak, magas fekvésüek, önkényt felmerül a kérdés, hogy reliefjök és geologiai szerkezetök tekintetében minő viszonyban állnak a kontinenshez. Sok tény arra mutat ugyanis, hogy a Jegesoczeán partvidékei az uj-szibiriai szigeteken is fokozatos emelkedést mutatnak, de ezideig nem lehetett eldönteni, mily gyorsan történik ez az emelkedés s vajjon folyamatban van-e ma is. Továbbá a szigeteken levő fahegyekben (a folyókból a tengerbe vitt fák a szigeteken felhalmozódván, hegyeket képeztek) már kihalt állatfajok csontjai is rejtőzhetnek. Érdekesek lehetnek ugyanott a meteorologiai s éghajlati viszonyok is. Az ethnologiai ismeretek szintén gyarapodhatnak egy sikeres expeditiótól. Ugyanis a jukagirok, kik valamikor a Jana, Indigirka, Kolüma és mellékfolyóik környékén éltek, a tunguszok és jakutok támadásainak engedve, a Jegestenger szigeteire huzódtak. Nyomaiknak felfedezése kétségtelenül nagy érdekü fog lenni.

Az expeditió élén dr. Bunge áll, ugyanaz, ki a lénatorkolati polaris expeditiónál két éven át müködött s az akadémia bizalmát teljesen kiérdemelte. Segédje báró Toll, ki a természettudományokból a »jelölt« fokot nyerte. Az expeditió két évre van tervezve; az 1885. évet jóformán előkészületek emésztették föl, a jelen év fogja megmutatni, mily eredmény érhető el. Azonfelül a mult évben Bunge átkutatta a kevésbbé ismert Janmelléket, mely bizo-

nyas tekintetben nagyon érdekesnek bizonyult. Ugyanis a hőmérsék itt éri el a minimumát és Verchovjánszk körül van ó világ, sőt valószinüleg a földgömb negativ hőmérsékletének a polusa. 1885-ik évi januáriusában a hőmérséklet — 52°7 C. volt, mig január 15-én esti 9 órakor a minimalis thermometer — 68° C. azaz — 54°4 R. mutatott. Ez ideig ez a legalacsonyabb hőmérséklet, melyet a földön észleltek. Találtak csontokat és maradványokat a vizözön előtti időből. Mint említők, a mult nyár és ősz a Jánmellékének átkutatására terjeszkedett. Bunge átkutatta az Adüga folyó egész folyását, báró Toll pedig a Dolgulach és a Bütantajfolyókat vizsgálta; majd egyesülve, együtt haladtak az Ana mentén Usztyánszkba, hol eltöltik a telet s felkészülnek az uj-szibiriai szigetekre.

Mihelyest elmulik a téli polaris éjszaka, az expeditió Usztyanszkból a Szent-Orr (Szvjatüj-Nosz) nevü hegyfoknak veszi utját, a jégmezőn át eljut a Lyachov-szigetekre, ott lerakja az élelem egy részét, aztán tovább fog haladni éjszaknak a Kotelnüj-szigetet s a Novoja-Szibirij-t — Uj-Szibiriát — tűzvén ki kutatásainak tárgyául.

Cs. L.

Keleti Grönland partjairól szerencsésen visszatért a Holon kapitány vezetése alatt álló dán expeditió. Sikerült nekik e partokon sokkal magasabbra jutni el, mint elődeiknek, kivévén Graah útját 50 évvel ezelőtt s Munk útját IV. Keresztély idejében. Tingmiarmiutban, az éjszaki szélesség 62°40′ alatt, 1884. julius 30-án a hajón levő umiakok (asszonyi csónakok) segítségével megkezdették a kutató utazásokat két irányban délre és éjszakra. Az éjszakra menő csoport Holon vezetése alatt eljutott a Dannebrog szigetekig s Graah térképén javításokat tettek s azután Danel foknál Anmagsalik kerületbe jutottak, hol Tasiusasfik közelében (65°37′ éj. és 37°10′ ny.) grönlandi kunyhót építve töltötték el a telet mintegy 400 eszkimó közelében, kik előbb még nem láttak európaiakat. Tovább éjszakfelé folytatták ezután utjukat Sirmilligakig, mely a legutolsó lakott hely (66°8′ éjsz.) s melynek vidékét IX. Keresztély után nevezték el. Visszatérve több fjordot s szigetet látogattak meg; fényképi felvételeket eszközöltek s különféle gyüjtéseket tettek, a mennyire egyetlen csónakuk (mert a másikat házépitésre használták fel) elbirhatta. Meglátogatták azt az öblöt is, hol Nordenskiöld 1883-ban volt, de Holon nem látott semmi jelt itt időzésökről s a bennszülöttek sem tudtak felőle, bár az öblöt, mint kedvelt halászó

helyet, nagyon látogatják. Általában az egész keleti parton nyoma sincs az európai okkupációnak egész a nagyon délre fekvő Lindenau Fjordig. Umanakba az expedició julius 18-án jutott el s a délre ment kutatókkal a nyugoti parton augusztus 15-én találkoztak. A »Constance« hajón jöttek vissza Európába, igen nagyszámú ethnologiai tárgyakat hozva. Utjuknak aránylag kedvezett az időjárás, a leghidegebb téli nap — 21° F — volt. *Gy.*

Az orosz lapföldön Rabot M. részben ismeretlen vidékeken tett kutató utazásokat. A Store Björgafjeldről kimutatja, hogy 3600 láb magas, de nem fensík s nincsenek jégárai, mint régebben hitték; ellenkezőleg a völgyekben s alacsonyabb tetőkön hatalmas erdőségek vannak, itt-ott tiz láb átmérőjü fákkal. Orosz Lapföldön éjszakról délfelé utazott, abban a mélyedési irányban, mely a Fehértengertől a Jeges oczeánig terjed. Az Imandra tó egészen hibásan van rajzolva az eddigi térképeken. A tavat két jelentékeny egész 3300 lábra emelkedő hegylánczveszi körül s számos sziget van rajta. Az egész vidék sokkal dombosabb, mint eddig hitték; délen a Fehértenger s Imandra tó közt, azután a tó és Beringa Ozero közt van ily domblánczolat s végre a harmadik Notozero s a Jeges oczeán között. *Gy.*

Afrika kontinensén keresztül mult év végeig 7 utazó hatolt. Ezeknek utazásáról Wauter A. J. a következő táblázatot állitotta össze:

Utazó neve	Elindulás helye s ideje	Megérkezés helye s ideje	Utazás tartama	A megtett út hossza
Livingstone David	St. Paul de Loanda (nyugoti part) 1854. szeptemb. 20.	Quilimane 1856. máj. 12.	1 év 8 hónap	4000 kilometer
Cameron angol hajóshadnagy	Bagamoyo (keleti part) 1873. márcz. 15.	Catombela 1875. nov. 6.	2 év 8 hónap	6000 kilometer
Stanley Henrik	Bagamoyo (keleti part) 1874. novemb. 17.	Boma 1877. aug. 4.	2 év 9 hónap	11,500 kilometer
Serpa Pinto portugál tiszt	Benguéla (nyugoti part) 1877. novemb. 12.	Durban 1879. márcz. 19	1 év 4 hónap	3700 kilometer
Wiszmann porosz hadnagy	St. Paul de Loanda (ny. p.) 1881. január.	Sadani 1882. nov. 15.	1 év 10 hónap	4000 kilometer
Arnot skót missionárius	Durban (keleti part) 1881 augusztus	Benguèla 1884. nov. 11.	3 év 3 hónap	3500 kilometer
Brito Capello s Ivens Róbert portugál hajóstisztek	Mossamedes (ny p) 1884. márcz. 11.	Quilimane 1885. május.	1 év 2 hónap	4500 kilometer

Rogozinszki gróf hosszú ideig tartó nyugot-afrikai tartózkodása után, mely alatt, mint már említettük, főkép a Kamerun hegység vidékén tett részletes kutatásokat, visszatért Európába s most egy népszerű utazási művön dolgozik, mely lengyel nyelven jelenik meg. Állítása szerint Kamerun vidéke igen népes, a hegységen mintegy 3300 láb magasságig körülbelül hatvan néger falu van, legkisebb számmal a nyugoti részen. Az éghajlat viszonylag jó, de víz aránylag kevés. Pálmaolaj s kaucsuk a fő kereskedelmi tárgyak; nézete szerint azonban e helyen a földművelésnek van különös jövője, mivel a talaj a legkedvezőbbek közé tartozik Afrikában. A falvak többnyire 4 - 5 kunyhóból állanak s mindeniknek külön főnöke van. Rabszolgakereskedő a hegyi vidékeken nem ismeretes, de a nép azért idegenkedő. Igen sok tájszokás létezik, melyek közt Rogozinszki különösen a Bakwiri s Bamboko nyelvekre gyüjtött sok adatot. Hőmérési s barometriai észleletei azt mutatják, hogy az éghajlat változásai igen nagyok. Természetrajzi s ethnographiai gyüjteményét a krakkói muzeumnak szánta s rövid idő múlva ismét vissza akar térni Nyugot-Afrikába. *Gy.*

A Szomali földön most már negyedizben tett kutató utazást Menges József. Berberából indúlt el öt tevével s 12 bennszülött kiséretében s részben már ismert úton egy heti utazás után jutott el a Goliss hegylánczhoz, hol kellemes hüvös éghajlat, gazdag tenyészet van s e mellett a természet szépségei feltünők. A bennszülöttek különben e hegységben nem laknak s csak legelő gyanánt keresik fel azt néha. Menges különböző akadályok miatt nem hatolhatott át e hegységen, mely mintegy vízválasztót képez az indiai oczeán s az adeni öböl között, de nyugotfelé fordúlva, annak több különböző névvel biró részét látogatta meg s a legmagasabb csúcsot, a Torot vagy Gan Libachot (= oroszlány keze) meg is mászta. Mind e hegyek éjszakfelé mértföldnyire elnyuló s körülbelül 150 méternyire meredeken leeső sziklafalakkal vannak koronázva, mig délfelé csaknem észrevétlenül vonúlnak le a fensíkig; lejtőik bokrokkal s szép csilláralakú euphorbiákkal, néha igen szép fenyves erdőkkel telve. Még a meredek oldalakon is elég sok növény terem s alul valóságos rétek terülnek el, kellemes változatosságot mutatva a közelfekvő sivatagokkal. Az erdőkben építésre alkalmas fák vannak. Úgy látszik, e hegység ásványokban is gazdag, Menges vasérczet talált. A Gan-Libach megmászása a hegy meredek volta s az ős erdő miatt igen nehéz s mindamellett a tetőhöz közel

elefánt csorda kétségtelen nyomait találta. A hegytetőn s általában az egész vidéken nincsenek romok, bár a tartomány éjszaki részében gyakran fordúlnak elő. A hegyes vidékről a Gerbatir síkságra tértek, melyen számos vízmeder vonúl végig kivétel nélkül éjszaknyugoti irányban; e síkságon erdők nincsenek, de a gyakori facsoportok az egészet parknak tüntetik fel. Vad igen sok tenyészik itt s Mengesnek sikerült egy igen szép Antilope fajból, melyet a bennszülöttek Gerenuknak neveznek, több darabot fogni. Tovább menve a síkságon éjszaknyugot felé, csakhamar átment a Berberától Ogadeen felé vezető nagy úton, hol Haggenmacher, az első európai e vidéken, már 1874-ben járt. Nemsokára a Hekebotől éjszakra fekvő Ferageress hegységbe jutott, a hol már nagyon sivatag vidék van, bár nagyobb állatok, páviánok, vadszamarak stb. elég szép számmal fordúlnak elő. A vadszamarak, melyekből Menges egy eleven példányt is hozott Európába, a zebrához hasonlítanak s egész külön válfajt képeznek. A hegység után jő a Hekebo fensík mintegy 800 méter magasságban a tenger szine felett, egyike a földgömb legzordonabb helyeinek telve vörös és fekete kövekkel, melyek egykori vulkáni működés emlékei lehetnek. Az egész vidék lakatlan, csak a téli esős időszakban, midőn a kövek alatt fekvő vörös földből apró fű nő ki, jön ide nehány szomál nyájával. Egyedül a Bowboli patak mellett van nehány elcsenevészedett fa, a Worab Koron, mely legfelebb 3 méter magas, golyó alakú felül keskenyedett végén leanderlevélhez hasonló lombkoronával s kis rózsapiros virágokkal; a fa gyökere hagymás, kérge nedves. Innen a Sachel síkságon s Geeri dombvidéken át 1884. decz. 26-án, 19 napi utazás után, ért vissza a tengerpartra Bulharba, melynek nincs kikötője, de a szomalok nagyon kedvelik, mivel környéke nem oly kopár, mint Berberáé. Utazása, a szomálok örökös kunyorálása miatt, a legnagyobb takarékosság mellett is mintegy 1200 márkába került. Általában e vidéken nagyon nehéz az utazás, bár most, mióta az angolok tért foglaltak, egészen biztos s veszély nélküli. Menges útjában gondos meteorologiai észleleteket tett, melyeket Dr. Schmidt Adolf Gothában dolgozott fel s a Petermann-féle folyóiratban közölt. *Gy.*

A Kongo mellékfolyóinak kikutatása végett mult év őszén mintegy tiz heti kirándulást tett Grenfell missionárius a Peace gőzössel. Főczélja különösen az volt, hogy a folyó balpartján levő a Kasai és Lubiranzi torkolata közt fekvő két mellékfolyót, mely eddig csaknem ismeretlen volt, tanulmányozza. Az éjszakibb ezek

közül a Lulongo, mely a Kongoba a keleti hosszuság 18°42 és az éjszaki szélesség 0°41′ fokánál ömlik. Grenfell e folyón a 22°32′ k. h. és 10′ éjsz. szélességig hatolt s látta, hogy csaknem párhuzamosan megy a főfolyóval. A délibb vidéken fekvő a Boruki vagy fekete folyó (18°36′ k. hossz. és 0°6′ éj. szél) kutatásai szerint három folyónak egyesüléséből származik, az egyesülés alig három mérföldre van a torkolattal s maga a főág csak hat vagy nyolcz mérföldnyire hajózható, de az egyik mellékág, Juapa, még a 23°14 kil. hosszú és 1°1′ déli szélesség alatt is 100 öl széles, 12 láb mély s perczenként 200 lábnyi folyása van. — Megemlítjük egyuttal, hogy Grenfell térképe a Mobangi folyóról szintén megérkezett Európába s közelebb jelenik meg az angol földrajzi társaság folyóiratában. A térkép 10 lapon van rajzolva, mérföldenként félhüvelyk méretben. Akár ugyanaz e nagy folyó felső része egy az Uellevel vagy annak egyik mellékfolyójával, akár nem, mindenesetre igen kiváló közlekedési út a sötét világrész benseje felé. *Gy.*

Last expedltiója a londoni földrajzi társasághoz érkezett tudósítás szerint november 16-án jutott el a Rovuma és Luzsenda összefolyásához s számos észleletet s méréseket tettek e fontos hely fekvésének pontos megállapítására; egyelőre a keleti hosszuságon 38°1′52·5″ és a déli szélességen 11°25′20″ pontot jelölték ki ennek Last innen Mtarika vidékén át Blantyrebe szándékozott menni mérőeszközeinek meghitelesítése végett s azután a Namuli dombvidékre szándékozott előhatolni. *Gy.*

A Kilwa tó vidékén kutató utazást tett Smythies püspök 1885. szeptember 10-étől október 24-éig s utjának leírását egy kis külön füzetben tette közre, mely a zanzibari egyetemi missió nyomdájában jelent meg. Elhagyva Matopét a Shire felső vidékén egy ideig a folyó balpartján haladt előre s azután a Kilwa tó éjszaki partja felé ment. A tavat nyugottól kelet felé minden irányban kikutatta s azután a Siuta s Amaramba tavakat vizsgálva meg, teljesen képes lett arra, hogy O'Neill vázlatos felvételét a Kilwa tó s Rovuma meder közt eső nevezetes vízválasztóról kiegészítse s helyreigazítsa. E szerint a Kilwa tó vidékéhez tartozó kis folyó, mely a Siuta és Amaramba tavakat összeköti, nem Msambiti, mint a nyugoti parton utazó O'Neill írja, hanem Luzsenda s az Amaramba inkább e folyó szétterülése, mint valóságos tó, míg a Siuta tó, bár száraz időben alacsony és mocsáros, a tó nevet nagyon megérdemli s az esős idő-

szakok alatt jelentékeny kiterjedésű. Smythies püspök utjában Newaláig hatolt a Rovuma mellett s így útja Matopétól számítva mintegy 450 angol mérföldet tesz. *Gy.*

A Pilcomayo folyót kutatta ki Thouar M. A. fiatal franczia utazó. Egy évvel ezelőtt Fielding ezredes expeditiója a folyó zuhatagjait, 225 angol mérföldre a torkolattól, elháríthatlan akadálynak találta. Thouar a mult év végén ismét bejárta e folyót s minden tekintetben hajókázhatónak találta, bebizonyítván ezáltal, hogy Bolivia és Paraguay között egyenes vizi összeköttetés lehetséges. *Gy.*

Uj német expeditió Uj-Guineába. Dr. Schraber hamburgi csillagász vezetése alatt, ki 1882-ben a déli földgömbre küldött tudományos expeditió vezére volt, a jelen év kezdetén jól szervezett expeditió indult el Hamburgból Uj-Guineába, hogy a németek uj birtokait kikutassa Hat ügyes erdészt küldtek előre, kik 15 összerakható házat készítettek részint Hamburgban, részint Norvégiában. Jávában 15 malájit szerződtettek teherhordóknak s szolgáknak s öt egyént előkészítettek a természettudományi gyüjteseknél segédkezésére. Az expeditió három évre van tervelve s a nagy szigetnek mindazon részére kiterjed, mely német fenhatóság alatt áll. *Gy.*

Everill kapitány expeditiója, melyről már előbb az a hir terjedt el, hogy a benszülöttek mind lemészárolták, mult év végén szerencsésen visszatért Cooktownba s csak egyetlen maláji halt meg utközben. Az expeditió feladata volt az angolok birtokában levő Uj-guinea középrészét kutatni ki a Fly folyótól. A kutatók e folyón mintegy 400 angol mérföldnyire hatoltak fel egész a német területig. A partokat mindkét oldalt sürü mangrove bokrok borították s alig közeledhettek feléjök. A déli parttól mintegy 200 angol mérföldnyire egy jelentékeny mellékfolyót találtak, melyen 300 mérföldre hatoltak, hol az még 15—18 láb mély s jelentékeny széles volt. A folyót a sydneyi földrajzi társaság elnöke nevéről Strickland folyónak nevezték. A bennszülöttek ellenséges indulatot mutattak s az utasoknak többször tüzelni is kellett reájok. Madarakat, rovarokat s növényeket igen nagy mennyiségben hoztak haza, de utjuk igen kellemetlen volt. Nemcsak láz gyötörte őket, de fájdalmas kiütések s daganatok is. Homokzátonyokra gyakran bukkantak, a »Bonitó« gőzös egy alkalommal nyolcz hétig volt kénytelen szünetelni. A lemészárlásukról származott hirt egy szolgájuk

hozta, ki megszökött tőlük, midőn a benszülöttekkel összeütköztek. Az ausztráliai kormányok e hir folytán uj expeditiót szerveztek s küldtek ki segitségükre, mely azután is folytatta utját s ujabb felfedezéseket tesz a még mindig kevéssé ismert nagy szigeten. *Gy.*

II. Ethnographia.

A gallákról. Soleillet, ki tudvalevőleg hosszabb ideig lakott a pogány gallák között, társadalmuk szerkezetét a normánn földrajzi társaság közlönyében, a következőképen irja le: A gallák kilencz kasztra oszlanak. A legelőkelőbb kasztnak neve áju, ebből választják a nagy áju-t, az egész nép fővezérét. Az ildimo és jabatah, ez utóbbi a bevándorlók által meghódított nép maradékai, az előkelőbb világiak, A dzsilla és mallima papi kasztok, az előbbi az áju-k versenytársai. Az uattá-k a viziló és más amfibiumok vadászai, háboru idejében is sérthetetlenek s miként Európában a czigányok, az egész galla nép között elszórtan élnek. A kalliі-k félelmes kuruzslók. A tumtu-k kovácsok és más lármás munkát végző gallák, kik megvetés tárgyai, még nagyobb megvetésben részesül a kilenczedik a fakik kasztja, a mely fazekasok és vargákból áll. Minden kaszt tagjának hat rangfokozaton kell átesnie; minden rangfokozat tartama nyolcz év. Önállóvá a galla csak a negyedik rangfokozatban, tehát 24 éves korában lesz; a 6-ik rangfokozat betöltése után, tehát 48 éves korában az öregek tanácsának tagjává lesz, a hol 8 évig marad meg; ez idő elteltével, tehát 56 éves korában visszaesik az első rangfokozatba, a hol az 1—8 éves gyermekek vannak. A galla csak egy feleséget vehet; ennek elhunytával csak ágyasai lehetnek; a férj elhaltával az özvegy sógorának vagy férje más rokonának ágyasává lesz. Igazi leviratikus házasság. A galláknak tulajdonneveik nincsenek. Az ujdonszülött gyermeket szülei oly tárgyról nevezik el, a mit szeretnek, ily nevek világosság, erő, pénz stb. A fiugyermek, ha férfi korát elérte, lova (p. fakó, kesely stb.) apjának hivja magát, ha pedig fiugyermek apjává lett, a gyermeke (p. világosság, erő stb.) apja nevét veszi fel. A gallák hármas istenségben hisznek; Uaka a főisten, a kék ég atyja; neki áldoznak a hegyek tetején faragatlan kövekből készített oltárokon oly állatokat, a melyeknek húsát később megeszik. *B. K.*

Eszkimo-köszöntés. Boas, ki legközelebb a Baffin-földi eszkimókról kimerítő monographiát irt e nép sajátságos köszöntés mód-

járól értesit. Ha valamely törzset egy idegen törzsbeli látogat meg, a férfiak körben ülve fogadják. E körből egyike a bátrabbaknak csakhamar kilép és a türelmesen összetett kézzel váró idegent arczul üti, a mit ez teljes erejéből viszonoz; e csapások azután addig ismétlődnek, mig az egyik vagy másik fél kimerül. Sokszor megtörténik, — irja Boas — hogy a legyőzött fél vereségeért életével is lakol. *B. K.*

III. Statisztika.

A katholikus hitfelekezet elterjedése a világon. Werner O. jezsuita nagy szorgalommal készült »Kathol. Missions Atlas«-ának (Freiburg Herder-féle könyvkereskedés) bevezetésében főkép a római levéltári adatok alapján a földgömbön élő összes katholikusok számát 217.412,790-re teszi, mely szám az emberiségnek majdnem egy hatodát képviseli. Az egyes világrészek szerint e szám következőleg oszlik meg:

	Lakosok összesen	Katholikusok	Százalékban
Európa	328.000,000	153.833,000	47·2
Ázsia	796.000,000	9.232,000	1·1
Afrika	206.000,000	2.642,000	1·2
Amerika	102.000,000	51.033,790	50·0
Ausztrália	4.300,000	672.000	15·6
Sarkvidékek ...	850,000	—	—
összesen	1437.150,000	217.412,790	

A katholikusok nagyobb része tehát Európában lakik, bár Amerikában az aránylagos szám sokkal nagyobb. A katholikusok megoszlása az európai államokban következő:

	Katholikus	Százalék
Olaszország	28.393,000	99·6
Spanyolország	16.870,000	99·8
Portugália	4.306,554	99·99
Francziaország	36.400,000	96·5
Belgium	5.502,000	99·6
Hollandia	1.439,137	35·7
Luxemburg	203,623	—
Németország	16.231,724	35·9
Ausztria-Magyarország	29.582,008	78·6
Svájcz s Lichtenstein.....	1.169,906	41·0
Oroszország.....	2.882,991	3·7
Lengyelország	4.572,958	5·0

	Katholikus	Százalék
Dánia, Svéd- s Norvégország ...	4.312	0·1
Nagybritania, Málta s Gibraltár.	5.784,878	5·0
Balkán félsziget	490,000	2·8

Európán kivül is meglátszik ez arány hatása, mert a katholikusok e világrészekben annál számosabbak, minél nagyobbak az európai katholikus népek birtokai.

Ázsiára vonatkozólag a főszámok következők:

1. Ázsiai törökországi missiókban	554,380
2. Keletindiai missiókban	1.659,450
3. Khinai missiókban.....	1.115,661
4. Philippini szigeteken.....	5.502,000
5. Ázsia más részeiben	400,915
összesen	9.232,406 kath.

Afrikában van:

Éjszak-Afrikában.....	497,000
Nyugot-Afrikában.....	1.021,750
Dél- s Kelet-Afrikában	21,000
Keleti szigeteken.....	306,940
Nyugoti szigeteken	796,000
összesen	2.642,720 kath.

Amerikában:

Dél-Amerikában	27.268,000
Közép-Amerikában s Nyugot-Indiában..	15.329,000
Egyesült-Államokban	6.639,908
Amerika éjszaki részeiben.....	1.796,882
összesen	51.033,790 kath.

Ausztráliára s Polyneziára jut:

Az ausztráliai szárazföldre s kisebb szigetekre	521,482
Újzeelandra	68,984
Polynéziára.....	80,600
összesen	671,566 kath.

Gy.

A német birodalomban 1885. decz. 1-én volt népszámlálás s ennek eredményei közül már eddig közölték a nagyvárosok népességét, mely általában feltünő emelkedést mutat még a legközelebbi 5 évvel azelőtt eszközölt népszámlálással szemben is. Maga Berlin most már 1·316,382 lakossal bír, tehát London s Párizs után Európában a legtöbbel, habár Charlottenburg s más részben már vele

összenőtt nagy szomszédvárosok lakossága e számban nem foglaltatik. Általában Berlin népességének szaporodása meglepő gyors. 1650-ben csak 6100 lakos volt itt, 1740-ben 90,000, 1786-ban 147,386, 1840-ben 309,950, 1861-ben 528,000, 1871-ben 825,389, 1875-ben 968,635 s 1880-ban 1.122,230. A többi nagyvárosokról az előttünk fekvő kimutatás szerint közöljük a következő összehasonlítást:

	1885	1880
	deczember 1-én volt a népessége	
Boroszló	298,893	272,912
München	260,005	230,023
Drezda	245,550	220,818
Lipcse	170,076	149,081
Majnai Frankfurt	153,765	136,831
Hannovera	137,912	122,843
Stuttgart	125,510	117,303
Norinberga	116,193	99,519
Magdeburg	114,052	97,539
Strassburg	112,091	104,471
Chemnitz	110,693	95,123
Eberfeld	106,363	93,528
Altona	104,457	91,097
Barmen	102,921	95,951
Braunschweig	85,385	75,038
Halle	81,869	71,484
Dortmund	78,289	67,544
Mühlhausen (Elsassban)	69,620	63,629
Posen	68,177	65,713
Mainz	66,314	54,491
Ágosta	65,476	61,408
Kassel	62,950	58,293
Mannheim	61,370	53,465
Karlsruhe	56,686	49,283
Lübeck	55,498	51,055
Görlitz	55,120	50,147
Würzburg	55,036	51,014
Metz	54,716	53,661
Darmstadt	52 008	48,769
Kiel	51,699	43,594
Münster	44,391	40,434

	1885	1880
	deczember 1-én volt a népessége	
Liegnitz	43,301	37,154
Plauen	42,755	35,078
Charlottenburg	42,472	30,483
Freiburg	41,341	36,377
Rostock	39,212	36,982
Zwickau	38,080	35,005
Fürth	36,214	32,063
Regensburg	36,024	34,516

stb. stb.

Összehasonlítva az összes adatokat a székvárosok népességében az utóbbi öt év alatt a szaporodás következő volt: Berlinnél 16·27, Strassburgnál 5·75, Münchennél 13·47, Drezdánál 11·49, Darmstadtnál 6·55, Stuttgartnál 7·26, Braunschweignál 13·75 százalék. A kisebb székhelyeket ls ideszámítva Berlinhez hasonló nagy emelkedést mutatnak Gera, Rudolfstadt, Dessau; a legkisebb emelkedés volt Strassburgban, továbbá Meiningen, Coburg s Gotha városokban. Drezda, melynek 1875-ben 4000 el több lakosa volt, mint Münchennek, 1880-ban már 9000-el kevesebb s most mintegy 15,000-el kevesebb lakost mutathat fel. Százezer lakosnál több volt Németországban a legutóbbi népszámlálás szerint 22 nagyvárosban (1870-ben csak 12-ben, 1875-ben 14-ben), ezek a következők: Berlin, Hamburg, Boroszló, Drezda, München, Köln, Lipcse, Königsberg, Stuttgart, Hannovera, Majnai Frankfurt, Brema, Danzig, Strassburg, Norinberga, Chemnitz, Altona, Barmen, Elberfeld, Düsseldorf, Magdeburg, Stettin (ezek közül többnek népessége véglegesen még nem levén megállapítva, a fentebbi lajstromban nem közöltetnek). A nagyvárosok elővárosai is igen gyorsan szaporodnak, Igy Ludwigshafen (Mannheim) 41·66, Charlottenburg (Berlin) 39·56, Ottensen (Hamburg) 31·58, Lindenau (Lipcse) 26·25 százalékkal lettek népesebbek. Legcsekélyebb az emelkedés Bajorországban, különösen annak Majna mellett levő városaiban s ezzel ellentétben a legtöbb középnémet iparosváros népessége szerfelett emelkedett. Egyetlen helyen (Ansbach) van 0·15 százalék apadás. Az eddig kimutatott adatok közül legnagyobb szaporodás mutatkozik Kulmsee (Nyugot-Poroszország) város lakosságában, azaz 45·30 százalék öt év alatt. Ha Berlin népessége ily arányban szaporodott volna, lakosainak száma 1·630,825 lenne. De ha a jelen szaporodási arány is marad meg egyideig, már a legközelebbi (1890) népszámlálásnál több lakos

lesz Németország fővárosában másfél milliónál s 1900-ban a lakosok száma a két milliót jelentékenyen felül fogja haladni. *Gy.*

IV. Vegyesek.

Földrajzi tanszerek kiállítása nyilt meg Londonban mult év decz. 8-án a földrajzi társaság megbizásából és vezetése alatt. A kiállítást a társaság elnöke, Lorne marquis, Kanada egykori kormányzója nyitotta meg s nagy látogatásnak örvendett. A kiállítás rendezésének érdeme Keltiet, a társaság könyvtárnokát illeti, ki a társaság megbizásából Európa főbb országaiból összegyüjtötte mindazokat a könyveket és tanszereket, melyek a földrajz tanításánál használtatnak. A kiállítás három nagy termet vett igénybe és ezenkívül a falakon több mint kétszáz iskolai térkép volt topographiailag csoportosítva, először az egész földről, azután egész Európáról, majd az egyes országokról és azok egyes részeiről. Az ugyan egy tárgyu térképek könnyebb összehasonlítás végett egymás mellé helyeztettek, bár különböző kiadóik voltak. Külön szakasz volt az elemi földrajzi oktatásra, melyben a londoni iskolaszék által használt tárgyak állíttattak össze más országokban használt tárgyakkal. A könyveken és térképeken kivül voltak itt tulleriumok, planetariumok, földgömbök, ethnologiai szobrok, tanítványok munkái, reliefek sat. A nagy terem közepén volt a Monte Rosa csoport nagy reliefje 1 : 550,000 méretben és egy másik táblán a brit sziget környékén levő oczeán színezett medre. A kiállítással kapcsolatban szakelőadásokat is tartottak, melyek nyilvános vitatkozásokkal voltak összekötve. Decz. 15-én Ravenstein tartott előadást a földrajzi oktatás módszereiről, 22-én Keltie ismertette a taneszközöket. Jan. 19-én Bryce szólt a földrajzi oktatásról történelmi szempontból és 26-án Mosely tanár ugyanerről tudományos szempontból. Mindenik előadó és a vitában részt vettek közül is igen sokan hangoztatták, hogy az angol ifjuságot jobban kell nevelni a földrajzban, utaltak Németország példájára s annak hatására a nagy német-franczia háborúra; az a módszer, hogy a kicsinyek először szülőhelyöket ismerjék meg alaposan, általános tetszésben részesült. Az előadások és viták, a kiállítás katalogja és más ide vonatkozó iratok közelebb külön füzetben fognak megjelenni. *Gy.*

A német kelet-afrikai társaság folytonosan szerez új területeket. Usagara, Nguru, Ukami és Useguha vidékein kivül, melyek birtokát már a zanzibári szultán is elismerte, most délfelé Nkhuta tartományt s keletfelé egész a tengerpartig Usaramo vidékét sze-

rezte meg Dar-es-Salam tekintélyes kikötővel. A társaság birtokának déli határa jelenleg Lufidzsi folyó az éjszakról beleömlő Ruchával; éjszakról pedig, mióta Uszambara, Pare, Arusa s Dzsagga is birtokába kerültek, a Kilimandzsaro hegy vidéke. Sikerülni fog-e a társaságnak e nagy területen a művelődést meghonosítani, főkép attól függ, valjon lehetséges-e a négereket állandó rendes munkára szoktatni. Tervben van különben, hogy az új gyarmatokra kulikat s más khinaiakat is hozatnak, bár csekélyebb számmal. *Gy.*

Új sziget a Csendes oczeánban. Múlt év októberében a Barátság szigetek csoportjában Tongatabuhoz közel vulkanikus kitörés következtében Nukualofától éjszakéjszak-nyugotra 48 angol mértföldre új sziget emelkedett ki a tengerből, mely három mértföld hosszú egy mértföld széles s 150 láb magas. Baker tongai missionárius az eseményről az angol földrajzi társaságnak a következő leírást küldte: A kitörés egy kis földrengéssel kezdődött, melyet Tongatabuban október 11-én éreztek. 13-án, a király kérésére, egy csoport európai s bennszülött s maga Baker Sandfly nevű hajón a kitörés helyére mentek s nehány mértföld távolságból részletes észleleteket tettek. A tenger felületéről óriási mennyiségű vulkanikus tömeg hányatott fel több ezer láb magasságra, szénsavas s kénes gőzökkel vegyítve, a nehezebb tömeg gyorsan visszahullott, míg a gőzök fantastikus alakokat öltve messze szétvonultak s a világos szürke színű vulkanikus köd is nagy magasságra emelkedett. A vulkanikus tömeg három nagyobb s több kisebb helyről jött, a legnagyobb forrásból időről-időre sötét kőfalhoz hasonló tömeg tört elő, mely néha azután faalakúvá oszlott ssét. Este felé a magasba feldobott tömeg már nem úgy nézett ki, mint havas köd, hanem szürke, sőt sötét fekete színt öltött fel s a tűznek nyoma sem látszott. A következő nap — október 14-én — közelebb menve a hajóval Baker s társai szigetet vettek észre, melyet a kitörés éjjel alakított, akkor még mintegy 40 láb magas volt s a legfelső csúcsa kráter alakú volt. A kitörés folyvást gyorsabb s erősebb lett, becslés szerint mindegyik több száz tonna anyagot dobott ki, melyek 12—16 másodperczenként jutottak el a magasba. Reggel $^1/_2$9-kor minden hirtelen elcsendesedett s akkor a hajóval ismét közelebb menve egy mértföld távolságból igen tisztán látták a krátert, melynek kerülete körülbelül két mértföld lehetett. Csakhamar ismét megkezdődött a vulkanikus működés, úgy hogy a hajóval menekülni kellet, de a tűzfényt egész éjjel láthatták. Az új vulkán a Barátság

szigeteken észlelhető csoportban hatodik helyen áll ; a legnagyobb a vulkanok közt Kao hegy, 5000 láb magas. Nehány napi szünet után a kitörések október 18 án és 19-én ismét teljes erővel megkezdődtek. *Gy.*

A Kongo vidékén működő angol missionariusok nagyon sokat szenvednek az egészségtelen éghajlat miatt. A »Baptist Missionary Society« 27 missionáriust küldött ki; 13 meghalt, 5 invalidus, 2 Angliában vissza ment ; csak 7 működik még Afrikában. A »Livingstone-Inland-Mission 51 missionariust küldött ki, kik közül 16 működik a Kongónál, 15 ott halt meg, 8 munkaképtelen és a többi már visszatért Angliába. *Gy.*

Upingtonia nevű köztársaság alakult Dél-Afrikában a Fokföld miniszterelnöke, Upington, neve után. Az uj állam Owambo földön van a Domara földtől éjszakra és a német Angra Pequenatól kelet felé Alapitója egy Jordan nevű kereskedő, ki állítólag az Owambo föld egy részét ottani főnököktől vásárolta meg és több társával együtt kormányzó tanácsot alakított, mely betelepedő európaiaknak ingyen földet igér. A Fokföldnek, mely a Narancs folyó vidékén túl nem terjeszti ki hatalmát, az uj állam alakulásával semmi köze. *Gy.*

A legmagasabb hegy a földgömbön. Walker tábornok, India egykori főmérnöke, a londoni földrajzi társaság folyóiratában élesen kikel a földrajzi művekben ma már megszokottá vált felfogás ellen, hogy a földgömbön eddig megmért hegyek közt a legmagasabbat nem Everestnek, hanem Gauriszankarnak kezdik nevezni. A Mont Everest nevet e hegyóriásnak Waugh Endre ezredes, India főmérnöke adta 1856-ban elődjének tiszteletére, mivel e hegynek állítólag nem volt még külön neve. Rövid idővel ezután Hodgson fellépett azzal a nézetével, hogy e hegynek van a benszülötteknél neve s ezt (Dévadhunga-szent hegy) kellene használni, de bebizonyult, hogy e két hegy nem ugyanaz. 1862-ben Schlagintweit testvérek a benszülöttek által Gauriszankarnak nevezett hegyről hitték, hogy az az Everest, de Walker állítása szerint ez a Makalu hegység, mely 1200 lábbal alacsonyabb az Everesnél, de Falutból nézve magasabbnak látszik s Schlagintweit térképéből e tévedés bebizonyitható. Graham és Boss ujabban a Kabru csúcsáról a nepal-szikkimi határon állítólag még két csúcsot láttak, mely magasabb az Everestnél, de az állítás is valószinütlen, mért a kérdéses hegyek

nagyon messze feküdtek s mások nem emlékeznek meg róluk. Végül sem ezeket sem más hiressé vált hegyóriásokat nem mérték meg eddig s igy Walker nézete szerint legczélszerübb ezután is az Everest hegyet tartani a földgömb legmagasabb csúcsának. *Gy.*

Az uj német gyarmatok nem csak urat de nevet is cserélnek. Legközelebb egy czászári rendelet következtében Uj-Britannia Neu-Pommern nevet vett fel; a Duke of York-csoportból Neu-Lauenburg, Uj-Irlandból Neu-Mecklenburg és az Uj-Britannián levő Beautemps-Beaupré hegyből Varzin-hegy lett. (Verh. der geogr. Gesellschaft zu Berlin). *B. K.*

A Korinthus-csatorna. Minél inkább közelednek a korinthusi földszoros átvágásának befejezéséhez, annál inkább kezdik pengetni azon kérdést, hogy valjon az ezen vállalatba fektetett tőke megfogja-e a várt hasznot hozni. Sokan e vállalatot téves spekulacziónak tartják. Azonban ne feledjük, hogy a Suez-csatorna építésekor is voltak sokan, kik annak jövőt nem jósoltak. A fő baj ott rejlik, hogy a 25 millió drachma, mely a csatorna elkészítésére előirányozva volt, elfogyott s ujabb pénzerőről kell gondoskodni. Ha ez meg lesz, remélik, hogy a csatorna a jelen év végére elkészül. A csatorna hossza 7 kilométer, a fenekének szélessége 20 méter, vizének mélysége pedig 8 méter lesz s igy a legnagyobb tengeri hajók is átjárhatnak rajta. A nyugatról jövő hajók utja ezen csatorna által csak 80 mértfölddel lesz rövidebb az eddiginél s ez döntő körülmény az átjárási díj megszabására nézve. Eleintén minden tonna teher után 2 franknyi dijat akartak szedni; azonban csakhamar belátták, hogy ily magas díj mellett, mely a suezi csatornán megállapított dijnak az ötszöröse volna, a csatorna nem igen vétetnék nagyobb terhet vivő hajók által igénybe. Most arról beszélnek, hogy ezen díj tonnánként legfeljebb 30—40 centimere tehető, de egyuttal arra is számítanak, hogy ily alacsony díj mellett egy hajó sem fogja a csatorna használatát elkerülni. Az átjárási díj monarchiánkra nézve sem közönbös, miután hajóink évenként több százezer tonna árút szállítanak ezen irányban. Az érdekelt körök remélhetőleg nem fognak késni, hogy a csatorna-vállalatnál maguknak megfelelő előnyöket biztositsanak. Az isthmuson átvezetett vasut is elkészült s az Athén-Eleuzisz-Megara-Korinthus vonal (100 kilom.) már a forgalomnak is átadatott. Az év végeig Korinthus Naupliával is össze lesz kötve vasuti sinekkel; 1887.

végére pedig elkészül a vonal Nauplia és Katakolu közt is. Katakolu és Pyrgos közt a gőzmozdony már most is közlekedik.

* **Az Azovi és a Kaspi tengereket összekötő csatorna** megbeszélés tárgyát képezi az orosz lapokban. Ezen csatorna költségei 800 millió rubelre rugnának. Nagy kérdés azonban, hogy a két tenger összeköttetése esetén a Kaspi tenger vízszine mennyire fogna emelkedni s hogy ez által a Kaspi tenger partjain levő lapályok nem kerülnének-e mind víz alá?

* **A Panama csatorna** létesítése elé sokkal több és nagyobb akadályok gördülnek, mint milyenre Lesseps és a francziák gondoltak. Az eddigi munkálatok már is többe kerülnek, mint a menynyire az egész csatorna elkészítése tervezve volt. A coloni kikötő ugyan már elkészült, de a Culabra-nál kiemelendő 10 millió köbméter földnek még csak az ötödrésze van eltávolítva. A csatorna létesítésén jelenleg 14,000 munkás dolgozik, kik közt azonban igen nagy a halandóság. Az építkezéseket pedig nagyon késlelteti és költségessé teszi azon körülmény, hogy ott a földrengés nagyon közönséges mindennapi tünemény.

* **A rabszolga-kereskedés elnyomása** czéljából Anglia és Egyyptom közt még 1877-ben jött létre egyezség. Múlt évi deczember hó 21-én ezen egyezséget Olaszország is aláírta.

* **Dr. Büttner** afrika-utazó, kiről azon gyászhír volt elterjedve, hogy a bennszülöttek által megöletett, a haláltól szerencsésen megmenekült és Európába visszaérkezett.

Helyreigazítás. Dr. Baán Endre tagtársunk arról értesítette a szerkesztőséget, hogy nem Sopron város (Lásd a II. füzetben 72. lapon), hanem Sopronmegye iratja meg monographiáját. — Ugyanazon lapon a Sopronról szóló szakasz utolsó sorában csoma-csatári helyett csorna-csatári olvasandó.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Az osztrák-magyar monarchiának a bécsi katonai földrajzi intézet által kiadott nagy (1 : 75,000) térképéből beérkeztek a következő lapok:

8. zona XIX. lap Viszoka és Kisuca-Ujhely; 9. zona XVIII. lap Wisowitz és Bellus; 10. zona XVIII. lap Trentschin; 11. zona XVII.

lap Szenic és Pistyán; 15. zona XXI. lap Hatvan és Gödöllö; 15. zona XXII. lap Kaál és Jász-Berény; 15. zona XXI, lap Csege; 16. zona XXIII. lap Tisza-Roff; 18. zona XXI. lap Kecskemét; 18. zona XXII. lap Tisza-Inoka; 25. zona XIX. lap Gradište és Bos. Samac; 26. zona XX lap Jamina és Bjelina: 33. zona XVI. lap Ravča és Zastražiscé; 34. zona XV. lap Velaluka.

Spezial-Karte von Afrika im Massstab von 1 : 4,000,000 (10 Blatt) entworfen von Herm. Habenicht. Gótha. Justus Perthes 1885. I., II. és III. füzet.

Báró Wanka altábornagy tiszteletbeli tagunk s a bécsi cs. és kir. katonai földrajzi intézetnek igazgatója a cs. és kir. közös hadügyminiszter engedélyével megküldötte társaságunknak a vezetése alatt álló intézetben megjelent következő iskolai fali térképeket:

1. Kaaden (1 : 25,000) 6 lap. Ára felhúzva 8 frt 79 kr.
2. Sternberg (1 : 40,000) 2 lap. Ára felhúzva 5 frt 25 kr.
3. Mistelbach (1 : 75,000) 2 lap. Ára felhúzva 3 frt 21 kr.

Annalen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Hauer. Jahresbericht für 1885. Wien, 1886.

Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. London, 1886. Vol. VIII. No. 1.

Contents: Exploration Survey for a railway connection between India, Siam and China. By Holt S. Hallett, C. E. — On Bathy-Hypsographical Maps; with Special Reference to a Combination of the Ordnance and Admirality Surveys. By E. G. Ravenstein. — Letters from colonel Prejevalsky. — Notes of a Journey in Karateghin and Darwaz in 1882. By M. Kossiakof. Translated from the Russian and annotated by E. Delmar Morgan.

Bulletin of the American Geographical Society. New-York. 1885. No. 2.

Contents: John Cabot's Landfall, Site of Norumbega, by Prof. E. N. Horsford. — Life and Scenery in the Far Noth, by William Bradford.

Compte rendu de la Société de Géographie de Paris. 1886. Nr. 4.

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. 1886. 9e année 2e série.

Sommaire: A. Hautreux. De Bordeaux à la mer. — Bernardin, Notes sur divers produits. — Le canal maritime entre la mer du Nord et la mer Baltique. Discours de M. de Moltke en 1873.

Société de Géographie Commerciale du Havre. Annuaire. Janvier 1886.

Sommaire: Rapport du Secrétaire Général.

Bulletin de la Société de Géographie de Lille. 1885. Tome quatrième. Nr. 12.

Sommaire: Alfred Renouard. Excursion scolaire à Dunkerque. — Alex. Eeckman et Six. Excursion à Quenast. — Alex. Eeckman. Excursion à Staple, Steenvoorde et Cassel. — Alex. Eeckman. Le voyage de MM. Capello et Ivens de l'Atlantique à l'Océan indien.

Bulletin de la Société de Géographie de Lyon. 1886. Tome sixième. I. livraison.

Sommaire: Le canal de Panama. Etat des travaux. Simonin, ingénieur des mines.

Bulletin de la Société de Géographie de Québec. Volume I., No. IV. 1885.

Sommaire: Canoe-trip from Lake Superior to Hudson Bay and return via Lake Mistassini and the Saguenay river to Tadousac, by Professor John Galbraith. M, A., C. E. — Notes of a journey to Lake Mistassini, by Lieut. F. H. Bignell. — Communication from Bersimis, from Gregor Burges, Esq. — Crown Land Surveys, P. Q., by E. T. Fletcher, Esq., D. L. S. — Le Saguenay. Essai de géographie physique, par M. l'abbé J.-C. K.-Laflamme, professeur à l'Université Laval.

L'éxposition géographico-botanique de Cepenhague. (Hanzen Károly, a dán kir. földrajzi társaság választmányi tagjának küldeménye.)

La Statistique Graphique. Par E. Lavasseur, Membre de l'Institut. London 1885. — Az író ajándéka.

Le Moniteur des Consulats. Paris, 1886. 8e année. Nr. 6.

La Revue Diplomatique et Le Moniteur des Consulats. Paris, 1886. 8e année No. 7.

Bolletino della Società Africana d'Italia. Direttore: Marchese Della Valle di Monticelli. Napoli, 1886. Anno V. Fasc. 1.

Summario: L'emigrazione Italiana. (Della Valle.) — Relazione del movimento geografico e resoconto morale dell' anno 1885. — Spedizione all' Araar.

Boletin de la Academia Nacional de Ciencias en Cordóba. Buenos Aires 1885. Tomo VIII. Entrega I.

Contenido: Florentino Ameghino. Nuevos restos de Mamíferos fósiles oligocenos recogidos por el profesor Pedro Scalabrini, y pertenecientes al Museo Provincial del Paraná.

Revista da Secçao da Sociedade de Geographia de Lisboa, no Brazil. Director: Dr. Antonio Zeferino Candido. Rio de Janeiro. 1885. 2a serie. Nr. 2.

Summario: Politica Colonial. Dr. A. Zeferino Candido. — Algumas reflexoes sobre a chorographia do Brazil, Dr. Feliciano

Pinheiro de Bittencourt. — Conferencia international para adopçao de um meridiano inicial unico, Dr. L. Cruls. — Roberio Dias e as minas de prata, segundo novos documentos, Dr. Capistrano d'Abreu. — Chronica, José Felippe Pestana. — Resumo em francez.

Ambos Mundos. Revista dedicada al Cuerpo Consular, al Comercio y á la industria de España. Director: D. R. Monner Sans Consul general de Hawaii. Barcelona, 1886. Anno I. Num. 2., 3.

Izvesztija. Az orosz csász. földrajzi társaság közleménye. Szent-Pétervár, 1885. XXI. kötet, 6. füzet.

Az Osztrák-Magyar-Monarchia Irásban és Képben 6. füzet. A bevezető kötet 3. füzete. Ára 30 kr. Kiadja a magy. kir. államnyomda. Révai Testvérek bizománya Budapesten.

Tartalma: Hegy és vízrajzi leírás, Senklár Károlytól. — Geologiai tájékozás, Hauer Ferencztől, átdolgozta Szabó József.

Megjelent továbbá a Magyarországot tárgyaló részből a 2-ik füzet (a vállalat 7-ik füzete) érdekes és becses tartalommal s nem kevésbbé érdekes és valódi művészi illusztrációkkal. A füzet tartalmazza a népvándorlás korának történeti és régészeti szempontból írt ismertetését Pulszky Ferencz tollából, oly előadásban, mely mintául szolgálhat, mikép lehet teljes tudományos aparatussal s mégis érdekesen s mindenki által könnyen megérthetően írni. Ezt követi a magyar történetből a honfoglalástól Szent-László királyunkig terjedő rész »A vezérek kora« s az »Árpád királyok kora« címek alatt (ez utóbbinak folytatása a 3-ik füzetben lesz Szabó Károly jeles történetírónktól, e korszaknak alapos búvárától, a ki egyszersmind egyike a legmagyarosabb és legkorrektebb tollú iróinknak.

A mi a füzet illusztrációit illeti, erről szinte elég lenne annyit mondanunk, hogy három rajzot közöl Benczur Gyulától, ki nemcsak a legjelesebb magyar festők egyike, de — mivel ezzel is sokat foglalkozott — egyike egész Európa legjelesebb illusztrátorainak. Mindjárt a füzet elején allegorikus kezdőképet veszünk tőle a népvándorlás korához, központján jelképes rohanó lovas alakkal, mely egyik kezében égő fáklyát tart, másikban ostort, (»Isten ostora«) s így halad letiporva az útjában álló — római és germán — alakokat. Benczur második allegorikus képe a honfoglaláshoz nem kevésbbé jellemző: a felkelő nap fényében a monda turul madara tünik föl, karmai között hozva Attila kardját.

A harmadik képben (a magyar királyság kezdetéhez) áldásthintő angyal — alakokat látunk, melyek a koronát (Szent István

korát jelzően csak a felső részét), a palástot és keresztet hozzák. A füzet 13 rajza közül a többinek nagy részén is meglátszik Benczur iskolája, a mennyiben majd mind tanítványaitól és fivérétől Benczur Bélától eredtek; jelesen ez utóbbitól a magyar királyság jelvényeinek rajzát vesszük érdekes csoportozatban, Tornay Gyulától három csinos rajzot a vezérek korához, egykoru fegyverek, eszközök stb. után, mig Dörre Tivadar a nagyszentmiklósi leletből (Attila állítólagos kincseiből) ad két érdekes csoportozatot, s az első magyar királyné Gizella drágaköves arany keresztjének szép rajzát. A pannoniai nőalak (a nemzeti muzeum e durva mészkőből való jellemző domborműve), Aetius a monzai diptichonról, a népvándorláskori leletekből Nagy Lázár által összeállított zárkép egészíti ki a füzet illusztrációinak belbecsre nézve nagyon gazdagnak mondható tartalmát. A művészileg kivitt illusztrációk értékét nem csekély mértékben emeli az a körülmény, hogy azokhoz gondosan és szigorú kritikával fölhasználtatott úgy szólva mind az a számba vehető anyag, a mi az itt tárgyalt időszakból fennmaradt.

A nagyszabású vállalat megrendelhető minden könyvkereskedésben, valamint egyenesen a kiadóhivatalban Révai Testvérek könyvkereskedésében Budapesten. Egy-egy füzet ára 30 kr.

Magyarország megyéinek kézi atlasza. Rajzolta Kogutovicz Manó. Posner K. L. első magyar térképészeti íntézetének kiadása. II. füzet. (A kiadó ajándéka.)

Földtani Közlöny. Kiadja a magy kir. földtani társulat. Szerkesztik: Pethő Gyula és Schafarzik Ferencz. Budapest, 1885. XV. kötet, 11 12. füzet.

Tartalma; Egykori jégáraktól karczolt kövek a Magas-Tátra déli oldalán, dr. Roth Samutól. — Egykori jégárak nyomai az Alacsony-Tátrában, dr. Roth Samutól. — Irodalom. — Különfélék. — Társulati ügyek.

A magy. kir. földtani intézet és ennek kiállítási tárgyai. Az 1885. évi budapesti általános kiállítás alkalmából összeállította Böckh János. Budapest, 1885. A magy. kir. földtani intézet kiadványa.

A közép Marosvölgy barlangjai.

Am. tudományos Akadémia állandó természettudományi bizottságának megtisztelő megbízásából 1881. óta a közép Marosvölgy barlangjainak kutatásával foglalkozva, azon szivélyes viszonynál fogva, melyben magamat a Földrajzi Társulathoz képzelem: legyen szabad kutatásaim első csoportjának főbb eredményeit az alábbi vázlatos jelentésben beszolgáltatnom.

Kutatási területem tulajdonképen a Hegyes-Drocsa-Pietrosza keleti folytatásául szolgáló egész hegyvonalra, fel az Ompoly völgyig kiterjedt; de a részletes felvételt csupán a Kőrösbányai és ahhoz csatlakozó rövid boiczia hegységből végezhettem be; itt is mellőznöm kell a Kőrösnek néző éjszaki lejtő nehány barlangját.

A hegység barlangrajzához édes kevés adalékot találtam az irodalomban s félreértések kikerülése végett ki kell jelentenem, hogy Bielz Albert nyug. kir. tanfelügyelő Beitrag zur Höhlenkunde Siebenbürgens cz. közleményének (Jahrbuch d. siebenb. Karpathen-Vereins. IV. 1884) idevonatkozó adatait jegyzeteimből nyerte s a Kővári L. Erdély földritkaságában Zeyk János* 1836. utazása után Boiczára felvett adat a valóságnak nem felel meg.

A kőrösbányai hegységnek a Marostól aránytalanul távol eső alacsony főgerinczéből az egyes kúpdad tetők alig 100 - 150 méterre válnak ki. A horpadásokat, hegynyergeket erdei ösvények szeldelik

* Nemzeti Társalkodó. 1837. Kolozsvár II. évf.

s mindjárt Zámtól egy eléggé járható hegyi út mélyed a hegységbe Brassó faluig, honnan a hegyhátat megmászva Kazanesden át juthatunk az alváczai kénes meleg fürdőbe. Sokkal jártasabb a M.-Ilyéről a szirbi patak mentét követő s Kőrösbányára tartó út, melylyel párhuzamosan egy gyarlóbb állapotban levő közlekedési vonal vezet ugyanide Guraszáda, Kermazinesd, Danulesd érintésével. A hegység egyetlen főútja: a déva-brádi postaút épen a keleti szárnyon vonul el s ennek mindjárt a Maros partján Bezsánnál két felé váló kajani és boiczai ága a hágó alatt (Dealu mare) egyesülve lejt a Fehér Kőröshöz települt Brádra.

Barlangkutatásaim egyelőre e hegység déli lejtőjére szorítkoztak, hol túlnyomólag mesozoi kitörési kőzetek diabas diorit, melaphy, porphyr stb. s ezek tuffái uralkodnak, melyekhez magános szirtfokok, felszökellő tetők, kúpok, vagy bordaszerű tarajzatok alakjában jelentkezik a mész. A Marosnak dülő harmadkori dombok, különösen az ilyei medenczében fel Maros-Brettyei'g festői andesitkúpoktól vannak megszaggatva.

Az ilyei és branyicskai tágulásokban a diluvium terraseai is jelentkeznek, míg Branyicskánál a Ruska Pojana chloritos csillámpalája csap át a jobb partra, hol csakhamar a krétakori kárpáti homokkő alá merül. A keleti határt Boiczánál az Érczhegység trachytvonulata képezi.

1. A zám-godinesdi mészcsoport barlangjai.

A mész mindjárt Zámnál magára vonta figyelmemet, de eredménytelenül kutattam az itt elészökellő mésztetőben barlang után. Innen félórányira Tamasesdnél a meredek sziklaoldalban látszik egy üreg, csakhogy azt hozzáférhetetlensége biztosítja a magamfajta látogatóktól.

Sokkal szerencsésebb valék Godinesd falunál, hova a völgyi út végéről jókora hágón jutottam át, miközben mindenféle letarolt, elkietlenült sziklaoldalok komor képe kiséri a vándort. Az erdőirtás gyászos következményei valósággal elegikus hangulatba hoznak. A hágóról már látni lehet Godinesd falut, a mint a hasonnevű patak mentén egy órányi hosszúságban szegényes viskóival elszórodik. Gyér cserjékkel fedett kupos ormok sorakoznak egymásután, s láthatólag a vizmosási barázdák idézték elé e tagozottságot. A biró házával szemben találjuk az első nagyobb szirttetőt (Colczszikla), honnan jókora barlang tekint az érkezőre alá. A mellette

bevéződött vízmosáson (Pereu Pestere-barlangpatak) egy kis vizér folydogál alá, mely nevét csak annyiban érdemelte ki, hogy a barlang is táplálja egy vékony vizsugárral. Az egész különben jelentékeny beszüremlés székhelye s épen a szikla tövénél egy gazdag forrás üti fel magát, melynek hőmérsékletét 1882. junius 29-én d. u. 2 órakor 18° (C) külső hőmérséklet mellett (árnyékban) 7° (C) találtam.

A völgyből mohós sziklaromon kapaszkodunk kifelé, miközben óriás csalánok barátságtalan csoportján törtetünk elé a folyvást észrevehető barlangnyilás után szabva meg irányunkat. Ösvény nem kinálkozik sehol, annak tanujeléül, hogy a falusi nép se igen méltatja e helyet figyelmére. Hatalmas páfrányok diszítik a kapuhomlokzatot s a kifolyó vizeret májmohóvirány tócsásítja el.

Belépve a 8 m. magas, 5.$_5$ m. széles nyíláson tágas barlangüregben találjuk magunkat, mely 50 méter távolságban egy erős csepegéstől visszhangozó galériához vezet. A magas boltívről lezuhogó vizsugarak hangos csobogása kisértetiesen visszhangzik a fakó drapperiákkal kimagasló falakról s önkénytelenül megrezzenünk, midőn a melléküregek sötétjéből egy-egy denevér fejünk felett hirtelen tova rebben.

A KDK irányból most egyenesen keletre igazodik barlangunk s pár lépés múlva egy cseppkőhalmozatok alatt görnyedező boltíves csarnokformában találjuk magunkat. A főüreg folytatásaként három sikátor hatol nagyjában keletnek, melyek fokozatos kiágazást és hosszúságot mutatnak, Az első s egyúttal legmélyebben fekvő ág hirtelen elkeskenyül és törpül 13·5 m. távolságban már járhatatlan s odáig a vastag guano halmokon s ezekből képződő iszapon kell botorkálnunk. Mindjárt következik a párhuzamos második ág, melynek alapján egy patakocska csörgedez. Ebből kijövet nehány lépéssel fennebb veszi kezdetét a harmadik 27·5 m. hosszú ág, mely lépcsőzetes fejlődésével, síkos alapzatával a járást-kelést igen megnehezíti. Mind a három ág egy-egy külszíni dolina leszürődési csatornájaként szolgál s erős esőzés s tavaszi olvadás idején a lerakodásból és kivájásból itélve, elég jelentékeny víztömeget vezet a főüregbe le.

Most innen visszatérve az első elágazási ponthoz, ott egy egészen ellentétes nyugati folyosószerű üreget kelle még bejárnunk.

Ásatási kisérletemet itt az elágazási csomópontra határozám s utóbb a főüreg, valamint a mellékágak több pontjain megujítottam. Fájdalom a terjedelmes barlang több izben tett látogatásom daczára a fáradságos munkálatokat eredmény nélkül hagyta. Árkainkba csak-

hamar víz fakadott, nehezítve a munkálatokat. Annál erélyesebben folytattuk a kutatást s végre is reményveszítetten hagytam oda a sokat igérő munkatért. A barlang gazdag stalactit képződvényeivel s a főcsarnok végén említett medencze stalagmitjaival: cseppkő-barlangjaink közé sorolható.

A kényelmetlen lejtőn leereszkedve a délről éjszakra haladó patakvölgyön felfelé indúltunk. Szilvás kertek, kaszáló foltok szaggatják meg a házak folytonosságát. Egy-egy parkot foglal el mindenki s ügyes bajos dolgaiban távol szomszédját hangos kurjantással értesíti. A letelepedés törzsenkint történhetett s ezekről vette a falu s apró házcsoportjainak elnevezését. A jobbparti oldalakra kapával vetett kukoriczatáblák hatolnak fel; helyenkint azonban a meglazított talaj a záporoktól lesodortatván: ez észszerütlen gazdálkodás következményeit előre illusztrálja. A balparti meredeken törpe cserjék (bükk tölgy vegyülék) késleltették a talaj kipusztulását, hanem a lapos tetőkre a földmivelési buzgalom azért kiterjedt. Valóban ideje volna a talajhoz mért gazdálkodási rendszer kötelező megszabása, mert a tisztán erdei talajt, vagy marhatartásra alkalmas legelőket a gazdagabb völgyek oktalan utánzásával teljesen elsilányítja e miveletlen hegyi nép napról-napra öntudatlanúl előkészítve szegényedését.

Valami fél órát gyalogolunk ilyen reflexiók közt felfelé, midőn egy erdőfolt felől erős vízzuhogás üti meg füleinket. Az idegenek láttára kiváncsian eléfutó emberektől csakhamar megtudtuk, hogy egy üregből elézuhogó pataktól származik a zaj s a falunak ideeső házcsoportját Saszanak nevezik.

Krisán Péter nevű ember telkén kelle kiindúlnunk a meredek hegyoldalra, melynek fái folyvást elfedik előlünk a barlang nyilatát. A zugás mind erősebbé lesz s mindjobban közeledik, mígnem mi is a hanyathomlok lerohanó patak mély árkához érkezünk. A barlangba kettős kapu vezet s mindkettő nyugatra tekint a Colcz nevű szirthomlok alól. A jobbfelöli egészen száraz mellékodu, hova csak nagy vízálláskor csaphat be a patak. Abból egy törpe kőzön át a főüregbe jutunk, melynek közepén zuhog elé nagy szilajul a patak. A vízmeder két széle meglehetős magas partként van levájva, honnan első tekintetre jellegzetes praehistorikus cserepek tünedeznek elé. Azonnal gyüjtéshez fogva, elég bőven kaphatjuk a neolithkor (uj kőkör) cserepei mellett az őslakók asztali hulladékaiból fennmaradt juh, kecske, tulok csontokat s ezekkel összevegyült szén- és hamutörmeléket. Ép állapotban csupán egy kis kannát

sikerült kifejteni; de a töredékekből itélve nemcsak ivópohárfélék, hanem nagyobb fazék, tálnemű, szóval az étel eltartására, felszolgálására készült edény is volt itt. Mindez kézzel készült, az anyagot azonban jól megiszapolták, kivül belül graphit- és szénmázt, agyagtapaszt finom röthelfestést alkalmaztak s különféle vonal pont czirádákkal diszítették még azonfelül. A birtokomban levő kanna oldalán a betüzdelésből egész vonalsorok s azokból geometriai idom keletkezett. Igy a talpon egy csillagrajzolatot látunk. Máson toll, ág-zigzugus vonaldiszítés fordúl elé. Nagy gondot fordítottak a peremékitésre s ezt csontárral, fastylussal idézték elő. Átalában piros és barna színre szerették edényeiket mázolni. Mindezt a Pulszky Albumban* bővebben kifejtettem.

Kőszerszámot a barlang nem adott s csupán egy gypslemezből alakított háromszögre idomított készítményt említhetek fel e nemből. Ez eszközhöz hasonlót Virchow a berlini anthropologiai társulat ülésén mutatott be s amulettnek nyilvánította azt.

A barlang balfelőli részéből még egy folyvást fölfelé hágó nyílás ágazik ki, melyből egy repedésen át a szabadba juthatunk. A vastag iszaprétegből itélve esőzéskor a szirttetőről jelentékeny vizér zuhan ide.

A főüreg két és félemeletes tárnaszerü alakulással mélyed a hegy mélyébe. A nagy tuskokkal teleszórt mederben lépcsőzetes kőzetelválás folytán apró zuhatagok képződnek a szűk nyílásban megsokszorozodó lármás visszhangot idézve elé. Mihelyt gyertyavilágra szorultunk, ugyancsak kelle bátorítni falusi kisérőinket, kik e rejtelmes üregben az ördög lakát feltételezték s abba hatolni nem merészkedtek soha. Nehány ezüstpénzdarab felmutatásával sikerült a babonás aggodalmakat elcsittittanunk; de mikor 40 méter távolságban egyszerre vízzuhatag fogadott a magasból s a boltozat résein betóduló légáram gyertyáinkat kialtatta: egyszerre felujultak rémképeik s csupán azzal birtam őket maradásra, hogy gyertyáimat nem vihetik magukkal s a sötétségben a síkos köveken visszatalálni nehezen fognak. Vezetőim azonban vezetettekké változtak át s engem bocsátottak úttörőnek abban bizva, hogy míg a draku velem végez, azalatt ők mégis elhordhatják irhájukat. Pedig a sok beszédnek megvalósúlásától kezdék én is tartani, akkora robajjal, zajjal csörtetett egyszerre a magasból felénk a patak, mely a nap-

* A godinesdi neolithkori barlangtelep Hunyadmegyében Pulszky Album 23—24. lap I. táblarajz. Budapest, 1884.

világról egy körülbelül 30 méternyi csatornán egész váratlanúl alábukik.

Az emberek állítása szerint alig nehány év előtt választá mostani nyaktörő irányát patakunk, mert azelőtt a barlangtól délre egy szirtszakadékon esett alá.

Ezzel azonban barlangunk végére nem jutottunk. Egy küszöbforma lépcsőzeten átkúszva a leghátulsó szakaszt érjük, mely a gazdag beszüremléstől feloldott mészből változatos cseppkövesedéseket, stalagtit és stalagmitdíszítéseket nyert, s a hova bő víz idején szintén beszolgál úgy látszik egy sziklahasadék. A finom csapos cseppköveket kecskecsecsnek nevezi a nép s a tej javulását, bővülését várja tőle. Kisérőim is szorgalmasan ellátták magukat belőle.

Elvégezve belső szemlénket, még csak a patak beszakadási helyét kelle felkeresnünk. E végből ismét leszálltunk a völgybe, bár itt is kivezet e tetőre egy meredek ösvény. A helyett kissé kényelmesebb utazást nyujt a felső ösvény, mely egy elhagyott vízmeder mellett tart kifelé, abban jelezve egyik útját a bujosdit játszó pataknak. Alig kapaszkodtunk ki egy lépcsős fokterüre egy kis rétecske tárúl elénk, melyről a csacska vízér kanyarogva elélejt, hogy egy nyíláson hirtelen eltünjék szemünk elől. A Paltina Siruluj nevű réten tehát a barlangban kifolyó patak, mint buvópatak lép elénk s e szerint e völgyön két barlangon kivül e buvópatak is helyet kér topographiai adataink közt.

II. Felső-Boj barlangjai, dolinái és buvópataka.

A guraszádai vasúti állomást elhagyva e sajátságos nevű falun kell végig haladnunk. A falu nevében a magyar névhez csatolta a közhasználat az oláh fordítást is, mert Gura-Száda. Ez is egy példája a hunyadmegyei ethnographiai alakulásnak. A földesúr oláh jobbágya kedvéért annak nyelvén nevezgetve helységét, a határ düllőjét, lassankint a csupán osztálylevelekre, hivatalos kiadványokra szorúlt ősi nevek kivesztek a gyakorlatból, sőt tanukihallgatások, határjáró bizottságok révén, miután itt a nép véneinek bevallása vala irányadó, még a hivatali nomenclaturában is uralomra jutott a mindjobban szaporodó jövevények helynévtára. Igy lett az Egerügyből Hunyadmegyében az utolsó században Cserna, a Sebesből = Bisztra, a másik Sebesből = Riu mare, a Jófű helységből Dobra, a Kövesből = Kujes, Ölyvesből = Ujes, Veremágból = Vormága, Nagy-Ágból = Nozság, Kőrősfőből = Kristyor, Kisbányából =

Boicza; s így változott el a hunyadikorbeli Törzsökfalva = Brettyelinre, Kálmántelke = Kaonra, Sáág = Zsoszánra, Örök = Urikra stb.

De tán egy más alkalommal e szomorú metamorphosisról tüzetesebben szólhatok s kövessük most a guraszádi patakot, mely egy óránnyira jobbról a Boj vizét veszi fel. A mellé térve be, egymásután következnek Alsó- és Felső-Boj faluk nevükben (Ökörfalva) elárulva, hogy erdei irtásból vált marha legelőkön szálltak meg az első települők. Felső-Boj egy öblösödést foglal el s gyümölcsfák (szilva) közé rejtőző házaival igen idylli képet nyujt. A falu hátterét három mészkúp szolgáltatja, melyek nyugatról keletre lépcsőzetesen fokozódnak. A Galbina képezi a középső tagot. Erről mély horpadás vezet a Luciaig keletre. A kopár mészsziklák kőomlásainak sivárságát nehány elvadult diófa igyekszik élénkíteni.

Epen az említett horpadás irányában egy útszakasz is feltünik, mintha csak jelölni akarná első barlangunk helyét. Egy kis patak használja kifolyási kapu gyanánt az üreget, vig szökelléssel kezdve meg földi pályáját, mintha örülne azon, hogy az isten szabad ege alá kiszabadult.

A barlang bányaszerű üregként délre tekint, de 10 méter távolságra keletnek kanyarodik, több-kisebb kanyarulattal végül villaalakúlag fejeződve be. Mindjárt a fordulóban szép gyapjas, fodros cseppkővesedés mutatkozik, de az átellenes fal úgy összeszorul, hogy csak vigyázva haladhatunk tovább. 30 m. távolságban egy tócsa állja utunkat s ebből a felesleg részben a vékony falazaton át kivájja magát a szabadba. A mögött egy száraz, de törpe sikátorba jutunk, mert a patak ezen a ponton tör elé azon láthatatlan földalatti útjából, mely körülbelől 1.5 kilométer hosszúságra terjed.

A barlang végső szakaszában 1882. junius 29-én d. u. 2 órakor 18° (C) külső hőmérséklet mellett 8° (C) temperaturát találtam s a betoluló víztömeg ugyanakkor 7° (C) vala. A barlang terjedelménél és alakzatainál fogva jelentékenynek nem mondható; a kijáratától megnyiló tájkép azonban megérdemli az odautazást.

F.-Boj második barlangja s az odavezető dolinák. A barlangpatak elbuvási helye.

Búcsút véve barlangunktól a Galbina és Vorvu Lucia közti hegynyeregre jutunk. Kimenet a padosan elváló tömör szemcsés, és szürkésbe hajló mésznek kelet nyugati csapása és szelid déli dülése kényelmesen szemlélhető. A hegynyereg alig 1 kilométer hosszúságban délről éjszakra majdnem szabályos egy-

másutánban hét jól kialakult, átlag 20—25 m. átmérőjű, 5—10 m. mély dolinát tüntet fel, ezek sorakozásával illusztrálva mintegy azt az irányt, melyet az elébb leírt barlangon kiszabaduló barlang a mészrétegek közt megfut. E hullámos üregekről Gropa (Gödrös) nevet visel a hegynyereg. A dolinák védett helyzetét a szegény falusi nép krumpliültetésre használja fel. Némelyikben — ha leszállunk — jól megkülönböztethetjük a legutolsó vizáradáskor képződött friss iszapot, kavicsot s azok spirális elhelyezkedése szépen feltünteti minő örvényléssel sülyedt be az alig észrevehető repedéseken az idejutott esővíz.

A nyolczadik dolina párkányzata nincs kifejlődve teljesen, mert ide a patak foly be. Épen e miatt Barlangpatak (Pereu-Pestere) a neve. Ez tehát a második buvópatak, mely eredetét a Danulesd és F.-Boj közti magaslatokról veszi. A közelben elszort házcsoport neve Dosu Pesteri (Barlanghát) nevet visel.

A patak mostani színtája csak egy újabb geologiai alakulás, mert minden jel oda mutat, hogy régebben a dolinák által megjelölt irányban a két hegy közé eső horpadáson szürődött le a háttér víztömeg, a mikor F. Boj helyén egy tömedencze létezhetett.

A halk csobogással eltünő pataktól balra felemelkedő sziklafal alól két barlang is tátong. Egy mélyedés hatol a hegy alá s azt kikerülve juthatunk el a barlangokhoz. A kettő egyirányban délkeletre mélyed a hegy alá, csakhogy a felső alig érdemel említést s egy kis beomlási üreg.

Derékig érő buja növényzet s főleg illatos Telekia speciosak csoportján át kell magunkat küzdenünk a dolinaszerű süppedés szélén a nagyobb barlanghoz, melynek 6 m. széles 4·5 m. magas ívalakú kapuzata mindjárt szemünkbe ötlik. A tágas barlangüreg fölött jókora szirthomlokzat fehérlik mohdíszletével, lengő pafányfoltjaival festői képet nyujtva az érkező elé. Fennebb a sziklaoldalon cserjék kapaszkodnak görcsös alakzatokkal szinte elárulva a természet mostohasága ellen folytatott nehéz harczukat.

Barlangunk tág csarnoka bennebb két felé ágazik s a falazat rovatkáiban, redőzetes képleteiben világos nyomait ismerhetjük fel az egykori vízfolyás változó szintájának. Most a barlang száraz. A válaszfal elkeskenyülésével ismét egyesül a két ág s itt gazdag stalagtit diszletek, oszlopos, dudoros halomszerű stalagmitek fejlődtek ki, melyek miatt ugyancsak óvatosan kell haladnunk. A hátrahagyott jobb felőli ágazatban emberderék vastagságú oszlopforma stalagmitet találtam s a talapzatot is jó vastag mészburkolat fedte.

Első látogatásom idején nem haladhattam tovább a leírt cseppkődíszleteknél. Utóbb ellátva magam megfelelő eszközökkel onnan a rézsút dülő falazaton felkapaszkodtam s ily módon sikerült egy felsőbb emeletbe eljutnom. A sokkal keskenyebb, helyenkint csakhogy elférünk benne. Iszaplerakodása s a falazat nedves volta mind azt mutatják, hogy ide víz szivárog be, csakhogy az soha se gyül annyira, hogy rendszeres kifolyást nyerjen. A lassan tovaszivárgó víztömeg által feloldott mésztömeg a levezető sziklalapon vastag hullámos haborom, pikkely és csapós formákban halmozodik fel, ugy hogy kézi kalapácscsal lépcsőfogakat vághatánk abban magunknak.

Végre a barlang mind magasabbra haladva, vékony repedéssé szorul. Ugy látszik a felszínről behatoló víz rendre tovább bontogatja s a barlang eme része még alakulóban van. A benne járást a mész padok lépcsős elválásai is nehezítik s embereimmel csakis egymásutánban lépdelhettünk benne végig.

A barlang előrészének homlokzati üregeiben sziklafecskék fészkelnek. Denevér kevés mutatkozott.

A barlang átellenében Godinesdre vezető ösvénytől jobbra még egy dolina igényelte figyelmünket.

Elvégezve szemlénket a Galbinára kelle kilátogatnunk s arról ismét nyugatabbra a Custura oldalán egy kút forma mély dolinát kerestem fel. Torkolata tölcséresen mélyed le s már itt oly meredek, hogy alig birtunk megkapaszkodni. A legmélyebb részhez azonban nem közelíthettünk s a cserjeövhöz még tüskéket dobálnak az emberek, mert már több izben marhák hullottak oda be. Ezen felül kövekkel is tölteni iparkodnak.

E hatalmas dolinával befejezve a boji barlangok sorát, utazásunk eredményéül 1 nagyobb és 2 kisebb barlangot a Barlangpatak nevű buvó patakot, a hegynyakon 8, azonkívül két figyelemre méltó dolinát említhetek fel.

A két barlang mindenike a be- és kitörési barlangok csoportjába tartozik és se őslénytani, se culturhistoriai-leletet nem szolgáltatott idáig. A vasutról legközelebb esvén : kirándulók könnyen felkereshetik.

III. Kermazinesd barlangjai.

A felső-boji barlangoktól nyugatra a godinesdi-völgybe szállhatunk le s ily módon az ottlevő barlangokhoz juthatunk el. Keletre a Vurvu Lucia megkerülésével egy meredek Kermazinesd

nevű faluhoz szolgál le, hova azonban guraszádai fővölgyön sokkal kényelmesebb út kinálkozik. E végből Alsó-Bojón át vissza kell térnünk odáig, hol a hasonnevű patak betorkollik, s onnan egy szekérrel is járható út vezet a Valye máre (= nagy patak) mellett Kermazinesd faluba.

A falut elhagyva negyedórával fennebb természetes mészgát fekszi át a völgyet, melyen a Danulesd faluról lefutó patak egy alaguttal vájhatott magának átjutást. A Stoján nevű mészszikla a balparton hamar véget ér s itt mögéje kerülhetünk, hogy a felső kapuhoz érkezzünk. E szabálytalan 6 méter magas boltiv alá jutva elébb 5, utóbb 4 majd 3·5 méter széles csarnokban találjuk magunkat, honnan jobb felé elébb egy kapuszerű nyilás, majd egy mellékág nyílik meg. Utóbbi a víz szintájában helyezkedvén el: áradáskor azt is felkeresi a patak. Most egy rövid déli, majd egy keleti szakaszba érkezünk, hol a patak vissza van duzzasztva, mert épen a kifolyáshoz egy kis vonalon helyezkedett el.

A mint látjuk e rövid barlangban egy majdnem ∪ alakú természetes alaguttal állunk szembe, melynek esetleg bedugulását a völgyi lakosság mindig rettegi. Igy 1878 pünkösd éjszakáján a Danulesd felől elszabadult fatuskók úgy eltorlaszolták a barlangot, hogy a midőn saját erejében ismét utat tört magának Kermazinesd és Guraszáda vízmenti házait elsodorta s több emberélet esett a váratlan pusztítás áldozatává. 1873 májusában egy felhőszakadás idézett hasonló jelenetet elé.

Az ördög-barlang. Közvetlen a leirt barlang felső kapuja felett emelkedő szirtoldalban nyílik meg a Pstere-Zmeuluj (Ördög-barlang). Miután a Biharhegység hirneves csontbarlangját: az Oucsászát is Ördög-barlangnak hivja a nép, én is nagy reménységgel közeledtem a megnyíló üreg felé. Alig érkeztem ki oda: legott tisztában valék a különbséggel, mert egy befelé lankásan lejtő 25 méter hosszúságu s elől 5, közepén 2.5 m. széles végül kiékülő kis barlang nyílt meg előttem. A boltozat keskeny repedéssé magasodik, miután az időnkint becsorgó viztömeg magának hosszú rést mosott. A magasban denevérek tanyáznak.

A dús televényréteggel vegyülő alapzatban mostkori pásztortűzhelyen konyhahulladékain kívül egyebet nem találtam.

Kijövet tovább vizsgáltam a sziklaoldalt, de pár kis odun, vizmosta üregen kívül egyébre nem bukkanhattam.

IV. A karácsonyfalva-boiczai sziklaszoros barlangjai.

A) Karácsonyfalvi barlangok.

Guraszádától keletre eredménytelenül jártam meg a Marosnak fútó völgyeket, mignem a déva-boiczai postaúton végre Karácsonyfalvánál (Krecsunyesd) és Boiczánál ismét találtam, és pedig terjedelemre, tartalomra egyaránt nevezetes barlangokat.

Dévától M.-Németinél átszállva a Maroson a Kajánpatakvölgy jelöli meg a további irányt. Bezsány falunál azonban még egy oldalvölgy nyilik meg, mely egyenesen a Fehér-Körös vizválasztójára vezet Valisoránál. Ha mi Burjánfalva, Kecskedága, Nyavalyásfalva irányában egyenesen haladunk, Fűzesfalunál már előnkbe tárul a karácsonyfalvi hatalmas Magura mésztömzse. Ezzel átellenben Boicza előtt egy még magasabb és szintén Magura nevű mésztető magaslik fel, úgy, hogy kettőjük közt csupán egy keskeny szírthasadék (Intre Piatra) marad a patak és országút számára. Ott eléhaladva a meredek sziklafalak mindenikében barlang-üreget pillantunk meg. Kezdjük ezek szemléjét a jobb parti, vagyis karácsonyfalvi oldalon. E végből a maroknyi helység házai közt ki kell kerülnünk egy mezei útra, honnan valóságos kecskeösvény kinálkozik számunkra. Ez a mészkőpadoknak lépcsőzetesen kirúgó fejein majdnem tetőirányosan vezet fel, hogy ugyancsak igénybe kell vennünk testgyakorlási képességünket s e meredekre szédűlő fejjel ne szánja el magát senki.

Egy lapos hegyhátra jutunk ki, hol kukoriczaföldeket varázsol elé a lakosság munkássága. A mészvidék jellemző piros agyagja (terra rossa) képezi a vékony termőréteget, melyből kőzönkint mészfejek, dudorok fejérlenek elé. Hatalmas dolina tölcsér süpped a hegyhát közepébe s annak közelében egy kútformán lemélyedő üregtől óv az odadobált tövishalom. Ezt Dringanya (Csergettyű) néven mutatták be embereim, valószinüleg a bedobált kövek után felhangzó zajra, csattogásra vonatkozva. E dolináról alább lesz még szó, miután az a Magura legnagyobb barlangjába nyílik.

Ezeken kívül még több dolinát találtam s főleg egyik ezek közűl a később leírandó Zidu, vagy Hunfalvi János barlanghoz számítható.

A magura tető 350 meter magasságban van a katonai térképen jelezve s a 129 m. magas falu felett ilyeténkép 231 meterre emelkedik.

A délkeleti párkányhoz érkezve a mészpadok keskeny lépcső-

zetein balra kell fordulnunk. Alattunk nagy mélység le a völgyi patakig, hova eleinte borzadva tekintünk le s nagyobb biztonság kedvéért a fűszálakban is szorgalmasan megkapaszkodunk. Egy kis üreg állja utunkat csakhamar. A tetőről lecsorgó víz tágítgat itt magának egy új pályát. Barlangszámba alig jöhet.

1. Annál nagyobbszerű a Balogu nevü barlang néhány lépéssel odább. Öblös kapuzata már az országúton érkezőnek is feltűnik, de azért nagy fáradsággal sikerül az ahhoz kiszolgáló meredeken kikapaszkodnunk. Eltakaríttatva az utunkba nőtt dudvákat, egy tágas előcsarnokban találjuk magunkat. Onnan jobbra egy sziklapárkány felhívja mintegy figyelmünket a rézsút felfelé haladó s egymás átellenében elhelyezkedett két mellékágra. A mellékágak egyike kiszolgál a tetőre s minden hihetőség szerint használva volt — főleg falának lekopottságáról itélve — ama távoli őslakóktól, kiknek tűzhelymaradványait, háztartási készleteit a barlangban felfedeznem sikerült.

A főüreg bennebb elkeskenyül, de kárpótlásul boltozata csúcsivesen a tetőig emelkedik fel. A napfény annak résén bedereng s kődarabok zuhannak onnan úgylátszik néha alá. Hatalmas kőrakáshoz érkezünk e boltiv alatt. Embereimmel a gátszerű törmeléken rést nyittatva, akkor vettük észre: hogy a Dringanya dolina alatt állunk s e kőrakás a pásztorfiuk pajzánságának köszöni létrejöttét.

Minthogy első ízben a főirány követésével voltam elfoglalva, csak utóbb vezetett egy buzgón segédkező tanítványom: Holicska Imre ébersége az itt balra kialakult s őstörténelmileg felette érdekes oldalágra. A dolinától az eddigi Ny irány É Ny igazodik s gazdag cseppkődíszletekkel pompázó szakasz veszi kezdetét. Abból hasoncsúszva érjük el a végső szakaszt, hol a cseppkövesedés még mindig követ, s hova több vízvezető csatorna öntheti esőzéskor tartalmát. Mikor már végét képzeltük a terjedelmes barlangnak: nevezett tanítványom még egy utolsó fülkébe csúszott be, hol a víz lassú ornamenticájának gazdag választékát bámulhatjuk.

Az ásatási kisérletek mind három szakaszban eredményre vezettek; de legtöbb lelet az első terem oldalfülkéiből s a dolina szomszédságában említett oldalsikátorból jutott birtokomba. Kulturtörténelmi szempontból összes barlangjaim között első helyen áll a Balogu, melyet én a m. tud. Akadémia mathem. és természettudományi Bizottságához* 1884. márcziusban beterjesztett előleges jelen-

* Mathematikai természettudományi Értesítő, II. kötet 6. füzetében.

tésemben a hazai földtan nagyérdemű bajnokának s egykori hálás emlékű tanáromnak dr. Szabó József egyetemi tanár úrnak nevével óhajtottam kitűntetni.

A kiásott tárgyak közt legtöbb a cserépnemű. Az őslakók igen ügyes fazekasok valának s a közelben előforduló földnemüekből rosszúl megiszapolva s hijányosan kiégetve, bár igen változatos alakzatú s díszítésű edényféléket produkáltak. A kézzel formált féleségek mellett egy kékes kőedényfajta töredékei a korong használatát világosan kimutatják. Az ilyen edények a római telepeken Hunyadmegyében általánosan el vannak terjedve. Az anyagot olykor szénnel, graphittal vegyítették, majd homokdarát szórtak közbe s a közel fekvő quarczporphyr földpátját sem birták elaprózni. Díszítési motivumaikból legalább ötven félét választhatunk ki. A geometricus és textil alakzatok minden elképzelhető féleségei mellett az újj köröm-lencsedíszítés, fa-csontáral való betüzdelés mind otthonos vala s a mellett graphitröthel-kaolin mázt is alkalmaztak s az ilyen edényeket csontlemezzel is gondosan kicsiszolták.

A dolina mellé torkolló oldalágban két ép edényt is sikerült kiásni. Egyiken két átellenes aránytalan fül, másikon csak dudordísz látható. Mindkettő étel eltartására szánt tál lehetett.

K ő e s z k ö z ö k b ő l egy quarczporphyr ő r l ő k ő, két nagyobb csiszolt diorit fokos vagy fejsze töredék, egy szépen kidolgozott v é s ő, pár kisebb kőszerszám s főleg sok parittya jöhetnek említésbe. Csonteszközökből nehány t ű ár, simítóul szolgált bordacsontok említendők. A konyhahulladékok közt t u l o k (juh) k e c s k e igen nagy bőségben találhatók főleg az előcsarnoknak hamuval, szénnel vegyült törmelékében. Vadállatokból macska, róka, farkas s őzcsontok kerültek birtokomba . . .

Az említett házi állatoknak csak bizonyos, az izomzat által jobban ellepett részletek jutottak e kitűnő védelmet nyujtó barlangi hajlékba s a velőtartalmú csontok mindenikét szorgalmasan felhasogatva, repesztve és ily módon tartalmától megfosztva dobták oda a jelekből ítélve hűséges kisérőjüknek: a k u t y á n a k, mely az ízfelületek lerágásában biztos nyomait hagyta fenn. A csigolyák csekély száma arra utal, hogy mint a svájczi czölöpfalukban itt is a velő miatt összezúzva felcsemegézték. A gabonaismeretére az őrlőkő jelenléte utal; az előforduló agyagvasgömbök arról tanúskodnak, hogy a fazekak bemázolása mellett tán saját testük díszítésénél is igénybe vették.

Minden csak halványvázlata adataim bőségének, mely a maga

teljességében a magyar tudom. Akadémia kiadásában fog napvilágot látni.

2. A Zidu cel din Sus (Hunfalvi János barlang. Felső elfalazott barlang).

A Szabó József barlangtól még veszélyesebb ösvényen folytatjuk utunkat a Zidu cel din Sus = Felső elfalazott barlanghoz. Helyenkint segítség nélkül lehetetlenség áthaladni s egy vízmosásos szakadék ötven méternyi szédítő meredélyét, két ember támogatása daczára borzongva lépjük át. Hátunkat a falnak feszítve kell e nehány lépést megtenni s azért a barlangnak a jelenlegi körülmények közt látogatottságot nem jósolhatok.

Az ívezetes barlangnyilásban egy valószinűleg a török világból származó falnyomait találjuk. Innen a barlang neve is. Legutóbb az 1848/49. népfelkelés részesei használták menedékül s az utról feléjük röpített honvédgolyókból nem egyet kaparhatunk a falról le, hova krajczármódjára ellapultak. 1849 tavaszán a görög husvétig több héten át tartózkodtak Krecsunyesd (Karácsonyfalva), Valisora, Stojenasza, Pestere (Barlangfalva) kompromittált felei, mialatt isteni tiszteletet is végeztek itt s élelmes vállalkozók laczikonyhákat rendeztek be. A mészfalon erős rozsdamarást észlelhetünk s a haragos vörösre festődött foltok gyors mállásnak vannak alávetve. Barlangunk 12 m. távolságra balfelé ismét a szabadba nyílik. Itt egy sziklapárkányra jutunk ki. É. É. Ny. halad a barlang s közönkint ingadozó görbületeket tesz, falain vízfolyási barázdák, vésetek sorozatát s színtáji hullámzását örökítve meg. Ezekből itélve 1 m. magas patak medréül szolgált e barlang s a vésetekből következtetve, erős hullámverésnek s csapongásnak volt a víz tükre időnkint kitéve.

A boltozat helyenkint erősen felmagasodik s kürtőszerű tágulásaiban egész denevérrajoknak ad buvóhelyet. Hatalmas guanohalmakon kell előre tapogatódznunk e miatt s egész felhőzet lep el egyszerre a megriadt állatokból, úgy, hogy alig győzzük a ránk tapadó ficzánkoló példányokat magunkról lefejteni.

A végső szakaszban egy óriás kő zárja el útunkat. A denevérek csapongása daczára átmászva azon a mellett meg egy rövid s mind inkább keskenyülő ágat találtam, hol a felszín nagy dolinái egyike szivárogtatja le vizét.

A 76 méter hosszúra mért barlang praehistorikus leleteket is tartalmaz. Én a barlangot nagynevű tudósunk: Hunfalvi Jánoúrtól kivántam elnevezni.

A Hunfalvi J. barlang színvonalában a Magura szirthomloks

zatában pár jelentéktelen odut vehetünk az országútról észre. Dupa Colcu Corbuluj (Hollókő, Hollószikla) néven ismerik a pásztorgyermekek, kik a tetőről néha oda merő kíváncsiságból lecsúsznak. Mi is példájukat vagyunk kénytelenek követni s visszatérve a Hunfalvy barlang nyaktörő sziklaösvényén a Magura elébb laposára s onnan ide kell kerülnünk. Odább még van egy hasonló üregecske. Egyik sem érdemli meg a fáradságot.

Mindezek közel a Magura tetőhöz helyezkedtek el a meredeken megszakadó falazat felső párkányán s mint helyrajzuk is mutatja a Szabó József barlang (Balogu), valamint a Hunfalvy János barlang (Zidu sel din sus) egyaránt a felszínről a dolinákon át beszivárgó, vagy a múltról szólva beáradó víz physicai és chemiai munkájának köszönik létrejövetelüket. A Szabó barlangnál a Dringuna (Csergettyü) dolina főtényező vala s lehetséges, hogy a nagy üreg részenkint jött létre olyképen, hogy az első szakasz kialakulása után lassankint a hátsó két szakasz is kitágúlt a rétegek csapásain elészivárgó s a felületről állandó növedéket nyerő víztömeg romboló bontó hatása következtében. A Hunfalvi J. barlang határozottan kitörési barlang, melynek vízárja a más nyíláson belül zuhogott egykor ki s utóbb hatolt csak elébb.

Az erdők lepusztúltával a külső mélyedésekben felgyülő víz elpárolgása is növekedett s átalán a vízrajzi viszonyok oly kedvezőtlen alakulást vettek, hogy többé patakszerű ár nem keletkezhetett. A napjainkban idejutó csapadék concentrálódását egyébként épen a belső üregesedések sokasodásával beállott nagy megosztásból is kimagyarázhatjuk s egyik látható eredményéül e sokféle ágazó vízhálózatnak az épen Karácsonyfalva felett kibuzgó gazdag forrás tekinthető. A tölcséres dolinák leszivárgása egyébként meglehetősen lassan megy, úgy, hogy a Magura tőszomsédságában emelkedő Magulicsa tetőn egy ilyen időszaki tó még nyár végén is szemlélhető. A kisebb oduk a falazatnak kivülről kezdődő elmállásából keletkeznek.

3. Zidu d'in ios = Alsó elfalazott barlang. A Hunfalvi János barlang alatt egy kis barlang található még; de oda azért közvetlenül a felső barlangtól lehetetlenség s ki kell mennünk ismét a Magura déli szegélyeig s le kell szállnunk a mészfokokon majdnem odáig, hol a mésztömzs a melaphyrra települt. Ott párhuzamosan a felső Ösvénnyel harántul ismét betér egy kecskecsapás a szikfafal alá s azon megközelíthetjük szóbanforgó barlangunkat.

A barlang még innen 10 m. magasban fekszik s bár a mohó-

szalagokon s vékony sziklapárkányzaton embereink macskamódra kapaszkodnak, mi csak segítségükkel emeltethetjük magunkat a magasba. Alig 21 méter mély barlangba esik tekintetünk, mely nevét a torkolatban felismerhető zárfaltól vette. Úgy látszik a tatárjárás idején ezt is menhelyül használták s kitünően védett helyzetében egy pár családnak is biztos menedéket nyujthatott. Ásatásom praehistoricus maradványokhoz nem vezetett s csupán újabbkori cserepek és asztalhulladékok kerültek ásónk nyomában napfényre.

E barlangtól még a Vurtyes (= Werk-akna: dolina) nevű üreghez kell leereszkednünk s azután a Feredő (= Feregyo) nevű kis üreget látogatjuk meg. Ez épen a mész alsó határán képződött s valószínűleg egy korábbi forrás nyílatául szolgált s utóbb omlás következtében növekedett kis üreg. A sajátságosan levált mészrétegekből természetes gyámoszlop és párkányutánzatok képződtek s a nép phantasiája e miatt ragaszthatá reá a különben nem indokolt Feredő elnevezést. Víz csupán tavaszszal buzog itt ki.

És ezzel bevégezve a Magura déli sziklafalába mélyedő barlangok leírását, olvasóimat a nyugati oldalra vezethetem át.

4. Ott a Farkas verem (Gropa Lupuluj) képezi első állomásunkat. Előtte mély szakadék tátong s csak egy ösvényen juthatunk el hozzá. Ivezetes torkolatán belépve sziklatuskókat látunk a juh és kecsketanyára utaló üregben. A boltozat időnkint omladozik s ezt elősegíti a háttérbe benyíló repedés is, mely kürtőszerűleg tátong ott s erős vízesés színhelye lehet időnkint. Ottjártamkor különben egészen száraz volt a barlang, mely összevissza alig 10 méter hosszú.

E barlangtól három nagy dolina mellett lejtünk Barlangfalvára (Pestere). Egyik dolina közvetlenül a Farkasverem fölé helyezkedett s az szolgáltathatja oda az említett vízfolyást.

Barlangfalva a mily sok reményre jogosított elnevezésével, ép oly keveset eredményezett. Igazán érthetetlen minő jogczímen jutott nevéhez, mert alig tételezhetjük fel, hogy a falu által kitöltött dolinákat vették volna az elnevezés idején alapul.

A Magura éjszaki szélébe összevissza két szót is alig érdemlő odu mélyed.

B) A boiczai Magura barlangjai.

Ismét a Karácsonyfalva-boiczai szorost (Intra Piatre) kell kiindulási pontul választanunk. Az imént bejárt karácsonyfalvi Ma-

gura átellenese, a boiczai Magura, hova a kijáró legkönnyebben Karácsonyfalva utolsó házától esik.

A Magura szintén melaphyrra telepedett s nyugatnak dülő meredjén lépcsős egymásutánban három, míg a hozzá izülő, de valamivel magasabb Vertopban egy barlang képződött ki. Ezeket köznyelven Csürök (Sur) nevezik.

Fárasztó hegyi úton érhetjük el ezeket; de legalább a gyakori pihenők alatt szép kilátást élvezünk nemcsak az átellenes Magura festői alakzatain, hanem ki a Marosig fútó völgyön végig, sőt tekintetünkkel amarra délnyugatra a Ruszka-Pojánához futó hullámos hegyvidéket is jó messzi elkísérhetjük. Az út nehezebb része ott veszi kezdetét, hol a mészfal közelébe érkezünk. Majd mozgó kőáron kell átküzdeni magunkat; majd tüskés cserjék közt kapaszkodunk bujkálva feltelé, úgy, hogy minden lépés fárasztó erőfeszítésbe kerül s kalapunk, ruhánk mindegyre veszélyben forog.

1. Vezetőink tanácsára, ha már benne vagyunk a fáradságban, jobbnak láttuk a Vertop kis barlangjáig, vagyis a legfelsőbb üregig terjeszteni ki fáradalmainkat. Fájdalommal kelle ott konstatálni: hogy sem alakja, sem terjedelme nem vala méltó a kiállott fáradalmakra. Tulajdonképen egy 9 m. hosszú sziklarepedés, mely az esővíznek köszöni folytonos tágúlását. Hogy alig látogatja valaki: azt gazdag galagonya csipkerózsa torlasza bizonyíthatja.

2. Leplezhetetlen boszankodással tértünk tehát e silány eredmény szinhelyéről vissza s némi kellemetlenséggel vettük, midőn egy elég tág nyílást mutattak meg embereink. A barlangüreg elég kecsegtető lett volna, csakhogy nem épen kényelmes szírtoldalt kell megmászni odáig. Az előcsarnok még keveset igérő s onnan csak hasoncsúszva érjük el az éles mésztörmelék barátságtalan érintése közben a hátsó szakaszt, hol egy oldalfülke igényli figyelmünket elébb. Tulajdonképen vízcsatorna e fülke s időnként gyors vízfolyás rohan be rajta a jelekből ítélve.

A fő üregben ritka szép stalagmitcsoport fogadott. Épenséggel nem csodálhatjuk, ha a bányásznép babonasága alvilági szellemek művének nézi s »oltárt«, »orgonát« lát benne, ide képzelve még a csak bűbájos hatalommal láthatóvá váló aranykincseket. A pikkelyes, csipkézetes felületen szép orgonasípformák váltakoznak s az alig elillant vízcsepp lehelletszerű képződésétől termetes obeliszkszerű formákig tömérdek variatio ragyog gyertyánk világánál A boltozatról is termetes stalagtitek csüngnek alá s csak az kár: hogy a vasárnaponkint fellátogató publikum nem kíméli.

A 65 méter hosszú cseppkő-barlangot az Akadémia állandó természettudományi bizottsági előadójának dr. báró Eötvös Loránd egyet. tanár úrnak nevével különböztettem meg.

A barlang őstörténelmileg is figyelmet érdemel. Az ősember jellegzetes földes, levelestörésü quarcz- és földpátdarát tartalmazó, rosszúl iszapolt félegesen égetett cserepei díszitésben és czirádázott alakban egyaránt jelentkeznek. Újj-körömbenyomások, orr- betüzdelések, graphit, röthel-kaolin-máz a legyakoribbak itt is, mint az átellenes Szabó József barlangban (Balogu.) Ép edény itt nem mutatkozott. Pár jáspis szilánkon kívül júh-, tulok-, kecskecsont a leggyakoribb.

1848—49-ben itt is megfordultak a menekülők s úgy látszik a török-világban is felkeresték ezt a barlangot.

3. Nem sokkal alább hármas nyílású barlangra akadunk. Délnek két párhuzamos síkátorra nyílik s a harmadik nyugatra néz. Ezek találkozási központjában magas üreg, mely terjedelménél fogva tel jesen méltó a »Csűr« elnevezésre. A nagy teremből keskeny ág nyomúl a Magura tömegébe. A barlangban hasztalan ásattam, de délnyugati portaléja előtt graphitos fényesre csiszolt cserepeket találtam.

E barlangtól jobbra egy beomlott barlang falai tátongnak. Ott is vannak őskori cserepek.

4. Egy hosszú kőgörgetegen érkezünk a legalsó csűrhöz, bár elébb egy kirúgó sziklafokra kell kapaszkodnunk. 13 meter széles, 37 m. hosszú barlangnyílásba érkezünk most, de az íves boltról egy kürtőforma nyílás fel a tetőig szolgál. Ennek következtében a barlangban világító anyagra nem szorúltunk. Most jobb felé egy 13 m. hosszú oldalágba térve annak befejezéseül ismét egy dolinát találunk. A főbejárattól jobbra végezetül egy második kaputismerünk fel, melynek előtornáczáról ugyan mai napság beszélni nem lehet.

Gazdag televényréteggel vegyülű talajából röthellel mázolt simított cserepeket ástak föl embereim. E barlangot a hunyadmegyei történelmi régészeti társulat nagyérdemü elnökének: gróf Kunn Géza akademiai tiszteleti tagnak nevéről gr. Kunn Géza barlangnak neveztem el.

Mindezen barlangok a velük majdnem egy szinvonalban eső átellenes karácsonyfalviakkal együtt mindazon kellékeket: nevezetesen a természettől való védettség, meszsze szolgáló kilátás, idegenektől nehezen megközelíthetőleg el-

különített fennsíki legelő és tanyahely közelsége egyesítik magukban, melyeket az ősember az Érczhegységben legalább sziklaházainak megválasztásánál szem előtt tartani látszott.

Boiczától délre a kalvária hegyül használt Cornyet (Somkő) oldalában látni még egy kis barlangot, mely ugyan aligha szolgált valaha tolvajok otthonául, mint nevéből: Tolvajbarlang következtetnünk kell. Végre meg kell említenem a szintén Boiczához tartozó s a Magulicsa nevü sziklatetőn elhelyezkedett időszaki tavat. Ez egy tág dolinát tölt ki s mint említém csakis tartós szárazság idején apad ki; de esőzés tavaszi hóolvadás jelentékenyen megnövelik ismét. A falusiak szerint a jégeső készítő salamonárok itt tanyáznak.

V) Ormingyai barlangok.

A Boiczától Brádnak forduló uton az első hágó után Ormingya nevű falut érjük. Ennek határa a Karácsonyfalvi Maguráig terjed s így ide tartozik az a barlang is, mely a Magura éjszak oldalán de hozzáférhetetlen magasságban látható. A néphit ide helyezi a rossz szellemek tanyahelyét s az éjjelente benne sivítozó baglyok hangjában hallják azokat. A rege szerint két leányt is elraboltak már egy ízben ezek. A két leány ugyanis anyja daczára elment a szomszéd falu negyeájára (tavaszi ünnep) honnan többé soha vissza se tértek, mert beteljesült rajtuk a méltatlankodó szüle átka: vigyen el az ördög. Hét év mulva a patakból vették ki gyöngyüket s mindjárt tisztába voltak gyászos sorsukkal.

A barlang alatt elfolyó kis patak a Magulicsa és Magura közt megnyíló Repegya nevű szoroson át, éri el a boiczai patakot.

Ormingya második és felkereshető barlangját meglehetős elrejtett helyen a falu templomától balra kivágó ösvényen kereshetjük fel. Elérve a tetőt, onnan egy erdőtáblán kis völgylapályra lejtünk Az utunkba eső patakocska egyszerre egy hirtelen elészökellő mésztömzs felé siet s annak lábánál eltűnik. Ott pedig 7 méter magas barlangkapu nyilik meg, csakhogy a kis patak kényelmesebbnek találja egy rövid földalatti csatornát venni igénybe s csak áradás idején használja fel a barlang előrészét. Ott jártamkor a főbejárattó 25 m. jő ismét felszinre s követi a barlangot majdnem végéig.

A tágas előcsarnok bányaszerűvé alakul s folytonos görbületekkel éjszakról délre összes kanyarulataival együtt 227 m. távolságban ismét a szabadba nyílik. Kivezető szakasza azonban inkább felvezetőnek mondható, melyen ép azért a vízfolyás, midőn erre alkalom nyílik, szintén a barlangnak lejt s hol összetalálkozik a

barlangi patakkal, ott eltünve a barlangtól 110 méter távolságban Pestere (Barlangfalva) határán üti fel magát ismét.

A barlang tehát be- és kitörési képződvény s két ellentétes vízcsatorna összetalálkozásából keletkezhetett. Benn a barlangban több ponton lep meg a cseppkődecoratio; de egészben a síkos talapon s a helyenkint eltörpülő összeszoruló méretek miatt igen lassú és kényelmetlen járás esik benne. 1848/49-ben félreeső voltánál fogva gyakran használták fel a valisoraiak, gruelasi stb. lakosok.

Befejezve szemlémet legközelebb a hegység további folytatásában kinyomozott barlangokra fogok áttérni.

Déva, 1886. február 27. TÉGLÁS GÁBOR.

Az európai nagy vízválasztó vonal
magyarországi része.

Az európai nagy vízválasztó vonal a Weisskirchen helységről elnevezett horpadástól keleti irányban huzódik s a Viszoka hegycsúcson éri el a magyar határt — az Osztravicza, Becsva és Kiszúcza forrásvidékén.

Innen a vízválasztó vonal az Odera és Vág között éjszaki, majd keleti irányban huzódik, nagyából összeesve az ország határával. A Keleti hajlás közepe táján viszen át a Kassa-Oderbergi vasut a Jablonkai hágón, mely a Kiszucza és Olsza közti összeköttetést lehetővé teszi.

Az É. Sz. 49°30′ s. K. H. 36°38′ alatt, tehát ott, hol jelenleg a Csaczából Szájbus felé vezető vasutvonal van átvezetve, a Vág és a Szola közti vízválasztó délre kanyarodik s vele az országhatára is. Galiczia ezen délnyugati, hazánk területére beszögelő része, egészen a Szola forrásvidéke, mig ellenben az Árva és mellékfolyóinak vízkörnyéke Galicziába szögelik. A vízválasztó vonal az Árva s a Szola és Szkavicza között tehát itt is az országhatárával egybeesik. — E területen a Beszkid s a Lissza-Gora alatti hágók közvetítik az összeköttetést hazánk és Galiczia között.

A Lissza-Gorától, de még határozottabban a Zeleznicza-tól az Árva és Dunajecz közti vízválasztó s vele a politikai határvonal is egyenesen délre kanyarodik a Rohács nevű hegycsúcsig s innen ujból keletre a Dunajecz és Béla közti területen.

A Béla patak felső, Koprovának nevezett része, illetőleg

annak s a Fehér-Dunajecznek forrásvidéke között huzódik a vízválasztó s vele a politikai határvonalnak azon része, hol Galiczia legmélyebben szögelik be hazánk területébe s itt van egyszersmind azon pont, hol a politikai határ- és vízválasztó vonal, egyaránt a Magas Tátra főgerinczét elhagyva, amaz egyenesen éjszaki, ez déli irányban kanyarodik. Innen tehát a vízválasztó vonal a határról a magyar birodalom területére huzódik, ily módon hydrographiailag ennek testéből egy darabot kizárva, mely azonban ennek daczára (a Magurai kerület kivételével) orographiailag határozottan ide tartozónak jelentkezik.

A Kassa-Oderbergi vasutnak legmagasabban fekvő állomása, a csorbai állomás, a Poprád és Vág közti emelkedésen, a vízválasztó vonalon, mely a Fekete tenger víz környékét a Baltitengerétől választja el.

A csorbai állomástól már ma egy tűrhető karba helyezett kocsiút kanyarodik fel a Bástya csúcs déli nyulványán elterülő, felséges fekvésű és most már nyaralókkal szegélyzett Csorbai tóhoz.

A Csorbai tó fekvését, valoszínü keletkezését, a nagyszerű kilátást, mely innen kinálkozik, ezúttal ismertetni nem lehet feladatom; a vízválasztó vonalat keresem s keresem azt itt, mivel a Bástyától nyugatra emelkedő Szoliszko és Kriván vizei a Vágba folynak, a Bástyát keletről határoló Menguszfalvi völgyön pedig már a Poprád maga igyekszik tajtékzó haraggal az alatta elterülő sík vidék felé. A vízválasztó vonalnak tehát — bár kezdetben hihetetlennek lássék is, a Szoliszko és Bástya közti mélyedésen kell átvonulni.

A Csorbai tó felett — a két nevezett hegycsúcs közti vad sziklavölgyben — tekintélyes nagyságú vízesés (fátyolvízesés) látszik. Körül járom a tavat, hogy hol ömlik a víz beléje, s tapasztalom, hogy a tónak nincs sem tápláló patakja, sem lefolyása. A Szoliszko és Bástya közti patak a Csorbai tótól keletre, attól alig pár száz lépésnyire folyik a Poprád felé. De a tó körüli séta egyszersmind arról győzött meg, hogy nyugati végén túl a hegylejtőn fakadó források mind a Vágba küldik vizeiket. Eszerint a Balti és Fekete tenger vízkörnyékeit elválasztó vonalnak itt magán a Csorbai tavon kell átvonulnia, melynek vize ép oly kis fáradsággal volna a Vágba, mint a Poprádba lecsapolható.

Itt nem hagyhatom említés nélkül, hogy a 35 hold kiterjedésű Csorbai tóban pisztráng nincsen, mivel nincs csergedező patak, mely

beléje ömlik, sem nyílása, melyen a víz tovább folytathatná utját. Pedig e bajon — ha csakugyan a fennt nevezett czélra használhatónak akarnák tenni — mily könnyen lehetne segíteni! A Szoliszko és Bástya közti kristály tiszta havasi patakot igen csekély fáradsággal lehetne a Csorbai tóba terelni s innen hasonló könnyűséggel a Vág felé ereszteni. A Poprád vele keveset vesztene s a Vág vízmennyiségén ez aligha észrevehető változást fogna előidézni.

E kitérés után állapítsuk meg a vízválasztó vonal irányát azon ponttól kezdve, hol az a politikai határtól eltérőleg hazánk területére alábocsátkozik. Ez a Hátsó-Bástyától a Szoliszkóra, innen a Szoliszkó és Elöltő-Bástya közti völgyelésbe s a Csorbai tóhoz, ettől pedig az Elölső-Bástya déli nyulványainak nyugati lejtőin a Csorbai állomáshoz ereszkedik alá.

A Csorbai tó és vasúti állomás közti területen két helyen támadhat ugyan kétely a megállapított vonal helyességére nézve, mely azonban behatóbb utánnézés alapján könnyen eloszlatható. Az állomás felett emelkedik ugyanis egy tompaélű dombkolosszus, melynek keleti lejtői alatt utunk egy jókora patakocskát áthidal. A domb keleti lejtőinek megkerülése után utunk ismét egy kisebb hegyi patak jobb partján vezet, mely ott van áthidalva, hol a Csorbai tóhoz vezető út egyenest felfelé kezd kanyarodni. Itt tárul fel előttünk először a Vág felső völgyének egész területe impozáns kiterjedésében s elragadó szépségében s a víz, mely felett állunk, mégis a Poprádba folyik. Oda van az terelve az eredeti nedrébe fektetett egy darab szálfa s nehány a fát megerősítő kődarab által s ugyanakkor figyelmessé lévén, észrevesszük, hogy az első, melyen átmentünk, szinte mesterségesen van a Vágból átvezetve a Csorbai állomás feletti sovány rétség öntözésére s jelenleg egy fürészmalom hajtására is felhasználva. Mindkét nevezett vízér tehát a vízválasztó vonalon át van a Vág vízkörnyékéről a Poprád felé terelve. Mindkét esetben a víznek egy része az emberrakta akadályokon átszivárogva, eredeti irányát követi. Mindkettő tehát oly patak, melynek egy része a Balti-, másik része a Fekete tengerbe jut. Ugyan hol találkoznak ismét az elvált testvérek? Valljon mennyi időre lesz szükség, míg egymásnak elbeszélik átélt örömeiket s kiállott viszontagságaikat?

A csorbai állomás maga, bár milyen szegényesnek lássék is egyike a Kassa-Oderbergi vasút legtöbb költségbe kerülő pontjainak. Az itteni körülbelül 0·5 kilométernyi átvágás eddig a vasútépítési technika minden vívmányainak daczolt. Évenkint történnek kisebb-nagyobb csuszamlások, melyeknek kitakarítása s a laza talaj újbóli

megerősítése óriási költségbe kerül. Télen meg a hó az, mely a közlekedés folytonosságát e vonalon mindég kérdésessé teszi. A szélvész által felkorbácsolt hó betömi az emberásta árkot s volt eset rá, hogy a neki vadult elemek még az átvágás felett vezetett távíró drótjait és láthatatlanná tették. Van itt azután munkája a hóekének! Poprád és Liptó-Ujvár felől dolgoznak egyaránt emberfeletti munkával s erőlködéssel; a Vág völgyéből jövő a Poprád völgyébe, a Poprádról jövő a Vág völgyébe teperi a havat. A hóeke helyettesíti ilyenkor a csatornát, mely a Balti és Fekete tengerbe való vizeket egymással összekeveri, mely az összeköttetést a két tengervidék között lehetővé teszi.

Ki valaha az Alpok között vezető vasút vonalakon utazott, hozzá van szokva minden állomáson ott láthatóan jelezve találni az illető helynek magasságát a tenger színtje felett. A csorbai állomáson hiába keressük ezen jelzést, mint hiába a Kassa-Oderbergi vasút egész hosszában; ez pedig azon vasút, mely — ha nem is ezen czélból épült — kiválóan hazánk összes vasútvonalai felett, a tourisztika czéljainak is szolgálni van hivatva.

Mily kevésbe kerülne itt egy a magasságot jelző tábla alkalmazása s hány ember, – ki egyébként nem igen törődik a magassági táblázatok adataival — örülne, ha jegyzőkönyvecskéjébe jegyezhetné, hogy itt, hol keletre a Poprád helységekkel behintett völgye, nyugatra a Vág regényes bölcsője teljes pompájában eléje tárul, hol éjszak felé a Magas-Tátra szakadozott sziklagerincze, dél felé az Alacsony-Tátra tompaélű emelkedései a láthatár keretét képezik, a Balti- és Fekete tengert elválasztó vonalon 1000 és annyi méternyi magasságban állott a tenger színtje felett!

De folytassuk utunkat a vízválasztó vonalon!

Hogy a vonal irányát kövessük, egy darabot a csorbai állomástól délnyugati irányban kell haladnunk azon, illatos hegyirétekkel borított dombsoron át, mely Csorbát a Poprád egy mellék völgyében fekvő Ó- és Új-Sunyavától elválasztja, azon — a Magas-Tátra hótakart gerincze előttünk állva -- aránylag alacsony emelkedésig, melyről a Fekete-Vág felső völgyében fekvő Teplicskáig, a Hernád felső völgyében épült Vikartóczig s a Poprád vidékéhez tartozó sunyavai völgybe lehet betekinteni. Szinte hihetetlen, hogy nem a Magas-Tátra fellegekbe nyuló ormai szabtak irányt a vízek menetének, hanem, hogy ezen általunk elfoglalt dombocska állandó emlékoszlopa a viszálynak, mely a testvéreket külön-külön irányba menni kényszerítette.

Ha a nevezett dombról, a felséges kilátással betelve, feladatunkhoz híven az európai nagy vízválasztó vonalon tovább haladni akarunk, egyenesen keletre kell kanyarodnunk a Vikartóczról elnevezett hegysoron, melynek egyes kiváló szépségü pontjaira, hogy vendéglőkkel s nyaralókkal környezett kocsiút nem vezet fel, csak azon körülményből magyarázható, hogy itt nem Svájcz és Tirol, hanem Magyarország területén járunk. Ma ezen emelkedés még a vaddisznók és medvék otthonja, ha őket ugyan hébe-korba nyugalmukból egy-egy merészebb vállalkozású tourista fel nem zavarja, ki a lucsivnai állomás felett emelkedő phantastikus formáju magaslatok által csábítva, vágyódik az előtte teljes pompájában kibontakozó Magas Tátra gerinczét magasabb álláspontból áttekinteni.

Utunk tovább kelet felé a Poprád és Hernád között vezet. Köztünk s a Magas-Tátra között elterül a szepesi fensiknak falvakkal s városkákkal behintett területe; jobbra, tehát az Alacsony Tátra felé a Hernád felső völgyének pázsitos völgykatlanjaiban fekvő helységek — egészen Káposztásfaluig, hol a Hernád szűk sziklavölgybe szorul.

Sétánk keleti irányú mindaddig, míg a Hausengrund nevü völgyecskén át az idyllikus fekvésü Virágos völgybe betekinthetünk. — Tudva azt, hogy a Virágos völgy csekély víze a Hernád rendszeréhez tartozik, éjszaknak kell kanyarodnunk, hogy a vízválasztót el ne hagyjuk s így meredeken aláereszkedve azon dombra jutunk, mely alatt a hatalmas tepliczi források fakadnak.

Előttünk van az igénytelen külsejü Teplicz, mellette Poprád látszik s még inkább, mert magasabb helyen épült, Szepes-Szombat és Strázsa, balra Felka, Batizfalva, Muguszfalva s a háttérben Gerlachfalva és Stóla, nyugatról a Csorbai tónál épült nyaralók, éjszakkelet felől a három Tátrafüred hivogatnak. Mi ellentállunk a csábításnak s inkább azon út felé irányozzuk figyelmünket, mely tőlünk pár ezer lépésnyire Poprádból Gömörfelé, illetőleg, hogy a legközelebbi látnivalót megemlítsük, a Virágos völgybe vezet.

Ezen út elfoglalt álláspontunkból látható része, mint maga a Virágos völgy is már a Hernád vidékéhez tartozik. Kár, hogy ez utat annak idején nem építették kissé tovább nyugat felé, a mi, a talajviszonyokat tekintve, sokkal kevesebb költségbe is került volna — ez esetben ez épen összeesnék az európai nagy vízválasztó magyarországi szakaszának legalacsonyabb részével, azaz haladna azon alig észrevehető emelkedésen, mely itt a Hernád és Poprád — a Fekete és Balti tengervidéket egymástól elválasztja.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy a közönséges parasztész is felérte, hogy itt a két folyóvídéket nehézség nélkül össze lehetne kötni. — A traditio egész háborúról beszél, mely a poprádvölgyiek részéről Filicz község lakosai ellen készült, midőn ezek — pár kapa és ásó segítségével — a tepliczi forrásokat magok felé, tehát a Hernád vidékére akarták terelni. Szándékukat önhatalmilag azóta sem vihették keresztül, de volt idő, mikor majdnem több vízre tettek szert, mint a mennyi rájuk nézve kivánatosnak látszik. Ugyanis boldog emlékezetü Ludwig János, szepes-bélai születésü hazafi, emigrans s az amnesztia után a késmárki választókerület képviselőjének kedvencz eszméje és sokszor hangoztatott gondolata volt, a Poprádnak már Teplicz közelében elég bő vízét ezen csekély emelkedésen átásott csatornán a Hernádba vezetni — illetőleg a két folyó- és tengervidéket itt csatorna által összekötni. Magam is hallottam gyermekkoromban ez ideát másoktól emlegetni s bár hiszem, hogy a kivítel itt sem igen nagy munkába, sem valami rendkivüli költségbe nem kerülne, — nem tudom megérteni még ma sem, hogy micsoda czélnak szolgálna a nevezett terv keresztülvítele.

A Poprád völgye kárt nem szenvedne, mert a Poprád városi malom s ugyanottani papírgyár kivételével a többi vízerőre épült gyárak hajtására elegendő volna a F e l k a víz s a Magas-Tátrától délfelé igyekvő többi patak egyesült víze. De mit nyerne a Hernád vidéke? Nyerne valamivel többecske vízet, mint a mennyivel most rendelkezik. A mostani vízmennyiség is elég hajtó erő — a megszaporított víz csak alkalmatlanságot szerezne az itteni gyáraknak, a nélkül, hogy szállító eszköznek felhasználható volna s így elesik az okoskodás azon alapja is, hogy ily módon a Hernád és Poprád közti olcsó közlekedési eszköz volna teremthető. Ha meggondoljuk, hogy a Hernád a Tiszába folyik s hogy a Tisza vízével most sem tudják mit csináljanak, illetőleg még nem találtak módot, hogy azt lehetőleg leghamarabb hazánk területéről kitolonczozzák — kénytelenek vagyunk a mostani állapotban megnyugodni és szinte örülni, hogy a Poprád másfelé keres útat, hogy minél hamarább túl legyen a szép haza határán.

A vízválasztó azon része, bármi alacsony legyen is; egyszersmind éghajlati, illetőleg vegetatiónális határvonal a Poprád és Hernád vidéke között s megtartja e jelleget éjszakkeleti folytatása is — Hozelecz helységen át — a Lőcse és Ruszkinócz közt emelkedő K e r e s z t — sőt a Tarcza, Hernád és Poprád közt vízválasztó csomó-

pontot képező Ihláig. — Az éghajlati különbségről a jelzett vonaltól éjszak-nyugatra és délkeletre terjedő szomszédos területek között, mindenki tapasztalati után meggyőződést szerezhet. A Poprád városból alig 4 kmnyi távolságban fekvő Ganóczon gyönyörűen kifejlett diófa díszlik, holott a poprádi határon Julius utolsó és Augusztus első napjaiban gyakran a borsó és burgonya is elfagy, nem említve, hogy a kevés számú, hidegebb éghajlaton is előforduló gyümölcsfák év-év mellett a kifagyás veszélyének vannak kitéve. Gánóczon s a szomszédos helységekben mint Kápusztafalu és Csötörtökhely területén is az aratás két héttel hamarább kezdődik, mind Poprádon. Pedig mind ezen helységekből látszik a Magas-Tátra egész lánczolata s a hóborított ormok látásán az arató talán kétszeresen érzi a nap izasztó hatását.

Az Ihlá-tól a vízválasztó vonal a Tarcza s a Poprádba folyó kisebb patakok között a Héthársi hágóig egyenesen keleti irányban húzódik.

A Héthársi hágón keresztül vezetett vasutvonal csekély forgalma itt is arról tanuskodik, hogy a Magyarország és Galiczia közti sűrübb közlekedési eszközök bírhatnak talán strategiai fontossággal, de a két ország közti személy- és árúforgalmat már a jelenleg létezők is még sokkal fokozottabb mértékben ki bírnák elégíteni; — de tanuskodik egyszersmind arról is, hogy mennyire sülyed a kézműipar a Poprád-Hernád és Tarcza mentében fekvő városkákban, melyekből a multban Galiczia is jó részben szükségleteit fedezte. — A kézműipar rohamos hanyatlása az összes lakosság gyors elszegényedését vonta maga után, melyről ijesztő mértékben tanúskodik azon tömeges kivándorlás Amerikába, mely e vidéken egy évtized óta akadálytalanúl folyik, a nélkül, hogy megszüntetésére az erőszakos visszatartáson kívűl más segélyeszközt megkisérleni igyekeztek volna.

A héthársi hágótól a vízválasztó vonal egyenesen éjszaki irányban húzódik a határig a Poprád és Toplyát egymástól elválasztva. A magyar Obrucsno és galicziai Dubne között elérvén a határt — a Laczkova hegycsúcsig éjszaki, innen a Duklai hágóig keleti, majd meg az Uzsoki hágóig délkeleti irányban húzódik a Bodrog és Visztula mellékvizei között.

Az Uzsoki hágótól, mint az Ung, Szan és Sztry forrásvidékétől a vízválasztó hazánk határait végleg elhagyva, éjszaki irányban Galiczába kanyarodik.

Az európai nagy vízválasztó vonal hazánkat érintő részének

ezen, a lehetőleg legszükebbre szorított ismertetése után — vessünk még egy futó pillantást azon területre, mely ily módon hydrographiailag hazánk területéből kizáratik. E terület Szepesmegye éjszaknyugati fele, Sárosnak éjszaknyugati kis része s Liptónak éjszakkeleti végszegélye. A vízek e területről mind a Dunajecz s kivált az abba ömlő Poprád közvetítése által a Visztulába, illetőleg Balti tengerbe ömlenek. — A Poprád által szelt terület fensík, mely a Magas-Tátra csúcsairól tekintve összefolyik a Hernád felső folyása által szelt területtel, a mint tényleg attól, helyenként alig észrevehető emelkedések által van elválasztva.

Mi okozhatta tehát, hogy a Magas-Tátra déli és keleti lejtőinek a vizei nem követték itt természetes irányukat, hanem jéjszakkelet felé, a Szepesi Magurát megkerülve szük szorulatban kerestek utat a Balti tengerbe?

Hát én erre azt mondom, hogy szép egy tudomány az a geologia. Ki felvetett kérdésemre feleletet keres, vegyen kezébe egy geologiai munkát s fog benne találni 10 féle hypothesist is, melyek a fenti kérdésre annyira-mennyire kielégítő válaszszal szolgálnak. Én ez uttal odáig nem bocsátkozom, mert kötetnyi munkát írni a Földrajzi Közleményekbe nem lehet szándékom.

Ha látom, hogyaz ablakom alatti jég- és hótengerből felolvadó víz, hogyan keres utat, a csatorna nyílása felé, hogyan akadályozza meg irányában egy útjába fektetett szalmaszál s hogyan kényszeríti azt uj munkára — egy e csöppeknek jéghegyként el'entálló óriás keresztülfurására; — ha tapasztalom, mint tereli a patakot egészen más irányba egy a medrébe fektetett fenyü s mint kényszeríti a hatalmas folyót a maga által lerakott zátony megoszlásra és uj irányba — akkor nem kutatom tovább az okokat, melyek a Poprádot a Hernád vidékétől elzárták. Megnyugszom a teremtés művében s a természet felséges és czélirányos alkotásai feletti ámulatomban áldom a természeti erőket, melyek az ember lakóhelyét oly változatossá tevén, az embert oly sokoldalú és különböző tevékenységre kényszerítik, melyek a föld egyes területeit elválasztó s égbe meredő gerinczek mellett, gondoskodtak összekötő útakról is, hogy az emberek egymással érintkezve, vállvetett erővel az összemberiség tökéletesedésén munkálkodhassanak.

Scholtz Albert.

Cettinje.

A f. é. január 14-én tartott ülésen felolvasta: **Strausz Adolf.**

Cettinje azon ritka kivételekhez tartozik a Balkán félszigeten, hogy sokkal jobb benyomást gyakorol közelről, mint távolról. Igénytelen kis falucskát látunk csak magunk előtt, midőn a cettinjei völgybe ereszkedő útról vetünk egy pillantást Montenegró fővárosára. Igaz, hogy nagynak nem mondható, ha benne vagyunk is, de utczái rendezettek, házai szabályosak és tiszták. Önkéntelenül érezzük, hogy bár a hely kicsi, azonban nem közönséges. Megérkezésünk nagy feltünést okozott. Három kocsi vendég Cettinjében nem csekély dolog. Hatan voltunk magyarok, kiket a tudvágy ide huzott Montenegróba. Nem annyira az a czél volt előttünk, hogy a czernagorczokat tanulmányozzuk, mint inkább, hogy ezen az uton érjük el észak Albániát. De ha már itt vagyok és észrevétlenül el nem osonhatok, gondolám magamban, megnézem legalább Európa legkisebb fő és székvárosát. Alig számlál többet száz háznál, tehát jóformán egy negyede Nyegusnak, de mennyivel különb hatása van e kis helynek, ama nagyobbnál, mely fejedelmének képezi törzshelyét.

Hamar végére jár az ember Cettinjének. Együttvéve egy széles főutczája és három kereszt köze van. A főutcza északról délnek halad szép egyenes vonalban többnyire 2 legfölebb 3 ablakkal ellátott emeletes kis házakkal, melynek délről egy tiszta, szép vendéglő képezi zárkövét. A szálló, mely egészen európailag van berendezve nagyon kellemesen lepi meg az utast. Első emeletjén egy erkélyes fogadó terem fényes tükrökkel üvegcsillárral s egy tuczat tiszta szoba áll a vendégek rendelkezésére. A földszinten van az ebédlő, a hol à la couvert étkeznek, és egy teke — több márvány asztallal ellátott kávéterem, melyet nemcsak az idegen, hanem a város előkelői is tömegesen keresnek föl. Jól teszik, mert a derék Jovannovits Lázár tart termetes ügyes szakácsot Triesztből, pinczéreket Ujvidékről és szobaleányt Fiuméból; tart saját fogatot a szálló részére, mely igaz, hogy törött állapota miatt fél éve nem volt használatban, de az előzékeny házi gazda azért felajánlja minden idegen vendégének, ha az a várost beakarná — kocsikázni. Azt hiszem, még abban a jobb időkben, mikor a hintó még ép kéz-láb volt, sem tudott kapaczitálni erre egy idegent is. Annyit azonban mondhatni, hogy mindaz, a mit a szállodás vendégeinek nyújt, jó és kielégítő, s a mi szintén tekintetbe veendő nem is drága.

A nagy terem erkélyéről teljes áttekintést nyerünk a városról. Meg nem állhattam, hogy mindjárt első alkalommal le ne fényképezzem a helységet, mely az őt minden oldalról körülfutó hegységgel együtt igen szép képet ad. A főváros völgykatlanát közvetlenül a Lofčan, Ginovobrdo, Zagrab, Vertielko és Granica magaslatai övezik körül. A baloldali hegyvonal van némikép befásítva a több hamvas szürke színével különösen elüt a termékeny völgy szép zöldjétől, s a házak vörös cserépes tetejeitől.

Az bizonyos, hogy az ország hegységétől nyerte nevét. De hogy mért nevezték el »fekete« hegységnek, azt nem tudom megérteni. Pedig minden nyelven így hangzik a neve. Az olaszok Montenegrónak, a szlávok Crnagorának, a törökök Karadaghnak nevezik azt a kis földrészt, mely ugyan igen hegyes, köves, de hogy hegye, köve fekete volna, azt az, ki személyesen látogatott el ez országba egyáltalán nem állíthatja. Ellenkezőleg inkább világos, mind sötét a hegység. Igaz, hogy azok a hegyek, melyek még itt-ott befásítva vannak, a távolból sötétnek tűnnek fel, azonban az oly közös tulajdonsága a hegyeknek az egész világon, hogy fölemlítése is fölösleges. Ez a különös és furcsa elnevezés okozza a legtöbb európaiban azt az idegenkedési érzetet, melyet már az ország egyszerű említése önkénytelenül előidéz. A nézet tehát, melyet a távolból magunknak e hegyes vidékről teremtünk épen nem felel meg a valóságnak. Épen úgy áll az Montenegró lakóiról is. S azoknak nevezik, mert azt hiszik, hogy a hegyek tetején lakoznak, mint a sziklaszáli sasok, és műveletlen vad népeknek gondolják, a kik csak százados vérengző harczaikról hallottak említést. Sem az első, sem a második föltevés nem felel meg a valóságnak. A sasokra csupán a férfiak orra emlékeztet, mert különben lakóházaikat leginkább lennt a völgyben építik föl, a hol a földet termékenyíteni lehet. Vadnak meg épen nem lehet nevezni a czernagorcziakat, mert alig hisszük, hogy a Balkán félszigeten volna egy ország, melyben az idegen utas magát oly biztonságban találhatná, mint épen e veszedelmesnek hiresztelt országban.

Cettinjében nincsen kereskedelmi élet. Itt nincsen csarsia, nincsenek bazárok. Az a néhány kis vegyeskereskedés, szabó műhely, ezüstműves, csizmadia, puskás, sapkás nem jöhet komoly számításba. Csupán politikai és társadalmi központot képez e kis hely, azt pedig első tekintetre észre lehet rajta venni. A főutcza nincsen kövezve, a mi nagy előnyére válik. Az utcza egyik oldalán terebélyes fák vetik árnyékukat. A nyugati czivilizácziót még két

sor petroleum lámpa is jelzi, mik éjjel fölöslegessé teszik a külön lámpa hordást. Mindenütt a legnagyobb csend uralkodik, bár az utczákat távolról sem lehetne néptelennek nevezni. Ellenkezőleg reggeltől estig hullámzik benne föl alá a sétálók sűrű csoportja. De e rendes sétájukat oly komoly méltósággal végzik, hogy alig lehet egy-egy hangos szót hallani. Nem csoda. Cettinje lakói kevés kivétellel egy-egy országos dignitás. Az ő soraikból volt a mult, van a jelen és lesz a jövő kormány összeállítva. Társalgásuk a séták alkalmával majdnem kizárólag a politikáról foly. Kiválóan ügyes politikusok, bámulatos módon jól vannak informálva a külföldi dolgokban, bár e főfoglalkozásukat szenvedélylyel üzik, sohasem lehet hangos vitát hallani. Mindig nyugodtak Elveik, meggyőződésük megállapodott és szilárd, mint a várost körülfogó hegyek.

Míg a Balkán félsziget legtöbb országaiban a nemzeti divat az uri társaságból teljesen kiszorult, a mint azt utóbbi években Szerbiában, Bulgáriában, Görögországban tapasztaljuk, hol az előkelők tisztán franczia divat szerint öltözködnek, addig Montenegró nem enged sem ősi szokásaiból, sem divatából semmit. Úr és pór egyaránt viseli a nemzeti öltönyt. A fejedelem ruhája teljesen egyenlő akármely előkelőbb montenegróiéval. Erre a fejedelem súlyt fektet, s innen van az, hogy azok is, kik külföldön nyertek kiképezést, s ott évek során át letették a nemzeti öltönyt, mihelyt haza kerülnek, ismét kénytelenek hazai szokás szerint öltözködni, sőt igen óvakodnak bárminémű idegen szokást vagy divatot kezdeményezni, mert ezzel megingatnák maguk irányában a bizalmat. Legfeljebb lakk-czipő, vagy magas száru csizmákban nyilvánul egész újítások. Ez azonban úgylátszik általános lett, mert Cettinjében alig lehet valamely előkelő urat látni, ki utczai sétája vagy ünnepek alkalmával ezt a nyugati lábravalót ne alkalmazná. Ez az egyöntetüség a ruházatban valóban igen jó hatással van. De minek is cserélnék fel e ruházatot, mely az európai nemzeti öltönyök között egyike a legékesebb, és legfestőibbeknek. Azonfelül a montenegróiak ruhája legjobban felel meg úgy terepviszonyainak, mint az éghajlatnak.

Az egész Balkánon a nő alárendelt szerepet játszik. Montenegróban úgyszólván minden munkát a nő végez, és ennek meg is felel egyszerű szerény öltözete. Míg más déli tartományokban a nők díszesebben öltözködnek, mint a férfiak, s festői megjelenésük már közmondásos, addig Montenegróban alig lehet egynehány női díszöltönyt látni. Az utolsó szerb vagy bulgár paraszt asszony hasonlíthatlanul díszesebben van öltözködve, mint a montenegrói nő, daczára

annak, hogy férjeik csak úgy ragyognak arany zsinórokkal gazdagon kivarrt öltönyükben. De a montenegrói nőnek nincs is annyi ideje, mint a szomszéd országokban a szerb, bosnyák vagy bulgár asszonyoknak, hogy annyiféle himzéssel foglalatoskodjék. Neki kell minden munkát elvégezni ősi időktől a házban épen úgy, mint kint a mezőn. A montenegrói férfiak sokkal kevesebbet dolgoznak, mint a többi szlávok. A montenegrói férfi született úr, ha mindjárt nincs is semmi vagyona, a nő pedig született rabszolga, még ha vagyonos is. A nő nem vegyülhet férfi társaságba, és tényleg nem is láttam Cettinjében a sok sétáló férfi között soha egy nőt is. A legtöbb a mit magának megengedhet a nő az, hogy háza ajtaja elé ül és ott dolgozik. És a mi nekem igazán szokatlan volt, és rosszúl is esett, hogy a férfi sohasem beszél családjáról és még kevésbbé nejéről, de ha kérdést intéznek ez irányban hozzá, úgy mindenkor mikor e szót »nőm« kimondja, el nem mulasztja rögtön utána tenni »tisztességgel legyen mondva.« Hiszen évek óta hozzá szoktam a mohamedánok között, hogy a nőket sohasem említik, de ennek meg van a maga vallási oka, és még is, ha a török említi vagy kivételesen a »többit«, mely szó alatt a hárem lakóit érti, soha a montenegróihoz hasonló kitételt nem alkalmaz.

Pedig a montenegrói nő valóban tiszteletre méltó. Erkölcsös, csendes, szerény, igénytelen és rendkivül munkás. Igaz, hogy nem nagy szépség, de nem is csunya. Többnyire alacsony, zömök, csontos alak. Izmai ritka erősek, s a nehéz terepen való gyaloglásban bámulatos dolgokat mívelnek. Ruházatuk minden ékességet nélkülöz. Erős fehérvászon ingük fölött többnyire hosszú fekete felöltőt viselnek, melyet keskeny tűsző erősít meg derékon. A férjes nők fekete kendőt kötnek fejükre, a hajadonok az ismeretes kis fekete sapkát, melyet a férfiak is hordanak.

Belevegyűltem a sétálók tömegébe, hogy ragyogó festői öltözeteiket jobban szemügyre vehessem. Láttam ugyan már számtalanszor fényes montenegrói öltözetet, különösen Stambulban és a Balkán félszigeten székelő külföldi képviselők kavassain, kik ebből mintegy sportot űznek, azonban mindig abban a hiszemben voltam, hogy a kavassokon lévő rendkívül gazdag öltönyök, csak fényűzésből készűlnek és nem felelnek meg a valóságnak. Megjegyzem, hogy például Biegelében báró sofiai kavassának egy-egy öltönye 60—70 aranyba kerül. Most szinről szinre láthattam a pompás montenegrói öltönyöket saját hazájukban, a fővárosban, és mondhatom, hogy itt még gazdagabbnak tünnek föl, mint az eddig lá-

tottak. Lehet, hogy a sokaság okozza ezt, vagy pedig, a mit már előbb kellett volna emliteni, azok a feltűnő páratlan daliás alakok okozzák, melyek az öltözeteket hordják. A montenegrói férfiak erőteljes, magas termetüek, arczuk szabályos, szép és nemes vonásokkal bír. Szakállukat borotválják és erőteljes bajuszok csak még inkább emeli a harczias kifejezést. Fejükön egy kis fekete alacsony ernyő nélküli sapka ül, melynek piros posztó tetején a fejedelem nevének kezdő betüje van hímezve, egy »H«, mely Ciryll irásban »N« betüvel egyértelmű. Piros színü rövid mellényt illetve kabátot viselnek aszerint, amint újjal vagy anélkül van ellátva. Ez gazdag zsinórzattal van hímezve, és azon felül, a mi a hasonló török öltöny darabtól különbözteti meg, a szegélyt köröskörül számtalan apró rézgombocskával látják el. Ha e ruhának újjai is vannak, akkor hátán és újjain az elejéhez hasonló zsinórzatot láthatunk. A piros kabát vagy mellény fölé öltik azt a hires fehér kabátot, mely piros, sárga nyers selyem övvel van összekötve, alul pedig számos ránczaival festői képet ad. Bő kék nadrágját alulról hosszú fehér harisnya szorítja, melyet számos sárgaréz kapocscsal erősítenek meg, felül pedig derékon piros tűsző fogja. Ez a tűsző valóságos fegyvertár. Legalább is három-négy fegyver van benne, és nemcsak amolyan parádés fegyver, hanem a legjobb és legnagyobb minőségü Gasser revolver kandikál ki lőkészen tartva a legközönségesebb baráti összejövetelek alkalmával is. A montenegrói mindenkor föl van fegyverkezve, séta közben ép úgy, mint evés alatt.

Csupán éjjel válik meg e legkedvesebb tárgyától. Különös benyomást tett rám két daliás junák, kik a kávéteremben billiardoztak, és az egész játék alatt mindegyik derékszíjából a töltött gyilkos fegyver kandikált ki. Nálunk alig maradna valaki a kávéházban ilyen körülmények között. Ott kedélyesen játszott ki dominót, ki sakkot. Oda se hederít valaki az ilyesmiŕek. Persze az ő derekuk is hasonlókép volt ellátva fegyverekkel. Régi, kovaköves pisztolyt nagy ritkán lehet látni a tűszőben, hanem igen gyakran látunk olyan revolvereket, melyeknek fogantyúja filigran ezüst munkával van bevonva. Még meg kell említeni a ruházat teljességéhez azt a nagy ezüst fonatból készült óralánczot, melylyel valódi fényűzést csapnak. Alkonyat után rendesen hűvös szokott lenni, és akkor a leírt öltözetet sötét hosszú kendő egészíti ki. Minden montenegróinak van ilyen kendője, mely a nemzeti divathoz tartozik. Csupán a legelőkelőbbek hordoznak köpenyeget, különösen

nagyobb ünnepélyek alkalmával, és ilyenkor többnyire selyemből van az és igen hasonlit a spanyol grandok körköpenyegéhez.

Montenegróban minden férfi katona. Bármely lakásba lépünk, ott lóg a falon a Henry-Martini fegyver, melyet elvisz magával, ha útra kél Minden héten egyszer fegyvergyakorlatot tartanak. Nem szólítja őket össze trombita, nem sorakoznak egy helyben, hogy dobszóval a gyakorló-térre vonuljanak. Úgy és ott megy mindenki a mint neki tetszik. Cettinjében a gyakorló-tér a szálló háta megett volt, és mikor 60—70 különböző koru úri ember egybegyűlt, megkezdték a czéllövészetet. Azt fölöslegesnek tartom leírni, minő ügyesen és míly eredménynyel lőttek. Tudvalevő dolog, hogy a czernagorczok értik ezt a mesterséget, és alig hiszem, hogy volna valahol olyan állandó hadsereg, melynek találati hányada a czéllövészetnél vetekednék a montenegróiakéval. Minden zaj és lárma nélkül komolyan végzik a lőgyakorlatokat. A megjelent tiszt. ki csupán abban különbözött a többitől, hogy kard volt az oldalán, alig talált alkalmat egy-egy megjegyzésre. Rendkívül az ambiczió és a becsületérzés minden montenegróiban. Ez utóbbinak a jellemzésére elég, ha fölemlítem, hogy a Cettinjében levő országos fegyházban a gonosztevők (többnyire régibb keletüek) nincsenek sem megkötözve, sem lakat alatt, és mégis alig fordult elő eset, hogy valamely rab megszökött volna. A legmegátalkodottabb gonosztevőben is még van akkora becsületérzés, hogy kiszabott büntetése elől meg nem szökik. Csak egy esetben szökik meg a montenegrói, ha botbüntetést kapott, ezt annyira szégyenli, hogy mindenáron kiszökik az ország határain. Az ilyen leszámolt életével, és alig keresi föl valaha hazáját. Többnyire Albániában bujdostak. Utóbbi időben azonban nagyobb előszeretettel keresték fel a Herczegovinát.

Épen ottlétem alkalmával ilyen eset képezte a közbeszéd tárgyát, melyből igen érdekes jogi kérdés támadt. Az esetet röviden elmondom. Egy montenegrói kibújdosott Herczegovinába és néhány év óta garázdálkodásaival nem kis rettegésben tartotta a herczegóczokat. Panaszt emeltek az országos kormánynál, mely ennek következtében száz aranyat tűzött ki a rabló fejére. Megkezdődött azután ellene a kemény hajsza. Egy alkalommal meg is sebesült, de el nem foghatták. Nehéz sebe azonban nem engedte hogy tovább is folytathassa mesterségét. Elhatározta, visszatérni hazájába, hogy sebét gyógyíttassa. Járatlan utakon bujkálva így került ez év tavaszán Cettinjébe. Az emberek megszánták a boldogtalan üldözöttet, és a cettinjei kórháznak adták át gyógykezelés

végett. Állítólag maga a fejedelem fedezte a költségeket. Mire eljött a nyár, a sebesült annyira felgyógyult, hogy a kórházat elhagyhatta. Becsületes ember akart újból lenni, azonban mikor néhány órányira a fővárostól a hegyek között meghált, egy montenegrói orozva lelőtte. Fejét levágta és elküldé Herczegovinába az így esedékessé vált száz aranyért. Alig találták meg a tetemet, a montenegrói kormány azonnal ötven aranyat tűzött ki a gyilkos fejére, ki a rablót lelőtte. A gyikos kézrekerült. A száz aranyat is beküldé a bosnyák országos kormány számára jutalom-díj fejében. Most már százötven arany volt szétosztandó. Az ötven aranyat kiszolgáltatták, de a száz aranyat nem adták ki tulajdonosának, hanem a helyett egyszerüen felakasztották. Ez volt különben az egyetlen gyilkosság, mely ez évben Montenegróban előfordúlt.

A szándékos emberölés vagy gyilkosság a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, pedig Montenegróban még élénken emlékeznek a nagyban elharapódzott »vérbosszú« szokására. A mikor nem volt dolguk a törökkel, egymás között rótták le számláikat család család ellen küzdött a vérbosszú révén. Sok áldozatot követelt béke idején e rút szokás. Ők a lovagiasság mezében tudták ugyan burkolni e számtalan gyilkosságot, melynek nem akadt bírája. Soha orozva nem öltek meg senkit, hanem nyilvánosan. Egyeseknek egész éven át más foglalkozása nem volt, mint ellenségére leskelődni, hogy családját megboszúlja. Beszélik, hogy ilyen leselkedő évek soran át nem tudott ellenfelére akadni. Egyszerre ott látja a mezőn egy fa alatt — alva. Oda ment a fiatal montenegrói ellenségéhez, fölkelti álmából és kérdezi vajjon ismeri-e és emlékezik-e még rá. Az ébredő első tekintetre rémülve veszi észre veszedelmét, hirtelen felpattan, övéhez nyúl, hogy fegyverét használja, de abban a pillanatban szíven találva élettelenül rogy ismét a fa alá. A gyilkos szabadon beszélhette el tettét, nem volt semmi bántódása. A nemzeti hagyomány védelme alatt állott. És ezek a bosszúló czernagorczok, melyek a béke idején így hadakoztak egymás ellen, mihelyt arról volt szó, hogy a török ellen kell indulni, elfelejtett bosszút, ellenségeskedést, hanem egyesült erővel küzdöttek bámulatos egyöntetüséggel a közös ellenség ellen.

Az utolsó vladikák, kik már európai nevelésben részesültek, nagy erővel küzdöttek a vérbosszú ellen. Szigorú törvényeket hoztak e szokás ellen és halálbüntetést szabtak ki rá. Azonban az ítélet végrehajtása ütközött nagy nehézségekbe. Nem találkozott egész Montenegróban hóhér. Végül sikerült egy szegény cernagor

czit e hivatalra fogni, ki a vladika parancsára egy »vérbosszút« űzött embert a város főterén hivatalból lelőtt. Ezért a tetteért a kivégzett vagyonát kapta. Másnap a végrehajtott családja lelőtte azt a szegény embert, ki önkénytelen lett hóhérrá. Ez azután a végtelenségig ment volna, ha a vladikának új eszméje nem támad. A legközelebbi alkalommal kirendelt 50 embert, és egy adott jelre mind az ötven sütötte el fegyverét az elitéltre. Az igy kivégzettnek családja most már nem bosszúlhatta meg magát, mert nem tudta kinek golyója volt a halálthozó. Ilyen szigorú eljárás mellett lehetett lassanként a vérbosszú rút és embertelen szokását Montenegróból kiküszöbölni, és azt a példás rendet és biztonságot, mely ma az idegent ez országban annyira meglepi, meghonosítani. Már a mostani fejedelem egy békére hajló vad szokásaitól eltérő népet talált, és bármi nagy erkölcsi erővel és befolyással rendelkezik is a fekete hegyek fejedelme, kétségbevonjuk, hogy ő nagy hatalmával képes lett volna az általánosan elterjedt vérbosszút kiküszöbölni. Erre az absolutistikus világi hatalom nem lett volna elégséges. Az a körülmény, hogy elődei egyuttal egyházi fejedelem is voltak, és igy az engedetlent végső esetben egyházi átokkal is sújthatták, nagyban hozzájárult, hogy a rendeleteknek az önérzetes és büszke cernagorczok alávetették magukat. Megjegyzendő, hogy Montenegróban mindenki véghetetlen odaadással viseltetik a vallás és az egyház iránt. Rejlik abban valami különös varázs, mikor az egyház feje hosszú talárjában és nagy kereszttel az egyházi áldást osztja ájtatos gyülekezetének, mise után pedig lövészetben gyakorolja magát, vagy a haditanácsban előadja gazdag tapasztalatokon alapúló hadi terveit. Majd igazságot szolgáltat a pörös felek között az alatt a híres tölgyfa alatt, mely az utcza közepén van, majd meg gyönyörü dalokba fűzi, őseinek, népének hadi tetteit és szájról szájra adva, bejárják e hős költemények a magas bérczeket, gusla hangjai mellett ismétlik a kunyhó lakói és amidőn harczba indúlnak e dalokból merítenek lelkesedést a deli junákok. Az a Rade Tomow Petrovics (II. Petar Vladika) ki az 5277 lábnyi magas Lofčan hegyen nyugszik, nemcsak igazságos biró és hős hadvezér volt, hanem a fekete hegyek legjelesebb költője is egyuttal. Sőt azt lehet bátran állítani, hogy a délszlávok összes irodalmában őt jogosan elsőrangú hely illeti meg.

A mostani fejedelmi család vagyis a Petrovics Nyegusok az imént jelzett módon 1697-től 1851-ig uralkodtak, a mikoron a világi hatalmat az egyháztól elválasztották és 1852-ben Petrovics

Daniló már mint »knjaz« igazgatta az ország ügyeit, míg a vladika méltóságát más viselte. Egy igen előkelő montenegrói azt a jellemző dolgot beszélte el nekem az időből, hogy a hatalom kettéválasztása alkalmával az országos pecsétet is megfelezték, és nagyon fontos okmányokra a knjaz tette az egyik, a vladika a másik fél pecsétet és csak igy lehetett az okmánynak az országra nézve kötelező érvénye. A Radonics család őrizte magánál a másik fél pecsétet.

A főútról egy széles oldal utcza nyílik. Ez Cettinjének sanctuariuma. Itt van a fejedemi konak, a billiard épület, a híres kolostor és a papnevelő intézet. A fejedelmi konak új épület. Egyszerü egy emeletes kis konak barnára meszelve, minden külső építészeti dísz nélkül. Olyan mint Magyaországon a középbirtokosok nemesi kuriája szokott lenni a vidéki városokban. Csupán abban különbözik a többi emeletes házaktól, hogy valamivel magasabb, fallal van körülvéve és kapuja előtt folytonosan őrség áll.

A palota előtt az utcza közepén áll az a hires fa, mely alatt a fejedelem törvényt szokott tartani. Itt gyülekeztek hajdanában is az ország előkelői, ha országos dolgokban akartak tanácskozni. A fának ritka szép terebélyes koronája van. Most köröskörül derekát fapad övedzi, és ül is rajta egy-egy udvari főtisztviselő. A palota előtt lehet különben látni majdnem valamennyi minisztert és udvari embert. Óra hosszat elálldogálnak itt és beszélgetnek. Van ugyan mindegyiknek hivatalos helyisége a palotával szemben, abban a történeti nevezetességü billiard épületben, azonban állítólag az a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, ha Cettinjében valamely hivatalnokot hivatalában találnak. A legtöbb ügyet rövid úton az utczán végeznek el. A billiardház, egy komor kőfallal körített emeletes épület. Ezelőtt itt székelt a fejedelem, illetőleg a vladika. Falainak négy sarkában csonka tornyok vannak, ami az egésznek várforma külsőt ad. Nevét az épület onnan vette, mert Daniló fejedelem igen szerette a billiard játékot, és nagy fogadó termében, mely egyuttal ebédlő is volt, egy billiárd asztal állott, melyen szenvedélylyel űzte a tekejátékot. Öreg emberek még most is emlegetik az ő nagy ügyességét és művészetét a billiárd asztalon. Most ebben az épületben vannak a miniszteriumok és a muzeum. A muzeum teljesen megfelel a montenegróiak történetének. Ágyuk, puskák, kardok, buzogányok, handzsárok, pisztolyok, zászlók — szóval a folytonos harczok és háboruk emlékei. Érdekesek egyes fegyvereknél egy-egy törés vagy görbűlés, mely a kétségbeesett küzdelem nyoma, vagy pedig egy-egy ágyun élczes, gúnyos felírás, me-

lyet újabb időben írkáltak oda a junakok. Van azonban a sok fegyver között néhány olyan tárgy, mik határozottan a békés életet jelentik. Néhány réztrombíta és dob. Mit jelentsenek ezek itt, a vezető készségesen megmagyarázta. Volt a montenegróiaknak egy zenekara is, de a fejedelem takarékosság szempontjából föloszlatta. Igy kerültek a hangszerek, kótákkal együtt ide a muzeumba, és várják azt a jobb kort, mikor majd ismét megszólalhatnak a fekete hegyek között.

A minisztereket illetőleg meg kell jegyezni, hogy hatáskörük nem valami nagy, és szakmájuk nincsen tisztan körvonalozva. A fejedelem végez mindent a legabsolutisztikusabb formában. Az ő tudta nélkül mi sem történhetik, és ő ismeri is alattvalóinak összes csínjátbínját, töviről-hegyire. A felekkel többnyire személyesen érintkezik, a minek azok csak örülhetnek, mert igazságszeretete példányszerű. Nincs abban túlzás, ha azt állítom, hogy alig van montenegrói, kit a fejedelem névleg ne ismerne. E tulajdonságáról egész csodadolgokat beszéltek nekem a fekete hegyek között. Szeretik, imádják a czernagorczok fejedelmüket, ki minden kitelhetőt elkövet, hogy országának, népének jólétét előmozdítsa. Hozzájuk simul teljesen, ruhája, szokásai, egyszerű életmódja szakasztott olyan mint alattvalóié.

De bár az egyes miniszterek munkaköre nincs is határozottan előírva, a címekben az még is ki van fejezve. Jelenleg Montenegró miniszter elnöke Boso Petrovics, ki egyúttal a belügyet is vezeti, Matanovics a pénzügyek élén áll, Ilia Plamenatz a hadügyér és Stanko Raonics külügyminiszter. Ez utóbbi igen művelt olvasott ember, ki rendkívül hasonlít a fejedelemre s kinek Montenegróra vonatkozólag sok értékes adatot köszönhetek. Millinkovics cettinjei miniszterrezidensünknél ismerkedtem meg vele, kihez mint mondá, azért jött, mert el akar tőle búcsúzni elutazása előtt, azonban azt hiszem inkább az hozta ezúttal oda, mert megtudta, hogy mi épen ott vagyunk látogatóban, s ő az imént érkezett magyarokat megakarta nézni, hogy utuk szándékáról értesüljön. Megjegyezte, hogy a fejedelem, ki épen külföldi utjáról érkezett vissza, szintén nagy érdeklődéssel tudakozódott a magyar expeditió felől.

Nagyon érdekesen tudott beszélni hazájáról, s ő is nem kis méltatlankodással említé a sok badarságot és felületességet, melyetróluk külföldi lapokban olvasni lehet. Különösen védelme alá vette honfitársait ama vád ellenében, mintha a nőkkel rabszolga módra bánnának. A nők helyzete Montenegróban, úgy mond, még nem egyenrangú a férfiakkal, de tevé mosolyogva hozzá, az előkelőbb csalá-

doknál már nem egy férfi nyög a papucs alatt, s nincs nagyon távol az az idő, mikor már a tudákos kékharisnyások sem fognak a ritkaságok közé tartozni. Igaz, hogy a nőt sok helyen megveri a férje, de hát nálunk van sok nő, a ki szinte megkívánja, hogy férje szeretetének néha ilyen módon adjon kifejezést. A kit a férje sohasem ver meg, az azt hiszi, hogy nem is szereti. Különben azt, hogy a férfiak sohasem hallgatnak a nő szavára, már egy közmondásuk is meghazudtolja, mely így szól: »Dobre je kadkad i ženu poslusat« néha jó az asszony tanácsára is hallgatni.

De számtalan közmondás meg másra tanít. »Ko zenu ne bije, on čovjek nije.« Nem ember az, ki feleségét meg nem veri. Már pedig, hogy ez tisztán czernagoriai mondás, azt a čovjek szó bizonyítja, mely csak itt és a Herczegovinában birja a »v« után a »j«-t vagy jert. Különben itt megjegyezhetem, hogy a fekete hegyek között szakasztott olyan szokások vannak a családi életben, mint a Herczegovinában. A családi közösség, az ifjabbak alárendelt helyzete az öregebbekkel szemben, a nők helyzete a családban ugyanegy itt is, ott is. A leánykérés, a házasság csak kevésben térnek el egymástól. De ne higyje azt valaki, mert az asszony oly nagyon alárendelt, a leánykérés nem jár nehézségekkel. Bizony sok formalitással van az összekötve. Nem csoda. Az apa nem nagy kedvvel akar megválni lányától, ki annyi hasznos munkát végez a ház körül, a kertben, és először, másodszorra kikosarazza a kérőt. Csak mikor az harmadszor is megjelen, hívja össze a rokonságot, s azok határoznak azután az ügy felett, mely sohasem személyes, hanem közös családi ügy. A leendő vőlegény atyja bejárja a leány családjának befolyásosabb tagjait, biztosítván fia részére azoknak szavazatát a családi gyülés alkalmával. Ha a család beleegyezett, akkor kitűzik a svila vagy is eljegyzés napját. Ezt azért nevezik svilának a mi selymet jelent, mert úgy a kérő, mint a mennyasszony egy-egy selyemkendőt (rubac svileni) kapnak ajándékba. Eljegyzéskor a családtagok elsütik fegyvereiket, mi által a helység is tudomást szerez a fontos eseményről. Az eljegyzés is igen érdekes, s a legérdekesebb benne az, hogy a vőlegény (vjerenik) nincs jelen, csupán apja, anyja vesz benne részt, s viszi az ajándékokat ruhát, pénzdarabot, és főként sok ennivalót, a vőlegény meg innivalót küld. A leány is csak egy pillanatra mutatja magát az egybegyűlt vendégeknek, akkor is előbb föl kellett kutatni buvóhelyéről, a hova szégyenérzetében menekült. Így szokás ez, hogy a leány kissé szégyenlje magát e napon.

A leány nem kap hozományt, sőt ellenkezőleg, a leány apja kap egy-két aranyat a vőlegénytől, a mit az egy sütemény tetején ad át a lakodalom napján. Az eljegyzésre két-három hétre következik a lakodalom, de bár mikép is szeresse egymást az ifju pár, ezt nem illik nyilván mutatni. Alig kerülnek össze, annyira térnek ki egymásnak ez idő alatt. A lakodalom alkalmával a vőlegényes ház annyi vendéget hoz, a hány tagból a mennyasszony családja áll. Azonban vannak kivételes esetek. Így Danilo fejedelem lakodalmán 6300 vendég vett részt és 62 zászlót vittek a nászmenet előtt. Minden vendég küld valamit a vőlegény számára a lakadalmas házhoz, többnyire egy sült bárányt babérkoszoruval, egy kenyeret zászlócskákkal, virágcsokrokkal díszítve, s egy üveg bort, a mennyasszony pálinkát és kendőket kap a meghívottaktól. A »zemaljska kustum«-ot (lakodalmi országos szokást) ezuttal nem érintem.

De még nehány szót a fiatal asszony helyzetéről szükségesnek tartok jellemzésül ezuttal fölemlíteni. Az új asszony neve mlada. Az első évben ő kedvtelésben élhet, a főbb munkákat a ház körül a napa végzi el. De azután az ő vállait nyomja minden munka. Od reda se oslobodjava svekrva i novodovedena mlada. Prva za svagda a druga za godinu dana od kako je dovedena a mint ezt Miličevič az ő híres néprajzi munkájában szépen leírta. Az első év hamar letelik, s a boldog mlada igába kerül. Hogy mínő ez iga, azt a közmondások eléggé jellemzik. Covjek je glava a žena je trava, a férfi a fej az asszony a fü. — I od slame muž, vredan je od zlata žene, egy férfi szalmából még mindig ér annyit, mint egy asszony aranyból. Muž kalpak nosi a ne žena, a férfi hordja a föveget és nem a nő, — no, de talán elég is ezekből a furcsán hangzó mondásokból.

A közoktatás, mely szépen fejlődik az utolsó időben, mindezen dolgokon lényegesen fog változtatni. Van Cettinjében tanítóképezde, leányiskola, reálgymnásium, elemi iskola. Az elemi iskolák szervezetére, valamint az egész közoktatásra Dr. Pavlovics jeles szerb iró jótékony befolyással van. Pavlovics magyar születésü s nehány év előtt a magyar parlamentnek volt tagja. Most egész odaadással szenteli idejét, tehetségét Montenegrónak, hogy ott a czivilizácziót terjeszsze. Szépirodalmi lapot is szerkeszt »Zeta« czím alatt, mely épen ottlétem alkalmával ünnepelte a fejedelem huszonöt éves jubileumát. Volt a lapban egy jeles tanulmány Götheről is, melyben e költő hazafiságát keresi. Úgylátszik minden egyes czikknek főczélja a hazafias érzelem fejlesztése. Ezt a szépirodalmi lapot,

valamint a »Crnagorski Glas« hivatalos lapot a billiard épületben nyomják meglehetős csinosan. A leányiskolát az orosz kormány tartja fenn, valamint hogy fiatal igazgatónéja is orosz származásu. A montenegrói leányok nemcsak tanulnak, hanem nevelődnek is egyúttal itt, és az iskolához tartozó nagy kertben minden növendék a saját részét tartozik megművelni. A legelőkelőbb családból származó leányok is a nap egy bizonyos részét kertészkedéssel töltik. Különben az iskola berendezése, bár nem mondható kényelmesnek, a modern oktatási igényeknek teljesen megfelelő. Ugyanezt lehet a szemináriumról is mondani, azzal a megjegyzéssel, hogy a növendékeket egészen katonásan nevelik. Közös hálótermük, közös ebédlőjük van, s nemcsak mezei munkát, hanem katonai fegyvergyakorlatokat is tartoznak naponként végezni.

Mult év deczember 17-én a czárné egy ujonnan alapított gymnásium részére 2 ezer rubel évi subvencziót ajánlt fel.

A billiard ház vagyis a régi konak mellett van a híres cettinjei kolostor és templom. Ez a főváros legmonumentalisabb épülete. A város szélső nyugati oldalán fekszik, magától a várostól egészen különváltan. A kolostor régi keletű. Cernojevics Iván alapította 1485-ben Sablják elpusztítása után. E kolostorban laktak az uralkodó vladikák. A mostani püspök, Mitrofan Bán osztrák származásu, szintén itt székel. A kolostor és templom Montenegróban a legnagyobb tisztelet tárgyát képezi. Hozzá füződnek az ország legnevezetesb eseményei. Ma a püspöki méltóságot csak az viselheti, a kit a fejedelem nevez ki. Valaminthogy minden polgári és katonai tisztséget csak is a fejedelem tölt be. A fizetéseket is ő szabályozta. Így a miniszterek évenkint 2400 forintot, a püspök 6000 forintot húz. Az egész épülettömeg, melyet a város felül erős kőfal vesz körül, igen bizarr benyomást gyakorol. Itt van a szeminarium balról, középütt oszlopos nyilt csúcsokkal ellátva a püspök és nehány tisztviselő lakása, mind egy emeletes; a csarnokos épület mellett van a kápolna, melynek hátamegett egy különös négyszögű torony forma tömeg nyúlik öt emeletnyi magasságban ég felé. A jobb oldalon az országos fegyház van. De ezt mondani kell, hogy itt mi van, mert külső látszatra az ember hivatását ki nem találná. Nincs itt se őrség, se lánczcsörgés. Szabadon mozognak benne a legveszedelmesebb gonosztevők. Többnyire maguk tartoznak gondoskodni ellátásukról is, úgy hogy ez az egész fegyintézmény az országnak nagyon kis költségébe van. Az épületek hátterét nagyrészt kopár sziklák képezik. Csak itt-ott látni egy-egy csenevész bozótot. Mindenütt törmelék.

A szikla háton áll a kula. Egy gömbölyű torony, melynek tetején kis őrház van. A ki most látja a tornyot, az nem is sejti milyen szörnyű czélra szolgált az egyszerűnek tetsző kula Ide tüzdelték a montenegróiak a harczban elesett törökök fejeit. Gyakran több száz pózna volt ide tüzdelve, mind megannyi gyászos diadalmi jel. Gyakran tettek a montenegróiaknak szemrehányást e nem egészen keresztényes eljárásért, s az utolsó vladikák, különösen pedig Danilo fejedelem hajlandó is lett volna ennek a borzasztó szokásnak betiltására és megszüntetésére, azonban ellene volt a nép maga. Mereven ragaszkodott e jogához és szükségesnek is tartotta azt mindaddig, a míg a szomszédos törökök is hasonló eljárást tanúsítanak. De különben is féltek attól, hogy a törökök ezt gyávaságnak tudják be, s ha önként beszüntetik a fejeknek a póznákra való tüzését, ezt egyszerüen annak tulajdonítanák, hogy már nem merik. Ezzel csak buzdítanák ellenségeiket még gyakoribb támadásra.

A kápolna előtt egy kis vaskerítéses terasz van, melyen a fejedelemi család nehány tagja van eltemetve. Egyszerű kis márványkövek jelzik a sírokat. Volt egy frissen hánt is. Az öreg montenegrói ki nekem a vasajtót kinyitotta, mikor e sírhoz ért sapkáját levette, mintha szemében könny csillogott volna. Meghatottan mutatott ujjával a rövid fölírásra:

Marica, Knaženica Crnagorska,
Rogjena 17 Marta 1869.
Umrla 25 Aprila 1885.

Nikita fejedelemnek legszebb lánya volt ez. A fekete hegyek között imádásig szerették. Oroszországban halt meg alig tizenhat éves korában. Egyszerű sírján több koszorú fekszik. A legnagyobbat, a legszebbet az orosz czár küldte.

Ha a kápolnába akarunk jutni, akkor egy kis udvart kell megkerülni előbb, hogy egy bolthajtásos folyosóba jussunk. Itt van a kápolnába vezető kis ajtó. Maga a kápolna alaprajza keresztet ábrázol és oly kicsi, hogy alig fér bele 60—80 egyén. A legtöbbje a közönségnek a fehérre meszelt folyosón végzi ájtatosságát. Az első, amit beléptünkkor meglátunk, szinte elfelejteti, hogy templomban vagyunk. Hadi zászlók, hátultöltő modern puskák és szuronyok ékítik a falat. Az ajtótól jobbra koporsó áll fekete posztóval bevonva. Daniló fejedelem nyugszik benne. Egy kihúzott kard és könyv fekszik a fedélen. Ezüst koszorú közepén, szintén ezüst betükkel a következő olvasható: Moemu Stricy, III. Alexander. Balra egy másik koporsó áll fekete posztóval bevonva,

melynek szegélyeit ezüst zsinórok ékítik. Itt nyugszik Mirko vojvoda a mostani fejedelem atyja. Nincs más a ravatalon csak ez az egy szó: Atyámnak. Külön áll Sv. Petár koporsója, mely a többihez képest rendkívül díszes. Aranyhimzésű takarók, szőnyegek borítják. E koporsóval szemben szokta a fejedelmi család az istentiszteletet végig hallgatni. A harangok megszólaltak. A közönség kezdett gyülekezni. Miután meghallottam, hogy ezúttal a fejedelem is eljön, magam is ott maradtam, de a kápolnában kifejlődhető tolongás és hőség miatt, inkább a folyosóban kivántam bevárni a közönséget, mi különben is jobb alkalom annak tanulmányozására.

Nemcsak a kápolna, de a folyosó meg a kis udvar is megtelt nőkkel, férfiakkal, gyermekekkel. Mondhatom, rég nem láttam együtt ennyi szép férfi alakot. Az istentisztelet már javában folyt, midőn két szép piros reklis végig szaladt az udvarra nyíló kis ajtótól a kápolnába vezető ajtóig, hogy adjanak helyet, mert a fejedelmi család jön. De már ekkor be is lépett Nikita fejedelem az udvarra, utána jött Miléna fejedelemnő és két lánya a társalkodónővel. Miniszterek és udvari tisztviselők követték őket nyomban.

Nikita fejedelem egyike a legerőteljesebb férfialakoknak kiket valaha láttam. Nemcsak nyers erőt árul el megjelenésével. Arczának fönséges nyugalma, szemeinek éles, átható tekintete szellemi fölényéről tesznek tanúbizonyságot. Igazi fejedelmi alak. Eszünkbe juttatja az ó kort a mikor a fejedelemnek testileg is, szellemileg is többnek kellett lenni a többinél. A fejedelem, miután nyájasan visszaköszönt az udvaron összegyülteknek, a kezében levő piros botját odaadta egy öreg embernek, kis fekete sapkáját kezébe véve a folyosón keresztül a kápolnába ment. Mikor mellettem elhaladt, erőteljes lépésekkel Arany János Toldija jutott eszembe önkénytelenül.

Miléna fejedelemnő méltó párja Nikitának. Hajdani szépségét az idő nem tudta eltűntetni. Ő is nemzeti öltönyt viselt, azonban két lánya egyszerű franczia szabású gyászruhát hordott. Mielőtt a kápolnába léptek, letették a napernyőket a folyóson. Körülbelül még fél órát tartott az istentisztelet. Mikor a pap a híres »Mnogo leta« imádságot kezdé, belezúgodt az egész közönség. Hogy is ne, mikor ez ének a szeretett fejedelem életeért szól.

Eközben kimentem az utczára, hogy most már onnan nézzem meg a kápolnából kijövő közönséget. Már sokan várták ott a fejedelmi család kijöttét. Nikita fejedelem karonfogva vezette Milénát. Az egész közönség sapkáját levéve tiszteletteljesen köszönt a fejedelmi párnak. Mikor azonban a konak kapujától mintegy száz lépést

lehetett, egy rongyos, sánta lábú aggastyán intett neki, hogy szólni kiván vele. A fejedelem magába hagyta tovább menni Milénát, ő maga megállott az ősz koldus forma ember előtt. Meghallgatta panaszát az utczán. Mit beszéltek, nem tudom, de azt láttam, hogy mikor Nikita mintegy lehajolva válaszolt, és kezével annak vállát veregette, mintha egyszerre minden kín, keserv eltűnt volna borús homlokáról, mintha megifjodott volna a szegény öreg attól a pár szótól, attól a kéz érintéstől. Lehet, hogy Cettinjében gyakran láthatnak ilyet. Én sohasem felejtem el e jelenetet.

Igen jó hatást tett a cettinjeikre, hogy az első alkalmat felhasználtuk, a szent szűzhez czímzett kápolnában tartott istentisztelet meghallgatására. Ezt nekünk nem kiváncsiságnak, hanem illemnek tudták be. Eddig is nagy figyelemmel kisérték lépéseinket, de iparkodtak azt szemben velünk legalább közönnyel takarni, és büszkén haladtak el az utczán mellettünk. Most egyszerre megváltoztak. Lehet, hogy maga a fefedelem okozta ezt, ki szigorúan ügyel arra, hogy idegenekkel szemben lehetőleg előzékenyen és udvariasan bánjanak, de annyi tény, hogy mindenki udvariasan köszönt az utczán, s ha egy-egy bolt előtt megálltunk, egymást multák felül előzékenységben. Mindenki iparkodott alapos magyarázatokat adni kérdéseinkre, s mikor a szállóba tértünk, egymást érték a látogatók. Mind megannyi előkelő tisztviselői az országnak. Nagy érdeklődéssel beszélgettek Montenegró jelenlegi állapotáról, a Balbán félsziget politikai viszonyairól. Kérdezték utunk czélját s nagyon sajnálták, hogy épen Montenegróban tartózkodunk oly rövid ideig. A derék Vuletics különösen engem kért, mint hírlapírót arra, hatnék oda a magyar közönségnél, hogy szétoszlassam azt az általános felfogást, mintha Montenegró csupa rabló és utonállóval volna tele, mintha ők egyébbhez sem értenének, mint vérontáshoz. Azt hiszem ez oly jogos kívánság, melynek szívesen fogok megfelelni, mert ezzel nemcsak az igazságnak felelek meg, hanem némikép a hálaadóját rovom le azért az igazán élvezetes, tanulságos és kellemes órákért miket montenegrói új ismerőseim körében töltöttem.

Az ebédet, mely zamatos volt, igen érdekes társalgás fűszerezte. Mintegy húszan ültük a nagy asztalt körül. Többnyire nőtlen tisztviselők és idegenek. Az asztalfőt Dr. Pavlovics foglalta el, ki Cettinjében nagy tekintélynek és tiszteletnek örvend. Beszél vagy nyolcz nyelven és magyarul még meglehetősen tud. Bár névleg nem, de tényleg a közoktatás miniszter szerepét viszi, s állítólag a fejedelemnek igen meghitt embere, kire gyakran nagyon fontos és

kényes ügyeket szokott bízni. Ő bevezetett az ebédlő mellett levő olvasó terembe, melynek asztalán mintegy húsz hírlap feküdt. Ugyanitt van egy könyvtár is, többnyire szerb és orosz könyvekkel.

Ebéd után a szálló tulajdonos két asztalt állított ki az utczára. Ő tudta mit csinál, mert alig telepedtünk le, már is jöttek vendégek, kik azonban nem annyira a kávéház, mint a mi kedvünkért keresték föl a helyiséget s hozzánk csatlakoztak. Ott volt a hadügyér fia az ifjú Plamenatz külügyminiszteri titkár, Gabro Vukovics és Lipovác Nikita a fejedelem szárnysegédei, Neso az országos pósta főigazgatója, Novakovics tanár, Tatár belügyminiszteri titkár és Vuletics. Az utczán jártak-keltek az emberek. A nap is kedvezően világított. Meg nem állhattam vendégeinkhez azzal a kéréssel fordulni, engednék meg, hogy úgy a mint most az asztal körül ülnek egy fényképet készítsek. Szívesen beleegyeztek és siettek úgy elhelyezkedni, hogy a kép minél jellemzőbb legyen. Ezután sétára indultunk az épülő színházhoz. Ez lesz Cettinje legdíszetebben épült háza. Nem nagy ugyan, de a főváros arányaihoz mérten elég tágas.

A szinház létét a fejedelemnek köszönheti, ki nagy barátja az irodalom és művészeteknek. Nikita fejedelem nem egy szépirodalmi művet produkált már, s azok, kik olvasták igen elismerőleg nyilatkoznak. Különösen Dr. Pavlovics azt állítja, hogy kiváló tehetségű kö'tő, és egyúttal megigérte, hogy a fejedelemnél kifogja eszközölni egyik színművének magyarra való fordítását.

Mikor elváltam montenegrói barátaimtól, hogy szállásomra menjek, egy alakot láttam a főutczán végig haladni, ki az összes járó-kelők figyelmét magára vonta. Én ismertem már ez alakot. Madár ijesztőre hasonlított, a minőket Magyarországon a parasztok kertek és búzaföldeken szoktak rögtönözni.

Furcsa jelenség volt az igaz. Először a szent Márk-terén láttam Velenczében, azután találkoztam vele Zárában, Sebenicóban, most meg itt. Nem volt annál semmi podgyász. Mindenütt egy és ugyanabban a ruhában láttam. Egy alaktalan szalmakalap fedte fejét, melynek karimáját lefelé kuncsorította, úgy hogy némikép sárga czukorsüveghez hasonlított. Hosszú fekete göndör haja vállát verte s piszkos nyomot hagyott vékony vászon kabátján, ugyan olyan nadrágját pedig már nagyon letaposta. Bakancsa nagy és szörnyű piszkos volt. Kezében nem hordott semmit, még egy pálczát sem, csupán oldalán lógott spárgán valami kis gyanús színű csomag. Nem volt nagyobb az öklénél. Legfeljebb egyetlen ing férhetett belé, ha ugyan az volt benne.

Gyalog jött Cattaróból, s olyan fáradt volt, hogy alig tudott szuszogni. A ki csak látta szánalmat érzett iránta. Különben öles nagyságú erős testalkattal biró fiatal ember volt, a ki pénz nélkül, podgyász nélkül gyalog akarja bejárni Montenegrót, Albániát és Görögországot. A vendéglős nagyon megsajnálta, s rögtön megkínálta egy kis hússal, borral. A különös utas dánus volt, ki egy szót sem értett a szerb nyelvből, s csak nagy nehezen értette meg az emberséges vendéglőssel, hogy ő húst nem eszik, bort nem iszik, hanem egy kis szőllővel, kenyérrel tökéletesen megelégednék. Nagy tál szőllőt meg egy kis czipót tettek elébe. Nehány percz múlva szőllőnek, czipónak csak a hült helye volt meg. Rengeteg étvággyal birt.

Annyi bizonyos, hogy rám ez eredeti alak különös hatást gyakorolt, ki csupa tudvágyból kiteszi magát a legnagyobb fáradalmaknak. E benyomás alatt ötletem támadt. Én sem fogok Cettinjéből kocsin menni tovább, hanem gyalog. Rögtön tudattam utazó társaimmal e szándékomat, s kijelentettem, hogy félóra múlva útnak indulok minden podgyász nélkül. Ez különben a társaságra nézve is csak előny lesz, mert estére odaérve Rékába rögtön felfogadhatok csónakot és evezősöket, a mivel azután valamennyien más nap megtehetjük a kiválóan regényes utat a skutari tavon keresztül. Így valószínűleg biztosabb, olcsóbb is lesz az utazás.

E tervem ellen senkinek sem volt kifogása, de sőt Inkey Béla barátomnak annyira megtetszett, hogy ez érdekes gyalog kirándulásra társnak ajánlkozott. Négy óra volt épen. Inkey fölszaladt szobájába, hogy hegymászó czipőit felöltse s magával vigye azt a sok apró és nagy kalapácsot, a melyekkel az uton levő köveket megkopogtassa. Én csak a legközelebbi boltba mentem, hogy az útra két doboz szardinát vásároljak s valami kalauz után nézzek. Alig múlt el egy negyed óra s már a kalauzzal együtt ott voltam a szálló előtt, hogy Inkeyvel búcsut vegyek a társaságtól.

Nem volt nálam semmi podgyász. Inkey oldalán is csak az a bőrtáska lógott, melybe a gyűjtendő kődarabokat szándékozott elhelyezni. Pompás kedvem volt. A gyönyörűség egy bizonyos nemét éreztem, mely csak ritkán hatja át az embert.

Csak az az igazi utazó, ki a drága kényelmet nélkülözni tudja, ki bízik saját erejében, s lába jóságában, s elindúl az ismeretlenbe kocsi, ló nélkül — gyalog. Nagy utakat tettem én meg így Boszniában, hosszú vándorlásokat Herczegovinában; gyalog jártam keresztül a Stara planinát Bulgáriában, mért ne mehetnék gyalog Montenegró-

ban is. Különben is kezdett untatni a kényelmes hajókázás és hintón való utazgatás.

A ki a Balkán félszigeten akar kutatni, az tegyen le arról az ambiczióról, hogy csak jó hotelekben fog lakni, és ruganyos kocsikon fog járni, szóval, hogy folytatni fogja ott is a nyugati kényelmet és úri tempót. A ki ezzel a szándékkal lépi át a Balkán félsziget határát, az jobb, ha ott mindjárt maródit jelent, s visszatér oda, a honnan jött, Azt mondja egy régi magyar közmondás, a ki úr, az a pokolban is az. Ez igaz lehet, megengedem, mert még nem czáfolta meg tudtommal senki, hanem próbálja meg ugyancsak az a magyar ember ezt a Balkánon bebizonyítani. Ott nem elég, ha valaki csak úr volt valahol, ott első sorban embernek is kell lenni.

Kerr Montagu utazása Délafrikán keresztül.

A londoni földrajzi társaságban nem rég tett jelentést az Afrikából visszatért Kerr Montagu több mint 3000 angol mértföldre terjedő nagy útjáról a Fokföldről a Nyassa tóig, mely részben európai emberek által még meg nem látogatott vidékeken vitt keresztül. Utazásáról szóló műve még nem jelent meg, de említett felolvasása a londoni földrajzi társaság közlönyében közöltetvén, érdekesnek tartjuk abból kivonatot adni.

Fokföldről a rendes úton Transvaalba menve Klerksdorpból 1884. márczius 5-én indúlt útnak a vadon felé éjszakra, egy szenvedélyes vadász, Selous, társaságában ökörszekeren. Esős időben s a nedves talajon nagy nehezen érték el Becsuana határát, keresztül menve a Marico folyón, a Limpope egyik mellékfolyóján. Becsuana éjszaki részén Sechele király országában három hétig utaztak; e királyt egykor Livingstone megtérítette, most azonban már csaknem teljesen visszatért régi szokásaihoz. April 5-én értek el Khama városába, a becsuánák királya székhelyére. E város sötét bazalt hegység alján fekszik s nagy kereskedelmi pont, honnan zsiraff, párducz, oroszlán s más állatok bőreiből évenként több ezeret szállítanak Natálba. Innen sürű erdőkkel borított vidéken át éjszak-keleti irányban hatoltak; a Limpopo mellékfolyói közül többen mentek át s husvét ünnepekre megérkeztek Matabeli föld déli részén a Tati aranymezőkön levő kis jezsuita telephez. Festői szép vidéket értek azután, a Limpopo, Sabia és Zambezi vízválasztékát,

hol az út nagy granithegyek közt 4300 láb magasságban vezet a Matabeliek országának fensíkjára. Nagyon népes hely ez, telve apró falvakkal s tengeri földekkel. Itt van Gubuluwayo, La Bengula király székhelye, ki a leghatalmasabb fejedelem Délafrikában. E városban az Umkhozi folyó partján egy Fairbairn György nevű itt letelepedett skót kereskedőnél voltak szállva. Selous innen május végén nyugotra ment a Mababe s Sobe folyók mellé vadászni s utazónk ugyanakkor indúlt meg magában felfedező útjára a Zambezi felé.

Kisérete csak öt emberből állott, ezenkivül egy szekere volt hat ökörrel. Matabeli teherhordókat szándékosan nem bérelt, mivel ezek folyvást háborúban levén a szomszédokkal nagy bajt okozhattak volna neki is. Az esős idő véget ért s a meleg sem volt türhetetlen. Husz napon át mindig jobboldalt éjszakkelet felé látták a nagy gránit hegylánczot s számos az esőzések folytán megnőtt patakon hatoltak át. Az erdőkben s a gazdag réteken igen sok vadállatot láttak, különösen antilopok nagy tömegben fordúltak elő. Ezután a Mashonák földjére értek s csaknem egy hó múltán ismét láthattak emberi arczot. A nép igen barátságos volt s az utazókkal élénken alkudozott. Nem oly szép termetűek, mint a harczias Matabeliek, kikkel folytonos viszálkodásban élnek, de igen érdekes faj. A nők leborotválják fejeiket, míg a férfiak a hajdíszre igen nagy gondot fordítanak, csontok segítségével külön fürtöket készítenek rajta, olajjal befeketítik, úgy, hogy fejök távolról nagy érett szedergyümölcshöz hasonlít. Metsző fogaikat V alakban kireszelik. Fegyverök még csak nyíl, bárd és assagai, mely utóbbiból minden férfi két vagy három darabot hord s sokkal nagyobbakat, mint a zuluk. Harczias szomszédaiktól félve, falvaik nagy része rejtett helyeken van a hegyekben s a legtöbb kunyhó magános sziklákon áll, hova igen nehéz bejutni. Főeledelök a tengeri liszt s a földi mogyoró. Szarvasmarháik feltünően aprók, mindannyit behozzák éjjelre a falukba s fatömbökkel zárják el; feltünő, hogy e kis állatok a sziklákon s keskeny útakon mily könnyen tudnak járni. Kis-Unyamsenda főnökénél hagyva a szekeret, utazónk összes útiszerét huszonöt kis csomagba rakva, nagy nehezen összeszerzett 33 főből álló kiséretet, kikkel junius 21-én indúlt útnak, kísérőinek egy része azonban már az első éjjel megszökött.

A sziklás vidékről csakhamar nagy síkságra értek, melyen számos a Hanyanebe ömlő patak folyt végig meglehetős kopár dombok között. Az első nagyobb hely Meséza volt, melynek főnöke

tekintélyes kovács. Innét hegységekbe s erdős vidékre értek, hol vad bőven volt s azután átmentek az Umzengeze folyón, mely a Zambezinek egyik főmellékfolyója. Éjszakfelé magas hegy alján Suzu hatalmas főnök faluja volt, melyhez, bár a főnök kegyetlenségének híre kissé félemlítőleg hatott kiséretére, julius 3-án érkeztek meg. Másnap a főnök meglátogatta, de nem ment közel hozzá s ellenséges indulatot tanúsított. Két napig fegyveres emberek őrizték a fehér ember tanyáját, de szerencsére nem történt összeütközés. Másnap éjjel, midőn a főnök hír szerint le akarta őket mészároltatni, sikerült megszökniök. A kalandos út miatt azonban Kerr emberei közül is több elszökött s csak négy kisérővel mehetett tovább kelet felé oly tartományon át, hol sok vas s réz termelte'ik. Ezután az Amazoe folyóhoz jutottak, melynek üllepedékeiből a bennszülöttek aranyat is mosnak. E vidéken narancs, czitrom s édes burgonya is tenyészik. Sibabura főnök, kinek nehány csinos ruhát küldött előre, szivesen fogadta őket s nehány embert adott rendelkezésére, kikkel az értékesebb holmikat az előbbeni tanyáról elhozathatta. E nép, a Makorikorok, igen primitiv életet folytatnak, tetovirozzák magukat, de fazekas munkához s némi faragáshoz is értenek; a nők, kik közt a fiatalabbja elég csinos, felső ajkukhoz karikát tűznek s nyakuk körül vadállatok karmaiból, elefántcsontokból s más aprólékosságból díszítést hordanak. Lőfegyver ritka náluk, a vadakat többnyire hálókkal fogják. Az idegeneket haditánczczal s lövöldözésekkel fogadják, emellett tapsolnak, a mi egyúttal a köszönet jele is. Van dobjuk üres fatörzsekből, melyeken kézzel s pálczákkal játszanak. Szarvasmarháik meglehetős számmal vannak, de lovakat utazónk nem látott. Hangjuk éneklő s e mellett vontatott dallamú zenéjök is van. Istenről s halhatatlanságról nincs fogalmuk.

Julius 18-án mocsáros agyag talafon mentek tovább; elhaladtak Zingabila város mellett, mely nagy bazalt szikla alján fekszik. E város lakói saját állításuk szerint még nem láttak fehér embert. Innen sűrű erdőn keresztül mentek az Amazoe két mellék folyója közt; éjjel oroszlánok is kószáltak tanyájuk körül. Majd átmenve a Makomwe hegységen nagy távolságban meglátták a Zambezi medrét. Előbb még a Msingna folyó mellett levő Sibinga városhoz értek, hol ridegen fogadták őket s a bejáratnál két koponyát láttak kitűzve E város vidékén aranyat gyakran találtak s salétrom só is terem. A folyó medrekben levő arany általában tiszta, néha azonban vassal kevert. Az itt lakó Mtande törzs nagyszámú rabszolgá-

kat tart a Zambezi éjszaki partján lakó zengákból. E zengáknál feltűnő, hogy a nők elefántcsont vagy fagyűrű (jaja) által felső ajkukat lassanként $2^1/_2$ hüvelyknyire is megnyujtják. Földművelésük nagyon kiterjedt, még gyapotot is tenyésztenek. Országuk, 1300 lábnyira a tengerszíre felett, nagy kiterjedésű erdőségnek mondható, melyben óriási baobab fák sem ritkák. Elefánt már kevés van, de orrszarvú, oroszlán s más vadak nagyszámmal találtatnak. A czeczelégy nagyon közönséges s ezért szarvasmarhák s lovak hiányoznak, de a baromfi jól tenyészik; a benszülött nők e legyeket megszárítva porrá törve s vízzel keverve adják a flatal állatoknak, különösen a kutyáknak, kecskéknek, juhoknak, melyek azonban e helyen csekély számmal vannak.

E helyről Kerr régi emberei önkénytesen vissza tértek; ő új csapattal ment tovább a Zambezi folyóig egy nomád törzs számos faluja mellett, melyek fekvését igen gyakran változtatják. Uti készlete ez idő alatt (nyolcz hónapig levén uton a Fokföldtől számítva) csaknem teljesen elfogyott, hasonlókép lőszerei is. Czizmái elromolván zebrabőrből maga készített lábbelit, mely azonban nem volt kielégítő. Így valóságos megváltás volt reá nézve, midőn augusztus 28 án elérkezett Tetébe, kol Vieira Braga portugál kormányzó nagyon szívesen fogadta.

Tete város, a hasonnevü portugál kormányzóság székhelye, nagyon hanyatlott azon idő óta, midőn Livingstone meglátogatta; a házak romjai mindenütt látszanak s egyes régi lakóhelyeken már szántóföldek állanak. Jelenleg már csak harmincz európai ember lakik állandóan itt s azok keresete is nagyon hanyatlik különösen azért, mivel az elefántok messze vidékekre vonulnak. Már a templom is elpusztúlt s a jezsuiták csak egy kis viskóban tartják az isteni tiszteletet a harangok kűlön lábakon vannak. Pár évvel ezelőtt két fehér ember az Amazoe folyó partján aranykeresést akart megindítani, de nehézségekre bukkanva, eredménytelenül visszatértek. A város pusztulásának főoka a nagy forróság s a láz.

Kerr nyolcz napig maradt Tetében s az alatt teljesen helyre állott. Tovább utazásának nagy akadálya volt, hogy a benszülött törzsek közűl a masingirok éjszak felé háborúskodtak a portugalokkal s a mekanga törzsben sem lehetett bízni. Mind a mellett új karaván szervezett egy öreg rabszolgából, kinek tolmácsként kellett szolgálnia s nehány zulu eredetű landönból s átkelve a Zambezin s a Revuk folyón megindúlt velök éjszak felé. Nagy erdőségeken mentek keresztül, melyekben zebrát bőven lőhettek. Ezután eljutott a

Makanga törzs országába, melynek királya Kankuné vagy Sakakka fiatal korában, mint portugál fogoly, keresztyénné lett, de most ismét elvadúlt s igen kegyetlen. Minden évben számos alattvalóját öleti meg, egy ízben kedvencz nejét adta oda a krokodiloknak eledelül, több ezer felfegyverkezett katonája van, kikkel gyakran megy rabolni. Utazónk nagy nehézségek között hatolt előre, egy alkalommal égő erdőn át, míg végre a Jandani hegység öt ezer láb magas csúcsára érkezett, honnan messze kilátása nyílt a dombos s vízben gazdag vidékre. Tovább haladva éjszak felé a Gutan hegység alatt levő Angoni városba jutott el. Útközben azonban kiséröi már mind elszöktek s bár itt ujból hat embert szerződtetett, azokkal nem volt képes beszélni. Angoni zsarnoka, Csikjuz, óriási termetű fiatal ember, gúnyolódva fogadta a szerencsétlen utazót, ki egy elhagyatott kunyhóban több napot töltött nagy aggodalmak között, míg végre egy véletlenül odavetődött portugál elefántvadász, Da Costa, pártfogása alá vette s tolmácsául szolgált a királynál. Az angoni törzs rablásból él, különösen pedig rabszolgák fogdosásából; kevert faj, főkép zulu törzsekből. Földműveléssel foglalkoznak, főeledelök a tengeri, de a sört is nagyon szeretik. Arczokat nem rútitják el, a nők leborotváljak hajukat, csak bánat jeleül hagyják megnőni; a csecsebecséket nagyon szeretik.

Nehány teher hordót bérelve éjszakkeleti irányban haladt előre terjedelmes fátlan síkságon keresztül, mely elég népes s azonkívül a zanzibári karavánok által is élénkíttetik. Útjuk szeptember 25-én keletre fordult s a kis hegylánczon átmenve csakhamar megérkeztek a Nyassza tó völgyébe. Utazónk Mpemba tóparti faluba akart menni, reménylvén, hogy itt kap csolnakot a tó tulsó részére, azonban e falu főnöke ellenséges indulata miatt kénytelen volt megváltoztatni tervét s nagy nehézségek után eljutott a Livingstonia nevű elhagyott missió telepre.

Hasztalan keresett itt európai embert; nehány csinosabb, de már romlásnak indult ház s a sírok emlékeztettek reájok. Angoni emberei másnap mind megszöktek tőle. Ismét nagy nyomorúságba jutott. Volt még ugyan nehány csere tárgya, de azok nagy részét a benszülöttek nem akarták megvásárolni, mivel kimentek a divatból. Keresett csónakot, de nem talált, mivel az ajavák, kik itt laknak, a vízilovaktól félnek. Nap-nap után tölt el ily kellemetlen helyzetben; az utazó egyedül majmok által kisértetve gyakran ment fel a dombokra, hogy távcsövével nézzen segítség után. Nagyobbrészt hallal s csirkével táplálkozott. Tizenhat nap múlva, Október 11-én,

azonban éjjel az az örvendetes kiabálás ébresztette fel, hogy fehér ember közeledik. Csakugyan egy kis gőzös jött két emberrel. Az egyik Giraud hadnagy, a híres utazó volt, ki a franczia kormány megbizásából a Bangveolo tavat kutatta ki s a másik Harkiss hajóstiszt; Giraudot emberei a Tanganyika tónál elhagyták s most visszatérőben volt.

Együtt mentek tovább a Shiré folyón le, megállapodtak Blantyre missió állomáson, nagy küzdelmek közt hatoltak át a háborus területen, de végre novemberben mégis megérkeztek Quillimaneba. Útjuk alatt is tapasztalhatták a már sokak által észlelt dolgot, hogy a vidék lassanként kiszárad, homokos lesz; maga a Nyassza tó is több lábbal alacsonyabb, mint volt, midőn Livingstone felfedezte.

Utazónk e nagy nehézségek között is napról-napra gondosan megtette tudományos észleleteit delejtűvel, aneroid-barometrummal s más eszközökkel. Utazásáról szólva nagy elismeréssel emlékezik meg a négerekről, kikkel aránylag csekély baja volt s magánosságát nem használták fel rablásra s lopásra. Az átutazott vidékek közt sok kedvező talajt talált, de egyet sem olyat, melyet letelepedésre teljesen alkalmasnak tartana s különösen azt hiszi, hogy a közlekedési eszközök primitiv jellege nagy gát lesz a vidékek lakóinak előmenetelében.

KÖNYVÉSZET.

Egyetemes földrajz. II. kötet. Magyarország. Irta Hunfalvy János.

A magyar irodalomnak sohasem volt nagyobb szüksége alapos, jó földrajzi munkákra, mint most, mikor a földrajz ügye hazánkban oly siralmas lábon áll, hogy mindenki, a ki e tudomány iránt érdeklődik, komoly aggodalomra találhat okot. A tankönyvek egy részében elferdítve, ősi valóságából és teljességéből kivetkeztetve tárgyalják; középiskoláink alacsonyabb osztályaira van tanítása leszorítva; — s az egyetemen is, hol ezelőtt száznál is többen hallgatták, most alig hallgatja 5 - 6 jövője iránt is kétségben lévő növendék, s kétségkívül legmostohább bánásmódban részesül valamennyi tantárgy között, melyeket iskoláinkban tanítanak.

Újabb időben a németeknél a földrajz tanításában fölötte nagy súlyt fektetnek a természetrajzi dolgokra, s ezt mi nálunk is utánozzák, egész természetrajzi ábragyüjteményekkel rajzolván teli a

földrajzi könyveket, s más részről kevés súlyt fektetve a földrajzokban a történelmi dolgokra. Mi által a földrajzi munkák egyoldalúak és ferde irányúak lesznek, s tulajdonképeni czéljaiknak meg nem felelnek. A földrajz tárgya a föld, és minden, a mi annak felszinén van, vonatkozásban az emberrel, mely a földrajz tulajdonképeni és legfontosabb tárgya. Manapság már a tudomány nem elégszik meg a leírással, hanem a leírt dolgok, s az emberek és azok története között összekötő szálakat keres, s úgy tűnteti föl az emberiség történetét, mint a mely, legalább bizonyos vonásokban a természeti viszonyoktól függött s azok hatásai alatt fejlődött s lett olyanná, a milyen. Ezért is a földiratnak, mely czéljának megakar felelni, nem szabad a természeti viszonyok egy oldalú tárgyalásába mélyednie, hanem tárgyának leírása közben azokat mint a fejlődés alapjait, az emberrel való vonatkozásban leírni kimutatva mindenütt a történelemből vett példákkal eme hatásokat. Vagyis a földrajznak közzéppontot kell foglalnia a természeti és a társadalmi tudományok között, s azok mindenikét tanulmánya tárgyává tennie, hogy elérhesse ama fontos és hasznos szerepet melyre különösen a társadalmi, politikai és gazdászati életben is hivatva van.

Hunfalvy müve e tekintetben tökéletesen elérte czélját, s mint elmélkedő, okoskodó munka az első nálunk a maga nemében, hazánk első tudományos földrajza. 848 lapra terjed e nagy földrajzi mű mely második kötetét képezi a jeles tudós által tervezett egyetemes földrajznak, s tiz fejezetben tárgyalja hazánkat.

Az első fejezetben jellemzi az országot általában, s szól a magyar nép itt való megtelepedéséről; az éghajlatról és terményekről. A második fejezetben az Alföld általános jellemzése áll előttünk, melynek legujabb korban történt átalakúlásáról igen szépen ir. Majd az Alföld geologiai ösmertetése, a folyószabályozások története, s a magyarok leirása és jellemzése következik. A harmadik fejezet a fővárosnak és környékének van szentelve, telve érdekekes magyarázgatásával annak, hogy melyek valának a főváros nagyságát és felvirágozását elősegítő természeti tényezők A negyedik fejezet az Alföld helyrajza, melyet az alföldi helységek általános kinézése vezet be. Az ötödik fejezetben a Maros-Duna közét, tárgyalja a délvidéki folyók szabályozásának s a bánsági telepítéseknek igen érdekes történetével. A hatodik fejezetben a Duna-Dráva közét irja le, a hetedikben pedig Horvát-Tótországot és annak népeit, külön fejezetett szen-

telve azoknak a magyar koronához való jogi viszonyainak ösmertetésére. A nyolczadik fejezetben az északnyugati felföldet tárgyalja, a kilenczedikben az északkeleti hegyvidéket, s végre a tizedik és legnagyobb fejezetben a délkeleti felföldet, vagyis Erdélyt, annak természetét, történetét, s népeit. S végül rövid statisztikai adatokat csatolt a leiráshoz.

Tárgyalásának módja, mint mondottam, egészen ellentétes az országunkban jelenleg felkapott földrajzi iránynyal, s hivatva van azzal szemben kivívni e tudománynak régi mivoltát, régi szellemét. Ez legyen e földrajzi műnek, Magyarország legelső tudományos leírásának fő feladata, melyből megtanúlhatja mindenki, hogy e hazának doborzati viszonyai, éghajlata, terményei, növényi és bánya kincsei hol és mi módon hatottak közre a magyar nép művelődésére, s mint idézték elő a boldogulást. Városaink, s az ország természeti szépségeinek leírása is oly terjedelmes és sokoldalú képekben van föltüntetve e műben, hogy élvezetes olvasmányúl szolgál, s utazók is nagy haszonnal olvashatják. Az egyes természeti szépségeket, a délibábot, az alföldi alkonyi és hajnali tüneményeket valódi költői érzéssel írja le.

Legyen e földrajzi mü sokaknak kedves olvasmánya; — biblia ez, melyből megtanúljuk a hazát szeretni! *Dr. S. I.*

Die Süd-Karpathen zwischen Retjezat und Königstein von F. W. Paul Lehmann. Separat-Abdruck aus der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. Band XX. 1885. Hierzu eine Karte. Berlin 1885. Verlag von Dietrich Reimer. Nyolczadrétü 64 lap. Ára 90 kr.

A ki élvezettel forditottam le a szerzőnek a greifswaldi földrajzi társaság I. értesítőjéből »Das oberungarische Bergland« czímű tanulmányát, mely a Közoktatás 1886. 1—4. számaiban jelent meg, inditva éreztem magam a jelen dolgozatnak nemcsak megszerzése, de ismertetésére is. Szerző szerint e 240 km. hosszú magas hegységnek még mindig nincs a tudomány férfiai előtt végleg megállapított neve. Az »Erdélyi havasok«, »Erdély román határ hegység«, »Erdélyi magas hegység«, végül »Dél-Kárpátok« mind olyan nevek, melyek egymást helyettesíteni szokták. Mivel pedig a magyar és német írók a dévényi kaputól Orsováig terjedő tág hegyivet nyugoti és keleti Kárpátokra osztják, legjogosultabbnak látja a Dél-Kárpát elnevezést. Az »Erdélyi-Alpok« nevet K. F. Petters utasította vissza erélyesen, mert a kristályos-palás hegységet a Cseherdő rokonának

vallotta; Suess ellenben úgy tekintette, mint az Alprendszer egyenes folytatását.

E hegyvidéknek kisebb részét Lehmann az 1880. év szünnapjaiban tanulta ismerni, 1884-ben pedig a Ritter-féle alapítvány segítségével vált részére lehetővé két hónapot tölteni annak kutatásában. Tanulmányai eredményét megnyirbálta az időjárás szokatlanul kedvezőtlen volta és a betegeskedés, mely legjobb szándékai kivitelét sokszor hiusította meg, úgy hogy nem minden vonakodás nélkül adja azt át a nyilvánosságnak. A mi, úgymond, e tanulmányban egésznek látszik, hézagos és egyes részleteiben sincs kedve szerint kikerekítve. Az első részben, mely 42 lapot vesz igénybe, hegyrajzi áttekintés van, rámutatásában a geologiai kutatás jelen állására, megbeszélése a tektonikai tüneménynek és kép az egész magas hegységről, mely egykori eljegesedését kétségtelenül mutatja. A második rész a hegyvidék jelentőségét tárgyálja a lakosságra nézve, jelezvén annak foglalkozását az erdős völgyekben és hegyhátakon.

Használt térképek: 1. Spezial-Karte von Ungarn 1 : 144,000. 2. Spezial-Karte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1 : 75,000. 3. Karte der Walachei 1 : 228,000. A geologiai áttekintéshez a Hauer-féle VIII. számú lapon kívül használta az Olt-tól keletre eső részére Primics geologiai térképét, mely a m. k. geologiai intézet évkönyveinek VII. kötetében jelent meg. Az értekezés mellé adott térképet Sprigade Pál, a szerző tanítványa készítette, de az a kár benne, hogy a különben tiszta terep ábrázolását a nyomda homályosan adta vissza. Méltánylással emlékszik meg több helyt Inkey Béla báró geologiai fölvételeiről, Primics-csel ellenben polemizál különösen a 24-ik lapon. Primics t. i. azt mondta ki 1883-ban, hogy e hegyvidék egykori jegeseinek biztos nyomai nem mutathatók ki, holott a szerző 1881-ben hasonlókat látni vélt és talán épen ez indította őt arra, hogy 1884-ben e hegységet ujra meglátogassa. Akármi volt különben az ok, nyertek vele déli határhegyeink egy jól ismertető értekezést, mely megérdemlené különösen 2-ik részeért, hogy hazai nyelvünkre áftordíttassék. Ebben egy kicsit politizál is a szászok javára, dicséri őket keményen, sőt még azt is mondja, hogy ha Szeben magyar város volna, nem nélkülözne már egy oldalvasutat a Marosvölgy felől Szász-Sebesen át a hegység felé. A mellékelt térkép 1 : 160,000 arányú, feltűnteti kartonjain a petrozsényi fúrásokat, a Deákakna profilját (1 : 4000), a Pareng és Surian vidéket, mind a kettőt 1 : 75,000 arányban.

H. I.

Geographisches Namenbuch von Oesterreich-Ungarn. Eine Erklärung von Länder-, Völker-, Berg-, Fluss- und Ortsnamen Von Dr. Friedrich Umlauft. Wien 1886. Alfred Hölder k. k. Hof- und Universitäts-Buchhändler Rothenthurm-strasse 15. Nyolczadrétü XVI. és 304 lap, ára füzve 2 frt 50 kr.

Rövid tartalma e sokat igérő könyvnek a következő: Bevezetés, rövidítések, magyarázat, ábécze rendbe szedett névmagyarázat, pótlék és javítások, fölsorolása a fölhasznált irodalmi müveknek. Megjelenése okát abban keresi, hogy Egli »Nomina geographica« czimü munkája az egész Földön előforduló földrajzi nevekből bár 17,000-et ölel föl de köztök az Osztrák magyar monarchiára nézve csak 124-et; mihez képest ő a monarchia geografiai neveiből körülbelül 20,000-et igér megmagyarázni. Hogy munkáját tárgyilagosan itélhessük meg, nem sajnáltuk a fáradságot után olvasni és igy a 20000 név tényleg 5181-re olvadt le és köztök a magyar földrajzi nevek száma 489. Némely kikezdésben bár több rokon hangzásu név van egynél, de igy sem szaporodhatik föl számuk csak 10,000-ig sem.

Hazánk földrajzi neveinek fölsorolás és magyarázata körül forrásokul valja: Juhos János »A magyar korona országának helység-névtára« czimü munkát; Bielz Albert német utmutatóját Erdélyre nézve; Franges Simon közleményeit a Schulgeografiie-ból hazánk délvidéke és társországainak szláv, román és olasz neveire nézve. Dr. Hunfalvy János az Ungarische Revue 1883. évfolyamából; Hunfalvy Pál »Die Ungern oder Magyaren« czimü munkáját; Kolbenheyert a Magas Tátra és vidékére. Ortvay Magyarország régi vizrajzát. Schwicker közleményeit a Schulgeographie-ból; Slavíci-t a magyarországi és erdélyi román nevekre nézve. Az aparatus tehát nem kicsiny.

Arról panaszkodik, hogy a monarchia sok nyelvüsége miatt nagy nehézségbe ütközött; minket azonban inkább boszanthat az, hogy némely magyar neveket készebb volt inkább nagy kerülővel német szláv vagy román úton magyarázni meg, hogysem elfogadni a legtermészetesebb magyart. Pl. Almást Erdélyben az almus (kedves) latin-román szóból származtatja, Pereg (Kun-Szent Miklós mellett) nevét a Berg-ból, Radnát az »ausgerodete Au«-ból, Héjasfalvát pedig a Heys, Hess, Hezs szláv személynévből. A Zagyva nevénél a szürjén nyelvhez folyamodik, hol az folyót jelent, holott vize zavaros voltát elég világosan kifejezi a »zagyva« melléknév. Nem hiszi el Schwickernek a Békés, Árva, Csallóköz, Eperjes neveknek egészen természetes magyarázatát, mert a kétkedés jelével (?) kiséri.

Nem egy helyt saját hibás kiirási módja ejti tévedésbe. Pl. Lápos helyett Lapost ir és igy magyarázza: »Flach, breit, alsó Lapos Gebirge, flaches, breitrückiges Gebirge. Lapos-Bánya, flache Grube.« Hódmező-Vásárhelyt Holdmező-Vásárhelynek irja és ehez képest Mond-Acker-Marktplatznak fordítja, holott az a hódokban egykor gazdag Hódtó mellett való fekvésétől nyerte valódi nevét. Kemenes helyett Keményest ir és azt mondja felőle, hogy »steinig, so heisst ein 220 □ kil. grosser, aus Schotter bestehender Landrücken zwischen Raab und Marczal im oberungar. Tieflande.« Hibásan irja még Kolosz-Monostort Kolos-Monostor helyett, Pip-Iwant Pip-Iván helyett; fatálisabb azonban, midőn Kőbányát és ujra bányát Kőbanya és banyának irja. Törcsvár igy van elválasztva: Tör csvár.

Nádszeg neki annyi, mint Rohr-Halbinsel; Lugos Laubendorf, holott e szó a magyarban meszes gödröt jelent. Kecskemét valósággal annyi, mint kecskejárás. Félegyháza nevét igy fejti meg: »eine halbe Kirche, vielleicht ehedem die Filial Kirche einer Pfarrei.« Ezzel ellentétben Félegyházán az a hagyomány, hogy városuknak eleiénte fele kő, fele fa egyháza volt. Gyula-Fehérvárról azt állítja, hogy ma Károly-Fehérvár. Belényes a »bél« szóból származtatja, holott a régente annak tájékán élt, de már kihalt bölénynek volt egykor »belény« a neve. Szádok-ot Linde névvel fordítja, pedig nyelvünkben a hársnak szódok a synonymája. Tátra felől azt mondja, hogy a a magyarok Tarczalnak nevezik. Szikszó nevét a szikső-ból származtatja. Határozott topografiai hibái, midőn a Cserhát hegységet Nográd helyett Szatmárba, Zebegény falut Hont helyett Nógrádba, a Mezőséget Erdély helyett Veszprém megyébe helyezi. A Zagyváról is azt mondja, hogy a Duna mellékfolyója, utóbb azonban a Berichtigungban kiigazítja.

E munkából látni, mennyi a köszönet abban, ha hazánkat külföldiek ismertetik. Magyarország kiterjedése nagyobb, mint a monarchia másik feleé és a mi neveink 10%-át sem képezik az összes névanyagnak e könyvben, mely az egész monarchia földrajzi magyarázó névtára kiván lenni. Pedig a szerző nemcsak elismert iró, de a Rundschau für Geographie und Statisztik szerkesztője és mint ilyen nem egy magyarországi munkatárssal áll érintkezésben. És még azt sem lehet mondani felőle, mintha valahol irántunk ellenszenvnek adott volna kifejezést, s mégis megestek a hibák. *H. I.*

Uti emlékek Luzon Szigetéről.

Irta: **Xantus János.**

I.

Évek előtt, a mint visszatérőben voltam Japánból, több ideig időztem Hongkongban, honnét kirándulásokat tettem a nagy folyókon Kantonba, Makaoba, Johampoába, s több más városba.

Utam programmjába volt foglalva a Philippini szigetek meglátogatása is, ez azonban több nehézséggel járt, mint előre gondolhattam, mert ezen — különben igen termékeny és népes szigetcsoport a világ semmi országával sem áll rendes gőzhajózással összeköttetésben. Vitorlás hajó az igaz, hogy igen számos jár a szigetre, csaknem mindünnen, de gőzhajók csak alkalmilag tévednek oda, ha van t. i. oda s vissza teljes rakományuk biztosítva.

Honkongban létem alkalmával egy amerikai gőzös hirdette, hogy bizonyos napon indúlni fog, s így én is előjegyeztem magamat e gőzösre, azonban halasztgatta napról-napra az indúlást, s utóbb egészen abbanhagyta szándokát, mert nem kapott elegendő árút és utast, s nem is volt biztosítva visszatérésére a megkivántató rakomány.

A spanyol kormány, mely a nevezett szigetcsoport tulajdonosa, nem akarván elzárni ezen értékes gyarmatát a világ elől egy régi rozzant gőzöst, mely azelőtt több mint egy évtizedig a manillai kikötőben hajókat vontatott, árverésen megvásárolt, kitataroztatta és javíttatta, a hogy éppen lehetett, s felszerelte vitorlákkal, és cabinekkel, s aztán ezt járatta saját regiejében Manilla

és Hongkong közt, havonkint kétszer, hogy közegei megkaphassák rendesen a postát, de leginkább a kormány rendeleteit, s hogy azok, a kik múlhatatlanul Manillába akartak menni, vagy onnét elutazni, legalább ezen töredékeny és rozzant járművön alkalmat találhassanak szándékuk végrehajthatására.

A mint Hongkongban időztem, ezen San Vicente nevű gőzös már hónapok óta járt, azonban minden útjában bajai voltak, hol a kazánnal, hol a géppel, hol a kerekekkel és kormányrúddal, úgy annyira, hogy egypárszor már nyílt tengeren más hajóra menekültek át ladikokon utasai, s egyszer menekülésük oly sürgőssé vált, hogy egy Ausztráliába vitorlázó hajóra voltak kénytelenek átszállani, s a helyett, hogy a két napi távolságra levő Manillába jutottak volna, elvitték őket 40 és néhány napig tartó vitorlás úton Sidneybe — Ausztráliába.

Mindenki óva intett a Szent-Vinczétől, azonban semmi más alkalom sem lévén rendelkezésemre, és vágyam Manillát láthatni ellenállhatatlan levén, egy cabinet béreltem födélzetén, s pár nap mulva az agg San Vicente puffogva és hömpölyögve megkerülte Victoria szigetét, kitaszigálta nehéz testét a kikötőből, s a tengerre szállt.

A gőzös teljes rakománynyal indúlt, sőt volt rajta közel 300 chinai harmad osztályú utas is, cabine utas azonban magamon kívül csak három volt, a Macasi spányol consul, egy német és egy amerikai kereskedő, s azontúl a spanyol coloniális kormány egy ügynöke, ki a postát kezelte a hajón.

A kapitány tulajdonképen csak vizsgát tett kormányos volt, de azért eléggé értette ezen mindössze is $2^1/_2$ napig tartó egyenes tengeri ut feladatát teljesíteni. Don Pablo Muñer —. mert ez volt neve, egy zömök, piros képű, borotvált arczú egyéniség volt, örökösen csevegett, s nagy utazásairól beszélt csodálatos dolgokat, de e mellett kényelmünkről túlságosan is gondoskodott, igen jó asztalt tartott, csak az boszantotta, hogy az egész úton, — mely ez alkalommal minden erély nélkül, szerencsésen és rendesen sikerült — esős és felhős volt az égbolt, s a napot egyetlen egy pillanatra sem láttuk, s így ő nem mutathatta meg, hogy minő képzett tengerész ő, s minő szakavatottan tudja a sextant-al a déli napot, fokainak meghatározására, s így a tett és teendő út kiszámítására felhasználni.

Don Pablo a második nap már egészen izgatott és türelmetlen lőn, már 10 órakor fent áldogált kakas ülőjén, minden 10

perczben törülgette a hóna alatt tartott sextant-ot, távcsővel nézett erősen azon pont felé, hol a napnak kellett lenni, mintha csak a felhőkön keresztül beszélni akart volna véle és kérni látszott őt, hogy legalább 1/4 órára mutassa még fénylő alakját, hogy a sextantot reá szegezhesse.

Azonban mindez nem használt, a nap kérlelhetlenül elrejtette magát Don Pablo elől, s úgy sem lévén semmi akadály egyenes utunkban, még ellenáramlatok vagy keresztfolyások sem vihetvén ki vonalunkból, harmadik nap reggel a kikötő torkolatán szépen bepuffogtunk, s még 1 1/2 órai gőzölés után Manilla városa előtt horgonyt vetettünk.

Alig hangzott el a horgony láncz csörömpölése, a mint megérkezett egy nagy ladikban a kikötő kapitánya is, ki nagy dignitással körül járt a hajón, s meggyőződvén, hogy semmi betegség vagy másként gyanús jelenség nincsen, engedélyt adott a partra szállásra.

A kikötő teledestele volt mindenféle ázsiai vizi járművel, volt azonban néhány nagy tengeri hajó is, többek közt néhány amerikai clipper egypár indiai három árboczos, s egy nagy hamburgi hajó, melyek mindegyike kenderrel, dohánynyal, szivarral, s egyéb terményekkel és készítményekkel rakodott, s a hajók legénysége, melyek közt egész Ázsia képviselve volt, különösen a keletindiai daszkárok oly fülsiketítő zajt támasztottak a kikötőben, hogy az egészet inkább egy valóságos népforrongásnak, mint bármi másnak képzelte a szemlélő. — A különféle lobogók, s az emberek tarkabarka öltözete, s Bábelre emlékeztető nyelv keveréke meg éppen bámulatba ejtette az embert. Ilyen nép- és öltözet kiállítást nagy gonddal, és terv szerint sem egy könnyen lehetne létrehozni, mint létrehozta itten az üzlet és kereset mindennapi találkozóján.

A város és környezete egyrészről spanyol, másrészről keleti, vagy inkább spanyolkeleti jellegü. A sötét és komoly kinézésü templomok, és kolostorok, rendkívül nehézkes és minden építészeti styl nélküli tornyaikkal, a mohlepte s imitt-amott düledező bástyák és váracsok, súlyos — múlt századokban készült ágyúikkal, a nehéz és vaskos házak végig futó tornáczokkal és erkélyekkel, — s másrészt a szellős és könnyü házikók, melyek fehér falai a zöld lombok közül oly élénken kandikálnak ki, az embert csak ingerlik, hogy mielőbb nagyobb ismeretséget köthessen velök, s az embert csak kíváncsivá teszik, hogy az országot tüzetesebben megismerni alkalom nyiljék.

Manilla város egy nagy síkságon terül el, mely fokonként a háttérben halmokká emelkedik, s ezeket ismét a távolban több ezer méter magasságú hegyek szegélyezik, melyek egész tetőig növényzettel borítvák. A város nagy ellentéte ezen üde, és nagyszerü növényéletnek, mert mindenütt a merre csak tekint a szemlélő, hanyatlás jeleit látja, de leginkább a templomokon és kolostorokon, melyeknek párkányzata, ablakai, tetőzete peremzete, és lépcsőháza mindenütt hullik és bomlásnak indult, kétségkivül indolentiából, mert a gyarmat, ipara, kereskedelme és forgalma folyvást emelkedőben és virágzásban van.

Úgy látszik, a város helyéül nem is éppen a legalkalmasabb hely választatott, de valószínüleg a kereskedelmi szempont volt az egyedüli mérvadó, s ezen szempontnak az egészségi tekintet is alárendeltetett. A város ugyanis azon pontra van épitve, hol a kikötő egy kis Passig nevü folyó által összeköttetésben van a nagy Lagunával, vagy is tóval, s dereglyék és egyébb járművek segélyével hajókról igen könnyen átlehet rakni az árúkat, s a sziget benső részeivel közvetíteni a kereskedést.

Ezen folyónak több mellékága is van, melyek mindegyike már régen hajózható csatornává alakíttatott át, s melyeken Manilla és környéke minden része hozzáférhetővé vált banczában, vagyis ladikban.

A főcsatorna, vagyis folyó egész éven át teledestele van mindenféle parti hajóval, dereglyével és ladikkal, s ottan mindíg lehet ily járműveket bérelni sétára, utazásra, ki- vagy berakodásra, a mint éppen tetszik, s a csatorna mentén több hajóépítő dock is van, melyekben minden javítás és felszerelés eszközölhető rövid idő alatt s igen méltányos föltételek mellett.

Maga a kikötő biztosnak mondható, kivéve a Monsun változás idejét, mikor néha igen súlyos és rémséges Teifún sepri át a Chinai tengert s Luzon szigete szinte ezen körbe esik. Néha ugyan szerencsésen és minden nagyobb baj nélkül menekül meg a sziget, de alkalmilag a csapás súlyosan nehezedik reája, s vagyonban és emberéletben hihetetlen mérvű áldozatot kell hoznia.

Külföldi nagy és hosszújáratú hajók rendesen kiállják a Teifunt is a kikötőben, de belföldföldi s egyáltalán keletázsiai hajók ilyen pusztító viharok bekövetkeztével fellebb vonúlnak az úgynevezett Cavite kikötőbe, mely Manillához 3 leagna távolságra van a kikötő bejárata mellett, mely tökéletesen biztos, s minden legkisebb jármű védve van ott a legnagyobb viharok ellen is. Ezen Cavite kikö-

tőben van a kormány dockja is, s ott állomásoznak rendesen a hadihajók, különösen a kisebb ágyúnaszádok, melyekből egész jelentékeny flottája van a kormánynak.

A bemenet a Pasig nevű folyóba, körülbelől 100 méter széles, s mindkét oldala igen jó faburkolattal van védve, s ezen czölöpözés messze a kikötőbe is benyúlik, felépítményekkel, melyek az átrakodás műtétét igen megkönnyítik, másrészt a hajójáratok irányát is pontosan kijelölik.

A czölöpözések egyik végén van a világító torony is elhelyezve, az igaz, hogy csak tickfából, de azért igen szilárd, s minden czélnak tökéletesen megfelel. A czölöpözés másik végén pedig a kikötői őrség van elhelyezve egy kis kaszárnyában, s azt mondják a hajós kapitányok, hogy ez nemcsak igen czélszerű is, de mintaszerűen tartja fenn a rendet és békét — ezen Babeli zűrzavarban.

Az úgynevezett Binondo vagyis a külváros sokkal nagyobb magánál a városnál, háromszor annyi lakost számlál, s tulajdonképen ez mondható a város kereskedelmi részének, melyben minden kereskedelmi, üzleti és forgalmi mozgalom össszpontosúl. Itt lüktet — mint minden nagy népességű városban — a forgalmi élet, s e tekintetben igen nagy a különbség közte s a tulajdonképeni város közt.

Maga Manilla városa egy nagy félkörben van építve, melynek benső vonala a folyóra támaszkodik. Az egész város hatalmasan meg van erősítve bástyákkal, futó árkokkal és váracsokkal, melyek még mostani roskadozó állapotukban is igen jelentékeny védelmet lennének képesek nyujtani. A házak tömören és erősen vannak építve, tufából, kőből és téglából, éppen úgy mint otthon az anyaországban. A falakon belől van elhelyezve a kormányzó palotája, a vámház, kincstár, adóhivatal, admirálitás, katonai parancsnokság, fegyvertár, laktanyák, az érseki palota, számos templom, kolostor, közintézetek, s egy csonka egyetem. S a városban számos igen szép piacz is van, beültetve mindnyájan árnyas fákkal, s ezek egyikén látható IV. Károly király bronz szobra, mely Madridban készült, s igen csinosnak mondható.

Egyszóval Manilla városa mint az egész kelet ázsiai spanyol gyarmatok fővárosa, ezen jelleget magán viseli, s a ki a jobb társasághoz és előkelőkhöz akar számíttatni, s azok közt élni és mozogni, az kivétel nélkül mind a városban lakik. Azonban külföldieknek nem szabad a városban lakni, még a hotelben sem, ez egy régi spanyol törvényen alapszik, mely szerint várjellegű városban csakis spanyol alattvaló lakhatik.

Külsejökre nézve a házak sárgára, zöldre, vagy szürkére vannak meszelve, éppen mint Spanyol- és Francziaországban, csaknem kivétel nélkül mind egy emeletesek, s minthogy mindeniknek belől udvara úgynevezett p a t i o-ja van, sőt soknak egy kis kertje is, nagyon természetesen a város kiterjedése is igen jelentékeny.

Földszint van a szertár, éléskamarák, istállók, aztán a cselédek, s a kapus vagy házmester lakása. Az emeleten pedig a lakosztályok, fürdő és konyha. A szobák ablakai leérnek a padozatig, s minden ablakon ki lehet menni a ház egész homlokzatán végig futó erkélyre. Az ablakokon ugyanis üveg nincsen, csak táblák belülről, s nappal egy zsinor függöny lóg az ablakon, mely sok függélyes egymásmellett lenyúló zsinorból áll, s minden zsinor tele van aggatva csigákkal vagy gyöngyökkel, minélfogva kellő sötétség van a szobában, be nem láthat senki, de a szobában levő mindent láthat az utczán, a nélkül, hogy a függönyt elmozdítsa.

Ha az ember a csatorna mentén egy sétát tesz, rendkívüli zsibaj és tarkabarka sürgő néptömeg közt találja magát. Az ember figyelme azon sok apró boltok és állások felé fordúl, melyek az utczákat mindenütt, mindkét oldalon szegélyzik, s azon sürgő és forgó embertömegre, mely ide s tova futkos, kiabál és cseveg szünet nélkül, mintha mindegyik valami nevezetes eseményt szaladna megnézni, pedig mindegyik csakis megszokott napi foglalkozásában van.

A kézművesek Manillában többnyire chinaiak, s minden ily iparág helyhez kötött, vagyis az ugyanazon kézművességgel foglalkozók egy ugyanazon utczában laknak a Binondo külvárosban, s másféle kézművesnek köztük letelepedni nem szabad. Igy a mint az ember Binondo legnagyobb utczáján, az ugynevezett Escoltán felhalad az asztalosok, ácsok az elsők, a kiket az ember szorgalmasan dolgozni lát boltjaikban, aztán következnek a bádogosok, lakatosok és kovácsok pokoli zaj közt kalapálva, — aztán elérkezünk a szabókhoz, gombkötőkhez, kalaposokhoz stb. — végre a hús árúsokhoz, baromfi kereskedőkhöz, halászokhoz stb. Ezen utóbbi üzletek melléküzletekkel vannak körülvéve, lát az ember ottan sok laczikonyhát, hol pecsenyét, halat, és czipókat sütnek, s mindenütt van vendég is elég, ki ezen eledeleket megeszi. Az utczán pedig mozgó kereskedőket láthatni, kik gyümülcsöt, édességeket, italokat, pogácsákat, aztán betteldiót és areka leveleket árúlnak, s árúikat tárt torokkal kínálják, s egymást leliczitálják. A chinaiak mint mindenütt, úgy itten is china ruhájukban járnak, maguk a manillaiak azonban bő csíkos szövetű nadrágban, térdig érő szinte csíkos vagy

néha virágos szövetű ingben, s mezítláb papucsban. S ezen körülménynél fogva mindnyájan lábaikat a földön csúsztatják, s a képzelhetlen nagy lármát oly csoszogás csak fokozza. Fövegül csaknem mindenki chinai bombusz kalapot hord, s mindenki rikító színű nagy chinai esernyővel jár, melyet a nap heve ellen is átalánosan igénybe vesznek.

Manillában ugy mint az egész szigetcsoporton sokkal több a chinai, mint a maláji, s természetökre, szokásaikra és öltözetökre nézve nagyon különböznek egymástól. Azok igen szorgalmatosak, vállalkozók s mozgékonyak, míg ezek inkább hajlanak a tétlenség és henyeség felé. Ezen külömböző jellegüket megtartják ők még akkor is, ha összeházasodnak, a mi csakis nagy ritkán szokott megtörténni, mert egyáltalán nem szívelhetik egymást. A chinaiak fáradhatatlan szorgalmuk és ügyességük folytán csaknem egészen kezükbe kerítették mindazon nyereséges üzleteket és mesterségeket, melyeket a köznép támogat és tart fenn, jelenleg már úgyszólván csakis a halászat, betteldió és arekalevél üzlet maradt a malájok kezében.

II.

Manilla városa 1571-ben alapittatott, s czímerében vésve ez áll: »A híres, és örökké hű királyi város Manilla« 1595-ben királyi kegyelem is megerősítette szabadalmát, s a királyság más nagy városai által élvezett szabadalmak és kiváltságok szinte reá ruháztattak. A város tanácsát a király nevében a kormányzó Capitano General nevezte ki, úgy a bírákat is; s nem sokára a város hatósági köre 5 leagna körre kiterjesztetett, míg 1818-ban egy királyi rendelet megengedte, hogy minden városi tanácsnok Excellenza czímet viselhessen.

A spanyol királyok minden kitelhető kegyben részeltették Manilla városát, mert történeti tényként áll, miként Manilla városa alapítása óta mindig, és minden körülmények közt loyalis volt és a városban soha sem volt a kormány rendeleteivel ellenkezés, még kevésbbé gondoltak valaha forradalomra.

1834-ben állíttatott fel a királyi kereskedelmi Tribunál, az előbbeni igen önkényes törvényszék helyébe, ezen Tribunál az ujabb spanyol kereskedelmi Codex szerint jár el, s épen azon hatáskörrel van felruházva, mint maga a madridi.

1835-ben állíttatott fel a Junta del commercio is, vagyis kereskedelmi kamara, mely havonkint négyszer tart ülést a Tribu-

nal egyik delegált ülnökének elnöklete alatt, s vitás kereskedelmi ügyekben az arbitragert alkalmazza. S csakis innét fellebbezett ügyek kerülnek a Tribunal hatósága, illetőleg itélete alá. A Manillában székelő külföldi kereskedők igen kielégítőnek találják ezen intézményeket, s nagyon dicsérik igazságos pártatlan eljárásukat minden irányban.

Spanyolország minden gyarmatai közt a Filippini szigetek kerültek legkevesebb vérbe és anyagi áldozatokba. A szigetcsoportot tudvalevőleg Magelhaens alquirál fedezte fel, ugyanazon bátor hajós, kinek az amerikai földrész legdélibb része a Magelhaens csatorna viseli nevét. A dicsőséget, hogy ő hatolt legelőször az Atlanti Oczeánból a Csendes tengerre, eléggé megörökíti ugyan az említett csatorna, de illő lett volna, hogy a Filippini szigeteken is maradandó emlékről gondoskodtak volna, mert nagy hálátlanság mindenesetre nem örökíteni meg azon bátor férfiú nevét, ki e hatalmas és jövedelmes szigetcsoportot felfedezte, birtokba vette nemcsak, de hogy vállalatát biztosítsa küzdött is, s karddal kezében hullott el a haza és király szolgálatában. Magelhaens tudvalevőleg 1521-ben esett el, a mint Matan szigetét elfoglalta. A benszülöttek minden tisztet lemészároltak, s a hadihajókat felgyújtották egynek kivételével, mely szerencsésen Spanyolországba érkezett.

Két év múlva egy második expeditió szereltetett fel, mely sok viszontagság után Salazar parancsnoksága alatt megérkezett a Filippinékhez, de ellenkező szelek uralkodván, ki sem köthetett és széthányatott — szétmállott oly annyira, hogy ezen expeditióból is csak egy hajó került haza.

A harmadik expeditiót 1528-ban szerejte fel Cortez, ki akkor már mexikói alkirály volt. Ezen expeditió parancsnoka Savedra volt, s ki szerencsésen megis érkezett a Filippinékre, s útközben több szigetet birtokba vett a spanyol király nevében Hazafelé útjában betegség ütött ki a legénység közt, melynek nagy része Savedrával együtt elhullott, s az életben maradtak nem lévén elégségesen, a hajók hazavitelére szétmentek a portugálli gyarmatokban, nevezetesen Timor szigetén.

A negyedik expeditió 1542-ben indúlt ki Villalobos kormányzása alatt, szerencsésen eljutott a szigetekhez, s ő hozott be némi rendet, nagyszámú spanyol őrséget, tisztviselőket és franciskánusokat hagyva ottan, hogy szervezzék a gyarmatot, s egyuttal elnevezte a szigetcsoportot Filippini szigeteknek, az akkori spanyol trónörökös Fülöp Asturiai herczeg tiszteletére. Ezen expeditió sem

birkozhatott meg az égalji nehézségekkel, visszatérőben ugyanis Amboyna szigetén betegség ütött ki a legénység közt, legnagyobb része elhalt a parancsnokkal együtt, s az élve maradt néhány, portugálli hajókon szállongott haza.

Az 5-ik s utolsó expeditiót II. Fülöp kírály küldte Mexikóból megbízván Don Luis de Velasco akkori mexikói alkirályt, hogy ezuttal az egész szigetcsoport meghódíttassék, s rendes kormányzat alá hajtassék. Az expeditió parancsnokságával Segaspi tengernagy bizatott meg, s oly nagymérvű volt az expeditió, hogy a hajó kezelő személyzet és katonaságon kívül több mint 400 személy helyeztetett el a hajókon, azon rendeltetéssel, hogy a Filippini szigeteken maradnak a kormányzat végleges megalapíthatási czéljából. Az expeditió tagja volt — a már Mexikóban nagy hírnévre vergődött — Andres Urdaneta padre is, egy egész csapat dominikánus barát élén, hogy a hódítással együtt a térítés is gyökeresen keresztülvitessék. Az expeditió 1564-ben novemberben elindúlt s következő év elején érkezett meg, s egyik sziget a másik után meghódíttatott, nagyrészt megis kereszteltettek a lakosek, s a merre a hódítás vonúlt, mindenütt templomok építtettek.

Miután az egész szigetcsoport meghódolt, a király nevében Segaspi Spanyolországba keblezte, s teljes hatalommal lévén fölruházva; mint a gyarmat első kormányzója és alkirálya a kormányzatot megalapította. Azért, a hogy e szigetcsoport lakosai békés hajlamuak voltak, vagy azért, mert Mexikóban a kegyetlen és vérengző hódítás oly óriási áldozatokba került, s a sok szenvedett szerencsétlenségeken okultak, bizonynyal meghatározni nem lehet, de az tény, hogy itten a spanyolok sokkal szelídebben bántak a benszülöttekkel, s mindjárt kezdetben oda irányozták egész működésüket, hogy szelíd és valóban atyai bánásmódon jólétöket mozdítsák elő, s őket különféle mesterségek megtanulásában és a czélszerű földmívelésben oktassák. Így megnyerték mindjárt kezdetben a benszülöttek rokonszenvét s ezen kölcsönös engesztelékeny hajlamnak lehet tulajdonítani, hogy a benszülöttek egészen amalgámizálódtak a hódítókkal, s jelenleg mind keresztények, s csekély hegyi törzsek kivételével mind spanyolul beszélnek.

A földet is nagy kedvvel mívelik, különféle iparágakat előszeretettel űznek, sőt a hadseregben és polgári hivatalokban is alkalmaztatnak bizalmi állásokra, az egyházban pedig már több jeles férfiu szerepelt közülök magasabb állásokban. Egyáltalán sehol sem lehet észlelni azon ellenszenvet e szigetcsoporton, mely egyéb

spanyol gyarmatokban a hódítók és meghódítottak közt annyira szembeötlő, a két elem jelenleg szokásokban, nyelvben és vallásban összeforrt, érdekeik azonosak, s egészen egymásra vannak utalva és szorúlva a közös érdekek kapcsán.

Az 1825-iki spanyol alkotmány kihirdetése csodás eredményeket idézett elő ezen szigeteken is, melyeknek jövedelmi forrásai azóta tízszeresen emelkedtek, s minden irányban óriási léptekkel haladt elő a vagyonosodás és közmívelődés. Noha az iskolák tekintetében még igen sok kivánni való mutatkozik mindenütt a szigeteken.

Én természetesen csakis a szigetek legnagyobbikáról beszélhetek, t. i. Luzon szigetéről, mert csakis ezt látogattam, de éppen ezen szigeten lévén a főváros, a kormány, s az értelmiség zöme, bizonynyal az egész szigetcsoport helyzetéről beszélünk, ha Luzon állapotairól szólunk, s noha nem sokáig időztem Manillában, mégis minden rendű és rangú, s a legmíveltebb férfiakkal érintkezvén, az ő értesítésük minden irányban mérvadónak és alaposnak vehető, annál inkább, mert a mit tőlük hallottam azt összehasonlítottam a Luzonról létező egész irodalommal.

Martinez, Courbeville, Bäcker es Wilkes leírásai szerint Luzon éjszaki részét gránit és ujabb koru vulkánikus kőzet képezi helylyel-közzel másod- és harmadkorú lerakodványokkal, — míg a sziget déli része egészen vulkántkus képződmény.

Éjszakon számos arany-, ón-, réz-, vas- és kőszénbánya míveltetik, azonban egyik sem mondható igen gazdagnak.

Manilla környékén igen közönséges egy világos szürke tufa, mely igen puha s könnyen lehet dolgozni, ezen anyagból kerül ki leginkább a manillai építési anyag, néhol ezen anyag scoriával van vegyítve, s több helyütt növények lenyomatainak egész sokaságával. Mindezen vövények, a mint egy ottani tudós füvész értesitett ujabbkorú növények képviselői s vannak köztük sokféle pálmák is.

A tufa egyik legkülönösebb jellege a Filippini válkánoknak, s igen megkülönbözteti őket a Csendes tengeri tűzhányóktól, melyekben nem igen fordúl elő egyéb alkatrész, mint a láva és scoria.

Földünknek vajmi kevés része volt annyira székhelye a benső tüzek forrongásainak, mint éppen ezen Filippini szigetek. Mikor én ottan jártam, nem hallottam ugyan, hogy valamelyik tűzhányó éppen tevékeny müködésben lett volna, de legalább 30 folyvást füstölgött, különösen a Manillától délkeletre fekvő Albay és

Isaroc. Az utóbbi kitörése 1839-ben történt utoljára, azonban a tetemes pusztítás akkor nem volt oly nagy, mint 1814-ik kitörése alkalmával, mikor több mint 40 népes falut elhamvasztott és sírba temetett és sok mértföldnyi körben mindent elpusztított.

Egyik legkülönösebb tény ezen igen sok tűzhányó létezése mellett, miként a szigeteken nagy földrengések ismeretlenek, míg másutt — például Perúban és Mexicóban — a tűzhányókkal kapcsolatosan pusztítanak a rettentő földrengések is, s minden kitörést napokig tartó földrengések és rázkódások előznek meg.

A luzoni kőszén igen becses, és felette finom, fényes, s egyáltalán semmi növényszövet sem látszik benne. Rendesen homokkővel fordúl elő, azonban eddigelé még nem közelíthető meg annyira a közlekedési eszközök tökéletlensége miatt, hogy valami nagy előnynyel és nagy mennyiségben lehetett volna értékesíteni. Ez a közeli jövőnek van fentartva, mikor aztán nagy jövedelmi forrásoknak leend alapja.

Ily ásványok és érczek birtokában, mint a minőket felemlítettünk s talajjal, mely a tropikus égalj oly sokféle terményeit képes előállitani s pedig kitünő minőségben, a gyarmatot felette értékessé teszi, s egy szabad és elfogulatlan kormányrendszer valóban édenné varázsolhatja kevés évtizedek alatt. Ujabb időkben meg kell vallani sok tőrtént, daczára az anyaország forrongó és mindég változó politikai helyzetének, melyek azonban ezen nagyon távol fekvő gyarmatot kevéssé érintenek és soha sem rázkódtatnak meg annyira, hogy az áramlattól elragadják.

Luzon sziget terményei közé tartozik a czukor, kávé, kender, indigo, rizs, aztán teknőczhaj, bőrök, ében, sáfrán, szandál és mahogányfa, gyapot, selyem, bors, kákáo, viaszkén és sok más, különösen fűszerek. A földet nagy szorgalommal és gonddal műveli a nép mindenütt, de a mezőgazdasági szerszámok primitív volta miatt töméntelen sok időt fecsérel el, mi haszonra volna fordítható czélszerübb művelési eszközök mellett.

Az eke például a chinaiak által már múlt században magokkal hozott fölötte egyszerű és tökéletlen szerszám minden metszőkés nélkül, s az ekevas vízszintesen van elhelyezve, minél fogva mélyen szántani nem képes. A jó talajban ezen szerszám is megfelel ugyan czéljának, ha utána jó borona használtatik, de itten a borona sem egyébb, mint néhány összehuzsányolt bámbusznád tüske, s egyedűl ezt húzzák végig a felszántott és elvetett földön, a mi mindenesetre jobb a semminél, de azért mégis vajmi kevés. A jezsuiták ugyan

hoztak az országba egy vasboronát, ezután készítettek hasonlókat mindenütt, de ezeket csakis egy kártékony tövises gaz, egy Andropogonféle növény kiirtására használják, mely néhol egész ültetvényeket beburjánoz s cogon név alatt ismeretes. Ezt egy hosszú késsel levagdalják s gyökereit a vas boronával gereblyélik ki, mely igen-igen fáradságos és felette hosszadalmas műtét.

Azelőtt mezőgazdasági munkálatoknál a bivaly használtatott, ujabb időkben azonban Zebú és spanyol eredetű ökrök helyettesíttettek az egész gyarmatban. Lovakat egyáltalán nem használnak ily czélra, azért: mert ló kevés van és drága s a forró égöv alatt nagy munkát végezni nem is képes.

A déli szigeteken még ma is sok helyütt bivalyokat használnak, noha ezen állatok felette ingerlékenyek és türelmetlenek a nagy melegségben, s naponta többször fürészteni is kell őket. A nép azonban nagyon hozzájuk szokott, s nem szeret tőlük megválni. Az ökröket úgy, mint a bivalyokat igen szépen tanítják ki, s orrukba fűzött zsinoron vezetik. Egy primitív szerkezetű igát helyeznek az állat nyakára, s ennélfogva húzza aztán a szekeret, ekét, boronát vagy bármi mást, a mit hnzatni vagy vontatni akarnak az állattal A bivaly tejét nagyon szeretik a szigeteken, húsát azonban nem eszik, csakis kivételesen a borjúkét.

Minden termény közt legfontosabb a gyarmatban a rizs, mert ez képezi csaknem kizárólagos élelmi czikkét az egész lakosságnak, s erre vannak legfőképpen utalva és szorúlva. Azért ezen élelmi czikkre nagy gondot fordítanak, s a gyarmatban meg van minden Ázsiában előforduló rizsfaj, különösen azok, melyek a szigeteken jól megteremnek, vagy sok szemet adnak. A fajokat a lakosok a szem nagysága és alakja szerint osztályozzák és nevezik el, s legfontosabbak ezen osztályozás szerint az úgynevezett birnambaug, lamuyo, malagequit, boutot, cabayo, dumali, quinanda, bolohán és tangi-fajok. Ezek közül a 3 első vizifajta, a többi pedig hegyi vagyis felföldi, és mindegyiknek megvan a maga specziális haszna. Így a dumali a legkorábban érő, ez ültetése után 10 hét múlva már érett, s innét ered neve is, mely azt jelenti, hogy 10 hetes, s ezen faj a fensíkokon és hegyek völgyeiben termeltetik, azonban igen mérsékelt mennyiségben, mert bármennyire kedvelik is ezen rizsfajt, kevéssé kiadó. s még kevésbbé jövedelmező, mert a rovarok és madarak igen kedvelik, s nagy részét feleszik mielőtt aratására kerülne a sor.

A malagequit nevü szinte igen kedvelt faj, s ezt legin-

kább édes pogácsák és finomabb tésztás ételekre használják. Azontúl igen sok mézgás tartalma van, épen mint a ságónak, s azért finom keményítőnek is használják, de mészszel is keverik, s az ilyen mészszel bemázolt házak fényesek, s az esőnek igen sokáig ellentállani képesek. Különben azt állítják általánosan, hogy ezen faj nem igen egészséges és nem annyira tápláló, mint más fajok.

A rizsföldeket szép négyszögletes formában elkészített táblák képezik, s köröskörűl elláttatnak 1 méter magas mellvéddel vagy feltöltéssel, hogy a reájuk eresztett víz ki ne folyhasson. Mikor már elég eső esett, vagy elég víz eresztetett a földre a patakból hogy az egész tábla jól beázott, egyik sarokban palánta ágyat készítenek, melyben kézzel beleszórják a magot, rendesen junius 1-ső felében. A nagy esőzések julius végén és aug. elején következnek be, mikor aztán a rizstáblák felszántatnak, s az esővíz ellepi őket. Ekkor a már egy arasztnyira nőtt fiatal palánták kiszedetnek az ágyból, leveleik tetejét s gyökereik végét ollóval lemetszik, s a rizsföldekre kiültetik a sárba és vízbe, éppen úgy mint nálunk a salátát például, egy arra készített pálczácskával szúrt lyukba, s ököllel aztán összenyomják körülte a sarat, hogy lehetőleg erősen álljon a vízben. A palánták egymáshoz 2 arasznyira ültettetnek, és pedig rendekben, s ezen fáradságos munkát kivétel nélkül a nők végzik, míg a férfiak függő ágyakban a ház tornáczán vagy árnyas fák alat czigarettet szívnak, s élvezik a semmit tevés örömeit.

A vízi rizsfajtákat deczember elején aratják, s pedig oly piczi késszerű sarlókkal, hogy egyszerre csak 1 rizskalászt vágnak le. Ezen sarló neve y a t a p, s hátsó részéhez egy kis pálcza van erősítve, mely fogantyúul szolgál, s a kalász hozzá nyomatván, könnyebben levágható tövéről. Az aratást ily műtét mellett nem győzné elvégezni a nőszemélyzet, azért ebben az egész lakosság örege és apraja egyaránt részt vesz.

A hegyi rizsfajták sokkal több gondozást és munkát kívánnak, mert ott a földet legalább háromszor, de sokhelyütt négyszer is fel kell szántani, s a göröngyöket és turfaféléket — nem lévén e czélra alkalmas boronák, — kézzel és fejszével szokás összetördelni s elegyengetni. S mig a rizs nő, legalább kétszer gyomlálni is kell, s ezt is kézzel, mert a gaz annyira fölveri, hogy elnyomná az egész rizstermést. Ezen hegyi rizsféléket nem ültetik, de kézzel szórvavetik, s aratják november elején, mely műtét még sokkal fáradságosabb és unalmasabb mint a vízi rizsféléké, mert érés előtt kell aratni, minthogy a szeme nem igen tapadván a kalászhoz, leg-

nagyobb része kihullana és veszendőbe menne, ha megvárnák érett korát, s akkor szállítanák a kévéket haza bivalyok és ökrök hátán.

Az embernek valóban hihetetlennek tetszik, hogy egy nép oly sokáig űz ily időfecsérlő és képzelhetlen fáradságos gazdálkodást, s nem talál módot arra, hogy az idővel gazdálkodjék és okszerűbben kezelje földművelését. A kormányt már sokszor felszólították különböző oldalról, hogy iparkodjék más földművelési rendszert behozni a gyarmatba, mert a jelenlegi nehéz munka felette megdrágítja a nép legelső életszükségletét. A kormány tett is igéreteket, de aztán igéret mellett maradt, s ma is úgy van e tekintetben minden, mint századok előtt. Pedig hitelt érdemlő kereskedőktől és gazdáktól hallottam s leirásokból is olvastam, hogy rendesen a termés $^1/_3$ része kárba megy, leginkább a munkások hiánya miatt. S azon munkások, kik sajátjukkal elfoglalva nincsenek, nem dolgoznak másként, hacsak a termés $^1/_3$ részét nekik nem adják, de sokszor éppen a termés felét is követelik, ha éppen nagy szorúltságban van a gazda, s még hozzá azt is, hogy a rizs saját házaikba szállíttassék a tulajdonos gazda költségén. A gazdák nagyon sokszor ily rendkívűl felcsigázott követelést is teljesíteni kénytelenek, nehogy egész évi termésüket elveszítsék.

Megjegyzendő azonban, hogy ily feltétel mellett is, csak akkor lehet munkés kezeket kapni, ha a termés igen jó, különben egyáltalán lehetetlen aratókat kapni, mert rosz termésnél nem tartják érdemesnek még fele részért sem dolgozni, s ilyenkor egész kerületekben lábán marad s elrothad az egész rizstermelés.

Az aratás egész ideje alatt a munkásokat a gazda tartja ki, s ezen élelmezés is sok surlódásra és perlekedésre ád mindig alkalmat, mert az aratók legnagyobb része a gyarmat legrosszabb, legaljasabb munkakerülő népességéből áll, s ezek csoportonként vonúlnak keresztűl kasul a szigeteken, s az aratásból élnek, mely a rizsfajok sokfélesége következtében csaknem egész éven át folyamatban van, s mindég megszerezhetik mindenütt élelmüket, ha dolgozni épen kedvök van.

Az aratás befejeztével, a rizszsel különféle módon bánnak el, sokan a rizskévéket hazahordják s kazalformákba helyezik el, s mikor éppen szükségük van reá, a szemeket kitapostatják férfiakkal, nőkkel, sőt gyermekekkel is, s ezen műtétet kivétel nélkül mezítláb végzik, s a kitaposott rizs $^1/_5$ részét kapják munkadíj fejében.

Némelyek nem egészen érett korában kazalozzák rizstermésüket, minek következtében egy kis erjedésbe megyen át, s az ily

rizsnek aztán kellemetlen és dohos szaga lesz, de a benszülöttek azért megeszik ilyféle rizst is.

A luzoni rizstermelés átlag 40 szemet ad, ha a föld már régtől művelés alatt áll. Oly földeken azonban, melyek nem régen vétettek művelés alá, vagy éppen ujon feltört földek, a termés igen jelentékenyen gazdagabb eredményű, mert van reá eset, hogy újon feltört földben 1 szem 240-et ád, de 150–200 közt rendesen megkerül. S új földek művelés alá vételénél nemcsak ezen körülmény veendő számításba, de az is, hogy kevesebb munkálást igényelnek, mert nem kivántatik egyéb, mint az átázott földben a mutató újjal egy lyukat fúrni, s abba 3–4 szem rizst nyomni.

Megjegyzésre méltó még, hogy a hegyi rizsnek kevés víz kell, nem is öntik el soha, az eső több mint elégséges nedvességet ád neki, s tartós esőzés beálltával sárgúlni kezd, s ilyenkor minden nedvességet levezetnek a közeli patakba.

A luzoni gazda mindig képes a szükséges trágyát magának megszerezni, mert a növényélet oly gyorsan fejlődik s oly buja, hogy a kigyomlált, kitépett és kiboronált burjánt csak összehányják és földdel borítják, s képzelhetlen gyorsasággal érik meg trágyává, éppen a rizsföldek oldalán, honnét kevés munkával a földre lehet áthányni. Igy a mi sok bajt okoz a földeken, t. i. a gyors burjánozás, megtérül szépen más oldalról, mert a forró égöv alatt a mily gyorsan nő a burján, éppen olyan gyorsan rothad, s trágya alakjában compensálja a reá fordított irtási és gyomlálási fáradságot és költséget.

Aratás után, a kazalok szemlélése valóban érdekes és szép látvány. Rendesen magas bambuszok közt állíttatnak fel a kazalok, s aztán be is keríttetnek bambusz rácsozattal, s a mint ily kiterjedt csoport sárga kazalt szemlél az ember, a zöld bambuszok tollszerű lengő ágaitól befedve, s mintegy legyezve, ily szűrűs kert nemcsak érdekes, de valóban a legnagyobb mértékben gyönyörű és festői látvány.

Úgy hiszem a felföldi vagy hegyi rizsfajokat nálunk Magyarországban is sikerrel meglehetne honosítani, s határozottan hiszem, nagy előnynyel és nagy haszonnal, mert rendkívül termékeny, nem követel elárasztást, se nagy meleget; s nálunk könnyebben meglehetne óvni a rovarok és madarak pusztításától.

A szigetek fontos terményei közé soroztam a kendert is, noha az úgynevezett Manilla kender elnevezés alatt nem kell érteni azon növényt, melyet mi közönségesen kendernek vagyis

növény nevén Caunabis-nak nevezünk, — mert a manillai kender egy egészen más növényből készül, az úgynevezett Musa textilisből, melyet Manillában köznyelven Abaca néven ismernek, s mely el van terjedve az egész szigetcsoporton, s mindenütt vadon tenyészik. A mint növényneve is mutatja, a manillai kender egy bananafaj, van gyümölcse is, mely ehető, de a banának sok faja közt egyik legapróbb gyümölcsü. Rendesen igen jó talajban s magasabb s emelkedettebb vidékeken tenyészik, s magva után szaporodik, noha dugványok útján is lehet terjeszteni.

A növény 15—20 láb magasra nő, s törzse egészen fűszerű rostokból áll, melyek ruganyosak, rendkívül ellentállók, s hozzá igen könnyűek. A növény kikészítési módja abból áll, hogy levágatik törzse fölött, s koronája szinte, mikor aztán egy 10 láb hosszúságú döczöt képez. Azután lefosztják haját vagyis külső levélburkolatát, s áztatóba teszik 10—15 napig, aztán a napon megszárítják. Ezen műtét után hosszában széttépik, s ilyenkor egészen hasonlít a durva megsulykolt s megtilolt kenderhez, bálokba kötözik, s kész a feldolgozásra, illetőleg eladásra.

Azon részek, a melyek alkalmasak szövésre, néhány óráig meszes vízben áztattatnak, s aztán újra megszáríttatnak, azok pedig a melyek kötelek és zsinegek előállítására szánvák, minden további készítés nélkül feldolgoztatnak. A külföldre szánt kender prés segélyével nagy és tömör négyszögletes bálokba köttetik, hogy rakodásnál kellőleg ellehessen helyezni minden térveszteség nélkül.

A kender igen szép hosszú szálú és éles fényű, szinére hófehér, a legfinomabb neve lopis, a másodrendűé bandala.

A kender termelés a legutóbbi pár évtized óta igen nagy lendületet nyert, minthogy Angliában, de különösen az amerikai Egyesült-Államokban igen keresett czikk, s nagyon előnyösnek tartják hajókötelek sőt vitorlák készítésére. 1870-ben nem kevesebb mint 375 ezer Picul *) termeltetett, s azóta is folytonos emelkedésben van a termelés, noha biztos adatok nem állanak rendelkezésemre. A termelt mennyiségből összesen mintegy 50 ezer Picul szállíttatik Angolországba, körülbelül 5 ezer Picul más európai államokba, s a többi mind Éjszakamerikába vitetik ki, egyetlenegy kereskedőház által, mely Bostonban székel s manillai ügynöke szedi össze ezen nagy mennyiségű kendert, mely jelenleg már bizonynyal sok százezer mázsára rúg, s nagy összeggel szerepel a sziget lakosainak jövedelme közt.

*) 1 picul = 150 angol font = 75 kilogr.

Manillában szinte készítenek köteleket ezen kenderből, de nem nagy mennyiségben, noha szebbek és jobbak, mint az Amerikában készített kötélfélék. S készítenek még igen tartós és jó függő ágyakat, melyek nagyon keresettek, s jó keletnek örvendenek.

A kávé szinte Luzon szigete jól tenyésző növényeihez tartozik, s ma már az egész gyarmatban el van terjedve, noha csak ezelőtt 60 évvel érkeztek az első csemeték egy manillai kereskedő kertjébe. Sokhelyütt rendes ültetvényekben s művelés útján termelik a kávét, ezen mód azonban még mindég csak kivételes egyes helyeken történik, általában a vadon tenyésző fákról szedik a kávét, egyes kereskedők aztán beváltják és külföldre szállítják. A kávé igen kitünő minőségű s 1868-ban 45 ezer Picul vitetett ki az országból.

A czukornád is azon növények közé tartozik, mely a gyarmatban igen kitünően díszlik, az ültetésnél a dugványok nem függélyesen, de harántékosan tüzetnek a földbe, hogy kevesebb öntözéssel nevelhessék a nádat. Egy év alatt tökélyre érik és vágni lehet.

A szigeteken többféle czukornád termeltetik, de azon faj mely az úgynevezett Pampagna völgyben műveltetik, legjobb s leglevesesebb. Ez egy halvány veres, nem igen nagy faj, csak $1^1/_4$, legfeljebb $1^1/_2$ méter magasra nő, s alig vastagabb kifejlett korában egy férfi hüvelykujjánál. A mondottak után elképzelhető, hogy a czukornád ültetése, művelése épúgy, mint a czukor készítése nagyon kezdetleges és tökéletlen módon történik, noha az egész czukorkezelés néhány gazdag tőkepénzes ember kezében van, kiknek bizonyosan módjukban lenne okszerűbb kezelést hozni be az egész üzletbe. Ezen néhány tőkepénzes tetemes előlegeket szokott fizetni a termelőknek, s aztán minden czukrot olcsón beváltanak.

A czukor öntött hegyes süvegekben szállíttatik be a kereskedőhöz, de természetesen sárga első gyártmány minőségében, minden tisztítás nélkül. Ily süvegeket piloues néven ismerik egész Kelet-Ázsiában, s egy-egy ily pilou egy Picult nyom, vagyis 75 kilogr.

Aztán nagy raktárakban helyeztetnek el, hol agyag- és csontszűrés által fehéríttetnek, s mire ily műtét befejeztetik egy-egy pilou súlya körülbelől 50 kilogrammra olvad, s a czukor még ekkor sem egészen fehér, de szürkés és leggyakrabban halvány sárgás.

Czukor igen sok termeltetik a gyarmatban, a belföldi szük-

ségletet egészen magok fedezik, s azontúl még körülbelől 300 ezer Picult kivisznek az országból, s ezen nagy mennyiség leginkább Dél-Amerikába s Kelet-Ázsiába szállíttatik, hol igen kedvencz czikk.

Gyapot is nagy mennyiségben termeltetik a szigeteken, s leginkább egy igen finom, kitünő fajtájú, az úgynevezett sárgás nankin. A gyapot mindenütt nagy kiterjedésben műveltetik, de leginkább Ylocos tartományban, s a tisztítás vagyis magvak elválasztása a képzelhető legfáradságosabb módon történik egy vasgereblye segítségével, minélfogva egy picul tisztításának költsége felrúg 5—6 dollárra, mi felette drágává teszi a gyapotot, míg egy magtisztító kézi gép, (az úgynevezett gin) ha Amerikából beszállítanák, egy picult legfeljebb 20 centért tisztítana, s a gyapot árát a mostaninak $^1/_4$ vagy $^1/_5$-ére leszállítaná, mert a napszám oly munkánál, a hol nem részben dolgoznak, igen olcsó. Igy Manilla környékén gyapot, kávé, vagy czukor körüli munkás kap naponta $12^1/_2$ centet,* a sziget bensejében 6—8 centet. Igás napszám pedig, beleértve az embert és két bivalyos kordét, 30 cent. De azt is értésemre adták, hogy ily napszám is elég, mert érte a munka is megfelelő csekélység, s a gazda jobban jár, ha általában alkuszik meg az egész véghezviendő munkára, mintha naponta fizeti a napszámot.

Érdekes lesz még megemlíteni azt is, mily módon szállittatik be Manillaba a czukor és egyébb termény. A legtöbb falvakban ugyanis a tehetősebb emberek egyesülnek, s egy megfelelő nagyságú födött dereglyét építenek, melyet őt Piroque-nek neveznek s ezen aztán elhelyezik minden eladásra kerülő terményeiket, s egyikök aztán a dereglyén utazik, beszállítja a terményeket, s eladja a kereskedőnek, vagy a körülmények szerint átadja a megrendelőnek vagy bizományosnak. Otthon aztán az illető beszámol az érdekletekkel s kiosztja mindenkinek a reá eső részét. Ilyenkor aztán mindig egy nap ünnepély — úgynevezett fiesta — rendeztetik, ivásban, tánczban és zenében adnak hálát illető szentjeiknek s azok segitségét kikérik a jövőre is.

Elmondva a földmivelés primitív voltát, s egyébb bajokat is, melyek a takarodással s minden mezei munkával járnak, csak azt jegyzem meg, hogy a föld oly buja természű, hogy még is átlag 70—80 száztóli jövedelme van a gazdának rendes körülmények közt. S ha elképzeljük, mit eredményeznének rendezettebb gazdasági

* 25 krajczár.

viszonyok, belátjuk hogy ilyenek bekövetkeztével bizonynyal irigylendő helyzetben lesznek a luzoni gazdák.

Az Indigo sokkkal jobb minőségben terem a szigeteken, mint Kelet-Indiában, eddigelé azonban kivitelre még nem került a sor; a mi kevés termeltetik, az alig elég a belfogyasztásra. Eddigelé még a tőkepénz nem fordúlt az indigo termelés felé, s e nélkül nagybani termelés nem képzelhető, mert az áztatás, füllesztés és erjesztés tetemes építkezéseket kiván, s ilyeket a filippini gazdák saját erejökből nem birnak meg.

A bambusz és kotány szinte igen fontos czikkek a gyarmatban, mert mindenütt s csaknem minden házi szükségletre használtatnak, s nélkülözhetetlen czikkek. A bambuszból ugyanis nemcsak a mezei házak épittetnek, de azok padlói, lépcsői, tetőzete is; úgy kerítések, s minden képzelhető gazdasági épület, úgy talpak, kompok, repülő hidak sat. Még a kotány nemcsak kosarak s minden fonatok előállitására használtatik, de avval kötnek meg mindent, oly annyira s oly tág értelemben, hogy például nagy épületek összeillesztésénél egyetlen egy szeg sem használtatik, de az épület oldala, tetőzete, s minden része kotánggal köttetik össze, mely aztán sokkal erősebb és tartósabb, mint akármi drótkötés.

Az ültetvények gyakran szenvednek nagy károkat a sáskák pusztításától is, melyek oly mennyiségben jelennek meg néha, hogy elsötétül a vidék, a hová érkeznek, s mindent a mi zöld letarolnak. A szegény népesség szerencséjére azonban, ily sáskasereg csakis akkor szokott megérkezni, mikor a rizs már be van takarítva, de czukorültetvényekben mindíg nagy károk történnek.

Ilyenkor lövöldözéssel, harangozással és éktelen lármával, különösen dobolással szokták ijesztgetni a hivatlan vendégeket azonban nem sok sikerrel, s a kormány is már sok pénzt áldozott s minden módot megpróbált a sáskák elűzésére. Azonban eredményre egy mód sem vezetett.

Megjegyzendő még, hogy a gyarmatban szárazság egészen ismeretlen, sőt sokszor keleténél több az eső, s ilyenkor a rizsföldek úgy megtelnek mindenütt vízzel, hogy a rizs elsárgul és elsatnyul, mert a vizet mind levezetni lehetetlen. Ilyenkor aztán a rizsföld egy más termést ád, mely termés vajmi kevés helyen szokott előfordulni. Ezrenként jelentkeznek ugyanis ilyenkor a földeken a Blunnius nemhez tartozó, s ottan Dalag néven ismert halak, melyeket aztán a szegénység képzelhetlen mennyiségben fogdos összetapogató kosarakkal, megszárítja, besózza, vagy felfüstöli őket,

s holnapokra biztosítja egész családjának a megélhetést, sőt igen sokat el is ád a városokban.*

Igy elmondtam röviden a gyarmat képességét a földmívelés és termelés terén, melyből eléggé tájékozhatjuk magunkat, hogy a gyarmat, s különösen Luzon szigete e tekintetben földünk legáldottabb részei közé tartozik.

III.

A gyarmat 31 tartományra van felosztva. Ezekből 16 tartomány Luzon szigetére esik, a többi pedig a déli szigetekre, s az úgy nevezett Ladrones szigetcsoportra, mely szinte a manillai főkormányzósághoz tartozik, sőt még a nem rég oly nagy port fölvert Carolina szigetek is.

Az összes gyarmat lakosainak száma közel 4 millió, beleértve nem csak a benszülötteket, de a fehéreket, katonaságot, s minden egyéb vérkeveréket. Különben a tiszta fehér népesség csekély, alig megy 5000-re összesen, s a mestizek se számítanak többet 25 ezernél, melyeket két osztályba soroznak spanyol- és hindu mestizekre. A chinai népesség az utolsó pár évtized alatt igen fölszaporodott, s az 1868-iki népszámlálás szerint egyedül Manilla városában és közvetlen környékén már 50 ezernél több volt.

Népesség tekintetében Luzon szigete után Panay következik, 370 ezer lakossal; aztán Zebú, Mindanao, Leyte, Samar és Negros, melyek népessége 300 ezer és 50 ezer közt váltakozik.

A mostani népesedési mozgalom szerint azt mondják, hogy a szigetek népessége 70 év alatt kétszerezi magát, s ezen állítás igen valószinünek tetszik, ha a népesség mostani létszámát a század elején volt létszámmal összehasonlítjuk, mert azóta a népesség 40 év alatt nem kevesebb mint 1.400,000 el szaporodott.

A benszülött lakosság különféle törzsekből áll. Ezek közt a legszámosabbak és legfontosabbak a Pougarihánok Luzonban, aztán az Yloco, Cagoyan, Togala és Ponpangan törzsek a többi szigeteken. S jelenleg csakis egy hegyi törzs létezik még, az Irogote törzs, mely a Spanyoloknak nem hódolt meg, s még ma is ős eredeti függetlenségben lakik a mindanavi hegyek közt. A többi törzs, a mint már említettük régen meghódolt, keresztény és spanyol lett, s a spanyolal minden érdeket összefűzte

* Ezen halak $^1/_2 - ^3/_4$ kilogrammot nyomnak, s 40—50 centiméter hosszúságra nőnek, s azon szokásuk van, hogy árvízkor tömegesen elhagyják a folyók medreit, s a földekre költöznek.

és azonosította. S csakis így volt képes azon kevés számú spanyol, a szigeteken hatalmát fentartani, oly számos, igen bátor és mondhatni értelmes benszülött ellenében.

Különben Spanyolország igen sokáig elhanyagolta e szigetek gazdagságát kellőleg kifejleszteni, s csaknem hihetetlen, miként történhetett meg a mint valóban megtörtént, hogy Spanyolország évenként csak egyetlenegy hajót engedett közlekedni ezen gyarmata és az anyaország közt, s csakis így történhetett, hogy Europa századokon át tudomással sem bírt azon gazdagságról, melyet Spanyolország ezen gyarmatában birt. Csakis akkor lett némi fogalma a világnak a filippinék fontosságáról és értékéről, a mint az angolok 1762-ben elfoglalták, s egy ideig bírták, és a világkereskedelemnek megnyitották a manillai kikötőt.

A szigetek termelőképessége a legkülönbözőbb keresett czikkekre éppen úgy, mint földrajzi fekvése a nagy világkereskedelmi vonalak mintegy góczpontján, kiváló becsessé és fontossággá teszik a szigeteket. De mindezen feltünő előnyök közt van egy nagy hátránya is, a mennyiben a chinai tenger éppen azon részén van a szigetcsoport, melyet csaknem minden évben átszokott seperni a Teifun, s néha oly rémséges pusztitással, hogy éppen a Teifun időszakában mindenféle hajózás és a szigetekbeli összeköttetés szünetel, senki sem mervén hajóját és árúit az eshetőségeknek kitenni, annyival kevésbbé, mert ilyenkor biztosító társaságok sem fogadnak el Manillába vagy onnét induló hajókra és árúkra biztosítást, vagy csakis oly jutalékok mellett, melyeket a kereskedelem egyáltalán nem bir meg.

A gyarmat hadiereje ottlétemkor csaknem kizárólag benszülött katonákból állott, s összesen mintegy 20 ezer főből, s ebből 6 ezer Manillában és környékén volt elhelyezve. A seregre nézve a kormány régtől követett politikája, miként az ezred sohasem állomásozik azon kerületben, a hol toboroztatott, de a déliek éjszakon, s az éjszakiak délen helyeztetnek el, sőt legtöbbször távoli szigetekre helyeztetnek, hol egészen más törzsek laknak, s rendesen vélök nem rokonszenvező törzsek, így megvan a katonákban minden irányban a hűség és megbízhatóság, s a kormány minden — a népközt netán előforduló — elégedetlenségről, vagy forradalmi szándékról pontosan és gyorsan értesülve van.

A politika még tovább is megy, a mennyiben egy ezred sem marad sokáig egy helyen, de gyakran felcserélik más ezreddel, hogy lehetőség se támadjon arra nézve, miként az ezred sok éveken át

egy helyütt időzése által, a néppel megbarátkozzék, s magát a nép érdekeivel azonosítsa. S azt mondják az ezredek közt is egymás ellenében oly ellenséges érzület és gyülölség uralkodik, hogy néha egyik ezred a másikat megtámadja, a tisztek képtelenek ily esetekben rendet csinálni, s voltak esetek, hogy csakis tömeges kivégzések által lehetett ily lázadássá fajúlt kitöréseket megfékezni.

Azon néhány hetilap, s egypár napilap, mely a szigeteken s csaknem kivétel nélkül Manillában jelenik meg, mind a kormány felügyelete alatt áll, s így a lakosoknak készen kell arra lenniök, hogy semmi biztos hírt se tudjanak meg a szigetekről, vagy föltétlenül higyjenek el mindent, a mi a kormány engedelmével a lapokban közöltetik, akár igaz, akár nem. Ily rendszabályra pedig nincsen szükség a szigeteken, de a spanyol gyarmatpolitika önkény uralmon alapszik, s a sajtó megszorítása ily uralom nélkülözhetlen corollariuma.

A sziget bensejébe óhajtván egypár kirándulást tenni, bemutattattam magamat a kormányzónál, kinek címe ő kegyelmessége a Filippinék főkapitánya. A kormányzó előtte való napon kitűzte az órát, s én megjelentem az amerikai alconsul társaságában, s egy nagy, s kitünő ízléssel és fénynyel bútorozott verandaféle terembe vezettek bennünket, s a szolgálattevő tiszt tüstént bejelentette megérkezésünket. Ő excellenciája egypár percz múlva megjelent, s 3 vagy 4 nagy termen vezetett bennünket dolgozó szobájába, hol szivarral megkinált s közel 1 óráig a legbarátságosabban beszélgetett velünk. Magas, szikár alak volt, inkább angolos, mint spanyol kinézésű, fekete polgárias öltözetben, s csak mellét diszítette egy gyémántos csillag, — úgy hiszem III-ik Károlyrend, — s a legnagyobb előzékenységgel megengedte, hogy a szigeteken akár hol tehessek kirándulást. Tüstént csengetett s elrendelt egy útlevél kiállítását, melyet 10 percz múlva behoztak, s személyesen át is adott.

A szigetcsoport főkormányzói állása igen jövedelmes lévén, gyakorta változtatják, s a spanyol kormány kedvencz embereit szokta ez állásra kinevezni, azért is, hogy kissé rendbeszedjék roncsolt anyagi helyzetüket, mire 5—6 évi szolgálat Manillában, azt mondják több, mint elégséges. Néha kivételesen az is megtörténik, hogy a Cortes ellenzéki tagjaiból valamelyik vezérszónokot nevezik ki ez állásra, hogy elhallgattassák és ártalmatlanná tegyék — hosszú időre.

Minthogy félreesőbb helyeken seholsem találtam osztrák-magyar

consulátust, vagy ha találtam is, oly emberek ültek benne, kiknek igen kevés társadalmi állásuk és befolyásuk volt, — kénytelen voltam mindenütt — úgy itten is az amerikai consulátusokhoz folyamodni pártfogásért,* a mit ezek kivétel nélkül mindnyájan és mindig a legnagyobb készséggel teljesítettek is. Így Manillában nemcsak az amerikai vice-consulnál laktam, de ő bemutatott amerikai befolyásos kereskedőknek úgy, mint kormány tisztviselőknek, s ezen körülménynek köszönhetem, hogy aránylag kevés idő alatt oly sok és alapos tájékozást nyertem a gyarmat állása felől.

A Consulatus tisztviselői társaságában néztem meg minden néznivalót is a városban, így a legnagyobb nevezetességet a kormány két nagyszerű szivargyárát, melyek egyike a Binondo külvárosban, a másik pedig a nagy téren vagyis a Pradon van elhelyezve. Az elsőt 14 vagy 15 egyemeletes hosszú épület, s tán ugyanannyi vagy több szinte emeletes raktár képezi, s minden kapunál egy szuronyos őr van felállítva.

A tulajdonképeni gyár az emeleten van berendezve, hosszú termekben, melyekben több mint 8 ezer nő készíti a szivarokat. A termek hosszában alacsony asztalok vannak mindenütt elhelyezve, s egy-egy asztalnál 20 nő dolgozik, s mindegyik előtt egy kis halom dohány, s egy csésze enyves víz látható. A terem közepe szabad s ottan járni-kelni kényelmesen lehet mindenütt.

A munkaidő reggeli 6-tól esti 6-ig tart, de 11—1 óra közt két órai pihenés engedtetik s a munkásnők ekkor étkeznek is. Így a tulajdonképeni munkaidő 10 óra s ezen idő alatt egy középszerű ügyességü nő 250 szivart készít el a jobb fajtákból, mint például Platañeros, Cabaños, Reales sat. s 400 darabot a közönségesekből, mint például a világszerte ismert olcsó Cherut és Cortados-féle szivarokból. A dohánygyárban példás rend van és nagy tisztaság, s azt meg kell adni, hogy az üzlet nagy szakértelemmel van berendezve és vezetve.

Az épületek földszinti helyiségeiben vannak berendezve az asztalos műhelyek, a pakkolásra szükséges ládák előállítására. Ottan történik a szivarok nyírása, vagdalása, csomagolása sat. s ottan van egy kézi nyomda is, melyen az etiquettek állíttatnak elő. S innét aztán a kereskedelemre kész gyártmány a raktárakba helyeztetik át, melyek egy részében van a nyers dohánykészlet is felhalmozva s 1 évig fekszik, mielőtt felgyártják.

* Kikhez általános ajánló levelem volt.

Az egyik tán felesleges intézkedése a gyárnak, miként a kimenő munkásnők naponta kétszer megvizsgáltatnak, nehogy magokkal szivarokat vigyenek ki a gyárból. Ezen vizsgálat oly szigorral történik, hogy valóban legnagyobb mértékben illemet és szemérmet sértő.

Keresete a munkásnőknek igen csekély, minden 100 szivartól 10 cent, vagyis 20 krajczár s így csakis kevesen kereshetnek meg naponta 50 krajczárnál többet, míg sokan alig keresnek 30—35 krajczárt, mert az olcsóbb faju szivarok százától csakis 5 vagy 6 centet fizetnek. Különben azt is megjegyzem még, hogy előttem láttam ülni is s kivonulni ezen 8000 nőt, de soha életemben oly rút nőket nem láttam egy tömegben s mondhatom egyetlen egyet sem láttam köztük, melyről elmondhatnám, hogy csinos volt.

A másik szivargyárban ugyanannyi munkásnő van alkalmazva, s így összesen a két szivargyár a hivatalnokokkal s egyébb személyzettel együtt, mintegy 16,500 személyt foglalkoztat s a kormány tiszta jövedelme a két gyárból körülbelől $1^1/_2$ millió dollár. Ez elég szép összeg, ha tekintetbe vesszük, hogy a manillai dohány igen silány s a belőle készült szivarok igen gyengék és silány minőségüek, de ellehet mondani, hogy olcsók is, mert például a közönséges Cherut és Cortados szivarok 1000 darabja 4 forint s a legjobb minőségü Platañeros és Cazadores ezre 12 forint. Nagy hátránya a manillai dohánynak gyengesége, mert több rovar a kötegekbe buvik, beleeszi magát a szivarba s néha az ember oly 1000 szivart vásárol, melyből alig lehet néhányat elszíni, de sokszor egyet sem, a legtöbb keresztül van egészen lyuggatva s nem lehet használni, hacsak az ember papirral be nem borítja.

A gyarmat lakóiról általán ellehet mondani, hogy szorgalmatosak s termelnek és készítenek csaknem mindent, a mi szükségleteiknek megfelel, sőt többet is, — különösen elmondható ez Luzon sziget lakosairól. A gyapot és selyem feldolgozásában sokra vitték, de különös ügyességet tanusítanak egy szövet előállitásában s különösen kihimzésében, melyet ők Piña néven ismernek, egy vadon tenyésző Brooseliától vagyis ananásztól, melynek rostjaiból készül. Ezen rostok felette finomak, ruganyosak s meszes vizbeni áztatás által választatnak ki a nyers és husos növényanyagból. Aztán megszövik oly egyformán és simán, hogy felülmulják a legkitünőbb lyoni selyem és battist szöveteket. A szövet színe halvány sárga, csaknem fehér s hasonló anyaggal himeznek bele virágokat, madarakat, monogrammokat sat. oly csínnal és ügyességgel, hogy

a czikkek igen keresettek és kapósak s soha sem lehet a készlettel a keresetnek megfelelni.

Manillában vannak gyárszerüen berendezett helyiségek, melyekben 200 és több nő is van alkalmazva ezen kitünő iparczikk előállításánál s ezekben készítenek nemcsak zsebkendőket, de nagy kendőket, fátyolokat, előingeket, nyakgallérokat, sőt egész női ruhákat is. Voltam én is egy ily nagyobb gyárban, azonban ottan rosz fogalmat nyer a szemlélő, mert a czikkek oly piszkosak, miként hatást nem tesznek. Ez onnét történik, hogy holnapokig dolgoznak egy-egy tárgyon a leányok s kezeiktől egészen piszkosak lesznek a szövetek és himzések, melyek aztán csakis gondos mosás után nyerik meg szépségüket s különösen finom fényüket.

Mesterséges virágok készítésében szinte kitünők a szigetek lakosai s ezeket különösen Manillában vitték nagy tökélyre s ottani készitmények igen keresettek s Francziaországba is nagy mennyiségben szállíttatnak.

A mint egy ilyen mesterséges virággyárban voltam, az egyik terem végén élénk zenét hallottam. Kérdezve a gyár tulajdonosnőjét — ki még fiatal és igen csinos nő volt — a zene minősége fölött, mosolyogva mondá, hogy kis leánykája épen tánczleczkét vesz azon szobában s ha megnézzük igen fog örülni. Bementünk s a szobában a tánczmester guitárjátéka mellett egy gyönyörű 8—9 éves kis fekete hajú leányka tánczolta a Bolesot, oly bátran, oly önbizalommal, oly kecscsel és könnyűséggel, hogy mindnyájunkat csudálkozásra és bámulatra ragadott. El is dicsértük a mamának, ki ugy látszott igen büszke volt leánykájára s további kérdéseinkre kijelentette, hogy most már befejezi leánya nevelését, oly ügyes s oly elragadó ő a lábak és kezek mozdulataiban, egyszóval a tánczban s az Isten oly szép termettel és arczczal diszesítette fel, hogy bizonynyal utat fog magának törni az életben s szerencséjét megalapítandja. Nem is fogja ő leánykáját soha irás, olvasás s más efféle tudományok tanításával kinozni, leánykája qualifikátiója mellett ezek oly haszontalan luxusczikkek, melyekre neki szüksége soha sem lesz. — Mi egymásra néztünk s azt gondoltuk magunkban: hogy a mamának talán igazsága van.

Az időtöltés Manillában nehézkes s vannak ottan nagyon sokan, a kik eleget unatkoznak, nem tudják az időt elverni, mert dolguk édes kevés, vagy semmi s mulatságoknak pedig nincsenek bővében, de az égalji viszonyok sem olyanok, hogy sok mozgást meglehetne birni. Az urak reggelenként egy kicsit dolgoznak irodájukban, a

kinek ilyen foglalatossága van, különben sétálnak, szivaroznak s henyélnek. Délután alusznak, kilovagolnak vagy kikocsikáznak a Prádóra s esténként látogatásokat tesznek, vagy egyik-másik tánczmulatságba ugynevezett Tertuliába néznek.

A hölgyeket meg épen sajnálni lehet, mert ezek idejük $^3/_4$ részét pongyolában töltik s cselédjeik társaságában alusznak, heverésznek, öltözködnek, cigaretteznek sat. Ilyeténkép az egész délelőtt semmittevéssel mulik el, mert ők egyáltalán nem dolgoznak s nem olvasnak. Öltözetben rendesen Európát utánozzák, azon egy kivétellel, hogy harisnyát nem viselnek s karjaik is mindig meztelenek. Délután aztán ők is kilovagolnak vagy kikocsiznak legszebb ruháikban a Prádóra s estve férjeik vagy szüleik társaságát követik. Reggel chocoládet isznak, 11 órakor reggeliznek s d. u. 4 óra körül ebédelnek, a mi egyúttal vacsoráúl is szolgál, mert azontul csak lemonádé vagy gyümölcs s esetleg nagy ritkán egy csésze tea van szokásban.

Oly eset, hogy a kérő egyenesen szive választottjához fordulna, Manillában hallatlan eset. Ottan ugyanis mindig a mama intézi el a házasságot s a leányok mindig megnyugosznak a mama választásában. Az eljegyzés egészen üzletszerű s ebbe belenyugszik minden fél.

IV.

A Prádón hetenkint háromszor van katonai zene, mindig d. u. 5 órától $10^1/_2$-ig, s a manillai társadalom szine-java látható itt ilyenkor, hogy élvezzék a zenét, mely ellehet róla mondani: kitünő. A hátaslovak és kocsik ilyenkor a Prádó szélén állanak — hosszú sorokban felállítva, s a czifra fogatok, ezüsttel és selyemmel gazdagon kivarrott nyergek, s a cselédség tarkabarka és igen feltünő meze érdekes és ujdon látvány a vidéki szemlélő előtt; míg az urak és hölgyek tömegesen sétálnak fel s alá a Prádón, vagy ülve az árnyas fák alatt társalognak — élvezve az üde esti levegőt s a szép zenét. Itten lehet legelőnyösebben látni a manillai előkelő társaságot, mely ilyenkor *annyira* mesterkéletlen és könnyed modorú, a *mennyire* csak megengedi ily feszélytelenséget a spanyol etiquette, s hogy még megfelelőbben fejezzük ki magunkat: a spanyol grandezza.

Néhány évvel megérkeztem előtt, a kormányzó előde minden estve játszatta a zenekarokat, azonban az új kormányzó csak 3 napra szorította a zenét, mi kezdetben nagy elégedetlenséget oko-

zott, e végre belenyugodott mindenki miután látta, hogy a kormányzó engedni nem hajlandó.

Én magam is az estvéket nagyrészt a Prádón töltöttem, barátaim és családaik társaságában, hol szebbnél-szebb sétáknak vége hoszsza nincsen. A Prádó ugyanis a tulajdonképeni város és kikötő közt terül el, sőt befut a csatorna mentén is jó hoszan, s egyik felét a kikötő szegélyezi a horgonyzó hajókkal, másik oldalát pedig a város erődítvényeivel. A sétány több mint 1 leagna hosszúságú, elég széles, s egészen be van ültetve százados vad mandulákkal és narancsfákkal, s közben-közben nagy csoport virágágyak helyezvék el, többnyire Rhododendron, plumbago, és hibiscusokból, s az emberre igen kedvező benyomást tesz. A kormányzó szinte megjelent minden estve, tényes 6 fogatú kocsiban, s előtte és körülte 10—15 dzsidás katona lovagolt, mint kiséret. A kocsiból kiszállani sohasem láttam, nem is beszélt senkivel, de mindenki köszöntését kezével szivesen viszonozta.

A használatban levő kocsik Manillában, egy 4 kerekű úgynevezett Biloche, igen alacsony, de födeles, s rendesen két pony van eléfogva, melyeket nem ülésből, de a nyerges hátáról hajt a a postillion. A ponyk inkább kicsik, de nagy kitartásúak és erősek a mint mondják, — habár az ember nem képzelné, mikor őket a kocsiba fogva látja, leeresztett fejjel és lógó fülekkel.

10 óra után a működő — rendesen 4, de néha 5 — katonai zenekar fel alá jár a Prádón, s ekkor kezdődik a köznép főmulatsága, mely seregesen és ujjongva kiséri a katonákat, s ilyenkor aztán az előkelő társaság oszladozni kezd. A katonaság különben igen jól néz ki, csínnal van felöltözve és felszerelve, katonás maguktartása és fegyelmezettsége feltünő. A tisztek csaknem kivétel nélkül spanyolok, az altisztek azonban és közlegénység benszülöttekből áll, így a zenekarok is, melyek azonban daczára ezen körülménynek — a mint már emlitettük is — kitünő szabatossággal játszanak. A katonák zsoldja 4 dollár havonkint és természetesen élelem, mely körülbelől 6 centre megy naponta, vagyis 12 krajczárra. A hadnagyok 85, a kapitányok 120 dollárt kapnak havonkint, mely valóban több mint tisztességes fizetés, tekintve a mi katonáink szegényes ellátását.

A Prádón igen természetesen nagyon sok szép nő is látható, divatos és elegáns ruhákban, de az illusio igen leszáll, ha az ember lábaikra pillant. Valamennyien ugyanis papucsban jelennek meg, s harisnya nélkül.

A Prádón egy szinház is van, egyszer magam is belátogattam de úgyszólván üres padoknak játszottak, s nem is igen jól. Az élőkelő világ nem igen törődik Manillában szinházzal, s a kormányzó sem pártfogolja ezen szórakozást soha.

Voltam Manillában egy magánkörű tertuliában is, vagyis tánczestélyen, melyben mintegy 40 hölgy s körülbelől 60 férfi vett részt. Ezen mulatság nem sokban különbözött európai báloktól, tán csakis abban, hogy korán délután kezdődött, s már 11 óra előtt vége volt. Ez azonban azért történt így, mert a bál a Binondoban volt, s a város kapuit pontban 11 órakor bezárják, s különös irásbeli engedély nélkül senkit sem eresztenek be. Valóban igen mulatságos volt a lármás lótás és futás, kocsik és paripák után, s a zűrzavar, mely közt mindenki sietett, hogy kapuzárás előtt érkezhessék a városba, mert a rendszabály kérlelhetetlen szigorral kezeltetik, noha egyáltalán semmi szükség sem létezik ily rendszabályra a legmélyebb béke idején, de egyedűl arra szolgál, hogy a közlekedést a város és külvárosok közt megakaszsza, s naponta képzelhetlen kényelmetlenséget és boszúságot okozzon nagyon sokaknak, kik kénytelenek künt vagy ben maradni éjjelre, mert nem mehetnek ki vagy be a várus kapuin.

Visszatérve a tertuliához, azt jegyezhettem meg felőle, hogy az egész társaság meglehetősen fesztelen volt, a mi a tánczokat illeti, de társalgás kevés, s az is igen vontatott s formaszerű. Hüsítő italok lemonade kivételével nem voltak, s a nők többnyire liqueuröket ittak minden tánez után. A helyiség igen kényelmesen volt ily mulatságra berendezve, s jól is volt világítva, s a zenekart 8 guitár, 8 mandolin, 4 hárfa képezte, valamennyien benszülöttek. Egypár bolerót lejtettek, 2 quadrillet, a többi mind 3 lépéses keringő volt, melyet úgy látszik legjobban kedvelnek, s nagy bájjal és igen szépen tánczolnak.

Nagyon feltünő látvány Manillában, hogy úton-útfélen emberekkel találkozunk, kik hónuk alatt kakassal sétálnak. Néha 10—15 ily embert látunk vitatkozva és beszélgetve egy körben, s mindegyiknek hóna alatt egy-egy kakas kukorékol. Nemcsak a külvárosokban, de még magában a városban is látja az ember, hogy a házak előtt a járdán egy czövekhez erősített zsinóron vagy néha lánczon szinte egy-egy kakas sétál, s ezek mindegyike a szomszéd kakast látva kukorékol, s ezen szép concert így folyik kora reggeltől napnyugtáig.

Mint minden spanyol gyarmatban úgy itten is, régi idők óta

a kakas viadalok képezik a lakosok legnagyobb mulatságát, s minthogy a kormány is pártfogolja ezen sajátságos sportot, nagy gond fordíttatik a küzdő kakasok nevelésére, melyek igen szép, inkább nagy és nehéz állatok. Manillában úgy, mint külvárosaiban számos szinház áll fenn, hol csakis kakas viadalok tartatnak, s ottan mindig és mindenütt teleház előtt tartatik a produkczió, részt vesz benne rangkülönbség nélkül mindenki, s frenetikus izgatottság közt fogadnak nagy összegekben is a szegény szereplők életére.

Sokan leirták már ezen barbár mulatságokat, többek közt magam is, így nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, s csakis egyet jegyzek fel, a mit egy ily manillai kakas-színházban tapasztaltam először életemben. Ez ugyanis egy uj módja volt a tértijegy szolgáltatásnak. Ha egy benszülött előadás közt kiment, jegy helyett meztelen karjára nyomtak egy kék olajos festékbe mártott stampigliát, s ezen tértijegygyel ismét visszajöhetett bizonyosan, mert el nem veszthette.

Európai embereket azonban s urakat egyáltalán szabadon eresztettek az előadás kezdete után ki és be egyaránt.

Mint minden vidékit, úgy engemet is rendkívül érdekelt a piacz hol látni lehet a köznép sokféleségét, éppen a legérdekesebb működésben, hogy miként végzik sajátszerü üzletüket. A csatornák Manillában igen nagy könnyűségére szolgálnak a népnek, hogy terményeit, különösen a friss gyümölcsöt, zöldséget, s baromfit rendesen a piaczra szállítsák. A gyümölcs és zöldség zöme a Pasig folyón szállíttatik a nagy Laguna környékéről. A hús igen középszerű, de a baromfiak kitünők, s kevés helyen láttam még oly sok, oly szép és jól nevelt baromfiakat, mint éppen itten, a ruczák pedig páratlanok, s szerfölött olcsók is, mert a világon talán sehol, még Chinában sem tenyésztetnek oly nagy mennyiségben, s oly rendszeresen, mint éppen itten, s a tenyészdék nagy kiterjedésüknél fogva igen érdekesek is. Ezen tenyészdék ugyanis a folyó és Laguna partján vannak elhelyezve, mértföldekre nyúló szakadatlan lánczolatban, s állanak körülbelől 50 láb hosszú, s 40 láb széles bambusz keritésekből, csekély vízben. A kerítés egyik partfelőli sarkában egy kis kunyhó van épitve, s ebben költetnek ki a tojások mesterséges melegséggel, mely erjedésben levő rizskalászok által történik. Azért lehet egy-egy ily kerítésben látni néhol 600 sőt több ruczát, melyek mind egy napon keltek ki. Egy délután legalább 1000 ily kerítés mellett lovagoltam el, melyek mindegyike teledestele volt különféle korú ruczákkal, s így föltehető, hogy a

ruczák száma egyedül Manilla közvetlen szomszédságában milliókra tehető.

Az iskolázás pedig, melynél fogva a ruczák parancsszóra, lassabban vagy sebesebben úsznak, körben vagy egyenest vagy viszszafelé tesznek mozdulatokat, a kunyhóból kiindulnak, vagy oda visszavonulnak, a hihetetlenséggel határoz, s az ember csudálkozásában nem tudja, hogy a tenyésztő professor türelmét és fáradságát, vagy a ruczák tanulékonyságát bámulja-e jobban.

A tenyésztők csaknem mind a Tagala törzsből valók, s a kerítés mellett laknak házaikban, s úgyszólván egész életüket rucza neveléssel töltik, s egész nap felügyeletük alatt vannak a tenyészde lakói.

Egy kerítésben csakis egykorú ruczák vannak elhelyezve, s idősebbek soha sem bocsáttatnak közibük, mert ilyenek a fegyelmet megbontják tüstént. Élelmezésükre általán egy olcsó fajú rizs használtatik, azonban egy nagy bőségben találtató csigát is használnak melyet a ruczák különösen kedvelnek.

A fent elsorolt czikkeken túl, nagy mennyiségű pulyka, szelid és vadgalamb és fogoly is látható naponta a piaczon, s ezek kivétel nélkül elevenen hozatnak eladásra, s tőrökkel fogatnak, mely madarászati mesterségben a Tagalók igen nagy tökélyre vitték.

A mint feltehetjük ily sok viztől környezett piaczról, halak, rákok és csigafélék is nagy választékban találhatók minden időben, elevenen úgy mint szárított és besózott állapotban, — s meglepőn szép ananászok, bananák és dinnyék, úgy tök, bab, hagyma, saláta is nagy bőségben és kitünő minőségben kapható. A piaczon előforduló czikkeket ismertem már mind, csak is egy czikket láttam a piaczon, mely egészen ismeretlen újdonság volt előttem, t. i. aludt marhavérből készített pogácsák, melyek nagy kelendőségnek örvendettek, különösen a szegényebb chinai lakosság közt.

Szállítás a belvizeken mindenütt egy darab fából vájt ladikokon történik, melyek éppen olyanformák mint a mi úgy nevezett lélekvesztőink, csakhogy Luzon szigetén vannak oly nagyok is, hogy a hossza néha több mint 60 láb, s átmérője 6–7 láb. A neve ily ladiknak b a n c a, s hogy a nap és eső ellen személyzet úgy mint árú és termény biztosítva legyen, a banca egész hosszában pálma levelekből vagy gyékényből készített fatetőzettel van boritva. Az ily ladik nagyon megfelel a szükségletnek, csakhogy hamar felbillenik, ha a fenék nincsen kellőleg egyensúlyozva, s másik nagy hátránya abban áll, hogy az ülések igen alacsonyak lévén, felette

kényelmetlen és zsibbasztó. A kikötő és a laguna nagy víztükrein, hol a hullámzás erősebb, és nincsen a tér korlátozva, a bancák mind kinyujtott egyensúlyozóval vagyis bilanciával vannak felszerelve, s ily esetben a könnyü és legkisebb banca is nemcsak a lagunán és kikötőben biztos, de még a magas tengerre is kivitorlázhat, minden koczkáztatás nélkül, mert az egyensúlyozó fentartja és biztosítja a legnagyobb zajlás és hullámzás közt is. Azonban a város csatornáin, a folyón és a benső kikötő hajói közt az egyensúlyozó nem alkalmazható, a forgalom nagy és a hely szűk.

Megemlíthetjük e helyütt még azt is, hogy a csatornák partjai csaknem mindenütt fel vannak falazva kövekkel, s többnyire gránit koczkákkal, s a hol a csatornát utczák vagy utak keresztezik, mindenütt csúcsíves kőhidak alkalmazvák, hogy a bankák közlekedése gátolva ne legyen.

Manilla környéke egészen síkság az igaz, de azért mégis igen érdekes és ellehet azt is mondani, hogy nagyon szép, s minden kirándulás a környéken jutalmazó élvezet, különösen Santa Anna, Maraquina, Coquimbra és Marabasba. A legszebb mezei birtokok és falusi lakások, az úgynevezett haciendák a Pasig folyó mentén terülnek el, s láthatni ottan nemcsak mezei lakásokat és villákat, de a szó szoros értelmében vett palotákat és kastélyokat is, akár kiterjedésüket, akár épitészeti nagyszerüségüket és szépségüket tekintjük. Mindezek többnyire a kelet indiai divat szerint vannak épitve hatalmas arkádokkal, oszlopsorral, széles verandákkal és terracokkal, melyeken óriási vázák, gyönyörü virágedények, s a legszebb növények pompáznak. A paloták környezete pedig dús lombozatú és virágos fákkal, bokrokkal parkirozva, minőt csakis a forró égöv alatt lehet előállítani.

Imitt-amott magas tornyú templomok, fehérre meszelt házikók, s egyéb épületek kandikálnak ki az óriási árnyas fák lombjai közt, s az egész azt a benyomást teszi az emberre, hogy a vidéket, melyet szemlél, gazdag nemesség, s boldog megelégedett és szükséget nem szenvedő köznép lakja. S ez így is van.

Egyik kirándulásunk alkalmával megnéztük a Campo Santot vagyis köztemetőt, mely körülbelől 1 legnea távolságra van Manillához. A temető nem igen nagy, de gyönyörű ligetek és óriási fák vannak körülte, a többek közt számos nagyszerű ágait láttam teljes virágpompában, s nagyszerű látvány volt az óriási fehér virágokkal terhelt fák sokasága. Maga a temető nem igen felelt meg, a mi fogalmaink szerinti ily helyiség rendeltetésének, alakjára nézve

ugyanis egy szabályos kört képez, s egy kis gömbölyü kápolnával van ellátva a kapuval szemben. A kőkerítés mintegy 20 láb magas, s 3 sorban egymás fölött keskeny fülkékkel van ellátva, melybe a hullák befalaztatnak. Ily helyzetben hagyatnak a hullák, addig a míg szükség van a fülkékre, hogy friss hullák foglalják el helyeiket, a mi rendesen 4—5 év múlva történik, s ily eset beálltával a régi hulla kiszedetik, s a közös sírba helyeztetik, hol a századok óta összegyült csontok összekeverve helyezvék el.

Lehet ily fülkéket bérelni is, sőt örök időre megvenni, mely esetben a fülke mindenkorra zárva marad s a belehelyezett hulla nem mozdíttatik el helyéből. Tekintve azonban, hogy mindössze csakis 5 ily fülke van biztosítva, ugy látszik az élők egészen közönyösek elhalt családtagjaik emléke iránt, — én legalább részemről ezen meggyőződésre jutottam.

A temető különben egészen be van ültetve virágokkal és bokrokkal, kifogástalan csinnal rendezve s az utak példás tisztaságban tartva. A kőfal pedig olajos festékkel sötét vereses-sárgára van befestve, míg a hullatartó fülkék fehérek. Az inkább kellemes benyomást tesz a szemlélőre, daczára a helyiség szomoru rendeltetésének.

A kápolnában két sírbolt van berendezve, az egyik a manillai püspökök, a másik a kormányzók számára. De az utóbbi még egészen üres, mert mióta építtetett, még egyetlen kormányzó sem halálozott el Manillában. — Inkább haza ment Madridba.

A temető mögött, egy másik Los Angeles nevü temető létezik s a mögött egy harmadik, az ugynevezett Osero. Az első épen olyan, mint a már ismertetett, csakhogy ebbe kizárólag gyermekek hullái helyeztetnek el, míg az Osero, a mint már neve is mutatja, csontváz gyüjtő helyiség, a hol a két temetőből kimozdított csontvázak helyeztetnek el.

A Campo-Santoban csakis igaz hitüek vagyis katholikusok temethetők el s még ezek közül is csak olyanok, kikért a temetési költség kifizettetett, mely a papi kiséreten és harangozáson kívül, (mely a halott vagyoni körülményeihez nézve nagyon különböző) 4 dollár, vagyis 8 arany forint.

Templom és kolostor igen sok van a szigeten s különösen Manillában, azonban említésre méltó alig. Ezek építészeti stylja mind igen nehézkes s egyikben sem láthatni kitünő szobrokat, képeket, vagy egyéb felszerelést a közönségesen felül.

A püspöknek és kolostoroknak fekvő birtokaik vannak a szi-

geteken, s ezentúl minden kolostor egy-egy kerülettel bír, hol lelkészeket köteles tartani, s hol ezen szolgálat fejében tizedet szed terményekben, sőt kézi munkát is tartoznak a hívek teljesiteni.

A gyarmat jövedelmét leginkább a beviteli vám és fejadó képezi, — ezentúl vannak még kisebb jövedékek, mint például a dohány- és só-monopolium, a kokuszdió, szeszes italok és regalé jövedék. De a föld és ház adómentes, s a termelés sincs megadóztatva. A gyarmat mégis nemcsak fedezi egész kormányzati költségeit, de egy pár millió dollárt évente haza is küldhet mint feleslegest az anyaországnak.

A kormányzat feje minden irányban a mint már emlitettük is a Gobernador-General, a kinek kényelmére egy nagy tanács, az úgynevezett Audiencia General van felállitva s melyben képviselve van a közigazgatás, közlekedés, tengerészet, hadügy és egyház s ezek mint előadók és tanácsadók vannak a kormányzó mellett, kiket mindig nemcsak meghallgat, de véleményüket ki is kéri, noha azért tetszése és belátása szerint s önhatalmulag intézkedhetik minden irányban.

A szigetek, a mint már említettük tartományokra osztvák, melyek mindegyike élén egy magasabb rangú katona áll, alkormányzói czímmel, s őt is a Gobernator-General nevezi ki, s mozdítja el tetszése szerint. Ezen alkormányzók rendelkeznek az alattuk álló katonasággal és rendőrséggel, minden peres ügyekben és viszálykodásokban döntenek, beszedetik és beszállítják az adót, s ezért szigorúan felelősek is, adóhátralékot ottan nem tűrnek.

Minden tartomány továbbá fel van osztva pueblókra, s minden ily pueblónak megvan a maga főnöke, kit gubernadoreillonak vagyis kis kormányzónak neveznek, kinek ismét alá vannak rendelve a kisebb hivatalnokok, melyek száma képzelhetetlen sok, s teendőik is megosztvák az administrátio nehézkessége és tekervényessége miatt. Így például külön felügyelet alatt vannak a rizsföldek, a kókusz ültetvények, a bettel ligetek, a korcsmák, a boltok, a falukban a rend és biztosság, és számtalan más mindenféle, a sáskák, marhabetegség, veszett kutyák, döglött halakra való felügyelet, melyekre annyi sok apró hivatalnok van mindenütt alkalmazva, hogy a gyarmatban alig van család, melynek egy vagy több tagja ne volna hivatalnok a kormány szolgálatában.

Ezen eljárás czélja oda is irányúl, hogy egy zendülés vagy lázadás előálltával, a kormány részén legottan nagyszámú érdekelt és fegyelmezett csapat áll, azok barátaival és hozzátartozandóikkal

együtt, s már kezdetben elnyomható és lecsendesíthető minden mozgalom s sokkal kevesebb költséggel, mintha nagyszámú fegyveres erő tartatnék fenn minden tartományban.

Az egyes falukban mindenütt van egy úgynevezett cabeza, vagyis főnök s a kit mi falusi birónak neveznénk. Ez kétségkivül a legfontosabb része a gyarmatkormányzat egész gépezetének, mert ezek biráskodnak a falu apró ügyeiben, ezek intézik el vagyis adnak irányt a kis kormányzók választásánál, s úgyszólván egészen ezektől függ a béke, a rend s az egész kormányzat pontos működése.

Ezen cabeza-rendszer megvolt már a hódítás előtt is a bennszülöttek közt s a spanyolok igen okosan cselekedtek, a mikor megtartották a rendszert az ő kormányzatukban is, noha lassanlassan átidomítva a helyzet és körülmények követelményeihez. Azelőtt ugyanis a cabeza örökölte a hivatalt patriarchális módon családjában, míg most a hivatalválasztás útján töltetik be, mely választásban a falú minden nagykorú lakosa részt vesz s pedig igen nagy érdeklődéssel, mert a cabeza és egész családja ki van véve a fejadó alól s nem tartozik katonát beszállásolni, sem pedig tizedet adni az egyháznak. Igy a cabeza hivatala irigylésre méltó és nagy versenyzés tárgya választás bekövetkeztével, mely minden 5 évben történik. Egyébiránt a kis kormányzó vagyis Gobernadoreillo jelel ki 3 egyént a cabeza állásra, mást választani nem szabad s a kijeleltek minősítéséhez mulhatatlan feltétel, hogy soha büntetve nem volt, a kormánynak mindig hive volt s hogy spanyolul beszélni, irni és olvasni jól tudjon. Ennyire qualifikált ember elég van ugyan a gyarmatban, de bizonynyal mégis a qualificátió feltétele elég garantia arra, hogy a cabeza oly tisztességes ember legyen, ki föladatának megfelelni is képes fölfelé úgy, mint lefelé.

A számtalan ipriapró tisztviselő részint a tartomány alkormányzója, részint a puebló gobernadoreillója által neveztetik ki, de csakis fegyelmi úton bocsátható el.

A spanyol kormány minden, még a legkisebb hivatalnokának is szereti tekintélyét fentartatni s hogy ez megtörténjék és biztositva legyen, az alkormányzóknak és gobernadoreilloknak szigoruan meg van parancsolva, hogy minden alantas tisztviselővel ne csak udvariasan és szivesen bánjanak, de őket mindíg leültessék hivatalos érintkezések alkalmával, nehogy tekintélyük a nép előtt csorbát szenvedjen. A falusi plébánosoknak szintén szigoruan meg van hagyva a kormányzó által éppen úgy, mint a püspök által, hogy a kormány legkisebb tisztviselőit is úgy tekintsék mint a kormány

képviselőit s őket mindíg udvariasan fogadják. Ezen utóbbi eljárás különösen fontos a Manillától távolabb eső tartományokban, hol daczára a polgári közigazgatásnak és biráskodásnak az egész administratio és igazságszolgáltatás a szó legszorosabb értelmében a papok kezében van. A távolibb szigeteken ugyanis a papok uralkodnak, utakat, hidakat, templomokat, házakat építtetnek, kirendelnek annyi munkást, a mennyi csak szükséges, sőt a népet meg is büntetik, sokszor a legszigoruabban s gyakran saját kezükkel is, sőt nemcsak férfiakat de nőket is.'

Különben úgy értesültem s több leirásban is olvastam, hogy a nép igen békességes hajlamú, erőszakoskodás, lopás és rablás csak nagy ritkaság mindenütt. A büntetésre méltó cselekvények legnagyobb része apróbb verekedésekből, engedetlenségekből s rendőri kihágásokból áll. Büntények oly ritkán fordulnak elő, hogy ezek ki is vannak véve a tartományi törvénykezések kezeiből, rablókat, gyilkosokat, gyujtogatókat ugyanis Manillába kell az egész gyarmatból szállítani s az ottani fenyítő törvényszék itéli el őket s itélet után a Laguna egyik szigetén e czélra létező börtönben záratnak el azok, a kik ki nem végeztetnek.

V.

Egy nagyobb kirándulást óhajtván tenni a Laguna környékére, ismerőseim közül többen ajánlkoztak társúl, annál inkább, mert közülök többen még a Lagunát sohasem látták, noha évek óta Manillában laktak. Igen sok lótás-futásba került, míg az illetők útleveleket szerezhettek, a Coloniális kormány nagyon gyanús szemmel tekint mindenkit, a ki a szigetek bensejébe óhajt menni, s gyanúskodásának egyáltalán nem lehet okát belátni sőt sejteni sem. Hisz az egész gyarmat eléggé ismert, s attól sem tarthat, hogy új fölfedezést tegyen bárki vagy erődöket rajzolhasson le és erődítési titkokat árulhasson el, mikor Manillát kivéve erődített helyek nem is léteznek a szigeteken.

Végre több napi utánjárás után együtt volt a társaság, s Mr. Stnrgis egy amerikai nagy kenderkereskedő Paraójáu** el-

* Ezt egyébiránt Mexikóban is tapasztaltam többször saját szemeimmel, a köztársaság távoli államaiban a félreeső hegyek közt, pedig Mexiko köztársaság s adminisztrátiója liberális és modern elvekre van szervezve.

** Egy nagyobb szabású banka, mely el van látva vitorlákkal és bilanczával is, hogy szükséghez mérten használhassa az ember.

indúltunk Santa-Virgenből a Pasig folyón, hová kocsikon mentünk, hogy kikerüljük az unalmas és vesződséges vízi utazást a szűk csatornán.

A Pasig folyó mindössze is 3 leagna távolságot fut meg egyenes vonalban, de kanyarulataival oly nagy területet jár be, hogy folyása az öböltől a lagunáig egész 10 leagna s nekünk jó 24 órai erős evezésbe került, míg a Lagunába bejuthattunk. Az egész folyó mente rendkívül népes, úgy hogy az egész hosszú vonal egyetlen egy utczának tekinthető, mert mindkét parton a házak, villák és kertek szakadatlan lánczolata nyúlik végig s a hol a folyó szélesebb, ottan mindenütt rucza-neveldék láthatók a legkisebb tér ügyes felhasználásával.

A folyó véges-végig, de különösen Santa-Virgentől oly rendkívüli élénkséget mutatott, oly zaj volt mindenfelé s oly teledestele mindenféle vízi járművekkel, hogy az egésznek inkább vásári, mint mindennapi jellege volt.

Sok ezer és ezer ezen hajós nép közt egész családjával állandóan a vízen lakik, semmi egyéb tartózkodási helyük nincsen, s a mint néha ily ladikok összeütköztek s egymással összebonyolódtak, vagy néha betörték a rucza-neveldék kerítését, irtóztató zsivaj, czivódás, sőt a kalendárium minden szentjének emlegetése mellett verekedés is fejlődött ki, s ily alkalommal több száz ladik összetorlódott, s békében és türelemmel be kellett várnunk a végét, míg aztán egymásután tovább indulhattunk.

A mint a Lagunába érkeztünk, paraonk tüstént felszereltetett árboczokkal és vitorlákkal s kinyújtották jobboldalán az egyensúlyozót is, s a mint megkezdtük előmenetelünket a vitorlák alatt, tüstént egész más élet tárult szemeink elé. Itten ugyanis nemcsak kanvákat és bankákat, de nagy paraokat és még nagyobb terményszállító — úgynevezett saraboákat — láttunk vitorlák alatt, s a nagy víztükör gyönyörü növényborított hegyeivel a háttérben, falvakkal és templomokkal a parton, s minden irányban tűzdelve duzzadt fehér és sárga vitorlákkal, valóban elragadó látvány volt.

A Laguna partjai sekélyek és sehol sem meredek képződésűek, s ezen körülménynél fogva a rucza kerítéseket kényelmesen helyezhetik el s ilyenekkel tűzdelve is van a laguna egész partja, s a ruczakerítéseken kivül mindenütt nagy kiterjedésű más bámbusz kerítések láthatók, halászati czélokra. Ezek néhol igen meszszire benyúlnak a Lagunába, oly meszszire, hogy a hajózást is — különösen éjjel — bonyolódottá teszik, s sokhelyütt nagy ügyesség

kell hozzá még nappal is, hogy a kormányos útja irányát megtalálja, a sok kerítés labirintszerű kiterjedése közt.

Ezen bámbusz kerítésekbe az árfolyammal beúsznak a halak, s onnét kitalálni nem egy könnyen sikerül nekik, s a legnagyobb részüket addig összefogdossák tapogató-, borító- és vetőhálókkal, melyeket aztán besóznak, vagy napon megszárítanak s bálokba kötöznek eladás végett. Sokat azonban bárkákba helyeznek s elevenen adnak el.

Láttunk sok helyütt nagy húzóhálókkal is halászni bankákból, sőt, a tó közepén is, megnéztünk több fogást, s minthogy az eredmény minden esetben fültűnő volt, következtetni is lehet, hogy a halbőség igen nagy s sohasem apad, mert a tengerből minden dagály új és új kiegészítést és pótlékot hoz magával.

A halkerítésekben sokhelyütt láttunk asszonyokat és gyermekeket horgászni is, ezek mindnyájan térdig vagy féllábszárig a vízben állottak s úgy horgásztak. A fogott halakat pedig egy előttük úszó s fenéksúlylyal biztosított hengeralakú kosárban helyezték el.

A Lagunában igen sokféle és kitűnő tengeri hal él s a beleömlő patakok torkolatában számos édes vízi halak is fordúlnak elő, azontúl többféle rák és teknőcz, s mindnyája kipusztíthatlan bőségben.

A Laguna hossza mintegy 15 leagna, s szélessége 4 leagna. Több apró vulkánikus eredetű sziget is van a Laguna partjain s közepén egy nagyobb sziget terül el, az úgynevezett T a t i m sziget, melyet az égbe meredező s hólepte Taal vulkán képez füstölgő csúcsával, s rendkívül emeli a Laguna elragadó szépségét.

A szigeten, éppen a Taal vulkán lábán egy nagyszerű dominikánus kolostor is van, híres búcsújáró hely, az ottan látható csudatevő szűz Mária miatt. Azonban nagyon csodálom, hogy a szent atyák éppen oda építették ezen költséges kolostort, mert noha 1822 óta nem tört ki ezen félelmes tűzhányó, még most sem alszik, s előbb-utóbb alkalmasint elönti a kolostort, vagy az is meglehet, hogy légbe röpíti, a mint ilyesmi nem is éppen ritkaság a keletázsiai tűzhányók történetében.

A Laguna partjait köröskörül sűrű népesség foglalja el, s mindenütt nagy mennyiségű kókusz ültetvények láthatók s az ezek körül mindig fejlődni szokott ipar, rendkívüli élénkséget idéz elő. A földek pedig messze befelé mindenütt szorgalmatos mivelés alatt állanak, s a szó legszorosabb értelmében ellehet mondani, hogy minden talpalatnyi föld értékesíttetik.

Körűl vitorlázván egész kanyarulatában a Laguna nyugati és déli partjait s párszor ki is szállva, hogy egyetmást a mi föltünt, megnézzünk, másnap délután érkeztünk meg a tó keleti végén Santa Cruz nevű igen csinos városkába, mely a hasonnevű tartomány fővárosa, s az alkormányzó székhelye, s nem is éppen a tópartján van építve, de ehhez néhány száz méter távolságban a tóba ömlő Paxanau folyó partján.

Az alkormányzó, — kihez több ajánló levelünk is volt — bennszülött és igen barna nejével együtt, kitűnő szívességgel és vendégszeretettel fogadott bennünket, tüstént lovakat nyergeltetett s megnéztük társaságában a várost és vidékét. A város lakói kivétel nélkül tagalák, kik igen hasonlítanak a déli Csendes-tenger lakóihoz. Hajuk fekete, de nem göndör, bajúsz és szakáll csakis néhány szál szőr által van jelezve. Orruk inkább pisze, mint tompa, s termetük középnagyságú és szinük szürkésbarna. A férfiak csíkos nadrágban, térdig érő csíkos ingben és szalmakalapban járnak. A nők azonban igen hasonlítanak öltözetükre nézve a Tahiti szigetbeli nőkhöz, mit nem voltam képes magamnak megmagyarázni, de felvilágosítást sem adhatott senki. Alsó ruhájuk ugyanis bokáig érő szines gyapotból készült szoknya s e fölött egy másik — keresztben csíkozott félszárig érő ruha, s felső testükön egy könyökig érő igen díszes csipkekendőt viselnek, nagy napernyőt s hajuk a fejtetején ízletesen tekercsbe van kanyarintva s virágokkal tűzdelve. Karjuk véges-végig födve van, az alsó ruha újjával s ékesítve egy csinosan hozzá illesztett csipke kézelővel. Kiegészíti az egész öltözetet arany fülbevaló, s a nyakon egy arany- vagy ezüst kereszt, zsinórra, gyöngyfüzérre vagy lánczra akasztva.

A városban a boltok is mind tagálok kezeiben vannak, s a kormány tisztviselőinek s a barátoknak legnagyobb része is ezen törzshöz tartozik vagy kevert vérűek. Mindössze csak a kormányzó, egypár pap s két kereskedő tiszta spanyol, azonban spanyolul több mint $1\frac{1}{2}$ század óta mindenki beszél, s az iskolák nyelve is kizárólag spanyol. A városnak 4000 lakosa van, s a tartománynak összesen 54 ezer.

Az alkormányzó állítása szerint, az egész tartomány jellege rendszerető, mindenki pontosan fizeti az adót és soha sem kellett a tartományban katonaságot használni. A rendet fentartja maga a nép mindenütt.

Az alkormányzó társaságában meglátogattuk a vidéken Don Antonio Aranda gazdag ültetvényesét. Ő is nagyon kedvesen fogadott

bennünket, megmutatta kokusz, indigo, czukor és kávé ültetvényeit s megkóstoltatta velünk az általa készített rumot, mely valóban vetélkedik a legkitünőbb nyugot-indiai fehér Rummal. Itunk aztán aracot is az ő saját készítményéből s toddit, melyet a megcsapolt kokuszfa levéből állítanak elő erjesztés útján. Ezen utóbbit azonban meg kell szokni, mert különben igen émelygős s csaknem ihatatlan, ha az ember először élvezi, vagy már régen nem ivott ilyet.

Santa Cruzból, házigazdánknak megköszönve a rendkivül szives vendéglátást, ismét paroonkon vitorláztunk a laguna déli sarkára, Baia nevű városkába, hogy megmásszuk ha lehet az ottani füstölgő vulkánt, s megnézzük az ottani meleg fürdőket, melyeknek már Manillában hallottuk hírét. Megérkezve Baiaba, egyenesen a plébánoshoz szállottunk, kihez ajánló levelünk volt, s ki igen szivesen látott bennünket, házát, lovait s cselédségét rendelkezésünkre bocsátva, s úgy látszott nagyon örült, hogy magányában vendégeket foghatott, mert igen víg kedélyü, beszédes s sok tekintetben világias nézetü kedves ember volt.

Megérkeztünk után alig múlt el egy óra, a padre egy almuerzához, vagyis villásreggelihez ültetett bennünket, mely öreg ebédnek is beillett volna. A különféle papramorgók után hallevest, aztán rákokat, sült csirkét, pulykát, foglyot, sült halat, lepényeket és válogatott gyümölcsöket hordtak fel egymásután, s hozzá kitünő spanyol borokat, mi közben áldomások sem hiányoztak.

A reggeli után apró lovakra ültünk s a padre vezetése mellett, a városkán végig megindúltunk a banosokhoz, vagyis a fürdőkhöz. A városka igen szépen fekszik a hegyek legalsó lejtőjén, házai igen tiszták és kényelmesek, az utczák szintén, s mindenütt narancs fasorokkal szegélyezvék. A templom régi, magas toronynyal, s a hódítás első évtizedeiben épült.

A városkából kiérve, útunk rizsföldek közt vezetett, mindenütt sáros és iszapos helyeken, úgy, hogy már nagyon kétkedtünk, ha valjon az apró lovacskák képesek lesznek-e velünk elmászni a fürdőkig. Azonban nem sokára kitünt, hogy ezen állatkák sokkal többet tudnak, mint a mit róluk roszhiszeműleg föltettünk. Mert beérkezve a hegyek közé, föl és le egyforma ügyességgel másztak, néhol igen sikamlós keskeny ösvényeken, másutt köves és sziklás helyeken, nagy biztossággal mindenütt, egyforma lépésben, s még csak nem is fujtak soha, a fáradságnak legkisebb jelét sem mutatták.

A padre szeretetreméltó kedélyességgel magyarázta folyvást a vidéket, s figyelme oda is kiterjedt, hogy mindenkit folyvást szi-

varral kinálgatott, egy lovas szolgája nagy készlettel volt ellátva e czikkből a mi használatunkra.

A mint a hegyek közé kanyarogtunk, házakat és embereket csak gyéren láttunk, de annál több bivalyt, melyek az erdők közt elterülő irtásokban legelésztek mindenütt, reánk bámészkodva, a mint mellettük elhaladtunk. A növényzet gyönyörü, igen szálas és buja volt mindenütt, azonban kokusz pálmát csak keveset láttunk.

Körűlbelől $1^1/_2$ órai lovaglás után megérkeztünk a fürdőkhöz. Ezek a Makiling tűzhányó hegy oldalán vannak, mintegy 800 láb magasságban a laguna fölött, egy gyönyörű elragadó szépségű völgyben s ellehet mondani, hogy mindenütt másutt nagyon látogatott helyiség lenne, míg itten egyáltalán semmi kényelem sincs, mely a tartózkodást csak némileg is lehetővé tenné, sőt még utról és közlekedési eszközről sem gondoskodtak, hogy a fürdőket hozzáférhetővé tették volna.

Pedig a források igen gazdagok s nagy bőségben ömlesztik ki a különféle hőfokú vizeket. Több mint 500 méter távolságban egy függélyes sziklafalból legalább száz forrás ömlik ki, alól egy tavat képezve, melynek hőfoka 42° R. Vannak azonban 50, sőt 60 hőfokú források is s a források úgy, mint a tó örökös gőzbe burkolvák.

A tóból úgy, mint az egyes forrásokból facsöveken és válúkban vezettetik a melegvíz a fürdőházakba, melyek legnagyobb része nem is ház, de egyszerű szín, oldalain gyékényekkel beaggatva s a fürdők részint mészbe rakott téglákból, részint keményfa pallókból vannak összeállítva, de valamennyi zöld nyálkás és oly piszkos egész környezetével együtt, hogy az ember csak undorral nézheti.

Vendéglője egyáltalán nincsen s a ki ide jön fürödni és magát gyógyítani, az kénytelen ily színbe szállásolni s magával hozni az az ágyneműt, főzőeszközöket, élelmi szereket, — egyszóval mindent, a mire csak szüksége lehet, — vagy pedig naponta az $1^1/_2$ óra távolságra fekvő s igen rosz összeköttetésű Baia városkában szerezni be. — Pedig járnak ide a távolabb tartományokból is sokan, hogy egészségüket helyreállítsák, mert a mint ott voltam is, legalább 60-an használták a fürdőt, ezek is mind színekben (vagyis a mint ők nevezik, kamadákban laktak s mindenki magának főzte élelmét, szabad ég alatt.

Régenten — úgy látszik — nagyobb gond fordíttatott a fürdőkre, mert látható itten egy szép nagy fürdőház oszlopos terraszszal — romokban s látható azontúl 10—12 más — különféle czélu épület, téglából — de szintén romokban!

A fürdőt látogató közönség nagy szerencséje, hogy közvetlen közelében van egy kis Banos nevű falú, hol élelmi szereket nem lehet ugyan kapni, de lehet embert fogadni mindig, a ki meghozza Baiából a kivánt czikket néhány krajczárért. — Szállást is lehet fogadni a faluban, az igaz hogy csak néhányat s azokat is a legszerényebb igényekkel, mert a lakosok igen szegények, földük terméktelen s csakis a fürdőközönség költekezéséből élnek.

Régenten egyenesen a tó partjáról vezetett egy jobb és igen rövid út a fürdőbe s akkor ezen falucska is a tó partján volt, de az 50-es években épen az út mentén egy nagy földhorpadás vagy süllyedés történt, mely meleg vizzel megtelt s azóta helyén egy nagy, hosszú tó képződött, az ugynevezett Laguna encantada, vagyis bűvös tó. Akkor aztán a falu felköltözött a fürdőkhez, mert szállításból eredt keresetét elvesztette. Azóta ugyanis mindenki csak Baian keresztül juthat a fürdőkhez.

Minden áron meg akartunk fürödni is, ha már ott voltunk s így a Santa Cruzi postamester volt szíves átengedni szinét, melyben megfürödtünk. A víz csaknem forró volt, erősen fojtó és kénszagú, s úgy néztünk ki mint főtt rákok, a mint a kádból csak hamar egymásután kiugráltunk.

Szerettünk volna fölmenni a Vulkán tetejére is, hogy legalább betekintsünk a kráterbe, de az út oda járhatatlan s a csúcs több mint 2000 méter magas. A padre azt is állitotta, hogy fele magasságban két jókora tó van a Vulkánon, melyek vize szintén meleg s hogy a tavak két régi kráterben képződtek, melyek még a spanyol hóditás korában működésben levő tűzhányók voltak.

A Makiling ottlétemkor nem volt ugyan működésben, de folyton füstölgött s a kráter fenekén tüznek is kellett lenni, minthogy éjjel a füst gomoly erősen világítva volt s épen a tölcsér fölött nagyon is élénken.

Baiaban, Santa Cruzban és Manilla környékén is többször kirándultam vadászni, hol fáczán és fogoly mindenütt elég van. Azontúl egy igen kis szarvas félével is gyakran találkozni. Van aztán egy kis nyúl, ez azonban Luzon szigetén nem található oly nagy bőségben, mint a déli szigeteken. Van azontúl az európai dámvad, ezek a kormányzó vadaskertjéből szabadultak ki s jelenleg elszaporodtak.

A Makiling vulkánon, a mint egyáltalán a magas hegyek erdeiben bivalyok és disznók is nagy mennyiségben találtatnak, egészen vad állapotban, ezek azonban házi állatoktól származtak le,

s elvadultak, mert a spanyol foglaláskor bivalyok és disznók nem éltek a szigeteken s csakis a 17-ik század végén vitték be őket a spanyolok Jávából és Chinából.

Vad galamb rendkivül sok van mindenütt s különféle fajuak. Éppen a Philippini szigeteken kezdődnek azon szép polynesiai galambfajok, melyeket a piros, zöld és sárga szinezet különböztet meg, minden más galambféléktől — s itten van legkeletibb határa a bucerosoknak vagyis borstörő madaraknak, melyek ugatásszerü hangjukkal rendkivül feltünnek a mély erdők sokszor egészen csendes magányában s melyeket Manillában kedvencz pecsenyének tartanak s jól megfizetnek.

A madarak földrajzi elterjedésére nézve igen érdekes, hogy a mi kövi rigónk (turdus saxatilis) Luzonban is él, többet láttam kalitban is, szabadban is.* Előjön aztán az éji gém (Ardea nycticora) és néhány vízi madarunk, társaságban számos ausztráliai vízi madarakkal, melyek a szigetek benső vízein, különösen a Lagunán rendkivüli sokaságban láthatók egész éven át, különösen az első monsun szakában, mikor minden lapály megtelik vízzel.

A szigetek flórája már nagyon is ismeretes, s régtől fogva le van írva. Legtöbb volt a botanikus eddigelé a természettudósok közül, ki a szigeteken kutatásokkal foglalkozott. Előttem, ki e téren csakis virágkedvelő vagyok, leginkább föltüntek a gyönyörü páfrányok és orchydeák, azontúl a szemet annyira gyönyörködtető hibiscusok, Volkameriák és Brugmansiák, melyek közt valóban a világ legékesebb virágai fordúlnak elő.

Igy előadva, a mit érdekesnek és figyelemre méltónak tartottam Luzonról, megjegyzem, hogy számos jeles leírás létezik a szigetről, s ezek közt egy, mely különösen hozzáférhető olvasóim részéről, a Novarra expeditió leírása. Én kerültem az ismétlést, s éppen azon tárgyakat ismertettem bővebben, melyek azon expeditióban kevesebb figyelemre méltattak, s kerültem azon tárgyak ismertetését, melyek ottan igen is bőven vannak leírva, például a kolostorokat és papi működést, s nem akartam elmondani a sziget foglalási történetét sem, melyet mindenki bármely Conversations-Lexiconból is kellőleg megismerhet.

---

* Meglehet, hogy válfaja a mienknek, mert valamivel kisebb, azonban egészen hasonló minden más tekintetben.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Felolvasó ülés márczius hó 11-én a tudományos Akademia heti üléstermében. Elnök: Dr. Hunfalvy János. Felolvasást tartott Xantus János levelező tag »Uti emlékek Luzon szigetéről« czim alatt. — Ezen felolvasás egész terjedelmében a jelen füzetben található.

A felolvasást megelőzőleg a főtitkár bejelenti, hogy F. Romanet du Caillaud Limoges-ból f. é. febr. 16-diki kelettel társaságunkhoz levelet intézett, melyben két közleményére figyelmeztet. Ezek egyike a Lyonban megjelenő »Missions Catholiques« f. évi januáriusi számában és a párisi földrajzi társaság »Compte Rendu«-jének f. é. 5. számában jelent meg »Mathieu Escandel, le premier martyr chrétien en Chine« czím alatt. Ezen közlemény szerint Chinában Csang-Tong tartományban 1399 körül meghalt első keresztyén martyr. Escandel Mátyás budai születésű magyar volt; kinek ősei valószinüleg a Provance-ból vagy egyenesen, vagy pedig Nápolyon át vándoroltak be Magyarországba. Escandel különben szinai-hegyi remete volt. — A második közlemény czíme »Rapports de la france et de la Hongrie« s szintén a Compte Rendu fent említett számában jelent meg s történeti alapon mutatja ki azon összeköttetéseket, melyekben a magyar királyok a franczia uralkodókkal voltak.

A társaság Caillaud úrnak érdekes közléseiért köszönetet mond.

Választmányi ülés április hó 1-én az áll. felsőbb leányiskolában Dr. Hunfalvy János elnöklete alatt jelen voltak: Gervay M. alelnök, Berecz A. főtitkár, Király P. titkár, Dr. Floch Henrik pénztárnok, továbbá Bedő Albert, György Aladár, Lóczy Lajos, Dr. Török Aurél és Zobel Lipót vál. tagok.

1. Az előző ülés jegyzőkönyve hitelesittetett.

2. Az elnök előadja, hogy hazánkfia Ujfalvy Károly volt párisi tanár, ki most Gráczban tartózkodik legközelebb Budapestre jő s hogy Ujfalvy-neje, ki férjét ázsiai utazásaiban folyton kisérte s utazását egy nagyobb műben oly szellemesen leírta, ez alkalommal hajlandó a társaság részére utazásáról franczia nyelven egy felolvasást tartani.

A választmány ezen ajánlatot szivesen elfogadja s a felolvasónő részére 100 frt díjt engedélyez.

3. A főtitkár bejelenti, hogy az első m. ált. biztositó társaság társaságunk részére ez idén is 100 frt segélyt adott.

Az adakozó t. társulatnak jegyzőkönyvileg köszönet szavaztatik.

4. A választmány köszönetet szavaz továbbá mindazon közlekedési vállalatoknak, melyek a múlt évben Déchy Mór vál. tagot kaukázusi utazásában különféle kedvezmények által támogatták.

5. Felolvastatván a német geografusoknak meghívója az ez idén Drezdában tartandó nagy gyűlésükre; a választmány a meghívást köszönettel fogadja s a főtitkárt bizza meg, hogy ezen nagygyülésen a társaságot képviselje s e végből az utazási költségei fedezéséhez 100 frttal kiván hozzájárulni.

6. A könyvtárnak czélszerűbb elhelyezése hozatván szóba Gervay Mihály alelnök és orsz. főposta igazgató úr azon ajánlatot teszi, hogy a könyvtár részére a postaépületben alkalmasabb helyet fog kijelelni s illetőleg átengedni, mi által a könyvtár elhelyezésére vonatkozó további tárgyalás tárgytalanná vált.

Az alelnök ezen nagylelkü ajánlatát a választmány lelkes éljenzéssel fogadja s köszönetének jegyzőkönyvileg ad kifejezést.

7. Az elnök jelentést tesz az »Utazások könyvtára« kiadásának folytatására vonatkozó eddigi eljárásáról s jelenti, hogy erre vonatkozólag érdemleges ajánlatot Ráth Mór kiadó úr tett; ki is hajlandó a Hübner-féle utazási mű alakjában az »Utazások könyvtárának« kiadását füzetes vállalatként folytatni. Irói dijul ívenként 20 frt ajánl s kéri, hogy a szerkesztő bizottságba ő is beválasztassék.

A ajánlat elfogadhatónak találtatván, a további lépések megtételével az elnök és a főtitkár bízatik meg. A szerződés végleges jóváhagyását azonban a választmány magának tartja fenn.

8. A főtitkár jelenti, hogy a nagym. közoktatási miniszter úr 1000 frt államsegélyt, a magyar tud. Akadémia pedig 600 frt segélyt a jelen évre is engedélyezett társaságunk részére.

A jelentés mindkét része nagy köszönettel vétetik tudomásul.

Felolvasó ülés április hó 15-én a tudományos akadémia heti üléstermében.

Elnök: Dr. Hunfalvy János. Az ülésnek következő tárgyai voltak: 1. A főtitkár bejelenti, hogy Hunfalvy János Egyetemes földrajzának II-dik kötete is megjelent 55 ívnyi tartalommal, s hogy írója társaságunk könyvtárát a munka egy példányával gazdagította. 2. Findura Imre r. tag felolvasta »Vácz helyrajzi és statisztikai szempontból« czímű dolgozatának egy részét. 3. Berecz Antal r. tag pedig a Kongo vidékén az utóbbi években véghez vitt földrajzi kutatásokról értekezett.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expeditiók.

Újabb hírek az új-szibirlai szigetekre küldött orosz expeditióról. A »Földrajzi Közlemények« 3-ik füzetében megjelent ismertetés pótlására a következő újabb adatok állnak rendelkezésünkre. Az expeditió tagjai 1885. évi augusztus 23-án (orosz naptár szerint) a Jana folyón haladván, elérték az Usztyánszkhoz közel fekvő Kazacsje nevű falut, hova a kedvezőbb fekvés miatt Usztyánszk lakosságának nagyobb része is átköltözött. A telelésre még korán volt megtenni az előkészületeket, hogy tehát muljék az idő, pár kirándulást rendeztek. Dr. Bunge mindenekelőtt megállapította, hogy az új-szibiriai szigetekre ez idei márczius 15 én fog történni a menetel, a visszatérés pedig november közepére van tervezve. Ezután Bunge elrándult a Lénán fekvő Bulunba, hogy a Jakutszkban megrendelt halakat átvigye. Itt találkozott segédjével, báró Tollal, ki a jeges óczeán egyik öblében jelentékeny sikerrel tanúlmányozta a partmenti tengeri faunát s több érdekes darabbal gazdagítá gyüjteményét. A Léna jobb partján vadászatot rendezett, hol hat darab ovis borealist lőtt. Október végével az utazók Kazacsjeba tértek vissza, hol megkezdték a téli munkát, a jelentések készítését és a gyüjtött tárgyak elcsomagolását.

Toll felkeresett még egy pontot, mely Usztyánszktól mintegy 280 km-re délkeletnek fekszik, hol pár év előtt egy tanguz atyafi még szőrös bőrrel fedett mammuth fejet talált. Az Új-Szibiriára utazás előtt ezt a pontot még egyszer felkeresik, hogy ha lehetséges, teljes mammuth csontvázra tegyenek szert.

Az expeditió eddigi eredményei teljesen kielégítők. A múlt nyáron átkutatták a Jana folyó medenczéjét és a szomszédos hegyeket. Kivált a palaeontologiai gyüjtemény mondható gazdagnak. A florát mintegy négyszáz faj képviseli. Az állattani gyüjteményben kiváló helyet foglal el az említett hat ovis borealis, nagy számú bogár és sok alsóbbrendű állat. *Cs. L.*

II. Vegyesek.

* **Dr. Varrentrapp György** porosz kir. titk. egészségügyi tanácsos s a frankfurti (a M. m.) földrajzi társaság tiszt. elnöke, f. é. márcz. 15-én életének 77. évében meghalt. Az elhunyt 32 évig volt a frankfurti földrajzi társaság elnöke s annak felvirágzása körül igen nagy érdemeket szerzett.

* **A német geografusok VI-dik nagygyűlése** f. évi április 28., 29. és 30-án tartatik meg Drezdában. Ezen gyűlésen Reichard és François urak jelentést fognak tenni Közép-Afrikában tett kutató utazásukról. Dr. Naumann L. pedig Japán topografiai és geologiai felvételéről fog értekezni. Ezeken kívül Matzat H., Dr. Leipoldt, Dr. Hahn, Dr. Lehmann, Dr. Egli, Dr. Petri, Dr. Schneider és Dr. Ruge fognak felolvasást tartani s geogr. kiállítás lesz rendezve. — A nagygyűlés után folytatólagosan május 1. és 2-án Lipcsében lesz ünnepélyük a geografusoknak, hol az ottani »Verein für Erdkunde« fennállásának 25 éves jubileumát fogja díszülés és nagy ebéd által megünnepelni. — Társaságunkat mindkét helyen a főtitkár fogja képviselni.

A mervi oáz öntözéséről. Mióta az oroszok befészkelték magokat a Kaspitó mögött elterülő térségekbe, az ottani viszonyok kétségtelenül javultak. Ebben a tekintetben nagy szerep vár a Kaspitó Michailov nevű öblének hasonnevű városából kiinduló és a Kopet hegység lábainál elhaladva, Mervnek vezető vasutra. Jótékony hatása tapasztalható már is, mert például Kizil-Arvat, a pár év előtt hitvány falu, ma már tűrhető kis város képét tárja elénk. Nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a vasut építését vezető Annenkov tábornok abbeli törekvésének is, hogy a hol szerit ejtheti, a tudomány elveinek alkalmazásával kutakat ásat, sőt artézi kutakat is furat, hogy nemcsak a dolgozó munkások, hanem a fölöslegből a környékbeli teke-turkománok is üdítő italt nyerjenek. Mióta Merv is orosz kézre került, azóta Poklevszkij-Kozell J. J. mérnök, helyszíni tanúlmányok alapján, igen életre való tervvel foglalkozik, jelesül a mervi oáz mesterséges öntözésével. Hogy tervét a kormánykörökkel megkedveltesse, evégből márcziusban Szentpétervárra utazott és az orosz ipart és kereskedelmet előmozdító társaságban »A mervi oáz gazdasági és ipar-kereskedelmi jelentősége« czímen felolvasást tartott. Ebben felemlíti, hogy az oázban olyan öntöző művek nyomai vannak még, melyeknek eredete visszavezethető Zoroaszter és Nagy Sándor korára. A legnevezetesebb ilynemű vízművek azonban az arab uralom idejéből származnak, ilyen például a Mervtől 80 km. fekvő szultan-bent nevű zsilip, melyből könnyen restaurálható csatornarendszer ered mindenféle. Merv jelenlegi turkoman lakosai Merven felül nagy gátat emeltek; ebből ered az öntözésre szolgáló számos csatorna. Merven alul kisebb gát van, melynek rendeltetése, hogy a csatornákból kitörő vizet

felfogja. Van még egy gát, melynek csatornája a Murgab folyó balpartját locsolja. A turkománok vízfogó művei nagyon könnyen pusztulnak, mert a Murgab rengeteg mennyiségű iszapja elborítja a töltéseket, gátakat, s a víz átfoly azokon. A turkománok ennek meggátlása végett feltöltik a gátakat, de az iszap ismét diadalt ül, a töltés átszakad, a víz elönti a vetések egy részét, más részök kiszárad a szárazságtól, végre a föld egy részét behordja az iszap s bizonyos ideig alkalmatlanná teszi a mívelésre. Az öntöző művek ilyetén természete arra kényszeríti a lakosság $^3/_4$-ét, hogy az öntözést elősegítő munkálatokkal foglalkozzék, míg a szorosan vett földmívelésre csak $^1/_4$ marad. Megjegyzendő, hogy a sok iszap mindinkább magasra emeli a csatornák medrét, s az oáz legjobb helyeit a gátakat áttörő víz járhatatlan mocsarakká változtatja át. Az oáznak egy része ily módon már eddig is elpusztult és ha nem jő segély, a többi részre hasonló sors vár.

A bajon úgy lehet segíteni, ha az öntözésre szolgáló vízművek a tudomány szabályai szerint épülnek, és ha módot fognak találni arra is, hogy a vizzel és az iszappal megbirkozzanak. Saját kutatásai alapján Poklevszkij-Kozell arra a meggyőződésre jött, hogy e végből helyre kell állítani az araboktól eredő csatorna-rendszert, mely sok helyütt ma is ép. Azonfelül tervezve van keletre ettől egy nagy zsilip építése, melyből szükség esetén kettős vízmennyiséget lehetne szolgáltatni. Az arab csatornarendszer helyreállítása által mintegy 150,000 deszjatina kitünő minőségű föld szereztetnék vissza, mely most hasznavehetetlen. Ennek a területnek jövedelme fedezni fogja a zsilip költségeit, s egyszersmind eszközöket fog nyujtani a további öntöző munkálatok számára. Ilyen volna két nagy csatorna, melyek a Murgab jobb és balpartján huzódva, apróbb csatornaágakra oszlanának szét. Az ilyen vizmű 640,000 deszjatina öntözésére elegendő vizet fog szolgáltatni. Figyelembe kell venni, hogy az iszap nagyon termékenyné teszi a talajt, még a homokot is. A terv szerint a munka fokozatosan haladna, főleg a turkománok segítségével. Az első két évre elégséges 120,000 rubel, miáltal 50,000 deszjatina termő föld nyeretnék, melyen gyapotot nyerne a kincstár vagy 3.000,000 rubelt nyerne. A Tedsen-darja szintén alkalmas az öntözés létesítésére.

A terv egy külön bizottságot foglalkoztat most. Lesz-e belőle valami, vagy pium desiderium fog maradni, mint az Amu-derjának a Kaspitóba terelése is, a jövő fogja megmutatni. *Cs. L.*

A sváb telepek déli és Közép-Magyarországon. E czím alatt hoz kivonatot az 1886. február 18-iki »Echo« Bergner Rudolf tollából A bécsi a »Deutsche Wochenschrift« után. Örvendetes tudomásul veszi, hogy Griselini szerint 1775-ben a bánáti svábok száma csak 40,000 volt, de 1851-ben már 335,080-ra, 1876-ban pedig 352,215 lélekre szaporodtak. Gyarapodásuk Magyarország népességének átlagos 0·12%-kos növekedése mellett 0·28%-ot képvisel. Mint tovább mondja, németek maradtak bár azok szokásaik és erkölcseikben, de a kozmopolitizmus vádja alól föl nem menthetők, mert majd mindenikök ért románul, szerbül, magyarul: a mi e népekkel való érintkezésökből kimagyarázható. Olyan talajon űznek földművelést és baromtenyésztést, mely maga gazdálkodik s a képzelhető legkitünőbb gabonát osztja, miért vagyonosak is. Szégyennek tartják 4 lovon nem járni. Házaik, utczáik berendezése megegyezik a mosonyi és Fertőtó mellékiek építkezéseivel. Leírja ezután lakásaik berendezését, de sajnálkozik a fölött, hogy e tőről metszett népnek férfiai fölcserélték ősi öltözetöket félmagyarral, zsinóros és fekete gombos ruhában járnak, a nőnem hivebb maradt nemzeti viselete megtartásában; végül előnyösen hasonlítja össze a bánáti svábot a szerb és románnal.

Bácskába 1763—1787 közt vándoroltak be lotharingiaiak, osztrákok, svájcziak, csehek, de kivált svábok és ma 180,000-re rúgó lélekszámban laknak a szerbek, románok (?) és magyarokkal keverve. Hogy ezek erősebb fokban vesztették el német jellegöket, azzal indokolja, hogy kevésbé intelligensek és nem akkora tömegekben laknak együtt, mint a bánátiak. Több elismeréssel szól a Duna jobb partján a Bácskával szemben lakó svábokról, kik hivebbek maradtak nemzetiségökhöz, sőt nemcsak Pécsett német lapot tartanak fönn, de Tolna és Baranyában köztök a német tudománynak nem egy jeles bajnoka is vált ki, kik bár magyarországiak, de németül irnak. Negyedik sváb csoportul említi a szétszórt telepeket Budapest, Esztergom, Pápa és a Balaton közt. Ezek úgymond áhitattal csókolják Szent István jobbját és meghatottan nézelődnek a budai királyi palotában. Buda és Moór dombjain hires vörös bort szűrnek s a hol a talaj minősége megengedi, gyümölcsöt termelnek vagy ipart űznek, de legerősebben ki vannak téve az elmagyarosodás veszélyének. Már Fehérvár és Veszprém csaknem teljesen elvesztek a németségre nézve, mi elszomorító tény (?) Vajha e sors ne várna az életképes délmagyarországi svábokra!

Ehez mi azt tehetjük hozzá, hogy balga kivánság; mert a délmagyarországi intelligens sváb átérti, mekkora haszon háramlik

gyermekére, ha az állam nyelvét megtanulja. Szeged, de különösen Kecskemét középiskolái megteszik a magok kötelességét, természetesen azon apák gyermekeivel, kik belátják, hogy Szent István koronája alatt magyar szó nélkül élni akarni elhibázott dolog lenne.

H. I.

A Fekete tenger vízállásának ingadozásairól. E. B. a »Der Naturforscher« február havi számában a következőket írja: Minthogy a Fekete tenger minden oldalról a szárazföldekkel körülzárt medenczét képez, melynek az oczeánnal nincs szabad közlekedése, víztömege csak elenyésző csekély mértékben van alávetve a Hold és a Nap vonzó erejének, miért is az apály és dagály tüneményei alig vehetők észre. E körülmény lehetségessé teszi, hogy a Fekete tengeren a vízállásnak oly csekélyebb mérvű változásait megállapíthassuk, melyeknek megfigyelése a nyilt tengeren az árapály erős mozgása következtében egyáltalában nem eszközölhető. E. von Maydellnek sikerült a Fekete tenger északi s keleti partjainak 8 különböző állomásain tett 8—10 évi mércze-mérések segélyével a vízállásnak évenkinti időszakosságát, valamint sajátságos időszakiatlan, több évre terjedő változásait kimutatnia. — (Morskoj Sbornik, 1884. nov. 11. orosz nyelven.) Az összes állomásokon a vízállás évi görbéje májusban vagy juniusban szembetünő maximumot mutat, mely 9—17 cm. emelkedik a középszint fölé. Nyáron alábbszáll a víztükör, ugy hogy julius és augusztusban niveauja az évi középnek felel meg. Október és februárban két minimum vehető észre, melyek 6—10 cm. állnak az évi közép alatt és egy másodrendű mindenütt mutatkozó deczemberi maximum által vannak egymástól elválasztva, mely azonban mégsem éri el a középvíz niveauját. Jóllehet a vízállás görbéje valamennyi állomáson általában teljes párhuzamossággal halad, a különböző helyeknek mégis némely jellemzetes sajátságai mutatkoznak: a vízállás mindazon állomásokon, melyek valamely nagy folyó torkolata közelében vannak, maximumát már május közepén, a többieken csak juniusban éri el. Minthogy a Dnjestr torkolatától Potiig a víz felszínének függőleges mozgása minden időben egyenletes, nem lehetséges, hogy ezt valamely szélroham idézte elő; mert ez esetben a vízfelszín emelkedésénél, egy másik helyen ugyanannak sülyedése felelne meg. Az évenkinti időszakosság okának tehát sokkal inkább egész általános s nem csupán helyi hatásunak kell lennie; mert a niveaunak minden állomáson párhuzamosan haladó ingadozásai mutatják, hogy a Pontus me-

denczéjében foglalt víztömegnek térfogata az évszakokhoz képest változik.

Ennek oka — itt E. B. eltér Maydell elméletétől — a nagy, déloroszországi folyók s a Duna vízállásának időszakosságában keresendő. Ezek — mint Wocikof kimutatta — tavaszkor tünnek ki nagy áradással, mely mint a Magyar- és Oroszország tágas síkságain történő hóolvadás következménye a folyamok középfolyásában ápril végével, azoknak alsó folyásában májusban áll be. Ezen tavaszi áradattal folyik a hideg évszak alkalmával szilárd alakban esett csapadéknak jóval nagyobb része (a Moszkvaban 72%), míg a nyári félévben esett csőmennyiségnek csak csekély töredékrésze vezettetik le a folyók által (a Moszkvaban 19%). Hogy valóban a folyók áradása okozza tavaszkor a Fekete tenger vízállásának maximumát, azon körülmény bizonyítja, hogy a folyók torkolatától távol eső állomásokon a maximum elkésve áll be juniusban, és mennyisége kisebb mint azon állomásokon, melyek a nagy folyók torkolata tövében vannak. A nagy folyók torkolatától odább a vízfelszínnek esése van, úgy hogy pl. májusban Otsakownál, a Dnjeper torkolata mellett a vízfelszín 7 cm. emelkedik az évi középállásnál magasabbra, mint Odessza vagy Szewasztopolnál. Otsakow a nagyobb mérvű közepes évi-ingadozás tekintetében (26 cm.), Odesszát (19 cm.) és Szewasztopolt (20 cm.) jóval fölülmulja. Ez részben a folyó- és tengervíz különböző fajsulyára volna visszavezethető.

Mint az évi ingadozások, hasonló általánosság jellegére válnak ismeretesekké az évi közép-vízállásnak némely változásai is a 8 állomás megfigyeléseiből. 1874—1879 a tenger felszíne 19—36 cm. emelkedett, 1880-ban alábbszállt, hogy 1881-ben másodizben érhessen el maximumot, melyet 1882-ben ismét egy minimum követett. Különösen megjegyzendő, hogy azon állomásokon, melyek közvetlenül a nagy Dnjester és Dnjeper folyók torkolatánál vannak, valamint az Azovi tengerben és a Kerts úton, mely a Donnak a Fekete tengerbe nyíló torkolata gyanánt tekinthető, 1878-ban egy kis, másodrendű minimum észleltetett, mely a folyók torkolatától messzebb eső állomások görbéjéből hiányzik. Hasonlítsuk össze a Fekete tenger víztömegének ezen ingadozásaival az orosz folyamok vidékeinek csapadékviszonyát, úgy kitünik, hogy azon évek, melyek a vízállásnak maximumát tüntetik föl, Közép- és Dél-Oroszországban eső gazdagság tekintetében is feltünőek voltak. Sőt maga a torkolati állomások vízállásának 1878-ban észlelt másodrendű minimuma is megfelel az évi csapadékmennyiség görbéje egy gyenge minimu-

mának. Nemcsak az évi időszakosság, hanem a vízállásnak több évi ingadozása is visszavezethetők eszerint a folyók által szolgáltatott víztömegének ingadozásaira. A Fekete tenger e tekintetben is közeli rokonságban áll az édesvizi tavakkal, melyektől már csak az árapálynak majdnem teljes hiánya miatt, de csekély sótartalmánál fogva is keveset különbözik. *S. Á.*

* **A privlaccai földszoros átvágása.** A lussinpiccolói sziget északi részét ennek déli részével összekötő privlaccai földszoros átvágási terve került e napokban ismét szőnyegre. A terv nem egészen uj s már 10—15 év előtt is foglalkoztatta tengerészeti köröket. — A szoros mely sziklából 200 lépés hosszú és 100 lépés széles, s egyik része a lussinpiccolói kikötőt képezi.

Lussinpiccolo mint tengeri kereskedelmi város magában csekély fontossággal bir ugyan, de ha figyelembe vesszük a fiumei kormányzatnak különösen gróf Zichy Ágost kormányzósága alatt megkezdett ama törekvéseit, hogy a szomszédos szigetek és partvidékek helyi érdekű kereskedelmét Fiumében összpontosítsa, úgy e szoros átvágása mindenesetre közelebbről érdekli a magyar kikötő várost.

A Fiumében székelő parthajózási vállalat egy gőzöse már is rendszeres hajójáratokat tart fön Cherso és Lussinpiccolo között, s ha a privlaccai földszoros átvágása tényleg megtörténnék, egyenes uton lehetne Fiuméval összeköttetésbe hozni a Quarneroi öböl összes szigeteit. E gőzhajózási vállalat a jelenlegi lussin-fiumei járatait kiterjeszthetné Cherso és Lussinpiccolón kívül még Zengbbe, továbbá Arbe és Veglia szigetére.

A járatokat akként lehetne beosztani, hogy mialatt az egyik hajó Fiuméból elindul a fönemlített kikötőkbe, ez alatt a másik, ez utóbbi pontokról Fiume felé közlekednék.

E hajójáratok életbeléptetése által, ha nem is számíthatna Fiume egy nagyobb arányú árúforgalomra, de az eddiginél mindenesetre élénkebb összeköttetés létesülne Fiume s a szomszédos partvidék között, kétségkívül nagyban emelné a magyar kikötő város helyi érdekű kereskedelmét.

Az osztrák kormány, miután Triest sokkal távolabb esik Lussinpiccolótól mint Fiume, nem annyira kereskedelmi mint inkább strategiai szempontból tulajdonit az ügynek fontosságot. E körülmény folytán remélhetjük, hogy a bennünket közelebbről érdeklő privlaccai szoros átvágása mielőbb meg fog valósulni. *„Fiume."*

A Kongo vidékéről jött haza Pozsegába egy Lermann Károly nevű fiatal ember, hogy katonai kötelezettségének eleget tegyen s azután ismét visszatérjen a Kongo állam szolgálatába. Lermann 1882-ben november havában ment Schaumann osztrák főhadnagygyal s Luksič tengerészakadémiai növendékkel Afrikába, hol Stanley őket a Niadi-Kvilu útvonal kikutatásával bizta meg. Egyedül Lermann maradt életben az expeditió tagjai közül, legelőbb Kalina, azután Luksič, majd Schaumann haltak el. Lermann Philippeville állomás alapítója s főnöke volt. Nagy ethnographiai gyüjteményt hozott vissza Afrikából s ezt a zágrábi nemzeti muzeumnak ajándékozta. A gyüjtemény legértékesebb darabjai négy igen csinos faragásu elefántfog, melyek egyikén nagyrészt európai utazók alakjai láthatók lovagolva vagy vándorpálczával, továbbá négy faragott királyi jogar, igen csinos ebenfabuzogányok, font kosarak stb., melyek nagy része kedvező bizonyságot nyujt a Kongo négerek ügyességéről.

Gy.

Szenegambiában megnagyobbodott a franczia birtok a legutolsó hadjárat folytán, melyet Combe parancsnok 1884—85-ben a Szenegal s Niger felső részein levő katonai állomások élelmezésére vezetett, a mennyiben Niagascolánál Birgo tartományban uj állomást szerveztek, mely által egy uj útvonal biztosíttatott Kitától a Niger felső vidékére. Az éjszakibb útvonal Kundun át Bammakoba, a délibb Niagassolan át Kangabába vezet. Egyidejűleg kijelentették a protektorságot Bure tartomány felett a Szenegál s Niger forrásvidékén, mely tartomány aranytermelése miatt fontos. Mindamellett a franczia uralmat e vidéken még e hadjárat sem szilárdította meg, mivel annak legnagyobb ellensége, Samory próféta, kit Combes sokáig üldözött, nem győzetett le, de nem is ütközött meg a francziákkal. Ez okból mult év november havában Frey ezredes vezetése alatt uj katonai expeditió indult el Kajesből s már többször összeütközött Samoryval. Szenegal gyarmatnak a folyó felső részén levő állomások összeköttetésére vonatkozólag igen fontos, hogy végre sikerült Salde s Matam állomásokat Toro Futa tartománynyal táviratilag összekötni s így már csak 97 kilométer hosszú távolság marad s Bakel között, hogy Bammakotól a Niger mellett egyenes távirati összeköttetés legyen St. Louisval, Szenegál fővárosával, sőt ennek közvetítésével magával Francziaországgal is.

Gy.

A Kongó vidékéről.

(Felolvastatott a f. é. április 15 én tartott ülésen.)

A Kongó alvidékéről az első alapos tudósítást az angol kormány által 1816-ban Tuckey kapitány vezérlete alatt szervezett expeditiónak köszönjük. Ezen szomorú sorsra jutott expeditió a folyam torkolatától felfelé 277 kilométernyire jutott, eredményeit azonban, bár az akkori időnek megfelelően a legtökéletesebben volt felszerelve, mégis csak nagy áldozatok árán vivhatta ki. Az expeditió 56 európai tagjából ugyanis rövid három hónap alatt nem kevesebb mint 18 esett a szokatlan éghajlat áldozatává, kik közé maga Tuckey kapitány is beszámítandó. A szolgálat azonban, melyet az expeditió a földrajzi tudománynak tett, megfelelő volt a nagy áldozatoknak.

Ezen expeditió oszlatta el ugyanis a sok mythost és mesét, mely addig az Alsó-Kongóról szájról szájra járt s adott ezen vidékről oly pontos leirást, mely még ma is minden részletében helyes.

Tuckey tudta meg a benszülöttektől, hogy a Kongót »Menszi Nsaddi«-nak nevezik, mi szóról-szóra annyit tesz, hogy »valamennyi folyó befogadója«.

Azóta számos nemzet hadihajója látogatta meg a Kongót s ezek tisztjei becses adatokkal gazdagították ismereteinket e folyam alsó vidékéről; a Tuckey-féle expeditiónak tragikus sorsa azonban egy félszázadnál tovább visszariasztotta a tudomány missionáriusait e félelmes tájékról. Az 1866-ik évben kezdette meg dr. Living-

stone utolsó afrikai utazását oly czélból, hogy a Nyassza és a Tanganyika-tavak közötti vizválasztót kikutassa. A rákövetkező évben egy nyugat felé tartó nagy folyót fedezett fel, melyről később megtudta, hogy forrásai a Tsibale-hegy völgyeiben vannak. Livingstone maga is, de más geografusok is azon véleményben voltak, hogy e források a Nilus forrásai, s hogy maga a felfedezett folyó nem egyéb, mint a Nilus legfelső része.

Tsambezi név alatt a folyót tovább követve, azt találta, hogy az a 11° d. sz. és 29° k. h. alatt a Bemba vagy Bangveoló-tóba ömlik. Az 1868—1871-ik években kutatásait tovább folytatva felfedezte, hogy ezen folyó Luapula név alatt a Bemba tavat elhagyja s a Moeró-tóba ömlik, melyből ismét Lualaba név alatt foly tovább. Utoljára a forrásvidéktől 2090 km.-nyire Nyangveben látta e folyót, hol már hatalmas víztömeg hömpölygött tova tágas medrében.

Az 1876-ik év október havában Nyangve arabs városban megjelent Stanley s expeditiója élén a folyamot lefelé követve 281 nap alatt, a folyamon 2500 km., szárazon pedig 213 km.-nyi utazást téve, megérkezett az Atlanti oczeán partjára; s ezzel bebizonyítá, hogy a Tsambezi, a Luapula s a Lualaba nem más, mint a Kongó, melynek torkolatát épen 400 évvel ezelőtt Diego Cao portugál tengerésztiszt fedezte fel s melyet magát, valamint a felfedezése által keletkezett rendkívüli vállalatokat »A Kongo és a Kongo-állam alapítása« czímű terjedelmes munkában legközelebb maga Stanley oly szellemesen irt le.

Midőn Stanleynek a Kongó történetéről szóló munkájára imént hivatkoztam, egyszersmind jelezni kivántam, hogy jelen rövid felolvasásomnak tárgyát nem a Kongó tüzetes megismertetése, sem nem azon számos expeditió méltatása képezi, melyek 1876-ik év óta a Kongó vidékein jártak s munkálkodásaik által a földrajzi tudománynak kisebb-nagyobb szolgálatot tettek: mert ezek társaságunk évi közgyülésein az elnöki jelentésekben időről-időre meg voltak említve; a jelen alkalommal főképen azon kutatások felemlítésére szorítkozom, melyek e vidéken az utóbbi 2—3 év alatt történtek s geografiai szempontból felemlítésre méltók s a tavalyi elnöki jelentésben vagy épen nincsenek megemlítve, vagy ha fel is voltak említve, azóta gyüjtött adataik feldolgoztatván, — ujabb felemlítést érdemelnek.

Loanda-tól Malange-n át a Kongó vidékére vezető vonalon végbement vállalkozások közül csak egy érdemel említést, t. i.:

Pogge Pál visszatérése Nyangve-ből Mukenge-be és innét a

tengerpartra. Ezen utazásról, valamint azon szomorú sorsról is, mely Pogget Loandába való visszatérése után érte, társaságunk tiszt. elnöke is megemlékezett mult évi jelentésében, melyet különösen visszatérésére vonatkozólag a következőkkel egészíthetünk ki.

Mukenge-ben Pogge 1883. julius végétől egész 1883. november elejéig időzött és mindent elkövetett az e helyen állítandó német állomás érdekében. Csak rövid kirándulásokat tett a Lulua-n, de sok adatot gyüjtött az ott lakó néptörzsekről, különösen a basilangokról. Visszatérte alatt előbb nyugatra tartott, azután éjszaknyugatra Mofuka törzsfőhöz, majd ismét északra a Lulua és Kasszai összefolyásához jutott.

Innen a folyam mentében felfelé egész a Kikassza gázlóig ment s aztán délnyugotra Kahangulo és Muata Kumbana között körülbelől azon útvonal közepén, a melyen Schütt és Buchner visszatértek — Kasszange-be, majd Malange-be és végre :Loanda-ba érkezett, hol az érdemes utazót a tüdőgyuladás megölte.

Malange-ben találkozott Pogge régi társával, Wissmannal, a ki számos kiséretével ugyanazon úton nyomult előre, a melyen Pogge visszatért.

Ezen találkozás által Wissmann karaványa jelentékenyen megerősödött, miután Poggenak majdnem egész kisérete a tolmácscsal együtt beleolvadt.

Wissmann 1884. év julius hó 17-én indult Malangeből további útjára ifj. Meyer hadnagy, Dr. Wolf és Buschlag ács kiséretében. Idősb Meyer hadnagy ugyanis már február hóban a. dysenteria áldozata lett. Meyer hadnagy a Lutsikó folyótól 12 teherhordóval éjszaki irányban vezényeltetett Muata Kumpana székvárosa felé. Maga Wissmann Mukenge országába ment és pedig a végből, hogy a Kasszai folyó fekvését megállapítsa. Ezen folyó a Kongónak egyik délről jövő legnagyobb mellékfolyója. Az volt tervezve, hogy Wissmann ezen a folyón lemegy egészen a Kongóba, hol őt Stanley egy gőzössel már május hóban váratta az Ikelemba és a Ruki torkolata vidékén; mivel azon véleményben voltak, hogy ezek egyike a Kasszai folyó torkolata. Wissmann azonban csak november hóban érkezett Mukengéhoz s expeditiójával a Kwa folyón csak múlt évi julius hó elején érte el a Kongót három szélességi fokkal déliesebb helyen, mint a hogy várták. A sürgöny, melylyel Leopoldville-ben történt megérkezését jelezte, így hangzik: »Leopoldville julius 18-án 1885. Lubukuból vízen Dr. Wolf, Francois, Müller hadnagy, Gunsmith és Schneider társaságában a Kwa folyó torko-

latán át Kwamouthban megérkeztem. Müller Fer. és Meyer meghaltak. A hajózásnak nincs akadálya. A Kwa-Mfini a Kasszai folyó alsó folyása. A Szankuru, a Leopold-tó és a Kuangó mellékfolyók«.

A Mfini a Leopold-tónak lefolyása, melyen Stanley már 1882-ben járt s mely a Kongóba való beszakadása előtt miután a Kasszait és a Kvangót felvette Kwa nevet kap. Ezen folyó torkolata 410 m. s felveszi magába mindazon folyókat, melyek a Kongótól délre a a k. h. 16°-tól a k. h. 24° közt fekszenek, igen mély, rohanós és rendkivül sok vize van.

Nemcsak a Kongó-medencze térképén történt ezen felfedezés által jelentékeny javítás, hanem az egész Wissmann-féle expeditió emelkedett jelentőségében, mivel egy új szakadatlanul hajózható vízi útat fedezett fel, mely szintén Afrika közepébe vezet. A Kasszai folyón csak a 7° d. sz. alatt merülnek fel a hajózás ellenében akadályok; itt vannak u. i. a Mai Munene esések. Mellékfolyói közül pedig a Lulua és a Tsikapa szintén messzire hajózhatók.

A Le Mouvement Géographique múlt évi október 4-ikéről Wissmann ezen nevezetes utazására vonatkozólag a következő érdekes adatokat közölte. Wissmann Mukengéhez való megérkezése után először is a Luala folyó balpartján a Lualaburg nevű állomást alapított. Azután Buschlag ács által a magukkal hozott dereglyét összeállíttatta és még 10 nagyobb csónakot készíttetett. E közben François hadnagy kirándulást tett keletre Mona-Tende törzsfőnökhöz; Dr. Wolf pedig észak felé tett vizsgálatokat. Miután Müller Fer. múlt évi márczius hóban meghalt, Luluaburg állomás főnökségét Buschlag vette át, Wissmann pedig többi társaival s azonkivül 48 angolai teherhordóval és 150 baluba benszülöttel — kik közt 30 asszony és gyermek volt — május 28-án útnak indult a Luala folyón lefelé. Junius 2-án elérkezett a Luebo torkolatához, 5-én pedig azon helyhez, a hol a Kasszai a Luluával összefoly. Az egyesült folyó itt a benszülöttek által a jobb parton Bakubonak, a bal parton pedig Batsilelenek és Szairenek neveztetik. A folyó innen kezdve folytonosan éjszak-nyugatnak tart. Junius 16-án elhaladtak a Szankuru torkolatánál. A Kasszai folyó itt már igen hatalmas folyam s helyenként 3 km. széles. Partjain igen sűrű népesség található, kik elefántcsonttal és kaucsukkal kereskednek. A legközelebb ért törzsek a badingák és a bangodik békeszeretők. Junius 24-ikén azonban az expeditió a bakutuk közé érkezett s ezen időtől fogva az utazás harczias jelleget vett fel. Julius 2-ikán elérkeztek a Kasszai és a Kvangó összefolyásához. Itt a folyam

mélysége igen csekély, de szélessége 9—10 km. s tele van apró szigetekkel. Két nap múlva a Mfinibe érkeztek s julius 9-ikén Kwamouthban, 16-án pedig Leopoldvilleben voltak s 50 napig tartó nevezetes utazásukat befejezték.

Ezután Wissmann egészségi szempontból rövid ideig Madeira szigeten tartózkodott; innen azonban visszatért a Kongóhoz s a Lulua északkeleti vidékének kikutatását tűzte ki legközelebbi feladatául. Dr. Wolf pedig a »H. M. Stanley« nevű új gőzösön a Kasszai-on tett utazásnál alkalmazva volt balubákat visszaszállította hazájukba s a Lulua és a Kasszai összefolyásánál új állomást alapított.

Időközben megjelent Wissmann nagy útjának kimerítő leírása és tudományos eredményeinek nagy része, melyek közt legfontosabbak az útirányokat jelölő térképek.

Mechov őrnagy Kvangó útja alkalmával Malangeben tett egy évre terjedő meteorologiai fontos megfigyeléseit Hann dolgozta fel, és az 1:81,200 arányban, 25 lapon dolgozott pompás kivitelü térkép már meg is jelent. Ama hosszúság — meghatározást melyet ezen utazó — Malange-re nézve felállít = 16° 24′ 15″ + 2,25, bizonyára a legjobbnak kell elismernünk mindazon hosszúság meghatározások között, a melyek e fontos pontra vonatkozólag már történtek, minthogy ennek hibája tetemesen kisebb, mint a Wissmann és Buchner meghatározásaié. A Kongó alsó részén a tengertől a Stanley-Pool-ig időközben többen jártak s arról alapos leírásokat is tettek közzé. Az angolok közől említendő H. H. Johnston botanikus, a ki e folyamot egész Bolobo-ig behajózta és tapasztalatait több czikkben és végül az elolvasásra nagyon méltó könyvben tette közzé.

Sir F. Goldsmid és D. Morgan is közzé tették nézeteiket a Kongó jelenéről és jövőjéről, jóllehet az első csak Iszángila-ig jutott, utóbbi azonban egész a Stanley-Pool-ig hatolt előre.

Pechuël-Loesche-nek köszönhető ama jeles tudósítás, melyet vizsgálódásai eredményeképen a laterittalaj értékéről és sajátságairól tett közzé, mely terület az egyenlítő alatti Afrikának oly tekintélyes részét képezi.

Az alsó Kongóról eddig megjelent térképbeli ábrázolások azonban még nagyon tökéletlenek. A Capello és Ivens által közzétett nagy térkép többféle szempontból csak a képzelet szüleménye lehet. Különben a Kongó vidékéről legalább főbb vonásaiban megbízható térképet csak akkor várhatunk, ha majd a Pechuël-Loesche és F. Schran mérnök felvételei fel lesznek dolgozva és közzétéve

a mire Pechuël-Loesche reményt nyujtott; továbbá ha majd az Assotiation Internationale du Congo által a helyszinére küldött dr. I. Chavanne az ő munkálatait összeállítja. Ama két térkép, a melyet gyors egymásutánban a brüsseli Institut National de Géographie kiadott, s melynek utolsóját ugyan Chavanne rajzolta, csak arra való, hogy az Assotiation utazóinak a Kongo-tól északra és a Niadi-Kwilu vidékre eső utirányait szemünk elé állítsa.

A folyam felső része, melyet de Brazza érintett először, időközben meglehetősen ismeretessé lett többféle utazások által.

S. Izrael tagja volt azon expeditiónak, a mely Grant Elliot kapitány vezetése alatt a Kvilu-folyó mellékén haladt felfelé és ezt, meg balparti mellékfolyóját, a Boma-t, tette kutatásának tárgyává, s egyebek közt a Stanley-Nyadi állomást alapította. Egy másik szintén Elliot kapitány vezetése alatt Vivi-től észak felé a Stéphanieville állomás alapítására a Lundima és Niadi összefolyásánál kiindúlt expeditióról az elhunyt A. Schaumann naplója értesít bennünket.

A missionáriusok a Kongó mellékén mindjobban terjesztik működésöket felfelé és geographiailag is tevékenyen működnek.

Comber a Stanley-Pool-ról adott felvételt, minek folytán ezt jelentékenyen nagyobbnak és egészen más alkotásunak tudjuk, mint a milyennek eddig képzeltük.

Combernek Grenfell társaságában a Kvangón és a Kongón gőzhajón tett utazásáról a »Missionary Herald« m. évi januáriusi füzete ad tudósítást, (a Kvangó nem más mint a Kva). Ők Stanleynek a Kvangó folyóra vonatkozó adatait nevezetesen helyesbítették s annak irányát meghatározták. A folyó szélességét több helyen 3—8 km.-nek találták. Muszije-nél hol a vabumák nőkirálya Nga Nkali székel a Leopold-tótól jövő nagy folyóval találkoztak. A Kongón útjokat felfelé egészen a Bangolaországban fekvő Liboko állomásig folytatták s annak földr. szélességét északra 1°50′-nek találták.

Comber és Grenfell baptista-missionariusok, s főczéljuk az, hogy Muszijé-ben a Kva partján, aztán a Kongó mellett Bobo-loban és Ilebuban baptista hittéritői állomást állapitsanak, mindazonáltal a geographiának is nagy szolgálatot tettek.

Stanley három gőzöst bocsátott a hajózható Kongóra s ennek folytán maga is folytatta kutatásait és több állomást alapitott. Meghatározta továbbá hogy Leopold-tava északkeletre fekszik a Kvangó torkolataitól, körülbelül párhuzamosan magával a Kongó-val. Alig

50 km. távolságra felebb észak felé terül el egy másik tó a Mantumba, melynek partjai sürüen vannak népesítve, s vizei a Kongóba ömlenek. Az 1883-ik év nyarának vége táján Stanley nagy utját a folyamon fölfelé folytatta, s egész a Stanley-zuhatagokig haladt, hol az é. sz. 0° 10′ alatt felső állomásának veté meg alapját. Az Aruvimi folyó mentében három napig haladtak felfelé a mikor a folyam-rohanatok az é. sz. 2° 13′ alatt őket a tovább haladásban megakadályozták. Stanley e folyamot a Schveinfurth által felfedezett Uëlle folyónak tartja. Az Uëlle kérdés azonban még nincsen megoldva s ma nem kevesebb az Uëlle-hypothesisek száma a 7-nél.

1. Az Uëlle-Sári hypothesist Schveinfurth állította fel s támogattatik Duveyrier, Junker és a gotai geographusok által, sőt, Nachtigal és Lupton kutatásai által is, de ellene szól azon körülmény, hogy a Sári folyónak igen kevés a vize.

2. Hogy az Uëelle azonos az Aruvimivel, azt mint előbb említém Stanley állítja, de más senki által sem támogattatik s a Nepoko folyó felfedezése által ezen nézet nagyon meg van ingatva.

3. Az Uëlle-Ukere elméletet Dr. Chavanne állította fel, mely ugyan valószinűséggel bir, de gyengíttetik azon körülmény által, hogy az Ukerében is kevés a víz.

4. Az Uëlle-Ngala hypothesis Grenfell által majd nem teljesen meg van döntve.

5. Az Uëlle-Ubangi elmélet Wauters-től származik s a folyók iránya s az Úbangi vízbősége által erősen támogatva van.

6. A Heawood-féle Uëlle-Old Kalabar elmélet, Potago és Flegel tudakozódásai folytán bir némi valószínűséggel.

7. Az Uëlle-Keyel Aby-tó elmélet miután az adatok, melyekre alapítva van ismeretlenek, nem fogadható el.

Ezekből látható, hogy az Uëlle kérdés ma gordiusi csomó, melyet csak valamely kutató tényleges tapasztalatai oldhatnak meg.

A Lubilas torkolatát az északi nagy görbülettől keletre az é. sz. 0°45′ alatt találták meg, ugyanazon szélesség alatt a görbülettől nyugatra szintén a balparton fedezték fel a Lulengu torkolatát is. A nagy görbület északi tetőpontján torkollik az észak felől jövő Itimbiri, melynek partján Stanley egyptomi Szudánból származó áruczikkeket talált. Még nevezetes mellékfolyó a jobb parton Ubundgú a Bangala vidékén.

Hassen kapitány 1884-ben ismét eljutott a Stanley-zuhatagokig. Ekkor értesült, hogy az Aruvimit tulajdonképen Ubingének hívják. A Mbula vagy Bulumbú folyót (Stanleynél Itimbiri) 75 km.

távolságnyira behajózta felfelé a Jankove-törzs vidékén keresztül, és Mangala-t is kikutatta.

A missionáriusoknak is van egy gőzösük Stanley-Pool-on és már hasznát is vették, hogy a Kvangót a Vabuma torkolatától fölfelé 5 napi járóföldre kövessék. E torkolat Grenfell szerint kinek szintén köszönhetünk nehány földrajzi szélesség meghatározást a Kongó-tól 118 km. távolságnyira van.

A Kongó klimájának ismeretére nézve különös érdeküek amaz egy évre terjedő megfigyelések, a melyeket A. v. Danckelmann Vivi-ben eszközölt.

A Savorgnan de Brazza fővezetése alatt álló franczia vállalat tagjai közül Dolivie nem régen Loango-ból Stephaniewille és Philippewille érintésével a legrövidebb úton jutott el a Niadi mellett fekvő Brazzawille-be Stanley-Pool mellett.

Mizon hadnagy pedig a felső Ogove mellékén megejtett fontos astronomiai és geodaetikai meghatározásainak befejezése után a part felé egy új és érdekes utat tört magának, a mennyiben az Ogove felé tartó Limbubi-völgyben fölfelé hatolt, azután átment a felső Luete-hez a Kvilu egyik legfontosabb mellékfolyójához, melyet dél felé követett, aztán délnyugati irányban a Kviluba szakadó jobb parti mellékvizek egész során keresztül Konkuati-nál érte el a partot.

Az Ogove és Kongó közt levő franczia állomások állapotáról tanulságos leveleket írtak Giacomo Savorgnan de Brazza és A. Pecile.

A Kongó vidékeért versenyző nemzetek birtokviszonyait a berlini Kongó-értekezlet szabályozta.

Portugállia az alsó Kongó-tól délre s a d. sz. 5° 40′-vel párhuzamosan fekvő országon kivül csak még egy zárt földrészt (Enklave) tart meg a Loango-parton.

A mi a kijelelt határtól éjszakra a Tsiloango hosszában és odább a $4^1/_2$ és 5 párhuzamos közt egész Manjangán fölül a Kongó-ig tartó, aztán ezt követő határvonalig fekszik az, az imént elismert Kongó-állam tulajdonát képezi, míg ettől éjszakra és a közép Kongó jobb partján fekvő vidék a francziák birtoka.

Ezenkivül az egész Kongó-völgyét a partvidékkel együtt Szette Kama-tól d. sz. $2^1/_2{}^0$ az Ambriz mellett torkoló Loge-folyóig szabad kereskedő vidéknek nyilvánították és semlegesítették. Ezen új határbeosztásokat hiteles formában először R. Kiepert térképe (»Carte du Basin du Congo« 1:4.000,000. Reimer Berlin.) tünteti

föl, mely a Kongó medenczéjét ábrázolja. Ezen térkép készítésénél nagy gonddal használtatott fel mindazon adat, melyet a német utazók a Kongó déli részén, Mechow a Kvangónál, az Associatio tagjai nemkülömben Stanley és Savorgnan de Brazza gyüjtöttek össze Dr. Exmann pedig feldolgozta azon adatokat is, melyek Pogge hátrahagyott naplójában voltak találhatók.

Az alsó Ogove-ről egy régibb keletü felvételt tett közzé Duboc, a mely egész Samquita-ig terjed, egy másik újabb keletüt pedig Dutreuil de Rhin s ez a Lolo torkolatáig nyujt tájékoztatást.

Bichet missionariusnak Gabun-ból a Rhemboe-n fölfelé Ozangue-re az Ogove szigetére tett útja közelebbi adatokat nyujtott Assingo taváról, mely Ogove-től északra fekszik s vizét e folyótól nyeri.

Capello és Ivens portugállok a lisszaboni földrajzi társaság megbizásából Mosszamedeszből kiindulva keleti irányban keresztül utaztak Afrikán Mozambiquebe s útjuk itt azért említendő fel — bár az nem a Kongó vidékére esett — mivel ők ezen alkalommal találták meg a Lualaba és a Luapula forrásait; továbbá ők állapították meg, hogy a Kongó medenczébe tartozó Bangveolo s az Indiai Oczeánba ömlő Szambeszi közt a vízválasztót nem hegység, hanem a Musinga plateau képezi.

A Dr. Chavanne-féle Kongó expeditió első fontos eredménye a Kongó alsó folyásának 1 : 200,000 arányban készített s a brüsszeli Institut National de Géographie által kiadott térképe. Ezen térkép tárgya a Kongó folyása torkolatától egész Mbomáig és a folyam északi partvidéke Londonáig. A terrain magassági görbékkel van ábrázolva. Chavanne-nak saját felvételei kiválóképen a folyam éjszaki partja mentén levő szigetrajra szorítkoznak, melyek itt természetesen egészen más alakot mutatnak, mint milyent az eddigi térképek tűntettek fel. Kereskedők és tengerészek számára fontosak a mellékrajzok, melyeken Banana és Mbona 1 : 25,000, a Kongónak Tsinszala és Tsiongo közti része 1 : 100,000, végre nehány fontos hajóút és homokzátony 1.25,000 való arányban számos mélységi adattal ellátva van feltűntetve.

Amelot mérnök vállalata nem sikerült. Ő ugyanis már 1884. julius óta a Stanley-zuhatagoknál levő állomáson tartózkodott s ugyanazon év november havában Tippu Tipp ismeretes kereskedővel útnak indult Nyangve felé, hogy kelet felé menve Afrikán keresztül hatoljon; az utazás fáradalmai azonban kimerítették erejét s mielőtt Nyangvéba érkezett, meghalt.

Meg kell említenem Dr. Büttner kutatásait is, ki a Kuangón Mechow ezredes megkezdett művét szerencsésen folytatta és befejezte. Mechow a Kvangót egészen az 5° d. sz.-gig kutatta ki s itt kezdette meg Büttner buvárlatát és folytatta a folyón lefelé egészen Kwamouthig.

Legújabb tudósítások szerint, melyek Szanszibárból érkeztek Dr. Fischer G. A. a Viktoria-tó déli partján fekvő Kagei-be érkezett; de nagyon valószínű, hogy Uganda fiatal királyával nem igen fog boldogulni. Muanga király ugyanis az arabs kereskedők befolyása alatt áll s az európaiak iránt könnyen gyanakodó lesz. Igy a múlt évben is az angol missió több növendékét elevenen megégette, s csak nem rég esett tudomásunkra, hogy Hannington püspököt is kivégezte.

Az osztrák Kongó-expeditió (lásd Földr. Közl. 1885. X. füz.) dr. Lencz Oszkár vezetése alatt azon feladattal indult útnak, hogy a Kongó s a Nilus közti vidéket kutassa ki.

Az expeditió mult évi augusztus 13-án érkezett a Kongó torkolatánál épült Bananába s azóta messzire haladt felfelé a Kongó folyó mentében. Élményeiről Lencz a bécsi földrajzi társaság Közlönyében számol be. Leveleiben többek közt így szól: »Augusztus 27-ikén hagytuk el (Lencz és kisérője Dr. Baumann) Bananát; velünk utazik Fugger úr, aki Dr. Chavanne társaságában a Kongó vidékét kutatja. A folyó itt rendkivül széles s nagy szigetekkel van telehintve; partjainak hozzáférhető helyein hollandi, franczia, belga és portugál faktoriák vannak; az elsők tiszta fehér házaik által tűnnek ki, melyeket Európából készen hoznak ide.

A folyó partjai Nokiig (Vivin alul) lapályosak s homokosak és csak innen kezdve sziklásak s magasabbak. Nokiban egy hollandi faktoriában találtunk szállást s innen szept. 3-ikán Vivi-be, a Kongó állam főhelyére rándultam. Vivi egy tuczat házból s a kormány-palotából áll, de mint a kormány székhelye nem fogja magát soká tartani.«

Az osztrák expeditió innen száraz földön tette meg az útat a Stanley-Poolig, melyet november 15-én ért el. Innen irta Lencz utolsó leveleit, melyekből a következőket vesszük át:

»A legújabb hír itt az, hogy a bananai hollandi kereskedelmi ház Kincsászánál (a Stanley-Pool nyugati végén Leopoldvilletől keletre) egy darab földet szerzett meg, hogy rajta faktoriát, illetőleg árúraktárt épitsen. A kereskedő ház nagy gőzhajót is hoz ide, hogy vele a felső Kongón és mellékvizein kereskedést űzzön s

fióktelepeket állítson fel. Ez az első ilynemű kisérlet s a többi kereskedő házak a tengerparton nemsokára követni fogják e példát.

A leopoldvillei angol baptista missió is átköltözik Kincsászára s mondják hogy egész Leopoldville állomás oda fog áttétetni. Ott jobb s termékenyebb a talaj s a hajózási viszonyok is kedvezőbbek.

Kincsásza egyike a Kongóállam legszebb állomásainak, nagy kukoricza- és rizsmezők, banánaligetek s konyha-kertek foglalják el a benszülöttek két faluja közti helyet, melynek közepén az állomás épült. Brazzaville-ben is (Kincsászával szemben, a folyó jobb partján) megkisérlették a rizstermelést és mindenütt eredménynyel. Kukoricza, és maniok is pompásan terem s így a telepek könnyen szerezhetik be a fekete munkások s a katonák számára szükséges táplálékot. Leopoldvilleben (a folyó bal partján) a földművelésre kevésbbé alkalmas a talaj, bár kukoricza, banán és maniok szintén megterem.

Leopoldville különben is drága hely hírében áll, mivel kecskét, baromfit, tojásokat halakat s egyéb élelmi szereket csak drágán lehet vásárolni, sokszor pedig egyáltalában semmit sem lehet kapni. Ehhez járúl, hogy itt mindig sok (20—30) európai ember tartózkodik, úgy, hogy az utas európai konzerveket kénytelen fogyasztani. A benszülött lakosság jelenleg csöndes, s a telepek hausszák és zanzibariak által védve vannak; kevésbbé elégedettek a benszülött főnökök, kik eddig közvetítették az elefántcsont-kereskedést, míg most az európaiak gőzhajóikon egyenesen a belföldről hozzák az árúkat s így a benszülött kereskedők üzlete meg van semmisítve.

Utazásának további feladatáról azt irja Lencz, hogy karácsony táján szándékszik Stanley-Poolt elhagyni, a nemzetközi társaság rendelkezésére bocsátotta a »Stanley« gőzöst, melyen egészen a Vízesés állomásig (Fall-Station) mehet fel. Ez az egyenlítő alatt Afrika kellő közepén azon helyen fekszik, a hol a Kongó dél-északi irányát elhagyva nyugat felé fordúl. Az állomás a Stanley-vízesésektől vette nevét. Az utazás Leopoldvilletől a Stanley-vízesésekig 5—6 hétig tart. Innen É. K. felé, a Nilus felé szándékszik Lencz előnyomulni. Ez útjában Bohndorff ismert utazó Junker volt társa fogja kisérni, ki az arab és a nyám-nyám nyelvet birván, az expeditiónak nagy szolgálatokat fog tenni. Remélhető hogy az expeditió Lencz kitünő vezetése mellett feladatát sikeresen meg fogja oldani.

Csak főbb vonásokban vázolhattam ama munkálkodást, mely a Kongó vidékén a legközelebb elmúlt években folyamatban volt

s részben ma is folyamatban van, mert részletesebb ismertetést ily rövid idő és egy felolvasás szűk keretében adni nem is lehet. Ugy hiszem azonban, hogy e rövid felolvasásból is eléggé kitűnik azon munka nagyszerűsége, melyet az európai kultura a feketék országában lázas izgatottsággal folytat. A munka geographiai részének főfeladata a Kongó-medencze hydrographiájának megállapítása. Mi, hogy legalább fővonásokban nemsokára sikerülni fog, arról úgy a fiatal Kongó-állam ügybuzgósága, valamint az angol missionáriusok — kik közt különösen Grenfell tűnik ki — értelmes munkássága nyujt biztosítékot.

Berecz Antal.

Afrika új térképe.

(Spezial-Karte von Afrika im Massstab von 1 : 4.000.000 (10 Blatt), entworfen von Hermann Habenicht, bearbeitet von demselben, Bruno Domann und Dr. Richard Lüddecke. Gotha: Justus Perthes. 1885.)

A gothai Perthes czégnek folyóiratunkban is (XIII. k. 1885. 365 l.) jelzett százéves jubileuma alkalmából jelent meg az e sorok élén bemutatott kartographiai mű első füzete. Jelenleg már három füzet fekszik előttünk az összesen öt füzetre terjedő vállalatból.

A Habenicht által tervezett mű nemcsak fontos és igen hasznos, hanem egyszersmind igen érdekes is. Napjainkban Afrika megismerése rohamosan halad, s igen találóan mondja H. Wichmann, a Petermann's Mitteilungen egyik szerkesztője az ezen műhöz írt előszavában: »Egyetlen korban sem volt annyira igazolt a régi közmondás »Semper aliquid novi ex Africa« mint jelenleg, midőn azon földrész, mely a legrégibb műveltséget létrehozta, de melynek mostan a legnagyobb szüksége van az európai kultura befolyására, a legélénkebb érdeklődését ébreszté fel a művelt világ összes köreinek.« Mondhatni naponként érkeznek a legfontosabb hirek, — főleg Közép-Afrikából, mely most valóságos ostrom alá van véve, — melyek mind jobban-jobban töltik ki azon ürt, mely még Afrika térképén éktelenkedik. A Stanley által adott lökés nem veszítette el erejét, s maholnap a »fekete földrész« egészen kibontakozik a homályba borító fátyolból. És épen ezen körülmények teszik oly érdekessé e vállalatot. A naponként érkező tudósítások napról-napra szükségessé teszik az illető vidékről alkotott térkép megváltoztatását, mi igaz némelykor látszólag igen csekély, de nem

egyszer első pillanatra is szembeötlő. Ilyen viszonyok közt a jelen térképet épen nem mondhatni tökéletesnek, hiszen az előbbiekből önként következik, hogy ez is meg fog változni. Azt mondhatná valaki erre, hogy így fölösleges munka volt, vagy legalább is időelőtti, melynek az ember nem sok hasznát veheti, s pár hét mulva a könyvtár porában a feledés örvényébe merül. Pedig az illető nagyon csalódnék, mert a mű érdekessége tudományos becsű. Igaz ugyan, hogy mihamar elévülnek egyes részletei, de e részben is megmarad a történelmi becse, mely nagy szabásánál fogva évek mulva is fontossá teszi e művet. Fontossá pedig azért, mert sokkal könnyebben és czélszerűbben használható, mint a folyóiratokban, utazási munkákban közölt vázlatos, néha részletes, de mindig kisebb vidéket felölelő térképek, melyeknél azon nagy nehézség van, hogy a hány annyiféle mérték alapján készült. Ellenben ezen térkép egyöntetűen nyujtván egyszerre az eddigi eredmények végértékét — természetesen csak a tudományos becsűeket — az ismeretek jelen állásáról világos és a körülményekhez képest hű képet nyujt. Ezen értéke a jövőre is megmarad, a jelenre nézve pedig megbecsülhetetlen. Ugy a tudós, ki a szaklapok közleményeiből tanulmányozza azon buzgó kutatások eredményét, melyek Afrika bensőjét felderíteni czélúl tűzték, mint a művelt közönség, mely a hirlapok hasábjain gyakran talál érdekes tudósításokat a bátor utazók sikereiről, — haszonnal szemlélheti e térképet, melynek segítségével könnyen tájékoztathatja magát, s megitélheti, hogy az illető jelentés mily értékkel bir. És igen könnyű lesz a térképen a téves jelzéseket megjelölni s a még hiányzókat kipótolni. Ezek teszik főleg becsessé a vállalatot. Lehetővé teszi mindezeket azon aránylag nagy mérv, mely szerint készül a térkép. Egész Afrikáról ily nagy mérvű térkép nem sok van. Közönségesen a fali térképek a legnagyobbak, de ezek egészen más szempont alá esnek, s össze sem hasonlíthatók a spezial-térképekkel. Van ugyan ennél nagyobb is egy pár; így pl. a R. de Lamoy de Bissy-féle Carte d'Afrique, 1:2.000,000, mely szintén most van készülőben; nagyobb mérvű, de csak Közép-Afrika egy részét öleli fel az E. Ravenstein térképe Map of Eastern Equatorial Africa, 1:1.000,000 (szintén még folyamatban). Megemlítjük még itt a régibb Chavanne-féle Karte von Central-Afrika, 1:5.000,000 mérték szerint (1880-ban jelent meg) továbbá R. Kiepert térképét: Carte du Bassin du Congo 1:4.000,000.

A térkép 10 lapon jelenik meg, s miként Habenicht elő-

szavában ki is emeli, lehetőségig ugy vannak az egyes lapok beosztva, hogy a természetes határoknak és a talajalakulások csoportosulásának megfeleljenek. S mondhatjuk, hogy ez igen szerencsésen el van érve, miként az az egyes lapoknak már elnevezéseik után gyanítható kiterjedésükből is látható:

Sektion 1. West-Sahara.
» 2. Central-Sahara.
» 3. Egypten.
» 4. West-Sudan.
» 5. Central-Sudan.
» 6. Abessinien.
» 7. Congo.
» 8. Seen-Gebiet.
» 9. Capland.
» 10. Delagoa-Bai.

Az elmésen összeállított térkép egy felfordított L-hez hasonlít, mert míg felül két sorban 3–3 lap csatlakozik (t. i. 1. 2. 3. és alatta 4. 5. 6.), addig alól ismét két sorban 2—2 (t. i. 7. 8. az 5 és 6 alatt, legalól pedig 9. 10.). Ily módon vált lehetővé az egyes lapok beosztása, hogy a természeti viszonyoknak megfeleljenek.

A kivitelnél fősuly a physikai sajátságokra van fektetve, mint a mely nem csak a szerves élet fejlődésére, hanem a gyarmatosítási, közlekedési és kereskedelmi tekintetben is első rendű fontossággal bir. Élénken vannak ezért jelezve a folyók, wadi-k (időszakos folyammedrek), hegyek (barna elmosással), erdőségek és művelhető vidékek (zöld), mezőségek időszakos növényzettel (barnás), homokpuszták (sárga) és a hammada és serir vagyis köves, puszta fennföldek (lehér-alap); ugyszintén világosan vannak feltűntetve az útak, vasútak és határok is. A fontosabb közlekedési és kereskedelmi momentumok szintén jelezve vannak, így pl. a gőzhajók útvonalai, vasútak, telegraph-vonalak és kabelek, kereskedelmi útak, consulatusok, kereskedelmi telepek (factoria), missio-állomások stb. — Az útazók útvonalai, (route) lehetőségig teljesen jelezve vannak; csupán az ismeretesebb vidékeken, mint Egyiptom, Algir, Kapföld, Oranje köztársaság, Transvaal, vannak csak a legfontosabbak feltűntetve; továbbá a kétes értékűek és a be nem illeszthetők, a későbbi utazók pontosabb adataival össze nem egyeztethetők szintén mellőzve vannak. Mindezen elveket Habenicht előszavában előrebocsátja, a miként az egyes lapok mutatják, sikeresen keresztül is vannak vive. Kifogás alá eshetik ugyan némi részben a hegy-jelzés,

mely kissé elmosódott némely helyeken, hol a kulturföld zöld jelzése a hegyekre is kiterjeszkedik, s különösen hol — mint Algirban — a sürű topographiai jelzések is fedik; ilyen helyeken a plastika nem válik eléggé ki. Igaz ugyan, hogy az élesebb jelzés vagy önkényes plastikát mutatott volna fel, vagy pedig a részletek hátrányára lett volna, a mi pedig ily spezial-térképeknél a legfontosabb. Különben ez csak némely helyeken vehető észre és ott is — mint mondók — inkább másodlagos, külső okok folytán. — Továbbá az utazók útvonalainak jelzése nehézkes egy kissé, a mi különben nem csoda, mert ily sok különböző útvonal jelzésére egymástól élesen különböző jeleket alkalmazni nagyon nehéz, annyival inkább, mert ezek nincsenek színezve, hanem csupán fekete vonalokkal és jegyekkel tüntetve fel.

Ethnographiai anyag nem sok van fel használva. Egyes helyeken ott találjuk ugyan a székelő lakosság nevét; továbbá a benszülött államok sejtőleges határai is jelezvék, — a minek nem csekély ethnographiai értéke van. Részletesebb ethnographicus jelzések nem is voltak tervbe véve, s tekintve hogy így is rendkívül sok a jelzés, csak helyeselhetjük, mert az igen könnyen zavarólag hathatott volna. — Részletesen jelezve vannak azonban a gyarmatosítás eredményei, azaz az európai hatalmak partvidéki gyarmatai, a dél-afrikai tartományok, a Kongó-állam s az itteni szabad-kereskedelmi terület, úgyszintén az éjszak-afrikai államok is. Mindezek különböző színekkel jelezve világosan felismerhetők.

Az európai államok gyarmatainál mindig az illető hivatalos elnevezések vannak használva; egyébütt a hangzási irásmód, azaz a mint kimondás után német irásmódon lehet leírni a neveket. Természetes, hogy ilyen dologban teljes hibátlanság nem képzelhető, s így itt is igen sok hiba lehet, lehet — mondjuk — mert ki tudná megmondani mi a helyes?!

Mielőtt az egyes lapokra térnénk át, megemlítjük, hogy azok nagysága 50 cm. magas, 63 cm. hosszú.

A megjelent 3 füzet tartalma következő:

I. füzet. Előszó H. Wichmanntól és a térkép tervezetéről H. Habenichttől.

Sektion West-Sahara (1) és megjegyzések B. Domanntól.

Sektion Central-Sudan (5) és megjegyzések H. Habenichttől.

II. füzet. Sektion Egypten (3) és megjegyzések H. Habenichttől.

Sektion Capland (9) és megjegyzések Dr. R. Lüddecketől.

III. füzet. Sektion Central-Sahara (2) és megjegyzések B. Domanntól.

Sektion Congo (7) és megjegyzések H. Habenichttől.

Miután — mint többször említők — az utazóktól naponta jönnek a tudósítások, melyek a térképet is megváltoztatják a pontosság hitelesítése kedveért minden térképen jelezve van a hónap, melyben az befejeztetett. Továbbá minden lap mellé van adva egy félív (4°), melyen az illető lapot rajzoló szerző a fontosabb cartographiai mozzanatokról, így a forrásokról, külön véleményekről stb. tudósít.

Sektion 1. West-Sahara (1885. Aug.) E lap magában foglalja a continens északnyugati szegletét; és pedig a tengerpartot kezdve a nyugati parton az é. sz. 18° 55'-nél (a Blanco foktól délre) egészen az északi part k. h. 2° 15' (Gr.)-ig, azaz Algirtól kissé keletre. A benföldet délen Timbuktu közeléig, keleten pedig az Ahaggar fensíkot átmetszve foglalja magában. Madeira és a Canari szigetek szintén ábrázolva vannak. Magában foglalja tehát a lap a Sahara nyugati felét, azt, mely leginkább megérdemli a sivatag nevét. Ez által egységes képet nyujt, melyet csak Algir megszakítása zavar egy kissé. Az egész nagy területen — eltekintve Marokko és Algir egy pár kisebb folyójától — mondhatni egyetlen állandó folyóvíz sincsen. Vannak azonban annál hatalmasabb vadik, melyek részint az Atlanti oczeánba — Draa, — részint a vizetlen sivatagokba — Saura — viszik időnként a kevés vizet — többnyire mint meder vizet — a mit nagy néha nyernek Ezen vadik környékén vannak oázok, hol állandó tenyészetű kultur-földek vannak. Máskülönben az egész területen csupán Marokko és Algir északi részein található kulturföld; egyebütt időszakos növényzet, homok-puszta és kietlen sivatag jellemzi a tájat.

Sektion 2. Central-Sahara (1885. Nov.). Magában foglalja a continens északi partvidékének középrészét Algirtől kezdve Alexandriáig; nyugaton az Ahagyar-fensíktól kezdve keletre a Dachel oázig, délen Tibesti déli részeig terjed. A Földközi tenger szigetei közül Malta és Kreta esnek a lap keretén belül. Feltünő a sok hajó-út, melyek részint Alexandria, részint a Szuezi-csatorna (Port Said) felé irányulnak; csak a legfontosabbak vannak jelölve, s számuk mégis 17. — A Szahara keleti felé képezi azon földrajzi

egyedet, mely e lapnak úgyszólva alapmomentumát képezi. Nem azon Sahara már ez, mely az előbbi lapot jellemzé, s mely megfelel a Saharáról alkotott közönséges felfogásnak, mintha az teljesen lakatlan, sőt lakhatlan sivatag lenne, melyen csupán a caravan-útak szemete mutatja, hogy itt is járnak néha-néha emberek. A Sahara e részén is, (mely a Közép-Sahara nevet annyiban csakugyan megérdemli, hogy keleti oldalán a nyugatihoz hasonló sivatag terül el, mely ugyan kisebb terjedelmű mint a két másik bármelyike; ez a Libyai sivatag, melyet némelyek nem számítanak a Saharához) európai viszonyokhoz képest ugyan óriási pusztaságok, kietlen sivatagok terülnek el, de közbeszórtan számos zöldelő oazis van, melyek nagyszámú lakosságot fogadnak be. A számtalan kisebb oazis közül kiemelkedik nehány nagyobb, pl. Rhat, Murzuk, a Kufra-csoport, a classicus Sina (Jupiter Ammon), Tarafra és Dachel oazai. — A homok-puszták közül élesen kiválik a hatalmas Tibesti hegység, melynek legmagasabb csúcsai a Tusside 2100 és a Soso 2400 m. magasak. A Dachel oaztól délre egészen üres a lap, — teljesen ismeretlen vidékek vannak itt, csupán a Kabeh-ból Siutba vezető út vonala látszik, melyen Browne 1793-ban utazott.

Sektion 3. Egypten (1885. Oct.). Az egész térképnek címlapja, melyen a topographiai és nyelvészeti jelek és röviditések s azok magyarázatai is adva vannak, a lap jobb, azaz keleti oldalán. — Afrikából Egyiptom van feltüntetve, és pedig Alexandriától Szuakinig (é. sz. 18° 51') az afrikai partvidék; a kontinens benseje pedig nyugaton a Dachelig oáz délen Berberig. Ázsiából a sinai félsziget, a syriai és az arab félsziget vörös-tengeri partvidéke. A Földközi-tengeren Cyprus szigete. A földrajzi egyedet tehát, mely e lapot elfoglalja Egyiptom és Nubia, illetőleg a Nilus alsó folyása képezi. — »Egyiptom kartographiai álláspontja még nem emelkedett azon fokra, — mondja Habenicht a mellékelt megjegyzésekben — melyet ezen földön az összes kultur-államok fontos érdekeinek szempontjából várni lehetne, és a mint a körülmények jelenleg állanak a legközelebbi jövőben is kevés kilátás van ezen bajok javítására. Nagyjában Cailliaud óta, tehát mintegy 60 éve, Egyiptom azon részében, melyről szó van, aránylag kevés történt« Ily körülmények között természetesen úgyszólva mi újat sem hoz térképünk, s csupán egygyel szaporodott az Egyiptomról létező számtalan térképek sora, melyeket oly jól ismerünk, s melyek a Nilus völgyének sajátos alkatánál fogva annyira bevéződtek emlé-

kezetünkbe. De azért, ha újat nem is ad e térkép, épen nem felesleges. Egyiptomról sok kisebb térkép jelent meg, de sok gyarló is van ám közte, míg ez úgy pontosságra, mint kiállításra a legjobbakkal versenyezhet. — Emeli becsét a vörös-tengeri hajó-útak jelzése, melyek közt ott van az osztrák-magyar Lloydé is (e lapon ugyan csak mint Oesterr. Ll. jelezve, míg az előbbin (2) mint Oesterr.-ung. Lloyd).

Sektion 5. Central-Sudan (1885. Juli). A kontinens területéből legnagyobb darabot foglal el, melynek csaknem központjára esik a Tsad-tó. A kis részlet, mely a tengerpartból beleesik, a Guineai öböl legbensőbb szögletét képezi az Jola de Fernando Pos-val. Maga a tengerpart, a Niger torkolatától a Cap S. Juantól a délre eső Corisco Bai-ig tart. A partvidék közepét az újabban annyit emlegetett Kamerun foglalja el. Az alapot a Tsad-tó medenczéje képezi. — Érdekes e lap annyiban, hogy Afrika négy legnevezetesebb vízrendszerének érintkezését és egymáshoz való viszonyát tünteti fel. Közbül fekszik — és ez egész terjedelmében előttünk van — a Tsad-tó vízrendszere, melyben maga a tó a lefolyás nélküli medenczének legmélyebb helyét foglalja el, 244 m. magasságban a tenger színe felett. A medencze egész terjedelmét nehéz pontosan meghatározni, mert észak felől mondhatni semmi csapadék sem jut folyóvizek alakjában a tóhoz. Magasságmérések még nincsenek kellő mennyiségben, hogy ilyen kérdésben dönthetnének. Valószínű azonban, hogy erre nagyobb kiterjedésű mint délfelé, s hogy a Tibesti gerinczéig tart. Ezt mutatja legalább a Bahar el Ghasal nevű óriási vadi, mely a Tsad-tó keleti szögletéig vezet, s mely a Tibesti déli oldalán levő számos kisebb vadik összefutását képezi s ÉK.-ről irányúl a tóhoz. A medenczére fontosabb két más kiöblösödés; egyik nyugot felé fordúl, s itten a Komadugu Vaube név alatt egyesült számos kisebb folyók medrében fut le a víz, hogy fennebbi név alatt Bosszonál a Tsadba ömöljék. A vízrendszernek csupán kisebb részletei ismeretesek Barth és Baikie utazásai nyomán. A Kano és Katsena körüli forrásvidék igen közel esik a Niger nehány kisebb mellékfolyójáéval. A másik kiöblösödés délkeletre irányúl és itt a nagy területről összefolyó vizek a Sári-ban egyesülve ömlenek — hatalmas deltát képezve — a Tsad déli részébe. A nagy kiterjedésű folyamrendszer szintén nagyrészt ismeretlen, csupán bizonytalan — a benszülöttektől nyert — értesülések alapján van ábrázolva. A Tsad-medencze e két öblét elválasztja egymástól a Niger

legnagyobb mellékfolyójának, a Benuë-nak folyamrendszere. Keleten az Adamana hegyeiből eredve — honnan a Sári is nyer egy mellékfolyót, a Logonet — Lokodjánál ömlik a Benuë a Nigerbe. A Benuë ugyan nagyrészt ismeretes, de épen a legérdekesebb részen a Sári felől, hol a Benuë egyik mellékfolyója a Kebbi az, a Logonetól alig 10 km.-nyire kezdődő hosszúkás Tuburi tóból veszi eredetét, — még igen hiányosan ismert. — A Sári vidékétől délre a Kongó medenczéje terül el, honnan számos, még ismeretlen mellékfolyót nyer a Kongó. Némileg ismeretes a Liboko, melyen Grenfell 1885-ben hatolt fel. Ismeretesebb a forrásvidék, mely a Dar Fertit, Golo, Bongo, Digga és Nyam-nyam hegyeiben a Bahar el Gasal forrásvidékével érintkezik. E részen a még problematicus vízrendszer a Wauters hypothesise szerint van szerkesztve, mely elveti Junker állítását, mintha az Uelle a Sári felső része lenne, s e helyett az Uelle-t azonosítja a Libokoval. — Végül keleteu a Nilus vízrendszeréhez tartozó Bahar el Arab és Bahar el Gasal forrás-vidékei vannak. — Megemlítjük még a folyamrendszerekkel kapcsolatosan, hogy a kongó-medenczei szabad kereskedelmi terület határa a (sejtőleges) vízválasztón vonul, mely a Kongó folyamrendszerét a Sáritól és a Bahar el Gasaltól elválasztja. A hol a vázolt folyamrendszerek elterülnek a talaj termékeny; ellenben a hol — mint a Tsadtól északra — legfölebb csak vadik húzódnak el terméketlen, vagy legjobb esetben is csak időszakos növényzet található, — ez utóbbi a magasabb helyeken és vadik körül.

Sektion 7. Kongó (1885. Nov.). A legérdekesebb lap mint színhelye a legtömegesebb és legbuzgóbb utazások és kutatásoknak. A partvidék a S. Juan foktól északon, a d. sz. 16° 22′-ig — Mosszamedesztől délre — terjed, hol az Ogove torkolata, illetve a Lopez fok és a Negro fok között homorú ívet képez a partvonal. Keleten a Moëro tóig terjed az ábrázolt terület; a tó maga ugyan nem esnék bele, de azért rajzolva van, sőt a Bangveolo és Tanganyika tavak nyugoti oldalai is, hogy a Kongó egész terjedelmében látható legyen egy lapon, mivel ennek medenczéje (voltaképen csak déli fele) képezi az alap-egyedet. — Azonnal feltünik a hatalmas Kongó óriási ívjével. A Luapula kilépését a Bangueoloból véve a Kongó kezdetének mi a d. sz. 12° alatt van, 16 szélességi foknál nagyobb határok között teszi meg a Kongó ezen íves kanyarodást, s a d. sz. 6° alatt tehát a középtájon önti tetemes víztömegét a tengerbe. Az óriási medenczének,

mely a Kongó egész vízrendszerét befogadja, csak déli része van lapunkon ábrázolva, az északi az előbbi lapon, a keleti rész pedig, a nagy tavak vidékén, a 8. lapon lesz ábrázolva. A Musszombo tóból eredő Kvansza s még nehány kisebb parti folyón kivül a d. sz. 12°-tól kezdve észak felé az egész terület a Kongó medenczéjének déli oldalához tartozik. Tekintélyes folyók erednek itt a d. sz. 10°—12° között levő főforrás vidéken; így nyugatról keletre a Kvango Kvilu, Loango vagy Tenda, Kasszai vagy Szaire, Lulua, Szankurru vagy Lubilas, melyek a Kasszai nevet tartva meg egyesülnek s részint Kvanál, részint pedig az elágazó Mfini segélyével a II. Lipót és Mantumba tavakon át Ngambe közelében ömlenek a Kongóba. Odább keletre ugyanazon szélességi fokok között erednek még a Lomami, Luburi, Lualaba, Lufira, melyek egyenként vagy összeömölve szakadnak a Kongóba. Itt megkezdődik már a tó-vidék A Lualaba a kisebb tavaknak egész füzérjén fut keresztül, milyenek a Lohemba, Upämba, Kasszali, Kovamba, Kahando, Ahimbe, Bembe, Szivambo, s a Luapulaval egyesülve ömlik a Landsi tóba, melyen túl is megtartja míg — mint a Kongó főága a Lualaba nevet. Keletről a nagy tavakból jönnek szintén bővízü mellékfolyók. Igy a Bangveoloból a már említett Luapula, mely a Lualabaval versenyez a főág dicsőségeért; keresztül foly a Moëro vagy Mkata tón s úgy egyesül a Lualabával. Odább északon a Tanganyika egykor annyit vitatott lefolyása a Lukuga, mely szintén a Landsi tóba vezet. — A déli sz. 4°-nál úgy látszik egy második forrásvidék kezdődik, melyben erednének a Buruki, Juelemba, Mai Lulango többszörösen összefont vizei, de a melyekről semmi részletes adatunk nincs. Itt egy nagy puszta folt mutatkozik a térképen, a Kongó csaknem egész félkört alkotó ívének közében. — Igen sok érdekes dolog mutatkozik a folyamrendszer körében, melyekre azonban itt nem terjeszkedhetünk ki. Csupán egy párt említünk fel a fontosabbak közül. Egyike a legnevezetesebbeknek a Dilola-tó mocsáros vidéke, mely annyival is inkább érdekel minket, mert Magyar László járt e vidéken először (1851.) s csak 4 év mulva Livingstone (1855.) és majdnem 20 év mulva ez után Cameron (1874—5.) Fontos e vidék azért, mert itt bifureatio van a Kongó vízrendszere és a Zambeszi vízrendszere között. A nagyterjedelmü mocsarat átszelő Lotembva-folyó ugyanis egyfelől a Kasszaiba, a Kongó már említett mellékfolyójába, másfelől az itt még Liba-nak nevezett

Zambesibe viszi vízét. — Másik felötlő dolog a déli mellék-folyók párhuzamossága; különösen azok, melyek a Kasszaiban egyesülnek a d. sz. 8°—10° között bámulatos szabályossággal folynak délről északra; odább északon azután az egész medencze nyugoti hajlása következtében ezek is nyugotra térnek.

Talán mondanunk is felesleges, hogy igen sok eltérés van e lapon az ugyanezen vidékről készitett régibb térképekhez képest. Igy Chavanne már említett térképe csaknem egészen elavultnak mondható. Különösen érdekes e részben az összehasonlítás a R. Kiepert térképével, melyre maga Habenicht figyelmeztet. Kiepert térképe a Carte du Bassin du Congo mintegy nyolcz hóval előbb jelent meg. (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. XX. Bd. 1885. Taf. I.) és még is jelentékeny különbségek mutatkoznak a kettő között, a mi »fogalmat nyujt — mondja Habenicht — a változások keretéről és gyorsaságáról, melyeknek ezen vidék térképe az újabb felfedezések vagy ismeretes részek pontosabb felvétele folytán folyton alá van vetve.« Hosszas lenne a különbségek pontos felsorolása, csupán egy pár szembetünőbbre figyelmeztetünk Igy a Moëro és II. Lipót tavak, a Kongó középfolyása, a Kasszai stb. mutatnak lényeges változásokat. — Felemlítendő még, hogy a medencze déli oldalán az 1000 m. magasságú isohyps-vonal jelezve van, a mi természetesen csak hozzávetőleg van feltéve, mert hiszen a kellő számú mérések hiányoznak. Igy is azonban nagyban emeli a hypsometriai benyomást, s főleg abban rejlik jelentősége, hogy a főforrásvidékek határait jelzi. Továbbá fontos ez ezért is, mert tapasztalás szerint az 1000 m. vagy ennél magasabb vidékek climája a legalkalmasabb a letelepedésre, itt ez relativ egészségesnek mondható. — A Kongó medenczéje egészen a müvelhető vidék körébe tartozik. Délen a Zambesi nyugoti oldalán, továbbá a tengerpart mentén egész St. Poolo de Loandaig terülnek el egyes vidékek, melyek csak időszakos növényzetet viselnek.

Sektion 9. Capland (1885 Oct.). A d. sz. 16° 22′-től kezdve Afrika egész délnyugati vége van e lapon ábrázolva, úgy, hogy keleten a tengerpart a d. sz. 31° 20′-ig tart, fönnebb pedig a Zambeszi zon kanyarulata van ábrázolva, melynek csaknem központját képezi a Victoria vízesés. E lapot leginkább a német gyarmatosítási törekvések teszik érdekessé, melyek a Damara és Nama földön újabb időben lendületet vettek. Tekintve, hogy — legalább az eddigi adatok szerint — nem valami dús

növényzet borítja a vidéket, mely a Kalahari sivatag nyugoti oldalán vonúl el s csupán nehány kisebb terjedelmű völgy mutat föl állandó növényzetet, a minek oka az állandó folyóvizek hiánya (az egész vidéken a Kunenetől az Orangeig csupán wadik vannak), továbbá, hogy a tengerpart csaknem egész hosszában teljesen terméketlen, — tekintve mindezeket állandó gyarmatosításra nem sok kilátás lehet, s csupán faktoriák, kereskedelmi telepek alapításától lehet valamit várni. A Lüderitz-féle telep (Angra Pequena) csakugyan első sorban kereskedelmi. — A Kap-tartomány, Orange köztársaság gazdag topographiai ismeretekkel ábrázolvák, de ezek nagyrészt nem újak, s így ez alkalommal nem foglalkozunk velök bővebben. Úgyszintén a Kalahari sivatag és a Ngami tó lefolyás nélküli medenczéje is ismeretesebbek, semhogy bővebb ismertetésre szorulnának — habár a földrajzi alap-egyedet voltaképen ezek képezik.

Tömösváry Lajos.

Európa népességének egyenlőtlen szaporodásáról.

A »Rundschau für Geographie« 1886. februári füzetében Dr. Alwin Oppel Európa népességének szaporodásáról érdekes czikket közöl, melynek kivonatát a következőkben adjuk. Összefüggésben áll ez Dr. Vámbéry Ármin ez évi megnyitó beszéde tartalmával is, mely jelzi, hogy Európának túlnépesedése rohamosan emelkedve, óriási mérveket ölt s ez a megáradott néptenger lefolyást keres magának.

Hogy Európa népei általában növekednek, olyan tény, mint az, hogy szaporodásuk mértéke egyenkint különböző: gyors, mérsékelt vagy lassú. Ennek egyik oka a kivándorlásban keresendő, mely részint földrészünk egyes pontjai közt cserélkezik, részint a külső világrészek felé irányul. Bármennyire fontos is azt tudni, számadata olyan biztossággal még sem mutatható ki, mint a népmozgalom más ágaiban. Például a német birodalomnak 1884-ről szóló évkönyve adja a német kivándorlók számát, kik a német kikötők- vagy Antwerpenben szálltak hajóra 1871—1883 években és azt 1.165,706 lélekre becsüli. De ugyanez idő tartamára az északamerikai Unio 1.420,353-ra adja ezek számát; a $^1/_4$ milliónál tetemesebb különbség azt igazolja, hogy a kivándorlás statisztikája komolyan figyelembe nem vehető.

Biztosabb alapot szolgáltat a születések és halálozások kimutatása, melyet Oppel az utolsó 10 évről használt föl; noha itt is

némely esetekben egy évtizednél nagyobb, másokban annál kisebb átlag állt rendelkezésére. Oroszországra nézve még hiányosabb alapon dolgozhatott ennél is, holott épen annak a népe talán a leghelytállóbb Európában. A Balkán félsziget viszonyai még ennyit sem engedtek meg. A születések és halálozások száma, melynél a halva szülötteket levonta, törvényértékű eredményt adott, mely figyelmen kivül nem hagyható.

Az első eredmény az, hogy Európa majd minden részén a népesség szaporodása konstatálható és ide nemcsak ama népek sorozhatók, melyeknél (u. m. Nagy-Brittania, a Skandináv országok, Hollandia és a Németbirodalom) a halálozás nem éri utól a születések számát: hanem azok is, melyeknél csekély a szaporodás vagy épen folytonos a fogyás, mint Irlandban. Csak hazánk, Franczia-ország, meg Románia azok, hol egyes esetekben nagyobb halandóság tűnik föl, mint születés. Ez Franczia országban 1870-ben esett meg 103,000 lélek hijával, 1871-ben pedig 444,889 lélekkel, mi az első esetben a szülöttek 10·9%-a, a másodikban 53·8%-a. Ennek oka a háború volt. Magyarországon 1871-ben 42,085 lélek volt a veszteség (5·9%), 1872-ben 316,789 (49·2%), 1873-ban 8633 (1·3%). Ennek oka a kolerában keresendő. Romániában 1873-ban 227 lélek volt a fogyás, 1874-ben 2805 lélek ugyanazon alapon; az 1878-iki 583 hiány a háborúban leli okát. Ebből az látszik ki, hogy a fogyásnak mindíg meg volt a maga külső oka és nem kereshető a népek termékenysége apadásában.

A másik eredmény az, hogy rendes körülmények közt sem egyenlő bár a szaporodás százaléka, de erős ingadozást nem mutat. Hogy hajszál pontosságú legyen az összevetés, minden évben népszámlálásnak kellene lennie; de ennek hiányában Oppel úgy járt el, hogy minden évnek számadatát viszonyba hozta a szaporodással, pl. az 1874. évi létszámot a következő évi születésével. Ez kimutatja, hogy bizonyos néplétszám egy év alatt mennyi élő születéssel szaporodott, vagyis föltünteti a termékenység fokát. Ebből a főeredmény az, hogy földrészünk népessége általában véve bár egyenletesen szaporodik, de az egyes nemzetek termékenysége a következő:

		A több évi átlag:	A viszony ingadozása:
legkisebb	Dániában	3·17%	0·13%
»	Franczia országban	2·55 »	0·17 »
»	Belgiumban	3·34 »	0·18 »
»	Svédországban	3·06 »	0·21 »
»	Skócziában	3·50 »	0·23 »

magasabb Hollandiában	3·63%	0·26%
» Norvégiában	3·12 »	0·27 »
» Anglia-Walesben	3·57 »	0·27 »
» Irlandban	2·57 »	0·28 »
» Svájczban	3·08 »	0·32 »
még inkább a Német birodalomban	4·07 »	0·40 »
» » Itáliában	3·71 »	0·54 »
» » Ausztriában	3·98 »	0·60 »
legmagasabb Magyarországon	4·21 »	0·78 »

A termékenységi százaléknak ez összehasonlítása oda vezet, hogy a különböző fokú szaporodás okait föltüntesse. Első sorban arra mutat rá, hogy a születések mennyisége a létszámhoz viszonyítva a különböző népeknél nem egyforma. Igazolja e tételnek helyességét a termékenységi százalék az utolsó 10—15 év alapján összeállítva; ez 1 millió lélekre nézve tesz

Magyarországon	4·21%-ot	vagyis	42,100 lelket
a Német birodalomban	4·07 »	»	40,700 »
Ausztriában	3·98 »	»	39,800 »
Itáliában	3·71 »	»	37,100 »
Hollandiában	3·63 »	»	36,300 »
Anglia és Walesben	3·57 »	»	35,708 »
Skócziában	3·50 »	»	35,000 »
Belgiumban	3·34 »	»	33,400 »
Dániában	3·17 »	»	31,700 »
Norvégiában	3·12 »	»	31,200 »
Svájczban	3·08 »	»	30,800 »
Irlandban	2·57 »	»	25,700 »
Francziaországban	2·55 »	»	25,500 »

Már e viszonyításban nagy különbségek vannak kifejezve, melyek jelentékeny ingadozások okozói, kivált nagy népeknél. Ha például Franczia- és Németországot egymással szembe állítjuk, már ez 15,200 különbséget eredményez minden milliónál. Vagyis ha a német nemzet termékenysége csak akkora volna, mint a francziáé: akkor 45 millió lélek mellett csak 1.147,500 lenne az élő szülöttek száma, holott az 1.831,500-at tesz. És megfordítva Francziaországban a 38 millió léleknél a születéseknek 1.546,600-ra kellene szökkennie.

Ámbár fontos eredmény tudni a születések arányát, de nem volna a népszaporodás törvénye helyesen föltüntetve, ha figyelembe nem vennők az elhalálozottak számát az élve szülöttekéhez ará-

nyítva, mert a különböző népeknél az sem egyforma, sőt ingadozása még tetemesebb, mint a születésé. Ha tehát hasonló időközt (legalább 10 évet) vetve alapul, az élve születtek számát az elhaltakéhoz arányosítjuk, egy esztendőnek átlagos szaporodása a következő:

Norvégiában	44·7%	Németországban	30·8%
Anglia-Walesben	40·7 »	Irlandban	29·4 »
Svédországban	40·1 »	Svájczban	25·5 »
Skócziában	38·9 »	Itáliában	19·8 »
Dániában	37·7 »	Ausztriában	19·7 »
Hollandiában	32·8 »	Francziaországban	11·8 »
Belgiumban	31·4 »	Magyarországon	7·2 »

Mint látnivaló, e viszonyítás alapján az egyes nemzetek erős szaporodási különbözést mutatnak, mi természetesen összes létszámukra nagy befolyást gyakorol. Magyarország és Norvégia közt 37·5% a különbség. Ha hazánkban ez alapon a népesség Norvégia arányszáma szerint növekednék, annak 15 milliónyi (tényleg 16 mill.) népe évenkint 284,068 lélekkel szaporodnék, holott csak 45,756-tal növekszik.

A szaporodási százalék az egyes országokban egyes években meglehetős nagy ingadozást mutat, nagyobbat, mint a termékenységi viszonyszám. Igy Norvégiában 1879-ben 53%-kal haladta meg a születtek száma a holtakét; a veszteség Magyarországon 1871-ben 49·2%-ot, Francziaországban több mint 53%-ot tett. Mindazonáltal a különböző országok e tekintetben elütnek egymástól s a két véglet közti különbség így áll az évek figyelembe vételével:

		Maximum:		Minimum:	
Svájczban	3·3%	26·7%	(1874. 1877.)	23·4%	(1873.)
Dániában	6·7 »	42·4 »	(1877.)	35·7 »	(1880.)
Anglia-Walesben	8·5 »	44·2 »	(1881.)	35·7 »	(1875.)
A Német birodalomban	8·6 »	34·0 »	(1876.)	25·4 »	(1872.)
Skócziában	8·9 »	42·7 »	(1882.)	33·8 »	(1875.)
Svédországban	10·9 »	45·8 »	(1872.)	34·9%	(1874. 1875.)
Belgiumban	11·0 »	37·0 »	(1877.)	26·0%	(1880.)
Francziaországban *	11·4 »	18·1 »	(1874.)	6·7 »	(1880.)
Norvégiában	13·6 »	53·0 »	(1879.)	39·4 »	(1875.)
Irlandban	15·1 »	34·8 »	(1874.)	19·7 »	(1880.)
Itáliában	17·4 »	26·4 »	(1875.)	9·0 »	(1880.)
Hollandiában	22·9 »	39·5 »	(1877.)	16·6 »	(1871.)
Ausztriában	24·5 »	26·4 »	(1875.)	1·9 »	(1873.)
Magyarországon	71·3 »	22·1 »	(1880.)	49·2 »	(1873.)

* Itt az 1870—1871. évek figyelmen kivül maradtak.

E számok figyelemre méltó eredményeket adnak. Igy például Észak- és Középeurópára esnek a legkisebb halandósági százalékok, mint a Skandináv országok, Nagy-Brittania és Holland-Belgiumra. Dél és délnyugat felé határozott fogyatkozás üti föl magát, mint Svájcz, Ausztria, Itália, Magyar- és Francziaországban. Hogy valamennyi nemzetnél egy és ugyanazon év különösen termékeny lett volna, nem állíthatni. Az szintén fölötlő, hogy némely nemzeteknél sem a maximalis, sem a minimalis százalék tételét bizonyos szám túl nem lépi: a halandóság tehát biztos határok közt mozog. Az említett északi országoknál soha sem sülyed a szaporodás oda, hol a déli országoknak e nembeli maximuma van. A Német-birodalom ellenben ezek közt közép-fekvésénél fogva közepes állást is foglal el.

Kivonhatni a fölsorolt tényekből a következtetést, hogy a különböző népek évi termékenységének adatai, melyek idő folytán, mint fönnebb látható, kevés ingadozást szenvedtek; valamint az évi élve szülötteknek az elhaltak fölött túláradó száma, mely már azonban szabálytalanabb összegeket ad, nem nyugszik a véletlenen, hanem az illető népek tulajdonságain, melyek Európa népisméjére nézve állandó törvények értékére tarthatnak számot. És ezt annál is inkább föl kell venni, mert a nagyobb ingadozásnak, mely némely népeknél előtérbe lép, minden egyes esetben magyarázatát rendkivüli események adják meg, u. m. háborúk, járványok. Ha tehát jogosúlt az állítás, hogy törvényszerű a termékenység és szaporodás: fölmerül a kérdés, vajon a népek jellemvonása-e az, vagy a klima hatása, vagy a gazdasági viszonyok következése, vagy épen mind e tények összemunkálása? Igéri Oppel, hogy e kérdésre még visszatér, de egyelőre még félreteszi, mivel a statisztikai adatok összehasonlításából kivont eredményeknek még nem ért a végökre.

Ha a brutto termékenység átlagos százalékait a netto szaporodásái mellé tesszük, ebből az a fontos körülmény jön ki, hogy a valódi szaporodásra nézve egyik sem irányadó egyedül; lehet t. i. az eset, hogy valamely nép magas születési átlagot mutat, mint pl. Magyarország 4·21%-kal, és mégis csekély a szaporulata, — ellenben egy másik mérsékelt születési számadat mellett gyors progressziójú emelkedést mutat, mint Norvégia vagy Svédország. Sőt inkább a szaporodásnak kettős viszonya az élve szülöttek számához, valamint az utóbbiaknak az összes lélekszámhoz az a kulcs, mely eredményre vezet és melyet úgy kell tekintenünk, mint az első és statisztikailag igazolható okot az európai államok népének

különbözően erős szaporodása körül. E viszony körülbelül következőkép formulázható: Nagy termékenység és csekély halandóság föltételezik az aránylag legerősebb szaporodást; mérsékelt termékenység és csekély halandóság erős növekedést eredményeznek; nagy termékenység és erős halálozás igen mérsékelt vagy épen csekély szaporulatot okoznak, mérsékelt termékenység és mérsékelt halandóság mérsékelt szaporodásnak az okozói; végre csekély termékenység és nagy halandóság egészen jelentéktelen szaporodást mutatnak föl következményül. Találunk pedig példákat a fölsorolt módozatok valamennyiére és a következő táblázat fölvilágosítást nyujt erre vonatkozólag:

Az ország neve.	A megfigyelés éve.	Az élve szülöttek viszonya a nemzet összes lélekszámához.	A szaporodás aránya az élve szülöttekhez viszonyítva.
Anglia-Wales	1871—82	3·57%	40·7%
Norvégia	1872—82	3·12 »	44·7 »
Skóczia	1871—82	3·50 »	38·9 »
Németország	1871—82	4·07 »	30·5 »
Svédország	1870—81	3·06 »	40·1 »
Dánia	1867—80	3·17 »	37·7 »
Hollandia	1869—80	3·63 »	32·8 »
Belgium	1871—81	3·34 »	31·4 »
Ausztria	1869—81	3·98 »	19·7 »
Itália	1871—82	3·71 »	19·8 »
Svájcz	1870—81	3·08 »	25·5 »
Irland	1871—82	2·57 »	29·4 »
Magyarország	1869—81 *	4·21 »	7·2 »
Francziaország	1872—82	2·55 »	11·8 »

E százalék értékeknek haszonvehetősége kettősnek igérkezik. Először az ethnographia veheti hasznát, mert általa a népmozgalom faktorai közelebbi meghatározást nyernek és azok törvényszerűsége igazolást kap. Másodszor használható a statisztikára, sőt némi tekintetben a nemzet gazdaságra nézve is, mert segítségével egy adott szám alapján, a kivándorlástól eltekintve, nem csekély fokú biztosság és könnyűséggel lehet kitalálni valamely nép szaporodásának haladását.

Hanusz István.

* Az 1878-ik év hijával.

A víz fogyása az aral-kaszpii lapályon.

Jadrinczev N. az utolsó száz év térképeinek összehasonlítása alapján arra az érdekes eredményre jutott, hogy az Ob és Irtys közti lapályon a tavak vize egyre fogy. A geographiai szempontból fontos tény constatálására főleg a Csanii-tó s a vele összefüggött tavak vizsgálata szolgáltatott alkalmat.

Ugyanis Remizov bojárfi 1701 ben Tobalszk városában készült rajzkönyvében a Csanii mint kerülék alakú nagy szigetektől behintett, víz borította térség szerepel. Négy folyó szakad bele, u. m. a Karaszuk, Bagan, Csuliim és Kargat. Közelében csak a Szartlan és a Tandovo vannak önálló tavak gyanánt feltüntetve. A táborkar levéltárában felkutatott és 1765-ik évben kiállított térképen a Csanii terjedelmes, négyszögletes medenczét alkot, melyen Pallas szerint hetven sziget található. A Nagy-Abiiskan tóval a Csaniit, a Malaka tó több ága köti össze; délen a Kis-Abiiskan tavat képező négy kisebb tóval áll kapcsolatban.

A kérdéses vízterületnek pontos térképét nyujtja az 1786 évi, melynek czime: »A koliivani kormányzóság általános térképe, egy hüvelykre tíz versztet számítva.« Készítette Kacska tábornok. Ha ezt a térképet összehasonlitjuk a maival, kitünik, hogy száz év előtt a tó keleti partjain nem voltak meg a mai öblök és beágazások, a Tandovo és Szartlan tavak jóval közelebb feküdtek és rövidebb ágakkal voltak hozzáfüzve. Az északi parton nem szerepeltek a mai öblök, sem a párhuzamos szigetek. A déli parton a mai külön álló Tarkul-tó mint egyszerü öböl figurált. Legnagyobb változás érte a Csanii tó nyugati oldalát, továbbá a Malaka, Kis és Nagy-Abiiskán meg a Szumii-Csebaklii tavakat. Ezek a tavak, melyek akkoriban meglehetősen tág medenczéket alkottak, mostanában ugyszólván nyomtalanul eltüntek a föld szinéről. Az 1206 □ verszt kiterjedésü Nagy-Abiiskánból alig maradt néhány igénytelen tavacska, a Kis-Abiiskánból nemkülönben. A Szumii-Csebaklii tócsoport száz év előtt majd oly nagy volt, mint a Csanii; ma csak a romjaik maradtak, s azok is kiszáradóban vannak.

A rendelkezésre álló térképek összehasonlításából kitünik, hogy a vizek eltünése s az eliszapodás leginkább nyugaton történt, délnyugatról észak-keletnek tartva, míg a keleti részen, hol folyókra bukkanunk, jelentéktelenebb. Sajátságos, hogy a keleti folyók megmaradtak, a mik

voltak, de azért a nyugati oldalon a tó mégis száradni kezdett. Megjegyzendő, hogy a nagy kiterjedésü aral-kaszpii lapályon, és főleg Nyugat-Szibiriában nemcsupán a Csanii-tavak kiszáradása tapasztalható. A tobolszki kormányzóság 1860. évi statistikai évkönyve arról tanuskodik, hogy csupán az egy isimi járásban több mint háromszáz tónak nyoma veszett. A Csanii tótól az Ob folyó irányában mindenütt nagy a panasz, hogy tavak enyésznek el. A Karaszuk és Burla tavaknál hasonló jelenség tapasztalható, mint a minőt a Csaniinál láttunk.

Még 1765-ben, az akkori térkép tanusága szerint, a Karaszuk és Burla tavak egymással összefüggő egészet képeztek; mostanában szét vannak szakítva, sőt a Burla tavak egyik nagy tagja, a Topolynoje nevü, nagyon is kezdi veszteni kiterjedését.

Hogy a Karaszuk és Burla tavak egykor összefüggtek, ezzel koránt sincs még kimerítve a nyugatszibiriai más tavak együvé tartozása.

A Burla tavaktól délnek esik a Kulundató, ettől délfelé a Kaszmala és Barnaul.

A Csanii meg a Burla és Karaszuk tavak közt szintén sok apró tavacskára bukkanunk. A Karaszuk és Csanii tócsoportok közt levő apró tavakat a Bagan és a Bagancsik folyók kötik össze. A Bagan és Bagancsik szeszélyes folyásának és útjának pontos ismerete felette fontos támaszt nyujthatna a következtetésnek; a nevezett folyóknak topographikus felvétele ugyanis sok helyütt nem felel meg a valónak. Nagyon gondolkodóba ejt az a körülmény, hogy a múlt századbeli térképeken a Bagan folyó olyannak van rajzolva, mely a Csanii tavakba folyik. Tekintve a kérdés bonyolult voltát, ez a felrajzolás lehetett hibás is, noha az sem valótlan színű, hogy a valóságnak teljesen megfelelt. Az utóbbi esetben a Kaszmalin, Barnaul, Burla, Karaszuk, Bagan és Csanii tavaknak folyók közvetítésével történt összefüggése világot vethet egy még korábbi geologiai időszakra és magyarázatát adhatja a nyugatszibiriai lapályon levő sok tó összefüggésének.

Lehetetlen nem utalni arra is, hogy a Csaniitól északra húzódnak a kainszki tócsoportok, azután következik a vaszjugani terjedelmes mocsár. Keletre vannak a tyukalini, tarai és isimi tavak, végre dél felé (az Araltó felé) igen sok tóra bukkanunk a pusztában, sőt Petropavlovszk és Omszk városok közt is volt ilyen összefüggő tócsoport, mely körülménynek köszönhető, hogy régente e tavak új összekötése által az Ob és Irtys összekapcsolását tervezték.

Az Araltótól északra a Csanii medenczéig levő területen találtató tavak fekvésének tanulmányozása, továbbá az ő viszonyuk a Burla, Kulunda és a többi, szinte az Altai lábánál fekvő tavakhoz, bizonyára útbaigazíthatna, hogy a valamikor létezett és a többször említett lapályon elterült aralszibiriai tenger mekkora kiterjedésű és határú volt.

Az a schema, mely szerint a Csanii és a környékebeli tavakban a víztömeg visszahuzódása történik, egyszersmind magyarázatot adhat a föld fokozatos száradásáról és az azt kisérő körülményekről. Ez a tünemény teljesen megegyez azzal, melyet Alenicziin is észrevett a troicze-cselyábini tavak flórájának és faunájának részletes vizsgálata alkalmával. A víztömegnek ilyetén visszavonulását régóta tapasztalták már a Kaszpi és Aral tavakon, s ugyanez észlelhető a Balkhas tavon is. Az aral-kaszpii lapály víztartói közt a legrégibb összekötő láncszemet épen a Balkhastó képezi. »Az a feltevés, hogy a Balkhastó összefüggött valamikor az Arallal, állattani kutatások alapján mindig megerősíthető« — irja Nikolyszkij, kit a nyugatszibiriai földrajzi társaság 1884-ben a Balkhastó átkutatásával megbízott.

A mi a Kaszpitót illeti, a történeti hagyomány és a folyók régi ágyának nyomai — péld. az Amu-derjáé — kétségtelenül bizonyítják, hogy a Kaszpi és Aral tavak egykor összefüggtek egymással. Midőn a Kaszpi vagy Aral tavak fokozatos eliszapodásáról olvasunk, ugyanazzal a tüneménynél találkozunk, melyre a Csanii tavak vizsgálatánál bukkantunk volt, t. i. öblök, zátonyok keletkeznek, az öblök önálló tavakká válnak stb. Az Aral »dengiz*«-nek — a mint nevezik — a kirgiz puszta más dengizeivel való egynemű volta, az akmolini pusztán levő dengizekig bezárólag, a tavak azonos sajátsága és a száradás egyforma tüneménye szintén a rokonság mellett bizonyítanak.

Ily módon, valamint az egynemű jellem nyilatkozása, úgy a térség helyrajzi fekvése is önként megnyitják az egykor létezett s az Uralt és Altait érintő aralkaszpii víztartó határait. A zoologusokra bízva e tavak állatvilágának a rokonság szempontjából való érdekes vizsgálatát, és a geologusoknak hagyva, hogy a rétegek fekvése alapján megállapítsák a szárazföld és tenger valószinü viszonyát a közeljövőt illetőleg, mégis ki kell jelentenünk, hogy az itt bemutatott nyomok segélyével is fogalmat szerezhetni a vizek

* Ebből lett a »tenger« szó.

következetes visszahúzódásának és a víztartók kiszáradásának jelleméről. Azok a különböző változások, melyek ez igénytelen száz év alatt érték a tavak körrajzát és határát, nyilván arra mutatnak, hogy valami világra szóló processus van most folyamatban, melynek ezideig csak néma nézői vagyunk.

Cs. L.

„Az európai nagy vízválasztó vonal magyarországi része."

E czím alatt Scholtz Albert úr tollából a »Földrajzi Közlemények« XIV. kötetének IV. füzetében egy értekezés jelent meg, melyben a többek közt a következők is foglaltatnak:

». . . A vízválasztó vonalnak tehát — bár kezdetben hihetetlennek lássék is — a Szolyiszko és Bástya közti mélyedésen kell átvonulni.« Továbbá, hogy: ». . . a tónak nincs tápláló patakja, sem lefolyása«, s hogy ». . . a Balti és Fekete-tenger vízkörnyékeit elválasztó vonalnak itt magán a Csorbai tavon kell átvonulnia, melynek vize ép oly kis fáradsággal volna a Vágba, mint a Poprádba lecsapolható« . . . »Itt nem hagyhatom említés nélkül — írja tovább — hogy a 35 hold kiterjedésű Csorbai tóban pisztráng nincsen, mivel nincs csergedező patak, mely beléje ömlik, sem nyílása, melyen a víz tovább folytathatná útját.«

Miután a nevezett czímű értekezés ezen idézett passusai nemcsak hogy meg nem egyeznek az igazsággal, de határozott ellentétben is állanak azzal, egyrészt a fontos földrajzi megvilágosítására, másrészt a tudomány érdekében felette szükségesnek tartom a következő helyreigazító soraimat e Közlemények tekintetes szerkesztőségéhez beküldeni, tisztelettel kérvén, azoknak a »Földrajzi Közlemények«-ben való szíves közzétételét.

A Csorbai tó szemmellátható befolyással nem tápláltatik ugyan, de vizét — tekintetbe véve az orographiai és hydrographiai helyi viszonyokat — valószínűleg a Bástya és Szolyiszkó hegyek közt elterülő völgyből, a Mlinicza-völgyből, nyeri. E völgyön fut le a tekintélyes Mlinicza-patak s feltehető, hogy ennek kristálytiszta vize, a talaj görelyei közt átszivárogván, táplálja a Csorbai tavat. A tó örökké friss és kristálytiszta vize s egyenletes magassága bizonyítják, hogy a tóból az elpárolgó

s a nyugati öblön mintegy 0·5 méter szélességű s 0·3—0·4 méter mélységű patakon át lefolyó tóvíz folytonosan újjal s frissel pótoltatik.

Tény tehát, hogy a befolyást szemmelláthatólag észre nem veszszük, de tény az is, hogy a Csorbai tó lefolyással bír s a lefolyó víz a tó északnyugati oldalán alákanyarogva a Poprádi-malomérbe, innen pedig a Poprád folyóba ömlik s így a Csorbai tó maga a Balti tenger vízkörnyékéhez tartozik s mi tényleges szerepe sincs a vízválasztó vonal megalkotásában.

Igy tehát az európai nagy vízválasztó vonal magyarországi részének a Magas-Tátra e vidékén végigvonuló része nem vonulhat keresztül a Csorbai tavon — mint azt Scholtz Albert úr állítja, mert az maga a Balti tenger vízkörnyékéhez tartozik, de nem vonulhat a »Bástya és Szolyiszkó közötti mélyedésen« sem, mert az itt, a Bástya északnyugati és a Szolyiszkó délkeleti meredek sziklaoldalaiból időszakonként fakadó erek a Mliniczába s ezekkel együtt a Mlinicza-patak maga is a Poprádba, így tehát a Balti tengerbe ömlik.

A Bástya és Szolyiszkó közötti mélyedésben, vagyis a Mlinicza-völgyben, a Mlinicza-patak vize által képezett »Fátyolzuhatag« felett, még 5 tengerszemet találunk: a 0·79 hektár kiterjedésű, sekély, de tisztavízű Szkok-tavat (1806 méter magasságban), a Hátsó-Bástya és Csorbai-csúcs közt fekvő Alsó- és Felső Zergetavakat, a Csorbai-csúcs és a Furkota-csúcs alatt elterülő Szent-Iványi-tavat, végre ettől északra még a kisded, csak nagy ritkán felolvadó Döller-tavat, melyek közül csakis a legelső — a Szkok-tó — bír látható lefolyással a mennyiben a Mlinicza-patak belőle nyeri eredetét.

Ezek után megállapíthatom, hogy az európai nagy vízválasztó vonal magyarországi részének a Magas-Tátra e vidékére eső részlete a Furkota-csúcstól kiindulva a Szolyiszkó gerinczén magán húzódik le a Csorbai tó felé, innen a Szolyiszkó és Bástya között, a Mlinicza-völgyet délnyugat felől elzáró s fenyővel borított morénagát legtetején a Bástya felé csap, honnan szelid lejtéssel a Csorbai tavat észak-északnyugat felől környező s vasuttöltésekre emlékeztető morénatorkolatokra ereszkedik s innen a »Gloriette«-épület alatt lefelé húzódik körülbelől ott, hol a tóból északnyugatra eső turfamezőkön erterülő mocsár, az u. n. »Vak-tó«, fekszik.

A »Vak-tó«-tól északnyugat felé csekély távolságban a »Zselezna voda« nevű ér ered, mely vizét már a Csorbai patakba, innen pedig a Fehér-Vágba s így a Fekete-tengerbe küldi. Ezen értől kelet felé folyik alá a Csorbai-tóból kiömlő patak a Poprádi malomérbe. A vízválasztó vonalnak e darabon tehát a két ér közé kell esnie, vagyis a Csorbai tótól a »Szmrekovicza« és Palenicza« erdőn, illetve réten, a Csorbai vasúti állomás felé vonulnia.

Valótlan Scholtz Albert úr azon állítása is, hogy a Csorbai tóban pisztráng nincsen, mert a Csorbai tónak halakkal való betelepítését 1880. év augusztus havában dr. Pelech János vitte véghez. E czélból ő a nevezett időben a Poprád vizéhez rándult s megkezdé abban a horgászatot. Sikerült 76 drb szép pisztrángot fognia, melyeket faedényben még az nap este a Csorbai tóhoz szállíttatott fel. A fogott pisztrángok közül 60 drb maradt életben, ezeket Ragályi Ferencz s két teherszállító ember társaságában dr. Pelech sajátkezűleg bocsátotta be a felséges tengerszembe, épen a József-menedékház előtt. A halak gyorsan és fürgén uszkáltak a tiszta vízben s jól látszottak magukat érezni új otthonukban. Később egy-két év mulva, szavahihető emberek állították azután, hogy a tóban pisztrángokat láttak uszkálni, mely körülmény dr. Pelechet meggyőzte munkája sikeréről s különösen a tó birtokosának, gömöri Szent-Iványi Józsefnek, intentiója folytán, ujabb munkához látott.

1883-ban még 5000 Szemlinget (Salmo salaz) telepített a tóba, s ezek életbenlétéről a tóparton különösen korán reggel sétálók győződhetnek meg, mert ilyenkor seregestől szoktak ezek a kristálytiszta vízben uszkálni s a tó sekélyebb helyen egészen közelről is megszemlélhetők. A vízből időnként fel-felcsapó hal ugyancsak erről bizonyít, de a legfényesebb jele, s tökéletesen elért eredménye a fáradozásnak mégis azon tény, hogy t. i. a telepen lakó erdővéd 1885 június elején a tóban egy pisztrángot lőtt, mely a tó tulajdonosa által sajátkezűleg megméretvén, kereken 5 régi fontot nyomott, s húsa, mely vastag szalonaréteggel vala körülnőve, kitünő ízű volt.

Ugyanazon év augusztus havának első felében pedig a tóban egy 2 fontos pisztráng fogatott, mely egy szellemes franczia felirattal dekorálva a tavat 1885. augusztus 15 én meglátogatott franczia vendégek nestorának, Lesseps Ferdinand grófnak prezentáltatott a házi úr, gömöri Szent-Iványi József által.

Lesseps a pisztrángot megette, a feliratott pedig elvitte magával emlékül.

A Mliniczapatakot nagy kár lenne a tóba vezetni, s ebben sem értek egyet Scholtz Albert úrral, ki a bevezetést indítványozza. Sokat vesztene ezáltal a gyönyörü tó, melynek egyik hatásos szépségét épen az teszi, hogy a 20 hectár területü s 20·70 m. mély tónak táplálkozása rejtve van a kutató szem előtt. A tó szelid csendesen nyugvó felszinét s igy tehát a szemlélőre ez irányban gyakorolt hatást nagyban rontaná a berohanó hegyi patak, épen úgy, miként azt a szomszéd poprádi tónál van alkalmunk látni, melynek — a havasi tavaknál megszokott — méltóság teljes nyugalmát a hullámokat s habot verő Jegespatak erősen megháborítja.

Haltenyésztési szempontból — a mint kimutattam — éppen nincs erre szükség.

Mihalik József.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

1. Expeditiók.

A Kamerun mögött fekvő belföldre igyekezett hatolni a mult év végén Dr. Schwarz Bernáth. Victoriából mintegy 40 bakviri teherhordóval indult útnak a Kamerun hegység termékeny lejtőjén át. Útitársa Prittwitz-Gaffron azonban lázas betegség miatt már Bakundu-bu-Nambeleből viszatért. Utazónk innen nagy őserdőkön át hatolt, melyekben sok gummifát s elefántot talált a benszülött főnökök kereskedelmi monopoliuma által eddig európaiak által elzárt vidékekre. A Kumba folyón át Bafonföldre ment, honnan jő a legtöbb elefántcsont, olaj s rabszolga a partokra. A vidék igen termékeny s egészséges, a lakosok (Bafarani) baromtenyésztéssel s földmüveléssel foglalkoznak. Meglátogatva két tekintélyes, több ezer lakossal biró várost: Kumbát s Kimendit s azután a Kalabar felső részéhez közel jutott. Ide azonban nem érkezhetett el, mivel ötszáz fegyveres Bafarani rabszolga támadta meg. Schwarz külön munkát ad ki expeditiójáról, melyben Rogozinszki térképének számos tévedését mutatja ki. Nézete szerint a Kamerun mögött fekvő vidék igen nagy fontosságu s méltó, hogy a németek gyarmatuk felvirágzása érdekében azt mielőbb birtokukba vegyék. Utazását a Kamerun hegységben letelepedett svédek nagyon előmozdították.

Gy.

A Togoföld benső részében a legtávolabbi pontot, Agomét 1884. november havában Dr. Zöller érte el. Azóta két katholikus missionáriusnak, Ménager s Lecron patereknek, sikerült azon túl is haladni Jobomen s Gatin át Adangbebe, mely 7—8000 lakosságu hely egy a Togo-tó északi részébe ömlő s az Atakpame mellett levő hegységekből ered. A vidéken minák laknak, kik a mult század felében menekültek ide Akkrából az ashantik elől. Ménager pater, a dahomeyi apostoli praefectura főnöke Agomeben találta fel az északi határát azon törpe bokrokból álló parti tenyészetnek, melyből csak egyes kokusz pálmák emelkednek ki, innen északra terjedelmes erdőségek vannak. A missionáriusok visszatérve Woba jutottak, a hasonnevű laguna északi partjára. A Togoföld bensejébe utazott el ujabban Krause Gottlieb Adolf, az ismert nyelvész s kutató.

Gy.

Kund és Tappenbeck német hadnagyok jan. 29-én érkeztek vissza Stanleypoolba a Kongó középső részének kikutatására szánt útjokból. Ők voltak az első utazók, kik a szárazföldön jártak. Mult év augusztus havában hagyva el Leopoldvillet, átmentek a Kvango, Kasszai és Szankura folyókon s egész Nyangveig hatoltak volna, ha a benszülöttekkel folytatott gyakori csatározásokban Kund meg nem sebesül. Szankuruig általában pusztaság a terület s csak a folyók mente termékeny, ezentúl Kebsz felé erdőség kezdődik. Egy folyónál mely Szankurun túl a Kasszaiba ömlik, csolnakokat készíttettek s azokon hajóztak vissza Stanleypoolba. *Gy.*

Flegel Róbert expeditiója, melyet a mult évben a német gyarmat-egylet hozott létre, hogy a Bonnë folyón a német kereskedelemnek utat nyisson, eredménytelen lett. Az angolok ugyanis egész csendben megelőzték őt. Még mielőtt megérkezett volna Flegel rendeltetése helyére, a Niger és Bonnë mindkét partját Jola városig sikerült 200 főnökkel kötött szerződés által oly módon biztosítani a maguk részére, hogy Flegel semmit sem vihetett ki. Az angol »Aequatorial African Company« még Flegel kis gőzösének kikötését is megtudta akadályozni. *Gy.*

II. Ethnographia.

Grönland keleti partvidékéről a legújabb dán expeditiók igen érdekes adatokat gyüjtöttek, különösen az eszkimókra vonatkozólag. 1884. őszén a 68°-tól délre eső keleti partvidéken összesen 548 eszkimó volt, kik közül 413 az északi, 135 a déli csoporthoz tar-

tozott s így az utóbbiak száma Graah látogatása óta jelentékenyen megapadt, bár sokan közülök a nyugati partra vándoroltak. A népesség közül 247 férfi s 301 nő volt; összesen 42 kajak, 33 umiák s 41 sátor szolgált tartózkodó helyül. Az északi csoportban levők az európaiakkal rendes összeköttetésben nem állanak s e primitiv népet Holm és Knutsen hosszas ott tartózkodásuk alatt részletesen tanulmányozva azt találták, hogy sokkal erőteljesebbek s életképesebbek, mint a délen s nyugaton lakó eszkimók, kik az európaikkal rendes összeköttetésben állanak. Határozott arczvonásaik vannak előrenyuló orral; nehánynál a pofacsontok is előre állanak s a szemek kissé ferdék. A hajak s szemek sötétbarna színűek, a bőr kékesfehér. Nehánynak szakálla is van, bár a fiatalok e szőrszálakat kitépdesik. A nők csaknem általában tätovirozzák magukat; a szemöldökök közt egy pár rövid vonás, egy az orrczimpa alatt s egy pár az állon rendes dolog. Többen a karokat, kezeket s lábakat is felékesítik apró, nagyobbrészt egyenes vonalakkal, mások pedig a mellet a csecsbimbók között. A férfiaknál a tätovirozás ritkább, de a karon van nehány kis vonás, melyről azt hiszik, hogy a halászatnál szerencsét hoz. Érdekes, hogy minden falu csak egy házból áll, mely rendesen $7^1/_2$—13 méter hosszú s 3·8 méter széles. Legtöbbnyire a tengerpart felé hajló dombra épitik oly módon, hogy a hátsó rész a földbe sülyed s a tető itt a talajjal egyenlő magasságban van. Szűk, 6—9 méter hosszúságú folyosó vezet a házba. A lakóhely a tetőt tartó oszlopok által elkülönítve osztatik fel minden család számára s minden ily ülő hely előtt lámpák függnek s mellette a víztartó s éjjeli edény állanak. Rendesen 10 család vagyis mintegy 50 személy lakik együtt. Nyárra azonban minden családnak külön sátora van kettős bőrből. A medvék rendesen jégzajláskor érkeznek. Ha télen történik ez, hóbarlangokba buvnak, a himek közel a parthoz a nőstények feljebb. Rendesen elbuvásuk előtt vadászszák őket, mivel ekkor kövérebbek; az emberektől rendesen félnek s így kutyák által tartóztatják fel őket. Az eszkimók lándzsát használnak ellenök, néha kést is, különösen a barlangokban, hol kevés ellenállást tanusítanak. Régebben vermeket is ástak számukra. A moschusbivalyok s iramszarvasok most már teljesen kipusztultak. Az eszkimók között valóságos államszervezet nincs, de a kiválóbbakat hallgatag elismerik főnöküknek s az ilyen fogadja a vendégeket, osztja ki a közös házban a tért, sőt a téli élelmet is. A nyári lakásban a vagyonközösségnek semmi nyoma nincs. Az asszony valódi szolga szerepet játszik. Rendesen

meztelenül, csak »zsadit« nevű uszónadrágszerű ruhadarabbal fedve ül a házban; eléggé tiszták, hajukat egy-egy gyöngyökkel ékített fonatba egyesítik. Büntettek ritkán fordulnak elő. A tolvajlás inkább boszúból ered, mint nyerészkedési vágyból. Veszekedések gyakoriak, s az ilyenek elintézése — az ismert gunydalok felhasználásával — néha évekig huzódik. A harmad vagy negyedizigleni rokonok kölcsönösen tartoznak egymást segíteni. A házasságot bármikor felbonthatják, különösen ha a nőnek nincs gyermeke. A terhesség ideje alatt a nőre különös gondot fordítanak; büvszert kell viselnie, hogy a születendő gyermek fiú legyen s télen dobpergés mellett tánczolnia kell, hogy mozogjon. A háziúr mellett különben a legkisebb fiúgyermekeknek is nagyobb tekintélye van, mint a család nős tagjainak. Otthon a gyermekek egész a 16 éves korig teljesen csupaszon járnak, ekkor kötik fel a »nadit«-ot, mely egyúttal a nősülés vagy férjhezmenetel idejét is jelöli. A kora nősüléssel kapcsolatban van az elválások gyakorisága. De azért mind családi életet élnek; utazóink csak egyetlen vén leányt láttak s ennek is voltak gyermekei. Két nejénél több egy eszkimónak sincs, de a gyermek száma igen nagy s ikrek is fordulnak elő. A magtalanság elég ok az elválásra, azonban az eszkimók rendesen szeretettel bánnak nejeikkel, bár az erkölcsösség nincs magos fokon, mit tanúsít az is, hogy barátok sokszor elcserélik nejeiket rövid vagy hosszabb időre s általában szokásban van a lámpaoltó játék, midőn a sötétben a két nem fesztelenül mulat. Öreg emberek ritkán láthatók, mondják, hogy ezeket, a gyógyíthatlan betegeket s őrülteket gykaran magukra hagyják, éhségnek vagy hidegnek kitéve vagy épen a tengerbe is dobják őket. A leggyakoribb betegségek a meghülés s a bőrbajok. A holttestet legtöbbnyire a tengerbe dobják, ha eltemetik, ülő helyzetbe teszik, s köveket raknak reá. A temetés a rokonok feladata. Éhség vagy ragályos bajok alkalmával, midőn egy házban több halott van, gyakran megtörténik, hogy a házat elhagyják a halottakkal. Az elhunyt nevét babonás félelemből soha sem említik, a hasonnevű tárgyaknak is új nevet adnak, de azután született gyermekek már megkaphatják az elhunyt nevét s így annak mintegy szellemi örökösei lesznek. A szellemidézés általában elterjedt. A társaséletben élénkek, udvariasak s vendégszeretők. Ha valakinek téli élelme fogyatékán van, vendégnek megy, teleeszi magát s az ételmaradékot elviszi családjának. A vasat és érczet csak mintegy ötven év óta ismerik, az előtt kőfegyvereik voltak s késeiket czethalfogakból készítették. Ily régi szerszámok még több helyütt talál-

hatók, de valóságos régiségek, különösen európai telepek nyomai e vidéken nincsenek. *Gy.*

III. Statisztika.

A középázsiai uj orosz birtokon a hatóságok legujabb számítása szerint csak 260,000 ember lakik. A legnevezetesebb helyek Alexandrovszkij 394, Krasznovodszk 333 és Aszchabad 3700 lakossal. Merv s Tedzsen óriási területén 167,600 lélek van. 1883-ban Mangislak, Krasznovodszk s Achal-Teke kerületekben 76,254 tevét, 44,392 lovat s 628,406 juhot számláltak össze. Ugyanez évben Achal-Teke kerületben 3·9 millió hektoliter buza, 1·1 millió árpa s 0·7 millió dzsugara (Sorghum cernuum) termett. *Gy.*

Az olasz katonai földrajzi intézet uj planimetriai felmérése szerint Olaszország összes területe 286,588 négyszög kilométer, melyből a szárazföldre 236,402·2, Sicziliára 25,461·3, Szardiniára 23,799·6 s a toskáni szigetekre 290·2 négyszögkilométer jut. Strelbitzky számítása 288,540 négyszögkilométert eredményezett, a különbség onnan ered, hogy az olasz felmérésnél a földsphäroid Besselféle méretei vétettek alapul s pontosabb térképeket is használtak. A szárazföld egyes részei nagyságának pontos megállapítása még a jövő feladata. *Gy.*

A Hawai szigetcsoport népessége az 1884. végén eszközölt általános népszámlálás szerint az utolsó hat év alatt mintegy 39 százalékkal szaporodott. 1878-ban ugyanis csak 57,985 lakos volt itt, 1884-ben már 80,578. E szaporodás főkép khinai kulik s európai munkások bevándorlása által történt. Főbb nemzetiségek szerint így oszlott meg e népesség:

	1884	1878
Benszülöttek	40,014	44,088
Khinaiak	17,939	5,916
Portugálok	9,377	436
Egyesült államok volt polgárai	2,066	1,276
Hawaiak idegen szülőktől	2,040	947
Angolok	1,282	883

A bevándorlás nagy számából magyarázható meg, hogy a királyság 80,578 lakosa közül 51,359 férfi s 29,039 nő van, tehát 177 férfira esik 100 nő. *Gy.*

A délafrikai gyémánttelepekről a Kimberley posta 1870-től 1885. végeig 16,642 font azaz közel $7\frac{1}{2}$ tonna gyémántot szállított, mely 28.704,000 karatnak felel meg. Egy karat átlagos értékét 30 shillingre tevén, e gyémánt összes értéke 43·056,000 font sterling lehet. Mivel azonban igen sok gyémántot nem postán küldtek el, a kimberleyi bánya termékeinek értéke bizonyosan sokkal nagyobb.

Gy.

IV. Vegyesek.

Grinnell-földről. Greely ezredes, a szerencsétlenül járt északsarki amerikai expeditió hirneves vezére, az angol földrajzi társaság egyik közelebbi ülésén utazásának legjelentékenyebb földrajzi eredményéről, a Grinnelföld kikutatásáról tett jelentést. Az érdekes közleményt rövid kivonatban szándékozunk ismertetni.

Alig harmincz éve, hogy a sarkvidék e pontjáig az utazók elhatoltak. A Franklin-féle expeditiók egyikének vezére Inglefield kapitány hatolt át a Smith-öböl északi részébe először, de Grinnelföldet ő sem láthatta meg, mivel a Sabine fokon nem hatolván át, nem tudott a Hayes öböl létezéséről, mely Ellesmere földet s Grinnelföldet elválasztja. 1854-ben Dr. Hayes, akkor a Kane-féle expeditió orvosa, tette először lábát a Grinnelföldre s ugyanő jutott el itt nehány évvel később a 81°32′ szélességi fokig. 1871-ben Hall expeditiója már közel a 83-ik fokig hatolt előre s pár évvel később angol kutatók jutottak el e vidékre. Mindez utazók azonban csak a partvidéken jártak, legtávolabbra — mintegy 20 angol mértföldnyire — Feilden ezredes hatolt. Greely expeditiója (mely tudvalevőleg a Weyprecht által kezdeményezett nemzetközi sarkvidéki kongresszus által létesített tudományos expeditiók közé tartozott) 1881-ben itt telepedett le s egy kis csapatot Lockwood hadnagy vezetése alatt sikerült az északi sark eddig legmagasabban fekvő ismert pontját Lockwood szigetet elérni 83°24′ szélességi fok alatt, 396 angol mértföld távolságban a sarkponttól. Egy más csapat Greely személyes vezetése alatt Grinnelföld bensejét kutatta ki s 12 nap alatt gyalog mintegy 250 angol mértföldet tettek meg több fjordon s folyón át, melyek közül egy még nem is volt befagyva s 500 láb magasságban a tenger színe felett felfedezték a Hazen tavat. Később nyáron kutyákkal még nagyobb, mintegy 400 mértföldre terjedő utat tettek.

Különösen a nyári utazás eredménye meglepő volt. A sark-

vidék e magasan fekvő részén, mint bárki más, ők is csak sziklákat, jeget s havat hittek volna találni, mint Grönlandban az utazók megszokták. Grinnelföldön azonban, külön a 300 angol négyszögmértföldnyi területű jégáras Hazen tó vidékén az általa Arthur hegynek nevezett magas hegy alján számos völgyet talált, hol nyáron eléggé élénk tenyészet uralkodott s hogy e tünet nemcsak arra az évre szorítkozott, tanusítja, hogy két év alatt az expeditió tagjai Grinnelföldön több mint száz sarki bivalyt öltek meg, mely állat a bivaly s juh között foglal helyet. Greely számítása szerint e vidéken mintegy 300 ily állat él, a völgyekben tenyésző füvekkel, satifragákkal s mohokkal táplálkozva. A tenyészet e mellett meglepő szép is. A sarkvidék mohnövényzetének színe s gazdagsága össze sem hasonlítható a mérsékelt égöv tenyészetével. Barna, sárga, piros s zöld szinek egymást felváltva fordulnak elő s valóságos szines tájképet nyujtanak. Némely helyeken e szines moh több holdra terjed s oly sűrűn egymás mellett, hogy az ember lába nem fér el köztök. Más helyeken biborpiros satifragák vannak vagy más rózsaszinű növények apró fehér virágokkal. A sarki bivalyon kivül látható itt gyakran a farkas, róka, nyúl, lemming s hermelin különös fajai, melyek állandóan itt tartózkodnak s azonkivül mintegy harmincz faj madár, mely nyarára ide jő; köztök különös szép a királykacsa szivárványszínű fejével. Az expeditió tagjai ama hat-nyolcz hét alatt, midőn a hó elolvadt s a patakok szabadon folydogáltak, a vidéken tartózkodó gázló madarak s kacsafajokból elegendő élelmet szerezhettek maguknak.

1883 ban Lockwood hadnagy az Archer fjord mellett elhaladva keresztül ment a Grinnelföldön a sarki tengerig, érintve egy sósvizü medenczét, melyet Greely fjordnak nevezett s felfedezve egy rendkivül nevezetes jégcsucsot, mely körülbelől 150 láb magas volt s 70—90 mértföldet tevő utazások alatt mindíg szemökben volt s igen gyakran jártak árnyékában. Nevezetes, hogy e hatalmas jégcsúcs közelében is több apró völgy van, melyekben a valószínűleg csekély vastagságú hóréteg már május végén olvadni kezd, a felszabadult víz a tavakba s a fjordokba ömlik s a völgyekben dús növényzet támad. Az egész vidék különben meglehetős alacsony, átlag 6—7 0 lábnyi a tenger színe felett, a legmagasabb pont 2300 láb magasságú. Greely nézete szerint Grinnelföld újabb korban emelkedett ki a tenger mélyéből, mit bizonyít az a körülmény is, hogy Feilden ezredes ezer láb magasságban talált oly kagylókat, melyek most a sarki tengerben élnek s az ő emberei 1500—2000 láb magasban is.

A jégcsúcsok megmaradását a gyors emelkedésnek tulajdonítja, valamint abból magyarázza meg azt a feltünő esetet is, hogy egyik tó mellett három fadarabot talált, melyek még alkalmasak voltak a tüzelésre. Feltünő, hogy a jégcsúcsok oly vastagok. A sarkvidéken öt lábnál vastagabb jég alig fordul elő, összetörés s ismét megfagyás által 20—30 láb vastag lehet, de a Greely által három évi itt tartózkodása alatt látott jégcsúcsok 15 angol mértföld hosszúak s 2—3 mértföld szélesek voltak. Nares ezeket palaeo crystic jegeknek nevezte el, jelölni akarván régi eredetöket. Nézete szerint az úszó jéghegyek e palaeo crystic jégtömegekkel ugyanazonosak s sikerült is neki nehány úszó jéghegyen köveket találni, melyek azok szárazföldi eredetét bizonyítják, sőt állítja, hogy minden úszó jéghegyen láthatók a rétegek, néha egész párhuzamosan; 27. láb magas jéghegyen már 7—8 különböző réteg is fordul elő. S e rétegek nem származhatnak szerinte másként, minthogy a jéghegy hóhullás, olvadás s megfigyelés által képződik e sarkvidéken, hol egyátalán nincs síkföld, hanem emelkedés s völgy gyorsan váltják fel egymást.

Gy.

A Dr. Leichhardt expeditió nyomait, melynek felkutatása érdekében az ausztráliai kormányok oly sok áldozatot hoztak, végre véletlenül megtalálták. Egy Billoch Night nevű afghan születésű tevehajtsár, ki 1866-ban a Mc. Intrye expeditióban részt vett, ez év január 5-én Cloncurry rézbánya-telepről (Queensland északi részén 20°40′ d. sz. és 140°35′ G. k. h. alatt) táviratot küldött dr. Müller Ferdinánd báróhoz Melbourneba, tudatva, hogy Cloncurry folyó közelében nyomokra akadt. Müller báró rögtön megbízható egyént küldött e helyre, ki a hírt megerősítette. Már 1865-ben találtak a Flinders folyó közelében egy fát L. L. (Leichhardt Lajos) névbeirásokkal s két ló csontjait. Mivel a Cloncurry folyó a Flinderbe ömlik, a tudósítás hitelessége valószinűbb.

Gy.

A franczia Kongó-vidék, melyet Brazza ezelőtt 10 évvel kezdett kikutatni, most már tele van államásokkal, melyek a mult évi szerződés által véglegesített »France èquatoriale« minden részét összekötik. Lopez foknál van Mandsi állomás, attól kezdve befelé Njola, Okota, Obombi, Atsuka, Bove, Bundsi, Madiville, Dume és Francevile; az Ogave mellett Dieb, Ngampo, Leketi és Mbotsi: az Alima mentén Brazaville, Ngancsumo, Mbe (Makko), Nkeme, Bonga; a Kongó mellett Nkundcsa és jobb oldalán a Keilu völgyben

Pointe, Noire, Loango, Bas keilu, Ngotu, Niari-Ludima és Philypeville, összesen 26 állomás, melyeket mind Brazza szervezett leginkább az utóbbi három év alatt. Most megkezdték a nagy belföld kikutatását is. Dolisie a Nkundscha vidékére ment, melyet Brazza ugyanazonosnak tart Grenfell Mobansijával, míg Brazza Jakab, a híres utazó fivére, Peislevel Madivilleből északra nyomult, hogy lehetőleg az oczeán s Kongó vízválasztékán haladva a Benue vidékre eljuthassanak. *Gy.*

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. London, 1886. Vol. VIII.

No. 2. Contents: A Journey from Cape Town overland to Lake Nyassa. By W. Montagu Kerr. — Notes on Mont Everest. By General J. T. Walker. — The Chains of Cassius and Amanus. By Prof. G. E. Post.

No. 3. Contents: The Herat Valley and the Persian Border, from the Hari-rud to Sistan. By Colonel C. E. Stewart. — Arctic Exploration, with reference to Grinnell Land. Address by Major A. W. Greely. — Further Notes on »Mont Everest«. By Douglas W. Freshfield, Sec. R. G. S.

No. 4. Contents: The Hill-Slopes of Tong-King. By J. George Scott. — Recent Explorations in the Basin of the Volta (Gold Coast) By Missionaries of the Basel Missionary Society. — A Last Note on Mont Everest. By General J. T. Walker, C. B.

Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt. Herausgegeben von Prof. Dr. A. Supan. Gotha, 1886. 32. Band.

Nr. III. Inhalt: Major Heaths und Leut. Peytons Reise von Hárar nach Bérbera, Juni 1885. Von Prof. Dr. A. Paulitschke. — Ein Beitrag zur Erosionstheorie. Von A. Philippson. — Die neuern dänischen Untersuchungen in Grönland, 1885. Von H. Rink (Schluss). — Die Likona-Frage. Von v. François, Premier-Lieutenant a. D. — Resultate des sibirischen Nivellements. Von Dr. A. Woeikow.

Ergänzungsheft Nr. 81: Franz Bayberger, Geographisch-geologische Studien aus dem Böhmerwalde.

Deutsche Geographische Blätter. Herausgegeben von der Geographischen Gesellschaft in Bremen durch Dr. M. Lindemann. Bremen, 1886. Band IX. Heft 1.

Inhalt: Islands Natur und ihre Einflüsse auf die Bevölkerung. Von Dr. Konrad Keilhack in Berlin. — Eine Reise in das Gebiet nördlich vom Kamerungebirge. Von G. Valdau. — Dänische Untersuchungen in Grönland. Von Premierleutnant C. H. Ryder. — Die Erforschung der Neu-Sibirischen Inseln.

Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft (für Thüringen) zu Jena. Herausgegeben von G. Kurze und Dr. F. Regel. Jena, 1886. Band IV. Heft 4.

Inhalt: Eine Reise in das nördliche Siam. Von Missionar J. N. Cushing in Rangun. — Mitteilungen aus einer ungedruckten Arbeit von Dr. L. Däumler über »Die Zechsteinbildung in Thüringen.« Von Dr. E. Zimmermann.

Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Herausgegeben von Prof. Dr. Friedrich Umlauft. Wien, 1886. VIII. Jahrgang.

Heft 6. Inhalt: Die Kongobahn. Von Dr. Josef Chavanne. — Eine nordspanische Küstenstadt. Von Ewald Paul. — H. Moser's Reise durch Centralasien. — Das Schwarze Meer. Von J. Luksch und J. Wolf.

Heft 7. Inhalt: Zur Geologie des westlichen Kongogebietes. Von Dr. Pechuël-Loesche. — Die geographische Kenntnis der Alpen in früherer Zeit. Von M. Ruith. — Der Gau Alachua in Florida. Von Anton Steinhauser. — Das schwarze Meer. Von J. Luksch und J. Wolf.

Heft 8. Inhalt: Die geschichtliche Entwickelung der russischen und englischen Besitzungen. Von Dr. A. Oppel. — Ober-Birma. Von Emil Schlagintweit, — Der Gau-Alachua in Florida. Von A. Steinhauser. — Die australische Perlenfischerei. Von Dr. K. Emil Jung. — Das Schwarze Meer. Von J. Luksch und J. Wolf.

Zeitschrift für Schul-Geographie. Herausgegeben von A. C. Seibert. Wien, 1886. VII. Jahrgang.

V. Heft. Inhalt: Zur Methodik des geographischen Unterrichtes an den Mittelschulen vornehmlich in Bezug auf die Concentration. Von S. Gorge, Wien. — Die Lösstheorie Richthofen's. — Geographische Analogien (Beinamen). Ergänzung zur Sammlung im 1. (Oct.) Heft des 7. Jahrgang dieser Zeitschrift. Mitgetheilt von Dr. H. Ebner in Pilsen. — Mittheilungen über den Neusiedler See. Von G. Jausz, Oedenburg.

VI. Heft. Inhalt: Versuch über einen Lehrplan für den Geographie-Unterricht an Volksschulen. Von Seminarlehrer Imhof in Schiers (Kanton Graubünden). — Die landschaftliche Lage Wiens. — Das heitige Athen. Ein geographisches Charakterbild. Nach Theodor Grafen v. Leublfing.

VII. Heft. Inhalt: Bezirkskarten an Volksschulen. Von K. Pammer, Pisino (Mitterburg). — Versuch über einen Lehrplan für den Geographie-Unterricht an Volksschulen. Von Seminarlehrer Imhof in Schiers (Kanton Graubünden). — Tafelland, Plateau, Hochebene. Eine Erinnerung für Verfasser von Schulbüchern. — Zur Aussprache geographischer Namen. Von Prof. Dr. Jarz. — Von der Salpeterwüste Atakama.

VIII. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Metz für 1885. Metz, 1886.

Inhalt: Dr. W. Cramer. Die Stellung der Geographie im System der modernen Wissenschaften. — Dr. Wildermann. Die Energiequellen der Erde und die Möglichkeit ihres Versiegens. — Dr. Weigand. Die Entstehung der Alpen. — Prof. Dr. Birlinger. Findlinge geographischen Inhalts aus dem 17. Jahrhundert. — Pollner. Notizen über die Witterungsverhältnisse in Metz für das Jahr 1885. — Dr. Meinel, Sanitätsrath. Uebersicht über die Bewegung der Bevölkerung der Stadt Metz, während des Jahres 1885.

Jahresbericht des Frankfurter Vereins für Geographie und Statistik. 48. und 49. Jahrgang. 1883—4 und 1884—5.

Inhalt: Die Bewohner des japanischen Inselreiches. Von Prof. Dr. D. Braums.

I. II. Jahresbericht (1882—1884) des Württembergischen Vereins für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interessen im Auslande. Stuttgart, 1884.

Inhalt: L. C. Beck: Zur Geschichte der handelsgeographischen Bestrebungen. — Dr. O. Hahn: Canada. — M. F. Bahse: Australien und dessen commerzielle Bedeutung für Deutschland. — Ferd. Auberlen: Reisemittheilungen aus Spanien. — L. C. Beck: Die Forschungen und commerzielle Winke des Afrika-Reisenden E. R. Flegel. — E. Metzger: Das Cultursystem und die heutigen Verhältnisse auf Java. — L. C. Beck: Die Aufgaben der Geographie mit Berücksichtigung der Handelsgeographie.

Deutscher Geographischen-Almanach. Begründet und herausgegeben von Adolf Miessler. I. Jahrgang. Hagen i. W.

Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, gevestigd te Amsterdam onder redactie van Prof. C. M. Kan en J. Ae. C. A. Timmermann. Amsterdam, 1886. Twede serie. Deel III. Nr. 1. en 2.

Inhoud: Bericht van het Bestuur aan de Leden. — Poolstreken en Oceanen. — Aardrijkskundige artikelen en verslagen van buitenlandsche Genootschappen en in Tijdschriften. — Nomina Geographica Neerlandica.

Compte Rendu de séances de la Commission Centrale de la Société de Geographie á Paris. 1886.

No. 5. Séance du 19 février 1886.

a) Lecture de la Correspondance.

b) Notes diverses. Un projet de canal de la Saône à la Moselle au premier siécle après Jésus-Christ. — Rapports de la France et de la Hongrie. — Cheick-Saïd. — Mathieu Escandel, le premier martyr chrétieu en Chine. — Le porteur Decanville et le transport de la canonnière Djué de l'Ogoóué à la Alima. — L'huile de bambou.

No. 6. Séance du 5 mars 1886.

a) Lecture de la Correspondance.

b) Notes diverses. Voyage de M. T. F. Needham pour resoudre la question du San Po (Inde). — Canal romain entre la Meuse et le Rhin. — Guillaume de Prato. — Traversée de l'Atlantique par une barque des Canaries aux Antilles.

No. 7. Séance du 19 mars 1886.

a) Lecture de la Correspondance.

b) Notes diverses. La première ambassade européenne en Chine: l'ambassade portugaise de 1521 et ses débris en 1542. — Les Annales de la Propagation de la Foi. — La frontière tonkino-chinoise.

No. 8. Séance du 2 avril 1886.

a) Lecture de la Correspondance.

b) Notes diverses. Du passage en Thrace des trois races qui ont formé la nationalité française. — Sequeira. — La pointe Camoëns. — L'armement général des chrétiens annamites.

Notice sur la Société de Géographie á Paris. 1886.

Cataloque des Portraits de Voyageurs et de Géographes, qui se trouvent dans les albums de la Société de Géographie á Paris. A la date du 22. Novembre 1885. Paris. 1885.

Revue de Géographie. Dirigée par M. Ludovic Drapeyron. Paris, 1886. Neuvième année.

Neuvième livraison. Sommaire: E. Levasseur (de l'Institut): L'Australie. Le Victoria. — L. Piat: Bagdâd. — II. La vie à Bagdâd. — A. Merle: La question du cap Blanc. — A. de Gérando: Les nationalités non hongroises de la Hongrie. — L. Delavaud: Le mouvement géographique. — L. Drapeyron: La théorie du milieu en histoire et la hiérarchie des causes historiques, à propos d'un ouvrage récent. — H. de la Martinière: Itinéraire de Ouezzenna à Meknès. Ce qui reste à faire au Congo, d'après M. de Brazza.

Dixième livraison. Sommaire: J. de Crozals: Le commerce du sel du Sahara au Soudan. — E. Levasseur (de l'Institut): L'Australie. Le Victoria. — A. de Gérando: Les nationalités non hongroises de la Hongrie. — L. Delavaud: Le mouvement géographique.

— L. Drapeyron: Le présent et l'avenir de l'Empire colonial britannique, d'après l'ouvrage récent de M. le baron de Hübner. — J. Dupuis: L'autonomie du Tong-Kin. — H. de la Martinière: Itinéraire de Ouezzaua à Meknès. — E. A. Martel: Carte d'Autriche au 75.000e.

Onzième livraison. Sommaire: L. Piat: Le château de Zénobie sur l'Euphrate. — J. de Crozals: Le commerce du sel du Sahara au Soudan. — L. Drapeyron: Examen du voeu des Congrès nationaux de géographie concernant l'institution d'une agrégation spéciale de géographie — L. Delavaud: Le mouvement géographique. — M. V. Duval: La rectification de notre frontière algérienne vers le Maroc. L'oasis de Figuig. — J. Dupuis: L'autonomie du Tong-Kin. — La colonisation chez les peuples modernes, de M. P. Leroy-Beaulieu, de l'Institut; compte rendu par M. Ch. Gide.

Revue Géographique Internationale. Paris, 1886. Onzième année. Nr. 123.

Sommaire: Georges Renaud. La France à l'Extérieur. — H. F. Les Monts Tatrás. — Roland Bonaparte. Le Dr. Teu-Kate à la Guyane hollandaise. — G. R. Les Alpinistes à Turin.

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. 1886. 9e année. 2e série.

Nr. 5. Sommaire: A. Hautreux. De Bordeaux à la mer. — Actes de la Société.

Nr. 6. Sommaire: A. Hautreux. De Bordeaux à la mer. — Actes de la Société. — Section centrale: Assemblée générale annuelle du 25 janvier 1886, conférence de M. Rabot sur la Laponie russe, 179; séance générale du lundi 1er février 1886, 182; séance générale du lundi 1er mars 1886.

Nr. 7. Sommaire: Th. Fleury. Quelques notes sur le nord de Madagascar. — L. Defraire. Industrie agricole du Gabon. — Actes de la Société.

Nr. 8. Sommaire: Th. Fleury. Quelques notes sur le nord de Madagascar. — Bernardin. Notes sur divers produits. — P. Kauffer. L'emigration allemande en 1885. — A. Mengeot. Conférence sur le petrole; son histoire, ses usages, ses dangers. — Ouvrages reçus par la Société.

Bulletin de la Société de Géographie de Lille. 1885. Tome cinquième. Septième année.

Nr. 1. Sommaire: Procès-verbal de l'assemblée générale du 30 décembre 1885. — H. Coudreau. Le territoire contesté entre la France et le Brésil.

Nr. 2. Sommaire: Paul Fauque. De France à Sumatra. —

Ludovic Breton. Théorie de la formation de la houille dans le bassin franco-belge. — Monteil. Sénégal et Soudan.

Nr. 3. Sommaire: Paul Crepy. Discours du président. — Alex. Eeckmann. Rapport sur les travaux de l'année 1885. — Émile Bouant. La Terre et l'Eau (conférence faite à la séance solennelle de distribution de prix de la Société de Valenciennes). — Général Faidherbe. Le Soudan français. — Quarré Reybourbon. Londres au XVIIIe siècle.

Bulletin de la Société de Geographie de Lyon. Lyon, 1886. Tome sixième. 2e livraison.

Sommaire: Voyage dans l'Ouest-Africain. Mission de Brazza. Ch. de Chavannes. — L'Asie de nos jours (2e partie). Ganeval. — L'Ile de Madagascar. Mgr. Cazet.

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale du Havre. Janvier—Février 1886.

Sommaire: Quelques Semaines en Colombie, par M. G. Daux. — Les Laines coloniales et le marché de Londres. — Etude sur le bassin de l'Amarone. Le Para.

Annuaire de la Société de Géographie Commerciale du Havre. Janvier 1886.

Revue de la Société de Géographie de Tours. Union Géographique du Centre. Tours, 1886. 3me année.

Nr. 1. Sommaire: Conférence faite à Tours, par M. H. Coudreau. — Promenade aux environs d'Alise, par M. A. Boulangier. — De la colonie française d'Obock, par M. J. T.

Nr. 2. Sommaire: Les directeurs d'Indiens, par M. H. Coudreau. — Trois membres de la Société de Géographie de Tours en mission, par M. Duboz. — Note sur les dolmens de l'Enfida, par M. le Dr. Rouire.

Nr. 3. Sommaire: Assemblée générale annuelle, allocution de M. Tiétard. — De l'influence de la Rovocation de l'Edit de Nantes sur la population de Tours, par M. Auguste Chauvigné. — Les directeurs d'Indiens par M. H. Coudreau.

Bulletin Trimestriel de Géographie et d'Archéologie de la Société de Géographie et d'Archéologie de la Province d'Oran. Oran, 1885. Huitième année. Tome V.

Sommaire: Mission militaire au Maroc. — Situation militaire du Maroc. — Extrait des séances. — Admissions, etc. — Notes d'épigraphie africaine. — Le tombeau punique Byrsa. — Inscriptiont chrétiennes trouvées à Carthage. — Inscriptions inédites du ponromain et de la région du Kef. — Voyage archéologique en Tunisie. — Chronique.

Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie. Publié par les soins de M. J. Du Fief, Secrétaire général de la Société. Bruxelles, 1886. Dixième année. Nr. 1.

Sommaire: Lieutenant Coquilhat. Le capitaine Hanssens en Afrique. — Alfred Harou. Le port d'Amsterdam. — Capitaine Storms. Le problème du mouvement des eaux du lac Tanganika. — Jules Leclercq. Théorie des Geysers. — Husson. Les rivières Setta-Cama et Celina.

Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers. Anvers, 1886. 9e année sociale. Tome X. 4e fasc.

Sommaire: Séance générale du 16 décembre 1885. — Un voyage au Fouta-Diallon et au Bambouc, par M. E. Noirot, explorateur français. — Le haut Congo, par M. le lieutenant Coquilhat, membre correspondant. — Notice explicative des objets exposés par M. Coquilhat. — Séance générale du 14 janvier 1886.

Bolletino della Societá Geographica Italiana. Roma, 1886. Serie II. Vol. XI. Anno XX.

Fasc. II. Sommario: Lettera del sig. L. Fea dalla Birmania. — L'Arcipelago delle Filippine secondo Jordana y Morera, relazione del cap. L. Gatta. — Un episodio della emigrazione italiana nel Venezuela, conferenza del cav. R. Rizzetto. — Cronaca del Museo Preistorico ed Etnografico di Roma Anno II. — 1885—86, del dott. G. A. Colini. — L'inchiesta doganale e la relazione del senatore Lampertico.

Fasc. III. Sommario: Da Madera el Vecchio Calabar, notizie della spedizione Bove. — Le Carte in rilievo e lo studio della Geografia, del magg. C. Cherubini. Gl'Inglesi in Barmania, dell'onor. prof. A. Brunialti. — L'Atlante della Cina del Richthofen, nota del prof. F. Porena. — Un nuovo opuscolo del prof. Bertacchi, nota del prof. Ricchieri. — Una recente pubblicazione sulla Cilicia armena, del comm. G. Berchet.

Fasc. IV. Sommario: Rapporto fra l'etnografia antica dell'Italia e la sua produttività artistica, del prof. V. Bellia. — Tre anni di lavoro nel Goggiam, del conte A. Salimbeni.

Bolletino della Societa Africana d'Italia. Direttore: Marchese Della Valle di Monticelli. Napoli, 1886. Anno V.

Fasc. II. Sommario: Il governoverso l'emigazione. Della Valle. — Il commercio del bacino del Congo. G. Carerj. — Appunti sulla tratta degli Schiavi. E. G. B. — Opere pervenute in dono alla Societa africana. — Movimento commerciale di Massua.

Fasc. III. Sommario: La Missione Pozzolini. Della Valle. — L'Italia all' Estero. G. Carerj.

Bolletino della Sezione Fiorentina della Societa Africana d'Italia. Firenze, 1886. Vol. II.

Fasc. 1º Indice: Al lettore. — Il nostro programma. — Malfatti B. La spedizione italiana all' Harar. — Chiminelli E. Nota intorno alle isole Hovakil. — A. M. La republica negra di Liberia.

Fasc. 2º Indice: Malfatti B. Ethnographia africana. I. Vanjamuesi. — Mori A. L'isola di Madagascar. — P. S. Condizioni economiche di Massaua.

L'Esplorazione Commerciale. Viaggi e Geographia Commerciale organo ufficiale della Societa d'Esplorazione Commerciale in Africa. Milano, 1886. Anno I.

Fasc. II. Summario: Notizie della nostra spedizione. Conte Pietro Porro. — Corrispondenza da Lagos. Cap. G. Bove. — I nostri possedimenti nel Mar. Rosso B. — Guglielmo Godio nelle Missioni Argentine. G. Godio. — Attraverso l'Africa Australe da Mossamedes a Quilimane, (fine). Relaz. dei sigg E. Capello e R. Ivens. — Viaggio alla costa occidentale d'Africa nella regione di Camerun. Relazione del sig. S. S. Rogozinski. — Note africane. Pastore P. Longo.

Fasc. III. Summario: Notizie della nostra Spedizione. Conte Pietro Porro. — Corrispondenza da Bengasi. P. Mamoli. — Note Italo-Sud-Americane. L'emigrazione al Plata. A. C. — Viaggio alla costa occidentale d'Africa nella regione di Camerun (fine). Relazione del sig. S. S. Rogozinski.

Fasc. IV. Sommario: Notizie della nostra Spedizione. Conte Pietro Porro. — Corrispondenza da Matadi. G. Bove. — Corrispondenza da Bengasi P. Mamoli. — Note Africane. Pastore Longo P. — Note Italo-Sud-Americane. L'emigrazione al Plata. A. C. (continuaz.)

Boletín de la Sociedad Geográphica de Madrid. Madrid, 1886. Tomo XX.

Núm. 1. Sumario: Reseña de las tareas y estado de la Sociedad Geográfica de Madrid, leída en la Junta general de 15 de Diciembre de 1885, por D. Adolfo de Motta. — Memoria sobre el progreso de los trabajos geográúcos, leída en la misma Junta por D. Martín Ferreiro. — Los derechos de España en la costa del Sáhara discutidos por la Sociedad de Geografía de Paris, por D. Cesáreo Fernández-Duro. — Extracto de las actas de las sesiones celebradas por la Sociedad y por la Junta Directiva.

Núm. 2. Sumario: Los terremotos, por M. A. Daubrée. — Solución del conflicto hispano-alemán. Proposición hecha por S. S. el Papa León XIII como mediador en la cuestión de los archipiélagos de las Carolinas y Palaos. — Influencia del espíritu colonizador en la civilización universal, por D. Manuel de Azcárraga. — Miscelánea. — Diccionario geográfico. — Concurso de la Real Academia de Ciencias morales y políticas. — Extracta de las actas de las sesiones celebrades por la Sociedad y por la Junta Directiva.

Ambos Mundos. Revista dedicada al cuerpo Consular, al Co-

mercio à la industria de España. Director: D. R. Monner Sans. Barcelona 7 Marzo 1886. Año I. Num. 5, 11, 12.

Boletim da Sociedade de Geographia de Lisboa. Lisboa 1885. 5-a serie.

No. 7. Summario: A ilha de S. Thomé sob o ponto de vista da sua exploraçao agricola, por A. F. Nogueira. — Ácerca do lu'n kunbi, por A. F. Nogueira.

Nr. 8. Summario: Distribuçao bathimetrica e geografica dos molluscos de Leça da Palmeira, por Augusto Nobre. — Expediçao ao Muata Yanvo, por Henriques de Carvalho. — De villa Gouveia no Gorongoza ao rio Pungué, por Francisco Izidoro Gorjao Moura. — Expediçao de Manica, por M. Lima. — Terras de Mekango, relalorio pelo Padre José Victor Courtois.

Societatea Geografica Romana. Buletin publicat Prin ingrijirea D-lui George J. Lahovari, Secretar-general al Societatei. Bucaresci. 1885. Anul al VI^ea^ Trimestrul IV.

Summariu: Conceptia moderna a sciintei geografiei, conferinta tinuta de D. Prof. Ang. Demetriescu. — Geografia cailor de communicatie în România, conferinta tinuta de D. Capitan Vasiliu-Nasturel. — Critica a geografiei Asiei a D-lui Florea Stamatescu, de D. Prof. Buzoianu (Craiova). — Câteva cuvinte asupra modului de predare a Geografiei în clasele primare de D. P. Condrea (Bêrlad).

Bulletin de la Société Khédiviale de Géographie. Le Caire, 1886. IIe Série. Numéro 8.

Sommaire: F. Bonola: Les Expéditions égyptiennes en Afrique. — Purdy: Reconnaissance entre Bérénice et Berber. — F. Bonola: Compte rendu des séances de la Société.

Notices Biographiques de S. E. Mahmoud-Pacha el Falaki (l'astronome) par Ismail-Bey Moustapha et le Colonel Moktar-Bey. Séance du 8 Janvier 1886 de la Société Khédiviale de Géographie. Le Caire, 1886.

Boletin del Instituto Geográfico Argentino. Buenos-Aires, 1886. Tomo VII.

Cuaderno I. Sumario: Chaco. Camino de Resistencia á Salta. Estudio Hidrográfico y balizamiento de la Bahia de San Blás. — Memoria sobre el progreso de los trabajos Geográficos, por D. Martin Ferreiro.

Cuarderno II. Sumario: Natalio Roldan en el Bermejo. — La Expedicion de 1880. — Estudio hidrográfico y balizamiento de la Bahia de San Blas.

Estudios Generales sobre los Rios Negro Limay y Collon-Curá y Lago de Nahüel Huapi con numerosas vistas de los Parajes

Recorridos, desde la barra del Rio Negro, hasta el limite occidental del Lage de Nahüel-Huapi y una carta general de los Rios Explorados. Por Santiago J. Albarracin. Buenos-Aires, 1886. Tomo I.

Revista do Observatorio. Publicaçcao mensal do Imperial Observatorio de Rio de Janeiro, 1886. Anno I.

Nr. I. Summario: Ao leitor. — Carta de Camillo Flammarion. — A variaçao magnetica secular no Rio de Janeiro. — O cometa de 1866 as estrellas cadentes de 14 de Novembro. — Telegrammas. — Revista des publiçaoes. — Aspecto do céo para o mez de Fevereiro. — Resumo meteorologico de mez de Dezembro de 1885.

Nr. II. Summario: Meio mnemonico para facilitar a deducçao das formulas de Delambre e Neper. — A estrella temporaria da nebulosa de Andromeda. — Rapido movimento de algumas estrellas. — Massa dos planetas Urano e Neptuno. — Observaçoes do cometa Barnard. — Periodo das manchas solares. — Revista das publicaçoes. — Aspecto do ceo para o mez de Março. — Revista climatologica do mez de Janeiro.

Nr. III. Summario: Relaçao entre as velocidades nas orbitas parabolica e circular. — Correntes equatoriaes nas athmospheras do Sol e dos planetas. — A pressao barometrica comparade com a temperatura, no Rio de Janeiro. — As ondas luminosas, calorificas e sonoras.

Journal of the Tokio Geographical Society. 1885. VII. year.

Nr. 2. Contents: Final act of the primeridian conference, by Mr. K. Futami.

Nr. 3. Contents: Southward invading scheme of Russian Empire.

Nr. 4. Contents: Notes on Ogasawará-pama, by M. M. Onoda. — Southward invading scheme of Russian Empire. — Visible limit of Fujiyama. — List of books received.

The Chamber of Commerce Journal. London, 1886. Vol. V.

Nr. 49. Contents: Borneo and its Resources. — International Chambers of Commerce. — Emigration Projects. — The Caroline Islands. — Commercial Failures.

Nr. 50. Contents: The Railway and Canal Traffic Bill.

La Revue Diplomatique et le Moniteur des Consulats. Paris, 1886. 8e année. No. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18.

Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben. 7, 8, 9 10, 11. füzet. Kiadja a magy. kir. államnyomda. Révai Testvérek, bizománya Budapesten.

Természettudományi Közlöny. Budapest, 1886. XVIII. kötet, 199. füzet.

Természettudományi Füzetek. A Délmagyarországi Természettudományi Társulat Közlönye. Szerkeszti Valló Vilmos. Temesvár, 1885. IX. kötet, III. és IV. füzet.

Tartalma: Védekezzünk a vértetű ellen, Gerger Edétől. — Modern világítási módok, Dorogi Ignácztól. — A házi nyúl, Hanusz Istvántól.

Földtani Közlöny. Havi folyóirat. Kiadja a magyarhoni Földtani Társulat. Egyszersmind a Magy. Kir. Földtani Intézet hivatalos közlönye. Szerkesztik: Pethő Gyula és Schafarzik Ferencz, a társulat titkárai. Budapest, 1886. XVI. kötet, 1—2. füzet.

Tartalma: Elnöki megnyitó beszéd a magyarhoni Földtani Társulat közgyülésén 1886. jan. 13-án, Dr. Szabó Józseftől. — A szerpentin-chlorid-csoport ásványairól, Dr. Wartha Vinczétől. — Jelentés a harmadik nemzetközi geologiai congressusról, Dr. Szabó Józseftől. — Ujabb adatok az erdélyi medencze ősemlőseihez, Téglás Gábortól. — Suess előadása a sujtó légről, közli Dr. Pethő Gyula.

A Kath. Hitterjesztés Lapjai. Képes haviközlöny. Szerkeszti Nogely István szentszéki ülnök. Nagyvárad, 1886. V. évfolyam, III., IV. és V. füzet.

Liptóvármegye topographiai tekintetben. Mihalik Józseftől. Igló, 1886. (Az iró ajándéka.)

A császári orosz földrajzi társulat Közleményei. Az 1886. XXII. kötet 1. füzet tartalma:

A kalmük pusztán végezett geo-botanicai határok eredményei. Krasznovtól. — A víztömeg fogyása az aralkaszpii lapályon (térképpel). Jadrinczevtől. — A föld közép sűrűségének legujabb meghatározása. Sztebniczkijtől. — Társulati ügyek. — Könyvészet. — Tillo ismerteti b. Kaulbarsnak Délamerikáról Szentpétervárott 1885-ben kiadott térképét. (Mérték: 1 : 6.300.000).

Szabad Szvaneczia,

az Ingur felső hosszvölgye.*)

(Felolvastatott a febr. 11-én tartott ülésén.)

Párhuzamosan egymást követő lépcsőzeteken, melyekben jégárszülte folyók ásták ki medreiket, emelkedik fel fokozatosan a kolchiai hegyvidék észak felé, a nagy Kaukáz közép része irányában. Az északnyugottól délkelet felé futó kaukáziai magashegység főgerinczével párhuzamosan futnak azok a hegylánczok is, melyek a Rion és Tczhenisz-Szkvali felső folyásait körülveszik s az Ingur fenső völgyét határolják. A Kaukáz főgerincze előtt tehát hosszvölgyek vonulnak el: az ő jégmezőin erednek a folyamok forrásai, a melyeket szétválasztó oldalgerinczek közel egymáshoz tőle válnak szét. Leginkább kelet felé fekszik a Rion forrásvidéke, azután következik a Tczhenisz-Szkvali s majd nyugat felé az Ingur, melynek felső magas völgye legtovább húzódik közvetlenül a Kaukáz főgerinczének déli lejtőjénél, mig végre egy keresztültört szakadékon át elhagyja ez irányt s csaknem délfelé futva viszi az Euxinusba tajtékzó habjait.

Az Ingur magas völgyének vidékén a szvánok laknak, ez a szabad Szvaneczia.**

Ha közelebbről megtekintjük a felső Ingur hosszvölgyének

* Ezen értekezés folyamában a magasságok orosz lábbal vannak kifejezve. Az orosz láb egyenlő az angol lábbal

** Szvánok laknak a Tczhenisz-Szkvali felső völgyében is; e helyen régebben többé-kevésbbé mindig a Dadián nevű fejedelmi család uralkodott s ezért e területet Dadián-Szvanécziának nevezik.

topographiai viszonyait, magas, az örök hó határát messze túllepő hegyek által bezárt üstvölgyet látunk magunk előtt. Észak felé a a Kaukáz főgerinczének hatalmas fala emelkedik; óriási hó és jégtömegek ülepedtek le szakadatlan egymásutánban annak fűrészfogszerű gerinczvonalán s egy mélyedés sem sülyed 10,500 lábon alul. Gránitcsúcsok egész sorozata emelkedik itt jégborított sziklatűk vagy sugárzó jegeshógulák alakjában 15,000 lábtól 16,500 láb magasságig, tehát az Alpok legmagasabb csúcsait részben elérve, részben még felül haladva; ott láthatók kelettől nyugat felé haladva: a Namkvam, Tskarr, Adis, Tetnuld, Gesztola, Gvalda, Uzsba és Dongusszorun. A főgerincztől a zöldelő keresztvölgytorkokon át hatalmas jégárfolyamok futnak a mélységbe.

Az Ingur forrásvidéke keleten abban a szögben fekszik, melyet a főgerincz egy délfelé nyúló Karildas nevű keresztgerinczczel képez. A főgerincz granitjával itt a mellékhegyláncz agyagpalája érintkezésbe jő. A Namkvam és Tskar jégáraiból az Ingur forráspatakai a Kvirisi s Dsálai erednek. A folyó, mely már itt Ingur nevet visel, a főhegyláncz északnyugati irányát követi. Vele párhuzamosan délen egy hegyláncz vonul el, melynek egyes csúcsai hasonlókép nagyon túlhaladják az örökhó határát. Főcsúcsáról a szép alkotású Leiláról Leilahegyláncznak nevezhetjük. Az északi lejtőkön jeges hómezők és meredek hajlású secundär jégárak terülnek el, vizeiket az Ingurba bocsátván. Még más jelentékeny gyarapodást is nyer az Ingur a főgerinczről, mely Tetnuldig vonul; innen ömlenek ki a Kaldecsali és a kis Adisvölgy patakjai.

Tau Tetnuld, a Kaukáz főgerinczének egyik leghatalmasabb csúcsa, tekintélyes központ; csontvázától hullámzó hatalmas hegytömeg nyulik ki a szvanecziai fenvölgy közepe tájáig, északfelől a Kaukáz főgerincze s délről a Leila hegyláncz között s így az Ingur vidék keleti felét mintegy két völgyre osztja: A közép szvanecziai hegyláncz e hullámos hegyvidékétől északra gyülnek össze azok a patakok, melyek a Kaukáz főhegyláncából lefutnak: a Czanner jeges patakai, a Tetnuld nyugati oldalán; a Thuber jegesei a Gvaldahegység alatt s az Uzsbáról a jelentékeny Mesztiapatak, a hasonnevű kereszvölgyből és képezik az Ingur északi forrásvidékét. Délfelé azonban az Ingur folytatja útját nyugatra. A két folyamág, a déli forrásvíz és a Mulhara, vagy Radde szerint Muzshalalicz (Muzsal-helység név s licz = víz) nevű északi ág a közép szvanecziai hegyláncz végén, Latal nevű községnél egyesülnek. Egy hatalmas, még a főgerincztől eredő keresztvölgy vonul itt az Ingur

völgybe ez a Becso mellékvölgye, melyből a vad Gulpatak (Gulacsala) ömlik ki. A magasvölgy nyugati torkolatához közeledünk A Dongusszorunvidék magaslatairól, egy hosszú mellékvölgyön át itt ismét a Nakra patak csergedez az Ingur felé.

Az Ingur hosszvölgyének nyugati határát egy, a főgerinczen a Dongusszorun és a nyugatra fekvő Ullukol közt eredő s a Nakra s Neszkra párhuzamos völgyei közt elfutó kereszthegyláncz képezi. E hegyláncz felső részén igen jelentékeny magasságra emelkedik. Hó és jég boritja. Főpontjai a térkép szerint Borkusel, Stabler és Utur. Stablergerinczneknek nevezhetjük. Ott, a hol az Ingur megszakitva nyugati irányát dél felé fordul, találkozik a délnyugati irányban vonuló Stablergerincz a Leila hegyláncz egy északnyugati nyulványával. A Ingur e helyen mély szikláktól körülvett szurdokon át tört magának útat a hegységen keresztül.

Az Ingur felső hosszvölgyének medre keletről nyugat felé fokozatosan sülyed, változó magasságban, melynek átlagát mintegy ötezer lábra tehetjük. Keleten legmagasabban Dzsibiani falú fekszik 7064 láb magasságban a nyugaton közel az Ingur áttörő helyéhez Lahamuli 3200 lábnyira a tenger színe felett. Az Ingur mélyútban, melyet Szuntárinak neveznek, egy rész 2650 lábnyira sülyed.

Igy körülzárva fekszik az Ingur felső folyásának katlana előttünk, oly reliefalakulat, melyhez hasonlót a földgömb más hegységében alig lehetne találni. Talán egyetlen helyre sem lehetne nagyobb joggal alkalmazni a »világtól elzárt« jelzést, melylyel elhagyott hegyzugókat gyakran jellemeznek. E völgykatlan kerítésében nincs egyetlen nyílás sem, melyen át kényelmes út vezetne; abban a mélyvölgyben, hol az Ingur magának utat tör, a meredek sziklafalak igen megnehezítik az átjárást és a gyalog ösvény, mely Mingrelia gazdag vidékeivel közvetítette az összeköttetést, ma már elhagyatott. Egyetlen út vezet csak Szvanecziába, de ez az út is csak nyáron járható teherhordó lovak által; ezt az utat napjainkban orosz katonák épitették egy expeditiókor, melyet Szvanecziában régebben gyakori zavargások tettek szükségessé. Az út a Leila hegylánczon át, délen a Tczhenisz-Szkvali vidékből kiindúlva megy a hegyláncz legalacsonyabb pontján, a Latpári hágón keresztül, mely azonban még mindíg 9273 lábnyi igen jelentékeny magasságban van.

Látni fogjuk később, hogy az ország ezen orographiai helyzete által feltételezett viszonyainak a lakosok jellemére s életmódjára nagy hatással kellett lennie.

A kaukáziai Isztmuson régebben járt utazók, Pallas, Klaproth, Güldenstedt, Parrot, Dubois de Montpereux egyátalán nem jutottak el a szvanecziai felföldre. — Csak ujabb időben tudományos utazó meglátogatta szabad Szvaneczia nehány lakott pontját. Természeti viszonyaival foglalkoztak: Abich, Gilev, Radde, Favre, Freshfield és Iljin. Azonban a magashegységek Szvanecziában mindeddig csaknem teljesen kikutatlan vidékek voltak. Egy pár utazó eljutott a főgerincztől leomló jégárak végső részeig, de e ponton túl senki sem hatolt, nem akadt senki, ki a jeges hóvidék varázsáról a fátyolt felemelje és csak Freshfield 1868-ban tett kaukázi utazása alkalmával, a szvanecziai magasvölgy nyugati sarkától a Nakrapatak mentén átlépte a főgerinczet a Dongusszorun jégárai mellett. Jogosan panaszkodik Iljin, ki Szvanecziát a legujabb időben beutazott s kinek igen vonzó modorban írt s értékes rajza »Uzbahegy« czím alatt a császári orosz földrajzi társaság Közlönyében * jelent meg, hogy »a sziklafalak, melyek az üstvölgyet körülveszik, eddig majdnem semmikép sincsenek kikutatva s a főhegylánczban egyetlen csúcsot, egyetlen hágót sem mértek meg pontosan.«

Leginkább tehát a főhegylánczi természeti és topographiai viszonyainak kutatását tűztem ki feladatamúl Szvaneczia kétszeri meglátogatásom alkalmával. Háromszor léptem át a főgerinczet, eddig utazók által nem járt utakon, és különösen ez utazásokon tapasztaltakat akarom most röviden előadni.

I.

Midőn először mentem Szvanecziába, 1884. augusztus 31-én, voltam közel 12,000 láb magasban a nagy Kaukáz hegység főgerinczén. Északról jöttem a Bakszanvölgyből, a mohamedán tatárok vidékéről. A Bakszan egyik mellékvölgyén, a Joszingi völgyön át hatoltunk. A Joszingi völgyben, közel a jégár végéhez töltöttük az éjszakát. Éjjel kegyetlen hideg volt. Annál pompásabb lett a nappal. Tündöklő szépségben tárult elénk a jégvilág, melyen át felfelé menve kellett hatolnia tekintélyes karavánunknak, melyet a két svájczival s négy teherhordóval, három szvánnal s egy bakszani tatárral együtt alkottam. A háttért egy a főgerincztől lefolyó jégár képezte, melyet Joszingi jegesnek neveztem el. Morénáján és terjedelmes firnmezőjén hatoltunk fel. A havas lánczot, melyben az átmeneti hasadék

* (Izvesztija Tom XIX, 1883).

volt, embereim Becsotaunak nevezték; tulsó részén, a Szvanecziában fekvő Becsovölgybe vezet. Hatalmas félkör alakban vonult ott a főgerincz, melynek nyugati végpontján emelkedett a Dongusszorun hófedte kettős csúcsa, melyet oly sokszor láttunk az Elbruz alján fekvő tanyánkról. Most szemfedő gátak nélkül közvetlenül előttünk emelkedett fel a lábát körülövedző jégáramak felett. A háttért képező főgerinczből számos jégár vonul lefelé, vagy egyesülve a főjegessel, vagy pedig sziklagátok által tőle elválasztva, míg mások ismét magasabban érnek véget. De az egész félkör vizei egyesülnek a Joszingi patakban.

Reggel féltizenegy óra volt, midőn a hágó magaslatát elértük. Erős vihar támadt reánk a magaslat szirtzátonyai közt, de a tiszta égboltozaton felhő nyoma sem mutatkozott Mögöttünk feküdt a Bakszan hegyvilága, az Elbruz hatalmas csúcsai alatt, melyek a széles hófedte talaj felett lenyügző nagyságban s magasságban emelkedtek fel. A jégborított vulkán óriási méretei itt ismét teljes pompájukban látszottak. Havas porfelhőket hozott a vihar a hegy jegeshó csúcsairól. A két csúcs közül innen tekintve is a hátsó, északnyugati, látszott nagyobbnak, mely látszatot emelte karcsúbb alakzata is. Világosan lehetett látnunk az irányt, melyben nyolcz nappal előbb felhatoltunk legmagasabb csúcsára. A sötét trachytrészek a fehér lepel között messze kilátszottak, örvendetes emlékül a végtelen, meredek hómezőkön hosszú órákig tartó felmenetel után, viharban s hidegben. Világosan lehetett látni az utolsó sziklákat, honnan kőzeteket hoztam magammal s a felett az éles jégborította csúcsgerinczet, melyre a győzedelem lobogóját kitűztük. A 18,526 láb magas hatalmas hegy látása bár kit meglepett volna, nekem nemcsak bámulat tárgya volt. S valóban, ha tudtam volna, hogy alig nehány nappal ezután mások is megkisérlik e hóóriások megmászását, de visszaverve vissza kellett térniök, a véghez vitt tett büszke öntudata talán még nagyobb lett volna. Miért ne vallanám be-e ezt? miért ne élvezném a bátran s kitartással folytatott harcz diadalbérét? miért ne jutna nekem is azon büszke öntudat, mely feltámad, ha önerőnkből győztünk ott, a hol mások hajótörést szenvedtek, ha azt vittük véghez, a mit mások megtenni képtelenek voltak.

De figyeljünk az új világra is, mely délfelé elterülve szemeink előtt feltárúl. A dél melegítő hatalmának ugyan még semmi nyoma. Tágas hómezők vonulnak ott meredeken a mélységbe. Túl rajtok hatalmas hegyláncz jelenik meg, pompás csúcsokkal s szaggatott jégárakkal, egy elliptikus körív, melynek nyílása délkelet felé fek-

szik, de e nyílást elfedő hegyfalak elzárják szemeink elől. A hágó, melyet Becsohágónak (Becsoperival) ajánlok elneveztetni, mérésem szerint 11,642 láb magas. A kaukázi főgerincz gránitkőzetébe van vágva.

Méréseimet és jegyzeteimet elvégezve, a maró hideg s vihar daczára megkisérlettem a fénykép felvételt is. De hiában. Gyorsan eszünk nehány falatot s az időközben utánunk megérkezett teherhordókkal megkezdjük a lemenetet.

Rövid idő múlva már megoltalmaznak minket a sziklafalak a széltől. Mély hóban elhelyeztük a fényképi kamarát s a kissé fagyasztó munka kitünő tájképekkel jutalmaz meg. S most tovább. Szakadékok vonulnak át a jegeshó mezőkön. Kötelet kötünk magunkra. Némely helyeken csak vékony hóréteg borítja a jeget s biztonságul nehány lépcsőfokot vágunk belé. Burgenernek, egyik svájczi útitársamnak egy helyen vissza kell térnie, hogy a teherhordóknak kötelet s jégfejszénket nyujtson, melynek használatát ők nem győzik eléggé csodálni s megbecsülni. Kerülésekkel s időveszteséggel ugyan ezek nélkül is sikerülne előhatolni, mind a mellett kétségtelen, hogy a szerencsétlenségek, melyek a bennszülöttek adatai szerint egyes esetekben előfordulnak, midőn a nagy nyomor vagy rablási vágy őket is kényszeríti a jégborított főgerincz áthágására, nagyrészt ily segédeszközök hiányának tulajdoníthatók.

Egy előrenyuló sziklapadon letelepedve a delejtű segítségével a környezetről topographiai vázlatot készítettem. A jegeshómező, melyen keresztül hatoltunk, kanyaruló irányban a mélységbe vonuló jégárt táplál. Ezzel hegyes szög alatt vonul a túlsó hegyoldalról a Joszingi csúcsról, egy hatalmas jégárfolyam s alúl mindenütt óriási kősziklák s régi morénák halmazai látszanak. A jégárak s a hómezők már itt sokkal nagyobbnak tűntek fel előttem, mint az ötverszt térkép mutatja s a kaukáziai főgerincznek Szvaneczia felé hanyatló déli lejtőjéről nyilvánosságra jött leírások sejtették.

A jégár kanyargó középrészét, mely itt meredeken sülyedt le, megkerültük s azután a jégár lapos végére érkeztünk. Ezt baloldali morénáján követtük és később a völgy sík talapzatára lépvén, fényképet készítettem a fentebb vázolt jégárról, melynek magaslatai a délutáni napfénytől megaranyozva tündököltek.

A patakok, melyek a kis völgysíkságon átfutnak, itt összegyülnek s a hirtelenül szűkülő völgytorkolat felé sietvén, a meredeken leeső talajban mély ereszt vástak. A völgy falai csaknem egészen összeérnek s azok meredek, köves lejtőin, keskeny szur-

dokban, ösvény nélkül vezet a mi útunk, majd felfelé, majd lefelé. Most sürű cserjés mutatkozik a hegyoldalokon, úgy, hogy útat kell törnünk magunknak. A talaj emelkedésével itt-ott kilátás nyílik a zöld völgyre, messze messze a távoli mélységbe.

Kaukáziai távolságméretek itt az irányadók. Szünet nélkül haladunk előre, a szakadék meredek falainak vége-hossza nem akar lenni. A nehéz súlyt vivő teherhordók elfáradnak; hasztalan, nincs sehol a legcsekélyebb sík hely, hogy mengpihenhessünk, nincs egy csepp víz e falakon, habár alattunk a mélységben, de elérhetlenül, a hegyi patak csörgedez. Végre sok óra eltelte után egyszerre egy kis oldalnyílás torkolatához szállunk le, melyből jégártól zavaros víz ömlik ki. A háttért köd borítja. Fenn a magasban egy jégár szűnik meg hirtelen, meredek símára karczolt sziklafalat hagyva maga után, melyről két kis vízesés — de ez is ritkaság, a Kaukázban — ömlik le szétporladozva. Még e kis patakon is miként a Kaukáz összes hegyi patakjain, nehéz volt az átmenetel; mint ez emberektől elhagyatott vidéken általában, nincs rajta keresztül híd s csak összehordott fatörzsek segítségével juthatunk át nagy nehezen. A jégárból eredő patak óriási görgeteghalmazokat hozott magával, melyek többnyire gránit és gneiss darabokból állottak keverve földpáttal és kvarczczal. A gránit igen finom szemcsés, de vannak itt még chlorit és syenittartalmú gneisszek és csillámpalák is. Mind e kőzetdarabok nyilván a főgerinczből kinyuló Uzsbamassivról erednek, melyet alkotják. Ezután erdő kezdődik s csakhamar óriási magasságra nő a tűlevelű fa. Fenyők és jegenyék azok, Pynus sylvestris, Abies orientalis és Abies Nordmanniana. Egyes fenyők egészen 150 láb magasságig emelkednek.

Esti sötétség borúl a vidékre; a nap utolsó sugarai a fák lombjai között csillámlanak át. Felütjük tanyánkat az erdőben. Este 6 óra 45 percz volt, hét órával azután, a hogy a hágó tetejéről elindultunk. Később elmentem az erdő széleig, honnét a szem kihatolt a völgy felé. A hold enyhe fénye terül el a hegyvidéken s megvilágítja az erdő sötétségét. Csendes és néma volt minden, csak egy közeli víz gyenge csörgését lehetett hallani. A szvánok tűz mellett nyugodtak, mély álomba merülve a napi fáradalmak után. Az erdei tábort kifejezhetetlen varázs vette körül; szebbet a legélénkebb képzelet sem gondolhatott volna ki! Egyedül a messze távol fekvő hegyek közt, teljes mértékben élveztem a szépet és idegenszerűt, mely körülvett. Az utazó életének arany pillanatai voltak ezek. Későn, nagyon későn tértem csak nyugalomra.

Másnap reggel leereszkedtünk a völgybe, délkeleti irányban Becso felé, mely mint keresztvölgy vonul az Ingur magas hosszvölgyébe. A Becso völgy felső részében két ágra oszlik; északnyugati ága felvonul a főgerincz azon részéhez, melyen át átmenetünk vezetett, míg északkeleti ága, mely Mazeri helység alatt egyesül a fővölgygyel, az Uzsba csoportról ered. A hegyláncz mely szép alakzatu, havas csúcsaival emelkedik a völgyön túl, a Leila hegyláncz. Később nyirfa erdő fogad bennünket és a hegység szűk falait elhagyva, egészen közel Mazerihez, a Becsovölgy legmagasabban fekvő helyiségéhez, egy zöld, sík rétre lépünk. Szép visszapillantás esik innen a czirkuszalakú völgyzárlatra; baloldalt óriási sziklafalak emelkednek a magasba; tetőik felhőkkel borítvák, de azok közé a hegyek közé tartoznak, melyek Szvanecziának pompát s díszt kölcsönöznek, az Uzsba csoport közé. — Csakhamar ezután Mazeriba érkezünk: Szvanecziában vagyunk.

Az első nagy, kőfallal kerített és kapuval zárt épület, egy magas toronyhoz támaszkodva, egy szvanecziai fejedelem háza. A fejedelem a Szvanecziában oly nagy szerepet játszó Dadiskilian család tagja. Ő egy bakszani tatárnőt vett el, s mohamedán lett. Uruszbieff Izmael, közel rokona, adott hozzá ajánló levelet számunkra. Egy teherhordónk előre sietett, hogy megérkezésünket bejelentse. A kapunál két magas ember állott cserkesz öltözetben, Szvanecziában szőtt durva szürke posztó ruhában s fejökön kis szvanecziai fehér kalappal. Egyik közülök Dadiskilian fejedelem volt, körülbelül 55 éves férfiú, már őszölő hosszú szakállal, a másik egy ekkor nála tartózkodó rokona. Méltóságosan, kézszorítással üdvözöltek. Nem tudjuk egymást megérteni, mivel sem a fejedelmek, sem az én embereim nem beszéltek oroszul. Az úton igaz kényszerhelyzet leleményessé tett s jelentékeny félreértés nélkül jutottunk el három nap alatt Szvanecziába.

A kapu elé nekem s a svájcziaknak kis székeket s egy kis asztalt hoztak, mely utóbbira juhsajtot, kenyeret és Szvanecziában készített pálinkát tettek. A megvendégelés után számunkra lovakat vezettek elő. A fejedelem is lóra ült minket Becsóig kisérendő. A podgyászt szánkára tették, — kerekes járműveket Szvanecziában nem ismernek — s a szánka elé két erős ökröt fogtak.

Egy kis óra alatt Becsoban voltunk. Szűk zöld völgyben van néhány hosszan elnyuló orosz modorban épített faház, melyekben egy orosz Prisztav, segédje, néhány kozák s helyőrségi katona lakik. E házcsoport méréseim szerint 4200 lábnyi magasságban fekszik. Becso

jelenleg Szvaneczia közigazgatási székhelye a legutóbbi 1876-ban történt zavargások elnyomatása óta.

Már az úton erős eső ért utol minket s itt sem szünetelt. Így két-három nap kellett Becsoban idéznünk. Hideg idő állott be, a hegyeken, sőt a völgy felső részeiben is hó esett. Az időjárás nem javult, a barometer folyvást lejebb sülyedt s a lakosok jövendölései nem voltak kedvezők. Ugyanoly rút időjárás volt, minőt már egyszer átéltünk az Elbruz alján. Akkor is Szvanecziából jött a kaukáziai főgerinczen át a rossz idő, valóságos alpesi föhn. Ott kevesebb eső és hó esett, mint ugyan abban az időben Szvanecziában; rövid időre derült kék eget is lehetett látni, de csakhamar sűrű köd és felhők szálltak fel a főláncz mögött, a déli oldalról áthajtva, míg Szvanecziában ez idő alatt is folyton esett az eső és a hó. Úgy látszik, hogy a Kaukáz délnyugati lejtője ki van téve a feketenger nedves légáramlatának, mely sokkal gazdagabb is a csapadékok mennnyiségére nézve, mint az északi oldal. A nedves szél, míg áthatolt a főlánczon keresztül, már elvesztette nedvességének legnagyobb részét és az északi lejtő csak Oroszország belsejéből eredő száraz szeleknek áll nyitva. A nedvesség és a csapadékok ilyetén elosztása a kaukaziai msgashegységben jelentékenyen hat ki a hótakaró elterjedéséré és a gletsertüneményre is.

Az emberek Becsoban panaszkodtak, hogy ez évben a nyár rendkivül rosz volt, a gabonát nem lehetett learatni s a szántóföldön megfagytak. Lehetetlenné vált, hogy tervbe vett hegyi expeditióimat folytassam. Most már csak az a vágyam volt, hogy meglássam, lefényképezzem azt a hegyet, melyet az Elbruz lejtőjéről láttam, a mint a Kaukáz főgerinczéről kiemelkedik s Szvaneczia magas völgye felett uralkodni látszik. A második nap után, a Becsovölgy hátterében derülni kezdett. Lassan oszlottak szét a fellegek, a köd a hegyek mellékszurdokaiba vonult, s ott hátul óriási, meredek esésü, szaggatott jégmezőkkel boritott falak tüntek fel. A nap már nagyon hanyatlott s eltünni akaró sugarai magukkal vitték reményemet is, hogy az óhajtva várt pillanatot fényképileg megörökíthessem. Hirtelen egy áramlat vonult keresztül a légen. A jégborította meredek falak tetőzete feltünt most és csakhamar a legfelsőbb emelkedésen is, hol függő jégár ömlött le, egy merészen felnyuló, felül fürész fogalaku sziklacsucs szállt fel, a világos esti égboltozaton. Ez volt Uzsba, a Kaukáz Matterhornja mint Freshfield elnevezé, egyike a földgömb legnevezetesebb, legmeglepőbb hegyalakjainak. Magassága ismeretlen; de Freshfield becs-

lése, mely a hegynek 16.500 lábnyi magasságot tulajdonit, úgy látszik, közel jár a valósághoz.

A látvány csak egy pár perczig tartott s csakhamar mindent sürü köd boritott el.

Reggel zuhogó záporesőre ébredtünk. Tovább mentünk. Muzsálban háltunk meg. Második tanyánkat a Latpári szoros északi lejtőjén, nagy magasságban ütöttük fel, — hóban s esőben. Még mindig reményltem, hogy láthatom és lefényképezhetem Uzsbát. Midőn kora reggel elhagytuk tanyánkat, a Kaukáziai hegyláncz irányában derülni kezdett. A felhős távolból kibontakozva egy kétcsúcsu hegyóriás egész pompájában jelent meg — Uzsba. A nap még nem körvonalozta a részleteket; csak legelsőnek nyervén a terjedő világosságot, tulszárnyalta Szvanéczia összes, még homályban fekvő hegyvidékét. De az igéző látvány csak nehány perczig tartott. A Latpári hágónál ismét zivatar s szél uralkodott.

Az időszak előrehaladott volt s a kedvezőtlen időjárás lehetetlenné tette ekkor 1884-ben, hogy Szvaneczia physikai viszonyait s tájképi alakzatát alaposan tanulmányozhassam. A mit azonban ez alkalommal is láthattam ez országból s népéről, elegendő ingert nyujtott, hogy tervbe vegyem Szvanecziának ismételt beutazását.

II.

1885. augusztus kezdetén ismét az Elbruz alján voltam, Lojka Hugó tanár úr útitársammal, közel a Bakszanvölgy hátterében elhuzódó Azaujéges végéhez. E jégár, valamint a tőle észak-északkeleti irányban fekvő s az Elbruz fensíktól lenyuló Terszkol jegesen tett észleleteimet befejeztem s most már átmehettünk, a hogy tervezve volt, Szvanecziába.

A Kaukáz északi oldaláról csak magas gletserhágókon át lehet Svanecziába jutni. E hágók közül a bennszülöttek által gyakrabban használt azon út, melyen Freshfield utazó is járt 1868-ban, — úgy hiszem, mint az első európai ember, — mely út a felső Bakszan egy keresztvölgyön át, a Dongusszorun patak mellett, nyugatra a Dongusszoruncsúcsoktól vezet a főgerinczen át az Ingur egyik mellékvölgyébe, a Nakra völgybe. 1884-ben magam a Joszingi völgyön keresztül a Becsohágón léptem át a főlánczot. Ez alkalommal pedig az Azaujeges vidékéről akartam Szvanecziába jutni. Ez utamon szándékoztam az Azaujeges környékét egészen a firnrégioig

átkutatni s úgy a főgerincz e részének valamint az Elbruz ágának igen zavaros topographiáját tanulmányozni.

Az orosz táborkari térkép, bár tekintve a rövid időt s nehéz körülményeket létrejöttekor, egészben valóban csodálatraméltó pontosságú, de a magashegység és a gletservilág ábrázolása felette zavaros és helytelen. Már a Bakszanvölgy felé forduló jégárborított lejtő sincs a valóságnak megfelelő alakban feltűntetve, de még zavarosabb a főgerincz azon vidéke, melyen át kellene a térkép szerint az átjáróknak vezetni Szvanecziába. Nagyon nehéz volt a térkép és a bennszülöttek szintén zavaros utasításai mellett az útirányt megállapítani.

Az Azaujeges firnhóvidékét egyetlen utazó sem látogatta meg; alsó részéről Abich* és Musketov** szolgáltatnak becses adatokat. Legtöbb topographiai anyagot nyujt Freshfield, melyet az Elbruz első megmászása alkalmával gyüjtött; előadása az Alpok hasonló tüneményeinek alapos ismerése folytán, világos és érthető. Ivanov, az ismert Pamir utazó, ki 1884-ben rövid idővel utánam jött a Bakszanvölgybe, hogy az Elbruzt megmászsza, de a czélját el nem érhette, a vidék ismeretéhez épen semmit, még apró részletekkel sem járult; a magas Elbruz vidékéről szóló leírásában*** a havasi kutatás, jégártünetek mai állapotának ismeretében, továbbá a hegymászás gyakorlatában oly járatlanságot mutat, mely valóban meglepő. Ezzel szemben azonban Dinniknek az orosz földrajzi társaság Közleményeiben megjelent egyik czikke a Bakszanvölgy és mellékvölgyeiről igen érdekes, világos leírást ad. De Dinnik is csak az Azaujeges végpontjáig jutott el.

Uruszbieff Izmaeltől, ki a bennszülöttek közt bizonyára a legjobban ismeri a környéket, valamint a bennszülöttek közt a vadászoktól csak annyit tudhattam meg, hogy ha az Azau vidékéről Szvanecziába akarok menni, két hágó elkerülhetlen, s hogy az első hágó után, Dzsiperbe fogok jutni, s onnan egy második rövidebb s alacsonyabb hágón kell még áthatolnom, hogy Uzkhuatba juthassak. Uzkhuatból azután a következő napon, Uruszbiitől számítva az ötödik vagy hatodik napon az út Lasrasba visz, mely falu a legmagasabban fekvő helyek közé tartozik az Ingur fennvölgy északnyugati sarkában. A térképen azonban se Dzsipert, sem Uzkhuatot

* Abich, geol. Berichte (Bulletin de la Société imp. des Naturalistes de Moscou, 1874.)

** Orosz földrajzi társulat Közlönye, 1882.

*** Orosz földrajzi társulat Közlönye Tom XX., 1884.

nem lehetett feltalálni s csak azt állapíthattam meg, hogy Uzkhuat valószínűleg egy és ugyanaz a térképen jelölt Nakra völgygyel. De a térképeken az Azaujeges vidéke csak a főgerincztől kiágazó azon mellékgerinczig visz, melynek éjszaki végén emelkedik fel az Elbruz, az e gerinczen átvivő hágónak tehát az Ullikam völgybe vagy annak egyik vagy másik mellékfolyójához kellett volna vezetni. Ezt azonban egész határozottsággal tagadták, tovább ily esetben nem két átjárást, hanem három hágót kellett volna útba ejteni, hogy a Nakra-völgyet érintve, Szvanecziába juthassunk. Igy topographiai rejtély előtt állottam, melyet csakis a terület bejárása által lehetett megfejtenem.

Augusztus 19-e felhőtlen tiszta idővel kezdődött s szorgalmasan megtettük az Azaujeges lába alatt, méréseim szerint 7116 lábnyi magasságban ütött tanyánkon az előkészületeket az elutazásra. Mily hosszú napokig tartó küzdelemnek kellett azonban ez utolsó előkészületeket megelőznie!

Még nehezebb mint az útirány megállapítása volt embereket szerezni az átmenetelre. — A bakszani tatárok, ha csak lehet, nem igyekeznek Szvanecziába menni, ezenkívül igen természetes, hogy különösen vagyonosabb embereket nem lehetett kapni oly nehéz munkára, minő nagy csomagok átvitele a jégárhágókon, a kevésbbé vagyonosok pedig — a Bakszanvölgyben általános jólét uralkodik — ez időben a mezei munkáknál voltak elfoglalva és annyival inkább vonakodtak volna az utazásban részt venni, mivel ez legalább 7—10 napot s ha rossz idő áll be, míg sokkal hosszabb időt vehet igénybe. Szerencsére a hegyekben járatos Szvanecziaiak jönnek Bakszanba nyáron át kenyérkeresetre, a mezei munkára, rendesen erőteljes emberek. Ezek között kellett kereskednünk. Uruszbieff Izmael, ki e szvánokkal szemben is mejörzi fejedelmi méltóságát, kisérlette meg, hogy számunkra embereket szerezzen a szükséges számban. Minő emberek ezek a szvánok, arról majd később fogok szólani. Elég az hozzá, hogy Uruszbiiből elutazásunk előtt már hat szvánt fogadtunk fel, egész csoportját a legkülönbözőbb alakoknak, kikben csak egy közös jeleg volt: az utónállók valódi typusa. Az útirányunkról folytatott végtelen hosszú beszélgetések nem nagy bizalmat költöttek fel bennem az iránt, hogy leendő útunk irányát jól ismerik. Még Izmael sem engedhette meg, hogy ez emberekkel egyedül menjünk. Egy fejedelmi eredetű szván, ki állítólag igen regényes szerelmi kalandjai és lovagias gyilkosság következtében kénytelen volt Szvanecziát elhagyni, volt ekkor Izmael szol-

gálatában. — Ennek, kit nevén Rusztum Khannak, magunk közt pedig röviden knaznak, vagy herczegnek neveztük, valamint Izmael egy másik, Mohamed nevű szolgájának el kellett minket kisérnie s így a teherhordóknak száma velök együtt nyolczra emelkedett. A knaznak, kinek állítólag nagy tekintélye volt Szvanecziában, folytonosan velünk kellett maradnia ottani tartózkodásunk alatt s befolyását érvényesíteni volt feladata, hogy lehetővé tegye ismét — a mint tervezve volt — a jégfedte főgerinczen át jutnunk északra. Olyan utazó marshall szerepformát kellett volna viselnie. Fejedelmi eredetének megfelelően kisebb terheket hordott s azok sem voltak plebeji színezetüek, így a barometer, más tudományos eszközök, revolver, a tábori palaczkok s más e félék s e mellett kiköttetett, hogy Szvaneczia lakott vidékein Ő herczegsége csakis lóhátáról mutassa be magas személyét a közönséges halandóknak Mint tett eleget e magas állásának, megfelelő jó fizetés mellett, arról később fogunk szólani.

Ilyen volt kiséretünk. Azonban már első tanyánkon, az Azaujeges alján, zavargások fordultak elő. Majd nagyobb követelésekkel állottak elő az emberek, majd igen nagy volt a teher, majd ismét nem volt elegendő élelmi szer. Forrongás mutatkozott. Az élelmi szerek hiányán nehéz lett volna segíteni, mivel a szván sohasem gondol a következő napra s a leölt juhot azonnal elfogyasztják. Hogy a terhen segítsünk, még egy kilenczedik embert fogadtunk. A szerencsére hozzánk jött Izmael véget vetett a kis forradalomnak. Három embert nehány rubel kártérítéssel azonnal elcsaptunk s ujakat fogadtunk fel helyettök. Egyik ember sem értett semmit oroszul s még Rusztum Khan is csak úgy teljesíthette utazó marsalli tisztét, hogy velünk szván vagy tatár nyelven közlekedett, mely nyelvekben nem igen voltunk járatosak.

Ez emberek közt osztottuk ki a podgyászt, midőn — elég későn, 9 óra 15 perczkor — tanyánkat elhagytuk. Izmael puskával vállán s egy vadász-szolga társaságában elkisért minket.

A völgytalajt erdő borítja s ezen keresztül vezet az út. Egy óra alatt az Azaujeges alján voltunk. Méréseim szerint 7716 láb magasságban fekszik. Fényképeket vettem fel a jégár végéről, az oldalmorenáról, valamint a Bakszanvölgy felé terjedő kilátásról. A jégár tiszta jege szép zuhanásban pompás szakadékokban omlik le az utolsó fokán át. Utunk a jégár baloldalán emelkedik fel, a zuhanást megkerülve. Két óra alatt az Azaujeges felső jégmezőjéhez érünk. Meglehetős egyenes, kevéssé emelkedő síkon vonul el sze-

münk előtt. Baloldalról phantasztikus alakú bazaltszirtek tárulnak fel, melyek az Elbruz felső jegeshómezeit határolják s alsó részeikkel Azaut elválasztják a Terszkol szorostól és annak hasonnevű jégárfolyamától.

Hatalmas szaggatott jégárfolyam ömlik le itt az Azauig, mely jegest Elbruzjegesnek neveztem el. Szaggatottságát hasztalan kisérlené meg bárki is leírni. Az Azaujeges gyöngéd hullámokban egyenesen nyugati irányban hatol előre odáig, hol sziklaszirtekkel körülfogva, egy Khotitannak nevezett átmenet az Ullikam vidékére, Karacsaiba vezet. A délnyugati sarokban gyenge esésben nyugodt jégáram vonul az Azau jégmezejéig. Egy e mellékjégár végénél fekvő morena választja el azt az Azautól. Utunknak itt kell keresztülvezetnie. Az Azaujeges jobboldali határa szép jegeshógulákban emelkedik a magasba s egy negyedik megoszlott jégárfolyamot visz magával. A hegyvilág tündöklő havasi szépségben vesz itt körül bennünket. Az Azaujeges lezuhanó foka nem látható s tekintetünk zavartalanúl juthat le a Bakszanvölgy zöld, erdőkkel körülvett lejtőjére, míg annak jobb völgyfalán megláthatjuk a jegescsúcsokat, melyek az Adirszu s Adilszu keresztszurdokait koronáznak.

Nehány fényképfelvételt csinálva, egy órai időzés után, 2 órakor tovább mentünk. Azon sziklatömbök felé tartottunk, melyek az Azaujégárt nyugatra határolják. Elérve a magaslatra, alattunk egy kis kőfalak által körülzárt síkságot láttunk Itt szokott Izmael éjjel vadászatai közben tanyát ütni s mint mondá, e helyet erről Izmaelkos-ának nevezték el.

Nagyon örvendettem a pompás tanyának. Embereim leszállottak oda, míg én — még kora délután lévén — tovább mentem fel a sziklák tetejére, hogy az onnét nyíló kilátást élvezzem. Valóban pompás körkép nyilt meg előttem a gerinczmagaslatról az Azaura s a körülette levő hegyekre, míg épen előttünk, nagy terjedelmű jegeshómezőkön át, hol a jég szétszúzódva s porladozva ömlik az oldalfalakon, az Elbruz csúcsai emelkedtek az égboltozat felé. A hatalmas vulkanikus képződmények itt nemcsak nagyságuk s magasságuk által hatnak, de alakzatuk szép harmoniájával is. A mélységben, az Azaujeges hosszan lenyúló folyama alatt fekszik a Bakszan völgyv déke. Az égboltozat egészen tiszta, a nap fényesen s melegen süt. Oh, bár egész sereg fényképi lemez állana rendelkezésemre, itt lenne elég kép. De a rideg való, gyakran von korlátokat elébünk ! Az egy napi munkára a kassetákban elférő lemezek nagy részét

már felhasználtam és most már csak nehány lemez állt rendelkezésemre. Legyenek azok az Elbruznak szentelve!

Mialatt a topographiai viszonyokra nézve igen tanulságos kilátást tanulmányoztam és fényképeket készítettem, útitársam növények és zúzmok után kutat s Izmael, ki időről-időre az Elbruzjeges bazaltszirtei felé irányozta a távcsövet, mint a hol már előbb nehány vadkecskét és turt mutatott a sziklaszirteken bolyong e pompás állatokat kémlelve.

S most a nyugvóhelyre. A terheket letették s a munkát kiosztjuk embereink között. Ez évben azonban nincsenek itt a svajcziak, hogy segítsenek. Magam vagy útitársam felügyelete alatt két ember rendesen elkészíti a sátrat. A benső felszerelésről magunk gondoskodunk; nem tanácsos, valakit az embereink közül a sátor belsejébe engedni valószínűleg nem ő egyedül nyitna be oda és kisérői közül igen könnyen nehányan ott maradhatnának meg nem hívott vendégül. Egyik embernek összerakható csöbörben a szomszéd forrásból vizet kell hoznia, a másik kövekből tűzhelyet készít s tüzet rak. Egy párt már előbb kiküldtünk, hogy a sziklák közt található száraz galyákból tűzelni valót gyüjtsenek. Felnyitjuk a zsákokat, melyek a konyhaszereket s élelmet tartalmazzák. A rengeteg sok tárgy között nem épen könnyü a szükséges dolgokat megtalálni. Most érkezett el az idő, midőn rendesen meg szoktam vizsgálni a tudományos eszközöket, mialatt útitársam a botanikai kincsekről gondoskodik, melyek közül nemcsak az ujonnan gyüjtötteket kell berakni, hanem a régiekkel is bajlódni kell, mivel azok is megkövetelik a papir változtatást. Midőn mindezzel elkészültünk, az útipodgyász egy részét kell biztonságba helyezni éjjelre a nedvesség s esetleges csapadékok ellen: növénygyüjtemények, műszerek, fényképlemezekkel telt dobozok és apparatus, együvé rakatnak s vízhatlan kaucsukborítékkal láttatnak el.

Csak most kezdhetünk a vacsora készítéséhez. Ez a táborban rendesen borsólevesből, továbbá egy szelencze conservgulyásból s kenyérből áll; az utóbbi különféle minőségű s gyakran igen kis adagokban van készletben. Végül egy korty cognac s forró théa következik, melyből utánunk az emberek is kapnak.

Éjjel lett és — méréseim szerint 9471 láb magasban lévén — hideg állott be. Egymás mellett heverve, élénk beszélgetés közben, elfogyasztottuk theánkat. De még egy nagy munka várakozik reánk, bármennyire is vágyakoznánk a napi fáradalmak után a pihenésre. Midőn teljesen beállott az éj, — és csakis akkor — ki kell oltani

a tüzet, s a sátor bensejében, melyet holdvilágos estéken még borítékkal el kell látni, a veres lámpa halvány fényénél ki kell cserélni a nap közben fényképezett lemezeket másokkal s bevezetni azokat a fényképi jegyzőkönyvbe. E munka rendesen egy jó félórát, néha még többet is vesz igénybe, nem is végezhető kényelmesen, guggolva az alacsony kis sátorban, s így nem csoda, ha néha meglehetős akaraterő szükséges, hogy ez igen kellemetlen munkáról le ne mondjunk. Most, azután mindent el kell ismét helyezni a maga rendjén s azután már gondolhatunk a pihenésre. Az éjjeli toilette sem nagyon könnyü, mert a sátor kicsiny s alacsony. Egymásután buvunk be. Végre a sátort bezárjuk, illetőleg összekötjük az elölső, nyitható vászonrészét. Ma azonban szűkebb mint rendesen, mivel harmadik vendégünk is van, Izmael. Az éj csendét többé mi sem zavarja meg, még a szvanok idegenszerű, hangzatos dalai is, melyek előbb a magános vidék sziklafalain visszhangzottak, most elnémulnak.

A következő reggel karavanunk a sziklatörmelékek mellett, melyek a jégár balpartján elvonulnak, lassan elhuzódik, hogy a jégár meredekebben eső, csaknem hőmentes alsó részét kikerüljük. Egy kis óra múlva rálépünk a jégárra. Csakhamar ezután világosan meglátszik a jégár tömegben a firn (jegeshó) határa. Glaciologiai vizsgálataimnak fontos pontját képezte, hogy az általam meglátogatott jégárakon a firn határvonalának magasságát megállapítsam. Megfigyeltem tehát műszereimet. A lég hőmérséke 1·3° C. volt.

Most egyes hasadékok is mutatkoztak s óvatosságból szükségesnek látszott az előlmenőket kötéllel összekötni.

Augusztus 16-án 7 óra 30 perczkor délelőtt értük el a hágó tetejét. A vad hegyvidék, melyet innen megpillantottunk, a bámulat kifejezését csalta ajkunkra. Hatalmas körhegység, jéggel pánczéllozott, meredeken emelkedő magaslatok, szép alakzatú csúcsoktól koronázva, zárta be a meredeken mélyre sülyedő jéghómezőt, mely a délnyugatnak irányozott völgy felé vonult. Az egész pompában és szépségben gazdag hegyvilág felett az Elbruz csúcsai magaslottak ki.

De a vidék megbámulása után csakhamar felébredt bennem a vágy megtudni, hol vagyunk. Később megállapítom utazásunk topographiai viszonyát. Most csak annyit mondok, hogy a kaukáziai főgerincz azon részén állottunk, mely a lábaink alatt elterülő Neszkravölgyet határolja. E völgy tehát a bakszantatárok által Dzsipernek neveztetett el A Neszkravölgyet balról határoló hatalmas hegy-

vonal, azt a túlfelől levő Nakravölgyet elválasztja és itt kell lennie a második átjáró hágónak is.

Az elért hágó — melyet Dzsiperhágónak nevezem — magassága méréseim szerint 11,901 láb. A hőmérséklet kellemes volt, noha még fél tizkor is csak 5·5° C. mutatott a hőmérő. De a levegő igen csendes volt s így a subjectiv érzése a hidegnek nem állt be. A magunkkal vitt kőzetpéldányok Dr. Szabó József tanár úr szives meghatározása szerint gránit és porfiros mállott gránit, tehát azon kőzetek, melyek a kaukáziai főgerincz e részét alkotják.

Két órát töltöttünk a magaslaton, két órát, mely munkával és fényképezéssel gyorsan eltölt.

Uruszbieff Izmael vadászával már korábban a baloldalt emelkedő sziklafalakra, vadkecskéket cserkészni ment; úgy állapodtunk meg, hogy lentebb a jégárnál ismét összetalálkozunk, azonban többé nem láttuk egymást.

A hágó déli oldalán sokkal nagyobb hótömegek feküdtek, mint az északi oldalon. Említettem már, hogy a kaukáziai hegylánczközépső részének déli lejtője sokkal nagyobb csapadékkal bir, mint az északi, kitéve a mint van, a Fekete tenger nedves légáramlatának. Sokkal több hó esik e déli oldalon, és a hóvonal, a mennyire theoretice ilyenről beszélni szeretek, ott mélyebbre leszáll, mint az északi oldalon.

A meredeken lehulló jegeshómezőket nem sokáig kisértük, hanem a jobboldali völgyfalakra mentünk át. E völgyfalakon, melyeken terasse-alakú részein vándoroltunk, huzódik el, a Karacsaiból jövő átjáró út is. A teljesen lakatlan Neszkravölgyet nyáron a karacsaiak keresik fel juhnyájaikkal, melyek itt buja legelőket találnak s ezért hajtatnak át a magas, nehezen megközelíthető hóhágókon. Mi is elmentünk egy több pásztor által vezetett s mérges kutyák által őrzött juhnyáj mellett, mely épen lemenőben volt a Neszkravölgybe.

Később lentebb mentünk ismét a glecser jégterületére. Nem sokára azután súlyos baj környékezett minket. Épen, a mint a felső terasseokról meredek törmeléken át leszállni igyekeztünk, a magasban a juhnyáj gyült össze. Mivel a juhok mozgása nehány apróbb követ legördített, kölcsönösen kiabáltunk egymásra, hogy »vigyázzunk« s siettettük a menetet, hogy lehetőleg gyorsan oldalra jussunk a veszélyes gördületektől, — hisz minden a hegymászásban jártas utazó ismeri a hulló kövek komoly veszélyét. Nehány pillanattal később felfelé tekintve látom, hogy a magasból

egy hatalmas kődarab zuhan le épen Lojka úr felé. Csak arra volt időm, hogy aggodalmasan felkiáltsak s oldalra ugrottam. Ágyúgolyóhoz hasonló gyorsasággal ugrált le a hatalmas kő. Társam nem sérült meg, de kevés hija volt, hogy nem találta el!

A jégár alsó része síma és sikamlós volt, sziklatörmelékek alig voltak rajta. — E jégárt a völgy szerint Dzsiperjegesnek akarom elnevezni. Végét 11 órakor értük el; méréseim szerint 8479 láb magasban fekszik. A morénájáról hozott kőzetek közt van Gneisz, Csillámpala, Pegmatit és Cordierittal vegyült Pegmatit.

Ez volt az utolsó mérésem kitünő higanybarometeremmel, mely Gay-Lussac-féle és Kapeller L. készítése volt. — Ut nélkül haladtunk át a kövekkel a szó szoros értelmében telerakott völgyen, melynek fenekét buja növényzet csaknem láthatatlanná tett. A mélyen bemetszett, kopár magas falaktól körülvett szük völgy látképe nagyon egyhangú volt. A nap forrón sütött, egyik óra a másik után telt el s nem volt kilátás árnyas pihenő helyre, nem volt forrás, mely enyhülést nyujthatott volna. Ekkor a völgyszoroson át szép kilátás nyilt, nehány ott mutatkozó hócsúcsra s ez arra birt, hogy ezen, a völgy jellegét is jól visszatükrüző pontról, fényképi felvételt csináljak. A közelben volt egy sziklatömb, a lejtőről víz csergedezett s mivel lecsomagoltunk, elhatároztam, hogy rövid ideig pihenni fogok s kissé előresietett utitársamat, ki már rég reggeli után kivánkozott, itt várom be. A sziklatömb egyik oldalára ledöltem kissé szenderegni s a másik oldalra a barometert támasztottam. Csakhamar megérkezett Lojka úr is. Midőn tovább akartunk menni s a barometerhez közeledtem, hogy felvegyem, úgy tetszett előttem, mintha helye kissé megváltozott volna. Kellemetlen aggodalom lepett meg. Gyorsan felnyitottam a tokot, s ah — világos cseppekben folyt ki belőle a tündöklő fém!

Végtelen szomorúság lepett meg, szerettem volna sirni. Őriztük, mint valami kedves gyermeket. Egész utunkon, szárazon és vizen, a két higanybarométer volt első gondolkodásunk tárgya. Magunk készítettük el, mindig helyét s kisérőinknek legelőbb is azt kötöttük lelkiismeretükre, hogy hozzá ne nyuljanak, vagy pedig kénytelenek voltunk ezen a tudomány szolgálatában álló műszereket valami pokoli gépeknek bemutatni. Karjaink között épen s sértetlenül vihettük el a Telega vagy Tarantasz nevű orosz kinzó szállító eszköz könyörtelen rázkódásai között, megőriztük lóháton és gyalog, sziklán és jegen keresztül s fülem mindig kimondhatlan örömmel hallgatta a csőhöz verődő higany élénk csengését. S most,

egy sziklatömbhöz támasztva, előttem ismeretlen vigyázatlanság következtében legjobb műszeremnek kora véget kellett érnie. Annál fájdalmasabban hatott a vesztesség s soká tartott, míg bánatomat, szomorú, de kénytelen megnyugvás váltotta fel. Keleten, Ázsiában voltunk: »így volt irva a sors könyvében«.

Mivel még kora délután volt, nem akartam magában a völgyben tanyát ütni s igyekeztem a völgy baloldalán, — melyről a Neszkra egy mellékpatakja leömlik és melyen át kellett menni a Nakra-völgyhöz vezető átjárónak, — lehető magasra emelkedni, nemcsak azért, hogy közelebb legyek célomhoz, hanem, hogy elkerüljem a völgyben hemzsegő mosquito felleg kellemetlen szúrásait s mivel a völgy búja növényzetéből ártalmas kigőzölgésekre is lehetett következtetni. De fontos volt munkáimra nézve az is, hogy minél korábban elérjem a magaslatokat. Mint mindig, jelenleg is nagy küzdelembe került kivivnom ezt s csakis vasakarat segélyével. Elvül tűztem ki magamnak, hogy az emberek ellenvetéseinek, hogy magasabban nincs pihenő hely, víz, fa s hogy meg kell fagyni, ne adjak hitelt. Ha történetesen egyszer-kétszer ily alkalommal valamelyik ellenvetés igaz volt, többé-kevésbbé kellemetlen volt; célom elérése végett azonban nem lehetett mást tennem.

7283 lábnyi magasságban hagytuk el a Neszkravölgy fenekét. Meredek felmenetel után, mely nem egy izzadási cseppet vont arczunkra, este a völgyfalon elértünk egy terrasseot, méréseim szerint 8256 lábnyi magasságban. A sátor számára volt pompás tér, találtunk fát és vizet, sőt még szép kilátást is az Elbruz csúcsaira, melyek a Dzsiperhágó hófedte magaslatán felül húzódó völgyfalak mögött feltüntek. Ez alkalommal ugyan az embereknek nem volt igazuk, de fájdalom, hogy a mosquitok itt is csak oly tömegesen voltak s a szabadban való tartózkodást kinossá tették. Képzelhetem, minő képet nyujthattunk, midőn estvacsoránkat zsebkendőkkel és selyemkendőkkel bekötött fejjel elköltöttük.

Nehéz esőcseppek hullottak éjjel a sátorfedélre. Nem vártuk, hogy a szép nap után, majdnem minden előjel nélkül, az időjárás ily gyors változása bekövetkezik.

Reggel gyenge esőben indultunk el. Különben ma nem volt oly érdekes utunk, és a szép időt megvárni akkor is czélszerűtlen lett volna, ha élelmi szereink ezt megengedték volna. Minden hosszabb várakozás pedig e lakatlan vidékén fedél nélkül ki volt zárva.

Csakhamar elértünk a jegesvidékre s a legalsó lejtő felett

jégre jutottunk. A jeges meredek eséssel végződik és szép hóczirkuszról vonul lefelé. Irányunk eddig délkeleti volt, de ezután mindinkább határozottan délfelé vezető lett. E jegesen is megmértem a jegeshó határát. Az eső hóvá változott s a hőmérséklet 2° C. lett.

Augusztus 17-én 8 óra 40 perczkor a hágó magaslatán voltunk, festői sziklaképződmények között, melyek éles, szaggatott gránitgerinczczel emelkedtek ki a hóból. Az átmenet nincs azon gerincz magaslatán, a hol a jeges hóforrásvidéke elterül, hanem délfelé az oldallejtőkön. A magasság, méréseim szerint 10418 lábat tett, a hőmérséklet 2° maradt. Ez átmenetre ajánlom az Izkhuat hágó nevet, a Nakravölgynek azon része szerint, melybe az vezet és mely a Bakszantatárok által Izkhuatnak neveztetik.

Minden megállás nélkül lefelé mentünk. A túlsó lejtőn rettenetes vihar fogadott bennünket; a mint kissé lentebb megszünt a hóesés, kaukáziai eső özönvize ömlött le reánk. Ez oldalon csak hómezőkön kellett átmennünk, jegesek sehol sem alakultak.

Délfelé a Nakravölgyben voltunk. Hátul északi irányban felemelkedett a völgy a jégárfedte főgerinczhez; ott vezet el a Dongusszorun hágó. Előttünk pedig a Nakra vonult az Ingurhoz. Arra vezetett holnapi utunk. Ma egy előreálló sziklatömb alatt ütöttük fel tanyánkat. Szván embereim, kik már falánkan mindent megettek, kenyeret sütöttek maguknak, mi pedig megvizsgáltuk tárgyainkat s igyekeztünk azokat megszárítani, dolgoztunk, ettünk, rendbe szedtük podgyászunkat, kijavítottuk a sátrat, egyszóval az idő gyorsan mult és miután az eső is elállt, igen kellemes délutánt töltöttünk tanyánkon. Rusztum khan herczeg pedig ez egész idő alatt ruháiban zoologiai kutatásokat tett, melynek látható eredményei engem, mult évi tapasztalataimra emlékeztetve, megrémítettek. Tanyánk 6703 láb magasban feküdt.

A következő nap a völgyből kivándoroltunk. Kissé izgatott kezdete volt a napnak; a patakon való átmenés gömbölyü, sima fatörzs segítségével történt, melyet két óriási sziklatömbre helyeztünk el s mely alatt meglehetős mélységben tajtékzott a hegyi folyó. Meg vagyok győződve, hogy az, a ki ott belebukik, el van veszve.

Tájképileg a Nakravölgy keveset nyujt, de a növényzet, mely dísziti s az erdő, mely lentebb körülveszi, magával ragadja az utas figyelmét. A Nakravölgy lefut a Kaukáz főgerinczéről, melynek kőzete itt alpesi gránitokból, porfiros gneiss-gránitokból és protoginból áll. Alsóbb része a völgynek kvarczban gazdag palákba van vésve. E fekete földön buja cserjevegetatió fejlődik.

Nagylevelű növények, Harasztok, Urticeak, havasi ribiszke, málnabokrok, Rubus és Vaccinium váltakoztak egymással. Itt is találta Lojka úr, ki tapasztalatait más helyen fogja közzétenni, először a Colchium speciosumot.

Elhagytuk a patak medrét, mely ágyát az erdőborította meredek falak közt mélyen bevéste s egy magas hegyormon át szállottunk le az Ingurhoz. Pompás fenyő és bikkfa erdőn át, hosszú meredek út vezetett felfelé.

Midőn a tetőre értünk — méréseim szerint 5777 lábnyi magasságban — ismét uj világ állott, oly tájkép tárult fel előttünk, mely a zord magas hegység után, melyben napokig vándoroltunk, festői szelid szépségével, szendébb vonásaival, élénk, zöldelő szineivel váratlanúl hatott. Végtelenül összekuszált hegysorok között, sűrű őserdőktől körítve, láttuk meg az Ingur szoros völgykatlanát dél felé húzódva. Mély szurdukból neki iramodott a Nakravölgy patakja, melynek nyugati hófedte völgyfalazata, szaggatott vadságában emelkedik fel. De a többi az Ingurt bekerítő magaslatok, enyhébbek, festői alakzatuak. Ott siet a jégárszülte Ingur szűk torkolaton keresztül ki Zugdidi, Mingrelia örökzöld vidékére.

Fenn a magasban folytattuk körívben az utat. Pompás zöld lombos erdő által szegélyzett pázsiton vándoroltunk, mintha csak parkban sétálnánk. Egy másik gerinczhátról kelet felé láttuk a lábainknál futó Ingur völgyszorosait és keresztező hegygerinczek zöldelő csoportját, melynek a délre eső keretén, a magasban, hó és jég csillámlik s a távoli szegletben sejthetővé lesz egy hatalmas hegység körvonala, a kaukáziai főgerincz, melyet ködök burkolnak. A nap már lenn áll; ferdén eső sugarai sárga szántóföldeket aranyoznak meg váltakozva; a zöld réteken s a hegyoldalokon megvilágítják a kis helységeket, melyeknek házai magasan kiemelkedő tornyok körül csoportosúlnak. A sötét erdőkbe s a mélység felé vonuló hasadékokba már az est árnya is bevonulni látszik.

Ismét Svanecziában vagyok.

Megtettük tehát azt az utat, a melyre vállalkoztam és először bejártuk a kaukáziai hegység azon fontos részét, mely az Ingurnak a Neszkra és Nakra által áztatott mellékvölgyei és a Bakszan felső része, valamint az Elbruz elágazásának odasülyedő lejtője közt fekszik. Ezek után a térképektől s az eddigi leírásoktól teljesen eltérő topographiai rajzot nyujthatom.

A kaukáziai főgerincztől északi irányba mellékgerincz ágazik el, melynek végpontján az Elbruz jégárborította fensíkja van. E

mellékgerincz, — nevezzük ezt »Elbruzgerincznek« — keleti lejtője a Bakszan legfelsőbb völgye felé süllyed, nyugati oldalán pedig azok a patakok erednek, melyek Ulikam név alatt egyesülve, Ucskulan mellett, Karacsaj tartományban, a Kubanba ömlenek. Az Elbruzgerincztől jobb szög alatt kanyargosan nyugatról keletfelé huzódik el a Kaukáz főgerincze. A Bakszan legfelsőbb részében nyilik az az oldalvölgy, melyen át a Dongusszorunpatak ömlik. Itt a főgerinczen emelkednek fel jelentékeny magasságban — úgy hiszem közel 16,000 lábnyi magasságban — a Dongusszorun csúcsai. A Bakszan felső völgyének egyenes nyugati meghosszabodásából az Azaujegesből fut ki egy patak, a Bakszan főforrása, melybe ismét szűk szurdokból észak felől a Terszkolpatak ömlik. Az Elbruzgerinczről esik le az Azanjeges nevű elsőrangú jégár. Az Elbruz csúcsot körülövedző jegeshóval terhelt fensíkról sugár alakban ömlenek le a jégárfolyamok. Az Azaujeges is onnét nyeri tápláló főforrásait, míg a Terszkolszurdokba a Terszkoljégár ömlik.

Említettük már, hogy e jégárak és a jegeshóvidékről zavaros fogalmat nyujt a térkép, de teljesen hibásan ábrázolja az Elbruzgerincz helyzetét a főgerinczhez és az Azaujeges felső vidékét. Az öt versztnyi térkép szerint az Azaujeges területét a mellette fekvő Dongusszorun völgytől egy hegyhát választja el, mely az Elbruzgerincztől elágazik; az Azaujeges e szerint tehát nem nyulik fel a főgerinczig. A valóságban pedig az Azaujeges vidéke a főgerinczig nyulik s az a hegyhát, mely ezt a Dongusszorun völgytől elválasztja, nem az Elbruzgerinczen, hanem magán a főgerinczen ered. A térkép szerint a Dongusszorun vidéke távolabb nyugat felé is nyul a főgerinczig, addig a pontig, mely a Neszkravölgy legfőbb csúcsa felett emelkedik. A valóságban pedig a Neszkravölgy legfelsőbb csúcsán túl emelkedő főgerincz északon nem a Dongusszorun, hanem az Azaujeges vidékére süllyed, a Dongusszorun vidék csak a Nakravölgy csúcsán felül emelkedik. A tiz versztnyi térképen e vidékre vonatkozólag még nagyobb hibák fordulnak elő. Itt az Elbruzgerinz legdélibb részén át egy átmenet van jelölve, mely a Dongusszorun vidékéről az Ulikamvölgybe vezetne. A Dongusszorunvölgy azonban nem terjed az Elbruzgerinczig, mert hatalmas hegyláncz választja el attól. A tiz versztnyi térképen továbbá az Elbruzgerincz a főgerincztől ugyanazon ponton válik külön, mint a Nakra és Neszkra közt elvonuló Stablergerincz. A Neszkravölgy

csúcsának tehát el kellene érnie a főgerinczet nyugatra az Elbruzgerincztől, mi helytelen, mivel láttuk, hogy átmenetünk alkalmával az Elbruzgerinczet jobboldalt hagytuk, midőn a Neszkra-völgybe leszálltunk. A tiz versztnyi térkép úgy tünteti fel a helyzetet, hogy úgy az Elbruzgerincz, mint a Stablergerincz a főgerincznek Ullikol nevű pontjától erednek, a mint azt Iljin úr is említi az Uzsbáról írt czikkében, holott a valóságban a Stablergerincz távolabb keletre szakad el a főgerincztől, mint az Elbruzgerincz. Úgy látszik továbbá, hogy az Elbruzgerincz hosszát igen nagynak vettek s a főhegyláncz ott nagyobb ivet ír le észak felé.

III.

Az első éjjeli tanyát Svanecziában Lasras falutól kissé lejebb, Taurar faluban ütöttük fel, mely közvetlenül a mélyen alul futó, láthatatlan Ingur felett emelkedő hegyi terasseon fekszik. Magassága mérésein szerint 5332 láb.

Már vártak reánk. Szvaneczia kerület főnökének igen barátságos gondoskodása kiterjedt annyira, hogy Taurarban egy szván miliczkatonát rendelt elénk. Lasrasban nincs községi előljáró — starsina — s ez okból választottuk éjjeli szállásul a közelfekvő Taurart. Különös előkészületeket azonban nem tettek érdekünkben. Kissé távolabb a falu házaitól, sík réten, van a templom, egy kis kőépület. Ennek oldalán szabad volt sátrunkat felütni, míg a nyugati oldalon egy most szerencsénkre üres disznóól volt. Egy csoport ember, azt hiszem, a falu összes férfilakossága, gyült össze körülöttünk. A starsina, egy kis, sűrű fekete teljszakállú ember, nyakán a starsinák lánczával és éremmel, udvözölt bennünket. Az emberek tolakodása s kissé veszélyes kiváncsisága — Lasras és környéke abban a hírben áll, hogy itt laknak Szvanecziában a legnagyobb tolvajok, a mi az ottani viszonyokhoz mérve, nem kis mondás — nem akart véget érni. Elfogyott élelmi szereinket szerettük volna kiegészíteni, de sokáig tartott, míg tyukokat, tojást s tejet hoztak számunkra, s az érettük követelt ár szemtelen nagy volt. Előmutattuk a starsinának papirainkat, melyeket Pari, egy szomszédfalu, kissé oroszul is tudó községi jegyzője igen élénken tanulmányozott s fordítgatott. Kaukázia főkormányzójának, Dondukov-Khorsakov herczegnek neve s aláírása csodálkozó felkiáltásokat szült. A következő napra négy lovat követeltünk, úgy, hogy kora reggel készen

legyenek. Mondták, hogy rögtön küldenek ki embereket, később hogy már is elmentek két felé, hogy éjjel elhozzák a lovakat a legelő helyekről, de azután hogy e lovakat csak Pari-ig adják, ott más lovakat kell vennünk, Szerencsére jelen volt a jegyzővel együtt a Pari starsinája is. Lelkére kötöttem, hogy a lovak 9 órakor, midőn valószínűleg megérkezünk, készen legyenek; többbször beszőttem társalgásunkba a főkormányzó nevét is, hogy kívánságunknak nyomatékot adjak. Szerencsére mondtam, mert így reménylhettem, hogy lovakat készen találunk, míg ellenkező esetben majdnem bizonyosnak lehetett venni, hogy azok csak hosszú várakozás után fognak elővezettetni. Mit használt utasításunk később látni fogjuk.

Beállott az éjszaka. A tolakodó tömeg, miután jól megtöltött revolvereinket már előbb tüntetőleg mutogattuk, szétoszlott. Podgyászunkat a sátor és a templom fala között halmoztuk össze s két oldalt a katonát puskájával s a 'herczeget helyeztük el.

A reggel pompásan kezdődött. Korán keltünk fel. Utitársam, ki előttevaló este kutatásokat tett kemencze után, hol növényeit szárithatta, úgy hiszem ujabb felfedező utra indult, én kifizettem az embereket, egyenként, kik a Bakszanvölgyből jöttek s azután utra készültünk. De sem lovak, sem a starsina nem volt látható. Katonánknak, ki — fájdalom — csak szván nyelven beszélt, sikerült végre a starsinát előkeríteni. Röviden akarom elmondani a dolgot. Kértem, sürgettem, fenyegettem. Hiában. Ismét előállott egy csoport bámuló. Eltölt egy óra, azután a másik. Végre jöttek lovak. Pokoli lárma támadt. Annyit kivettem belőle, hogy a lótulajdonosok nem egyeztek abba a versztszámba s fizetésbe, melyet a starsina megállapított. Kértem, hogy emelje feljebb. Most megkezdődött a lovak megrakása. Uj nehézségek. Majd azt találta az egyik, hogy az ő lova nagyon meg van terhelve, majd a másik kapott nagyon keveset. Az egyiknek nem volt podgyásznyerge, a másiknak lova igen gyenge volt teherhordásra. A starsina tehetetlennek látszott. A lótulajdonosok ismét földre dobták a terhet. Gondoljunk e mellett az utasra, ki türelmetlenül igyekszik elindulni, hogy a szép napot, mely itt oly ritka, felhasználhassa, ki minél korábban igyekszik elindulni, mivel később a hegység körül legtöbb esetben köd támad és a hőség is némelykor türhetetlenné válik. A podgyász zsákokban s kaukáziai szumkákban a földön hevert. Egy csoport kiabáló veszekedő vad ember között az utas tehetetlenül áll. Uti marsallunk a szván herczeg állítólagos hatalmának nyoma sem látszik. Most figyelmeztetni igyekeztem a katonát kötelességére, hogy segítsé-

gemre legyen. Látszik, sejdíté, hogy valamit kell tennie s tekintélyét érvényesíteni is akarja. De a szván nem ismeri a tekintélyt s egyik lóhajtsár botjával a katonára vág. Egy pillanat mulva a katona kihuzva hosszú kardját, a szvánra rohan. Az izgatottságtól embert megragadják. Végre sikerül két lovat visszahozni. Egy véletlenül Lasrasban átutazó bakszani tatár, ki Uruszbieff Izmael szolgálatában áll s kit Uruszbiiből ismerünk, felajánlja lovát. A tegnapi teherhordók közül négyen, kik még Mesztiáig mennek, készek arra, hogy egy lóterhet megosztanak egymás közt s Pariig vigyék. Végre tehát, egészen kimerülve a hosszú küzdelemben, 9 órakor utra kelhetünk.

Igy kezdődött első utazási napunk Szvanecziában. — Már más alkalommal* előadtam részletesebben a kaukáziai utazásnál előforduló nehézségeket, de ezek még nagyobbak, ha oly durva, félvad nép között kell utazni, minők a szvánok.

E népről akarok egy kis jellemzést nyujtani.

Röviden el lehet mondani, mit Bakradze a szvánok történetéről közöl. Szvaneczia lakói, kiket már Strabó felemlít, szoros összeköttetésben éltek Gruzia, Abkhazia s Mingrelia lakóival; vagy egyesülve Mingréliával vagy pedig a nagy imericziai királyság, külön fejedelmek (erisztavok) által kormányzott tartományaként szerepelt. A 14-ik század kezdetén sikerült a szvánoknak diadalmasan előrenyomulni. Egy ily hadjárat alkalmával égették el Kutaisz városát. Később Bagrat király ismét az imericziai királyság alattvalóivá tette őket s csak e királyság feloszlásakor nyerték vissza függetlenségüket. A 15-ik században a szvánok területe nemcsak az Ingur s Tczkenisz-Szkvali fenső völgyeire, hanem a Rion forrásvidékeire is kiterjedt, mely utóbbit az imerierek csak sokáig tartó küzdelmek árán vették el tőlük. Ezután oly korszak következik, melyben egyes fejedelmi családok, a Gelovani, Dadian és Dadis kilian családok a Tczkenisz-Szkvali és az Ingur terület egyes részei felett bizonyos fenhatóságot gyakoroltak. Az Ingurvölgy lakói azonban lassanként megszabadultak ez uralomtól, sőt e völgy felső részében lakók a 15-ik század óta teljesen függetlenek voltak s csak a nyugati részen voltak képesek a Dadiskiliánok az uralomnak egy nemét megőrizni.

A kedvező természeti viszonyok következtében az Ingur fenső völgy lakói megőrizhették azt a függetlenséget, melynek következ-

* Földrajzi Közlemények: Kaukáziai utazásom. 1885. 133. l.

tében tartományukat ma is »szabad Szvanecziának« nevezik. E függetlenség azonban nem állott kapcsolatban rendezett viszonyokkal.

Alakultak szövetkezetek, melyekhez több falu tartozott, viszályok nagyon gyakran támadtak s ennek következtében az egyes szövetkezetek, sőt egyes faluk között is évekig tartó véres háboruk dultak. Tekintélyesebb egyének némi hatalmat gyakoroltak, mely némely fejedelmeknél egyes esetben ismét önkénynyé fajult, de egyrészt maguk a fejedelmek közt is véres tusák támadtak, másrészt pedig úgy ezek itéletei, mint a szövetkezetek tanácskozásaiból létre jött határozatok nem birtak törvényes erővel. A szabad Szvanecziában uralkodó viszonyokat ennélfogva anarchikusoknak kell tekintenünk, melynek következtében a törvénytelen állapot, vérboszú s a művelődés teljes hiánya voltak az uralkodók. Az oroszok is csak nagy nehezen tudtak uralmuknak érvényt szerezni, bár kevésbbé érezhető módon gyakorolják azt. Szvanecziát az oroszok a harminczas években foglalták el, sőt a legutolsó szövetkezetek csak 1853-ban olvadtak be az orosz uradalomba. De azért, a legujabb időkig gyakran támadtak zavarok s helyi forradalmak, melyek az oroszokat kényszerítettek, hogy Szvanecziában ismételten katonai expeditiókat küldjenek.

Egy ily expeditiót a következő eset tett szükségessé. Dadiskilian Konstantint, a Pariban lakó szván fejedelmet, 1857-ben cselszövény gyanuja miatt Kutaiszba hivta, Mingrelia kormányzója, akkor Gagarin herczeg. Heves szóváltás támadt; Konstantin fejedelem kihúzta kindzsálát és leszúrta a kormányzót, Gagarin herczeget. A Latpari hágón át hadtestet küldtek Szvanecziába s egy erős, később azonban megkisebbített katonai állomást szerveztek Pariban, Dadiskilian Konstantin lakóhelyén. Konstantin fejedelmet agyonlőtték s javait konfiskálták. Legutóbb 1876-ban ujabb zavarok támadtak, melynek elfojtatására ismét katonai expeditiót küldtek Kutaiszból Szvanecziába s ugyanez időben északról egy Osszetekből s Kabardaiakból álló hadtest gyorsmenetekben küldetett Becsohágón át Becsoba. Kalandos expeditió volt ez magas gletserhágón át, melynek végrehajtásáról a most Nalcsikban lakó egykori vezetőtiszt személyesen beszélte el nekem egyes részleteket. De a parancsot kiadták és végre kellett hajtani. Nehány lovat is akartak áthajtani, de ló és hajtsár podgyászszal együtt a mélységbe zuhant. Míg a Kutaiszból jövő katonák a felkelők ellen mentek, hátulról, az északból jövő hadtest megtámadta őket. Egy lázongó falut elpusztítottak s Pari helyett Becsot választották alkalmasabb központul

s ott állítottak fel egy katonai állomást, melyet azonban most ismét megszüntették. Jelenleg Becso egy Prisztav, ki katonai kapitányi rangban áll, székhelye, ki mellé nehány helyőrségi katonát s kozákot osztottak be. Hatalma a szvánok nehezen fékezhető népe felett névlegesnek látszik.

Minden arra mutat, hogy a szvánok kevert fajok, többékevésbbé a gruzokhoz tartozva. Láttam férfiakat élénk szőke, sőt vereses hajjal, kék vagy szürke szemekkel, de olyanokat is, kiknek haja sima, fekete volt s szemeik sötétek. Még az én teherhordóim között is volt mindkét typusz. Feltünő az erőteljes testalkat, középnagyságú termettel. Valóban szép magas termetű férfiak a Dadiskilian család tagjai, kik azonban aligha lesznek tiszta szván-eredetüek. Utazók a szvánok közt zsidó arczvonásokat véltek észrevenni, sőt magok a szvánok is zsidóknak tartják Lakhamuli falu lakóit, kik Szvaneczia a kis kereskedelmét közvetítik a délre fekvő hegyvidékek lakóival.

A szvánok ugyan a kereszténységet fogadták el, de isteni tiszteletükben sok pogány s babonás elem van. Állítólag a nagy királynő Tamara terjesztette el a kereszténységet a hegyi lakók között.

A szvánok nyelve gruz tájjárás, bár nagyon eltérő; külön irásjelek nincsenek. 1884-ben a becsoi gruz eredetű pristav a gruz ABC-vel írt szván-nyelvű papirt adott nekünk a községi előljárókhoz.

A szvánok faluiban meglepők a magas négyszögű tornyok, melyek a házak körül kiemelkednek. E tornyok néha 60—80 láb magasak, 10—12 láb szélesek; a kőfalak egész három láb vastagok s felül lőrésekkel vannak ellátva. A bemenet magasan fekszik s csak odahelyezett magas falépcsőkön érhető el, melyeket oly esetekben, midőn a tornyot védelmi helyül használják, természetesen eltávolítanak. A szván szövetkezetek évekig tartó küzdelmeiben e tornyok az egyes falvakat megerősített helyekké tették. A tornyok mellett van, néha hozzá épitve, néha egy ív által hozzákötve, a szván kunyhója, melynek egyetlen szobájában az egész család s a különben rendesen csekély számú házi állatok együtt vannak. A toronyban őrzik a vadkecskék és kőszáli bakok szarvait s koponyáit, a vadászok diadaljelvényeit. Háboru esetén, vagy ha a vérboszú előrelátható, az egész család a toronyba menekült.

A szván faluk templomai állítólag igen régiek, nehányban szentség gyanánt tisztelt ereklyék, régi a 8, 9 és 10. századból származó, grúz nyelven, pergamenre írt evangeliumok, egy csomó

szarv és aganes őriztetik s idegeneknek nem szivesen nyitják ki. Rendesen igen egyszerű, elhanyagolt kis épületek. Rosz időben a szvánok nem mennek a templomokba. — Én is nagy hajlandóságot vettem észre náluk a babonára; különösen félnek a rosz időtől, villámlástól és menydörgéstől. Radde beszéli, hogy midőn valamely vállalat sikerét előre meg akarják tudni, letépnek egy csomó csepet, egymásra teszik s minden szál végét egy másikkal összekötvén, leejtik a földre; ha a felvételnél karikák támadnak, a vállalat hitök szerint sikeres lesz.

A szván nő, kiért a nősülés előtt vételárat kell lefizetni, a családi életben nehéz munkára van kárhoztatva. Régen az ujszülött gyermekek közül a leányokat megölték oly módon, hogy szájukba hamut töltöttek s a torkot összenyomták. Ezt az eljárást a Bakszanvölgyben a mi szván herczegünk is elmondta jelenlétemben. Az orosz kormány a gonosztevők üldözése s a legszigorubb büntetések terhe alatt, iparkodik e borzasztó szokást meggátolni. A gyilkos szokást különben csak abból lehet megmagyarázni, hogy a szvánok az állandó szegénység mellett féltek a túlnépesedéstől. S valóban Szvaneczia, különösen régebben, túlnépes volt, legalább a művelt föld nagyságához mérten s a szvánok munkától irtózását tekintetbe véve. Felső Szvanecziában ugyan művelik az árpát és a rozsot, a középrészeken buzát is, de szarvasmarhában például oly szegények, hogy a legjobb legelőhelyek használatlanul hevernek, bár az volna e hegyi nép jólétének egyetlen forrása.

Most már — mint tapasztaltam — nemcsak a nő feladata, a munka, a küzdelem a létért hozzá szoktatta a férfiakat is a nehéz munkához. Magam úgy 1884-ben, mint 1885-ben sok szván embert láttam, kik nyáron az északi lejtőn lakó jómódú mohamedán tatároknál nehéz mezei munkával foglalkoztak. Ott, egymás között is, gyakran észrevehető a szvánok fékezhetlen, veszekedő természete s igen sokszor láttam Uruszbiiban Izmael herczeget, a mint köztök igazságot tett. Régebben gyakran rablás végett mentek át a szvánok a hegyeken, hogy a tatárok magas havasi legelőkön levő szarvasmarháit ellopják és a tatároknak még jelenleg is vannak ily helyeken, mint például a Cserek felső völgyében »Karaul« nevezett őrházak és őrök.

Az Ingur magasvölgyében még jelenleg tartózkodó szvánok száma 4—5000 lélekre rughat; nem szenved kétséget, hogy az azelőtt sokkal nagyobb volt.

A szvánok öltözete nagyobbrészt cserkesz szabású, szegényes, gyakran rongyos durván szőtt ruhákból áll, övükben a kindzsál,

mely nem diszített. Fejüket egy kis fehér vagy barna posztó Käppi borítja vagy, bár ritkábban igen festői, a fej körül tekert kendő a gruzok szokása szerint.

Sajátságos hatásuak a szvánok énekei, melyek többnyire több hanguak s mély, rövid eséssel végződnek. A nőkről azt mondják, hogy szájuk előtt kendőt tartanak, ha énekelnek, nehogy az ördög éneklés közben testükbe bevonulhasson. Muzsal falu papjánál láttam szván hárfát (tandzsát) nyirfa fából metszve s lószőrből font hurokkal ellátva. E hárfán az öreg pap örökké egyhangu melodiát adott elő, szegény hangváltozásokban s jóformán szakaszai sem voltak. A szvánok dalai Tamara királynőre, vadászaik tetteire s fejedelmeik hadjárataira vonatkoznak. Különös vad benyomást tesznek. — A férfiak egyedül tánczolnak, igen heves taglejtésekkel. Ekkor a többiek a tánczos körül félkört alakítanak és énekelve tapsolnak. A lelkesedés a tetőpontra hág, ha a tánczos nehány kindzsált a földbe taszít és ezeket folyton kerülve, bevégzi a tánczot.

A Bakszanvölgyben, Uruszbieff Izmael herczeg házánál, az ott tartózkodó szvánok többször ily tánczra kerekedtek.

Az egész népet jellemzi a véghetlen vadság. Radde így írja le a szvánokat: »Durvaság s vakmerőség mutatkozik nálok; az öreg kellemetlen arczu aggoknál a kifejezés csaknem egészen állati jelleget ölt, eldurvult lélekről ad az tanuságot. Ily emberek néha tiz vagy több gyilkosságot is követtek el; egész alakzatuk az idegenre rémítő hatással van«. E vadság különösen jellemzi a felső Ingurvölgy lakóit, kik a talaj csekélyebb jövedelme által, a szvánok túlnyomólag rest jelleme mellett, rablásra inkább reá szorulnak. A völgy nyugati részén, hol a termékeny talaj következtében némi vagyonosság inkább látható, már régebben létesültek rendezettebb viszonyok s a fejedelmek is bizonyos hatalmat szereztek. Szvaneczia a világtól elzárt hegyzúg volt, hol a déli vidékekről ideszökött rablók és bünösök menedékhelyet találtak. Az eredmény nem maradhatott el.

Midőn Radde 1864-ben átutazott Szvanecziáu, az Ingurvölgy legfelsőbb részében Merkmeri és Dzsibiani faluk voltak harczban egymással. Egy magányosan álló toronyból lestek a magasabban lakó Dzsibianidikat. A ki onnan jött, rögtön agyonlövetett. Raddetól lovat is loptak s bár egy gruziai pap kiséretében utazott, nem mertek fényes nappal Adisfalun átmenni, hanem sötét éjjel, néma csendben lopoztak át rajta. Freshfield és utitársai hasonló tapasztalatokat tettek. Legelőbb apró dolgokat, később egy pótolhatlan

sátorrudat loptak el, melyet azután vissza kellett vásárolni. Dzsibianiból pedig ez utasok csak felvont revolverrel kezökben, voltak képesek utat nyitni.

Ilyenek az ország lakói, a hol utaznunk kellett. A legutóbbi években ugyan, különösen az 1876-iki zavargások elnyomatása óta, egyetmás változott Szvaneczíában is, a mennyiben az orosz hatóságok iparkodtak rendet csinálni s biztonságot hozni létre. Különösen 1885-ben a kormányzó utazása következtében, kedvezőbb körülmények közt utazhattunk, mint én magam 1884-ben. De sok változatlan maradt s a mi fő, a szvánok zabolázhatlan jellemét rövid idő alatt bizonnyal nem lehet megszelidíteni.

IV.

Az ut, melyen Taurartól fogva haladtunk, egy csoport északról lenyuló hegygerinczeken átvonul meredek felmenőkön s még meredekebb leszállókon, melyekre a köztök fekvő mély vízmedrek következtek. A legtöbb helyen kénytelenek voltunk leszállani a lovakról s a teherhordó állatot a hajcsár gyakran csak nagy fáradsággal volt képes előre üzni. Mesterséges utakról Szvanecziában szó sincs, csak egyes összekötő vonalak vannak egyik s másik falu között, vagy még gyakrabban csak a falu és annak legelői és szántóföldei közt, úgy mint azokon a gyakoribb közlekedés némi természetes nyomokat hagyott. Csak Becso, Szvaneczia jelenlegi adminisztrativ székhelye s a Latpari hágó közt van egy jobb karban levő ösvény.

Gyors egymásutánban hagytuk hátra az egyes falvak, magas tornyok körül fekvő házcsoportjait. E falvak a hegygerinczek terasseain csaknem egyenlő magasságban feküsznek. A lejtőkön mindenütt zöldelő, gondosan bekerített rétek terülnek szét, sárgás szántóföldekkel tarkálva. Az erdő magasabban fekszik, a hegyorom közelében. A hegység palás alja végül meredek esésben a völgyet borító láthatlan Ingurig nyomul.

A falvak lakói nagyobbrészt a mezőn foglalatoskodtak a gabona betakarításával. Mult évben Szvanecziában a hideg esős nyár megfagyosztotta a mezőn a gabonát; ez évben a majdnem két héttel korábban kezdődő aratás, kárpótlást látszott nyujtani. Némely udvaron láttuk is a gabona kicséplését következő módon: a gabonát a földre szórják s egy kövekkel megterhelt deszkát vontatnak felette két ökörrel; a deszkán rendesen egy a legujabb szván nemzedékhez tartozó fiu áll s hajtja a fogatot.

Dél felé Pariban voltunk; a helység méréseim szerint 4598 lábnyi magasságban fekszik; a kilencz órára rendelt lovak még nem voltak helyén. Délután négy órakor, midőn még mindig nem jöttek lovak, előrementem, hogy a legközelebbi magaslaton, mely utba esett, felvételeket csináljak s utitársamat hátrahagytam a podgyászszal. Csak hét óra tájban érkeztek meg s így kénytelenek voltunk lemondani arról, hogy még aznap Becsoba jussunk.

Az éjszakát Ezeriben töltöttük el, Dadiskilian fejedelem házában. diskilian Tengisz, a család feje, a tél folyamán meghalt. Egyik fia fogadott bennünket, ki késő éjjel érkezett haza egy utjáról. Ezeri méréseim szerint 5223 lábnyi magasságban fekszik.

Másnap Becso felé vándoroltunk. Ismét palás kőzetekből álló három gerinczen kellett átvonulnunk. Az Uzsbahegység, mely Ezeri fölött is, a völgyfalak egy nyilásán, de igen szerényen mutatta magát, az ut egyik pontjáról, megigéző nagyságban látható. De a legmagasabb csúcsok már ködben voltak burkolva.

Becsoban e szván Sziberiába számüzött prisztav távollétében fiatal szeretetreméltó neje fogadott. Becsoban találtuk az iderendelt csomagokat egy ládát fényképi lemezekkel, egy más ládát conservvel, theával, czukorral s más szükséges tárgyakkal s egy csomag itató papirost a növények számára, mely podgyász az orosz hatóságok ritka szivessége folytán Vladikavkaszból a gruzi katonai uton át tette meg a nagy utat Kutaiszba s onnan Zagirin — Lecsghum székhelyén — s a Latpari hágón át, kozákkiséret mellett, ide. A legutóbbi több heti utazásra magunkkal vitt conservált élelmi szerek, fényképi lemezek stb. mennyisége — a mi nem könnyü feladat — pontosan számíttatott ki; csaknem mindenből elég volt eddig, de másrészt csaknem semmisem maradt hátra. Kissé aggódtunk, valjon Becsoba megérkezik-e a podgyász s nagy megnyugtatásunkra szolgált, midőn első kérdésemre, valjon megérkezett-e? igenlő választ kaptam.

A Becsoban tervezett hosszabb tartózkodásunk egyik czélja volt, hogy az eddig eszközölt gyüjtéseket s a fényképlemezeket az üres ládákba tegyük s ismét visszaküldjük a havasokon át.

Becsoi tartózkodásunk azonban váratlanul igen kellemessé és érdekessé lett. Kutaisz kormányzójának, Szmekalov tábornoknak, kinek kormányzóságához tartozik Szvaneczia is, a megérkezésünket követő nap kellett Becsoba jönni. Már a mult évben hallottam egy ily körutról; most, midőn még a Bakszanvölgyben voltam, határozottabban terjedt el a hir. S most a szerencsés véletlen úgy akarta,

hogy épen Becsoban tartózkodásunk alatt várták a kormányzót s kiséretét. Már megérkezésünk estéjén jött egy lovas katona, egy Kutaiszból küldött nekem szóló távirattal, melyet a tábornok szives volt utánam küldeni. Másnap délután megérkezett a tábornok s kisérete: festői lovascsoport, melyben az orosz egyenruhák kaukázi öltözettel váltakoztak. A kissé szigorú katonának látszó, de társalgásban igen szeretetre méltó s megnyerő kormányzó még ifju tábornok, ki gyors előmenetelét a kaukáziai háborúban, továbbá a Karsz és Batum körül folyt csatákban kifejtett vitézségének köszönheti. Törekvése, hogy a vezetése alá bizott vidékeket megismerje, mi mindenesetre kötelessége lelkiismeretes teljesítéséről tesz tanuságot, okozta, hogy a tábornok vállalkozott a nehéz utra a hirhedt Szvanecziába. A tábornok figyelme a közigazgatás minden részletére kiterjedt; napok alatt, nehéz munkában, igyekezett e magasvölgy szükségleteit, a lakosok vágyáit megismerni. Az emberek eljöttek panaszokkal és kérelmekkel. Elhatároztatott, hogy iskolát állítanak fel Becsoban; ez lesz az első Szvanecziában; kerületi orvost is majd rendelnek ide. Külön figyelembe részesítette a kormányzó az utak állapotát; az Ingur szorosón akart visszamenni, hogy tanulmánya tárgyává tegye, valjon lehet e itt utat épiteni? Csinovnikok, e hires orosz alakok, — a tábornok nehány segéde kisérte őt, mind külön munkákkal foglalkozva; egyik úr, a Kutaiszban levő statisztikai bizottság tagja, avval foglalkozott, hogy Szvanecziában népszámlálást eszközöljön. A tábornok kiséretében volt Rodzevics ezredes is, Lesghum főnöke, kinek vendégszerető házában, mult évben szives fogadtatásban részesültem; hosszan, hónapokig tartó vad nomad élet után művelt szeretetre méltó családi kör által fogadtatva, annál váratlanabbul, mivel Czagiri, az ő székhelye is, csak ösvényen érhető el. Kellemes viszontlátás volt s ez alkalommal is jól esett, hogy hosszú idő mulva művelt társaságban sokáig nélkülözött társalgást folytathattunk. Igaz ugyan, hogy ez által sok drága óránk veszett el a Becsoban tervelt munka rovására, s a jól megrakott asztal körül jóval éjfél utánig is maradtunk. Nehány benszülött fejedelem, két Dadiskilian, kik közül a fiatalabbnak orosz tiszti rangja van, és a becsoi pristav segédje, valamint egy Lesghumból jött mingreliai fejedelem is résztvettek az asztalnál. Mingréli szokás szerint választott »tolombas« kisérte figyelemmel és követelte a poharak kiürítését, határozott szabályok szerint, melyekre — fájdalom! — már nem emlékszem; pohárköszöntések is követték egymást, a nekem szólót, természetesen

»pour sauver le drapeau« nem hagytam válasz nélkül, s gyakran hangzott vidám dal is az asztal körül.

Két dolog tünt fel előttem ez alkalommal is; egyik, hogy a czivilizatori missiojuk felől öntudatos oroszok, mindenkor igyekeznek — a lehetőség korlátában és a benszülöttek igényeihez és felfogó képességökhez mérten és fokozatosan, — ennek megfelelni s a második, hogy lehetőleg szorosan igyekeznek csatlakozást keresni az uralmuk alatt álló népekkel s megnyerni azok rokonszenvét. Ebben rejlik az orosz gyarmatosítási vagy talán helyesebben hódítási politikának elve s az Ázsiában kivívott sikerek kulcsa.

Megérkezésünk után negyednap elhagytuk Becsot, ugyanaz nap, midőn a kormányzó, csak hogy ellentétes irányban. Midőn elváltunk, őszinte hálaérzetemnek adtam kifejezést mind azért a sziveségért, melyet Ő Excellenciája, valamint a kiséretében levő urak velünk szemben tanusítottak.

Az időjárás Becsoban tartózkodásunk alatt folyvást pompás volt. A völgyzár, melyet az Uzsba gránit hegytömege alkot, hatalmas szépségü s a hegycsúcs merész alkotása a szemlélőnek tekintetét s érzékét teljesen magával ragadja. A különböző világitási tünetek között mindig uj képek merülnek fel: ha reggel a tiszta napsugár a sziklafalakra uj részleteket varázsol, vagy ha a hanyatló nap sugarai a legmagasabban fekvő fürészalaku csúcsot megaranyozzák. A nap folyamán sötét ködfellegek borítják a csúcsot s ekkor az oldalt megtörő jégmező mystikus magasságból látszik előnyomulni. Holdvilágos éjszakon úgy tünt fel a hegy kecses alakja, a mint könnyü fátyollal övezve messze magasból tekint le a csendes völgy ölébe: egy tökéletes szép kép, sajátszerű varázszsal, melyet csak a természet képes létesiteni, de nem szó, sem irón nem rajzolhat le.

Muzsal felé mentünk, az Ingur északi forrásvidékének zugába. Becsoból egy magas oldalgerinczre kellett emelkednünk, mielőtt Latalnál a völgy teknőjét elértük. E kereszthegység kvarczpalákból áll; a magaslatot tölgyfából, bikk- és nyárfából álló fiatal erdő borítja. — A sűrű lombon keresztül az Uzsba szép körvonalai látszanak: most már a hátulsó keleti csúcsa is mindinkább kiválik.

Latal helységben ugyan azon hatalmas vaddiófa alatt pihentünk, mint a mult évben. A magasság méréseim szerint 4386 láb. Voltak a lakosok közül kik rám ismertek.

Nemsokára átmentünk a Mulkhara és a Mesztiapatak egyesült folyón és utunkat a völgy északi lejtőjén folytattuk. Pompás tájképek

váltakoztak folyvást szemünk előtt. A helységek sürűn következtek egymás után. A földek szorgalmasmívelés alatt látszanak lenni; a réteken dús lóhereneműek termesztetnek. Az egyes falvakban a tornyok mind számosabbak lettek. Mesztia méréseim szerint 4593 lábnyi magasságban fekvő helység mellett a szűk, meredek falakkal körülzárt szorosban tajtékzó Mulkhara gyönyörü parti tájképet varázsol elő. A nappal sürű felhők által borított csúcsok a tiszta estvilágításban, midőn Mesztia és Mulakh közt egy hegygerinczen átmentünk, feltüntek szemünk előtt. A Mesztia felé vonuló keresztvölgy háttérében Uzsba mutatja keleti oldalát; lejtőiről és a körülötte álló hegyekről jégárak hatolnak le. Hatalmasan kiemelkedik a jégborított környezetből, a Tau Tetnuld sugárzó jegeshó gulája, mely kelet felé a völgy zárlatát képezi — becslés szerint magassága 15,500—16,000 láb közt látszik ingadozni.

Csak késő éjjel érkeztünk meg a mulakhi s muzsali szövetkezetek magánosan álló hivatalos házába — az úgynevezett kanczellariába — mivel a teherhordó lovak Mesztiába csak későn érkeztek s onnan nem akartak tovább menni. Becsoban a prisztav felhivására, s tudva hogy a kormányzó közel van, hamar készeknek nyilatkoztak az emberek, hogy nehány napig Szvaneczián keresztül kisérjenek minket. Most az egyik azt állította, hogy ő csak Mesztiáig volt szerződtetve, a másik, hogy a mintegy $3^1/_2$ órát tevő uttal Mesztiáig már egy napi utat tett, a harmadiknak pedig lova sántult volna meg. Késő délután volt. Szabad ég alatt Mesztia előtt, melynek házai a hegylejtőn fentebb feküdtek, ledobták a podgyászt s a lovak szétfutottak. Utimarsallunk, Rusztum Khan, a herczeg, láthatatlanná lett; látszólag saját lovát kereste, egy csoda állatot, melyről egész utunk alatt folyvást beszélt s a mely — egykori dicsőségének romjaként — állítólag Mesztiában volna. — Kisérő kozákunk pedig, egy Mirab nevű, kissé oroszul is tudó szván katona már most alig megbizhatónak mutatta magát, noha Becsoban az urak a legjobb igyekezettel kerestek számunkra egy alkalmas s jóravaló embert. Jól lehet munkáimra tekintettel ily késő időben jobb lett volna Mesztiában hálni, most már nem tehettem, mivel a jövőre nézve nem akartam engedékenységgel rosz példát mutatni. Hosszú küzdelem s végtelen kiabálások után végre ismét utra keltünk.

A következő nap, részben ujonnan szerződtetett hajtsárokkal, átmentünk a hegygerinczen, mely az Ingur északi s déli forrásvidékeit elválasztja. Az átmenet tetejéről méréseim szerint 7941 lábnyi magasságból, szép pillantás nyilt a Mulkhara napfényes és

falvakkal élénkített zöld völgyére. Épen szemben a fogas sziklacsúcsokban felemelkedő hegylánczról egy szűk harántvölgybe fut le a Thuberjégár, több jégárfolyamot egyesítve. A völgyzárlatban a Tetnuld vidékéről a Czannenjégár vonul s az egész völgy felett az Uzsba kettős csúcsa emelkedik fel.

Az egész a tetőig erdővel borított átjárón túl azokat a völgyzugokat látjuk, melyeken az Ingur déli forrásai özönlenek át. Délre a Leilahegylánczmagaslatai emelkednek, melyen át vezet a Latpárihágó, miután az ut még egy hullámos s e hegylánczelőtt elterülő földrészen át vitt. A Leilahegyláncznyugati végén tündökölnek hóborított csúcsok és csillámló jégárak.

Az átjáróval csaknem egyenlő magasságban, délre eső lejtőkön ütöttük fel sátrainkat, hogy kora reggel, midőn felhő még nem borítja az Uzsba sziklacsontvázát, a mint már igen korán rendes eset, a szép hegyet lefényképezzük. — Innét látva, a hatalmas hegy, az előtte elterülő középszvanecziai hegyhát felett megjelenvén, oly előtért nyer, mely magasságát még emelni látszik. Míg Becsoban a második csúcs csaknem elfedett s az első délnyugati csúcs oldalán alig látható, itt feltünt majdnem egyenjoguan mindkét csúcsa, a mint a jégborította repedék elválasztja őket.

Augusztus 25-én délelőtt az Adisjeges alján vagyunk. Óriási rohammal ömlik le a jeges középrésze a mélységbe. Kelet felé az Addiscsúcshoz tartozó sziklafalak környezik, nyugatra pedig hócsúcs emelkedik fel, széles alapon, melynek fensőbb, innen láthatatlan részei a Tetnuld gulát alkotják. Az Adiscsúcstól keletre eső hegysor végpontján már Namkvamhoz tartozó, hóval fedett falak láthatók. A főgerincz meredek lejtője az a talaj, melyen a vakító fehér hótömegek szétoszlanak s bomlanak: oly jégáresés, minő az Alpok között alig látható. Az alsó szintén meredeken hulló vég legyezőszerűleg terjed szét. Jobboldalt törmelékben gazdag morena kifejlődött s felülmulja a jeget, míg a baloldalon magasra felnyuló bokornövényzet látható. Kezdetben e palás lejtőkön sürű nyirbokrokon kellett utat nyitnom, melyek fölött a Rhododendrum ponticum majdnem áthatlan cserjéket képez. A jégár előtt lapos, kövekkel borított s patakáztatott síkság terül el. A jeges vége méréseim szerint 7455 láb magasban fekszik. Egy helyen a jég végét kövekkel rakjuk körül s a jelző és vörös olajszínnel befestett kövek távolságát a jégtől mérjük meg. A Kaukáz északi lejtőjén három jegesen, a déli lejtőn pedig immár az Adisjegesen eszközöltem ily jelzőkövek és falak felállítását és méréseket, és erre

támaszkodva most már biztos számszerű adatokat fogunk nyerni a kaukáziai jegesek előrenyomulásáról vagy visszavonulásáról általában, azok gyorsaságáról és módjáról. Azonkivül mint a többi jegeseken is, megmértem a távolságot azon ponttól, melyet a jégár még elér, a jégmentessé lett terület ama pontjáig, a hol bokrok alakjában az összefüggő tenyészet első nyomai mutatkoznak. A jégesésről, a jégmentessé lett terület, valamint maga a jeges végső nyulványáról fényképi felvételeket készítettem. Az e észleletekből folyó eredményeket másutt fogom közölni. A morénáról hozott kőzet mint Felsit lett meghatározva.

A rövid Adisvölgy a magasvölgyek zord jellegével bir; többnyire kopár sziklafalak környezik. Adis falu, melyen keresztül megyünk, 7074 lábnyi magasságban fekszik; a szűk völgy nyulványán, ott, a hol északról a Tetnuldról kis vízér ömlik az Adispatakba, nehány torony körül egy pár szegényes kunyhó áll.

Visszamenőben a középszvanecziai hegyhát valamivel inkább nyugatra fekvő pontján kelünk át.

Este Muzsal helységben vagyunk, az Ingur északi forrásvidékének legfensőbb sarkában, méréseim szerint 5253 lábnyi magasságban.

V.

Muzsalban Margiani nevű paphoz tértünk be, kit már a mult év óta ismertem. Az öreg lelkész ez alkalommal is szivesen fogadott bennünket. Kevésbé barátságos volt fia, kit szintén a mult évről ismertem s ki velünk egyidejüleg ment át a Latpariszoroson Czagiriba, hol mint elemi iskolai tanító működik. A tifliszi szeminariumban nevelkedvén, magasabb szellemi képzettsége csak abban nyilvánult, hogy a hatósági dolgokat s így a mi nyilt leveleinket is tüntetőleg becsmérelte, de különben megmaradt szván természete, mely idegen tulajdon megkivánásában nyilvánult. Reménylem, hogy e nézetemről nem fog tudomást nyerni addig, míg Szvanecziát ismét meglátogatom, különben személyem biztonsága nem állana épen jó lábon.

Muzsalban elérkeztünk programmunk legnehezebb pontjához. Innen ugyanis északra szándékoztam menni, egy utazók által még szintén meg nem járt hágón keresztül, mely a Thuberjégáron át a Kaukáz főgerinczéhez és ezentúl egyik északi harántvölgyébe, a Csegemvölgybe vezet.

A közép szvanecziai hegyláncz tetejéről áttekintést nyertünk

a kaukáziai főhegyláncznak Szvaneczia felé terjedő lejtőjéről, a melyen át kellett vezetnie most ez átjárónak. A Mulkhara völgy legfelsőbb részében két jelentékeny jégárt láttunk, melyek szoros szurdokokon át az erdővidékig lenyulnak; északkelet felé a völgyzárlat sarkában a Tetnuld tömeg oldaláról a Czannerjegest s ettől nyugatra a Thuberjegest, két részből egyesülő hatalmas jégárat, mely felett a Gvalda hegyláncz fogas sziklasorai emelkednek. — Mindkét jégárról s környezetéről fényképi felvételeket készítettem.

Megjegyzem már e helyen, hogy a főgerincz eddig ismeretes térképi ábrázolásai nem egyeznek meg a valósággal. — A főgerincz tulajdonképi vidékét a rövid szögek alatt előnyomuló magas gerinczek eltakarják. A főhegyláncz az előrenyomuló sziklasorok mögött fekszik s nem a főgerincz az, mely mint állíttatik e részben nem oly magasra emelkedik s leginkább hómentes, hanem az említett előrenyomuló sziklasorok, melyeket eddig a szemközt levő pontokról, akár a szvanecziai közép hegylánczról, akár a Leila-hegyláncz hágóiról láthattak. Messze elnyuló jégáramokkal telt völgyek terülnek ott el a főgerincz tövében, annak tömegébe ékelt nagy jegeshó reservoirokból nyerve táplálékokat. A térkép jelzése tehát itt is változást s a leírások javítást igényelnek. Nem a Kazbeknél és Elbruznál — mint a kaukáziai hegyláncz leírásai dogmaként jelentik — van a legnagyobb jegesképződés s leghatalmasabb jegeshóterület vidéke, hanem ellenkezőleg magában a főgerinczben, mely a Dongosszorun s Adai-Choch között huzódik. A főhegyláncz meredek esését délfelé, az Ingur felé, nem lehet okul hozni fel a jegeshóvidék szegénységére, mivel ily szegénység egyáltalán nem létezik. A főgerincz alkata ugyan kétségkivül igen meredek, de közbe és az előrenyuló rövid haránt elágazások közt, mely utóbbiak azután meredeken sülyednek le az Ingur hosszvölgyébe, még széles terület van. Ezen harántszurdokok részben elfedték Szvaneczia északi falát s ez által hamis képezeteket hoztak létre, melyeket csak e vidék átutazása által lehetett megigazítani. A főgerincz területe, a szeliden emelkedő jég- és jegeshómezők okozzák azt, hogy e helyen, habár közel 12,000 láb jelentékeny magasságban, aránylag könnyen megjárható átjáratok egész sora van. Tetnuldtól keletre azonban Namkvamig a főgerincz talaja mindinkább keskenyebbé válik és úgy tünik fel, mintha a főgerincz itt közvetités nélkül egy egész a völgyekig nyuló rendkivül meredek esésben végződik, bár itt is helyet enged több elsőrendű jegesnek.

Úgy a Thuberjeges vidékét és a kaukáziai hegyláncz e részét,

valamint Csegem felé sülyedő lejtőjét, eddig utazó még meg nem látogatta. Már mikor az ezen vidéken átvezető hágón való átkelést terveztem, előre ismertem e feladat nehézségeit, mely különösen abban feküdt, hogy teherhordókul alkalmas szvánokat nyerjük meg ez útra. Igaz, hogy utimarsallunknak a szván herczegnek, már Uruszbiiban főfeladatául tüzetett ki, hogy ez átjárónál számunkra elegendő számú teherhordót szerezzen. Ezért már előtte való nap kiküldtük Rusztum Khant Mesztiába, hogy másnap kora reggel jelenjék meg Muzsalban a szerződtetett emberekkel. Elég későn jelent meg a herczeg nehány szvánnal; de ezek, midőn folyvást jobban felcsigázott követeléseiket már hajlandók lettünk volna teljesíteni, határozottan kijelentették, hogy a Thuberjegesen át egyáltalán nem akarnak menni. Midőn Rusztum Khannak szemére vetettük tehetetlenségét s üres hitegetéseit, ő sem akart tovább utazni velünk s fenyegetőleg követelte azt a bért, melyet tulajdonkép csak az utazás befejezése után kellett volna megkapnia. Úgy látszik, hogy Muzsal környékét lakó szvánok szegényebbek mint a Mesztiaiak és a magasra felcsigázott bér annyira csábítólag hatott a muzsali emberekre, hogy most már a pap megigérte, hogy Muzsalból szerez nekünk embereket. Legyen szabad mellőznöm ez órákig tartó küzdelem leírását, melyben Mirab szván katonánk, az óriási lármát még túlharsogva a főintrikus szerepet játszott. Mily munkába került, míg végre nyolcz ember előállott s köztük ki lehetett osztani a podgyászt, bár csak véget nem érő tiltakozások s változtatgatások után! Egy rész végre utra készen állott, a másik részének azonban az utra kenyeret kellett sütnie, vagy bőrt készíteni a bocskorok számára.

Délfelé indultunk el. Az égboltozatot felhő borította. Csakhamar eső kezdett permetezni. Vissza kellett térnem, azonban a viharos délelőtti jelenetek után nem akartam ezt megtenni s különben is azt mondták, hogy a jégár alján egy ház van. Midőn délután elértünk ide, kisült, hogy ház alatt egy kissé előrehajló, embereimnek is alig-alig védelmet nyujtó sziklát kell érteni. Csakhamar erősen zuhogott a zápor. Gyorsan felállíttattam a sátort, a mi a nem egyenes talajon, így sietve, csak nagy nehezen és roszúl sikerült. Az esőből felhőszakadás lett. A podgyász egy részét a szikla alá rejtettük, a másik részt gummitakarókkal fedtük be. Egy galyakból rakott fedél védett egy kis tért a kőszikla s egy alacsony rétegzetesen lefektetett kövekből álló fal között. Itt kuporodtunk össze szorosan. Egy kis tüzet gyujtottunk, hogy a vacsorát

elkészítsük. A füst kiállhatatlan volt. Az eső átáztatta a tetőt. Éjjel lett. Menydörgés moraja s villámfény váltottak fel egymást gyorsan. Az eső patakokban ömlött alá. Már egészen vízben állott a kis befedett tér; a szvánok a szikla alá kaparódtak, hol nem volt több szabad hely, mi kénytelenek voltunk a sátorba menekülni. De ezt sietve felállítottuk, nem volt kifeszítve s egyes helyeken már apró tócsák képződtek volt. Csak a derékaljak maradtak meglehetősen szárazak a takarók alatt. Bedobtuk a sátorba, melyen át, mivel roszúl volt kifeszítve, most felülről is lassan becsurgott az eső. Vízben feküdtem. Egész éjen át tartott a felhőszakadásszerű eső, a kaukáziai éghajlathoz méltó, már ázsiai eső, folyvást menydörgés és villámlás kiséretében. Hideg volt, hiszen 6846 láb magasban tartózkodtunk. S mégis, azt hiszem, hogy bár egész a bőrig átáztam s nagyon fáztam, hosszabb ideig aludhattam; a hajnal első pirkodásakor azonban felkeltünk, hogy lehető gyorsan szétszedjük a tábort s a völgybe meneküljünk.

Esőben érkeztünk meg délelőtt Muzsálba. Podgyászunk rettenetes állapotban volt — csak a fényképlemezek s növények nem szenvedtek sérülést. Még napokig tartó szárítás után is, napfényen s tűznél egyaránt, sok maradt nedvesen. Ha elegendő időnk maradt volna, hogy a sátort jól kifeszítsük s a tárgyakat itt helyezzük el, kétségtelen, hogy bár az erős s tartós esőzés miatt nem maradhattunk volna szárazon, oly nyomorult éjjeltől, minőt a Thuberjeges mellett kellett eltöltenünk, megszabadulhattunk volna.

Az emberek most bérök egy részét követelték s midőn tudtukra adtuk, hogy az összeg a legközelebbi szép napon fizettetik ki nekik, midőn ismét utra kelünk, kijelentették, hogy most már egyáltalán nem hajlandók velünk jönni. Majdnem lehetetlennek látszott más embereket megnyerni. Rusztum khan és Miráb a különben is kényes helyzetet még nehezebbé tették. Zsákutczába jutottunk. Egyetlen útirány létezett, melyen biztosan és elég kényelmesen kijuthattunk volna, a Latpári hágón. De erre nemcsak erkölcsileg is lehetetlen volt mennünk, mivel minden áron megakartam ismerni a Thuberjegest, az átjárót s az azon túl fekvő, eddig ismeretlen hegyvilágot, mert ez levén Szvaneczia második beutazásának legfontosabb czélja; de ezenkívül úti felszereléseinket, gyüjteményeik és egyéb podgyászunk egy részét már a hegység északi részébe, Nalcsikba s egy részét a Bezingi völgybe küldöttük s így ha a Latpári szoroson át haladunk tovább, 10—12 napi utazásra lett volna szükségünk, hogy azt elérhessük.

Míg az időjárás még egy-két napig kedvezőtlen maradt, egész erélylyel folytattam az elindulásra való előkészületeket, a teherhordók felfogadását, és midőn Augusztus 29-én, a nap ismét diadalmasan áttört a fellegeken, ujból utra készen állottunk.

Most már élvezhettük az út szépségeit, melyeket nehány nap a kedvezőtlen időjárás elfedte előttünk. A harántszurdok, a melybe nyomul a Thuberjeges, rendkivül keskeny s oldalfalai nagyon meredekek. Előtte régi morenamaradékok vannak felhalmozva. A Mulkhara felső völgye gazdag erratikus terület; a régi Czanner, Thuber és Mesztii jegesek számára itt alkalmas terület kinálkozott. Lentebb a Mulkhara s Ingur összefolyásánál az egykori hatalmasabb jegesképződés nyomai magában a fővölgyben mindinkább ritkábbakká lesznek. Természetesnek látszik ez, ha a jegest vezérlő főhegyláncz alkatát megszemléljük, mivel ez itt hosszú mellékgerinczeket bocsát ki, melyek nagykiterjedésű harántvölgyeket zárnak magokba, a melyekben a jégárképződés elegendő tért nyert, mielőtt ezeken túlhatolva a fővölgybe kellett volna nyomulnia.

A keskeny, erdővel körülvett harántszurdokon át, túl a mélységben Muzsal napfényes rétei tündökölnek, az erdős középszvanecziai hegységek által körítve és áttekinthetünk a Leila hegylánczhoz tartozó, a Latpári hágó felett emelkedő hófedte magaslatokra. Északfelé ismét a Thuberjégár alsó része fekszik előttünk. A főgerincz granitöve alatt délre kristályos rétegek, gneiszok és mikasiszták vonulnak el, és a hegyláncz mentében keskeny szalagot képeznek, melyeken a jegesek elterülnek.

A jegesből eredő vad patak sziklás, sötét szorosban habzik; fenn a völgyfalak kitágulnak, és ott végződik a jégár, egész szélességben kinyulva, hatalmas, függőleges jégfalakkal. Pompás látvány!

Átmentünk a völgy jobb oldalára, a szurdok alján, hol a naptól védve, régi hórétegek borítják a területet, áthidalván a patakot, ki alattuk egy lefolyó csatornát ásott magának. Közeledtünk a jégárvégéhez a felette emelkedő jobboldali völgyfalak mellett. Az erdő idáig tart. Távolabb egy kis darabig már csak ritkás bokrok fedik a völgyfalakat. A törmelékekkel elborított jégár betölti a völgyet egész szélességben. A baloldalt fekvő morena jelentékenyen kifejlődött. A jégár vége körülbelül 7000 láb magasban van.

Embereink ujból ugyanazon helyen akartak éji tanyát ütni, a hol már előbb töltöttük az éjszakát. Én azonban kényszerítettem őket, hogy a jobb oldalt fekvő morena mellett előre menjünk s csak később, a bokros növényzet vége felé telepedtünk le. Jogosan fel-

tételeztem, hogy utunk a hágó tetejéig még hosszas lesz s tudtam, hogy a köves morenán kora reggel mily nehéz előrehatolni. Igaz ugyan, hogy midőn később leakartunk telepedni, a talajviszonyok alkalmatlanságot okoztak, mivel sehol sem volt elegendő sík talaj a sátor felütésére, de egy kis fáradsággal ezt is megtehettük. Embereink is találtak egy előrenyomuló sziklatömböt, mely hideg és szél ellen némileg megvédelmezett őket. A hideg, mely ily magasságban, különösen tiszta időben, igen természetesen mindig mutatkozott, is volt egyik oka annak, hogy az éjjeli tanyát mindig lehető magasságban igyekeztem felütni, mert ezáltal lehetővé lett a kora indulás is, mivel a fázó embereim maguk igyekeztek előre menni. Ez éjjel is meglehetősen fáztunk. A minimumhőmérő reggel 2 fokot mutatott. De ép ezért már 4 óra előtt készültünk az elindulásra és 5 órakor elhagytuk tanyánkat.

Egy ideig a jégár köves partlejtőin haladtunk. Ezután egyesek előbb, mások később a jégárra jutottak. Ennek itt gyenge hajlása van és a hatalmas jégmező emlékeztet engem az Alpok legnagyobb jégáraira. Minden oldalról jégártelte völgyek nyilnak. Midőn $2^1/_2$ óra mulva elértük azt a pontot, a hol a főáram az utazótól jobb oldalra kanyarodik, hatalmas jeges körszín közepén találtuk magunkat. Maga a jégár, mint valami hatalmas jégfolyam, nyugodtan vonul a mélységbe, de a hegyek oldalairól szaggatott jégárak törnek elő, némelyek elérik a főjegest, mások már fentebb elvégződnek s törmelék darabaikat azokhoz az óriási morénákhoz küldik, melyek a jégárt oldalt kiesik, míg a hatalmas középső morena, két összefutó jégár morénainak egyesülése, a jégár közepén telepedik le. A legfantasztikusabb hegyalakzatok egész sorozata tárul a szem elé; a hegység granitja feketén, meredek módon töri át a jegeshóréteget s az ormok tiszta jégcsúcsokban végződnek. Hol a hegység vonala mélyebb gerinczmélyedésekbe sülyedt, a jegeshó sima, függélyes falakat alkot a hegyriadás (Bergschrund) vonala által megszakítva, mely alatt a hótömegek lavinaszerűen lezuhannak. A szebbnél szebb fényképfölvételeket eszközöltem ez álláspontról.

A főáram irányát követve ezután egészen pontosan keletfelé nehány sziklalejtőig jutunk, melynél egy szaggatott jégesést könnyen megkerülünk. Rövid meredek felmenetel után ismét lassan emelkedő jegeshókatlan vár reánk. Megmértem itt ismét a firnvonalát. A most már meglágyult hóba mélyen sülyedünk be. E hópusztaságban a nap is égetően süt. Már láthatjuk a hágó tetejét, de csak közvetlen ez alatt emelkedik fel ismét meredekebben a talaj, talán

az egyedüli hely az egész átmeneten, mely a járást kissé nehezebbé és fáradságosabbá tette, nemkülönben a hágó elérése és a másik oldalon való lemenetel, daczára annak úgy általános, mint viszonylagos igen jelentékeny magasságának feltünően könnyünek mutatkozott és a hegyvándorlónak nehézséget se jégben, se sziklákban nem gördít elébe.

A sziklától áttört legfelsőbb hófalakon áthaladva eljutunk a tetőre, egy mély bevágásu nyereghez. 12 óra 30 percz volt. A hágó teteje mérésem szerint 11,815 lábnyi magasban van. A tetőn mutatkozó kőzet agyagpala.

A kilátás a hágó tetejéről korlátozott. Északfelé kissé alatta egy kis jegeshó katlan fekszik, hatalmas hóguláktól környezve. Mindent hó borít, csak nehány helyen tör elő a szikla. A katlan falai mindkét oldalról kissé lentebb közelednek egymáshoz s elzárják a kilátást észak felé. A tető jeges környékéről is képes voltam fényképi felvételt eszközölni.

A sötétkék égboltozaton, daczára a már előhaladott órának — valóban nagy ritkaság a Kaukázban — még mindig nem mutatkozott felhő.

E hatalmas, titokteljes hegyvilágba nem hatolt be egyetlen európai sem előttünk s így szépségének bámulatához most amaz önérzet is járult, hogy bennem fogamzott meg a terv, hogy oda menjünk s e tervet meg is valósítottam.

Nagy nehezen váltam el a nagy kaukáziai hegyláncz főgerinczének ez érdekes, magas pontjától. De előre kellett mennünk, az előttünk ismeretlen jegesvidékre, mely északra Csegem felé huzódik. Az első lépéssel e czél felé, a mélységbe, bucsut vettünk az Ingur forrásvidékétől, bucsut szabad Szvanecziától is.

Déchy Mór.

Egy öreg magyar utazó.

»Ich übergebe am späten Abend eines vielbewegten Lebens ein Werk, dessen Bild in unbestimmten Umrissen mir lang vor der Seele schwebte.« E szavakkal mutatta be Humboldt Sándor a maga világhirű Koszmoszát, mely munkának a földirati tudományokra való hatását itt bővebben fejtegetni fölösleges. Körülbelül ehez hasonlóan lépett sokszorta szerényebb igényű és hatású munkáival magyar közönségünk elé az öreg Halász Mihály, midőn többek, különösen Csaplár Benedek tanár jóakaró és sikeres biztatására utazásainak eredményeit irásba foglalta. Mikép ő maga egyik munkája előssza-

vában önértékét ismerő szerénységgel mondja, »nem speciális szakiránybeli buvárlatok ezek, sem pedig fölületes tourista-jegyzetek halmaza; itt egyszerűen figyelve eszmélő és többfelé érdeklődő tapasztalásnak gyümölcseit nyujtom át honfitársaimnak némi hasznosítás végett, — azon reménynyel kecsegtetvén magamat, hogy a szives olvasó az aggkornak megbocsátható stilisztikai gyöngeségekre szemet hunyva, figyelmét csak a bennök fölsorolt tényekre fogja fordítani, melyek annyival nagyobb hitelt érdemelnek, minthogy azokat vagy saját szemeimmel láttam, vagy a legmegbizhatóbb források után jegyeztem föl.«

Munkái a következők: 1. Vándor-emlékeim Európa nevezetesebb helyeiről. Budapest, 1881. Nagy 8-adrétű 500 lap. Ára 1 frt.

2. Svéd-Norvég missiók. Budapest, 1882. Nagy 8-adrétű 156 lap. Egy kőmetszetü ábrával és Skandinávia térképével. Ára 1 frt.

3. Konstantinápoly. Bpest, 1884. Kis 8° 144 lap. Ára 60 kr.

4. Drezda. Budapest, 1884. Nagy 8-adrétű 280 lap. Drezdának 55 cm. nagyságú tervrajzával. Ára 1 frt 50 kr.

Halász Mihály, ez öreg magyar utazó, kinek temetése 1885. évi április hó 4-én Pécsett közrészvét mellett ment végbe, született, mint munkáiban is említi, 1807-ben Pécsett. 1825-ben végezte a filozofiai tanfolyamot Pesten, a pécsi egyházmegyei áldozópapjává szentelték 1831-ben, káplánykodott Szigetvárt, majd a pécsi káptalan kegyuraságához tartozó bogdásai plébániát nyerte el 1843-ban, s végre némethi-i lelkész lett 1856-ban. Hivatalos működéséből fönnmaradt szabad idejét mindkét helyen tudományos önképzésére fordította; munkái legalább azt igazolják, hogy tájékozott botanikus volt. Elsajátított több európai művelt nyelvet; beszélt a magyaron kivül angolul, francziául, olaszul és németül. Ez a körülmény és kedvező anyagi helyzete könnyítették meg neki az utazásokat, melyekre élete végső szakában vállalkozott. Bélbajai miatt orvosai utazást javasoltak neki gyógyszerül, minek folytán nyugalmaztatta magát és Európa különböző pontjait össze-vissza behálózó utazására 63 éves korában (1870. november 5-én) indult.

Pécsről telelni Triestbe ment, onnét 1871. április közepén Nápolyba utazott; meglátogatta a Vezuvot, Pompejit; június 15-én átkelt Ischia szigetre és ott augusztus közepéig a még akkor pompázó Casamicciolában fürdőket használt kedvező eredménynyel. Augusztus 15-én visszatért Nápolyba. Szeptember 1-sején Rómába utazott, hol 1872. április közepéig tartózkodott. Ez olaszországi útjáról szól »Vándoremlékei«-nek 275 -302. lapja. Hogy e részlet

a többihöz arányosítva rövid, következőleg mentegeti: »Mellőzve azon tudományos rendszerbe foglalt pontos statisztikai adatok ismétlését, melyek a hasonnemű és úgyszólván ex professo írt munkákban úgy is elég bőven föltalálhatók, egyedül csak azon tárgyak és események fölsorolására szorítkozom, melyek a nevezett művekből akár csekély jelentőségök, akár közönyös mindennapiságuk miatt szándékosan kihagyvák, de a melyek épen azért, hogy a házi és a mieinktől oly nagy mérvben különböző szokásokat tárgyalják, reménylem nem fognak egészen minden érdekességet nélkülözni.« És ebben igaza van; egy körültekintő utazónak egyéni megjegyzései a legjobb Bädekerek mellett is értékesek maradnak.

Az örök várostól 1872. április 15-én búcsút véve, Genfbe megy; kirándulásokat tesz a városról elnevezett tavon; meglátogatja a Montblancot; szeptember 1-sején Nizzába indul, 8 hónapot tölt el Délfranciaország beutazásával: megfordul Cannes, Villafranca, Monaco, Mentone városokban és 1873. április 15-én megy Párisba, hol orvosi fájdalmas műtételnek veti magát alá. Június 1-sején Londonba kel át. Hogy mennyire szeretett, fáradságot nem kímélve, mindennel öntapasztalata útján ismerkedni meg, kitetszik abból is, hogy az óriási kiterjedésű Londonon végig gyalogolt. Innét mint maga mondja, az őszi ködök ismét visszakergették Párisba, hol 1875. június 1-ig maradt. Ez útjának rajzát adják »Vándoremlékei« 302—358. lapjai. Legérdekesebb részlet benne a monacoi szerencsejáték-barlang leírása.

1875. június 1-sején indul Kölnbe, onnét Berlinbe, utóbb Szent-Pétervárra, hol Lukrics József, pécsi származású gyakorló orvossal találkozik, ki már akkor 40 év óta lakott az orosz fővárosban és mind annak daczára magyar nyelvünket folyékonyan beszélte; ugyanazon év szeptemberében Varsó és Bécs útba ejtésével Budapestre érkezett, 1876 ban pedig Pécsre ment vissza. Két év multán ujra útra kél; 1878. május 1-sején ismét Párisba indul és ott egy teljes évet tölt el. Ez utazását tárgyalják »Vándoremlékei«-nek 358—371, 413—470, 481—489 lapjai; a közbeeső részletek valláspolitikai fejtegetéseket tartalmaznak.

Utazásainak legértékesebb részlete 1879. május 1-sejével kezdődik, midőn Párisból Belgium, Német- és Oroszországokon keresztül Svédországba megy. Annál is becsesebb magyar földrajzi irodalmunkra nézve e skandináviai útirajz, mert nem épen sok magyar járt még a fjordok országában. A mult században Hell Miksa és Sajnovics János jezsuiták, a jelenben a korán elhalt Say Móricz,

Palóczy Lipót, ki 1877-ben utazott Skandináviában, Drammen, Ringerike, Gothenburgot érintő 19 lapra terjedő útleirását is nem nyelvünkön, hanem a Rundschau für Geographie III. kötetében kivánta közzétenni. Ujabban Flatt Ágoston adott útirajzokat »Skandináviai emlékek« czím alatt, de igénytelen kis füzetben.

Halász Mihály skandináviai első útjában Svédország keleti oldalán az orosz-finn határok mentén fekvő Torneoba törekszik, ennét a lappok földére menve, ellenkező vagyis nyugati oldalon Norvégország hosszában utazott vissza Németországba, illetőleg Hamburgba, honnét, mint maga mondja »megállapodás nélkül ugyanazon év szeptember havában Drezdába, Szászország fővárosába mentem, a hol a bekövetkező télen át eddigi utazásaim leirásával, illetőleg »V á n d o r e m l é k e i m« czímű munkámnak elkészítésével foglalkoztam. Ezen alkalommal tanultam Drezdát megismerni s azt érdemesnek találni arra, hogy egy külön önálló munkában le is irjam.« Vándoremlékeinek 1—272. lapjait tárgyalják skandináviai kirándulásait, melyek nagy fáradsággal és tetemes nélkülözésekkel voltak egybekötve, pedig mint tapasztalt utazó számítva arra, hogy a szegény lappok közt nem igen láthatja el magát majd élelmiszerekkel, konzerveket szerzett be ez útjára.

Drezdából 1880. május 1-sején Budapestre jött, kinyomatta Vándoremlékeit, de mint egy ujkori repülő hollandi 1881. május közepén ujra útra kél Berlin és Stralsundon át Skandináviába; csakhogy ez alkalommal Stockholmból mindjárt Christiániába ment át, és innét Drontheimen át Hammerfestbe, az ész. szélesség 71-ik foka alá; hajón megkerülte kontinensünk északi fokát, mely mint valami épített várfal emelkedik ki merőlegesen a Jeges oczeánból. Innét visszajövet ismét Drezdában állapodott meg. Mivel pedig ez utazása leírását tárczaczikkek alakjában Christiániából, Drontheim, Hammerfest és visszajövet Bergenből egyenkint küldözte Budapestre a Magyar Állam politikai napilap szerkesztőségébe: az $188^1/_2$-iki telet Drezdában a nevezett város monographiája elkészítésére fordította, melynek kidolgozásánál, mint mondja, sokat köszönhet Dr. Östermann könyvtári igazgatónak, ki a drezdai $^1/_2$ millió kötetnél többre rúgó könyvtárat egészen rendelkezésére bocsátotta az ott székelő osztrák-magyar követség jótállása folytán.

E munkájában a főváros monographiája mellett Szászország történetét is megírta a legrégibb időktől a jelenkorig, mint »Drezda« czímű munkájának 1—141. lapjain olvasható. A következő 142—274. lapok Drezda város helyrajzát adják. Azt mondja e város felől, hogy

hosszas utazásában egy várost sem talált, mely akár lakosainak műveltsége, akár intézményeinek kitünősége, akár a rend, csönd és biztonság tekintetében, mely falai közt uralkodik, a versenyt ezzel kiállhatná és ezért találta méltónak arra, hogy a magyar olvasó közönséggel önálló munkában ismertesse meg.

1882. május 15-én Budapestre jött és a Skandináviából küldözött tárczaczikkeket »Svéd-Norvég missiók« czímen önálló munkában tette közzé. »A jelen kis munkában közrebocsátott leveleket, mond az előszóban, részint a folyvást ingó tengeri hajókon, részint pedig megállapodásaim alkalmával a szállodákban irtam; de minthogy sem az egyik, sem a másik helyen nem volt meg azon teljes nyugalmam, mely hasonló munkának kellőképeni kidolgozására megkivántatik, igen természetes, hogy ez nem felel meg a teljes korrektségnek, hanem több kisebb-nagyobb hiányokat tartalmaz; sőt az is megtörtént, hogy egy levélnek elküldése után a rákövetkező helyeken látott és hallott hasontermészetű dolgokat ujra leirtam és igy nem egyszer szükségtelen ismétléseket követtem el. Most azonban ezeket megváltoztatni vagy a meglevő hiányokat kijavítani nézetem szerint annyit tenne, miut magát a levelek eredetiségét megtámadni.« A munka végén igen ügyes szerkesztésü »távolságmutató« van alkalmazva, a mellékelt térkép pedig, bár Drezdában Jahn lithographiai intézetéből került ki, skandináviai eredetü lehet, melyet utazónk fordított magyarra, mert elnézéséből az északi sarkkör a következő szavakkal van jelölve rajta: Den nordlige Polarkreds.

Drezda czímü munkája végén azt mondja Halász Mihály, hogy Budapestről 1883. május közepén lerándult Konstantinápolyba azzal a szándékkal, hogy a bekövetkezendő téli idényt Egyiptomban és Palesztinában fogja eltölteni, — pedig midőn Skandináviából haza jöve a Skagerrackon átkelt, arra fakadt, hogy e tengeri útban kiállott szenvedései figyelmeztetni fogják őt, miszerint az efféle mulatság már nem neki való, és mégis csak a kolerahirek lohasztották le utazási kedvét, különben rábocsátkozott volna a Földközitenger csalóka tükrére, hogy a Pháraók országát és a Szentföldet meglátogassa. Augusztus hóban visszatért Budapestre, hogy a török fővárosban Konstantinápolyról irt munkáját ott kinyomassa. Stambulban különben más baj is érte; midőn azt körüljárta, egy falról vigyázatlan lépés folytán a várfok alatt terülő mélységbe gördült alá, de szerencsére némi kis vérzésen túl egyéb baja nem történt. Konstantinápoly czímü munkája csakúgy, mint a »Drezda«, nem útleirás, hanem

a város monographiája, melynek végén a 125—140. lapokon egyúttal török nyelvtani jegyzeteket is ad.

Halálának előidéző okát 1884. nyarán tett daruvári kirándulásában kereshetni. Postakocsin utazva, egyik közbeeső állomásnál észreveszi, hogy az indulás pillanatában egyik utitársuk hiányzik, kikiált a kocsivezetőnek, kibukik a véletlenül kinyiló ajtón és keresztülgázol a nehéz szerkezetű kocsi az öreg ember testén. Zúzódás bár nem igen mutatkozott nála, de a balkövetkezések nemsokára jelentkeztek. E megrázkódtatás után először emlékező tehetsége kezdett rendkivül hanyatlani, utóbb általános föloszlás jelentkezett, melyet az orvosi tudomány sem birt föltartóztatni. Elhalt szülőföldjén 78 éves korában.

Hasznos élete végén eleme lett az utazás, de nem az olyan, mely a kényelmet keresi, hanem a mely semminemű fáradságtól vissza nem riad. »Próbáld meg, írja egyik barátjának, ki az utazás szépségét magasztalta, ringattatni magad a tengeren úgy, hogy végre nemcsak étvágyadat veszíted el, hanem az oly igen kedves pipád is undor tárgyává váljék előtted; vagy kisértsd meg kocsin éj és nap számra, ha nem is mindig éhezve és szomjazva, de bizonyosan folytonos álmatlanság közt mozdulatlanul ülni, hogy végre tagjaid, mint a gereblyenyél megmerevüljenek; és ha mindezt szerencsésen átszenvedted, kitűzött állomásodra érve a szükséges nyugalom helyett a várost, falut vagy ezek környékét rögtön lábaid alá veszed és nem nyugszol addig, míg minden templomot, kórházat, muzeumot, könyvtárt, kertet, magasabb kilátási pontokat és tudja Isten még mi mindenféle látnivalókat össze nem jártál, — és ha végre estére érve nagy fáradtan szállásodra visszatérsz, itt ismét a kényelmes nyujtózkodás helyett irószereket ragadva asztalod mellé ülsz, a látottak és hallottak följegyezgetése közben néha a másik nap hajnala is rád derül, mikor azután nyugalom helyett csak ismét a tegnapi lótást-futást kezded rá: akkor is azt fogod-e mondani, hogy szép az utazás?« Halász Mihály azonban, mint az örök mozgó, nem fárad bele és mivel összehasonlításai elmések, eredetiek, úti rajzait pongyolaságuk daczára is élvezettel lehet olvasni. Jó nyelvész, tájékozott historikus és eléggé avatott botanikus létére nem épen mindennapi apparatussal indult útnak. Minél fogvást elmondhatni, hogy ha minden utazónk ennyire fölszerelten, oly egészséges megfigyelő képességet vinne magával szemüveg gyanánt, útleiró nemzeti irodalmunk hamar gazdag lenne eredeti fölfogású művekben.

Hanusz István.

KÖNYVÉSZET.

Oesterreichische Vaterlandskunde für Obergymnasien von A. Gindely, G. A. Schimmer und A. Steinhauser. Mit 17 Karten in Farbendruck. Prag, 1886. Verlag von F. Tempsky. Preis geheftet 1 fl. 40 kr., gebunden 1 fl. 60 kr. 8-ad rétü 182 lap, vászonkötése czímlapján rá van nyomva »Für achte Classe der Gymnasien«.

A jeles munka tulajdonképen két részből áll, történelmi- és földrajziból, melyeket csak egy honismertető ölelhet föl és szoríthat egy kalap alá, I. része (Oesterreichische Geschichte von Anton Gindely, mit 8 Karten in Farbendruck) 1—102 lapokon adja a kettős monarchia népeinek rövid történetét az ókortól kezdve egész a mai napig, a tudomány és művészetét pedig II. József korától. Ez anyagnak tárgyilagos értékéről Gindely neve kezeskedik. Megjegyzésre méltó benne, hogy Péter királyunk anyját Máriának nevezi, holott Miletz János szerint az csakúgy Gizela nevet viselt, mint Szent István neje; Vazul vezér harmadik fiának nevét pedig Levente helyett Lewentha-nak írja. E részhez tartoznak a következő térképek: 1. Karte der römischen Provincialeintheilung auf den Gebieten der österreichischen Länder mit unterlegter Bezeichnung der ursprünglichen Bevölkerung Oesterreichs. 2. Karte der österreichischen Länder von der Völkerwanderung bis zur Gründung der karolinischen Marken. A Kőrös folyó neve az 1 sőn Gerasus, a 2-ikon Crisia. a Marosé Marisia, Marisus, az Olté Alutus, Aluta. 3 Entwickelung der Ostmark von 975—1282. 1 : 1.700,000 arányban. 4. Die Reiche der Habsburger, Wittelsbacher, Luxemburger und Angiovinen gegen das Ende des XIV. Jahrhunderts (1 : 8.000,000). Az anjouk idején három tenger mosta bár a Magyarbirodalmat, de a Baltitenger partján terült német lovagrendi birtokot nem számítja hozzá, mert színezetlen hagyta. 5. Oesterreich zur Zeit des Mathias Corvinus und nach der Heirat Maximilians mit Maria von Burgund. Kartonok: Die Niederlande. Franche Comté. Die österr. Vorlande. Valamennyi 1 : 6.000,000 arányban. Légrádot, me'y valamikor a Muraközben feküdt, már a Dráván túl ábrázolja. 6. Oesterreich in den Jahren 1564—1795. Ez Hunyad nevű községet tesz Déva helyére, holott már a 4. számú térképen helyesen van téve a mai Vajda-Hunyad pontján Hunyad község az 5. számú lapon pedig a saját helyén Déva. 7. Oesterreich seit dem Wiener Kongresse bis 1878 (1 : 6.000,000).

A munka II-ik része (Statistik, Geographie und Topographie von Gustav Adolf Schimmer und Anton Steinhauser, mit 9 Karten in Farbendruck.) a 104—182. lapokra terjed. Statisztikai részének első főpontja Grundmacht czím alatt a talaj és nép viszonyszámait adja. Ausztriában 1 házra 7 lélek esik, 1 községre 420; Magyarországon 1 házra 6 lélek, 1 községre 704 lélek. A népesség növekedése amott évenkint 0·78%, nálunk 0·13%. 1000 lélekre esik amott 8·6 házasság, 38·7 születés, 32·0 haláleset; nálunk 10·3 házasság, 41·8 születés, 38·0 haláleset. Ezt összevetve amott az évi szaporodás átlagos értéke, ha járványok közbe nem lépnek, 200,000 lélek, nálunk fele. A népsürűséget 6-féle szín és sraffirozásban szépen tünteti föl az egyik térkép. A német, szláv, román és magyar nyelv elosztakozását 4-féle jelzéssel az utána következő térkép. Német nyelvjárás foglalja el a terület 23·2%-át, szláv a 41·8%-át, román a 15·1%-át, magyar a 18 6%-át. Cultur czím alatt a szántóföld és erdő viszonyszámait adja, mind a kettő a térképeken 7-féle jelzéssel. Ásványtermelést űz Ausztriában 116,000 ember, nálunk 51,100, iparral foglalkozik amott 1.581,300 lakos nálunk 713,800; kereskedéssel amott 220,000, nálunk 186,000 ember. Országút van a monarchia másik felében 85,000 km., nálunk 36,000 km., víziút amott 3500 km., nálunk 8700 km., vasút amott 12,818, nálunk 8683 km. Befizetett részvénytőke amott 306·7 millió frt, nálunk 62·5 millió. A mellékelt vasúti térkép 1 : 6.000,000 arányú. A vallási és iskolai összehasonlítás, valamint az alkotmány és közigazgatásé szintén érdekesen összeállított anyagot részleteznek.

A geographiai és topographiai részben azt jelzi, hogy a monarchia területének 38%-ka 300 méteren alul fekszik, 28%-ka 300—600 m. közt, 21%-ka 630—1000 m. közt, 10% alpesi vidék 2000 méteren fölül, 3% pedig ennél magasabb hegycsúcs. A Vihorlat nevére nézve zárjelben azt mondja, hogy annyit tesz, mint »ausgebrannt«. Az orographiai térkép 1 : 8.000,000 arányú és 6 rétegskálát tüntet föl. A vízrajzi részben a Duna 4 medenczéje (tullni, bécsi, kis- és nagy-magyar síkság) a következő arányszámokban sorakozik egymás mögé 1 : 6 : 13 : 156. A Duna esése Passan és Orsova közt 235 m. (274 – 39 m.) A folyók térképe vízbirodalmak szerint van berendezve. A csapadéki térkép Sonklar után 7 skálával, az évi izothermáké 5-féle jelzéssel 10 vagy több évi adatok alapján van elkészítve. A topografiánál Magyarországtól külön választja Fiumét, hol a nyelvi százalék ez: magyar 2%, német 4%, szláv 47%, olasz 43%. Horvátszlavonországban 3% a magyar, 5% a

német, 78% a szláv; nálunk 45% a magyar, 13% a német, 17% a román, 21% a szláv. Veszprémre azt mondja, hogy a Sar mellett van a Séd helyett. Kecskemét ma már nem főhelye a helvét hitvallásúak iskoláinak, mert a régi három egy iskolából a theologiát Budapest, a tanítóképzőt Nagy-Kőrös kapta évtizedek előtt, Kecskeméten csak a jogakadémia maradt. Szeged vízi katasztrófája nem 1881-ben volt, hanem 2 évvel előbb. Helyneveinknél helyesírási hibái: Gálgocz, Sliács, Szekes-Fehérvár, Kanisza, Kapós, Pecs, Szólnok, Silice, Sajo, Dios-Györ, Agteleg, Egér, Tokay, Nagyvarad, Szathmar-Némethi, Vayda-Hunyad, Deva, Kovaszna, Borszek.

E sokoldalú, derék munka, melynek czímén irodalmilag kivált nevek állnak, fényesen igazolja azt, hogy a monarchia másik felében hozzámértebb jogosultabb térberendezést nyert a középiskolában a geographia, mint nálunk.

Hanusz István.

Megjelent a Chavanne-féle Physikalisch-statistischer Handatlas von Oestereich-Ungarn utolsóelőtti (7-ik) küldeménye, mely 15., 22., 23. lapokat tartalmazza. $2^1/_2$ ív kisérő szöveggel együtt színes boritékban. Ára 3 frt 60 kr. Kapható Hölzel Edénél Bécsben.

A 15-ik számú lap czíme: Karte der Vertheilung der Bevölkerung Oesterreich-Ungarns nach der Umgangs, beziehungsweise Mutter-Sprache auf Grund der Ergäbnisse der Volkszählung vom 31. Dez. 1880. Von Dr. Franz Ritter von Le Monnier k. k. Ministerial-Vice-Secretär. Wien 1886. E térkép 10-féle színben mutatja ki a kettős monarchia nemzetiségeit; a németet pirossal, az északi szlávokat 4 féle zölddel, a délszlávokat czitrom és narancssárgával, a románokat kék és violaszínnel, a magyarokat fahéjbarnával. Bécs mint külön karton köralakban van föltüntetve, 95·23% piros színnel jelezve benne a német elemet; a többi nemzetiségek ott fölvett arányuknak megfelelő nagyságú és színű körszeleteket kaptak, csak mi magyarok maradtunk ki. Hogy az ott élő 2—3% magyarság eltünt és a kettős monarchia másik felében kimutatott 9887 magyar lelket csak Bukovinában leltük föl, — oka annak az, hogy a bécsi statisztika alkalmával a nemzetiség kriteriuma gyanánt nem az anyanyelvet vette föl, hanem az érintkezés vehikulumát (Umgangs-Sprache), minél fogvást megesett, hogy a németül megszólított magyar családfő német nyelven adta be a népszámlálás adatait.

Hazánk némely városai karikákkal vannak jelezve és magyarázatúl e szavak adva »alte Stätten deutscher Cultur treten auf

der Karte deutlich umgrenzt hervor«. És ezek közt látjuk, ha ugyan nem a Bánát, Bárczaság, Besztercze-Naszód, Szepesség, a főváros jobbparti vidéke, Mosony, Sopron és Pécs környékére vonatkozik a megjegyzés, nem egy magyar városunkat pl. Nagy-Kanizsa, Pápa, Győr, Komárom, Veszprém, Székes-Fejérvár, Esztergom, Gyöngyös, Eger, Miskolcz, Nagy-Károly, Nagyvárad és Váczot. Ezek bár nem a talajgazdálkodás fokhelyei, hanem inkább az iparé, de nem ís német műveltségűek. Hogy többet ne említsünk, Vácznál tanulságos, hogy ott vagy 20—20% német és szláv lakos van föltüntetve, pedig ott ugyan sem németül, sem tótul meg nem tanulhat senki, sőt elmagyarosodott nyelvben és viseletben még az az 50 cseh család is, mely ott az 50-es évek elején letelepült.

A kisérő szövegben az van mondva, hogy Magyarországon az 1850—1. évben végrehajtott népszámlálás eredménye nemzetiségi szempontból azért volt hiányos, mert akkor még a nemzeti öntudat megizmosodva nem volt. Azt felelhetnők erre, hogy kivált a mi minket illet, meg volt bénítva, mert sokan kényszerültek már elmagyarosodott nevök helyébe a régi idegen hangzásút fölvenni újra. Annál meglepőbb tehát, midőn azt mondja alább, hogy mivel a 30 év után megejtett nemzetiségi komputus eredményei viszonylag jól megegyeznek a megelőzővel, mind a kettő megbízhatónak mutatkozik. Ez abban is lelheti magyarázatát, hogy míg a monarchia másik felében a szülők nyelvéhez kapcsolták a még beszélni nem tudókat, ezek nálunk külön rovat alá kerültek. Igy kerül ki 46·49% szláv, 26·48% német, 17·15% magyar, 8·69% román a többi 1·19% egyéb nyelvű.

A 22-ik számú térképlap Dr. Jos. Ritter von Lorenz-Liburnau terve szerint készült és 7 színnyomatban 4 kartonból áll. Az 1. adja százalékokban a szántóföldek elosztakozását, a 2. az erdőkét a 3. a rétekét, a 4-ik a szőlőkét. A megyék elhatárolásánál itt is, de a következő 23 ik térképen is föltünik, hogy a metsző nem vette még tudomásúl Abauj és Torna megyék egyesítését, a kisérő szöveg azonban már igen. Hazánkra nézve a %-os kimutatás a következő:

	szántóföld	rét	szőlő	erdő
Abauj-Torna	40·2	7·96	1·30	39·10
Arad	41·9	5·30	1·07	32·50
Árva	41·8	10·60	—	31·00
Bács-Bodrog	75·1	4·30	1·32	5·31
Baranya	49·0	10·30	5·36	18·20
Bars	44·4	9·59	0·74	37·40

	szántóföld	rét	szőlő	erdő
Békés	70·8	8·14	1·11	1·60
Bereg	30·8	12·80	0·61	42·20
Bihar	41·0	9·89	1·08	29·40
Borsod	42·9	9·22	2·37	30·00
Csanád	84·8	3·40	0·47	1·44
Csongrád	62·1	11·40	2·34	2·57
Esztergom	59·7	4·39	4·85	19·50
Székes-Fehér	65·1	6·77	3·12	8·89
Gömör	27·0	12·60	0·19	50·10
Győr	62·2	11·80	2·02	8·13
Hajdú	52·0	10·90	0·91	49·20
Heves	51·4	8·92	2·61	17·80
Hont	41·1	10·20	1·97	34·00
Jász-N.-Kún-Szolnok	63·7	10·60	1·22	0·55
Komárom	60·0	11·00	1·58	13·30
Krassó Szörény	18·0	8·46	0·78	54 40
Liptó	17·2	11.80	—	52·50
Mármaros	11·2	19·20	—	57·00
Mosony	63 9	17·00	1·30	6·35
Nógrád	43·5	9 62	1·95	29·50
Nyitra	57·5	7·47	0·82	23·80
Pest-Pilis-Solt-Kiskún	51·9	11·60	3·23	11·60
Pozsony	60 5	80·1	1·20	21·50
Sáros	42·6	5·44	—	36·90
Somogy	52·8	9·52	2·35	22·90
Soprony	55·5	9·49	2·04	23·10
Szabolcs	71·3	9·56	0·78	6·27
Szatmár	47·4	14·80	0·60	26·20
Szepes	33 7	11·60	—	45·90
Szilágy	42·4	12·90	1·59	29·70
Temes	58·8	9·29	3·63	12·40
Tolna	61·3	8·44	5·65	9·23
Torontál	72 7	6·68	1·32	1 29
Trencsény	36·3	4·94	0·015	36·30
Turócz	28·4	9 32	—	49·60
Ugocsa	45·6	16·10	0·72	23·40
Ung	28·0	10 90	0·30	48·00
Vas	50·2	10·80	0·94	29·70
Veszprém	52·1	7·02	1·40	24·90

	szántóföld	rét	szőlő	erdő
Zala	40·2	12·90	4 34	27·20
Zemplén	40·4	10·50	1·57	28·90.
Zólyom	17·6	16·10	—	57·30
Alsó-Fehér	38·2	18·50	1·23	27·40
Besztercze-Naszód	18·5	15·10	0·22	45·00
Brassó	27·2	16·70	—	43·70
Csik	14·4	22·20	—	44·30
Fogaras	25·4	18·60	0·40	40·10
Háromszék	22·9	9·90	—	62·40
Hunyad	21·8	13·00	0·13	47·40
Kolozs	33·5	17·70	0·24	31·60
Kis-Küküllő	47·3	17·80	3·11	17·60
Maros-Torda	28·1	12·19	0·57	48·00
Nagy-Küküllő	35·4	18·30	1·37	32·50
Szeben	20·9	14·70	0·63	45·20
Szolnok-Doboka	40·2	14 70	0·26	31·80
Torda-Aranyos	33·6	19·40	0 39	29·40
Udvarhely	25·4	19·10	0·11	40·50
Zágráb	31·5	14·80	3·37	40·30
Belovár	40·7	13·40	1·54	37·70
Fiume	8·3	20·70	0·15	52·50
Kőrös	34·1	12·50	3·53	43·60
Pozsega	29·9	6·59	0·81	53·20
Szerém	54·4	7·47	6·29	15·30
Varasd	35·1	13·50	3·90	37·30
Verőcze	38·4	9·22	1·26	37·80
Petrinja	32·7	8 40	0·65	37 80
Vinkovcze	34·8	17·10	0·77	29·70
Gradiska	30·7	12·20	0·77	37·50
Goszpics	15·1	9·07	0·016	47·40
Ogulin	34·0	9·60	0·89	36·10
Mitrovicz	42·2	14·80	2 30	19·10

Legtöbb szántóföld van a kettős monarchiában aráuylag Csanádban, legkevesebb Kimpolungon (Bukovina); legtöbb rét Adelsbergben, legkevesebb Cursola, Lesina és Macarscán, a mennyiben az ott %-ot sem alkot; legtöbb szőlő Lesinán, nálunk hiányzik 10 törvényhatóságban; legtöbb erdő a muramelléki Bruckban, legkevesebb Jász-Nagykun-Szolnok megyében.

A 23-ik számú térképlap czíme: Die Vertheilung des Gross-

viehs auf die Fläche in Oesterreich-Ungarn nach der Zählung vom 31. Dez. 1880. Bearbeitet von Dr. Franz Ritter v. Le Monnier k. k. Ministerial-Vicesecretär. A 4 kartonból egyesített lap 9 árnyalatú sárga színben adja □ kméterekre számítva %-okban a lovak, szarvasmarhák, kecskék és birkák elterjeszkedését. A monarchia két felének e tekintetben való összehasonlításából az tünik ki, hogy ott a lábas jószág mennyisége 1857, 1869, 1880 közt keveset változott, nálunk ellenben az 1870-iki 15 millió birka 9·8 millióra fogyott le, az 573 ezer kecske 333 ezerre. Az egypatások (ló, szamár, öszvér), valamint a sertések kimutatása hazánkból 1880-ban hiányzik, miért összehasonlítás nem tehető; a szarvasmarha létszám azonban növekedett 42 ezerrel. Ezután kimutatja a monarchia másik felében Bezirks-Hauptmanschaftok szerint, nálunk pedig vármegyénkint a lábas jószág létszámát □ kméterek után %-okban. Megjenőben van még a Vertheilung der Hagelfälle (7. sz.), a Florenkarte (14. sz.) és Bevölkerungsdichtigkeit (19. sz.) Szivesen várjuk.

Hanusz István.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. London, 1886. Vol. VIII., Nr. 5.

Contents: Recent Journeys in Korea. By W. R. Carles H. M. Vice-Consul Korea. — Excursion in the Abor Hills; From Sadiya on the Upper Assam. By J. F. Needham, Assistant Political Officer, Sadiya.

Dr. A. Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt. Herausgegeben von Prof. Dr. A. Supan. Gotha, 1886. 32. Band. Nr. IV.

Inhalt: Reisen im Gebiete der Muschi-congo im portugiesischen Westafrika. Von Dr. Josef Chavanne. — Die hydrographische Zubehör des äquatorialen Muta Nsige. Von Alfr. Kirchhoff. — Eine tirolisch-bayrische Sprachinsel in Mähren. Von Dr. Karl Lechner. — Ein neuer Atlas von Niederländisch-Indien. Von Emil Metzger. — Ueber meine Ausgabe des Sifat Gazîrat al 'Arab. (Geographie der Arabischen Halbinsel) von al-Hamdâni. Von Pref. D. H. Müller. — Die österreichische Kongo-Expedition. Briefliche Mitteilung von Prof. Dr. O. Lenz.

Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Le Monnier. Wien, 1886. Band XXIX. Nr. 4.

Inhalt: Das Verhältniss des Land- und Wasser-Areales auf

der Erdoberfläche. Von Prof. Dr. Albrecht Penck. — Zur Hydrographie des oberen Wêbi. (Mit 1 Kartenskizze. Tafel IV.) Von Professor Dr. Philipp Paulitschke. — Die Eingebornen der Insel Mindanao. Bemerkungen zu des Dr. A. Schadenberg und des Dr. Montano Schriften. Von F. Blumentritt. — Stanley's Congo-Werk. Von Franz Heger, Custos am k. k. naturhistorischen Hofmuseum.

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. 1886. 9e année. 2e série.

Nr. 9. Sommaire: Th. Fleury. Quelques notes sur le nord Madagascar. — J. Manès. Les colporteurs maritimes ou expositions flottantes. — Actes de la Société. Section de Bergerac: conférence de M. Rebière sur l'Alliance française.

Nr. 10. Sommaire; Th. Fleury. Quelques notes sur le nord de Madagascar. Pierre Kauffer. Notes sur le commerce allemand et suédois.

Bulletin de la Société de Géographie de Lille. Lille, 1886. Tome cinquième. Septième année. Nr. 4.

Sommaire: Castonnet des Fosses. L'Espagne telle qu'elle est, — Paul Foucart. La Société de Valenciennes pendant le premier trimestre de 1886. — Dr. Colin. Mes voyages au Sénégal.

Bulletin Trimestriel de Géographi et d'Archéologie. Oran, 1886. Neuvième année. Tome VI. Fasc. XXVIII.

Sommaire: Monographie de l'arrondissement de Tlemcen. — Correspondance. — Extrait des séances. — Admissions, etc. — Mouvement des Ports du département d'Oran. — Tableau des quantités de pluie tombée à Oran, depuis 1865 jusqu'à 1885. — Nouvelles bornes millaires, trouvées près d'Altava (Lamoricière). — Safar (Aïn-Temouchent). — Tiaret. — Arbal. (Ad Regias?) — Note sur la découverte d'un ancien barrage romain à Remchi. — Ruines romaines à 6 kilomètres au S.-E. d'Aïn-el-Arba, sur la rive gauche de l'oued Tsléta. — La Sablière de Ternifine. — La seconde vie dans l'ancienne Egypte.

Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie. Tome premier. 1885. Neuchatel, 1886.

Table des matières: Communication faite par M. Léon Metchnikoff à la réunion de la Société neuchateloise de Géographie le 16 mai 1885, au de Locle. — Les travaux de desséchement en Hollande par Th. Zobrist. — Procédés de culture des indigénes africains, traduit au la Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie, par H.-C. Faure. — De Neuchatel au Tonkin, Souvenirs de voyage par C. Bovet. — La Chaux-de-Fonds, par Ferd. Porchat. — Les Frontières de la Suisse, par A. Boillot, premier lieutenant-instructeur.

Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid. Madrid, 1886. Tomo XX. Núm. 3°

Sumario: España y la Isla de Borneo, por Fernando Blumentritt. — Titulo de los Señores de Totonicapán, escrito en lengua

quiché el año de 1554 y traducido á la castellana el de 1834 por el P. Dionisio José Chonay. — Programa razonado de Geografía médica de España, por D. Manuel Iglesias y Díaz. — Notas acerca de los recientes viajes del Dr. H. Ten Kate en la América del Sur, por el Príncipe R. Bonaparte. — Miscelánea. — Trafico probable del canal de Panamá. — Extracto de las actas de las sesiones celebradas por la Sociedad y por la Junta Directiva.

Revista do Observatorio. Publicaçao mensal do Imperial Observatorio do Rio de Janeiro. 1886. Anno I. Num. 4.

Summario: A photographia astronomica. — Os cometas Fabry e Barnard. — Collaboraçao: Rectificaçao da data em que começou a era vulgar ou de Christo. — Revista das publicaçoes. — Aspecto do céo para o mez de Maio. — Revista climatologica do mez de Março. — Noticias varias.

Boletin de la Academia Nacional de Ciencias en Cordóba. Buenos Aires, 1885. Tomo VIII., Entrega 2ª y 3ª

Contenido: Adolfo Doering. Apuntes sobre la naturaleza y calidad relativa de algunas materias primas empleadas en las construcciones de los ferro-carilles nacionales. — Oscar Doering. Observaciones meteorológicas practicadas en Córdoba (República Argentina) durante el año 1884. — Florentino Ameghino. Informe sobre el Museo Antropológico y Paleonthológico de la Universidad Nacional de Córdoba durante el año 1885.

La Revue Diplomatique et le Moniteur des Consulats. Paris, 1886. 8e année. Nr. 19, 20, 21.

A Magyar Kir. Földtani Intézet Évkönyve. VIII. kötet, 1. füzet. Budapest, 1886.

Tartalma: Paleontologiai tanulmányok az erdélyi Érczhegység mészkőszirtjeiről, dr. Herbich Ferencztől.

A Magyarországi Kárpátegyesület Évkönyve. Igló, 1886. XIII. évfolyam. Az egyesület kiadványa.

Tartalma: Mihalik József: Liptóvármegye topographiai tekintetben. — Dr. Staub Mór: A vegetatió kifejlődésének időpontjai Magyarország északi felföldjén. — Dr. Steiner Antal: A szepes-tótfalvi ásványvizek. Siegmeth Károly: A Hegyaljáról a Vihorlát-hegységben. — Dr. Thirring Gusztáv: Vázlatok a Pojana-Ruszka hegységből. — Dr. Greisiger Károly: A szarvasfélék történetéhez a Tátrában és környékén. — Kolbenheyer Károly: A Tátracsúcs és környéke. — Dr. Emericzy Géza: A Magas-Tátra.

Praehistoricus arany-, vas- és kőbányászati eszközök Dáciában. Irta Téglás Gábor. Déva, 1885. (Az iró ajándéka).

A Hegyaljáról a Vihorláthegységbe. Siegmeth Károlytól. Fordította dr. Raisz Gedeon. Igló, 1886. (Az eredeti német kiadás is beküldetett, mindkettő az iró ajándéka.)

Alföldünk belvizei.

Lehet a víz áldás vagy csapás. Nagyon sok függ attól, mikép bánunk el vele. Ha okos módon szövetkezünk vele, lisztet őröl malmainkban, mozgatja gyáraink munkás kerekeit, mossa a timár bőreit, hordozza hajóinkat, öntözi mezőinket, üdíti életünket. Végez ezer jótevő munkát az ember javára. De ha barátságát nem keressük, hanem kényén hagyjuk a hatalmas elemet: elárasztja szántóföldeinket, előz lakainkból, romba dönt községeket, lesöpri a lejtők termő talaját, kőgörgeteg alá temet gazdag völgyeket és szélnek bocsátott miazmáival okozhat malariát, lépdaganatot, mocsárlázt, néppusztulást. Talán sehol sem ismerik a viznek félelmes hatalmát annyira, mint a magyar róna nagy medenczéjében, hová a környező hegysorok magasaiból száz és száz ágon szakadnak alá az ország vizei.

A róna tengersík, nincsen esése. Óriás kigyókban hömpölyögnek a hullámok a róna tükörén. De szép csendesen csak lefolydogálnának, ha nem szakadnak gyors esők vagy nem olvad rohamosan a hegyek hava. De ha a tavaszi napsugár rágyujt a hegyekre: megolvad a hó, megered az ár. Egyszerre szakad száz meg száz mederben a roppant víztömeg a hegyekről alá és a sík rónán tengerré terül a dagadó ár. A csöndes folyók egyszerre csak neki bőszülnek, hullámtornyokat dobálnak előre. Szétterül az ár a gáttalan mezőkön és az őstenger előkerül megint. Mélyebb hajlásokban megreked a kicsapott ár, elhódítja mocsárnak, rétnek a roppant térségeket. Hol

előbb gulya, ménes legelészett, nád- és kákaerdő támad, melynek rengetegében szárnyas vadak milliói ütnek tanyát és a bölönbika bömbölése rengeti a léget. A megtelepült árvíz elfoglalja az embertől a termőföldet. Közel 400 □ mértföldet foglalt el csak a Tisza árja a Magyaralföldből: egy kis birodalmat. Ezt a birodalmat vissza kellett hódítani a hatalmas Tiszától és háborút üzenni a mocsárlég emberirtó miazmáinak. A halál kezéből ki kellett ragadni a rettentő kaszát, melylyel épen a legtisztább magyarság soraiban aratta a sűrű rendeket. Termőfölddé kellett szárítani a mocsáros területeket, gátat emelni az árvész pusztításai elé és menteni a magyarság életét. Erre a nagy munkára vállalkozott a Tiszaszabályozás. *

És miután befejezést nyert az, folytatásául fölmerült a belvizek kérdése. De olyan természetű problema ez, mely nálunk meg nem oldható európai analogiák mintájára, mert hazánknak speciális vízviszonyai vannak, melyek magokhoz mért vízgazdálkodási módot és eljárást tesznek szükségessé. És mivel ezt nálunk az intéző körök általában kellő figyelmen kivül hagyják, hibás előföltételből indulva ki, helytelen következtetésekre is jutnak, — holott az okszerűség úgy hozza magával, hogy mindenütt a meglevő és emberileg meg nem változtatható körülményekkel alkudjunk meg. Kimutattam,** hogy hazánk elzárt belső medencze, melybe a Keleti alpok, a Morva medencze, a Kárpátok, Szerbia, Novibazár és Bosznia területén összegyülekezett óriási vízmennyiség ömlik és ez édesvizü tengernek egyedüli levezető csatornája a Kazán szorulatban c-ak 151 m. széles.

Hogy e szorost sziklarepesztő szereinkkel tágítani nem lehet, mert annak függélyes falai több száz méter magasak: csak szerencséje hazánknak. Találkoznék különben oly utópiáju hazafi, ki vizeink leeresztésével óhajtaná gyógyítani vízbajainkat, holott aszályosságra oly erősen hajló Magyarországunk ez éltető elemének ilyen megkevesbítése halálos kimenetelű érvágás lenne mindennemű kulturánkra nézve, mert a Föld menthetlenül aszalódó országainak szomorú sorsára jutna hazánk. Úgy vagyunk ugyanis folyóinkkal, hogy az időnkint szabálytalanul beköszöntő nedves időjárású évek leszámításával, Délafrika vizereihez hasonlítanak azok, melyek inkább drainirozzák a talajt, hogy sem öntöznék. Ennek a szokatlan tünemény oka pedig ott az, hogy példátlanúl száraz a lég, olykor alig felét mutatja föl a lehetséges szárazságnak. Van ott eset arra,

* Budapesti Hirlap 1885. 344. sz.

** Földrajzi Közlemények 1883. 225—239. lap.

hogy délben a nedves és száraz hőmérők magassága közt 15—16 fok psychrométeri különbség van. És ez nálunk is lehetséges. Ennek igazolására helyes lesz bepillantanunk hazánk klimatikai viszonyaiba.

Míg Alsó-Ausztriában s általában Nyugot-Európában a normális csapadéknak mennyiségét 3—4 évi adatokból ki lehet számítani, nálunk a középérték meghatározására 30—40 évi megfigyelés sem igen elegendő, akkorák az eltérések és ingadozások. A Tudományos Gyüjtemény* eleven példát hoz rá, midőn kideríti, hogy Budán 1806—1809 és 1811—1816 közt mennyi volt a csapadékos napok száma és hányon esett vagy havazott. Igy volt

1806-ban	75	esős,	7	havas,	összesen	82	csapadékos	nap.
1807-ben	56	»	20	»	»	76	»	»
1808-ban	48	»	36	»	»	84	»	»
1809-ben	77	»	21	»	»	98	»	»
1811 »	48	»	14	»	»	62	»	»
1812 »	91	»	25	»	»	116	»	»
1813-ban	86	»	24	»	»	110	»	»
1814-ben	99	»	27	»	»	126	»	»
1815 »	104	»	33	»	»	137	»	»
1816-ban	128	»	29	»	»	157	»	»

A 10 éves átlag 81·2 esős, 23·6 havas, összesen 104·8 csapadékos napot mutat, és látjuk, hogy csak az 1813-iki év közelíti meg leginkább a normálist, a többi erősen eltér tőle.

Az országos kiállítás alkalmából készült esőzési térkép, mely 259 megfigyelő helyről szedett adatokat dolgozott föl Dr. Schenzl Guido avatott keze alatt, azt tünteti föl, hogy a legközelebb elmult évek általában bővelkedtek csapadékban s az 1884. végeig terjedő megfigyelésekből kiszámított átlagos középértékek jóval nagyobbak, mint a melyeket Dr. Hunfalvy János az 1864-ig terjedő adatok alapján nyerhetett, s különösen az Alföld területén egészben véve többre ütött ki a csapadék, mint hittük. Hazánk területén az évi átlagos csapadék 500—2000 mm. közt változik, csak Hatvan, Pilis, Nagy-Kőrös, Edelény, Losoncz, Nagy-Szombat azok a helyek, melyek el nem érik az 500-at. A mely vidékek 500—600 mm. esőben részesülnek, 3 nagy szigetet képeznek az Alföldön; legdélibb és legkisebb köztök az, mely Nagy-Becskerek, Csákova és Detta közt van; a középső Szeged, Szentes, Gyoma, Gyula közt, az északi Duna-Pentele, Budapest, Balassa-Gyarmat, Losoncz, Rima-Szombat,

* 1817 VI. 151.

Eger, Hatvan és Pilis közt terjed el, fölnyúlik a Hernád völgyén Kassáig, úgy hogy Késmárk, mely a Magas-Tátra esőárnyékában fekszik, szintén oda tartozik.

A pozsonyi medencze hasonlóképen csak 500—600 mm. csapadékban részesül. Az Alföld egyéb vidékein az évi csapadék 600—700 mm., több tehát, mint akár Erdély belsejében, — mi ha állandó érték volna, a Duna-Tisza síkságának szárazsági hirét elvenné, mert Alsó-Ausztriában, különösen a Dunától északra és Csehország nyugati felében átlag véve is nincsen több csapadék, sőt Németország egyes vidékein alig rúg az 300—400 mm.-re. Nálunk pedig az elmult évtizedben átlagos értékei jóval nagyobbak, mint a 60-as évekéi. Volt pl.

Debreczenben	1863-ban	406	mm.	1882-ben	1123	mm.
Egerben	»	»	340	»	»	»	599	»
Budán	»	»	319	»	»	»	896	»

De az évszakok közt is fölötte változékony a csapadékok elosztakozása. Igy Budapesten volt

télen	1880-ban	127	mm,	tavaszszal	265	mm,	összesen	392	mm.
»	1881-ben	70	»	»	361	»	»	431	»
»	1882-ben	138	»	»	164	»	»	302	»
»	1883-ban	132	»	»	156	»	»	288	»
»	1884-ben	58	»	»	129	»	»	187	»

5 évi átlag ebből télen 105 mm., tavaszszal 215 mm., összesen 320 mm., és alig találunk évet, mely közel járna e pentad értékéhez.

Hazánk területén tehát az esőjárás nagyon szeszélyes és szélsőséges; nedves és aszályos hónapok, évszakok meg évek váltakoznak a nélkül, hogy e tekintetben bizonyos időszakosságot lehetne megállapítani. Nagyobbak e szélsőségek az Alföldön, mint a dombos, hegyes, erdős vidékeken. Egyik évben elpörzsöl az aszály mindent, kisülnek a mezők, megapadnak a folyók és kutak, kiszáradnak a tavak és mocsárok, mélyen alászáll a föld árja s az egész Alföldet portenger borítja. Másik évben meg kiöntenek a folyók, belvizek lepik el a mezőket, megtelnek vizzel nemcsak a kutak, de a pinczék is, a gyümölcsfákat a fölfakadó vadvizek pusztítják el.*

A mely években a rendes időjárástól eltérőleg nagyon korán nyílik a tavasz, mint 1876 ban, midőn február 16-ika után nem fagyott, vagy pedig a szokottnál jóval később ereszt ki, mint 1838-ban, vagy a nagy és tartós hideg folytán rendkivül mennyiségű hó halmozódik föl hazánk hegyein és síkjain, mint az emlé-

* Budapesti Szemle 1885. 477—478. lap.

kezetes 1879-1880. télen, vagy az idén: egészen természetes dolog, hogy a hóolvadás rohamosan, egyszerre indul meg és a kazáni szorulat nem levén elegendő széles a rendkivüli fölszaporodott vizek leeresztésére, megtorlódnak azok. És mivel nem emelkedünk az alsó Visztula partján lakó németnek észszerű fölfogásaig, ki az északi Nilusnak is nevezett Visztula áradását áldásul tekinti és annak kellő árteret hagy: mi rövidlátásból hazánknak minden talpalatnyi területét szántóföld vagy legalább állandó legelő gyanánt akarjuk értékesíteni és ha vizeink természetszerű megduzzadásukban a magok saját jogos területét elfoglalni törekszenek, benne elemi csapást látunk, mely ránk vizveszélyeket hoz és károkat tesz.

A Visztulánál is fordulnak elő esetek, midőn a zöldár 8 méternyire dagasztja föl a folyót; sőt az is megtörténik, hogy rohamosan emelkedik, de a folyómenti házak ehez képest vannak berendezve. Legtöbbnyire töltéseken épültek, szokatlanúl hosszúk és keskenyek, hogy minél kisebb frontot nyujtsanak az árnak, jobbadán fából vannak és emeletre vonva. Egy ily házban a főfödél alatt talál helyet minden melléképület, az istáló, csür, kamrák, félszerek. Ha a víz a küszöbig emelkedik, minden szigetre került és bizton várhatja be a vizek megcsappanását; ha ellenben tovább emelkednének azok, az sem baj, mert mindennel fölhurczolkodnak a térős padlásra, hová, hogy a lábas jószág is fölmehessen, lépcső helyett enyhe lejtő vezet föl. Ha az ár lement, a földszinti eliszaposodott helyiségeket, mivel fából vannak, szellőztetéssel hamar ki lehet szárítani és újra elfoglalni. A nyári áradások ellen védik bár mezőiket, hogy az évi termés tönkre ne menjen, de a tavaszi magas vizet bizvást eresztik be zsilipeiken, mert tudják, hogy az egész folyó völgy hosszában bebocsátott víz nem érhet el akkora magasságot, mely el ne párologna és el ne ivódnék a talajban, mire a mezei munka beáll, termékenyítő iszapját ellenben, mint hasznos látogatása nyomát, ott felejti.

Nekünk az volna a hasznos, ha áldásthozó vizeink elsőbbségi jogait figyelembe véve reservoirokat tartanánk fönn a részökre, mint a minőkké alkotta a természet az olasz síkságon a Como és Lago Maggiore tavakat, melyek elsőjében a legkisebb és legnagyobb vízállás közti különbség, mint Dr. Hunfalvy János mondja 4 méterre rúg, a Lago Maggioreben pedig 7-nél is többre. Ilyenkor a Ticino és Adda felét sem viszik le annak a vízmennyiségnek, melyet az összes zuhogók a tóba ontanak. Ha e vízszabályozó tavak nem volnának, Lombardia síksága fölváltva majd vízben fúlna meg, majd

meg aszályban szenvedne.* Mivel nekünk olyan jótékony tavaink nincsenek, nem kellene legalább elpusztítanunk a Csalóközt, a 10 □ mértföld kiterjedésű ecsedi lápot, Szernyét, Bodrogközt, Sárrétet, Alibunárt és Alföldünk kelőit, melyek részünkre mint megannyi víztakaréktárak, a természet törvényei szerint áldásként alakultak meg, mert az ezekben elkönyvelt vizek jó tartaléktőkéjét alkotják az esőtermelésnek, melyre nálunk oly nagy szükség van nyáron majd hetenkint.

Hogy a vizek egyszerű leeresztése nem épen hasznos vízgazdálkodási művelet, igazolja a Rábaszabályozás tervének czélszerűtlen volta, mely a Hanságnak eddigi haszonvételét tönkre teszi; holott ha azt az ingoványt a vizek reservoirja gyanánt föntartaná, tovább is értékesíthető terület maradna. Erre nézve a »Pester Lloyd« 1885. augusztusában közöl Ernst H. tollából szakértői nyilatkozatot, mely szerint az az ingovány-medencze délkeleti részében Otto majornál a lébényi határban keletkezett tőzegnyerő vállalatot, mely e tüzelő anyag finomítása czéljából már nagyszabású iparteleppé fejlődött, tönkre teszi. Beszünteti továbbá a nyereséges szénaaratásokat a nélkül, hogy érettök cserébe jól használható földet adna; mert az ingoványtól elpörölt terület fekete, homokos talaj, mely kiszáradva könnyű és röpülékeny, mi mindenesetre rossz tulajdonság annak a vidéknek száraz, forró klimájával szemben, hol szabályosan szárító szelek járnak és pedig mindig észak-délről. A hol a réteken ma is a talajvíz 50 cméteren alul sülyed, a területet legelővé kell degradálni.

És ha nyáron 26 mm. eső lenne is gyakran, a mi azonban nem szokott történni, áldásnak tekinthető nem volna, mert ennyi a homoknak kevés. A tavaszi tenyészetnek javára válik bár a tél vize, de igazán tartós és kiadó csak az a nedvesség, mely hajcsövesség folytán alulról jön. Hogy a víz legdrágább adomány, igazolja az is, mikép a Hanság közvetlen közelében akkor is életgazdag a növényzet, midőn a környező tájék már kisült a nyár forró szárazsága miatt. A kivételesen nedves években a Hanság északi széle is szolgáltat mérsékelt szénatermelést, de minden körülmények közt csak azokat az ingoványos réteket tekinthetni megbizható takarmánytáraknak, a hol a talajvíz elég magasan fölhág arra nézve, hogy gazdag fűtenyészetet létesíthessen, mihelyt azonban a Rábcza, a Hanságnak tápláló dajkája, a tervezett szabályozási mederben fog

* Déleurópa 1884. 443. lap

járni, megszűnik ott a hatalmas fűtenyészet, elsivárodik a zöld mező és fölturkálják a szelek a likacsos talajt. Erre a Hanság érdekeltjei elkészülhetnek.

Talán abban az egyben van még némi vigasztalás, hogy a mi rosszat a szabályozási tervnek merev keresztülvitele okoz, idővel jóvá fogja tenni a természet, mert a Hanságra a Duna magas vízállása nem szokott hatás nélkül lenni. A jelentékeny mélységig lenyúló kavicsréteg ugyanis a vizek földalatti átszivárgását meg nem akadályozza; sőt az egész Fertőtó teljes kiterjedésében lapos, sekélyes medenczében foglal helyet, melynek legnagyobb mélysége 4 m. és még a benne tanyázó víznek fölülete is észrevehetőleg alantabb fekszik mint a Hanságé: tehát áldásos vízpárák szülőanyja marad. Igaz, hogy vízviszonyai időszakonkint jelentékeny ingadozásokat mutatnak, a 60-as években pl. majd egészen kiszáradt, de most, ha előbbi teljes kiterjedését vissza nem nyerte is, megtelt újra vízzel. Már a 20-as évekből van a vidéknek térképe, mely tervet tüntet föl a Hanság és Fertőtó vizeinek leeresztése módját illetőleg; de a Rábczának ma tervezett szabályozása, ha a Hanság érdekeltjeinek akarata ellen és kárával, azok költsége és veszedelmére keresztül lesz hajtva, e tény csak szaporítani fogja e teljesen elhibázott vízgazdálkodás számos példáit egy újabbal.

Találkozott utopista amerikai mérnök, ki tervet adott az 5 kanadai tó lecsapolására is, de a józanabbak kijelentették, hogy nagyon jó helyt van az az édesvizű tenger különösen esőtermelés szempontjából; vagyis nincs azoknak szükségök az emberi lángész javító segítségére, mint J. Lippencott szakértő az Egyesült-Államok tanácsának felelte. Az oly régóta művelt és népes China, mely képes volt a 300 mf. hosszú északi nagy falat emelni, a császári csatornát építeni, örömest türi el, hogy az ország belsejében, hol példátlan drága minden talpalatnyi föld, a csekély esésű és csavargós nagy folyók évről-évre óriási területeket öntenek el árjaikkal, mint azt Bickmore 1866-ban tapasztalta, midőn ott utazott; és mi gyér lakosságú Alföldünkön nem akarunk vizeinkkel megférni, hol alig jut 2700 lélek egy □ mértföldre, sőt Csongrádmegyében 1700. Francziaországban ekkora téren 3700, Württenbergben 4800, Olaszországban 5100, Belgiumban 8800 lélek van.

Nem volt az üres tanács, mit III. Napoleon 1856. július 19-én Plombièresből a francziaországi folyók okozta áradások elhárítása végett a közmunkák miniszteréhez intézett levelében ad. Tegye t. i. kicsinyben az ember azt, a mit a természet nagyban művelt.

Emeljen akadályokat a folyók medrében azok fölső folyásánál, hogy árjaik ne zúdulhassannak egyszerre az alvidékre. E végből hatalmas sziklatömbök odagördítése a legczélszerűbb, hogy azok a vizek gyors lefolyását korlátolják. Ha úgymond a bodeni vagy a genfi tó nem volnának, a Rajna és Rhone vizei minden esztendőben elöntenék alsóbb völgyeiket, mert e tavak vize sok eső nélkül is, csupán a hóolvadék fölszaporodása folytán 2—3 méternyire dagadnak meg, mi a Boden tónál körülbelül $2^1/_4$ milliárd köbméter vízszaporodást, a Genfi tónál ellenben 1 milliárd 770 millió köbmétert tesz. Ha nem volna meg óráinknál a rúgónak kapaszkodó, akadékoskodó horgonya, leszaladna az minden fölhúzás után föltartóztathatlan rohamossággal és nem osztaná meg a fölhúzására fordított erőt arra, hogy egyenletesen mozgassa az idő haladását jelző mutatókat.

Ilyen üdvös szabályozó szolgálatot tesz a pinay-i gát, mely Roanne-on alul 12 kméternyire még 171[illegible]-ben készült. Ez a völgyet ölelő sziklákkal van kapcsolatban és egy régi hídra támaszkodik, mely még a rómaiak idejéből való. E 20 m. magas akadály 20 méternyire szorítja össze a vizet és a Loire legnagyobb vízállásakor is e szűk sikátoron kénytelen magát keresztül küzdeni. E gát 1855. októberében is emberül oldotta meg föladatát, mert föltartóztatta a vizet 21·5 m. magasságig és meghiúsította több mint 100 millió köbméter viznek alárohanását a forezi síkra. Roanne-nál elérte már a víz legnagyobb magasságát, midőn a reservoir megtöltéséhez, még 4—5 órai időköz volt szükséges. Ha e gát nincs, körülbelül 2500 köbméternyivel emelkedett volna az alsík vízmennyisége másodperczenkint. Rövidebb lett volna nélküle az áradás ideje, de ki birja kiszámítani, hogy sokkal nagyobb tömegével és tetemesebb gyorsaságával mennyivel okozott volna több kárt e retardatio híján *

Francziaországnak az ilyen vízgazdálkodási mód csak arra való, hogy általa az áradások rohamosságát mérsékelje, de nálunk specialis vízviszonyaink közt egyébre is fölöttébb hasznos lenne. Konfigurácziójára nézve ugyanis Alföldünk sem más természetű, mint a Földteke ama síkjai, hol a szelek akadálytalanúl nagy területeket söpörhetnek végig s azokat kiszárító tulajdonságaiknál fogva sivárakká teszik. A természet mindig igazságos, mondja Dapsy László, ** két oly jótéteményt, melyből csak egyet ad másoknak,

* H. Overmars: Theiss-Ueberschwemmungen 1879. 20.

** Talajkimerülés 1869. 70. lap.

mi ránk sem vesztegethetett. Ha adott bőven párolgó fölszint, esőt is nem adhatott külön még azonfölül s megfordítva; ha elzárt másoknak a tengerről jövő esőktől, hazánkat itt benn látta el bőven vizekkel. Mig a tenger közelében Norvégia partján 77, az Appennineken 60, Izlandban 39, Gibraltarnál 35, Lombardiában 43, az Alpokban 30 Németország közepén 27—26 hüvelyknyi az évi eső magassága, a magyar földnek 16—13 hüvelyk jut. E csekély esőmennyiséget a természet olyan hazának adta, hol a nyári napok hőmérséklete 25—35° R., a mi meglehetősen szokatlan Európában. A felhők középmagasságát Flammarion 1000 méterre teszi, az esőterheseké alantibb, — hogyan jöhetnek azok hozzánk, midőn a nóri Alpok 740 méterrel, a morva hegyek 392-vel, a Beszkidek 76 méterrel, a Közép-Kárpátok 518-czal, az északkeleti hegytömeg 107, Erdély határhegyláncza keleten és délen 890, a tengerparti hegyláncz 265 méterrel emelkedik magasabban, mint a terhes felhők járása?

De nemcsak a tavasz szabálytalan beköszöntése okozhat vízemelkedést a magyar medenczében, hanem a délnyugoti meleg szelek uralkodása is őszszel vagy télen az Alpokban, mint az $187^8/_9$-ben történt. Erősebben olvasztja ez a havasok jégtakaróját, mint maga a napsugár, minélfogva az említett őszön és télen a Száva és Duna föláradt vizei oly lassan birtak lemenni Kazánnál, hogy a Tisza tavaszi árjai még ott érték őket, minek következése az lett, hogy a nagy ár, mely különben tavaszkor nulla vízállást szokott Szegednél találni, ott 1879. márcziusában 5·39 m. magasat lelt, ennek a hátára kúszott föl és megcsinálta a katasztrófát. De vízduzzadások eredményei a vadvizek is, melyek Alföldünkön oly nagy számmal fordulnak elő. Itt t. i. a fövény és lösz altalaj egyformán víz-átbocsátó tulajdonságánál fogvást kedvez a belvizek keletkezésének. És ha most több a belvizünk, mint talán régente volt, annak oka részben a Tisza szabályozása körül elkövetett ama hiba, melynél fogva a folyónak esése Tisza-Füredig nagyobb, azon alul pedig egészen a torkolatig jelentékenyen kisebb lett; úgy, hogy most kivált Szegedtől Titelig a folyó majdnem álló víz, mely visszaszorítja a Duna-Tisza közének hóolvadékát és esővizét, hiszen olykor még fölfelé is folyik a Tisza, a mit a Bégán hajózók föl is használnak javokra.

Belvizeink szaporodásának a Duna-Tisza közén másik oka az, hogy mint a »Földrajzi Közlemények«-nek szintén 1883. évfolyamában másik czikkében (198—208. lap) kimutattam, a Tisza folyton

nyugot felé törekszik teret foglalni, lassan bár, de következetesen. Harmadik oka az, hogy a Tisza vízbirodalma felső vidékén, pedig ez nagyobb, mint a Duna birodalma hazánkban, erősen irtják az erdőket, minek folytán a tavaszi hóolvadék s a nyári záporok vagy esetleg felhőszakadások özönvize mindjárt a nyakunkra jön. Vízbajainkon pedig a belvizek oly czélú csatornázása, hogy azok akár Szegeden alul, akár azon fölül nyerjenek levezetést a Tisza ágyába, nem lesz eredményes, — miért Kecskemét törvényhatósága előtt, az e czikkben kifejtett indokok alapján, ellene nyilatkoztam a szegedi folyammérnökség részéről hozzá intézett hasonló czélú fölszólításnak. A mérnök urak s a kubikolók kaphatnak e terv kivitele körül munkát, de a községek vadvizeiktől nem szabadulnak meg, kivált ha olyan éghajlati viszonyok találnak huzamosabban uralkodni, mint 8 év óta tapasztaljuk és a mint az idei esztendő megindult, — noha ez nálunk kivételes jelenség, mert Alföldünk éghajlatának alapjelleme inkább hajlik az aszályosságra, mint a nedves időjárásra.

Igy 1778-tól 1863-ig sok víz általi rossz termésre csak 6 év, szárazság miattira 38 esett; az 1793—1865 közti 72 év alatt 21 száraz esztendő nehezült hazánkra, tehát minden 3—4-ik. Hogy nálunk normális vízviszonyok s ezekhez képest kielégítő tenyészeti állapotok legyenek, legalább is 167 mm. vastag vízréteggel többnek kell elpárolognia, mint a mennyi esik, — de mivel 1878 óta 1886. január végeig átlag 224 mméterrel kevesebb párolgott el, mint esett: 518 mm. magas vízfölöslegünk maradt az egész Alföldön ideális módon egyenletesre képzelve szétterítve, mi a dombos területekről laposainkban mint tekintélyes mennyiséget kitevő vadvíz gyülekszik össze. A mely időjárás nem jellemzője valamely vidéknek, nem is maradhat sokáig állandó, a helyéből kiszorított előbb-utóbb visszavivja a maga ősi jogait, — és mivel a nedves nálunk már régóta uralkodik, nemsokára meg kell változnia és vele természetesen megtérülnek önkényt, minden hozzájárulásunk nélkül vadvizeink is.

A vízfölületeken végbemenő elpárolgás tanulmányozásából az tünt ki, hogy Angliában, mely bár oly ködös, mikép London utczáin olykor délben is égniök kell a lámpáknak, tapasztalás szerint az évi csapadéknak csak $^1/_3$-a megy le a Themse vizével a tengerbe, a többi $^2/_3$ elpárolog; sőt Dalton pontosabb számítása csak $^9/_{25}$ részt tüntet föl olyant, mely mint folyóviz a tengert eléri. Mariotte adatai szerint a Szajna folyónak 1236 □ mf. kiterjedésű vízbirodalmában lehullott eső és hónak $^1/_6$ része elegendő arra, hogy a jelzett vidék

vizerei belőle kellő táplálékot nyerjenek. A Föld összes fölületére hullott légköri csapadék-mennyiség egyenletesen elosztva 1·4 m. vastag vízréteget adna évenkint, mi egy tömegbe gyüjtve 1732 köbmértföldet tenne ki és a Földteke összes folyói csak 455 köbmértf. vizet visznek ebből a tengerekbe vagyis nem egészen 27% -ot, a többi 73% légi útra kel; mert Baer számításai szerint egy □ mf. kiterjedésü vízfölületről 24 óra lefolyása alatt nem kevesebb, mint 55,590 hektoliter emelkedik a légbe, daczára annak, hogy fölületét alig 1 milliméterig fogyasztja.

Nálunk még többre megy ez száraz esztendőkben. Igy 1863—1865 közt évenkint átlag 1644 mm. vastag vízréteggel több párolgott el, mint esett, a normális 167 helyett. Pedig ha ez így nem történnék is, és belvizeink oly könnyü szerrel szárnyra nem kelhetnének is, még akkor sincs jelenlétök minden haszon nélkül talajunkra nézve. Igaz ugyan, hogy a Tiszának itt-ott elszabadult iszapos vize hasznosabb nyomokat hagy utólag az árborította területeken, mint akár kelőink, akár az összegyülemlett hóolvadék vagy esőviz, melyet a nedvességgel jóllakott talaj beinni már nem képes; de ez utóbbiak is oldanak sókat a talajban és közel voltuknál fogva termékenységet kölcsönöznek olyan pontokon, hol száraz időjárású években csak ballangó (Salsola) teremne, elkergetésök pedig nagyon hiányosan sikerül, ha folyóink ágyába törekszünk őket terelni, mint azt a pestmegyei vizekre nézve a szegedi folyammérnökség tervezi, mert a hydrostatikai nyomás ismét visszaszorítja őket, mint fakadó vizeket laposainkra, melyek már is alantabb fekszenek sok helyt, mint a Tisza tükre.

A Po és Rajna szintén magasabban folynak már, mint a lombard-velenczei és hollandi alföldek. A Po pl. Ferrara városnál a házak első emeletével folyik egy magasságban, mint Cuvier mondta, de Lombardini szabatos lejtméréseiből az tünt ki, hogy a Po legmagasabb vízállása csak 2·75 méterrel van magasabban, mint a várkastély udvara. Az olaszok azonban fölhasználják fakadó vizeiket rizstermelésre, melyhez iszap kell még akkor is, midőn a vetés már magvait érleli. A Po medenczéjében mesterségesen öntözött területek kiterjedése körülbelül 12,000 □ km., s az öntözésre másodperczenkint fordított vízmennyiséget 1000 köbméterre becsülik, mi a folyók összes átlagos vízmennyiségének majdnem $^1/_5$-a, lehet is ezért Lombardia rétjein évenkint 8 szor kaszálni a füvet. A hollandiak ellenben visszamerítgetik vadvizeiket rajnamenti legelőikről a folyó ágyába; drága emberi munka helyett szélhajtotta vitorlák

hozzák mozgásba, a mi szélmalmainkhoz hasonlóan, a merítő lapátokat, csak arra kell minden 2—3 gép mellé egy ember, hogy a vizek összefolyását a merítgető alá terelje s a vitorlákat a széljárás szerint igazítsa. Dolgoznak e malmok éjjel-nappal, ünnepen, vasárnap, sőt az enyhe hollandi telek folytán ez időszakban is.

A spanyolországi Ebro folyónak vize is az anya-mederben mindinkább fogy, hogy sem szaporodnék, mivel jobbról-balról csatornák emésztik föl. Baloldalán Bardenas mezőit öntözi, jobboldalán a császári csatorna, mely Tudelától Zaragossáig ér, mind hajózásra, mind öntözésre szolgál. Valenczia környékén olyan becse van a víznek, hogy használatát törvénynyel kellett szabályozni. Ezt még az arabok állapították meg, de még ma is szigorúan követik a spanyolok. A községek az Iucar folyó mellékvölgyeinek torkánál mindenütt vízfogókat, hatalmas haránt töltéseket (plantano) építtettek, hogy a fölfogott vizeket az öntözési csatornákba eresszthessék. Számos zuhogó és csermely el sem éri az anyafolyót, mert minden cseppjök fel lesz használva; magok a főfolyók is lecsapoltatva csak nagy esők után érik el a tengert. Az egyes birtokosok részére meg van határozva az idő, melyben a vizet öntöző csatornáikba ereszthetik s a valenczíai székesegyház tornyáról harangszóval jelzik. Minden csütörtökön 8 tagból törvényszék ül össze a székesegyház kapujában és mond törvényt a vízhasználati jogból eredő pörökben.

Készpénz a víz a genuai Rivierában; annyi érték ott egy vízesés, mint akár a lirahullás, mert nem kevesebb, mint 8 miglia távolból kell azt kifalazott vezetékeken juttatni rendeltetése helyére s láthatlan nyomókészülékek munkája folytán buzog föl a víz a bokrok közt. Áhitattal állnak meg az olaszok egyes kisebb, szeliden ugró patakjaik szemléleténél is, mely vizeket, mint Peschel olasz útjában mondja, az olasz előkelők nagy költséggel vezetnek parkjaik növényzetének élesztésére s a ciceronek elbeszélése szerint hetenkint ezer meg ezer lirába kerülnek. A hegy, melyen egykor a nagysárosi vár állott, oly magas, mint a visegrádi, de tetején ma is természetes kút van, mely hegyi forrásból fakad s oly bővizű, hogy szinte kifogyhatlan. Ennek a kútnak a kedveért építették oda a várat is, mert nem lehet erősség részére alkalmasabb helyet képzelni sem, mint az olyan magas hegyet, melynek a tetején van a forrás. De meg is látszik a vár építéséből, hogy minden gond a kútra van fordítva, mert mindenképen a leggondosabb védelmi állapotba volt helyezve az. Még ma is, mikor a bástyák nagy része

romokban hever már, a kút körül minden fal egészen ép s a nagy pinczeteremben, mely a kútat zárja el és védi, még ma is akár bált rendezhetnek.

Elviseli a török flegmája azt, hogy ne legyen pénz az állampénztárban, a gázlámpák ne világítsanak Konstantinápolyban, vasútai járhatlanok legyenek: de azt nem, hogy vízben hiányt szenvedjen. Föl is zúdult ez ellen 1885. novemberben, midőn a konstantinápolyi Jildiz-kioszk parkjában ásott tó megtöltése végett napokon át lett a vezetékek vize letartóztatva. Kaptak is az északafrikai mohammedánok az alkalmon, hogy Tuniszban a legutóbbi hetekben (1886. február) egy római víztartó medencze bukkant ki a homok alól; e tökéletesen használható állapotban levő tartányban 7000 köbm. víz fér el és úgy vélekednek a hozzáértők, hogy ha vizet bocsátanak bele, nagy vidéket lehet majd általa termékenynyé tenni.

Vízkincsünk kellő kihasználása érdekében Jablonszky így nyilatkozik: Hazánk áldott virányai kétségen kivül igen jövedelmezők, de a kiterjedt homoksivatagokat csak úgy lehetne szintén olyanokká tenni, ha az országnak kedvező csatornarendszere volna. A kiterjedt csatornázás nemcsak a szállítás olcsóságát eredményezné a tervezett vasútakkal szemben, hanem öntözésre is föl lehetne használni és a romboló hegyi vizeket mellékútakra vezetni, hol pusztításuk jótékonysággá változnék. Mily óriási eredményeket lehetne fölmutatni, legyen elég Belgiumra utalni. Földrészünk ez egyik legáldottabb és legvirágzóbb tartománya 100 évvel ezelőtt kietlen puszta vala, területének 0·4-e (les Sables, futóhomok miatt így elnevezve) elhagyott sivatag volt, melyen a szél tetszés szerint alkatá dombjait. Most e les Sables-okon virágzó kertek és buja mezők díszlenek és ezt egyedül a homokterületek csatornázása eszközölte.

Drága mód volna ez nálunk eredményesen és hasznosan szabadulnunk meg fölösleges vadvizeinktől. Olcsóbbat ajánlunk az intéző körök figyelmébe. Törekedjünk a levegőbe küldeni fölös vizeinket, mert így a szelek még elszállíthatják oda, hol inkább van rájok szükség, t. i. hazánk dombosabb vidékeire vagy a délnyugati uralkodó szelek a szomjas orosz pusztákra. Igaz, hogy lassú kúra ez, de biztos, mint minden meggondolt gyógykezelésé. Ez a faültetés; természetesen olyan fanemekkel, melyek a nedves talajban is díszlenek. A fa ugyanis a mellett, hogy saját teste fölépítése végett tekintélyes mennyiségű vizet köt meg, minden 2 nap alatt akkora súlyú nedvességet emel ki a talajból és küld a szelek szárnyaira,

mint a mennyit ő maga nyom. Számítások igazolták, hogy egy középszerűen fejlett fa naponkint $13^1/_2$ kilogr. súlyú vizet párologtat el. Sokat érő e tekintetben az Eucalyptus, de mivel éghajlati viszonyainkkal megbarátkozni nem bir, számításba nem jöhet.

Az akácz, mely Alföldünknek száraz természetét kiválóan jellemzi és annak 1878 óta beállott elnedvesedése milliószámra pusztul, szintén nem alkalmas arra, hogy drainirozzon; Dániának a mienkhez hasonló homokos és átnedvesedett talaját szépen rendbe hozta egykor a fenyűerdőség, mely ott az őskorban borongott és előkészítette a földet a mai bükkösök befogadására. Ennek alkalmazása nálunk nehéz bár, de nem lehetetlen, mert a ki a Palics tó közelében díszlő gazdag fenyüültetvényeket látta, nem bélyegezheti légből kapott tanácsnak; hanem biztosabb szolgálatot birnának tenni a fűz-, nyár- és szilfa, de különösen a köris, mely a legutóbbi északamerikai kisérletek bizonysága szerint előnyösebben használható vizenyős talaj kiszárítására, mint maga a mocsártölgy.

Ilyen körisfa-ültetvények berendezésére kiválóan erős csemetéket ajánlanak; azok egymástól $1—1^1/_2$ m. távolságra akkor ültetendők, midőn a talaj már fölmelegedett, tehát május közepén és júniusban, hogy megfogamzásuk biztosabb legyen. A csemetéket nem ásott gödrökbe ültetik Északamerikában, hanem a nedves talajra oly módon, hogy szétterjesztett gyökereiket az ültető hely szomszédságából szedett iszappal födik be és így kellően megterheltetve egyenes állásuk biztosítva lesz. Lombjaik erősebb kifejlődése után ismét iszappal, sárral kell gyökereiket megterhelni, hogy a szelek a fiatal fákat egyenesen álló helyzetökből ki ne mozdíthassák. A hol a talajon még viz áll, várni kell a telepítéssel, mig a szomszédságába ültetett csemeték azt nagyjában föl nem szivattyúzták.

Súlyosan érezzük, mennyire letörte búzánk árát Oroszország, Románia, India és kivált Éjszakamerika, hol az alacsonyabb földadó miatt olcsóbba kerül a termelőnek minden métermázsa gabona, mint a hogy mi veszteség nélkül eladhatjuk. E motivum arra utalja a magyar gazdát, hogy földje értékesítésénél ne a gabona termesztésre fektesse a legfőbb és kizárólagos súlyt, hanem részben baromtenyésztésre törekedjék, mint a nedves talajú Anglia és Hollandia; részben kertművelésre, gyümölcstermesztésre, mint Déleurópa népei. Ha Alföldünkön egyhangú síkján a víztükröket sok fa szegélyezné, sem a tavaszi utófagyok, sem a kanikula afrikai hősége nem sujtaná nálunk a növényt, állatot, embert egyaránt, hanem kincsekké változnának belvizeink, melyek méhökben részünkre föl nem ismert

és ki nem használt aranybányát rejtegetnek. Vagyis a mit Napoleon Bonaparte Egyiptomban tartózkodásakor oly helyesen megfigyelt: ha a sivatag jő a Nilushoz, nyomor és szükség származik belőle; ha a Nilus jő a sivataghoz, gazdagság és jólét az eredmény, mondja Földrajzi Társaságunk magas Fővédnöke, Rudolf koronaörökösünk ő Fönsége »Utazás a Keleten« című könyve.

HANUSZ ISTVÁN.

A Magyar Földrajzi Társaság az 1885. évi országos általános kiállításon.

(A kiállítási bizottság jelentése.)

Tekintetes Választmány!

Társaságunk a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Ministernek 1883. deczember 21-én kelt 43,212 számú leiratával felhivatván, hogy az 1885. évi budapesti országos általános kiállításban részt vegyen: akkori választmányunk elhatározta, hogy e megtisztelő felhívásnak a legnagyobb készséggel tesz eleget, s azonnal kiküldte Péchy Imre, Heim Péter és Dr. Havass Rezső választmányi tagokat, hogy külön kiállítási bizottságot képezve, a »Magyar földrajzi társaság« kiállítását rendezzék.

Nevezettek e kitűntető bizalomnak méltánylásával teljes erélyel láttak a munkához, s a következőkben van szerencséjük szerény működésük eredményéről számot adni.

A kiállítási bizottság 1884-ik márczius 1-én alakult meg, s elnökévé Péchy Imrét, jegyzőjévé pedig Dr. Havass Rezsőt választotta meg.

A bizottság eleinte hetenkint minden hétfőn, később nagyobb időközökben, rendesen esti 6 órakor, Heim Péter hivatalos helyiségében ülést tartott, s megbízta a jegyzőt, hogy rendesen naplót, levelezési és pénztárkönyvet; továbbá a bejelentett, beérkezett és visszaküldött kiállítási tárgyakról lajstromot vezessen.

A bejelentés az országos kiállítás igazgatóságánál kellő időben — 1884. márczius 28-án megtörtént, s társaságunk kiállítása részére 8 méter hosszú, 1½ méter széles és 3 méter magas alapterületet, s 8 méter hosszú s 2 méter magas falterületet kértünk; s a bejelentőív kérdéseire válaszolva, fölemlítettük a társaság czélját s az általa nyert kitüntetéseket.

Tűzveszély ellen az összes tárgyakat 20,000 forintra biztosítottuk, mely összegből 15,000 forint a Lanfranconi-féle gyűjteményre esett.

Hogy kiállításunk minél gazdagabb legyen, elhatároztuk, hogy társaságunknak a földrajzi irodalom terén működő tagjait külön fogjuk a részvételre megkeresni; noha már ez irányban a társaság főtitkára is a »Földrajzi Közlemények«-ben felhivást tett közzé.

Sajnálattal konstatáljuk itt, hogy társaságunk nehány kiváló tagja — daczára a kétszeri felszólításnak — nem vett részt a kiállításban.

Hogy a kiállítás költségei minél csekélyebb összeget vegyenek igénybe: 1884. áprilisban folyamodtunk a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Ministeriumhoz a térdíj elengedéséért; majd később 50 forintnyi készpénzsegélyért a tűzelleni biztosítás díjának fedezésére. Ugyancsak folyamodtunk, hogy nemcsak a társaság kiadványait, hanem a tagok munkáit s a régi földrajzi irodalom becsesebb műveit is kiállíthassuk, mivel az országos kiállítás igazgatóságának egyik leirása szerint: a két utóbbi csoport a kiállításból ki volt zárva.

Mindezen kérvényeink — minek utána Péchy Imre bizottsági elnök több izben személyesen is közbenjárt — kedvező elintézést nyertek.

Hogy kiállításunk térképekben is minél tartalmasabb és érdekesebb legyen: lépéseket tettünk, hogy a megyék és püspökségek térképei szintén kiállíttassanak; előbbieket a belügy-, utóbbiakat a vallás- és közoktatásügyi Ministeriumtól kértük.

Fájdalom, ez ügyben való utánjárásunk nem vezetett eredményre; mindazáltal felemlítendőnek tartjuk ezen körülményt, védelmül hozván fel, ha valaki esetleg kifogásolná, hogy említett térképek kiállításunkon hiányoztak.

A bizottság tagjai a régi földrajzi munkák és térképek gyüjtése czéljából, több nyilvános és magán könyvtárban megfordulván, örömmel tapasztalták, hogy azokban a régi magyar földrajzi irodalomból, mily tetemes és becses, s jobbadán ösmeretlen anyag található. Ezen körülményből kifolyólag azon eszme merült fel a kiállítási bizottságban: mily hasznos volna ezen anyagot egy földrajzi bibliografiai munkában közzé tenni s így a későbbi kornak sok becses régi forrást megtartani.

Az eszme oly üdvösnek, kivitele oly kivánatosnak sőt szükségesnek mutatkozott, miszerint a kiállítási bizottság annak megvalósítását, mindjárt megpendítése után, elhatározta.

A munka terve a következő: Oly földrajzi bibliografiai munka irandó, melyben lehetőleg 1849-ig Magyarországról bármily nyelven, vagy magyar szerzőtől bármely vidékről megjelent minden földrajzi mű (könyv és térkép) bent foglaltassék. A térképészeti résznek szerkesztését Péchy Imre, biz. elnök, a könyvekre vonatkozó résznek szerkesztését pedig Dr. Havass Rezső bizotts. jegyző vállalta magára.

Nevezettek szerettek volna e munkával a kiállításra elkészülni, de minthogy kutatásaik közben folyton újabb anyagra bukkantak: czélszerübbnek tartották a munka kiadásával inkább késni, csakhogy annál tökéletesebb legyen, s így geografusaiknak is annál nagyobb hasznára váljék.

Rajta voltunk azonban, hogyha már e bibliografiai munka a kiállításra nem is készülhet el, legalább a kiállításon mutassunk be a közönségnek minél több ritka becses munkát régi földrajzi irodalmunkból. E czélból még azon magánosokat is felkerestük, kik régi könyvek gyüjtésével foglalkoznak, s találtunk is több becses munkát, melyeket az illetők készséggel átengedtek kiállításunk részére. Mindazáltal annak fényes sikerére csak akkor nyilt kilátás: midőn Lanfranconi Énea tisztelt tagtársunkat sikerült kiállításunk ügyének megnyerni s annak páratlan geografiai és kartografiai gyűjteményét társaságunk kiállítására megszerezni.

Mig ezen különféle előmunkálatok és tanácskozások folytak; gyorsan közeledett a kiállítás megnyitásának ideje.

Hogy a bejelentett könyvek s térképek idejében beérkezzenek már 1884. deczemberben, s másodizben 1885. januárban felhivtuk a bejelentőket, hogy munkáikat mielőbb küldjék be. Minthogy pedig a kiállítási szabályzat szerint csakis bekötött könyveket és vászonra huzott térképeket lehetett kiállítani: a bejelentők kivánságára ez irányban is gondoskodtunk.

A tárgyak kellő időben beérkeztek, s 1885. április utolsó hetében hozzá fogtunk azoknak a kiállítási területre való kiszállításához. A rendezésnél nagy segítségünkre és előnyünkre volt Lanfranconi Énea ur szives közreműködése és áldozatkészsége. Lanfranconi ur ugyanis kiállításunk részére — saját költségén külön deszka falat állíttatott fel, mely vörös szövettel volt bevonva. Azon kivül egy diszes nagy üveges vasszekrényt s több szintén diszes állványt és asztalt volt szives ide kölcsönözni. A rendezésnél segítségünkre volt továbbá Homolka József ur is.

A kiállított munkák az oktatásügyi csarnokban voltak elhelyezve, s a következő négy csoportra voltak felosztva: *a*) a leg-

régibb magyar nyelven megjelent földrajzi munkák; *b*) a legrégibb idegen nyelvű de Magyarországra vonatkozó földrajzi munkák; *c*) a társaság kiadványas tagjainak munkái, (vagyis az ujabb geografiai irodalom kitüntetése); végre *d*) hazánkra vonatkozó lát- és térképek a Lanfranconi-féle becses gyüjteménynyel.

Összesen 26 kiállító vett részt kiállításunkban, és pedig: a »Magyar földrajzi társaság« 17 kötet, az »Országos statisztikai hivatal« 17 kötet, Dr. Hunfalvy János 5 kötet, Pesty Frigyes 11 kötet, Xántus János 6 kötet. Dr. Szabó József 4 kötet, György Aladár 1 kötet, Zsilinszky Mihály 10 kötet, Dr. Toldy László 11 kötet, Király Pál 6 kötet, Révai testvérek 3 kötet, Ráth György 14 kötet, Findura Imre 1 kötet, Ágoston József 1 kötet, Széll Farkas 4 kötet, Dr. Havass Rezső 1 kötet munkával, utóbbi még 5 drb értekezéssel. Kiállítottak továbbá: Hanusz István 10 drb értekezést, Dr. Gróf Zichy Ágost 9 drb értekezést, Heim Péter 1 drb értekezést; Kecskemét város törvényhatósága 2 térképet, Ghyczy Béla 1 domborművet (Braumüller altábornagy készítménye), Péchy Imre 2 domborművi térképet; Homolka József 3 térképet, Lóczy Lajos 1 térképet, Türr István 2 domborművi térképet, Lanfranconi Énea számos térképet, 2 értekezést és 1 látképet.

Ezeken kivül ki volt állítva a Lanfranconi-féle gyüjtemény, mely a maga nemében páratlannak mondható 17 nagy diszkötetben Magyarországra vonatkozó több mint 250 térképet s több mint 2000 látképet tartalmaz. Továbbá volt e gyüjteményben 14 kötet könyv, melyek mindegyike a régi geografiai irodalom legbecsesebb munkái közzé tartozik. Mindezen könyvekről és térképekről az 1885. évi országos általános kiállítás nevelési, közoktatási és iparoktatási csoportjainak Suppan Vilmos tanár által szerkesztett különkatalogusának az 58—60 lapokon részletes lajstromot találunk. Van szerencsénk ezen katalogusnak egy példányát csatolva bemutatni.

Kiállításunk 1885. május 2-án, vagyis az országos kiállítás megnyitásának napján teljesen készen volt.

Ő Felsége a király két izben tüntette ki kiállításunkat magas látogatásával. 1885. május 3-án nagy kisérettel jelent meg s társaságunk részéről Péchy Imre, Pesty Frigyes és Dr. Havass Rezső által fogadtatott. Az alkalommal nagy érdeklődéssel tekinté meg

a Czombor-féle legrégibb magyar nyelvű útleirást a Berlinghieri-féle nevezetes könyvet. Leköték továbbá figyelmét Péchy Imre domborművi térképei s Lóczy Lajos és Homolka József térképei. Ezekre vonatkozólag több kérdést intézet a magyarázattal szolgáló bizottsághoz. Ő Felsége távozásakor, kiállításunkról igen dicsérőleg nyilatkozott s azt felette érdekesnek és tanulságosnak mondotta. Másodizben 1885. Október 30-án tekinté meg Ő Felsége a király kiállításunkat hosszasan és behatóan. Ez alkalommal különösen a Lanfranconi-féle gyüjtemények Budapestre vonatkozó részét méltatta magas figyelmére s nagy tetszéssel nyilatkozott róla.

Midőn Ő Felségének ezen, társaságunk iránt tanusított kitüntető kegyes figyelméről örömmel teszünk jelentést, egyúttal megjegyezzük, hogy kiállításunkat mindazon magas és nevezetes személyek megtekintették, kik az országos kiállítás látogatására a fővárosba jöttek. A többek közt felemlítjük Milan szerb királyt, ki több mint másfél órát szentelt kiállításunk megszemlélésére. Azon kívül kiállításunkat — egész tartama alatt — úgy a szaktudósok és tanférfiak, valamint a nagy közönség köréből is folyton számosan megtekintették és többen behatóan tanulmányozták is; a történelmi társulat pedig testületileg rándult ki az általunk bemutatott becses munkák átkutatására.

A sajtó is sokat foglalkozott kiállításunkkal, s ez által társaságunkra is vonta a közönség figyelmét. A kiállítási bizottság részéről Dr. Havass Rezső tett időközönkint közzé magyar, német s olasz lapokban értesítéseket.

De voltak bírálói is kiállításunknak, s büszkén mondhatjuk, hogy valamennyi dicsérőleg nyilatkozott róla; különösen azt méltatván, hogy rendszeresen volt összeállítva.

Igy írt kiállításunkról — mindjárt megnyitása után — Dr. Heinrich Gusztáv egyetemi tanár a »Pester Lloyd«-ban. Ugyanazon hirlapban az 1885. évi 51. 52. számokban Dr. Thirring Gusztáv »Die Geographie auf der Landesausstellung« czím alatt. Dr. Szendrei János pedig a »Pesti Napló« 181/85 számában foglalkozott azzal.

Hogy a nagy közönségnek részletes magyarázattal is szolgáljunk, elhatározta a bizottság, hogy — noha Dr. Havass Rezső a helyszinén gyakran jelen volt s a látogatóknak felvilágosítást adott — az érdekesebb munkák bemutatásával nyilvános felolvasás tartassék kiállításunkról. Az Országos kiállítás igazgatósága melegen karolta fel ez eszmét, s a felolvasás rendezését magára vállalta, a mennyiben a felolvasásra helyiségül a kiállítási dalcsarnokot díj-

talanul engedte át a bizottságnak, s a meghivókat is ő bocsátotta ki.

A felolvasás megtartására Dr. Havass Rezső bizottsági jegyző vállalkozott, kinek ezen minőségénél fogva, leginkább volt alkalma a kiállított munkákat megismerni. Azon kivül Dr. Havass Rezső a nyár folyamán kiutazott Antwerpenbe az ottani nemzetközi kiállítás tanulmányozása czéljából, s így mindjárt párvonalat húzhatott az antwerpeni nemzetközi kiállítás földrajzi osztálya s a mi földrajzi kiállításunk között.

Dr. Havass felolvasását, melyhez, a mi a kartografiai részt illeti, Péchy Imre és Lanfranconi Énea is szolgáltattak becses adatokat, »A magyar földrajzi tarsaság az 1885. évi budapesti országos kiállításon« czím alatt 1885. szeptember 2-kán tartotta meg nagyszámú és előkelő közönség jelenlétében; különösen a tudományos világ kitünőségei voltak szép számmal. A felolvasás szövege külön lenyomatban is megjelent, s van szerencsénk egy példányát ide csatolva bemutatni

Örömünkre szolgál, hogy a földrajzi irodalom férfiai kiállításunkat még bezárta után is figyelemre méltatják, s emlékének az irodalomtörténetben szép helyet szentelnek. Igy például Dr. Márki Sándor a »Földrajzi Közlemények« 1886. év II. füzetében a 63—64 lapokon, »Hazánk leirói 1885-ben« czímü földrajztörténeti czikkében kiállításunkról is megemlékszik, s egyebek közt ezeket mondja: »A földrajz történetére nézve felejthetlenné vált a lefolyt év. Az országos kiállításon ekkor mutatta be Lanfranconi Énea a maga páratlan gyüjteményét. Kiállításának gyakorlati eredménye már is nyilvánul abban, hogy Budapestnek Salamon Ferencz által irt remek történetéhez egész sorozatot választottak ki belőle sokszorosítás végett, s hogy egyes rajzait idáig is felhasználta a »Magyar történeti életrajzok« czímü folyóirat, stb.

Még behatóbban ir a kiállításunkról a Gothában megjelenő Petermann-féle földrajzi folyóirat. Az 1886. év 3. füzetében, a 90. lapon, a »Geographischer Monatsbericht«-ben igy szól: »Über die Betheiligung der »Ungarischen Geographischen Gesellschaft« an der Budapester Landesausstellung im Jahre 1885 hat der Schriftführer der Kommission, Dr. Rudolf Havass, ausführlichen Bericht erstattet, in welchen die wichtigsten der von der Gesellschaft ausgestellten geographischen Publicationen besprochen werden. Die Hauptzierde war die Lanfranconi'sche Sammlung von Karten und Ansichten von Ungarn aus dem XIV. bis XIX. Jahrhundert; sie umfasst 17

riesige Bände. An ältesten Druckwerken sind zu erwähnen: die älteste in ungarischer Sprache erschienene Reisebeschreibung: »Europica Varietas« von Martin Szepsi-Czombor, erschienen 1620 in Kaschau (16°, 341 pp); ferner die älteste in ungarischer Sprache erschienene Astronomie und Kalender, genannt »Breverche Cisio« erschien 1650 in Leutschau. Das Interessanteste war das älteste Werk, in welchem auch über Ungarn die Rede ist, von Franz Berlinghieri, erschienen 1478 in Florenz. Das ausgestellte Exemplar stammt aus der Privatbibliothek des Papstes Pius VI. Ausgezeichnete Beiträge lieferten die ungarischen Kartographen E. v. Péchy und Josef Homolka. Berechtigtes Aufsehen hat die von dem Mitgliede der Széchenyischen Expedition nach Tibet, Ludwig Lóczy bearbeitete Karte von China in 1 : 4000000 erregt.«

Kiállításunkat az országos kiállítás biráló-bizottsága is elismerésben részesítette. Ugyanis kiállítóink közül öten nyertek kitüntetést, és pedig:

a diszoklevelet: Lanfranconi Énea, pozsonyi mérnök, kiváló becsű tudományos gyüjteményért;

a kiállítási nagyérmet:

a) a »Magyar földrajzi társaság« közhasznú munkásságért.

b) Homolka József térképész, jeles tervezés, és kitünő munkáért.

c) Lóczy Lajos (Budapest), haladásért, végre

d) Révai testvérek (Budapest), gyakorlati irányért.

A kiállítás bezárása után, a kiállított könyveket és térképeket — mint azt a kezeink között lévő vevények igazolják — tulajdonosaiknak pontosan és hibátlanul visszaszolgáltattuk. A kiállítási bizottság egyúttal minden kiállítónak, s egyáltalán mindenkinek, ki közreműködésével támogatta: irásbelileg köszönetet mondott. Mindazonáltal bátrak vagyunk indítványozni, hogy Lanfranconi Éneának, ki gyüjteményével kiállításunk fényét rendkívül emelte, s jelentékenyen hozzájárult társaságunk jó hirnevének emeléséhez; sőt kiállításunk kidiszítése alkalmával anyagi áldozatokat is hozott: a társaság még külön köszönetet is mondjon, s vele szemben elismerésének kifejezést adjon.

Továbbá kedves kötelességünknek tartjuk felemlíteni, hogy Lanfranconi Éneán kivül még a következő kiállítóknak köszönhetjük, hogy a régi és ritka földrajzi munkákból oly érdekes gyüjteményt sikerült összeállítanunk, és pedig: Ráth György kir. táblai tanácselnöknek, Széll Farkas, kir. tábl. birónak, Ágoston József főmérnöknek s Findura Imre irónak.

Kiállításunk részére két díszes czímtáblát készíttettünk, s ezeket társaságunk titkárának már átadtuk; mindkettő teljesen jó karban van, s más hasonló alkalommal még jó szolgálatot fognak tenni.

A mi kiállításunk anyagi részét illeti, arról röviden szólhatunk.

A választmány a kiállítási költségek fedezesére 100 frtot szavazott meg, s ez összegből Dr. Havass Rezső kezeihez 1885. április 9-én 20 frt kiutaltatott.

A kiállítási bizottság azonban a felmerült költségeket — postabér, küldönczdíj, czimtáblák, stb. sajátjából fedezte, s igy a társaság pénztárát egy krajczár sem terheli, s a 20 frt előleg a társaságnak visszajár, nemcsak, de még megkapja azon 50 frtot is, melyet a bizottság a vallás- és közokatatásügyi miniszteriumtól a' biztosítási dij fedezésére kapott, mely dijat azonban megfizetnie nem kellett. A 70 forintnyi összeget gyümölcsözésre a takarékpénztárba helyeztük s a betéti könyvecskét Berecz Antal főtitkár úrnak átadtuk. E szerint a kiállítás nemcsak hogy anyagi terhet nem rót a társaságra, sőt, bár csekély anyagi haszonnal is járt.

Jelentésünk ezen alaki részénél még felemlítjük hogy levelezés könyvünk szerint, a kiállítási bizottság működésének tartama alatt összesen 172 iratot adott ki.

* * *

S most még szabadjon a kiállításunk által elért tudományos eredményről nehány szóban megemlékeznünk.

Kiállításunk kétségtelenül nagy szolgálatára volt a tudománynak, főleg az által hogy azon a Lanfranconi-féle gyüjteményt hazánk müvelt közönségének bemutattuk; s különösen a történelmi tudománynak nyujtottunk ez által sok becses adatot.

Első rendű szaktekintélyek használták fel e gyüjteményt forrásul, s több izben nyilatkoztak oda, hogy nem egy eddigelé homályos történeti és helyrajzi kérdésre a Lanfranconi-féle gyüjteményből nyertek tájékozást.

E ritka gyüjteményből felemlítjük Berlinghieri Ferencz földrajzát 1478-ból (Firenze, Nicolo todetco, n. ívrét, cziml., 244 l., 1 l. register s 31 térkép). VI. Pius pápa magánkönyvtárából származik, s a kötésen a pápai czimer látható; értéke 1000 frt Kiválóan becses, mert ez a legrégibb nyomtatásban megjelent geografiai munka, mely Magyarországra is vonatkozik. Már fentebb mondtuk, hogy a Lanfranconi-féle tér- és látkép gyüjteménye 17 nagy díszkötetben,

a XIV.—XIX. századig Magyarországról megjelent tér- és látóképeket tartalmaz, és pedig vagy 250 térképet s több mint 2000 látóképet. E gyüjtemény Budapestről 243 (86), Pozsonyról 72 (27), Esztergomról 60 (38), Győrről 31 (13) stb. történelmi képet foglal magában: holott a nemzeti muzeumnak 1880-ban csak a zárjelben idézett számok voltak meg.

Lanfranconi e gyüjteményéhez hasonlót összes hazai könyvtáraink sem tudnak felmutatni, sőt a bécsi cs. kir. családi könyvtárban s a hadi levéltárban sem található sok oly igen ritka térkép, mely Lanfranconi gyüjteményében tiszta és teljesen ép állapotban meg van.

Ráth György, kir. táblai tanácselnök könyvtárából is több becses régi munkát birtunk.

Igy például a legrégibb, magyar nyelven irt földrajzi munkát illetve útleirást. Czime: Europica Varietas. Irója: Szepsi Czombor Márton. Megjelent Kassán 1620-ban (16 r. 421 l.) Festus Jánosnál.

Ugyancsak Ráth György könyvtárából állítottuk ki a legrégibb magyar nyelvű csillagászati munkát, a Brever-féle Cisio-t, 1650-ből (Lőcse 8 r). Ráth György példánya, mint teljes unicumnak tartatik.

Látjuk tehát, hogy ama irodalom történeti tekintetben felette fontos és érdekes kérdésekre:

a) melyik a legrégibb magyar nyelvű nyomtatásban megjelent földrajzi munka?

b) melyik a legrégibb magyar nyelvű nyomtatásban megjelent csillagászati munka?

c) melyik a legrégibb idegen nyelvű, de Magyarországgal is foglalkozó nyomtatásban megjelent földrajzi munka? — a kiállítási bizottság nemcsak megfelelt, hanem azon szerencsés helyzetben is volt, hogy az illető munkákat az érdeklődöknek be is mutathatta.

Hogy pedig az említett munkák a maguk nemében csakugyan a legrégiebbek: a kiállítási bizottság azzal igazolja, hogy azon tagjai, kik az emlitett földrajzi bibliografiai munkát irják, több mint két évi kutatásuk s 15 könyvtár anyagának feldolgozása után előbb kiadott hasonló munkákat nem fedeztek föl, sem pedig szaktudósok által régebbieket felemliteni nem hallottak.

Ámde nemcsak a régi művek kiállitása által volt kiállitásunk

a tudomány hasznára, hanem az újabb földrajzi és térképészeti munkák bemutatása által is.

Újabb eredetű térképeink kiállításával hozzájárultunk azon tévhiedelem eloszlatásához, hogy nálunk a kellő szakerők hiányoznak. Kartografusaink oly műveket állitottak ki, melyek e tudomány és művészet legszigorubb követelményeinek megfelelnek, s azoknál külömbet a külföld sem tud felmutatni, mint azt az Antwerpenben kiállitott térképekből is látni lehetett.

Itt megjegyezzük, hogy társaságunk kiállitása sokkal különb volt, mint a múlt évi antwerpeni nemzetközi kiállítás földrajzi része Az »Institut national de Geographie« Brüsselből egy gyenge dombormű s nehány térképen kivül alig tudott valamit felmutatni.

Azt hisszük, állíthatjuk: hogy mindezen tények feltüntetése által társaságunk kiállítása megfelelt feladatának, vagyis hozzájárult a földrajzi tudomány fejlesztéséhez és terjesztéséhez.

Tekintetes választmány!

Működésünkről ezennel beszámoltunk, s leteszszük azon tisztséget, melyet két év előtt reánk ruházni méltóztatott.

Kedves kötelességünknek tartjuk ez alkalommal a kiküldetésünk által irányunkban tanusított nagybecsü bizalomért hálás köszönetet mondani, s igyekvésünk legszebb jutalmául tekintjük, ha e nagybecsű bizalomra érdemeseknek bizonyultunk.

Teendőinket örömmel végeztük, s ha az általunk rendezett kiállítás által sikerült társaságunk jó hírnevét fokozni s igy annak javát előmozditani: úgy ennek tudata reánk nézve a magyar nemzet mult évi nagy kulturális ünnepének az 1885. évi Budapesten országos általános kiállitásnak, legszebb emléke leend.

Fogadja a tekintetes Választmány mély tiszteletünk kinyilvánitását, melylyel maradunk

Budapest, 1886. április 20-án.

A »Magyar földrajzi társaság«-nak az 1885. évi budapesti országos kiállításon működött rendező bizottsága:

Péchy Imre. *Heim Péter.* *Dr. Havass Rezső.*

KÖNYVÉSZET.

A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. Gr. Széchenyi Pál szakminiszter kivánatára irta Bedő Albert, országos főerdőmester, miniszteri tanácsos. Kiadta a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszterium. Budapest, 1885. Ára 25 frt o. b.

A munka három részből áll, öt nagy 4-rét kötetben. Az I. rész és kötet: Általános erdészeti viszonyok, a magyar állam összes erdőségeinek, egy kötetet tevő, XII táblázatra osztott átnézeti és I magyarázó színezett térképével. E rész a magyar erdőgazdaság általános viszonyait ismerteti, hol a szerző az 1—74. lapon maga adja elő és beszéli el e viszonyokat mélyen beható tájékozottságával, részre nem hajló igazságérzettel s szavát, kimondott nézeteit és a közállapotok feletti itéletét legtöbbnyire hivatalos, többnyire biztos értesülésen és számításokon alapuló XLI táblázatos statisztikai kimutatással világítja meg és igazolja. A II. rész, mely könnyebb használhatásért két kötetre van osztva, az erdők törzskönyvét foglalja magában és kimutatja: Magyarország mely községeinek határában, milyféle s minő talajon fekvő erdők vannak s hogy azok birtokczím szerint kik tulajdonai? Horváth-Szlavon országból csak a magyar kincstár erdőségei vétettek fel, a többiek autonom hatáskörben kezeltetvék. A III. rész vagyis ötödik kötet a kincstári erdőket tárgyalja, hol legelől van azok általános leírása I–XVIII. lapon. Itt szerző elébb a kincstári erdők földrajzi fekvését irja le, azután az öt erdőigazgatóság és tizenhárom m. kir. erdő- és főerdőhivatal kerületében levő különböző fanemeket s ezekből álló erdőségeket, a kincstári erdőkezelés szervezetét, a m. kir. miniszterium és erdőgondnokságok közt levő középső hatóságokat, melyek az elébb érintett erdő- és főerdőhivatalok és erdőigazgatóságok, míg az erdőgondnokságokat az erdészek és főerdészek teszik, kik a helyi gazdasági teendőket foganatosítják s a felsőbb erdőhatóságok végrehajtó közege. Szerző ezek egész jog- és hatáskörét szabatosan előadja és megismerteti; megmondja, hogy úgy az erdőhatóságok, mint az erdőgondnokságok pénztárát a m. kir. adóhivatalok kezelik, hogy ezeknek csak házi pénztáruk van, a mit egyik központi erdőtiszt ellenzára mellett a fizető számvevő kezel; megismertet az erdészjelöltek és erdőgyakornokok intézményével,

hogy az a selmeczi erdész-akadémiában végzett akadémikusok gyakorlati kiképzését czélozza, hogy az ott eltöltött 2 - 3 évi szolgálat alatt mind a nélkülözhetetlenül megkivántató erdészetügyi államvizsgára elkészülhessenek, mind az erdészeti felsőbb szolgálatokra képesekké váljanak; azután az erdőrendezés elméleti és gyakorlati rendszerét adja elé, valamint a kincstári jogok védelme módozatáés alakját, a kincstári erdészetnél érvényben levő pénztári s számviteli szolgálatot: az erdészeti pénzek kezelését, ellenőrzését, elszámolását, az azokból való utalványozás és fizetések módozatait, a központi számvevőség feladatát és rendeltetését; bezárja az ismerl tetést az állami erdésztisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazása viszonyainak törvényen alapuló leírása. Ezek felvilágosításáúl I—XXIX. táblázaton kimutatást közöl szerző, melyek közül legérdekesebbek s leggyakorlatiabbak ezek: »III. táblázat. Az államerdők tenyészete az egyes kőzetek szerint s az özön- s áradmányföldön. IV. Az államerdők tenyészeti határainak és az erdőkben előforduló állandó forrásoknak kimutatása. VIII. A kincstári erdők fatermése és anyagkészlete. XII. Az államerdőkből az 1882—1884. év alatt átlagban valósággal eladott fatömeg. XV. A termelés és szállítás átlagköltségeiről, a vágástól az erdei rakodóhelyekig s innen az elárúsító helyig. XX. Természetes és mesterséges úton 1884. beerdősített területek s arra fordított költségek. XVII. A királyi kincstári erdők jövedelme az 1881—1884. évekről egyenként, összesen és átlag. XXVIII. Az államerdők külső kezelésénél alkalmazott erdőtisztek, erdészeti altisztek és szolgák létszáma és járandóságai. XXIX. A kincstári erdészet nyugdíjasainak és nyugbéreseinek létszáma és nyugdíjilletményei.«

Átgondolva csak e rövid ismertetést is, teljesen jogosúltnak látom szerzőnek előszava bezáró részét, melyben mondja: »hogy művének e kötete a 2.820,000 holdat tevő m. kir. kincstári erdőbirtok belső életének képét mutatja s mintegy a helyszínére vezetve tárja fel a figyelmes olvasó előtt a magyar állam összes erdőségeiből kerek számban 16%-ot elfoglaló kincstári erdők minőségét s gazdasági állapotát; egészben véve pedig a fennálló viszonyoknak rendszeres összefoglalása által megismerteti azon tényezőket, melyek Szent István birodalma legnagyobb erdőbirtokosának, a m. kir. kincstárnak saját gazdálkodásáról s illetőleg egy ily nagy kiterjedésű erdőbirtok belső kezelési és üzemi életéről kellő tájékozást adhatna ő.

Ismertetésemben azért bocsátottam e részt előre, mert a könyv

létrejövése az erdészeti kincstárnak köszönhető és mert az első, általános részhez szerző leírása rendén, oly eszméket, észrevételeket és tanácsokat kapcsol, melyeknek szélesebb körben, lehetőségig az egész országban elterjedését s meggyökerezését kivánatosnak látom, s ez ismertetésben arra bővebben kiterjedve, épen ez által én is előmozdítani akarom. Lássuk tehát az első kötet alapgondolatait s eszmemenetét.

Előszavában műve czéljának mondja szerző, hogy belőle kitűnjék: mily haladási fokon áll a magyar erdészetügy és erdőgazdaság más mivelt és haladó nemzetek erdészete és erdészeti gazdasági állásához képest? Volt ugyan erre a közelebbi örökii, emlékezetes kiállításon némi felelet adva; de műve úgy hisze biztosabb alapot ad a megitéléshez. Meg kell vallani őszintén — úgy mond — hogy előtte erdőgazdaságunk a közvélemény által megállapított mértéken alúl maradt. De a legutolsó időben is, szerencsére, még nem épen későn jött 1879-ki erdőtörvény sokat jóvá tehet, ha a kormány és nemzet erélyesen s teljes jóakaratúlag közrehat végrehajtására. Utal szerző azon rendkivüli nehézségekre, melyekre munkája megirásánál bukkant s melyeket a viszonyainkat ismerő szakférfiak ismernek s melegen emlékezik meg a szaktársai s főként a központi erdőrendezési osztály buzgó támogatásáról, mely lehetővé tette az e műhöz szükséges nagy anyag egybegyűjtése s rendezése által a feldolgozást.

Leírása 1—XV szakaszra oszlik. I. Magyarország földrajzi fekvése, államterülete, népessége, mívelési ágai és kormányzati beosztása. Kiemelendő, hogy az állam összes erdőterülete 15.957,587 kat. hold, vagyis 9. 183,541 hektár; ebből M. ország területén van 13.294,492 hold, Horváth-Szlávon országén 2.663,095 hold; százalékban kifejezve az erdők az egész földterület 28·28%-át foglalják el. II. A hegységek, kőzetek, fatenyészeti viszonyok és fanemek. Ebben az egész ország erdészeti-geologai viszonyait ismerteti meg. Elmondja, hogy minő kőzetekből állnak Magyarország éjszaki, keleti, déli és nyugati hegységei? melyek, minő fanemek termőhelyei? hol terem a lucz, jegenye, vörös- és erdei fenyő? hol szeretik leginkább a tölgy, cser, bükk, gyertyán nyárs a többi fanemek? S mint jellemzőt megjegyzi, hogy a magyar állam erdőségeiben átlag véve csak minden ötödik évben van jó magtermés, minek oka a korai fagyok, melyek a virágzást semmisítik meg vagy az érést gátolják; néha a nagy nyári hőség, a mi a magkifejlődést akadályozza. III. Erdőhasználat. Tanulságos vissza-

pillantást tesz szerző a régi erdőhasználatra, érinti s birálja a jelent s hasznos utasításokat ad jövőre. IV. Fatermés. E pont alatt a magyar állam erdőségeinek termőképességeit írja le: minő czélokra, mi és mennyi terem? mennyi jő be s megy ki az országból? hogy oszlik meg a termés az egész országban? mily viszonyban áll a fa és kőszén? lehet-e tartani kereslethiánytól a jövőben? V. Értékesítés. Mire használja hazánk a fát? a kereskedők faüzlete, hatásuk a fa árára, a birtokos ösztönzésére, az erdők értéke emelésére. Mily viszonyban van ezzel a vasipar, bányászat, műipar? Minő jövőt igér ezek fejlődése? Tarthatni-e a fa árának csökkenésétől a kőszén és iparos szellem terjedése folytán? Szerző minden körülmények között jövőt igér az erdőknek, jobb árakat a fának s a magyar erdők fáját biztos és idővel mind növekedő külkereskedelmi czikknek constatálja s erős érvekkel támogatja ezen következtetés alaposságát. VI. Szolgalmak és erdősült legelők. Az úrbéresek erdőlési és legeltetési jogának még végleg ki nem tisztázottsága hátrányosan hat a magyar erdészeti viszonyokra. Ezért ezek siető bevégzését ajánlja. VII. Közlekedési viszonyok. Itt a helyi, vidéki és országos, vizi, szárazi és vasuti közlekedési eszközökről beható felvilágosítást ad, fontos észrevételeket közöl szerző, az erdők értéke emelkedését ezek lehető tökéletesítésétől várja s a nemzetnek és kormánynak hathatósan ajánlja. VIII. Munkás viszonyok. Népünk foglalkoztatására s kivándorlástól visszatartására igen gyakorlati nézeteket közöl, ajánlja a kincstári birtokokban még több állandó munkás tartását, kiknek egyéb czélszerű foglalkozás mellett, üres idejét jól lehetne használni fa-mag gyűjtésére, hogy ne kelljen azt is kivülről hozatni. IX. Erdőrendezés. E pont egyike a leggyakorlatibb fejtegetéseknek. Eléadja szerző egész rendszerét minden részletében, s a kérdés valamennyi ágára kiterjedőleg oly világosan, nyomósan és meggyőzően, hogy nem szakember is gyönyörrel és haszonnal olvashatja. X. Erdészeti meteorologiai kisérletek. Még csak a kezdet stadiumában, de kifejtését kötelességnek mondja, mi elől a nemzetnek kitérni nem lehet. XI. Közigazgatási szervezet. A mi az I. pontban csak röviden érintve volt, itt szerző egész kiterjedésében felöleli s a minisztertől és főerdőmestertől elkezdve, az osztályokon és előadóin át, minden részletében előadja. XII. Erdészeti áthágások és erdei kihágások. XIII. Szakképzés. Itt ismét kedvencz körében mozog az iró. Személyes szeretettel sorolja elő: mi volt hazánkban az erdő sorja régen?

Hogy alapíttatott Selmeczen erdészeti akademia? Mint nem akart komoly figyelem ébredni a magyar államban az állam e nagy kincse, erdői iránt? Mennyi kegyes óhajtás hiusult meg! Mily buzgó törekvések szenvedtek hajótörést a nemzet lelki közönyén, míg végre 1879. meghozatott a XXXI. erdőtörvény! Ez dermedtségéből fölébresztette a magyar erdőügyet. Szakiskolák állíttattak. Az erdőőrség rendszeresíttetett. Selmeczen az akademiában újítások jöttek létre. Az erdészeti államvizsgálat behozatott. De itt mélyebbre menő reformot sürget a szerző, mit más alkalommal fejt ki. Az erdészeti qualificatiot emeltetni kivánja, hogy emelkedjék a személyzet erkölcsi súlya s külső tekintélye stb. E pont alatt is szebbnél-szebb eszmék vannak közzé téve. XIV. Országos erdei alap. A büntetésekből s más forrásokból gyűl, s az erdészetet érdeklő közmívelődési czélokra fordíttatik minden jövedelme. XV. Végzőpont a vadászat. Itt is nagy látókörét mutatólag szól szerző; óvni kivánja a ritkább s nemesb vadakat, terjeszteni s szaporítani fajaikat, sőt újak meghonosítását is ajánlja; érinti az előitéletet, a mi a vadhús iránt a magyar népnél van, s a mi a vad értékét lenyomja, pedig az legegészségesebb eledel, a mit keresni, kivánni kellene. Elismeréssel szól a nemesb sportot kedvelők vadász-területeiről, s erdőségeinket égaljra, termékenységre is a közegészségi állapotokra hasznos befolyásuaknak itéli. Vadainkról dicsérőleg szól. Az okszerű vadászatot sürgeti az ország vadállománya érdekében és a törvény teljesedéseül.

Ez a 74. lap rövid kivonata. Az ehez csatolt I—XLI. világosító táblából is közlök egyet-kettőt. A IX-ik táblázat a magyar állam legmagassabb hegységi méreteit adja, legelsőnek tűntetve föl a Magas-Tátra hegységben a Gerlachfalvi csúcsot, mely 2657 meter a tengerszín felett; a X-ik mely mutatja, hogy a kopár területek erdősítésére, az állami erdőhatóságok 1883-1885-ig együtt 10.959,150 különböző csemetefajokat osztottak ki díjmentesen magánbirtokosoknak; a XIV-ik a különböző országokkal való faáru forgalmunkat tünteti ki az 1882- 1884-ik évben, melyből látjuk hogy fa-áruinknak főbb vevői Ausztria, Németország, Olasz- és Francziaország, honnan milliókra megy bevételünk, ámbár kidásunk is tetemes éppen fa-anyagokra; a XV. mutatja, hogy 1884. Fiume kikötő városból csak donga 1.270,935 frtra vitetett, vasuti talpfa 176,778, puha épület- és műfa 234.537, kemény épület- és műfa 212,330 frt árú; a XXI. szerint a magyar vasutak és duna-gőzhajózás társaság 2.992,509 frt árú erdőterményt szállított.

A figyelmet végig lekötő ismeretbőséggel s szerencsés tapintattal írt bevezést ez önbecsérző, de az igazság iránt hódoló és emelkedett hangulatú nyilatkozat: »A mindent változtató élet és fejlődés e könyv adatait is változtatni fogja, magam is kívánom azt, sőt míg hazám közszolgálatában állok, mindent megteszek arra, hogy a változandók legfőbbjét, erdeink rongált állapotát, jó talajunk termő képességének és a magyar állam érdekeinek megfelelően kedvezőbbre változtassam. Addig azonban szolgáljon e munka az erdészeknek és a kik hazánk közügyeit intézik, emlékeztetőül arra, hogy a magyar államnak már éppen nincs sok erdeje, hogy azt, a mi van, kiváló gonddal kell ápolnia és észszerűen használva fenntartani, s hogy figyelemmel azon nagy befolyásra, a mit a jól kezelt nagy erdőbirtokok közművelődési és közgazdasági tekintetben gyakorolhatnak, a magyar állam érdekeire mindig hasznos leend a kincstári erdők állományainak szaporítása.«

A kinek a magyar irók és irodalom jó hírneve szivén van, gyönyört, komoly s alaposan írt munkákban talál elismerését kell kifejeznie e nagy, alapvető munka tudós irója iránt, a ki hivatala elvégzésével nem tartja elvégzettnek hazafiúi kötelességét; de a tudományt és nemzeti irodalmat is ily nagyértékű művel sietett gazdagítni. Vajha eszméit terjesztenék a politikai lapok tárczákban és vezérczikkekben, a különböző Szemlék alaposan írt essayban! Azok megérdemelnék. Erdőségeinkben kimeríthetlen erőkincset birunk, úgy mint só- és aranybányáinkban. Ki kell keresni, értékesíteni, forgalomba hozni s hasznát venni árva pénzügyünk gyámolítása végett. S az útat s módot e nagy czélhoz senki hazánkban soha több lelkesedéssel és szakértelemmel ki nem jelölte, mint e mű érdemes szerzője.

Hallgassa meg hát a nemzet hű fia szavát s tanácsa követésével eszközölje önmaga, önerején saját vagyoni helyzete javulását.

Jakab Elek.

A »Magyarországi Kárpátegyesület évkönyve«. XIII. évfolyam 1886. Öt melléklettel. Az egyesület kiadványa. Az új szabályokat is tartalmazza. Iglón.

Ez a teljes czíme a 260 lapot számláló munkának, melylyel a magyar földrajzi irodalmunk legújabban gyarapodott.

Czikkei 1. Liptó vármegye topographiai tekintetben Mihalik Józseftől (1—46.) Fametszet adja benne a Baráthegy (Mnich barlangjának rajzát; a megye éghajlatát egy helybeli közmondás úgy

jellemzi, hogy Liptóban 8 hónapig tél van 4 hónap hideg 1858—1865. évek közt a hőmérő ingadozása 67·9° C. volt (+ 32·4° — 35·5° C.) A megye növényvilágát a 22—46 lapokon sorolja fel. 2. A vegetatió kifejlődésének időpontjai Magyarország éjszaki földjén Dr. Staub Móricztól (47—74.) A mult évben megkezdetthez hozzájárul a megfigyelés eredménye Lőcsén, Nedanócson, Polhorán, Privigyén, Rozsnyón, Selmeczbányán. 3. A szepes-tótfalvi ásványvizek Dr. Steiner Antaltól (75—89.) A Chamilla-forrás ellemzése. 4. A Hegyaljáról a Vihorlát hegységbe Siegmeth Károlytól fordítva Dr. Raisz Gedeon (90—128.) E pattogó élczczel és vers-idézetekkel mesterien fűszerezett költeményt 3 fametszet ékesíti; egyik a Sátor és Magashegy látóképét, a másik kettő a Vihorlát áttekintését adja. 5. Vázlatok a Pojána, Ruszka hegységből Dr. Thirring Gusztávtól (129—167.) Autopsián alapuló leirás. 6. A szarvas-félék történetéhez a Tátrában és környékén Dr. Greisiger Mihálytól fordította Somogyi Géza 168—177.) 7. A Tátra csúcs és környéke. Kritikai tanulmány Kolbenheyer Károlytól (178—189.) a menguszfalvi völgyben megmért pontok táblázatos összeállításával. 8. A Magas-Tátra. Előadás, tartotta Dr. Emericzy Géza Bécsben az Osztrák Touristaklubnak 1886. ápr. 27-iki társas-estélye alkalmával (190—202.)

Tovább egyesületi ügyek (203—229.), melyek rovatából kiemelhetjük, hogy az Egyesület gyüjteménye az 1885. év folytán 1461 tárgygyal szaporodott. A Poprádon épitendő muzeum építésére gyüjtögetett összeg 12,000 frtra emelkedvén az építés megkezdődött, folyó évben október 15-éig tető alá kerül s a vállalkozó 1887. június végén a kulcsot az Egyesület kezéhez szolgáltatja 11,500 frtért. Ekkor az Egyesületnek 1885. végén 12.245 frt 79 kr. vagyona 745 frt 79 krra apad. Az összes taglétszám 668. Az Egyesület alapszabályai a 230—235 lapokat foglalják el, a tag névsor a 236—242. lapot.

Apró közlemények (243—255.) a következők: Egy kis körút a Magas Tátrában Dr. Roth Samutól. Kirándulás az Osztri Verchre Siegmeth Károlytól. Aconitum Lycoctonum D. Cand. Dr. Borbás Vinczétől. A bélai barlang (melléklettel) Weber Samutól. Ábrázolja 27 + 40 cm. nagy fametszetben ábrázolja a bélai barlang dísztermét. A zöldtavi völgy Dr. Emericzy Gézától melléklettel, természet után rajzolta Forberger Vilmos, igen szép kivitelű, negyedrétű nagyságú kép. Matlárháza (melléklettel). Képes kalauz. Kalauz a magyar Keleti-Kárpátokban. Képek a Magas Tátrából. Erdélyi Kárpátegyesület, Galicziai Tátraegyesület. Osztrák Tourista-klub.

Stiriai hegyi egyesület. Osztrák Óriás-hegységi egyesület. Éjszak. Csehország kirándulási klubja. Morva sziléziai Szudethegységi-egyesület. Svajczi alpesi klub. Franczia alpesi klub. Végül két igen szép kép melléklet egyik a beszkidi tengerszem, másik az Antal-menedékház, mind a kettő Divald fénynyomata Eperjesről.

Az egész könyv berendezése, hangja, képei olyanok, hogy jó csalétket szolgáltatnak arra, hogy május hóban világgá bocsátva új tagokat édesgessenek az Egyesület kebelébe; de meg is érdemli.

H. I.

Selmeczi kalauz. E czímet viseli azon kis 40 lapra terjedő füzetke, melyet a »M. K. E. Szitnyaosztálya« adott ki »touristák számára«.

A művecske két részre oszlik. Az első és nagyobb része Szitnyai József városi főjegyző tollából foly, már a m. államvasutak Garamberzenczei állomásánál átveszi a kalauzolást és közben-közben egészséges humoru megjegyzések kiséretében, mulattatva vezet bennünket az érdekes és festői szépségekben gazdag úton be Bélabánya és Selmeczbánya városokba. Itt aztán történeti okmányokra támaszkodva mondja el röviden a város történetét, jó és rossz napjait, megemlíti a történethez fűződő kiválóbb jeleseit, bemutatja történeti emlékeit, a mai város főbb épületeit és társadalmi viszonyait.

Érdekes ez a kis monda, a mely a nép ajkán maig él, mely a bányaváros eredetét magyarázza.

Igen régen, még mielőtt a magyar nemzet a földet elfoglalta volna, egy Sebnicz nevű pásztor juhait legeltette azon a helyen, a melyen most a város terül el, de a melyet akkor őserdők borítottak. Legelésző nyája nyomában ballagva két gyíkot vett észre, a melynek egyike arany- másika pedig ezüstporral volt dúsan behintve. Ez a körülmény magára vonta a pásztor figyelmét és hogy ennek okát megtudja, követte az előle menekülő gyíkokat. Ezek egy bősziklahasadékban tűntek el, melyet aztán a pásztor közelebbről megvizsgálván, ott nagymennyiségű arany- és ezüstleletre bukkant. A pásztornak azután több követője is akadt, s így támadt aztán ezen régi bányaváros. Ez ugyan csak monda, de hogy a város eredetére valami vonatkozással mégis kellett lennie, bizonyítja az a körülmény, hogy a két gyík maig is ott látható a város czímerében.

A második rész »Kirándulások Selmeczről« czímet visel és Tirts Rezső, a M. Kárpátegyesület szitnyaosztályának alelnöke irta nagy tájismerettel és mindenre kiterjedő figyelemmel, s belőle meg-

érthetjük, hogy Selmecz környéke olyan paradicsom, a mely nagyon méltó a touristák figyelmére. Több kisebb nagyobb kirándulásról van itt szó, a melyeket Firt úr a füzetkében igen praktikus módon mindjárt meg is tesz velünk. A kisebb kirándulásokat öt napra osztja be, s elvezet bennünket Selmecz egész festői környékére oly pontosan, hogy a ki e kis füzetecskét kezébe veszi, annak még csak órára sincs szüksége. Figyelme mindenre kiterjed; hol mit látni, melyik utra térjen, hova hány órakor induljon, siessen-e lassan menjen-e, ha ide vagy amoda ekkor vagy akkor akar érni, hol kap jó tejet, hol villásreggelit s hol ebédet. E mellett minden épületet, minden utat megmagyaráz. Igy körül vezet bennünket a bányákon, el a közeleső Vihnye és Szkleno kies fürdőhelyekre, az 1111 méter magas Szitnya-hegyre, melynek egyik nyaktörő útját »Téry útnak« nevezik, mert azon szokott feljárni a Kárpátok lelkes barátja Dr. Téry Ödön. De mi nem ezen, hanem egy igen kényelmes másik úton jutunk fel a hegytetőre, a honnét aztán ellátnánk a világ végére is, ha a hegyek utunkat nem állnák. Láthatók innét a váczi és szobi hegyek, Esztergom és Érsekujvár vidéke, délnyugatra Komárom tája és a Kis Kárpátok, feljebb Nyitra városa és a Zobor-hegy csúcsa, éjszaknyugat felől a trencséni hegyek és Beszkid-hegység, éjszakra a Fátra csúcsai, éjszakkeleti irányban az Alacsony-Tátra alpesi lánczolata, a már 200 méteren túl járó Gyömbér mögött a hófedte Magas-Tátra hegyóriásai. Ez azonban csak a látóhatár köre, és mennyi gyönyörű kép esik ebbe bele a közelebbi vidékekből.

Ajánljuk a kis füzetkét. *R. F.*

A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés. Irta X. V. Budapest. Kókai Lajos bizománya 1886. Nyolczadrétü 64 lap, ára 50 kr.

E gyakorlott tollal irt röpirat mint ethnographiai irányú és tartalmú munka jöhet számba hazai földrajzi irodalmunkban, mert midőn a közművelődési egyesületeknek működésökben gondos körültekintést ajánl, néprajzi tényekkel támogatja s ezek regisztrálása amint nem fölösleges, úgy szerzőnknél nem is fölületes, mint azt általában a politikai kérdések megvilágítására szánt ilynemű munkákban találni. Szerinte az erdélyi részeken kivül Szatmármegye olyan, hol a magyarság mint népelem a fölszivódás veszélyében van, de azt mondja alább, hogy bő kárpótlásunk van az esetleges eltótosodás és oláhosodásért ama szaporodásban, melyet a városokban nyertünk. Áll ez különösen a fővárosra nézve, mely annál

magyarabbá válik, minnél inkább nagyobbodik, de vidéki városban szintén mi vagyunk a nyerő fél és pedig minden presszió nélkül az ottani különféle eredetű s nyelvű lakosságnak teljesen önkéntes csatlakozása s jó akaratú előzékenysége folytán. Nem igy van azonban Besztercze, Naszód megye, melynek magának volna szüksége olyan közmivelődési egyesületre, a mekkora az egész erdélyi akar lenni.

Érdekes a mentegetési mód, melylyel őseinket tisztázza, hogy a nemzetiségek beolvasztására nem törekedtek, de rövidség okáért utalunk magára a munkára. Óv e tekintetben Orosz- és Poroszország példája követésétől, mert ott az elnemzetlenítő szándék nem a félországnak üzen hadat, hanem csak néptöredéknek és mégis elegendő siker nélkül még bajosabb ilyen törekvést szándékolni délkeleti Európában, hol annyira összevissza keverve laknak a nemzetiségek, hogy esetleges uj államok határait észszerűleg ethnographikus és nemzetiségi alapon megvonni lelehetetlen. A földrajz és történeti momentumok önkénytelenül nagyobb súlyt gyakorolnak s döntőbb befolyásnak állami alakulások körül, mint a nemzetiségi. Kálnoky miniszter a delegációkban elmondá, hogy a Balkán államokban tiszta nemzetiségi állam alakulást képezni nem lehet és ez áll a magyar korona országaira nézve is.

Nem vezet czélhoz az, hogy Hunyadmegyében 100 ezer lakosra jut egy képviselő, Széh, Oláhfalu és egyébb helyek ellenben egy pár ezer lélek után választanak azt. A nemzetiségi kérdés egészséges megoldására nézve tanácsa az, hogy törekedjünk a magyar államot minél inkább állammá tenni a szó valódi értelmében, fejleszszük minél inkább önállóságát, egyéniségét, törekedjünk minél inkább biztosítani számára azt, hogy egyedül saját tengelye körül forogjon mint a Nap s ne egy más csillagzat körül is, mint a bolygók; minél nagyobb prestiget képes a magyar állam eszme gyakorolni az állampolgárokra, annál nagyobb lesz a magyarsághoz való csatlakozás hajlama mindazoknál — és ilyen elemek nagy számmal vannak hazánkban — kik nem magyar eredetüek s nem magyar nyelvüek de a nemzetiségből, mint mondani szokás, kabinet kérdést nem csinálnak. Kár, hogy e munkában, ha mindjárt ephemer czélja van is, a latin kifejezések és idézetekben annyi hibát ejtett a szedő. *H. I.*

Vasutat és ipart a Székelyföldnek. Irta S. S. Budapest. Pallas részvény társaság nyomdája 1886. Nyolczadrétü 27 lap, ára?

Korszerü hangot pendit meg e munka, midőn a Székelyföld érdekei emelését pártfogásába veszi, mert csakugyan nincs még egy akkora területünk, mint Csik, Udvarhely és Háromszék megyék, hol mint a Budapesti Hirlap is mondja, 11,466 □ km. területen 341,737 lakos számára nincs egy arasznyi vasut sem. Erdély jelen viszonyainak ismertetéséhez érdekes fölvilágosításokat és adatokat szolgáltat. Ilyen pl. konstatálása annak, hogy mig ez ország politikailag különállt, a székelynép az intelligentiának egész rajait árasztotta Nagy-Enyedre, Gyula-Fehérvárra és Kolozsvárra; e nagy intellektuális erők ott fölszaporodván, a dusföldú mezőségen egész latifundiumok kerültek vasszorgalmú és életrevaló székelyek kezei közé, kik mai napig is virágzó előkelő családokat képeznek, — de mióta a központi vonzóerő az összállam szivébe, Budapestre helyezkedett, az édesgeti magához az erőket, melyek hajdan a Székelyföldről az erdélyi régi megyékbe települtek ki. A székely elemnek másik része, mely ipar és kereskedelemre hajlandó, inkább Moldva-Oláhországba gravitál és ez óva int arra, hogy ez utóbbi elem számára feljlesszünk megfelelő ipart, természetesen vasuttal, ott hol az ipar tényezői, a vizerő, tüzelő anyag és munkás kéz bőven van.

A Székelyföld a Keleti-Kárpátok legkiesebb termékeny része, talajának majdnem felét erdők képezik. Ha létezik Svajcznak alfokozata, mint bajor, szász Svajcz: akkor a magyar embernek régóta kellene székely Svajczának lennie. Fájdalom, ez nincs így és a mi még elszomorítóbb, az, hogy az anyaországnak lakosságából alig $^1/_{20}$ százalék, tehát 2000-ből egy ember ismeri a Székely földet; pedig ott vannak hatalmas gyógyerejű fürdői, mint Szováta, Korond, Szejke, Homoród, Előpatak, Borszék, Tusnád, Kovászna, Kászon, Torja, melyek közül sós, vasas, kénes, jódos, timsós stb. tartalmok szerint válogathatni. Ott vannak kiaknázatlan kincsei, mint a kősó, kőszén, vas, réz, timsó, mészkő, czément, márvány, vulkáni kvarczok, festékföldek stb. ott vannak legnagyobb részt most még nehezen hozzáférhető helyen megmérhetlen értékű erdőségei az épület- és haszonfának minden nemével, mint hárs, köris, tölgy, bükk, gyertyán, juhar, nyír, lucz-, jegenye-, vörösfenyűvel.

Az államot magát a görgényi uradalomnak a Szakadátba benyuló erdőségei és a parajdi sóbányák miatt érdekli közelről a székelyföldi vasút, mert a kősó előállítása Parajdon 40—50%-kal olcsóbb, mint Maros-Ujvárt vagy Mármarosban, minősége pedig a mármarosi kivételével talán minden más sóénál jobb. Szakadát

kiaknázatlan kincses bánya; ott van a híres trahyt, szóda, kátrány, valószinüleg petroleum, ott a kitünő fedőlemezkő. A finom üveg előállításához szükséges kvarczhomokot most az egész Osztrák-magyar monarchia hutái Hohenbachból (Szászország) importálják. A kereskedelemügyi miniszter megbízásából 1883 4-ben tett geologiai vizsgálat eredményéből pedig az tűnt ki, hogy a finom üveg gyártásához szükséges homok a Szakadátban és Vármezőn Maros-, Tordamegyében is létezik, mely a Hohenbachból behozott homokkal bátran kiállja a versenyt. Ha meg lesz az első székely vasút nyomba következik utána a székely ipar is. *H. I.*

Az erdélyi részek helységnévtára a legujabb közigazgatási, törvényszéki, telekkönyvi, pénzügyi illeték kirovási, adófelügyelői és adóhivatali, valamint póstai beosztás szerint. Közhivatalok és magánosok használatára összeállította Benedek Lajos. Az erdélyi részek pósta- és vasút-hálózatának térképével. Ára fűzve 2 frt. Kolozsvár Stein János 1886. 8-adrétű 245 lap.

A munka I. része adja az általános áttekintést a 3—22. lapokon. Eszerint az erdélyi részek területe 55,731·15 □ km., lakossága 2,084,048 lélek. Van a területen törvényhatósági joggal fölruházott város 2, rendezett tanácsú 28, nagy és kis község 2357. Számra 15 megyében van 76 szolgabírói járás, 13 törvényszéki kerületében 67 járásbíróság és 39 telekkönyvi hatóság; 2 pénzügyi igazgatóság, 13 adófelügyelőség, 28 adóhivatal és 7 illetékkirovási hivatal. A. pontban adja a községek neveit megyénként szolgabírói járások szerint abécze rendben. B. pontban a kir. törvényszékeket a területökhöz tartozó járásbíróságokkal együtt. C. alatt a telekkönyvi hatósággal fölruházott kir. járásbiróságokat, a telekkönyvi hatóságuk alá tartozó járásbíróságokkal. D. alatt a pénzügy-igazgatóságokat a területükön levő adó felügyelőségek és adóhivatalokkal. Az illeték-kiszabási hivatalokat a hatáskörükhöz tartozó adóhivatalok megnevezésével. E. alatt a kereskedelmi és iparkamrák hatóságát az egyes vármegyékre, hol megjegyzendő az, hogy Hunyadmegye az aradi kereskedelmi és iparkamara területéhez van beosztva.

A II-ik rész (23 245. lap) adja a községek névtárát, megjegyezvén mindenütt zárjelben, ha az illető helynek más neve is volna; ezt követi a község jellemzése, hogy pl. nagy vagy kis község, melyik megyében járásban van, mennyi a lakossága, mely törvényszék, járásbíróság, telekkönyvi hatóság, pénzügy-igazgatóság, illeték-

kirovás, adófelügyelőség, adóhivatalhoz tartozik s melyik az utolsó póstája. Geografiai nomenklaturánkra nézve fontos és hézagpótló ez a munka, mert Erdélyben némely községnek 3 elfogadott neve is van (magyar, szász és román), mely körülmény elég kellemetlenségnek forrása a közlekedésben. A végére ragasztott 40 + 40 cm. kiterjedésű színezetlen térképet tervezte a szerző, metszette Greiner Sándor és tisztán elkészítette Stein János kolozsvári kőnyomdája. Elég tetszetős; de hibája az, hogy a Deés és Szász-Besztercze közt levő vasutat készülőfélben levőnek jelzi, holott az még május 3-án került forgalomba. Menthetlenebb dolog az, hogy a keleti hosszúság fokai (39—43°) egygyel mindenütt kevesebbre vannak jelezve. Erdély a 40—44° közt fekszik valóságban. *H. I.*

Turkesztán. Földtani s helyrajzi leirása az 1880-ig terjedő utazás alapján. Irta Musketov V. J. bányamérnök I. kötet Szentpétervár. 1886. Ára 8 rubel.

Turkesztán geologiai térképe, melyet 1881. évben Romanovszkij D. G. és Musketov V. J. bányamérnökök 1874-ik évtől 1880-ig terjedő utazásuk alkalmával nyert tapasztalataik alapján készítettek. Ára 15 rubel.

Érdekes és tanulságos könyv, mely nemcsak hézagot pótol, hanem a maga nemében alapvető munka. Sokat olvastunk a turkesztáni sivatagokról, a turkesztáni viszonyokról, de olyan munka csak elvétve akadt kezünkbe, mely a földnek legalább kisebb területein végbemenő változásokat oknyomozóan tárgyalná. S mert a tárgy szerfelett fontos, s az erről írt munka felette érdekes, legyen szabad róla részletesebben szólanom.

Az egész mű két kötetre van tervezve; a megjelent első kötet két részből áll, az első a Turkesztánra vonatkozó kutatások történetének van szánva, kezdve a legrégibb időkön, s végezve az 1884-iken. A második rész a szerző tapasztalatait tárgyalja. Le van benne irva a szerzőnek Orenburgtól Szamarkandig tett utazása, és Szamarkand városa; továbbá a Tian-San és a Pamir alja, az Amu-Derja völgye s a Kyzyl-Kum sivatag. Az utolsó fejezet a turkesztáni medencze keletkezésének, a benne fellépett újabb üledékek, s az általa jelenleg átélő folyamatok történetének és az általános következtetéseknek van szentelve.

Turkesztánnak rendkívül fényes multja van. Az Akszu és Jaxartes folyók közt az árja lakossága országokat alkotott volt, mint Baktria (Balch), Transoxania (Bokhara), Szogdiana (Zeravsan) és

Chaverezm (Khiva). A mai hitvány Merv a gazdag könyvtárairól nevezetes Chaverezm fővárosa vala. Időjártával majdnem csak a hirök maradt meg a régi nevezetes helyeknek, s újabb expeditiókat kellett küldeni, hogy a régi dicsőségről levonja a feledés fátyolát. Az oroszlán rész ebben a munkálatban az angolokat illeti meg, míg legújabban oroszok nyüzsögnek e téreken. Ez utóbbiak a rájok bizott feladatot nem mindig oldják meg becsülettel. Példa erre Guloschovszkij tábornok 1879. évi expeditiója, melynek az a feladat jutott, hogy kinyomozza az Amu-derja régi medrét (az Uzboj-t) az Aral és Kaszpi tavak közt, s mely bár felette gazdagon volt dotálva, úgyszólván semmit sem végzett.

Hogy Turkesztán természeti viszonyairól fogalmat szerezhessünk ismernünk kell természettani s földtani sajátságait. Középázsia — Musketov szerint — valamikor nagy kiterjedésű földközi tenger volt, mint ilyen az elzárt és már kiszáradt, vagy még csak száradóban levő s kifolyás nélkül szükölködő öblök területét alkotja míg az ázsiai szárazföld periphericus részeit tengerbe szakadó folyók barázdálják. Első és fő geologiai agens itten a szél, második a folyó víz. De éppen az a körülmény, hogy Középázsia ilyen csukott terület, éppen ez okozza, hogy alkotó kőzeteinek chemiai s mechanikai bomlásszülte termékeit folyók nem szállítják a tengerbe, azok tehát benn maradnak, s csupán a szél szárnyain szállíttatnak egyik helyről a másikra. A talaj mélyebb helyein ilyenténképen keletkezett tömeges lerakodások kiegyenlítik a felszínt s egyenletes, egyhangú külsővel ruházzák fel. Ennek eredményei aztán a gyakorta sós, különben gyér növényzetű puszták, melyek visszahatnak az állatvilágra s a műveltség hordozójára, az emberre, ki seholsem talált alkalmas helyet a letelepedésre, hogy ott oltárt állítson a polgárisodásnak, az egyik népet felváltja a másik s ez így tart szünetet nem ismerve. Ha felmerült is e tájon magas fokú civilisatió, az se élhetett sokáig s gyakran szorított tért a barbarismusnak; a szellemi felvilágosodásra a durva tudatlanság s vad erőszak ideje következett. Az ilyen fokozatos elkülönités végre oda vezetett, hogy Középázsia egy egészet képezett két nagyobb basseinja, a keleti és a nyugoti, két zárt basseinná — a Chan-chap s a turkesztánivá különölt, természetesen mindegyik tovább fejlődött aztán, tovább száradtak párologtak benne a tavak a körlég befolyása alatt. Ez a folyamat ma sem szünetel, ez süti rá sajátságos bélyegét a természetre, a basseinek természeti jellemére. Az atmosphericus agensek folyton-folyvást szárítólag hatván, mindkét bassein talaja merőben

sós mocsár, sárga föld (lősz) és futóhomok. Az ilyen átalakulásokra szerfelett kedvező terület Turkesztán, mely a mi a vizek lefolyását illeti, teljesen zárt ország. Felszíne bővelkedik a nagy tavak és folyók ágyaiban és medreiben. A relief conturja el van simítva, az üstöket, teknőket sárga föld (lősz) takarja csapadék jelentéktelen mennyiségben hull, az éjszakkeleti szél pedig az egész ország gyors kiszáradását eszközli.

Ezekkel a feltételekkel teljesen összehangzik a növényzet szegény s egyhangú volta. Az ember csak egyes, aránylag véve csekély terjedelmű oázokban talál menedéket, s itt is kemény harczot kell vívnia Turkesztán mostoha, s mint futó homokja, állhatatlan természetével. Ez az állhatatlanság, ez a bizonytalan ingadozás, kihat még az oly folyóra is, minő Turkesztán legfőbb lüktető erre, az Amu-derja. Legjobb bizonyság erre a nevezett folyónak nyugatról keletfelé történő fokozatos távolodása, még pedig annyira erős és rohamos távolodása, hogy ez az »éltető ér« az ember leggonoszabb, legveszedelmesebb ellenségévé válik annyival is inkább, mert romboló hatása a mennyire folytonos, annyira legyűrhetetlen is.

Szóljanak a tények! Ak-kum táján nem régiben falvakat söpört el az ár, melyek a folyótól száz-kétszáz ölnyire feküdtek, helyükön ma mély és gyors víz folyik. Más falvakra a pusztulás már ki van mondva; egy részöket elvitte az ár, sok udvar, sok ház ott függ a meredek parton, melyet ha alámosott az ár, menten odavesznek. Szánandó képeket lát nem egyszer a szem; a ház bedőlt a folyóba, másik felében marhástól együtt meghuzta magát a gazda! Eme rohamos irányváltoztatást bizonyítják a lakosság amaz egybehangzó vallomása, hogy 25—30 év óta az Amur-derja legalább is nyolcz kilométernyire eltért kelet felé. A bal parton levő falvak kénytelenek voltak hozzá alkalmazni arükaikat (arük = árok, öntöző csatorna), mert a folyó hátat fordított nekik, míg a jobbparti tanyákat egyszerűen elmosta. Tizenöt év alatt a Narazüm nevű régi erősség három kilométernyire nyugatra feküdt az újtól s mind a kettő a folyam jobb partján állott. Mai nap a folyam az új Narazüm falai alatt folydogál, míg a régit már egészen szétmosta; a hely, melyen a régi erősség feküdt, balparton van immár s úgy elsimitotta az ár, bogy a régi épületeknek nyomuk sem marad. A térséget alacsony partmelléki róna alkotja, melynek talaja a folyó üledékeiből kerül ki, s melyen a szél hatása alatt a medertől távolabb typikus homok buczkák az úgynevezett bárchanok képződnek.

Musketov még meglepőbb példákkal is szolgál, különösen a Burdalük mellett elterülő Kultak falunál tapasztalható ez a keletre irányuló törekvés, mondja ő, — hol az alacsony jobb part körülbelül öt lábnyi szakadékot képez a víztükör fölött. A viznek a jobb partra történő nyomása folytonosan szakítja a rögöget, s földdarabokat a partból s ragadja magával. Azon a helyen, a hol kikötöttük csolnakunkat, a part rombolása s omlása olyan rohamos vala, hogy három-négy óra alatt, mintegy száz ölnyi hosszúságban, a partból két lábnyit elmosott. A part némely helyein nem lehet állni egy órát a nélkül, hogy a folyóba ne szakadjunk, s kivált éjnek idején a partomlás okozta zaj szakadatlanul hallik.«

Ilyetén mederváltoztató törekvés igen nagy területen tapasztalható, s nemcsak hogy falvakat, épületeket rombol, sőt a kultivált földövet is megsemmisíti, mely pedig úgy sem nagy kiterjedesű, s melynek termővé tétele a lakosságnak roppant munkájába került.

Csakhogy a baj nem jár egyedül; a szél sem akar adós maradni s éjszakkelet felől fujván elősegíti a futóhomok állandó s mindinkább fokozódó előhaladását. El lehet képzelni a szegény lakosság kétségbeesett helyzetét. Ez a két tényező kereszttűzbe fogván az embert, nyilván arra törekszik, hogy az Amu jobb partján levő megművelt s emberektől lakott övet élettelen sivataggá változtasson át. Bykov, ki a folyó középfolyásában meghatározta a jobb parti lakott térséget, azt mondja, hogy ezek a területek a folyón lefelé Ildsik irányában fokozatosan szükülnek, mert a folyó nagyon rombolja a jobb partot, keletnek törekedvén, míg nyugotról folytonosan homok közeledik a folyóhoz. Évről évre súlyosabb lesz a helyzetök az Amu-derja mellékén lakóknak, nehéz a küzdelem a mozgó homokkal, másfelől a folyó mindjobban és jobban aláássa a jobb partot.

A homoknak a folyóhoz való közeledése helyenkint sajátságos látni valót nyujt a szemnek, a jobb part szakadékos, verticalis oldalain nem egyszer úgy felhalmozódik a homok, miként lapos a hegycsucsokon a hó, s a legparányibb légrezgésre a mélybe hull alá, a valóságos homokeséseket alkotván, mely párkányról párkányra hulltában, kivált oldalról tekintve eredeti látványt nyujt.

Hogy a futóhomok mennyire veszedelmes ezen a területen s mily pusztítók hatásai már eddig is, erre vonatkozólag is felhozunk néhány esetet. A Csardzsujtól Karakul városa felé huzodó tér már merőben homok sivatag. Karakul, mely Csardzsujtól alig van hatvan kmnyire, még nem rég gazdag és nagy város volt, ma pedig

hitvány falucska, melyet már-már ellepett a futó homok. A Zeravsan völgye Karakulnál már nem bír vizzel s szintén a futóhomokkal hordatik be. Karakul környékén, azokon a réteken, hol egykor a hires »karakuli« juhok legeltek, ma a futóhomok építette fel buczkáit, melyeket aztán a szél kénye-kedve szerint alakít, idomít. Évek előtt néhány sóstó is volt Karakul környékén; ma már többet behányt a futóhomok, a többiek eltüntetésen pedig most buzgólkodik. Hogy ez a betöltés minő gyorsasággal halad, elég megemlítenem, hogy a 30—40 év előtt létezett Molchan tó, ma már eltünt a földről. Azonban Karakul környéke csupán példa s nem kivétel arra nézve, hogy az éjszakról és ésjzakkeletről fujdogáló szél mily feltartóztathatatlanul hordja a futóhomokot, s lassan fokozatosan és mind nagyobb és nagyobb arányokban sivataggá változtatja a termékeny Bokharát.

És ezt igen sok adat bizonyítja. Mikor Abramov tábornok a zeravsani kerületet kormányozta, érdeklődött a futóhomok ilyetén szerepe iránt s arra az eredményre jutott, hogy »Bokharát elborítja a futóhomok, s hogy a sivataggá változtatott terek a lakosság szeme láttára évről-évre nagyobbodnak«. Sőt a mi több, az utóbbi években már Bokhara városa alatt is jelentkezik a futóhomok, eltemetve az útjába eső falvakat. Farab és Chodzsibek közt több falut eltemetett, melyeknek lakossága elköltözött. Még Bokhara egykor híres Vardanzi nevű városát sem kimélte meg, mely pedig Chanükov, Lehmann és mások térképein nagynak van feltüntetve, míg ma lakatlan. Az egész Romintán kerület elpusztúlt 1868 óta, s lakosai szám szerint 16 ezeren, Khivába menekültek.

Mi ennek oka? Első sorban a szakszaul (Haloxylon Ammodendron) erdők elpusztítása, továbbá ama nagy csatornák elhanyagolása, melyek egykor a khanátus éjszaki részében voltak. Musketov szerint »a bokharaiak a futó homokkal csakúgy nem képesek megbirkózni, mint az amumelléki turkománok, aztán nem is képzelhető ellenállás ottan, hol nem részletes, hanem egyetemes akadályok működnek közre, s hol az ellenállás kifejtésére irányuló viszonyok rendkivül kedvezőtlenek. Karakulban és Bokharában még rosszabbak a viszonyok az amu-derjainál, mert itt legalább bő nedvű folyam van a közelben, tehát az öntözés feltételei megvannak, míg amott nincsenek meg. Mire az egyetlen folyó, a Zeravsan, Bokharába ér, vizét úgyszólván szédszedték mások. Karakulnál pedig már nincs víz a medrében, legfeljebb hitvány pocsolya«.

Ehhez járul még, hogy Bokhara éjszaki részének talaja merőben laza homok, melyet nagy könnyen szárnyaira kap a szél s tova repít. Ha még hozzávesszük, a nyári magas hőmérséket, mely minden nedvességet elpárologtat s a talaj porhanyóvá tételét előmozdítja, a száraz éjszakkeleti szelet, mely az esztendő legnagyobb részében dul, sietteti a párolgást, futó homokká kavarja fel a talajt s délnyugatra üzi azt: akkor megérthetjük, hogy miért veszedelmes a Bokhara felé huzódó s a kultivált oázokat megsemmisítő futóhomok. De egyszersmind kitűnik az is, hogy meggátlása czéljából komoly ellenállásra kilátás nincsen.

S mi nagyon figyelemre méltó, ez az a körülmény, hogy a természet ilyetén physikai alakulata nem Bokhara egyedüli kiváltsága; ellenkezőleg közös tulajdona az egész turani vagy arali basseinnak. Az itten dühöngő éjszaki és éjszakkeleti száraz szelek s a magas hőmérsék annyira elősegítik a párolgást, hogy száraz időben százszorosan felülmúlja a csapadékmennyiséget az elpárolgott mennyiség. Ez aztán rendkivül előmozdítja az ország gyors száradását, a volt tavak megsemmisítését, a folyók eliszapodását s az Aral tó vízmennyiségének fogyását. Másfelől a szelek szétrombolják a kőzeteket, laza anyaggá változtatják, óriási futóhomokká alakítják.

A mondottakból kitűnik, hogy elég zord viszonyok uralkodnak azon a területen, melyen az Irás szavai szerint — az édenkert vala.

Az említett térkép felöleli azt a nagy térséget, mely a Tarbogataj hegyláncza, Khina nyugati határa, Kasgar, az Amu-derjának majd egész folyása, az Aral-tó s nyugati Szibiria déli határa közt elterül. A nyugati Tian san főgerinczét örökös hófödte gránit képezi, a csúcsok magassága 2400 métertől 6250 m.-ig (a Kauffmannpic) terjed. A völgyekben sok a glecser. Turkesztánban van az aranyt tartalmazó föveny, ólommal kevert ezüstércz, réz- és vasércz, kőszén, kősó és tavisó (keserű), petroleum, kénkő, gypsz stb. A drágaköveket a türkisz képviseli. A Tian-san nyugati alján és véghegyeiben az ezüst- és vasércz érdemel figyelmet, továbbá a réz s a Tarbogatajban levő vastag kőszéntelepek. Az aranyföveny aranyban szegény; orosz Turkesztánban a lignit sem képez kiváló telepeket, melynek legjobb részei a keleti, azaz khinai Kuldzsában találhatók. Ferganában több helyütt kőolajforrásokat tűntet fel a térkép.

Cs. L.

A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leirása. Gróf Széchenyi Béla keletázsai utazása alatt (1877—1880.)

szerzett tapasztalatai alapján és a meglevő irodalom fölhasználásával irta Lóczy Lajos 200 rajzommal és egy térkép melléklettel Budapest. Kiadja a K. m. természettudományi Társulat 1886. XIV. és 884 lap nagy 8-ad rétben. A természettudományi társulat könyvkiadó vállalata aláirói 1885. évi illetményök fejében 5 frtért kapják.

Midőn ily fényes kiállítású és testes munka ilyen kedvezményes áron jut a közönség kezeihez, megértjük a könyvkiadó czégek zúgolódása okát, mert valóban ilyesmit magán vállalkozó nyujtani nem képes. De nem ez az egyedüli fényoldala e munkának, hanem az a lényegesebb, hogy méltó társa Reclus 2 kötetes nagy művének, mely szintén a Természettudományi Társulat kiadásában hagyta el a sajtót 1879—1880-ban. De Lóczy jelen műve annál is nagyobb nyereség földrajzi irodalmunkra nézve, mert nem idegen nyelvből átültetett nagy munka, hanem eredeti, mely a világ irodalomban is becsületet szerez a magyar tudományosság és szorgalomnak, csakúgy mint Dr. Hunfalvy Jánosé »A Magyarbirodalom földrajza,« mely szintén 1886-ban jelent meg.

Széchenyi gróf expedícióját ismertette bár a szerző a »Népszerű Természettudományi Előadások Gyüjteménye« 23-ik füzetében 1880. 1—30 lapon egy térképpel; Társaságunk két fölolvasó ülésén tartott hasonló tárgyú előterjesztése pedig napvilágot látott a Földr. Közl. 1880. 321—345 lapjain; sőt a Földtani közlöny és Budapesti Szemle is hozott tollából leirásokat, melyeket az aradi Kölcsey-egyesület és a szolnoki Ipartársulatban adott elő; de mint maga mondja Khinája előszavában, érezte, hogy a művelt magyar közönség várakozását mindezekkel még távolról sem elégítette ki. És dicséretre méltó a szerzőtől, hogy Kreitner Gusztáv mívével, mely magyar fordításban 1882-ben indult meg, nem hagyta magát háttérbe szoríttatni; irt és dolgozott s az idővel arányban, a mennyit munkájára fordított, nagyszabású művet hozott létre, évtizedek fáradságára méltót.

Midőn Kreitner Gusztáv »Im Fernen Osten« czímű útrajzának magyar fordítása megjelent, volt annak olvasói közt Kecskeméten, ki azt vitatta, hogy Széchenyi gróf expedíciója ért el eddig legnagyobb eredményt a Tübetbe való benyomulás körül minden európai utazó közt. E nézettel szemben találkozott, ki azt vitatta, hogy Van de Putte 1½ száz év előtt szerencsésebb volt. És valóban is ennek javára döntötte el a fogadással végződő vitát O. Peschel Geschichte der Erdkunde 1877. 559-ik lapja, mely azt mondja, hogy »a mult század első felében Van de Putte Sámuel

(szül. 1690 Wissingenben, meghalt 1745.) karaván ja 1719-ben Haleb-ből Ispahanon át ment Indiába, bennszülöttnek öltözve átutazta a nagy mogul országait és Tübetet sőt tübeti lámák kiséretében a pekingi császári udvarba jutott el«. Ezt bár Peschel a maga említett művében Markham után mondja el, de a vesztes féi nem nyugodott bele, hanem fölvilágosítást egyenest Kreitnernek írt, ki 1883. január 16-án válaszolt Bécsből és levelének fordítása a következő:

»Sajnálattal kell tudatnom veled, hogy fogadásodat nézetem szerint elvesztetted. Van de Putte 1723—1736 közt Tübetben megtette a figyelemre legméltóbb utat, mely valaha európai utazónak sikerült; eljutott t. i. Előindiából Lassán, Tübet fővárosán keresztül Chinába és elérte Pekinget. Sem előtte, sem utána meg nem tehette ezt az utat európai ember. Lassa ma minden európaira nézve elzárt város. Annyiban tehát, a mennyiben ma Belázsiában minden kutató utazásnak az a czélja, hogy Keletindiát Chinával vagy az orosz birodalommal úgy földrajzi, mint közlekedési összeköttetésbe hozza a mi Van de Puttén kívül senki másnak nem sikerült: ő bizonyára az, ki Középázsiában és Chinában messzebb nyomult elő, mint a későbbi vagy mai kutatók. (Saját szavaid).

Ma kezdik csak a bátor hollandinak személyes érdemeit méltányolni. Sajnálatra méltó, hogy Van de Putte elégette halála előtt gyűjteményei és jegyzeteinek egy részét, mert félt attól, hogy visszaélnek azokkal. Némi maradványok a middelburgi muzeumban vannak letéve, nekem tübeti térképének másolata van meg. Úgy lehet érdekelni fog téged Van de Putte felől még nehány adat. Atyja, Van de Putte Carel vice-admirál volt Új-Seelandban, anyja Bicop Janka Constanczia. Neves fiok Sámuel jogot tanult Leydenben és 1714-ben tudori oklevelet nyert. 1715-ben Hetchingi alderman volt, 1718-ban barátjával, Van der Nyenburg Egmont-tal együtt elhagyta Hollandiát, hogy keleten 3 évig utazást tegyen.

Előbb Aleppoba ment, onnan Isfahanba, azután Előindiába; Cochinchinába 1724-ben érkezett. Délchinában több évig tett utazása után, mialatt a chinai nyelvet tanulta meg, visszatért Indiába, tübeti öltözetet szerzett és átkelt a Himalayán. A tübeti papokat meg birta magának nyerni és ezek támogatásával eljuthatott Lassába. Innen épen papi küldöttség ment Pekingbe, ő hozzácsatlakozott és azzal együtt utazott a mai Zaidam és Kukunor területein át Chinába és végre Pekingbe. Vissza ugyanazon úton jött. 1737-től 1743-ig Indiában maradt, innen Bengáliából Batáviába (Jávában)

vitorlázott, azután Malakkába. Betegen érkezett vissza Batáviába, onnan haza készült, de elhalt Mr. Lammens házában Batáviában 1745. szeptember 27-én 55 éves korában.«

A munkához kapcsolt 66 + 80 cm. kiterjedésű, szépen színezett térképnek, me'y Bécsben a cs. és kir. katonai földrajzi intézetben készült el, címe: »A khinai birodalom térképe. Tervezte Lóczy Lajos Budapest 1886.« Hosszúsága Greenwichtől van adva keletnek, Mellékkartona az Amur folyó torkolatát tünteti föl. Jelzi nemcsak az egyes birodalmi tartományok határait, a Széchenyi-féle expeditió útirányait, de még a határos tengerek mélységméreteit is. Ha Lóczy tanár munkája a teljes világirodalom fölhasználása és saját megfigyelései alapján készültnek joggal mondható: ugyanez áll a mellékelt becses térképre nézve is. Sok külföldi utazó fogja még azt fölhasználni sikeres és útbaigazító tájékoztatója gyanánt. *H. I.*

A császári orosz földrajzi társaság közleményeinek 1885. évi 6. és utolsó füzete a következő tartalommal jelent meg: Kuzneczov K. Sz. Pogánymaradványok a cseremiszeknél (rajzzal). Pypin N. A. »Az orosz ethnographia feladatairól«. Sokalszkij J. M. »A Kongo-Állam« (térképpel). Heukel K. »Kutatások a volgamenti idegen faju lakosok közt.« Tillo A. A. »A Ladoga, Onega és Ilmen tavak magassága a tengerszín fölött. »Koverszkij »Mesched földrajzi fekvése.« Chruscsov »Jelentés Rjabinszkij-nak »Adalékok a gyermekek utczai életének etnographiájához« czimű kéziratáról. Társulati ügyek. Hirek a társulat expeditióiról. Przsevalszkij (lásd Közleményeink 3. füzetét), Potanin, Grum-Grzsimajlo utjairól.

Ezzel a »Közlemények« 21-dik kötete véget ért.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expeditiók.

Grum-Grzsimajlo E. G. utazó és entomologus a »Turkesztanszkija Vjedomoszti« számára Os városából (Fergana tartomány) mult évi utazásáról s ez évre vonatkozó tervéről, a következőket irja:

»Az volt a szándékom, hogy ez évi április 1-én (18. Gergely n. sz.) elhagyjam Margelant; azonban a késő tavaszodás és sok más körülmény, de főleg az az akadály, hogy ily korán nem lehet

eljutni a hegyek közzé, arra bírtak, hogy marschroutemon változtassak, s expeditióm útnak indítását április 20-ára halaszszam, Marschroute-om a következő úton visz; Os, Szuzak, Kislak Majliszu, Kazük-bel hágó, Narün, Szon-kul, Csatür-kul, Kasgar, Jansanjaram, Pamir, Rang-kul, Kara-kul, Alaj, Kcsi-Alaj, az Ak-Bura folyó forrásvidéke, és vissza Osba.

Ferganában jóval később köszöntött be a tavasz mint Taskentben; Osban még kopaszok a dsigdok, gyümölcsfák s a karagacs. Február végén és márczius elején (ó naptár szerint) annyi hó esett a hegyekben, hogy a Terek-davan hágón áthaladó karavánok is kénytelenek voltak vesztegelni. Hogy ösvény készíttessék a laza és vastag hó-rétegben, a hágóra kutasz (tibeti jak) nyájat küldtek ki. Márcziusban megeredt az olvadás s a hóomlás, mely több ault eltemetett. Minden jel arra mutat, hogy az Alajon és Pamiron az idén is olyan hűs lesz a nyár, mint a mult évben, mikor is az Alajon és a délkokandi hegyeken utazó Lidszkijt julius elején hóvihar tisztelte meg az Alajon.

Mostani kirándulásaimhoz azt a reményt fűzöm, hogy sikerülni fog uj bizonyítékokat találnom abbeli feltevésem megerősítésére, hogy lehetséges fog lenni az Alajt, a Pamirt s a kelet-bokkarai felföldet és hegyláncokat a Hindu-Kussal egy közös rendszerbe kiválasztani, tehát oly hegyrendszerbe, melynek semmi azonos vonása sincs a Tian-sannal Mikor ezt a hegyrendszert benépesité az állatvilág, még akkor a tian-sani hegyláncolattól teljesen el volt különítve. Az az áthidalás, mely a Tian-sant a pamiri felfölddel összeköti, csak legujabb keletü. A mi Pamirnak és Alajnak a Tian-santól való független voltát illeti, hasonló következtetésre jutott Musketov tanár is, ki az általa gyüjtött geologiai adatok alapján kétségbe vonja Richthofen abbeli véleményének helyességét, hogy a tian-san rendszerhez tartozik nemcsak az Ala-tau, az Alexandrhegyláncz és a csircsiki hegyek sőt az Alaj s a Pamir is.

Jelenlegi utamon főleg az a vágy vezérel, hogy kikutassam, hogyan terjedt az állatvilág amaz áthidaláson, mely a Tian-san és a Hindu-kus hegyrendszereket (ide értve az Alajt, a Pamirt és a keletbokharai hegyeket is) összeköti. Szeretném kikutatni az állatok elterjedésének menetét a Pamirról a Tian-sanfelé és viszont. Ez által becses adatokkal fogom gazdagítani a megelőző két expeditióm alkalmával szerzett zoologiai gyűjteményeket vagy helyesebben szólva: így biztat a remény.

A mult év folyamán marschrouteom a következő volt: Szamar-

kand, Karsi, Guzar, Sir-abad, utazás a Szurchan folyón felfelé Karatag, Babatag, a Kafiringán folyó, Kobadian, a Vachsfolyó, Kurgan-tübe Szobisztan-tag, Dsilan-tau, Kulyab, Baldsuan, Chovalüm-szu, Jach-szu, Kalai-chum, ut a Pjanzs folyón felfelé és vissza, út a Chingabon fölfelé forrásvidékéig és vissza a Gardani-Kaftán hágó, Garm, Fajzabad (bokharai) Karatag, a Szang-Gardak hágó, Saar Karsi, Szamarkand városok.« *Cs. L.*

A Kaukazus melléki expeditiók. A folyó esztendő emlékezetes fog maradni a Kaukazus és mellékének életében; több nemzet fiai versenyre szállva indultak felkutatásukra. Adózzunk a nemzeti hiuságnak s első helyen említsük Déchyt és Schafarzikot. A franczia expeditiót Capus, Bonvalot s egy photographus alkotják. Czélja: kutatásokat tenni a transzkaszpii országban és Közép-Ázsiában, és a franczia muzeum számára különböző tárgyakat gyüjteni. Cavus természettudós, Bonvalot régiség- és történetiró. Az expeditió egy és fél évre van tervezve.

Az oroszok szintén serényen folytatják a traskaszpii ország át meg átkutatását Bogdánov tanár és Dr. Radde, a tifliszi muzeum igazgatója személyében. Bogdanovot a szentpétervári egyetem és akadémia küldte ki a Kaukazusra és éjszaki Perzsiába egy félévre. Radde vezeti az úgynevezett Khorasszáni expeditiót. Ennek működéséről a következő levél áll rendelkezésünkre, melyet a »Kaukaz« czímű lap közölt volt s mely május 1-éről van keltezve. Április kezdetéig az Aszkhabadtól délre fekvő hegyekben, de kivált a keletre fekvő s a Tedzsen folyóig terjedő lapályon folyt a munka. Ez idő alatt zord volt az időjárás. Délkeletről állandó felhők érkezének s minden istenadtanap esett az eső. A hőmérséklet reggeli hat órakor 6—8° közt váltakozott; de azért volt olyan két nap is, hogy a thermometer d. u. két órakor 38° C. is mutatott. Április 19-én az utazók az épülő vasuton külön kocsit kaptak Annenkov tábornok és Chilkov herczeg rendeletéből és nyugatra utaztak. A vasuti töltés mindkét oldalán, egészen a Kaszpitó Mihajlovszkij nevű öbléig, kirándulásokat tettek az ország belsejébe s a hegyekbe. A hegyek közt kiválóan érdekes volt a duruni barlang, melyben a denevérek három fajára, köztük egy Rhinolophusra bukkantak. A hegyekben nehány azép liliom-félét és Corydalist találtak. A husvétot a Nagy-Balchan déli lejtőjén, egy barlangban töltötték; ennek a hegynek legmagasabb pontját az expedítió egy tagja, dr. Walter meg is mászta. Az expedítió gőzhajón Csikislyárba hajózott, hogy

két hét tartalma alatt kikutassa az Atrek alsó folyását, azután felfelé haladjon az Atrekon és a Szumbáron. Az expedítió ezután Mervbe fog menni (Meg is történt már, s útközben a sátorban 37° C. volt a hőmérsek.), onnét felfelé indulni a Murgabon. Június legnagyobb részét a Paropanizusban töltötték, míg két hetet a Tedzsen alsó folyásánál. Az expeditió ez ideig 500 madarat, sok hüllőt, 150 növényfajt, több alsóbbrendű kagylót, pókot, soklábút, bogarat és vagy 30 faj emlőst gyüjtött.« *Cs. L.*

Az orosz földrajzi társaság ez idei expeditiói. A czár adományozta 2000. rubelen kiküldték Isztomint és Dütscht, hogy az oleneczi, archangelszky, vologdai kormányzóságokban és és a jároszlávi meg a kosztromai guberniumok éjszaki részeiben orosz népdalokat és dallmokat gyüjtsenek. A társaság a saját költségén, s Kolpovszkij tábornok és főkormányzó közreműködése mellett Ignatyev bányamérnököt, Krasznov botanikust és egy topographot, meg egy photographot küldött a Tian-sanba s a Transilii országba. Hogy a Batumi tartomány föld- és növénytani tekintetben megvizsgáltassék, elküldték Maszalszkij herczeget, 500 rubelt adván neki. A társaság segélyezte a következő tagokat: Frauszek 200 rubelt kap, hogy a sztavropoli kormányzóságot állattani és földrajzi szempontból átvizsgálja; Volter 300 rubelt, hogy a lithván nép közt folytassa a tanulmányozást, Dobrovolszkij és Beer szintén annyit, hogy a szmolenszky kormányzóságokban orosz népdalokat és dallamokat gyüjtsenek; Kulikovszkij 150 rubelt, hogy az oloneczi kormányzóságban ethnographiai kutatásokat eszközöljön; Romanov 150 rubelt, hogy a fehér-oroszok közt meséket, dalokat, s más ethnographiai adatokat gyüjtsön; Jeliszéev 500 rubelt, hogy antropologiai szempontból beutazza Kis-Ázsiát, végre Pottanin 2000 rubelt, hogy khinai tanulmányait folytathassa. *Cs. L.*

— **Prsevalszkij hazaérkezése** már nem újság, de még mindig foglalkoztatja úgy az orosz, mint a nyugat-európai sajtót; a földrajzi tudomány művelői és barátai pedig türelmetlen érdeklődéssel várják Prsevalszkij ez utolsó utazásának körülményes ismertetését. Egyelőre azonban csak töredékes adatokkal és hirekkel vagyunk kénytelenek megelégedni. E két esztendeig tartott utazás 43,000 rubelbe (mintegy 90,000 frtba) került, s különösen Mongolország sivatagait és Tibetet illető eredményei páratlanok a maguk neme-

ben. Prsevalszkijt ez útjában tizenhárom kozák, négy gránátos és egész csapat szolga kisérte. De szükséges is volt a nagy kiséretre, mert a szó szoros értelmében csakis hódító hatalommal nyomulhatott előre. A jeles utazó maga beszélte Moszkvában, hogy a benszülöttek közül, kik több ízben intéztek ellene orvtámadást, száznál többet voltak kénytelenek lelövöldözni, s így a kényszerű boszúállás jóval több emberéletbe került, mint a mennyit Stanley az afrikai négerek közül elpusztított. Prsevalszkij egyebek közt azt állítja, hogy a mongolok minden áron menekülni akarnak China elnyomása alól s vágyva vágynak Oroszország oltalma alá; ezt a pekingi udvar is jól tudja, s épen azért tiltakozott is Prsevalszkij utazása ellen. Szent-Pétervárott Prsevalszkij gránátosai szép összeget kaptak jutalmul s e mellett arczképeiket illető századjaik legénysége közt szétosztották. Azon új földrajzi elnevezéseket, melyekkel Prsevalszkij az útjaközben főleg a hegyeket ellátta, egy korábbi czikkünk (Földr. Közl. XIV. 137 s köv. l.) már fölemlegette.

— **Greely hadnagy sarkvidéki utazása,** mely oly szomorúan végződött, ismét bírói vizsgálat tárgya volt. A borzalmas eredményű vizsgálat nyomán közöljük a következőket. Henry önkéntes tetemeit nem találták meg, de Whissler önkéntes maradványait tavaly nyáron csakugyan fölásták Delphirben (Indiana egyik kis helységében) mi által a Sabine foknál történt emberevésnek újabb gyászos bizonyítéka került napfényre. A kiásásnál Angele, Sharer, Beck és Smith orvosok voltak jelen. A mint a koporsófödelet, mely 52 szöggel volt leszögezve, fölszakították, a koporsóból pálinkaszag áradt ki. A megmarad testrészek melletti hézagok vászonfélékkel voltak kitöltve. Elég volt a tetem maradványokra egy pillantást vetni, hogy a szörnyü valóságról kétségtelenül meggyőződjenek. A húsrészek mindenünnen le voltak hántva, kivévén az arczot, a hasat és a végrészeket. Az meglátszott, hogy a hús késsel volt ügyesen lemetélve egészen a csontokig, de erőszakos gyilkosság nyomai nem voltak találhatók. A szemek már elpusztultak s az arczot hosszú s merev vörös pofaszakáll környezte. A fejen egy flanell, azon felül pedig egy fókabőr sapka volt. A karokra és lábszárakra fadarabok voltak kötve, a mellen pedig egy nagy csomó kavics volt. A kéz- és lábfejek fehérek és puffadtak valának. Az épen maradt arczvonások, a fogak meg egy csonka újj lehetővé tették, hogy a szülék a halottat könnyen fölismerjék. A halált nyilván végelgyöngülés okozta. A gyomorban nehány hajszálat, valami zuzmóféle anyagot találtak. Ma

tehát kétség sem férhet többé hozzá, hogy a kik a Greely-féle expeditió tagjai közül életben maradtak csakis elhalt társaik húsával tengethették tovább magukat. Sőt lehet, hogy Henry önkéntest azért itélték halálra, mivel az emberhús készletet meglopta.

A Thetis, Bear és Alert mentő hajók tisztjei és legénysége több hétig említést sem tettek az emberevés esetéről, melyet bizonyára mindnyájan tudtak. Nem régiben egy hirlapíró hosszas beszélgetést folytatott a Bear egyik tisztjével, ki alapos részletezés nélkül ugyan, de határozottan állította, hogy az életben maradottak, a mint a mentő hajókra fölvétettek, fűnek-fának beszélték, hogy több napon át emberhússal éltek. Ugyan ez a tiszt mondá egyúttal, hogy a szerencsétlen utazók oly mértékben el voltak gyöngülve, hogy eszükön sem voltak s össze-visszahadartak minden nem is eszmélve, hogy miről való beszélni, s miről hallgatni. A mint pedig az ápolás hatása nyomán ismét erőre kaptak, oly rendkivüli volt az örömük, hogy végképen megfelejtkeztek borzasztó emberevő lakomáikról, melyekre a kényszerüség vitte őket. A nevezett három hajó legénysége mind tudta e szörnyü részleteket; de a tisztek a legmélyebb hallgatásra intették embereiket s jó ideig titok is maradt a titok. Hanem ki tudna állandó lakatot vetni egy matróz szájára?

Az amerikai közönség ma már nem tanusít e dolgok miatt valami nagy megbotránkozást Azon sajnálkozik, hogy polgárosult emberek abba a szerencsétlen kényszerüségbe juthattak, hogy embertársaik húsát megegyék; de másrészről, tekintve a kétségbeejtő helyzetet, menthetőnek találja úgy Greelyt, valamint társait. Pavy franczia orvos igazi sorsát illetőleg még ma sem lehet megállapítani, hogy az expeditió e tagja mi módon tünt el. Némelyek azt hiszik, hogy megölték és megették, mások ellenben azt vélik, valami hóviharban veszhetett nyoma. Ez is, amaz is, csak föltevés, hacsak külön vizsgálat ki nem tudja deríteni a valót. Pavy felesége, kit egy saint-louisi (Missuri) újságiró e tárgyban közelebb kikérdezett azt mondja, hogy az egymásnak ellentmondó tudósításokból lehetetlen az orvos halálának körülményeit kideríteni, s a sógora után azt állítja, hogy a waschingtoni hatóságokat terheli a mulasztás, hogy e borzasztó szerencsétlenségnek elejét nem vették. Mikor az életben maradtak rájuk akadtak, Greely hadnagy azt a telegraf-tudósítást küldte Pavynénak, hogy a férje meghalt és a holtteste elveszett. Később Hazen tábornok ugyancsak telegráf útján arról értesítette, hogy a férje holt teste ott van a haza hozott halottak közt; de ez

nem bizonyult igaznak. Szóval ő mindössze annyit tud, hogy férje ahhoz az ellenzéki párttöredékhez tartozott, melynek Kislingburg hadnagy volt a feje s melynek egymásután elhalt tagjait nagyobb részt megették a többiek.

Ez a gyászos eset rendkivül lehűtötte az amerikai polgárokban a sarkvidéki expeditiók iránt tanúsított lelkesedést, sőt azt lehet modani, hogy az Egyesült Államokban a közvélemény egyenesen ellenséges indulattal viseltetik minden efféle vállalatnak még a gondolata iránt is.

II. Vegyesek.

Vámbéry rehabilitatiója. Ámbátor társulatunk tudós alelnökének mint utazónak hírneve nem szorúl rehabilitátióra, mert amit ő tett, azt más meg nem cselekedte, s a mit állított, igaznak bizonyult; mégis utazásának merész volta arra bírt több hevesvérű utazót, hogy annak megtörténtét kétségbe vonják, s Vámbéryt mintegy »leleplezzék«. Eme honfitársait a megérdemlett oktatásban részesíti az orosz Muskétov, ki »Turkesztán« czimű művének 176—177. lapján a magyar tudósnak a következő módon szolgáltat elégtételt:

»Ugyancsak az 1863. évben a magyar Vámbéry az akkori viszonyokhoz képest nagyszerű utazást teszen a turáni síkságon; odavaló zarándok hadsinak öltözve szegény csavargók társaságában, művelt európai előtt hihetetlen nehézségeket leküzdve, Perzsiából Aszchabadba jut, majd a Balchani öbölig ér, honnét a turkomán sivatagon át Khinába kerül; időz Kungradon, a Kizil-kum sivatagon átvergődik a Bokharába és Szamarkandba, azután Karsi, Kerki, Majmene és Herát városokon keresztül szerencsésen megérkezik Nisapur- es Teheranba. Lehetetlen nem bámulnunk Vámbéry rendkívüli elszántságát s »lehetetlen a tudás eme nemes kikutatója iránt a tisztelet legmélyebb érzelmével nem viseltetnünk« mint igazságosan megjegyzi müve orosz fordításának kiadója. Azonban az ily vállalkozás sikeres megoldásához a helyi nyelvek, szokások stb. bőséges ismerete is megkivántatott. Hogy mennyire szokatlan volt ez az utazás, bizonyítja az is, hogy egy időben lábra kapott vala az a vélemény, hogy egy ilyen utazás merőben lehetetlenség, a könnyűvérű kritikusok pedig hamisítással is gyanusították, mondván hogy ő mind azt a mit leírt, a hadsiktól nyert értesítések alapján, Konstantinápolyban ülve, költötte. Ez az alaptalan gyanusítás mai

nap aligha talál hivőkre; de azért megtette hatását sok bátor kritikusra, kik a hetvenes évek elején minden áron hibát és téves adatokat iparkodtak felfedezni leirásában. Nem akarom czáfolni azt, mire egyetlen komoly kutató sem vet ügyet, csupán megjegyzem, hogy az 1873. évi khivai hadjárat után és főleg miután 1879-ben személyesen felkerestem több olyan helyet, melyet Vámbéry leírt volt, arra a positiv meggyőződésre jutottam, hogyha műveiben akadnak is tévedések, ezek olyan természetűek, mikőket bármely utazó műveiben feltalálhatunk, s ellenben, hogy a lényeges részeket olyan pontossággal irta le, mely bámulatba ejt utazásának feltételeit szem előtt tartva.

Vámbéry az első, ki Muravjev után látta az Urbojt (az Amuderja állítólagos medre); ámbátor röviden, de találóan jellemezte a turkomán sivatagot rettenetes tebattjával (lázokozó vihar) és homoktengereivel. Olyan kitünően ecsetelte az Adam-Krylgan nevű helyet, hogy ha szorgalmasan olvassák, 1873-ban az orosz csapatok bizonyára be nem tévednek eme rettenetes »embersírba«. Sok érdekes adatot közölt a Szamarkand és Karsi, Kerki, Majmene, Herat stb. közt fekvő térségekről, továbbá az Amu-derja alsó vidékéről; Szamarkand, Bockhara, Khiva s más városokról adott leírása miben sem áll a Burnes-é mögött, de műve kivált ethnographiai adatokban gazdag.

Vámbéry mint magyar származású és angol gondolkodású, nagyon barátságtalan érzületet táplál Oroszország irányában, és ebben a tekintetben gyakran igazságtalan, ez azonban semmit se von le érdemeiből.«

Cs. L.

Tengeri halak vándorlása Venezuella partjain. Carupano virágzó kikötő Venezuela éjszaki partján, az Araya és Paria félszigetek közt az éjsz. szél. 10° 14′ 15″ s a greenwichi nyug. hossz. 63° 18′ alatt. Déli partján fekszik a csatornának, mely az Atlanti oceánt a Karibi tengerrel köti össze. E csatorna éjszaki oldalán a Tobago és Greneda, a délin Trinidad sziget s a délamerikai száraz képezik a határokat, köztük az áttömlő nagy tengeráram, mely a Karibi tengenek nyugoti irányban tart, meglehetős pontossággal tesz meg óránkint $1^1/_2$ tengeri mértföldet. A Paria félsziget partvonala majdnem egyenes folytatását képezi Trindidad sziget nyugoti nyulványának éjszakon. A tenger a parttól nagyobb távolban meglehetős sekélyes, a 100 fonalas (ugyanannyi öl) mélység Carupanónál éjszakon körülbelül 60 tengeri mértföldnyire (15 földr. mértf.)

van a parttól, mi 1000 méterre 1·67 m. mélység növekedésének felel meg. Körülbelül ilyenek az általános vízrajzi viszonyok a ponton, melyet a legkülönfélébb halaknak roppant mennyiségben való gyakori megjelenése tesz messze tájon ismeretessé.

A halak ott majd élve, majd már megölve verődnek partra. Az első esetben a lakosság ezt a tüneményt »ribazones«, a másikban »hirbios« néven jelzi; de az utóbbi elnevezés összefüggésben áll a tengernek viharos jellegével. A »ribazon« előkerülhet minden évszakban de leggyakoribb május és november közti esős időjárás alatt. Azt tapasztalták, hogy a halak megjelenése olyankor esik meg, midőn mérsékelt tengeri szellő derülésre hajlítja az időt. A rajzokban sokféle faj van képviselve, de a halak legtöbbje nem mondható nagynak. A ragadozóknak, különösen a czápáknak nagy száma követi őket, de egyúttal a bálna féléknek egész raja, köztük a kaselot (Catodon macrocephalus) kiséri a haltügzést, melytől el nem maradnak a szirály madarak tömegei sem és miközben dús zsákmányt ejtenek, éles kiabálásuk és szüntelen körben való röpködésökkel a tüneménynek festői színt és élénkséget kölcsönöznek. E sok oldalról eredt üldözés folytán oly erősen rohannak a halak a sekélyes part felé, hogy tüzsgésök következtében a tenger mértföldek távolságában forrni látszik. A szárazra kinyomult halakat olyan mennyiségben gyüjthetni össze, hogy elszállításuk lehetetlen. a legtöbb ott veszti életét és ott marad mintegy több lábnyi magas és széles földhányás.

Szokatlan nagy ribazon volt 1885. okt. 10-én reggel, a raj éjszaknyugot felől látszott jönni és rendkivül népes volt. Legtöbb találkozott köztök pargo (Lutjanus profundus Poey syn. Mesoprion aya Cuv. et Val.), mely mint eddig felőle tudva van, egyébb ribazonokban részt nem vett. A Severn nevű királyi póstagőzös, mely óránkint 11 csomó sebességgel hajt, csak 2 óra hosszant bírt e vajon diagonál irányban keresztül törtetni, az tehát legalább is 10 tengeri mértf. szélességű volt. A halak Carupano keleti partján jutottak szárazra és akkora mennyiségben, hogy a hatóság kényszerítve látta magát sok munkás fölfogadására, kik a bűzködésnek indult haltömeget gyorsan ássák el.

E vándorlás oka itt is az lehet, mint más ismert helyeken és abban az élelem keresés gondja kétségkivül erősen szerepel. A karibi tengernek nyugati része sokkal gazdagabb tápláló anyagokban, mint ama nyugodtabb rész, mely a főáramlástól éjszakra van. A halak tehát leginkább nyugati irányban vándorolnak, miközben

ellenségeiknek mind nagyobb száma gyülekezik össze. Carupano partján a halászat különben jelentéktelen, miért a rajt mi sem akadályozza, hogy partot érjen. Máskép áll a dolog nyugaton Margarita sziget vizeiben, e szigetnek nagy halásztelepei mindig készletben tartanak csónakokat és munkáskezet, mely e rajt fölfogja, mihelyt a kiállított őrök akár tűz, akár füstjellel a halak érkezéséről tudósítást adnak. Ilyen figyelő állomások a különböző fokok vagy egyéb előnyösekül tapasztalt pontokon vannak berendezve. Carupanora nézve mindenesetre kár, hogy halászata úgy el van hanyagolva; gazdag aratás megy ekép veszendőbe, sőt lázokozó csapássá válik.

A »turbios« nevű ribazonok olyan halrajzást jelentenek, melyek oka az, hogy a tengeralatti vulkánkitörések ártalmas gázokat, különösen kénhidrogent lehelnek ki s ennek következtében előbb elhalnak a menekvő halak, hogysem partot érnének. A víz zavaros a fenék iszapjától, mit a kitörésnél fejlő gáz fölkavar. Az ekép rothadó halak száma nagy lehet, mint a tengeren és szárazon elterjeszkedő bűz igazolja. Ilynemű kitörések Carupano szomszédságában nem ritkák, mint a közel kénes források létezése is támogat; legjelentékenyebb ezek közt a két »azufrates«, melyek a várostól délre 20 tengeri mértföldnyire vannak.

Az egész vidék a tertiär korszak vége felé nagy geologiai katasztrófa színhelye volt, a mennyiben a Golfotriste a talajnak hirtelen sülyedése folytán keletkezett és a Cariaco öbölnek Orinoko déltája, valamint Cumana és Maturin tartományokban a különböző lagunák kiképződtek. Ugyanez időben a hegység éjszaki részében jelentékeny földterületek sülyedtek alá, melyek az Araya és Paria félszigetek mentén vonulnak s így keletkezett a Carupano előtti tenger. Azelőtt Délamerika szárazfölde Grenada, Tobago és Trinidad szigetekig terjedt, mint a hogy igazolták Bland kutatásai Nyugatindia szárazföldi molluszkái fölött, valamint a tengernek viszonylag sekélyes volt Venezuela és az illető szigetek közt. Tobago 180 fonal mély vizek közt van s a tengerfenéknek 400 fonalnyi emelkedése elég volna arra, hogy Grenadát a szárazföldhöz fűzze.

Világos, hogy a lesülyedt talajjal roppant mennyiségű szerves anyag temetődött el s ez szolgáltatja a kénhidrogen gázt, a tengeralatti petroleumforrásokat Barcelona partjánál, a Trinidad szigeti és Maturin környéki aszfalt telepeket, az azufralok kénhidrogen áramlásait. Ha meggondoljuk, hogy Carupano sekélyes vizeiben lassankint mekkora tömeg halmaradvány halmozódik föl és kerül vé-

kony szediment réteg alá, könnyű elképzelnünk, hogy hasonló viszonyok alkották meg a múlt időkben a Monte Bolcát és hasonló katasztrófa fenyegeti Carupano közvetlen környékét is. (Nature 1886. febr. 4.)

H. I.

Földrajzi mondák a középkorban. A középkorban a geografusokat élénken foglalkoztatta távoleső földrészek, országok lakosainak a leirása — a legsajátságosabb s legkülönösebb torzalakokkal jellemezvén őket, részint régi utazók hűtelen elbeszélései, részint pedig saját képzeletök szüleményei alapján. A kozmográfusok ebben az időben pontosan meg is jelölték az általuk jelemezett népek lakóhelyét az általuk készített térképeken.

Igy említik, hogy a »Skiapodak« egylábú emberek voltak, kiknek talpuk azonban oly nagy volt, miszerint háton fekve s lábukat égnek emelve, ezt napernyő gyanánt használták a tropikus nap sugarai ellen.

A »Nisna-k« csak fél testtel bírtak, ezek nagyobb kiterjedésű mocsarak szélein ugrándozó életmódot folytattak.

A »kutyafejüek«, az indiai szigeteken éltek és emberevők voltak.

A »Psanesi-ak«, ezek 15 lábnyi magasságig nőltek meg s oly nagy füleik voltak, hogy hüvös idő beáltával egész testöket beburkolhatták velök.

A »Blemmy«-ek fejnélküliek voltak, szemeik meg szájuk a mell előrészén voltak; ezek a Nilus forrásainál éltek. Az »Astomi« törzs, melynek tagjai szájhiány által tüntek ki Indiában laktak s virágillattal éltek.

Emlegették a régi geografusok — valószinüleg régi mondák alapján — hogy a Káspi-tenger keleti oldalán nagy területen »amazonok« élnek. Afrika belsejében lakozó törpékről is tesznek említést »Matwas« név alatt, kik hihetőleg azok lesznek, kiket Stanley nehány évvel ezelőtt felkeresett.

Sch—y

A mervi oáz öntözése. A »Földrajzi Közlemények«-ben említettük már, hogy a mervi oáz öntözése végett Kozell-Poklévszkij mérnök tervet mutatott be az orosz közlekedésügyi miniszternél. A Gerszevanov titkos tanácsos elnöklete alatt kiküldött bizottság elfogadta azt a tervet s kivitelével Kozell-Poklevszkijt bizta meg, hogy a Murgob folyón, Mervtől dél felé, helyreállítsa a Szultan Bene nevű töltést, s e munkálatra 238 ezer

rubelt engedélyezett. A töltés mentén gyapotültetvényeket fognak meghonosítani. *Cs. L.*

Új orosz vasut Ázsiában. Szent-pétervári hirek szerint Oroszország hadügyi minisztere 6.650,000 rubelnyi hitelt kért újabban hogy katonai vasutat építhessen az Amu-Darjától Szamarkandik. A tervezett útvonal hossza 348 verszt. A munkálatok miben létéről eddig mélyen hallgatnak.

Új hajójárat. A német kereskedők, kik egy idő óta sűrűn látogatják Afrika partjait, közelebb egy új rendes hajójáratot léptettek életbe Hamburg és Marokkó között; egyúttal ügyeik s összeköttetéseik szolgálatára nagy bizományi irodát nyitottak Marokkóban, sőt ez iroda vezetése alatt külön üzleti szaklapot is inditottak meg.

Az Egyesült Államok congressusa ötszáz ezer dollárt szavazott meg Lincoln volt elnök emlékoszlopára.

Algéria vasútjai. A belga konsul jelentése szerint Algériában ez idő szerint 2000 kilométernyi kész, és 900 kilométernyi épülőben levő vasút van. Ezenkivül most tanulmányoznak egy újabb vonalat, mely Algéria városából Laghonatig menőleg terveztetik.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. London, 1886. Vol. VIII.

No. 6. Contents: A Sketch of the Physical Geography of Brazil. By James W. Wells. — A Journey in South-Western China From Ssu-Ch'uan to Western Yünnan. By Alex. Hosie, H. B. M. Consular Service, China. — On the Island of Diego Garcia of the Chagos Group. By Gilbert C. Bourne.

No. 7. Contents: The Annual Adress on the Progress of Geography: 1885 - 6. By the Most Hon. the Marquis of Lorne, K. T., President. — A Recent Journey in the Kalahari. By G. A. Farini. — Geographical Notes.

No. 8. Contents: Burma: The Country and People. By J. Annan Bryce. — The Red Sea Petroleum Deposits. By Colonel Ardagh, C. B., R. E. — Recent Portuguese Explorations in the Zambeze Region. — Notes of a Visit Made tho the Delta of the River Tocantins, Brazil. By James W. Wells. — The Garman Xingu Expedition of 1884.

The Chamber of Commerce Journal. London, 1886. Vol. V.

No. 51. Contents: Borneo and its Resources. — Canals. — Gold and Silver Standard Currencies. By Mr. J. H. Norman.

No. 52. Contents: The Colonial and Indian Exhibition. — Insolvencies in Canada. — Depression of Trade in France. — The Moorith Treaty Negotiations.

No. 53. Contents: An Anglo-Colonial Commercial Union.

Remarks on Indian Tribal Names. By W. J. Hoffmann. Washington, 1886.

Bulletin of the American Geographical Society. New-York, 1886.

No. 1. Contents: Mountaineering in British Columbia. By Ernest Ingersoll. — Persia and the Persians. By S. G. W. Benjamin, Ex-Minister to Persia. — Geographical Notes. By Geo. C. Hurlbut.

Compte Rendu de séances de la Commission Centrale de la Société de Géographie á Paris. 1886.

No. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15.

La Revue Diplomatique et le Moniteur des Consulats. Paris, 1886. 8e année. Nr. 22—29.

Revue Géographique Internationale. Paris, 1886. Onzième année.

Nr. 123. Sommaire: Georges Renaud. La France à l'Extérieur. — X. Charte de la North Borneo British Company. — G. R. Les Alpinistes à Turin.

Nr. 125. Sommaire: Georges Renaud. La France à l'Extérieur. — Virlet d'Aoust. Théorie des tremblements de terre. — G. R. Les Alpinistes à Turin.

Nr. 26 et 27. Sommaire: Georges Renaud. La France à l'Extérieur. — Ludovic Martinet. La colonisation scientifique. — G. R. Le passé et l'avenir de Port-Vendres.

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale du Havre.

Nr. 2. Sommaire: Le Gabon et l'Ogowé. Par E. Trivier. — L'Estuaire de la Seine. Par M. G. Leunier. — Porto-Plata. Par Bonneau.

Nr. 3. Sommaire: Les Migrations des peuples anciens et Modernes. Par M. J. Och. — Étude sur le Projet d'Union douanière du Sénateur Frye. Par MM. E. Lourdelet & L.-R. d'Oliveira. — Un Coup d'Oeil autour de Madagascar.

Bulletin de la Société de Géographie de Lille. 1886. Septième année. Tome cinquième.

Nr. 5. Sommaire: Melon. Les côtes de la France. — E. Guiliot. Les Russes et les Anglais dans l'Asie centrale. — Junker. La Suisse.

Nr. 6. Sommaire: Ch. Junker. La Suisse (suite et fin). —

Fabre. Le Ganada. — E. Guiliot. Les Russes et les Anglais dans l'Asie centrale (suite).

Revue de Géographie. Dirigée par M. Ludovic Drapeyron. Paris, Juin 1886.

Sommaire: L. Drapeyron. La géographie et les humanités nouvelle méthode d'enseignement géographique. — J. Girard. La colonisation de la Nouvelle-Guinée. — A. Merle. Les voies de communications au Sénégal, à propos de l'affaire de Bakel. — V. Duval. Études sur les Pyrénées: Le val d'Audorre. — L. Delavaud. Le mouvement géographique.

Juillet 1886. Sommaire: L. Drapeyron. A nos lecteurs. Où en est notre projet d'École supérieure de géographie? — E. Levasseur (de l'Institut). L'Australie (suite): l'Australie méridionale, l'Australie occidentale et le Queensland. — A. Mahé de la Bourdonnais (le comte): Orissa, la terre sainte des Hindous. Pèlerinage au temple de Jagernath. — L. Delavaud. Le mouvement géographique. — J. Mourier. Batoum et le bassin du Tchorok.

Revue de la Société de Géographie de Tours. (Union Géographique du Centre). Tours, 1886. 3e année.

Nr. 4. Sommaire: Concours géographique. — Étude sur la Sahara, par M. Edgard Boulangier. — La grotte Bleue, par M. Prosper Brette.

Nr. 5. Sommaire: Concours géographique. — L'oeuvre météorologique de M. de Tastes, par M. du Souich. — Des divers systèmes modernes ayant assimilé le pays de Gabés à la région du Triton, par M. le Dr. Rouire. — Voyage à l'Etna, par M. J. G. — Comptes rendus d'ouvrages, par MM. Albert Trochon et P. Brette.

Nr. 7. Sommaire: Conférénce donnée par M. Brau de Saint-Pol Lias, par M. Brette, — La grande muraille de la Chine.

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. 1886. 9e année. 2e série.

Nr. 11. Sommaire: Dr. Paul Vigné. Le pays des Soussous.

Nr. 12. Sommaire: Imbart de la Tour. L'expansion de la France dans la Méditerranée. — Bernardin. Notes sur divers produits. — Pierre Kauffer. Les services postaux allemands a l'escale d'Anvers.

Nr. 13. Sommaire: J. Perez-Henrique. Notes sur le Mexique. — L'exposition flotante des produits allemands au Maroc.

Nr. 14. Sommaire: Malleterre. Le Sud Oranais. — Franz Schrader. Conférence sur le Relief de la France.

Nr. 15. Sommaire; Malleterre. Le Sud Oranais (suite et fin). — J. Perez-Henrique. Notes sur le Mexique (suite). — J. V. Les tramways à traction par cable, a Chicago. — J. V. Résultats en 1884 des produits de l'exploitation du sol aux États-Unis.

Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie. Publié par les soins de M. J. Du Fief. Bruxelles, 1886. Dixième année. No. 2.

Sommaire: Capitaine Grant Elliott. Exploration et organisation de la province du Kwilou-Niadi. – E. Destrain. Productions et négoce du bassin du Kwilou-Niadi. — A. Harou. Promenade aux environs d'Anvers.

Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers. 1886. 9e année. Tom. X. 5e fasc.

Sommaire: Une nouvelle exploration de l'Afrique équatoriale et la formation d'une grande compagnie commerciale. Projet de M. J. Hirschenfeld. — Le commerce du Congo, par M. H. Monat. — L'unité de la race australienne, par le R. P. J. Van den Gheyn. — Apparation d'une île nouvelle dans l'océan Pacifique, par le R. T. F. De Hert.

Bulletin de l'année 1885 de la Société normande de Géographie. Rouen, 1885. Mai—Juin.

Sommaire: P. Guernet. Voyages, aventures et captivité de J. Bonnat chez les Achantis. — Paul Soleillet. Explorations éthiopiennes, itinéraire d'Ankobèr au Kaffa.

Bulletin de l'Union Géographique du Nord de la France. Donai, 1885. 6e année. Nr. 5, 6, 7.

Bulletin de la Société de Géographie de Lyon. 1886. Tome sixième. 3e livraison.

Sommaire: Voyages rétrospectifs. III. — Voyage dans les Pays-Bas, en Danemark et en Laponie, en 1681. Didelot. — Voyage du Dr. Lenz a Tombouctou. L. F. Desgrand. — Les explorations anglaises en 1885. Cesar Chantre. — Les progrés de la race européenne au XIXe siécle, par la civilisation, par M. E. Levasseur. Ganeval. — Croix de lectures géographiques: l'Europe, par M. Lanier. Idem. — Le pétrole er Egypte. — Lettre de Suez.

Bollettino della Società Geographica Italiana. Roma, 1886. Serie II. Vol. XI. Anno XX.

Fasc. 5. Sommario: Prima ascensione invernale al Capo Nord e ritorno attraverso la Lapponia e la Finlandia, di S. Sommier (con carta nel testo e tavole. — Lettere dalla Birmania, di L. Fea. — Dalla Stazione di Let-Marefià, lettere del dott. V. Ragazzi. — Sul disegno geografico nelle scuole, del prof. B. Malfatti.

Fasc. 6. Sommario: Carlo Cocastelli di Montiglio, cenni di G. D. V. — Constantino Beltrami alla ricerca delle sorgenti del Mississipi, del prof. Giuseppe Pennesi. — Cronaca del Museo Preistorico ed Etnografico di Roma, dell dott. G. A. Colini.

Fasc. 7. Sommario: I territorî dipendenti dallo Scioa (con una carta). — Appunti sui Danàkili, del dott. L. Traversi (con figure nel testo). — La missione Bove al Congo, informazioni e lettera di G. Bove. — Il quarto viaggio di Amerigo Vespucci, del

prof. L. Hugues. — Sul deperimento fisico della regione italica, del prof. F. Porena.

L'Esplorazione Commerciale Viaggi e Geografia Commerciale. Milano, 1886. Anno I.

Fasc. V. Sommario: Ultime lettere di Porro, Zannini e Licata. — L'Harrar. — L'Emire di Harrar. — Notizie dell' eccidio e Atti del Comitato Direttivo. — Gildezza. — Artu (località ove pare sia avvenuto l'eccidio) — Giudizio del Dottor Paulitschke sul paese dei Somali e sull' eccidio della nostra Spedizione. — Stanley a Milano.

Fasc. VI. Sommario: Rapporto sul massacro della nostra Spedizione ce riceviamo da Zeila. — Particolari sul' eccidio della nostra Spedizione. Due versioni diverse. — Lettera del sig. Sotiros Constantinu Chryseus sull' eccidio della Spedizione Porro. — Une lettera di Schweinfurth sull' eccidio della nostra Spedizione. — Lettera del Capitano Camperio. — Particolari sull' eccidio della Carovana Barral. — I Tedeschi nell'Oriente africano.

Fasc. VII. Sommario: Atti del Comitato Direttivo. — Germani Romani e Slavi nell'Europa. Nota etnografica del Dott Gottardo Garollo. — Società e publicazioni geografiche. — L'Harrar, i suoi prodotti ed il suo commercio. — Nostra corrispondenza. P. Mamoli. — Spedizione del sig. W. Montagu Kerr da Gouboulououayo al lago Nyassa. — Ultimo viaggio nelle Regioni Orientali Equatoriali de l'Africa di H. H. Johston.

Bollettino della Sezione Fiorentina della Società Africana d'Italia. Firenze, 1886. Vol. II.

Fascicolo 3. Indice: Harrar. — Beccari G. B. Il Sahara. — Mori A. L'isola di Madagascar.

Fascicolo 4. Indice: L'Iudia dal Conte Angelo De Gubernatis. — Le vittime dell'assassinio di Gialdessa. A. Pippi. — Commercio dell'Italia con l'Africa. P. S. — Della moneta e del traffico ad Assab, Beilul, Massaua, nel Goggiam e nell'Abissinia. — L'opera degl' Italiani.

Bollettino della Società Africana d'Italia. Periodico mensile Napoli. Direttore: Marchese Della Valle di Monticelli. Napoli, 1886. Anno V.

Fascicolo IV. Sommario: Il disastro della spedizione Porro. (Della Valle). — La spedizione italiana all'Araar. (Rubino.) — Le ultime lettere del Prof. Licata e del conte Porro. — Tananariva. (E. G. B.)

Fascicolo Ve VI. Sommario: Carlo Cucca-Giovanni Battista Licata. — Della Valle. — Ancora della missione Pazzolini.

Navigazione Austro-Ungarica All'Estero nel 1884. (A földmivelési ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszterium ajándéka.)

Boletin de la Sociedad Geográfica de Madrid. Tomo XX. Numeros 4. y 5. 1886.

Sumario: Relación de Sidi-Ibrahim de Massat sobre el Sus, por M. R. Basset. — Venta de los Montes por el Estado, por D. Apolinar de Rato. — Resena de las tareas y estado de la Sociedad Geográfica de Madrid, leída en la Junta general de 4 de Mayo de 1886 por D. Adolfo de Motta. – Dictamen de los Revisores de cuentas. — Memoria sobre los progresos de los trabajos geográficos, leída en la Junta general de 4 de Mayo de 1886, por don Martín Ferreiro. — Observaciones acerca de las cartas de Amerigo Vespucci, por D. Cesáreo Fernández Duro. — El Archipiélago Canario. Conferenzia leída en la sesión del 20 de Abril de 1886, por D. Ignacio de Arce Mazón. — Exposición al Gobierno de S. M. sobre la conveniencia de mejorar el servicio del Correo espanol en Marruecos. — Líneas de vapores entre Espana y la República Argentina. — Proyecto de reformas en la Administración y Gobierno de las Islas Canarias. — Extracto de las actas de las sesiones celebradas por la Sociedad y por la Junta Directiva. (Conferencias de D. Julián Suárez Inclán acerca del origen y estado actual del conflicto serbio-búlgaro.

Ambos-Mundos. Revista dedicada al cuerpo consular, diplomacia, comercio, industria, geografia, literatura. Directores: R. Monner Sans, Gonzalo Vehils. Barcellona 1886. Nr. 13.

L'excursionista, bolleti mensual de Associacio Catalinista d'Excursions Cientificas. Barcelona 1886. Any IX. Núm. 91.

Boletin da Sociedade de Geographia de Lisboa. 5ª Serie.

No. 9. Summario: Traços geologicos da Africa occidental portugueza, por José de Anchieta. — Expediçao turca para a reconquista de Dio em 1538. — Angola no começo do seculo (1802). — La Guiné portugaise, por Max Astrié. — Novas jornadas de Silva Porto (continuaçao).

No. 10. Summario: Oppida restituta. (At cidades mortas de Portugal) por A. C. Borges de Figueiredo. — Novas jornadas de Silva Porto (continuaçao).

Revista de Observatoris. Publiçao mensal do Imperial Observatorio do Rio di Janeiro. 1886. Anno I.

Num. 5. Summario: A intensidade da gravidade e o achatamento terrestre. — Translaçao do systema solar. — O planeta transneptuniano. — A pressao barometrica comparada com a temperatura, no de Janeiro. — Pequena equatorial aperfeiçoada. — Meteóros de 27 de Novembro de 1885. — Revista das publicaçoes. — Aspecto do céo. — Observaçoes meteorologicas nos Campos do Jordao. — Observaçoes meteorologicas do Imperial Observatorio.

Num. 6. Summario: O terremoto do dia 9 de Maio. — A temperatura no Rio de Janeiro. — Os cometas Fabry, Brooks e Bernard. — Os terremotos e suas causas. — Aspecto do cáo durante o mez de Julho. — Revista Climatologica do mez de Maio de 1886 — Resumo das observaçoes meteorologicas feitas no Imperial Obser. vatorio no mez de Maio de 1886.

Boletin del Instituto Geografico Argentino. Tomo VII. 1886.

Cuaderno IV. Sumario: Misiones. — Cartes bibliográficas, por Arturo Seelstrang y Estanislao S. Zeballos. — Las nivelaciones de la Provincia. — Informe de los ingenieros Lavalle y Medici. — Estudios hidrográficos y balizamiento de la Bahia de San Blas.

Cuaderno V. Sumario: Importante resolusion. — Fontana. — A propósito de sus nuevas exploraciones en la Patagonia. — Missiones. — Carta primera. — Estudios hidrográficos y baliramiento de la Bahia de San Blas (Conclusion).

Cuaderno VI. Sumario: Memoira presantada por el Presidente del Instituto Geográfico Argentino, Ingeniero D. Luis A. Huergo, á la Asamblea extraordinaria reunida el 5 de Mayo de 1886. — Celebracion del 7o aniversario de la fundacion del Instituto el 15 de Mayo de 1886.

Buletin Publicat prin ingrijirea D-lui George J. Lahovari. Societatea Geografica Romana. Bucuresci, 1886. Anul al VII^ca^ Trimestrul I.

Partea I. Sumariu: Circulara Biuroului. — Programa lucrarilor Adunarii generale. Procesele-verbale ale sedintelor Adunarii Generale din $^{1}/_{12}$, $^{2}/_{14}$ si $^{3}/_{14}$ Februarie 1886. (Nr. 1, 2, 3 si 4.) — Raportul d-lui Secretar General. — Raportul d-lui Casier si Procesul-verbal al Comisiei verificatóre. — Comptul exercitiului 1885. — Budgetul anului 1886. Premiul »General George Manu«.

Partea II. Sumariu. Apele Minerale din România de d. dr. Garoflid. — Actele de demarcatiune ale monastirii bucovinene Sucevita (1783—1784) de d. Dionisiu O. Olinescu. — Notite Geografice asupra Olteniei de capitan Filip. — Supliment. Material pentru un dictionar istoric si geografic al Romaniei adunat de d. George I. Lahovari. (Fascieula I-iu).

Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt. Herausgegeben von Prof. Dr. A. Supan.

Nr. 6. Inhalt: Eine neue Spezialkarte von Afrika. Von Prof. Dr. Friedr. Ratzel. — Bericht über die Schingú-Expedition 1884. Von Dr. Otto Clauss (Schluss). — Asymmetrische Thäler. Von Dr. V. Hilber, Privatdozent in Graz. — Der IV. deutsche Geographentag zu Dresden vom 28. bis 30. April 1886. Von H. Wichmann.

Nr. 7. Inhalt: Die Insel Saleijer. Von H. E. D. Engelhard. — Die rezenten Bildungen auf der Insel Bangka. Von Dr. Theodor Posewitz. — Die Auswanderung aus dem Deutschen Reich nach überseeischen Ländern in den Jahren 1871 bis 1884. Von Carl Strauss. — Die Erforschung des Finke River durch D. Lindsays Expedition. Nach brieflichen Mitteilungen von H. Dittrich an Baron Ferd. von Mueller.

Petermanns Mitteilungen. Ergänzungsheft Nr. 82: Robert v. Schlagintweit, Die Pacifischen Eisenbahnen in Nordamerika.

Deutsche Geographische Blätter. Herausgegeben von der Geographischen Gesellschaft in Bremen durch Dr. M. Lindeman. Band IX. Heft 2.

Inhalt: Der Kongo und sein Gebiet. II. Von Dr. A. Oppel. Eine Reise in das Gebiet nördlich vom Kamerungebirge. II. Von G. Valdau. Mit Karte. — Das hannoversche Wendland. Von H. Steinvorth. — Die chilenische Provinz Tarapaca. Von F. C. — Das Quellgebiet des Rio Chubut. Von A. Seelstrang.

Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg. 1885—1886. Im Auftrage des Vorstandes herausgegeben von L. Friedrichsen, erstem Cassier.

Inhalt: Dr. Sievers W. Reisebericht aus Venezuela. VI. Das Gebirge zwischen Towar und Mérida. — Dr. Sievers W. Reisebericht aus Venezuela. VII. Osthälfte der Cordillere Venezuelas. — Dr. Sievers W. Reisebericht aus Venezuela. VIII. (Schluss). Das Venezolanische Küstengebirge. — Dr. Sievers W. Venezuela. — Dr. J. H. Sieveking. Central-Asien und die englische Macht zu Indien. — Dr. Karl Schultess. Die Nordküste des Golfs von Neapel im Alterthum. — Dr. Bötzow. Unsere überseeische Auswanderung und die Deutschen im Auslande.

Mitteilungen der Ostschweizerischen Geogr.-commerc. Gesellschaft in St.-Gallen. 1886.

Inhalt: Sibirien als Colonie. Von Prof. Dr. Ed. Petri. — Bangkok. Von Hugo Pfeiffer in St.-Gallen. — Die deutschen Interessen in Gross-Namaland. Von Dr. Hans Schinz. — Protokoll der Hauptversammlung vom 21. Febr. 1886.

Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft in München für 1885. Herausgegeben von Friedrich Ratzel I. Vorsitzenden und Eugen Oberhummer I. Schriftführer. München 1886.

Excursion der Geographischen Gesellschaft zu Greifswald nach der Insel Bornholm am 15. bis 18. Juni 1886. Greifswald. Druck von Julius Abel. 1886.

Zeitschrift für Schul-Geographie. Herausgegeben von A. C. Seibert. Wien, 1886. VII. Jahrgang. VIII. Heft.

Inhalt: Bericht über den VI. deutschen Geographentag in Dresden. Von H. Schulze in Barmen. — Die Transversal-Gliederung der Alpen. — Nordwest-Australien.

Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Wien, 1886. VIII. Jahrgang. 9. Heft.

Inhalt: Der sechste deutsche Geographentag. Von Dr. Konrad Ganzenmüller. — Der Yellowstone-Nationalpark. Von Anton Steinhauser. — Nordenskiöld's zweite Expedition nach Grönland. — Bramiah und Dubreeka. Das neueste deutsche Gebiet an der westafrikanischen Küste. Von Lieutenant Siegmund Israël. — Astronomische und physikalische Geographie. Die ersten Kometen des Jahres 1886.

— Eine neue Art der Temperaturmessung. — Politische Geographie und Statistik. Die überseeische Auswanderung der europäischen Staaten.

Verzeichniss von Forschern in wissenschaftlicher Landes- und Volkskunde Mittel-Europas. Im Auftrage der Central-Kommission für wissenschaftliche Landeskunde von Deutschland bearbeitet von Paul Emil Richter. Herausgegeben vom Verein für Erdkunde zu Dresden. 1886.

Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Le Monnier. Wien, 1886. Band XXIX. Nr. 5 und 6.

Inhalt: Oesterreichische Congo-Expedition. Brief von Prof. Oskar Lenz. — Aus Viti Levu, insbesondere der »Rewa-District«. Von Felix Falzari. — Der Gawchâneh-See in Persien. Von Dr. Otto Stapf.

Annalen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Hauer. Wien. 1886. Band I. Nr. 2.

Physikalisch-Statistischer Hand-Atlas von Oesterreich-Ungarn in 24 Karten mit erläuterndem Text unter Mitwirkung von Vincenz v. Haardt, Prof. Dr. Anton Kerner Ritter v. Marilaun, Ministerialrath Dr. J. Lorenz Ritter v. Liburnan, Dr. Franz Ritter v. Le Monnier, General-Major Carl Sonklar v. Instätten, Prof. Dr. Franz Toula, herausgegeben von Dr. Josef Chavanne und ausgeführt in Eduard Hölzel's Geographischem Institute. VII. Lieferung. Wien, 1886.

Inhalt: Nr. 16. Karte der Vertheilung der Bevölkerung Oesterreich-Ungarns nach der Umgangs-, bezw. Muttersprache. — Nr. 22. Karte des Verhältnisses vom Ackerland, Waldland, Wiesenland und Weinland zur Gesammtfläche. — Nr. 23. Karte der Vertheilung des Grossviehes auf die Fläche.

Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, gevestigd te Amsterdam onder redectie van Prof C. M. Kan en J. Ae. C. A. Timmerman. Amsterdam, 1886. Tweede serie. Deel III. No. 3, 4, 5, 6.

Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei. XX. szám. Budapest, 1886.

Tartalma: Az 1875—1884. évi budapesti építkezések. Irta Körösi József, a föv. statisztikai hivatal igazgatója.

Magyarázó katalogus a fővárosi statisztikai hivatal által az 1885-ki magyar országos kiállításon kiállított tárgyakhoz. Szerkeszté: Kőrösi József, a hivatal igazgatója. Budapest, 1885.

Tót-Komlós flórája. Ifju Jankó Jánostól Budapesten. (A szerző ajándéka.)

A Fertő és vidéke.

(Felolvastatott a magy. földr. társ. 1886. okt. 14-iki ülésén.)

Lelkesedéssel, elragadtatással szól hazánk minden fia a »magyar tengerről« a Balatonról. Költőink dicsőítő versekben énekelték meg, festőink megörökítették szebb pontjait, tudósaink kutatásaik czélpontjául választották, egyletet alakítottak, hogy szépségeit a nagy közönséggel megismertessék s hozzáférhetővé tegyék — mindennek folytán a közönség gyakran keres partjain üdülést s gyönyört s a Baedecker és más uti kalauzok útján megismerkedik vele a külföld is. De emellett egészen megfeledkeztünk arról, hogy van még egy másik, habár kisebb, de nem kevésbbé szép s érdekes tavunk, amely szerényen meghuzódik hazánk nyugati határán, oly vidéken, mely a nagy forgalomtól s főleg a turisták taposott országútjától távol esik, melynek szépségeit inkább csak a parti lakosság ismeri s tudja kellőleg méltányolni.

Pedig aki valaha látta szemei alatt elterűlni a Fertő csillogó víztükrét, midőn habjaiból a Nap tüzes golyója méltóságosan emelkedik ki, — vagy aki estefelé tekintett rajta végig, midőn a lenyugvó Nap aranysugaraitól érintve, halványkék felületén egyszerre gyönge pír ömlik el, míg a dombok alja s a partot tarkító barátságos községek már félhomályba burkolóznak: az — lehetetlen — hogy el ne legyen ragadtatva e táj szépsége által s annak lelkébe mélyen bevéződik ama, egyszerűségében is oly megkapóan szép és nagyszerű kép, mely ilyenkor szemei előtt feltárul.

Már Kis József, a tó első monografusa, nagy elragadtatással

írt róla 1797-ben készült kimerítő munkájában,[1] melyet a következő szavakkal nyit meg: »Felséges tekéntete a Fertő Tavának. nem hiszem, hogy mindent, a ki még valóságos tengert nem látott, bámulásra, és ha ő Magyar, egy maga hazájában való belső gyönyörködésre ne gerjesszse. Amidőn ama kies dombról mely a Kis-Cenktől felnyuló sorfa végén való erdőtskéből a Tóig leereszkedik, egész maga térségével legelőször szemembe ötlött vala, már ennél gyönyörködtetőbb tekéntetet nem képzelhettem. Épen alkonyodás vala, a midőn díszesitette ezt a kilátást bal részről a Soprony városát eltakaró dombokon keresztűl tsupa lángszínben pompásan lenyugovó Nap. Mondám velem ott vólt Barátomnak »tsak Magyar Ország az, melly eggy Tenger híjával lévén, legalább hasonló tekéntetű vízzel se fogyatkozhatott.«

Igen, szép a Fertő érdemes hogy felkeressük s vele megismerkedjünk, hogy végig járjuk partjait s látogatást tegyünk a part mentében épűlt városkákban és községekben. S hogy egyedűl ne legyenek kénytelenek tisztelt hallgatóim ez ismeretlen vidéken bolyongani, hadd legyek én e rövid kirándulásban Önök kalauza.[2]

I.

Sopronból kis órai séta után érjük el ama dombsor hátát, mely a Fertő tavát nyugat felől szegélyzi. Bármely pontjáról pillantsuk meg a tavat, meglep szép nagy viztükre, mely kicsiben a tenger képét mutatja. Egész terjedelmében fekszik előttünk s partjait köröskörül követhetjük, legfeljebb északon vész el a távol ködben s látszik összeolvadni az ég határtalan boltozatával. Két megye, Sopron és Moson határán terül el, hosszan nyúlik el északról dél felé; némileg félholdalakú, mert kelet felől (Fertőzúg, Seewinkel név alatt) messze nyúlik be a viz tükrébe Moson megye rónája, míg nyugaton csak a Vulka folyó alkotta okkai lapály szökik ki tagolatlan félsziget gyanánt a part különben szabályos s kanyargás nélküli vonalából. A tó tehát közepe táján összeszűkül s ez által két egymástól megkülönböztethető tágabb medenczére oszlik, s ez elosztást a tó medrében Okka felől Illmicz felé, az az északnyugatról délkeletnek húzódó magasabb földhát s a viznek ennek

[1] A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leirása 1797-ben. (Rumy: Monumenta hungarica, I. kötet 337–423 lap.)

[2] Az itt ismertetendő vidéket egész terjedelmében bejártam s így autopsiából ismerem; azonkívűl felhasználtam a Fertő (lehetőleg teljes) irodalmát s azt az illető helyeken mindenütt idézem is.

folytán észlelhető csekélyebb mélysége is igazolja. Az egész tó legnagyobb hossza Nyulastól Hidegségig, tehát északról dél felé 36 kilométer; legnagyobb szélessége északi felében Fehéregyháza és Védeny közt, úgy déli felében Balf és Pomogy közt 15, legkisebb szélessége közepe táján Medgyes és Illmicz közt hetedfél kilometer; partjainak hossza mintegy 100 km., miből Sopron megyére 55 km. esik; térfogata végül 335 négyszögkilometer (5.82 □ mf.) s ennek nagyobb fele t. i. 178 km. Sopron megyéhez tartozik, miből 32 □ km. Sopron városának birtoka. Tenger feletti magassága 116 meter.

E száraz adatokból látszik, hogy a Fertő állóvizekben szükölködő hazánk tavai közt a második helyet foglalja el; nagyságra nézve csak a Balaton múlja felül, mely szintén ugy mint a Fertő *siksági tó* (Steppen-See). És e nevezet a Fertőre még sokkal inkább illik, mint a Balatonra, mert ez utóbbi északi partján elég magas hegyek emelkednek és csak déli partja egészen lapályos; e tekintetben a Fertő némileg hasonlít a Balatonhoz, csakhogy itt a nyugati partját szegélyző dombsor jóval alacsonyabb és legmagasabb csúcsával (a Medgyestől nyugotra eső *Házhegygyel*) is csak 167, átlag pedig csak 70—80 meterrel emelkedik a tó tükre fölé. De bármily alacsony legyen is e dombsor, zöldelő szőlőivel gazdag gyümölcsöseivel s nyájas helységeivel egyetemben igen csinos hátteréül szolgál nyugot felül a tónak, mig keleten annak tükre Moson megye végtelen rónájával olvad egybe s tekintetünk akadálytalanul jár rajta végig a látóhatár széléig.

Síksági tavak általában véve nem mélyek s rendesen mocsarakkal vannak környezve vagy azokkal állanak összeköttetésben, mivel lefolyásuk rendesen jelentéktelen, lassu és szabálytalan, ami a sík talaj csekély eséséből magyarázható meg. Ez a Fertőre nézve is áll, medre a part közelében nagyon sekély (alig fél meter) és messzire kell bemennünk, hogy nagyobb mélységet érjünk el. Átlagos mélysége 4—5 méter és csak egyes helyeken rug 6—7 méterre; legmélyebb északi medencéje Fehéregyházától Pátfalu felé (7 m.) és sajátságos, hogy éppen a lapályos mosonmegyei part közelében vannak legmélyebb helyei. Csekély mélységénél fogva hajózásra sohasem volt alkalmas és a csónakázás is csak a legújabb időben jött divatba. S minthogy ily sekély, a szél könnyen felkavarja vizét és ilyenkor a habok oly magasra csapnak fel, hogy nem egy járatlan evezős keveredett már bajba; gyakran megtörténik, hogy a szél a ruszti partról elindult csónakot a tulsó mosonmegyei

partra viszi s nem egyszer esett meg, hogy kirándulók a tó partját szegélyző nádasokba hajtva, azokban napokig voltak kénytelenek vesztegelni, mig onnan végül ki birtak szabadulni.

A Fertő is, miként a legtöbb síksági tó, mocsarakkal van kapcsolatban. Kelet felől terjedelmes mocsár csatlakozik hozzá, mely közel 400 □ kmnyi területet borít Sopron, Moson és Győr megyékben. Ez a Hanság, a szárnyas vad igazi hazája, melyet legújabban — vadászat czéljából — Rudolf trónörökös is (már két ízben) tisztelt meg látogatásával. A kettő közt (a Fertő és Hanság közt) tagadhatatlan kapcsolat s összefüggés van, mind a kettő közös forrásból kapja vizét s mind a kettőnek közös a lefolyása vagyis helyesebben mondva le-nem-folyása. Mert a Fertő és Hanság egészen sajátságos viszonyokat mutatnak, amennyiben rendes lefolyásuk tulajdonképen nincs. Ez a talaj azon sajátságos alakulatából ered, mely a Fertő vízrendszerének egyik főjellemvonása és mely abból áll, hogy a Fertő, mely szorosan véve a Rába vízkörnyékéhez tartozik, az egész vízrendszer legmélyebb helyét foglalja el.[3] A Rábcza folyó, mely a Hanságon keresztül folyik és egy hosszú »főcsatorna« volna a Fertő és Hanság vizének rendes levezetője; de ezek esése a Rába-, illetőleg a Dunáig rendkívül csekély, míg a Dunáé jóval nagyobb, úgy hogy a Duna völgye (medre) jóval magasabban fekszik, mint akár a Rábáé, akár a Rábczáé; innen van hogy (főleg magas vízálláskor) a Duna vize a Rábán és Rábczán felfelé tódúl, visszatorlódik s így e folyók — ahelyett, hogy a vizet levezetnék — ellenkezőleg inkább táplálják a Fertőt és a Hanságot.

Ez az oka, hogy a tó és a mocsár víztükre oly gyakran változik, s hogy a Hanság kiszárítását célzó kisérletek eddig meglehetős eredménytelenek maradtak.

A Fertő vize csendes időben tiszta, csillogó kékes színű, de ha szelek korbácsolják, ha háborog, megzavarodik s szürkés színűvé lesz. Ize sós lugos, mivel sok glaubersó, konyhasó és sziksó van benne feloldva; eszerint az égvényes (alkalikus) vizek közé tartozik, s mint ilyen gyógyvizeink közt is előkelő helyet foglal el. Sigmund és Würtzler analizálták, s elemzéseik a következők:[4]

[3] E sajátságos hidrogafiai viszonyokat tüzetesen fejtegeti Jaszniger J. »A Rába és a Duna vízrajzi viszonyai« című czikkében (Földrajzi Közlemények 1883. évf., 366–371. lap).

[4] Török József: A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Pest 1840. 159–160 lap.

1 font vízben van:	Sigmund szerint:	Würtzler szerint:
kénsavas nátron	1·810	2·4208
konyhasó	1 002	1·1200
chlormagnesium	0·209	0·1350
chlorcalcium	0·090	0·0188
szénsavas nátron	4·070	3·7227
» magnesium	1·820	1·4000
» mészoxyd	1·165	0·2069
kovaföld	0·019	0·2400
timföld	1·120	—
vasoxydul	nyomai	—
növényi anyag	0·225	—
veszteség	—	0·3758
összesen:	9·530	8·6400 szemer.

A víz fajsúlya Kis szerint[5] 1·0267, egy másik forrás szerint[6] ellenben 1·204, ami igen soknak látszik. Ugyancsak Kis állítja, hogy a víz nagy áradáskor kevésbbé sós, nagy szárazságban pedig igen sós, mivel a víz egy része a tartós meleg következtében elpárologván »kevesebb vízben van a Fertőben lévő só feloldva« (pag. 244).

A Fertő vizének gyógyerejét már rég felismerték s Dr. Furlani — ugyanaz ki amaz alaptalan hirt terjesztette, hogy a víz csak 1728 óta sós, az előtt édes volt — már a mult században ajánlotta »De thermis Rákosiensibus« című munkájában. Kis igen behatóan tárgyalja gyógyerejét s erősítőnek, felolvasztónak és oszlatónak mondja; különösen köszvény, tüdősorvadás, sárgaság, sápadtság és különböző kütegek ellen használtatik sikerrel, ellenben nem ajánlatos bővérűeknek, gyulladásokban s vérköpésben szenvedőknek. Kis néhány példát is említ, melyek a viz gyógyerejéről tanuskodhatnak; úgy 1794 és 1795-ben a soproni helyőrség 40 katonája használta a fürdőt s gyógyúlt ki »szennyedékjeikből és más motskos sebjeikből, pedig igen kevés idő alatt« (pag. 271); a 60 éves haracsoni lelkész s egy bozi paraszt pedig a Fertő felmelegített vizétől gyógyultak ki szélhüdés és csúzból. — Az bizonyos, hogy a Fertőben való fürdés nemcsak egészséges, de emellett igen kellemes is. A víz igen könnyen melegszik meg, s nyáron 18—20 fokú.

[5] Dr. Kis József. A Fertő tava vizének és orvosi tulajdonságainak fördő gyanánt való leirása 1797-ben. (Rumy: Monumenta hungarica, II. köt 188—287. lap).

[6] Heksch és Herkules: Illustrirter Führer durch die Bade- und Curorte Ungarns und seiner Nebenländer Wien 1883. 91. lap.

Ellenben igen könnyen, már — 5 foknál fagy s télen a tó nagy tükrén élénk közlekedés fejlődik a két megye községei közt. Ha a hideg fokozódik, a jég gyakran mennydörgésszerű robajjal megreped s ekkor 3–4 kilométernyi hosszú repedések (»Eiszarren«) jönnek létre; ezekről a nép azt tartja, hogy a víz alatt fakadó meleg forrásoktól erednek, melyek a víz teljes befagyását meghiúsítják.

A Fertőnek közlekedési szempontból semmiféle nevezetessége nincs; hajók nem járnak rajta s még a parti lakosság sem használja közlekedő-út gyanánt. Csak egyes kirándulók és sport-kedvelők járnak rajta és főleg újabb időben nagyon felkapták az evező-sportot. Ma a soproni halászgunyhók mellett már egész flottilla horgonyoz és az időnként rendezett vitorla- és evezőversenyekben bécsi sportkörök is vesznek részt. Nyáron egyáltalában megélénkül a Fertő tava, mert sokan keresik fel a ruszti és a soproni halászgunyhók melletti fürdőházakat, sőt Rusztra idegenek — külföldiek — is jönnek, hogy a fertői fürdőt kúra gyanánt hosszabb ideig használják.

Télen is élénk élet uralkodik a tavon. Oriási tükre a legpompásabb korcsolyázó pálya, melyet szenvedélyes korcsolyázók nem egyszer járnak be Nezsidertől Bozig, vagy Soprontól a mosoni partokig. Újabb időben a bécsiek is mind nagyobb számmal keresik fel, sőt már vitorlás szánnal is tettek kisérleteket, melyek igen jól sikerültek. Téli időben gyakran találkozhatunk a jég sima tükrén szekerekkel, melyek ilyenkor nagy számmal közlekednek rajta egyik községből a másikba, sőt egyik megyéből a szomszéd megyébe.

Ezen kívül még más élvezetet nyujt a Fertővidék s ez a vadászat. Úgy a Fertő, mint a Hanság mindenféle vadban bővelkedik s főleg a Hanság valóságos eldorádója a szárnyas vadászat kedvelőinek, mert madárvilága felette gazdag és érdekes. Gyakran nagy vadászatokat rendeznek itt, s a legújabb időben Rudolf trónörökös látogatta meg vadászat czéljából. A vadászat mellett a halászat is igen jelentékeny a Fertőben. A Fertő mindig kitűnt halbősége által, de talán még sohasem került ki belőle annyi hal, mint a legújabb időben. A tóban való halászat egyrészt Sopron város és a fertőmelléki helységek, másrészt az Esterházy és Széchenyi családok tulajdona. A vízben leginkább pontyok élnek, melyek óriási súlyt érnek el; gróf Széchenyi Béla szerint[7] csak 1785-ben fogták az

[7] Kőkori lelet a Fertő tava medrében, néhány közleménynyel multjáról. Budapest, 1876 — 38 lap ra terjedő s szép rajzokkal díszített érdekes monografia.

első harcsákat, és pedig 30—50 kgr súlyúakat, melyek valószínűleg a Dunából kerültek a Rábán és Rábczán át a Fertőbe. Ma leginkább ponty, továbbá csuka és harcsa képezi a halászat tárgyát, kisebb mértékben kárász, sügér és keszeg.[8] A tóparti községek lakóinak táplálékul szolgálnak e halak, azonkívül Sopron városát is elárasztják velük és Bécsbe is nagy mennyiségű halat visznek fel.

Aránylag gazdagabb a Fertő s a Hanság madárvilága s a szárnyas vadászat kedvelője keresve sem találhat kedvezőbb helyet, a hol rövid idő alatt sokféle madarat lőhet. A vízi madarak közül kacsa, búbos vöcsök, szalonka, sirály, gém, lúd, gólya s darú óriási mennyiségben fordul elő s ez utóbbinak emberéhez hasonló zaját már fél mértföldről lehet hallani, mint az eső biztos előjelét. Hattyuk is élnek itt s melegebb években a pelikánok egész raja érkezik meg.[9] E madarakból szép gyűjtemény létezik a soproni kath. főgymnasiumban, melyet főt. Fászl István tanár állított össze.[10] A vidék emlős állatai közül a mocsárban a vidra, vad macska, róka s farkas, továbbá a nemes vad közül szarvas és őz honos.

II.

Érdekes és sokat vitatott kérdés a Fertő eredete és multja. Habár szorosan véve nem is tartozik e kérdés vitatása e helyre, mégis megkisérlem az erre vonatkozó adatok rövid egybeállítását, mivel a kérdés épp oly érdekes, mint fontos. Létezett-e már a Fertő az ókorban? Az eddigi kutatások szerint határozottan kimondhatjuk, hogy létezett. A tó régi latin neve Peiso, Pejso vagy Pelso, lacus Pelsodis s ezen név (Pejso) alatt említi Plinius is (Lib. 3; cap. 24). Soká vitatkoztak azon, valjon a Peiso név a Fertőre vagy a Balatonra vonatkozik-e, s minthogy soká ismeretlen volt, hogy a régiek egyformán nevezték el mindkét tavat, némelyek tagadták a Fertő létezését a rómaiak idejében. Ez a kérdés ma már végleg el van döntve ama híres kőkorbeli leletek által, melyeket gróf Széchenyi Béla 1874-ben a tó kiszáradt medrének déli

[8] Ezeken kívül említendő az ú. n. kutyahal (Umbra Krameri Fitzing), melynek rokonai Szibériában, a csukcsi félszigetöbleiben fordulnak elő. Lásd Nordenskiöld: Die Umsegelung Asiens und Europa's auf der Vega II. kötet, 61. lap.

[9] Gróf Széchenyi Béla id. munkája 29. lap.

[10] Ugyanő az intézet $188^2/_3$-iki értesítőjében (1—31. lap) »Sopron madarai« czím alatt becses adalékkal járult a sopronmegyei ornis ismeretéhez. Ugyanily szempontból említendő Fournes Herman érdekes czikke »Vom Neusiedler See« az Oedenburger Zeitung 1886. évi 172 179. számaiban.

széléhez közel Boz és Hidegség közelében felfedezett.[11] A leletek kétségtelenné tették, hogy a tó környéke már az újabb (neolithikus) kőkorban lakva volt és habár czölöpépítmények nyomaira akadni nem lehetett, mégis valószínű, hogy ilyenek e helyen hajdan léteztek.[12] A tó tehát már a rómaiaknál sokkal régibb időben létezett. A tó német neve Neusiedler See (Neusiedl = Nezsider városa) Gróf Széchenyi Béla szerint ama valószínűleg besnyő új telepről való, melyet Zoltán fejedelem a 10-ik században telepített a tó északi partjára, hogy az országot a németek beütései ellen megvédje; e telepítvényt a szomszéd németek Neusiedlnek nevezték és innen eredt volna a tó német neve. Ami végül a tó magyar nevét (Fertő) illeti, az Hunfalvy Pál szerint[13] mocsarat, ingoványt jelent.[14]

Kétségtelen, hogy a Fertő alakját és kiterjedését gyakran változtatta. Erre utal azon körülmény, hogy a Fertő a régi oklevelekben majd tó, majd mocsár, tócsa, sőt folyó név alatt is említtetik. A negyedik században Kr. u. Galerius császár állítólag kiszáríttatta, de csakhamar ismét megtelt vízzel, mint ama különböző oklevelek bizonyítják, melyekben Ferteu, Vertowe és más nevek alatt fordul elő. Valószínű azonban, hogy a tó a 14-ik században sokkal kisebb volt mint jelenleg és hogy főleg közepe táján igen keskeny volt; az eme század elejéről való oklevelekben ugyanis stagnum Ferteu, sőt 1318. és 1324-ben kelt oklevelekben fluvius Ferteu név alatt említtetik, de főleg mellette bizonyít ama körülmény, hogy e korban a Fertőn vámot (tributum) is szedtek.[15] A 14 ik század elején tehát kétségkívül élénk forgalom fejlődött volt ki a Fertőn, ami annak a jele, hogy a tó környéke ez időben népes volt s a művelődés magas fokán állt.

Eme minden kétséget kizáró adatok mellett csak érdekességénél fogva akarom említeni azon mondát, mely a Fertő tó keletkezését illetőleg a nép ajkán él. E monda következőkép hangzik.[16]

[11] Id. m. 8—24. lap.

[12] Gr. Wurmbrandt, Mittheilungen der anthrop. Ges. in Wien. IV. köt., 9. sz.

[13] Magyarország ethnographiája. 269. lap.

[14] Hasonlókép Ortvay Tivadar: Magyarország régi vízrajza a 13-ik század végéig. I. köt. 307. lap.

[15] Szopori Nagy Imre: Sopron multja. (Emlékkönyv a magy. tört. társ. Sopronban való időzése alkalmából, 48—88. lap), 74. lap

[16] E mondát először közölte Dr. Vogel Ján. Nep. egy régi német folyóiratban (Illustr. Familienbuch. I. 1851, 136—141. lap); némileg eltérőleg s kiczifrázva közli Diem »Illustrirter Führer durch Oedenburg und seine Umgebungen«. (Sopron, 1886), 110—115. lap.

Ama helyen, hol ma a Fertő terül el, hajdan termékeny völgylapály volt, melyen a lányai szépségéről híres Lányvölgy nevű község feküdt. Történt egyizben, hogy a környék földes ura, Giletus fraknói herczeg egyszerű vadászruhájában arra a vidékre tévedt s ott, a vadászat fáradalmait kipihenendő, egy parasztházba tért be. De alig lépett be a házba, mintegy megbűvölve állt meg, mert itt találta Máriát, a falu legszebb lányát, kinek szépségéről az egész vidék csodás dolgokat mesélt. Őt megpillantani s megszeretni egy percz műve volt. A herczeg ezután mind gyakrabban kereste fel Leányvölgyet, annál is inkább, mert a szép leány szivét is megnyerte a délczeg vadász; a szegény leány, nem sejtve hogy kicsoda szivének választottja s nem tudva, hogy annak törvényes neje van, örök hűséget esküdött neki. De a herczegné, ki már rég sejté hogy férje megcsalja, Samut, a herczeg apródját — vadászkirándulásain hű kisérőjét — megvesztegetve tőle a herczeg szerelmi viszonyát megtudta. A herczegné — nem hivén Mária ártatlanságában — boszút forralt férje csábitója ellen s midőn a herczeg kevéssel utóbb háborúba indult, meghitt embereivel s Samuval Leányvölgyön megjelent, Máriát s anyját Ilust megkötöztette s a falu melletti tócsába vettette. Hiába hivatkoztak a leány s anyja ártatlanságukra, a herczegnő által megvesztegetett parasztok ellenök szóltak s a herczegnő boszútervét végrehajtotta. Mária ártatlansága tudatában néma megadással tűrte sorsát, de anyja kétségbeesésében iszonyú átkot szórt a vérengző nőre. »Átok reád, — így kiáltott fel — te boszúvágyó s vérszomjazó nő, ki egyetlen gyermekemet a halálba vitted; átok reátok ti gonosz emberek, kik hitvány pénzért hamis tanúságot tettetek; átok az egész falura, mely ily galád támadást tétlenül nézett végig. Utolsó lélekzetem az Úr átkát kéri rátok, mely titeket érni fog, mielőtt a Nap másodszor leáldozik!« Ezek voltak utolsó szavai. Másnap, midőn a falu népe a szörnyű tett színhelyére kiment, csodálkozva vette észre, hogy a tócsa vize tetemesen megdagadt s azon a két holttest változatlan arczvonásokkal, kötelékeitől megszabadítva imára összefont kezekkel úszott. A falu népe csodának vélve azt, a holttesteket kifogta s nagy ünnepélyességgel temette el. De a tócsa vize folyton nagyobbra nőtt s harmadnap a falu lakosai menekülni voltak kénytelenek; a víz még mindig növekedett mindaddig, míg mai terjedelmét el nem érte. A herczegnőt azonban csakhamar utólérte a sors büntető keze: megőrült; Samu pedig, az áruló, az új tavon csolnakázva, ladikjából kibukott a vízbe s abban lelte halálát. A

herczegre, midőn a háborúból visszatért, csupa szomorú hír várt, de leginkább sujtotta Mária halálának híre, mert érezte, hogy a szegény leányt ő kergette a halálba. Azon a helyen, hol a leány kimult, tiszteletére kolostort építtetett, és ő maga mezitláb Rómába zarándokolt, hogy ott bűnei megbocsátását nyerje. A kolostor Boldogasszony (Frauenkirchen) nevet kapott s mellette épült fel a hasonnevű község, mely ma is létezik (Mosonmegyében); a Leányvölgyről menekült lakosok pedig az új tó északi végén alapítottak községet s azt Neusiedl-nek (Nezsider) nevezték. Ez a Fertő keletkezésének mondája.

A Giletus családról régibb munkákban igen sok olvasható mint Fraknó-vár és a Fertő tó urairól; a Fraknó melletti Rozália kápolna keletkezését is az ő nevéhez fűzi a monda [17] és miként láttuk, a Fertő keletkezését is vele hozza kapcsolatba. Mindezek ellenében kimutatta Szopori Nagy Imre, hogy a Giletus-féle mondáknak semmiféle történelmi alapjuk nincs s hogy itt csak jóval későbbi idők koholmányával van dolgunk [18]. Ugyanigy hitelét vesztette amaz állítás, hogy 1230-ban (mások szerint 1360-ban) a tó partján épült nehány községet, u. m. Feketetó (Schwarzelaken), Jakabfalva (St. Jakob), Fertő (Lachendorf vagy See), Sárvölgye (Kottingsthal, Koththal) és Kendervölgye (Hanfsthal — más források szerint Jókut és Lányvölgye (Mädchenthal) községeket a Fertő hullámai elborították volna, mert azon egy okmány, mely erről szól, Nagy Imre kutatásai alapján a 17-dik századból való hamisítványnak bizonyult. Ezzel szemben azonban kimutatta, hogy a 14-ik század második felében és a 15-dik században csakugyan léteztek a Fertő vidékén helységek és telepek, melyek mai nap már teljesen ismeretlenek; ilyenek voltak Tord vagy Tard, Selegd, Bykifölde, Martonháza, Vitézfölde, Keych, Pósatelek, Urkony (a Hanságban még most is viseli egy halom e nevet) s Lobló (Lobler See Pomogy mellett most is van.) Ugyanilyen volt volt Macskád, melynek nyoma a Rákostól északra levő Katzendorfer Bründl-ban még megmaradt; Moson megyében pedig — Stessel József szerint [19] — Vogeldorf, Leendorf, Michldorf, Mühldorf és Pechlen vagy Furchendorf. A fertőmelléki nép ajkán többféle

[17] Lásd »A Rozália hegység« czímű czikkemet (Földr. Közlemények 1883. évf.) 261. lap.

[18] A Fertő régi áradásai (Századok 1869. évf. 690—708. lap); Sopron multja (Századok 1883. évf.).

[19] A Fertőmelléki elpusztult helységek »Sopron« 1880. évf. 60 szám.

monda él egyes eltünt régi községekről, így a rákosiak véleménye szerint a Heiligenkreutz, Katzendorf és Satz nevű dülőikben a Fertőben elsülyedt községek nevei maradtak fenn; egy másik hagyomány szerint az elpusztult községek tornyainak csúcsai kis vízálláskor a vízből kilátszanak, sőt a széplaki templom harangjáról azt tartja a nép, hogy a Fertőből fogták ki.

Mind ebből kétségtelenül kitűnik, hogy a Fertő alakja s nagysága csakugyan gyakran változott, s nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy már régibb korban is egészen kiszáradt, miként a nép csakugyan hiszi is. Száraz években midőn a víz állása csekély volt, a rusztiak néha átláboltak Illmiczbe; 1270-ben Ottokár a Győrnél állomásozó sereget titkon megakarván támadni, e czélból 40 lovast és 300 gyalogost a befagyott tavon átküldött, de a jég beszakadván, valamennyien a vízbe fulladtak. Nagy Imre szerint a 16. század közepén a tó északi részében nagyon megapadt a víz, s ennek következtében a halászat is nagyon megcsökkent; ez okból 1568-ban egy bizottság megvizsgálta a tavat s azt találta, hogy özvegy Nádasdy Tamásné a Rábcza vizét, mely előbb a Fertőbe ömlött, lefelé eresztette, ami a víz megcsappanását okozta A 18. század elején ismét csökkent s csak 1741-től kezdve nőtt ismét. 1735-ben, midőn a tó be volt fagyva, hosszát és szélességét megmérték, s ez utóbbit Ruszt és Illmicz közt 3830 ölnek (7262 m.) találták, de a következő évben annyira megapadt, hogy 4 ruszti ember Illmiczig átlábolta a vizet, mely ágyékuknál magasabbra nem ért. 1776-ban ismét megmérve a tó szélességét, azt 3338 ölnek (6329 m.) találták.

Igy folyton változott a tó nagysága, s mélysége s cs k azt kell sajnálnunk, hogy ez érdekes jelenségnek nem akadt pontos megfigyelője.

Igen nevezetes és minden tekintetben érdekes tünemény volt a Fertő tó e század beli teljes kiszáradása és vízzel való újabb megtelése.

1855-ben vették észre először, hogy a Fertő vize rendes partjaitól visszahúzodik; eleintén igen lassan, alig néhány hüvelykkel apadt, de azután szemmel láthatólag húzódott beljebb; északi felében már 1866-ban alig volt víz, s ez évi július közepén csakugyan egészen eltünt; a fennmaradt iszap azonban annyira telítve volt vízzel, hogy abban járni igen vaszélyes dolog volt. A tó déli medenczéjében tovább maradt meg a víz, s 1867. tavaszán még mintegy 2 lábnyi mély volt, de ez év nyarán ez is kiapadt s így a Fertő medre teljesen ki volt száradva. 1868-ban is száraz volt

a meder, s ekkor már közlekedés is fejlődött rajta minden irányban; Moson megyéből nem csak a marhát hajtották a tavon keresztül, hanem kocsikkal is jártak át Sopron megyébe. »A víznek gyors elpárolgását — irja gr. Széchenyi Béla[20] — a nap heve és azon körülmény, hogy a még benne lévő csekély víz a szél által a kiszárad részekre söpörtetett, eléggé magyarázza. Esőzés azon években kevés volt, a havazás szintén kevesebb mint más években, azon kevés források s csermelyek, melyek beleszakadnak, mind jelentéktelen tényezők, — tehát magától értetik, hogy nem volt, mi az apadó vizet pótolja; sőt a Rába és Rábcza sem szaporítá kiöntéseivel a tó vizét és épen e körülmények voltak a kiszáradás okai.«

»A víz apadása alkalmával először a nagyobb halak vesztek ki; emlékszem, hogy 1855—1858 ig 20—60 fontos életnélküli halakat láttam, melyeket az északi szelek a partra vetettek; a sekélyes, átmelegedett víz később a kisebb fajtákat is kiölte.«

»Midőn a Fertő 1865. év elejétől kezdve kisebb nagyobb tócsák kivételével egészen kiszáradt, mely utóbbiak 1868-ig szintén kiapadtak, érdekes volt látni, hogy a tómederben lassankint minő vegetatió jön létre. Legelőször egy 1 cm. vastag só-elmálási réteg alakult, mely minden növényzet fejlődését lehetetlenné tette és erős szelek által felkapatva mértföldekre elszóratott; majd záporesők által a nap heve okozta szakadásokba és repedésekbe mosatott, melyeket a nap heve okozott a kiszáradt mederben. Midő a természet egymaga vitte véghez e tisztító működést, először egy 2 láb magas vörös levelű növény ütötte föl fejét, melyet közönségesen Salicorniának szokás nevezni. Ha az ember vastag szárát eltörte, viz bugyogott ki belőle. Körülbelül 2 évvel ezután, midőn a talajvíz sülyedni kezdett, e növény lassanként kiveszett hogy helyet adjon az u. n. savanyú füveknek és a sásnak, míg az egykori parthoz közelebb és magasabban fekvő helyeken vad lóher nőtt. A gondolkodó emberre nézve igen tanulságos volt látni, hogy ily rövid idő alatt a természet mint végzé be a tökélyesítés munkáját.«

A Fertő tavának teljes kiszáradása és a Hanságnak részben való kiszárítása igen érdekes tüneményekkel volt kapcsolatban, melyek a tó medrének viszonyait, nem különben állat- és növényvilágát közelebbről megismertették.

Két magyar-óvári akademiai tanár, Dr. Moser Ignácz és

[20] Id. m. 28—32. lap.

Hecke V. 1865-ben megvizsgálták a tó medrét természattani szempontból és ezeknek 1865. nov. 23. és 1866. febr. 26-áról kelt véleményét Major Pál, mosonmegyei alispán a magy. tud. akadamiával közölte, hol azt Dr. Szabó József ismertette az 1866. máj. 24-iki gyülésen. [21]

A két tanár 1865. szept. 26, okt. 2. és deczember 27—29-én végezte kutatásait a tó medrében; szándékuk volt, mintegy egy mértföldnyire behatolni a tó medrébe, de a nagymennyiségű, még meg nem keményedett iszap részben meghiusította tervüket. Ehhez járult még azon kellemetlenség, hogy a szél felkavarta a nép által »szikpor«-nak (Zickstaub) nevezett sótömegeket, s óriási felhők alakjában messzire elvitte (egészen a Lajta hegységen tulig), ennek pedig úgy a szemre, mint a tüdőre nézve nagyon ártalmas hatása volt. E por a tó medrében képződött sókból állt, melyeket az odavaló nép a sziksóval azonosnak tartott; ily sziksó tényleg kivirágzik a tavat kelet felöl szegélyző, nyáron rendesen kiszáradó tócsákon s a nép ezt összesöpri s a szappanosoknak adja el.

A sólerakodás Bánfalu (Apetlon) és Rákos közt oly nagy volt, hogy amennyire csak látni lehetett, az egész vidék mintha friss hóval lett volna betakarva; lépteik alatt a sókristályok úgy ropogtak, akár a hó.

Ekkor az Alföld bájos természeti tüneménye, a délibáb is mutatkozott. A 2 tanártól néhány száz lépésnyire dolgozó munkások képe óriási nagyságig eltorzitott alakban jelent meg a látóhatáron s a tómeder szélén álló tárgyak gyönyörű szinekben, nagyobbított alakban tüntek fel, de köztük s a 2 tanár közt óriási vizfelület látszott elterülni, mely megközelíthetetlenek gyanánt tüntette fel a parti részleteket.

Moser és Hecke kutatásainak lényege a következökben foglalható össze.

Az iszap felületén képződött sókéreg 84—85% kénsavas nátront és 13—11% konyhasót tartalmaz, a többi szénsavas nátron és kénsavas magnesia. E sólerakodások a víz utolsó maradékaiból kristályodtak ki, de nagyon könnyen szétporladva ama »szikport« képezték, mely az egész vidéknek terhére volt. A sólerakodás oly óriási volt, hogy a legjobb esetben 4, a legrosszabb esetben 18 □ ölnyi területről egy mázsa sót lehetett összeszedni, mely

[21] Dr. Moser Ignác: Der abgetrocknete Boden des Neusiedler Sees (Jahrbuch der k. k. geolog. Reichsanstalt. XVI. Bd. 1866; pag. 338—344).

azonban föld által bemocskolva, kilugozás és elpárításra szorult volna.

Ezenkívül a só az iszap tetején ki is szokott virágozni s ekkor fehér, hajnemű pamatokban jelent meg; e só glaubersót, keserűsót, konyhasót és kevés szódát tartalmazott.

A szél által lerakott futóhomok szintén tartalmazott különböző sókat s rendesen a kénsavas magnesia volt túlnyomó.

A talajvíz, mely 3—30″ mélységben jelentkezett, barnaszínű, alkálikus s szén- könkénegszagú volt. Sótartalma (a fent említett sókból) 0·6%. Úgy a talajvíz, mint a rajta fekvő iszapréteg, melyből az kiszivárgott — kénsavat, chlort és magniumoxydot tartalmazott s ezeknek egymáshoz való aránya az iszapréteg sóiban 3·787 : 1 : 0·265, a talajvízben ellenben 1·530 : 1 : 0·276 volt, amiből kitűnt, hogy az iszap a kénsavas nátront jobban vonzotta, mint a konyhasót és keserűsót; hasonlókép kétakkora mértékben találtattak a kálisók is az iszapban, mint a talajvízben.

A tó kiszáradása után feltárt meder egyes homok- és kavicspadokat s a délkeleti és délnyugati parton előforduló nádasok turfa-rétegjeit kivéve finom iszapból állt, mely nagy vastagságban takarta a tó egész fenekét. Ez iszap felső rétege 0·98—1·25%, a meder déli részében 0·427—1·575% erejéig tartalmazott vízben oldható sókat, s legteteje homokból és mész meg magnesia szénsavas sóiból állott, melyek kis mennyiségben még agyagos substantiát, agyagföldhydrátot, kevés vasoxydhydrátot és vasoxydult tartalmaztak. A homok, mész- és magnesia-carbonátok aránya nagyon változó s a szénsavas sók 30—40, sőt 50%-nyi mennyiségben jelentkeztek. A homok túlnyomóan finom minőségű s csaknem kizárólag quarczból áll, kevés csillámmal. Az említett agyagos alkatrész agyagföld-magnesiasilicatból áll s 8%-ig fordul elő az iszapban; ez okozza, hogy az iszap csak igen lassan szárad s kiszáradva kemény darabokat képez, melyeken a víz csak lassan bir áthatolni.

E vizsgálatok alapján Dr. Moser és Hecke oly véleményt adtak az iszap termőképességére nézve, hogy az szántóföldnek nem alkalmas, inkább erdő- és rétnek való talaj. Tenyésztési kisérletek csekély eredménynyel jártak.

A mélyebb rétegek (egészen 1·3 m. mélységig) alkatrészeikre nézve megegyeztek a felső rétegéivel; durvább homok gyakoribb volt, de a legfinomabb sem hiányzott s a mész és magnesia szénsavas sói 10—50% arányban voltak jelen; agyagtartalmuk csekély (15%) volt.

A kiszáradt tó medrében növényi élet nem volt kifejlődve, de partjain s a szomszédos földeken következő mocsári és sósnövények tenyésztek: Glyceria distans. Schoberia maritima, Salicornia herbacea, Crypsis aculeata, Chenopodium glaucum, Cyperus pannonicus és Aster tripolium; leggyakoribb az öt első faj volt s ezek a tó kiszáradása után annak medrét is ellepték; ezen növények közül a Schoberia maritima tartalmazott legtöbb kénsavat és szénsavat, s Moser állítása szerint e növény hamujának 100 fontjából negyedfél font kénsavas nátront (Glaubersó) és fél font szénsavas nátront (szódát) lehetett volna nyerni. Ezenkivül az alkálisókban dús talaj kiszáradásakor glaubersó, konyhasó, keserűsó és jóval kevesebb szóda a felületen kivirágzott s a parti lakosság azt ipari czélokból részben összesöpörte.

A magyar-óvári tanárokon kívül Dr. Szabó József egyet. tanár is eszközölt kutatásokat a Fertő kiszáradt medrében[22] s hasonló eredményre jutott, mint Moser és Hecke. Egész határozottan állította, hogy a Fertőnek csak külső szegélye, mintegy 60 □ km. térség volna földművelésre alkalmas, míg többi öt hatodrésze — még akkor is, ha a só eltávolíttatnék róla — »merőben használhatatlan, oly beteg talaj, mint az ismert szikföld«.

Ugyanekkor arra nézve is nyilatkozott Dr. Szabó, megmarad-e a a Fertő kiszáradt állapotában; véleménye az volt, hogy »ha az elmult száraz évek cyklusát nedves évek cyklusa váltja fel s a nyugati hegyek vizér-rendszere megtelik, bizton várható, hogy a a Fertőnek is újra megjő a vize«.

A későbbi évek eseményei fényesen igazolták Dr. Szabó József szavait, mert 1869 óta lassanként ismét víz gyűlt a tó medrébe. — Midőn a tó teljesen ki volt száradva, a parti lakosság hozzáfogott a száraz partszegély helyenként termékeny talajának megműveléséhez, sőt mi több egyes házak, majorságok is épültek a mederben, Új-Mexikó névvel, melyeknek szép jövőt igértek; amint utóbb a víz ismét meggyülemlett, a lakosság kénytelen volt új hazáját odahagyni s a megmunkált szántóföldek ismét víz alá merültek. 1874-ben már egy lábnyi magasságban borította a víz a tómeder közepe táját; a következő évben ismét emelkedett a víz s 1876-ban a tó déli felében már előbbi kiterjedését nyerte vissza. Azután csakhamar megtelt éjszaki medenczéje is s ma a tó ismét régi pompájában díszlik, sőt mondhatni: nagyobb mint volt va-

[22] Budapesti Szemle, új folyam V. köt. 229—230. lap.

laha.[23] Medre egészen megtelt vízzel s hullámai Ruszt kapuit mossák. Megfoghatatlan azért, mikép irhatta a soproni kereskedelmi- és iparkamara 1876. évi jelentése, mely 1878-ban jelent meg,[24] hogy »végeltünéséhez közel áll és mint kies rétvölgy (!) nemsokára a rege országába fog tartozni«. — Nem fog az egyhamar a rege országába tartozni, és óhajtanunk is kell, hogy ez soha be ne következzék. Mert a Fertő nemcsak dísze, hanem egyszersmind áldása is a vidéknek, melynek kitünő bortermelése nagyrészt a Fertő befolyásának köszönhető. Nagy vízfelülete ugyanis tetemes befolyást gyakorol az egész Fertőmellék időjárására; mert egyrészt magához vonzza az esőt és előmozdítja a harmatképződést s így a vidék több csapadékban részesül, mint más lapályok, — másrészt pedig a nagy vízfelület szabályozza és csökkenti a hőmérséklet nagy ingadozásait, úgy hogy joggal mondhatni, hogy a tó a vidék éghajlatát egyenletesebbé teszi, enyhíti. Aki valaha Sopronból vagy Kis-Martonból Rusztra ment, észrevehette az égalj ama hirtelen változását, mely e vidékre nézve oly jellemző és fontos. Amint a hegylánczon átkelve, a Fertő felé leereszkedünk, egyszerre meleg légáram tart felénk s a hegyláncz nyugati lejtőit látogató hűvös alpi szelek teljesen elmaradnak. Midőn a fertőmelléki hegyláncz nyugati lejtőin a fagy pusztítja a szőlőket és gyümölcsöket, a Fertőre néző lejtőkön rendesen nyoma sincs a fagynak.

A Fertőmellékre nézve tehát nagy csapás volna, ha keresztül vitetnék ama, már több izben felmerült, bár teljesen czéltalan terv, hogy a Fertő vize lecsapoltassék. Sopron megye gazdasági viszonyai ez által nagyon szenvednének s a vidék bora és gabonája kétségkívül megsínylené e változást. Már a század elején figyelmeztette Bredetzky[25] a nemzetet, valjon a Fertő tervezett kiszárítása nem lesz-e a szőlőmüvelés kárára? Azért bármily kivánatos volna másrészt a Hanság mocsár kiszárítása, az csak oly alakban volna megengedhető, ha e mellett a Fertő tava megmaradhatna. A szóban forgó vidéknek a szabályozás kérdésének csak ez a megoldása válnék hasznára, ellenben a Fertő lecsapolása és ki-

[23] Téves tehát Jausz György állítása, hogy a tó tükre még nem érte el eredeti kiterjedését; sőt ellenkezőleg, az inkább nagyobb mint volt régebben. (Jausz: Mittheilungen über den Neusiedler-See. Zeitschr. für Schul-Geographie. VII. évf. 1886. 145—148. lap.)

[24] I. rész, 2. lap.

[25] Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. I. kötet 1803. 86-ik lap.

szárítása határozottan kárhoztatandó. Kárhoztatandó pedig az eddig említetteken kívül még azért is, mivel amellett, hogy a parti lakosság egyik főkereseti forrásától (a halászat és vadászattól) megfosztatnék, nem nyerne a kiszárított tó medréből úgy szólván semmit. Visontai Kovács László azért sürgeti a tó lecsapolását [26] mert ez által sok földet nyer az ország, melyre adót lehet kivetni és azok az összegek, melyeket a kormány a szabályozásra fordít, rövid idő alatt megtérülnének — adó útján. De ő megfeledkezett arról, hogy a tó medre terméketlen, meddő és így a nyert szárazföld semmikép sem pótolhatná a veszteséget, melyet a lakosság a kiszárítás által szenvedve.

Ugyanez okból Gróf Széchenyi Béla is határozottan fellépett a Fertő kiszárítása ellen, kimutatva hogy a parti lakosság »a Fertőt hasznosnak tartja és fentartani óhajtja.«[27]

Egyébiránt a Fertő és a Hanság lecsapolása már régi idők óta vita tárgya s főleg a Hanság lecsapolására már történtek is kísérletek. Ilyen volt az, hogy 1777—1780 Eszterházáról a Hanságon át Pomogyra nagy töltést (rajta országutat) építettek, hogy ez által a víz betódulását némileg megakadályozzák. Ugyanez évben a m. kir. helytartó tanács Krieger főmérnökkel tervet készíttetett a lecsapolásra vonatkozólag, sőt új térképet is készíttetett a Fertő és Hanság vidékéről.[28] Krieger felvételeiből tisztán kiderült, hogy a Kis-Rába és Rábcza vize a Fertő tavába folyván, azt folyton növeli. A két folyó visszafolyásának pedig 3 főoka van: 1. Mert e folyók medreit nem tisztogatták; 2. mert a halászok a vittnyédi Rába folyását (halászat czéljából) gátakkal elzárták; 3. mert az egyes folyóágak idővel bedugultak s eliszaposodtak. Mugukról a lecsapolási munkálatokról azt írja Kis, hogy egy csatorna 4700° hosszuságban 6312 frt 57 krért a Királytóig elkészült, onnan kezdve a Rábáig még 9200 ölnyi csatorna volt kiépítendő. Az említett csatorna következtében a híres Királytó vize csakugyan lecsapolódott, s belőle, mint »az egész Hanság valóságos anyjából« minden 24 óra alatt félmillió akó víz folyt a csatornába. A tó környéke is járhatóvá lett a marha részére s az egész Hanságban oly hirtelenül apadt a víz, hogy annak úszó földje, amint leüllepedett, nagy sú-

[26] Lásd a Rábaszabályozásról irt czikkeit az »Ellenőr«-ben 1881, júl. közepén és a »Sopron« 1881-iki 55. számában.

[27] Gr. Széchenyi Béla: Még néhány szó a Rábaszabályozásról (»Egyetértés«, 1885. évi 125. sz.)

[28] Kis József, id. m. 361 364. lap.

lyánál fogva maga alól kiszorította a vizet, mely szökőkút alakjában tört magának utat felfelé. E vízműveletek a Rába folyóra nézve is voltak hatással; 1796-ban ugyanis Komáromból Győrig a Dunán és innen a Rábczán fel Bősárkányig 14 darab vonó marhával 12 talp érkezett meg, melyeknek szárazföldön való felhozatalára 100 négylovas szekér is kellet volna. Ma — bár a Hanság jó része még nincs kiszárítva, — a Királytó mint tó már nem létezik. A Hanság végleges lecsapolása több haszonnal járna; igaz ugyan, hogy — Hunfalvy szerint — —[29] a lecsapolt területek igen szárazak és alig terem rajtok valami, nevezetesen a szénatermelés nagyon csökkent. Mindazáltal sikerülne a földet lassanként termővé tenni s az égalj is — tekintve a mocsár veszélyes kigőzölgéseit — nagyon javulna.

III.

És most hagyjuk el magát a Fertőt s vessünk pillantást annak partjaira s főleg azoknak sopronmegyei részére. Már fentebb röviden említém, hogy keleten Mosonmegye rónája csatlakozik hozzá, az a terjedelmes lapály, melynek északnyugoti része párndorfi felföld, keleti része Nyulasok földe (Haideboden) név alatt jeles gabonájáról ismeretes, míg déli része — számtalan kisebb-nagyobb tócsával ellepve s kapcsolatban a Hansággal — nedves mocsaras rétjeivel és turfatelepeivel egészen elütő jellegű. A Fertő keleti partja tehát, bár ez sok tekintetben érdekes és az idegenre nézve is bír bizonyos ingerrel, még sem oly változatos és vonzó, nem oly kedves és barátságos, mint a nyugati part, mely többnyire hegyes-dombos és így tájképi szempontból sokkal érdekesebb és szebb mint a mosoni part. Hosszú hagykoszorú övezi ez oldal felől (nyugaton) a Fertő tavát. Északnyugaton a Lajta-hegység emelkedik, sűrű erdőkkel takart szakadatlan gerinczével, melynek magassága átlag 400 meter; csak jelentéktelen, keskeny völgyek barázdálják a hegységet, melyek csakhamar a tó felé nyílnak. A hegység tövében, annak déli meleg s napos lejtőin gazdag szőlők terülnek el, melyek széles sávként szegélyzik a hegységet, köztük csinos, virágzó községek feküsznek: Széleskút, Feketeváros, Fehéregyháza. A hegység és a tó közt csak 1—2 km. széles, helyenként még keskenyebb parti lapály van, melyen a Sopron-Pozsonyi országút megy végig.

[29] A magy birod term. visz. leirása, II. kötet 604. lap. Hanusz István: Alföldünk belvizei (Földr. közlemények, 1886. évf. 410—411 lap.) czímű czikkében szintén ellene szól a tó és a mocsár lecsapolásának.

De nem lehet szándékom, a Lajta-hegységet itt behatóbban ismertetni; más alkalommal talán bővebben szólhatok róla.

Fehéregyházától délre azonban a hegykoszorú, mely a Fertőt nyugat felől bekeríti, megszakad; mintegy 2 km. széles völgy nyilik itt a Fertőre, melyen egy kis folyócska, a Vulka hömpölyög a tó felé. Kétségtelen, hogy a folyó erővel tört magának útat a hajdan összefüggő hegylánczon át, ezáltal elkülönítve a Lajta-hegységet a Fertőmelléki vagy Ruszti hegylánczról, mely geologiai viszonyaira nézve teljesen megegyezik az előbbivel. Eme Fertőmelléki hegyláncz, vagy jobban mondva dombsor, tehát a Vulka áttörésétől kezdve, azaz Sércz községtől egészen a tó legdélibb széléig kiséri a Fertőt és bár igen alacsony, mindazáltal egy részt termőképességénél, másrészt kőzetkincseinél fogva igen nevezetes és megérdemli, hogy vele tüzetesebben foglalkozzunk.

A nevezett dombsor a Fertő partjával egyközűen csap s így először északról délnek tart s csak a tó délnyugati sarkánál, Balf közelében fordul kelet, illetőleg délkelet felé. Az egész hegyláncz hossza mintegy 30 km., szélessége pedig 3 és 5 km. közt váltakozik. Tengerfeletti magassága igen csekély, legmagasabb csúcsa a Medgyestől nyugatra emelkedő Házhegy (Hausberg) nem magasabb 283 méternél, közepes magassága pedig csak 190 m., úgy hogy a Fertő tükre fölé csak 74 méterrel emelkedik.

Ezen hegyláncz szerkezete, tagosultsága felette egyszerű; keskenységénél fogva az egész csak egy hosszan elnyuló meglehetős széles s lapos gerinczből áll, melyhez számba vehető oldal ágak legfeljebb csak szélesebbre elterülő déli szakaszában csatlakoznak; itt tehát összefüggő, de nem tömeges hegylánczczal van dolgunk, mely csak egy helyen, mintegy közepe táján, a Rákos patak keresztvölgye által van teljesen megszakítva. E völgy a hegylánczot két részre osztja, az északi a Sz.-Margita és Ruszt közti horpadás által ismét két részre válik, míg a délinek azon része mely Balftól kezdve DK. felé vonul egészen Hegykő és Homokig, ahol apró dombok s jelentéktelen földhullámok alakjában megy át a síkságba, tekinthető a hegység külön tagjának, ugy hogy az egész hegylánczot négy részre oszthatjuk fel.

A hegyláncz Sércznél emelkedik fel azon lapályból, melyet a Vulka folyócska alkotott, utat törve a hegységen át a Fertő felé: e lapály t. f. magassága 116—124 m. A hegyláncz egyszerre, hirtelenül emelkedik fel és legészakibb tagjai, minők a Sércz és Oszlop közti Aranyhegy (Goldberg) már 225 m. magasságot érnek el.

Ehhez északról dél felé a következő hegykúpok és magaslatok csatlakoznak, melyek a hegyláncz főgerinczét jelzik: a Seeberg, Steinberg, Silberberg (200 m.), Kogl (224 m.), melynek oldalában van a margitai hires kőbánya: majd a margita-ruszti horpadáson tul a Gasriegl, egy másik Goldberg, a Gizing-Riegel (246 m.)[30], a Hausberg (283 m.), mint az egész hegyláncz legmagasabb pontja, továbbá a Kitzing-Riegel (252 m.) Sägwies-Riegel (234 m.), Schmalz-Berg (219 m.), melyen túl a Rákos völgye az egész hegylánczot megszakítja. Ezen túl ismét magasabbra emelkedik a hegygerincz, melynek főcsúcsai a Gaisberg (208 m.), Platte-Riegl (212 m.), Teichmühl-Riegl (213 m.), Zarhalm-Wald (217 m.), Finkenkogel (Pintytető 260 m.), Steinberg és Neuberg Balf közelében. A hegység ezen déli része jóval szélesebbre terül el mint két északi tagja, és nyúlványai egészen Sopron városáig s a Dudlesz déli végeig húzódnak, hol azok a Soproni hegység végnyulványaival egyesülnek. Balfnál kezdődig a hegyláncz utolsó, déli szakasza, keskeny tagolatlan hegysor, melynek legmagasabb pontja nem haladja meg a 186 métert, és mely északfelé meredekül ereszkedik a Fertő parti lapálya felé, míg délen észrevétlenül megy át az Ikvának (a Fertőénél jóval magasabb) lapályába, annak északi párkányát képezve.

Az egész hegylánczban a Rákos völgyén kívül nincs számbavehető völgy s csak egyes jelentéktelen árkok, minők a Ruszt és Medgyes közti Grund-Graben, a Medgyes melletti Schneider-Graben s néhány apróbb árok barázdálják keleti lejtőjét.

Rendkívüli szépségekkel e hegyláncz nem dicsekszik; az alakok kicsisége jellemzi és valóban en.miniature-hegységnek nevezhetnők el. De azért a Fertőmellékl hegyláncz sincs természeti szépségek híjával és senkisem tagadhatja meg tőle kellemes, barátságos voltát, melynek oly vonzó ereje van mindenkire nézve, aki valaha látta. Bárhonnan tekintsük is a hegylánczot, szőlőivel váltakozó mezői s erdei, a tó csillogó tükre s a partjait ékítő barátságos, tiszta községek oly ensemblet képeznek, melyet megnézni nagyon is érdemes. De magában a hegylánczban is vannak csinos helyek, melyekre szivesen rándulunk ki, ilyen a nyugati tövében fekvő Tómalom és ilyen Balf vidéke is, melynek apró hegyei és szép tölgyeseiben számos csinos helyet találunk.

[30] Ebből indul ki a Nadjezera (218 m.) és az ehhez csatlakozó Wratnik (217 m.) és Königs-Schüssel (212 m.) melyek a hegylánczot a Dudlesz erdővel kapcsolják össze.

Egészben véve a hegyláncz nyugati lejtői jóval meredekebbek s rövidebbek a keletieknél, melyek igen lassan ereszkednek alá a Fertő felé. E kétféle lejtő vegetációja is igen eltérő. A hegylánczot erdők és szőlők borítják és ezek mellett a szántóföldek csak alárendelt szerepet visznek. Nyugati lejtőjét és a főgerincz hátát, mely több helyütt kiterjedt laposokat alkot, erdő, túlnyomóan tölgyes borítja, ellenben egész keleti lejtőjén Sércztől kezdve egészen Bozig szőlők vannak, sőt Ruszt és Sércz közt a nyugati lejtőkön is szőlőt találunk, úgy hogy a hegység északi része csaknem tisztán szőlővel van beültetve. A hegységnek keleti lejtői, melyek enyhén ereszkednek a tó felé és a Nap hevének vannak kitéve, kedvező fekvésüknél és a tó okozta enyhe éghajlatnál fogva kitünően alkalmasak a bortermelésre s ezt már évszázadok óta nagy mértékben űzi a vidék lakossága. Itt teremnek hazánk legfinomabb borai, melyek közül a ruszti méltán örvend világhírnek. Kevésbbé jók a nyugati lejtőn termő borok, mert itt az éghajlat már jóval zordabb és a fagy gyakran okoz károkat A szőlőmüvelés itt a lakosság főfoglalkozása és kereseti forrása és a borkereskedés már régi idők óta igen tetemes. Igen kiterjedtek a Balf melletti szőlők is, melyek nagyobbára Sopron városához tartoznak. Általában véve a Fertőmelléki hegyláncz egyike hazánk legjelesebb bortermő vidékeinek, lehet mondani valóságos borvidék. — A szőlőn kivül kitünő gyümölcs is terem itt, mert az éghajlat a gyümölcstermesztésnek is nagyon kedvez.

Az erdő csak Medgyes és Sopron határában képez nagyobb complexeket, de az erdők közepette sok helyen találunk szántóföldet kisebb-nagyobb tagban, helyenként legelőt is; az egész hegységet kelet felől a szántóföldek keskeny sáva segélyzi, azokon túl pedig többnyire nedves rétek következnek, melyeket gyakran önt el a víz.

Növényterményein kívül a hegyláncz kőzetkincsei is nagyfontosságúak s a lakosok jó része kőbányászattal keresi kenyerét.

A hegyláncz geologiai viszonyai, bár egyszerűek is, mégis nagyon érdekesek és amellett a felhasználható becses kőzeteinél fogva a gyakorlati életre nézve is nagyfontosságúak. Mikép a sopronmegyei hegységeket általában, úgy a fertőmelléki hegylánczot is őskori kristályos kőzetek alkotják, melyekre mint a hegység magjára, fiatal harmadkori üledékek rakodtak. Ama kristályos kőzetek 3 helyen jutnak napvilágra: északon Oszlop és Okka közt, a hegység középső részében Medgyestől nyugatra,

végül a hegység déli szakaszában Balftól északra. A három kibukkanás közül legnagyobb a medgyesi, míg az okkai legkisebb; de kétséget nem szenvedhet, hogy a 3 kristályos sziget egymással összefügg, csakhogy a fiatalabb kőzetek által fedve csak ezen három helyen bukkanik ki. Az itt fellépő kőzetek, melyeket azelőtt (főleg Czjžek állítása szerint[31] gránitnak tartottak, Telegdi Roth Lajos[32] vizsgálatai szerint gneiszövben kiképződött gránitos kiválásnak, tehát gránitgneisznek tekintendők, míg a typikus gránit az egész hegylánczban seholsem fordul elő. A gránitgneiszt amphibolgneisz és csillámgneisz veszi körül, az egész gneiszöv körül pedig DK. felé csillámpala települ, melyben a quarcz néha egész padokat képez. E kőzetek — Roth szerint — gyakran mennek át egymásba s legnagyobb részük az által jött napvilágra, hogy a harmadkori üledékek, melyek azokat eredetileg fedték, később elmosattak.

Eme harmadkori (neogén) képződmények közvetlenül a kristályos alaphegységre települnek, »óriási hézagot jelölve a képletek sorában«. Ezeknek több tagja közül legrégibb itt a mediterrán-emeletbe tartozó lajtamészkő, melyben a mediterrán korszakban létrejött korál-építkezések világos képe áll előttünk, amint azok mai nap is a Csöndes és Indiai Oczeánban mennek végbe. Ez a hegyláncz uralkodó kőzete, mely Soprontól kezdve egészen Oszlop és Okkáig feltalálható. A lajtamészkő itt mint Lithothamnium-mészkő van kiképződve, de egyes helyeken (p. az oszlopi kőbánya mellett) mint valódi korálmész is lép fel; hol keményebb, hol lágyabb minőségű, de a keményebb féleségek a régebbiek; sokszor morzsás lesz s akkor rendesen mészhomokkal lép fel, melybe egészen át is megy; helyenként homokos, márgás mészkő is mutatkozik.

A lajtamészkő faunája a Lithothamniumok, korálok és Pelecypodákon kívül igen gazdag Pecten, Ostrea, Ostrella és Scutella fajokban, azonkívül számtalan Bryozoa és Foraminifera fordul benne elő, melyeknek részletes jegyzékét Wolf közli Sopron geologiai viszonyait tárgyaló munkájában.[33] Igen gyakoriak a hallenyomatok

[31] Geológ. Verhältnisse der Umgebungen von Hainburg, des Leithagebirges und der Ruszter Berge. (Jahrb. der k. k. geol. Reichs-Anstalt. 1852. III. évf., 53. lap.)

[32] A Rákos-Ruszti hegyvonalat és a Lajta-hegység déli részének geologiai vázlata. (Földtani Közlöny, 1879. évf. 89—100 lap.)

[33] Heinr. Wolf: Die Stadt Oedenburg und ihre Umgebung. (Jahrb. der k. k. geol. Reichsanstalt. 1870. XX. kötet, 15—64. lap).

is, főleg a Carcharodon, Oxyrhina, Lamna és Sphyrna fajok fogai, legnevezetesebb azonban egy a szent-margitai kőfejtőben talált delfin-kövület, mely úgy ritkaságánál, mint nagyságánál fogva (hossza 93 cm.) rendkívül becses és nevezetes lelet;[34] jelenleg a m. k. földtani intézet gyűjteményét díszíti. — A lajtamészkő uralkodóan KDK—DKi dűlést mutat, mely az általános DDN—ÉÉKi csapásnak megfelel; rétegei többnyire világosan megkülönböztethetők s menedékes hajlást mutatnak.

A hegység számos kőbányája közül legnevezetesebb a szent-margitai, rákosi és oszlopi; különösen híres a két első, melynek könnyen faragható, szilárd s egyöntetű anyagát évek óta majdnem kizárólag Bécsbe szállítják.

A szent-margitai kőbánya a hegyláncz nyugati lejtőjén van feltárva s közel esik Sz.-Margit községhez. Nemcsak Sopron-megyének, hanem az egész országnak, sőt az egész monarchiának legnevezetesebb s legnagyobb mészkőbányája. Tágas, 19 hold kiterjedésű s körülbelül tojásalakú medenczét vagy katlant képez, melyet 38—40 méter magas mészkőfalak vesznek körül. A kőbánya, bár a rákosinál sokkal nagyobb, tágasságánál fogva mégsem tesz oly meglepő benyomást, mint ez utóbbi; feltünő benne egy óriási kőtuskó, mely — úgy látszik — minden pillanatban leszakadhat a mélységbe. A kőfejtő legfelső rétegei helyenként elmorzsolvák és mészfövénynyé korhadtak; a mélyebb rétegek anyaga eléggé szilárd, de likacsos külseje folytán a kőfaragók homokkőnek nevezik. A kő lágy, de szívós, tompa kongású; igen könnyen megmunkálható, de a levegőn megszilárdul, megkeményedik s mivel kitünő bíróképességű és egyenlő nagy szemekből áll, építkezésekre a legjobb anyag s azért nagyon kedvelik is.[35] E mészkő vastagsága 50—60 m., főleg koczka-alakban fejtik s mivel egyike a legjobb épület- és műköveknek, igen nagy kelete van, főleg Bécsben, melynek monumentális épületei mind margitai (s részben rákosi) kőből épülnek fel. A bányát már ős idők óta fejtik, így a soproni vigyázótorony alsó része, mely a római császárság idejéből való, s a bécsi Sz.-István torony margitai kőből épült; továbbá a bécsi városháza, az igazságügyi palota, az udvari muzeumok, a fogadalmi templom, az operaház, a cs. k. akadémiai gymnasium és a magánpaloták egész sorának építésére a margitai kő használtatott s ugyanilyenből ké-

[34] Földtani Értesítő, 1880. évf., 166. lap.

[35] Telegdi Roth Lajos: Kis-Marton vidéke. (Magyarázatok a magy. kor. országainak földtani térképéhez). Budapest, 1883. 56 lap

szült a semmeringi vasút felépítménye. A bánya herczeg Esterházy tulajdona, kitől a bécsi építőtársaság vette bérbe. Hogy mennyire emelkedett a bányaüzlet az utolsó száz év alatt, az legjobban a bánya után fizetett bérösszegből derül ki; ez összeg ugyanis 1780-ban 113 forint volt, 1801-ben 1000 frt, 1817-ben 2420 frt, 1830-ban 3250 frt, 1838-ban pedig már 7134 frtra rúgott, itt kezdődik a kőbánya fénykora: 1844-ben már 12,000 frtot, 1863-ban 13,600 forintot fizettek érte, 1875 óta pedig az évi bér 17,000 frt. Ugyanily mértékben emelkedett a kő ára is, mert míg 1811-ben egy köbláb margitai kőért 3—7 krt fizettek, ma a közepes minőségű 75—88 kr., a legjobb fajta pedig 93—1.50 krba kerül köblábanként.[36] Jelenleg mintegy 80 munkás dolgozik benne s évi termelése mintegy 15–20,000 köbméter. Legújabban azon híreket terjesztették a kőbányáról, hogy ki van merítve; e hírek teljesen alaptalanok, mert bár eddig már 1.296,000 köbm. anyagot aknáztak ki, még mindig több mint három millió köbméter aknázható ki az anyag legjobb fajtájából. Most az anyag könnyebb s olcsóbb szállítása végett a Győr-Sopron-Ebenfurthi vasút vulka-pordányi állomásáról a margitai bányába szárnyvonalat akarnak építeni, a melynek kétségkívül nagy befolyása leend a bányaüzlet emelkedésére.

Nem kevésbbé nevezetes és híres a rákosi kőbánya, Rákos mezővárostól ÉN.-ra. Az előbbinél kisebb, de sokkal nagyobbszerű és érdekesebb. Külsőleg nem látni a bányából semmit, csak nehány méter magasságra felhányt kőtörmelék vonja magára figyelmünket, melyben szűk nyilást veszünk észre, ez a kőfejtő bejárata. Amint a szűk folyosószerű bejáraton túl vagyunk, meglepetve állunk meg egy nagy katlan előtt, melyet körüskörül függélyes mészkőfalak zárnak el s mely hátra felé mindinkább mélyed. Bal kéz felé három igen nagy koczka alakú üreg, valóságos csarnok van a mészkőbe vájva, melyek közt hatalmas mészkőpilléreket hagytak meg a fedő rétegek támaszára; magasságuk 6—8 m. Hátrafelé kissé tágul, de mélyed a medencze. Ott a mészkő valóságos kapuívezetet képez, melynek hossza 10, magassága 6 m. lehet s szélessége is tetemes. Ezen ívboltozaton túl kisebb kerek teknő van, mely az előbbinél mélyebben fekszik; hátterét 12 m. magas függélyes mészkőfal képezi, ennek legaljában szoba van a mészkőben kivágva, mely — egyszerű felszereléssel — egy munkás

[36] Kiss István: A margitai kő. (Magy. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. XVIII. köt. 1884. 38—61. lap.)

családjának télen-nyáron lakásául szolgál. Ezen kőfejtőben is számos kövületet találni, számos kagylón (Pecten, Ostrea stb.) kívül leggyakoriabbak a czápafélék fogai, melyeket a munkások madarak csőrei, karmai gyanánt árulnak idegeneknek. A rákosi kőbánya is igen régi s már 1628-ban üzemben volt; most a győri püspök tulajdona, ki azt az általános osztrák építőtársaságnak adta bérbe, mely a bányászatot szakszerűen űzi. Mintegy 50 munkás dolgozik benne s évi termelése 10.000 köbméter. Anyagát az utolsó években kizárólag a bécsi új egyetem építésére fordították.

Az oszlopi bánya köve igen kemény, szilárd Lithothamnium mészkő, mely némi átmenetül tekinthető a márvány felé; felül fehéres, lejebb vöröses, legalúl kékes színü; a vörös féleségeket erkélytáblák, lépcsők, pillérek stb. előállítására használják. E bányából került ki a kismartoni várkertben felállított szép obeliszk, úgy szintén használták e mészkövet a bécsi Aspern-híd építéséhez, valamint a sopron-kanizsai vasút építésénél. Az oszlopi kőbánya kemény mészköve felett lágyabb mészkő van, alatta pedig még homoklerakodások fordulnak elő. A bánya herczeg Esterházy tulajdona s a bécsi építő társaság bérli, de jelenleg üzemen kívül van.

Wolf[37] a lajtamészkő faunájából igen érdekes következtetéseket von a vidék egykori égalji viszonyaira; az ugyanis oly égaljt tételez fel, minő jelenleg meleg tartományokban (melyekben korálképződmények előfordulnak), a 32-ik szélességi foktól délre uralkodik. Ily klimatologiai viszonyoknak kellett a mediterrán időben Sopron megyében lenniök, ha csak azt nem akarjuk feltenni, hogy valami golf-áramlat létezett, mely melegebb vizet hozott a 47-ik szélességi fok alá és a tengert ezen parton annyira megmelegítette, hogy ezen tengeri állatok benne megélhettek.

Említést érdemelnek még a kavicslerakodások, melyek a kristályos alaphegység medgyesi részlet ébeu mint kavics és durvaszemű kavicsos homok Rusztig vonulnak; e kavicslerakodás túlnyomólag kristályos kőzeteknek (amphibolgneisz, csillámgneisz, csillámpala, quarcz) hömpölyeiből áll s annak elmállási terményei képezik csaknem kivétel nélkül azon altalajt, melyen a híres ruszti bor terem.

A származát emelet lerakodásainak anyaga mészkonglomerát, mészhomokkő, mészkő és kavics; a Zarhalm erdő északi végén e rétegek anyagában uralkodó a szilárd mészkonglomerát és kavics, mely főleg kékesszürke, finomszerű mészkőgörélyből áll. Wolf szerint itt a tenger a lerakodás idejében igen hányatott volt.

[37] Id m. 39. lap.

A pannoniai rétegek nagyobb részt a hegység nyugati szegélyét képezik és anyagra nézve Okkán kavicsból, Rákoson agyagból állanak.

A diluviális lerakodásoknak nincs nagy kiterjedésük; keskeny szegélyként határolják a ruszti hegylánczot egész kiterjedésében kelet felől és kisérik a régibb képződményeket a hegyláncz északi végéig; Ruszt és Margita közt a már említett horpadást töltik ki; ugyanily képződmények a hegyláncz nyugati tövében is lépnek fel. Az anyag túlnyomó része kavicsos agyag vagy homok, tiszta lösz igen ritka. Jellegök Roth szerint határozottan folyólerakodásokra utal.

Alluvium a Fertő nyugati partját szegélyzi, melyen több helyütt szikföld mutatkozik. E parton iszapos az altalaj, míg a mosonmegyei part homokos és kavicsos. Midőn a tó ki volt száradva, futóhomok borította az Uj-mexikoi puszta tőszomszédságát. A Fertő iszapja homokos, ha vize elpárolog, szikföld válik ki belőle, mely tiszta állapotban sókérget képez; ez 84—85% kénsavas nátront és 11—13% konyhasót tartalmaz; a maradék szénsavas nátron (2—5%). Wolf a széksó mennyiségét is megbecsülte; szerinte a székső maximuma egy négyszög ölre 25 font, minimuma 5 font; ha átlagban 15 fontot veszünk, a Fertő kiszáradt medrének székső tartalma 138.000 mázsát vagyis 77.288.3 métermázsát tesz[38] Megjegyzendő azonban, hogy Wolf itt ellenkezésbe jön Moserrel, ki azt állította hogy a székső csak a tó szegélyén fordul elő. Állítását támogatja azonben Kugler Henrik, ki ekkép nyilatkozik a székső ról[39] »a szél e sóknak roppant nagy mennyiségét felkavarja, mely a környéket mérföldekre borítja és a vegetációnak sajátságos halottias színt ad, miáltal a bortermelés nagyon sokat szenved, úgy hogy a lakosok lassanként szőlőiknek szántóföldekké való átalakítására kényszerülnek.«

Hátra van még, hogy a Fertőmellék folyóvizeiről, vagyis azon vizekről emlékezzem meg, melyek a Fertő tavába ömlenek.

A sopronmegyei hegyek általában vizben nagyon szűkölködnek de aránylag legszegényebb valamennyi közt a fertőmelléki hegyláncz. Ezt csak egy, némileg nevezetesebb patak öntözi s ez a kőhídi ingoványos lapályon eredő Rákos patak; 3 forrásból ered, melyek közül vízben legdúsabb a keleti, vagyis a Sägwiesbrunn. Folyásának iránya délkeleti. A soproni fegyháznál keresztül törte a hegylánczot

[38] Wolf, id. m. 46—47. lap.

[39] Petermann's Mitteilungen, 1867. évf., 391. lap.

és igen csinos völgyben siet a Fertő felé, melyet Rákos község mellett ér el. Hossza 6 km. s minthogy forrása 149 m. magasságban van 1 kmre 5·5 m. esés jut, ami igen sok. Emellett a Rákos patak a Fertő legállandóbb mellékvize, mely soha ki nem szárad, míg a nála sokkal nagyobb Vulka nyáron gyakran oly kevés vizet szállít, hogy a föléje épített malmokat sem birja hajtani

A Vulka a Rozália hegység belsejében több forrásból ered és kilépve a róla nevezett szép lapályra, mindkét oldal felől vesz fel kisebb nagyobb mellékereket, melyek az egész lapályt legyező módjára hálózzák be. Sércznél valamennyi mellékviz közös mederbe jut s az igy gyarapodott folyó északkeleti irányát megtartva töltések közt siet a tó felé. De csakhamar ismét ketté válik s kétágú deltával torkollik a Fertőbe; bármily csekély legyen is a folyó, deltáját folyton növeli s mindinkább beljebb tolja a Fertőbe.

A folyócska vizterülete Sopron megye északi felének nagy részére terjed ki és felmegy egészen a Rozália-hegység gerinczéig. Vizkörnyékének nagyobb része tehát már a czikk keretén kivül esik, de mint a Fertő mellékfolyójáról helyén lesz, hogy róla néhány szóval megemlékezzem.

Maga a folyó egész hossza 37 km. és alsó része, Sércztől kezdve teljesen siksági jellemű. Torkolata 116 méternyire van a tenger szine felett és esése, mely középső folyásában (Borbolyától Sérczig) kilométerenként még 5.11 m. ezen alul már csak 1·52 méterre rúg.

A Vulka vizének legnagyobb mennyisége Meiszner Ernő szerint[40] másodpercenként 31·5 köbméter, a Rákos pataké 5·7, a balfi és bozi folyásoké 3.1 km., úgy hogy a Fertő nyugat felől összesen 40·3 km. vizet kap másodperczenként. Ezzel nem egészen vágnak össze Ujházy Jánosnak a Rábaszabályozást tárgyaló felette érdekes és becses munkája[41] 200-ik lapján közölt amaz adatok, melyekben az említett folyóvizek legnagyobb viztömege az 1833—38. évi mérések szerint 2017 köbláb vagyis 64.5 köbméterre van téve, miből a fentebbi arányszerint a Vulkára mintegy 50 köbméter jutna.

Az Ikva vizének egy része egy ág, illetőleg csatorna által, mely az Endréd és Sarród közti mocsaras területen veszi eredetét, tényleg a Fertőbe jut; és itt meg kell jegyeznem, hogy azelőtt az

[40] A Rábaszabályozó társulat terveinek ismertetése. (Magy. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye XVI. k. 1882 26—49 lap.)

[41] A Rába és a vele vizművileg összefüggő Rábcza Répcze, Kisrábatorok és Marczal szabályozása és csatornázása, továbbá a Hanság és a Fertő lecsapolása. Budapest 1873. (239 lap.)

Ikva vize mind a Fertőbe ömlött. A mult század végén csatornáztatván, a Répczébe vezettetett, melylyel a Harcsás tó körül egyesül. De ha tekintetbe vesszük, hogy az Ikva, Répce és Kis Rába a Rábczába másodperczenként 240 köbmeter (7500 köbláb) vizet szállít melynek nagyrésze, a Fertőt táplálja, úgy könnyen magyarázható meg a Fertő létezése és kiszáradása után újból történt megtelése. Részünkről csakis ennek tulajdonítjuk a Fertő víz bőségét s így nem fogadhatjuk el Moser véleményét [42], ki annak a lehetőségét teszi fel, hogy a tó a fenéken fakadó forrásokból vagy esetleg valamelyik közel eső folyóból nyeri vizét földalatti úton, — ami egyébiránt nem lehetetlen, minthogy a Fertő az egész kis magyar medencze nyugati részének legmélyebb helyén fekszik. Eddig azonban semmisem bizonyít ez állí'ás mellett, hacsak azt a mondát nem akarjuk elfogadni, mely szerint egy a Dunán utazó bodnárlegény bodnársulykát a Dunába ejtette s azt évekkel később a Fertő partján találta meg, ahová az a Duna s Fertő közti földalatti csatornán át jutott.[43] Hogy a Fertő medrében források fakadhatnak, az lehetséges, sőt valószínű, eddig azonban konstatálva nincsenek; maga Moser kutatásai közben nem akadt rájuk, s csak a parti lakosság értesítése szerint szól a tó vízfelületének állítólag magasabb hőmérsékű s soha be nem fagyó helyeiről (»Kochbrunen«), melyek alulról fakadó (melegebb) források következtében képződnének. Moser az ilyképen feltóduló víz mennyiségét egyenlőnek tartja a tó felszini mellékvizeinek vízképességével.

Végül még meg kell említenünk, hogy a Fertőbe ömlő összes patakok vízterülete, vagyis a Fertő (sopronmegyei) vízkörnyéke 834 □ km., a beléje ömlő patakok összes hossza pedig körülbelül 375 km.

A Fertőmelléki hegyláncz *ásványos* forrásokban sem szűkölködik. Általában a hegység tövében több forrás fakad, s ezek közt a nevezetesebbek az ásványos, nevezetesen a kénes források. Ezek a következők:

a sérczi kénesforrás,

a Rákostól délre eső savanyuforrás,

a balfi kénes források.

Ezen források kéntartalma Róth szerint [44] a kristályok palakőzetek eredeti pyrit tartalmára vezethető vissza.

Sérczen a falu szélén egy kénes forrás fakad, melynek vize

[42] Der abgetrocknete Boden des Neusiedler Sees (id. h.), 344. lap.

[43] Kis, id. ért (Rumy, I. k.) 359. lap.

[44] Kismarton környéke, 56. lap.

igen tiszta, kissé zápszagú s savanykás izű, a viz régebben 24–26° R. hőfokú volt, mig most — valószinűleg édes források beszakadása következtében — egészen hideg. A lakosság szereti inni s a marha is nagyon kedveli. A század elején egy orvos itt saját költségén kis fürdőt rendezett be, de ez később egészen tönkre ment s ma a lakosság csak italul használja a forrást.

Rákostól délre a szőlők alján egy forrás fakad mely az 1:75.000 térképen savanyuforrásnak van kitüntetve; a víz azonban — hogyha egyáltalában tartalmaz ásványos alkatrészeket — igen gyönge s izén alig érezni meg a savanyú voltát.

Sokkal fontosabbak a balfi kénes források, melyek már a 16. században ismeretesek voltak s ma is látogatottak; ezekre még később térünk rá, ha a fertőmelléki községeket egyenként fogjuk megemlíteni.

IV.

A Fertő vidékének története visszanyúlik egészen ama praehistorikus korig, melyről semmiféle irodalmi emlék nem szól s melyről csak az emberi kézművesség s ipar produktumainak ránk maradt emlékei tanuskodnak. Gróf Széchenyi Béla 1874 iki leletei bebizonyították, hogy a Fertő vidéke sőt maga a Fertő is már az újabb (neolithikus) kőkorszakban lakva volt s a tó medréből kikerült kő és agyagtárgyak tanuságot tesznek róla, hogy ama kor lakói nem álltak a művelődés legalacsonyabb fokán. Hogy a Fertő vidéke már e történelem előtti időben népes s lakott volt arról még ezen kivül számos más adat is tesz bizonyságot; így valószínű, hogy ama régi temető, melyet Bubics Ede 1842-ben Sarrodtól északra a Fertő vize alatt fedezett fel, még a praehistorikus korból való, s ugyanazon vagy igen régi korból valók a császár-kőbányai, nyulasi és somorjai ősi temetők, a széplaki és széleskúti pogányvár, az alsó-ilmiczi silexlelet és a pomogyi tumulus[45]. Mindez mutatja, hogy már a kőkorbeli ember is felfogta és méltányolta a Fertőmellék kedvező fekvését s előnyös viszonyait s hogy ez a legrégibb kortól kezdve egészen napjainkig folyton sűrűn népesített s jól művelt vidék volt. A történelmi időben a rómaiak alatt említtetik gyakran, kiknek Mutenum nevű jelentékeny városa a tó környékén (némelyek szerint Feketeváros táján) feküdt; a nevezett község táján csakugyan igen gyakoriak a római emlékek s kétségtelen, hogy a Fertő mentében ment a rómaiak egyik nevezetes országútja. A népván-

[45] Römer: Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. 101, 157 és 186 lap. — Ortvay, id. m. I. k 308. lap.

dorlás idején e vidék is sok viszontagságon ment keresztül s sokat szenvedett a háboruk alatt; a 8. és 9. században az avarok laktak a Fertő táján, a magyar honfoglalás után pedig Zsolt alatt 944-ben, majd utóbb 1073-ban besnyők telepedtek le partjai mellett. Ez utóbbiakról számos okmány emlékszik meg, mely egyszersmind azt is tanúsítja, hogy nemcsak ama korban, de még később a 14. században is a Fertőmellék sokkal magyarabb volt, mint ma; ezt bizonyítják többek közt a nagyszámú magyar helynevek, minők Szil (a mai Ruszt), Rákos, Macskakő, Chakan (a mai Fehéregyháza) stb. Később azonban a vidék teljesen elnémetesedett s ma nyugati, északi és keleti partja teljesen német s csak déli partján van néhány magyar község.[46]

A Fertő partjain számos község fekszik, különösen nyugati partján, mely igen sűrűn van népesítve; keleti partján jóval kevesebb község épült, mert ott a Fertőzúg tócsáit, pocsolyáit s a Hanság ingoványát találjuk, melyek helységek keletkezésére nem voltak kedvezők. A tó sopronmegyei partján északról délfelé haladva következő községek feküsznek:

A község neve	Lakóinak száma				1830—1880-ig növekvés apadás százalékokban	
	1830[47]	1850[48]	1869	1880		
Széleskút ...	1340	1300	1364	1338	—	0·1
Feketeváros .	1452	1400	1734	1683	15·9	—
Fehéregyháza	1554	1500	1649	1576	1·4	—
Okka.....	1296	1200	1313	1425	9·9	—
Ruszt	1190	1200	1324	1403	15·2	—
Medgyes	790	800	1004	1187	50·3	—
Rákos	1256	1350	1864	2080	65·6	—
Balf.....	750	800	726	820	9·3	—
Boz	392	430	374	415	5·8	—
Kis Czenk ..	270	310	347	399	47·8	—
Nagy-Czenk .	875	920	1426	1522	73·9	—
Hidegség ...	449	438	480	518	15·4	—
Homok	364	450	489	522	43·4	—
Hegykő	678	700	979	1079	59·1	—
Sarród	610	690	703	710	16·4	—
összesen	13,266	13,488	15,776	16,677	25·7	—

[46] Sopron megye nyugati részének történelmét rövid egybeállításban közölte Jausz György: Die Hienzen in Westungarn című czikkében (a müncheni Allgem. Zeitg. 1886. évf. 241. számában).

[47] Fényes: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományok mostani állapotja. Pest, 1836.

[48] Fényes: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.

A község neve	Lélek-szám 1880	Ezek közül		Róm. kath.	Ág. evang
		magyar	német		
Széleskút	1338	15	1258	1309	3
Feketeváros	1683	29	1588	1654	1
Fehéregyháza	1576	44	1471	1568	—
Okka	1425	32	1337	1412	—
Ruszt	1403	71	1248	812	574
Medgyes	1187	17	1119	260	922
Rákos	2080	97	1900	2070	1
Balf	820	12	768	177	629
Boz	415	19	377	412	1
Kis-Czenk	399	354	23	397	2
Nagy-Czenk	1522	1259	182	1499	9
Hidegség	518	497	6	518	—
Homok	522	507	—	520	—
Hegykő	1079	1014	15	1060	2
Sarród	710	684	1	698	2
összesen	16,677	4651	11,293	14,366	2146

E kimutatásokból kitűnik, hogy a Fertőmellék népessége kedvező arányban emelkedik s főleg Nagy-Czenk, Rákos, Hegykő, Medgyes, Kis-Czenk és Homok lakossága tetemesen szaporodott; annál szomorúbb, hogy a Fertő északnyugati partján fekvő 3 nagy község lakossága a Mosonmegyéből átharapódzott kivándorlási mánia következtében az utolsó évtizedben jelentékenyen csökkent. A Fertő mentében fekvő 15 község közül 6 magyar, 9 német; kettő túlnyomóan ág. evang. hitvallású, 1 vegyes, a többi tiszta római katholikus.

Az említett községek közül itt főleg hármat kell megemlítenünk: Ruszt városát, Balfot és Czenket.

Ruszt híres város, Magyarország legkisebb sz. k. (most rendezett tanácsú) városa; a Fertő nyugati partjának körülbelül közepén fekszik s fekvése igen csinos. Régi város, már 1861-ben emeltetett sz. k. várossá, hajdan kétség kívül sokkal magyarabb volt, mint ma, mert 14-ik századbeli okmányokban Zeel, Zyl (azaz Szil) név alatt fordul elő, mely egyértelmű a német Rust, Ruster (= szilfa) szóval. A város régies külsejű, fallal van körülvéve, mely 1614-ből való s habár sajátszerű két tornyú régi kapui ma már nem léteznek, még nagyon magán viseli az őszerűség jellemvonásait. De külső szépségek hiányát pótolja lakosainak jószívűsége és kedélyessége, mely épp oly híres mint a ruszti bor. Már 1819-ben

írta Rusztról Magda Pál[49]: »Nem vagy testvéreid közt legutolsó, mert belőled támadtak Silesiában és Német Országban Utz s több más fejedelmi versszerzők, minekutána a Parnassusod tövében lévő Hypocrene forrásodból ittanak . . . . . a versszerzők szülője vagy.« Vályi András[50] pedig a város egészséges égalját emeli ki, felemlítve hogy az 1713-iki pestis-járvány alkalmával a soproniak ide költöztek »hogy magokat és élteket megmenthessék.«

Ruszt lakóinak főfoglalkozása már ős idők óta a szőlőművelés és bortermelés; a városnak erdeje, rétje s legelője igen kevés, csak szántóföldje és szőlője kiterjedtebb. A szőlőkben csak a legjelesebb szőlőfajokat kultiválják, mert a rusztiak — miként Fényes Elek már 1842-ben igen helyesen megjegyezte — »a minéműséget a mennyiséggel fel nem cserélik«[51] s a szőlőművelésre, a szüretre igen nagy gondot fordítanak; innen van, hogy a ruszti bor régi hírét fenntartotta s joggal tartozik a tokaji és ménesi bor után Magyarországnak legjelesebbjei közé. Az uralkodó szőlőfaj itt az u. n. fagyos (Zapfner), melyből a híres ruszti aszú készül. E szőlőfajt Fényes a következőkép írja le[52]: »Levele háromszegletes, olyan széles amint hosszú, nagyobb szembetűnő berovátkolás nélkül és alúl oly borzas, hogy finom keresztereit, alig lehet észrevenni; fája kemény s bütykei közel vannak egymáshoz; fürtje nagy és hosszúkás, aranyszínű nagy szemekkel, melyek meleg őszszel fekete foltosak; ize édes s kellemetesen ingerlő. Egyébiránt éppen nem egy a hegyaljai furminttal. Ezen szőlőfaj után jönnek: a gohér, sárfejér, görög, fejér és kecskecsecsű, Reifler, Zierstandler, zöld muskatály stb.« Ruszton tehát igen jeles, de aránylag nem sok bor terem; 1876-ban a bortermelés 8000 Hectolitert tett. A borkivitel az utolsó időben valamivel csökkent. Megemlítendő, hogy a Fertővidék egyike hazánk ama kevés bortermelő vidékeinek melyek a phylloxerától még teljesen meg vannak óva.

A szőlőn kívül egyéb jó gyümölcse is van Rusztnak, különösen jó cseresznye, meggy, baraczk, dió stb.

Ruszt ezenkívül arról is híres, hogy egyike az ország legműveltebb városainak; iskolái igen jók s így az olvasni-s írni nem-

[49] Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leirása 338. lap

[50] Magyarországnak leirása. Budán 1796. III kötet, 218. lap

[51] Magyarország statistikája I. kötet 139. lap.

[52] Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben Pesten 1836. I. kötet 247 lap.

tudók száma igen csekély; e tekintetben a nyugot-magyarországi városok egymással versenyeznek.

Ruszt emelkedésének főeszköze volna a vasut. Egy vasút, mely Sopront Pozsonnyal összekötné, áldása volna az egész Fertővidéknek, melynek csak vasutra van szüksége, hogy terményeit piaczra vihesse. Amíg az nem létesül, addig a Fertőmellék nagyobb lendületet nem vehet — s félő hogy a tespedés, melybe a vidék közlekedő eszköz hiányában jut, még soká fog tartani.

Ruszt városától délre 5 kmnyi távolságban Medgyes (Mörbisch) község fekszik; nem nagy község, de igen tiszta és szép, házai kivétel nélkül igen csinosak s oldalaikat díszítő oszlopos bejárójukkal igen barátságos külsejüek. Bora szintén igen jó. A község már a 13. században létezett s 1385-ben került Mária királyné adományából Sopron város birtokába, de lakói 1598-ban Sopron ellen fellázadtak. Eme lázadás egy »Memorabilien der evang. Gemeinde zu Mörbisch« czímű kéziratban, mely a medgyesi evang. paplakban őriztetik, következőkép van leírva: [53]

»Im Jahre 1598 sind die Bauern in Mörbisch rebellisch geworden. Georg Seyfried Freyherr von Kollonitsch, Hauptmann zu Eisenstadt (Kis-Marton) schrieb an den Registrator einen Brief, worinn er ihn bat: fleiszig im Archiv nachzusehen, wie und was Gestalt das Dorf Mörbisch zu Zeiten an die Stadt Oedenburg gekommen sei; mit dem Bedeuten, er hätte selbst schon an alle Kanzleyen des Hofs wegen dieser Sache geschrieben; zugleich versprach der Hauptmaun dem Registrator der Ungarischen Kammer Canzley, für seine Mühe etwas Stattliches zu schenken; wenn er etwas gewiszes deszgleichen finden würde. Der Herr Hauptmann sagt auch, dasz die Mörbischer gar oft heimlich gebeten hätten, sie von der Stadt Oedenburg, die ihnen viel Leides anthäte freyzumachen: da sie zur Stadt Oedenburg nur Pfandschilling wären. Man durchsuchte fast alle Kanzleyen zu Hof, und fand doch nichts, und die Mörbischer haben auf Antrieb des Hauptmanns gar viel mit Reisen und Geschenken verzehrt aber nichts ausgerichtet. Obigen Brief des Hauptmanns hat der Registrator dem Marx Fauth und Gregor Arnoldt Rathsverwandten, die auf dem Landtag zu Preszburg abgeschickt waren, vorgelesen; diese entdeckten den ganzen Handel einem Ehrs-Rath, darauf ist der Bürgermeister mit etlichen Rathsverwandten und Bürgern auf Mörbisch, haben sie

[53] A kéziratot ft. Petz Gusztáv evang. lelkész szivességéből közölhetem.

überfallen, in ihren Briefen nachgesucht und sie gefänglich eingezogen. Der Rechtsstreit ist vor Preszburg und Tyrnau vor den 3 Gesandtschaften also geschlichtet worden, dasz die Mörbischer mit Leib und Gut der Stadt verfallen sind. Auf Fürbitte hat ihnen der Rath das Leben geschenkt; sechse der Vornehmsten sollten am Pranger gestäupt werden, der Staupbesen war schon angesteckt, sie sind jedoch begnadigt, jedoch um 100 Thaler und mehr nach Verdienst bestraft und von Haus und Hof gesprochen worden. Der Gemeind Pöbel ist an Hab und Gut gestraft worden. Als der mörbischer Richter Veitel Freund gefragt ward, warum sie eine andre Obrigkeit gesucht hätten, gab er Einen ganzen Rath zur Antwort: Es wäre besser vier Herrn haben als 14.«

Medgyestől délre, a soproni útat szegélyző domb oldalában egy nevezetes régiséget fedeztek fel, mely a maga nemében páratlan az országban: a medgyesi Mithras-barlang. Eme hires barlangszentélyt Storno Ferencz, a jeles archeologus és műépítész fedezte fel 1865-ben egy kirándulása alkalmával, a midőn is egy törmelékkel borított kiálló szikla felső részén féldomborművű faragványt vett észre s egy művészileg faragott kőtuskóra akadt. Lassanként kibontakozott az egész barlang, melyben sok ékszert talált. A barlang hátfalát harmadfél méter hosszú s másfél méter magas szép féldomborműi díszíti, mely Mithrast és jelvényeit ábrázolja, alúl eme felírással:

Fecit Inpendio Suo;

a kifaragott kövön pedig, mely valószinüleg sírfedőül szolgál következő szavak olvashatók:

Deo Invicto Mitre . . . . . VL. Saturnius Ex Voto Posuit.

Mindakettőn Mithras alakja van ábrázolva, amint a bikát leöli, két oldalt a világosság géniusai: jobbról Phosphorus magasra emelt fáklyával, bal felől Hesperus lefelé fordított fáklyával; ezenkívül látható az eb, mely a bika vérét nyalja s alúl a kigyó. Mithras alakja művészileg van faragva, csak a személyek s állatok vonásai vannak kissé elmosódva, egyébként mind jól felismerhetők, sőt még az eredeti festés nyomai is mutatkoznak. Úgy a dombormű, mint a barlang alakja kétségtelenné teszi, hogy az Mithrasnak szentelt oltár volt. A Mithras-tisztelet a római legiókban nagyon el volt terjedve s hiveit külső szertartásos oldala által nyerte főleg, mely titokzatos voltánál fogva nagy hatással s ingerrel bírhatott a harczosokra. A medgyesi Mithras-barlangban talált ingó tárgyak a győri püspök kastélyában őriztetnek; azok közt két oltár is van,

melyek Caracalla császár utáni időből, tehát a 3-ik század elejéről valók s így valószinü, hogy az egész Mithraeum a római császárság utolsó idejében keletkezett. Nevezetes itt az, hogy a barlang hátfalát a természetes sziklafal képezi, mit másutt eddig még nem észleltek. Mindennél fogva a medgyesi Mithras-barlang egyike hazánk legnevezetesebb régiségeinek.[54]

Medgyestől délre a Rákos patak völgyében Rákos (Kroisbach) község fekszik; csinos, népes mezőváros 2080 lakossal (1870: 1864), kik mind németek. A község a Rákos patak mentét szegélyző keskeny hegyfokon fekszik, mely éjszakról dél felé gyorsan aláereszkedik, úgy hogy a község főutczája éjszak felé tetemesen emelkedik. Közepe táján áll a róm. kath. templom, déli végén pedig Dr. Zalka János győri püspök emeletes nyaraló kastélya, melyet szép nagy kert vesz körül.

A Rákos csinos völgyén felfelé haladva, csakhamar elérjük ama hullámos lapályt, melyen a kitünő karban lévő pozsonyi országút megy végig. Ahol ez a patakot áthídalja, ott egy hatalmas épület áll, mely már távolról leköti figyelmünket: ez a soproni kir. országos fegyintézet, melyet folyó (1886) év őszén adtak át a használatnak. E helyen azelőtt Offermann Tivadar és Carstanjen Gusztáv urak nagy (u. n. kőhidi) répaczukorgyára állott, mely 400 450 munkást foglalkoztatott s a vidék egyik legfontosabb ipartelepe volt. Üzeme igen élénk volt; miként ez a következő adatokból kitünik:

	a feldolgozott répa mennyisége métermázsákban	fizetett adó
1857	41.712	
1858	85.143	
1859	111.227	
1860	78.177	
1861	55.132	
1862	51.381	
1863	59.154	41.448 frt. 36 kr.
1864	32.851	24.434 » 24 »
1865	72.137	52.744 » 62 »
1871	64.260	62.995 »
1874	26.533	27.126 » 97 »
1876	33.554	29.871 »

[54] Magyarország és a nagy világ. VIII évf (1872), 31. szám. Latkóczy Mihály: A napisten oltáránál. (Pesti Hirlap, 1885. 231. sz.)

	a feldolgozot répa mennyisége métermázsákban	fizetett adó
1877	46.612	36.837 frt.
1878	92.642	67.629 »
1879	129.685	94.670 »
1880	158.697	115.849 »

Minthogy azonban a czukorgyár vidékén a répát nem művelték nagy mértékben s igy azt messzebb vidékekről kellett odaszállítani, ami a czukor előállítását tetemesen megdrágította, a gyártulajdonosok 1881-ben beszüntették a munkát a kőhídi czukorgyárban s egy új gyárat a Rábaközben, tehát dús répaföldön Petőháza mellett építettek fel; a gyár ott fokozott mértékben dolgozik s igy a kőhídi czukorgyár átköltözése csak Sopron városát sujtotta, mely vámjövedelméből sokat veszített.

A kőhídi gyár üresen álló nagy épületeit s a hozzátartozó 11 hold földet az állam igen jutányos áron (29.000 frton) megvette s országos fegyházzá alakította át.[55] Eme, a tudomány legújabb vívmányai szerint s a törvény követelményeinek megfelelőleg felépült fegyház, mely 686 magánzárkát foglal magában, hazánk legnagyobb ilynemű javító intézetének mondatik, s kétségkivöl a legpazarabb berendezésű, mert csak a pazar jelzőt használhatjuk ott, hol villanyos világítás, forró vízfűtés, kitünő szellőzés, nagyszerű főző készülékek, zuhanyok stb. alkalmaztatnak fegyenczek részére. Az intézet személyzete 14 tisztből (köztük 4 tanító, 3 pap, 1 orvos) s 70 őrből áll: igazgatója Balkay István, előbb a nagyenyedi fegyintézet igazgatója.

Ha útunkat a Fertő partján dél felé folytatjuk, Rákostól egy órai gyaloglás után néhány halászgunyhót érünk el, melyek mellett csárda, vendéglő és fürdőház van. A soproniak ide szoktak a Fertőre kirándulni s nemcsak a fürdőt használják nagyban, de újabb idő ota a csónakázó sportnak is hódolnak. Különösen vasárnaponként nagy itt az élénkség s örölnünk kell, hogy Sopron lakossága végre kezdi értéke szerint megbecsülni a Fertő tavát.

A halászgunyhókhoz (mert e név alatt ismeretes eme soproni Fertő-fürdő) közel fekszik Balf (Wolfs) falu; tiszta német község 820 lakossal. Maga a község jó régi s már 1278-iki oklevelekben említtetik[56], akkor a Csák nemzetzég tulajdonát ké-

[55] Németh Ferencz: A soproni kir. orsz. fegyintézet (»Sopron,« 1886. évf 76. sz.)

[56] Paur Iván: Balf, a »Sopron« 1878. évf. 41. számában.

pezte de 1325-ben I. Károly király Sopron városának adományozta hű szolgálata fejében jutalmául. A balfi fürdő is igen régi s ez meg is látszik rajta. A fürdő a falu déli végén fekszik s főépületei a régi fürdőház s a vendéglő; mindkettő még 1772—3. épült; a fürdőházhoz, melynek belső berendezése nagyon kezdetleges, csinos árnyas park csatlakozik; ebben van a gyógyító kénforrások egyike, míg a másik a községtől éjszakra fakad; ez utóbbit a falu s a környék lakossága előszeretettel issza. Mind a két forrás hidrothion tartalmú s vegyi alkotására nézve megegyezik a Bécs melletti badeni ásványvizzel, miért is hasonló bajokban sikerrel használják. Csak az a baj, hogy a forrás nem szolgáltat elegendő vizet. A falun kivüli forrás hőfoka 13·7° C; fajsúlya 1·002; a fürdőház melletti hőmérséklete 16.2° C; fajsúlya 1·001 s ezt használják fürdőnek. A 2 forrást Würtzler Vilmos gyógyszerész elemezte s e szerint alkatrészeik a következők: [57]

1 polgári fontban van:	a falún kívüli forrásban	a fürdőház melletti forrásban
konyhasó	1·5600	0·8640
kénsavas nátron	0·7000	0·4899
» timföld	0·0667	—
chlorcalcium	0·2560	—
chlormagnesium	0·2240	0·0959
szénsavas nátron	—	3·5496
» magnesium	1·0800	1·1840
» mészoxyd	2·0688	4·2560
kovaföld	0 0800	0·3200
veszteség	0·4845	0·4406
összesen:	6·5200	11·2000 szemer.
szénsav 100 köbhüvelyk vízben	—	3·6757 □″
hidrothion	0·5088	0·0536

A vizet csúzos és köszvényes bajokban s hasonló betegségekben nagy sikerrel használják s főleg a vidék lakossága nagy számmal látogatja a fürdőt, a magyar elem itt már túlnyomó, minthogy Balfon túl már magyar községek vannak.

Balfon kényelem dolgában igen sok a kívánni való s a fürdő tulajdonosa, Sopron városa eddig vajmi keveset tett eme jótékony hatású fürdő emelése körül. A fürdő már a 16-ik században isme-

[57] Török: A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Pest 1848. 140—141. lap.

retes volt s tudjuk, hogy Nádasdy Tamás özvegye Anna több ízben többek közt 1566-ban) kereste fel, 1619 nyarán pedig Bakács (Sándor keszthelyi kapitány tartózkodott ott nejével és családjával, — sőt a régi időben (1656) orvos, illetve gyógykovács volt a fürdőben, míg ma a vendégek orvost, nélkülözni kénytelenek. Ma a fürdővendégek rendelkezésére 18 lakószoba s 14 fürdőszoba áll

Balf környéke igen csinos; bár hegyei alacsonyak, mégis meglepő szép kép tárul fel onnan szemeink előtt: a Fertő csillogó víztükre, Mosonmegye rónája s a Rábaköz, az eszterházi nagy kastélylyal s számtalan helységével mélyen bevésődik emlékezetünkbe s aki még nem látta a Fertőt, az nehezen fog e helytől megválni.

Említendő még, hogy Balfon is előfordul az a csiga (Congeria triangularis), melyet a Balaton partján k e c s k e k ö r ö m név alatt kiki ismer. S így a Fertő e tekintetben sem marad el a Balaton mögött.

Balftól félóránnyira, délkeleti irányban B o z (Holling) falucska fekszik, mely felett a domb tetején kis oszlopcsarnok áll eme felirattal: »Josepho Austriaco, Palatino Hungariae.«

E helyet gyakran kereste fel József nádor, midőn 1801-ben hosszabb ideig Sopronban tartózkodott s ennek emlékére építtette gróf Széchenyi Ferencz a diszes gloriettet, melyből az egész tavat s Sopron, Moson, Győr és Vas megyék nagy részét pillantjuk meg.

Boz felett alig negydórányi távolságban kis ligetben vadászlak s kápolna (hajdan remetelak),[58] mellette pedig nagyszerű síremlék áll, melytől gyönyörű hársfasor visz délnek, Czenk felé. A legnagyobb magyar fiának, gróf Széchenyi Bélának ifjú szép neje, Erdődy Hanna grófnő alussza itt örök álmát. Sírját gyönyörű emlék dísziti, hatalmas sarkophag piros gránitból, bronz-domborművekkel, melyek Kundtmann Károly bécsi művész munkái. Szebb nyughelyet az ifjú grófnő alig választhatott volna; a gyönyörű fasor, melynek 200 éves hársfái a Széchenyi-család legfényesebb korát látták, egyenesen gróf Széchenyi Béla kisczenki kastélyába vezet s ennek ablakaiból végig látni a fasoron egészen a mauzoleumig. S innen ismét a Fertőre esik tekintetünk, melynek habjai a közeli partot mossák. Ez volt a boldogult grófnő kedves helye és — mintha csak sejtette volna, hogy élte oly rövid leszen — gyakran említé, hogy nem a czenki sötét sírboltban, hanem itt a természet szabad ölén óhajt pihenni.

A fasor végén áll a kisczenki kastély, a gróf Széchenyi család

[58] Paur Iván: A kisczenki remete. (Emlékkönyv a m. tört. társ. Sopronban való időzése alkalmából, 27 – 32. lap.)

ősi laka, jelenleg gróf Széchenyi Béla tulajdona s lakhelye. Külseje után alig hinnők, hogy ez a hazai történetünkben oly dicső szerepet vitt Széchenyi család ősi fészke. Nem pazar fény jellemzi e kastélyt, — egyszerű igénytelen emeletes épület, mely legfeljebb szép fekvése által tűnik ki, — de a belsejében rejlő tudományos kincsek, a gr. Széchenyi Béla keletázsiai utazásából hozott gyüjtemények, a gazdag könyvtár tanusítják, hogy itt Magyarország egyik legtudománykedvelőbb mágnásának lakában vagyunk.

A kastélyt gyönyörű park veszi körül. Az Ikva folyócskán túl terül el Nagy-Czenk mezőváros. Népes község 1522, túlnyomóan magyar lakossal. Egyike a megye legvirágzóbb községeinek, fejlett iparral s mezőgazdasággal. Ipartelepei közül a gazdasági gépgyár, mely harangokat, szivatyúkat, kútműveket gépalkatrészeket készít, továbbá a nagy czukorgyár említendő, mely egy részvénytársulat tulajdona s hazánk különböző részeibe, úgyszintén Horvátországba, az osztrák tartományokba, Olasz-, Török- és Görögországba, sőt Egyptomba, Syriába és Perzsiába is szállítja kitünő gyártmányait. Üzletének kiterjedése a következő adatokból tünik ki:

	feldolgozott répamennyiség métermázsákban	fizetett adó
1857	29.369	
1858	41.068	
1859	97.713	
1860	85.635	
1861	85.164	
1862	56.915	
1863	115.559	82.634 frt 12 kr.
1864	69.283	50.723 » 55 »
1865	134.111	98.065 » 3 »
1871	105.105	82.493 »
1874	73.522	58.165 »
1876	63.423	52.677 »
1877	75.148	57.689 »
1878	119.614	87.318 »
1879	200.770	146.562 » 67 kr.
1880	162.739	118.799 »

A gyárban átlag 250—275 férfi és 300 nő dolgozik s az Magyarország legnagyobb czukorgyárainak egyike.

Hajdan a selyemtenyésztés is nagyon virágzott itt, mióta gróf Széchenyi István Czenk határában 60,000 darab szederfát ültetett,

ma azonban ez iparág parlagon hever a csak s legújabb időben vett némi lendületet.

Nagy-Czenk igen tiszta, csinos, élénk városka; öröm nézni lakóinak jólétét, mely szép s rendesen épített házaikban is nyer kifejezést. Eme csinos házakhoz igen jól illik Czenk remek temploma, melyet gróf Széchenyi István özvegye 1863-ban építtetett; szép, nemes egyszerüségben, renaissance stilben épült, külseje egyszerü, de megnyerő, s karcsú tornyánál fogva már messziről felismerhető. Belsejének legszebb dísze a nagyszerü oltárkép, melyet Blaas Károly művészi ecsetje festett; a kép a térdelő Sz. István királyt ábrázolja, amint a kis Jézus gyermeket karján tartó Szűz Máriától a koronát átveszi. Felette a Széchenyiek jelmondása olvasható: »Si Deus pro nobis, quis contra nos?«

A templom mellett van a temető s ebben a Széchenyi család sírboltja; a keresztalakban ültetett szép hársfasorok közepén áll a régi dór ízlésben épített sírbolt, melynek földfölötti része kis kápolnát képez; innen vezet le a lépcső magába a sírboltba; a lépcső felett eme jelentős mondás olvasható, mely mindennek mulandóságát hirteti.

»Voltunk mint ti, Lesztek mint mi: Por és hamu.«

A sírboltban nyugosznak a Széchenyi család hírneves ősei s itt őrzik azok ereklyéit is; ott látjuk többek közt Széchenyi Pál kalocsai érsek koporsóját, — Széchenyi anyjának (Széchenyi Zsigmond nejének) urnában őrzött szivét s egy üvegszekrényben ama ruhákat, melyeket gróf Széchenyi István halála napján viselt s még számos más ereklyét a család egyes tagjaitól. Körüskörül márványtáblák vannak a falba illesztve, melyeken az elhúnytak nevei olvashatók. Ezek egyikén e szavak olvashatók:

Gróf Széchenyi István
született 1791. szept. 21.
meghalt 1860. április 8.

Egyszerü márványlap, rajta néhány koszorú jelöli a helyet, hol a »legnagyobb magyar« örök álmát alussza. Huszonhat éve, hogy drága hantjai ott porlanak, ahová — mint Magyarország Mekkájába — minden igaz hazafinak kötelessége volna elzarándokolni, hogy sírján a kegyelet adóját lerójja. De bár ő már nincs az élők között: emléke tovább él s a kisczenki kastélyban rejlő tudományos kincsek igazolják, hogy ott ma is gróf Széchenyi István fenkölt, magasztos szelleme honol.

Dr. Thirring Gusztáv.

A német geographusok VI. nagygyűlése

Drezdában 1886. április 28., 29. és 30-án.

Már harmadízben volt szerencsém a német geographusok nagygyűlésén társaságunkat képviselni s így elég alkalmam volt ezen gyűlések fejlődését szemügygyel kisérni. A drezdai gyűlés az eddigiek közt határozottan a leggyöngébben látogatott, de egyúttal a legnyugodtabb is volt. A tagok nem voltak sem nagyon sok felolvasás, sem pedig kirándulások s összejövetelek által zaklatva s így elég idő maradt a tanácskozásokra, az egymás iránt érdeklődő szakférfiak találkozására és a földrajzi kiállítás tanulmányozására. A résztvevők száma a 300-at csak kevéssel haladta ugyanis meg, de a földrajzi írók és kiadók ezért elégségesen voltak képviselve. Jelen volt Dr. Brockhaus Lipcséből, Coordes Kasselből, Dr. Credner Lipcséből, Dr. Danckelmann Berlinből, Debes Gothából, Egli tanár Zürichből, Francois Berlinből, Habenicht és Hassenstein Gothából, Kirchhoff Halleből, Matzat Weilburgból, Moser Henrik Bernből, Neumayer Hamburgból, Palacky Prágából, Pertes Gothából, Dr. Petri St.-Gallenből, br. Richthofen Lipcséből, Dr. Ruge Drezdából, Supan Gothából, Dr. Wagner Göttingából, Woeikof tanár St. Pétervárról. Erősen volt képviselve a szászországi kormány, ministerek és tanácsosok által s a katonai főtiszti kar; magát a várost pedig Dr. Stübel főpolgármester képviselte.

A földrajzi társaságok közül képviselve voltak az amsterdami, a budapesti, a bécsi, a bukaresti, a berni, a st.-galleni, a neuenburgi, a st.pétervári s ezeken kívül a németországiak majdnem valamennyien.

Legnagyobb számban jelentek meg a tagok az április 28-án d. e. 10 órakor a polytechnikum dísztermében Dr. Stübel főpolgármester által megnyitott első ülésen, melyen Ő Felsége a szász király is György kir. herczeggel és fényes kiséretével mindvégig jelen volt.

Ez alkalommal az első előadó Francois hadnagy volt, ki is terjedelmesen ismertette azon utazását, melyet mint a Wissmann-féle expeditió tagja a Közép-Kongó és a Kuanza közt fekvő még rövid idő előtt ismeretlen vidékeken tett. Francois ezen utazásának főeredménye az volt, hogy a Kongó néhány mellékfolyójának, nevezetesen a Kasszai és a Csuapa földrajzi fekvése meghatároztatott. Az előadó szerint ezen vidék az unalmasságig egyhangú s mocsáros völgyekkel van átszeldelve, melyekben igen nagy mennyiségű hu-

musz van lerakódva. A folyók esése általában igen nagy, de azért hajózhatók. A növényzet búja és egyenletes, az őserdőkben igen gyakori a pálma és a pandanusz; a Csuapa folyó mentén pedig a Kopálfa. Az állatvilág itt igen sok fajjal van képviselve. A vizi ló, az elefánt és az antilópe igen gyakori. A folyókban sok krokodil és temérdek hal van. Az itt lakó négerek termetre nézve igen kicsinyek (1·3 m.), leginkább földmíveléssel és halászattal foglalkoznak s agyagból és fából igen ügyesen készítik el különböző eszközeiket. Igen kedvelik a piperét s ebből kifolyólag általánosan alkalmazzák a tetovirozást, mi soknál a ruházatot pótolja.

A Kongó medenczéjének kihasználhatóságát illetőleg Francois azt mondja, hogy a 20,000 □ mértföldnyi területen, melyen 50 millió ember lakik, bizonyára fognak az európaiak annyit találni, hogy minden fáradozásuk bőségesen lesz megjutalmazva. Legbecsesebb termékek gyanánt az elefántcsontot, a gummit, a kopált, az ébenfát és a pálmaolajat említé föl. A klima nagy elővigyázatra int; naponként $4^1/_2$ órán át azonban az európaiak is dolgozhatnak még a legforróbb napokon is; t. i. reggel fél 6-tól 8-ig és délután 5-től fél 7-ig.

Miután az előadó a 4500 km.-re rugó utazása közben felmerült többrendbeli élményeit elősorolta, azon véleményének kifejezésével fejezte be előadását, hogy a Kongó-vasutat nem akkor kell majd építeni, ha a Kongó vidéke európaiakkal már benépesedett, hanem most, hogy általa a benépesítés előmozdíttassék.

A második előadó Dr. Naumann E. volt, ki alaposan ismertette Japán geologiai felvételét. Naumann 1874-ben hivatott meg ezen munkálat vezetésére Tokio-ba. Itt azonban 4 évig kellett előbb a japániak közül munkatársakat nevelnie, mi nagy nehézséggel járt azoknak igen csekély és hiányos előkészültségük miatt. Csak ezután kezdhette meg az ország topographiai és geologiai felvételét, mi 5 évig tartott; de ezen idő alatt sem volt képes oly alapos dolgozatot előállítani, hogy az minden igénynek megfelelne. Lehetetlenné tette ezt azon ellenállás is, melyet a nép részéről tapasztalt. Még ezen felül az is sajnos, hogy a kormány ezen munkálatokat csak japán nyelven teszi közzé, melyet az európaiak nem értenek.

A délutáni ülésen Matzat és Richthofen tartottak előadást.

Az első előadó a rajzolás alkalmazásáról szólt a földrajz tanításánál s a hallgatóságot megismertette azon módszerrel, melyet ezen tárgy tanításánál ő követ. A tárgyhoz többen hozzászóltak s

mindnyájan azon véleményben voltak, hogy legczélszerűbb a földrajzot kész térképről tanítani s nem kell a tárgyat különféle mellékkövetelések által nehezíteni.

A hamburgi nagygyűlésen egy bizottság küldetett ki a földrajzi repertorium ügyében s ezen bizottság részéről tett jelentést br. Richthofen, előadván, hogy ily Repertorium kiadását Supan tanár vette kezébe s Gothában Justus Perthesnél már tényleg megjelenik; mire Supannak ezen irányban kifejtett munkásságáért elismerés és köszönet szavaztatik.

A nagygyűlés második napján Dr. Leipold értekezett a tenger színének a partok melletti emelkedéséről. Buvárkodása abban központosúl, hogy az ingakisérleteket mindíg a higany barometrummal kell ellenőrizni; mivel az ingakisérletek jelentékeny és ellentmondó eltéréseket mutatnak. Iparkodott továbbá kimutatni, hogy ha niveaukülönbségek egyáltalában léteznek, azok csak sokkal csekélyebbek lehetnek, mint a milyeneknek azok a Fischer-féle törvény alkalmazása által mutatkoznak. Az utóbbi esetben ugyanis a pontos fokméréseknél a niveau-különbségekre rá kellett volna jönni; már pedig az orosz fokmérés alkalmával a Fekete tenger, a Keleti tenger és az Északi jeges tenger színe majdnem teljesen megegyező magasságúnak találtatott. A Közép tengernek körülbelül 70 cm. csekélyebb magasságát, a rajta észlelhető aránytalan nagy elpárolgásból lehet megmagyarázni. Az értekezés után következett vita alkalmával Dr. Neumayer felszólalása folytán kitűnt, hogy előadó Helmertnek »Theorien der höheren Geodesie« című munkáját nem vette eléggé figyelembe; pedig ezen mű már annak idején kimutatta, hogy az ingával tett régibb észleleteket miféle correctiók alkalmazása mellett lehet csak az újabb vizsgálatokkal összehasonlítani.

Dr. Leipold után Dr. Hahn königsbergi tanár értekezete a tengerpart fejlődése és felosztásáról a közlekedési földrajz szempontjából. Értekező felhívja a geographusokat, hogy a tengerpartokat tűzetesen tanulmányozzák s a helyszínén állapítsák meg, hogy a part miképen keletkezett, miféle erők működtek közre alakításán s hogy annak miféle befolyása van a forgalomra és a megnépesedésre? Gazdag anyag van ezen irányban már összegyűjtve a tengerészeti térképekben, mely még csak igen hiányosan van feldolgozva. Ajánlja továbbá értekező, hogy a tengerpartokon figyelő állomások létesíttessenek, melyek a tengerpart folytonos átalakulását s az azt előidéző természeti erőket folytonosan tanulmányozzák. Előadása közben fölemlíté Dr. Hahn azt is, hogy eddigelé a ten-

gerpart kulturértékének megalapításánál a geographusok nagy előszeretettel azon arányt használták, mely a partvonal hossza és a terület nagysága közt mutatkozik. Ezen arány azonban az újabb kutatások nyomán teljesen értéktelen s a tengerpart kulturértékének megállapítására sokkal alkalmasabbak az úgynevezett isochronvonalak, vagyis azon vonalak, melyek azon pontokat kötik össze, melyekről a tengerpart egyazon időben érhető el.

A harmadik nap délelőtti ülésén Dr. Lehmann (Berlin) meleg szavakban ecsetelte Kant földrajzi munkálatainak jelentőségét. Kantot eddig ezen irányban nem nagyon méltányolták, mivel alapul physikai földrajzát vették, melyre nézve most már ki van mutatva, hogy azt Kant neve alatt, de tudta nélkül nyereség vágyból jellemtelen emberek adták ki, azon időben, midőn már a nagy szellem homályosodni kezdett.

Ezután Egli zürichi tanár beszélt röviden a helynevek ismertetésének történetéről, 1600-tól 1840-ig csak 270 idevágó mű jelent meg, míg 1340—1870-ig ezen szám 740-el szaporodott. Az uolsó évt izedek alatt azonban ezen szám is emelkedett, úgy hogy ma körülbelül 1100 oly munkát ismerünk, melyek helynevek ismertetésével foglalkoznak. Az angolok és a francziák voltak a tudománynak ezen irányban első fejlesztői, ezeket a németek csak a 30 éves háború után kezdették követni, kiknél már Leibnitz kimondotta azt, hogy minden helynévnek van értelme. A legutolsók voltak a szlávok, kiknél a helyevek magyarázata körül Palacky és Safariknak van legtöbb érdeme.

A harmadik előadó ez alkalommal szintén svájczi volt és pedig Dr. Petri (Bern), előadásának czíme »Die Erschliessung Sibiriens« volt. — Dr. Petri Sziberia feltárását rendkivül fontosnak tartja úgy a tudományra, valamint a világgazdaságra nézve. Igen nagynak jelzi azon feladatot, melyet a földrajznak Sziberiában még meg kell oldania. Az $188^3/_4$-ben megjelent aránylag igen jó katonai térképről látjuk, hogy Sziberia orographiája még nagyon homályos, a magasság mérések száma igen csekély. Sziberia értékes adatokat rejt magában a gletserképződés és a tengermaradványok magyarázatára vonatkozólag. A klimatologusok is nagy kérdésekkel állanak itt szemben a terület nagymérvű egyformasága miatt. Az ottani élő világ is rendkívül érdekes az európaival való rokonsága miatt s érdekes összehasonlításokra ad alkalmat

Sokat igér az ottani emberek tanulmányozása is. Bő zsákmányra számíthat ott úgy az archeologus és az antropologus. Ta-

lálunk ott vadászó, halászó és földmivelő népeket, melyek a nagy távolságok miatt az oroszok által még nincsenek nagyon befolyásolva. Tanulságos volna az anthropologusra nézve azon összehasonlítás is, melyet a sziberiai és a hasonló égalji viszonyok közt lehetne tenni; de kiválóan érdekes annak tanulmányozása, hogy miképen áll a dolog az Európában lakó és az innen Sziberiába bevándorlott oroszokkal, kik közt a Wagner-féle emigracció törvény értelmében némi ellentétek már bizonyosan kifejlődtek, körülbelül olyformán, mint a yankék és angolok között. A századokon át űzött rablógazdálkodás daczára Sziberia bundás állataiban, aranyában, szenében. termékeny földeiben, temérdek természeti kincset bir, melyek az országnak szebb jövőt biztosítanak. Ezekhez járul kedvező fekvése a Csendes oczeán mellett, Japán és China közelsége és azon körülmény, hogy a közlekedési vonalak létesítése semmiféle akadályokba sem ütközik s hogy csatornák is könnyen létesíthetők. A jobb állapotok megteremtésére azonban szükséges az önkormányzat, esküdtszékek felállítása, a deportatio megszűntetése stb.

A felolvasás után a tárgynak igen érdekes megbeszélése következett, mely alkalommal Woehikof szt.-pétervári tanár azon nézetének adott kifejezést, hogy a csatornák helyett, melyek az év nagy részében be volnának fagyva s így használhatlanok lennének, előnyösebb volna vasutakról gondoskodni. Egy keskenyvágányú vasút Tomszk és Irkuczk között már épül is. Wagner tanár pedig sajnálattal említi fel, hogy az oroszországi tudományos közlemények csak orosz nyelven közöltetnek s így azok a nyugat tudósai előtt ismeretlenek maradnak.

Ezekben volt szerencsém jelezni azon tudományos kérdéseket, melyek a német geographusok VI. nagygyűlésén az előadások és megbeszélések tárgyát képezték. S ha tekintetbe vesszük ezen kérdések fontosságát s azon alaposságot, melylyel azok tárgyaltattak, továbbá azon körülményt, hogy a helyi bizottság buzgólkodása folytán a nagygyűlés alkalmából a polytechnikum tágas termeiben gazdag földrajzi kiállítás is volt rendezve, határozottan constatálhatjuk, hogy ezen nagygyűlés is sokat tett a földrajzi ismeretek terjesztésére s a földrajzi tudomány színvonalának emelésére. Újabb bizonysága ez azon nagy szorgalomnak, melylyel Németországban a földrajz műveltetik.

Berecz Antal.

Afrika kikutatása.*

A Nilus vidéke. A tulajdonképi Egyptomból csak Schweinfurth leírása érdemel említést, a ki az arabiai sivatag Porphyrhegyét s az innét a Niluson Quenneh-be a Verestengeren pedig Myos Hormosba vezető amaz egykori szállító utakat ismerteti, a melyek a gazdag kőbányák kizsákmányolása czéljából voltak forgalomban. Ezen leírások a nagyérdekü »Naturwissenschaftlichen Beiträgen zur Geographie« von O. Schneider czímü szakfolyóiratban jelentek meg Drezdában.

Az egyptomi Szudánban lefolyt harczi események egyrészt alkalmat nyujtottak az ezen vidékre vonatkozó statisztikai és topographiai adatok egybegyüjtésére és kritikai megrostálására, a mi legteljesebben és legpraktikusabban egybegyüjtve megjelent Londonban az »on the Egyptian provinces of the Sudan, Red Sea and Equator compiled by the intelligence branch of the war office« jelentésében; másrészt pedig ugyanezen harczi eseményeknek köszönhető némely, már régibb felvételeknek és útleirásoknak közététele, milyenek pl. Speke és Grant felvételei Berber és Korosko között 1863-ból, továbbá J. Zurbuchen jelentése egy körútjáról, a melyet Chartumból kiindulva Obeid-en át El Faser-be és Dara érintésével vissza Obeid-be tett.

Az egyptom-abessziniai határvidéken Barka és Chor-el-Gas között mozognak F. L. James vadászkirándulásai és J. Menges utazásai. Ezek felvételei alapján lehetségessé vált végre egész közép részében meghatározni azon utat, a mely Mareb vagy Chor-el-Gas és Kassala közt ez ideig csak helyenkint volt ismeretes. Végül ezek által nyertünk bővebb tudósításokat a csak nehezen megközelíthető basé néptörzsről is.

J. v. Müller báró Masszauaból kiindulva beutazta Habab és Beni Amer tartományokat.

* Közleményeink e. i. VI. füzetéb-n a »Kongó vidékéről« szóló czikk áttekinthetően tárgyalja azon működéseket és vállalkozásokat, melyek Közép-Afrika kikutatása és az európai kultura bevitele czéljából az utóbbi években ott Európa különböző népei által kezdeményeztettek s részben keresztül is vitettek. Hogy azonban t. olvasóink tudomást vegyenek mind azon működésről, melyet európai kutatók az utóbbi években egész Afrikában végeztek, szükségesnek tartottuk, mintegy az említett czikk kiegészítéseül, a Geogr. Jahrbuch utolsó kötetéből az ezen tárgyakra vonatkozó részt közölni.

A part síkján a hegy lába hosszában vonult végig, éjszak felé egész Woad Gan-ig s azután részben ugyanazon utakon, mint Munzinger 1871-ben a Falkat völgyén fölfelé s a Quaihat szorosan át Ainsabba-ig s ezen fel Senhit (Keren)-ig, a honnét már ismert utakon Kassalá-ba és az Atbará-ra jutott. Kár, hogy az érdekes naplót nem támogatja térkép, részben azonban pótolhatja ezt Munzinger térképe.

Sajnálni lehet, hogy az egyptomi tisztek által Resid-pasa vezetése alatt készült kartographiai munkálatok, a melyekről v. Müller megemlékszik, s a melyek az egyptomi Szudán és Abesszinia közt végig futó egész határvonalra vonatkoznak Masszaua-tól egész Atbara-ig – eddigelé közzé nem tétettek és valószínüleg közzététetni sohasem is fognak.

A felső Bahr-el-Ghasal felvételét a Marno által eszközölt alsó vidék felvételének a folytatása képen — Lupton fejezte be.

A Bahr Ghasal vidékének e tevékeny kormányzója nem csak folyóit vette fel pontosabban, hanem az eladdig még ismeretlen vidéknek nyugati határát is jelentékenyen kiterjesztette. Körülbelől az é. sz. 7°-a alatt közel a 23-ik hosszúsági fokig hatolt előre, s a termékeny sürün lakott és jól mívelt vidéken egész sorát lépte át a déli irányban folyó ama vizeknek, a melyek a Uellé-be szakadnak, s a mely a Mbomú val való egyesülése után Kuta nevet vesz fel. Ugyanazon folyó ez, a melyről már Nachtigall, Vadaiban tartózkodása alkalmával homályos tudósításokat nyert, s melyet később Petermann tévesen a Kongó-val azonosított. Lupton értesítése szerint a Kuta Barusso-nál 3–4 km. széles.

F. Bohndorff utazásáról emlékezetből írt tudósítást tett közzé, a melyből kitűnik, hogy körülbelül a szélesség 7-ik foka alatt meglehetős messze haladt nyugatra a Dar Banda és Dar Nunga táján.

Több jelentés érkezett Dr. W. Junkertől is, kit a szudáni zavarok már ötödik éve tartanak fogva; ezek között legkimerítőbb az, mely a Uelle déli részén tett utazására vonatkozik. Továbbá azonban az is hallatszik, hogy ezen utazó 1882 közepén egy alig észrevehető mocsáros vízválasztón át a Uelle-től a már jelentékeny Nékopo folyóhoz jutott, mely körülbelül az é. sz. 2° alatt keletről jő a szóban forgó helyen délnyugatra kanyarodik. Junker ezt Stanley Aruvimi folyójával azonosnak tartja.

Innét éjszaknyugatra utazott Semio fejedelemhez, körülbelül az é. sz. $6^1/_2{}^0$ Mbomutól éjszakra, a mely itt nyugatra a Uelle-Mákua felé foly. E vidék népességét éjszakra az A.-Sandeh (Nyam-nyam),

délre pedig a Mangbattu törzs képezi, melyek többszörösen beleékelődnek egymásba úgy azonban, hogy a Sandeh-k a Mangbattukat mindjobban délre és délnyugatra szorítják; törpe Akká-k is többszörösen fordulnak elő, de csak szétszórtan egyes telepeken.

Az 1883. évi okt. 1-ről kelt utolsó rövid értesítések szerint Junker igen érdekes utat tett meg Semiotól kiindulva nyugatra és délnyugatra, miközben a Uelle-t — melynek a Sári rendszerhez tartozósága felett most már kételkedni alig lehet — még két mélyebben fekvő ponton elérte. A legutolsó hirek szerint Junker 1884. augusztus havában Ladó-ban tartózkodott dr. Emin Beinél, Casati kapitány társaságában, a ki a Mangbattu-k (Schweinfurth-nál: Mombuttu) országában a Uelle-től délre több érdekes utazást tett, a melyek részben szintén fel vannak véve Junker-nak imént említett térképébe, ebből azonban még ez ideig kevés jutott nyilvánosságra.

Az egyenlítő alatti tartományok derék kormányzója Dr. Emin Bei, kinek jólétéről a hosszú ideig tartott közlekedési zavarok miatt csak az imént említett tudósítás hozta ismét az első hírt, még két útjáról küldött jelentést.

Az elsőnek kiinduló pontja Ladó volt a Mudirieh Rohl-on át éjszaknyugatra egész Lang állomásig Abreal-kerületben, a Roah-folyó mellékén, s oda utaztában az Aji (Jeï) folyót éjszakibb részén lépte át, mint a mennyire eddig ismeretes volt. Visszafelé is iparkodott pótolni ama hiányokat, melyeket a már előtte itt járt Petherick, Schweinfurth, Junker és Felkin tudósításaira nézve szükségesnek tartott, s e végből számos magasságmérést tett. Második útja alkalmával a Nilust Beddén hagyta el az é. szél. 4° 35′ alatt s e hegyes vidéken délnyugati irányban hatolt át egész — már Junker által is érintett — Dzsanda (Ganda) állomásig, a mely Jeï forrásvidékén van 1170 m. magasságban a tenger színe felett az é. szél. $3^1/_2{}^0$-a alatt.

Innét az éjsz. nyugatra fekvő Kabajendi felé vette útját, majd az ettől nyugatra eső Anseas falun át egész Ombaba-ig nyomult előre a k. h. 29° 23′ mire aztán éjszak felé tartó kanyarulattal Ladó-ba tért vissza. Az előttünk fekvő magasságmérések összessége világosan láttatja, mily szabályosan lejtőzik e vidék magassága az é. sz. 4-ik fokának mintegy 800 m. magasságától egész a 7-ik fok 450 m-nyi magasságáig. Nagyfontosságu Dr. Emin Bei-nek azon utja, a mely a Nilust Vaddai-nál (é. sz. 2° 45′) hagyja el és nyugatra Kibbin át a Kibali folyó mentében Kubi jelé Mangbattu országba vezet.

Éjszaki vidék. Defournoux Marokkón éjszaknyugatról délkeleti irányban Feztől Figig felé áthatolt és az algeriai Szaharán

keresztül Tebessza érintésével Kairuanba (Tiflisz) érkezett, Foucauld pedig szintén befejezte e tartomány átkutatását.

Ez utóbbi Fezből kiindulva meglátogatta előbb Theszát (Taza) és a Feztől délre fekvő Szefrut és innét indult déli nagy útjára. Tadla tartomány kikutatása után tovább folytatta utját dél-nyugati irányban, átkelt a Marokko fővárosától keletre fekvő hirneves Glauiszoroson keresztül a nagy Atlaszon s innét az Agni szoroson át a kis Atlaszon. Huzamosabb ideig tartózkodott Tisszint Tatta és Akka nagy oazisokban, melyek ez ideig teljesen ismeretlenek voltak. Majd egész a Wed Drâ-ig vivő kirándulás után az Iberkak szoroson másodizben is átkelt az Anti-Atlaszon, s Iszaffen, Il-Ilala és Agadir érintésével Mogadorba érkezett. Utját vissza felé Agadirból Parudant on és Iglin át fel a Wed-Szûsz-nak vette, aztán az Anti-Atlasz Azrar-szorosán keresztül ismét Tisszinbe jutott, honnét Tazenachton át, a Wed-Drâ-t Mezghitanál keresztezvén, éjszakkeleti irányban Dadesz érintésével a Wed-Ziz-ben (Rohlfs szerint Szisz) fekvő Tiallalinba ment s innét már a Rohlfs által is megtett úton, a Nezala (Naszla) melletti Atlasz-szoroson át a Wed-Mulujába jutott, mely utját Residá-ig folytatta, hogy aztán Udsdá-n keresztül Oranba térjen vissza. Csillagászati helymeghatározásokat, magasságméréseket és utfelvételeket nagy számmal tett, de ezek meg nyilvánosságra nem kerültek.

Fölötte kalandos utat tett még össze-vissza Schaudt Jakab, Szlából kiindulva Thezá-n és Debdu-n át Udsda-ba, innét dél felé Figig oazisba, majd Tafilet felé az Atlaszon keresztül Odadba (Rohlfs szerint Uttad) s végül a Muluja melletti El Gszabi-ba. Jegyzeteit azonban, melyek különben tudományos becsüek nem voltak, összes vagyonával együtt elrabolták tőle, s igy élményeit csak emlékezetből irta meg. Tudósításai sok érdekeset tartalmaznak, különösen az ország társadalmi viszonyaira nézve.

Algeriának behatóbb kutatásait nagymértékben előmozdítják úgy nyilvános vállalatok, mint egyesek munkái; a kutatásokeredményeinek terjesztésében nagy érdemet szereznek maguknak egyebek közt különösen azon földrajzi egyesületek, a melyek ujabban több algeriai városban keletkeztek.

Algeriának táborkari felvétele gyorsan halad, s eredményének közzététele 1 : 50,000 mérték szerint F. Perrier ezredes vezetése alatt már megkezdődött. Ugyanezen vezetés mellett halad tovább Tunisz felvétele és térképének közrebocsátása is 1 : 200,000 mérték szerint.

A francziák occupátiója különben már archeologiai felfede-

zések terén is nevezetes eredményeket vont maga után. J. Partsch az ujabb megfigyelések és régibb irók adatainak gondos egybevetéséből arra a meggyőződésre jutott, hogy Tunisznak éjszaki és éjszakkeleti partján a történelmi korban semmiféle emelkedés sem történt, és hogy a part szegélynek a tuniszi öbölben való fejlődése és előrehatolása a Mecserda folyó iszapolásának tulajdonítható.

A kyrenäi part két irányban szolgált botanikai kutatás tárgyául, nyugoti részét Benghaszi környékén G. Ruhner tanulmányozta, keleti vidékét pedig Tobruk táján G. Schweinfurth kereste fel, ki itt a kyrenäi és egyptomi flora közt való átmenetet tette megfigyelése tárgyává.

H. Duveyrier kiválóan alapos tanulmányában a Sznusszi-szektát ismerteti. Ezek el vannak terjedve közép Marokko-tól Mezopotamiáig, délre pedig egész a Tsad tóig. Legszámosabb hivői vannak Barka-ban, Fesszan-ban, Kufrá-ban és Tabu-ban.

Sierra Leone-part és Szenegambia. Angol hadi operatiók és rá következett annexiók lehetővé tették, hogy a Sherboro szigete és a Liberia éjszaknyugati határai közt elterülő partvidéket közelebbről megismerhessük.

Timméné-t, Sierra Leone hátsó részét, különösen pedig a Rokelle folyó mentén egész odáig, a hol a folyó a hegyes vidéket elhagyja, E. Vohsen kutatta ki azon czélból, hogy a folyón megzavart kereskedelmi forgalmat ismét helyreállítsa; a mi sikerült is neki.

Dr. Bayol utját Boké-ból a Rio Nuñez mellékén Timbo-ba s innét Medine-be, a Szenegal mellett, most tüzetesebben megismertették. Az őt követő Bounnaud-Troupel Rio Pongo-tól a Fattala völgyén fölfelé tartott útját azonban, mely a teljesen ismeretlen Szutu-vidéken vezetett keresztül — sajnálatunkra fel nem jegyezte.

A Rio Grand alsó folyásáról és Gebaról C Doelter adott értesítést uti leirásában.

A francziák folyton működnek, hogy magukat a Szenegal felső vidékén nagykiterjedésű birtokaikban megerősítsék.

Borgnis-Desbordes ezredes Bamako-ban telepedett meg és egy váracsot épített.

A Nigeren rövid idő óta egy gőzhajó uszkál, a folyamrohanatokon a nevezett helyen alúl szerencsésen áthaladt és lefelé 70 km.-nyire jutott egész Kulikoro-ig A Szenegal-vasutnak egy része Médine-től Bafulabé-ig már forgalomban van.

A felső Szenegal mellékén ez ideig felvett geologiai munkálatokról J. Fieux ad értesítést; a nagy katonai expeditió astronomiai

és hypsometrikai kutatásainak eredményeit pedig de Lannoy de Bissy kapitány tette közzé, valamint fellelhetők ezek a nevezett expeditió összes működését feltüntető hivatalos műben a »Senegal et Niger«-ben.

Többféle leginkább politikai okokból tett utazások közreműködése által a szomszédterületeket illető ismereteink szintén gyarapodtak.

A fáradhatatlan Dr. Bayol 1883 tavaszán tett előnyomulást Bamako ból; éjszaki s utóbb éjszakkeleti irányban áthatolt Beledugu-n egész Murdia-ig, s a franczia védőuraságot keleten Szegala-ig, — Szego-tól éjszakra — terjesztette ki.

Dr. Colin Falémé-t, a Szenegal balparti mellékfolyóját kutatta tovább felfelé, s a közte és Bafulabé közt elterülő gazdag aranytartalmú vidéket franczia védelem alá helyezte.

Lenoir a Casamance melléki Szedhiu-állomástól éjszakkeletre utazott a Firdu vidékén keresztül a Gambia jobb partja hosszában s aztán Uli-n és Bondu-n át Médinebe tért.

Guinea-part, Benue-vidék. A Kamerun vidékén Rogozinszki és Tomczek a Mungo folyamot kissé tovább követték éjszakra, mint Comber, s közben Balombiba-Mbu nevű kis tóra akadtak.

A német védőuraságnak a Kamerun folyó Aestuariumára való kiterjesztése számos publicatiót vont maga után, melyek részint régibb eredményeket közölnek, mint pl. a Reichenow-ei, részint pedig ujakat s különösen a népviszonyokra, a kereskedelmi statistikára stb. vonatkozó adatokat, milyenek pl. a Woermannéi és Hoffmann kapitányéi.

E. R. Flegel utját Adamana felé eredményessen folytatta.

Kontsa-ból, honnét tőle az utolsó hirt vettük, 1882. junius 18-án Jola-ba érkezett, hol julius 31-ig időzött ama szándékkal, hogy innét keletre a Gurin és Bundang között a Faro-t átlépje, azután pedig a Faro és Benue vízválasztóját előbb délkeletre, majd délre követve s a Szagdsé-n és Szakká-n átkelve ez utóbbi folyó forrásvizeit felkereste, melyek itt éjszakkelet felé folynak. Egy 1300 méter magasságot meghaladó vízválasztón átkelvén, a keletre tartó Longone folyó folyamvidékén találta magát, a melyen Ngaundere mintegy 1000 m. magasságban fekszik. Majdnem 3 havi ott tartózkodás után Flegel ugyanazon uton visszatért Szakká-ba, innét pedig egy jobban nyugatra eső uton Tsambá-n át Jolá-ba, majd pedig valamivel egyenesebb uton, mint mikor oda utazott, vissza Vukari-ba és Lokó-ba. A németországi Afrika-Társaság által ujra

felszerelve Flegel ismét utra kelt, és habár a szerencse nem is kedvezett annyira, hogy messze hatolhatott volna délkeletre a Kongo felé, hanem azért Gaszaká-ból kiindulva, mégis ujra megmászta déli részén azon hegyet, a mely a Benue mellékfolyóit Ó-Kalabar-tól és a Kamerun-folyóktól elválasztja, s azon mintegy 1300 m. magasságban áthaladva, a tulsó oldalán fekvő elefántcsontpiaczra Bagnió-ba jutott; visszafelé pedig meggyőződést szerzett magának a Benue folyó déli mellékágainak, különösen pedig Laro Tarabbo-nak magas vízállás idején való hajózhatóságáról.

Még mielőtt ezen útjára kelt volna egy uj adattal gazdagította a Niger deltájának térképét, t. i. az éjszak-éjszakkeletről jövő s a Niger-be Onitsá-nál torkolló Amambara mellékfolyónak felvételével.

Flegelnek 1879—1884-ig terjedő útjairól előzetes áttekintést nyujt azon térkép, mely előadásai kapcsán jelent meg a berlini »Gesellschaft für Erdkunde«-ben.

Itt van helye, hogy megemlékezzünk egy olasz utazónak, névszerint M. Buonfantinak egy állítólagos útjáról.

Saját adatai szerint Buonfanti 1881. április 1-én kelt volna útra Tripoli-ból Kuka-ba, honnét sikertelen kisérleteket tett, hogy Adamaua felé előre hatolhasson; majd Barth nyomain Kano-n keresztül Sszay felé utazott a Niger-en, melyen egész Timbuktu-ig haladt volna. Innét délre Tombo-országba való útjában kirabolták, Busszangá-ban, Mosszi-tól délre, a kath. missio-telepen kapott menedéket, és Dagomba, Jaga és Dahomé érintésével 1883. márczius 5-én jutott volna ismét a partra Lagos-ban.

Ennek ellenében azonban G. A. Krause a legnagyobb valószinűséggel mutatja ki, hogy ezen utazás soha sem történt meg.

Az asanti-k országát B. Kirby kutatta át többszörösen annak keleti részeiben. Úgy tapasztalta, hogy azon bokros sűrűség, a mely a parttól Kumasszie-n át kifelé huzódik, mintegy 130 – 160 km.-nyire a várostól éjszakra megszünik, s azt egy nyílt térség váltja fel, a melyen magányosan álló fák láthatók.

Dél-Afrika. A Zambezi déli vidékén A. Cardozó és Dr. Franco vezetése alatt egy portugal expeditio vonult keresztül. Az előttünk fekvő csekély jegyzetből kitetszik, hogy ezen utazók Inhambane-től a szárazföldnek befelé Mulamula-n és Pachano-n keresztül Maringua-ba mentek, átlépték a Szabia-t s Goanha-ba érkeztek Umszila főnökhöz, a kinél azonban nem találtak szíves fogadtatásra, úgy hogy a Gorongaxa mentében Szofalá-nak vették útjokat, ismét vissza Inhambane-be a part hosszában jutottak el.

A Szabi-folyó alvidékéről egy felvétel látott napvilágot, a mely az elhalt Phipson-Wybrants posthumus műve.

A betsuanok földjén és a Transvaal-köztársaságban, mely ujabban a »Délafrikai köztársaság« nevet vette fel, a földrajzi kutatások az utóbbi években szüneteltek, a minek oka azon politikai mozgalmakban keresendő, a melyek következtében egészen uj államok alakultak, u. m. Stella-ország, Goosen és Zuluország. Ezeknek kiterjedéséről és alapításuk történetéről tartalmas ismertetést találhatunk F. Jeppe tudósításaiban, valamint egyéb különféle alkalmi közleményekben.

H. Hävernik-nek Afrika délkeleti részéről szóló geologia térképén fel vannak tüntetve az uj határvonalak; a térképet kisérő magyarázó szöveg tömött áttekintést nyujt a vidék kőzeteinek elterjedését illető tudomány mai állapotáról.

E. Cohen-nek egy beható leirást köszönhetünk nyugati Griqua-ország gyémántmezőiről.

Dél-Afrika belsejének térképe az Oranje River, Zambesi és Kunene közt igen beható kidolgozást nyert A. A. Anderson mérnök 16 évig tartó útja és felvételei által.

Mint igen megbizható s a mai ismereteket teljesen felölelő térképet említhetjük meg Merensky nagy térképét Dél-Afrikáról.

Dél-Afrikának keleti partvidéke Oranje-folyamtól éjszak-felé egész a Kap Frio-ig ujabban a német birtokfoglalás miatt közérdeklődés tárgya lett. Ujabb utazásokról mit sem jelenthetünk ugyan, azonban mégis kiemelhetjük az ügyet érdeklő irodalom özönéből két rajnavidéki munkás missionárius iratait, mint a melyek gazdagságban minden egyebet felülmulnak. Ezek egyike C. H. Büttner »Das Hinterland von Walfischbai und Angra Pequena«, a mely kiválóan Hereró és az éjszaki missiótelepek vidékét tárgyalja. A másik Joh. Olpp »Angra Pequena und Gross-Nama-Land«, a mely inkább a missiótelepek déli határvidékének ismertetésére szorítkozik.

Dr. Höpfner a Damara-országot éjszakról dél felé utazta keresztül Mosszamedesz-ből kiindulva előbb keletre ment a — csak rövid idő előtt kivándorolt bur-októl benépesült Humpata felé, mely egy 1500 m. magasságu térségen fekszik. Onnan ökrösszekéren délre tartott, átgázolt a Kunene-n és keresztül haladt a tövis erdő-födte Ovampo-országon; érintette a tőle balra eső Etosza nevű sókatlant és Omaruru-ba érkezett, honnét már jól ismert vidékeken Walfischbaiba jutott.

Az Ovampo-ország éjszaki részével határos Ambealla-vidéket

Henri Dufour kutatta ki, 1879—81-ig, azonban mikor a parthoz visszafelé utazott, meggyilkolták.

Egy utólagosan közzétett leveléből tudjuk, hogy ama vizek, a melyek az Omarambakat időnkint megtöltik, nem az Okavango vagy Kunene folyókból származnak, hanem különösen az éjszakról eredő folyók medrei szolgáltatják, a melyek között legkiválóbb az, a mely az 1500 m. magas Ombambi térségről fakad, Ehandá-n keresztül foly és több ágra szakadva az Evare tavába ömlik. Fölebb éjszak felé a Kunene egy keleti mellékfolyóval bővül, melynek neve Kasitanda.

A Szomali-part. A Szomali-part vidékén egy sikerült kirándulás érdemel említést, a melyet Menges József tett Berbera-ból. Ez alkalommal eljutott az Indiai oczeán ama választójáig, a mely Berbera-tól délnek mintegy 100 km.-nyire esik a Golissz hegységben, s mely még mintegy 6—700 m.-nyire emelkedik amaz 1300—1400 m. magasságú fensík fölé, a melyet Menges megmászott. Lakói a Habr Junis törzshöz tartoznak, roppant völgyei vannak, melyek az éjszaki szelekkel járó nedvesség kondensatorai. A fensíkon Menges egy 6—8000 lakóval bírt város romjait találta. Rövid európai tartózkodása után Menges újra visszatért Berbera-ba és újra kikutatta a Golissz-hegységet, a tovább nyugatra fekvő Gan-Libach-ot és az éjszaki határvidéket egész Bulhar-ig.

Mióta Harrar egyptomi uralom alá jutott, számos európai utazó kereste fel e várost, sőt különféle kereskedő társaságok is tettek kisérletet, hogy innét délre a Vobbi-folyam mellékén elterülő Ogadin-Szomali vidékre hatolhassanak.

J. v. Müller báró felette érdekesen írja le útját, melyet e vidéken tett, s nem győzi magasztalni a különben társadalmi szempontból teljesen nyomorult város tájának kedvességét, földjének termékenységét és klimájának kellemes voltát.

Ugyanide tett egy útat az adeni angol kereskedelmi ügyvivő, F. M. Hunter őrnagy is, s ennek eredményét egy hosszabb jelentésben birjuk, a mely Harrar vidékről szól.

A. Rimbaud, benszülött és arab kereskedelmi emissáriusok közlései nyomán hosszú tudósítást adott a nomádtörzsek országa felől, a mely puszta-jellegű fensíkot képez. Az egyetlen európai utazót P. Sacconi-t, a ki Ogadinországba valamivel mélyebbre benyomult, itt meggyilkolták. Naplójából közöltek némely hiányos feljegyzéseket.

G. Révoil ismételten tett kisérletet hogy Szomali országba

ezúttal délfelől behatolhasson, azonban szívós kitartása és számos veszély leküzdése daczára is csak annyi eredményt érhetett el, hogy Makdisu-ból kiindúlva egyetlen egy útat tehetett Dsilledin-át a Vobbi mellékén. Rendkivül gazdag topographiai anyagot gyűjtött össze, leginkább Wakefield missionárius által kinyomozva E. G. Ravenstein az ő térképéhez, a mely az egyenlítő alatti Kelet-Afrikát ábrázolja, melynek magyarázó szövegét is közzétette.

Egyenlítői keleti part és a tavak vidéke.

A Tana-folyam és a szomszédos partvidékek kutatásának eredményeképen most igen gazdag tartalmu jelentést s egyidejűleg végérvényes térképet tettek közzé Denhardt testvérek, a mely az előbbivel ellentétben a folyam medrét odább keletre helyezi s azt éjszakról inkább délfelé irányítja. Mindkét utazó újra felkereste e vidéket. Remélhetőleg sikerülni fog nekik, mintaszerűleg végzett munkájokat tovább az ország belsejébe egész a Kenia-hegyéig s azon tút is folytatniok.

A keletafrikai havasokat az utóbbi években ismételten felkeresték európai utazók. A mombasz-i britt alkonsul Gissing tett is közzé egy tudósítást és térképet ama kirándulásáról, a melyet innét a Ndara- és Kaszigao hegyekig a Kilimandsaro-nak félig-meddig fele útjáig tett. Azonban az első, a ki e híres csúcsot hátulsó oldaláról láthatta, Dr. G. A. Fischer volt.

Ez karavánjával Pangani-ból kiindulva a Rufu folyó mellékén haladt felfelé, megkerülte a Kilimandsaro nyugati lábát és innét éjszak-éjszaknyugati irányban beutazta Masszai-országot egész a körülbelől 2000 m. magasságban elterülő s helyenkint meredek partu Naivasa tóig, melynek vize édes, és egyik sajátsága, hogy nincs neki látható lefolyása.

Visszafelé egy más, jobban nyugatra eső uton érte el a partot, egy éjszak-déli irányban elvonuló párkányhegység hosszában, melynek vizei 80 m. hosszuságban elnyúló mocsárban tünnek el. E hegységre támaszkodik a síkságon mintegy 1000 méterrel felülemelkedő Dönyo Nyai nevű működésben levő tűzhányó.

A Naivasa-tavában is fordulnak elő említésre méltó bugyogók. Az imént említett népek és a Kilimandzsaro között még három különálló kúphegy van, a melyek között legnevezetesebb a vakuavi-któl lakott s már v. d. Decken által is ismert Maeru. A Keniát Fischer nem pillanthatta meg.

Ez J. Thomsonnak jutott osztályrészeűl, a ki Mombasz-ból a Kilimandsaro lábáig eljutott, ennek éjszaki részét körüljárta, az éj-

szakról a tengerszíne fölött mintegy 1300 m. magasságban elterülő dús forrásu Ngiri-síkot átlépte s aztán behatolt a tulajdonképeni Masszai-vidékbe.

Egész a Naivasa-ig kissé keletre tartott a Fischer-féle úttól, a hegységnek meredek szélén.

Naivasa-tól egy kirándulást tett Thomson kelet felé a 4000 métert meghaladó Aberdare-hegylánczon át egész Kenia nyugati lábáig, mely havas csúcsával gyengén emelkedő alapjából czukorsüveg formájára tör föl a magasba. Innen aztán a Baringo tava felé vette útját, mely Naivasa-tól é. é. nyugatra, mintegy 1000 m. magasságban terül el és ennél valamivel nagyobb. A tó keleti partján fekvő Leukipia-hegysék meredek szegélye a tó felületénél 1400 mtrrel emelkedik magasabbra.

Ugyanezen tó déli részén fekszik a vakvafi-aknak Nyempsz nevü virágzásnak indult kereskedelmi telepe. Innét átkelt Thomson nyugati irányban a Kamaszia-hegység vízválasztóján s leereszkedett az é. é. nyugatra a Szamburu-tóhoz vezető Mbage-völgybe, majd pedig a 2300 m. magasságú Elgego-nyergen keresztül a Kavirondo-ra, a mely lassu lejtéssel egész a Viktória Nyanza éjszakkeleti sarkáig elhúzódik.

E sarok Thomson megfigyelése szerint sokkal jobban nyugatra fekszik, mint a hogyan Stanley jelezte. Egy éjszaki irányu kerülővel Nyempsz-be visszatérvén, felkereste a hó határát majdnem elérő Elgon vagy Ligonyi-hegység mesterséges barlangjait, melytől éjszakra emelkedik a még magasabb Lekakiszera-hegy. A Baringo bejárása után Thomson súlyos betegsége miatt gyorsan útra kelt haza felé, mely útja őt Ngongo-ból, délkeletre a Naivasa tavától, inkább délketi irányban Ulu-n és Kikumliuliu-n keresztül a Bura hegyekhez s innét Mombaszba vezette vissza.

A Kilimandsaro-t ujabban különösen botanikai szempontból H. H. Johnston is átkutatta, miközben 14,000 feet magasságra feljutott.

A déli masszai-okat, kik a Nyuru-tól éjszakra a felső Luszeru mellett, a Zanzibarnak átellenében torkoló Vami folyó egyik éjszaki mellékfolyója mellett laknak, J. T. Last kereste fel a Mamboia missio-állomásból kiindulva.

Ugyan ő jobban átkutatta a nevezett missió-telep környékét is és nevezetesen a vasat feldolgozó va-itumba és mangahori törzseket látogatta meg. A jobban nyugatra fekvő Mpvapva-állomásból J. C. Price és Dr. Baxter tettek egy kirándulást dél felé a Uhehe-vidékén keresztül egész a Ruaha-ig.

Machon és C. Picarda franczia missionárusok Mhonda vagy Kinyumbi állomásukról Nguru (Uguru) környékét keresték fel, honnét egyenes irányban Pangani-ba jutottak.

A Viktoria Nyanza s különösen a Jordán Nullah nyugati és déli partjait illető ismereteink némileg gyarapodtak Mackay angol missionárius utazása által.

Az algeriai missonáriusok utjáról is folyamatban van végre egy könyv közzététele, melyben nem megvetendő meteorologiai megfigyelések látszanak lenni.

A Böhm, Kaiser és Reichard alapította g o n d a-i állomás érdekes jelentések tárgya és egyuttal különféle kirándulások kiinduló pontja lett, melyek egyike Urambo-ba, a félelmetes Mirambo törzsfő székhelyére történt, a kinél Copplestone és Dr. Suothon missionáriusok találkoztak, kik közől az utóbbi egy véletlenül kapott sebe következtében Dr. Böhm jelenlétében halt meg.

Földrajzi tekintetben hálásabb volt Dr. Kaiser utja Ufipa-ba és a 780 m.-nyi magasságban elterülő, de emelkedésben levő Rikva-tó éjszaki végén, a hol nevezett utazó a klima áldozatává lett. Nagyszámu hely- és magasság-meghatározásai lehetővé tették R. Kiepert-nek, hogy úgy ezen, mint minden őt megelőző utazónak a Tabora, Tanganika és Rikva-tavak közt elterülő vidékre vonatkozó uti jegyzeteit teljesen megbizható térképben feldolgozza. E térképen van először megjelelve a Katuma folyása, mely éjszaknyugotról délkeleti irányban foly és a Rikva tavába szakad, s melynek alsó része Kavu nevet visel. Valamint itt van feltüntetve először azon új déli vonal is, a melyen Böhm és Reichard Gonda-ból véglegesen Karemába vonultak, honnét azon szándékkal hajózták át a Tangeniká-t hogy a Moero-tó felé vegyék utjokat. A Tangenika-tó nyugati partján Mpala-ban (Mpara) segítségére voltak Storms hadnagynak az új belga állomás megalakításában, s innét 1883. szeptember havában szándékoztak utjokat a Moero tavan tovább folytatni.

Érdekes utazást tett Giraud hajós zászlótartó. Ez Zanzibar-ból Dar es Salam és Ukhutu érintésével jutott el, a Nyassza s innét nyugat felé a Chambezi hosszában a Bangveolo tavához, melynek lefolyását, a Lupula-t egészen más helyen találta, mint a hol azt Livingstone jelezte. Behajózta a tótól kezdve egész a mombottuta-i zuhatagig és két havi fogság után, melyet egy négerfejedelemnél töltött, elérte Moero tavát és innét Karemá-t. Azon szándéktól ösztönöztetve, hogy a Kongo felé tovább utazzék, átvergődött egészen

Mpala-ig, itt azonban teherhordozói elhagyták és így kénytelen volt a Nyassza taván keresztül Quilimane-ba visszatérni.

J. Stewart, kit a Nyassza tavának kikutásában és a Tanganika tóhoz vezető ut építésében oly nagy elismerés illet meg, befejezte a Nyassza-tó keleti partjának felvételét is. A tó nyugati partján Malivanda-tól nyugati irányban két napi járásra keresztül hatolt a Nyassza tavába ömlő Longve folyam mellékvizein, továbbá a Zambezi-be szakadó Loangvá-n és végül a Bangveolo tavát tápláló Tsambezi forrásvizein.

W. P. Johnson, kinek a Nyassza keleti részén végrehajtott utjai már ismeretesek, azokhoz most még ujakkal járult és erről térkép kisérete mellett tudósítást tett közzé. Ebből kitünik, hogy végig haladt a keleti part egész hosszában, a fennsíkot annak éjszaki részén érte el és egész a Vabena vidékeig jutott és hogy meglátogatta Gangvara-t is a Ruvuma forrásvidékét közel a tó keleti részéhez a d. sz. 11°-a alatt. E vidék halmos-dombos földet képez, kerek alaku emelkedésekkel, a mely azonban a tó felé hatalmas meredek lejtőben végződik.

Utját vissza a part felé a szerinte csak 1457 feet magasságban fekvő Sirva avagy Chilwa (Kilwa) tava mellett dél felé vette, a parti folyók vízválasztóját mintegy 600 m. magasságban áthágta és a Mikvali folyó hosszában Qulimane-ba érkezett.

A Sirva tavának nyugati részén is tett kutatást H. Drummond, a ki e tó magasságát 1800 feet-re teszi.

Állítása szerint a tó világos nyomait mutatja a kiszáradásnak s körül van véve csak rövid idővel előbb kiszáradt síksággal. Drummond azt hiszi, hogy e tavat a Ludsenda forrástavától egy homokzátony választja el. — Ez utóbbi körülményt csak H. E. O'Neill tette teljesen bizonyossá, kinek abbeli törekvéseik, hogy Mozambik-ból kiindúlva e tóhoz eljuthasson, — végre teljes sikert arattak.

Oda felé ezen utjában szorosan nyugati irányt vett keresztül a Lomwe-n, a Namuli csúcs éjszaki folyóján, mely csúcs magasságát 2400—2700 m.-re teszi. A mintegy 700—900 m. magasságban elterülő völgyek éjszaki irányu vizei képezik a Luli-t vagy Lurio-t, a déliek pedig a Likungu-t. Jómódu és népes kerületeken keresztül hatolva jutott el a O'Neill a Sirva (Kilwa) tavának lapos, sásfedte keleti partjához. Megkerülte ezen rosszitalu édes vizü tó éjszaki partját és ugy találta, hogy egy 15—30 láb magasságban hullámzó erdőfödte vonal választja el ama lapálytól, melynek éjszaki részén terül el az édesvizü, keskeny Chiuta-tó; ez vizét é. é. k. felé az épen ily alaku Amaramba-tónak adja át, melyből a sebes-

áru és meredek partok közt hullámzó Ludsenda folyam tör magának utat.

A visszafelé vezető útat O'Neill délkeleti irányban tette meg, a midőn a felső és közép Likungu mentében keresztül hatolt s déli Lomve bámulatosan népes vidékein, kik jelesen művelt mezők közepette jól épült házakban laknak és úgy látszik hogy a tőlök éjszakra eső makua-törzstől különböző, de a maravikkal vegyült törzset képeznek. A partot ez utazó keleti irányban Angochenál érte el, miután keresztül hatolt az összes közbe eső parti folyamokon.

Egy más ez előtt kevéssel végrehajtott kirándulásában megismerte O'Neill azon kevessé vonzó vidéket is, a mely a parttól szorosan délre a Kap Delgado tól a száraz föld benseje felé terjed el egész a Ruvuma-ig.

Közben ismét tett O'Neill egy útat a felső Sire mellett fekvő Blantyre missióállomáshoz, a midőn a nevezett állomás és Quilimane között eddig még nem ismert utakon haladt úgy oda, mint vissza.

Foot és Buchanan Blantyre ből kiindulva megmászták az éjszakra a Sirva-tó és Sire közt emelkedő hegyet (1200 m.) a mely messze terjedő kilátást nyujt az imént említett és a Nyassza tó közt elterülő vidékre.

Ama felvételeket, a melyeket a Zambezi alsó vidékéről a Pavia d'Andrada expeditiója és A. de Moraes Sarmento eszközöltek, R. Kiepert egy térképben egyesítette, mely azonban sehogy se hozható összhangba a régiebb keletü angol felvételekkel.

Abesszinia. A Stecker, a ki G. Rohlfs kisérőjeként jutott Abesszíniába, ennek távozása után még különféle oly vidékét utazta be ezen országnak, melyeket még európaiak vagy soha sem, vagy csak ritkán érintettek.

János király megerősített táborából eljutott mindenekelőtt Tembien-ben Makalé-be, valamint Adua és Axum fővárosokba Azután Debra Tabor-on át Godschâm-ba indult, hogy innét Tekla Haimanot király ajánlataival délnek vegye útját.

A Guder-folyó mellékén fekvő Embabo-n továbbá Kobbo-n keresztül Rare-ba ment s felkereste a Gibié-folyó forrásait, a mely a Juba-hoz vezett. Azonban Lekamara-ban, a Gibié túlsó partján, a Tekla Haimanot királylyal háboruskodó Menelek király megérkezése miatt útjának folytatásában megakadályozták. Guma-ban letartóztatták, a győztes Menelek király pedig később magával

hurczolta őt Tsole, Illu, Tsabbo, Tokur, Dendsi és Betso ismeretlen Galla-országokon keresztül Antottó-ba és Finfinná-ba Soá-ban, mely útjában két tavat fedezett fel, u. m. a Vontsi-t és Chole-t, a melyekből minden valószinűség szerint a Vobbi ered, s felkereste a Havas forrásait, valamint a hasonnevü tavat. — Dildilla-ban (Finfinna) Antinori marquis szerencsés közvetítése folytán (röviddel ennek halála előtt) ismét visszanyerte szabadságát, felkereste a keserüsótartalmu tavakat Adda-Galla tartományban s a Zekuala-hegyet és tavat; majd kikutatta a Szuai-tó éjszaki és nyugati részét, és egy hegyről délnyugati irányban egy más hatalmas tavat pillantott meg, a Mitie-t Hadia-tartományban, melyet azonban elérnie nem adatott meg neki. Később elhagyta Soá-t, hogy éjszaki irányban a Mansz-hegységen keresztül Negus Johannesnek a Haik-tó melletti táborába juthasson. Ennek következtében egy hadjáratban vett részt, a mely a nyugati, még európaiaktól soha sem járt Komboltsa, Antsaro, Tsaffa, Rikke és Argobba nevü Galla-országokon vezetett keresztül, felvette a Haik-tó és Ardibbo-tó környékét, mire aztán a Szemien-en keresztül, melynek Buahit és Abba Jared nevü hegycsúcsait megmászta, visszatért Masszaua-ba innét pedig Európába.

Alig hogy visszatért, azonnal alkalmat talált arra, hogy a spanyol Abargues de Sostén nek, a ki rövid ideig vele együtt szintén János király táborában időzött — egy szép térképtől kisért úti rajzait legnagyobb részükben koholmányoknak, a térképet pedig a képzelet szüleményének bizonyítsa.

G. Rohlfs azon kérdést fejtegette: vajjon a Semien csúcsait örökös hó fedi-e; a nélkül azonban, hogy e részben biztos eredményt ért volna el.

G. Bianchi olasz utazó arra vállalkozott, hogy Makalé-ból a lehető legegyenesebb úton Asszab bait eléri. Első kisérlete, ámbár a tenger színe felett 1470 m. magasságban fekvő Szeket falun keresztül a vízválasztón már túl, a síkságon 240 m.-nyi magasságban egész a Szereba-folyóig hatolt előre, hajótörést szenvedett, részint a víz hiánya, részint pedig vezetőjének megbízhatatlansága miatt.

Második útja pedig, mely alkalommal dél felé a Zebulon át kerülő útat tett, miután útjoknak két harmadát már megtették, azzal végződött, hogy két kisérőjével együtt meggyilkoltatott.

Szerencsésebb volt Antonelli gróf, kinek sikerült Asszab-tól Ausszá-n át a Havas mellékén fölfelé Soá-ba és vissza útat törnie, s evvel egy új karaván-összeköttetést létesítenie.

Ezen út megkerüli a 2062 m. magasságú Musszalli-hegyet, aztán fáradságos, tekervényes útakon vezet le-föl egy szaggatott vulkanikus vidéken, mely azonban vízzel bőven el van látva és helyenkint termékeny is. Még a klima is kedvezőnek mutatkozott. A Havast, mely lejebb négy tavat táplál és végre a Aussza vidékén kivül az Abhebadd tavában vész el — Ausszá-nál lépték át, melynek szultánja a vállalat iránt jóindulatot tanúsított. A Havas bő vizének köszönheti Aussza buja termékenységét. Lakói a műveltségnek és jollétnek magasabb fokán állanak, mint a körüllakó többi törzsek. A mezei munkát galla-rabszolgák végezik. A Havas túlsó partján minden felszíni akadály megszűnt; az út sík, homokos völgyeken vezetett tova a vízben, legelőkben és növényzetben bővelkedő Garrani-hegyek felé. A Hadaddó völgyén és a Janghudi fensíkján túl érték el a Havas mellett elterülő nagyon népes Badù kerületet, hol e nevezett folyót másodszor is átlépték és túlsó partján Aussza vidékét elhagyva Soahatárába léptek. Visszafelé csak részben találkozott útjok az előbbivel.

Antonelli csakhamar másodszor is útra kelt Soa felé s ez alkalommal Mohammad Anfaritól Aussza szultánjától engedélyt nyert. hogy útját Gafra-n át a Havas nyugati partján folytathassa.

Soleillet, az ismeretes franczia utazó 1882. elején szintén eljutott Soá-ba, honnét egy eredményes útat tett Kaffa-ba, Dsemaban (Dschimma) való megállapodással, továbbá Goma-ba, Limmú-ba és Ghera-ba. E puszta tényen kivül azonban útjáról semmi egyéb földrajzi érdekű dolog sem került nyilvánosságra.

Ép ily kevessé hallunk valamit A. Franzoj olasz utazó feljegyzéseiről is, a ki földijének Chiarini-nek csontjait Ghera-ban kiásta és Itáliába magával hozta.

KÖNYVÉSZET.

Orohydrographisches-Tableau aus der Übersichts-Karte von Mittel-Europa. 1 : 750.000.

Ily czím alatt a bécsi katonai földrajzi intézet kiadásában egy új vállalat indult meg, mely mint Magyarország legelső, hiteles adatokon alapuló nagyobb mértékű orohydrographiai térképe megérdemli, hogy vele tüzetesebben foglalkozzunk. Először történik, hogy a monarchiában végrehajtott legújabb felvételek orohydrographiai eredményei egy átnézetes műben közzébocsáttatnak, s

ennek értéke annyival nagyobb, minthogy ez oly vidékeket is felölel, melyekről az új felvételi lapok még nem jelentek meg (p. a Biharhegység, az Alföld keleti része stb.). Az új mű a bécsi kat. földr. intézet 1 : 750.000 mértékű átnézeti térképe alapján, az annak teljesen megfelelő beosztás szerint ábrázolja Magyarország nagy részének hegy- és vízrajzi viszonyait s eddig a következő lapjai adattak ki:

C 2 (Nyitra, Beszterczebánya, Troppau, Brünn)
D 2 (Krakkó, Przemysl, Lőcse, Losoncz, Kassa, Munkács)
E 2 (Lemberg, Czernovitz, Huszt)
C 3 (Bécs, Grácz, Varasd, Budapest, Pécs)
D 3 (Eger, Szatm.-Németi, Szeged, Arad)
E 3 (Mármaros-Sziget, Kolozsvár, Gyula-Fehérvár, Sepsi-Sz.-György.)

Kilátásba van azonban helyezve a monarchiára vonatkozó többi lapok kiadása is, a mely igéretet mindenki örömmel üdvözöl.

Az eddig megjelent 6 lap a politikai viszonyok teljes mellőzésével — csak a legfőbb városok megemlítésére szoritkozván — tisztán a hegy és vizrajzi viszonyok feltüntetését czélozza.

A térképek, a sraffozás mellett rétegszínezés által igyekeznek feladatukat megoldani s főleg ez utóbbi által érik el áttekinthetőségüket s tetszetős külsejüket. A lapokon 7-féle magassági- és ennek megfelelőleg 7-féle színfokozatot találunk. Egészen 500 méter magasságig veszi a térkép az első fokozatot, melyet Culturlandnak nevez; ennek keretén belül két alosztást tesz, halványzölddel jelezve a völgyeket és alföldeket, míg fehérrel tűnteti ki a magasabb lapályokat és hegyvidékeket, — anélkül azonban, hogy a kettő közti határvonalat bizonyos magassághoz kötné; innen van, hogy helyenként 400 méternyi côte-ok is a zöld színbe esnek, míg másutt már 116 méternyi pontokat a fehér területen találunk. Eme kétségkívül nagy következetlenségnek s önkényes eljárásnak mindamellett egy nagy előnye van, az hogy a völgyeket szembeszökően kitünteti s élesen elkülöníti hasonmagasságú felföldektől vagy dombos vidékektől. A térképek áttekinthetősége ezáltal igen nagy mértékben fokozódik s a főbb orographiai egyedek (a hegységek egyes tagjai, a főbb völgyek stb.) tisztán és ritka plasticitással jelentkeznek.

500 métertől 1500 méterig »erdős régió« vagy középhegység név alatt a térkép 2 fokozatot vesz fel, t. i. 500—1000 méterig világos sárga, azonfölül 1500 méterig világos barna színárnya-

latot; ez utóbbi szín szerencsétlenül van választva, amennyiben a használt keresztvonalkázás (Kreuzraster) teljesen eltakarja a gondos sraffozást, úgy hogy az egészen elmosódván, teljesen elvész.

A főhegységek (Hochgebirge) elnevezése alatt túlságosan sötét barna szín jelöli az alpi régiót 1500—2000 méterig; vörösös sárga szín a sziklás régiót 2500 m. magasságig, míg végül az azon túl emelkedő hó- és jégrégió fehérnek van hagyva.

Eme egészben véve szerencsés és tetszetős szín skálában tehát csak a barna szinek túlsötétségét lehet kifogásolni, mely határozottan a terrainrajz rovására van. Ez azt eredményezi, hogy a tömegesebb hegységek rajza egy nagy sötét foltba folyik össze, melyben egyrészt a sraffozás teljesen eltűnik, másrészt az irás is nehezen olvasható. Ettől eltekintve azonban csak elismeréssel tartozunk a bécsi kat. földrajzi intézetnek, mely a térképlapok kiadása által rég érzett hiányt pótolt s hazánk fizikai viszonyainak tanulmányozásához igen becses s használható segédeszközt nyujtott.

Szólanunk kell még a térképek nomenclaturájáról, mely némikép kifogás alá eshetik. Tapasztalásból tudhatja kiki, hogy a bécsi kat. földrajzi intézet kiadványaiban a nevek irása gyakran hibás; könnyen érthető, hogy holmi félreeső helyeken a hol a térképező katonatiszt gyakran napokig nem talál művelt embert, a nevek megállapítása nagy nehézséggel jár s azért ilykép származott tévedéseket nem is akarunk a térképeknek hibákként felróni Annak azonban nem volna szabad megtörténnie, hogy az 1 : 75.000 mértékű részletes térkép nevei h i b á s a n vétessenek át az uj orohydrogr. térképbe. Erre pedig több példát hozhatnánk fel; így lett az árvamegyei (Oszobita helyett 1 : 75.000 térképen hibásan) Osabidának nevezett hegyből Osalida, így a veszprémmegyei Kigyós patakból Kigiós, a zalamegyei Pogányvárból Bogányvár, Székes-Fehérvárból Szekes Fehervár; így lőn a Pilis hegy magassága 757 m. helyett 557 meternek jelezve stb. Igy lett a szepesmegyei híres Hochwald vízválasztóból Poprad Sattel, — a Felső-Bodrogból Toplya-Ondava, mely nevet senki sem használja, — Czeglédből Czegled stb.

Egyébiránt ezek csekély hibák, melyek a térkép lényegére nézve semmi befolyással sincsenek s annak érdeméből nem vonnak le semmit.

A térképek technikai kidolgozása a bécsi katonai földrajzi intézet régi jó hírnevéhez méltó s tekintve azt a kiváló gondot melylyel készültek, árukat (egy lap 70 krajczár) sem sokalhatjuk.

Az érdeklődő körök figyelmébe ajánljuk az eddig megjelent

lapokat, mint olyanokat, melyeket senkisem nélkülözhet, aki hazánk földrajzával behatóan foglalkozni akar. *Dr. Th. G.*

Aus dem Reiche der Gesellschaft. Ungarische Landschafts-, Sitten-, Literatur- und Kulturbilder von Dr. Adolph Kohut Stuttgart G. J. Göschen'sche Verlagshandlung 1887. Kis 8-adrétü VI. és 287. lap velinpapiron. Ára?

E derék könyv szerzője több jeles munkát írt, közőlük kapcsolatba hozható a földrajzi tudományokkal pl. a következő czímü: Alexander von Humboldt und das Judenthum 1871., de mindezektől eltekintve, különösen azért érdemli meg méltánylásunkat Dr. Kohút, mert a német lapokban sűrün megjelenő czikkei arról tanúskodnak, hogy egyike ő külföldön élő ama honfitársainknak, kik igaz akarattal és tehetséggel törekszenek leküzdeni az előitéleket és ráfogásokat, melyek még mindig buján tenyésznek, kivált a szomszéd német területeken hazánk és népe ellenében. Drezda város izr. hítközségének e főrabbija magyar, és Kecskeméten növekedve, szivta lelkébe a szeretetet népünk, nyelvünk és intézményeink iránt.

Könyve előszavában így szól: »A legközelebbi években ünnepli Magyarország a maga önállása 1000 éves emlékét. E figyelemre méltó esemény alkalmából nem lehet hivatlan jelenség egy könyv, mely amaz országot és népét saját szemlélet és közvetlen megfigyelések alapján ismerteti. A mult (1885.) évben fényesen lefolyt országos iparkiállítás óta Magyarország és fővárosa ezrek és ezrek búcsújárásának czélpontja lett; olyanokénak, kik azelőtt a Kárpátok ez országát tanulmányukra méltó tárgynak nem tekintették, — és mégis mind ennek daczára Szent-István koronájának ez országa ma is sokban ismeretlen föld, a külföldi közönség tetemes része előtt majd oly idegenszerü, mint az egykori titokteljes Thule. A jelen munka nem tudományos tárgyalás kiván lenni Magyarország felől, hanem olyan szerepre vállalkozik, mely kirakadja a jelenségek és alakzatok gazdag halmazából a legjellemzőbb, legsajátosabb dolgokat. Teljes tárgyilagossággal van mindez keresztül vive és azért remélhetőleg a tájképi, népszokási, irodalmi és kulturális rajzok elég élesek és vonzók lesznek arra nézve, hogy necsak pillanatnyira gyönyörködtessék az olvasót, hanem annak lelkében maradandó nyomokat is hagyjanak a szép Magyarország és népe felől. A tüzes tokaji, a nem kevésbbé tüzes csárdástáncz, a jó czigányzene, a szép magyar hölgyek Németországban is kedvelt dolgok. Legyen tehát szivesen fogadva a könyv, mely ezekről cseveg és az érdeklődő, a tudni vágyó előtt igen sokat tár föl.«

Hazánk talajrajzát, helyenkint Petőfi leíró költeményeiből is ráidézgetve, az első 15. lapon avatottan adja és a 8-ik lapon arra fakad, hogy ha a világok könyvében a legszebb lap Magyarország, úgy annak szélére initiale gyanánt a Kárpátokat maga isten alkotta meg. Vizrajzi képeket folyóink, tavaink és gyógyforrásainkról szolgáltat a 16—35. lapokon. Helyrajzi képei városaink fiziognomiáját tárgyalja a 36—63. lapokon. Legterjedtebb természetszerüleg Budapest és Szegedé.

Magyarország történeti és politikai áttekintése a 64—87. lapokon van adva, az ethnografia általában a 88—122. lapokon, a magyar hölgyeknek külön fejezetet szentel a 123—138. lapokon, a Rákóczy induló és a csárdás tánczról a 139—148. lapokon szól a czigányzenéről és czigánynépről a 149—158. lapokon, rabló romantikát nyujt a népéletből a 159—166. lapokon. A többi rész mondhatni inkább irodalom és műveltség-történet, igy a 167—184. lapok Lenau Miklós hazánkfiát, német költőt ismertetik; Heine befolyásáról a magyar irodalomra a 185—195. lapok szólnak. Petőfi Sándornak adja a 196—234. lapot, Jókai Mórnak a 235—254. lapot, Kossuth Lajosnak a 255—262. lapot. A szinházügyet Egressy Gábor ismertetése keretében adja a 263—273. lapokon, a képzőművészetét Huszár Adolf-hoz füzve a 274—282. lapokon.

Legmelegebben van azonban irva a végszó a 283—287. lapokon, hol egyebek közt azt mondja, hogy a mai Magyarország becsülettel dolgozik, alkot, eszmél és cselekszik; a tudomány, irodalom, művészet, kereskedelem és iparon szeretettel csügg és azokat előbbre vinni törekszik, nemes verseny folyik e tekintetben az értelmiség köreiben, — és az egykor barbárnak hiresztelt nép, melyre két évtized óta süt a szabadság napja, olyan kulturnemzetté nőtte ki magát, mely magas erkölcsi feladatok megoldását tűzhette maga elé.

H. I.

Erdgeschichte von Dr. Melchior Neumayr. I. Band. Allgemeine Geologie. Mit 334 Abbildungen im Text, 15 Aquarelltafeln und 2 Karten von E. Heyn, O. Peters, K. Poschinger, E. v. Ransonnet, A. Swoboda u. A. Leipzig. Verlag des Bibliographischen Instituts 1886. Nagy 8-adrétü XII. és 653 lap, ára kötetlen 8 frt 40 kr.

E figyelemre méltó geographiai munka magát geologiának nevezi és alkalmat nyujt arra, hogy hasonló névbizonytalanság álljon be e két egymástól élesen különböző tudományág megjelölése körül, mint a minő már megvan az ethnographiánál, melyet kellő alap

nélkül némelyek ethnologiának neveznek. Bevezetése bár a geologia mivoltát, körét, történetét, alapfogalmait s a kőzetek fekvésviszonyait tárgyalja, de már I. rész, mely magát geologiának mutatja be, határozottan fizikai földrajz, mert szól a Földről mint csillagzatról, annak múltja és jövőjéről, alakja, nagysága, súlya, belsejének hőmérséklete és kérge vastagságáról. A II. rész erőműtani (dynamikai) geologia czím alatt szól a vulkánokról, földrengések, hegyképződés, a levegő és víz hatásáról. A III. rész a tulajdonképi geologia, mert szól a réteges kőzetekről, a tömeges sziklákról és a kristályos palákról. Tárgy és szerző regisztere gazdag, mi a könyvnek használhatóságát nagyban emeli. *H. I.*

Helyrajzi emlékmű a magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. évi augusztus 22-ikétől 26-ikáig Buziás-Temesvárott megtartott XIII. vándorgyülésére. Szerkeszté Dr. Breuer Ármin, Temesmegye tiszti főorvosa, a délmagyarországi természettudományi társulat alelnöke, a magyar orvosok és természetvizsgálók XXIII. vándorgyülésének titkára Temesvárott. Magyar testvéreknél nyomatott 1886. Nagy 8-adrétü 530 lap. Két táblával.

Ott is arat a leíró földrajz, hol nem vetett. E helyrajzi derék emlékmű világot vet Délmagyarország legfontosabb vármegyéjére, melynek életre való lakossága Temesvárott, mint középpontban értékesíti a háta mögött elterülő Krassó-Szörény hegyvidékek kincseit. Czikkei a következők: I. rész. Természeti viszonyok: 1) Temesmegye földtani viszonyai Halaváts Gyula m. kir. segédgeologustól (3—28. lap). 2) Temesmegye vegetatiója Dr. Borbás Vincze egyetemi magántanártól (29—109). 3) A vegetatió kifejlődése Délmagyarországon Dr. Staub Móricz m. kir. gyakorló-gymnasiumi tanártól (110—123). 4) Délmagyarország állattani tekintetben. Összeállította Dr. Tömösváry Ödön gazdasági tanintézeti tanár (124—165). 5) Temesvár meteorologiája Dr. Szalkay Gyula főreáltanodai tanártól (166—205). II. rész. Egészségügyi viszonyok. 1) Temesmegye közegészségügyi viszonyai Dr. Breuer Ármin, Temesmegye főorvosától (209—246). 2) Temesvár szab. kir. város közegészségügyi viszonyai Dr. Stefánovits Sándor Temesvár szab. kir. város főorvosától (247—269). 3) Gyógyintézetek. Közli Dr. Bécsi Gedő, a közkórház igazgató főorvosa, a Ferencz-József rend lovagja (270—298). III. rész. Közművelődési viszonyok: 1) Temesvár szab. kir. város középtanodái a) Temesvári r. kath. főgymnasium, Horváth Pius kegyestanítórendi házfőnök és főgymnasiumi igazgatótól (301—312). b) Ma-

gyar kir. áll. főreáliskola Dr. Laky Mátyás főreáliskolai igazgató-tanártól (313—316). 2) A temesmegyei tankerület népoktatás-ügye Kakujay Károly másodtanfelügyelőtől (317—350). 3) A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat 13 éves működésének vázlata. Pontelly István főgymnasiumi tanártól (351—388). 4) A délmagyarországi természettudományi társulat. Dorogi Ignácz főreáliskolai tanártól (389—410). 5) Közművelődési és humanistikus egyletek. Irta Barát Ármin (411—447). IV. rész. Gazdasági viszonyok: Temesmegye gazdasági viszonyai. Jeszenszky Béla, Temesmegye közgazdasági előadójától (451—527. lap). A mellékelt két tábla a vármegye kataszteri fölmérésének eredményeit tűnteti föl rovatos kimutatásban járások és községek szerint. E munkát a nagygyűlés tagjai díjuk fejében kapták, de könyvárusi úton is megszerezhető. Ára? *H. I.*

Az éghajlat változóságáról. Megnyitó előadás, mondotta a magyar orvosok és természetvizsgálók XXII. nagygyülésének természettudományi szakosztályában Debreczenben 1882. augusztus 24-én Dr. Hunfalvy János.

E 8-ad rétű 34 lapra terjedő értekezést a XXII. nagygyülés adta ki és osztotta szét a XXIII. nagygyülés tagjai közt. Hogy társaságunk elnökének minden sornyi geografiai tartalmú dolgozata nyereség földrajzi irodalmunkra nézve, bővebb kommentálásra nem szorul. Csak az a kár, hogy a XXIII. nagygyülésen tartott előadása, mely »Az erdő pusztításokról és a folyó szabályozásokról« szólt, hamarjában a nagy közönség és az irányadó körök kezeihez nem jut; pedig a Természettudományi Társulat Közlönyének 1886. szeptemberi füzete azt mondja felőle, hogy nagyobb szabású volt.

H. I.

Buziás gyógyfürdő hely. Temesmegye nagyköveresi vallásalapítványi uradalom. Budapest 1884.

Ez a címe annak a kis 8-ad rétű 20 lapra terjedő, 2 térkép és 5 fénynyomattal kiállított füzetnek, melylyel a magyar orvosok és természetvizsgálók XXIII. nagygyűlése kedveskedett a megjelent tagoknak. Tartalma 1. Buziás fekvése, égalja és földtani viszonyai. 2. A források és gyógyintézetek fekvése és leirása. 3. A buziási ásványvizek természettani sajátságai. 4. Vegyi vizsgálat. 5. A buziási ásvány források összehasonlítva hasonló ásványforrásokkal. 6. Javaslatok a buziási vasas gyógyvizek használatára. 7. A gyógy-

fürdő és berendezései. 8. Különféle tudnivalók. Egyik térképe adja az egész gyógyfürdő átnézetét, a másik pedig a közlekedési vonalokat, melyek Bécs, Miskolcz, Szatmár, Kolozsvár, Déva, Verciorova, Belgrád, Banjaluka, Nagy-Kanizsa, Szombathely, Sopron végpontokból Buziásra vezetnek. E magyar szövegű ismertetésnek mellékletét csak 5 fénynyomatú kép alkotja, az 1882-ben készített német szövegühöz pedig 12 ilyen járult; de mégis tekintve a térképeket, melyek közöl a gyógyhely átnézeti lapja hiányzott is a német ismertetésből, az útirányok tájékoztatója pedig a réginél nagyon kezdetleges volt: a magyar ismertetés határozottan értékesebb a németnél. *H. I.*

A magyar orvosok és természetvizsgálók XXIII. vándorgyűlésének kirándulási helyei. Irta Lendvai Miklós. A vendégeknek ajánlja: Magyar Testvérek könyvnyomdája Temesvárott 1886.

Ez a czíme a 22. lapra terjedő 16-od rétű kis Bädekernek, mely »útivázlatok« bekezdéssel a következő útirány-leírásokat adja: 1) Temesvár-Buziás. 2) Temesvár-Resicza. 3) Temesvár-Herkulesfürdő. 4) Herkulesfürdő-Orsova-Adakaleh. 5) Orsova-Turn-Szeverin. 6) Orsova-Baziás. 7) Baziás-Marilla-Anina.

H. I.

Emléklap Temesvár szabad királyi város centenariumi ünnepélyéhez. Irta Rosenfeld Mór. Temesvár Magyar testvérek kiadása 1882. Ára 25 kr.

E 38 lapra terjedő, nagy 8-ad rétű füzettel, mely magyar é német nyelven van írva, szintén a vándorgyűlés tagjainak kedveskedett Temesvár szab. kir. város. Megvan benne Ormós Zsigmond főispán és Török János (akkori) polgármagy arczképe, egy alkalmi német költemény, alkalmi beszéd 1882. szept. 17-éről, Temesvár régi története 1700 évvel ezelőttről kezdve. A toldalékban a városi előljárók és országgyűlési képviselők névjegyzéke, sorozata az 1882. szeptember 16—18 napjai közt Temesvár szab. kir. városának törvényhatósággá történt fölemelésének 100-ik évfordulója alkalmából tartott ünnepélyességeknek. *H. I.*

A Pojana-Ruszka nyugati felének és környékének átnézetes földtani térképe Lóczy Lajostól. Ára?

E 45 × 56 cm. kiterjedésü térképet, mely 24-féle szinben nyomva adja a geologiai képződéseket és az uralkodó kőzetek fek-

vését, a szerző 1886. aug. 26-án Temesvárott tartott előadásához osztotta ki hallgatói közt. A Ruszka-Pojana geologiai és egyéb természeti viszonyainak eleven festésénél kiemelte Lóczy Lajos, hogy a neogen tenger már csaknem mai alakjában találta a hegységet, a melyet minden oldalról környezett. A nagy magyar medencze és az erdélyi harmadkori tenger összekötő szorosai a rossovai hajón és a branyicskói szorosnál vannak s a Bukova-Zajkány közti Vaskapu szorosnál sejthetők. *H. I.*

Iskolai atlasz középtanodák, polgári és kereskedelmi iskolák használatára. Szerkesztette Kozma Gyula 31 fő és 40 melléktérképpel. II-ik javított és bővített kiadás. Ára fűzve 70 kr., kemény kötésben 80 kr. Budapest 1886. Rudnyánszky térkép-színnyomása gyorssajtón.

E térkép gyűjtemény I. kiadását ismertettük (Földr. Közl. 1885. 353—356. lap) már, a jelen kiadás a következő előnyös változásokat mutatja föl. A régi 1 : 16,000,000 arányú Oroszországot egy 1 : 15,600,000 arányú új kép pótolja, a karton Szent-Pétervár és környéke 1 : 1,250,000 arányban van adva. Mint új lap került a gyűjteménybe Európa hegy- és vízrajzi térképe 1 : 22,000,000 arányban 4 színskálával. A régi 1 : 57,000,000 arányban készült Ázsia térképe helyett 1 : 42,400,000 arányú jött, melyen a hollandi, spanyol és japáni szigetbirtok csoportok körül vannak vonalozva, kartonjai pedig a Gangesz delta, a Himalája legmagasabb vidéke, Pamir fensík, Ázsia hasznos növényei, Ázsia népei. A térkép-gyűjteménynek olcsósága és haszonvehetősége miatt jövője van, miért ha 3-ik kiadást ér, ajánljuk benne a földrajzi nevek helyesírása körül a következetességet is. *H. I.*

Az ausztriai és magyarországi képviselő-választó-kerületek térképe, a magyar 1884—1887. és az osztrák 1885—1891. évi országgyülési összes pártok és választó-kerületek kitüntetésével. Tervezte gróf Kreith Béla, az osztrák részt készítette Freytag Gusztáv. Ára? Kapható Bécsben, Bartenstein-utcza 9. sz. alatt az osztrák és magyar választó-kerületek térkép kiadóhivatalában. E térképvállalat 100 frtot ad a magyar országos iskola-egyesületnek.

Ezen 53×69 cm. kiterjedésű térkép a monarchia német-szláv részében 3-féle vörös, 7-féle zöld és 1 fehéren hagyott jelzéssel adja a 11-féle politikai árnyalatot; a magyar birodalom területén pedig 3-féle vörös, 2-féle zöld és 1 fehérrel a 6-féle nézetkülönbséget a választó-kerületek közt. »A zöld szín, mondja a térkép

maga, és annak minden vonalozott (kevésbbé sötét) árnyalata úgy a magyarországi, mint az osztrák tartománybeli választó-kerületekben kormánypártot jelent. Az osztrák reichstagbeli kormánypártnak többféle árnyalata levén, ezek közől erősebb zöld színnel jeleztük ama pártbeli klubbokat, a melyek legerősebben ragaszkodnak a mai osztrák kormányhoz. A kormányhoz kevésbbé ragaszkodó klubbokat vonalozott zöld színezéssel jeleztük. A vörös szín, valamint annak vörösre vonalozott, kevésbbé sötét árnyalata úgy a magyar, mint az osztrák részen ellenzéket jelez. Az antiszemita kerületek keresztekkel jelezvék, a párton kívüli kerületek fehérrel«.

Hogy a pártok álláspontja jelzésére helyesen lett-e a színezés megválasztva, birálja az, ki észreveszi, hogy a cseh, ruthen, lengyel, trentinoi klubbok, valamint nálunk a horvát és román nemzetiségi pártok zöld színjelzést kaptak, pedig alig lehet rájok fogni, hogy czéljok felé a kormánynyal eveznének egy hajóban. Kivált nálunk e színezés alkalmazása csak bécsi fölfogás szerint lehet jogosúlt. Külön adja a térkép Bécs, Budapest, Prága, Graz, Linznek karikában választó-kerületeit és képviselőit. Bécsnek van 12, köztök 8 ellenzéki, 4 pártonkívüli; Budapestnek 9, közte 7 kormánypárti, 1 ellenzéki és 1 pártonkívüli; Prágának mind a 3 választó-kerülete kormánypárti, Graz és Linznek mind a 2—2 ellenzéki.

Van egy mellékkartona a térképnek a következő czímmel: »Az ausztriai nagybirtokok és kereskedelmi kamarák.« A hol az utóbbiak a városokkal együttesen választanak képviselőt, karikával van adva a jelzés. Ilyenek Bécs, Linz, Leoben, Graz, Klagenfurt, Triest, Budweis, Pilsen, Prága, Reichenberg, Brünn, Olmütz, Krakkó, Lemberg, Brody. A térkép szélére vannak nyomva a magyarországi képviselők betűrendes nevei, melléjök adva választó-kerületök és politikai pártállásuk jelzése. A horvát képviselők már a kereten belül kaptak helyet, de egyszerűen csak nevök fölsorolásával. A választó-kerületekbe külön is be vannak nyomva a képviselők nevei, mi csak Horvát-Szlavoniánál maradt el. Kissé nehezíti a térképen való tájékozódást az, hogy a folyók jelzése fölvéve nincs. Különben a kiállítása csinos, Freytag G. és Berndt nyomása Bécsben, Bartenstein-utcza 9. szám.

H. I.

Biharvármegye földrajza Nagyvárad város leírásával és a Magyar királyság rövid áttekintésével. A biharmegyei és nagyváradi tanszer muzeum által 400 frankkal jutalmazott pályamű. Irta K. Nagy Sándor. Kiadja a »Biharmegyei s nagyváradi tanszermuzeum.«

A megye legujabb térképével. Nagyvárad, nyomatott Hügel Ottó könyvnyomdájában 1886. Ára?

Ez a teljes czíme a nagy 8-ad rétű munkának, mely 242 lapon kivált a tanítók számára iratott, mit igazol a bevezetés, melyben a földrajztanítás elméletéről értekezik a szerző, — kozmografiájában azonban, a 8—9 lapokon, sok az adathiba. Sikerült Biharmegye általános és részletes leírása a 12—165. lapokon, de ismét gyengébb munka a Magyar királyság ismertetése a 169—203. lapokon. Legérdekesebb része a könyvnek a függelék, melyben a lakosság, hasznos házi állatok, erdőség táblás kimutatása van; csupán helyi érdekü a Biharmegye községeinek névmutatója a pósta, jegyző lakhelye, szolgabírói járás, iskolai állapot föltüntetése, valamint a mellé tett lapszám, mely utal azon helyre, a hol az illető község bővebb leírást nyert. Sokat ér mellékletében Biharmegye térképe, melyet az ügyes Kogutowicz Manó készített 1 : 375,000 arányban színskálával, Posner Károly Lajos térképészeti intézetében készült 1886-ban; valószínűleg találkozunk vele pár nap multán Magyarország vármegyéinek kézi atlasza 4-ik füzetében. *H. I.*

Állomási jegyzék az Osztrák-magyar birodalom vasuti térképen. Összeállította és kiadta Beer József, a szabadalmazott osztrák-magyar államvasut társaság hivatalnoka. II. kiadás Bécsben, Budapesten, Lipcsében Hartleben A. kiadásában 1886—87. Ára?

Ez czime a német és magyar nyelven közrebocsátott kis 8-ad rétű 48 lapra terjedő füzetnek, mely az állomások helyét és az illető vasutvonal hivatalos czimét gyorsan föltalálni segit. Az állomások nevei ábécze rendbe vannak szedve és kettős hasábra osztottan lenyomva; mindenik után olvasható a vasutigazgatóság neve és a betü, valamint a szám, melyek a térkép koczkáira utalnak, hol a keresett állomás föllelhető, oly módon, mint fővárosunk térképén az utczák. A mely állomások, csomópontok, ott valamennyi oda szögellő vonalnak a neve meglátható. Igy pl. hamar fölötlik, hogy Prágában 7-féle, Bécsben 6-féle, Aradon 4-féle külön társaság vonalai képeznek bogot. Csak az a kár, hogy térgazdálkodásból a vasuti vonalok hivatalos elnevezései német nyelven advák.

H. I.

Particularismus. Irta Horváth Gyula. Budapest. Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság 1886. Nagy 8-ad rétű 116. lap. Ára 80 kr.

E politikai röpirat az Erdélyrészek bajaival foglalkozik bár és mint ilyennel a földiratnak első sorban tüzetesen kevés köze lehetne: de mivel a jelzett országrészek állapota felől tiszta és éles képeket kiván nyujtania, erősen bele ment az ethnografiába. Sikerült is neki személyes és közvetlen megfigyelések alapján hű és értékes jellemképeket nyujtania Erdély számottevő népeiről. A 14—40. lapokon a szászokat irja le, a 40—61. lapokon a románokat, a 61—75. lapokon a magyarokat, 75—81 lapokon pedig saját népét, a székelyeket. Tanulságos lenne részleteket adni mutatványul néprajzi jellemzéseiből, de oly erős lánczolatba füzte azokat össze, hogy pár sort kiszakítani belőle hátrányára válnék mind a munkának, mind az ismertetésnek; a ki azonban az Erdélyrészek népét és azok egymás közti viszonyait alaposan ismerni kivánja, jól teszi ha gonddal olvassa át Horváth Gyula »Particularismus«-át.

H. I.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Felolvasó ülés áprilishó 29-én az egyetemi vegytani intézet előadó termében. Elnök: Dr. Hunfalvy János; jegyző: Király Pál titkár.

Ujfalvy Károlyné felolvasta franczia nyelven »Trois voyages d'une Parisienne au coeur de l'Asie« czímű értekezését. Felolvasónő ezen igen érdekes felolvasását villamfénynyel vetitett fényképek bemutatásával illustrálta, s a tagokból és vendégekből álló nagy számú hallgatóság tetszését nagy mértékben megnyerte.

Az értekezés magyar fordítása Közleményeink egyik közelebbi számában meg fog jelenni.

Választmányi ülés október hó 7-én az állami felsőbb leányiskolában. Elnök: Hunfalvy János. Jelen voltak: Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Király Pál titkár, továbbá György Aladár, Heim Péter, Laky Daniel, Péchy Imre és Pesty Frigyes választmányi tagok.

1. Elnök üdvözli a választmányt a befejezett szünetek alkalmából s kéri, hogy úgy mint eddig, továbbra is támogassa őt buzgó működése által a társaság ügyeinek vezetésében.

2. Az előző ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesittetik.

3. Az elnök előadja, hogy Ujvalvy Károlyné szül. Bourdon Mária úrnő, férjével Középázsiában tett utazásáról f.

évi április 29-én társaságunk ülésén érdekes felolvasást tartott. Jelenti egyuttal, hogy ezen alkalommal a felolvasónőnek engedélyezett tiszteletdíjon kivül még 42 frt költség merült föl.

A jelentés jóváhagyólag tudomásul vétetik.

4. A főtitkár jelenti hogy Hahn Albert és Tallay Nándor r. tagok a társaságból kilépni kivánnak.

Ezen kilépési szándékok kellő időben jelentettek be, s így nevezett urak, f. év végével a tagok sorából törölhetők lesznek, ha eddigi kötelezettségüknek megfeleltek.

5. Ugyancsak a főtitkár jelenti, hogy a szünidő alatt Déchy Mór v. tag a Kaukazusból, Vadona János r. tag pedig Melbourneból a társasághoz utazásukról szóló tudósítást intéztek.

Köszönettel vétetik tudomásul.

6. Monner Sans hawaii főkonzul Barcelonában, ki társaságunk iránti különös érdeklődésének több rendbeli könyvküldeményei által adta jelét, az elnök ajánlatára külföldi levelező tagul választatik meg.

7. A haiti tudós és földrajzi társaság Port-au-Princeban tudósítja társaságunkat megalakulásáról s kéri, hogy vele csereviszonyba álljunk. Ugyanezt kérik a toursi, a neuchateli földrajzi és a württembergi kereskedelmi földrajzi társaságok is.

Ezen társaságok jelentései örvendetesen vétetnek tudomásul és a fölajánlott csereviszony készségesen elfogadtatik.

8. A »Verein der Geographen an der Universität zu Wien« kéri társaságunk Közleményeinek megküldését.

A bécsi egyetemi polgárok ezen egyesületének, míg az egyesület fennáll, Közleményeink meg fognak küldetni.

9. A frankfurti földrajzi társaság elnökének Warrentrapp titkos egészségügyi tanácsosnak haláláról szóló gyászjelentés szomorúan vétetik tudomásul.

10. Tudomásul vétetik továbbá a drezdai földrajzi társaság levele, melyben köszönetet mond társaságunknak a miatt, hogy a német geographusok VI. nagygyűlésén magát képviseltette; nemkülönben a lipcsei földrajzi társaság levele, melylyel az köszönetet szavaz azért, hogy társaságunk képviseltette magát 25 éves fennállásuk jubileumán.

11. A főtitkár bejelenti, hogy főmagasságú Dr. Haynald Lajos bibornok-érsek úr kezdeményezése folytán a magyar Afrikatársaság feloszlott s ezt a belügyminiszter tudomásul vette.

Ezen bejelentés tudomásul vétetvén, az elnök és a főtitkár bizatnak meg, hogy ezen ügyet az alapszabályok értelmében lebonyolítsák.

12. A főtitkár beterjeszti az 1885. évi orsz. kiállításon működött társ. bizottság végjelentését és bemutatja a társaságnak a kiállítási jury által megitélt és megküldött érmet és oklevelet.

Midőn ezen jelentést a választmány tudomásul veszi, egyúttal Péchy Imre, Dr. Havass Rezső és Heim Péter vál. tagoknak, kik az orsz. kiállításon a magyar földrajzi társaság kiállítását rendezték s ezen alkalommal sem fáradságot, sem anyagi áldozatot nem kiméltek; továbbá Lanfranconi Énea levelező tagnak, ki a kiállítás sikerülését kiválóan előmozdította, elismerést és köszönetet szavaz.

13. Ujfalvyné franczia felolvasása kiadatik lefordítás végett György Aladár v. tagnak.

Kiadatik továbbá átvizsgálásra Hanusz István egy czikke Laky Dánielnek, Scholz Albert egy czikke az elnöknek; Téglás Gábor egy czikke Király Pálnak és Dr. Szántó Károly nehány kisebb közleménye szintén az elnöknek.

14 A legközelebbi felolvasó ülésekre vonatkozólag határoztatott, hogy azok lehetőleg minden hónap második és negyedik csütörtökén fognak tartatni. Felolvasókul Berecz Antal, Dr. Thirring Gusztáv, Xantus János, Péchy Imre, Dr. Hunfalvy János, Hanusz István ajánlkoztak.

15. Laky Dániel v. tag rendes tagul ajánlja 1887-től kezdődőleg Izsák Dezső orsz. képviselőt; a főtitkár pedig bejelenti azon tagokat, kik a szünidő alatt jelentkeztek s kiknek nevei a Közleményekben már közzé voltak téve.

16. A főtitkár jelentést tesz a tagdijak befolyásáról és a beérkezett könyvek és térképekről.

A jelentés tudomásul vétetik s a főtitkár megbizatik, hogy azon tagokat, kik 1886-ra járó évdíjakat f. é. október végeig be nem fizetik szokott módon figyelmeztesse.

Felolvasó ülés október hó 14-én a tud. Akademia heti ülésteremben, Dr. Hunfalvy János elnöklete alatt.

1. Berecz Antal főtitkár jelentést tesz a német geografusok VI. nagygyűléséről s ennek befejezése után felolvassa Luciano Cordeiro-nak a lisszaboni földrajzi társaság örökös fő-

titkárának levelét, melyben terjedelmes tudósítás foglaltatik a Capelló és Ivens féle expeditióról.

2. Dr. Thirring Gusztáv felolvassa a Fertő és vidékéről írt értekezését.

Felolvasó ülés október hó 28-án a tud. Akademia heti ülésteremében, Dr. Hunfalvy János elnöklete alatt.

1. Xantus János levelező tag felolvasást tart Siamról. (Ezen felolvasás Közleményeink egyik közelebbi számában egész terjedelmében meg fog jelenni.)

2. A felolvasás befejezése után Elnök a jelen voltak éljenzései közt meleg szavakkal üdvözli az ujabb kaukazusi utazásából szerencsésen visszaérkezett Déchy Mór vál. tagot.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expeditiók.

A khorasszáni expeditióról írja az orosz »Kavkaz« című lap, »Hét heten a Murg-al és a Tedsen folyók közt levő területen folyt a kutatás, mely az új határmenti földszalagra is kiterjedett. Junius 15-én dr. Valter jobb lábát törte Dort-Kujban és az aszkhabadi kórházba vitetett. Julius 30-án már teljesen felépült bajából. Mervben Konsin bányamérnök csatlakozott dr. Raddehez. Az utazók Alikhanov ezredes gondolkodása folytán különös akadályokra nem bukkantak. Mindenekelőtt felfelé indultak a Murgabon, minden oldalú tanulmányozásnak vetve alá a régi aral-kaszpiai korszakbeli s az ujabbkori üledékeket, különös figyelemre méltatva a talaj sós tartalmát az emelkedések irányát, továbbá a botanikai viszonyokat. Mihelyt beköszönt a nyári hőség, az állati élet szinte megszűn; itt csakugyan uralkodik a nyári lethargia, melybe még némely rágcsáló állatok is beleesnek. A Murgab és a Tedsen közt leledző terület életfeltételek dolgában bárha sajátságosan, de nagyon egyoldalúan és szegényesen alakult, oly annyira, hogy e helyett az ember létezése felette nehéz, még az ő életét is vész fenyegeti Julius elején a hőmérsék nappal 58° C-ra emelkedik a napfényen; két esetben 60° C volt a hőség; árnyékban 40—43°-ot mutatott a hőmérő. Ezenfelül éjszakról szinte szakadatlanul fuj a forró szél, mely peldául Takhta-Bazaron eltart éjfélig, és a Kara-Kum nevű

terület meleg homok buczkairól jő ide. Némely helyeken az egészségügyi viszonyok ki nem elégítők, például Pendeh-ben, hol a tifus s a dissenteria már julius elején kezdődött.

Takhta-Bazarból Morkalán, a Kuszk folyón, Akrobáton, Zulfiharon és Pulikhatumon Szerekszba vitt az út, melyet lóháton, turkománoktól kisértetve, megtettek. A lovak számára árpát és vizet magokkal kellett vinniök. Mikor a Zulfikari szorosan kiakartak jönni, éjszaka afgán területre jutottak, hol letartóztatták őket, de a találkozás békés és barátságos természetü vala. Az egész területen Pulikhatum a legjobb hely. A Tedsen folyó itt töri át a homokkő hegyeket. Botanikai tekintetben a terület annyiból érdekes, hogy itt igen sok Pistacia lép fel, mely felváltja a határmenti afgán hegyeken s a Kopet-dághon található Juniperus excelsat. A Szerakhszba vivő uton dr. Raddét elfogta a láz. E miatt az utazók csak julius 20-án értek Szerakhszba. Innét elmentek Korübendába, honnét vasút repíti őket tovább.

Az idevaló madarak közül legnevezetesebb a zöld harkály.

Konsin vándorköveket gyűjtött a Murgabon, Kuskon és Tedsen folyón. Minthogy ezek a Paropamizus éjszaki lejtőjéről kerültek ide, eme kövek vékony lemezeinek mikroszkopiai vizsgálata utmutatást fog szolgáltatni a folyók forrásvidékének geologiai keletkezésére. Konsin nagy sótelepekre is bukkant, Akrobattól éjszakra 25 km. távolságban.

Az expeditió tervbe vette a Kopet-dag legmagasabb csúcsának, a Sag-dagnak megmászását; mi megtörtént. Megjárták a Kopet-dag öt párhuzamos hegylánczát, aztán Lufabadnál perzsa területről orosz területre léptek. Tifliszbe vivő utjokon felkeresték Kizil-Arvatot és Kazancsikot, hol a gyümölcstenyésztéssel megismerkedtek; végre szeptember 10-én megérkeztek Tifliszbe.« *Cs. L.*

A Nyassza keleti partjaihoz új útat nyitottak meg a német keletafrikai társaság megbizásából Pfeil gróf s Schluter hadnagy. Uzagarából indulva ki Uheben át mentek Mahengébe s azután az Uranga mellett a tóig s onnan a legrövidebb úton Kiloa Kiwindzséhez. Útjukról még nem jelent meg részletes leírás, de a menet iránya közölve van Középafrika új térképén, melyet a keletafrikai társaság adatainak felhasználásával Dr. Engelhardt s Wendierski készítettek s Berlinben Engelhardtnál jelent meg. *Gy.*

A Felső Niger vidékén kutató útat tett Davoust egy 1883 óta itt állomásozó »Niger« nevű hadihajóval mult őszszel Kulikorotól

Jennaig. A folyó ezen része Mungo Park éa Renè Chaillé felületes tudósításait kivéve, alig ismeretes. Az egykor népes Szanszandig város, mely Mungo Park utazása idején kereskedelmi központ volt, most egészen romokban van; hosszas védelem után a tukulőrök ssákmánya lett. Davoust a folyó balpartján levő törzseket franczia védnökség alá vette, míg a jobb parton lakók Kulikorotól Szanszandig-ig a tukulőrök hatósága alatt állanak, kiknek főnöke Ahmadu Sejk, Szegu-Szikoroban lakik.

Gy.

Dr. Fischer expeditiója, melynek az volt feladata, hogy Dr. Junkert és társait megmentse, teljesen meghiúsultnak tekinthető. Egy évi távollét után Dr. Fischer junius 21-én megérkezett Zanzibárba, a nélkül, hogy a szerencsétlen utazókat Ungoroban elérhette volna. Január 10-én ment el Kagehiból oly szándékkal, hogy Ungorot a Victoria Nyanza tó keleti partján elérje, mivel a sokkal egyenesebb útat Ugandán át a király ellenséges indulata elzárta. Eddig ki nem kutatott vidéken áthatolt a tó keleti partján a Baringo tóig. Itt azonban elfogytak élelmiszerei s mivel a magával vitt árukat a maszaik nem fogadták el, kénytelen volt visszatérni. Útja a part felé Naivasa tavon s a kikugák tartományán át vezetett. Időközben Dr. Junkertől egy febr. 10-én kelt levél érkezett meg julius 2-án Zanzibarba, mely többek közt tudatta azt is, hogy Uganda s Ungoro királyai közt harcz tört ki, csata is volt s Dr. Junker Kabrega királylyal együtt az Albert Nyanza tó déli részére menekült. Összes készletét elvesztette, de naplója megmaradt s magának sikerült a Victoria Nyanza déli részén útat törni a part felé. Emin bey ugyane tudósítás szerint Casatival ismét a Felső Nilusnál van Wadelaiban, honnan kisérletet akar tenni, hogy a vidéket megmentse az egyiptomi kormány számára. Az Uganda és Ungoro közt kitört háborút Mackay, az Ugandában levő angol missionarius is megerősíti.

Gy.

Szekoli, a Kongó ujonnan felfedezett mellékfolyója. Brazza Jakab, a franczia Kongó tartomány kormányzójának fivére, mult év julius 10-én Madivilleből az Ogove mellől elindulva keresztül ment az éjszak felé elterülő erdőségen. E vidék, melyen a Mtebe és az Ossete törzs lakik, termékeny és igen népes. Egy hónapig menve a sürü erdőkön át, az utazók Mboko nagy síkságra értek s körülbelül az éjszaki szélesség $1^{0}30'$ alatt elérték a Kongó egyik jelentékeny mellékfolyóját a Szekolit, melyet Grenfell Pungának nevez. E folyó

választja el a Mbokok tartományát az Okotáktól, mely kereskedő, de harczias nép s nagyobb részt az Ivindoval párhuzamosan menő erdőségben lakik. Az expeditió innen a Jambik tartományába jutott s körülbelől egy hónapig tartózkodott Iloku faluban (2°30′ éj. sz.), hova kifáradva s láztól gyötörve jutottak el. A bennszülöttek gyanakodása miatt nem tudtak vezetőt találni éjszak felé s ezért elhatározták, hogy visszatérnek. A Szekolin átmenve e folyó mentén akartak előre menni a Kongó-ig A bennszülöttek nem adtak számokra csolnakokat s így maguknak kellett azokat nagy fáradsággal készíteni. Egy havi fáradságos csolnakázás után elértek arra a helyre, a hol a Szekoli az Ambolit magába veszi s nagyobb lesz. A folyó kopár partján sok só van s ezért vad ökrök, antilopok, elefántok s vizilovak nagy számmal fordulnak meg itt. Az utazók végre január elsején elérték Mbonga állomást, honnan az Alimán s Ogovén mentek tovább a part felé. A nevezetes utazásról a »Le Tour de Monde« részletes földrajzi ismertetést hozott. *Gy.*

* **Casati olasz kapitányról** az »Il Sole« czímű milanói napi lap 1885. decz. 30-káról keltezett levelet közöl, melyből örvendetesen vehetjük tudomásul, hogy nevezett utazó eddigelé nem veszett el, mint azt már-már hinni kellett. Casati a milanoi kereskedelmi Afrika-társaság megbizásából 1879-ben indult utnak s egyik feladata az volt, hogy az Uelle folyót tanulmányozza s megállapítsa eredetét és folyását.

II. Ethnographia.

A hererokról. Dr. Schinz János német botanikus Délnyugot-afrikában hosszabb ideig tartózkodott az Ovahererok s Ovambok tartományában s földrajzi s botanikai tanulmányain kívül nagy gondot fordított a benszülöttek életmódjának s nyelvének tanulására. Olukonda finn missio állomáson hosszabb ideig tartózkodott, az Ondongatörzs szótárát s nyelvtanát készítette el s 1885. végén a Kunene mellett az Onkumbi törzs nyelvét tanulmányozta. Az Ovahererok szerinte három csoportot képeznek. Éjszakon laknak az Ovatyimbák Kaokoban (= víznélküli); középen a tulajdonképi Ovahererok s keleten a kalahari sivatag szomszédságában az Ovambanteruk. Mind e törzsek eredeti hazája valószínűleg keleten, a Zambezitől éjszak felé van s mostani lakóhelyükön régebben valószínűleg a hegyi damarák laktak. A hererotörzseket főnökeik szerint nevezik el s a leghatalmasabb ezek közt Kamaherero. A kormány-

forma patriarchalis. Az Ovatimbák, kikről Dr. Schinz azt hiszi, hogy a Basimbákkal vagy Mutimbákkal (Cimbebák) ugyanazonosak, az Ovambok gúnyosan hivják így, mivel sajátságos alakú kunyhókban laknak, melyek mintája állítólag egy az óriási hangyabolyokban gyakran található állatcsontváz után vésetett. Az Ovatimbák különben nagyon különböznek szomszédjaiktól, az Ovamboktól; nem földmivelők, hanem baromtenyésztők, önálló nyelvök s patriarchalis kormányformájuk van; míg az Ovamboknál despotia létezik. A Kunenetől éjszakra fekvő Uumbangala törzsek, melyekhez Onkumbik, Enkambák s Omulondik tartoznak, nyelvészetileg inkább az Ovaherero törzsekkel rokonok, mint az Ovambokkal, bár más tekintetben közelebb állanak ezekhez. Midőn Dr. Schinz Humbaban volt, a portugálok háborúban voltak az Onkombikkal s ezért nem mehetett a Kunene mellett. Az Ovambok 12 különböző törzsre oszlanak fel két nagyobb, nyugoti s keleti csoportban. A finn missionáriusok az isteni tiszteletben az Ondonga csoport nyelvét használják. Ovambo, vagyis helyesebben Ova-ambo herero elnevezése a törzseknek az amba szótól, mely elnevezést maguk az Ovambok használják egymásról. Dr. Schinz innen a Ngami tó felé akar menni s szándéka megtanulni a kalahari sivatagban lakó Sanok nyelvét, kik a namaföldi cserjelakókkal szemben tolmácsai lesznek. *Gy.*

III. Vegyesek.

Nehány földrajzi elnevezés. Angolország térképén igen sok h o m végződésü helynevet találunk. E »h o m« következőleg magyarázható. A Britanniába átkelt műveletlen angolok — épen úgy, mint más ifju nép — nem ismertek más társadalmi köteléket, mint a család és vérét; valamint egykor a görögöknek (phylék), úgy nekik is patronymikus (származási) szervezetük volt. A családfő lakóhelye a h o m, melyből később h o m e (heim) lett. R é g i i d ő k b e n a z e m b e r e k l a k ó h e l y ü k k e l m a g u k a t a z o n o s í t a n i t ö r e k e d t e k.* Az elnevezés nem egyénről hanem nemzetségről történt. Beorm-tól a Beormingok származtak; ennek lakóhelye Beormingaham, a mai Birmingham volt. Több ham együtt t u n-t azaz t o w n-t alkotott. E tun mint ton fordul elő a Weston, Sutton, Langton helynevekben.[1] E tun-t a svéd helynevekben is pl. Sig-

* A Muraközben ma is Zrinyi, Hunyadi stb. nevek hallhatók a mai horvátok között, azaz a Hunyadi, Zrinyi stb. birtokán lakók.

[1] H e l l w a l d: Culturgeschichte II. 46. l.

tuna-ban, melyről tudjuk, hogy legrégibb svéd város, Eskilstuna — stb.-ben megtaláljuk. A régi germán ős nyelvben tun = szabad tér, melyet később a lakóhely megnevezésére használtak. E tunt gard vette körül [2] s a norvégeknél egyes, vagy kevés udvar együtt gaard elnevezést kapott. [3] A svéd gard, a norvég gaard tehát kerített helyet, udvart jelentett; így a skärgaard is egy csoportba tartozó szigetek és szigetecskék területe. A skjärgaard, skargard, scherengarten, scherenhof hullám és vihar elől menedéket nyujt, számos jó kikötője van, a hajósok iskolája. [4] A lakosok Norvégia nyugati partján a sziget fogalmát kevésbbé veszik szemügyre mint az összesekét, melyek előttük legkülső partvonalnak tetszenek, s azért a fjord nevet a szigetek és continens közötti utak megjelölésére is használják. [5]

Nem szorulnak az angolok, sem a svédek és norvégek közös származásuk kimutatására; a soknál azonban ez is több adat, a melyeket felsoroltam. Sőt tovább mehetünk. A germánok Thor istenneve sok személy és helynévben él magas éjszakon, melyekben mint jelző fordul elő, valamint Odin neve is sok helynévben megvan. [6]

Skandináviáról levén szó, még egyszer felemlítem a kjölen elnevezés ügyét. Megszokott jelentésével franczia munkákban is találkozhatni; több munkában épen Norvegiát választja el Svédországtól. Mások szerint éjszakon nevezik a felsíkokat e néven, s ebből a hibás használat. [7] Egli szerint e névről az országban mit sem tudnak. A mit sokan és a mappák kjölennek neveznek, annak Skandanáviában nincs általánosan használt összes megnevezése. Ujabb ismereteink a 63—69° szélességben elterjedő Éjszakdrontheimi hegyek kiölen elnevezését nem engedik meg. A kiöl = kiel. Az országban semmi olyas nem látható, sem nem hasonlít ahhoz, a mit kifejlett hegyláncznak lehetne nevezni, mivel maga a geologiai szerkezet is tömeges hegységre vall. Azt az átkelőhelyet, melyen a felsík délkeleti lejtősödésének valamely hosszú völgyéből az éjszaknyugati oldalra jutnak, s melynek csak a két szemben levő völgy között a két oldalon van lassu ereszkedése s hol a két völgy

[2] Hellwald: Culturgeschichte. 61. l.
[3] Guthe: Lehrb d. Geogr. 1872. 386. l.
[4] Egli Nomina Geogr. 531. l.
[5] Daniel Ill. Klein Hb. d. Geogr. II. k. 373. l.
[6] Hellwald Culturgeschichte.65. l. II. k.
[7] Guthe Lehrb. d. Geogr. 1872. 385. l.

között a felsík keskeny, nevezik kjölennek. A kjölennek helytelenül nevezett hegység Norvégiának csak felsíkja gerincz és lejtő nélkül, s belőle Svédországba nem vonulnak mellékágak, hanem csak a lejtő van völgyektől levágva. Hogy a magaslat éjszaki részének a kjölen nem specifikus neve, már abból is következik, hogy bizonyos helyeket, hegyeket stb. épen Norvégia déli részében ugy neveznek, vagy vele összetett nevök van.[8] *

Dr. Szántó Károly.

***A lipcsei földrajzi társaság 25 évi fennállásának jubileuma** f. évi május 2-án és 3-án tartatott meg. Az ünnepélyesség két részből állott t. i. az ünnepélyes ülésből és a díszebédből.

Az ünnepélyes űlést a társaság elnöke báró Richthofen tanár nyitotta meg, tartalmas beszédjével, melyben első sorban üdvözlé mindazon társaságokat, melyek az ülésen küldötteik által képviselve voltak. Azután pedig fővonásokban rámutatott azon munkálatokra, melyeket a lipcsei »Verein für Erdkunde« a lefolyt 25 év alatt végezett. Végül kihirdette azon tudósok névsorát, kik az ünnepély alkalmából a társaság tiszteletbeli vagy levelező tagjaivá választattak. Tiszteletbeli tagul választatott 4 németországi, 2 ausztriai, 1 angol, 1 olasz, 2 orosz és 1 görögországi tudós. A levelező tagokul megválasztottak nevei közt Lóczy Lajos jeles tudósunk neve is előfordul! Az elnök megnyitó beszéde után a kölönböző országokból érkezett küldöttek léptek az emelvényre. Nevezetesen Dr. Reis a berlini földrajzi társaság elnöke meleg elismerést tartalmazó adresset nyujtott át; a szt.-pétervári Woiekoff az ottani csász. földrajzi társaság üdvözletét adta át; Dr. Neumayer a német Seewarte igazgatója a hamburgi földrajzi társaság üdvözletét tolmácsolván, egyuttal melegen emlékezett meg a felejthetlen Bruhns Károly érdemeiről. Ez után Berecz Antal a magyar földrajzi társaság küldötte üdvözölte a jubiláló társaságot, rámutatva azon barátságos viszonyra, mely a magyar és a lipcsei földr. társaság közt majdnem másfél évtized óta fennáll. Kifejezést adott továbbá azon óhajának, hogy ezen barátságos viszony továbbra is fennmaradjon, biztosítván egyuttal a lipcsei társaságot, hogy a magyar tudósok mindig nagyra becsülték és becsülik a németek tudományos törekvéseit s az általuk

[8] Daniel Ill. klein. Handb. d. Geogr. II. k. 383. 384 l.

* Midőn ezen kis közleménynek tért adtunk, tettük ezt azon óhajtással, vajha ez többeknek buzdításul szolgálna a hazai helynevek magyarázatával való foglalkozásra. Szerk.

elért eredmények előtt mindig tisztelettel hajolnak meg; valamint hogy a magyarok is szívesen szegődnek a tudományos törekvések azon zászlója alá, melyre az épen előtte szóló jeles német tudós ezen arany szavakat irta: »Der Wahrheit wegen selbst!« Végre Dr. Kirchhoff a hallei földrajzi társaság üdvözletét adta át.

Az ünnepélyes ülést Dr. Peters Károlynak a német keletafrikai gyarmatosító társaság vezetőjének felolvasása zárta be, melynek tárgyával más alkalommal fogjuk t. olvasóinkat megismertetni.

A szép ünnepélyt a nagy díszebéd fejezte be, mely másnap azaz máj. 3-án a Hotel de Pologne-ban rendeztetett.

Johnston H., az ismert afrikai utazó, Kilimandzsaro-ból visszatérve, kameruni angol alkonzulnak neveztetett ki s e minőségében a mult nyáron érdekes kirándulást tett a Kamerun folyón. Belltown-tól indult el az európai kereskedők előtt jól ismert uton s mintegy hatvan angol mértföld távolságra jutott Ngale Nyiamszi közelében. A mangrov erdőségek a parttól 24 angol mértföldnyire megszüntek, azután pandanuszfák lettek az uralkodók mintegy hatláb magas kosborfajokkal vegyest. A folyó partja magasabb, a talaj szilárdabb lesz s a fákban nagy változatosság mutatkozott. Midőn a Wuri törzs határára ért, igen kellemes vidék tárult ki szeme előtt, a parton számos bennszülött falut s művelt vidékeket talált, míg az őserdők inkább a benső vidékekre látszottak visszavonulni. A Budima-nok főszékhelye, Ngale Nyiamszi közelében a partnál mintegy 500 láb magasságról tiszta légkörben nagy kiterjedésű sajátságos alkotásu hegysorozatot látott a parttól éjszak felé 50—60 angol mértföld távolságban. E hegység magasságát 10—12,000 lábra becsülte.

Gy.

A meggyilkolt Hannington püspök naplóját rubagai missionariusok elküldték Angliába. A püspök csekély eltérésekkel ugyanazon úton haladt mint Thomson visszatértében s október 6-án érkezett meg Sakwasba Kwa-Sundu mellett a Victoria tó éjszakkeleti csúcsán. A fiatal király Dr. Fischert is Rubagába akarta csalni s megöletni, de ő a missionariusok intésére egyenesen Unyoroba ment. Emin bej Mackay tudósítása szerint 10 napi járóföldre van Kabarega fővárosától, de egyelőre nem számíthat támogatásra, sőt inkább Fischernek sok baja lesz az arab kereskedőkkel, kik részint a keletafrikai társaság előnyomulása, részint a német kereskedelmi karaván ok versenye miatt nagyon izgatottak.

Gy.

A Ngami tavat meglátogatta közelebb egy névtelen német kereskedő, ki a Narancs folyó köztársaságból britt Becsuanaföldön át jött ide s azután Upingtonon át tért vissza Wynburgba. A tóhoz 1885. szept. 15-én jutott el s három hónapig maradt itt, ez időközben meglátogatván a tuana törzs főnökének, Moreminek új fővárosát a Tunka mellett éjszakra a tótól mocsáros vidéken. A tuanák igen elcsenevészedett törzs, népességük alig 500 lélek s csak a gazdagabbaknak vannak lovaik és puskáik, de vannak bakuba s bushmen rabszolgáik. Az utazó a kalahari sivatagot baromtenyésztésre alkalmasnak tartja, s azt hiszi, hogy a Czethalöböltől könnyebb eljutni a Ngami tóig, mint Natalból vagy a Fokföldről. Magát a tavat sokkal kisebbnek találta, mint előtte leírták. A Tunka sem ömlik már a tóba, hanem éjszakra mocsárokban vész el s egy ága fut a Botletlebe, mely ismét ketté szakadva délnyugotra a Ngami, délkeletre pedig a Kumadan tóba ömlik. A német utazó terjedelmes leírást közöl, de ennek tudományos földrajzi becse kevés. *Gy.*

Az Egyesült államok topographiai térképét akarja elkészíttetni Powell ezredes, a geologiai felvételek főnöke 1 : 250,000 méretben (körülbelül 4 angol mértföld egy hüvelykre). Új felvétel kevés lesz, mert sok megbizható részletfelvételt használnak fel, így King felvételét a 40-ik fokról, Haydenét a territoriumokról, Powellét a Rocky Mountainsról s Wheeler a 100 meridiántól nyugotra eső részről. Mind e felvételek azonban az Egyesült államok óriási területének csak igen kis részére vonatkoznak s különösen a keleti államokról nagyon kevés megbizható anyag van, úgy, hogy itt új felvételek szükségesek. A térkép egy hosszúsági s egy szélességi fokot magában foglaló lapokban adatik ki. A terepviszonyok 200 láb, sőt egyes helyeken 25 láb magasságot is feltüntetnek. *Gy.*

Guinea vidékén s a Kongó éjszaki részén fekvő birtokaik határát illetőleg a franczia s portugál kormányok között végmegállapodás jött létre. Portugál-Guinea határát az a vonal képezi, mely a Rexo tónál kezdődve, lehetőleg egyenlő távolságban halad Cazamance és San Domingo de Cachen folyók közt a 17°30′ nyugoti hosszúsági fokig s Páristól 12°40′ szélességi fokig s azután a szélességi fokon tovább a 16° nyugoti hosszúságig; a déli határ a Rio Cajet torkolatától, a Portugálnak jutott Catak s a Franciaországnak jutott Tristao szigetek közt ered s lehető egyenlő távolságban halad a délre eső Componi s az éjszakon levő Cassini folyó

s azok mellékfolyói, később a Rio Grande mellékfolyói közt a 16° nyugoti hosszúság s 11°40 éjszaki szélességig. Portugália tulajdonát képezik a Roxo fok körül fekvő szigetek, továbbá Bissasma és a Cassini partjai, de Francziaországnak jut Ziguinchor a Cazamance mellett s a protectorság Futa Djallon felett. Kabinda portugál gyarmat a Kongótól éjszakra jelentékenyen megnagyobbodik éjszak felé, hol határát a Loema és Lubinda közt levő vízválasztó képezi, majd a Loema keleti mellékfolyójának, a Lualinak forrásvidékén s a Loema s Chiloango vízválasztón hatol 10°30′ keleti hosszúságig (Páris) s innen tovább Chiloangoig, melynek folyása a Luculla torkolatáig már a Kongó állam határát képezi. *Gy.*

Éjszakamerika adventiv flórája. Th. A. Bruhin kimutatja (Verhandl. der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien 1886.), hogy az újvilág éjszaki fele 75 rendbe tartozó 623 növényfajt kapott a többi földrészektől. Legerősebben képviselvék köztök a kalászos fűvek (Gramineae), a mennyiben számuk az összes fűvek $^1/_8$ részét túlhaladja. A fészkes viráguak (Compositae) 60 fajt számálnak, a hüvelyesek (Leguminosae) 45-öt, az ajkasok (Labiatae) 39-et, a rózsaviráguak (Rosaceae) 34-et, a keresztesek (Cruciferae) 30-at, a szegfűviráguak (Caryophyllaceae) 25-öt. Európa e bevándorlott növényfaj-kontigenshez 420-szal járult, ázsiai eredetű 112 faj, Délamerikára vezethető vissza 64, Afrikára 12, Ausztráliából csak az Eucalyptus globosus (globulus ?) került, melyet a déli államok mivelnek, különösen fölkarolta pedig Kalifornia. Az önkényt települők (maga jött) közt föltűnik 2 boglyárka (Ranunculus acris és R. bulbosus), a fecskefű (Chelidonium), füstike (Fumaria), a keleten ott már általános, de a nyugati államokban még ritka pásztortarsóka (Capsella bursa pastoris), szappanfű (Saponaria), vadborsó, különfele herefajok, luczerna (Medicago), szattyu (Tussilago), rukercz (Bellis), cziczkóró (Achillea), üszőgör (Senecio), a búzavirág (Centaurea Cyanus), mint a bevitt gabona kisérője, a bogács (Cardnus), lapu (Lappa), 2 útifű (Plantago major és Pl. coronopus), a kigyószisz (Echium) pedig szinte országos csapás lett terjeszkedése folytán.

A bevitt (jöttment) növények közt erős művelésre kapott a Gossypium herbaceum (gyapot), mely ázsiai vagy afrikai eredetű. Bruhin szerint 1755-ben hoztak Európába gyapotrostokat először Éjszakamerikából. Ennek aratása 1882-ben 6,550,000 bál volt 450 fontjával számítva egy bált, mi 310 millió dollár értéket képviselt; az 1883-iki aratás 6.949,756 bál volt, az 1884. évi

gyarló termés is adott 5.713,200 bált A narancstermesztés Florida és Georgiában nem rég kapott lábra. Az előbbi állam 1874 ben 2500 ládával, 1884-ben már 3 millió ládával bocsáttatott a kereskedésbe. Georgiában a west-pointi kertben 125,000 őszi baraczkfa van. A 80-as évek elején fölvett statisztika szerint volt Kaliforniában 2.400,000 almafa, 900,000 őszibaraczkfa, 300,000 körtefa, 260,000 szilvafa, 130,000 cseresznyefa, 250,000 kajszibaraczk, 1 millió narancs és 140,000 czitromfa. Az Egyesült-Államok egész területén van 112 millió almafa, 25 millió körte és 112 270,000 őszibaraczkfa.

A Nicotiana tabacum, melynek hazája Nyugatindia adja a virginiai dohányt, az ugyanonnan származó N. macrophyllum a marylandit, a N. rustica (kapa vagy ibolya dohány) a forróövi Amerikából jön. Az első kettő áll erősebb művelés alatt, Kentucky termeszti az amerikai összes dohánynak felét, Virginia mintegy $^1/_5$ részét. Az összes termés 1880-ban 473 millió font volt, 1884-ben 600—700 millió. Művelik a fügét (Ficus carica) és eperfát (Morus alba). A datolyapálmát, mely Északafrikáé és Délnyugatázsiáé, termesztik Floridában és Új-Orleans körül. A kokoszpálmát, mely a tengerpartok mentén a legsoványabb talajjal is beéri és ha erőre kapott semmi néven nevezendő gondviselést sem igényel, Florida állam szaporítja. A kalászosok termesztése a legóriásibb. 1850-ben 9 millió hold föld volt búzával bevetve, 1880-ban már 30 millió és ez 400 millió bushelt (62 literrel számítva) termett, belőle $^1/_5$ részt Illinois. A czukornád hazája Ázsia, útját Columbus ideje után lelte meg az újvilágba, hol most az éjszaki szélesség 32°-ig terem. A kukoricza 69 millió hold földet vesz igénybe és 1884-ben 1500 millió bushelt tevő aratást nyujtott. *H. I.*

A bécsi katonai földrajzi intézet kiadásában megjelentek a következő kiadványok:

1. Uebersichtskarte von Mittel-Europa 1 : 75,000 (w. A^2 és C^4 lapok).
2. Prohydrographisches Tableau der Karpathen in 6 Blättern aus der Uebersichtskarte von Mittel-Europa 1 : 75,000. (Egy-egy lap ára 70 kr.)
3. Berichtigungsblätter welche die Nachträge vom Jahre 1885 enthalten. — Für die Uebersichtskarte von Mittel-Europa (1 lap). — Für die Generalkarte von Central-Europa 1 : 300,000 (4 lap). — Für die Specialkarte der österr.-ungarischen Monarchie 1 : 75,000 (11 lap). — Für die Specialkarte von Ungarn 1 : 44,000 (1 lap). — (Egy-egy lap ára 8 kr.)

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Le Monnier. Wien, 1886. Band XXIX.

Nr. 7 und 8. Inhalt: Oesterreichische Congo-Expedition. Briefe von Professor Oscar Lenz und Oscar Baumann. — Meine Reise in Süd-Afrika. Von Dr. Emil Holub. — Zwei Denkmale alter Kartographie. (Vorläufiger Bericht.) Von J. Luksch. — Die Feldzeugmeister Ritter von Hauslab'sche Kartensammlung. Von Carl Haradauer Edler von Heldendauer. — Die Slavini die San Marco bei Rovereto. Von Univ.-Prof. Dr. Albrecht Penck.

Nr. 9. Inhalt: Oesterreichische Congo-Expedition. Briefe von Oscar Baumann. — Beiträge zur Hypsometrie von Mittel-Syrien. Von Dr. Carl Diener. — Die Feldzeugmeister Ritter v. Hauslab'sche Kartensammlung. Von Dr. Carl Haradauer Edler von Heldendauer. — Klimatologie von Cochabamba in Bolivien. Von Eugen von Boeck.

Dr. A. Petermanns Mitteilungen. 32. Band, 1886. Gotha.

VIII. Inhalt: Bericht über die von Herrn Lüderitz ausgerüstete Expedition nach Südwestafrika, 1884—85. Von H. Pohle. — Die Wälder von Nordamerika. Nach Charles S. Sargent. — Fischers perspektivische Projektion zur Darstellung der Kontinente. Nachtrag. Von Prof. Dr. A. M. Nell.

IX. Inhalt: Die Grenzen der Gletscherspuren in Russland und dem Uralgebirge. Von S. Nikitin, Chefgeolog des russisch-geologisghen Komitees. — Reisen im südlichen Kongo-Becken. Von Premierleutnant v. François. — Die Cunos- oder Tulé-Indianer. Nach dem Bericht eines Missionars bearbeitet von Dr. H. Polakowsky.

X. Inhalt: Der Nord-Ostsee-Kanal. Von C. J. Beseke. — Veränderungen, welche der Mensch in der Flora Chiles bewirkt hat Von Dr. R. A. Philippi. — Die Galla-Staaten im Süden von Abessinien. Von H. Wichmann.

Zeitschrift für Schul-Geographie. Herausgegeben von A. C. Seibert. Wien, 1886. VII. Jahrgang.

IX. Heft. Inhalt: Bericht über den VI. deutschen Geographentag in Dresden. Von H. Schulze in Barmen. — Die Apenninen-Halbinsel. — Bau und Hydrographie des nördlichen China. Von Dr. J. Lindl, Wien. — Die Kalahari. — Erbsünden.

X. Heft. Inhalt: Handbuch der Geographie. Von Dr. E. Löffler, Professor der Geographie an der Universität Kopenhagen. — Bericht über den VI. deutschen Geographentag in Dresden. Von H. Schulze in Barmen. — Die Bedeutung der Höhenschichten-Karte. — Bau und Hydrographie des nördlichen China. Von Dr. J. Lindl, Wien. — Augsburg. Aus der »Länderkunde der fünf Erdtheile«. — Die libysche Wüste zwischen dem Nil und der Oase El Khargeh. Nach Heinrich Brugsch-Bey.

XI. Heft. Inhalt: Der deutsche Geographentag und die Schul-Geographie. Vom Herausgeber der Zeitschrift. — Warum lassen sich die Wetterprophezeiungen in den Kalendern nicht ausrotten? Von Dr. J. Holetschek. — Der Einfluss des Waldes auf den Stand der Gewässer. — Bau und Hydrographie des nördlichen China. Von Dr. J. Lindl, Wien. — Aus der Gletscherwelt des Altai. — Der Wallfischfang in Finnmarken.

XII. Heft. Inhalt: Das Zeichnen im Dienste des geographischen Unterrichtes. Ein Vortrag von H. Scherer in Giessen. — Einiges aus der Kalenderlehre. — Sibirien als Colonie. — Die Bestimmung der Schneegrenze.

VIII. Jahrgang, I. Heft. Inhalt: Bemerkungen zum geographischen Unterricht an den Gymnasien nach den neuen Instructionen. Von Dr. Karl Lechner in Kremsier. — Ueber das Verhältniss des Wasserareales auf der Erdoberfläche.

Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Wien, 1886. VIII. Jahrgang.

10. Heft. Inhalt: Der Fortschritt der geographischen Forschungen und Reisen im Jahre 1885. Von Henry Greffrath. — Bramiah und Dubreeka. Das neueste deutsche Gebiet an der westafrikanischen Küste. Von Lieutenant Sieg. Israël. — Der Yellowstone-Nationalpark. Von Anton Steinhauser.

11. Heft. Inhalt: Sepopo's Reich und dessen Herrscher. Von Dr. Emil Holub. — Der Gross-Venediger. Von Heinrich Hesz. — Der Yellowstone-Nationalpark. Von Anton Steinhauser. — Der Fortschritt der geographischen Forschungen und Reisen im Jahre 1885. Von H. Bay und Dr. J. M. Jüttner.

12. Heft. Inhalt: Die Binnenschifffahrt in Rio Grande do Sul. Von P. Langhans. (Mit einer Karte und einer Illustration.) — Die geschichtliche Entwickelung der russischen und englischen Besitzungen. Von Dr. A. Oppel. — Der Fortschritt der geographischen Forschungen und Reisen im Jahre 1885. 4. Asien. Von Dr. J. M. Jüttner. 5. Afrika. Von Dr. Ph. Paulitschke.

IX. Jahrgang. 1. Heft. Inhalt: Ueber den Einfluss von Steppen und Wüsten auf die Völkerentwickelung. Von Alfred Kirchhoff. (Mit zwei Illustrationen.) — Der Buddhismus in Birma. Vom Grafen A. Mahé de la Bourdonnais und G. Marcel. — Westindische Nachrichten. Von Jos. Ritter v. Lehnert. (Mit drei Illustrationen.) — Fiume. Von Dr. Johann Hunfalvy. (Mit einer Illustration.)

Annalen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums Redigirt von Dr. Franz Ritter von Hauer. Wien, 1886. Band I. Nr. 3.

Inhalt: Vergleichende Studien über das Flügelgeäder der Insecten. Von J. Redtenbacher. — Goldsand mit Demantvid von alten Ekbatana und Hamadan. Von A. Gehmacher.

III—IV. Jahresbericht (1884—86) des Württembergischen Vereins für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interessen im Auslande. Unter Redaction von E. Metzger. Stuttgart, 1886.

Inhalt: Aus den deutschen Kolonien in Brasilien. Von Dr. F. Hofmeister. — Surinam. Von A. Kappler. — Der Ausbruch des Krakatau 1883. Von E. Metzger. — Von der Yoruba-Küste Von A. Mann. — Die Deutschen in Brasilien und ihre Zukunft. Von Dr. Karl Müller. — Drei Monate unter den Dakotas. Von R. Cronau. — Japan und seine Beziehungen zu Europa. Von E. Baelz. — Die Reisen in den Gallaländern. Von A. Stecker. — Deutsch Ost-Afrika. Von E. Metzger.

Mittheilungen der geogr. Gesellschaft (für Thüringen) zu Jena. Band V. Heft 1. und 2. Jena 1886.

Inhalt: Physikalische Geographie und Geologie Brasiliens. Von Prof. Dr. Orville A. Derby in Rio de Janeiro. — Eine Congofahrt von Brazzaville bis zur Aequatorstation. Von Missionar Augouard.

Bulletin de la Société de Géographie. Rédigé avec le concours de la Section de publication par les secrétaires de la commission centrale. Paris, 1886.

1er Trimestre. Sommaire: Ch. Maunoir: Rapport sur les travaux de la Société de Geographie et sur les progrès des sciences géographiques pendant l'année 1885. — A. Grandinier: Les canaux et les lagunes de la côte orientale de Madagascar. — A. Gouin: Le Tonkin. Notice géographique.

2e Trimestre. Sommaire: Bouquet de la Grye. — Rapport à la Société de Géographie de Paris sur l'orthographe des noms géographiques. — G. Rolland: Hydrographie et orographie du Sahara algérien. — Monteil: Notice pour servir á l'étude de la carte des établissements français du Sénégal. — Baudens: Vingt-cinq milles dans la rivière Noire. — Dr. Potagos: Le Pamir.

Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie. Publié par les soins de M. J. Du Fief. Bruxelles, 1886. Dixième année.

Nr. 3. Sommaire: Capitaine Storms. Le Tanganika, quelques particularités sur les moeurs africaines. — A. Lancaster. Quatre mois au Texas (fin). — Emile Ouverleaux. Notices historique et topographique sur Leuze.

Nr. 4. Sommaire: A. Lancaster. De la Nouvelle-Orléans à la Havane. — Lieutenant Liévin Van de Velde. La régien du Bas-Congo et du Kwilou-Niadi. — A. Harou. Promenade aux environs d'Anvers.

Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie. Tome II. 1er fasc.

Sommaire: Rapport de M. Jules Maret, Vice-Präsident, sur la marche de la Société pendant l'année 1885. — Lettres sur la Bolivie, de M. le Dr. F. Sacc, à Cochachamba. — Les Colonies allemands, par Th. Zobrist.

Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers. 1886. 9e année. Tome X. 6e fasc.

Sommaire: Court aperçu de la découverte du Brésil et de son histoire politique jusqu'à son émancipation, par M. A. Baguet. —

Le bananier. Les plantes médicinales, par le même. — Pes Patagons. La race blanche et la race de couleur, par M. A. Baguet. — Le Congo à l'Exposition d'Anvers. Extrait du rapport des classes 82 et 83 du IXe groupe, présenté par M. A. Geelhand, membre adhérent. — Le commerce d'Anvers au XIIe siècle notice par M. P. Génard.

10e année. Tome XI. 1er fasc. Sommaire: La puissance coloniale anglaise, ses origines et ses développements, par M. le Dr. L. Delgeur.

Revue de la Société de Géographie de Tours. (Union Géographique du Centre). Tours, 1886. 3e année.

Nr. 7. Sommaire: Concours geographique. — Des divers systèmes modernes ayant assimilé le pays de Gabès à la région du Triton (fin), par M. le Dr. Rouire. — Le Congo français et la faillite du Congo belge par M. Gaston Larofest. — Nouvelle-Calédonie.

Nr. 8. Sommaire: La situation des classes agricoles par M. Th. Desdevisea du Dézert. — Congrès national des sociétés françaises de Géographie, exposition de Géographie commerciale à Xantes, par M. Albert Trochon.

Nr. 9. Sommaire: Le transit entre Algérie et le Soudan et le projet transsaharien, par Sains Yves. — Nécrologie.

Revue Géographique Internationale. Paris Onzième année.

No. 128. Sommaire: Georges Renaud: La France à l'Extérieur (suite). — Ludovic Martinet: La colonisation scientifique (suite). — G. R.: Le passé et l'avenir de Port-Vendres (fin).

Nr. 129. Sommaire: Georges Renaud: La France à l'Extérieur. — IV. Guyotville et le Sahel. — X. . . — Le chemin de fer de Krasnovodsk à Merv. — Cr. Ludovic Martinet: La colonisation scientifique (fin). — Capitaine II***; Le Briançonnais au point de vue militaire.

Bulletin de la Société de Geographie de Lille. 1886. Tome Sixième.

Nr. 7. Sommaire: E. Levasseur: Les forces productives de l'Australasie britannique.

Nr. 8. Sommaire: E. Levasseur: Les forces productives de l'Australasie britannique (suite). — Castonnet de Fosses: Les intérêts français à Madagascar.

Nr. 9. Sommaire: E. Levasseur: Les forces productives de l'Australasie britannique (suite). — F. Bère: De Lille à Constantinople. — Potel: Les républiques de la Plata.

Nr. 10. Sommaire: E. Levasseur: Les forces productives de l'Australasie britannique (suite). — Henri Bécourt: La forêt de Mormal.

Bulletin de la Société de Geographie Commerciale du Havre. 1886.

Nr. 4. Sommaire: Exposé sommaire voyage dans l'Ouest Africain. Par M. Ch. Chavannes. — Un coup d'oeil au tour de Madagascar.

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. 1886. 9e année. 2e série.

Nr. 16. Sommaire: Hautreux: Étude de la barre du Sénégal. — J. Gebelin: Le traité de paix avec Samory (avril 1886). — Pierre Kauffer: La construction des torpilleurs en Allemagne.

Nr. 17. Sommaire: P. Lauze: L'agriculture à Nossi-Bé. — H. L. Les Comores. — Dr. H. A.: Les arbres géants de la Californie.

Nr. 18. Sommaire: L. Ballande: L. Japon. — L. Cordeiro: Les explications portugaises entre la côte orientale d'Afrique et le lac Nyassa.

Revue de Géographie. Dirigée par M. Ludovic Drapeyron. Paris, 1886.

Semptembre Sommaire: A. de Gerando: Szegszárd (Hongrie) et ses environs. Notes de voyage. — E. Levasseur, de l'institut: L'Australasie: Tasmanie. — L. Delavaud: Le mouvement géographique.

Octobre 1886. Sommaire: E. Levasseur, de l'Institut: L'Australiasie (suite): Nouvelle-Zélande. — A. de Gerando: Szegszárd (Hongrie) et ses environs. Notes de voyage (fin). — L. Deschamps: Un Colonisateur du temps de Richellieu: Isaac de Razilly. — L. Delavaud; Le mouvement géographique.

La Revue Diplomatique et le Moniteur des Consulats. Paris, 1786. 8e Année, Nr. 31—42.

Bulletin of the California Academy of Sciences. Nr. 4. San Francisco 1886.

Contents: Studies in the Botany of California and Parts Adjacent. II. Edward Lee Greene. — Notes on Mount Pitt. Arthur B. Emmons. — On Fossil and Sub-Fossil Land Theils of the United States, with Notes on Living Species. J. G. Cooper. — Fungi of the Pacifie Coast. IV. H. W. Harkness. — Botanical Notes. Mary K. Curran. — Studies in the Botany of California and Parts Adjacent. III. Edward Lee Greene. — New genera and species of Californian Coleoptera. Thos L. Casey. — A new genus of Ranunculaceae. Edward Lee Greene. — Black Transits of Jupiter's Satellites. III. and IV. Geo. Davidson. — The Dark Transit of Jupiter's Satellite. IV. Geo. Davidson. — Transit of Jupiter's IV. Satellite. June 7, 1885. Geo. Davidson. — »Sporadie« Meteors Recorded during 1882. Geo. Davidson. — Observations of the »Pons-Brooks« Comes. Geo. Davidson. — Phenomena of the Satellites of Jupiter. Geo. Davidson. — Occulations of the stars by the Moon. Geo Davidson. — The Temperature of the water of the Golden Gate. Geo. Davidson. — Mineralogical Contributions. A Wendell Jackson.

Revista de Observatoris. Publiçao mensal do Imperial Observatorio do Rio di Janeiro. 1886. Anno I.

Nr. 7. Summario: Estabilidade do annel de Saturno. — Das temperaturas que melhor representam as temperaturas médias annuaes. — Torre de ferro parra meteorologia. — Sobre a evaporaçao. —

Estimativa de curtes duraçoes de tempo. — Trabalhos de Hirn na physica transcendente. — Revista das publicaçoes. — Aspecto do céo durante o mez de Agosto. — Noticias varias.

Nr. 8. Summario: Occultaçoes e eclipses. — Revista das publicaçoes. — Aspecto do céo durante o mez de Setembro. Revista climatologica dos mezes de Junho e Julho. — Noticias varias.

Nr. 9. Summario: A tranferencia do Observatorio. — Occultaçoes e eclipses. — Collaboraçao. Revista das publicaçoes. — Aspecto do céo durante o mez de Outubro. — Revista climatologica de mezes de Agosto. — Porto do Maranhao. — Noticias varias.

Boletin del Instituto Geografico Argentino. Tomo VII. 1886.

Cuaderno VII. Summario: Recepcion del sócio T. C. Fontana. — Discurso de de S. E. el Ministro del Interior. — Conferencia leida en el Instituto en la noche del 9 de Junio. — Viajes en Centro América. — Notas acerca de los recientes viajes del Dr. H. Ten Kate. — Actas y procedimientos del Instituto.

Cuaderno VIII. Summario: Algunas ideas relativas á la formacion del Cenco General de la Provincia de Santa Fé, por Gabriel Carrasco. — Don Pedro Pico, por Estanislao S. Zeballos. — Inauguracion del Busto de Creveaux en el Jardin Botánico de Nancy. — Actas y Procedimientos del Instituto.

Cuaderno IX. Summario: Proyecto de resolucion. — Misiones—Segunda Carta. — El Confin Sur de la Repóblica—La Tierra del Fuego y sus habitantes. — Revista del Centro Boliviano. — Actas y Procedimientos del Instituto. — Boletin del Departamento Nacional de Agricultura.

Revista trimensal do Justituto historico, geographico e ethnographico do Brazil fundado no Rio de Janeiro. Tomo XLVIII. 1885. Parte 1ª 11. — XLIX. 1.° Trimestre de 1886.

Boletin e Amales do conselhi ultramarino. Lisboa 1856. N° 20—31.

Boletin da Sociedade de Geographia de Lisboa. 1885. 5ª Serie.

Nr. 11. 12. Summario: De Lourenço Marques á Prétoria, por J. J. Machado.

1886. 6ª Serie Nr. 1. Summario: O Zaire submarino, por. Ernesto de Vasconcellos. — Exploraçao botanica de S. Thomé, por Julio Henriques. — Districto de Manica, por José Xavier de Moraes Pinto. — De Inhambane a Lourenço Marques, por Armando Longle. — Voyage dans l'ile d' Orango (Guiné portugaise), par Max Astrié — Genealogia do celebre navegador portuguez Diogo Cao. — Novas jornadas de Silva Porto (continuaçao).

Nr. 2. Summario: Districto de Cabo Delgado, communicaçao á Sociedade de Geographia de Lisboa, pelo major Perry da Camara. — Relaçao dos bispos de Macau, por Gabriel Fernandes.

Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid. 1886. Tomo XX. Nr. 6.

Sumario: Notas tomadas por D. Cristobal Benítez en su viaje por Marruecos, el Desierto del Sáhara y Sudán, al Senegal. — Erupción del Krakatoa por D. Edmundo de Cotteau. Memoria extractada y vertida al castallano por D. Juan Vilanova.

Ambos-Mundos. Revista dedicada al cuerpo consular, diplomacia-, commercio-industria-geografia-literatura. Directores: R. Monner Sans, Gonsalo Vehils. Barcelona, 1886. Nr. 14–20.

Bulletin of the American Geographical Society. New-York.

1882. Nr. 6. Contents: Title-page and table of Contents for Vol. XIV. of the Society's Journal for 1882.

1883. Nr. 7. Contents: Title-page and table of Contents for Vol. XV. of the Society's Journal for 1883.

1884. Nr. 5. Contents: Title-page and table of Contents for Vol. XVI. of the Society's Journal for 1884.

Transactions of the Anthropological society of Washington. Volume III. 1885.

J. W. Powell, Third-, Fourth- and *Tifth.* Report of the United. States Geological Survey of the Secretary of Interior. 1881—'82, 1882—'83, 1883—'84. Három kötet. Washington. Government Printing Office. 1883.

Anual Report of the Board of regents of the Smithsonian Institution, for the Year 1883. Washington. Government Printing Office 1885.

M. Levasseur, Coup d'oeil sur les torces productives de L'amérique du sud. Bordeaux. Imprimerie G. Gounouilhou. 1886.

Bollettino della Società Geographica Italiana. Roma, 1886. Serie II. Vol. XI. Anno XX.

Fasc. 8. Sommario: Je scuole italiane all'estero, del prof. F. Restagno. — Sul deperimento fisico della regione italica. del prof. F. Porena (cont. e fine). Sulle misure ricavate dalle carte geografiche.

Fasc. 9. Sommario: Un' escursione al nuove cratere sull' Etna, del conte L. dal Verme. — Il presente e l'avvenire del Regno di Siam. dell' ing. A' Luzzati. — Due nuovi Atlanti scolastici, di G. D. V. — Le grandi comunicazioni telegrafiche sottomarine, di S. Raineri.

Bollettino della Società Africana d'Italia. Periodico mensile Napoli. Direttore: Marchese Della Valle di Monticelli. Napoli, 1886. Anno V.

Fasc. VIIe VIII. Sommario: Commemorazione di Giov. Battista Licata. Altre informazioni sull' eccidio della spedizione Porro. — Contro la tratta dygli schiavi. — Ranjavolo Manjaka I^{a} (E. G. B.) — La missione italiana al Congo.

Bullettino della Sezione Fiorentina della Società Africana d'Italia. Firenze 1886. Vol. II. Fasc. 5.º e 6.º

Indice: Il probabile avvenire di Massaua. — P. D'Amora. La popolazione indigena di Buja (Assab). — P. Stefanelli. Isole occidentali africane. — G. B. Beccari.

L'Esplorazione Commerciale Viaggi e Geografia Commerciale. Milano 1886. Anno I.

Fasc. VIII. Sommario: Discorso pronunciato da Borromeo C.e Carlo. — Discorso pronunciato da Adamoli Ing. Giulio, Deputato. — Discorso pronunciato da Brunialti Prof. Attilio, Deputate. — Ultimo viaggio nelle Regioni Orientali Equatoriali dell' Africa di H H Johston (continazione e fine). — Progetti per l'emigrazione. — La Pesca e il Commercio delle Spugne.

Fasc. IX. Sommario: Atti del Comitato Direttivo. — Notizie retrospettive della spedizione Porro. — Colonie e protettorati. — Note Africane. — Una nuova esplorazione dell'Africa equatoriale e la formazione d'una grande compagnia commerciale Progetto dell'Ingegnere civile Hirschenfeld. — Il Marocco dal punto di vista industriale e commerciale. — Il Commercio germanico in Levante. — Un viaggio a Futa-Diallon e a Bambuc. — A Massaua.

Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, gevestigt te Amsterdam, onder Redactie van Prof. C. M. Kan en J. AE. C. A. Timmerman. Tweede Serie, deel III. Nr. 2. Amsterdam 1886.

Inhoud: Het Pane- en Bila stroomgebied op het eiland Sumatra (Studiën over Batahs en Batahsche landen), door J. B. Neumann. Derde Afdeeling. Ethnologie. — Over den omvang der Naturkundige Aardrijkskunde, door J. AE. C. A. Timmerman. — Olferd Dapper, door Mr. Ch. M. Dozy. — Over de geologie van Japan, door Dr. H. van Cappelle Ir. — Eenige opmerkingen naar aanleidung van Kolonel Wauwermann's. — »Liberia, Historie de la fondation d'un état nègre libre«, door J. Büttikofer.

Buletin Publicat prin ingrijirea D-lui George J. Lahovari. Societatea Geografica Romana. Bucuresci, 1886. Anul al VII^ea Trimestrul I.

Sumariu: Câte-va etymologii geografice Române, conferinta de D. Grigore Ioan Lahovarí. — Câte-va pagine din Economia Rurala a Rusiei, conferinta de D. P. S. Aurelian.

H. H. Johnston. *Der Kilima-Ndjaro.* Forschungsreise im östlichen Aequatorial-Afrika. Aus dem englischen von W. von Freeden. Leipzig: F. A. Brockhaus. 1886. Ára: 17 márka.

Otto Stoll. *Guatemala.* Reisen und Schilderungen aus den Jahren 1878—1883. Leipzig: F. A. Brockhaus. Ára: 15 márka.

Adolf Erik Freiherr v. Nordenskiöld. *Grönland.* Seine Eiswüsten im Inneren und seine Ostküste. Leipzig: F. A. Brockhaus 1886. Ára: 24 márka.

N. Jadrinzev. *Sibirien.* Mit Bewilligung des Verfassers bearbeitet von Dr. Ed. Petri. Jena: Hermann Costenoble. 1886. Ára: 14 márka.

Dr. Karl von den Steinen. *Durch Central-Brasilien.* Leipzig: F. A. Brockhaus. Ára: 24 márka.

H. Neelmeyer-Vukassowitsch. *Oesterreich-Ungarn.* Leipzig: Verlag von Franz Drucker. 1885. Ára: 12 márka.

G. Coordes. *Die Namen im geogr. Unterricht.* Cassel, im April 1886. Th. Bickhardt.

Dr. H. F. Ritter von Brachelli. *Statistische Skizzen der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie.* Leipzig. 1885. J. C. Heinrich'sche Buchhandlung. Ára: 1.20 márka.

Géographie — Topographie. — Voyages — *Catalogue a prix marqués de livres, cartes et vues,* provenant en partie de la bibliothéque de feu Mr. N. W. Posthumus, Redacteur du Journal de la Société Géographique à Amsterdam. 1887.

Habenicht. *Spezialkarte von Afrika.* IV. Lieferung.

Heinrich Matzat. *Methodik des geographischen Unterrichtes.* Berlin, 1885.

Henry Stanley, *Der Kongo und die Gründung des Kongostaates.* II. Band.

Természettudományi Közlöny. 204., 205. és 206. számok.

A kath. hitterjesztés lapjai.

VII. füzet. Tartalma: A kath. egyház üldöztetése Madagaszkárban. — Keletafrikai élet.

VIII. füzet. Tartalma: A gyöngy és fahéj hazája. — Keletafrikai élet.

Az osztrák-magyar Monarchia írásban és képben. 10, 15, 18, 20, 21 és 22. füzet. A kiadó ajándéka.

Dr. Hunfalvy János. *A magyar birodalom földrajza* különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Budapest, Az Athenaeum-részvénytársulat kiadása. Ára: 5 frt. Az író ajándéka.

Dr. Toldy László ajándéka: 1. L. Holle: *Schul-Wandkarte* (régi). — 2. Halácsy Sándor: *Sz. k. Pest város belterületének térképe,* 1872. — 3. *Kereskedelmi földrajz,* kereskedelmi tanulók és felsőbb ipariskolák számára. I., II. kötet. Bpest, Pallas irodalmi és nyomdai-részvénytársaság. 1884. Ára: 3 frt 90 kr.

Magyarország megyéinek kézi atlasza. Tervezte Gönczy Pál. Rajzolta Kogutovitz Manó. Kiadja Posner K. L. IV. füzet. Bihar, Mosony, Kis- és Nagy-Küküllő, Jász-N.-Kun-Szolnok és Nógrád-megyék. — A kiadó ajándéka.

K. Nagy Sándor. *Biharvármegye földrajza,* Nagy-Várad város leírásával és a magyar királyság rövid áttekintésével. Kiadja a »Biharmegyei s nagyváradi tanszermuzeum.« Nagyvárad. Nyomtatott Hügel Ottó könyvnyomdájában, 1886. Ára. 1 frt. 50 kr. Az iró ajándéka.

Laky Dániel. *Földrajz a gymnasiumok számára.* I. kötet. Harmadik javított kiadás. Budapest, Dobrowsky és Franke kiadása 1887. Ára 90 kr. — Az iró ajándéka.

Dr. Breuer Ármin. *Helyrajzi emlékmű a magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. évi aug. 22–26-ig megtartott XXIII. vándorgyülésére.* Temesvárott, Nyomtatott Magyar testvéreknél 1886. (Beküldetett).

A magyar korona területén lévő állami és vasuti *„Távirdák Statistikája“* az 1885-iki évről. Kiadja a közmunka- és kereskedésügyi magy. kir. Ministerium. Bpest, 1886. Hornyánszky Viktor.

Alföldi Flatt Károly. *A nagyváradi Püspök-Fürdő Lotos-Virágai.* Nagyvárad. Hügel Ottó kiadása. 1886.

Dr. Chyzer Kornél, *A magyar fürdőkről.* Bpest, kiadja a k. m. »Természettudományi Társulat.« 1886.

Dr. Thirring Gusztáv. Vázlatok a Pojána-Ruszka hegységből.

„Európai Oroszország.“ Ismerteti Dobiecki Sándor, mérnök. (Térképekkel ellátott útikönyv (195 l.), készült a mérnökök egyesülete által tervezett, de aztán abbamaradt oroszországi útra kalauzúl.) Brassó, 1886. Szerző ajándéka.

Ugyancsak Dobiecki S. mérnök és társaságunk r. tagja *Russzia* czímű könyvünket, melyet föntebbi munkájához használt, díszes féibőrkötéssel ellátva küldte vissza, ezzel viszonozván a könyvtár előzékenységét.

Az osztrák-magyar monarchia 1:75,000 arányú térképéből a következő lapok jelentek meg és küldettek be:

A 13. öv XXIV. oszlop Szikszó és Tisza-Dob, a 16. öv XXI. oszlop Nagy-Káta és Monor, a 16. öv XXIX. oszlop Gaura és Galgó, a 17. öv XXI. oszlop Czegléd, a 17. öv XXVIII. oszlop Zilah, a 19. öv XXIV. oszlop Békés-Csaba, a 20. öv XXII. oszlop Kistelek és Szeged, a 20. öv XXXIII. oszlop Földeák és Mezőhegyes, a 21. öv XXII. csoport Török-Kanizsa, a 26. öv XIX. oszlop Gradačač és Brčka, a 33. öv XIV. oszlop Lissa, a 33. öv XV. oszlop Lesina. a 34. öv XVI. oszlop Curzola és Lagosta, a 34. öv XVIII oszlop Ljubinje és Slavno, 35. öv XVIII. oszlop Ragusa.

Berecz Antal. *A csillagászati földrajz elemei.* Budapest, 1886. Ára kötve 1 frt.

Helyreigazítás. A »Földrajzi Közlemény« XIV. k. VIII. füzetében (435 l) a Magy. Kárpátegyesület évkönyvéről szóló ismertetésben nehány téves állítás fordulván elő, indítva érzem magamat azoknak helyre igazítására. Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy a muzeumi épületnek nem 1887-ben hanem 1886-ban kell elkészülnie, a mint tényleg már el is készült. Továbbá téves, hogy az egyesület vagyona az épület elkészültekor 749 frt 79 krra apad. A Magy. Kárpát-egyesületnek az 1885-diki év végén 5796 forint 65 krból álló alaptőkéje volt, melynek csak kamatát szabad felhasználni. Végül helytelen azon állítás is, hogy az egyesületi tagok száma 668; ez csak az 1885-diki évfolyamában belépett uj tagok száma, míg a Magy. Kárpategyesület összes tagjainak száma 1885-ben 3000-nél több volt. Dr. Roth Samu ügyvivő alelnök.

Helyreigazítás. Az V. füzetben »Úti emlékek Luzon szigetéről« cz. czikkben

245. lapon felülről 3. sorban »Johampoaba« helyett »*Whampoaba*«,
246. » alulról 13. » »Muner« » »*Nunez*«,
246. » » 8. » »erély« » »*esély*«,
247. » » 18. » »doszkárok« » »*laszkárok*«,
252. » felülről 2. » »arbitragert« » »*arbitragét*«,
252. » » 9. » »aquirál« » »*admirál*«,
254. » alulról 8 » »válkánoknak« » »*vulkánoknak*«,
255. » » 3. » »összehusányolt« » »*összehusángolt*«,
256. » » 11. » »birnombaug« » »*birnambang*«,
256. » » 11. » »malagequit, boutot« » »*malayequit, boutot*«,
256. » » 1. » »malagequis« » »*malayequit*«,
260. » felülről 1. » »Caunabis« » »*Cannabis*«,
262. » alulról 14. » »Piroque« » »*Pirogue*«,
264. » » 6. » »Togala« » »*Tagala*«,
264. » » 3. » »miadonavi« » »*miadanaoi*«,
268. » » 7. » »Broosceliától« » »*Bromeliától*«,
269. » » 18. » »Bolesot » »*Bolerot*«,
275. » » 4. » »ágait« » »*ágátit*«,
279. » felülről 9. » az »is« után * teendő,
280. » alulról 12. » »kauvákat« » »*kanoákat*«,
282. » felülről 7. » »Paxanau« » »*Paxanan*«,
283. » » 9. » »parvonkon« » »*paraonkon*«,
284. » » 6. » »kamadákban« » »*rawadákban*«,

261. lapon több helyen »pilou« helyett »*pilon*«,
263. » »kotány« és »kotáng« helyett »*rotáng*«,
275, 280 és 281. lapokon »legnea« helyett «*legua*«,
276. és 277. lapokon több helyen »gobernadoreillon« helyett »*gobernadorcillon*«.

Vácz

helyrajzi és statisztikai szempontból.

(Felolvasta szerző a magyar földrajzi társaság f. é. április hó 15-én tartott ülésében.)

Magyarország leírásának hű és pontos elkészítését, képekkel és képek nélkül eddigelé számosan kisérlették meg.

Egyben ezen sokszor monumentális művek kivétel nélkül megegyeztek, tudniillik, hogy nagy vonásokban vázolták hazánk földjét, bérczeinket a Kárpátoktól le az Ádriáig, a négy hatalmas folyam közét, a délibábos rónát. . . . . a magyar Dunának egész tudományos irodalma van, és mégis, midőn tanulmányaink végeztével a könyvet s a földabroszokat kezünkből leteszszük, úgy találjuk, hogy a természetalkotta barlangok, az őserdők rengetege, épúgy összefutnak emlékezetünkben, mint a kősziklára rakott fellegvárak omladékai, s ez emberi kéz által emelt függő-hidak vagy a magyar főváros büszke palotái.

Ujabb időben hazánk leirói a nagyszabásu vázlatok eme körvonalait az által vélték megörökítendőknek, hogy kiváló szaktudósok ónja, s elismert művészek ecsetje által vétették papirra a könyv egyes szakaszait, s alig felülmulható fejezetekben tárgyalják az összes kigondolható oda vonatkozó adatokat; az egész mégis bizonyos tekintetben nélkülözi az egyöntetüség jellegét s olykor a közvetlenség melegét is.

A magyar földrajzi társaság dicséretes buzgalmat fejt ki, midőn évek óta pályadíjakat tűz ki az ország különböző vidékeinek földrajzi méltatására, a miben a felsőbb tanintézetek ifjusága tevékeny részt is vesz, szerintünk azonban ez mind nem elegendő.

Mikor Virágh Benedek, »nemzeti nyelvünk tüzes ébresztője« a maga »Magyar Századait« sajtó alá rendezte a könyv czímlapjára rá nyomatta Cicero szavait »Ha nem tudod mi történt légyen minek előtte születtél: gyermek vagy!« és Fényes Elek a földleírás és statisztika hirneves bajnoka hogy egyszerre nagyra nőjjön, úgyszólván egy hitvány kártyaszemre rátette egész apai örökségét, kiadta annak az árán Magyarországnak hat vaskos kötetre terjedő leírását s mikor a tollat hetven éves korában letette, arról győzött meg bennünket, hogy nem volt elegendő a Bél Mátyás módszere, a ki a maga számára az egyes vármegyékben tudósítókat tartott: a statisztikus nyomról-nyomra maga nézzen utánna a dolognak, s egy ember a tulajdon szemeivel lássa: jól voltak-e értesülve ő előtte Korabinszky, Schwartner, Thiele, Magda és Csaplovits?

S a régi iskolának ez a módszere birt rá bennünket, hogy ne tőlünk távol, talán a földgolyóbisnak tulsó oldalán fekvő néha diplomatiai uton eszközölt államalakulások képet tanulmányozzuk, hanem inkább azokat az adatokat irjuk össze, melyek minden nap, úgyszólván szemünk láttára mennek végbe, melyeket könnyü szerrel felülvizsgálhatunk, általa a népben a statisztikai tudomány iránt való érdeklődést és bizalmat felébreszthetjük s a nagy közönség kezébe olyan szövétneket adunk, a melynek fényével a maga valóságában szemlélheti saját érdekeit.

És e tekintetben különösen alkalmas tárgyképen mutatkozik Vácz, helytörténileg nevezetes püspöki város. Kisérlet gyanánt mutassuk be, a mit róla összegyüjthettünk

---

Olyan irók után, minő Desericzky Incze,[1] Nagy Imre,[2] Róka kananok,[3] és Medgyessi,[4] vakmerőségnek látszik Váczczal foglalkozni; miután azonban némely adatokat Vácz buzgó monographusa P. Karcsu Arzén[5] is, a ki pedig öt kötetben adta ki eddig a város történetét: vagy teljesen ignorált, vagy a mienktől eltérő szempontokból közölt, jónak tartottuk e helyen nyilvánosságra bocsátani.

[1] Desericzky: Historia Eptus et Civ. Vac.
[2] »Tud. Gyűjt.« 1818. IV. köt.
[3] Róka: Alt. und Neu-Waitzen. Pressburg, 1777.
[4] Schematismus ven. Cleri almae dioec. Vaciensis 1835. Posonii (1835).
[5] Karcsu A. A.: Vácz város tört. I—V. Vácz, 1880.

Vácz, mint ez köztudomáson hazánk kellős közepén, nagy magyar alföld éjszaknyugati csucsában, épen azon a ponton fekszik, a hol a hatalmas Duna a Vértes és Naszál érintő pontjait keresztül törve: Visegrádon alul két ágra szakad, s irányát, a város határánál, Budapest felé, hirtelen délnek fordítja.

A mai közjog értelmében, — miután az 1871. évi XVIII. t. cz. püspöki városokat nem ismer, — Vácz rendezett tanácsu város, bár azon történeti jellegét s erős egyházi szinezetét, melylyel 1859 előtt birt, mindez ideig megtartotta.

Keletkezésének történetét e helyen elmondani nem lehet feladatunk; a mennyiben azonban ezt egy teljesen ismeretlen német irónak, bizonyos J. B. Vitalinak kéziratban maradt, lappangó monographiája nyomán tudjuk[6] Váczot alapitása idejében, tehát mindenesetre 1074., vagyis I. Géza előtt váczinak nevezett felső pannoniai nép, mint néptörzs[7] lakta s azt hiszi, hogy valamint Mölköt és Tuln városát, Bécset, Sopront, Szombathelyt, Pozsonyt, Győrt, Esztergomot stb. a bajorok telepitették meg; ugy eredetileg Vácz régi lakossága, vagy legalább a mostani törzsökös lakosság ősei is ilyen bajor, minden esetre német, P. Karcsu szerint szász ide települő nép volt.

A XV. század közepén minden esetre magyar magán-birtok volt, a mint ez I. Ulászlónak egy 1440-ben kelt adomány levele igazolja, a ki Váczot bizonyos Saapi János fiának Harcha Pálnak adományozta, megfosztván Némai Jakabot annak birtoklásától valamely hütlenségi vétség következtében.[8]

Ez a Harcha Győr alatt derekasan küzdött a németek ellen s a gróf Czilley Ulrik elfogatásában is részes volt.

Dicső királyaink gyakran tartózkodtak Váczon[9]; Kézai Simon szerint I. Géza itt van eltemetve s I. Mátyás korában a szemtanu Galeotti Martius nem győzi magasztalni a fényt, a melyet Vácz püspöke Báthory Miklós 1475—1506 e helyen kifejtett; Vácz székes egyházát s a püspöki lakot Traguri olasz építőmester által építette; gyönyörü kerteket, sétahelyeket s halas tavakat rendezett

[6] Mutatványt közölt belőle az 1827-iki »Iris« folyóirat.

[7] Bonfini Decade I. Libr. I. pag. 5. 8. — Bél Notitia Hung. Novae III. köt. 112.

[8] Rupp: Magyarorsz. helyr. tört. Pest, 1870 I. köt. 686. lap.

[9] Istvánffy: Hist Libr. XXVIII. Mocsáry Antal: Ns Nógrád vm. historiai Esmérete. Pesten, 1826. III. köt. 10; — Korabinsky: Lexikon Pressburg, 1786.

s Róka kanonok egy régi időből reánk maradt tervrajzot közöl, [10] mely szerint a városba, mint erősségbe három kapun keresztül juthatott az ember, s a szent Mihály temploma a szent lélekről czímzett kórház, a tulajdonképeni vár a székes templom, a kanonokok lakóhelyei, a dominicanusok zárdája s a város falain kívül fekvő kápolnák mind azt bizonyítják, hogy hazánk ezredéves történetében a nemzet beléletét tekintve is jelentékeny szerepet játszott.

Egyébiránt az irodalomban vannak bizonyos hypothesis nyomai, a melyek szerint maga a természet egyenesen Váczot jelölte ki hazánk szivének, ha talán nem is mindjárt székvárosának.

Kohl a ki Európa fővárosainak geographiai fekvése fölött egy könyvet írt, egész lapokat szentel Vácz jelentőségének [11] s midőn Kautz Gyula az 1882-ik évi »Budapesti Szemlében« a városok keletkezésének törvényeiről értekezett, első rangu európai hírű tudósok állításaival megegyezőleg kifejtette, hogy ha a folyamok iránya nem egyenes vonalban terjed, hanem kanyarúlatos, akkor az ily kanyarulat csúcspontja is annál nagyobb forgalmi terület fölött van hivatva uralkodni; vagyis kereskedelmi város alapítására annál alkalmasabb, minél inkább hasonlít a folyam elhajlása a derékszöghöz, s ez annál kedvezőbb, minél hosszabbak a folyam karjai, azaz minél jobban hasonlit e karok által bezárt szög a derékszöghöz.

És hogy az elmélet kézzel fogható legyen, meg vannak nevezve Németországból Regensburg és Magdeburg, a Svájczból Basel, Francziaországból Toulouse, Orleans és Lyon, Oroszországból Kasán és Jekaterinoslaws hazánkból Győr, Esztergom, Vácz és végre Budapest. [12]

Kohl ezen állítását figyelmökre méltatták Salamon Ferencz és Dr. Hunfalvy János is. »Ha egy vonalat huzunk — úgy mond Kohl — az adriai tenger éjszaki végéről — éjszakkeleti irányban az orosz és magyar pusztákat elválasztó kárpáti iszthmus felé, s egyet a Dunának dévény-pozsonyi kapujától délkeletre moldva-orsovai kapuja felé, akkor a két vonallal megjelöljük a

[10] E kép különbözik attól, melyet az 1835-iki Schematismus közöl, bár mind a kettőnek ez a felirata »Haec facies Vaciae, cum caperetur erat«

[11] T. G. Kohl: Die geogr. Lage der Haupstädte Europas. Leipzig 1874 252. s köv. lap.

[12] Salamon Ferencz a »Nemzet« valamelyik számában kifejtette, mi oknál fogva tért minden vissza az ország központja a fővárosba.

főtengelyeket, a melyeken a magyar medenczének egész történelme mozgott. . . A Duna váczi hajlatának csúcsa közel esik Magyarország mathematikai középpontjához s itt érintkeznek a legjelentősebb ellentétek, melyeket az ország belseje mutat. Magyarország egész politikai és közlekedési történelme a Dunának ama nevezetes nagy hajlása s a középhegység tengelye körül forgott, mint kerék az agya körül.[13]

S megfordítva; Vácz összes közigazgatási, politikai és közlekedési történelme azt igazolja, hogy ezen tengely körül megfutott pályája mindazon legjelentősebb ellentétek daczára, a melyeket hazánk ezen a helyen feltűntet: szüntelen alárendelt szerepre volt kárhozva azon czentrifugális erő miatt; bármily erőfeszítésekkel iparkodott felülkerekedni s magát a szabad királyi városok közé felemeltetni.[14]

Vácz a meteorologiai és földelejességi intézet adatai szerint az éjszaki szélesség 47° 47′ s a keleti hosszúság 36° 48′ alatt fekszik, a miből látható, hogy a Nagy Imre meghatározása az 1818. évi »Tudományos Gyűjteményben« számba vehető eltérést mutat.

Vácz földrajzi fekvését a bécsi cs. kir. földrajzi intézet még szabatosabban jelöli meg, a mennyiben szerinte a keleti hosszúság 36° 47′ 55.$_{49}$″ és az éjszaki szélesség 47° 46′ 36″, Kis-Vácz ellenben, mely a városnak a kőkapun kivül eső felső részét képezi a keleti hosszúság 36° 47′ 03.$_{31}$″ és az éjszakiszélesség 47° 47′ 17.$_{42}$″ alatt fekszik.

Távolságok a budai délkörtől:

Vácz	3,311.$_{64}$	bécsi öl
Kis-Vácz	2,739.$_{97}$	» »
Csörög	6,566.$_{15}$	» »

Távolságok a függőlegestől:

Vácz	16,948.$_{53}$	bécsi öl
Kis-Vácz	17,613.$_{39}$	» »
Csörög	14,613.$_{27}$	» »[15]

A város tengerfölötti magassága a bécsi katonai földr. intézet térképén 111 méter, ámbár a vasuti pályaház oldalába falazott táblácskán 118.$_{198}$ méter van jegyezve. Az országos építészeti hivatal

[13] J. G. Kohl: i. m. 247 s k. lapjain. — Salamon F.: Budapest története az ókorban. Budapest 67. s köv. lp. és Dr. Hunfalvy J.: Egyetemes földrajz. Budapest, 1886. II. köt. 118 lap.

[14] P. Karcsu A.: idézett műve II. kötetében.

[15] Hunfalvy J.: Magyarország természeti viszonyainak leírása. I. kötetében.

Váczot bécsi lábakban 354-re teszi,[16] tehát 40 lábbal a Duna szintje fölé, míg Stampfer ezt 53 bécsi lábra emelte, úgy hogy Vácznak domborzati viszonya oly magas volna, mint Mező-Kövesdé, vagy közel Miczkolczé.

Területe az országos statisztikai hivatal adatai szerint 10.741 kat. hold, mi a P. Karcsu adataitól annyiban különbözik, hogy ő ezt Hunfalvyra támaszkodva 7.959,277 □ ölre azaz 6,632 □ holdra tette, míg az 1884-ik évi felmérések 9,323 kat. holdra, Galgóczy Károly végre, a ki a Naszált és a Szügyi meg a Cselöte pusztákat is bele számította s a Magyarország földjövedelméről kimutatott 1863-iki munkálat alapján 11.024 kat. holdra emelte.

Vácz vidéke a Duna bal oldalán dombokkal és kellemes hajlásokkal váltakozva délről éjszakfelé egy gyönyörű fensíkon terül el. Legjelentékenyebb magaslata a Naszál, melyről délnek és délkeletnek festői hegyek, halmok és dombok vonulnak. E hegyet a Cserhát végnyulványának kell tekintenünk, melynek magassága a bécsi cs. kir. földrajzi intézet felmérése szerint 2,058 láb, Hunfalvynál tetején a gula 2,030 láb; ezek szerint nem 145 öl, mint azt P. Karcsu 2,080 lábból hibásan számított.

A Vácz és Rétság közt fekvő vonalon a legmagasabb pont a szendehelyi erdőben van s az 914 bécsi láb; a legmélyebb pont 713 bécsi láb a Katalin pusztán, a mely tehát mintegy 112 lábbal esik lejebb mint a cselőtei erdő, melynek emelkedése azonos a Katalin és Vácz között levő mezei út legmagasabb pontjával; de a melynek balzsamos levegője nem árad el Váczig, hanem a diósjenei hegyek üde levegőjével Verőcze, illetőleg Nagy-Maros felé terjeng, a merre az úgynevezett »Migazzi enyhe« kedves kiránduló hely van, melynek magasságát Wolff csak 339 bécsi lábnak mondja.

E vidék geologiai szempontból teljesen megbizhatóan felvéve még nincsen. Hunfalvy szerint a Naszál dachsteini mész- és neogenhomokkőből áll. A mész kelet felé Nezsáig és Csővárig terjed, a hol szürke márványalakú márgát fed.

A völgyekben sok helyen kékesszürke, igen csillámos és homokos márga fordul elő. Annak nyoma, hogy a Naszálban e század elején érczeket ástak volna — tudtunkkal — seholsem található; a hegy keleti oldalán gazdag kőbánya van, a honnan hatalmas kőgerezdeket fejtennek ki, s úgy mondják, hogy innen kerültek a budapesti lánczhíd építkezéséhez megkivántató alapkövek is.

[16] A bécsi láb aránya a méterhez 0.316,102 : 1.

A hegy éjszakkeleti részében egy kisebbszerű barlang is van, melynek ürege kettős, de mint állítják az egyiknek bejárata beomlott.

Vácz város határát éjszakfelől a Naszálhegy képezi, mely egyszersmind Pest és Nógrád vármegyék között határhegynek tekintendő, ugyancsak éjszakról van Kosd, mely a városhoz legközelebb eső helység. Kelet felé három falu fekszik Rád, Duka és Sződ, délről a gödi puszta, nyugat felől végre a szőke Duna, mely itt a szent-endrei szigetet képezi.

Váczot az éjszaki szelek ellen hathatósan védelmezi a Naszál.

A meteorologiai és földdelejességi adatok hézagosak, az évi csapadékot 1883-ban figyelte meg Schenzl s azt mm. 581 számmal jelölte, a mi több mint Budapesten nyugat, azaz Schenzlnél 576, Sonklár szerint 528, a ki negyvenkét esztendőnél tovább jegyezte észleteit; de egyszersmind kevesebb mint kelet, 715 mm., melynek tenger fölötti magassága csak 112 méter.[17]

A Duna szintje Strefleur szerint 295 bécsi láb, egy más adata szerint 301. Az Ipoly vizét Urlinger[18] ott, a hol a Dunába szakad, a Wolff lejtmérései után 321 bécsi lábra tette, a Garamot ellenben Beudant után 380 bécsi lábra emelte.

Lanfranconinak Magyarország ármentesítése című, Budapesten 1882-ben megjelent munkájában a Duna

	Morva-toroktól	A folyam szélessége	Az ártér szélessége	A szintre vont mélység
Esztergomnál	175 kilom.	450	900	7.30 méter
Vácznál	213 »	450	1000	4.40 »
»	214 »	500	850	4.40 »
»	215 »	550	950	4.70 »
»	216 »	400	1500	4.70 »
»	217 »	350	850	5.40 »
»	218 »	500	950	4.40 »
»	219 »	500	1550	4.10 »
»	220 »	550	1950	5.70 »
»	221 »	350	2100	4.70 »
»	222 »	350	1400	5.10 »
»	223 »	350	1150	5.40 »
»	224 »	350	1150	4.80 »
Budán	245 »	350	350	7.90 »
Pesten	246 »	300	350	9.00 »

[17] Meteorl. és földelej. Évkönyv. Budapest, 1885

[18] Urlinger P.: 20,000 Höhenbestimmungen Krems, 1873 411 lap.

A várossal szemközt fekszik a szigeten Tótfalu, egy 6,684 kat. hold területtel biró helység, a melylyel a mult században egy hajóhidon közlekedett, azonban ezt az 1775-iki vízár elsodorta. Egyébiránt Vácz mellett hét dunasziget van, melyek közül három nagyobb. Hajdan a szigeten, Tótfalu határában, fűz-, jegenye- és nyárfa-liget állott; de azt a vízáradások tönkre tették.

Patakja három van, az egyik névtelen, a Naszálhegyben ered s a város fölött a Dunába szakad; a második a rádi hegyekből jő s a város alsó végén ömlik a Dunába, ez a Gombás patak, melynek hidján vágtatott végig 1849. július 16-án Görgey skárlát piros attilában az ellenség golyózápora közt s tüzéreink öntestükkel védelmezték az egyenként átvonuló ágyukat;[19] harmadik a Rákos, mely a város alsó végének természetes határa.

Források dolgában Vácz éppen nem szükölködik, úgy hogy a fővárosnak a folyó évben a tatai forrásvizzel való ellátása körül felmerült discussiók a közfigyelmet nemcsak a váczi vizekre irányozták; de egyenesen azok javára döntötték el, amennyiben dr. Szabó József határozottan a rádi hegyekből csörgedező azon egészséges, üde forrásokra utalt, a melyek Duka irányában egy a török korból fennmaradt kőcsatornán öntik habjaikat.

A ki a budapesti vizek minőségéről tudomást akar szerezni, olvassa el a kir. m. természettudományi társulat 1862-ik évi Közlönyét, a hol ki van mutatva, hogy a pesti vizek közép-keménysége 57.69, holott a bécsieké csak 26.24 fok s az ammoniak tartalmára nézve a legrosszabb pesti víz is majdnem háromannyi ammoniakat tartalmaz, mint a legrosszabb bécsi víz.[20] Váczot ezek szerint nemcsak történeti jelentősége, nemcsak geographiai fekvése, de a határában rejlő természeti kincsek is hazánk elsőrendű városává fogják emelni.

Vácznak szántóföldje általában nem sok és legelője is aránylag kevés, ennek is a legnagyobb része homokos. A szőlőhegy a határ jelentékeny részét képezi, melyet a vácziak szorgalmasan művelnek és keresetforrásuk tekintélyes contingensét szolgáltatja.

Nem lesz érdektelen az előleges tiszta jövedelem alapjául szolgáló ingatlanság hiteles adatait bemutatnunk.

[19] Fényes Elek: Magyarország geogr. szótára. Pest, 1851. IV. köt. 249 lap.

[20] A kir. m. természett. társ. Közlönye III. köt. 84–120 l. Aujeszky Lipót: »A pesti vizek«

	1863 kat. hold		%	1883 kat. hold	%
szántóföld	3452	1371	31.32	4597	49.32
kert	—		—	120	1.29
rét	840	689	7.62	461	4.94
szőlő	1647	1031	14.95	1536	16.47
legelő	1217	890	11.05	1135	12.17
nádas	—			—	—
erdő	1781	420	16.15	1474	15.81
haszonvehetetlen	2084	1181	18.91	—	—
összesen	11,024	782	100	9323	100

mely számoknak megfelelőleg 1863-ban csak 50,951 frt 58 kr. vétetett fel tiszta jövedelem gyanánt, husz évvel később pedig, midőn az ingatlanokat a kataszteri munkálatok igazságosabban I—VIII osztályba sorolták, a tiszta jövedelem már 68,033 frtra emelkedett vagyis holdanként átlag 7 frt 29 o. é. krajczárra vagyis 36.62 %-kal többe, mint az 1863-iki évben.

A tiszta jövedelem az utóbbi évek alatt mívelési ágak szerint úgy oszlott meg, hogy esett

	osztr. ért. frt	átlag
a szántóföld után	28,269	6.14
a kert »	1,312	10.93
a rét »	4,124	8.94
a szőlő »	30,487	19.84
a legelő »	1,003	0.88
a nádas »	—	—
erdő »	2,838	1.92
haszonvehetetlen után	—	—
Összesen	68,033	7.29

A tagosítás Váczon 1869-ben ment keresztül, azóta ott sok változás történt; nevezetesen rét, legelő, erdő stb. kevesbedett, s a szőlőhegyeken a phylloxera nagy károkat okozott, 1884. végével 3 év alatt már 734 hold pusztult el.[21]

Szőlőt a Papvölgyben már 1475—1506 óta termesztenek; a Kis-Sejczén 1764 óta. A mult esztendőben Váczon a szőlővel beültetett terület 1,640^{755} vétetett fel, a melyen 3,625 hektoliter must termett, a mi átlag 8 frttal számítva 6,040 osztr. ért. forintot képvisel, miből ha 10% seprőre levonatik 755 hektoliter marad óbornak.

[21] »Váczi Közlöny« 1865. aug. 23-iki 34. sz.

Termett pedig az 1885-ik évben

közönséges fehér bor	1,367	hektoliter
» vörös »	749	»
schiller	467	»
összesen	2,583	hektoliter

a lehúzott ujbor tehát 9 frtjával számítva 23,247 frtnak felelne meg. Túlzott ezek szerint P. Karcsunak azon állítása, miszerint Vácznak a bora egy középtermésű évben is többet kitesz 200,000 akónál, s ha nem tudta volna Galgóczy Károly, hogy a csörőghegyet is a vácziak birják, semmi esetre sem vehette volna be Pestmegye monographiájába.

Eladatott szőlő az 1885-ik évben 80,650 kilogramm, a miből a külföldre 48,910 kilogrammot szállítottak, a többi 31,740 a beltogyasztásra maradt.

Kenyérterményekben és hüvelyesekben stb. be volt vetve és fermett

	□ hold	termett méterm.	átlag mm.
őszi buza	577	3,212	5.57
kétszeres	55	237	4.31
őszi rozs	896	3,991	4.45
tavaszi buza	46	179	3.89
» rozs	72	277	3.85
» árpa	352	1.794	5.10
zab	181	727	4.02
köles	12	65	5.42
szemes kukoricza	1481	11,218	7.57
borsó, lencse, bab	15	99	6.60
czukorrépa	15	921·	61.42
burgonya	221	5,686	25.73
takarmányrépa	69	8,575	124.27
luczerna, lóhere, baltaczím	87	1,137	13.07
bükköny-keverék, muhar	117	1,502	12.84
természetes kaszáló	595	4.492	7.55
ugar	502	—	—

mely számadatokból világosan látható, hogy Vácznak bora, buzája, kukoriczája, burgonyája stb. sokkal inkább megérdemli, hogy figyelmünkre méltassuk, mint az eddigi kimutatások után megszoktuk.

A fanemesítés Váczon kifejlett s gyümölcs tekintetében a piaczot az egész megyében a legjobbak sorában emlegetik. Köz-

ségi faiskolája 6,948 □ öl s a fanemesítésre az iskolás gyermekeket is rendszeresen megtanítják.

Az 1838-iki árviz előtt az utczákon két sorban szederfákat (morus alba) ültettek az emberek, de ez már csak Kis-Váczon látható, benn a piaczon és a paradicsom utczában az akáczfa divik. Fák tekintetében egyébiránt, daczára hogy majdnem minden ház kerttel van egybekapcsolva, Vácz nem igen dicsekedhetik; és részt ez az oka, hogy a fővárosi közönség üdülés végett ide kirándulni nem akar.

Állattenyésztése virágzó. A hasznos házi állatok közül van 624 szarvas marhája, a mely között csak igen kevés a magyar fajta, tenyésztésre kitünő bikákat tart; lova — az itt állomásozó honvédhuszárok paripáit nem számítva, 511,[22] szamara 45, juha 495, kecskéje 28 és sertése 758.

Fogatokról bőven van gondoskodva személyszállító kocsija van 94 s teherszállító lófogatu kocsija 138, a mihez még 104 ökrös szekér járul. A váczi fiakker ismeretes.[23]

A szárnyas házi állatok közül tyuk volt 9,531, pulyka 121, lud 911, kacsa 700, galamb 919.

Nehány évvel ezelőtt méhtenyésztésre egy társulat alakult Váczon; az azonban csakhamar feloszlott, méhkasa volt a folyó évben 75 db.

Az utczák kivilágítására is egy helybeli polgárokból alakult társulat keletkezett, melynek tőkéje 1840 óta kamatoz.[24]

A házak száma az 1880-iki népszámlálás szerint 1.628 volt, a mi tíz év alatt mindössze 13 szaporulatot mutat; ezen idő alatt történt, hogy a fővárosból többen házat vettek benne, s nemcsak nyáron tartózkodnak itten; de családjaikkal itt is telelnek. A folyó évben oly nagy építkezési kedv mutatkozik Váczon, minő a forradalom óta nem volt.

A város belső berendezése nagyobb részt szabályos. Az utczák történeti kifejlődésében tengelyül a fő- vagy nagy-utcza szolgált, mely az egész várost hosszában átszeli s a rendezés 1762—1786. évek alatt ment végbe, mikor a régi várkapukat lerombolták, a a város főpiaczát és nevezetesebb utczáit az ingoványtól kiszáritották

[22] ifj. Varázséji Gusztáv városi tanácsnok kimutatása szerint az 1885. évben 625 ló találtatott, ezek között volt 23 mén, 447 herélt és 155 kancza 1—4 éves csikó 49 darab.

[23] »Ország Tükre« 1862-iki 28. sz.

[24] »Életképek« 1846. VI 55.

s a Dunakarajt a középső város mellett magas és erős kőfallal kerítették be.

Az 1835-ik évi egyházi »Schematismus« egy XVI. századból való rézmetszetet mutatott be, mely a szemlélőre kedvező benyomást gyakorol. A város azon kőfallal van kerítve, a mely — mint tudva van — a tatárpusztítás idejéből származott s mint az »Életképek« idézett évfolyamából ismeretes, a Dunapartot egész végig kőfal védte s azon időtájában is tizezer forintot ajánlott fel rá gróf Nádasdy Ferencz püspök, a mihez még négyezer forintot adott, mikor kalocsai érsekké kinevezték.

Az építkezés modora, a belső városban többnyire városias, a piaczon, a székesegyház terén a házak jobbára emeletesek, míg a mellék utczák házai nagyobb részt földszíntesek ugyan, de tulnyomólag cserép és fazsindelylyel fedve.

Tűz által sokat szenvedett Vácz; bár olyan mérveket nem ölthet az többé mint 1731 ben mikor a városnak egy tekintélyes része elhamvadt s ez adott alkalmat gróf Althán Frigyes-nek hogy az u. n. »Vörösház« gazdasági épületet felépítette. A tüzoltó testület korunkban igen nagy buzgalmat fejt ki.

Vácz leghatalmasabb embere a róm. kath. megyei püspök, a kinek székhelye ezuttal betöltetlen. Eredetileg ezen még szent István korában alapított püspökség a Cserháttól a kalocsai egyházmegyéig s a Dunától a Tiszáig terjedt. Hiveink száma 1883-ban 446,651 volt 3 fő- és 17 alesperességgel, a plébániak összes száma 126, a melyek közül hatban ő felsége a király a patronus.

Vácz püspökei ugy is mint püspökök, ugy is mint magasabb méltóságra emelt főpapok, nevezetes szerepet játszottak Magyarország ezredéves történetében. Eddigelé 84 püspöke ismeretes Vácznak.

A mai váczi püspökséget Dvornikovich Mihály szervezte újra a XVII. század végén, ő építette a püspöki templomot, a régi szent Mihály egyház helyén; ő tette le azon épület alapkövét, melyben most a süket-néma intézet van, de előbb residentia volt.

Mikor a török Váczot elhagyta a városnak siralmas kinézése volt; a régi székesegyházat mecsetté alakították s a dominikánusok kolostora, a mostani felső plébániai templom mellett fürdő volt s mikor innen kiüzettek, de sőt 1711-ben sem volt egyetlen torony benne. [25]

[25] P. Karcsu, i. m. II. köt. 11. lap.

A jelenlegi székes egyház első alapját gróf Althán Károly vetette meg, a ki pénzt is hagyományozott az építkezésre és a kitől a templom felszerelései és ékességei származnak. Az egész mű II. József udvari építészének Canevallnak terve szerint készült, a ki a római szent Péter templomát kicsinyített méretekben vette alapul s az építkezés vezetője bizonyos Oswald Gáspár nevű morvaországi születésű piarista fráter volt.[26] A templomot 1777-ben fejezték be, azonban már öt esztendővel előbb felszentelte gróf Migazzi Kristóf. Homlokzata imposáns, különösen a gőzhajóval erre utazó idegenekre nézve, az előcsarnokot 12 szabadon álló ès 6 a falhoz ragasztott hatalmas kőoszlop tartja, egy-egy torony 126′ maga a templom 32° hosszú és 14° széles, a kupola frescói és az oltárok szent képei előkelő festészek ecsetjére vallanak.[27]

A nagy templommal szemközt a Duna mentében fekszik a kétemeletes püspöki palota, egy gyönyörűen rendezett árnyas kert éjszakkeleti sarkában. Mondják, hogy ez csak szárny épülete annak a nagyszerű püspöki háznak, a melyet e helyre tervezett 1732-ben gróf Althan Frigyes püspök.

A mostani róm. kath. templomok közül említendők még a felsővárosi plébánia templom, mely hajdan a dominikánusokké volt, a kegyesrendiek »Szent Annáról« czimzett temploma, ugyanazok collegiumával, kiknek Váczon van az ujoncznevelő intézetük; a szent Ferenczrendiek temploma a hajdani székesegyház helyén, állítólag I. Béla király hamvai is voltak egykor eltemetve, végre ez úgynevezett »Hét kápolna« nevezetes bucsujáró hely egy prépostsággal egybekapcsolva.

A kápolnák közül emlitendők még az irgalmasoké a városháza mellett, a »szent Rokus« hitvallóé egy fogadalmi épület 1740-ből mind a város falai közt, továbbá a kalvária a szőlők aljában az osztrák államvasút vonalán túl s a »szent Orbán« és »szent Mihály« kápolnák a szőlőhegyek közt, ez utóbbi a Róka kanonok által közölt képen benn volt a városban s a gymanásium régi épülete a mostani »Korona« vendéglő táján állott.

A »Hét kápolna« egy kedves ligetben a nők kedvencz kirándulási helye. E helyet még a hatvanas évek elején is egy somos-ujfalusi remete őrizte, a milyen Váczon a mult század kö-

[26] Wurzbach: Biogr. Lex. XXI köt. 124. lap.

[27] Olv. »Egyházi Tár« 1836. évf. Szeder Fábián czikkét.

zepén még több találtatott, ezek a szent Ferenczrendiek öltönyét viselték, de csuklya nélkül s egy 1782-iki február 25-én kelt rendelet következtében vették fel a polgári ruhát.

Volt még Váczon két más templom, az egyik »Szent Péter« tiszteletére a Gombás patak mellett s a másik az u. n. »Szent Miklós« egyháza, melyet a mult évben romboltak le, hogy köveiből egy minden igényeknek megfelelő leányiskola emeltessék.

A szerb ajkú kel. görögök temploma a kishíd utczában van. A városházán egy 1770-ből származó tollrajz látható, a hol ez még nincs feltűntetve, miután az egyház csak 1789-ben keletkezett.

A helvét hitvallásúak az isteni tiszteletet a kőkapun túl Kis-Váczon tartják; az ágostaiak temploma újabb keletű, a vasút felé a sáros utcza vonalában, a melynek tőszomszédságában vannak az orthodox és neolog izraelitáknak imaházai is.

A nyilvános épületek között figyelmet érdemel a városház, a piacz egyik igénytelen külsejű épülete. Vitali Váczra vonatkozólag egy adatot említ, melyet lehetetlen e helyen elhallgatnunk; ugyanis azt állítja, hogy a mult században a mai »Arany szarvas« vendégfogadóval szemközt bizonyos Hoffmann nevű szappanos házán látható volt a boldog Vácz remete szobra, melyet a háznak 1787-ben történt lebontása alkalmával összetörtek, mielőtt a városi hatóság ezen emlék megörökítéséről gondoskodott volna.

E sorok írója szerint ezen szobor a legnagyobb valószínűség szerint úgynevezett »Roland-szobor« volt, annál is inkább, mert a Hoffmann-féle ház igen közel fekszik a városházához s a szégyenpad vagyis a pelengér mindenütt a község épülete körül a Roland alatt állt[28] s hogy a büntetések közül a megszégyenítést Váczon is használták, mutatja P. Karcsunak azon adata, hogy a város 1714-ben spanyol köpönyeget csináltatott.[29]

A lakóházak között legnagyobb az állami fegyintézet, mintegy ezer fegyencz befogadására. Évek előtt megszemléltük ezen fölötte érdekes, de az ember lelkületét nagyon lesujtó szomorú épületet, iskoláival, műhelyeivel, raktárával, a melyben a guillotin azon példánya is látható, melyet a büntető törvénykönyv tervezői a nálunk szokásos akasztás helyett ajánlottak.

A fegyintézet hajdan Theresianum vagyis nemes ifjak nevelőháza (convictus) akart lenni; de elpusztult s 1856-ban az osztrák

[28] »Arch. Értesítő« X. köt. Budapest, 1876. 9–20. lap.
[29] Karcsú: i. m.

kormány építette fel a politikai foglyok számára. A sajtóvétség miatt elitéltek nem ebben az épületben tartózkodnak.

Az a »Ludovika akademia«, a mely most a fővárosban az üllői út végén az ország egyik büszkesége, eredetileg szintén Váczon keletkezett és pedig abból az 50,000 darab aranyból alapította I. Ferencz, melyet neki az ország koronázási ajándék gyanánt ajánlott fel; s úgylátszik ez a körülmény szolgáltatott okot azon feltevésre, hogy a fegyintézetet országháznak építették.

Az 1808. évi 7. tcz. által alapított Ludovika akademiát az 1825-ik évi 17. tcz. Pestre rendelte áthelyeztetni s az erre felajánlott alapítványokat a törvénybe igtatták.

Vácz egyedüli szórakozási helye a polgári lövölde, a mely a Gombás patak mellett 1793-ban keletkezett egy árnyas kertben. Néhai Gasparik kanonok egy csinos kutat állíttatott ide, a miért emlékét márványtáblával jelölte a polgárság. Tagjainak száma mintegy 120, az egylet vagyona 1000 forint. A negyvenes években szeglövészet is volt a városi serház mulató kertjében s egy más társaság a »Korona« vendégfogadóban.

Ismeretesebb vendéglői az »Arany csillag«, a »Curia«, az »Arany szarvas« az »Arany alma« és a »Zöld fa«. Vannak jó kávéházai, sörházai s komoly előkészületek tétettek egy állandó szinház alapítására, a melyre eddigelé 21,000 frt gyűlt össze.[30]

Vácz népessége 1846-ban 13,110 volt, 1857-ben Alsó-Pencz és a Szügyi pusztán is bele értve 15,868; 1870-ben 12,894 és végre az 1880-iki népszámlálás szerint 13,199, tehát Váczon alig lakik több ember mint Új-Pesten, mely 11,668 lelket számlál; de a hol csak 995 ház találtatik, míg itt a házak száma 1,628 vagyis egy házra csak 8 lakó esik, Új-Pesten ellenben 12.

Anyanyelv szerint találkozott Váczon 1880-ban:

	lélek	%
magyar	11,136	84.37
német	749	5.61
tót	417	3.16
oláh	66	0.50
horvát-szerb	89	0.67
egyéb hazai nyelvü	11	0.09
külföldi nyelvü	108	0.81
beszélni nem tud	632	4.79
Összesen	13,199	100

[30] »Váczi Közlöny« 1885. nov. 8-iki 45. sz. és decz. 6-iki 48. sz.

Hitfeletkezet szerint:

	lélek	%
róm. kath.	10,035	76.02
gör. »	12	0.09
kel. gör.	134	1.02
ágost h. ev.	297	2.25
helv. » »	1,176	8.91
unitarius	2	0.02
izr.	1,543	11.69
egyéb hitf.	—	—
Összesen	13,199	100

Az 1885-ik évi egyházi névtár a város népességet már 14,753-ra emeli, s az izraeliták és ágostai vallásuak számát kevesebbnek tünteti fel, a mi nem ezen két hitfeletkezet csökkenését jelenti, hanem azt, hogy az adatok különböző forrásból vannak merítve.

Az 1880-ik évben olvasni és írni 7,670 egyén tudott, vagyis az összes népesség 58 11%.

1884-ben mindössze 104 házasságot kötöttek, a mely eseteknek fele a farsang idejére esik, a házasulandók életkora közti viszony teljesen arányos, a mennyiben a kivételek közé kell soroznunk, midőn 24 éven aluli férfi megházasodot volna s egyetlen 60 éven felül levő aggastyán vett el egy 20—24 év között levő feleséget.

A mondott esztendőben összesen 73 gyermek született, és pedig 30 fiu és 43 leány, a miből igen természetesen a legnagyobb részt a római kath. vallásuakra esett. Legtöbb fiu született márcziusban és legkevesebb deczember hóban; legtöbb leány novemberben látta meg a napvilágot először s a legkevesebb leány februáriusban.

Meghalt 1884-ben összesen 508 tehát ötvennégygyel kevesebb, mint a hány ember született és pedig férfi 261, nő 247.

A gyermekhalandóság a megholtaknak 51.77 százalékát képezi.

A nem törvényes ágyból származott 73 gyermek közül 24 nem volt már ebben az esztendőben életképes az ötödik éven tul levők közül 245 halt meg vagyis az elhaltak 48.23%-ka nevezetesen pedig a házasságban élő férfi 74 és nő 39 vagyis 22% s az özvegyemberek és asszonyok százaléka 11.61.

Foglalkozásra nézve különösen két tényező, a polgártársak zöme: az iparos és kereskedő-népesség érdemli meg a részletezést. Az 1880. évben volt:

	férfi	nő	együtt
önálló iparos	612	71	683
üzletvezető	1	—	1
segéd	609	36	645
tanuló	283	1	284
munkás	24	2	26
családi kisegítő	7	36	43
Összesen iparos	1,536	146	1,683
» kereskedő	406	62	468
Iparos és kereskedő	1,942	208	2,151

azaz az összes férfi népességnek 40 s a női népességnek csak 3 százaléka folytatott üzletet vagy foglalkozott mesterséggel. [31]

Galgóczy felemlíti, hogy midőn 1761-ben az egész megyében összeírták a czéheket, Váczon tizenhét különböző czéhet számláltak meg; ezek között némelyek régiek voltak, például a csizmadiáké 1616-ból, s Vácz a megyében ipar dolgában Pest és Buda után következett. Régiek lehettek a ma igénytelen molnárok és halászok, miután tudjuk, hogy a váczi káptalant már 1494-ben beigtatták a dunai halászat és malmok birtokába.

1875-ben 36 különböző uj iparjegyet szolgáltattak ki. Az ipartársulatok közül 1872-ben keletkeztek az »I. Általános ipartársulat« melynek vagyona 1878-ban 450 frt 97 kr. volt s a »Vácz és vidéki hentes ipartársulat«. A következő évből valók a kádárok a »Vácz és vidéki czipészek« és a »Vácz és vidéki kovácsok« ipartársulata; 1874-ből valók a Vácz és vidéki ácsok végre a csizmadiák, mely utóbbi ipartársulatnak vagyona 1878-ban 1250 frt volt.

Az iparos segédek számára a kath. legény-egylet áll fenn és pedig 1863 óta s a kereskedő ifjak »Merkur« nevü köre 1872-ben keletkezett.[32]

A váczi nyomda hírneve ismeretes Ballagi Aladár írja hogy Ambró Ferenczczel 1780-ban még paczkázott a városi tanács, hanem már a következő év aug. 3-án tekintettel arra, hogy a felesége bábaasszony volt, egy souverain lefizetése mellett felmentette a közönséges robotok és terhek alól, de portiót ezentúl is éppen úgy fizetett mint a többi váczi polgár. [33]

[31] Az 1880-ik nagy népszámlálási munkában a községek népessége nincs nem szerint feltüntetve.

[32] »Hiv. stat. Közl.« 1878. Budapest 1881.

[33] Ballagi A: A magyar nyomdászat tört. fejl. 1474—1877. Budapest 1878. 127 s köv. lap.

Árvay József már a negyvenes években felpanaszolta, hogy az uri rend következetesen Pestről látja el szükségleteit,[34] a mit napjainkban még jogosabban lehetne hangoztatnunk. Hanem azért mégis a legtöbb kézműves éppen a ruházati iparral foglalkozik, miután a vidék számára dolgoznak. Önálló lábbeli készítő van 154, férfi szabó 47, nőruha készítő 49 (ezek 3 kivételével nők) a többi fodrász, keztyüs, szűrszabó és nyerges.

Második sorban említendők azok, a kik élelmezéssel foglalkoznak. Molnár volt 48, hentes 20, mészáros 9, sütő 20, korcsmáros 19 és kávés 6.

Harmadik csoportba tartoznak azok az iparosok a kik építkezetek körül dolgoznak; jelesül volt 11 kőműves (41 segéddel és tanulóval) 6 ács (81 segéddel) 24 asztalos (23 segéddel és tanulóval) 11 lakatos, 4 bádogos, 4 szobafestő és így tovább mindegyik a megfelelő mellékszemélyzettel.

A gyárak közül megemlítendő a Reiter-fele kocsigyár, mely 50 segéddel dolgozik, egy szalma-tok gyár, Neumann eczet- és szeszgyára stb. jelesek a váczi esztergályosok, kádárok és szíjgyártók.

Gyermekeit is leginkább az iparos és kereskedő osztály tanitja, mutatja ezt az idevaló főgymnásium ifjuságának szülőiről összeállított stat. kimutatás.

Az $188^4/_5$ év elején be volt írva 273 tanuló, a kiknek szülői közül

önálló őstermelő	39
iparos, kereskedő	110
állami és községi tisztviselő	39
magán tisztviselő	25
más értelmi foglalkozásu	34
munkás, szolgálattevő	26
összesen	273

A váczi gymnásiumot nemcsak helybeli ifjak látogatják, hanem felkeresik azt a vidékiek is, így az $188^4/_5$ tanévben volt

váczi	94 fiu
pestmegyei	55 »
magyarországi	95 »
külföldi	3 »
összesen	247 fiu

mely utóbbi szám 26-tal kevesebb, vagyis azokat jelenti, a kik az iskolai évet befejezték.

[34] »Életképek« 1846.

Az $188^4/_5$ iskolai év elég kedvező eredménynyel végződött. Elégtelen osztályzatot igaz 83 ifjú kapott; de ezek közül csak 24-nek volt egy elégtelenje, a kik tehát pótvizsgálatot tehettek; a latinból összesen 35 és a mennyiségtanból 20 nyert elégtelen osztályzatot.

Az elemi iskolákban volt $188^4/_5$-ben.

	fiu	leány	együtt
a középvárosban	297	270	567
a felső városban	94	99	193
az alsó városban	63	7	70
összesen	454	376	830

ebbe azonban az izraelita fiuk nincsenek bele értve, mert azok külön iskolába járnak s csak 46 leány vett részt a rom. kath. iskolákban.

Az iskolai takarék-pénztárnak a középvárosi iskolában 128 fiu, a felsővárosban 38 fiu és 31 leánytagja volt s a kik mindössze 209 frt 39 krt kamatoztattak.

Van azonban Vácznak egy specialis tanintézete és ez a siketnémák országos intézete. Felállították 1880. szept. 19-én 9,511 sz.'a. kelt udvari rendelettel az e czélra gyűjtött adakozásokból, melyet maga I. Ferencz király 5000 frttal nyitott meg.

Eredetileg 30 volt az orsz. alapítványi növendékek száma, jelenleg már 26 fi és 18 leánynövendék nyer az állam költségén kiképeztetést; van tovább 25 magánalapítványi hely s vannak fizetése és tanórákra járó növendékek is.

Az intézetet már több ízben szervezték így 1852-ben 1862-ben és 1868-ban.

A magyarországi süketnéma gyermekek oktatása egy gömörmegyei emberbarát, Chászár András [35] nevéhez van füzve, kinek érdemei mai napig sincsenek kellőképen méltányolva.

Az $188^4/_5$ iskolai évben volt Váczon 93 gyermek, a kik közül volt 61 fiu és 32 leány.

A növendékek kézi munkában is nyertek oktatást, a leányok horgolni, kötni, varrni; a fiuk közül 11 volt szabó 7 varga, 4 asztalos, 2 szíjgyártó stb. 33 nem tanult semmit.

Hajdanában egy katonai nevelőház is volt Váczon, bizonyos Hoffmann nevü katonai auditor alapítványából, az intézet azonban a forradalom után megszünt.

[3] »Tudomány-Tár« 1842. Értek. XII. 164.

A gyűjtemények közül Váczon a könyvtárakat kell különösen megemlítenünk. Az 1885. évben, a magánosak könyvtárait nem számítva volt:

	mű	kötet
Az egyházm. könyvtárban	20,500	32,700
A kegyesrendieknél	8,370	15,916
A szent Ferencz rendieknél	1,609	2,158
A főgymnasiumban	—	1,927
A kaszinóban	1,277	2,206
A fegyintézetben	—	1,614
Az I. ált ipartársulatban	144	139
A kath. legényegyletben	198	247
Összesen	—	56,907

Hirlapja a »Váczi Közlöny« hetenként megjelenő lap 8-ik évfolyamban. Egyuttal e lap szerkesztősége gyűjti egy megalapítandó váczi és váczegyházmegyei muzeum részére régiségeket és ritkaságokat.

A régi váczi lyczeum gyüjteménye a forradalom előtt nevezetes volt s jegyzéket az 1847. aug. 16-iki ülésében fel is olvasták az Akadémiában, melyek között bizonytalan időből két szent kép, u. n. hordozható oltár (arae portatiles) is találtatott, egyik az Üdvözítőt ábrázolta s a boldogságos szüzet, mely állítólag szent Lukács evangelista műve; köztük volt a Mátyás kir. ezüst puzdrája s a Hermann, Nagy-Szeben alapítójának aranyozott ezüst öve stb. melyek azonban 1876-ban a kegyesrendi provinciális rendeletére Pestre vitettek és csak egyes jelentéktelenebb tárgyak hagyattak meg, mik egy tanszermuzeumban mégis becses dolgok lehetnek.

A nagyobb emlékek közül megemlítendő a nagy kapu ezen felirattal »AETERNAE DOMVI« melyet gr. Migazzi püspök építtetett azon örvendetes látogatás alkalmából, hogy Mária Terezia gyermekeivel e város falai közt tartózkodott.

A másik a honvédek emléke a Hét kápolna mellett, az 1849. jul. 16. a váczi csatában elesett névtelen félistenek emlékére.

Az ötvenes években egyedül az itt elesett Götz osztrák tábornok sírköve jelezte a nagy eseményeket, az alsó városi sírok között, melyet mai napig tisztelettel ápolnak a vácziak.

Ezen sírhantok egy, polgári egyén hamvait fedik, Hamernyik János pihen itt, a ki a magyar tud. Akadémia legnagyobb alapítója volt s mintegy 70,000 frtot hagyományozott ezen első tudományos intézetünk czéljaira.

Váczon három pénzintézet működik, az egyik a takarékpénztár, mely 1864-ben keletkezett hatszáz darab egyszáz forintos befizetett részvénynyel, az 1884. évre 27%-kot fizetett a részvényeknek. Az összforgalma 4.268.198 frt volt s a betétek 109,014 forinttal emelkedtek.

A másik az ipar- és kereskedelmi hitelintézet, melyet 1000 darab 70 forintos befizetett részvénynyel hat évre rá alapítottak, s 1884-ben 7.35% fizetett minden egyes részvény után, az összforgalom 1.534.263 frt volt s a betétek 6.512 forinttal emelkedtek.

Végre a harmadik a váczvidéki népbank, mely 1874-ben keletkezett négyszáz darab befizetett 100 frtos részvényekre. Osztalék gyanánt az 1884-ik évben 10%-ot fizetett, az összforgalma 798,170 frt volt, s a betétek emelkedése 1.525 frt.

Mind a három mérlegét, bevételeit s tiszta nyereményét évenkint közli a Mihók-féle »Magyar Compass«.

Magának a városnak községi pénzügyei nem a legkedvezőbbek s ennek lehet sok tekintetben tulajdonítani a pangást az ipar, és a nehéz anyagi küzdelmeket, a kereskedés és földmivelés terén.

Míg a kiadásokra járó többlet fedezésére 1881-ben csak 36.08% adót szedtek, 1885-re ez már 46.50%-ot tett s ha az 1886-ik évre a fenálló adósságokat a város nem convertálja, úgy a községi pótadó a folyó évben már nem 52.50%-ra emelkedik, hanem valóban 80%-ra szökik. Előirányozva volt ugyanis:

	1885-re	1886-ra
a bevétel ...	63,141 frt 02½ kr.	70,096 frt 56 kr.
a kiadás....	107,964 » 26 kr. [36]	100,427 » 42 »
hiánylat	44,823 frt 23½ kr.	30,330 frt 89 kr.

mint fedezetlen kiadási többlet, a mi 1881-ben még csak 22,820 frt 35 kr. volt.

Legnagyobb bevétele van a városnak a bor, hus, sör és a czukor fogyasztás bérlete után, a mi az 1885-ik évben 24,418 frt 24 krt jövedelmezett s a vám és helypénzszedési jog bérlete 10,152 frtra rugott.

A város évről évre többet költ az utczák kövezésére, a dunapart kiépítésére, a köztisztaságra, a terek és utczák kivilágítására, miután belátta azt, hogy jövő felvirágzását nemcsak annak köszönheti, hogy a fővárosból igen sokan vásárolnak itt ingatlanokat, hanem

[36] E tételt a megye 90,402 frt 69 krra szállította le.

hogy ha mint Budapest egyik első rangu emporiuma élénk kereskedést folytat a felső vármegyékkel.

Váczra és vidékére vonatkozó áruforgalmi kimutatásaink nincsenek, hogy azonban a szállítási üzlet a Dunán úgy mint a vasuton vagy tengelyen a magyar államvasutak pest-losonczi vonalának megnyítása óta nagyon alá hanyatlott, mélyen érezzük; különösen pedig az által hogy a Balassa-Gyarmat a fővárossal összekötő vasut is Aszód felé irányul [37] s a másik vonal sem Váczot hanem a feljebb eső Szobb állomást köti az osztrák államvaspályával össze.

Midőn jelen értekezésünkben Váczról helyrajzi és geographiai ismereteinket statisztikai adatokkal megvilágosítani eléggé tanulságosnak gondoltuk; teljesen meg voltunk győződve a felül, hogy szoros értelemben vett statisztikát, annak tudományos művelésével való hosszabb foglalkozás után csak idővel nyujthatunk.

Mennyiben volt meg törekvésünkben már ez uttal a statisztika elengedhetlen postulatuma; tudniillik azon felsőbb nézőpont és magasabb irány, mely a közczélok megvalósítását tűzi maga elé: itéljék meg azok, a kiknek módjukban áll, sőt talán kötelességük, helyes és alapos combinatiók fonalán, nemcsak szavakkal, de tettek által is valamit lendíteni a vácziak sorsán.

Mikor ezelőtt negyven esztendővel Árvay József leírta »Váczot a mint van« egy erélyes püspöktől várt minden jót, ellenben Kossuth midőn 1867-ben a váczi választópolgároknak a benne helyzett bizalmat, egy, az akkori közjogi viták izgalmai közt írt levélben megköszönte egy általános igazságot hangoztatott, mely szerint — »istennek — úgy mond — a történelem minden betüjéből kimenydörgő szava kiáltja, hogy a mely uralkodó biztos és hatalmas akar lenni, népeit elégedettekké kell tenni.« Ha ez elvek az uralkodókra, a kormányra nézve állanak, kiknek kezébe van letéve leendő boldogulásunk záloga; még jobban érdekünkben áll az nekünk magunknak, kiknek, önerőnkre van legnagyobb szükségünk.

Tartós, zavartalan boldogság, minden körülmények között ugyis csak az érdekek kölcsönös kiegyenlítéséből várható.

Findura Imre.

[37] »Váczi Közlöny« 1885. jul. 12-iki 28 f. 31. sz.

Macedoniában.

A szaloniki személyvonat délután három óra tájt ért Gracskoba. Tulajdonképen nem a helységnél van az állomás. Maga a falu abban a harmadkori édes vizi medenczében fekszik, mely Demir-Kaputól Üszküpig terjed. Közte és a vasuti állomás között vigan kanyarodik a Vardar folyó, mely a nap sugáriban ezüstös csikot rajzol le. A térképeken Gracskó a Vardar jobb partjára van jegyezve, természetben azonban annak balján épült, s meglehetős termékeny völgy környékezi. A földmivesek nagy hasznát vehetnék e földeknek, ha gazdasági eszközeik primitiv volta nem emlékeztetne bennünket a történet előtti korra. A vasuti állomást Venicsani Gracskonak nevezik s mindössze négy épületből áll. Ott van a vasuttársaság hivatalos épülete, egy szállító czég raktára meg két török han.

Gracsko nevezetes pont volt a magyar expeditió útjában.* Itt oszlott meg a társaság. Szerbiának vették útjokat, hárman pedig innen indultunk befelé az Ochrida tavak irányában. Rövid ideig állott itt meg a vonat, búcsúvételünk is rövid lehetett, de annál szivélyesebb volt. Különösen György Endrének rosszul esett, hogy velünk nem tarthat. Nagyon szerette volna látni ezt a vidéket. A kötelesség azonban visszaszólította Budapestre. Önkénytelen is ott maradtunk egy helyben. Néztük a mint megindul a vonat, a mint robog tova és kanyarodik balra, hogy csakhamar eltünjék szemeink elől a Babuna hegység kiágazásánál. Még csak a vonat nagy fekete füstgomolyait láttuk, a mint a szellő szárnyán ott lebegett a Vardar és Bregalnïcza vizei fölött. Nemsokára ez is eltünt a láthatárról, a füstfelleg utolsó karimájának szétfoszlása után úgy éreztük, mintha végtelen csend és üresség volna körülöttünk.

Pedig tulajdonképen végtelen élénk és zajos élet közepett találtuk magunkat egyszerre, a mint dolgunkhoz fogtunk vagyis a továbbutazás iránt megtennők intézkedéseinket. Az egyik korcsma háta mögött, mintha kis vásár volna úgy zsibongtak az emberek és állatok egy helyben sűrű gomolyt képezve. Egy fiatal ember meglehetős csinos öltözetben felénk fordult, s bemutatta magát, hogy

* Tavaly a magyar kormány támogatásával a keleti tartományok gazdasági viszonyainak tanulmányozására egy expedítió indult a Balkán félszigetre. Ezen expedítió György Endre vezetése mellett Dalmátiát, Montenegrót, Albaniát, Görögországot, Maczedoniát és Szerbiát járta be, és tagjai között volt e czikk irója is.

ő a szaloniki Bajona czég ügynöke. No, ez a mi emberünk. Volt neki szóló levelem, mit rögtön átadtam. Megjegyzem itt, hogy a Bajona czég szabadalommal bir kocsijaival a Gracsko-Prilip-Monasztiri úton az összeköttetést fenntartani. Nemcsak személyeket szállít, hanem a beviteli árúczikket egész karaváuokkal továbbítja befelé, a nyers terményeket pedig ugyanugy kifelé. Nagy vállalat ez. Azonban erről máskor fogok szólani, most csak azt akarom megjegyezni, hogy minket a Bajona czég már Szalanikiben ellátott első osztályú jegygyel Szalonikitől Bitolia Monasztirig. A vasuton csakugyan első osztályú kocsiban voltunk Gracskoig. De hogy Gracskotól Monasztirig milyen első osztályú alkalmatosságon mentünk, azt rögtön elmondom. Vagy 10—20 hordparipa vesztegelt a han mellett s öthat török hintó alias taliga. A fiatal ember, a mint elolvasta az átadott levelet, melyben a czég főnöke roppant módon a szivére köti, hogy velünk milyen szépen bánjon, szörnyen meghajtotta a derekát, azután kecses kézmozdulattal oda mutatott a kocsikra, mondván, hogy most már ezekből válasszunk magunknak tetszés szerint.

Bizony egyik se tetszett, de kénytelenségből csak megnézegettük ezeket a hintóknak keresztelt csodabogarakat. Végre bátorságot vettem magamnak egész szerényen megjegyezni, hogy mi tulajdonképen első osztályú jegyet váltottunk, s itt csupa egyforma rossz kocsit, lovat találunk.

— Épen ma nincsenek itt a jobb és szebb kocsik.

— De hát a többi utas, kik egy harmadát sem fizették annak a mit mi, ugyancsak ezeken a kocsikon járnak.

Nem egészen, válaszolá fiatal pártfogónk, s igenlőleg bólintva fejével, csettentett is egyet nyelvével, a mi keleten két határozott tagadással ér fel.

— Hogy hogy kérem, nem lenne szives megmagyarázni, mikép érti ezt.

Nagyon kemény fejűnek tarthatott az ügynök, mert bámuló nagy szemeit reám meresztve, magyarázni kezdé a dolgot.

Látja uram ez úgy van, hogy bár a kocsik mind egyformák, azért mégis van első, második és harmadik osztály. A kocsik egyformák, de azoknak használati módja már nem az. Önök választhatnak három kocsit, mindegyik a maga számára, de már a másodosztályú ketted magával mehet, a harmadosztályú pedig harmad negyedmagával.

De most megértettük a gracskói osztályozást. A kocsik mind

egyforma rosszak, csupán az utas fantaziájára bizzák a többit, hogy az magát első, másoeik vagy harmadosztályú utasnak tekintse.

Gyorsan határoztunk. Dehogy választottunk három kocsit, dehogy akartunk egymástól elszakadni, elmaradni. Egy kocsira raktuk összes podgyászunkat s kijelentettük, hogy egy kocsin megyünk mind a hárman, bár első osztályt fizettünk. Az ügynök nemet csóvált fejével, a mit mi természetesen keleties igenlésnek vettünk. Később, mikor az út összes kínjait, keserveit éltük át, tudtuk csak, hogy azt a fejbólintást európai értelemben kellett volna venni, mert mi türés-tagadás bizony mi ezzel a mi lelkes elhatározásunkkal nagy bakot lőttünk. Összeszedtük minden tudományunkat s testgyakorló ügyességünket, s így is időbe került, míg a taligában elhelyezkedhettünk.

Mi az a taliga? Ez egy ruganyokon nyugvó kocsialkotmány, mely teljesen be van fedve s két oldalt apró nyílással bir, hogy azon az ember, ha nem igen kövér, előre küldvén lábait, testének többi részével kigyómódjára siklik be- vagy kifelé. Ülés nincsen benne, hanem a helyett piros és kék rojtok, bojtok meg tükrök. Az egészet úgy be lehet csukni, mint egy ládát, hogy se ki, se be nem láthatni. A törökök roppant praktikusnak találják, a mi már a priori elég ok, hogy nekünk meg nagyon alkalmatlan legyen, lévén a töröknek egészen más fogalma az ülés kényelmességeiről, mint nekünk. Az ügynök fejbólintásában nagy igazság rejlett. Sehogysem tudtunk eligazodni abban a keserves, czifra taligában. Lábainkat nem tudtuk kinyujtani, a min úgy segítettünk, hogy vagy törökösen keresztbe csaptuk magunk alá, vagy pedig a taliga ablakain lógattuk kifelé, a fejünket nem tarthattuk egyenesen fölfelé, mert a fedélzet keresztbordái minduntalan megkoppintották. Ezen meg úgy lehetett csak segíteni, hogy örökösen lehorgasztottuk fejeinket. A ki próbálta, az tudja, hogy bizony ez nem valami kényelmes dolog. Jó időbe tellett, míg annyira megbarátkoztunk mostoha helyzetünkkel, hogy a két nyílást félre húzva, megtekinthettük a vidéket.

Az országút a Kara Sui völgyében vezetett. Balról Stobi romjai emelkedtek hullámzó terepen, melynek minden köve a római uralom fénykorára emlékeztet. A szétszórt falmaradványokból itélve tekintélyes város lehetett itt valaha.

Alig mentünk nehány perczig, mikor három lovas zaptie csatlakozott hozzánk és hol a kocsi előtt vágtattak, hol pedig szorosan kocsinkat követték. A zaptik nagyon érdekes alakok voltak, érde-

mes bármely festő ecsetjére. Az egyik őrmester volt. Öltözete ha nem is díszes, de festői volt és csausz Hassanak hitták. Mindhárom derekát, köröskörül több rétű övek borították több száz éles tölténnyel. Tüszöjükben töltött Gasser forgópisztolyok kandikáltak ki, a nyeregkápán keresztbe feküdt a Martini fegyver, melyet jobbkézzel fogtak lovaglás alatt. Apró, hegymászó lovaik egyforma poroszkáló lépést jártak, hogy szinte öröm volt nézni. Jött ugyan utánunk még vagy 3—4 kocsi utasokkal, azonban a lovas zaptik folyton csak a mi kocsinkat látszottak különös figyelemmel kisérni, a minek okát jámbor arabadzink úgy magyarázta, hogy a mi kocsinkon van egyúttal a hivatalos postazsák.

A Karasu tulsó oldalán csakhamar egy kis falut láttam a Negotin szeliden hullámzó hegységéhez támaszkodva. Első pillanatban egészen megfeledkeztem arról, hogy Macedoniában vagyok. Azt hittem, hogy valahol a Lom völgyében járok. Tiszta bulgár jellege volt a falunak. A házak alakja, fekvése szakasztott bulgár volt. Nem hiányzott a keretből a különálló csonka négyszögletes torony, mely vakolatlan falaival az apró fehérre meszelt házak közül kisérteties módon emelkedett fel aránytalan magasságba. A falu neve Palikura, melyhez hasonló más két falut pillantottunk meg nemsokára. Az egyiket Rozaman a másikat Kamendolnak hitták. Bulgáriában is számos helyet neveznek Kamendolnak, kiváltképen ott, hol sziklás köves talaj van. Ez a Kamendol teljesen megfelel nevének. Eddig az út mentét tisztán harmadkori képződmények övezték, itt azonban már nagymennyiségű kristályos pala tűnt fel, mely különösen a Bisev-féle csiftlik körül, ott, hol a Rajecz folyó nagy kanyarodással siet a Karasuba, egész szépségét fejté ki.

Az országút ezentul a Rajecz mentén húzódott. A völgy mind szűkebbé szorult, a terep mindinkább hullámos lett. Kocsink Hassan csausz intésére Drenovohannál állapodott meg. A nap nyugvóban volt. Végtelen csendesség uralkodott körülöttünk. A három zapti leszállt lováról. A han oldalában két rézcsappal ellátott kutat épített valami jámbor muzulman. Annak a kutnak örökké folydogáló vizében végezte mosakodását kiséretünk. Mig mi kávét rendeltünk s a han pitvarában levő fazsámolyokon elhelyezkedtünk, a zaptik aghsam imádságukat végezték. Arczczal Mekka felé fordultak, fejüket lehorgasztották, nyitott tenyerüket úgy tartották maguk előtt, mintha valamely láthatatlan lénytől adományt várnának és fogadnának el, azután leborultak a földre homlokukkal érintvén a gyér füvet, ismét fölkeltek, ismét kiterjesztették tenyerüket, és újból leborultak a

földre. Olyan sajátságos benyomást tett rám az a három marczona alak ájtatosságának végzésében. Még nehány percz előtt zord, torzonborz arczuk leírhatatlan szelidséget tükrözött, szemök tulvilági fényben ragyogott és mintha egész lényük átszellemült volna. Lovaik ott legeltek azalatt szabadon, a bennünket követő kocsik beérkeztek, s meg sem állva tovább hajtattak. A zaptik azonban mindezt figyelemre sem méltatták. E perczben az egész világ nem létezett számukra, a pillanatnyi ájtatosság annyira foglalta el egész lelküket. Igy imádkozni csak a mohamedan tud. Még néhány hajlongás jobbra, balra, előre és befejezték imádságukat.

Mire mi kávénkat megittuk, már megitatták lovaikat és intettek kocsisunknak, hogy induljon. Közvetlen a Rajecz mellett haladtunk, melyen nehány apró vízimalom zakatolt. E malmok szerkezete teljesen bulgár minta szerinti volt, sőt a turbinokat hajtó víz vezetési módja is szakasztott olyan akár az Iszker partjain. Az út mindinkább emelkedett. Míg a kiindulási pontnál alig voltunk 100 méternyire a tenger színe felett, most már 400 méternyire emelkedtünk. Minden felül mészkövek borították a talajt. Meglehetős nagy kerülővel átvágtunk két kis hegyi patakon, melyek ezuttal kevés vízzel birtak, azonban esős időben nagyon megszoktak dagadni s néha komoly forgalmi akadályt is képeznek. Csupán az egyik hídon hajtott át arabadziánk, a másikat gondosan kikerülte. Inkább a vizet gázolta, mintsem baj érjen bennünket a rozzant hídon.

Ezalatt teljesen bealkonyodott Csupán a Csausz maradt kocsink közelében. A másik kettő előre száguldott, mert állítólag ezen a vidéken évekkel ezelőtt számos rabló szokott tartózkodni, kik keleti módon bántak el az utasokkal. E keleti mód abból áll, hogy egy-egy gazdag utast elfognak s magukkal visznek járatlan atakon a hegyek közé. Ott ellátják a szükséges élelemmel s addig tartják, míg az illetőnek családja a meghatározott váltságdíjat el nem küldi. Mikor 1884-ben Gaul Károlylyal Bulgáriában Szamakov környékét kutattam a rablók ott a mérnökök ellen tartottak hajszát. Épen ottlétünk alkalmával fogtak el egy báró Hirsch-féle embert, kinek váltságdíját 4000 forintban állapították meg és a mellett ezt a szegény hivatalnokot még jól meg is kinozták. Mindenesetre nem tartozik a legkellemesebb dolgok közé a rablóbandák vendégszeretetében részesülhetni. No, de mi nem vettük ki részünket ez utazás e regényességéből.

Már egészen besötétedett mikorra az Araklia hanhoz értünk. A zaptik bevágtattak a han kapuján és leszálltak lovaikról. Mi is

kimásztunk nagy nehezen a taligából. Szörnyen megviselt bennünket ez a pár órai kocsizás. Beczammogtunk podgyászunkkal együtt a kormos vendéglőbe, mely egyúttal konyka meg raktár is volt. Ez a han cseppet sincs berendezve európai vendégek számára. A ki ide kerül, az mondjon le minden igényről. Nincs itt se ágy, se szék, se asztal. Nagy meglepetésünkre azonban kaptunk egy kis petroleum lámpát a földszínt sarkában levő kis szobácskában. Hassan csausz is olyan formán forgolódott, mintha szintén ott kivánna éjjelezni, behozta már fegyverét is, tarisznyáját is. Nyiltan nem akartam szándéka ellen tiltakozni, hanem plaidjeinket úgy terigettem a padlóra, hogy Hassan uram beláthatta szándékának kivihetlen voltát. Szótlan szedte hát össze holmiját s vitte a szomszédos kamrába társaihoz. Magunkra maradtunk hát szerencsésen. Utoljára Demir kapuban ettünk, ott is csak futtában, de azért most nem annyira éreztünk éhséget, mint fáradságot. Nagyon röviden végeztünk az evéssel, azután kinyujtózkodtunk ruhástul a földön s aludtunk úgy a hogy.

Még nem tűntek el a csillagok az égről, mikor másnak Prilip felé indultunk tovább. Igazán sajnáltuk, hogy még homály fedte a tájt, mer az egész úton ez a rész volt a legszebb, a legregényesebb. Gyönyörű erdő borította a halmokat, a hegyeket, melyek e vidéken igen szeszélyes alakzatokat öltöttek. Minden felül források bugyogtak s mormolva folydogáltak alá tekervényes utakon a hegyek hasadékain. Mire Han Topliczához értünk, már egészen kivilágosodott, s így egészen átengedhettük magunkat a festői táj élvezetének. Utunk épen úgy mint a Rajecz, folyton folyvást kanyarodott hol jobbra, hol balra, hogy az elénkbe torlódó terep akadályokat kikerülje. Pletvár tájékán értük el a Rajecz forrását. Nehány percz mulva azonban elértük a Prilipske réka forrását.

Az országút egyszerre meredek módon huzódott egy szoros felé. A lovak lassan czammogtak. Részben, hogy a lovak terhén könnyítsünk, részben, hogy e fontos pontot közelebbről megtekinthessük, leszálltunk a kocsiról. Az út félkörben huzódott a hegynek, mi e helyett átvágtuk e kört, s a tar mezőn gyalogoltunk föl a hegynek. Itt már nem jártunk magunkban. Minden felöl jöttek a szomszédos faluktól, kiknek úti czélja szintén Prilip volt. Ezek az emberek szörnyen megbámulták különösen Inkey Bélát, ki kalapácsával folyton ütögette az utunkban levő sziklás köveket és kalapácsával egy-egy kis darabkát leütvén, gondosan elrejté ezt az oldalán függő bőrtáskába. Megyjegyzengő, hogy ez a hegy és kör-

nyezete földtani tekintetben igen érdekes volt. A fölső réteg gneisz volt, alatta igen szép dolomit márvány, mely tisztaságra és színre teljesen hasonló a híres pentéliai kővel, s vállalkozó emberek által nagyon kiaknázható volna, a márvány alatt ismét gneisz volt. Közbeközbe a quarz jegeczei caillámlottak a sziklák hasadékaiban, mintha a természet gyémántokkal kirakott vékony lángokkal kívánta volna fölékíteni a hegyet.

Messze elmaradt kocsink, mikor mi már a hegy tetején voltunk mintegy ezer méter magasságban. Jobbról termékeny völgy terült el, balról meg a Selcza planina erdő borította hegyei huzódtak egyenest dél felé.

Mire kocsink szintén felért a hegy tetejére, szemügyre vehettem a kerülő utakon szintén odeérkezett falusiakat. Egy részük bulgár, más részük vlach volt. A prilipi hetivásárra tartottak. Az asszonyok tarkán fölcziczomázva, gazdagon himzett ruházattal birtak. Meg kell jegyeznem, hogy ezen a vidéken igen sok bulgár és vlach lakik. A bulgárok mindenesetre régebben élnek itt a vlachoknál, mely utóbbiak alig egy évszazad előtt telepedtek itt le. Az albanok ugyanis féltékenyek lettek gyorsan meggazdagodó vlach szomszédaikra és több helységből egyszerűen elkergelték őket. Igy történt ez Nikolizan, Mosolizan, Opara, Bitakukje s több más helyen. Nagy részük elvándorolt Bitolia Monasztirba. onnan meg ide huzodtak Prilip környékére. Többnyire állattenyésztéssel foglalkoznak. Nagy részük télen nyáron barangol a Thessaliai tengerparton vagy a Pindusban nomád életet élve. Mindig bevárják hol magasabb a gyapju ára s a szerint intézik a menetirányt vagy délnek Szalonikibe, vagy éjszaknak Üszküp vagy Skutarába. Sokan közülök óriási vagyonra tesz szert s az állattenyésztést a gyapju vagy nyers bőrrel való kereskedést oly nagy és rendszeres módon űzik, hogy képviselőket tartanak, többnyire egy-egy rokon személyében Európa nagyobb kereskedelmi városaiban. Itt is vannak alban szomszédaik, azonban nem igen bántják őket. Néha-néha egy pár birkát lopnak el tőlük, de más komolyabb baj nem esik meg rajtuk. A bulgár elem többnyire kézmivességgel foglalkozik. Az idevaló famunkások, ácsok az egész Balkan félszigeten híresek.

Kilencz óra mult, mikor Prilip városába értünk. A véletlen nagyon kedvezett, mert egy tarka hetivásárt láthattam ott, mely színgazdaságra felülmulta mind az eddig látottakat. A ki néprajzi tanulmányokat kedvel, az itt hálás talajra akad. Ritka város bir még a Balkan félszigeten is állandóan olyan nemzetiségi vegyüléket

föltűntetni, mint Prilip. Nem csoda. Prilip termékeny völgykatlanában kerestek és találtak menedéket az egyebünnen elűzött keresztények. Lakik itt görög, bulgár, vlach, alban, szerb, mohamedan tarka vegyest. Ha hozzáteszem, hogy mindezek saját nemzeti viseletüket hordják, akkor el lehet képzelni, minő festői látványt nyujt a prilipi hetivásár. A város jellege keresztény bulgár, a hosszú szűk utczákon a házak musebak nélküli ablakok az utczára szóltak. Nemcsak az ablakokban, de minden kis kapuban virág nyilik, tisztán és ékesen öltözött asszonyok és lányok álldogáltak ott, himzéssel varrással, horgolással, harisnyakötéssel szorgoskodva. Nagyon szorgalmas ez a nép, mely gazdagnak ugyan nem mondható, de mely igazi szegénységet nem ismer soha. Szükségletének legnagyobb részét saját maga készíti, a fölösleget eladva, beszerzi a többit. A fényüzést végtelenül szereti. Alig lehet látni asszonyt, leányt, kinek nyakában, hajában több száz apró csecsebecsét ne lehetne látni aranyból, ezüstből, üvegből, rézből stb.

Arabadzink a nagy templom melletti hánba hajtott, mely körülbelül a város központján fekszik. A handzia nagy készséggel nyitott számunkra külön szobát. Részemről nem igen vágyódtam utána, a helyett inkább nyakamba vettem a várost élénk piaczával, mert tudtam, hogy ez a nagy élénkség csak 10—½11 óráig szokott tartani, a mikor az ide jött falusiak, akár volt vásáruk, akár nem, összeszedik holmijukat és útra kelnek, a mint jöttek, gyalog haza felé. Miután még aznap Bitoliában akattunk lenni, nem volt percz veszteni való idő. Sietve szaladtam a szűk utczákon végig. Nagy munka volt ez, mert ember-ember hátán tolongott bennük. Ott a hol a különálló magas óratorony áll, kezdődik a csarsia. Talán tiztizenöt utczát töltenek be a bazárok. Egész gyönyörüség nézni azt a hangya szorgalmat, a mit emberek itt kifejtenek. Különösen a vasmunkák vonták magukra figyelmemet. Prilip egészben iparos város. De bámulatos, mit tudnak ezek az iparosok roppant primitiv eszközeikkel csinálni. Napokig ellehetne nézni a rézkovácsot, rézmüvest, lakatost, nyergest, papucskészítőt, szabót, a mint keresztbe vetett lábaival guggolva űzi fáradságos mesterségét. Ezt behatóan megtekinteni, megfigyelni, visszajövetre halasztottam. Csupán egy czélom volt: a zsenski pazart látni. A gabnapiacz oldalában levő keskeny közben voltak az asszonyok árulva szőtt és himzett ruhadarabokat. Ott guggolt vagy száz asszony az ismeretes peskirekkel, csarapékkal, kosuljékkal. Egyszerűen és gazdagon himzett ruhák voltak ezek, a hány, annyiféle mintával. Egyszerű parasztasszonyok

voltak ezek, kik kifogyhatatlanok a formák és alakzatok összeállításában. Formaérzékük bámulatos. A színek vegyítéséhez művészileg értenek. Nem tanítja őket erre senki, nem kérnek útmutatást senkitől. Ez egy vele született tehetség, mely ivadékról-ivadékra száll. Es minő szerény árt szabnak munkájukra. Valóban nem tudjuk, a nyers anyagot fizetjük-e meg, vagy csupán a nyers munkát. Hogy mennyi időt fordított egyik másik gondos munkájára, az ugy látszik nem jön tekintetbe. Ennél a népnél még nem pénz az idő. Azt a takarékosságot már megkezdték, hogy nem mindegyik jön el a vásárra csekély holmijával, hanem egy-egy falubúl valamennyien megbíznak egy-két asszonyt az elárusítással. Igy azután az itt guggolók nagyobb része nem tulajdonos, hanem bizományos.

Mikor visszatértem a hánba Hassan csausz fontos kéréssel fordult hozzám. Levelet kért tőlem a prilipi kaimakamhoz melyben annak tudtára adom, hogy szerencsésen megérkeztem, s az uton nem történt semmi bajunk. A Gracskótól idáig jött zaptik ugyanis a prilipi kaimakamsághoz tartoznak. Innen már más zaptik kisérik az utast Bitoliába. Baksis kiséretében megadtam a bizonyítványt, de egyúttal azt üzentem e derék kaimakamnak, hogy én a vidéket elég biztosnak találom, s ujabbi zaptikra Bitoliáig szükségem nincs. Hála istennek nem is jött más zapti. Érdekes volt, hogy mikor kocsink rendbe szedte magát, a handzia sehogy sem volt arra bírható, hogy tisztázzuk a fizetséget. Folyton huzta halogatta azt a dolgot, akár hogy sürgettem. Ennek pedig meg volt a maga komoly oka. A mit előbb kellett volna már említenem, akadt nekünk Prilipben egy igen jó barátunk. Az öreg Trandafilovics, kihez a híres Allatini szaloniki bankártól volt ajánló levelünk. Ez az áldott jó öreg úr, mióta ennek a hatalmas spanyol zsidónak levelét olvasta, perczig sem távozott mellőlem. Mindenben akart segédkezet nyujtani. Ő vezetett a csarsián végig, ő jelentett be minket a rendőrségnél. A handziának gonosz szándékai voltak, de azoknak keresztülvitelében utjában volt a mi hűséges barátunk. Azt hitte, hogy hallgagatásával eléri azt, hogy Trandafil bucsut vesz tőlünk, ott hagy bennünket magunkra. Én rögtön átláttam tervén, parancsot adtam a kocsinak, hogy csak menjen előre, mi gyalog fogjuk követni, s csak a város végén ülünk fel. Öreg barátunkat meg arra kértük, hogy ő, az itteni szokásokat jobban ismervén, fizesse ki a handziát. Nagyon olcsón szabadultunk meg így a prilipi hantól. A kövér handzia vakarta a fejét, de már ezen nem segíthetett.

Trandofilovics fiával együtt végig kisért Prilip főutczáján és

csak miután megigértük, hogy visszajövet egyenest az ő házánál szállunk le, vett szivélyes bucsút tőlünk. Alig értünk ki a városból, a Babuna hegység éjszaki kiágazásánál szemünkbe ötlöttek Marko Kraljevics híres várának romjai. Valaha ott állott Prilip városa, miután azt a török lerombolta, keletkezett a már említett uj város.

A délszlávok népköltészetében a legnépszerűbb alak Kraljevics Marko. Dalmacziában, Montenegróban, Boszniában, Szerbiában, Bulgáriában egyaránt ismerik őt, mindenütt egyformán éneklik hőstetteit. A történelem nem igen emlékszik meg róla. Szerb királyfi létére nem igen végzett oly dolgokat, mik a történelemben följegyzésre méltók lennének. Ő képiseli a délszláv irodalomban a Ritterthumot. A képzelet óriási termettel és roppant erővel ruházza fel, ki akkor élt, mikor a szerb birodalom felbomlott, s még mai napság is él egy barlang mélyében, ott alussza százados mély álmát s csak akkor fog kijönni, mikor a kedvező pillanat megérkezend, hogy megteremtse ujból a nagy szerb birodalmat. Kraljevics Markoról szóló költemények igen régi keletűek. Már Kuripesič, a konstantinápolyi osztrák követség tagja, leveleiben 1531-ben ir azokról a szép eposzokról, melyeket Boszniában Markóról hallott. Ránk nézve igen érdekes, hogy körülbelül azon az uton, hol a magyar expediczió járt, utazott 1553-ban Magyarország primása, ki szintén megemlékszik Markóról. Verancsics érsek egy óriási hegyszorosról beszél (valószinüleg Demir Kapu) annak közelében pedig romokról (valószinüleg Stobi), melyeket az ókor maradványainak tart.

Csodálatos, hogy az alapos készültségű és hangyaszorgalmu Hahn erről nem tesz említést.

Budán adta ki a 16-ik század közepén Fortis ezen utazás leirását, a hol a következőleg ír a XXXIV. kötetben: Credibile est Haemi hic fuisse claustra . . . Verum incolae nostri aevi, ignari bellorum veterum, quae inter graecos et Thraces, Macedonas et Romanos succesivis temporibus per eas Europae partes viguerunt, ad sua tempora cunctas accomodant et trahunt ejusmodi vetustates. Unde et Clyssurae Pagum Clyssuram alii Novak alii Marci Kraljevics regulorum Graeciae . . . Elmondja, hogy a most itt lakó nép mitsem tud a görögök, trakok, macedoniak és rómaiak viselt dolgairól, hanem mindazt a mi régiséget látnak, összeköttetésbe hozzák az ő kedvencz hőseikkel Novak Debeljak vagy Kraljevics Markoval.

Pontossággal nem tudom, melyik Balkan szorost és melyik romot értette Verancsics érsek, annyi bizonyos, hogy ép oly módon a mint elterjedtek a hősköltemények, terjedt el a hit a legkülön-

félébb Marko-féle várakról, romokról. Igen sok rom van a Balkan félsziget különböző részein, melyet a nép Marko nevével hoz kapcsolatba. Bezsonov »Bolgarski pjesni« könyvében azt mondja, hogy a Verancsics idézete Bulgáriára szól, épen így szól Miladinov is, a mi ha igaz, úgy szintén csak az én állításomat igazolják, hogy a nép szereti a Marko nevét minden rommal összekapcsolni.

Ugyanígy talált az öregebb Gerlach 1573-ban Pirot körül romokat, melyekről az ottani nép azt állította, hogy bennük lakott Milos Obilič és Kraljevics Marko. Hasonlókép nyilatkozik útleírásában Busbek osztrák diplomata a 16-ik században, Vratislav Mitrovic cseh ember pedig, ki a követséggel 1590-ben Bécsből Stambulba utazott Sofia és Filippopel között Dervent kapu romjait írja le egy munkájában, melyet 1777-ben Prágában adtak ki, és elmondja, hogy a nép hite szerint itt élt az utolsó bulgár despota Kraljevics Marko.

Akár mint áll a dolog ezen útleírások romjaival, lehet az igaz is, nem is, az az egy kétségen felül áll, hogy azokat a romokat, melyek Prilip városa mellett még ma is láthatók, Kraljevics Marko építette. E falak között lakott Marko meg az ő kedvese Zuza. Különösen a hős kedvesének szobája a Zuza fonója van még legjobb épségben. Nem mondhatnám, hogy a Marko romok nagyon elhagyatottak. A népben különben is erős a hit, hogy romok alatt vagy azok közelében kincs van elásva. A kincskeresők száma legio, daczára annak, hogy meggyőződésük szerint az, ki kincset talál, nem sokáig él. Hogyne ásnának, vájnának a Kraljevics Marko vára körül, mikor annak mesés vagyonáról oly szépen szól az ének.

Markováros fekvése gyönyörü. A Treskavicza és Worilla utolsó kiszökellésében. Lábánál foly a Treska hegyi patak a bizarr alkotásu és szeszélyes formáju sziklák élénken emlékeztetnek Belogradcsikra vagy pedig a gyönyörü sziklaoromra a Jantra völgyében Tirnova előtt. A nyers sziklák itt is, ott is embereket, tornyokat, állatokat formálnak mintha úgy faragták volna.

Az út, mely Prilipből Bitoliáig visz, a nagy Pelagonia síkságon vezet keresztül. Termékeny, de nem igen sűrüen népesített vidék ez.

IV. Béla dicső királyunk uralkodása alatt a pelagoniai síkság számos magyart látott Akkor, midőn a tatárok Khanja ujabbi támadással fenyegette hazánkat, midőn a magyar kard Stiriát foglalta el és István herczeg Pettauban az ottani rendekkel czivodott 1259-ben, magyar csapatok döntöttek el egy fontos ütközetet Bitolia Monasztir és Prilip között. Magyar források nem igen tesznek említést arról. Fallmerayer részletesen és igen érdekesen írja le az

ütközetet, bár őszintén megvallva az általam eszközölt helyszini szemle alapján az ütközet úgy, mint azt Fallmerayer a Moria félsziget történetében elmondja, hadászatilag érthetetlen Miután az hosszadalmas volna, ha én e helyt hadászati ellenvetéseimet előadnám, csupán arra szoritkozom ezuttal a mit az említett történeti munka leír.

E forrásmunka szerint 1259-ben Angelus Nicephorus epirusi despota és Palaeologai Mihály között a Balkan félsziget birtokáért harczra került a dolog. Az ellenséges csapatok a pelagonia síkságon Bitolia és Prilip között találkoztak. Az epirusi despota táborában a franczia szövetségesek képezték a zömöt. Villehardouin Vilmos vezérlete alatt. Azon kívül ott voltak Morea fejedelme, Athena és Thebe herczegei, Salona grófja, Budonicza és Negropont őrgrófja stb. kik Szaloniki körül egyesülvén, onnan indultak a császári hadak elé Bitolia tájékára. Mihály császár hadseregében két ezer kún lovas, 300 német a karinthiai herczeg vezérlete alatt, azon kívül egy tekintélyes magyar ijász csapat volt, kiknek háta megett bulgárok és szerbek sorakoztak. Maga a fővezér görögök és anatoli törökökből álló sereget vezényelt.

Megérkezés után rögtön előnyt biztosított magának a császári sereg felállításával és az elfoglalt kedvező terep által. A despota serege hadicselek következtében kénytelen volt folyton előrenyomulni, a császári sereg pedig hátrált, és addig vonult visszafelé, míg hátát a Treskavicza hegység nem fedezte. A despota serege ez által válságos helyzetbe jutott, ugyannyira, hogy maga a nagyravágyó despota éjnek idején táborát cserben hagyva, megszökött.

Villehardouin Vilmos azonban nem követte a gyáva példát, hanem mikor másnap a császári sereg általános rohamot vezényelt a frankok ellen, kezébe ragadta a fővezényletet, és vitézül védelmezte magát a császári hadak ellen. A szerencse nagyon kedvezett fegyvereinek, mert az első roham alkalmával a németeket vezérestül jóformán tönkre tette. Azonban a veszedelmes pillanatban a császári hadvezér a magyarokat küldé a harczvonalba. Igen érdekes az utasítás, melyet nekik adott, és mely következőleg hangzott: Lőjjetek magyarok a harczolók sűrü tömegébe. Mindegy az akár a mi németjeinket akár az ellenséges frankokat találja halálthozó ijatok. Mit törődünk a németekkel, bár a mi táborunkban vannak. Jobb, ha csak ők vesznek oda, mintsem tönkre menjen egész seregünk, de leginkább arra törekedjetek, hogy az összes lovakat találjátok.

És a vitéz magyarok csakugyan megfogadták ez utasitást. Jól czélzott lövéseik leterítették a lovakat, melyek nélkül a pánczélos katonák alig tudtak mozogni. A magyarok föllépte a császári hadak részére biztosítá a győzelmet. Az ellenséges vezérek mind fogságba kerültek, az ellenséges csapat pedig vad futásban keresett menekülést.

Tehát azon a szép síkságon, melynek országútján taligánk döczögött végig, fényes győzelmet arattak a magyarok, és talán ez a forrás, Asicze Cseszménél, mely mellett megálltunk, hogy a tikkasztó hőségben szomjunkat oltsuk, 627 év előtt Árpádkori őseinknek is nyujtott hűsítő italt.

Az a tudat, hogy itt annyi magyar járt, habár nagyon régen volt is, roppant jó hatással volt kedélyemre. Kimondhatatlanul jól éreztem magam. Mindaz a mi körülöttem elterült, olyan kellemes, olyan szépnek tűnt fel szemeim előtt, hogy szinte kedvem lett volna dalolni az arabadzival együtt, a ki szünet nélkül dudolgatta orrhangon végtelen egyhangú nótáit. Észre sem vettem hányszor kerül le kocsink az országútról; mekkora zökkenéssel és kerüléssel járnak ezek a letérések.

Nemsokára elértük ismét a Karasut, mely itt egyenest délnek foly. Egymásután négy hídon mentünk át, mert annyi ágra szakad e helyen a Karasu vagy Csernavoda. Vigan ment tovább utunk a Jamnicza folyóig. Megjegyzendő, hogy Priliptől Bitoliáig számos munkás javította, tatarozta az országútat. Hídakat építettek, töltéseket emeltek meglehetős szilárd anyagból és szolid módon.

Minél inkább közeledtünk utunk czéljához, annál jobban szaporodtak az útimunkások. De már a pelagoniai síkságot átszeltük szélességben. Éjszaknak, nyugatnak magas hegység emelkedett, melyeknek tiszta, hullámos körvonalait szinte jól esett nézni. Különösen az Alandzik hegység emelkedett ki egész méltóságában, mintegy központját a 7000 láb magas Perister hegy komor orma képezte, bár tudtuk, hogy néhány percz mulva Bitoliában leszünk, még sem láthattunk a városból semmit. A város nagy völgykatlanban fekszik és csakis délről jövet látható. A többi oldalról hegység veszi körül.

Már a városba vezető jegenye fasor szegélyezte az útat, de Bitolia még mindig láthatatlan volt. Csakis, mikor Sv. Nedeljánál megkerültük az előhegységet, terült el szemeink előtt egész szépségében, felruházva a keleti városok egész varázsával Bitolia Monasztir.

Strausz Adolf.

Az 1886. évi földrajzi kiállítás Drezdában.

A németországi geographusoknak ez idén április 28—30-án Drezdában tartott nagygyűlése alkalmából a drezdai földrajzi társaság, mint helyi bizottság, földzajzi kiállítást is rendezett, mely úgy a szakférfiakra, valamint általában a laikusokra nézve is igen érdekes volt.

A német geographusok évenkénti nagygyűlései a földrajzi kiállítások által válnak különösen érdekesekké. És én megvagyok győződve, hogy a szakférfiak a személyes ismerkedéseken kivül nem annyira a felolvasások és diskussziók, mint inkább a kiállítás miatt jelennek meg a nagygyülésekre. Hogy továbbá a földrajz iránti érdeklődést a nagy közönségben ezen kiállítások inkább képesek felébreszteni, mint a felolvasások, melyeket később ugyis nyomtatásban lehet bírni. Nézetem szerint még az sem baj, ha ugyanazon dolgok több éven át egymásután is kiállíttatnak, mert hiszen minden évben máshol van a nagygyűlés s igy a gyűlés nagy közönsége más és más. A szaktudósokból álló zöme ezen gyűléseknek — mi mindig a kisebb rész — bizonyára mindig szívesen fogja látni, ha a helyi bizottság ily kiállítás által a város és környékének érdeklődését a földrajz iránt fölébreszteni iparkodik. Aztán meg Németországban minden nagyobb városnak van valami geographiai kincse, melynek közszemlére való kitételére az ily gyűlések kiválóan alkalmasak.

Nagyon helyesen cselekedett ennélfogva a drezdai földrajzi társaság, a midőn a kiállítás eszméjét ezen alkalommal nem ejtette el s Dr. Ruge tanár urnak, ki a rendező bizottság élén állott, ezért bizonyára nagy köszönettel tartozunk.

A rendező bizottságnak természetesen nem lehetett az a feladata, hogy a kiállításba mindazt összegyüjtse, a mi szépet és jót a kartographia és földrajzi irodalom ma felmutatni képes. A bizottság sokkal szerényebb volt s kiválóképen csak arra törekedett, hogy bemutassa azon geographiailag érdekes dolgokat, melyekkel Drezda és környéke bír. Ezen törekvésében támogatta őt a kormány, a városi hatóság és számos tudományos testület.

A kiállítás a Bismark téren levő új Polytechnikumban volt elhelyezve.

Az aula mellett levő egyik teremben Drezda város mérnöki hivatala mutatta be tervrajzokban Drezdát a multban, a jelenben és a jövőben.

E mellé sorakozott a városi statisztikai hivatal népességi kimutatásaival.

A mérnöki hivatal kiállításában nagyon érdekes volt a városnak azon 17 darab tervrajz-másolata, melynek eredetijei György herczeg birtokában vannak s melyeknek legrégibb darabja a 15-dik századból ered. Ki volt állítva a városnak 1 : 5000 arányban készülőben levő legujabb tervrajza is, melyből meglepetve látja a szemlélő, hogy mily óriási, ugynevezett villaterületek környezik a várost.

A statisztikai hivatal kiállításában figyelmemet különösen megragadta egy térkép, melyen fel van tüntetve, hogy a várost környező kerületekből mily arányban történik a Drezdába való beköltözés. A terület a melyről Drezda népessége a legnagyobb részben származik keleti irányban Bunzlauig, nyugatra az eisenachi kerületig, éjszakra Berlinig terjed, délfelé pedig még Csehország éjszaki részeit is magában foglalja.

Ugyanezen teremben voltak kiállítva Szászországnak az európai fokmérésre vonatkozó dolgozatai.

A terem többi helyeit, valamint a szomszéd szobákat is a szászországi kartographia foglalta el, melynek egész fejlődési menete be volt mutatva, 1549-től kezdődőleg. A kiállítás ezen részéről Ruge tanár tanulságos kis értekezést írt, mely »Ein Gang durch die sächsische Kartographie« czím alatt a Dresdener Anzeiger ez idei 114-dik számában van közölve. Kitünő helyet foglaltak ezen osztályban el a Szászország legújabb geologiai felvételére vonatkozó térképek, melyek Credner Hermann tanár vezetése alatt jelenleg Lipcsében készíttetnek.

A mellék szobák egyikében a Freiberg és Burk bányakerületek térképei és egy relief gyüjtemény volt kiállítva. Az utóbbiak közt kiválóképen a Szászországi Svaicz topographiai térképe, 4 sectióban, vonta magára a figyelmet.

Az épület ezen szárnyának többi szobáit a chemnitzi meteorológiai intézet kiadványai s az új földrajzi és colonialis irodalom mutatványpéldányai s nehány taneszköz foglalta el.

Az aula ellenkező oldalán levő első teremben voltak a Dr. Stübel-féle pompás olajfestmények kiállítva, melyek Stübelnek 1866—1877 tartó délamerikai utazására vonatkoznak s Ekuadorból tájképeket és néptypusokat ábrázolnak.

Stübel festményei mellett méltó helyet foglaltak el Goering lipcsei tanárnak csinos aquarelljei, melyeknek tárgyai az Andesekből vannak véve.

Ugyanitt volt látható Avensleben festőnek nehány rajza Madeiráról és a Kanári szigetekről, továbbá Kronenak photographiái Auklandról.

A következő szobában egy csomó térkép és könyv volt megtekinthető, melyeket a Victoria kolonia kormánya küldött be, és pedig elkésve, s ez az oka, hogy erről a hivatalos katalogusban nem találunk semmi említést. A térképek közt volt egy esőzési és számos geologiai térkép. A munkák pedig a kolonia statisztikájára és ismertetésére vonatkoznak.

Ezek mellett volt kiállítva Dr. Schneider Oszkárnak iskolai földrajzi gyüjteménye. Schneider ezen gyüjteménye mindazt tartalmazza, a mire a földrajz tanításánál ez iskolában szükség van. Találunk abban, különféle kőzet és ásvány darabokat, tápanyagokat, gyógyszereket, festő és szövő anyagokat, hasznos fanemeket, az állatvilágból származó különféle anyagokat majd nyersen, majd feldolgozva. Csak mikor ily kész gyüjtemény előtt áll az ember, látja, hogy mily rengeteg tárgy áll a földrajz tanárának rendelkezésére a végből, hogy tárgyát kellően megvilágítsa, azt tanítványai előtt érdekessé tegye, s igy azokban a földrajz iránti érdeklődést és a tanulás vágyat ébren tartsa.

De sok fáradtságba is kerül ily gyüjtemény összeszerzése s az akadályokat, melyek ez elé gördülnek csakis a tudomány iránti nagy előszeretet és a valódi ügybuzgalom háríthatja el.

Ezen gyűjtemény ki volt egészítve a Hölzel-féle Charakterbilderekkel, a Lehmann-féle ethnographiai képekkel s a Müller féle ethnographiai képes atlaszból eddig megjelent három — indianus, hottentotta és busmann — képpel, valamint a Zippel és Bollmann által kiadott kulturnövények fali tábláival. A még mutatkozó hézagokat nagyszámú photographia pótolta, melyek érdekes tájakat, fontos és jellemző növényeket, nevezetes épületeket, ethnographiai typusokat, hires utazókat stb. ábrázolnak.

Schneider szerint az ily gyüjtemény összeállításánál a főelv az, hogy a tárgyak között olyanok ne legyenek, melyek nem esnek a tanítás keretébe, vagy a melyek ismertetését a tanításba, ha mindjárt kitéréssel is, könnyen beszőni nem lehet; de viszont ne hiányozzék abból semmi sem, a miről a tanításban szó van.

Schneider úr az egész gyüjteményt több éven át jó formán ingyen szerezgette össze s igy kellene tenni minden földrajz tanárnak! A szaktanár fáradhatatlan buzgalma, folytonos munkássága, mindenre kiterjedő figyelme vajmi sokat tehet ezen irányban! . . .

De nem mindent! Az iskola fenntartóinak kijut a magok része! Mert a tárgyak elhelyezésére mindenek előtt kellő helyiség, szekrények, állványok, dobozok stb. is szükségesek!

Csak mellesleg említem meg, hogy vajmi üdvös volna, ha talán az orsz. tanszermuzeum, vagy talán társaságunk, vagy mind a kettő együtt állítana pár év alatt ily gyűjteményt össze mintául, melyet a szaktanárok meg-meg tekintvén, impulsust és tájékozódást nyernének a gyüjtőgetést illetőleg!

Utolsónak említem fel a kiállítás egyik nem kevésbbé fontos részét t. i. a japáni kiállítást, melyet Dr. Naumann, rendezett s mely főképen Japánnak a rendező által megejtett topographiai és geologiai felvételére vonatkozó térképek és rajzokból állott. A kiállítás ezen része 101 számot tartalmazott s az összes térképek és rajzok Naumann s ennek japán tanítványai által készíttettek.

A földrajzi kiállítást kiegészítették a Gehe és társa-féle droguista raktárak (Leipzigerstrasse 7.), melyek kizárólag csak a nagygyűlés tagjai által voltak megtekinthetők. Az I. emeleten nagyszámú válogatott droguista áruczikk volt kiállítva világrészek szerint rendezve. A tárgyak azon eredeti tokokban voltak, melyekben rendesen szállíttatnak; s mindenikhez oda volt állítva azon chemiai praeparatum is, a mely abból készül. Európa: narancs héj, narancs olaj, mastix, ricinus mag és olaj, orosz és spanyol édes fa, lakritz-nedv, manna, angol és osztrák rhabarbara, Laminaria, Salep, lycopodium, stb., — Ázsia: spongiák, opium, santonin, gummi, galbanum, traganth, Storax, chinahéj, czimmt, ingwer, Benzot, rhabarbara, sternanis, gutti, galgant stb., Afrika: aloë, gummi arabicum, szegfű, olibanum, myrrha jamszgyökér, koladió, stb., Amerika: sassaparilla, quassia, podophyll-gyökér, chinahéj, ipecacuanha-gyökér, coca levél (Cocainnal), Jaborandi (pilocarpinnal), kaucsuk, cornauba viasz, cochenille, jalappe, vanillia, sabodill mag, kanadai balzsam, Australia és Oczeania pedig: Eucalyptus levelek, és Eucalyptus olaj, Kava-kava, macis, és muscat dió stb. által volt képviselve.

A pinczékben láttuk a különféle olajokat, fürdő sókat, velenczei terpentint, finom porrátört hársfaszenet, folyós glucosákat, — itt voltak elhelyezve, az arzenikum, a vitriol, és egyéb nyers chemiai szerek. Az épület 2-dik, 3-dik, 4-dik és 5-dik emeletén találtuk aztán a droguistának a végtelenségig menő különféle gyökereit, füveit, leveleit és magjait.

A kiállítás már egy héttel a nagygyűlés előtt, megnyittatott s azt csekély belépti díj mellett bárki megnézhette. Drezdában való

tartózkodásom allatt naponként ellátogattam ide s mindannyiszor azt tapasztaltam, hogy nemcsak a szakférfiak fordultak itt meg, hanem a nagy közönség is tömegesen is felhasználta az alkalmat s nagy érdeklődéssel tekintette meg az érdekesnél érdekesebb gyüjteményeket. A mi pedig különösen feltünt, az az volt, hogy a látogatók közt gyakran láttam olyanokat is, kik nem tartoztak a müveltebb osztályhoz.

Ezzel a drezdai nagygyűlésre vonatkozó jelentésemet berekesztve, meleg köszönetet mondok mindazon t. uraknak, kik a magyar földrajzi társaság küldöttét szivélyes fogadásuk által kitűntetni szívesek voltak. Berecz Antal.

TÁRSASÁGI ÜLÉSEK.

Felolvasó ülés nov. 11-én a tud. Akadémia heti üléstermében. Elnök: Gervay Mihály.

1. Dr. Hunfalvy János társ. elnök felolvassa értekezését »A kanadai államok szövetségéről.«

2. Berecz Antal főtitkár jelenti, hogy Camperio úr társaságunk levelező tagja beküldötte Casati olasz utazónak legújabban érkezett levelét, mely azon örvendetes hírt adja, hogy a már-már eltüntnek tartott utazó jó egészségben folytatja kutatásait. (Ezen levél alább egész terjedelmében van közölve.)

3. Ugyancsak a főtitkár felolvassa jelentését az ez idei drezdai földrajzi kiállításról.

Választmányi ülés november 18-án az állami felsőbb leányiskola dísztermében.

Elnök: Dr. Hunfalvy J.; jelenvoltak: Dr. Vámbéry Á. alelnök, Berecz A. főtitkár, Király P. titkár, Dr. Floch H. pénztárnok, Ballagi A., Berényi J., Dr. Brózik K., Déchy M., György A., Heim P., Laky D., Dr. Szabó J., Dr. Török A., Zobel L. vál. tagok.

1. Az előbbi választm. ülés jegyzőkönyve fölolvastatván hitelesíttetik.

2. A kiadott czikkek birálatai tudomásul vétetnek.

3. Chyzer Kornél bejelenti a társaságból való kilépését, s maga helyett tagul ajánlja fiát Chyzer Bélát. — Elfogadtatik.

4. Dr. Havass R. 14 frtnyi írói díját a társaság könyvtára gyarapítására visszaadta. — Köszönettel fogadtatik.

5. A főtitkár jelenti, hogy a főiskolai tanulók részéről csak egy pályamunka érkezett be ily czímmel: »Tót-Komlós« magánrajz. A munka és jeligés levele rendben találtatván, pályázatra bocsáttatik s birálatra kiadatik.

6. A főtitkár bejelenti, hogy Dr. Erődi Béla lev. tag fölolvasást jelentett be. Tárgya: »Fiume Modrusmegye«. Egyszersmind indítványozza, hogy a fölolvasónak utazási költsége téríttessék meg. — Elfogadtatik.

7. A főtitkár jelenti, hogy Strausz Adolf »Bulgáriáról« és Szabó József »Alfa-ipar Algériában« cz. a. kivánnak fölolvasást tartani. — Elfogadtatik.

8. A főtitkár jelentést tesz a pénztár állásáról, mely szerint még 161 frt hiányzik az előirányzott évi bevételből. Egyúttal fölhatalmazást kér, hogy a Földhitelintézettől a kamatokat fölvehesse. — Tudomásul vétetik s illetőleg a fölhatalmazás megadatik.

9. Vámbéry Á. alelnök abból indul ki, hogy a tudomány terén figyelmet keltő szereplőket valamely alkalmas módon mindenütt ki szokták tűntetni Ilyen szereplők nálunk Lóczy Lajos Chináról írt nevezetes munkájával és Déchy Mór a Kaukazusban tett újabb utazásával: indítványozza, hogy egy díszlakomát tartsunk e két férfiú tiszteletére, melyet a Földr. Társ. rendezne ugyan, de melyre a tudomány barátai is lehető legszélesebb körben hivassanak meg. Szabó ajánlja, hogy e férfiak érdemeit majd a közgyűlésen az elnök méltassa jelentésében s akkor tartassék meg a díszlakoma. György A. pedig azt indítványozza, hogy Lóczy munkájának még megirandó ethnographiai részét a Földr. Társ., mint ilyen erkölcsi támogatásával jutassa kiadásra. Hunfalvy nem gondolja, hogy e készülendő második kötetet akár a Term. Tud. Társ. akár az Akademia kiadja; miért a maga részéről is azt ajánlja, hogy a két első indítvány egyesíttessék s egyelőre csak e két indítvány valósíttassék meg.

Elfogadtatik s az előkészületek megtételére bizottság küldetik ki, melynek tagjai Vámbéry Á., Berényi J. és Dr. Havass R.

10. A főtitkár sajnálkozva jelenti társaságunk régi érdemes tagjának, néha Nikl Mihálynak közelebb történt gyászos elhunytát.

A választmány jegyzőkönyvileg ad kifejezést e veszteség fölött érzett fájdalmának.

11. Zobel L. vál. tag a fővárosból való távozása miatt lemond a vál. tagságról.

A választmány jegyzőkönyvileg fejezi ki sajnálkozását buzgó tagjának eltávozása miatt, de reméli, hogy a társaságnak a távolban is buzgó tagja marad.

Felolvasó ülés novemberhó 25-én a tud. Akademia heti üléstermében. Elnök Dr. Hunfalvy János.

1. Asbóth János külügyminist. oszt. tanácsos és r. tag bemutatja »Bosznia és Herczegovina« című épen most megjelent munkáját.

2. Dr. Erődi Béla lev. tag felolvassa »Modrus-Fiume« megyéről írt értekezést.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

1. Expeditiók.

— **Serpa Pinto** utazásáról a lisszaboni földrajzi Társaság örökös titkára a Magyar Földrajzi Társaság főtitkárához Budapestre, a következő levelet intézte: Uram és kedves kollegám! Van szerencsém önt értesíteni, hogy Serpa Pinto őrnagy, meg Augusto Cardoso kir. tengerészeti hadnagy tagtársaink, a Mozambikból 1884-ben kiindult portugal expeditió fejei, Lisszabonba hazaérkeztek. A nevezett expeditiónak az volt a czélja, hogy földrajzi kutatást eszközöljön Afrika keleti partja és a Nyassza tó közt fekvő tartományunk területén, melynek éjszaki határa, mint ön is tudja, az éjsz. szél. 10°41′-e (a Delgado fok szélességi vonala).

Augustho de Castilho, Mozambik jelenlegi kormányzója és tagtársunk, 1883-ban egy általános tanulmányt készített e tartományról s az oda beviendő javításokról, mely tanulmányt különösen a benne foglalt új adatok tesznek fontossá.

A Serpa Pinto és Cardoso által vezetett expeditió 1884-ben Musszuviltól éjszakra a tengerpart mentén haladt s aztán a Fernando Vellozo (Fernao Velloso) öböl irányában Matibana területére hatolt be. Odább Quissangáig (Delgado-foki kerület) ment azon a nyomon s egész útja mentén hosszas és érdekes tanulmányozást végzett. Aztán Ibo-ból (a kerület székhelyéről) a Mutapuezi mellé tért vissza az expeditió, onnan pedig Medo felé vette útját.

Serpa Pinto jeles kutatónak megromlott egészsége nem engedé, hogy tovább is vezesse és igazgassa a karaván̈t, mely ezentúl Cardoso hadnagy vezetése alatt folytatta utját, s Médo-ból Metarica

felé haladt, hogy a Rovuma mellékfolyóját, a Lujenda patakot fölkeresse.

Metarica fejedelme önkényt és őszintén megujítván a portugal kormány felsőségének elismerését, az expeditió jó darabig a Lujenda mentén haladt, azután pedig a Nyassza-tó felé kanyarodott, melyet Qui-Rassia területén ért el. E tartománynak a benszülött főnöke szintén elismeré Portugal felsőségét s országunk zászlója a benszülöttek élénk éljenzése mellet csakugyan ki is tüzetett e területen.

Kutatónk állítása szerint a Lujenda nem a Nmaramba tóból ered, hanem nyugatról a Szonge hegyről jőve csak átfut azon.

Cardoso hadnagyot megrongált egészsége és az expeditió kedvezőtlen állapota arra kényszerité, hogy Blantyre missiói állomás felé vegye utját, honnan kelet felé haladva átkelt a Ruo-n (vagy inkább a Luo-n) a Mélange hegy mellett. Itt némi ellenséges magatartást kellett tapasztalnia a benszülöttek részéről, kik eleinte azt vélték, hogy angol kutatókkal van dolguk; de ellenkezésök csakhamar tiszteletté és barátsággá változott s a lakosok menten útjára eresztették a karaván̈t, mihelyt megtudták, hogy portugalok s mihelyt fölismerték a nemzeti zászlót.

Ezen apró kellemetlenségek megint csak azt mutatják, hogy részint igazságtalanok, részint rendszeresen helytelenek bizonyos állítások, melyek azon angol utazók- és missionáriusoktól származnak, kiknek mi részint saját kérelmökre, részint kormányuk kérelmére előzékenyen megengedtük, hogy a Nyassza és a Sirva vidékein kutassanak a telepeket létesíthessenek.

Az expeditió dél-kelet felé haladván odább, végre Quilimanéba érkezett. Az utközben megejtett észleletek, úgyszintén a csillagászati és meteorologiai meghatározások tetemes számúak. A bejárt vidékeken tett hegy- és vízrajzi, valamint kereskedelmi tanulmányok nevezetes érdekűek, mit nemsokára önöknek is alkalmuk lesz tapasztalniok.

A Serpa Pinto úr tapasztalt igazgatása alatt szervezett expeditio kitünő eszközökkel volt fölszerelve. Cordoso hadnagynak buzgó odaadása, ügyessége és kipróbált tudománya minden nehézségek s minden föl-fölmerült veszedelmek daczára is nagy tudományos becsű kutatást tudott végrehajtani, melyhez foghatót e vidékeken még soha semmiféle expeditió nem volt képes eszközölni, noha az itt megfordult kutatók közül nehánynak a képessége kétségbevonhatlan.

Midőn e rövidre vont közlést, melyet most hosszabbra nem

nyujthatok, önök elé terjesztem, abban a hiszemben vagyok, hogy a föntebbiekről szivesen veendenek tudomást. Kérem fogadja mély tiszteletem nyilvánitását. L. Cordeiro, örökös titkár.

* **Casati kapitány** a milanoi kereskedelmi és felfedezői czélokra alakult Afrika társaság megbizásából 1879. december havában indult el Milanóból Gessi pasához. Számtalan viszontagság után Bahr-el-Gazallban találkozott Gessi-vel, ki csapatjával ép visszatérőben volt Kartumba. Itt typhusba esett, melyből Gessi mentette meg beadva neki jó adag afrikai chinint. Gessi és 450 tagból álló kisérete elindultak ugyan Kartum felé, de útközben valamennyien éhenhaltak.

Casati rövid pihenő után tovább indult déli irányban, daczára, hogy majdnem egy évig gyötörte őt a láz és hordágyon vitette magát előre az Uelle folyóhoz, mely kutatásának czélpontját képezte. Abu-Kajában Mudir (törzsfőnök) feltartóztatta, de Emin Bey (Dr. Schnitzler) az egyptomi aequatorális tartományok kormányzója tovább bocsátotta. Meglátogatta azután Akabát, nyugati Nyam-nyamot, Bambát, Gurugurut végre Tengasziban Miani sírjánál állapodott meg. Utját tovább folytatva az Uelle felé meglátogatta Mambanga szultánt és elérte Nomaio folyót, az Uelle mellekfolyóját. Czanga szultán fogságba vetette, de megszökött és nyugatra Bakangoiba a baulok és ganzák közé utazott, innen megkisérlette az Ab-abuák közé jutni, de visszatereltetett.

És ezzel megszüntek Casatinak a milanoi Afrika társaság közlönye, az Esploratore számára küldött levelezései. Ezen időtájban Casati Montbottutól Lado felé teljesen ismeretlen vidékeken utazott át: végre Ladoban, Emin-Bey székhelyén állapodott meg, ki őt vendégszeretettel fogadta.— Ezek voltak az utolsó hirek, melyek Casatitól Olaszországba érkeztek; a Mahdi-féle felkelés megszakitá a további közlekedést.

Végre Camperio M., a milanoi Afrika társaság elnöke és alapitója Casatinak következő levelét vette, melyet velünk ugyanezen úr, lev. tagunk volt szíves közölni. A levél így szól:

»Kedves Kapitányom.

1885 deczember hó 30-án. Wadelay-állomás a Nilus balpartján az éjszaki szélesség 2°37'-énél, az Albert tó mellett, a Nilus utolsó medenczéjénél.

Doktor Junker 1886. január hó 2-án Unioro-ba fog utazni, hogy Kabrega szultántól engedélyt és alkalmat kérjen az Ugandába való utazásra, hogy onnan leveleket küldhessen Zanzibarba.

A személyes ismeretség és a jó visszony Emin-Bey és Kabrega szultán között, azon reménynyel kecsegtetnek, hogy a világgal való közlekedést — melyet körülbelül három évig nélkülöznünk kellett — ujra megkezdhetjük.

Junkerrel megy hivatalos küldetésben Vita Hassein kormányzói orvos, kit a szükséges utasításokkal Emin-Bey látott el. Egy másik levelemben részletesen leirom majd a mult évek eseményeit s azon csapásokat, melyek ezen tartományokat érték és még most is folyton érik; ezt azonban csak akkor teszem, ha meggyőződöm arról, hogy soraim kezeihez juthatnak.

1884. év első hónapjaiban Luptont megtámadtatva a prófétának Kordova felől rohanó csapataitól, saját emberei elárulták, s így kénytelen volt magát Keremallah vezérnek megadni, ez őt Kordovába vitette valószinüleg azért, hogy ott kivégezzék. Ezzel egyidőben vette Emin-Bey is a rendeletet, hogy hódoljon meg a prófétának s adja át neki Mudiriát. Az itt lakó Donaglák, a Makraka kerület főnökének élükön tömegesen kivándoroltak, magukkal vivén a kormány raktáraiból elrabolt fegyvereket és hadiszereket.

Az ellenállás határozatba ment és a derék szudáni katonák megvédték Amadit, melyet a Danaglak és Bahr-el-Gazalli feketékből Keremallah által összetoborzott csapat tartott megszállva. Azon napon mikor az éhség próbára tette kitartásukat, nemhogy megadták volna magukat, hanem ép az nap áttörték az ellenséges hadsorokat; legnagyobb részök Makrakába vonult, hol Keremallah üldöző csapatait és az ezekkel egyesült feketéket megverték.

Ezen esemény után — mely folyó év április havában történt — Keremallah elhagyta Makrakát és Amadit és éjszak felé vonult. Mi inditotta erre? Soha senki sem tudta meg. De a kormány ereje megfogyott, sok embere odaveszett, elpusztultak a fegyverek és hadiszerek, a raktárak kiürültek — s nem maradt más hátra mint lemondani a további támadásról és oly védelmi vonalat létesíteni, melynek feladata legyen a megélés eszközeit lehetővé és könnyűvé tenni. A székhely Mudiriából Wadelaiba helyeztetett át és a folyó mentén elfoglalt állások csak ideiglenesen tartattak meg.

Egy kirendeltség Ladoból Borba és innen folyam mentén Fascioda-ig a Zeraf folyó szorosaiban majdnem teljesen megsemmisítetett a Dinka feketék által, kik már egy évvel ezelőtt Bor helyőrségét lemészárolván, 116 puska és egyébb hadiszerek birtokába jutottak.

De ezzel a bajok sora még nem ért véget. — Már Rumbek és Ajak kiürítésénél sokan szöktek meg és vitték magukkal a

kormány puskáit; az Amadinál történt visszavonulásnál pedig a bezingerek szöktek meg tömegesen fegyvereikkel, úgy hogy ha ezen fegyverekhez hozzáadjuk a Bor és Zeraf mellett elveszett fegyvereket, tovább a Donaglák és szolgáik által elrabolt fegyverek számát, feltehető, hogy ezernél több puska és egyébb szükséges hadiszerek vannak a feketék birtokában. A benszülöttek, kik az egyptomi occupátióból sem erkölcsi sem anyagi hasznot nem huztak, sőt ellenkezőleg a rablási és elnyomási rendszernek csak folytatását tapasztalták, különben is csak az alkalmat várták, hogy boszujokat kitöltsék. Ezelőtt a Donaglákkal voltak szövetkezve a kormány ellen, ezek kivándorlása után pedig maguk folytatták az ellenségeskedést; nehány hónap óta a Bariak egyesülve a Dinkák, Scirok és másokkal Lado, Gondokoro és Regiaf ellen indultak. Igaz, hogy Regiaf megverte a feketéket, de Lado és Gordokoro sorsáról eddig mit sem tudunk. Félő azonban, ha ezen szerencsétlen állapotok tovább tartanak, hogy a felkelés elterjed és üldözőbe veszi a kormányt és gyenge csapatait azon nehány menedékhelyen, melyeket addig megtartania sikerült, a hol azonban igen nehéz esz a megmaradt katonaságot összpontosítani.

Vajjon sikerül-e Vita Hasein és Junkernek utat találni Uganda és Zanzibár felé? Reméljük.

Emin-Bey kissé megöregedett ugyan, de daczára az aggodalomnak, mely már hét év óta gyötri, elég jól érzi magát. Minthogy hivatalos levelek irásával volt elfoglalva, engem bizott meg, hogy mentsem ki Ön előtt, ha most az egyszer nem ir; legszivélyesebb üdvözletét küldi, s azt üzeni, hogy egy kis munkálatot készített az Esploratore számára, melyet be is fog küldeni, mihelyt a közlekedés — akár az éjszaki uton, akár Zanzibar felé megnyilik. Dr. Junker szintén őszinte üdvözletét küldi.

Én hála az Égnek jó egészségnek örvendek — s jobb időket várok!

Mennyi remény, hány terv ment füstbe! Azt hittem hogy a Kartumból érkező gőzössel megkapom a szükséges eszközöket, de a fanatikusok mozgalma mindent lehetetlenné tett. Hány elveszett év! Isten Önnel, kedves Camperio, remélem viszontlátjuk egymást! S az esetben ha sikerül nekem innen ép kéz-lábbal menekülnöm, továbbá ha érdekeink úgy kivánják, Ön jól tudja, hogy én mindig kész vagyok az utat ujból is megtenni. Üdvözlöm mindnyájukat.

Fogadja szivélyes üdvözletemet s barati kézszoritásomat Önnek szerető és tisztelő barátja Casati G.«

Az új-szibiriai szigetekre küldött expeditióról (Lásd a »Földr. Közl.« XIV. köt. III. és V. füzeteit) kedvezőtlen hireket kapott az orosz. tud. akadémia, pedig ugyancsak vérmes reményeket táplált iránta. Úgy volt kieszelve, hogy az expeditió megismerkedik nem csak az új-szibiriai szigetekkel, hanem a voltaképi Szibiria tengeri és parti térségeinek polaris természetével s egyuttal ama változásokkal is, melyek a két Szibiria szerves világát a tenger behatása alatt érték.

Azzal is kecsegtette magát az orosz akadémia, hogy a Jana, Indigirka, Alezea, Kolyma stb. folyók mellékének s az újszibiriai szigeteknek kikutatása a terület jelenlegi polaris florája- és faunájának megismerésén kívül fényt fog deríteni a diluvialis korszak több kihalt állatára is. Nem képtelenség ugyanis az a feltevés, hogy itten nemcsak kevéssé, hanem épen nem ismert állatok koponyájára s csontvázára is bukkanhat az ember.

A tudományos akadémia vázolván az expeditió programmját, azzal a kéréssel fordult az állami tanácshoz, hogy az expeditió költségeinek fedezésére 15 ezer rubelnyi hitelt nyisson. 1884-ik évi január 16-án a czár engedelmével az államtanács megadta a kért összeget, és 1885-ik év április havában az expeditió Bunge orvostudor és báró Toll Ede vezetése alatt Irkutszkon és Jakutszkon át Verchojánszkba érkezett. Az 1885. év nyarát a Jana és mellékfolyóinak kifürkészése foglalta el; a telelés Uszty-Janszkban történt. A terv szerint csak a folyó év tavaszán mentek volna a »Kotelnyj« szigetre, ott töltötték volna a nyarat és az őszt, deczember végéig befejezték volna munkálkodásukat és 1887-ik év tavaszán már Irkutszkban leendenének.

Dr. Bunge maga elé tűzte, hogy az említett szigeteket tanulmányozni fogja helyrajzi, természettani, földrajzi, földtani, őslénytani, növény- és állattani, s a hol másfaju lakosság találtatnék, embertani tekintetben is.

Az akadémiához érkezett jelentésből kitünik, hogy az expeditió feladatának első felét, a szibiriai anyaföldnek legéjszakibb s a Jana folyó alsó folyásánál fekvő részének átkutatását, bevégezte s minden előkészületet megtett a Kotelnyj szigetre való menetelre. Ámde 1884. évben a szagasztyri sarki állomáson, a Léna alsó folyásánál, és a Jana melléki országban a himlő járványszerüleg lépvén fel, nagyon nehéz volt kikeresni a megfelelő embereket, és a kiket felfogadtak, azok is olyan borsos árt követeltek, hogy a 15 ezer rubel elkallódott, s az expeditió már 1885-ben 6 ezer rubelnyi

póthitel engedélyezéséért volt kénytelen fordulni, mit az állami tanács 1885. évi junius 24-én meg is adott.

Csakhogy a bajoknak nem szakadt vége. 1884. és 1885. években rosszul ütött ki a halászat, az expeditió ebállományának fele elhullott, a farkasok nagymérvű elszaporodása megapasztá a rénszarvasok számát, a Jakutszk tartományban rosz volt a termés, a janatorkolati (Usztyjanszk) országban 1885-ben éhség uralkodott, a verchojanszki járásban pedig nem termett széna, — szóval mindezen csapások felemesztették e póthitelt is, mert a munkabér s az élelmi szerek ára nagyon felszökkent. A póthitel romjain báró Toll a Csendon folyó egyik mellékfolyójához mammuthot ásni járt.

Igy aztán elkallódott a 21 ezer rubel, és a Kotelnyj szigetének felkutatása mégis csak pium desiderium maradt. Azonban az akadémia még mindig remél, és a közoktatásügyi miniszter utján ujolag 5423 rubelnyi póthitel engedélyezését kéri az államtanácstól, hogy a Kotelnyj szigetre tervezett expeditió végre megvalósuljon.

Minő eredményeket fog szülni ez a 26423 rubelnyi költség — a jövő titka. *Cs. L.*

A »New-York-Times« alaskai expeditiója. A »New-York Herald« szerkesztő-kiadójának példája követőre talált a »New-York-Times« kiadójában, ki Schwadka hadnagy vezetése alatt expeditiót küldött ki az Alaskafélsziget fölé boruló homály eloszlatására. Tudvalevő, hogy ezt a félszigetet 1822-ben Oroszország tette magáévá, azonban a központtól messze fekvése miatt nehezen vehette hasznát és mint roszul jövedelmezőt 1867-ben 7,200,000 dollárét eladta az Egyesült-Államoknak.

Schwadka hadnagy mindenekelőtt a Szent Illéshegységben fekvő hasonnevű csúcs megmászását tűzte ki feladatul. A szent Illés csúcsa a félsziget déli részében, a keleti hosszaság 140°-a alatt van. Ebbeli utjában az expeditió eladdig ismeretlen folyóra talált, melynek szélessége két-három helyen megüti az 1600 m-t. Nagyon valószinű, hogy a Csendes oczeánba szakadó nagyobb folyók közé tartozik. Minthogy az expeditió létesítése leginkább John György amerikai polgár s a »New-York-Times« tulajdonosának érdeme, a folyó az ő tiszteletére a John-folyó nevet kapta. A folyótól kelet felé mintegy 20,000 m^2 kiterjedésű gletsermező található, mely elhuzódik a Szent Illés csucsáig s azt körülbelül 333 m. szélességű jégszalaggal övedzi körül. Keresztelőjét legottan megülték, adván neki az »Agassiz-gletser« elnevezést. A folyótól nyugot felé szintén gletser van, mely a Guyot nevet kapta. — Miután az utazók három

napig mentek már, a Szent Illés csucsára iparkodván, megint gletser került eléjök, mely Tyndallról nyerte nevét. A Tyndall-gletser fölött kopár hegy emelkedik; vad fenségével bámulatba ejté az utazókat. Ez a körülmény csak növelte a glecserek közepett kiemelkedő csúcs megmászására való kedvet. Negyven órai utat vett igénybe a munka, miközben élelemkészletöket is lent hagyták és csak a valóban nélkülözhetetlen tárgyakra szorítkozva indultak a fáradságos utra. Húsz órai gyalogolás után előttük látszott az óriás hegycsúcs déli lejtője; csakhogy attól még nagy jégártömeg választotta el, mely különböző magasságú, száztól egészen ezer méterig terjedő, gletserdombokból és hegyekből állott. A csúcs megmászása a Tyndallgletser felől történt. Óráról órára veszedelmesebbé vált az út; óriási hasadékok tántogtak szerte, melyeknek torka a húsz méternyi szélességet is elérte. A hasadékok áthidalását keresztben fekvő jégtáblák képezték; ezek sok helyt olyan szükek voltak, hogy csak a legnagyobb óvatosság mentett meg a lezuhanástól. Kuszva-mászva eljutottak 1600 m. magasságba, hol új akadály: a sűrű köd fogadta őket, mely a felmenéssel arányosan növekedett. Ebben a sötétségben négy napig várt az expeditió a köd szétoszlására. A beköszöntött derült időt arra használták, hogy a rakodóhelyhez visszamenjenek, újra élelemmel ellássák magokat. Ezután éjszakkelet felől tettek új kisérletet.

A mi az általatok tett többi felfedezéseket illeti, ezek másodrangu csúcsokra szorítkoznak, minők a Cleveland,- Whitney- és Nicolsról elnevezett csúcsok.

Cs. L.

Jádrinczev Mihajlovics Nikoláj, Szibiria fáradhatatlan buvára, nem rég visszaérkezett tudományos utazásából, melyet az orosz Földrajzi és Archaeologiai társaság megbizásából a nyáron Szibiriában tett. Azzal volt megbízva, hogy megvizsgálja a keleten levő muzeumokat, s adatokat gyüjtsön a Szibiriában talált régészeti leletekről. Utjának főbb pontjai, Jekaterinburg, Tyumen, Tobolszk, Tomszk, Krásznojárszk és Minuszinszk városok valának. Megszemlélte az utjába eső muzeumokat és gyüjteményeket, sőt a szibiriai leendő egyetem muzeumának gyüjteményét is megtekintette. Különös figyelmet szentelt a Tyumen, Tobolszk és Krásznojárszk vidékén előforduló kőkorszakbeli maradványoknak. Kivált Minuszinszk környéke felette érdekes, mert területén ezer meg ezer kurgán található; mindegyiken sok kő van, egyesekben kivájások és írásjelek is előfordulnak. A Jeniszej mentén alakokat ábrázoló faragott kőlapok

vannak. Miután Jadrinczev megfordult a Bajkaltó partjain, visszatérő utjában huzamosabb ideig maradt Kazanban, hogy az ottani muzeumban előforduló volgamenti régiséget összehasonlítsa a szibir-altajiakkal. Az utazás három hónapig tartott és Jadrinczev a nyár folyamán 9000 versztnyi utat tett Szibiriában. Egész halom fényképet, rajzot és vázlatot hozott magával az ethnographia s az archaeologia köréből.

Minthogy ujabb időben az orosz Kelet és Szibiria iránt az érdeklődés egyre fokozódik, Jadrinczev széles alapokon nyugvó s több évre terjedő expeditiót tervez Szibiria megismerése végett, melyben Oroszország nevesebb tudósai és Szibiria helyi kutatói szintén részt fognak venni. *Cs. L.*

A moszkvai természettudományi társulat expeditiói. A társulat f. november 4-én megtartott évi közgyülésén Martin franczia utazó szibiriai útjának ismertetését olvasták föl. Martin topographiai geologiai s más tudományos czélokból a Lénától az Amurig utazott s útjában sok akadálylyal kellett megbirkóznia. A Sztánovoj-hegységen való átkelés nagy fáradsággal járt; utak nincsenek itten, növényzet nélkül szükölködő ormokon, mély árkokban, szakadékokban, hófuvástól üldöztetve, pocsolyába mártatva, törtet czélja felé az utazó. A szél is ellene esküszik, mert ledöntött fákkal állja az utját. Legalább Martin minden lovát és legtöbb rénszarvasát elpusztította a barátságtalan út, sőt két benszülött kisérője is a tudományos kutatás áldozata lett. Utivonalát a táborkar dolgozta ki, s ezért sok érdekest tartalmaz, kivált a mi az Andan folyó eddig ismeretlen melléklfolyóit illeti. Az ásványgyűjtés mulatságos, de egyúttal bosszantó vala. A kisérő tunguzok nem birták észszel felérni, minek czipeljenek köveket, mikor az Amuron annyi van, hogy »fele se kék.« Minthogy kiséretét tunguzok, gonádok és gilyákok képezték, közvetetlen tapasztalatokat szerzett szokásaikról. Herbariumát sikerült megőrizni, de a gyüjtött koponyákat és csontvázakat elszorták elvesztették a tunguzok. *Cs. L.*

Gondatti L. N. nyugotszibiriai útja. A nevezett tudós, ki a moszkvai természettudományi társulat anthropologiai osztályának titkára, meg akart ismerkedni ama térségek népességével, hol egykor Ugra vagy Jugra nevű ország feküdt. E czélból beutazta az alsó Objba szakadó Szoszva, Szücsva és Kazüma folyók vidékét, mert a XVI. században kiadott »Knjiga Bolysago Csertezsa« (Nagy rajzterv

könyve) szerint, ezen a tájon jugor telepek voltak. Gondatti útja Tyumennek, Tobolszknak, Szamarovonak és Berezovnak vitt, honnét egy véletlenül talált kis gőzösön felfelé haladt a Szoszva folyón, majd csolnakon elérte az éjszaki Uralt. Megfigyelésének tárgyát a vogul és osztyák nép képezte. Ez a nép magát manzá-nak nevezi. A manzák bizalmatlanul fogadták a Gondattit és kezdetben akadályt gördítettek anthropologiai és ethnographiai studiumai elé, de huzamosb ideig (körülbelül nyolcz hónapig) való ottani tartózkodása megszerezte számára bizalmukat annyira, hogy akadálytalanul végezhette buvárkodásait. Sokat lendített ügyén az a körülmény, hogy épen a jaszak (természetben fizetett adó) beszedésének szakában járt e tájakon, mikor is az összes benszülött lakosság összegyülekezik az erre kijelölt városokban. Gondatti ilyen czélból lehajózott Obdorszkig. — Alapos ismereteket óhajtván szerezni, az oroszoktól olykor 600—709 km. távolságban merőben bennszülöttek közt tartózkodott, sokat nélkülözött, de minden tekintetben czélt ért. Különösen a craniologiai gyüjtés járt nagy ügygyel-bajjal A bennszülöttek kereken kijelentették, hogy ők bizony se koponyát, se csontokat nem visznek magukkal; azért pedig nagyon megzaklatták, hogy samant megillető szent tamburint mert eltulajdonítani. Gondatti becses állattani gyüjteményt is szerzett, mely főleg a benszülötteket környező s javukra szolgáló állatvilágra szorítkozik.

Hitökről Gondatti bőséges adatokat gyűjtött. Ezeknek alapján következtetjük, hogy — szerintök — van egy láthatatlan nagy isten, a föld és emberek teremtője, ki késével megérintvén a földet, létrehozta az Uralhegylánczot. Két fia van neki, a mennyei s a földi. Numi isten a föld ura, gondoskodik a földről s az emberekről, pusztítja az embereket, ha már nagyon elszaporodtak; de viszont ha már nagyon bűnbe estek, megszabadítja őket a gonosz szellemek küldötte csapástól Az emberekkel Numi közvetetlenül nem érintkezik, hanem hét fia által igazgattatja a földet. Mindegyik fiúnák megvan a saját foglalkozása; egyik igazgatja a földet, másik az édes vizet, harmadik a tengert, negyedik a szarvasokat és így tovább. Csakhogy ezek a kis istenek nem férnek meg egymással és harczot vínak az erdei s a földalatti istenekkel; azonban midőn már válságos a helyzetök, Numi papához fordulnak, ki aztán itél és büntet érdem szerint

Néhanapján a kis istenek üldözni kezdik az embereket; így például a földalatti isten elrontotta az embernek eledelül szolgáló állatok husát az által, hogy azt feketére változtatta. Mikor ennek híre eljutott Numi füléhez, ismét fehérre változtatta az állatok

husát, de nem mindegyikét egyformán. Teszem, a csukánál csupán az emberi arcznak megfelelő helyen fehér a hus, a toknál a nyakszirtnek megfelelő részen, a nyirfajdnak a melle fehér; a császármadár húsa már egészen fehér, de a császármadár most kisebb, mint annak előtte volt, mikor nagy és veszedelmes volta miatt az ember nem is vadászhatott reá.

A meghalt ember lelke beleköltözik valamely vele rokoni viszonyban álló csecsemőbe. Gondatti közli e népnek a világ s az ember teremtéséről való hitét. A világ teremtése csak harmadszora sikerült. A világ vége vízözön által fog bekövetkezni, mely annyira el fogja borítani a földet, hogy az égbolt s a vízszín között alig fog maradni akkora tér, mely a hattyúnyak vastagságának megfelel. A samanismust az a körülmény szülte, hogy az istenekkel csak külön emberek útján lehet érintkezni; különben a samanok tönkre teszik a népet, mert az istenek nevében nem gyéren olyan követelésekkel állnak elő, melyeket a szegény manza nem teljesíthet, melyekért leköti mindenét, családját is, és halála esetén a család köteles a suman támasztotta követelést teljesíteni. *Cs. L.*

***Az osztrák Kongo-expeditióról** ujabb hírek érkeztek. Ezek szerint Dr. Lenz Kibongeban van, jó egészsének örvend s biztosan reméli, hogy feladatát meg fogja oldani. Utitársa Baumann Oszkár lázas bajából kigyógyulván kutatásait a Kongó jobb partján lefelé folytatja s Fernando Po-ban tartózkodik. Dr. Lenzet, ki a Kongo mentén fölfelé utazgat, Bohndorff kiséri. Fegyveres fedezetet az ottani vidék uralkodójától Tippo Tip nevű rabszolga és elefántcsont kereskedőtől nyert, ki 6000 fegyveres felett rendelkezik. Stanley állomásból indult ki s a Kongón felfelé csónakon 48 napig utazott míg Nyangvéba érkezett. Nyangve a Kongó mellett fekszik s nagy helység, melyben a zanzibáriak uralkodnak. Piacza igen élénk s alkalmas az utazáshoz szükséges tárgyak beszerzésére. Kereskedelmi tekintetben Nyangve még is sülyedőben van. Innen Lenz Kaszongeba ment, melyet $3^1/_2$ nap alatt ért el. Keleti Afrikának kereskedelmi középpontja tulajdonképen Kaszonge, melynek főkereskedelmi czikke a rabszolga és az elefántcsont. Minden nap látható itt egy-egy rabszolga szállítmányt, mely nehéz vasláncczal összefűzött 20—30 emberből áll. Lenz azt remélte, hogy a Tanganyika tó felé tartó utazásához a szükséges teherhordókat itt szerezheti meg. Valószínű hogy Lenz julius hóban a Tanganyika tóig eljutott, s hogy egy év lefolyása után itt kapot Európából először híreket.

II. Ethnographia.

Körösi Csoma Sándor jogurjait fölfedezték. A császári orosz földrajzi társaság f. október hó 20-án tartott ülésén a titkár felolvasta a sinai útjából hazatérő Potanin levelét, melyben a többi közt tudomására hozza a társaságnak, hogy a Nan-San hegység éjszaki völgyeiben eddigelé ismeretlen népet talált, mely magát jogurnak nevezi. A jogurok, számszerint 800 család, nomád életet élnek, részben mongol, részben turk nyelven beszélnek, és vallásra nézve lamaiták.

Ha ezt az értesítést egybevetjük a »Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai« című, Duka Tivadartól kiadott műnek, a jugarokra vonatkozó helyeivel, az eddig nyert adatokra támaszkodva következtethetjük, hogy Csoma jugarai s Potanin jogurai ugyanegy nép.

Ugyanis az említett mű 58-ik lapján a Kennedy századoshoz írt levél 57-ik pontjában hazánkfia ezeket mondja:

»A tibeti könyvekben a jugarok neve yugurnak van írva s hazájok olykor Yugerának mondatik. Ekkorig más érdekest a jugarokról nem tudhattam meg, mint azt, hogy a Stan-Gyur gyüjtemény lajstromában említés van téve egy rövid értekezésről, mely a jugarok nyelvéből van lefordítva és röviden elbeszéli egy Sakya szobornak azon országon keresztül való vándorlásait.«

Ugyanezen levél 48. pontjában pedig ez foglaltatik: »A Stan-Gyurnak körülbelül 18 levelén találtatnak kész utlevek oly buzgó egyének számára, a kik Shambulában fekvő Kalapsa városát óhajtanák meglátogatni. Azon körülmény, hogy említés van itt téve egy húsz napig tartó utról, a nagy sivatagon át és fehér homokos területről Sita azaz Yaxartes folyam partjain: nagyon valószínűvé teszi, hogy a buddhisták Jeruzsáleme — így nevezem — az ősrégi időkben a Yaxartesen túl volt, még pedig valószínűleg a jugarok országában.«

Eddig Csoma Sándor. A bővebb adatokat figyelemmel fogjuk kisérni és közölni.

Cs. L.

A csuvasok vallásos élete. Zárkozott voltuk és faji különállások az oroszok iránt táplált titkolt ellenszenvvel együtt azt eredményezték, hogy ez a törzs, mely alig 600 ezer elket számlál, kevésbbé van alávetve az orosz befolyásnak, mint sok nagyobb törzs, s különben is ősi szokásaihoz, pogány hitéhez szívósan ragaszkodik. Nemcsak a meg nem keresztelt, de még a megkeresztelt.

hivatalosan gör. keleti vallásu csuvasok közt is erősen tartja magát az ősvallás. Csakis eme szívósságnak tulajdonítható, hogy ők minden bajt, elemi csapást, aszályt, jégverést, deret stb. annak rónak fel, hogy isteneiknek nem áldoznak többé úgy, mint hajdanán, s hogy a régi világban, mikor a szertartást szigorúan megtartották, ilyesmi nem történt velök, s akkor boldogok voltak. A Kazánkormányzóság megkeresztelt csuvasai ma is gyülekeznek a mély utakban és erdőkben és kérlelő áldozatokkal kedveskednek volt isteneiknek.

A kirimetiket mostanság is tisztelik. A gonosz szellemek országában találtató felső lény, annak a fákban s a mélyutakban élő nemzedéke, továbbá eme szellemek imádó és áldozati helyei — ime a kirimeti fogalma. Ezeket a helyeket nem nehéz felismerni, mert viaszgyertyát, érczpénzt s fára aggatott vászondarabokat találni rajtok, ezek valának a kirimetinek szánt áldozatok; továbbá, hamu és az áldozathozás egyéb eszközei is jellemezik e helyeket. Régente az áldozás helyeit körűlkerítették, a rekesz közepére asztalt helyeztek, mely a kirimeti trónját képezé. A csuvasok szentnek s a láthatatlan szellemek házának tartván az ily helyeket, félelem és rettegés közepett mennek el mellettök.

Az áldozathozásra különös egyéneik is vannak, névszerínt a jomozok. Vannak férfi és női jomozok. A nőjomozok a családi életben szülés, temetés alkalmával nyernek alkalmazást; a férfiak tere az áldozathozatal vagyis a »csuk«. A nőjomozok babonáznak, ráolvasnak; a férfiak mint barom- és emberorvosok, mint a jó és bal szerencse jóslói szerepelnek; főfeladatuk mégis a törvénykezés s a mezei áldozatok rendezése. A jomozi hivatal az ahhoz megkivántató ismeretekkel egyetemben apáról-fiúra, anyáról-leányra száll, de arra szintén van eset, hogy némely csuvas önállóan is megszerzi az ehhez való qualificatiot.

Az ünnepélyeket és imádkozásokat áldozások követik; az ünnepeket a saját életök körűlményeihez s a mezei munka kezdete és végéhez szabják. Ünnepet ülnek a tavaszi munka kezdetén és végén; imádkoznak jó termésért, erőért, a méhek szerencsés rajzásáért, a kártól való megoltalmazásért, a fekete halál- s a baromhullástól való megszabadulásért. Van ünnepök, melynek »ördög vasárnapja« a neve, van a »ludáldozatnak« is ünnepe. Ima közben bizonyos meghatározott rendet nem tartanak. Imádkoznak állva a kásásfazék előtt, imádkoznak térdepelve vagy épen keresztezett lábakkal ülve az áldozati üstök előtt. Arczczal keletnek fordulnak,

fövegüket bal hónuk alá szorítják, ha az imázás mezőn történik, ha azonban házban imádkoznak, arczczal a kitárt ajtó felé fordulnak. E közben semmiféle kézi jelet sem tesznek. Csak olykor-olykor ha meghajtják magukat földig, például a szérűn levő oszlop előtt vagy ama víz előtt, mely a vizi szellem lakát képezi. Az istenség látható ábrázolását nem ismerik. Minden közünnepre nagymennyiségű sört készítenek, vesznek szeszes italokat, s a harapni valóról sem feledkeznek meg. Nehány tulok és bárány rendesen azt a rendeltetést kapja, hogy feláldoztassék. Közünnepnapról lévén szó, közösen viselik a költségeket is, s a szükségeseket az e végből megbizott mollah nyolcz segéd kiséretében szerzi be. Az ünnepnek rendesen nagy ivás a vége, száz forintára valót is elköltenek az ily alkalmakkor.

Hasonló jelleműek a frigykötő ünnepek is. A csuvas jobbadán akkor adja férjhez a leányát, ha már benőtt a feje lágya. Az apát ebben az a gondolkozás vezeti, hogy hiszen pénzbe került ám a leányt felnevelni; illő hát, hogy férjhezmenetel előtt ledolgozza az árát. A nagykoru leányok azon vannak, hogy férjhezmenetel előtt viszonyt kezdjenek. Hajadonan lebetegedni nálok közönséges valami, hiszen azt tartja hitök, hogy a mely leányzó szűzen hal meg, a más világon az Eerel nevű gonosz szellem nejévé leszen, s annak a szennyesét fogja mosni.

Hisznek a sirontuli életben, mely a földi létnek folytatása lévén, az ittenivel azonos foglalkozással fog járni. A hallottak sirjába pénzt, dohányt és más eszközöket tesznek, s a sir lakóinak azt kivánják, hogy jó feleséget, jó urat kapjanak.

Imáikban megemlékeznek a pokolról és mennyországról, de biztos fogalmat nem adhatnak rólok. Meg vannak győződve, hogy holtuk után a legfőbb isten nem fog itéletet tartani felettök, mert sem törvényt, sem könyveket nem adott nekik. A haláleset nem hat leverőleg kedélyökre s komoly gondolkodást sem ébreszt bennök. A temetésen s a halotti toron (emlékezeten) jelenlevők kaczagnak, dalolnak, hegedülnek és tánczolnak.

A megkeresztelt csuvasok csak névleg keresztények. Nem feledték isteneiket s a keresztény szentélyekkel a magok módja szerint bánnak. Az orthodox (gör. keleti) vallásból megtanultak keresztet vetni, meg hogy az oroszoknál vasárnap ünnepnap, hogy orthodox felfogás szerint szerdán és pénteken vétek zsirost enni, de már ezt meg nem tartják. A keresztény ünnepekről nagyobbára fogalmuk sincs, mert náluk a husvét — nagy nap, a pünkösd — a levelek ünnepe, a kereszt felmagasztalása — a kigyó vasárnapja,

s a karácsony — a juhláb ünnepe. Az orthodox templomot gyéren látogatják, de elzarándokolnak az itaki csudatevő szent Miklós képéhez, mindenkor útba ejtvén a kirimetéket is. A csuvasok szívóssága s a régi hithez való ragaszkodása nem egyszer azt eredményezi, hogy a köztük élő oroszok hamarább megbarátkoznak a csuvas szokással és valással, mint megfordítva. *Cs. L.*

A tambovi kormányzóság ős lakói. A kormányzóság első letelepedettjei a mescseriek és a mordvinok voltak A mescserieket rég assimilálták az oroszok oly annyira, hogy semmiféle nemzeti hagyomány se maradt rólok. Annyi ismeretes, hogy a XVII. század kezdetéig a tambovi országnak mescseri föld volt a neve. Ez a körülmény a mellett bizonyít, hogy a lakosság többsége kezdet óta a mescseriekből került ki. A mescseriek békés természetűek lévén, a polovczok (kunok), khazarok, és a puszták más harczias fiainak beütései alatt, de különösen a tatár rabiga következtében, kihalni, egyéniségökből kivetköződni kezdtek.

Egyedüli nemzeti hagyományukat mai napság az ugynevezett »szpasszkojei mescseri női ruha« és sok orosz szónak sajátságos kiejtése képezi.

Jóval szivósabb népfaj a mordvin, vagy oroszosan a mordva. Hogy a modvinok előbb laktak a tambovi kormányzóságban, e mellett bizonyít sok mordvin város, falu és helynév. Maga a Tambov név is mordvin szó, s mint ilyen (vizben találtató) mélységet jelent. Tambov városától nem messze van egy Naru-Tambov nevű folyócska, mely »füves mélységet» jelent s a folyócska tulajdonságainak teljesen megfelel.

Jelenleg már csak felette gyér adataink vannak a mordvinok önállóságának utolsó éveiből s a tatárjárásokról. Ők magok leginkább emlékeznek még a nogaji tatárok beütésére. Mordvin falvakban ma is danolnak dalokat, melyeknek tartalma élénken ecseteli a tambovi népség szomorú helyzetét s az őt sujtott csapásokat.

A keresztény hitre való térítés előtt, 'a mi Erzsébet czárnő alatt történt véglegesen, a mordvinok sok istent imádtak. A legfőbb istennek Vjardja-skoj a neve, ő hozzá azonban úgy szólván nem is fohászkodtak, mert az emberek számára megközelíthetetlennek tartották. A többi mordvin istenek páronkint fordultak elő; például Masztar-ate a föld atyja, és Masztar-ava a föld anyja, Ved-ate a a víz atyja és Ved-ava a víz anyja stb.

A pogány ünnepekből most csak kettő ismeretes még. Az

egyik a mezei, a másik a házi istennek tiszteletére szolgál. Az első mezőn történik, általános lakomázásból, dalolásból és tánczból áll; végeztével az ételekből megmaradt csontokat a vízbe szórták. A szpasszkojei járásban van egy Csiusa nevű folyó, melyben ma is mutogatják a helyet, hova az áldozati csontokat dobálták, hogy azokat a házi állatok meg ne'ehessék. A helyneve »Pakarn Tamba« azaz: csontok mélysége.

A házi isten már nem részesült kiváló tiszteletben, és minden család a saját portáján ünnepelte őt. Az ünnep imával kezdődött, éjszakára az öreg férfiak kicsiny kenyereket raktak az oszlopokra, melyek ha reggelre eltüntek, jó jeleknek tekintették: a házi isten elfogadta az áldozatot.

Születésnél különös szertartás nem fordult elő a mordvinoknál. Az ujszülött a bábától kapta a nevet. Ha az apa szülés idején az erdőben járt, az ujszülött oly nevet kapott, mely az erdőnek néminemű tartozékát fejezte ki. Ha pedig mezőn volt, annak az életnek a nevét kapta az ujszülött, melyet az apja vetett vagy kaszált, vagy pedig annak a helynek vagy dülőnek nevét, melyen a szülés idejében volt.

A lakodalmi szokások változatosak valának. A házasulandó legény atyja kiszemelte jövendő mennyét, ki ha megnyerte tetszését, mézeskenyeret vett magához, lóra pattant, elvágtatott a leányos házhoz, a sövényen keresztűl az udvarba dobta a kenyeret, úgy ejtve a dolgot, hogy észrevegyék, azután visszanyargalt. A menyasszony atyja vagy fiutestvérei nyomban utána iramodtak, s ha nem kivántak vele atyafiságba lépni, utolérték s visszaadták neki a mézes kenyeret; ellenkező esetben a hajsza merőben szemfényvesztésből történt, melyről visszatérve, összehívták az atyafiságot és a szomszédokat, s közösen elköltötték a mézes kenyeret.

A házasságkötést valamelyik éltes asszony végezte, ki elvette a vőlegény kucsmáját, s a menyasszony szalagját, nehányszor megforgatta a fejök fölött, aztán a menyasszony fejébe nyomta a kucsmát, s a vőlegényre tette a szalagot. Az esketés ezzel véget ért. A közeli vagyis a vérrokonság nem képezett házasági akadályt. Egy mordvin dalból értesülünk, hogy az özvegy köteles volt férjhez menni ura testvéréhez, az özvegy férfi pedig tartozott elvenni sógornéját.

A temetkező szertartásokról annyit tudunk csupán, hogy a halottal együtt eltemették valamennyi kedvelt tárgyát és szerszámait, A gyermekek sírjába betették játékszereiket s azokat az edényeket,

melyekből ettek. Erről tanuskodnak a régi mordvin temetőkben eszközölt ásatások. A halottak emlékezetét is megülték. A rokonság éjnek éjszakáján kivonult a temetőbe, tulkokat vagy bárányokat kötött a sirdombok mellé, imádkozott, azután leölte a tulkot vagy bárányt s elköltötte.

Szokásaikról vannak érdekes adataink.* Az illemről sajátságos fogalmaik voltak. A mordvin menyecske a világ minden kincséért sem jelenne meg mezitelen lábbal és be nem kötött fejjel süve vagy más éltesebb atyafia előtt; ezért a mordvin menyecskék czipőben vagy csizmában alusznak is. A házastársak az illemet annyira tulozzák, hogy egymást soha se szólítják nevökön, hanem névmással vagy pedig valamelyes testi fogyatkozást jelölő melléknévvel élnek.

Nyelvök szóbőség dolgában felette szegény és napról-napra pusztul; tiszta mordvin nyelv a tambovi kormányzóságban nincs már, mert a melyen beszélnek, abban igen sok az orosz elem. Minden jel arra mutat, hogy a finnugor népek eme törzse is mihamar teljesen eloroszosodik.

Cs. L.

III. Vegyesek.

* **Köszönő levél.** A német geographusok VI. nagygyűlését rendező helyi bizottság társaságunkhoz a következő levelet intézte:

»A magyar földrajzi társaságnak Budapesten. Miután a német geographusok nagygyűlése f. é. április 28—30-ig minden irányban megfelelően lefolyt, az alólírt helyi bizottság nem mulaszthatja el, a feletti örömét kinyilvánítani, hogy meghivását külföldi társaságok is elfogadták s a német geographusok VI. nagygyűlését képviselőik kiküldése által megtisztelték s az által ezen nagygyűlés sikeréhez nem csekély mértékben hozzájárultak.

Ezen okból az itteni választmány a budapesti magyar földrajzi társaságnak legmelegebb és legszivélyesebb köszönetet mond azon intézkedéseért, hogy a német geographusok VI. nagygyűlésén szives volt magát külön kiküldött által képviseltetni. Egyuttal biztosítjuk önöket, hogy a drezdai földrajzi társaság, melynek megbizásából a választmány működött, minden alkalmat meg fog ragadni, hogy az irányában tanúsított megtisztelésért háláját tanúsíthassa. Drezda 1886. jun. 1-én. A német geographusok VI. nagygyűlésének helyi-bizottsága Dr. Ruge elnök; K. Gebauer titkár.«

* Dubaszov: »Rajzok Tambovország történetéből«

Turkesztán ujjászervezése. Az orosz hivatalos közlöny (»Pravitelsztvennyj Vjesztnik«) nemrég közlé a nevezett ország ujjászervezését tartalmazó rendeletet, melynek bevezető részét, mint a mely a politikai földrajz szempontjából is fontos, a következőkben ismertetjük.

Turkesztánországot három tartomány u. m. a szyrdarjai, a ferganai s a szamarkandi, alkotja.

A szyrdarjai tartomány az amudarjai kerületből és öt járásból, nevezetesen: a kazanlinszki-, perovszki-, csimkenti-, aulieatai- és taskantiből áll.

Fergana tartomány öt járásra oszlik, melyek a következők: a kokandi, a margelani, az andizsani, a najmangani s az osi.

A szamarkandi tartományt négy járás képezi, u. m. a szamarkandi, kattakurgani, chodsenti, és dsizaki.

A járások határának megvonása s változtatása a főkormányzónak van fentartva.

A turkesztáni ország igazgatását alkotja: 1) a fő vagy központi igazgatás, 2) a különböző hatóságok egyes ágainak igazgatása, 3) helyi közigazgatási hatóságok, u. m. a) tartománybeliek, b) járásiak, c) városiak, d) falusiak; és 4) bíróságiak.

A főigazgatás székhelye Taskent városa, a szyrdarjai tartományé Taskent, Ferganáé Uj-Margelan, a szamarkandié Szamarkand városa, az amudarjai kerületé Petro-Alekszandrovszk nevű erősség. Az említett járások székhelye mindenütt a hasonnevű város, kivévén a dsizakit, melynek székhelye a Klyucsevoje nevű erősség. *Cs. L.*

A sóshering ötszázados jubileuma. 1386. évben élt Birflitben egy Buchholz Vilmos nevű halász; ő volt Hollandiában az első, a ki megmutatta annak a módját, hogyan kell a heringet besózni. Ezt a találmányt sokra becsülte V. Károly császár, a sós hering nagy kedvelője, és 1556-ban nővérével, II. Lajos magyar király özvegyével, felkereste a birfliti halász sírját (megh. 1397-ben) és forró köszönetet mondott a nevezetes találmányért a 159 év előtt elhalt Buchholznak. *Cs. L.*

Stundista gyónás. A Kijevtől nem messze fekvő Turbovka falvában, a stunda secta hivői közt, a gyónásnak sajátságos neme van divatban. Minden bünös asszony köteles vezekelni, mivégre külön »tölgy-imájok« van, melyet okvetetlenül magas tölgyfán mondanak el, jeléül annak, hogy az ima olyan erős és hathatós, akár

a tölgy. Az ima elvégzése czéljából tölgyfa erdőben gyülnek össze a stundisták. A praesbiter oda áll a tölgyfa sudarához, s ily szavakkal a fordul a hivekhez:

Boruljatok földre testvérek!
Hogy rebegjünk imát istennek.
Kérjük az urat ez asszonyért,
Kit a gonosz lélek már kisért.

Erre a jelenlevők rámondják az »amen«-t, földre borulnak és imádkoznak. Most a presbiter kijelöl egyet, a ki felmászik a tölgyfa csúcsára, éghez emeli kezét, és énekel:

Isten, isten, stunda istenünk!
Hallgasd meg fohászunk, ó kérünk.
Ó mert olyan erős az imánk,
Mint e tölgy, mely árnyat vet reánk
Az orthodox * ima nem ilyen,
Mintha hárshéj volna, erőtlen.
Hallgasd meg kérésünk, hallgasd meg,
A mennyekbe végy fel bennünket,
Mert orthodoxok közt míg élünk,
Csak szaporodni fog a vétkünk.

Mire a tölgyfa alatt állók rázendítik az »ament« és együtt énekelve folytatják:

Szállj fel imánk, szállj a magasba,
Ott az égben isten ablaka;
Hogy a mindenható meglássa
Mi a bünös asszony sirása.

A vezeklő asszony térdre borúl a tölgyfa alatt és keservesen zokog. A testvérek kara azonban nem késik a vigasztaló balzsammal s megadja a feloldozást:

Kelj fel testvér, ne sirj, ó kelj fel:
Szent vagy, szent és tiszta, a mint kell.

A bünös felkel, vezeklése véget ért, a bünbocsánatot megkapta s a stundista gyónásnak vége van. *Cs. L.*

A batumi tea. Maszalyszkij herczeg az orosz földrajzi társaság egyik nem régi ülésén referált a Batum környékén tett utazásáról. A tartomány gazdag flórája közül kiváló fontosságot tulajdonít a cserniga bokornak (fekete afonya?), melynek leveleit az ottani lakosság gyüjti és »bucsa-csaj« néven áruba bocsátja. A bucsa-tea

* A gör.-kel. orthodoxnak (pravoszlavnyj) mondja a vallását.

fekete színü, eléggé kellemes illatú, jó forrázatot ad, melyet ha $^1/_{10}$ valódi khinai teával elkevernek, nem lehet megkülönböztetni a valóditól. A termelők nem iszszák a bucsa-teát, de az orosz kereskedők, tekintve olcsó voltát, örömest veszik, hogy a valódi teát hamisítsák vele. Az orosz-török háború idejében 30 ezer kilogrammot is eladtak belőle évenkint, de most fogyasztása kissé megcsappant.

Cs. L.

A hittérítő s a képiró Kasgarban. Henrex katholikus hittérítő már egy éve, hogy Kasgarban működik, és sem a khinaiak, sem a muzulmánok közt egyetlen hivőre sem talált. A missionárius szegény ember létére nem rendelkezik a proseliták vásárlására való pénzmaggal. Sőt a lakosság a jámbor patert ki is neveti, úgy okoskodván, hogy minek jött hozzájok könyvet olvasni, mikor ezt odahaza kényelmesebben elvégezhette volna. — Másképen fogadták Baranov fotografust, ki Vjernojból került hozzájok. A khinaiak elhalmozták megrendeléssel, és az ottani tartózkodás mintegy 500 frtot jövedelmezett a konyhára. Csak az a kár, hogy Baranov nedves módon dolgozott és semmiféle nevezetességről sem készített képet.

Cs. L.

Miklucho-Maklaj kiállitása. Az ujguineai papuák fáradhatatlan buvára az orosz akadémia tanácstermében kiállította az Uj-Guineában s az ausztráliai szigeteken gyüjtött tárgyait. A gyüjtemény nem nagy, de annál érdekesebb. A tárgyak kizárólag a kőkorszakból valók, mert a tiszta vérű papua velök él manap is. Van itt több kőbalta, férfi és női öltözet, néhány szoboralak, pohár, tál kagylóból, tekenősbéka, teknőből készített tárgy stb. A művészi tárgyak közt van egy ékített bambusznád. Egy papua »művészt« arra kért Miklucho-Maklaj, hogy rajzoljon női alakot. A falujában nagy hirnek örvendő »művész« csinált egy kört, megjelölte a szemeket s az orrt és készen állt az asszony. — A gyüjteményben van önmagától lövő nyíl is; hosszú nádcső ez, melynek ha egyik végén befujnak, a másikon kirepül a nyíl. (Ilyen papua-fegyvert nálunk a játékkereskedők szoktak árulni.) Mivel a papua nyíla mindíg méregbe van mártva, veszedelmes fegyverré válik, a mennyiben észrevétlenül és minden zaj nélkül megölhetni vele az embert. Figyelmet érdemel az emberi állkapocsból készített karperecz is. A pénzt balták és kövek helyettesítik. A dinnye nagyságú kő körülbelül tiz forintot tenne ki a mi pénzünk szerint. Az ausztráliai osztályon felötlik egy kagylóbalta, Uj-Britannia szigetének krétából készített alakja, az ottani

főnök öve, a leányok övdíszei, madárcsőrökből készült sapkaféle készítmény és más effélék. Hogy a hires bumerang nem hiányzik, önként értetődik.

Miklucho-Maklaj főleg az olyan népfajokat vizsgálta, melyeknek napjai meg vannak számlálva, és melyek közt európai ember huzamosb ideig alig tartózkodott. Megfordult az uj-caledoni, a loyalsy szigeteken, volt az Uj-Hebridákon, a Salamon-szigeteken, a Trobriandon, az Uj-Britannián, az Uj-Irlandon, az admiralitási szigeteken, a Czelebesen, a Borneon, a Jáván, a Szumatrán, a Malakka félszigeten stb. Buvárlatait hosszú időn át Uj-Guinea szigetének Maklaj nevű partján folytatta. Tapasztalatairól és kutatásairól kimerítő művet szándékozik irni. Az oroszok »papua királynak« csufolják, mert a Maklajpartot angol protectoratus alá helyezte. *Cs. L.*

A Novaja-Zemlya első tudományos buvárának Kronstadtban emelt szobrát október 31-én leleplezték. Pachtuszov Kuzmics Péter ez (1800—1835), kronstadti születésű, tengerészszülők gyermeke. 1821—1824-ig a Pecsora folyónak s a jeges óczeánnak a Vajgács szigetig terjedő partfelvételi munkálatait vezette, s ekkor kapott kedvet a Novaja-Zemlya beutazására. 1829-ben megismerkedett Klokov erdészszel, kinek az a terv forrott az agyában, hogy a Szibiriával való kereskedés végett tengeri összeköttetés létesíttessék a Jeniszej folyóval; e czélból azonban szükségesnek látta a Novaja-Zemlya megismerését, lévén az útba eső állomásozó hely. A terv Brandt kereskedelmi tanácsos közreműködésével s az orosz kormány engedelmével 1832-ben megvalósult, s a Jeniszej folyóhoz és a Novaja-Zemlyára elindult az expeditió. Az ulóbbit Pachtuszov vezette. Nagy nélkülözések közt folytatta a tudományos kutatást. A Kuszov nosz (Kuszovfok) jobb oldalán keresztet talált, melynek feliratából kitűnt, hogy 1742-ben e szigeten tizenkét ember ott töltötte a telet. — 1834-ben második expeditióval bizták meg, mely tizennégy hónapig tartott. Ámbátor a szigetet körülhajóznia nem sikerült, a tudománynak mégis hasznára vált, mert leírta a Novaja-Zemlya déli részét s a Matocskin Sár nevű tengerszorost. A Fehér tenger mellékén lakók az ő kutatásainak s az ő adatai alapján készült térképeknek nagy hasznát vették, mert míg 1831-ben csak egy hajó fordult meg a Novaja-Zemlyán, addig 1835-ben 118 járt ottan. Kétségtelen tény, hogy bátor vállalata s a zord tengerrel való rettenhetetlen küzdelme az éjszaki hajósokba vállalkozó szellemet öntött. *Cs. L.*

A trónörökös könyve. Az »Osztrák-magyar monarchia irásban és képben« nagy vállalatból a Magyarországot tárgyaló kötetnek 6. füzete hagyta el most a sajtót. E füzet hazánknak a Habsburg-királyok alatti történetét tartmazza az 1570-től 1670-ig terjedő időszakból. Pauler Gyula jeles történetirónk érdekes élénk előadásában. Nagyszámú és kiváló érdekü illusztrácziok emelik a füzet becsét. Mint a megelőzőkben, ugy ebben is a fönmaradt egykorú magyar történeti rajzoknak gondosan kiválasztott leghitelesebb és legszebb példányait hü másolatokban találja itt az olvasó; jelesen Magyarország ezen korbeli nevezetesebb férfiainak arczképei következnek időrendi sorozatban, u. m. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (Szalay Ágoston gyüjteményében fennmaradt olajfestemény után), Oláh Miklós esztergomi érsek, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (Sadeler, azon korbeli híres metsző rézkarcza után), Báthory Endre bibornok (a meggyilkoltatásra vonatkozó metszet), Bocskay István fejedelem, Pázmándy Péter Esztergomi érsek, Bethlen Gábor fedelem, Eszterházy Miklós nádor, II. Rákóczy György egykoru metszetek után készült arczképei, s végül Zrinyi Miklós és Péter kiket a törökök elleni harczban tüntet föl a korukbeli metszet. A nevezetesebb szereplők névaláirásait is adja a füzet, s a bécsi békeszerződés, e nagyfontosságú történelmi okmány pecsétekkel és aláirásokkal ellátott utolsó lapjának mását, a II. Mátyásnak Illésházyhoz intézett levelét, melyben magát oly lelkesen valja magyarnak s Magyarországot hazájának. Ugyancsak II. Mátyásnak Pozsonyban magyar királylyá koronázását tűnteteti föl egy érdekes régi kép, melyhez a koronázás folyamát ismertető német vers szolgál magyarázatul; ezt itt Jókai Mór találó, s az ódon stylt is híven utánzó magyar fordításában veszi az olvasó. Azon korbeli magyar harczi öltözet és fegyverek, és épitészeti emlék (a keresdi kastély) rajzai egészítik ki a füzet tartalmát, mely ismét nagybecsű adalékát képezi Magyarország hiteles illusztrácziókkal ékesített történet könyvének. — A füzet a Révai-testvérek bizományában jelent meg, s ára 30 kr.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK ÉS TÉRKÉPEK.

Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Le Monnier. Wien, 1886. Band XXIX. Nr. 10.

Inhalt: Bemerkungen zur Karte der Route von Ango-Ango nach Leopoldville. Nach der Aufnahme von Oscar Baumann, Mitglied der unter der Leitung des Professors Dr. Lenz stehenden österreichischen Congo-Expedition. — Die Station der Stanley-Fälle. Beschreibung des Landes und der Bewohner am siebenten Katarakte der Stanley-Fälle des Congo. Von Oscar Baumann. — Ueber die Bodenplastik und die geologische Beschaffenheit Persiens. Von Dr. E. Tietze. — Beiträge zur Hypsometrie von Mittel-Syrien. Von Dr. Carl Diener. — Neueste Nachrichten von Capitän Casati und Dr. Emin Bey.

Dr. A. Petermanns Mitteilungen. 32. Band, 1886. Gotha.

XI. Inhalt: Die neue Ausgabe von Berghaus' Physikalischem Atlas. — Reisen im südlichen Kongo-Becken. Von Premierlieutenant C. v. François. — Veränderungen, welche der Mensch in der Flora Chiles bewirkt hat. Von Dr. R. A. Philippi. — Karte der Dobrudscha. Bemerkungen zu Tafel 17. Von Dr. Bernhard Schwarz. — Die letzte Hungersnoth in Indien und ihr Einfluss auf die Bewegung der Bevölkerung, nach den offiziellen Zensusberichten dargestellt von Dr. Emil Jung. — Nachrichten von Dr. Emin Bey. — Geographischer Monatsbericht.

Deutsche Geographische Blätter. Herausgegeben von der geographischen Gesellschaft in Bremen. 1886. Band IX. Heft 3.

Inhalt: Reiseeindrücke aus Sizilien. Von W. O. Focke. (Vorbemerkung: Palermo. Girgenti. Syrakus. Der Aetna und seine Umgebungen.) — Ethnologische Beiträge: 1. Die Atnatánas oder Anwohner des Kupferflusses. Von Henry T. Allen. — 2. Die Ostgrönländer in ihrem Verhältnisse zu den übrigen Eskimostämmen. Von H. Rink. — 3. Der Indianerstamm der Odjibways in Nordwest-Kanada. Von Charles N. Bell.

Verhandlungen der Badischen Geographischen Gesellschaft zu Karlsruhe. $188^4/_5$ und $188^5/_6$.

Inhalt: Abriss der Kulturgeschichte Ost-Afrikas. Von Dr. Grimm. — Vorgänge bei der Gesellschaft.

Zeitschrift für Schul-Geographie. Herausgegeben von A. C. Seibert. Wien, 1886. VIII. Jahrgang.

II. Heft. Inhalt: Einige Bemerkungen über den Zustand der Geographie in Dänemark als Schulfach. Von Universitäts-Professor Dr. Löffler in Kopenhagen. — Die Verbesserung des julianischen Kalenders. Von Oberlehrer Dr. Pein in Bochum. — Belgrad und seine Umgebung. Von Prof. G. Jausz in Oedenburg. — Die Prairie-

Ein geographisches Charakterbild. Nach H. Lemkes »Kanada, das Land und seine Leute«.

Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Wien, 1886. IX. Jahrgang.

II. Heft. Inhalt: Stadt und Land von Harar. Von Professor Dr. Philipp Paulitschke. (Mit zwei Illustrationen.) — Der Rückgang der französischen Nation. Von Ewald Paul. — Ueber den Einfluss von Steppen und Wüsten auf die Völkerentwickelung. Von Alfred Kirchhoff. — Westindische Nachrichten. Von Jos. Ritter v. Lehnert. (Mit drei Illustrationen und einer Karte.)

Proceedings of the royal geographical Society. 1886. London. Vol. VIII. Nr. 11.

Contents: The River Systems of South India. By Lieut.-General F. H. Rundall. — The Place of Geography in Education. By Douglas W. Freshfield. — Geographical Notes. — Obituary. — Proceedings of the Geographical Section of the British Association. Birmingham Meeting. — Proceedings of Foreign Societis. — New Geographical Publications. — New Maps.

Chamber of Commerce Journal. London, 1886. Vol. V. No. 57.

Contents: An Imperial Institute. — The Condition of Trade. Zululand. — The New Labour Bureau. — Bills of Lading. — The Operation of the Bankruptcy Act of 1883. — British Emigrants. — Colonial and Indian Exhibition (V.) — Evening Commercial Education in London. — Trade Marks Law Amendment (continued).

Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers. 1886. 10e année. Tome XI. 2e fasc.

Sommaire: Émouvant récit d'une expédition mercantile sur la rivière Bermejo. Quelques détails inédits sur la mort de l'explorateur Crevaux, par M. A. Baguet, vice-consul du Brésil et conseiller de la société. — L'eucalyptus. Le carnauba, par le même. — La province de St.-Paul (Brésil). Son histoire politique. Agriculture, industrie, commerce. Les ressources. Quelques mots sur l'émigration, par le même.

Revue Géographique Internationale. Paris Onzième année.

No. 130 et 131. Sommaire: G. Renaud. La France à l'extérieur. — Le Journal de Gordon. — Les irrigations dans le Roussillon (suite).

Bulletin de la Société de Géographie de Lille. 1886. Tome Sixième.

Nr. 11. Sommaire: E. Levasseur. Les forces productives de l'Australasie britannique. (Conférence faite à la séance solennelle de la distribution des récompenses.) (Suite et fin.) — Delamare. Les tribus indépendantes du Sahara tunisien (avec carte).

Bulletin de la Société de Géographie Commerciale de Bordeaux. 1886. 9e année. 2e série.

Nr. 19. Sommaire: Pierre Kauffer. Efforts de l'Allemagne pour développer son commerce d'exportation. — E. F. Les expositions flottantes. — Congrès international de l'enseignement technique, commercial et industriel. — Congrès géographique de Nantes. — Bernardin. Notes sur pivers produits. L'étude d'une langue étrangère. — Henry Courtois. Le canal Calédonien, d'Inverness à Obem.

Revue de Géographie. Dirigée par M. Ludovic Drapeyron. Paris, 1886. Novembre.

Sommaire: L. Drapeyron: Une application de la géographie à l'étude de l'histoire. Jeanne d'Arc et Philippe le Bon. — J. Dupuis: La Pacification du Tong-Kin. — J. Girard: L'Inde à l'Exposition coloniale de Londres. — L. Delavaud: Lemouvementgéo graphique.

La Revue Diplomatique et le Moniteur des Consulats. Paris, 1886. 8e Année, Nr. 43—46.

Revista de Observatoris. Publiçao mensal do Imperial Observatorio do Rio di Janeiro. 1886. Anno I.

Nr. 10. Summario: Observações meteorologicas simultaneas no Imperio do Brazil. — Occultações e eclipses. — O relampago ramificado do dia 9 de Novembro de 1885. — Correspondencia. — Collaboraçao. — Revista das publicações. — Aspecto de céo durante o mez de Novembro. — Revista climatologica do mezes de Agosto. — Noticias varias.

Boletim da Sociedade de Geographia de Lisboa. 1886. 6ª Serie.

Nr. 3. Summario: Expedição portugueza ao Muastyan-vu-a, pelo major Henrique Augusto Dias de Carvalho. — Convento e igreja de Nossa Senhora dos Remedios. — Note sur les récents voyages du dr. H. Ten Kate dans l'Amérique du sud, par le prince Roland Bonaparte. — Os terrenos auriferos e carboniferos na republica da Africa austral (Transvaal). Communicação sobre a constituição geologica de uma parte da Zambezia, por M. H. Kuss. — Novas jornadas de Silva Porto (continuação).

Nr. 4. Summario: Direito maritimo. — Exploração scientifica da ilha de S. Thomé. — A igreja da India. — O petroleo do Daude. — Exploraçao ao sul de Angola. — Novas jornadas de Silva Porto (continuação).

Boletín de la Sociebad Geográfica de Madrid. 1886. Tomo XXI. Nr. 1 y 2.

Sumario: Notas sumadas por D. Cristobal Benítez, en su viaje por Marruecos, el desierto de Sáhara y Sudán, al Senegal (continuación). — Exploración en territorios del Golfo de Guinea; discurso pronunciado por D. Manuel Iradier en la sesión del 25 de Mayo de 1886. — Apuntes paleogeográficos: Espana y sus antiguos mares, por D. Federico de Botella (conclusión). — Viaje à la Mancha en 1774. — Exploraciones portuguesas en el África Central.

Ambos-Mundos. Revista dedicada al cuerpo consular, diplomacia-, commercio-industria-geografia-literatura. Directores: R. Monner Sans, Gonsalo Vehils. Barcelona, 1886. Nr. 21—22.

Boletin de la academia nacional de ciencias en Cordoba (Republica Argentina). 1886. Tomo VIII.

Entrega 4. Contenido: Tomas Cardoso. Sobre la composicion quimica de la cera de Chilca. — Fiorentino Ameghino. Oracanthus y Coeledon. Géneros distintos de una misma familia. — Oscar Doering. Resultados de algunas mediciones barométricas en la sierra de Córdoba. — Oscar Doering. La variabilidad interdiurna de la temperatura en algunos puntos de la República Argentina y de la América del Sud: C. La variabilidad interdiurna media de la temperatura en Ushuaiá.

Bollettino della Società Geographica Italiana. Roma, 1886. Serie II. Vol. XI. Anno XX.

Fasc. 10. Sommario: La missione Bove al Congo, lettere dei sigg. Bove e Fabrello. — Escursione nell' Isola Nias, lettera di E. Modigliani. — Le grandi communicazioni telegrafiche sottomarine, di S. Raineri. — Intorno a due documenti filologici dell'opera del Cecchi, lettera del prof. I. Guidi. — I recenti lavori di Antonelli, Traversi e Ragazzi. — Alcuni saggi etnografici degli Indiani del Paranà. — Cronaca del Museo preistorico ed etnografico di Roma, del dott. G. A. Colini.

L'Esplorazione Commerciale Viaggi e Geografia Commerciale. Milano 1886. Anno I.

Fasc. 10. L'Abissinia. Nostra corrispondenza. — I cómpiti e le mire dell' Europe sul l'Africa. — Un viaggio a Futa-Diallon e a Bambua. (Continuazione e fine.) — L'Italia ed il Congo. — Movimento del commercio orientale nel giugno 1886. — Aspetto del Tonchino nel Delta. — Alcuni dati intorno all' importante colonia del Capo di Buona Speranza.

A császári orosz földrajzi társaság közleményei. (Izvésztija imperatorszkago russzkago geograficseszkago obscsesztva.) XXII. kötet. 1886. 2. füzet.

Tartalma: Grum-Grzsimajlo E. G.: A pamirmelléki országok vázlatos ismertetése. — Makarov Sz. O.: A tengeri öblökben tapasztalható kettős áramlatokról. — Ignatyev J. V.: A tokmaki járásban (Ferganában) az 1885. év folyamán dühöngött földrengésről. — A Szemirécse tartományban 1885. évi augusztus 30-ától november 24-ig pusztított földrengések statisztikája. Közli a sztepnyj fökormányzó. — Társulati ügyek. — Expeditiók: Szkasszki — Potanin utitársa — Lancsou városából, Potanin Kumbun városából tudósít eddigi útjáról. — Végül a szerkesztőség rövid ismertetést bocsát közre amaz adatokról, melyeknek alapján megszerkesztették »Amu-derja forrásvidékét« feltüntető s a füzethez mellékelt térképet.

XXII. kötet. 1886. 3. füzet. Tartalma: Ivanov Dmitrij: Az orosz gyarmatosítás befolyása a sztavropoli ország természeti viszonyaira. — Fedorov E. és Ivanov P.: Az éjszaki Uralhegységre vonatkozó adatok (térképpel). — A katonai topografusok testülete

által az 1885-ik év folyamán végzett geodéziai és kartografiai munkálatok rövid felsorolása. — Társulati ügyek. — Expeditiók: Potanin levelei Szininből, Donkürből és Gaotájból. Kraszno levele Vjernoj városából, melyben értesít a Balkastó környékén végzett tudományos kutatásairól.

Buletin Publicat prin ingrijirea D-lui George J. Lahovari. Societatea Geografica Romana. Bucuresci, 1886. Anul al VII^ea^ Trimestrul 3, 4.

Sumariu: Partea I. Actele Societăţeĭ. — Lista membrilor Societatei Geografice Romana de la 15 Iunie 1875 pâna la 15 Iunie 1886. — Premiul »General George Manu«. — Partea II. Memorii, Conferinte etc. — Asupra navigatiuniĭ aeriane, conferinta de d. Capitan G. Ferechides. — Reforma învetămêntului geografic, conferinta de d. G. T. Buzoianu (Craiova). — Supliment. Material pentru un dictionar istoric şi geografic al Românieĭ, adunat de d. George I. Lahovari (urmare).

Histoire génerale des races humaines. Introduction a l'étude des races humaines par A. de Quatrefages. Paris, A. Hennuyer, imprimeur-éditeur. 1887. (Az író ajándéka.)

A magyarországi Kárpátegyesület évkönyve. XIII. évfolyam 1886. Iglón. (Ismertetni fogjuk.)

Földtani Közlöny. Szerkesztik Dr. Staub Móricz és Dr. Szontagh Tamás. XVI. kötet. 5—6 füzet.

Természettudományi Közlöny. 207. szám.

A kath. hitterjesztés lapjai.

IX. füzet. Tartalma: ft. Czimmermann István zambézi-i hithirdető urnak levele. — A gyöngy és fahéj hazája (folytatás).

Az osztrák-magyar Monachia írásban és képben. 19, 23 és 24. füzet. — A kiadó ajándéka.

Bosznia és a Herczegovina. Uti rajzok és tanulmányok. Irta Asbóth János, 33 egész oldalas képpel és 184 szövegrajzzal. Egy történelmi és három statisztikai terképpel és táblázatokkal. Első kötet. Budapest 1887. Kiadja a Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság. Ára 3 frt 50 kr. (Az író ajándéka.) Tüzetesen fogjuk megismertetni.

A magyar szt. országainak ethnographiai térképe. Készítette az 1880. évi népszámlálás alapján Réthey Ferencz; rajzolta Kogutovicz Manó, kiadja Posner K. L. és fia térképészeti műintézete. Ára 3 frt. (A kiadó ajándéka.) Ismertetni fogjuk.

(Vége a XIV. kötetnek.)

Melléklet a Földrajzi közlemények XIV. kötetéhez.

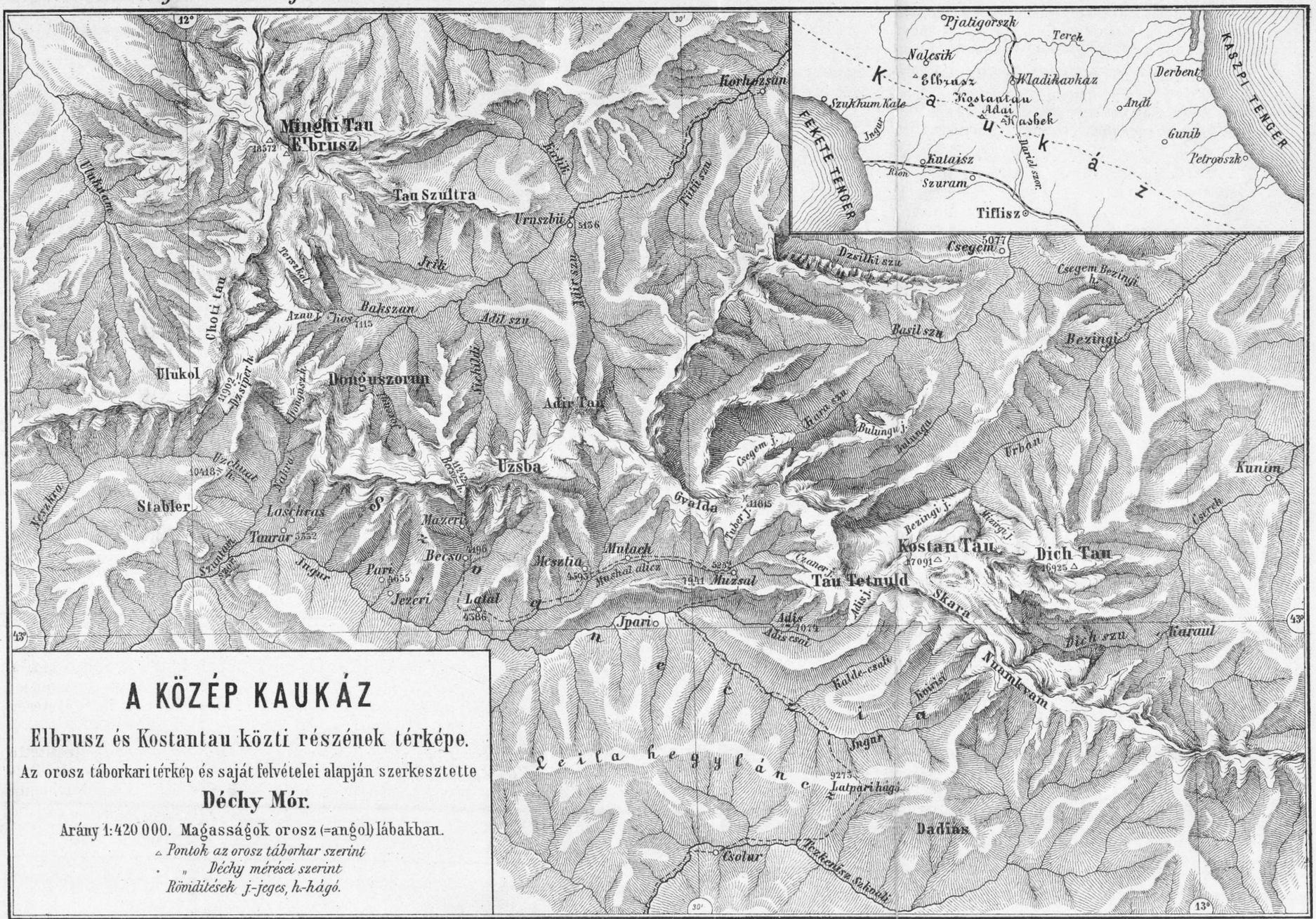

A KÖZÉP KAUKÁZ

Elbrusz és Kostantau közti részének térképe.

Az orosz táborkari térkép és saját felvételei alapján szerkesztette

Déchy Mór.

Arány 1:420 000. Magasságok orosz (=angol) lábakban.

△ *Pontok az orosz táborkar szerint*

· „ *Déchy mérései szerint*

Rövidítések j.-jeges, h.-hágó.

Melsz. Horváth P.

Nyomt. Heisler J. Budapesten 1886.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 1. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

„La Monarchie Austro-Hongroise en paroles et en peintures."

S. A. Impériale et Royale **Rodolphe,** archiduc héritier, etc., etc., auguste Protecteur de la Société hongroise de géographie, a conçu le plan d'une entreprise littéraire qui, sous le titre *„La Monarchie Austro-Hongroise en paroles et en peintures"*, a pour but la description générale des pays et des peuples de cette Monarchie et cela en première ligne pour les habitants eux-mêmes à fin qu'ils en apprennent à se connaître reciproquement d'après des données les plus authentiques, fournies par des écrivains de chaque peuple, et qu'au moyen de cette connaissance ils arrivent, mieux que jusqu'ici à s'estimer, à s'aimer, puis à travailler *viribus unitis* au but commun: la grandeur, la puissance et le bien-être de l'ensemble et des parties de la Monarchie.

Cette grande oeuvre, rédigée dans une forme populaire, en langue magyare et en langue allemande, fera une petite bibliothèque d'environ 15 gros volumes. Pour mieux réussir d'une part d'en recueillir et élaborer les matières, et d'autre part de la faire accessible à tout le monde, on la fait paraître en feuilles périodiques se succédant en chaque quinze jours.

Trois volumes seront édités la première année: 1° le *volume commun d'introduction* donnant les renseignements généraux sur les conditions géographiques, ethnographiques et politiques des deux États de la Monarchie; 2° le volume faisant connaître Vienne et les deux grand duchés de l'Autriche Inférieure et Supérieure; 3° le volume traitant de l'État magyar.

S. A. Impériale et Royale, l'archiduc Rodolphe, prince héréditaire a daigné non seuleument être le rédacteur en chef de ces publications, mais encore prendre part personnellement à ce travail littéraire. C'est

ainsi que S. A. s'est réservé l'introduction de ces trois volumes; c'est son excellente préface, écrite pour le volume de la description de la Hongrie, dont nous essayons de donner à nos lecteurs la traduction fidèle.

La préface est conçue en ces termes:

»C'est à travers la Hongrie et ses dépendances, dans ce grand et beau pays, richement pourvu des dons de la nature, que nous voulons conduire nos lecteurs. De hautes chaînes de montagnes, des forêts vierges aux profondeurs mystérieuses, des collines aux pentes douces, des futaies de chênes au murmure confus, de grands lacs, des fleuves et des rivières riches en poissons, des pusztas immenses, des terrains bas bien cultivés, des coteaux couverts de vignobles, des contreforts des contrées septentrionales aux frontières de la Galicie, une splendide végétation méridionale sur les côtes du golfe de Fiume, voilà ce que nous verrons et apprendrons à connaître en »paroles et en peintures.«

C'est un pays béni de Dieu, que notre Hongrie. Des trésors se cachent encore dans ses montagnes et on y voit encore de grandes étendues de terrains vierges. C'est un pays qui est en train d'éclore, et qui doit plutôt s'appliquer à la découverte et à l'exploitation de ses richesses, qu'à leur conservation par une activité pénible et artificielle. Le type occidental et le type septentrional, le feu méridional et le caractère oriental s'y trouvent réunis. La Hongrie est aussi un pays remarquable en ce qui concerne l'histoire naturelle; diverses faunes et les trois grandes flores de notre partie du monde s'y touchent les unes les autres, et dans toute l'étendue des pays de la couronne de Saint-Etienne, l'essence de la nature, le climat, le type des paysages, tout y produit l'impression de la transition de l'Ouest à l'Est. Ce n'est pas seulement l'observateur de la nature qui, dans les contrées si variées de la Hongrie, trouve toujours de nouveaux matériaux à étudier, mais aussi l'ethnographe qui s'est imposé comme tâche l'étude de la vie, du développement et des traits caractéristiques des peuples. Les derniers flots de la grande migration des peuples y ont créé de très intéressants groupements de diverses nationalités: tout près des limites marquées par l'emploi de la langue de la race germanique résident des Slaves du Nord et du Sud, tant dans les montagnes, que dans les plaines; à l'Est habitent les Roumains; au coeur du pays les Magyars se sont établis presqu' exclusivement dans les plaines, à l'exception d'une de leurs tribus, les Székelys (Sicules), qui en masse compacte, ont choisi pour résidence l'extrémité

orientale du pays. Des Allemands habitent dans les hauts pays et sont aussi disséminés dans les plaines. Outre ces principales races on y trouve encore des Ruthènes, des Arméniens, des Bulgares et un peu partout des Tziganes.

Nous visiterons tous ces peuples dans leurs foyers; nons étudierons leurs moeurs, leurs coutumes et leurs costumes, à l'époque présente et dans le passé; nous connaîtrons leur histoire, leur développement, leur progrès, leur civilisation, toute leur vie et leur manière d'être, comme elle s'est formée et comme elle s'est accommodée au sol qu'ils habitent.

Après tant d'alternatives de bonheur et de malheur, après tant de vicissitudes diverses et de combats sanglants, après une lutte de mille ans, les Magyars sont fixés sur le même sol natal qu'ils sont jadis conquis sous la conduite de leur duc Árpád. Dans les pays de la couronne de Saint-Étienne, si richement pourvus des trésors de la nature, les diverses nationalités de l'État magyar se sont créé une riche vie civilisée, un progrès sensible et une prospérité rapide, et aujourd'hui quand le soleil se lève loin sur la chaîne de montagnes qui bordent l'Erdély (Transylvanie), dorant de ses rayons vivifiants les magnifiques pusztas, les fleuves limpides, les plaines fécondes, les belles villes et les sombres forêts, il salue alors un pays qui, après une longue histoire, si riche en événements, s'est élevé à un état florissant et à une prospérité assurée, il salue alors notre belle Hongrie.«

—

Discours d'ouverture,

tenu, le 21 janvier 1886, á l'assemblée générale de la Société Hongroise de Géographie, par M. le prof. et Dr. Arminius Vámbéry, vice-président.

MM. Permettez qu' à cette occasion, je m'écarte de notre vieille coutume et qu'au lieu de vous faire l'énumération des découvertes géographiques de l' année écoulée, je me livre à l'examen du rapport que maintenant nous pouvons apercevoir entre les acquisitions de la science géographique, et l'application de ces acquisitions, réalisée par les agents politiques de notre époque. Si je voulais exposer un cempte-rendu sur les évenements géographiques, je devrais énumérer toutes les recherches spéciales qui, en Afrique dans le nouvel État du Congo, sur le territoire s'étendant entre Mozambique et le lac Nyassa, ainsi que dans la partie méridionale de ce continent, ont été faites par les Anglais, les Français, les Allemands et les Hollan-

dais, compte-rendu qui pourrait être bien utile au point de vue de la science, mais qui dépasserait de beaucoup le cadre d'une conférence. Puis, je devrais parler de pareilles découvertes, faites en Asie, parmi lesquelles les explorations, bien que superficielles encore, des embranchements du Paropamise, du Caucase, des vallées peu connues au Nord-ouest des Indes, principalement du Tzaydâm occidental, du Hoang-ho supérieur et de la chaîne centrale du Kuen-lun, joueraient certainement un rôle considérable. Je devrais mentionner enfin les voyages qui ont été faits dans la partie occidentale inconnue de la presqu'île de Corée, en Australie et sur les autres points de notre globe. Mais, ainsi que je viens de le dire, cette fois je veux faire une exception et essayer de discuter la grande question qui aujourd'hui préoccupe chaque penseur et dont voici l'essence »Comment notre Europe dont les habitants sont trop nombreux, où la lutte pour l'existence devient de jour en jour plus acharnée et où le désir de s'étendre, appuyé par les lois de Darwin, se montre tout-à-fait légitime, comment cette Europe pourra-t-elle réaliser et comment fera-t-elle valoir les travaux et les acquisitions des héros de notre science?«

Vous alley peut-être sourire ou bien craindre que ce ne soit qu'un article géographique dont je veux vous entretenir. Rassurez-vous, MM. Je ne veux pas en ce moment apprécier la valeur de mes énonciations, j'insiste seulement sur ce point, que la question posée a un intérêt du plus haut degré, ce dont personne ne peut douter.

En observant de plus près l'impression que les découvertes faites dans d'autres parties du monde ont produite sur l'Europe aussi bien à l'égard politique qu' à l'égard sociale, nous trouverons que dans la première moitié des dix derniers siècles, l'Ouest éveillé de son sommeil, en enfant incapable, a jeté ses premiers regards sur son berceau, sur l'Asie, et que tout en y cherchant l'idéal de ses désirs, il y a trouvé le champ de son activité, tantôt sous le titre de croisades, tantôt sous le titre d'intérêts commerciaux. Notre influence n'a pas disparu sans laisser quelques vestiges dans le continent-mère; car, malgrés la supériorité de culture qu' avaient alors les fidèles de l'islam et du bouddhisme, l'apparition des voyageurs chrétiens en a touché, ça et là, la surface — du reste, on ne peut guère penser à une influence plus efficace. Les voyages des frères mineurs, de Marco Polo, de Haytun, de Rubruquis et de plusieurs autres ont répandu toute une foule de légendes miraculeuses et de fables sur l' Asie, mais l' effet réel que la fantaisie la plus hardie ait rêvé, n'a

consisté tout au plus qu'en cela, — que les produits de notre industrie ont trouvé un nouveau marché, et que notre mission zélée s'y est promis de nouveaux succès. L'Europe alors peu peuplée encore ne pouvait pas penser à la colonisation et ce n'est qu'après les renseignements donnés par les Italiens sur l'hémisphère occidentale qu'ont été faits les premiers essais d'immigration dans les pays abondants en or et en richesses de toute sorte. La migration vers l'Ouest s'est continuée depuis le XVI-ième siècle sans interruption jusqu' aux temps les plus récents, et s'opère même en quelque sorte encore aujourd'hui; mais dans les dix dernières années on a acquis la conviction que même l'Amérique n'est point une mine de trésors inépuisable; voilà pourquoi elle a aussi perdu son ancienne renommée qui y attirait les émigrants. Les proportions colossales qu'a prises notre industrie dans la construction et l'emploi des machines enlévent de plus en plus le travail à des milliers de mains, grâce aux progrès des dispositions hygiéniques et peut-être à la science médicale, l'augmentation de la population de l'Europe prend de son côté des proportions non moins rapides et non moins énormes. Cet accroissement de peuple semblabe au flux de la mer cherche une issue, et comme sa fiévreuse pression occasionne des maladies dangereuses, telles que les questions sociales, l'anarchisme et le communisme, il n'est point étonnant que les vigilants administrateurs de notre destinée cherchent avec des yeux anxieux une brèche quelconque et veuillent à toute force découvrir une nouvelle Amérique.

Grâce à la science géographique cette nouvelle Amérique est en effet découverte dans le continent noir. »En Afrique!«, telle est la dévise de nos jours; les parties occidentales et orientales de l'Afrique équatoriale sont devenues tout-à-coup la proie des États européens. Celui qui examine à fond cette fièvre de colonisation se pose nécessairement cette question: d'où l'ancienne Afrique a-t-elle gagné tout-à-coup ce charme séduisant d'un avenir plein de promesses grandioses? On pourrait se demander hardiment, comment cette Afrique, si bien connue des Phéniciens, des Grecs, des Romains, mais qui n'en ont choisi que les côtes pour terrain de leur activité, a-t-elle pu devenir tout-á-coup l'objet d'une sympathie générale et de projets politiques et économiques d'une si grande importance. La réponse est très-facile. Depuis que les récits merveilleux des découvertes de Livingstone, de Barth, de Speke, de Grant, de Burton, de du Chaillu, de Serpa Pinto, de Cameron et surtout de Stanley ont été publié, l'Afrique s'est mise naturellement de plus en plus en

avant dans l'esprit public, et est devenue le terrain propre à la réalisation de splendides projets. Il est même arrivé que non seulement des particuliers, mais des États sont entrés en lice pour se disputer la possession de l'Afrique, et nous avons eu l'occasion de voir l'État le plus puissant de l'Europe centrale et le plus grand homme d'État de notre époque s'éprendre d'amour pour la brûlante Afrique. On a accepté les speculations des explorateurs géographes comme base des projets politiques et économiques; l'Europe a besoin d'une vaste étendue de terre pour y diriger le superflu de sa population; mais en le cherchant on a oublié que la nature de l'Afrique équatoriale ne peut pas s'accommoder à nos bons peuples européens, et que le continent noir, qui depuis des milliers d'anneés n'a été colonisé que d'une manière très-restreinte et seulement avec des éléments qu'un climat semblable et avoisinant rendait propres à cet usage, est presque inabordable pour l'Européen. En oubliant ces importantes circonstances, la hautaine comédie de la conférence du Congo, tenue sur les bords de la Sprée, a sans doute procuré quelques instants d'agrément à plusieurs personnes, mais à peine deux années se sont-elles écoulées depuis la sanction de l'État libre du Congo que déjà l'on fait entendre combien le grand État et le grand homme d'État se sont trompées en se fiant si sérieusement à la réalisation d'une telle chimère. Je ne veux pas en appeler à l'article de M. le Dr Wolff, paru dans le fascicule IV. du Bulletin de la Société d'Afrique, ni sur la publication de M. le Dr. Pechuël-Lösche, très juste d'ailleurs, qui a si fortement attaqué l'américain Stanley; je juis convaincu que, même sans ces oeuvres désenchanteresses le monde aurait gnéri en peu de temps de la maladie d'Afrique. La bulle de savon, soufflée de l'air grave et sérieux qui convient à un homme d'État, aurait dû éclater de soi-même tôt ou tard; car les colons européens ne pouvaient s'acclimater dans l'Afrique que sur les quelques points qui durant le siècle dernier, après épreuve, ont été reconnus propres à l'établissement de stations d'expérience. Relativement surtout aux environs du Congo, M. le Dr. Wolff a parfaitement raison lorsqu'il dit que: »Le climat des contrées du Congo jusqu'à Stanley-Pool est partout très-dangereux pour l'homme blanc; et quand celui qui devrait le mieux connaître les circonstances des pays du Congo affirme que le climat y est sain, et que les gens qui y sont tombés malades et sont morts ont causé eux-mèmes leur mort par la jouissance immodérée des boissons alcooliques, il avait ses motifs particuliers pour parler ainsi au monde étonné, car il ne

peut pas ignorer que les missionaires y sont devenus la proie des maladies et de la mort en aussi grand nombre que les marchands et les autres colons, et certes on peut affirmer, de la meilleure foi, que les premiers s'abstiennent de la jouissance des spiritueux et qu'ils sont pourvus, antant que possible, de tout ce qui est nécessaire aux commodités de la vie. Nous savons du reste qu'à partir de la côte, en s'avançant vers Stanley-Pool le climat est, à peu d'éxception près, de plus en plus mauvais et que les cas de mortalité y deviennent plus nombreux; c'est prouvée par les expériences faites sur le *S. Salvador;* que, d'autre part, la possibilité de se procurer des spiritueux rencontre des difficultés qui augmentent à mesure qu'on s'éloigne de la côte«.

Les images fantastiques du grand État du Congo, du chemin de fer projeté entre Vivi et Stanley-Pool, de l'exportation de marchandises pour la valeur de 60 millions de florins et autres pareils produits du jeu de la fantaisie vont déjà en s'effaçant peu à peu, les enthousiastes de l'État du Congo éprouvent des frissons de désenchantement et je crois qu'ils ne tarderont pas à s'éveiller de leurs rêveries. L'orgueuil qui à l'occasion des bénéfices obtenus à Angra-Pequeña et sur d'autres points de la côte avait rempli tout récemment le sein si patriotiquement sensible des citoyens d'un État voisin du nôtre, commence à diminuer, les actions des entreprises africaines éprouvent une baisse rapide, et l'ivresse passera dans peu de temps. Si les hommes politiques avaient pesé plus exactement les conditions géographiques de ces contrées, le désenchantement général serait beaucoup moins douloureux.

Les expériences faites sur le continent américain ne sont guère applicables à l'Afrique, et nons y chercherions en vain les conditions favorables qu'offrent le climat et le sol de l'hémisphère occidentale de notre globe, puisque en effet, ce n'est que sur les côtes septentrionales que l'Afrique présente des terrains propres à la colonisation, et encore ne peuvent-ils être colonisés que par les Espagnoles, les Italiens et les Français du Sud, mais non point par d'autres peuples européens; tandis que les côtes du Sud et du Sud-ouest ne se prêtent à la colonisation qu'après l'éloignement de grandes difficultés. L'activité de l'Europe en Afrique doit se borner provisoirement à y établir des factories et des marchés pour les produits de notre industrie; mais même à cet égard ce serait courir un grand risque que d'y suivre aveuglément les espérances outrées de certains voyageurs pleins d'enthousiasme. Il s'écoulera encore bien du temps avant que les

pauvres et misérables habitants de l'Afrique intérieure s'habillent exclusivement du produit de nos fabriques. L'Africain diffère essentielement de l'Asiatique. Dans cette dernière partie du monde il ne nous faudrait que renverser une civilisation déja bien vieille, pour y poser les fondements de notre économie nationale; tandis que l'Africain, étant encore barbare et primitif, nous aurions d'abord à lui enseigner la vie civilisée et à l'accoutumer aux besoins de ce genre de vie. Relativement au commerce l'Europe peut donc trouver un bel avenir en Afrique, mais en ce qui concerne la colonisation, l'ordre des choses est tout autre, et nous devons renoncer à la malheurese idée de faire, de ce continent, un canal d'écoulement pour le superflu de la population d'Europe.

Nous pouvons dire la même chose des essais de colonisation qui ont été faits sur d'autres points du continent africain. Quelques territoires, quelques plaines insignifiantes sont sans doute encore ouvertes à l'ambition conquérante des États modernes; mais les parties vraiment avantageuses et promettant un bel avenir se trouvent déjà dans la possession d'autres peuples navigateurs. *Tarde venientibus ossa!;* et ces *os* servent aussi peu à statisfaire le désir de conquête qu'à apaiser la faim de l'homme. Ce n'est qu'en cas de nécessité absolue que les déserts arides de l'Australie centrale et les contrée brûlées par l'ardeur du Soleil de l'Amérique du Sud peuvent servir de lieu d'habitation à l'Européen accoutumé à un climat tempéré; voilà pourquoi s'il veut une compensation pour son terrain, qui devient de plus en plus étroit pour lui, ce n'est ni au Sud, ni à l'Ouest, mais bien à l'Est, qu'il doit la chercher.

Vous vous étonnerez, MM., de m'entendre émettre cette assertion, que jusqu' à présent on n'a pas sérieusement examiné, si l'Asie n'était pas un terrain favorable aux émigrants européens. Eh! le continent-mère est déjà épuisé, sa puissance de fécondité est passée, ses montagnes sont arides, ses plaines sont en partie converties en déserts, en partie recouvertes de plusieurs pieds de sable, ses fleuves sont en train de tarir et ses côtes deviennent de plus en plus des basfonds, voilà ce que nous entendons dire sans cesse. Que l'Asie actuelle nous présente l'image d'une vaste et terrible ruine, je ne veux pas le contester, mais j'affirme que ces ruines-là ne sont pas le résultat de la mort de la nature, mais de la main meurtrière de l'homme et des mauvaises institutions. La nature ne meurt point, elle reste, au contraire, toujours jeune, et si dans quelques endroits, elle ne verse pas le contenu de sa corne d'abondance, ce n'est pas elle, mais l'homme

qu'il faut en accuser. Des guerres dévastatrices, des troubles continuels et l'horrible despotisme ont, dans l'espace de plus de trois mille ans, changé l'Asie et surtout sa partie occidentale en un désert tel que nous le connaissons aujourd'hui. Soit que des Assyriens, des Mèdes, des anciens Ariens, des Sakas ou, des Ouigours, etc., aient régné sur l'une ou l'autre de ses parties, son époque brillante n'a jamais été que l'oeuvre de quelques souverains meilleurs que les autres, et de leurs sages institutions. Le régne de ces princes a toujours été un bienfaisant rayon de soleil luisant au milieu de cette sombre époque de barbarie, et si ces rayons qui ne brillaient que de loin en loin ont toujours pu mettre à jour les richesses du sol, cela prouve le mieux en faveur de la fécondité de la terre, et est à la fois la garantie la plus éloquente de la possibilité d'un bel avenir pour ces pays aujourd'hui réduits en ruines. Moi, je ne suis pas un grand enthousiaste de la mission civilisatrice des Russes, mais veuillez lire, s'il vous plait, l'oeuvre de Yadrïntzev, parue il y a trois ans sous ce titre : *La Sibérie comme colonie,* et vous seres tout étonnés d'y voir ce qu'est devenu, durant les derniers trois cents ans, ce pays que nous nous imaginons bien faussement être un pays redoutable ! Le nombre des habitants y est augmenté de dix fois sinon de vingt fois, des contrées entières, reconnues incultes, sont aujourd'hui renommées par leur fertilité, et si le regime tyrannique de la Russie qui laisse à peine possibles de tels progrés, nous pouvons nous imaginer quels miracles y aurait pu faire le régime d'un État véritablement libre et civilisé ! La plus belle preuve en est l'état des Indes où la Grande-Bretagne a produit en effet des choses extraordinaires. Cela nous semble presque fabuleux d'entendre dire que ce pays, jadis le nid de la famine, envoie, depuis les années dernières, des millions de quintaux de blé aux marchés européens et commence à rivaliser non seulement avec notre production, mais encore avec le sol vierge de l' Amérique. Je ne veux pas parler des autres facultés productive des Indes, ni des autres parties de l'Asie, car j'ai démontré suffisamment, je crois, que la nature n'est point morte en Orient, mais que c'est seulement l'homme qui, en suite d'une terrible tyrannie et de malheurenses institutions y est devenu impuissant, malade et incapable d'exploiter les trésors du sol.

Ce que j'ai dit l'année passée sur les bords de la Tamise, relativement à la fécondité du terrain aux environs des embranchements du Paropamise, on peut aussi l'affirmer de beaucoup de points de l'Asie. Seulement l'Europe devrait mieux venir en aide à nos

malheureux semblables de l'Orient, et mettant de côté la mesquine jalousie qui nait des intérêts nationaux, elle devrait, ne fût-ce même que sous le point de vue du bénéfice, recourir à des moyens plus humains et plus pratiques. L'activité que nous avons développée jusqu'ici en Asie ressemble plus ou moins à une expédition de brigands se livrant au pillage avec élégance et en gants glacés, puisque tantôt nous avons mis à sac le continent-mère, tantôt, comme dans les Indes, nous l'avons comblé de bienfaits; mais à tout prendre, nous n'y avons pas appliqué les moyens propres à nous y assurer une influenee immédiate afin de guider vers un meilleur avenir les habitants de cette partie du monde. Par là, je veux faire allusion au faux système de colonisation qui a été pratiqué jusqu'ici dans les provinces asiatiques. Le climat de l'Asie n'est pas dangereux comme celui de l'Afrique et pourtant ni dans le Caucase, ni dans l'Asie centrale, ni dans la partie du Nord de la presqu'île des Indes, — malgrè l'ordre rigoureux des Russes et des Anglais, — on ne trouve d'Européens qui s'y seraient établis, ou s'il y en a, ils sont en très petit nombre, bien qu' il y ait encore assez de terrains libres où l'acclimatation des Européens ne serait pas difficile. Je passe sous silence la Perse, l'ancienne Assyrie et l'Asie Mineure. Je crois, je le répète, que sans la jalonsie nationale il nous serait bien possible d'y faire ressusciter l'heureuse époque des temps anciens pourvu que nous ayons recours à des moyens énergiques et convenables. Vis-à-vis de l'Asie et de l'Afrique l'Europe n'est plus qu' *une seule nation,* qu' *un seul corps* uni par des institutions semblables, par un passé commun, par la même direction intellectuelle et par une religion analogue; ce puissant corps par son influence enchanteresse pourrait faire de vrais miracles!

La science géographique, à cet égard, a déjà plusieurs fois rendu service à l'Occident. Les résultats des explorations sont à la disposition des hommes d'État. Des renseignements inexacts ou de mauvaise foi ne peuvent répandre de fausses idées que pour peu de temps, car on finit par arriver à la connaissance de la vérité et à la conviction que c'est uniquement la lumière répandue par les explorations qui nous peut guider dans toutes les questions économiques et politiques. Si la géographie a déjà rendu de grandes services à cet égard, elle aura à l'avenir un rôle plus grand et plus important encore. Il est donc facile de comprendre pourquoi cette plus jeune fille des Muses arrive à être estimée et aimée plus qu'elle ne l'a jamais été jusqu'ici. Autre-fois c'étaient les fils de Mars, aujourd'hui

ce sont ceux de Mercure qui lui offrent leurs hommages particuliers. Sur les points les plus divers du monde civilisé s'organisent des Sociétés commerciales et géographiques dont l'activité donne de grandes espérances. Nous Hongrois, nous ne devons pas non plus rester en arrière sur ce champ! Le temps de notre activité militaire en Orient est depuis longtemps passé; la nécessité d'élargir la sphère de nos intérêts commerciaux, économiques et politiques s'impose, de jour en jour, à nous plus sérieusement. C'est en première ligne notre Société qui a le devoir d'être le précurseur de notre nation dans cette voie, et de ma part je la félicite très-cordialement des essais, bien que modestes encore, qui ont été faits en ce sens. »En Orient, Magyars!«, c'est notre devise, mais par le mot »Orient« nous ne devons pas entendre la Chine, le Japon, les Indes, etc., où d'autres nations plus favorisés du sort nous ont dévancés il y a longtemps, mais l'Orient qui est près de nous, c'est-à-dire la presqu'île des Balkhans. Là le passé historique nous a créé une autorité et une estime, que nous pouvons encore mieux affermir et augmenter avec du zèle, de l'activité et de la sagesse politique; et si notre Société peut prendre part à ce travail, ce sera certainement un grand service qu'elle aura rendu à notre nation.

Rapport

sur les travaux de la Société hongroise de géographie pendant l'année 1885.

Messieurs, l'année 1885 peut être dite, dans l'éxistence de notre Société, l'année de la parfaite consolidation. En effet, dans aucune des quatorze années dernières, elle n'a pu constater un accroissement et un résultat tels que ceux dont elle peut se louer à la fin de l'année qui vient de s'écouler.

C'est une circonstance heureuse pour nous qui avons travaillé sans relâche au développement de notre Société, car elle nous récompense largement de nos efforts et de notre activité de beaucoup d'années; mais elle est surtout un symptôme heureux parce qu'elle est une nouvelle preuve que le développement sûr et continuel de la culture hongroise se manifeste aussi dans la branche scientifique dont nous faisons une étude spéciale.

L'année écoulée restera aussi une des plus remarquables dans la littérature géographique de notre pays. C'est dans le courant de cette année que, à l'initiative et avec la collaboration de S. A. Imp.

et Roy. **Rodolphe,** prince héréditaire, a commencé la publication de la grande description illustrée de la Monarchie Austro-Hongroise, oeuvre de grande étendue, à la rédaction de laquelle, sous la direction de notre Auguste Protecteur, contribuent les écrivains les plus célèbres des deux parties de la Monarchie.

L'année 1885 sera aussi mémorable à cause de l'Exposition nationale, dans laquelle notre Société a occupé sa place au milieu du nombre considérable des exposants. MM. le Dr. Rod. Havass et P. Heim, sous la présidence d'Em. Péchy ont été chargés, par le Comité, de l'arrangement de l'Exposition de la Société hongroise de géographie. Grâce au zéle infatigable de ces membres, notre collection a formé une partie très précieuse de l'Exposition générale, ce dont témoigne non seulement la grande médaille que notre Société a remportée, mais mieux encore la haute attention que lui a prêtée S. M. le roi qui a daigné l'honorer deux fois de sa visite. La collection de la Société, exposée dans le pavillon de l'instruction publique, consistait en quatre groupes: *I. gr.* les oeuvres géographiques les plus anciennes en langue hongroise; *II. gr.* les oeuvres les plus anciennes concernant la Hongrie écrites en langues étrangères; *III. gr.* les publications de la Société et les oeuvres de ses membres; *IV. gr.* les vues et les cartes relatives à notre patrie avec la riche collection de cartes de M. E. Lanfranconi, membre correspondant de la Société. Cette collection qui a obtenu le grand diplome d'honneur a paru en 17 gros volumes, édition de luxe, du XIVième au XIXième siècle et contient environ 250 cartes et plus de 2000 vues, toutes relatives à la Hongrie. La Commission donnera plus tard un compte-rendu détaillé de son activité.

Le Comité, dans l'année 1885, a tenu six séances, auxquelles ont assisté presque toujours en nombre complet les membres du Comité.

Dans ces séances, le Comité s'est occupé de l'idée d'une expédition ouralienne, question déjà soulevée l'année dernière et sur laquelle la commission n'a pas encore présenté son rapport définitif.

Par l'intermédiaire de S. E. M. le maréchal Béla de Ghyczy, membre du Comité, la commission de l'Exposition nationale a obtenu des archives impériales et royales de Vienne la remise des titres complets de huit anciennes cartes ayant rapport à la Hongrie.

La construction du pavillon oriental de l'Exposition nationale a fourni au Comité l'occasion favorable de proposer au gouvernement l'organisation d'un Musée oriental permanent. Le mémoire

rédigé à cet effet a été sousmis au jugement du ministère de l'agriculture, de l'industrie et du commerce et en même temps a été communiqué à toutes les chambres de commerce du pays. Le ministère n'y a donné jusqu' ici aucune réponse. La commission qui s'occupe de ce sujet est composée de: MM. A. Vámbéry (président), Maur. Déchy, Al. György, Henry Lévay et Louis Lóczy.

Sur la proposition de M. L. Tömösváry, le Comité a débattu la question des moyens à prendre pour faire des levées ethnopraphiques sur le plus points possible du pays pour établir le type magyar. M. le prof. et Dr. Aurèle Török a été chargé de l'étude spéciale de cette question, et le Comité, approuvant sa relation approfondie, a décidé que puisque c'est le gouvernement national qui dispose plus que tout autre, des moyens de résoudre cette grande question, c'est lui qui doit avant tous faire les démarches nécessaires à ce sujet.

Le Comité a aussi dirigé son attention sur l'enseignement de la géographie dans les écoles secondaires, et n'a pas négligé d'exprimer son blâme sur l'injustice frappante avec laquelle les programmes actuellement en vigueur traitent la géographie, pour l'enseignement de laquelle la matière aussi bien que le temps sont si restraints, qu'on peut être dans l'angoisse la plus sérieuse relativement aux succés de l'enseignement de la géographie.

Selon les statuts de la Société le Comité a élu membres correspondants du pays: MM. le Dr. Charles Keleti, chef du bureau statistique national, le Dr. Max. Hantken, professeur à l'université de Budapest, le Dr. Guido Schenzl, directeur de l'Institut météorologique, et Jean Xántus, gardien de section au Musée national. La grande renommée de ces hommes éminents justifie parfaitement cette distinction honorifique.

Ont été élus membres correspondants étrangers: MM. D. C. Conil, secrétaire de l'Académie scientifique nationale à Córdoba; le Dr. Cruls, directeur de l'Observatoire imp. à Rio-de-Janeiro; le Dr. Oscar Doering, président de l'Académie scientifique nationale à Córdoba; le Dr. J. J. Egli professeur à l'université de Zurich; J. Walter Hoffmann, secrétaire général de la Société anthropologique à Washington; le Gal A. A. Humphreis, ingénieur en chef de l'état-major des Etats-Unis à Washington; J. W. Powel, vice-président de la Société anthropologique à Washington: le Gal T. I. Walker à Londres; M. Wehler, lieutenant du génie de l'état-major des États-Unis à Washington.

Le Comité a aussi fait une motion relativement aux intérêts de la Société, qui exigeraient l'augmentation du nombre de ses membres et lui même, le premier s'est engagé à faire tous ses efforts pour en acquérir de nouveaux dans le cercle de ses connnaissances. Parmi les membres qui ont déployé toute leur activité à cette intention, aucun n'a réussi autant que M. Joseph Berényi, qui, à lui seul, a gagné à la Société une centaine de nouveaux membres ordinaires. Le Comité en a exprimé, dans son procès-verbal, sa reconnaissance particulière à M. J. Berényi, et je suis convaincu que cette assemblée générale est disposée à reconnaître, à son tour, le rare mérite de notre honorable collègue.

Nous avons eu, dans le courant de cette anneé, huit séances de conférences dans l'ordre suivant: le 8. janv. Emeric *Findura,* membre ord., a fait une conférence sur *Les Palôtzes,* et le Dr. Rod. *Havass,* membre du Comité, une autre sur *Raguse et ses environs ;* — le 5. févr. Dr. Eug. *Simonyi,* membre ord., a lu une étude sous ce titre: *Les Français dans l'Indo-Chine,* et en second lieu Géza *Czirbusz,* membre ord., a parlé *De la vie du peuple, aux environs du lac Balaton ;* — le 9. févr. Le Dr. Aurèle *Török,* membre du Comité, a fait une conférence de *La race éteinte des Tasmaniens ;* — le 26. mars Maur. *Déchy* membre du Comité, a fait connaître son *Voyage des côtes bengaliennes aux bases de l' Himalaya ;* — le 15. obtobre Dr. Ch. *Brózik,* membre ord., a lu une étude sur l'oeuvre du Prince Roland Bonaparte, intitulée *Les habitants de Surinam,* en second lieu Louis *Kiss,* membre ord., a raconté son *Excursion sur le Danube de Pancsova* à *Turn-Severin ;* — le 5 novembre Antoine *Berecz,* secrétaire général, a présenté en forme d'étude »Le livre de Marco Polo«, édité par E. Nordenskiöld; puis Arminius *Vámbéry,* vice-président, a fait une conférence sur *Le pays qui s'étend entre Hérat et Merv ;* — le 18. novemb. le Dr. Aurèle *Török,* membre du Comité, a parlé *Des Esquimaux*; le 10 décembre enfin Jean *Kovács,* professeur au collège de Kolozsvár, a fait une conférence, en hôte, sur *La vie de famille et la société aux États-Unis.* Je dois encore ajouter ici l'intéressante conférence que M. Aurèle Török, à l'occasion de l'arrivée d'un groupe de nègres du Soudan a tenue le 15 avril devant une grande société invitée par l'impressario au Jardin d'acclimatation de Budapest.

Le volume XIII. de notre Bulletin, d'une étendue de 40 feuilles, contient 20 grands articles, 57 bibliographies, plusieurs annonces des diverses expéditions et des actes des Sociétés géographiques, et de nombreuses publications variées. L'abrégé français,

destiné pour nos lecteurs étrangers, s'est elevé à 9 feuilles et a été rédigé par mon collègue, P. Király. Les publications ont été fournies par MM. Ant. Berecz, Dr. V. Borbás, L. Csopey, G. Czirbusz, Maur. Déchy, E. Findura, A. György, E. Hanusz, Dr. R. Havass, Dr. Jean Hunfalvy, P. Király, L. Kiss, Dr. Alex. Márki, Ch. Schilberszky, Dr. J. Somogyi, Dr. G. Thirring.

Nous entretenons des relations d'échange dans quatre parties du monde avec 64 Sociétés savantes dont six sont hongroises. (La liste de ces Sociétés se trouve insérée aux pages 16, 17, 18 du texte hongrois du 1er numéro.)

La statistique des membres de la Société montre les données suivantes: il y avait à la fin de l'année 1885: 46 membres honoraires, 33 m. correspondants, 23 m. fondateurs, 3 m. fondateurs et honoraires, 1. m. fondateur et correspondant, 1 membres ordinaire et honoraire, 600 membres ordinaires, soit ensemble 707 membres. Le nombre des membres fondateurs s'est augmenté de trois: MM. Albert Bedő, Alexandre Deutsch et Michel Gervay qui ont versé la somme régulière dans notre caisse; le nombre des membres ordinaires, en tenant compte des cas de décès et de sortie, s'est élevé de 78.

Il me reste encore un triste devoir à remplir! et c'est avec le plus profond regret que je vous communique les noms des membres que la mort a enlevés à notre Société, ce sont: Dr. Auguste Nachtigal et Nicolas Szeverczov, membres honoraires; Posthumus et Paul Tournafond, membres correspondants; Ferdinand Éber, André Flatt, Alexandre Halácsy, baron Joseph Rudics fils, Antoine Sziklay, Jules Trčinszky et Rodolphe Zemlinszky, membres ordinaires.

En ce qui concerne l'état de notre caisse nous nous sommes fortifiés et je suis heureux de vous faire savoir que nos recettes ont surpassé sur chaque point le budget de cette année. Les cotisations ont été payé de sorte qu' à Budapest 292 membres sur 311 et dans la province 241 sur 290 ont fait leur devoir, dont il résulte que ces remboursements seuls ont donné une somme de recettes de 2665 florins; et nous avons encore à demander sous ce titre plus de 297 florins pour l'année passée. La subvention de 1000 florins de la part de l'État a aussi été accordée pour 1885. De même l'Académie scientifique hongroise, en considération des mérites de la Société, a bien voulu venir en aide à la publication de notre Bulletin par une subvention annuelle de 600 florins. D'un autre côté, la Banque générale

d'assurances de Hongrie a voté pour notre Société un don de 100 florins. Ce sont ces circonstances favorables qui nous ont permis de donner au XIIIième tome de notre Bulletin une étendue de 40 feuilles.

En terminant ce rapport je souhaite que la nouvelle année couronne d'un pareil succès les efforts de notre Société!

Antoine Berecz,
secrétaire général

Exposé

des recettes et des dépenses en 1885.

La somme des recettes se monte à 5202·22 florins, celle des dépenses à 4904·35 fls.

L'état de fortune de la Société monte à la somme totale de 4000 fls.

Le budget pour l'année 1886 et fixé préliminairement aux sommes suivantes: recettes 5337·87, dépenses 5337·87 florins.

Rapport

sur le concours ouvert pour les élèves des écoles supérieures en 1885.

Notre Société a ouvert l'année passée, comme de coutume, un concours géographique pour les élèves des écoles supérieures. Deux questions ont été posées: l'une de nature ethnographique et l'autre de nature topographique ayant chacune relation à la Hongrie. La première question n'a pas trouvé de concurrents; par contre la seconde a été étudiée par deux jeunes gens qui ont réussi tous deux a fournir chacun une monographie particulière, d'une valeur sérieuse. L'un d'eux a traité de *La ville de Nagy-Kőrös et de ses environs* (ville importante de 23,000 habitants sur l'Alföld entre le Danube et la Tisza); l'autre a étudié une intéressante contrée de la partie transylvaine de la Hongrie, l'*Erdővidék* (pays de forêts). Au premier (M. Blaise Benke) a été décerné le prix, et au dernier (M. Sam. Kolumbán) un diplôme de distinction. Tous les deux sont élèves de la faculté des lettres de l'École normale supérieure d'État à Budapest.

Compte-rendu

relativement à la bibliothèque et à la collection des cartes.

Les collections de livres et de cartes de la Société se sont augmentées en 1885 des objets suivants:

1. à la *bibliothèque* sont arrivées 127 diverses publications, acquises en partie par nos relations d'échange, en partie en dons et en partie par achat, parmi lesquelles 61 sont des livres ou des brochures spéciales en 76 volumes, 66 sont des publications périodiques formant ensemble environ 600 fascicules. Dans ces dernières se trouvent 43 Bulletins de Sociétés géographiques, 7 Bulletins de Sociétés des sciences naturelles, 1 Bulletin de Société de géographie commerciale, 1 Bulletin de Société géologique, 1 Bulletin astronomique, 1 Bulletin de Société scientifique, 1 Bulletin de mission, et 7 divers journaux spéciaux. En ce qui concerne l'origine de ces publications 56 viennent de l'étranger (en langues anglaise, française, allemande, italienne, espagnole, portugaise, hollandaise, roumaine, russe et japonaise) et 10 hongroises. L'arrangement de la bibliothèque peut être signalé commé terminé, puisque l'année passée aussi le catalogue sur fiches a été exécuté. Il ne reste donc plus à désirer qu'une localité définitive comme condition nécessaire à la facile accessibilité de cette précieuse collection.

2. La *collection des cartes* s'est augmentée assez modestement relativement au mombre, mais bien considérablement à l'égard de la valeur des oeuvres. C'est en première ligne que je dois mentionner la Carte murale d'administration de l'État hongrois, édition de l'Imprimerie d'État, couronnée d'une particulière distinction aussi à la derniére Exposition nationale. Les nouvelles feuilles de la grande Carte de la Monarchie Austro-Hongroise, acquises de la munificence de l'Impérial et Royal Institut militaire de Géographie, sont également de grande valeur.

La somme entière des cartes qui nous sont arrivées l'année dernière monte à 62, auxquelles il faut ajouter encore 3 atlas à l'usage des écoles.

C'est dans cette collection qu'il faut compter d'une part les précieuses collections anthropologiques que les Prince Roland Bonaparte, membre honoraire de notre Société, a bien voulu nous adresser l'année passée et l'excellent album de photographies, prises dans le Mont Tátra, et dont la section de Sittnya de la Société Kárpátienne de Hongrie a fait cadeau à notre bibliothèque.

En résumant les données précédantes je puis constater que c'est ensemble 130 numéros dont nos collections ont été augmentées en 1885.

Nous devons savoir gré de leur bienveillance à toutes les Sociétés et à tous les particuliers qui ont enrichi les collections de

nos moyens scientifiques. Je crois devoir honorer d'une mention particulière surtout les suivants: S. E. le Dr. Auguste Trefort, ministre de l'instruction publique de Hongrie, le Ministère hongrois des communications, le Bureau hydrographique des États-Unis, l'Institut Smithsonian, l'Impérial et Royal Institut militaire de Géograpie à Vienne, la section Szittnya de la Soc. Kárpátienne de Hongrie, l'Institut géogr. de Justus Perthes, le Bureau statistique de la capitale Budapest, puis S. Em. le Dr. Louis Haynald archevêque cardinal, S. E. le comte Dr. Aug. Zichy, gouverneur de la ville de Fiume, S. A. Prince Roland Bonaparte, MM. Em. Péchy directeur de l'Imprimerie d'État, Michel Gervay, directeur général des Postes de Hongrie, le Gal Walker, Aug. Meulemans, J. du Fief, Dr. G. Schenzl, Aug. Flatt, A. K. Nagy, Dr. Th. Posewitz, Dr. E. Boleman, J. Homolka, G. Jausz, Em. Kogutovitz, G. Czirbusz, J. Kozma, J. Mihalik et Dr. R. Havass.

Les collections ont été fréquemment visitées par les membres de la Société.

Paul Király,
secrétaire et bibliothécaire.

Questions pour le concours de 1886.

La Société, dans le but d'encourager la jeunesse à se livrer avec plus de zèle à l'étude de la géographie, offre un prix de 100 francs en or pour la meilleure description d'une des contrées de la Hongrie (à l'exception de celles qui ont déjà été étudiées par les concurrents), principalement au point de vue topographique. Le terme du concours a été fixé au 31 octobre 1886. Tous les élèves des écoles supérieures peuvent y prendre part.

Actes de la Société.

Séance du Comité le 30 décembre 1885. Présidence de M. J. Hunfalvy, étaint présents: MM. Michel Gervay et Arminius Vámbéry, vice-présidents, les deux secrétaires et la plupart des membres du Comité.

Après la lecture et l'approbation du procès-verbal de la séance précédente M. Alb. Bedő, président de la commission du concours, a fait le rapport de l'opinion du jury. (Voir plus haut). — Approuvé.

Le jour de l'assemblée générale a été fixé au 21. janv. 1886.

La prochaine séance de lecture, qui doit avoir lieu le 7 janvier 1886, a été désignée pour la conférence de M. A. Strausz.

M. le secrétaire général présente la liste des membres sortis, décédés et de ceux dont la résidence actuelle est inconnue, et fait le rapport des diverses cotisations et recettes.

M. le Dr. Aurèle Török, à propos des propositions de MM. A. György et L. Tömösváry dont le premier sollicite une expédition Ouralienne, tandis que le second demande à la Société des levées pour établir scientifiquement le type magyar, émet l'opinion que l'expedition Ouralienne est d'importance secondaire à côté de l'étude du type magyar sur notre sol. Mais en ce qui concerne même cette dernière question la Société de géographie n'est point encore en état d'en entreprendre la solution. Il propose donc de faire appel au pouvoir du gouvernement, seul capaple de faire faire dans des mesures plus étendues des recherches anthropologiques, et de le prier de prendre avant tout sous sa protection les trouvailles ainsi que les anciens cimetières, les champs de bataille, etc. — Approuvé.

Une discussion à l'égard des concours et de l'abrégé français du Bulletin a terminé la séance.

Séance de conférence le 14 janv. 1886. Présidence de M. J. Hunfalvy, sont présents: P. Király, secrétaire, la plupart des membres du Comité et un nombreux public.

M. Adolphe Strausz a fait une conférence, en hôte, sur la ville de *Cetinje,* capitale de la principauté du Monténégro. Le conférencier a fait plusieurs voyages dans la presqu'île des Balkans et ses publications traitant de la Bosnie, de la Bulgarie et de la Serbie ont trouvé un accueil favorable, même à l'étranger. Il a pris part, il y a queques mois, à l'expédition orientale qui avait à étudier l'Ouest de la presqu'île des Balkans. Dans cette conférence il a donné une esquisse intéressante de la ville de Cetinje, de la vie des Monténégrins, de leur culture et de la famille du prince régnant. Sa vive description, illustrée par une série de bonnes photographies, et ses frappants aperçus lui ont attiré des applaudissements.

La séance a été levée à 7 heures.

Assemblée générale le 21 janvier 1886, dans la salle de conférences de l'Académie scientifique.

Présidence de M. le Dr. et professeur Jean Hunfalvy; étaient présents: MM. Michel Gervay et Arminius Vámbéry, vice-présidents, Antoine Berecz, secrétaire général, Paul Király, secrétaire, le Comité, des membres ordinaires et un beau public.

M. le président ouvre l'assemblée générale et désigne MM. le Dr. Joseph Szabó et Daniel Laky pour authentiquer le procès-verbal de cette séance.

M. Arminius Vámbéry, vice-président, donne lecture de son discours d'ouverture. (Voir plus haut dans ce numéro.)

M. le secrétaire général donne lecture de ses rapports. (Voir plus haut.)

M. Sim. Telkes, membre ordinaire, présente le rapport de la commission, chargée de l'examen de l'état du trésor et propose de donner au trésorier décharge satisfaisante de sa comptabilité. — Accordé.

Après l'approbation du budget projeté et du compte-rendu du

bibliothécaire M. le président rappelle à l'assemblée que le mandat du Comité étant de nouveau expiré, l'assemblée générale a à procéder à une nouvelle élection des 24 membres du nouveau Comité. Pendant qu'une commission, composée de MM. Pierre Heim, président, Dr. Aladár Ballagi et Vinc. Nádor, recueille les suffrages, M. le secrétaire gén. présente son rapport relativement au concours expiré et propose les nouvelles questions pour 1886 (Voir plus haut).

M. le président nomme membres d'une nouvelle commission d'examen de l'état du trésor en 1886 MM. G. Roch, S. Telkes et J. Lippich, membres ordinaires.

La commission de suffrage présente enfin son rapport sur le résultat de l'élection du nouveau Comité qui a été constitué de MM. dont les noms suivent: Louis Koller, Fréd. Pesty, 37 voix. Albert Bedő, Josephe Berényi, Béla Ghyczy Maréchal, Paul Hunfalvy pair, Gal Vinc. Jelencsik, Louis Lóczy, Em. Péchy, Dr. Jos. Szabó, Dr. Aur. Török, 36 voix, Dr. Aladár Ballagi, Maur. Déchy, Aladár György, 35 voix, Guillaume Fraknói chanoine, L. Zobel, 34 voix, Dr. R. Havass, Henry Lévay, 33 voix, Pierre Heim, Dan. Laky, Béla Majláth, 32 voix, Paul Gönczy, 31 voix, Dr. Ch. Brózik, 27 voix, Mich. Zsilinszky, 22 voix. Ont aussi reçu des suffrages plus on moins nombreux MM. Dr. Edm. Téry (21), J. Czigly (19), Béla Inkey (16), comte G. Andrássy (11), J. Sebestyén (9) et Fr. Hopp (5). — La séance est levée après huit heures.

Bibliographie.

La partie bibliographique fait connaître:

1. *Les cartes historiques* de Droysen dont le nombre monte à 288 et le texte d'interprétation, donnant d'une manière spéciale les renseignements nécessaires.

2. *Le large monde* (Die weite Welt), ce recueil de voyages et d'explorations faits sur toutes les parties du monde. Manuel géographique, publié par Fr. von Hellwald.

3. *La bibliothèque universelle de géographie*, éditée en feuilles périodiques par l'Institut géographique de Weimar.

4. L'oeuvre de concours de M. le Dr. A. Penck, publiée à Leipzic sous le titre: *Die Vergletscherung der deutschen Alpen, ihre Ursachen, periodische Wiederkehre und ihr Einfluss auf die Bodengestaltung.*

5. *La Monarchie Austro-Hongroise en paroles et en gravures,* respectivement les feuilles 3. et 4. de cette entreprise.

Petites communications.

Cette rubrique contient — I. des nouvelles *d'expéditions;* — II. des données *statistiques,* et III. des *faits divers.*

Liste

des oeuvres et des cartes reçues par la Société.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 2. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Les écrivains qui ont décrit notre pays en 1885.

(Extrait du premier article du No. 2.)

L'année 1885 a vu paraître, concernant la Hongrie, un grand nombre de publications diverses, oeuvres de mérite, auxquelles est venue se joindre la circonstance de l'Exposition nationale qui a aussi contribué, d'une manière plus évidente que jusqu' alors, à nous faire connaître non seulement aux yeux de l'étranger, mais à nos propres yeux mêmes. Nous avons à enregistrer toute une série d'entreprises importantes, à la tête desquelles celle de notre auguste Protecteur, S. A. Imp. et Roy. **Rodolphe**, prince héréditaire, »La Monarchie Austro-Hongroise en paroles et en peintures« doit être signalée comme faisant époque dans notre littérature.

De nombreuses cartes de notre pays, toutes plus excellentes l'une que l'autre, et sorties des ateliers de cartographie hongroise ont aussi vu le jour dans le courant de l'année, en ne nous laissant que l'embarras du choix. Nous devons cependant en mentionner en première ligne la Carte murale de l'administration de la Hongrie, exécutée et éditée en 12 feuilles par l'Imprimerie de l'État. Puis viennent: les premières feuilles de l'Atlas des comitats, dressé dans l'Institut cartographique de M. Ch. L. Posner; la Carte de l'administration de la Hongrie et une partie des Cartes des comitats par Ign. Hátsek. A l'étranger, se sont occupés de la représentation cartographique de la Hongrie MM. Vogel, Chavanne, Haardt, etc., et particulièrement l'Institut géographique militaire de Vienne.

Bien des étrangers ont visité notre patrie, mais c'est seulement en touristes qu'ils l'ont parcourue, et les descriptions qu'ils ont publiées ont comme d'ordinaire plus ou moins de valeur, sont plus ou moins exactes. Nous citons entre autres: le major Johnson qui dans son livre (On the track of the crescent), parle de ce pays

avec la naïveté d'un enfant européen qui se mettrait à parler du Thibet. Le livre de De Gubernatis ne manque pas d'intérêt, seulement ce n'est pas une description de voyage. Il est d'ailleurs à espérer que les écrivains étrangers qui ont visité l'Exposition et qui ont publié plusieurs articles sur leur voyage, ne manqueront pas de donner aussi des études plus étendues et plus exactes, ainsi que M. Giron se propose de le faire dans une oeuvre relativement à l'état des sciences, de l'économie et des arts en Hongrie.

Des démarches ont été faites à l'égard d'un Musée ethnographique. Plusieurs études ethnographiques ont été publiées sur les Magyars et les autres nationalités de la Hongrie. Les plus remarquables, écrites en langue allemande sont, le livre de M. Weissbach sur les Serbo-Croates et celui du Dr. Krauss sur les moeurs et coutumes des Slaves méridionaux; le livre de M. P. König sur le culte de Mithra dans la Hongrie ne tardera pas à paraître. Une étude soignée des origines des Magyars a été publiée dans la Revue de géographie par M. Attila de Gerando.

En ce qui concerne le mouvement de la population du pays, le fait le plus remarquable est le rapport que le Bureau statistique de l'État vient de publier, constatant que le nombre total des habitants de l'État hongrois monte aujourd'hui, à 16,200,000 âmes.

Sur l'état économique ainsi que sur les circonstances de l'instruction publique de la Hongrie, plusieurs grandes publications ont paru. Nous n'en citons ici que le rapport annuel de S. E. le Dr. A. Trefort, ministre de l'instruction publique, d'après lequel la Hongrie a 150 gymnases avec 37,448 élèves, et 27 écoles réales avec 5489 élèves.

L'orographie du pays a été étudiée d'une manière plus ou moins détaillée principalement par MM. Jean Hunfalvy, Ch. Sonklar, Dr. Nic. Szontagh; — l'hydrographie a été traitée par MM. Suess, F. Csorba, Dr. J. Gerstendorfer, Em. Szalay, J. Mihalik, etc.

La faune de la Hongrie a été l'objet d'étude principalement de la Société des sciences naturelles et de M. E. Daday. De la flore se sont occupés surtout MM. D. Hirc (en langue croate), M. le Dr. Fr. Hazslinszky (Les mousses de la Hongrie), Dr. Ch. Demeter (Entodon transylvanicus), G. Linhart, H. Loyka, A. Hoffmann, Alb. Bedő (Les forêts de la Hongrie, 3 gros volumes avec une carte murale spéciale).

Les levées géologiquès ont été continuées sur les frontières de l'Est avec la collaboration des savants roumains. La Hongrie fournira des données positives pour la grande Carte géologique de de l'Europe. Parmi ceux qui ont travaillé avec succès cette branche des sciences, en ce qui concerne la Hongrie, nous citerons MM. J. Böck, Dr. Ch, Hoffmann, A. Gesell, Rob. Farkass, Dr. Joseph Szabó, G. Primics, Dr. K. Chyzer, Dr. J. Oláh, Ch. Nendtwich, Dr. S. Roth, Dr. Fr. Schafarzik, etc., qui se sont acquis des mérites incontestables. L'étranger peut trouver des renseignements exacts, relativement aux travaux géologiques des savants hongrois, dans l'édition allemande du Bulletin de l'Institut géologique de Hongrie.

Les conditions météorologiques du pays ont trouvé de savants travailleurs dans MM K. Hegyfoki (L'état météorologique du mois de mai en Hongrie), G. Schenzl (Les eaux tombées dans les pays de la couronne de Hongrie) et Ch. Kolbenheyer. — L'astronomie a été cultivée dans l'Observatoire de M. Paul Konkoly-Thege, dans celle des frères Gotthard par les propriétaires eux-mêmes, et l'Observatoire de Msgr le cardinal archevêque Dr. Louis Haynald par l'astronome Ad. Hüninger à Kalocsa.

La géographie historique avait pour objet prédominant le tombeau du premier duc Árpád, recherché à l'occasion de la prochaine fête millénaire de la fondation de l'État hongrois, par MM. Dr. L. Wekerle, Alex. Havas et Dr. Ch. Torma; en outre MM. K. Kandra, L. Fejérpataky, Dr. A. Márki et E. Iványi ont aussi écrit sur le même sujet. Les 100 lettres de M. Fréd. Pesty, traitant de la Croatie, ont une valeur particulière non seulement à l'égard de l'histoire et de la géographie de Hongrie, mais encore à l'égard de la politique nationale.

L'histoire de la géographie a trouvé une illustration très remarquable dans la magnifique collection de cartes et de vues, au nombre de 2000, formant 17 gros volumes, de M. Enea Lanfranconi. Les résultats géographiques de l'Exposition nationale ont été décrits par MM. Dr. R. Havass et Dr. A. Thirring. Le grand Répertoire de M. Jos. Szinnyei père mentionne, de l'époque de 1731 à 1880, plus des 6000 articles traitant de la connaissance du pays natal. En outre MM. L. Szmida, A. Münnich Dr. Th. Duka et Dr. Al. Márki ont traité du passé de l'histoire, de la littérature hongroise de géographie.

En ce qui concerne les comitats et les villes, l'année passée, trois comitats — Békés, Pozsony et Szabolcs — et deux villes — Sopron et Pancsova — ont chargé des écrivains de l'élaboration de leurs monographies. Ce champ de littérature est en général très-vivement cultivé. Les détails en seraient presque inutiles pour les lecteurs étrangers; aussi ne voulons-nous en citer que quelques travaux de plus grande importance. Tels sont: La description du comitat de Bihar, par Alexandre K. Nagy. — La description de l'état de l'instruction publique dans le comitat de Borsod, par Charles Ballagi, inspecteur primaire; l'histoire du gymnase calviniste de Miskolcz, par Dr. Gabr. Kovács; les dix années dernières des écoles bourgeoises de Miskolcz, par Ign. Gálfy. — La continuation de l'histoire de Budapest, par François Salamon, oeuvre qui mériterait d'être lue dans les écoles de même que l'histoire de Florence, par Macchiavelli, est lue dans les écoles d'Italie. Les visiteurs de l'Exposition nationale se sont servis pour la plupart du Guide d'Al. Hiltsch, paru aussi en langues allemande, anglaise et française. Le rapport statistique sur la mortalité à Budapest, par J. Körösi, est très remarquable. — Les constructions d'édifices dans la ville et dans le port de Fiume, exécutées avec une dépense d'environ 70 millions de florins par le Trésor de Hongrie, ont été décrites dans différentes oeuvres par MM. J. Hajnal, Coloman Feszt, E. Mayer, L. E. Petrovics et par l'Administration hongroise royale de marine. — Dans le comitat de Gömör la vie sociale ancienne de la ville de Rosnyó a été décrite par J. Mikulik. — Relativement aux célèbres mines de Selmecz, dans le comitat de Hont, en ont fourni des publications plus ou moins détaillées MM. Dr. Joseph Szabó, Dr. Al. Schmidt, Al. Gesell, etc. La section Szittnya du Club Kárpátien en a donné également un guide pour les touristes. — Les mines de Nagy-Ág, dans le comitat de Hunyad, ont été décrites par Béla Inkey dans une grande oeuvre qui ferait honneur à une littérature quelle qu'elle soit. Également sur Hunyad ont aussi écrit MM. Lehmann, Dr. M. Staub et G. Téglás. — De l'oeuvre ethnographique, traitant des habitants Yâces et Kouns du comitat de Jász-Nagy-Kun-Szolnok, oeuvre posthume de feu Étienne Gyárfás, a aussi paru le IVième volume. — Le comitat de Krassó-Szörény a été étudié par MM. J. Halaváts, F. Schafarzik et Dr. Popovics. — Sur le comitat de Mármaros Charles Siegmeth

a publié en langues hongroise et allemande un livre très utile surtout pour les touristes. — Une carte du comitat de Pest-Kis-Kun a été publiée par MM. Paul Gönczy et E. Kogutovitz; de la ville de Kecskemét a paru également une carte spéciale, dressée par G. Rihocsek; l'île Marguerite, ce magnifique et délicieux parc de la capitale, a été décrite par le Dr. J. A Verzár, médecin de l'établissement de bains. — Le comitat de Sáros a été décrit par J. Hörk, Dr. J. Ábel et Dr. J. Ossikovszky; — le comitat de Sopron par J. Hamberger. — Du comitat de Szepes l'Association des instituteurs a donné une carte spéciale, tandis que S. Weber a publié la monographie de la ville de Béla, située dans le même comitat. — Du comitat de Szilágy, une carte spéciale murale a paru, dressée par S. Borbély. — Du comitat de Temes ont écrit: la flore, Dr. V. Borbás, les antiquités de la ville de Versecz, F. Milleker; les conditions géologiques J. Halaváts. — Les vases bronzés étrusques du comitat de Tolna ont été décrits par M. Wosinszky. — Du comitat de Verőcze la grande économie rurale de Valpó a été décrite dans une oeuvre allemande, qui a paru à Vienne. — Au comitat de Zala le champ de tumulus de Keszthely, datant de l'époque des grandes migrations des peuples et comptant 3000 tombeaux, a été décrit dans une monographie par le Dr. Guill. Lipp.

En terminant ce rapport des travaux exécutés dans le courant de l'année passée, il est de notre devoir d'adresser de vifs remerciments à tous ceux qui, avec un zèle et une activité au-dessus de tout éloge, ont contribué à répandre des idées exactes sur notre pays. Si la science géographique en Hongrie n'égale pas encore en quantité celle des pays plus avancés, nous pouvons pourtant constater avec satisfaction qu'elle a produit en 1885 nombre d'oeuvres qui ont droit à une place honorable dans la littérature des autres pays.

Dr. Alex. Márki.

La race turque.

(Second article du No. 2.)

— *Le livre d'Arminius Vámbéry.* * —

Lorsque M. A. Vámbéry écrit une nouvelle oeuvre, l'attention du monde scientifique, et avant tout celle du public hongrois se tourne toujours vers lui avec le plus vif intérêt, dans la conviction que chacune de ses publications jette de nouvelles lumières sur le passé ethnique de la race magyare, sur les éléments de sa parenté très compliquée, et l'on en devient de plus en plus persuadé que l'élément turc a eu un plus grand rôle que l'élément ougrien dans la formation anthropologique et ethnique du peuple magyar.

C'est un fait, quels qu'en soient les motifs, que l'opinion publique de la nation magyare préfère la théorie de la parenté turque à celle de finno-ougrienne. Cette dernière ne peut gagner ses sympathies, la nature magyare la rejette. Sa répugnance pour la parenté finno-ougrienne, s'est manifestée de la manière la plus éclatante à l'occasion de l'apparition du livre de M. Vámbéry, sur les origines des Magyars. Il est assez rare chez nous qu'une oeuvre scientifique arrive à une deuxième édition, et pourtant, en peu de temps les deux éditions de ce livre ont été enlevées. Je ne puis guère trouver l'explication de cet intérêt général que dans le goût du public qui, de nos jours, aime mieux entendre les arguments tenant compte de l'ethnographie et de l'anthropologie modernes, que les raisonnements basés purement et simplement sur le terrain des études philologiques.

M. Vámbéry a l'éminent avantage de posséder la connaissance autoptique du terrain de ses recherches et de sa matière, et de pouvoir se servir avec une égale facilité des sources arabes, grecques, anglaises, russes et turques, des divers dialectes turcs et des explorations, dans toutes les directions, des plus célèbres voyageurs anciens et modernes.

C'est sans doute cette universalité, jointe à l'élégance du style, qui procurent à ses oeuvres la faveur dont elles jouissent et qui assurent à ses doctrines un nombre de lecteurs qui va toujours en augmentant.

Son dernier livre traitant de la race turque est également

* »La race turque à l'égard ethnologique et ethnographique«. Par A. Vámbéry. Édition de l'Académie scientifique de Hongrie. Budapest, 1885. 768 pages. Prix 5 fls.

écrit avec une grande profondeur, avec une variété étudiée et avec une richesse immense de données inconnues et d'arguments convaincants. L'ethnographe peut y jouir délicieusement d'un bout à l'autre. Il n'y a pas d'assertion qui ne soit prouvée, pas de chapitre dont l'intérêt et la perfection du style n'instruisent et n'enchantent.

Je vais essayer d'en reproduire la série des idées, mais absolument sous forme de rapport; je me garde bien d'en faire la critique, car ce ne serait que par un livre de rang égal qu'on pourrait le juger d'une manière compétente et c'est une prérogative que je dois céder aux plumes plus puissantes que la mienne.

Le livre traite de la race turque comme formant un ensemble adhérent, sous les points de vue ethnologique et ethnographique. Conformément à son titre il observe les diverses modifications du type turc, il analyse les différents dialectes, il développe les liens de parenté qui rattachent l'un à l'autre le Yakoute, résidant aux bords gelés du Léna, à l'Osmanli, vivant sur les côtes riantes de la Méditerranée; il va chercher l'habitant des déserts dans sa yourte et dans son aoul, il en esquisse les coutumes de famille, de tribus, il en présente l'expression d'imagination et du sentiment esthétique dans le mythe, dans la poésie, dans la mise et dans l'ornement de son entourage, en un mot il embrasse l'ethnos turc dans toutes ses parties, dans tous ses détails, et il parle en général avec une exactitude tellement circonstanciée de toutes les conditions de la race turque, qu'on ne peut se guider dans le labyrinthe ethnographique de l'Asie centrale et orientale, qu' après avoir lu ce livre qui nous communique des renseignements, aussi systématiques que vrais, du passé et du présent de l'ethnographie de la race turque.

Des premiers chapitres nous puisons la conviction que, sous le rapport de l'extension géographique, il y a peu de peuples qui puissent rivaliser avec les Turcs, mais que sous le rapport de la conservation de ce cercle d'extension depuis les temps les plus reculés, aucun ne peut lui être comparé. Chaque continent du groupe oriental a eu sa part de cette race turcomane, mais la part la plus abondante est naturellement échue à l'Asie, sur les steppes de laquelle elle erre depuis des siècles. En peuple nomade de corps et d'âme, poursuivi par le désir des aventures, et par la convoitise de nouvelles acquisitions de terres, elle a souvent, et déjà dès le commencement, fait irruption sur les territoires des Ariens et des Sémites. Elle a aussi peu épargné Bokhara et la Perse, que les provinces des Romains

et les pays des khalifes, et beaucoup de signes semblent indiquer que c'est d'abord par les Turcs que les Européens auraient appris à connaître les représentants de la race mongole. Il est probable que ces débordements de peuples qui de temps en temps venaient de l'Asie centrale fondre sur l'Europe étaient composés de peuplades d'origine turque; il est donc naturel que nous nous demandions, où pouvait exister la patrie primitive des peuples turcs et à quelle époque remonte leur première apparition historique.

Relativement à la première question, la tradition turque dit autre chose que la conjecture sientifique. D'après les traditions turques l'un des huit fils de Japhet, nommé Turk, s'est établi sur les bords de l'Issiqueul et aurait été l'inventeur de la tente comme habitation, c'est pourquoi l'on place la patrie primitive des Turcs dans l'Est du Tourkestan. M. Vámbéry par contre, s'appuyant sur les restes de mots de culture (la faune, la flore, les occupations), fait supposer que ce pays devait se trouver entre les parallèles de 38 à 58° du Nord, c'est-à-dire aux environs des sources des fleuves Obi, Irtiche, Yenisséi et Angara. C'est de là que quelques fragments de peuples, à une époque bien reculée, se seraient avancés vers le Sud et le Sud-ouest, tandis que les migrations vers le Nord et vers l'Est auraient toujours été rares et involontaires. C'est ce qui nous explique l'étendue territoriale des Turcs. Dans leur patrie primitive ils n'ont point été influencés par les Ougriens, ni par leurs voisins du Nord, mais plutôt par leurs voisins du Sud, les Ariens, et ce sont plutôt eux qui ont exercé une influence sur le vocabulaire des Ariens que vice versa Ainsi, par exemple, les emprunts de mots de la langue perse nouvelle datent du Xième siècle, de l'époque des Seldjoucides, les Sartes ont échangé leur langue perse contre le turc, bien que leur naturel physique soit resté iranien jusqu' à nos jours. Les peuples turcs sont donc caractérisés par une sorte de stabilité et par une force conservatrice. De même que leur vocabulaire n'a que peu changé depuis les temps les plus reculés, ainsi leur territoire et leur distribution géographique n'a également différé que très peu de l'état actuel.

De leur culture primitive on ne peut dire que peu de chose. Dans leur pays primitif ils ont connu les patins, l'hiver, le renne, mais la chèvre, la panthère leur étaient inconnues; pour le millet ils ont un nom dans leur langue, tandis que, pour les autres sortes de blé, par exemple pour le riz, ils n'ont que des denominations

empruntées. L'exploitation des mines, comme il semble, leur était inconnue. Ils aimaient par-dessus tout à s'occuper de leurs troupeaux de brebis, de vaches et de boeufs. En peuples nomades par excellence ils ont parcouru des plaines de l'Asie centrale et de la Sibérie et y ont laissé des tombeaux ornés de jalons d'inscriptions et de statues. On trouve, depuis les sources de l'Obi et du Yénisséi jusqu'au Dneper un grand nombre de tumulus, dits K o u r g a n s, dont la dénomination turque ne permet aucun doute à l'égard de leur origine; d'autant moins peut-on douter de l'origine turque des crânes et des outils qui s'y trouvent.

Plus douteuse est l'origine des s t a t u e s s c u l p t é e s, bien que la manière dont elles sont représentées, c'est-à-dire le chapeau hun, les bottes uzbeks ou kirguises, les moustaches retroussées et la coupe de fête à la main (coutume turque), trahisse plutôt des fidèles du chamanisme altaïque que des sectaires de Bouddha ou des Goths qui les ont importés en Europe. Les Finno-Ougriens ne peuvent y être pris en considération, car, pour cela, ils devraient prouver qu'ils ont jadis été répandus sur les parties plus méridionales de la mer Caspienne et de la Mer Noire, mais de cette prétendue domination intellectuelle et physique des ougriens sur ces contrées, il n'est pas resté le plus petit mot, pas le moindre souvenir.

Il existe sur la rive gauche du Yénisséi, vis-à-vis de l'île Abakassk un m o n u m e n t é c r i t du chamanisme vieux turc: c'est une prière de prêtre chaman que M. Vámbéry a réussi à déchiffrer et qu'il juge de cent ans plus vieille que le plus ancien monument en vieux turc (le Kondour Bilik, originaire du XIième siècle en langue ouygourienne).

L'e m p i r e o u y g o u r i e n est le premier État consolidé des Turcs. Les explorations de Grigoriev ont établi d'une manière incontestable que les Ouygours (anciens Turcs) ont habité dans le Tourkestan oriental la Djoungarie et même bien au-delà, et qu'ils étaient parvenus à un degré de civilisation assez avancée à l'époque du II. siècle au VIIième après J. Chr. Les missions nestoriennes ont travaillé avec succès chez eux et leur ont fait connaître les caractères syriens. Dans les premiers siècles du Moyen âge, l'empire ouygourien était fort célèbre. Byzance et les Russes ne l'ont pas ignoré, et les derniers ou par erreur, ou par suite d'une confusion de noms, ont aussi donné le nom de Ouygours aux Ostiaques et aux Vogouls qui se sont soumis à eux; c'est donc par les Russes que la

dénomination Ougor nous est arrivée, nom qui, d'après M. Vámbéry, n'a été défini ni géographiquement, ni ethnographiquement, car ceux qu'il désignait, ne l'ont jamais reconnu comme étant le leur. La monarchie ouygourienne fut bouleversée par Djïngis khân, par le trouble ethnographique qui l'a suivi et par le bouddhisme. Les Turcs ouygouriens résidant au Nord et au Sud du Tïan-Chan se sont réunis au Mongols ou se sont dispersés.

Les Occidentaux n'ont des données authentiques sur la première apparition historique des Turcs qu'à dater du VIème siècle. C'est alors (568 après J. Chr.) que Zemarchos est allé en qualité de délégué, d'après l'ordre de l'empereur Justinien, à la cour du prince turc qui se trouvait quelque part au-delà du Mt. Aktag (Mt. Blanc). Très remarquable est, dans la description de voyage de Zemarchos, la nomenclature géographique, prouvant que, déjà au VIème siècle, c'etaient des Turcs qui habitaient les bord du Volga, de l'Emba et de l'Oural.

Plus tard les Turcs ont souvent versé leur superflu de population sur l'Europe. Ils ont envahi le territoire des Ariens tantôt sous les noms de Ghouzes, Ouzes, Houns, Avares, tantôt sous ceux de Kouns, Bessenyős, Seldjoucides, jusqu' à ce que deux circonstances les aient arrêtés dans leur marche vers l'Ouest. Ils se relâchèrent d'abord à l'apparition des Mongols, apparition qui occasionna nombre de croisements et de nouveaux groupements ethnographiques (Tchouvaches, Tcheremisses, Bachekirs), et puis ils trouvèrent dans les Magyars et les Slaves des digues insurmontables, de sorte qu'ils se mirent à se retirer peu à peu vers l'Est. A cela vint encore s'ajouter leur islamisme qui les mettait en opposition avec les idées de la chrétienté, et cela naturellement à leur propre désavantage, car ils ne purent lutter longtemps contre les Occidentaux si développés à l'égard de l'économie et de la culture. »Les Turcs se comportent enfin tranquillement« dit M. Vámbéry.

Leur position ethnique dans la race Ouralo-Altaïque peut être considérée sous deux points de vue. 1°. A l'égard anthropologique on doit attribuer une plus grande originalité au type mongol qu' au turc c'est à dire que le type mongol est le primitif, et que le turc n'en est que le descendant; 2°. philologiquement la langue mongole trahit une parenté de double direction. Sous le rapport de sa phonétique, de ses formes grammaticales et de son vocabulaire elle s'approche plutôt du turc que du vogoul, d'autre

part elle présente avec les langues ougriennes, des cas de parenté qui ne se retrouvent pas dans le turc. »La langue des Turcs ne paraît être parente de celle des Ougriens que relativement à sa matière primitive, tandis que le vocabulaire de la langue mongole est plus d'à moitié commun avec le turc, et qu'en outre ces deux langues ont plusieurs formes grammaticales communes à l'une et à l'autre«. Cela veut signifier que les Finno-Ougres se sont séparés du commun tronc Ouralo-altaïque bien longtemps avant les Turcs et que ces derniers sont restés plus longtemps sous l'influence de leurs voisins les Mongols. Dans la même proportion que les Ougres s'étaient reculés vers le Nord et vers l'Ouest, les Turcs se sont étendus vers l'Ouest, et le Sud-ouest.

Par rapport à leur distribution géographique actuelle M. Vámbéry divise les Turcs en cinq groupes, savoir: 1. Turcs de Sibérie; 2. Turcs d'Asie centrale; 3. Turcs de Volga; 4. Turcs du Pont, et 5. Turcs d'Occident.

Les Turcs de Sibérie forment un mélange singulier, consistant en 16 tribus, d'origine en partie ougre, en partie mongole et kalmuke. Vers l'Est, leur type accuse tellement le caractère mongol que, d'après le remarque de Yandriczev, »on se croit tout à coup transporté au milieu de l'empire chinois«. Le type anguleux s'adoucit vers l'Ouest et le Nord. Il est surprenant que ces nomades soient loin d'égaler les Russes dans la force physique, bien que d'après leur manière de vivre on dût s'attendre à les voir plus robustes et plus endurcis. Il est vrai que leur nourriture est des plus simples. Quand le Turc de Sibérie, dans sa pauvre yourte, s'est rassasié d'ayran (sorte de petit-lait) et de sa semoule à la graisse de boeuf, et qu'il a bu son koumis, il est parfaitement content de son sort. Quant à la religion, ces nomades sont musulmans ou même chrétiens, mais au fond ils sont restés chamans. Parmi leurs divinités mystiques remarquables est le *teröng* (diable) qui a de l'analogie avec les expressions hongroises *tering-ette, ördög-ette.* Leur langue a une très grande affinité avec l'ouygour. Les plus intéressants entre eux sont les Yakoutes, fragment le plus septentrional des Turcs. C'est un peuple de taille moyenne, aux épaules larges, visage mongol, et qui considère le manger comme le suprême bonheur. Quelquefois ils se chargent tellement l'estomac qu'ils restent pendant 3 à 4 jours sans connaissance. Leurs mets favoris sont: la graisse rance et les filets de poisson, nommés par les Russes strougagnis. Ils passent

l'hiver dans des chaumières construites avec des solives réunies en forme pyramidale. Le jour ils vont à la chasse, le soir ils filent des cordes ou ils fabriquent des filets. Ils ont beaucoup des superstitions mahométanes. Ils sont aussi rusés que timides. Leur nombre monte à peu près à 70,000 et le nombre total des Turcs de Sibérie, à environ 150,000.

Les Turcs de l'Asie centrale sont les autochthones des steppes et des plaines qui s'étendent entre l'Altaï et le Caucase. La steppe et les Turcs sont des idées inséparables. Les vrais types turcs ne se retrouvent que sur les steppes. Ils se divisent en sept groupes, savoir: a) les Kosaks, b) les Karakirgizes, c) les Ouygours et les Tourkestaniens orientaux, d) les Usbeks, e) les Karakalpaks et f) les Tourkomans. Ce n'est que sur les bords des steppes, que l'on trouve des demi-nomades; dans l'intérieur, la vie nomade est générale depuis des siècles. Le Turc a un certain respect pour les peuples sédentaires, mais il préfère pourtant la liberté aux commodités de le civilisation. Il est fier de la pureté de son sang, des faits de guerre de ses aïeux, il aime à n'en pouvoir s'en séparer la steppe avec ses herbes aquatiques, ses marais, ses pâturages, ses abreuvoirs. Aussitôt qu'il renonce à sa vie de steppe, il perd sa gaîté, sa vivacité et il n'est plus ni si courageux, ni si spirituel, ni si fanatique qu'auparavant. M. Vámbéry peint avec des couleurs frappantes cette vie de steppe. En été, après avoir démonté leurs tentes, ils partent à la recherche de pâturages éloignés, puis avec leurs troupeaux de boeufs et de brebis qui défilent en longues lignes, ils vont d'herbage en herbage, des lieux les plus bas de la steppe jusqu' aux vallées qui rampent sous les sommets des montagnes couvertes de neige. En automne ils s'occupent de la conservation de viandes pour l'hiver, de crainte d'être surpris par la djoute (épizootie). Ils se construisent des habitations plus solides (kichelak) et se procurent aussi du fourrage en aussi grande quantité que possible, car rien n'est plus désastreux pour l'habitant des steppes que si le fourrage vient à manquer lorsque, à cause des hautes neiges et de la gelée, le bétail ne peut pas gratter l'herbe qui est sous la neige et meurt de faim. Quelque fois, au milieu de l'hiver, le Turc est obligé de se déplacer, absolument à cause du fourage.

La vie nomade a d'ailleurs son charme et même sa culture. Ce serait une erreur de croire que la civilisation est absolument liée à une vie sédentaire. Dans la fabrication des outils de chasse (le pic à

deux taillants, la hache, etc.), dans la confection des parties dont se compose la tente, des cordes, des grosses toiles, des couvertures en feutre, des meubles, des pots, des baquets, des outres, etc., et dans la décoration de ces objets se révèle évidemment la faculté innée de civilisation et la satisfaction du sentiment esthétique. Des jeux de toute sorte, la superstition, le chant et la poésie en général donnent de la variété et de l'attrait à cette vie. Le nomade tient beaucoup à ses coutumes sociales: il n'en néglige pas même le détail le plus insignifiant. Nous retrouvons dans ces coutumes bien des traits de parenté qui ne sont certainement pas un effet du hasard. Par exemple la chasse au faucon, bien connue chez nous surtout sous le régne des Árpáds; le traitement des chevaux, l'ordre des coutumes observées à l'occasion des noces, la peur de l'ensorcellement par le regard, l'état subordonné de la femme, le repas des funérailles et bien d'autres encore qui existent ou existaient jadis chez notre peuple. Le chapitre traitant des coutumes sociales des nomades se recommande principalement à l'attention de nos compatriotes ethnographes.

En cherchant les traits caractéristiques des différentes tribus l'auteur trouve que le type turc par excellence est représenté par les Kirguiz. Ceux-ci habitent le territoire d'environ 40,000 kilomètres carrés qui s'étend entre la montagne Altaï et le fleuve Oural. Ils se divisent en deux parties: les Kara-Kirguiz ou Kirguiz orientaux campant dans les montagnes de la Djoungarie, et les Kazak-Kirguiz ou Kirguiz occidentaux qui habitent les steppes de l'Asie centrale. Ces deux groupes diffèrent anthropologiquement les uns des autres, mais à l'égard ethnique ils sont frères. Le Kara-Kirguiz a l'extérieur plus mongolique que son voisin d'Ouest. Il a le caractère emporté; il est moins astucieux que le Kazak; il pille, mais il ne vole pas; il est inventif et est doué d'un grand talent d'improvisation. Il est capable de mettre sur le champ en vers un thême sur un sujet quelconque, de lui donner la longueur qu'il vous plaira, et de le varier à l'infini. C'est particulièrement un beau trait caractéristique que l'amour extrême des enfants pour leurs parents.

Le Kazak-Kirguiz a la taille courte et ramassée, la structure fortement développée, la peau brunâtre presque bronzée, les cheveux noirs; le manque de barbe et de moustaches est presque général. Les yeux sont étroits et de couleur brune, le nez est court, large, les lèvres grosses, le menton carré et massif, en un mot leur extérieur n'est guère beau selon notre goût, mais par contre le type

arien ou européen n'est point beau pour le Kazak. Dans sa langue et dans les traits dominants de son caractère il est entièrement turc. Il est nomade par excellence, rusé, d'une imagination vive, d'une mémoire excellente, et est curieux au point d'être capable de faire un voyage de trois jours pour apprendre le plus nouveau bavardage. Il aime les chants, les vers; il écoute pendant des heures les chansons mélancoliques que le *bakchi* (sorte de troubadour) lui chante en s'accompagnant de son *koboz* à trois cordes; lui même il fait de très belles chansons et il est vrai de dire que sa poésie populaire surpasse en fécondité la poésie de même genre de tous les peuples avoisinants. Il va sans dire qu'il n'est pas grand ami du travail; il n'y est pas élevé. Si le jeune homme sait lire quelques chapitres de l'*Heftyak* (recueil du Koran) et s'il a déjà quelques connaissances topographiques relatives aux pâturages et aux puits de la steppe, son éducation est terminée. L'idéal de sa vie est tout au plus de devenir *batir* (héros) et d'espérer que ses aventures seront mises en vers après sa mort. La soif des aventures l'entraîne souvent dans des guerres de tribus, ce qui fait que les Kirguizes vont en décroissant et cela par leur propre faute. Le progrès des voies ferrées les force aussi à se retirer petit à petit, de sorte que la disparition de ces nomades n'est qu'une question de temps.

Les Ouygours et les habitants de l'Est du Turkestan s'approchent anthropologiquement du type mongol; leurs coutumes sont exposées à l'influence du bouddhisme et notamment de la civilisation chinoise; surtout en ce qui concerne la langue, ces peuplades sont très remarquables pour la turcologie.

L'élément dominant du Turkestan oriental est cependant l'Usbeg. Ce mot est un nom collectif et point un nom ethnique; (*us* ou mieux: *eus* = propre, clair, — *beg* ou mieux *bêg* = tête) il signifie le groupe des peuples, déjà connus au X^iéme^ siècle, dans les États civilisés plus au Sud, par la hardiesse de leurs invasions. Ils ont mieux gardé leur pureté à Khiva qu'à Bokhara où ils se sont mêlés avec les Tadjiks ariens. Ils sont plus grands que le Kirguiz et mieux développés que le Turkoman. Ils sont caractérisés par la lourdeur et la lenteur qu'ils mettent dans la pensée aussi bien que dans l'action. Leur idéal est le guerrier intrépide, l'homme courageux parlant et agissant sincèrement et sérieusement, mais — qui est trompé mille fois par le Tadjik. Relativement à leurs coutumes sociales, il est à remarquer que la femme y est beaucoup plus libre et n'est pas con-

damnée à une vie aussi bornée que la femme de la steppe, ou que la »khanim« à Constantinople.

Les Karakalpags, résidant dans le district de Zerafsan, sont remarquables en cela qu'ils passent pour être les plus proches parents des Bessenyős. C'est aujourd'hui un peuple tranquille, s'occupant de l'agriculture et habitant des chaumières malpropres. Ils ne sont point à comparer aux Turkomans belliqueux, connus déjà des anciens sous les noms de *Ghouzes* ou *Ouzes,* et qui après les Kirguizes sont restés le plus longtemps fidèles à la vie nomade. Ils errent depuis longtemps de l'Est de l'Oxus à Balch et du Sud du même fleuve jusqu'à Hérat, divisés en une quantité de tribus qui, pendant les dernières 50 années, ont diminué considérablement. Leur nom, *türkmën,* signifie race turque dont ils sont, en effet, les représentants éminemment caractéristiques. Leur langue tient de celle des Osmanlis, des Kouns et des Seldjoucides. Les plus remarquables de leurs tribus sont: 1º la tribu *Tchaoudar,* au Sud-ouest de l'Ust-yurt; 2º les *Yomoutes* sur les côtes Sud-est de la mer Caspienne; 3º les *Göglëns* sur le cours supérieur de l'Etrek; 5º les *Tekkes* aux environs de Merv; 5° les *Sâziks* sur le cours moyen du Murgab; 6º la tribu *Salope* sur les pentes occidentales du Paropamise; 7° les *Ersaris* sur la rive gauche de l'Oxus. Leur nombre total est d'environ un million d'hommes.

Le type turkoman le plus original se retrouve dans la tribu des Tchaoudars, qui ont la taille plus svelte et plus grande que le Kirguiz et le crâne presqu' en forme de pyramide. Leur mise tient le milieu entre celle des habitants de l'Asie centrale et celle des Persans. Ils sont plus pauvres que le Kirguiz, mais tout aussi pillards que celui-ci. Le but des excursions du Kirguiz est plutôt de chercher des aventures, tandis que le but des excursions de pillage de cette tribu est de se procurer des vivres. Le groupe Turkoman est selon M. Vámbéry »le membre le plus pervers de la race turque«. Les Turkomans sont menacés du même sort que les Kirguiz, mais on le fera, comme il semble, disparaître de la carte ethnographique de l'Asie plus tôt que celui-là.

Pour nous, Hongrois, ceux qui nous intéressent d'une manière plus particulière, ce sont: d'une part les *Turcs des bords du Volga,* notamment les Tartares de Kazan, les Tchouvaches, les Bachkirs, les Mechetcheres et les Tepteres; d'autre part les *Turcs des bords du Pont-Euxin:* les Tartares de Crimée et ceux de Nogây (les Koun-

dours, les Koumuks, les Karatchays). Quelques savants prétendent que les Tartares de Kazan descendent des anciens Bulgares ; ce qui est sûr, c'est que c'est un peuple mélangé dans lequel l'élément turc domine. Le Tartare n'aime pas l'agriculture, il préfère affermer ses terres aux Russes dont il est voisin depuis 300 ans, mais d'autre part il est commerçant passionné, qualité qu'il a peut-être hérité des Bulgares. En religion il est sounnite fanatique et il résiste fermement aux convertisseurs russes ; si pourtant il se fait baptiser, il ne perd rien pour cela de son caractère tartare.

Le Tchouvache, paisible agriculteur, forme avec lui un véritable contraste. Celui-ci est également une peuplade mélangée qui a le plus tôt renoncé à la vie nomade et qui de peur des Russes habite dans des villages reculés et irréguliers. L'apparition d'un seul Russe cause une véritable terreur. Toutes les portes, toutes les fenêtres se ferment, chacun cherche à se cacher. Ils ont, en effet, des motifs d'avoir peur des employés russes (pissar) qu'ils redoutent plus que le diable ; c'est d'ailleurs un peuple tranquille, laborieux, assidu et aisé, de sorte que le pauvre y est une rareté. Ils aiment la danse qui rappelle la tchârdâche magyar. Ce qui est curieux dans leurs coutumes à l'occasion des noces, c'est le garçon d'honneur armé d'un arc et de flêches, coutume qui se retrouve encore chez les habitants des contrées du lac Balaton.

Les Bachkirs ont été par erreur identifiés avec les Magyars, dont ils n'étaient que les voisins. Leur physique, en effet, montre bien des vestiges d'un mélange de sang, mais d'après leurs coutumes et leur descendance ils sont de vrais turcs. Ils sont gais, légers, sales et pauvres. Ils abhorrent l'agriculture et aiment mieux s'occuper de l'apicultur, de la sculpture et de l'éducation des faucons. Les Tartares de Crimée, dans leur manière de vivre et dans certaines coutumes ressemblent encore mieux aux Magyars.

On retrouve dans leurs maisons le poêle de terre, avec sa cornichc garnie de plats et de cruches, la caisse ornée de fleurs, etc. L'horticulture, peu développée chez les Magyars, y est totalement négligée ; le Tartare de Crimée préfère à tout la vie de berger. Ses chants mélancoliques, ses chiens de berger et même ses Tziganes rappellent beaucoup l'Alföld de Hongrie. Sa danse a plus de ressemblance avec celle des Magyars que celle des Tchouvaches ou des Bachkirs. Parmi les autres Tartares nous mentionnons encore les Karatchays qui, selon M. Vámbéry, sont proches parents des Magyars.

Enfin en ce qui concerne les *Turcs occidentaux,* soit les Iraniens, les Erbaydjamiens et les Osmans, les croisements multipliés en ont effacé le vrai caractère turc. Cependant leur manière de penser de nature turque n'a point changé. Le Turc iranien a gardé son système de clan; la vie sédentaire répugne à ses habitudes, il apprend difficilement la langue perse et ses coutumes trahissent des réminiscences turkomanes. »Vous pouvez couper le Turc en menus morceaux, le mêler dans une marmite avec un Perse également haché en menus morceaux, et faire cuire le tout pendant des années, ces morceaux ne se fondront jamais les uns avec les autres, vous pourrez toujours les distinguer les uns des autres«.

L'Osman s'est aussi dépouillé de sa nature physique de Turc, mais son essence psychique est restée invariable. Il peut changer de forme extérieure, son regard, ses mouvements, son allure resteront toujours turcs. Aucune des civilisations des Iraniens, des Arabes ou des Grecs n'a su modifier ses propriétés de race, ce qui prouve que les mauvaises qualités (bien que M. Ratzel le nie) se conservent avec ténacité chez les peuples.

Pour terminer nous mentionnerons encore que le nombre total des Turcs monte environ à 24 millions. C'est seulement la moitié de ce nombre qui a su fonder un État, les autres sont devenus sujets de la Russie. Si les Turcs, au lieu des guerres inutiles qu'ils ont entrepris contre les Magyars et les autres Européens, avaient tâché de réunir les tribus turques dispersées du Tien-Chan au Danube, et s'ils avaient su organiser et conserver les États avec la même force qu'ils ont prouvée dans leurs admirables conquêtes, ils seraient ajourd'hui un agent important de la vie politique et civilisée du continent européen. Aujourd'hui nous ne pouvons parler que de leur passé et attendre avec curiosité le procès de leur future formation ethnographique, — ou celui de leur lente extinction.

Nous nous sommes occupés un peu longuement du livre de M. Vámbéry, de cette oeuvre inestimable qui est une des meilleures preuves non seulement de l'érudition, mais aussi de la vitalité hongroise. On répète souvent le mot d'ordre: »En Orient, Magyars!« M. Vámbéry vient de démontrer comment cette devise peut être réalisée dans la science de l'ethnographie.

G. Czirbusz.

La question de l'anthropologie de Hongrie.

C'est sous ce titre que M. L. Tömösváry, dans le troisième article du 2. numéro, sollicite les savants de Hongrie de trouver des moyens pour établir le vrai type magyar en désignant la classe de nos paysans, comme étant celle qui a gardé le plus purement non seulement les traits nationaux, mais à la fois les qualités anthropologiques.

Les habitants du Pamir.

Le quatrième article du même numéro reproduit sous ce titre la conférence que M. Ivanov, ingénieur de mines, d'après des observations autoptiques, a tenue sur les Kirguizes et les Tadjiks devant la Société russe de géographie.

Programme détaillé

de l'enseignement de la géographie dans les écoles secondaires à l'étranger et en Hongrie.

Dans l'espace des dix annees qui viennent de s'écouler le programme de l'enseignement secondaire, comme on le sait, a subi, dans presque tous les États civilisés de l'Europe, des réformes plus ou moins importantes. Les uns faisaient entendre que les élèves après avoir achevé leurs études secondaires dans les gymnases ou dans les Écoles réales ne possèdent point la culture littéraire que l'on pourrait exiger; les autres prétendaient que les gymnases négligent trop les sciences réales, que les élèves déclarés mûrs *(maturi)* ne le sont guère, et qu'enfin les élèves des écoles secondaires sont trop surchargés. Le grand nombre de plaintes et d'objections ont enfin décidé les autorités compétentes en France, en Prusse, en Belgique, en Autriche et enfin en Hongrie à prendre les mesures nécessaires pour mettre fin à toutes ces plaintes. Je ne me propose pas, et ce n'est, du reste, pas l'affaire de ce Bulletin de faire connaître toutes ces réformes. Je ne veux que faire voir à mes lecteurs l'étendue des études geographiques et le temps accordé à l'enseignement de ces études par les nouveaux programmes officiels des écoles secondaires en France, en Prusse, en Belgique, en Autriche, en Russie et en Hongrie. J'espère que nous pourrons en tirer quelques conséquences dont nous pourrons profiter pour notre part.

Commençons par les gymnases.

I. Gymnases.

Programme de l'enseignement de la géographie.

a) **En Hongrie:** *Classe I.** (4 heures.) Les conditions physiques de la Hongrie et des pays appartenant au bassin de la Méditerranée. A ces conditions physiques des divers pays se rattachent les principales données topographiques, l'ethnographie des villes et des contrées, la connaissance des principales occupations des habitants ainsi que les espèces de terres et de roches les plus remarquables, la description intuitive des plantes et des animaux caractéristiques. — *Classe* II. [(VII.) 4 heures]. Les autres parties de l'Europe, de l' Asie et de l'Afrique; la description de l'Amérique et de l'Océanie, de la même manière que dans la classe I. — *Classe* IV. [(V.) 2 heures]. Notions élémentaires de la Géographie mathématique et physique. — *Classe* III. [(VI.) 4 heures]. L'histoire de la Hongrie. Les notions les plus indispensables de la Géographie politique de la Monarchie Austro-Hongroise. — *Classe* VII. [(II.) 3 heures]. Après un abrégé historique caractérisant l'ère moderne la Géographie politique de la même époque, principalement le traité général des conditions politiques de l'Europe et de l'Amérique. D'aprés cela, les Gymnases hongrois semblent consacrer 17 heures par semaine à l'enseignement de la Géographie. Mais des 8 heures des Classes I. et II. il faut déduire le temps que réclame la description des objets d'histoire naturelle; des 4 heures de la Classe III. il faut ôter d'abord deux heures pour l'histoire de a Hongrie et en outre le temps nécessaire à l'enseignement des notions élémentaires de la Géographie physique; enfin des 3 heures de la Classe VII. il faut retrancher le temps exigé par le programme officiel pour l'histoire des temps modernes. Pour nous acquitter exactement de tout cela, nous devons consulter les instructions officielles tracées dans le projet d'enseignement pour les Gymnases. Ces »instructions« imposent au professeur une telle quantité d'objets d'histoire naturelle à décrire que celui qui veut y satisfaire aura besoin d'au moins deux heures par semaine, ce qui est d'autant plus vraisemblable que, dans les deux premières classes, l'enseignement de la géographie est confié au professeur d'histoire naturelle qui ne manquera guère de procéder en faveur de sa science spéciale. — Dans la Classe III. l'enseignement de l'histoire occupe au moins

* Correspondant à la *classe de huitième* en France.

3 heures par semaine, et les notions élémentaires physiques, une heure. Dans la Classe VII. l'histoire des temps modernes, traitée dans le sens des »instructions«, exige le tiers de l'année scolaire, il ne reste donc, pour la Géographie, que tout au plus 2 heures par semaine. Donc en déduisant des 17 heures ci-dessus mentionées la somme de 9 heures, employées de la manière que je viens de la démontrer, il ne reste plus à la Géographie que 8 heures en tout, soit 4·51% de la somme totale des 177 heures par semaine.

b) **En Autriche:** *Classe* I. (3 heures.) Notions fondamentales de Géographie générale. La distribution des continents et des eaux sur le globe; les principaux États et les villes; exercices dans la lecture des cartes et dessin des cartes les plus simples. — *Classe* II. (2 h.) Continuation de la Géographie mathématique. Asie, Afrique, Europe. — *Classe* III. (3 h., y compris l'histoire.) Résumés des connaissances de la Géographie mathématique avec la considération particulière des mouvements des corps célestes. — *Classe* IV. (seulement dans le second sémestre, 4 h.) La monarchie Austro-Hongroise avec les principaux évenements historiques. — *Classe* VII. (seulement dans le second sémestre, 2 h.) La monarchie Austro-Hongroise détaillée. — En comparant ces données il s'en suit que la Géographie y reçoit ensemble $9^1/_2$ h., soit 5·33% de la somme totale des 178 h. par semaine.

c) **En Prusse.** But de l'enseignement: donner les notions élémentaires de la Géographie mathématique; les notions des conditions physiques et de la division politique du globe en prenant en considération particulière l'Europe centrale. Dans les *Classes* VI., V., IV. (les trois Classes inférieures chez nous) on y emploie 2—2 heures; dans la Classe III. (IV. et V. chez nous) une heure; dans les quatre classes supérieures la Géographie est combinée avec l'histoire, en y ajoutant des répétitions géographiques. A l'examen de baccalauréat (maturitas) »une question géographique doit être adressée à chacun des candidats«. Le congrès des directeurs en 1877 a décidé que la géographie doit être enseignée dans chaque classe. En partant de cette décision nous voyons que le nombre total des heures de géographie monte par semaine à 10, soit è 4·18% des 239 h. consacrées à l'enseignement général.

d) **En France:** *Classe préparatoire* (histoire et géographie 3 h.). Notions élémentaires de Géographie générale. Notions sur la Géographie physique de la France, en insistant sur celle de la commune

et du département. — *Classe de* VIII. (histoire et géographie 3 h.) Géographie élémentaire des cinq parties du monde. Principaux voyages de découvertes. Les grands navigateurs. — *Classe de* VII. (comme dans la cl. précédente.) Géographie élémentaire de la France. (Éléments de dessin géographique à l'aide de la carte et du tableau noir.) — *Classe de* VI. (comme dans la cl. précédente) Géographie générale de l'Europe et du bassin de la Méditerranée. — *Classe de* V. (comme dans la cl. précédente.) Géographie de l'Afrique, de l'Asie, de l'Amérique et de l'Océanie. Globe terrestre; représentation du globe sur une mappemonde; d'un pays sur une carte. La mer, etc. — *Classe de* IV. (comme dans la cl. précédente,) Géographie de la France, Algérie. Possessions coloniales de la France. — *Classe de* III (comme dans la cl. précédente). Géographie physique, politique et économique de l'Europe (moins la France). — *Classe de* II. comme dans la cl. précédente.) Géographie générale; Globe et planisphère. Construction de cartes géographiques. L'athmosphère. Distribution de la pluie. Lignes isothermes; climats, végétaux, etc. — *Classe de rhétorique* (comme dans la cl. précédente.) Géographie physique, politique, administrative et économique de la France et de ses possessions coloniales.

L'abondance de la matière prescrite pour chacune des classes exige absolument que le temps fixé pour la géographie et l'histoire, soit également partagé entre ces deux sciences, soit $1^1/_2$ h. par classe, e'est-à-dire ensemble $13^1/_2$ heures dans les neufs classes, ce qui donne pour résultat $7{\cdot}06\,^0/_0$ de la somme totale des 191 heures par semaine.

e) **En Belgique.** On emploie dans ce pays une heure par semaine dans chaque classe, tant de la section des humanités (gymnase) que de la section professionnelle (École réale), soit ensemble 7 heures par semaine. Les principales données du programme de géographie sont les suivantes: *Classe* VII. Description sommaire du globe et des continents. Notions élémentaires de la géographie de la Belgique. — *Classe* VI. Notions fondamentales de géographie. Description concise de l'Europe. — *Classe* V. Répétion sommaire de la matière de la cl. précédente; description concise de l'Asie, de l'Afrique, de l'Amérique et de l'Océanie. — *Classe* IV. Géographie universelle. Description détaillée de la Belgique. — *Classe* III. Notions préparatioires. Description détaillée de l'Europe. — *Classe* II. Répétitions. Description détaillée de l'Asie, de l'Afrique, de l'Amérique et de l'Océanie. — *Classe rhétor.* La Terre. Description très détaillée de la Belgique. N'ayant pu parvenir à connaître la somme totale des heures par

semaine dans les écoles secondaires de Belgique il m'a été impossible d'établir un calcul.

f) **En Russie:** *Classe* I. (2 h.) Notions élémentaires de Géographie mathématique et physique; distribution politique du globe terrestre. — *Classe* II. (2 h.) Asie, Afrique, Amérique et Océanie. — *Classe* III. (2 h.) L'Europe. — *Classe* IV. (2 h.) Géographie physique, politique et ethnographique de la Russie. — *Classes* VII. et VIII. (1—1 h.) Repétitions. — L'enseignement de la Géographie dispose donc de la somme de 10 heures par semaine, ce qui fait le 5·32% de la somme totale des 188 heures par semaine.

La comparaison, de ces données nous fait voir que c'est en France que, pris absolument, on consacre le plus de temps à la Géographie et le moins en Belgique; à l'égard relatif, c'est encore en France qu'on y donne le plus de temps et le moins en Prussie; l'Autriche et la Hongrie occupent sous les deux rapports une place moyenne. Et malgré cela c'est dans ces deux derniers États que l'enseignement de la Géographie est traité le plus défavorablement. Là, cette science est bornée presque absolument aux classes inférieures, et qand elle se retrouve encore une fois dans une classe supérieure, les connaissances trop élémentaires sont pour la plupart oubliées. Les gymnases de l'Autriche se rangent pourtant encore au-dessus des nôtres, non seulement parce qu'ils donnent plus de temps à la Géographie, mais parce que les cours y sont continus et qu'on interroge aussi sur ce sujet à l'examen de maturité. Notre mauvais emploi du temps ne permet ni la méthode concentrique, ni une repétition salutaire pour fixer dans la mémoire des élèves les notions les plus indispensables de géographie.

II. Écoles réales.

a) **En Hongrie:** *Classe* I. (3 h.) Connaissance du globe et notions élémentaires de géographie. Les États de l'Europe en partant de la Hongrie. — *Classe* II. (3 h.) Les parties du monde moins l'Europe. — *Classe* III. (3 h.) Les principales notions de la Géographie mathématique, physique réunie avec la physique. — *Classe* IV. (3 h.) Géographie politique de la Monarchie d'Autriche-Hongrie et des principaux États de l'Europe. — *Classe* VII. (3 h.) Conjointement avec l'histoire moderne, la revue politique de la géographie des États de l'Europe et de l'Amérique. — En considérant les sciences qui se rattachent à la Géographie, nous ne pouvons prendre pour cette

dernière que tout au plus 10 heures par semaine, soit les 5·37% de la somme des 186 heures par semaine.

b) **En Autriche.** Le but de l'enseignement est pour les Écoles réales inférieures: la connaissance générale des conditions physiques du globe et des divers pays en insistant sur celle de l'Autriche-Hongrie; — pour les Écoles réales supérieures: la connaissance des conditions physiques et topographiques de la Terre et des principaux phénomènes physiques, Géographie ethnographique et politique en insistant sur celle de l'Autriche-Hongrie. Le nombre des heures par semaine est: *Cl.* I. 3 h.; *Cl.* II. 2 h.; *Cl.* III. 2 h.; *Cl* I.V 2 h.; *Classes* V., VI. et VII. en moyenne 1—1 h.: total environ 12 h., soit 6·97% des 172 heures par semaine.

c) **En Prusse.** La même matière que dans les gymnases, avec une revue des lignes principales de communication dans les États les plus remarqables, en tout 12 heures par semaine, soit 5·04% des 239 heures.

d) **En France:** *Cours moyen*, 1ière année (1 h.) Les parties du monde moins l'Europe. Notions de géographie physiques. — 2ième année (avec l'historie 3 h.). L'Europe. — 3ième année (comme dans la classe précédente) Géographie de la France et de ses colonies.

e) **En Belgique.** (Voir les gymnases).

f) **En Russie.** *Classe* IV. (comme dans le gymnase). — *Classe* VI (2 h.). La Géographie commerciale, obligatoire seulement pour ceux qui veulent devenir marchands.

En comparant ces données nous voyons que les Écoles réales emploient à la Géographie par semaine: en Hongrie 10 heures, en Autriche 12 h., en Prusse 12 h., en France 4 h., en Belgique 7 h. et en Russie 8 (10) h. Ce sont donc les Écoles professionnelles de la France dans lesquelles la Géographie est le plus négligée. Mais ces écoles ne peuvent point être rangées sur la même ligne que nos Écoles réales, mais plutôt sur celle de nos Écoles bourgeoises. Les Écoles réales de la Hongrie ont surtout un grand désavantage: c'est que l'enseignement n'y est point continu et que la géographie y est, comme dans les gymnases, reléguée dans les classes inférieures.

Il serait inutile de traiter ici plus amplement l'utilité et la nécessité pratique des connaissances géographiques. La comparaison des programmes précédents n'avait pour but que d'attirer l'attention des autorités compétentes sur les défauts qui demandent une réforme dans notre instruction secondaire. *Dr. Ch. Brózik.*

Actes de la Société.

Séance du Comité le 28. janv. 1886. Présidence de M. Jean Hunfalvy, étaient présents les membres du Bureau et du Comité.

Après l'approbation du procès-verbal de la séance précédente ont été admis en qualité de membres ordinaires MM. L. Czink, Ad. Csáki, Aug. Kriza, Hugo Loyka, J. Molnár, Aug. Morelli et Eug. Zerdahelyi.

Au fond du rapport de M. le secrétaire général relatif aux affaires des sorties incorrectes et des négligences dans le payement des cotisations, le Comité charge comme avocat M. le Dr. Henry Floch de faire les démarches nécessaires et le remercie de la générosité avec laquelle il se met gratuitement à la disposition de la Société.

Le secrétaire gén. ayant présenté quelques projets dont il demande la réalisation dans le cours de cette nouvelle année, le Comité nomme d'après sa proposition: *a)* une commission (MM. J. Berényi, H. Floch, R. Havass, P. Király) chargée de trouver des moyens pour augmenter le nombre des membres de la Société; *b*) il nomme également une commission (MM. Ch. Brózik, A. György, P. Király) chargée d'établir une nouvelle proposition d'une Bibliothèque populaire de géographie à éditer sous les auspices de la Société; *c*) la commission d'une expédition Ouralo-Altaïque a été priée de continuer ses études; *d*) M. le vice-président Mich. Gervay a été prié de prendre des informations au ministère compétent à l'égard de la question d'un Musée oriental; *e*) la commission de l'enseignement de géographie a été priée de présenter prochainement le résultat de ses études.

A propos des propositions faites par M. Maur. Déchy le Comité vote 100 florins pour reliures des livres de la bibliothèque, et charge M. R. Havass de s'informer s'il serait possible d'obtenir de la direction de l'Exposition nationale quelques armoires pour la bibliothèque.

Séance de lecture le 11 févr. 1886. Présidence de M. J. Hunfalvy, en présence du Comité et d'un beau public M. Maur. Déchy a fait une intéressante conférence, comme épisode de son dernier voyage dans le Caucase, sur la *Suanétie libre,* illustrée par un grand nombre de vues photographiques prises par lui-même. De vifs applaudissements ont exprimé la satisfaction de l'assistance.

La dernière publication du 2. numéro communique aux lecteurs la liste des livres et des cartes reçus par la Société.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 3. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

La déviation mystérieuse des eaux du Danube supérieur dans le bassin du Rhin,

(Premier article du No. 3.)

Les géologues allemands, dans le courant de l'été 1883, tinrent à Stuttgard, leur assemblée à laquelle ils invitèrent aussi les membres du Congrès international de géologie siégeant alors à Zurich. Désirant profiter de cette invitation je quittai la Suisse et me rendis à Stuttgard où je pris part aux excursions géologiques dirigées par M. le Dr. O. Fraas, excursions dont le but principal était l'observation des rangées modèles de couches jurassiques et triasiques; mais j'insistai pour que l'on voulût bien y ajouter l'examen des dômes de formation volcanique, et je m'intéressai particulièrement au point du programme relatif à la déviation mystérieuse des eaux du Danube supérieur dans le bassin du Rhin.

L'étude géologique du Wurttemberg est très avancée de sorte que non seulement la carte géologique du pays existe même dans une édition populaire murale, mais encore, grâce à M. le Dr. O. Fraas, éminent géologue du royaume, le profil géologique des voies ferrées du Wurttemberg est exécuté et édité par le Bureau de statistique-topographique. Celle-ci fait connaître, d'une manière digne d'être suivie, la construction des montagnes en tirant profit des déblaiements obtenus, à l'occasion des travaux des voies ferrées, par de simples coupures des talus, des percements de tunnels, etc. et qui sans cela n'auraient pas été à notre disposition dans une si grande étendue, ni d'une manière si immédiate. Les constructions des voies ferrées nons découvrent l'intérieur de la Terre non moins que les travaux des mines. Deux fascicules de cette entreprise ont déjà paru avec quatre profils, dont le quatrième, intitulé »Die obere Donaubahn von Rottweil nach Immendigen« représente le lieu où cet écoulement latéral des eaux du Danube peut être observé.

Immendingen est un petit village dans le Grand-duché de Bade

au bord du Danube; il est remarquable par son industrie et principalement par les forges et la fabrique de machines de M. le duc de Fürstenberg, lesquelles sont mises en mouvement par la force hydrodynamique. L'eau y est fournie par le Danube, qui en cet endroit est plus petit que notre Zagyva dans son cours inférieur et qu'il m'en coûtait de prendre pour le Danube, à moi qui suis accoutumé de le voir à Budapest. La direction du domaine ducal ayant voulu obtenir une plus grande force hydrodynamique, fit construire des digues pour produire une accumulation d'eau dans le Danube, mais le résultat ne repondit nullement à ce que l'on avait attendu. On eut alors des soupçons sur les établissements industriels situés en amont et l'on fit même des investigations qui prouvèrent que ces soupçons étaient dénués de tout fondement. La chose devenant de plus en plus intéressante on chargea enfin des ingènieurs d'en rechercher la cause et ceux-ci, en effet, découvrirent, sur la rive droite du Danube, un lieu tout à fait insignifiant où les eaux s'échappent, qu'en outre il y en a encore plusieurs autres semblables, et l'on finit par constater que, entre les villages Immendingen et Möhringen, les couches jurassiques blanches de la montagne riveraine, dans une distance de 2 à 3 kilomètres sont percées en plusieurs endroits et que, aux environs de ces ruptures et même plus en amont encore jusqu'à Tuttlingen, village du Wurttemberg, à l'époque des sécheresses, le Danube tarit souvent, de sorte que son lit est entièrement à sec. Alors il était facile de supposer que le lac situé au côté opposé de la montagne et qui est la source du ruisseau Aach n'est autre chose que l'apparition des eaux échappées du Danube, apparition qui se produit dans le bassin du Rhin, où l'Aach se jette dans le lac de Constance.

La chose devenait d'autant plus compliquée qu'il y a aussi le long de l'Aach des établissements industriels importants en sorte quo les gouvernements, considérant la question du point de vue de la législation des cours d'eau, crurent devoir intervenir pour mieux orienter les tribunaux. Le gouvernement du Grand-duché de Bade chargea le prof. Dr. Knop de constater exactement si le ruisseau Aach de »l'Oberland badois« est en effet en connexion hydrographique avec le Danube.

Comme moyen d'observation, le Dr. Knop proposa le sel gemme, mais on en employa encore deux autres: l'essence de schiste de Glasgow qui donne à l'eau un goût particulier, et la fluoresceine qui y occasionne des couleurs irisées.

On fit les préparatifs de l'expérimentation déjà en 1876, mais

les eaux étaient alors si hautes que l'on trouva bon de la remettre à un autre temps; par contre en 1877 les eaux étaient si basses que les crevasses des rives étaient visibles entre Immendingen et Möhringen. On en choisit la plus grande au pied de la chaussée d'environ 40 pieds de hauteur qui conduit de Möhringen à Hattingen, d'autant plus qu'il y avait déjà une excavation devant laquelle s'était formé un amas de rameaux et de pierres, d'où l'on pouvait parfaitement diriger l'expérimentation.

Le premier essai fut fait avec de l'essence de chiste: on introduisit dans la fissure un tuyau en caoutchouc de 50 mètres de longueur, dans lequel on versa quatre tonneaux ou environ 12 quintaux d'essence. On voulait ainsi acquérir la conviction, dans le cas où ce liquide, si facile à reconnaître à son odeur et à son goût, ferait son apparition dans les eaux de l'Aach, qu'il existe réellement un canal liant l'un à l'autre le Danube et l'Aach; ensuite combien de temps il faut pour pouvoir observer l'apparition de l'essence à la source de l'Aach. On commença l'expérimentation sur le Danube le 22 septembre à 4 heures après midi. Les deux jours suivants aucun changement ne survint à la source; mais le 25 septembre, à 6 heures du matin, l'eau prit un goût de creosote d'abord faible, mais ensuite très prononcé. Cela arriva au bout d'environ 60 heures.

L'expérimentation avec du sel gemme fut commencée le 24 septembre. On jeta dans la même fissure 200 quintaux de sel sous le contrôle des autorités. Ce travail demanda une heure entière. Mais comme la surface du Danube est de 550 pieds au-dessus de celle de la source de l'Aach il est très probable que cette masse de sel a été dissoute et etraînée en peu de temps par les caux qui ont une grande pente. On puisa soignensement et l'on mit en bouteilles l'eau de l'Aach pour l'envoyer au laboratoire de chimie à Karlsruhe où, en l'analysant, on constata l'excédant du Chlornatrium qui y était arrivé. Sur la base de ces fatigantes expérimentations on put démontrer que le sel jeté dans l'enfoncement de la fissure du Danube s'est retrouvé presque entièrement dans la source de l'Aach.

Pour prouver à vue d'oeil le résultat révélé par le sel et plus encore pour constater que cette crevasse n'est pas la seule, mais qu'il en existe encore plusieurs autres le long du Danube, dont ils engloutissent et détournent les eaux, M. Ten Brink, propriétaire d'une des fabriques établies le long de l'Aach, fit en outre une belle, mais coûteuse expérimentation; il fit verser dans les fissures 10 kilogrammes de fluoresceine délagée dans de l'eau seconde. Le résultat fut le même;

60 heures après, on put observer la magnifique fluorescence dans le lac de la source de l'Aach, et la splendide couleur verte y resta visible pendant 36 heures. Ces expérimentations prouvaient donc clairement: *a)* qu'il existe une connexion directe entre l'Aach et le Danube; — *b)* à l'occasion des eaux les plus basses du Danube en peut apercevoir que la moitié des eaux du ruisseau de l'Aach est fournie par le Danube, tandis que l'autre moitié provient d'autres sources; — *c)* la connexion existant entre le Danube et l'Aach est occasionnée par les fissures des roches jurassiques blanches dont l'épaisseur est d'environ 1000 pieds; — *d)* comme le système des fissures se trouve dans les couches de forme d'auge s'étendant entre le Rauh-Alp et le Randen, il est à supposer que les fissures s'élargissent en bas et que, par conséquent, l'eau tombe jusqu'aux couches de marne et d'argile, faisant la base des roches de calcaire, et qu'après avoir traversé une voie d'environ 11 kilomètres elle jaillit, d'après le principe des tuyaux de communication, dans le lac de la source de l'Aach; — *e)* les environs du Danube entre Immendingen, Möhringen et Tuttlingen sont moins propres à une industrie basée spécialement sur la force hydrodynamique que les environs de l'Aach, car même en ne tenant pas compte des extrêmes oscillations de la surface du Danube entre le point 0 et le haut étiage, différence qui sur l'Aach n'est que minime, on peut prédire, au point de vue géologique, que les fissures qui engloutissent les eaux du Danube deviendront à la longue de plus en plus grandes et détourneront une quantité d'eau qui augmentera en proportion, et cela à l'avantage de l'Aach.

Après tout cela, on peut dire, au point de vue purement géographique que le Danube n'appartient pas exclusivement au bassin de la Mer Noire, mais qu'il est dans son cours supérieur un secret tributaire du bassin de la Mer du Nord, et même que, de temps à autre, c'est à celle-ci seule qu'il appartient.

A l'époque de ma visite (le 17 août 1883) le niveau du Danube n'était pas assez bas pour que j'eusse pu voir le curieux phénomène dans une grande proportion, mais M. le Dr. Fraas m'ayant fait passer un pont près d'Immendingen me conduisit sur la rive droite du Danube et me fit voir l'une des fissures cachée sous des buissons, et là je pus entendre très distinctement le bruit sourd des eaux se perdant dans des gorges invisibles. *Dr. Joseph Szabó.*

Le second article donne des renseignements, d'après le *„Rousskiy Invalid“*, du quatrième voyage, dans l'Asie centrale du G^{al}. *Prjevalskiy.*

Le troisième article présente aux lecteurs hongrois en termes pleins de reconnaissance le voyage de M. *G. Revoil,* membre honoraire de la Société hongroise de Géographie, dans le pays des Çomalis et son excellente oeuvre, intitulée *La Vallée du Darror.*

Bibliographie.

Cette rubrique fait connaître les oeuvres géographiques suivantes:

A. Vámbéry: *La race turque.* Rectification de la critique, favorable d'ailleurs, parue sur ce sujet dans les »Mittheilungen von Petermann«, par *G. Cz.*

Atlas manuel des Comitats de la Hongrie, projeté par Paul Gönczy, dressé par Em. Kogutovitz. Édition de Ch. L. Posner; Budapest. IIe fascicule, contenant les cartes des comitats de Bács-Bodrog, de Pozsony, de Baranya, de Zala et de Sopron. — M. le président de la Société hongroise de Géographie a exprimé son opinion sur ce travail, en ces termes: »Ces cartes de Comitats répondent parfaitement aussi bien aux exigences de la science et de la pratique qu'à celles de l'école et de l'usage privé. Elles sont exécutées avec une exactitude parfaite et contiennent toutes les données nécessaires aux écoliers et à quiconque s'occupe de l'étude de la géographie de son comitat, de sa patrie. Les mêmes cartes murales peuvent être employées, hors des écoles, surtout dans les bureaux, et l'atlas est d'une grande utilité pour chaque personne instruite, ou qui aime à s'instruire. Je crois donc que ces cartes seront bien accueillies de tout le monde et je désire que M. Posner réussisse aussi bien dans la continuation et dans l'achèvement de cette entreprise qu'il a réussi dans le commencement. Ce qui surtout favorisera la vente et l'usage de ces cartes, ce sont les courtes descriptions publiées en fascicules. J'en ai deux sous les yeux, donnant les descriptions des Comitats de Vas et de Torontál et quelques instructions pour faciliter la lecture des cartes. Ces fascicules, fournis par le Dr. A. Thirring et E. Kogutovitz, sont fort réussis. Malgré leur concision, les descriptions sont substantielles et approfondies, elles donnent une image complète et fidèle des comitats respectifs, et peuvent entièrement satisfaire les exigences des instituteurs. Il est à désirer que chacune des cartes soit accompagnée de semblables descriptions.« *Dr. J. H.*

„Notre trafic en marchandises", par Simon Telkes, Budapest, 1885.

En égard à l'importance qu'il faut déjà attribuer, parmi les sciences sociales, à la statistiqe, c'est l'oeuvre de M. Simon Telkes: »Notre trafic en marchandises« qui vient de paraître à Budapest 1886, chez M. Ch. Grill libraire, que nous devons considérer comme un livre très-recommandable. Dans son oeuvre l'auteur, en vertu de l'article XIII ex 1881 (Législation hongroise) nous représente, fondé

sur des données officielles, le premier tableau authentique du »Trafic international de Hongrie.«

Il parle en 8 chapitres de l'alliance dernière, des traités douaniers et commerciaux, des revenus de la douane, du commerce maritime, des articles principaux de l'importation et de l'exportation, des localités d'origine et de destination des articles du trafic, etc. etc.

Suivant ce tableau, dans le port de Fiume (port de Hongrie) dont le trafic s'accroît de jour en jour, l'exportation, en 1878, faisait 12.37 mill. fls. mais en 1882 elle faisait 29.15 mill. fls.

On exporte, pour la plupart, du blé, de la farine, du bois: et on importe du riz, du pétrole, du café, des articles de fer.

La Société de navigation »Adria« fonctionne dans l'intérêt du part de Fiume en qualité d'entreprise générale et elle est, de ce chef subventionnée de la part de l'État hongrois. — Néanmoins le commerce de Hongrie est plutôt terrestre que maritime. Celui-ci se monta:

en 1882 à 367,620.854 florins d'importation,
et à 418,684.077 » d'exportation,
en 1884 à 484,439.487 » d'importation,
et à 393,694.494 » d'exportation.

Il appert des données du tableau précité que malheureusement, quant aux articles d'industrie, l'État hongrois est tributaire de l'Étranger; la Hongrie où l'industrie se trouve encore dans un état primitif, dépense des sommes immenses pour des articles d'habillement, d'ameublement et de luxe, etc. importés de l'Étranger plus de 316 mill. florins. Le trafic hongrois étant le plus vif avec l'Autriche, c'est à lui que revient la plus grande partie des sommes payées du chef de l'importation; l'Allemagne et la Grande-Bretagne occupent la deuxième place. Aussi de l'Italie s'importent de grandes quantités d'articles divers.

La Hongrie exporte pour la France, l'Italie, la Suisse, la Belgique et les Pays-Bas; elle entretient un commerce actif avec la Roumanie et la Serbie.

C'est la farine hongroise qui représente un article commercial universel sur notre globe; le vin de Hongrie et le bois sont des articles du commerce européen; — les bêtes à cornes sont exportées, la plupart, pour l'Autriche.

D'après tout cela, la Hongrie représente pour l'Étranger un pays de produits bruts; c'est pourquoi la Hongrie doit, avant tout, se fixer la tâche de donner le plus tôt possible plus de développement à l'industrie manufacturière.

L'auteur énonce avec l'ingénuité qui convient à l'homme de statistique les conséquences des données de son tableau; il n'est pas ami d'un territoire de douane commune avec l'Autriche; il déclare dangereux le péage agraire; il recommande la réduction du péage des produits de l'industrie et démontre la nécessité du territoire de douane isolé et indépendant.

D'ailleurs, l'auteur aide aussi le géographe en énumerant dans son livre les localités les plus remarquables d'origine et de desti-

nation. C'est pourquoi nous recommandons cette oeuvre au public hongrois et étranger, pour qu'il se forme une image exacte de l'état présent de notre économie nationale. *J. L.*

Völkerkunde, par Dr. Fr. Ratzel, oeuvre de grand mérite, appréciée par *E. H.*

Atlas von Afrika. 50 cartes en couleurs sur 18 tables, avec un texte géographique-statistique. Édition de A. Hartleben, 1886. Apprécié par *E. H.*

Die Tlinkit-Indianer. Résultats d'un voyage vers les côtes Nord-ouest de l'Amérique et à travers le détroit de Behring, par Dr. A. Krause. Apprécié par *Ch. B.*

La Terre à *vol d'oiseau.* Par O. Reclus. Apprécié par *Ch. B.*

Sociétés de Géographie.

Rapport annuel de la Société imp. russe de Géographie de 1885. Cette intéressante publication donne des renseignements détaillés de l'assemblée générale de la Société, tenue le 27 janv. de 1886. Noué y voyons, que cette Société compte 804 membres, qu'elle a publie une série d'éditions, savoir: la dernière livraison du »Dictionnairs géographique-statistique«, — plusieurs parties des »Publications de la Géographie universelle«, — un volume des »Publications de l'ethnographie«, et un volume du »Bulletin de la Société imp. russe de Géographie«. Vont paraître: »Les travaux de l'Expédition polaire à l'embouchure du Léna« (1er vol.), un Atlas annexé à »Le cours inférieur de l'Amou-Derya«, oeuvre du baron Kaulbars, la »Carte géognostique du lac Baïkal« par Tscherskiy, etc. La bibliothèque de la Société compte 682 feuilles périodiques et 13,519 oeuvres. L'état du Trésor monte à la somme totale de 109,750 roubles. Des prix et distinctions ont été accordés à MM. Yourguëns, Pievtzov, Dimitrevskiy, Tereskevitch, Lenz, Fuss, Mühlberg, Magnov, Gedeonov, Fedorov, Krassnov, Ignatyev, Skoplïn, Tchouchïn, De Vollan (pour un recueil de chansons populaires *magyar-russes),* etc., qui ont fait tous des études plus ou moins importantes dans les diverses branches de la science géographique.

Actes de la Société hongroise de Géographie.

Séance de conférence le 18 février 1886. Présidence de M. le Dr. J. Hunfalvy. - M. le Dr. Joseph Szabó, membre du Comité, a la parole pour faire une conférence sur la déviation mystérieuse des eaux du Danube dans le bassin du Rhin. (Voir plus haut dans ce numéro). — Le second orateur, M. Charles Illmer, notre compatriote, employé du Consulat italien à Aden, a parlé de la ville maritime d'Aden et de ses environs qu'il connaît parfaitement et dont il a su donner des renseignements fort intéressants et instructifs.

Séance du Comité le 25 février. Présidence de M. Frédéric Pesty, membre du Comité.

M. le secrétaire général, donne lecture des lettres arrivées au bureau, entre autres de celle de S. E. le baron Wanka, Maréchal, membre hon. de notre Société, Directeur de l'Institut militaire géographique, qui, dans l'intention de rendre service aux écoles du pays, a commencé la publication de cartes scolaires, pour lesquelles il réclame l'appui moral de la Société. En même temps il envoie, comme épreuves, trois de ces cartes dont il fait présent à la Société. — Le Comité accepte cet envoi avec gratitude et reconnaît la grande valeur de ces cartes aussi exactes que vraiment belles ; mais ne prendra que plus tard une décision à ce sujet.

M. le Dr. Th. Duka, membre correspond. de la Société à Londres, trouvant que le terme »magyar« employé de temps en temps dans l'Abrégé français de notre Bulletin pourrait occasionner à l'étranger une erreur d'idée, propose que nous employions au lieu de »L'Académie scientifique magyare« l'expression »L'Académie des Sciences en Hongrie«. Le Comité n'est pas tout-à-fait de l'avis de l'honorable critique, néanmoins il prend connaissance de sa bienveillante lettre.

M. le secrétaire gén. annonce que M. A. Bedő veut remettre sa conférence à la prochaine saison d'automne et qu'au lieu de lui ce sera M. J. Xántus qui fera une conférence sur son excursion à l'île de Luzon. Approuvé.

M. le secrétaire gén. donne lecture du procès-verbal de la Commission chargée de trouver des moyens d'augmenter le nombre des membres de la Société. Le Comité en a pris connaissance.

La localité actuelle de la bibliothèque de la Société n'étant plus que pour peu de temps à notre disposition, le secrétaire gén. est chargé de chercher à cette intention une autre localité.

Petites communications.

Liste des oeuvres et des cartes reçues par la Société.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 4. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Les cavernes de la vallée centrale de la Maros

(Affluent du Tisza).

Chargé en 1881 par l'Académie scientifique hongroise de l'exploration des cavernes de la vallée de la Maros, je me suis mis à l'oeuvre et je viens d'achever au préalable la levée détaillée des cavernes de la montagne de Körösbánya et de Boïcza. Le reste de mon entreprise est encore à faire, car sur la pente méridionale de cette montagne j'ai trouvé, en nombre dépassant toutes mes espérances, non seulement des cavernes, mais encore des ruisseaux qui disparaissent en prenant un cours souterrain et des fosses d'érosion (dolines); quelques-unes des cavernes renfermaient des vestiges de l'homme préhistorique, trouvailles qui m'ont coûté plusieurs annnées d'étude.

Pour avoir une idée du terrain de mes explorations il faut partir du village de Zám, d'où en nous dirigeant de l'Ouest vers l'Est nous arrivons dans le vallon de Godinesd, vers le milieu duquel s'offre à notre vue une caverne considérable s'ouvrant dans un énorme rocher calcaire appelé la »Roche«. L'intérieur de la caverne prend en général la direction de l'Est et contient dans sa partie antérieure une riche quantité de stalactites. Plus loin dans l'intérieur, trois embranchements se développent successivement et vis-à-vis de ceux-ci un quatrième s'est creusé. Tous les essais de fouilles que j'ai voulu y faire sont restés infructueux.

Plus haut, près d'un groupe de maisons, nommé Sasza, on rencontre une seconde caverne à travers laquelle un ruisseau tombe avec un grand bruit qui y attire tout-à-coup l'attention. Il fallait grimper à une hauteur assez considérable pour arriver à l'entrée, mais j'ai été bien payé de mes fatigues; car, dans la partie antérieure de la caverne, j'ai tout de suite trouvé, à ma grande joie, des morceaux de vases caractéristiques de l'époque néolithique et même une sorte de petit bocal de verre. La matière en est assez mal cuite-mais les ornements en sont très soigneusement travaillés. Une tablette

de gypse ressemblant à une amulette se trouvait également dans la caverne dont j'ai fait connaître les trouvailles préhistoriques dans le Pulszky-Album, édité en 1884 à l'occasion du jubilé de cet éminent savant.

Cette caverne se creuse en forme de mine dans le sein de la montagne. Nombre de trouées se sont faites à un certain point de la voûte. Les superstitieux villageois qui me servaient de guides voulaient absolument retourner sur leurs pas, tant ils étaient effrayés par la véhémence du courant d'air qui y murmure continuellement et a éteint nos lumières. Plus loin dans l'intérieur, on arrive au point où le ruisseau de la surface pénètre tout-à-coup à travers un canal d'une longueur d'environ 30 mètres en tombant avec un bruit étourdissant et sort du côté opposé.

Après avoir parcouru l'intéressante caverne j'ai fait une excursion à part pour observer, à l'air libre, le lieu où ce ruisseau latent quitte son cours souterrain et pour constater ce fait topographique inconnu jusqu'ici dans notre géographie.

Ensuite je me suis rendu au village de Gura-Száda, nom propre tautologique, la seconde partie n'étant que la simple traduction magyar de la première, qui veut dire en valaque »gorge«. Là j'ai visité, dans le voisinage, d'abord les cavernes de Felsö-Boj et puis celles de Kermazinesd. Près du village de Felsö-Boj nous rencontrons un ruisseau latent, et à côté de celui-ci une petite caverne d'où sort aussi ce ruisseau dont le canal souterrain a cependant une longueur beaucoup plus considérable que l'espace intérieur de cette caverne. La direction du cours du ruisseau est signalée par une série de fosses d'érosion dont la huitième ouvre la gorge qui engloutit les ondes du ruisseau portant le nom de Barlangpatak (Ruisseau de caverne). La caverne elle-même se trouve à gauche dans le voisinage d'une grotte latérale. La principale caverne commence par une large partie antérieure et se divise bientôt en deux embranchements qui, plus loin, se réunissent de nouveau et offrent à notre admiration les stalactites les plus magnifiques. De ce lieu nous avions à monter assez haut sur des marches taillées dans une roche escarpée pour arriver dans la dernière section de la caverne, qui s'y rétrécit à tel point qu'elle n'est plus qu'une fissure de roche. Des hirondelles de roche nichent dans les trous de l'entrée de la caverne. Les chauves-souris ne s'y montrent qu'en petit nombre. Vis-à-vis de la caverne une profonde doline creusée dans le sol rocheux en forme d'abîme présente un vrai danger pour le bétail.

En descendant de ce lieu vers le village avoisinant, Kermazinesd, et de là vers un autre village, Danulesd, le ruisseau parcourt un antre ouvert. Aux époques des grandes inondations les eaux du ruisseau s'y accumulent et font de grands ravages dans les parties situées plus bas. A peu de distance de là, il y a encore une caverne, la Sárkánybarlang (caverne du dragon), dont l'importance ne justifie point le nom.

Après avoir quitté cette vallée j'ai suivi la grand'-route de Déva à Boïcza, et je suis arrivé aux plus belles et plus grandes cavernes de la contrée, celles du pittoresque défilé entre les villages de Karácsonyfalva et de Boïcza. J'ai parcouru d'abord le massif calcaire de Karácsonyfalva, dans la muraille rocheuse duquel, du côté du Sud, trois remarquables cavernes se sont formées. La première est la Balog, d'une importance préhistorique; en l'insérant dans les nouvelles données topographiques, je l'ai baptisée du nom de mon ancien honorable maître, M. le Dr. Joseph Szabó, professeur de géologie à l'Université de Budapest Cette caverne consiste en trois parties et a outre ses trois embranchements latéraux, une doline qui s'ouvre vers le sommet. Les habitants préhistoriques de cette caverne avaient surtout en abondance des vases d'argile que d'après leur fabrication et leurs ornements je classe en trois groupes. Il y a au moins cinquante motifs différents appliqués à l'ornementation avec l'ongle, le doigt, le poinçon, etc., et en outre on peut y remarquer l'emploi de la craie rouge, du graphite et du caolin en vernis. L'emploi de l'ébauchoir se reconnait seulement sur quelques vases bleuâtres et sur ceux qui ressemblent aux faïences des anciennes colonies romaines. Les haches, les ciseaux de pierre, ainsi que les meulières y étaient en usage. Des poinçons d'os servaient à la couture des vêtements. Ces habitants préhistoriques connaissaient les animaux domestiques (la brebis, la chèvre, le boeuf) et se livraient à la chasse du gibier des environs. En un mot c'est un lieu d'habitation fort intéressant que cette caverne.

De là, un sentier à se rompre le cou conduit à la caverne prochaine. On n'y avance que pas à pas au-dessus d'un abîme qui donne le vertige, et en s'adossant contre le mur du rocher escarpé. La caverne qui s'y ouvre a été maçonnée dans les temps des dévastations des Turcs, et le peuple l'appelle aujourd'hui encore la »Caverne murée«. Je l'ai baptisée du nom de notre célèbre géographe »Caverne de Jean Hunfalvy«. Elle est d'origine d'éruption; un ruisseau abondant coulait jadis à travers sa large cavité; on en voit encore très

clairement les vestiges d'érosion dans la muraille de roche. Nombre de restes d'objets préhistoriques s'y trouvent et des chauves-souris y nichent en quantité innombrable.

Un peu plus loin, nous entrons dans une seconde caverne murée qui est beaucoup plus petite. Celle-ci a aussi servi de refuge à l'époque des invasions des Turcs ; et dernièrement en 1848 et 1849 les bandes des insurgés y cherchaient un asile, ainsi que dans la caverne de Jean Hunfalvy, aussitôt qu'ils apercevaient l'approche des honvéds (défenseurs de patrie) hongrois.

Deux cavités méritent encore d'être mentionnées: la Vortes (ou Vurtyes) et la Feredő. Cette dernière s'est formée à la limite inférieure de la chaux, et grâce aux débris fantastiques qui se détachent de temps en temps de l'entourage calcaire, elle a un extérieur frappant. Le large dos de cette montagne (Mt Magura) est sillonné par une série de dolines en forme d'entonnoir et de bassins profonds d'où les eaux qui s'y amassent ne peuvent s'écouler que par un lent suintement à travers la roche.

Je mentionnerai encore, sur le côté occidental de la même montagne la caverne Farkasverem (la fosse aux loups) de 10 mètres de longueur, à peu de distance de laquelle se trouvent deux cavités plus petites, qui sans doute ont donné au village voisin le nom très-prétentieux, mais peu justifié, de Barlangfalva (village de cavernes).

De là nous retournons dans le défilé de Boïcza, d'où nous allons visiter plusieurs grandes cavernes, formées dans l'escarpement de l'autre Mt. Magura, et nommées vulgairement Csür (pron. tchûre = granges). Celle qui est au point le plus élevé est la plus petite et s'enfonce dans le rocher Vertop. A celle-ci, mais plus bas, succède une plus grande caverne, remarquable par ses formations stalactitiques. Je l'ai baptisée du nom de M. le baron Dr. Laurent Eötvös, professeur à l'Université de Budapest et rapporteur de la Commission permanente des sciences naturelles de l'Académie scientifique hongroise. Les admirables amas de stalactites de cette caverne portent les noms populaires de »Autel«, »Orgue«, etc., et sont considérés par les habitants des environs comme étant l'ouvrage d'êtres surnaturels. On y a aussi fait des trouvailles préhistoriques. La caverne a une longueur de 65 mètres.

Puis vient une vraie »grange«, large et claire cavité à trois portes. Elle ne contient point d'objets préhistoriques, mais on en trouve dans le voisinage, à la place d'une caverne écroulée et sur la pente de la montagne.

Plus bas, il y a encore une caverne d'une forme plus régulière. La voûte de sa halle, longue de 35 mètres, s'ouvre en haut à l'air libre. Une de ses ramifications latérales se termine par une doline. En faible témoignage de ma reconnaissance pour le bienveillant intérêt avec lequel il avait suivi mes études, j'ai baptisé cette caverne du nom de M. le comte Géza Kuun, président de la Société historique-archéologique du comitat de Hunyad et membre honoraire de l'Académie scientifique hongroise.

Outre les Csürs, la cavité Tolvajbarlang (caverne de voleurs) de Boïcza mérite encore d'être mentionnée.

J'avais enfin à me rendre encore aux cavernes du village d'Ormingya. Mais avant d'y arriver j'ai aperçu, chemin faisant, sur le côté septentrional du Mt. Magura de Karácsonyfalva, l'orifice d'une caverne inaccessible, considérée par les habitants comme la demeure du diable, où les mauvais esprits se rassemblent de temps en temps. La véritable caverne d'Ormingya se cache au fond d'un vallon retiré; elle est parcourue par un ruisseau qui vers la fin de la cavité disparaît sous terre et ne se montre de nouveau qu'à une distance de 110 mètres au-dessous de la caverne.

Je dois encore mentionner près de Boïcza le lac périodique du Mt. Magulicza. Il remplit le bassin d'une grande doline et n'est mis à sec qu'aux époques des sécheresses extraordinaires.

J'ai l'intention de continuer cette courte esquisse afin de faire connaître les autres cavernes de la même montagne.

G. Téglás.

La partie hongroise de la grande ligne de partage des eaux de l'Europe.

Le second article, portant ce titre, est une étude sur la partie de la grande ligne de partage des eaux de l'Europe, qui, à l'Est, partant de la dépression de Weisskirchen atteint au pic du Viszoka la frontière de Hongrie et, de là, d'une part entre l'Oder et la Vistule, d'autre part entre la Vág et ses affluents suit partout la limite politique et au Nord-est s'étend jusqu'à la *Lissa-Gora.* A partir de cette dernière montagne la limite politique, et avec elle la ligne de partage se recourbe directement vers le Sud jusqu'au sommet du *Rohács,* puis se dirige vers l'Est à travers la contrée qui s'étend entre la rivière de Dunajecz et la ville de Béla, pénétrant dans l'intérieur du Haut-Tátra, où la limite politique et la ligne de partage se séparant l'une

de l'autre, cette dernière entre définitivement dans le territoire de Hongrie et court directement vers le Sud jusqu'à la station de Csorba en séparant la Vág et le Poprád. Cette partie de la ligne offre une particularité remarquable: c'est qu'elle descend dans la dépression entre le Mt. Bástya et le Mt. Szoliszko et passe par le *lac de Csorba* dont les eaux pourraient tout aussi facilement être dirigées dans le Poprád que dans la Vág. A ce même endroit se trouvent deux torrents qui méritent d'être mentionnés; car, bien qu'ils appartiennent au bassin de la Vág, ils sont artificiellement conduits dans celui du Poprád.

De la station de Csorba la ligne de partage garde encore la direction du Sud jusqu'à la colline qui sépare la Fekete-Vág du Hernád. De là elle court sur les hauteurs de Vikartócz vers l'Est et puis s'abaisse à la colline au pied de laquelle jaillissent les sources minérales de Teplitz. A partir de ces sources, la ligne de partage des mers Baltique et Noire passe un champ marécageux où la jonction de ces deux mers, par un canal, offrirait beaucoup moins de difficultés que dans les parties occidentales de cette ligne, surtout dans la partie française.

Cette partie, la plus basse de la ligne de partage, est à la fois une ligne de limite de climat et de végétation, occasionnant entre autres une différence de 2 à 3 semaines dans l'époque de la moisson des deux côtés. De là, la même ligne court au col du Héthárs entre le Poprád et le Tarna dans la direction de l'Est et puis jusqu'à la frontière du pays vers le Nord où, se réunissant de nouveau avec la limite politique, elle suit la direction de l'Est et du Sud-est jusqu'au col d'Unok, origine des sources de l'Ung, du Szan et du Styr d'où elle passe, vers le Nord, dans la Galicie.

Ce cours de ligne coupe à l'égard hydrographique une partie de la Hongrie, comprenant plus ou moins des territoires des comitats Szepes, Sáros et Liptó, qui versent leurs eaux dans le bassin de la Vistule, respectivement dans celui de la mer Baltique.

A. Scholtz.

Cettinje.

Le troisième article contient l'intéressante conférence que M. Ad. Strausz, a tenue à la séance de lecture de la Société hongr de Géographie le 14 janv. Le conférencier y a raconté les impressions que la plus petite capitale de l'Europe, qui est en même temps résidence lui a inspirées, lorsqu'il l'a visitée. La petite ville est située,

comme on le sait, dans un bassin, entouré par une rangée de montagnes en partie boisées. Elle n'est en vérité qu'un centre politique et social. Ses habitants appartiennent, à peu d'exception près, à la classe qui a donné, qui donne et qui donnera encore les membres du gouvernement du petit pays. Le costume national, abandonné déjà dans la plupart des pays du Balkan, y règne encore généralement. La situation des femmes est s ubordonnée, ce qui se trahit même par la modestie du vêtement. L'homme est le maître, et la femme l'esclave dont on ne fait mention qu'avec une formule d'excuse. L'homme ne quitte ses armes que quand il se couche. C'est parce que dans le Monténégro chaque homme est soldat. Le peuple monténégrin n'est point sauvage. Le voyageur n'est plus en sureté nulle part, dans les Balkans, que dans ce pays. Les Monténégrins ont un dévoûment absolu pour leur prince et pour leur église nationale. Les principaux édifices de Cettinje sont: le célèbre couvent et l'église, le konak, le modeste palais du prince, et la maison de »billard« (ancienne résidence princière) comprenant les ministères et le musée. Les ministres ont plutôt des titres que des branches précises d'administration. C'est le prince lui-même qui gouverne dans la forme la plus absolue. L'instruction publique y fait de grands progrès; on en peut attendre les meilleurs succès surtout pour l'amélioration de la situation de la femme. Le premier théâtre, grâce au goût et au talent littéraire du prince actuel, est en construction, en ce moment.

Le quatriéme article est la reproduction concise du rapport que le voyageur Kerre Montagu vient de présenter à la Societé géographique de Londres, relativement à son grand voyage du Cap au lac Nyassa, à travers des territoires en partie inconnus jusqu'ici.

Bibliographie.

Dr. Jean Hunfalvy: *Géographie universelle. II*ième *volume. La Hongrie.* Ce gros volume de 848 pages est le tome II. de la grande oeuvre par laquelle l'éminent auteur tend à élever la littérature hongroise de géographie au plus haut niveau de ce genre. Et il y réussit parfaitement. Cette description de la Hongrie est incontestablement la première, tant par son étendue que par sa valeur, dans notre littérature. Le livre se divise en *dix chapitres* dont le *premier* caractérise le pays en général; le *second* traite de l'Alföld; le *troisième* est consacré à Budapest et à ses environs; le *quatrième* donne la topographie de l'Alföld; le *cinquième* traite de la Hongrie du Sud entre le

Danube et la Maros; le *sixième,* de la Hongrie occidentale entre le Danube et la Dráva; le *septième,* de la Croatie et Slavonie, dont il expose avec une admirable exactitude les liens légaux avec la couronne hongroise; le *huitième* décrit le Haut-pays du Nord-Ouest, le *neuvième,* le pays de montagnes du Nord-est, et le *dixième,* le Haut-pays du Sud-est dit Transylvanie, et tout cela avec une imposante érudition et dans une forme qui rend le savant livre une des plus agréables lectures, même dans les salons. *Dr. J. S.*

F. W. P. Lehmann: *Die Süd-Karpathen zwischen Retyezát und Königstein.* (Tirage à part de la Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. XX., 1885). Apprécié par *E. H.*

Dr. Fr. Umlauft: *Geographisches Namenbuch von Oesterreich-Ungarn.* Vienne, 1886. Nomenclature géographique de notre monarchie, pleine de fautes et d'inexactitudes à l'égard des noms de lieu de la Hongrie. Il s'en rapporte à une série de sources bonnes en elles-mêmes, mais dont il se sert tout à fait à l'aventure vis-à-vis de la Hongrie. Les explications naturelles et authentiques des noms de lieux ne le contentent point et il se fourvoie complètement en voulant les interpréter d'après les langues allemande, slave ou roumaine, ce qui lui fait commettre les erreurs les plus ridicules. Plusieurs fois c'est sa propre orthographe fautive qui l'égare. Au lieu de *Lápos* (marécageux) il écrit *Lapos* (plat) et explique le nom du Mt. Lápos par: »flaches, breitrückiges Gebirge«, ou celui de la ville de Lápos-Bánya par: »flache Grube«. Puis il prétend que la vile de Gyula-Fehérvár porte aujourd'hui le nom de Károly-Fehérvár, que la ville de Belényes tire son nom du mot »bél« (entrailles), bien que l'étymologie la plus élémentaire puisse expliquer avec une certitude incontestable que ce nom vient des »belény«-s (ure, *Bosurus)* qui s'y trouvaient jadis en quantité; etc., etc. Il commet même de grandes fautes topographiques en mettant, par exemple, la montagne Cserhát dans le comitat de Szatmár au lieu de la laisser dans le comit. de Nógrád, ou en mettant la contrée dite Mezőség dans le comit. de Veszprém au lieu de la Transylvanie; etc.

L'auteur ne trahit point un sentiment hostile à la Hongrie, seulement il ne s'est pas donné la peine d'être exact, ni de tenir compte du fait que la Hongrie est plus grande que l'Autriche; autrement il se serait aperçu que la somme des noms hongrois devrait dépasser de beaucoup les failbes 10% qu'il lui a accordés dans son livre.

E. H.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 5. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Souvenirs de voyage: l'île de Luçon,

par **Jean Xántus,** nembre correspondant.

I.

Il y a plusieurs années, en revenant du Japon, je séjournai quelque temps à Hong-Kong, d'où je fis des excursions sur les grands fleuves à Canton, à Macao, à Yohampoa etc. J'avais aussi compris dans mon programme de voyage une visite aux Philippines, mais la réalisation de ce projet offrait des difficultés que je n'avais pas prévues; car ce groupe d'îles, bien que très-fertiles et très-peuplées, n'a aucune communication régulière par bateaux à vapeur avec aucun pays du monde. Des bâtiments à voile y vont, il est vrai, en grand nombre de presque partout, mais les bateaux à vapeur ne s'y dirigent que quand ils sont assurés d'un chargement complet pour l'aller et le retour.

Lors de mon séjour à Hong-Kong un steamer d'Amérique ayant annoncé son départ pour les Philippines à un jour fixé, je ne manquai pas d'y retenir ma place; mais il ne partit point, faute de voyageurs et de chargement suffisant.

Il y avait encore un autre moyen de mettre mon projet à exécution. Le gouvernement d'Espagne, propriétaire de ces îles, possède un vieux bateau à vapeur dont il se sert pour établir la communication entre Manille et Hong-Kong, deux fois par mois, afin que les employés espagnols puissent recevoir régulièrement la poste et surtout les ordres du gouvernement. Ce frêle bâtiment, le *San Vincente,* jadis navire de commerce, seul moyen de transport aussi pour les voyageurs à cette époque, avait toujours essuyé différents malheurs à chacun de ses voyages en pleine mer. Tout le monde me dissuadait d'en faire usage; mais faute de mieux je me décidai à m'y hasarder pour satisfaire mon désir de visiter Manille. Hors environ 300 voyageurs chinois de troisième classe, nous n'étions que

quatre: M. Macasi, consul espagnol, un marchand allemand, un marchand américain et moi, sans compter un agent du gouvernement colonial, chargé du service postal sur le navire. Le capitaine n'avait qu'un diplôme de pilote, mais il en savait assez pour s'acquitter des devoirs qu'exige ce voyage de deux jours et demi. Don Pablo Muñer, c'est ainsi qu'il s'appelait, était un homme trapu, á la face rubiconde, aux joues rasées, qui babillait continuellement, et faisait des récits merveilleux de ses grands voyages; mais avec cela, d'une prévenance exagérée pour tout ce qui pouvait nous être agréable, et une table excellente; seulement il était énormément contrarié que, durant tout le voyage, le temps fût toujours pluvieux et nuageux, de sorte que nous ne pouvions pas voir le soleil un seul instant et que lui, par la même raison, n'avait pas l'occasion de nous montrer quel marin consommé il était, et avec quel talent il s'entendait à manier son sextant, à en déterminer les degrés et à calculer d'après cela la longueur de la route passée et celle qui était encore à faire.

Cependant son attente fut vaine; le soleil s'obstina inexorablement à se cacher aux yeux de Don Pablo, en sorte que, comme nous n'avions rencontré aucun obstacle qui nous eût arrêtés dans notre route, le matin du troisième jour nous nous trouvions à l'entrée du port, et une heure et demie plus tard nous jetions l'ancre devant la ville de Manille. Le bruit de la chaîne de l'ancre avait à peine cessé que le capitaine du port arrivait et, après s'être convaincu par un examen minutieux qu'il n'y avait point de maladie ni d'autre signe suspect, nous donnait la permission de débarquer.

Le port était encombré de moyens de transport asiatiques de toutes sortes, entre lesquels se trouvaient cependant quelques grands navires, quelques clippers américains, deux trois-mâts indiens et un grand bâtiment de Hambourg, tous chargés de chanvre, de tabac, de cigares et d'autres produits; et les hommes des divers équipages représentant toutes les races asiatiques et surtout les Dascars des Indes faisaient un bruit si assourdissant qu'on aurait cru y voir un tumulte revolutionnaire plutôt qu'une multitude pacifique. Les différents pavillons, les costumes bigarrés des diverses nations et le mélange de langages rappelant la tour de Babel me frappèrent d'étonnement. Il ne serait pas facile d'établir, même d'après des plans conçus avec le plus grand soin, une exposition ethnografique pareille à celle que le commerce et la nécessité de travailler, avait réunie dans ce port.

La ville et ses environs ont un aspect en partie espagnol, en partie oriental, ou pour mieux dire hispano-oriental. Les églises et les couvents à l'extérieur sombre et sévère avec leurs tours sans aucun style; les bastions et les forts ça et là croulants, couverts de mousse, avec leurs lourds canons de fer datant des siècles passés; les maisons massives avec des balcons et des galeries, et d'un autre côté les maisonnettes légères et aérées dont les murs blancs ressortent si vivement au milieu du feuillage vert, tout cela nous frappe et nous engage à en faire plus intimement la connaissance le plus tôt possible.

La ville de Manille s'étend au milieu d'une grande plaine dont le terrain, vers le fond, va en s'élevant graduellement jusqu' à former des collines couronnées elles-mêmes dans le lointain par une chaîne de montagnes qui atteignent une hauteur de plusieurs mille mètres et que la végétation recouvre jusqu' à leurs sommets. La ville offre un grand contraste avec cette fraîche et grandiose activité végétale, car, de quelque côté que se portent les regards du spectateur, il n'aperçoit que des signes d'une décadence qui se trahit surtout dans l'état caduc des églises et des couvents, et qui ne peut certainement être attribuée qu'à l'indolence, car la colonie elle-même, son industrie, son commerce et ses communications sont en voie de progrès et de prospérité incontestables.

La place, il semble, n'a pas été heureusement choisie pour la ville et c'est probablement le point de vue commercial seul qui en a décidé, sans égard pour les considérations hygiéniques. La ville est située sur le point où le port est joint par un petit fleuve, le Passig, avec la grande Lagune et d'où le transbordement peut être opéré très-facilement à l'aide de radeaux et de canots, ce qui favorise singulièrement le trafic avec l'intérieur de l'île. Ce fleuve a plusieurs embranchements latéraux transformés depuis longtemps en canaux navigables et rendant la ville et tous ses environs accessibles à toute espèce d'embarcation. Le canal principal, soit le fleuve même, fourmille pendant toute l'année de cabotiers, de radeaux et de canots qu' on peut louer à chaque instant à son gré. Le long de ce canal se trouvent plusieurs chantiers de construction où toute sorte de réparations et d'équipement peuvent être exécutés en peu de temps et à bon marché.

Le port est assez sûr excepté à l'époque du changement de la mousson, lorsque le grave et redoutable typhon balaye la mer de Chine embrassant aussi l'île de Luçon. Quelquefois ce fléau s'éloigne

sans laisser aucune trace de son passage, mais bien souvent il s'abat avec fureur sur l'île et y cause des pertes incroyables en personnes et en biens. Les grands navires étrangers et ceux de long cours résistent au typhon dans le port, mais les bateaux indigènes se réfugient dans le port supérieur, nommé »Cavite«, à trois lieues de Manille où ils sont parfaitement abrités. C'est dans la Cavite que stationne la marine militaire assez considérable du gouvernement colonial. L'entrée du Passig, d'une largeur d'environ 100 mètres, est protégée des deux côtés par des pilotis qui s'avancent assez loin dans le port, ce qui permet un transbordement commode et offre un endroit favorable à des constructions de docks. A l'une des extrémités de ces lignes de pilotis s'élève le phare, construit en bois, il est vrai, mais assez solide et répondant parfaitement à son but. Au bout de l'autre ligne se trouve la petite caserne de la garnison du port, où d'après l'opinion des capitaines de vaisseaux elle maintient à merveille l'ordre et la tranquillité.

Le faubourg Binondo est beaucoup plus grand et trois fois plus peuplé que la ville elle-même; c'est le véritable quartier des négociants où toute la vie de commerce, de trafic et de communication est concentrée, ce qui fait une grande différence entre ce quartier et la cité. La ville entière est construite en forme de croissant dont la ligne intérieure s'appuie sur le fleuve. Les puissants murs, les bastions, les forts et les fossés, malgré leur état de caducité, pourraient encore opposer une défense vigoureuse à toute attaque extérieure. Les maisons sont construites solidement en tuf, en pierres, en briques comme en Espagne. Dans l'enceinte des murs se trouvent: le palais du gouverneur, la douane, le Trésor, le bureau des impôts, l'amirauté, l'intendance militaire, l'arsenal, les casernes, le palais archiépiscopal, nombre d'églises, de cloîtres, d'institutions publiques et une université incomplète. Il y a également de nombreuses et belles places, toutes plantées d'arbres au feuillage touffu; sur l'une de ces places se trouve la statue en bronze de Charles IV., fondue à Madrid, d'une certaine valeur artistique. En un mot la ville de Manille a parfaitement le caractère de capitale des colonies asiatiques de l'Espagne et sert de résidence à tous ceux qui appartiennent aux classes supérieures. Mais les étrangers n'ont pas le droit d'y demeurer, pas même dans les hôtels, en suite d'une défense fondée sur une ancienne loi espagnole, selon laquelle les villes ayant le caractère de forteresse ne peuvent être habitées que par des sujets espagnols.

Quant à leur extérieur, les maisons, presque toutes à un étage,

sont badigeonnées en jaune, en vert ou en gris, comme en Espagne et en France, et ont en général une cour — *patio* — et même bien souvent un petit jardin. Au rez-de-chaussée se trouvent le magasin, les écuries, les chambres des domestiques et du portier, tandis que l'étage est occupé par les logis, le cabinet des bains et la cuisine. Les fenêtres des chambres descendent jusqu'au plancher et s'ouvrent toutes sur la galerie qui s'étend dans toute la longueur de la façade. Ces fenêtres n'ont point de vitres, mais elles sont pourvues de volets en dedans, et pendant le jour, des rideaux formés de cordelettes tombant perpendiculairement très près l'une de l'autre et garnies d'une quantité de coquillages ou de perles, répandent dans les chambres un demi-jour agréable, empêchent d'y voir de dehors, mais permettent à celui qui est dans la chambre de voir tout dans la rue, sans remuer le rideau.

La plupart des artisans à Manille sont Chinois. Les divers genres de métier sont localisés dans les rues du faubourg Binondo; chaque genre a sa place indiquée, et il est interdit à un ouvrier s'occupant d'un certain genre, de se mêler dans le groupe des autres métiers. Ainsi, en passant par l'Escolta, la principale rue de Binondo, les menuisiers, les charpentiers sont les premiers que l'on voit travaillant avec activité dans leurs boutiques; puis viennent les ferblantiers, les serruriers, les forgerons, faisant un bruit infernal avec leurs marteaux; puis ce sont les tailleurs, les boutonniers, les chapeliers, et enfin les bouchers, les pêcheurs, les marchands de volaille, etc., etc.

Les Chinois y portent, comme partout, leur vêtement national, tandis que les Manilleois portent une sorte de chemise rayée ou brodée de fleurs et tombant jusqu'aux genoux, de larges pantalons d'étoffes rayées, et des pantoufles à leurs jambes nues, ce qui fait que tous traînent les pieds sur le sol en marchant, et augmentent encore le bruit qui, sans cela, est déjà au-dessus de toute imagination. Le chapeau chinois de bambous est porté presque par tout le monde, et personne ne sort sans le grand parasol chinois, dont on fait généralement usage contre l'ardeur du soleil.

Les Chinois y sont plus nombreux que les Malais, mais les deux races ont de frappantes différences entre elles relativement à leur extérieur, à leur naturel, aux moeurs, à la mise, etc. Les premiers sont très-assidus, très-entreprenants et fort agiles, tandis que les derniers ont plutôt un penchant à l'inaction, à la paresse. Ces différences se maintiennent même s'ils se marient entre eux, ce qui n'arrive d'ailleurs que fort rarement, n'ayant pas à l'ordinaire de

sympathie les uns pour les autres. Les Chinois se sont emparés de presque toutes les affaires et des métiers lucratifs qui sont appuyés et soutenus par le bas peuple, en sorte qu'il ne reste guère aux Malais que la pêche et le commerce des noix de bétel et des feuilles d'arec.

II.

La ville de Manille, fondée en 1571, a dès les premiers jours de sa fondation, joui de la faveur particulière des rois d'Espagne, son loyalisme ayant toujours été hors de doute. En 1834 on y a érigé le Tribunal de commerce et un an plus tard la Junta del commercio. Les marchands étrangers qui résident à Manille sont parfaitement satisfaits de ces institutions et ne font que louer l'impartialité avec laquelle leurs affaires sont réglées.

De toutes les colonies de l'Espagne ce sont les Philippines qui ont coûté le moins de sacrifices en sang et en frais. Découvertes par Magelhaens, les Philippines ont été baptisées, en 1542, par la quatrième expédition espagnole, du nom de l'héritier présomptif de la couronne Philippe, prince des Asturies, et prises définitivement en possession en 1565 par Segaspi, premier gouverneur et vice-roi de l'archipel, comme colonie établie. Les Espagnols y ont été beaucoup plus humains qu'en Amérique et ont su gagner les sympathies des indigènes, non seulement pour l'Espagne, mais encore pour le christianisme, de sorte que, de nos jours, ils sont chrétiens et parlent la langue espagnole, à l'exception de quelques petites tribus montagnardes. Ils cultivent la terre avec un grand plaisir et exercent avec prédilection diverses industries, sont employés dans l'armée et dans les bureaux civils, et ont donné plusieurs hommes éminents à l'église catholique; en un mot, ils sont parfaitement amalgamés avec leurs conquérants. La constitution espagnole de 1825 y a produit des résultats admirables; depuis cette époque les sources de richesse de la colonie se sont au moins décuplées et la civilisation y a fait également de grand progrès. Il n'y a que les écoles qui laissent encore beaucoup à désirer.

Moi, je ne peux naturellement parler que de l'île principale, de Luçon, puisque je n'ai vu que celle-là. Mais comme c'est justement dans cette île que se trouvent la capitale, le gouvernement et la masse dominante de l'intelligence, c'est des circonstances de tout l'archipel que nous traitons, quand nous parlons de celles de Luçon.

D'après les descriptions de Martinez, de Courbeville, de Baecker

et de Wilkes la partie septentrionale de Luçon consiste en roches granatiques et volcaniques de formation récente, mêlées ça et là d'alluviums secondaire et tertiaire, tandis que la partie méridionale est entièrement de formation volcanique. Au Nord se trouvent de mombreuses mines d'or, de zinc, de cuivre, de fer et de houille, mais aucune d'elles ne peut être dite riche. Aux environs de Manille se trouve très répandu un tuf gris-clair qui est très mou et très facile à travailler. C'est de cette matière que Manille tire la plupart de ses pierres de taille. Quelquefois elle est mêlée de scories et met à jour une quantité d'empreintes originaires de plantes d'une époque récente. Le tuf est très-caractéristique pour les volcans des Philippines et les distingue des autres volcans de la mer Pacifique.

Il y a peu de parties de notre globe qui soient aussi troublées par les feux souterrains que l'archipel des Philippines. A mon séjour je n'ai pas ouï parler de cas d'activité volcanique, mais il y avait au moins 30 cratères qui fumaient sans cesse, surtout dans les îles *Albay* et *Isaroc,* situées au Sud-est de Manille. Pourtant les grands tremblements de terre y sont inconnus.

La houille de Luçon est très-précieuse; elle est extrèmement fine, éclatante et n'accuse ancun tissu ligneux; on la trouve ordinairement avec du grès; seulement elle n'est pas encore assez accessible, et par conséquent ne peut pas encore être exploitée avec avantage, à cause du manque de voies de communication. C'est à l'avenir qu'il est réservé de décider quand elle pourra devenir une véritable source de grandes richesses.

Les minéraux dont je viens de parler, joints à l'excellence d'un sol capable de produire une foule de plantes tropicales et cela dans une qualité éminente, donnent à cette colonie une haute valeur qui peut encore s'augmenter à un degré indéterminable. Les principaux produits de l'île sont: le sucre, le café, le chanvre, l'indigo, le riz, puis l'écaille, la pelleterie, l'ébène, le safran, le sandal, l'acajou, le le coton, la soie, le poivre, le cacao, le soufre et beaucoup d'autres, principalement des épiceries. Le peuple y cultive la terre avec une grande assiduité, mais les instruments de culture y sont fort primitifs. Pour le labourage on a d'abord employé des buffles, mais récemment on les a remplacés par des zébus et des boeufs d'origine espagnole. Les chevaux n'y sont point employés, d'abord parce qu'ils y sont peu nombreux et chers, et ensuite parce que le cheval est incapable de supporter de durs travaux sous les tropiques. Malgré l'irritation et l'impatience que manifestent les buffles dans la grande

chaleur les habitants du Sud de l'archipel se servent cependant encore de ces animaux dont le lait est préféré à tout autre.

Le produit le plus important de la colonie est le riz, produit qui sert presque exclusivement de denrée alimentaire pour les habitants. On en cultive plusieurs espèces (*birnambaug, lamuyo, malagequit, boutot, cabayo, dumali, quinanda, bolohan, tangi*), dont les unes sont des espèces aquatiques et les autres des espèces de haut-pays. Le *dumali* est le plus hâtif, mais peu productif; le *malagequit* est également très populaire, mais moins bon. Ces espèces se cultivent dans les plaines abondamment arrosées et ne sont moissonnées qu'au commencement du mois. de décembre. Les riz de montagne exigent plus de soin et plus de travail et sont récoltés au commencement du mois de novembre. La culture des riz demande trop de temps. Plusieurs fois on a déja fait appel au gouvernement pour qu'il la remplaçât par une culture plus raisonnée, mais le gouvernement n'a fait jusqu'ici que des promesses. Cependant il devrait y songer, car il est certain qu'en raison de la culture primitive, le tiers du rendement se perd, surtout à cause du manque de bras; et les travailleurs demandent le tiers ou même la moitié du rendement que le propriétaire doit même, le plus souvent, faire transporter chez eux.

La culture du riz de Luçon rend en général 40 grains, si la terre est cultivée depuis longtemps; mais la terre vierge rend de 150 à 240 grains. L'engraissement du sol s'y fait très-facilement, car à l'extrême richesse de la vie végétale et grâce à l'influence des agents athmosphériques de ces contrées, les mauvaises herbes extirpées mêlees avec un peu de terre, deviennent en peu de temps le plus parfait fumier.

Après le moisson le riz est mis en meules, ordinairement au milieu de hauts bambous dont les couronnes bercent leurs feuilles au-dessus des meules que souvent on entoure aussi d'un treillage de bambous, et qui offrent une vue non seulement curieuse, mais vraiment belle et pittoresque au plus haut degré.

Je suis d'avis que les espèces montagnardes de riz, ne demandant pas beaucoup d'eau, ni trop de chaleur, pourraient être cultivées aussi très-avantageusement en Hongrie, où elles auraient un sol fort convenable et ne seraient point attaquées par une aussi grande multitude d'oiseaux qu'à Luçon.

J'ai fait mention d'un autre produit important, notamment du chanvre. Je dois faire observer que *le chanvre de Manille* n'est point identique à notre *Cannabis;* il est le produit d'une tout autre plante,

la *Musa textilis,* connue à Manille sous le nom populaire d'*Abaca,* plante sauvage répandue dans tout l'archipel. C'est une espèce de banane donnant des fruits comestibles, mais les plus petits de ce genre. Cette plante aime un bon terrain, dans les hautes contrées ; elle atteint une hauteur de 15 à 20 pieds et sa tige est entièrement composée de filaments élastiques, extrèmement forts et avec cela très légers. Pour en obtenir le »chanvre« on coupe la tige dans une longueur de 10 pieds, on la décortique et on la fait rouir pendant 10 à 15 jours. Après cela on la fait sécher au soleil, on la déchire avec les mains et la matière est prête pour la vente ou pour le travail industriel, etc. Les fils en sont longs, éclatants et blancs comme la neige. La sorte la plus fine est nommée *lopis,* la moins fine *bandala.* L'énorme rendement de ce produit en fait un important article d'exportation surtout pour l'Amérique du Nord. En Europe c'est l'Angleterre qui en achète le plus (50,000 piculs). A Manille on en fait ordinairement des cordes et des hamacs.

Le *café* de Luçon est excellent. La *canne* à *sucre* prospére parfaitement dans l'archipel, où l'on en cultive plusieurs espèces dont la plus estimée est celle qui croît dans la vallée Pampagna. L'exportation du sucre monte à peu près à 300 mille piculs. Le *coton* y croît en grandes quantités et est de la plus fine qualité. L'*indigo* y est de meilleure qualité qu'aux Indes, mais le rendement en est à peine suffisant pour la consommation intérieure. Le *bambou* est également une des plantes les plus importantes de la colonie ; car on en fait usage pour toute espèce de construction, quelle qu'elle soit. Une véritable calamité pour les plantations de l'archipel, ce sont les sauterelles qui y arrivent quelquefois en quantité si considérable qu'elles interceptent la lumiére du soleil. Heureusement ces insectes ne viennent ordinairement qu'après la récolte du riz ; mais la canne à sucre et d'autres plantations en souffrent beaucoup.

La sécheresse est inconnue dans la colonie, les pluies étant si abondantes que les rizières sont entièrement inondées et endommagées. Cependant ces inondations donnent naissance à un autre produit qui a bien sa valeur : des milliers de poissons de l'espéce *Blunnius* (nommé populairement *Dalag*) y pullulent dans les eaux basses et fournissent une riche proie aux pauvres qui les pêchent en quantité incroyable, les séchent, les salent ou les fument, en vendent une partie et assurent ainsi pour des mois l'existence de leurs familles.

Voilà ce que je voulais mentionner relativement à l'agriculture et aux ressourues de l'île de Luçon.

III.

La colonie est divisée en 31 provinces dont 16 appartiennent à Luçon, le reste aux autres îles, y compris les *Larrones* et même les *Carolines*. Le nombre des habitants de la colonie monte à 4 millions environ. L'île la plus peuplée est Luçon, puis viennent les îles: *Panay* (370 mille hab.), *Zebú, Mindanao, Leyte, Samar* et *Negros* (de 50 à 300 mille habitants). Sur la base des données actuelles on peut admettre que le nombre des habitans se double en 70 ans. La population indigène se divise en diverses tribus dont les plus nombreuses et les plus importantes sont celles des *Pougarihans* à Luçon, des *Ylocos,* des *Cagoyans,* des *Tagalas* et des *Pompangans* sur les autres îles. Aujourd'hui il ne reste plus qu'une seule tribu, celle des *Irrogotes*, qui maintient son indépendance vis-à-vis des Espagnols et vit dans les montagnes de Mindanao.

L'Espagne a d'ailleurs très longtemps négligé le développement des richesses de ces îles; elle ne permettait même qu'à un seul vaisseau par an la communication entre la mère-patrie et cette colonie, d'où il est résulté que, durant des siècles, l'Europe n'a point eu connaissance des Philippines. Ce n'est qu'alors que le monde en a eu quelque idée, lorsque (1762) les Anglais les ayant occupées, les ont possédées pendant un certain temps et ont ouvert le port de Manille au commerce.

La situation, comme les richesses de cet archipel, lui donnent une valeur particulière qui perd cependant un peu à cause des redoutables époques du typhon durant lesquelles la navigation est presque absolument interrompue.

L'armée de la colonie est composée presque exclusivement de soldats indigènes, au nombre d'environ 20,000 hommes très-bien disciplinés et distribués de sorte que la sûreté de la colonie et du gouvernement est parfaitement garantie.

Les quelques journaux de l'île paraissent presque sans exception à Manille, et sont tous sous la surveillance du gouvernement, circonstance qui impose à la presse une tendance contraire aux idées libérales, mais conforme à la politique espagnole.

Comme je désirais faire quelques excursions dans l'intérieur de l'île, je me fis présenter au gouverneur, qui porte le titre de Son Excellence le capitaine en chef des Philippines. Il me reçut de compagnie avec le consul d'Amérique, me consacra presque toute une heure et finit par me donner la permission et le passeport nécessaire.

La position du gouverneur est des plus avantageuses. Ce sont ordinairement des favoris de la cour espagnole qui y sont envoyés pour se rétablir de leur embarras pécuniaire; ou bien on y nomme quelquefois le coryphée de l'opposition pour le réduire au silence.

Durant le court séjour que j'ai fait à Manille, je me suis mis sous la protection du consulat d'Amérique; c'est surtout au vice-consul que je dois les nombreux renseignements que j'ai obtenus sur la situation de la colonie. Accompagné d'un employé de ce consulat, j'ai visité avant tout ce qui est la plus grande curiosité des établissements coloniaux, les deux grandioses fabriques de cigares situées, l'une dans le faubourg Binondo, et l'autre sur le Prado. La première compte 14 à 15 longs bâtiments à un étage et plus de 8 mille ouvrières. Le temps du travail dure de 6 heures du matin jusqu'à 6 heures du soir avec un relâche de 2 heures (de 11 à 1 h.). L'ordre et la propreté y sont admirables. Le payement des ouvrières est très modeste. Il y en a peu qui gagnent un franc par jour. La seconde fabrique compte également plus de 8000 ouvrières, ce qui fait pour les deux établissements un nombre de 16,500 personnes environ. Le bénéfice net du gouvernement sur ces deux fabriques est en général de 1 million et demi de dollars. Le tabac de Manille est d'une qualité inférieure. La valeur en est bien souvent diminuée encore par les insectes qui rongent les cigares de telle sorte que bien souvent des paquets entiers sont entièrement perdus.

L'activité industrielle de la population de l'île de Luçon est très-remarquable. La manufacture des tissus de coton et de soie y est très-avancée et l'on y fabrique, au moyen des fibres d'une espèce d'ananas sauvage, une étoffe singulière qui surpasse en finesse les meilleures étoffes de soie et de batiste de Lyon. Elle est de couleur jaune pâle, presque blanche et l'on y brode avec du fil de la même matière des fleurs, des oiseaux, des monogrammes, etc., d'une précision admirable. Il y a à Manilla des fabriques où 200 femmes et même d'avantage s'occupent de la production de cet excellent article d'industrie.

Les habitants des îles sont aussi très-adroits dans la confection des fleurs artificielles dont on exporte une quantité considérable même en France.

Un long séjour à Manille devient fatigant. Bien des personnes, ne sachant à quoi tuer le temps, semblent s'y ennuyer passablement, parce qu'elles n'ont que peu ou point d'occupation, et fort peu d'amusements; le climat, il est vrai, n'y est point favorable au mouvement.

Les hommes qui jouissent d'une certaine aisance travaillent un peu le matin dans leur comptoir, si leur genre d'occupation les y force, autrement ils se promènent, fument et fainéantent; après midi ils dorment, montent à cheval, sortent en voiture, et le soir ils font des visites ou vont jeter un coup d'oeil dans quelque bal public. Quant aux dames, elles sont vraiment à plaindre, car elles passent le tiers de la jonrnée en négligé dans la société de leurs domestiques, ou bien elles dorment, paressent, changent de toilette, fument des cigarettes, etc.

L'avant-midi se pssse ainsi à ne rien faire, parce que'elles ne travaillent point du tout, et ne lisent jamais. Elles suivent ordinairement la mode européenne, avec cette exception qu'elles ne portent point de bas et qu'elles sont toujours bras nus. L'après-midi elles montent aussi à cheval ou en voiture dans leurs robes les plus élégantes et le soir elles restent dans la société de leurs maris ou de leurs parents. Le matin elles prennent du chocolat, déjeunent à 11 heures, dînent à 4 heures et le soir ne prennent guère que de la limonade, des fruits et très-rarement du thé. Ce serait une chose inouïe à Manille que le jeune homme qui veut se marier s'adressât directement à celle que son coeur a choisie. C'est toujours la mère qui arrange le mariage, et les jeunes filles s'en rapportent entièrement à elle. Les fiançailles se traitent comme une affaire commerciale, et ni l'une ni l'autre des deux parties n'y trouve à redire.

IV.

Trois fois par semaine, après-midi, de 5 h. à 10 h. $^1/_2$ il y a concert de musique militaire au Prado, où l'on peut alors voir l'élite de la société de Manille réunie pour jouir de cette musique qui est vraiment excellente. Les chevaux de selle richement enharnachés et les magnifiques équipages gardés par des valets aux livrées bariolées sont rangés en longues lignes aux abords du Prado, tandis que les messieurs et les dames, allant et venant sur la promenade ou assis à l'ombre des arbres, jouissent de la fraîcheur de l'air du soir et de la belle musique avec autant d'abandon et de laisser-aller que le permet l'étiquette, ou pour mieux dire, la grandesse espagnole. Le gouverneur y paraît ordinairement dans son équipage à 6 chevaux, avec une escorte de 10 à 15 lanciers.

La voiture la plus en usage à Manille est la »biloche«, voiture à quatre roues, très-basse et couverte, attelée de deux poneys petits, mais dit-on, très-forts et durs à la fatigue, que le cocher mène, monté en postillon.

Après 10 heures, les quatre ou cinq orchestres exécutent encore quelques morceaux en marchant sur le Prado; alors commence le principal amusement du peuple qui suit en foule les soldats et les acclame pendant que la haute société se retire. Le soldat, du reste, a bon air, est habillé et équipé avec goût, et est d'une tenue et d'une discipline irréprochables. Les officiers, à peu d'exceptions près, sont espagnols, tandis que les sous-officiers et les soldats sont indigènes. La solde des militaires est considérable comparativement à celle qu'ils ont chez nous. Celle du soldat monte par mois à quatre dollars, non compris la nourriture pour laquelle il reçoit environ 6 cents. Les lieutenants reçoivent par mois 85 dollars et les capitaines 120.

Il y a aussi un théâtre sur le Prado, mais il n'est guère fréquenté, et le gouvernement ne protége pas beaucoup ce genre de distraction. Il n'en est pas de même des théâtres pour les combats de coqs. Ceux-ci sont très-nombreux, très-fréquentés par toutes les classes de la société et jouissent de la protection du gouvernement.

J'ai aussi eu l'occasion, à Manille, d'assister à une soirée dansante qui ne différait des bals européens que tout au plus en ce que celui-ci a commencé de bonne heure après-midi et s'est terminé avant 11 heures. La cause en était que le bal avait lieu dans le faubourg Binondo et comme les portes de la cité sont fermées à 11 heures précises, personne ne peut plus y rentrer sans un laissez-passer spécial. Aussi chacun se hâtait de chercher son cheval ou sa voiture pour arriver avant la fermeture des portes. Cette mesure est aussi inutile que vexatoire surtout pour la commuuication.

J'étais fort curieux de voir le marché de la ville, car c'est l'endroit où l'on peut le mieux se faire une idée du peuple en le voyant traiter ses affaires particulières. Il faut remarquer avant tout que la ville de Manille a l'avantage d'avoir un systèmé de canaux qui facilitent beaucoup le transport des produits au marché. La plupart des fruits et des légumes y arrivent par le fleuve Pasig des environs de la grande Lagune. La viande est de très médiocre qualité, mais la volaille est excellente, les canards surtout sont incomparables et à très-bon marché. Ces derniers sont élevés dans des établissements à part consistant en une quantité de bassins séparés par des clôtures de bambous et s'étendant à plusieurs lieues le long du fleuve et de la Lagune. A l'un des coins de chaque bassin se trouve une hutte pour les oeufs pondus qui y sont couvés par la chaleur artificielle produite par des épis de riz entrés en fermentation. Il y

a des bassins où l'on voit jusqu'à 600 canards, d'où l'on peut supposer que le nombre de ces volailles, rien que dans le voisinage de Manille monte à des millions. Les gardiens des bassins, presque exclusivement de la tribu des Tagalas, habitent des maisonnettes avoisinantes et passent pour ainsi dire toute leur vie à l'élevage des canards. — On voit en outre au marché des dindons, des pigeons, des perdrix, des bécasses, etc., puis nombre de poissons, d'espèces diverses, des écrevisses et des coquillages; ensuite de très beaux ananas, des bananes, des melons, des courges, des haricots, des oignons, de la salade, etc., en abondance. De toutes ces denrées, une seule m'était inconnue, c'étaient de petits gâteaux de sang de boeuf qui avaient un grand débit et étaiant surtout fort recherchés par les Chinois.

Tous les transports s'opèrent sur les canaux, au moyen de *bancas,* espèces de barques taillées dans le tronc d'un gros arbre, d'une longueur quelquefois de 60 pieds et d'un diamètre de 6 à 7 pieds. Les rives des canaux sont solidement pavées et rejointes l'une à l'autre par des ponts de pierre formant des arcs assez hauts pour ne pas gêner le passage des bancas.

Les environs de Manille sont parsemés de magnifiques propriétés et de maisons de campagne, parmi lesquelles on aperçoit ça et là non seulement de jolies villas, mais encore des palais et des châteaux ornés des plus magnifiques motifs de style indien. Les campagnes riantes et les habitations pittoresques dans l'ombre des arbres tropicaux éveillent en nous l'idée qu'il n'y a qu'une noblesse riche et un peuple aisé qui puissent y résider. Et c'est la vérité.

A peu de distance de la ville trois cimetières se trouvent: le Campo santo, los Angeles et l'Osero. Le premier ne reçoit que les vrais catholiques, le second est spécialement réservé à la sépulture des enfants, et le troisième est le lieu où l'on recueille les ossements exhumés des deux premiers. Cette exhumation a lieu tous les 4 ou 5 ans pour faire place aux dépouilles des nouveau-décédés. Le Campo santo malgré sa destination n'a rien d'attristant et fait plutôt l'effet d'un parc magnifique.

L'île de Manille est très-riche en églises et en couvents, mais sans en avoir un seul qui soit remarquable. Les évêques et les couvents ont des propriétés sur les îles. Chaque couvent est obligé d'entretenir des prêtres desservants dans un district indiqué, service pour lequel il a le droit d'exiger des fidèles l'impôt de la dîme et même des travaux manuels.

Les recettes de la colonie proviennent principalement des droits

d'importation perçus à la douane et de l'impôt personnel. Il y a en outre des recettes secondaires, tels que monopole du tabac et du sel, etc., mais la terre, la maison et les produits sont dispensés de tout payement; néanmoins les dépenses de la colonie sont parfaitement couvertes et même l'on envoie chaque année quelques millions de dollars, comme superflu, à l'Espagne.

Le gouverneur (Gobernador-General) est aidé dans ses fonctions par un conseil d'État (Audiencia General) réunissant en soi-même les ressorts de l'administration, de la communication, de la marine, de la guerre et de l'église. Les îles sont divisées en provinces, dont le chef est un vice-gouverneur, nommé par le gouverneur; les provinces se divisent en *pueblos* sous une sorte de préfets et avec une foule incroyable d'employés, exigés par l'extrême embranchement des affaires de l'administration. Il y a par exemple des inspecteurs spéciaux pour les champs de riz, pour les plantations de cocos, de bétels, pour les cabarets, les boutiques, pour l'ordre et la sûreté dans les villages, pour les sauterelles, les epizooties, les chiens enragés, les poissons morts, etc., etc., de sorte qu'il y a à peine une famille dont un ou plusieurs membres n'occupe un emploi public. La raison politique de ce système est d'avoir toujours un grand nombre d'intéressés qui, comme une armée civile, seraient en tout cas à la disposition du gouvernement en cas de révolution. La partie la plus importante de la machine de l'administration coloniale est sans contredit l'institution des *cabezas,* sorte de maires de villages, réunissant en leurs mains toutes les affaires du peuple des campagnes Le système de cette forme dans le degré inférieur du gouvernement date de l'époque antérieure au régime espagnol. Les Espagnols ont eu le bon esprit de le garder tout en le transformant peu à peu conformément aux intérêts du gouvernement colonial.

Le gouvernement espagnol tient beaucoup à faire valoir l'autorité même des plus subordonnés de ses employés. Les chefs de bureaux, comme les curés ont l'ordre d'avoir beaucoup d'égards pour eux et de les recevoir poliment. Cette dernière mesure a surtout une grande importance en ce qui concerne les provinces un peu éloignées de Manille où, malgrè l'administration et la juridiction politique, ces deux pouvoirs se trouvent pleinement entre les mains des prêtres de sorte qu'en vérité ce sont eux qui exercent aussi bien l'administration que la juridiction. Le peuple est d'ailleurs très paisible, les délits y sont si peu nombreux que pour toute la colonie il n'y a qu'un seul tribunal criminel siégeant à Manille.

V.

Je dirai maintenant quelques mots d'une excursion que j'ai faite dans la Lagune en société avec quelques personnes de ma connaissance. Notre barque, espèce de banka de plus grande dimension, nommée *Parao,* descendit le fleuve Pasig, 10 léguas environ jusqu' à son embouchure, trajet qui nous coûta bien 24 heures de travail à la rame. Les deux côtés du fleuve sont très peuplés et recouverts d'habitations qui semblent former une longue rue. Les eaux du fleuve fourmillent de canots et de barques de toute sorte, ce qui rend quelquefois le passage très-difficile. La Lagune est une vaste nappe d'eau de 15 léguas de long sur 4 léguas de large. Elle a peu de profondeur surtout le long des rives qui sont par conséquent très-favorables à l'élevage des canards renfermés dans leurs enclos de bambous. Outre ces enclos, il y en a encore d'autres qui s'avancent plus loin dans le lac, et qui servent de réservoirs pour les poissons entraînés par le reflux de la mer. La Lagune elle-même est très poissonneuse. La plus grande curiosité de la Lagune est l'île de *Tatim* formée par le haut volcan Taal dont le sommet neigeux est toujours fumant. Au pied de ce volcan s'élève un cloître dominicain, pélerinage célèbre où l'on peut voir l'image miraculeuse de la vierge Marie.

Les rives de la Lagune sont aussi très-peuplées et cultivées avec le plus grand soin. A l'Est du lac nous visitâmes la ville de *Santa-Cruz,* chef-lieu de la province du même nom et résidence du vice-gouverneur. Ce magistrat nous fit le meilleur accueil possible; il mit à notre disposition ses chevaux de selle et nous fit voir lui-même la jolie ville et ses environs. La province a 54 mille habitants, de la race *tagala,* tous citoyens des plus loyaux. La langue espagnole y est généralement répandue; c'est la langue exclusive des écoles. Les plantations de cocotiers, d'indigotiers, de cannes à sucre et de caféiers font une impression très satisfaisante.

De Santa-Cruz nous fîmes voile pour *Baia,* petite ville, située au Sud de la Lagune. Notre but était d'y visiter le volcan *Makiling* et les thermes qui se trouvent à ses pieds. Le curé de la la ville à qui nous avions été recommandés nous reçut avec une généreuse hospitalité. Il nous servit lui-même de guide dans notre excursion aux eaux. En quittant la ville nous traversâmes des plantations de riz sur des routes boueuses d'où nous ne sortîmes que grâce à l'adresse de nos chevaux, puis en montant nous nous trouvâmes bientôt au milieu d'une végétation vraiment luxuriante. Dans les clairières des forêts, nous vîmes des troupeaux de buffles et de cochons qui y vivent à l'état sauvage, mais qui proviennent des espéces domestiques; on y trouve également une sorte de cerfs, des lièvres d'une petite espèce et même des daims originaires des fugitifs du parc d'acclimation du gouverneur. Les pigeons voyageurs y sont en très grand nombre. C'est l'extrême limite orientale où l'on rencontre le bucéros, oiseau mangeur de poivre, très apprécié dans les cuisines de Manille. Un fait curieux pour la distribution géographique des oiseaux c'est que notre *Turdus saxatilis* y est assez commun aussi bien en liberté

qu'en cage, on y trouve également l'*Ardea nycticora* et quelques autres de nos oiseaux aquatiques. La flore de l'archipel est assez connue pour être passée sous silence.

Les thermes que nous avons voulu voir se trouvent sur les pentes du volcan, à une hauteur d'environ 800 pieds au-dessus du niveau de la Lagune. La vallée qui les entoure est d'une beauté charmante. Le nombre des sources thermales est au moins de cent. Elles versent leurs eaux dans un étang dont la température est de 42 R°, mais celle de quelques sources monte à 50 ou même à 60 R° exhalant une vapeur qui pèse continuellement sur les eaux. La contrée comme les thermes attireraient sans doute beaucoup de visiteurs; mais comme les établissements de bains sont des plus primitifs, que l'on n'y trouve pas le moindre confort, ni de logements, ni même de restaurations, il est naturell qu'il n'y ait que les malades des environs qui s'y hasardent.

Nous aurions voulu faire une ascension sur le sommet du volcan; mais comme il a plus de 2000 mètres de hauteur et que la route est presque impraticable, nous dûmes y renoncer. Le curé nous a assuré qu' il y a à mi-hauteur du volcan deux lacs considérables dont les eaux sont aussi chaudes, et que les lits de ces lacs sont des cratères éteints. A notre grand regret nous avons dû nous contenter du récit de notre bon guide.

Actes de la Société.

Séance de conférence le 11 mars. Présidence de M. *J. Hunfalvy.* Sont prèsents: les membres du Comité et un beau public. — M. le secrétaire général présente la lettre de M. Romanet du Caillaud de Limoges, adressée à notre Société pour appeler notre attention sur deux de ses recentes publications, dont l'une traite de »Mathieu Escandel le premier martyr chrétien en Chine« né à Buda, et l'autre étudie les »Rapports de la France et de la Hongrie« appuyée sur des documents historiques. Le Comité exprime sa reconnaissence pour l'intéressante communication de M. du Caillaud. — Puis M. *Jean Xántus* prenant la parole fait une conférence sur sa visite à l'île de Luçon. Le lecteur en trouve un extrait plus haut dans ce même numéro.

Séance du Comité le 1 avril. Présidence de M. *J. Hunfalvy;* sont présents: MM. *M. Gervay,* vice-président, *A. Berecz,* secrétaire général, *P. Király,* secrétaire, *Dr. H. Floch,* trésorier, *A. Bedő, A. György, L. Lóczy, Dr. A. Török, L. Zobel,* membres du Comité.

Après l'approbation du procès-verbal de la séance précédente M. le président annonce que M. Ch. Újfalvy, notre compatriote, ancien professeur à Paris, arrivera prochainement de Gratz à Budapest et que Mme Újfalvy, vaillante compagne de son mari dans ses voyages dans l'Asie centrale, propose de faire à l'occasion de leur visite une conférence en langue française sur certaines parties de ces

voyages pour en faire un rapport spécial à notre Société. Le Comité accepte cette proposition et invite Mme Újfalvy à se regarder comme son hôte. M. le secrétaire gén. annonce que la Banque hongroise d'assurances a de nouveau voté 100 flrs pour la caisse de notre Société. Le Comité vote ensuite un remerciment aux bureaux de cemmunication qui l'année passée ont aidé par divers avantages M. M. Déchy, membre du comité, durant son voyage dans le Caucase. — Lecture a éte donnée de l'invitation des géographes allemands à leur congrès qui devait avoir lieu à Dresde. Le secrétaire général a éte chargé d'y représenter notre Société. — Au sujet de l'insuffisance de la localité actuelle de la bibliothèque M. M. Gervay vice-président, en qualité de directeur général des postes de la Hongrie a offert une salle plus convenable dans le palais de Postes, offre qui a été acceptée avec reconnaisance. — Relativement à la continuation de la *Bibliothèque de Voyages* MM. le président et le secrétaire général ont été chargés de traîter avec le libraire-éditeur, M. M. Ráth, qui a présenté une nouvelle proposition. — M. le secrétaire gén. annonce que S. E. M. le ministre de l'instruction publique et l'Académie hongroise scientifique ont bien voulu accordor à la Société la subvention de 1000 respectivement de 600 flrs aussi pour l'année courante. Approuvé avec la plus grande gratitude.

Séance de conférence le 15 avril. Présidence de M. *J. Hunfalvy.* — M. le secrétaire gén. a présenté le second volume de la Géographie Universelle de M. Jean Hunfalvy, comme cadeau de l'honorable auteur pour notre bibliothèque. Approuvé avec applaudissements. — Puis M. *Em. Findura,* membre ord., a fait une conférence sous le titre: La ville de Vácz au point de vue topographique et statistique. — En seconde conférence M. *Ant. Berecz,* secrétaire gén. a fait connaître les recherches géographiques accomplies dans les dernières années aux environs du Congo. — Les orateurs ont été recompensés par des applaudissement très-sympathiques.

Petites communications.

I. *Expéditions.* Annonce de l'expédition russe envoyée en 1885 sur les îles de la Nouvelle Sibérie.

II. *Miscellanéa.* Donnant des renseignements: du décés du *Dr. G. Varrentrapp,* président honoraire de la Société géographique de Frankfort s. M.; — des préparatifs du VIième congrès des géographes allemands, convoqué à Dresde; — de l'arrosage de l'oasis de Merv d'après des plans russes; — des colonies souabes en Hongrie; — des oscillations du niveau des eaux de la Mer noire; — du plan du percement de l'isthme de Privlacca dans le voisinage de Fiume; — du retour d'un jeune Croate, Charles Lermann, seul membre restant de l'expédition autrichienne qui, en 1882, a entrepris l'exploration des pays sur le Congo; les autres membres sont tous morts; (M. Lermanne a été le fondateur et le chef de la station Philippeville); — de l'agrandissement des possessions françaises en Sénégambie.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 6. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Le Congo et ses environs.

C'est sous ce titre que, dans l'article premier de ce numéro, M. Antoine *Berecz,* secrétaire général de la Société hongroise de Géographie traite de l'importante question du Congo, des explorations qui y ont été faites et de l'organisation de l'État du Congo, en s'appuyant sur des données historiques par ordre chronologique, depuis l'expédition du capitaine anglais Tuckey en 1816 jusqu'à nos jours. Le but de l'auteur était de faire connaître d'une manière précise, au public de nos conférences, les faits qui se rattachent à cette question, et il l'a parfaitement atteint dans la conférence qu'il a tenue à la séance de conférence de la Société hongroise de Géographie, le 15 avril de l'année courante.

La nouvelle carte d'Afrique.

(Second article.)

L'institut cartographique de la maison Justus Perthes de Gotha a commencé, à l'occasion du jubilé qu'il a célébré à la centième année de son existence, l'édition d'une Carte spéciale d'Afrique à l'échelle de 1 : 4.000,000, en dix feuilles, dressée par H. Habenicht, exécutée par celui-ci, B. Domann et le Dr. R. Lüddecke, et dont trois fascicules à deux feuilles ont déjà paru. Ce travail n'est pas seulement d'une grande importance et d'une grande utilité; il offre un intérêt tout particulier, justement provoqué par les progrès rapides qui ont été faits de nos jours dans la connaissance de l'Afrique. »Jamais — dit M. H. Wichmann, dans sa préface annexée à cette eouvre — jamais le proverbe: *Semper aliquid novi ex Africa* n'a été mieux justifié qu'au temps présent, où cette partie du monde, créatrice de

la civilisation la plus ancienne, mais qui a aujourd'hui le plus grand besoin de l'influence de la culture européenne, a éveillé le plus vif intérêt parmi toutes les classes du monde civilisé.« On pourrait dire que chaque jour il en arrive des nouvelles, toutes plus intéressantes les unes que les autres, surtout de l'Afrique centrale qui subit maintenant un véritable siége, et ces nouvelles remplissent de plus en plus les lacunes de la carte de ces contrées. L'impulsion donnée par Stanley ne perd point de sa force et dans peu de temps le »continent noir« se dégagera du voile qui le couvrait et le tenait dans l'obscurité. Les nouvelles qui en arrivent chaque jour demandent aussi de jour en jour la transformation de la carte de ces pays; et bien que ces changements soient en eux-mêmes quelquefois insignifiants, plus d'une fois ils sautent aux yeux à la première vue. Dans de pareilles circonstances, on ne peut prétendre que la carte en question soit absolument parfaite; elle va être changée à son tour; mais elle ne perd rien de sa valeur scientifique. Elle représente les données les plus récentes, n'emploie qu'une seule mesure uniforme, ce qui lui donne un grand avantage sur les cartes publiées dans les feuilles périodiques, où les mesures sont toutes inégales. Elle a enfin toutes les qualités requises pour satisfaire aussi bien l'attente du savant que celle du public intelligent.

Les 10 feuilles, ainsi que le dit M. Habenicht dans sa préface, sont réparties de manière que chacune d'elles réponde, autant que possible, aux frontières naturelles et au groupement des formations du sol, ce qui est réalisé avec beaucoup de succès et indiqué par les titres des feuilles de la manière suivante: I. Le Sahara occidental, — II. Le Sahara central, — III. L'Égypte, — IV. Le Soudan occidental, — V. Le Soudan central, — VI. L'Abyssinie, — VII. Le Congo, — VIII. Le territoire des lacs, — IX. Le Cap, — X. La baie de Delagoa, feuilles qui font ensemble une imposante carte murale.

Le point principal auquel on s'est attaché a été l'indication des conditions physiques qui, en première ligne, décident non seulement du développement de la vie organique, mais encore des questions de la colonisation, de la communication et du commerce. Le dessin et les couleurs employées sont presque entièrement irréprochables.

Les données ethnographiques ne sont pas nombreuses, sans doute pour donner place à celles des résultats de la colonisation. La nomenclature est conforme aux usages officiels des états-mères d'Europe, excepté les noms indigènes adaptés à la prononciation locale et qui par conséquent ne doivent pas être trop exacts.

Chaque feuille est suivie d'une explication à part donnant des renseignements très-instructifs sur tout ce qui concerne la matière représentée par le travail cartographique. *L. Tömösváry.*

La multiplication inégale de la population de l'Europe.

(Troisième article.)

Dans cette publication M. E. *Hanusz* reproduit une étude allemande parue dans le fascicule de février de 1886 de la »Rundschau für Geographie«. L'auteur prenant en considération d'une part les données des émigrations, d'autre part et par dessus tout, celles qui sont relatives aux cas de naissance et de décès dans les divers pays de l'Europe, arrive à ce résultat principal, que la supériorité des naissances sur les cas de mort ne repose pas sur le hasard, mais bien sur les qualités des divers peuples, observation qui a pour l'ethnographie de l'Europe le rang de loi.

La diminution des eaux sur la plaine aralo-caspienne.

(Quatrième article.)

Se basant sur une comparaison entre les cartes des cent dernières années, M. N. Yadrintzev, savant russe, est arrivé à ce curieux résultat que les eaux des lacs de la plaine qui s'étend entre les fleuves Obi et Irtys diminuent continuellement. Ce fait, si important au point de vue géographique, a pu être constaté surtout à l'occasion de l'examen du lac Tchanii et des lacs avec lesquels il était jadis en connexion. Le Tchanii, dans le cahier de dessin du jeune boyar Remizov, rédigé en 1701 à Tobolsk, est représenté comme étant de forme ovale et parsemé de grandes îles. Quatre fleuves s'y déversent: le Karassouk, le Bagan, le Tchouliim et le Kargat. Dans son voisinage le Sartlan et le Tandovo seuls comme lacs indépendants. Sur la carte de 1765, retrouvée dans les archives de l'état-major, le Tchanii forme un grand bassin carré, sur lequel, d'après Pallas se trouvent soixante-dix îles et qui est réuni avec le lac Grand-Abiiskan par

plusieurs bras du lac Malaka, tandis qu'au Sud il est en connexion avec quatre plus petits lacs qui forment le lac Petit-Abiiskan.

L'image exacte du terrain d'eau en question est représentée par une carte de 1786, portant le titre: »Carte générale du gouvernement de Koliivan, comptant un pouce pour dix versts«, par le Gal Katchka. En comparant cette carte à celle de nos jours il en résulte que les baies et les golfes que l'on voit aujourd'hui à la rive Est du lac n'existaient point il y a cent ans, que les lacs Tandovo et Sartlan étaient plus proches et que les bras qui les y réunissaient étaient plus courts. Le long de la rive du Nord, les baies et les îles parallèles actuelles manquaient et le Tarcoul, lac indépendant aujourd'hui, n'était qu'une simple baie. Le changement le plus considérable s'est produit sur la rive Ouest du lac Tchanii de même que sur celles des lacs Malaca, Petit-Abiiskan, Grand-Abiiskan et Soumii-Tchebakli. Ces lacs, occupant alors de grands bassins, sont aujourd'hui disparus presque sans laisser aucun vestige. Du Grand Abiiskan, de 1206 versts carrés alors, il ne reste que quelques étangs insignifiants; il en est de même du Petit-Abiiskan. Le groupe de lacs du Soumii-Tchebakli, était autrefois à peu près de la même étendue que le Tchanii; aujourd'hui on n'en voit plus que quelques restes qui sont en train de tarir eux aussi.

En comparant les cartes dont nous disposons, il devient évident que la disparition des eaux et les amoncellements de sable se sont produits principalement à l'Ouest en avançant du Sud-ouest vers le Nord-est, tandis qu' à l'Est où nous rencontrons des fleuves, ces phénomènes se montrent plus insignifiants. Il est d'ailleurs à remarquer que sur la vaste plaine aralo-caspienne et surtout dans la Sibérie occidentale ce ne sont pas seulement les lacs de Tchanii qui tarissent. Les annales statistiques du gouvernement de Tobolsk de 1860 prouvent que dans le seul district d'Isim plus de trois cent lacs sont parfaitement disparus. Du lac Tchanii jusqu' au fleuve Obi on se plaint partout de la diminution continuelle des lacs. Le même phénomène se manifeste, concernant les lacs Karasouk et Bourla qui, d'après le témoignage d'une carte contemporaine, formaient en 1765 une nappe d'eau continue, tandis qu' aujourd'hui ils sont séparés l'un de l'autre et que l'un des membres du système des lacs Bourla, le Topolynoye, perd de plus en plus de son étendue.

Entre les lacs Tchanii et ceux du Bourla et du Karasouk on aperçoit nombre de petits étangs, réunis les uns aux autres par les fleuves Bagan et Bagantchik. La connaissance exacte du cours capri-

cieux de ces deux fleuves pourrait fournir de très importants appuis à la réalité. Une circonstance qui donne lieu à bien des réflexions, c'est que les cartes du siècle passé représentent le fleuve Bagan comme se déversant dans le système de lacs du Tchanii. Cela peut résulter d'une erreur quelconque, mais on ne pourrait pas absolument nier la vraisemblance de l'exactitude de ces dessins à cette époque-là. Dans ce dernier cas, la réunion probable, par des fleuves des systèmes de lacs du Kasmalin, du Barnaol, du Bourla, du Karasouk, du Bagan et du Tchanii saurait mettre en lumière une époque géologique d'un temps plus ancien et pourrait expliquer la connexion des nombreux lacs de la plaine de la Sibérie occidentale.

Il est impossible de ne pas faire observer aussi cette circonstance que, à partir du Tchanii, c'est vers le Nord que s'étendent les groupes de lacs de Kainsk et qu' au-delà de ceux-ci vient le vaste marais de Vasyougan. Vers l'Est se trouvent les lacs de Tyoukalin, de Tara et d'Isim, et au Sud enfin, vers le lac Aral on aperçoit nombre de lacs dans les déserts; il y avait même autrefois, entre les villes de Petropavlovsk et d'Omsk un semblable système de lacs en connexion, à l'aide desquels on avait projeté la réunion de l'Obi et de l'Irtys.

L'étude de la situation des lacs qui se trouvent à partir de l'Aral, vers le Nord, jusqu' au bassin du Tchanii, ainsi que l'étude des relations de ceux-ci avec les lacs de Bourla, de Koulounda et des autres au pied de l'Altaï pourrait amener à constater l'étendue et les limites de la mer aralo-sibérienne qui jadis remplissait cette grande plaine.

Le schème selon lequel la masse d'eau du Tchanii et des lacs de ses environs se retire pourrait en même temps expliquer le dessèchement progressif de la terre et les phénomènes qui l'accompagnent. Ce phénomène est parfaitement analogue à celui que M. Alenitziin a observé à l'occassion de l'examen détaillé de la flore et de la faune des lacs des Troitze et de Tcheliabïn. Le retirement des masses d'eau a été observé il y a longtemps dans les lacs Aral et Caspien et l'on peut aussi l'observer dans le lac Balkâche, ce chaînon le plus ancien des bassins d'eau de la plaine aralo-caspienne. »La supposition que le lac Balkâche était à une certaine époque en connexion avec l'Aral peut toujours être démontrée en la basant sur des recherches zoologiques«, dit M. Nikolyskii, qui envoyé par la Société géographique de la Sibérie occidentale a, en 1884, étudié le lac Balkâcke.

Relativement à la mer Caspienne la tradition historique et des

vestiges des lits anciens de fleuves (p. e. de celui de l'Amou-Derya) prouvent incontestablement que l'Aral et la Caspienne étaient jadis réunis. En lisant les détails sur la manière dont s'envasent progressivement l'Aral et la mer Caspienne nous rencontrons le même phénomène que nous avons observé pour le Tchanii, c'est-à-dire des baies, des bancs s'y forment, des golfes deviennent des lacs indépendants etc. La nature des eaux de l'Aral qui est la même que celle des autres lacs (dënguize) des déserts Kirguises, les propriétés analogues de ces lacs et l'identité du phénomène du tarissement prouvent également la parenté de ces bassins d'eau, et donnent la possibilité de tracer la ligne des bords de l'ancien bassin aralo-caspien. Laissant aux zoologues l'examen de la vie et de la parenté des faunes de ces lacs; laissant également aux géologues le soin de constater sur la base des diverses couches les relations probables dans un avenir prochain entre la terre et la mer, le savant russe est d'avis qu' à l'aide des seuls indices qu' il vient de faire connaitre on pourra se faire idée du caractère du retirement successif des eaux et du tarissement des bassins d'eau. Les divers changements qui se sont produits, dans l'insignifiant laps de temps des cent dernières années, sur les bords et les contours de ces lacs indiquent sans doute qu'il s'y prépare un grand évènement dont nous ne sommes que les muets spectateurs.

(D'après l'original russe.) Publié par *L. Cs.*

„La partie hongroise de la grande ligne de partage des eaux de l'Europe."

(Cinquième article.)

Sous le titre ci-dessus M. A. Scholtz a publié une étude dans le 4. No. de ce Bulletin. M. J. Mihalik y trouve à rectifier les passages suivants: »Cette partie de la ligne offre une particularité remarquable: c'est qu'elle descend dans la dépression entre le Mt. Bástya et le Mt. Szoliszkó et passe par le *lac de Csorba* dont les eaux pourraient tout aussi facilement être dirigées dans le Poprád que dans la Vág, etc.« (Page 58 du 4. No.) Ces affirmations étant en contradiction avec la réalité, il faut les rectifier en constatant que le lac de Csorba appartenant au domaine de la mer Baltique ne peut point participer à la formation de la ligne de partage qui d'ailleurs ne peut pas non plus passer la dépression entre le Mt. Bástya et le

Mt. Szoliszkó, car les sources qui jaillissent des talus rocheux et abruptes au N.-O du Mt. Bástya et au S. E. du Mt. Szoliszkó se déversent dans le ruisseau Mlinicza et au moyen de celui-ci dans le Poprád, tributaire lui-même du domaine de la mer Baltique.

Ce fait étant reconnu, on peut constater que la partie de la grande ligne de partage des eaux de l'Europe, en ce qui concerne cet endroit du Haut Tátra, part du pic Furkota, passe la crête du Mt. Szoliszkó vers le lac de Csorba, et de là, suivant la partie supérieure de la digue de moraine qui barre la vallée de la Mlinicza et se dresse entre le Szoliszkó et Bástya, elle se dirige vers le Mt. Bástya, d'où elle descend doucement sur les gorges de moraine qui entourent de N.-N.-O. le lac de Csorba, et puis passe environ à l'endroit où le marais, dit »Vak-tó« (Lac aveugle) se trouve.

Petites publications.

I. *Expéditions,* contenant des nouvelles: de l'expédition du Dr. Bernhard *Schwarz* qui a visité les pays au-delà du Mt. Cameroun; — du voyage du Dr. *Zöller* dans le pays Togo; — du voyagé des lieutenants MM. *Kund* et *Tappenbeck* sur le cours moyen du Congo; — et de l'expédition de Rob. *Flegel* entreprise à la charge de l'Association allemande de colonisation.

II. *Ethnographie,* donnant des renseignements très-intéressants sur les Esquimaux du Groenland oriental.

III. *Statistique,* contenant des données relatives: aux habitants de la *nouvelle possession russe* dans l'Asie centrale; — à l'étendue totale du *royaume d'Italie;* — à la population de l'*Archipel havaïen;* — et aux trouvailles sur les *champs de diamant* dans l'Afrique méridionale de 1870 à 1885.

IV. *Miscellanéa,* donnant des communications: sur le rapport du Gal *Greely*, ancien chef de l'expédition arctique américaine, adressé à la Société anglaise de géographie relativement à la Terre Grinell; — sur les vestiges de l'expédition du Dr. *Leichhardt,* retronvés à Queensland; — et sur la »France équatoriale«.

Liste

des oeuvres et des cartes reçues par la Société.

La Société Hongroise de Géographie.

Protecteur:

S. A. Imp. et Roy. RUDOLPHE, Archiduc héréditaire, etc., etc.

Le bureau de la Société:

Président: Dr. Jean HUNFALVY, conseiller roy., professeur à l'Université de Budapest, membre de l'Académie, etc.

Vice-présidents: Dr. Arminius VÁMBÉRY, professeur à l'Universite de Budapest, membre de l'Académie, etc. — Michel GERVAY, conseiller ministériel, directeur général des Postes de la Hongrie, etc.

Secrétaire général: Antoine BERECZ, directeur de l'École supérieure d'État pour les jeunes filles, président de l'Association des professeurs des écoles secondaires, etc.

Secrétaire et *bibliothécaire:* Paul KIRÁLY, professeur à l'École normale supérieure d'État, etc.

Trésorier: Dr. Henry FLOCH REICHERSBERG, conseiller au département des finances, etc.

Membres du Comité: Dr. Charles BRÓZIK, professeur d'école réale, etc. — Dr. Aladár BALLAGI, professeur extraord. à l'Université de Budapest, membre corresp. de l'Académie, etc. — Albert BEDŐ, conseiller ministériel, membre de l'Académie etc. — Joseph BERÉNYI, conseiller roy., inspecteur général des chemins de fer d'État, etc. — Maurice DÉCHY, propriétaire, membre correspondent de plusieures Sociétés scientifiques. — Guillaume FRAKNÓI, chanoine, secrétaire général de l'Académie, etc. — Béla GHYCZY de Ghyczy-assa et Ablancz-Kürth, Maréchal-Lieutenant, etc., etc. — Paul GÖNCZY, conseiller ministériel, membre de l'Académie, etc, etc. — Aladár GYÖRGY, membre interne du bureau statistique d'État. — Dr. Rudolphe HAVASS, professeur bréveté, etc. — Pierre HEIM, conseiller de section du ministère des Travaux publics. — Paul HUNFALVY, pair, conseiller roy., bibliothécaire de l'Académie, etc. — Vincent JELENCSIK DE Koronvár, Général, etc. — Louis KOLLER, conseiller ministeriel, etc. — Daniel LAKY, professeur de gymnase. — Henry LÉVAY de Kistelek, directeur de la Banque générale d'assurances, etc. — Louis LÓCZY, professeur de l'école polytechnique, etc. — Béla MAJLÁTH, bibliothécaire du Musée national, etc. — Fréderic PESTY, secrétaire de section de l'Académie, etc. — Emeric PÉCHY, directeur de l'Imprimerie d'État, etc. — Dr. Joseph SZABÓ, conseiller roy., professeur à l'Université de Budapest, président de l'Institut géologique, secrétaire de section de l'Académie, etc., etc. — Dr. Aurél TÖRÖK, professeur à l'Université de Budapest, membre de l'Académie, etc., etc. — Léopold ZOBEL, conseiller roy., directeur des Postes. — Michel ZSILINSZKY, député, professeur de collège. etc.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 7. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

La Suanétie libre, la vallée supérieure longitudinale de l'Ingour.

(Conférence, tenue à la séance du 11 février.)

Une suite de lignes parallèles qui se succèdent les unes aux autres comme les gradins d'un amphitéâtre, et entre lesquelles des fleuves échappés des glaciers ont creusé leurs lits, nous offrent l'aspect du haut pays de la Colchide qui s'élève, vers le Nord, dans la direction de la partie médiale du Grand Caucase. C'est également en lignes parallèles avec l'arête principale du Caucase que se développent les chaînes de montagnes qui entourent le cours supérieur du Rion et de la Tzheniss-Squali et bornent la vallée supérieure de l'Ingour. Ainsi, des vallées longitudinales s'étendent devant l'arête principale du Caucase, et les fleuves qui prennent naissance dans ses glaciers ne sont séparés que par les arêtes latérales très-rapprochées l'une de l'autre. C'est principalement vers l'Est que se trouve la région des sources du Rion, après lequel vient le Tzheniss-Squali et puis, vers l'Ouest, l'Ingour dont la haute vallée supérieure longe immédiatement et suit le plus loin la pente méridionale de l'arête principale du Caucase, jusqu' à ce que s'ouvrant un passage par une déchirure du terrain, le fleuve quitte cette direction, court presque directement vers le sud et porte ses flots écumants dans la mer Noire.

Les environs de la haute vallé de l'Ingour sont habités par les Suanes; c'est la Suanétie libre. *

* Il y a aussi des Suanes dans la vallée supérieure de la Tzheniss-Squali; leur pays où régna presque toujours la famille princière des Dadian, s'apelle la Suanétie Dadiane.

La vallée supérieure de l' Ingour forme un bassin entouré de montagnes qui dépassent de beaucoup la limite des neiges perpétuelles. Au Nord se dresse l'arête principale du Caucase, où il ne se trouve guère de dépressions au-dessous de 10,500 pieds. * Toute une série de pics granitiques, recouverts de neige et de glaciers, s'y élèvent jusqu'à 15,000 et 16,000 pieds, hauteurs qui égalent et dépassent même les plus hauts sommets des Alpes; ce sont, s'avançant de l'E. vers l'O., les Mts. Namkvam Tskarr, Adis, Tetnould, Gestola, Gvalda, Quejeba, Dongoussoroun.

Les sources de l'Ingour se trouvent dans l'angle qui est formé par l'arête principale et l'arête transversale nommée Karildas se développant vers le Sud. C'est là que les roches granitiques de la chaîne latérale se rencontrent. Les glaciers de Namkvam et de Tskur donnent naissance aux cours d'eau qui sont les sources de l'Ingour, le Kvirisi et le Djâlaï. Le fleuve. qui déjà à cet endroit porte le nom d'Ingour, suit la direction N.-O. de la chaîne de montagnes, que longe au Sud une autre chaîne parallèle ayant également des cimes qui dépassent de beaucoup la limite des neiges perpétuelles. Nous pouvons la nommer d'après sa principale cime, la belle Leila, la chaîne de montagnes de Leila. Les pentes du Nord sont recouvertes de champs de neige et de glaciers secondaires qui envoient leurs eaux dans l'Ingour, que viennent encore grossir considérablement les eaux de l'arête principale laquelle s'étend jusqu'à Tetnould.

Le Taou Tetnould, un des plus imposants sommets de l'arête principale du Caucase, est un centre important, d'où se détache un haut massif latéral qui s'étend jusqu'au milieu de la haute vallée de la Suanétie entre l'arête principale du Caucase au Nord et la chaîne de montagnes de Leila au Sud, et divise ainsi la partie orientale de la région de l'Ingour en deux vallées. Au Nord du pays onduleux de la chaîne de montagnes de la Suanétie se rassemblent les ruisseaux qui descendent de l'arête principale du Caucase: les ruisseaux du glacier de Tzanner à l'Ouest du Tetnould, la Mestia, importante rivière qui sort de l'Oujba, etc., forment les environs de sources N. de l'Ingour, dont les deux bras se réunissent près du village Latal. A cet endroit, une grande vallée latérale descendant de l'arête principale se réunit à celle de l'Ingour; c'est la vallée

* Les hauteurs sont données, dans cette description, en pieds russes mesure parfaitement analogue au pied anglais.

de Betcho, de laquelle s'échappe un torrent impétueux, le Goul. Vers l'embouchure occidentale de la haute vallée court le ruisseau Nakra, qui provient des hauteurs de la contrée du Dongoussoroun, et se déverse dans l'Ingour.

La limite Ouest de la vallée longitudinale de l'Ingour est formée par une montagne transversale qui sépare les vallées parallèles des ruisseaux Nakra et Neszkra. Cette chaîne de montagnes dans sa partie supérieure s'élève à une hauteur considérable et est couverte de neige et de glace. Ses principaux sommets, d'après la carte, sont: le Borkousel, le Stabler et l'Outour. Nous pouvons la nommer la chaîne du Stabler. Elle prend la direction du S.-O. et touche à la montagne Leila à l'endroit où l'Ingour se recourbe dans la direction du Sud, à travers une ouverture profonde qu'il a percée dans les rochers.

Le lit supérieur de l'Ingour descend progressivement en pente d'une hauteur moyenne d'environ 5000 pieds. Le village le plus haut situé est à l'Est Djibiani à une hauteur de 7064 pieds, tandis que le village Lachamouli, situé prés du détroit de l'Ingour n'est qu'à 3200 pieds, et qu'une partie de la route profonde sur l'Ingour descend jusqu'à 2650 pieds.

C'est dans cette enceinte que se trouve enfermé le bassin du cours supérieur de l'Ingour, formant un plan en relief, tel qu'on ne saurait guère retrouver le pareil sur aucun autre point de notre globe. Nulle part on ne saurait peut-être appliquer plus justement l'expression: »isolé du monde entier«. Il n'y a dans l'enceinte de ce bassin aucun passage traversé par une route facilement praticable. La seule voie qui permette la communication avec la Suanétie a été construite, de nos jours, par des soldats russes à l'occasion d'une expédition militaire, et encore n'est-elle praticable que pour des chevaux de somme et seulement en été. Cette route passe au point le plus bas de la montagne Leila le col de Latpari, qui n'a cependant pas moins de 9273 pieds de hauteur.

Nous verrons quelle influence les conditions physiques de la situation orographique de ce pays devaient exercer sur le caractère et la vie des habitants.

Les voyageurs qui ont autrefois visité l'isthme du Caucase: Pallas, Klaproth, Güldenstedt, Parrot, Dubois de Montpereux, n'ont pas pénétré jusqu'à la Suanétie. Ce n'est que récemment que des voyageurs savants en ont visité quelques points habités. Les conditions physiques en ont été étudiées par Abich, Gilev, Radde, Favre,

Freshfield et Iljin; mais les hautes montagnes en sont restées jusqu'à nos jours presque inexplorées. Un ou deux voyageurs ont atteint les extrémités des glaciers qui tombent de l'arête principale, mais personne ne s'est hasardé à aller plus haut. C'est M. Freshfield qui, en 1868, partant de l'angle occidental de la haute vallée de la Suanétie, et remontant le torrent Nakra a traversé l'arête principale, près des glaciers du Dongoussoroun. M. Iljin qui, il y a peu de temps, a parcouru la Suanétie a parfaitement raison en constatant dans son étude »Le Mt. Ousba«, publié dans le Bulletin de la Société impériale russe de géographie, que les murs de roches qui entourent la Suanétie sont restés pour ainsi dire entièrement inexplorés jusqu'à nos jours et qu' aucune des cimes et aucun des cols de l'arête principale n'a encore été exactement mesuré.

Je me suis donc proposé, comme but principal de mes deux voyages en Suanétie, l'exploration des conditions physiques et topographiques de la chaîne principale du Caucase.

I.

La première fois que j'allai en Suanétie, je me trouvais, le 31 août 1884, sur l'arête principale du Caucase, à 12,000 pieds de hauteur environ. Je venais du Nord de la vallée Baksan, pays des Tartares mahométans. Nous entrâmes dans l'une des vallées latérales de la vallée du Baksan, dans celle de la Yosïngu, et nous y passâmes la nuit près de l'extémité du glacier. La nuit fut extrêmement froide, mais la journée n'en fut que plus magnifique. Nous voyions dans tout l'éclat de sa beauté splendide le monde de glace que devait gravir notre caravane composée de deux Suisses, de quatre porteurs, de trois Suanétiens et d'un Tartare de Baksan. Le fond du tableau était formé par le glacier qui descendait de l'arête principale et auquel je donnai le nom de glacier de Yosïngu. Nous en traversâmes la moraine et l'immense champ de névé. Mes gens nommèrent Betchotaou la chaîne neigeuse, dans laquelle se trouve la crevasse qui nous servit de passage et qui débouche dans la vallée de Betcho. L'arête principale y forme un imposant croissant, à l'extrémité septentrionale duquel s'élèvent les doubles cimes neigeuses du Dongoussoroun que nous avions vues si souvent de notre campement au pied

de l'Elbrouz. Maintenant, elles se dressaient toutes dévoilées devant nous, dominant les glaciers qui entourent leurs bases. De l'arête qui forme le fond du tableau descendent de nombreux glaciers qui versent tous leurs eaux dans le ruisseau Yosïngu.

Il était dix heures et demie du matin lorsque nous atteignîmes le sommet du col. Une violente tempête nous assaillit sur cette hauteur hérissée de rochers et cependant le ciel n'avait pas le moindre nuage. En nous retournant, notre vue planait sur le pays de montagnes du Baksan sous les imposantes cimes de l'Elbrouz d'une hauteur et d'une grandeur saisissante, s'élevant au-dessus d'un vaste terrain recouvert de neige. Les proportions gigantesques du volcan plein de glaces s'y montraient de nouveau dans toute leur magnificence. La tempête continuait à nous apporter des tourbillons de poussière de neige qui se détachaient des sommets. Des deux cimes du Dongoussoroun vues d'où nous étions, c'était celle du N. O. qui semblait la plus haute, et que sa forme plus svelte élevait encore davantage. Nous pouvions y apercevoir bien clairement la direction dans laquelle, huit jours auparavant, nous avions gravi la plus haute cime. Les sombres parties trachytiques ressortaient bien, de cette distance, sur la couverture blanche, comme autant de joyeux souvenirs de notre pénible ascension. Nous voyions distinctement les rochers dont j'avais détaché quelques pierres, et au-dessus d'eux le sommet hérissé de glace, sur lequel j'avais planté le drapeau de la victoire. La vue de cette majesteuse montagne de 18,526 pieds de hauteur aurait surpris qui que ce soit, mais pour moi elle était plus qu'un objet d'admiration. Et si j'avais su que quelques jours plus tard d'autres voyageurs essaieraient en vain de conquérir ces sommets gigantesques, j'aurais été plus fier encore, dans la conscience du fait que j'avais accompli. Pourquoi ne l'avouerais-je pas? Pourquoi ne jouirais-je pas du fruit de la victoire dans une lutte soutenue avec autant de courage que de persévérance? Pourquoi n'aurais-je pas la fierté de la conscience qui s'éveille lorsqu'on a vaincu par sa propre force là, où d'autres ont échoué, lorsqu'on a fait ce que d'autres ont été incapables de faire.

Mais dirigeons maintenant notre attention sur le nouveau monde qui se déroule à nos yeux du côté du Sud. Nous n'y découvrons encore, il est vrai, aucun vestige d'une température méridionale. De larges champs de neige y descendent en pente rapide dans les profondeurs. Derrière eux apparaît une imposante chaîne de montagnes avec des pics grandioses, des parties de glaciers, formant une ellipse

dont l'ouverture se trouve au S.-E., mais que des parois de montagnes dérobent à nos regards. Le col, que je propose de nommer le col de Betcho, a une hauteur de 11,642 pieds, et est coupé dans les roches granitiques de l'arête principale.

Après avoir achevé mes mesures et mes notes, je voulus malgrè le froid pénétrant et l'ouragan essayer une levée photographique. Mais ce fut en vain. Nous mangeâmes alors quelques bouchées à la hâte et nous commençâmes la descente avec les porteurs qui dans l'intervalle nous avaient rejoints. Peu de temps après les parois des roches nous ayant abrités contre le vent, je fixai mon appareil dans la neige profonde et j'obtins d'excellentes photographies qui me récompensèrent du froid glacial dont j'avais souffert pendant cette opération. Et maintenant, en avant! De nombreuses crevasses sillonnent les champs de névé. Nous nous attachons à une corde et nous taillons des degrés dans la glace. Burgener, mon compagnon de Suisse, enseigne l'emploi des haches à glace aux porteurs qui ne cessent de les admirer et les trouvent excellentes. Les indigènes qui se hasardent quelquefois dans ces parages éviteraient bien des accidents s'ils connaissaient l'usage de ces bons outils.

Nous étant arrêtés sur un banc de roche qui faisait saillie, je fis, à l'aide de ma boussole, une levée topographique des environs. Les glaciers et les champs de névé s'y présentaient beaucoup plus considérables qu'ils ne le sont sur la carte de 5 verstes et que ne le font soupçonner les descriptions des versants méridionaux de l'arête principale du côté de la Suanétie. Arrivé dans une vallée je pris la photographie du glacier que nous venions de descendre.

Tous les torrents qui traversent cette vallée se réunissent en cet endroit, précipitant leurs cours vers l'entrée de la vallée brusquement rétrécie, où ils se creusent un lit profond. Les parois en sont si rapprochées qu'elles se touchent presque, et les bords si escarpés, si ondulés que nous ne faisions que monter et descendre en tâchant de nous frayer un chemin entre les broussailles dont ils sont couverts. A chaque élévation du terrain nous découvrions la riante vallée qui se perdait dans des profondeurs lointaines.

Dans le Caucase il faut tenir compte des distances. Nous avancions continuellement, et les murailles escarpées du défilé n'avaient point de fin. Les porteurs épuisés succombaient sous leur fardeau: impossible de trouver la plus petite place pour se reposer, et pas une goutte d'eau à boire! Aprés bien des heures passées ainsi, nous arri-

vâmes à l'embouchure d'une petite crevasse latérale, d'où coulait l'eau trouble d'un glacier. Le torrent qu'elle forme, comme tous les torrents dans le Caucase, est difficile à traverser. Nous dûmes y improviser une passerelle de troncs d'abres. Ce torrent entraîne d'énormes éboulis, consistant principalement en morceaux de granit et de gneiss mélangés avec du feldspath et du quarz. Ces éboulis descendent sans doute du massif de l'Oujba, qui n'est lui-même qu'un prolongement de l'arête principale. Plus bas commencent des forêts des sapins gigantesques: *Pinus sylvestris, Abies orientalis, Abies Nordmannia.* Quelques-uns atteignent jusqu'à 150 pieds de hauteur.

Il y avait sept heures que nous avions quitté le sommet du col, et il était 6 heures 45 minutes du soir lorsque nous dressâmes notre tente au milieu de la forêt. Plus tard j'allai jusqu'à la lisière de la forêt, d'où la vue s'étendait vers la vallée. La lune répandait sa douce lueur sur les ondulations de la contrée et dissipait l'obscurité de la forêt. Les Suanes plongés dans un profond sommeil se reposaient, auprès du feu, des fatigues de la journée. Moi seul, je goûtais, dans toute sa plénitude, le charme de la beauté et de l'étrangeté de la scène qui m'entourait.

Le lendemain matin nous descendîmes au S.-E. dans la vallée du Betcho s'ouvrant en vallée transversale dans la vallée longitudinale de l'Ingour, et après avoir traversé une forêt de bouleaux nous arrivâmes à Mazeri, le plus haut village de la vallée du Betcho; nous étions en Suanétie.

Le premier grand édifice, entouré de murs, avec une porte, et appuyé à une haute tour, est la maison d'un prince Suane de la famille des Dadiskilian qui jouent un si grand rôle en Suanétie. Il a épousé une tartare de Baksan et est devenu mahométan. Un de ses parents, Ismaël d'Ourousbieff, nous avait donné une lettre de recommandations auprès de lui. J'envoyai en avant l'un de mes porteurs pour annoncer notre arrivée. Lorsque nous nous approchâmes, deux hommes de haute taille, en costume circassien, étaient debout à la porte. Leur habillement était de drap gris grossier, tissé en Suanétie, et ils avaient sur la tête un petit chapeau blanc du pays. L'un d'eux était le prince Dadiskilian, âgé à peu près de 55 ans, avec une longue barbe déja grisonnante et l'autre un de ses parents, séjournant alors chez lui. Ils me saluèrent d'un air plein de dignité et me serrèrent la main. Nous ne pouvions pas nous comprendre, car ni les princes, ni mes hommes ne parlaient le russe. En route la nécessité nous

avait rendus inventifs et nous étions arrivés en trois jours en Suanétie sans malentendu important.

On apporta devant la porte, pour moi et mes suisses de petites chaises et une petite table sur laquelle on nous servit du fromage de brebis, du pain et de l'eau de vie de Suanétie. Après le repas on amena des chevaux de selle. Le prince lui-même en monta un pour nous accompagner jusqu'à Betcho. Les malles furent chargées sur un traîneau attelé de deux boeufs vigoureux, car l'usage des voitures est inconnu dans ce pays.

Au bout d'une heure à peine nous arrivâmes à Betcho, village qui consiste en quelques maisons de bois dans une étroite vallée verdoyante et qui sert de résidence à un pristav russe, à son aide, à quelques kosaks et à quelques soldats en garnison. Ce groupe de maisons est situé d'après mes levées à une hauteur de 4200 pieds. C'est le chef-lieu d'administration de la Suanétie depuis la répression des derniers troubles en 1876.

Déjà en chemin nous avions été surpris par une forte pluie qui semblait ne pas vouloir cesser, et nous força de rester à Betcho près de trois jours. Dans les montagnes et dans la vallée supérieure il neigait, ce qui faisait de plus en plus baisser le baromètre. Il semble que le versant S.-O. du Caucase est exposé aux courants d'air de la mer Noire; il est, en effet, beaucoup plus riche en eaux athmosphériques que le versant du Nord. Ce partage de l'humidité et des pluies dans les hautes montagnes du Caucase a une grande influence sur l'étendue de la neige qui les recouvre et sur la formation des glaciers.

Les habitants de Betcho se plaignaient de ce que, cette année, l'été avait été extrèmement mauvais, et qu'ils n'avaient pas pu récolter le blé qui avait souffert de la gelée. Il me fut donc impossible de continuer mon expédition dans les montagnes. Je n'avais plus qu'un désir, celui de faire la levée photographique du mont que j'avais vu du versant de l'Elbrouz, se dressant au-dessus de l'arête principale du Caucase et semblant dominer la haute vallée de la Suanétie. Le troisième jour le temps s'éclaircit un peu au fond de la vallée de Betcho. Les nuages se dissipèrent peu à peu et laissèrent apercevoir des murs gigantesques dont les escarpements étaient recouverts de glaciers. Le soleil allait se coucher et ses rayons, en disparaissant, emportaient avec eux mon espoir d'éterniser, par la photographie, le moment après lequel je soupirais. Tout à coup un superbe

sommet, dentelé comme une scie se détacha clairement sur la voûte du ciel. C'était l'Oujba, le Matterhorn du Caucase, ainsi que l'a nommé M. Freshfield, l'une des formes de montagne les plus remarquables, les plus surpenantes du globe. La hauteur en est iconnue; M. Freshfield qui l'évalue à 16,500 pieds, semble s'approcher de la réalité.

La vision ne dura que quelques moments, et s'évanouit aussitôt dans un épais brouillard.

Le lendemain malgré une pluie battante nous nous mîmes en route et passâmes la nuit à Moujâl. Le soir suivant nous établissions notre campement à une grande hauteur sur la pente N. du défilé de Latpâri, toujours dans la pluie et dans le neige. J'avais toujours l'espérance de voir et de photographier l'Oujba. Le lendemain je le vis, en effet, dans toute sa splendeur, mais de nouveau seulement pour quelques minutes.

La saison étant avancée et le temps défavorable, il ne me restait plus (1884) qu'à remettre à un second voyage l'étude des conditions physiques et la configuration du pays de la Suanétie.

II.

Au commencement d'août de 1885, je me trouvais de nouveau avec mon compagnon, M. H. Lojka, professeur, à la base de l'Elbrouz, près du glacier Azaou, au fond de la vallée du Baksan. J'achevai les observations que j'avais faites sur ce glacier et sur celui de Terskol, nous pouvions nous rendre, selon mon projet, en Suanétie.

Laissant de côté le col du Baksan, par lequel M. Freshfield avait effectué son passage en 1868, et celui de Betcho, où j'avais passé en 1884, je voulus cette fois parvenir en Suanétie en passant par le glacier d'Azaou pour l'étudier jusqu'à la région du névé, ainsi que la topographie très-peu connue de cette partie de l'arête principale et de l'embranchement de l'Elbrouz.

La carte de l'état major russe, bien qu'elle ait été faite dans des circonstances difficiles, est admirablement exacte, mais les dessins qui représentent la haute montagne et les glaciers sont très troubles et très incorrects. La pente couverte de glaciers qui inclinent vers la vallée de Baksan, ne s'y trouve pas conforme à la nature, et la

partie de l'arête principale à travers laquelle les passages devraient mener dans la Suanétie y est encore beaucoup plus confuse. Il était fort difficile de fixer la direction de mon voyage d'après cette carte et les renseignements des indigènes.

Le névé du glacier d'Azaou n'a jamais été visité par des voyageurs. *Abich* et *Musketov* ne se sont occupés que de la partie inférieure. *Freshfield* en a fourni les plus nombreuses données topographiques. *Ivanov,* le voyageur de Pamir, ne donne aucun éclaircissement à ce sujet. L'article de *Dinnik,* dans le Bulletin de la Société russe de géographie, est une excellente description de la vallée de Baksan et de ses environs, mais ce voyageur n'a atteint que l'extrémité inférieure du glacier d'Azaou.

Tout ce que j'ai pu apprendre de M. Ismael d'Ourusbieff, qui certainement connaît bien le pays, ainsi que des chasseurs indigènes, c'est que si je voulais aller du glacier d'Azaou en Suanétie, je devais inévitablement passer par deux cols; qu'après le premier j'arriverais à Djiper, d'où j'aurais encore à franchir le second qui est plus bas pour arriver dans la vallée d'Ouzkhouate. Puis après un jour de marche, je devais rencontrer Lasras, village situé sur un des points les plus hauts du coin N. de la haute vallée de l'Ingour. Mais sur la carte je ne trouvai ni le Djiper, ni l'Ouzkhouate, je ne pus que constater que cette dernière devait être la vallée indiquée sur ma carte sous le nom de Nakra. Je me trouvais donc en face d'une énigme topographique.

Le 10 août s'annonça par un beau temps sans nuages, et nous nous mîmes avec activité à faire nos preparatifs de départ, dans notre cantonnement établi à la base du glacier d'Azaou, à la hauteur de 7116 pieds selon ma levée de plans. Mais que de longs jours de lutte devaient encore précéder ces derniers préparatifs!

Ce qui était encore plus difficile que de fixer la direction de notre route, c'était de trouver des hommes pour opérer notre passage. Les Tartares de Baksan ont toujours de la répugnance pour la Suanétie; les gens tant soit peu à leur aise ne se chargent pas de porter de lourds fardeaux à travers des glaciers, les moins aisés avaient alors assez de travail plus facile dans les champs de la vallée du Baksan, où d'ailleurs le bien-être est général. Mais heureusement qu'en été, il y vient des Suanes qui cherchent à gagner leur vie et qui sont en général des hommes robustes. C'était donc entre ceux ci que je devais chercher des porteurs.

Ismael d'Ourousbieff qui garde sa dignité de prince aussi vis-à-vis des Suanes essaya d'enrôler pour notre compte, le nombre d'hommes dont nous avions besoin, et grâce à son intervention je réussis, en effet, à engager six hommes, tous de types divers n'ayant de commun que celui de brigands de grande route. Les longs pourparlers que j'eus avec eux ne m'inspirèrent point une grande confiance dans leur connaissance du chemin que nous devions suivre. Le prince même ne me permit point d'entreprendre ce voyage seul avec de tels hommes. Il avait à son service un Suane d'origine princière qui à cause de certaines aventures d'amour très-romanesques et d'un assasinat chevaleresque avait dû quitter la Suanétie. Celui-ci, nommé Roustoum khân, mais qu'entre nous, nous appelions simplement *knaz* ou duc, et un domestique d'Ismael, du nom de Mohamed, durent nous accompagner. Le knaz qui, prétendait-on, jouissait d'une grande considération en Suanétie, devait rester continuellement avec nous pendant notre séjour dans ce pays, et y faire valoir son influence pour qu'il nous soit possible d'arriver au Nord en traversant l'arête principale. Il avait, en un mot, le rôle d'une sorte de maréchal de camp. En conséquence de son origine princière il ne portait que des fardeaux plus légers: le baromètre, des instruments scientifiques, des revolvers, des flacons de camp, et en outre il avait réclamé le droit de ne se montrer qu'à cheval, dans les contrées habitées de la Suanétie. Comment il a rempli ses devoirs moyennant un bon payement répondant à son haut rang, et quelle espèce de gens étaient les porteurs, c'est ce que nous allons voir.

Telle était notre escorte. Cependant dès notre première halte à la base du glacier d'Azaou, des troubles se manifestèrent. Tantôt nos hommes faisaient de plus grandes prétentions, puis c'était la charge qui était trop lourde, ensuite les vivres qu'ils trouvaient insuffisants. Il aurait été difficile de remédier au manque de vivres, car le Suane ne songe jamais au lendemain et la brebis tuée est aussitôt consommée. Pour résoudre la question des fardeaux, j'engageai un neuvième porteur. Mais pourtant je dus en congédier trois en leur donnant quelques roubles de dédommagement et en prendre d'autres avec l'aide d'Ismael. Aucun de ces hommes ne savait le russe, et Roustoum khan même ne pouvait remplir son office de maréchal qu'en langue suane ou en tartare, idiomes dans lesquels nous n'étions pas très versés.

Il était 9 heures un quart lorsque, après avoir donné à chacun de nos hommes sa part de bagage, nous quittâmes notre cantonnement.

Ismael, son fusil sur l'épaule et suivi d'un valet de chasse, nous accompagna.

En passant par la forêt qui couvre la vallée, nous arrivâmes en une heure au glacier d'Azaou, à une hauteur de 7716 pieds d'après mes mesures. Je pris des levées photographiques de l'extrémité du glacier, de la moraine latérale et de la vue sur la vallée du Baksan. La glace limpide du glacier tombe à la dernière cascade en chute magnifique. Nous montâmes à la gauche du glacier en nous éloignant de la chute. Deux heures après nous nous trouvions sur la partie supérieure du glacier d'Azaou. Le névé forme une plaine de peu d'élévation. A gauche s'élèvent des roches de bazalte, aux formes fantastiques, marquant la limite des névés supérieurs de l'Elbrouz, tandis que leurs bases séparent le glacier d'Azaou du défilé de Terskol et du glacier du même nom.

En cet endroit un glacier imposant auquel j'ai donné le nom de glacier de l'Elbrouz descend jusqu'à l'Azaou. Le glacier d'Azaou s'avance en douces ondulations dans la direction de l'Ouest jusqu'à l'endroit où le passage, nommé Khotitan, mène dans l'Oullikam, à Karatchaï. C'est par là que nous dûmes prendre notre route à travers un monde de montagnes splendides qui nous entouraient de leurs admirables beautés alpestres.

Après y avoir pris quelques levées photographiques nous poursuivîmes notre route. Il était deux heures. Nous nous dirigeâmes vers les groupes de roches qui bornent le glacier d'Azaou à l'Ouest. Arrivés sur la hauteur nous vîmes au-dessous de nous une petite plaine, entourée de murs de rocs. C'est la qu' Ismael passe les nuits lorsqu'il va à la chasse, ce qui a fait donner à cet endroit le nom d'Ismaëlkos, comme il nous l'a dit.

Je me réjouis à la vue de ce gîte magnifique. Mes hommes y descendirent aussitôt, mais moi, je montai encore plus haut sur les roches pour jouir de la vue qui y est incomparable. Les monts de formation volcanique de l'Elbrouz y frappent l'imagination non seulement par leur grandeur et leur hauteur, mais encore par l'harmonie de leur forme. Le ciel était entièrement serein, le soleil rayonnait encore avec autant de splendeur que de chaleur. Oh ! que n'avais-je toute une provision de plaques à ma disposition ! les sujets ne m'auraient pas manqué. Mais il ne m'en restait plus que quelques-unes. Je les consacrai donc à l'Elbrouz.

Pendant que j'étudiais la vue, si instructive concernant les

conditions topographiques, et que je prenais des photographies, mon compagnon cherchait des plantes et des lichens, et Ismaël dirigeait sa lunette vers les roches basaltiques pour y découvrir des chamois.

Et maintenant au gîte! Les malles avaient été déposées, et nous partageâmes les travaux entre nos hommes. La tente fut dressée sous notre surveillance personnelle à une hauteur de 9471 pieds, selon mes mesures. L'un des porteurs alla chercher de l'eau, l'autre du bois et le troisième fit la cuisine, pendant que nous arrangions et emballions les collections, les négatifs de photographie, les instruments, etc. Le repas consista, comme à l'ordinaire, en une soupe aux petits pois, en conserve de viande et en pain, à quoi nous ajoutions encore nne gorgée de cognac et du thé chaud.

Lorsque la nuit fut venue nous éteignîmes le feu; moi, mon compagnon et Ismaël nous nous retirâmes dans la petite tente basse et étroite pour y arranger d'abord les notes du jour, les matrices, etc. et nous reposer ensuite dans cet espace fort restreint.

Le lendemain matin (16 août) nous continuâmes notre route, et au bout d'une heure nous mettions le pied sur le glacier. La température était de 1·3 C°.

Ayant remarqué quelques fissures sur le névé, nous crûmes nécessaire, par précaution, de lier avec une corde les trois premiers porteurs les uns aux autres. A 7 h. et demie nous atteignîmes le sommet du col. Le paysage sauvage qne nous avions devant les yeux nous inspirait une admiration qui arrêtait la parole sur nos lèvres. Un arc de superbes montagnes recouvertes de glace, des hauteurs escarpées couronnées de pics de la plus belle forme, tenaient enfermé un champ de neige qui allait en s'inclinant rapidement vers la vallée au S.-O.; et tout ce magnifique pays de montagnes était dominé par les cimes de l'Elbrouz. Mais après l'admiration, le désir de savoir où nous étions s'éveilla bien vite en nous. Nous nous trouvions sur la partie de l'arête principale qui, bornant la vallée de Neskra, s'allongeait à nos pieds. C'est la vallée appelée la Djiper par les Tartares de Baksan. La hauteur du col, que je nommai le col de Djiper, a 11901 pieds d'après mes mesures. La température, bien que de 5·5 C° seulement, y était très agréable. Les deux heures que nous y restâmes passèrent bien vite à divers travaux et aux prises de photographies. Ismaël qui, avec son valet de chasse avait fait un détour, aurait dû nous rejoindre au glacier, mais nous ne nous revîmes plus.

Sur les pentes méridionales du col il y avait beaucoup plus de neige que sur le côté opposé. C'est le résultat des courants d'air, dont j'ai déjà fait mention, que la ligne des neiges perpétuelles y descend (autant que j'aime à en parler théoriquement) plus bas que sur la pente du Nord.

Nous passâmes en peu de temps sur les pentes en terrasses de l'autre côté de la vallée, où est le passage de Karatchaï fréquenté par des troupeaux de moutons qui en été, y trouvent de très bons pâturages. Nous en rencontrâmes aussi un; et comme les moutons passaient au-dessus de nous, nous étions à tout moment menacés par les pierres qu'ils dérangent dans leur marche. Peu s'en fallut que mon compagnon, M. Lojka ne fût atteint par une grosse pierre qui arrivait sur lui avec la rapidité d'un boulet de canon. Ce n'est qu'à un heureux hasard qu'il dut son salut Je voudrais nommer ce glacier le glacier de Djiper. Nous en atteignîmes l'extrémité à 11 h.; d'après mes mesures, il a une hauteur de 8479 pieds.

Ce fut le dernier service que me rendit mon excellent baromètre que je trouvai cassé dans son étui, après une halte, sans que j'aie pu en découvrir la cause. J'en ressentis un vrai désespoir, qui avec le temps se changea en résignation, car nous étions en Asie: »c'était écrit dans le livre du destin«.

Parvenus à 7283 pieds de haut, nous quittâmes le lit du Neskra et après une montée escarpée qui fit couler la sueur de nos fronts, nous arrivâmes à une terrasse, à 8256 pieds de hauteur. Nous y trouvâmes une excellente place pour l'installation de notre tente, du bois, de l'eau et même une vue magnifique sur les cimes de l'Elbrouz, qui se dressaient derrière les hauteurs du col de Djiper. Malheureusement nous y fûmes horriblement tourmentés par les moustiques qui nous forcèrent de nous réfugier sous nos tentes, sur lesquelles nous entendîmes bientôt tomber de grosses gouttes de pluie.

Nous nous remîmes en route le matin par une pluie légère, nos provisions ne nous permettant pas un plus long séjour en cet endroit. En peu de temps nous arrivâmes sur le glacier et à 8 h. 40 minutes, le 17 août, nous atteignions le sommet du second col, de 10410 pieds de haut d'après mes mesures Je propose d'appeler ce point le col d'Izkhouat d'après le nom tartare d'une partie de la vallée de Nakra.

Vers midi nous étions dans la vallée de Nakra, ayant derrière nous la puissante chaîne du col de Dongoussoroun et en avant le

ruisseau Nakra courant vers l'Ingour. Pour passer la nuit nous choisîmes un lieu abrité à une hauteur de 6703 p.

Le lendemain nous quittâmes la vallée dont la vue a peu d'intérêt, mais où la végétation est magnifique. A travers une superbe forêt de pins et de hêtres nous gravîmes la montagne qui nous séparait encore de l'Ingour. Lorsque nous arrivâmes au sommet qui d'après mes mesures a 5777 de haut, un monde tout différent s'offrit à nos regards. C'était une contrée pleine de verdure, dont la riante beauté nous surprit agréablement après la sauvage grandeur des montagnes gigantesques que nous venions de traverser. Au milieu d'un labyrinthe sans fin de rangées de montagnes nous aperçumes la vallée de l'Ingour s'allongeant vers le Sud et envoyant les ondes du fleuve dans les contrées toujours vertes de la Mïngrélie. Les derniers rayons du soleil dorant des champs de blé, des prairies verdoyantes et de petits villages dont les maisons se groupaient autour des tours sveltes qui les dominaient, sa uèrent notre entrée dans la Suanétie.

Me voilà donc de nouveau dans ce pays. Nous avons heureusement terminé le voyage projeté; nous avons parcouru, les premiers, l'importante partie du Caucase qui s'étend entre les tributaires de l'Ingour: la Neskra et la Nakra, la vallée supérieure du Baksan et le versant de l'Elbrouz qui y descend.

Les données topographiques que je puis en enregistrer diffèrent complètement de celles des cartes et des descriptions qui en ont été fournies jusqu'à présent.

De l'arête principale du Caucase se développe vers le nord une arête latérale à l'extrémité de laquelle s'élève le plateau recouvert du glaciers de l'Elbrouz. Cette arête latérale — appelons-la »l'arête de l'Elbrouz« — a son versant oriental incliné vers la vallée supérieure du Baksan, tandis que sur sa pente orientale naissent les torrents qui réunis sous le nom d'Oulikam se jettent dans le Kouban près d'Outchkoulan, ville de la province de Karatchay. A droite de l'arête de l'Elbrouz serpente de l'Ouest vers l'Est l'arête principale du Caucase. Dans la partie supérieure du Baksan s'ouvre la vallée latérale qui est arrosée par le ruisseau Dongoussoroun. C'est là que sur l'arête principale, à une hauteur considérable — je pense à 16,000 pieds environ — se dressent les pics du Dongoussoroun. Du prolongement occidental de la vallée supérieure du Baksan, du glacier d'Azaou s'échappe un torrent qui est la source principale du Baksan, dans lequel se jette le Terskol, ruisseau sortant d'un détroit du côté du

Nord. C'est de l'arête de l'Elbrouz que le glacier d'Azaou tombe. Du plateau recouvert de neige et de glace de l'Elbrouz rayonnent tous les glaciers. C'est aussi de là que le glacier d'Azaou tire son principal aliment, tandis que le glacier du Terskol descend dans le défilé du Terskol.

J'ai déjà mentionné que la carte ne donne qu'une idée trouble de ces glaciers et de ces contrées neigeuses, mais elle signale d'une manière tout-à-fait erronnée la situation de l'arête de l'Elbrouz et la partie supérieure du glacier d'Azaou. D'après la carte de cinq verstes, ce dernier glacier est séparé de la vallée voisine du Dongoussoroun par le plateau d'une montagne qui est un embranchement de l'arête de l'Elbrouz; ainsi le glacier d'Azaou ne s'élèverait pas jusqu'à l'arête principale. D'après la réalité cependant le territoire du glacier d'Azaou s'élève jusqu'à l'arête principale et le dos de montagne qui le sépare de la vallée du Dongoussoroun a son origine non pas sur l'arête de l'Elbrouz, mais sur l'arête principale elle-même.

D'après la même carte, le territoire du Dongoussoroun s'étend plus loin vers l'Ouest jusqu'à l'arête principale, jusqu'au point qui s'élève à l'extrémité supérieure de la vallée de Neskra. Mais d'après la réalité l'arête principale qui s'élève au-delà de l'extrémité principale de la vallée de Neskra s'incline au Nord, non pas vers le territoire du Dongoussoroun, mais vers celui du glacier d'Azaou, le territoire du Dongoussoroun s'élevant seulement à l'extrémité supérieure de la vallée de Nakra.

Il y a dans cette carte de plus grandes fautes encore. Elle signale un passage à l'extrémité du Sud de l'arête de l'Elbrouz qui conduirait du territoire du Dongoussoroun dans la vallée d'Oulikam. Mais la vallée de Dongoussoroun ne s'étend point jusqu'à l'arête de l'Elbrouz, car elle en est séparée par une grande chaîne de montagnes. Puis d'après cette carte l'arête de l'Elbrouz se détache de l'arête principale au même point où la chaîne du Stabler s'allonge entre la Nakra et la Neskra. L'extrémité supérieure de la vallée de Neskra devrait donc atteindre l'arête principale à l'Ouest de l'arête d'Elbrouz, ce qui est inexact, car nous avons vu que en passant par là nous avons laissé à droite l'arête d'Elbrouz lorsque nous sommes descendus dans la vallé de Neskra. La carte prétend que l'arête de l'Elbrouz, comme celle de Stabler

naissent de l'Oullikol, sommet de l'arête principale, M. Ilyïn dit la même chose dans la description de l'Oujba, et cependant le fait est que l'arête du Stabler se détache de l'arête principale plus loin vers l'Est, que l'arête de l'Elbrouz. Il paraît enfin que cette dernière y est signalée trop longue et que l'arête principale y décrit un arc plus grand vers le Nord.

III.

La première halte de nuit que nous fîmes en Suanétie eut lieu au village de Taourar, situé sur une terrasse de 5332 pieds de hauteur qui se dresse immédiatement près de l'Ingour, invisible dans son lit très profondément creusé. On nous y attendait déjà. Le préfet de ce district avait eu l'aimable attention d'y envoyer un milicien pour nous recevoir. Le magistrat du village nous permit de dresser notre tente sur la place, près de l'église qui est un peu éloignée des maisons de la commune. Le *starsina* (sorte de maire) vint nous présenter ses salutations, mais bientôt tous les hommes du village nous entourèrent en manifestant une curiosité qui nous dérangea d'autant plus que ces gens ont la mauvaise réputation d'être les plus grands voleurs du pays. Nous remîmes nos papiers au starsina. Le notaire de Pari, village voisin, lequel savait un peu le russe, les étudia avec une grande attention et les lui interpréta. Le nom et la signature du duc Dondoukov-Khorsakov, gouverneur général de la Caucasie, firent une grande impression sur eux.

Je demandai quatre chevaux pour le lendemain. On me les promit aussitôt; mais je me défiais de ces promesses et je ne manquai pas de mêler plusieurs fois dans notre conversation le nom du gouverneur général pour donner plus de force à mes paroles.

Lorsque la nuit vint, nous montrâmes nos revolvers avec une certaine ostentation, afin d'éloigner la foule importune, et nos malles entassées entre le mur de l'église et la tente furent confiées à la surveillance de notre duc et du milicien armé de son fusil.

Le matin suivant était superbe. Nous nous levâmes de bonne heure. Mon compagnon fit une petite excursion pour augmenter sa collection botanique; moi je payai les porteurs et fis des préparatifs pour le départ. Mais ni les chevaux, ni le starsina n'étaient visibles

Je parvins non sans peine à faire venir le starsina; mais ce bon magistrat ne montrait guère d'envie de m'être utile. J'avais beau prier, presser, menacer, rien ne l'impressionnait. La foule des curieux avait reparu comme la veille, et les heures passaient l'une après l'autre, sans résultat. Enfin les chevaux arrivèrent. Alors un bruit infernal se fit entendre. C'étaient les propriétaires des chevaux qui ne voulaient point accepter les conditions arrêtées par le starsina. Ni le starsina, ni notre duc n'eurent assez d'autorité pour aplanir les difficultés suscitées et pour m'épargner les querelles avec les paysans qui finirent par me quitter avec leurs chevaux. Je ne réussis à en retenir que deux, ainsi qu'un Tartare, connu d'Ourousbii, qui offrit son cheval, et quatre de nos anciens porteurs qui devant encore aller jusqu'à Mestia, se montrèrent disposés à partager entre eux la charge d'un cheval et à la porter jusqu'à Pari, en sorte qu'à 9 heures, nous pûmes nous mettre en route, quoique nous fussions entièrement épuisés de ces longs débats. C'est de cette manière que commença la première journée de notre voyage en Suanétie!

Et maintenant voyons quelques traits caractéristiques des habitants demi-sauvages de ce pays.

Les Suanes, mentionnés déjà par Strabon, étaient jadis en relations intimes avec les habitants de la Grusie, de l'Abkhasie et de la Mingrélie. Leur pays était tantôt annexé à la Mingrélie, tantôt gouverné, en province du royaume d'Iméréthie, par des princes (pristavs) particuliers. Au commencement du XIV. siècle quelques victoires qu'ils remportèrent leur firent faire un pas en avant. A l'occasion d'une guerre ils brûlèrent la ville de Kutaïs. Plus tard le roi Bagrat les replaça de nouveau sous le joug de l'Iméréthie et ce ne fut qu'après la destruction de ce royaume, qu'ils reconquirent leur liberté. Dans le XV. siècle le territoire des Suanes comprenait non seulement les vallées supérieures de l'Ingour et du Tzkenitz-Skvali, mais encore les environs des sources du Rion; ce pays cependant tomba dans la possession des Iméréthiens. Puis vient une époque où les diverses familles des Gelovani, des Dadian et des Dadiskilian exercèrent un certain protectorat sur les diverses parties du territoire de l'Ingour. Mais les habitants de la vallée de l'Ingour se débarrassèrent peu à peu de ce régime; les Dadiskilian ne purent maintenir une sorte de souveraineté que dans la partie occidentale. Les habitants de la vallée supérieure déclarés indépendants au XV. siècle, grâce aux conditions physiques qui leur étaient favorables, conservèrent cette indépendanco

de leur pays qu'ils appellent »La Suanétie libre.« Seulement cette indépendance n'était pas reliée à un état de choses régulières.

Il s'était formé des associations comprenant plusieurs villages; mais elles étaient souvent en discorde les unes avec les autres; et des guerres sanglantes, qui durèrent de longues annnées, éclatèrent souvent non seulement entre les diverses confédérations, mais même entre les villages. Des personnages plus importants ont aussi exercé un certain pouvoir qui dégénéra quelquefois en tyrannie, mais comme ces princes étaient souvent en lutte les uns contre les autres, leurs arrêtés, pas plus que les décisions des associations ne purent arriver à avoir force de loi. Nous devons donc considérer l'état de la Suanétie libre comme anarchique, ayant pour conséquence l'absence de lois, la vendetta et le manque absolu de culture. Les Russes ne peuvent pas non plus y faire valoir leur autorité, bien qu'ils s'y soient installés il y a cinquante ans et qu'ils aient réussi à supprimer les associations depuis 1853. Des troubles et des révolutions fréquentes y attirent souvent des expeditions militaires. Néanmoins le pouvoir du pristav de Betcho (sorte de gouverneur ayant rang de capitaine) n'y est que nominal.

Les Suanes sont, selon toute apparence, une race mélangée appartenant plus ou moins aux Grusiens. J'ai vu des hommes qui ont les cheveux d'un blond ardent et même roux, les yeux bleus ou gris, mais j'en ai aussi vu d'autres qui ont les cheveux plats et noirs et les yeux bruns. Les deux types se trouvaient représentés parmi mes porteurs. Ils sont de taille moyenne, mais d'une structure qui annonce la force. Les hommes, dans la famille Dadiskilian sont tous de haute et belle taille, mais ils ne sont pas d'origine purement Suane. Quelques voyageurs ont cru avoir remarqué des traits juifs entre les Suanes, et les indigènes eux-mêmes considèrent comme juifs les habitants du village Lakhamouli, qui servent d'intermédiaires entre le petit commerce de la Suanétie et les habitants des montagnes voisines au Sud.

Les Suanes sont chrétiens, mais ils ont dans leur culte beaucoup d'éléments païens et superstitieux. Leur langue est un dialecte de la langue grusienne, bien que très différente de celle-ci. Ils se servent des mêmes caractères pour l'écriture. En 1884 le pristav de Betcho, d'origine Grusienne, nous donna une circulaire écrite en caractères grusiens pour les autorités des communes.

Dans les villages Suanes on est étonné de voir partout de

hautes tours carrées qui s'élèvent autour des maisons. Elles ont quelque fois de 60 à 80 pieds de hauteur, et une largeur de 10 à 12 pieds; les murs ont jusqu'à 3 pieds d'épaisseur et sont pourvus de créneaux. L'entrée s'ouvre à une certaine hauteur accessible seulement à l'aide d'un escalier de bois qui, en cas d'attaque est levé. Dans les luttes des associations, ces tours ont servi comme autant de forts. Près des tours ou quelquefois adjacentes à ces tours sont les cabanes des Suanes, consistant en une seule pièce qui sert d'habitation non seulement pour tous les membres de la famille, mais encore pour les animaux domestiques, peu nombreux en général. Dans la tour on conserve les cornes des chamois et des égagres, comme trophées de chasse. En temps de guerre ou en danger de vendetta, toute la famille se réfugie dans la tour.

Les églises des villages suanes doivent, semble-t-il, être très anciennes, quelques-unes renferment dans le tabernacle, en guise de saint-sacrement, des reliques très respectées: des évangiles écrits sur parchemin en langue grusienne, et originaires du 8., 9. et 10ième siècle, et un amas de cornes et de bois de cerfs. Ces églises, petits édifices aussi simples que négligés, ne s'ouvrent pas facilement aux étrangers. Dans les mauvais temps, les Suanes ne vont pas à l'église, et cela par superstition, car ils redoutent surtout le mauvais temps, les éclairs et le tonnerre. M. Radde raconte que lorsque les Suanes veulent entreprendre une affaire quelconque, ils arrachent une poignée d'herbes, en lient les brins les uns aux autres, au hasard jusqu'au dernier, puis laissent tomber le tout à terre; si en les ramassant, on voit que tous les brins ont formé une ou plusieurs chaînes, c'est un bon signe pour la réussite de l'entreprise.

La femme suane, qui doit être achetée avant le mariage, est condamnée dans la vie de famille aux plus rudes travaux. Autrefois on tuait les nouveau-nés du sexe féminin en leur remplissant la bouche de cendre, et en leur serrant la gorge. Notre duc en a aussi parlé devant moi comme d'un procédé qui est encore en usage. Le gouvernement russe inflige les punitions les plus sévères à ceux qui commettent ce crime, et il prend tous les moyens possibles pour faire cesser cette horrible coutume. On peut l'attribuer à ce motif, que les Suanes, dans leur pauvreté, craignaient une trop grande multiplication de la population. Et la Suanétie en effet était, surtout auparavant, trop peuplée relativement à la quantité des terres labourables et à l'horreur que ses habitants ont pour le travail. Dans la Suanétie

supérieure on cultive de l'orge et du seigle; dans les parties moins hautes le blé même y est cultivé, mais en bétail ils sont si pauvres qu'ils ne tirent aucun parti de leurs meilleurs pâturages, et cependant l'élevage du bétail y serait l'unique source de richesse pour le peuple.

De nos jours la lutte pour l'existence n'impose plus à la femme seule, mais aussi à l'homme le devoir du travail. Le nombre des Suanes de la haute vallée de l'Ingour est encore aujourd'hui de 4000 à 5000; et tout porte à croire qu'il devait être beaucoup plus grand auparavant.

Le vêtement des Suanes consiste en habits d'étoffe grossière de coupe tartare, avec un kïndjâl dans leur ceinture. La tête est couverte d'un képi de drap blanc ou brun, ou d'un mouchoir plié à la manière des Grusiens.

Les chants suanes sont singuliers Les femmes, dit-on, tiennent, lorsqu'elles chantent, un mouchoir devant leur bouche pour que le diable ne puisse pas entrer dans leur corps. Chez le prêtre du village Moujal, j'ai vu une harpe suanétienne (tandja) faite de bois de hêtre, garnie de cordes de crins de cheval tressés. Le vieux prêtre en tirait une mélodie monotone à peine rhythmée. Les chansons des Suanes se rapportent à la reine Tamara, aux exploits des chasseurs ou aux guerres de leurs princes. Ils font en général une impression sauvage. L'homme danse seul et avec de vives gesticulations; les autres l'entourent en chantant et en applaudissant. L'enthousiasme est à son comble quand le danseur fiche en terre quelques kïndjâls autour desquels il tourne continuellement en les évitant et finit ainsi la danse. Dans la vallée du Baksan, les Suanes qui demeuraient dans la maison du prince Ismaël d'Ourousbieff se sont livrés plusieurs fois au plaisir de cette danse.

Le caractère de tout le peuple est extrêmement sauvage. Voici comment Radde les dépeint. »La grossièreté et l'audace percent dans toutes leurs actions, le visage des vieillards porte l'empreinte d'une nature pour ainsi dire animale et accuse une ame abrutie. Il y en a qui ont commis jusqu'à dix assasinats, et même davantage; tout leur extérieur fait une horrible impression sur l'étranger.« Les plus sauvages sont les habitants de l'Ingour supérieur, qui à cause de la stérilité du sol et de leur paresse sont réduits à voler. Dans la partie occidentale de la vallée, où grâce à la fertilité du terrain, on peut remarquer quelque bien-être, un certain ordre relatif régne depuis

assez longtemps et les chefs jouissent d'un pouvoir assuré. Radde en 1864 et plus tard Freshfield ont eu l'occasion d'y faire des expériences des plus désagréables. Depuis la répression des troubles de 1876 l'ordre des choses est un peu amélioré dans ce pays et en suite du dernier voyage qu'y a fait le gouverneur, en 1885 j'y ai eu moins de difficultés qu'en 1884. Mais beaucoup de choses sont restées telles qu'elles étaient, et ce qui est certain, c'est qu'il faudra encore bien du temps pour réprimer le caractère indomptable de Suane.

IV.

La route par laquelle nous avancions depuis Taurar mène à travers une série d'arêtes de montagnes descendant du Nord et n'offrant que montées abruptes et descentes plus raides encore. A chaque instant nous étions obligés de descendre de cheval et nos hommes avaient toutes les peines du monde à faire marcher en avant les chevaux de somme. De voies regulières, il ne peut pas en être question dans la Suanétie. Il n'y a que des chemins primitifs qui conduisent d'un village à l'autre, ou seulement dans quelques parties du territoire des villages. Ce n'est que de Betcho au col de Latpari que l'on trouve un sentier mieux entretenu.

Nous laissâmes bien vite derrière nous les villages qui se succèdent les uns aux autres et sont presque tous situés à la même hauteur sur les terrasses des montagnes dont les pentes sont recouvertes de prairies soigneusement entourées de haies, et de champs labourés, au-dessus desquels se trouvent des forêts. La plupart des habitants des villages étaient alors occupés à engranger les blés. Nous eûmes l'occasion de voir, dans quelques cours, la manière dont ils battent le blé. Ils étalent les gerbes sur la terre, et font passer par dessus une planche chargée de pierres, laquelle est tirée par deux boeufs.

Vers midi nous arrivâmes à Pari situé, selon mes mesures, à une hauteur de 4598 pieds. Les chevaux que j'avais commandés d'avance pour neuf heures, n'y étaient point encore et n'arrivèrent même que vers 7 heures du soir. En les attendant, j'étais allé dans les environs pour y faire des levées, et comme il était tard nous dûmes renoncer à aller ce jour-là à Betcho. Nous passâmes donc la

nuit à Ezeri dans la maison du prince Dadiskilian, dont le fils, notre hôte, ne vint que très tard dans la nuit. Ezeri est situé à une hauteur de 5223 pieds.

Le lendemain nous continuâmes notre route vers Betcho et traversâmes encore trois montagnes schisteuses. A un certain point, une crevasse dans les rochers qui bordent la vallée nous laissa voir le Mt Oujba dans sa magnificence.

A Betcho, nous fûmes reçus par l'aimable jeune femme du pristav qui s'y sent comme exilé en Sibérie. Le pristav n'était pas à la maison. Là nous retrouvâmes nos malles que j'y avais envoyées d'avance, grâce à la bienveillance des autorités russes, de Vladikavkase. Nous ne comptions rester dans cette ville que le temps nécessaire pour arranger et emballer nos diverses collections et les renvoyer de nouveau à travers les montagnes neigeuses. Mais, contre notre attente, notre séjour y devint plus long et très-agréable. Le gouverneur de Kutaïs, le Gal Smekalov, au gouvernement duquel appartient aussi la Suanétie, y devait arriver le lendemain. Et, en effet, déjà le soir de notre arrivée un soldat à cheval m'apporta un télégramme que M. le général avait bien voulu envoyer à mon adresse. Le lendemain, après-midi, le général arriva escorté d'un groupe pittoresque de cavaliers en uniforme russe et caucasien. Le général, un peu sévère pour tout ce qui touche au service militaire, est très-aimable dans la société. Il est encore jeune et c'est à la guerre caucasienne et aux combats qui ont en lieu aux environs de Kars et de Batoum, qu'il doit son rapide avancement dans sa carrière. En gouverneur consciencieux il veut connaître personnellement toutes les contrées de son gouvernement. C'est dans ce but qu'il a entrepris de parcourir aussi la Suanétie. Son attention se tourne vers toutes les branches de l'administration. Cette fois-ci il a consacré plusieurs jours à étudier les circonstances, les besoins et les désirs des habitants de cette haute vallée. Il écouta leurs plaintes et accueillit leurs demandes. Il fut décidé qu'une école serait érigée à Betcho, la première qu'il y ait eu en Suanétie, et qu'un médecin général y serait envoyé. Le gouverneur apporta un soin particulier à l'état des routes. Il parcourut le défilé de l'Ingour pour voir s'il était possible d'y construire un chemin. Il avait à sa suite des tchïnovniks, célèbres personnages russes, et quelques aides, chargés chacun de travaux spéciaux. Faisant partie de sa suite, s'y trouvait aussi le colonel Rodzevitch, chef de Lesghum, dont l'hospitalité m'avait procuré un si

agréable séjour, un an auparavant à Tzaguiri, sa résidence. La société réunie cette fois à Betcho nous fit un peu négliger le travail que nous avions projeté, mais nous en fûmes largement récompensés.

A cette occasion j'ai de nouveau fait l'expérience que, d'une part, les Russes, pleins de la conscience de leur mission de civilisateurs tâchent d'y répondre autant que possible, en tenant compte des exigences et de l'intelllgence des indigènes ; d'autre part ils cherchent de leur mieux à trouver les points de jonction les plus intimes avec les peuples soumis à leur pouvoir et tâchent d'en gagner les sympathies. C'est en cela que consiste le principe de la politique de colonisation, ou plutôt de conquête des Russes et la clef de leurs succès en Asie.

Quatre jours après notre arrivée, nous quittâmes Betcho le même jour que le gouverneur, non sans avoir exprimé à son Excellence et aux personnes de sa suite nos sentiments de reconnaissance pour toutes les bontés qu'elles avaient eues pour nous. Le beau temps continuel des derniers jours, nous avait permis de voir sous diverses lumières le massif granitique du Mt. Oujba.

En nous dirigeant vers Moujal nous avions une haute montagne latérale à gravir avant d'arriver à la vallée près de Latal. Cette montagne transversale consiste en schiste de quarz, et ses hauteurs sont recouvertes de jeunes forêts de chênes, de hêtres et de peupliers à travers l'épais feuillage desquels se montrent les beaux contours de l'Oujba, et même la cime orientale qui s'en détache de plus en plus. Le village de Latal, où nous fîmes halte à l'ombre du superbe noyer qui nous avait servi d'abri l'année passée, et où je fus reconnu par plusieurs habitants, est situé selon mes mesures à une hauteur de 4386 pieds.

Peu après nous passâmes les ruisseaux Moulkhara et Mestia réunis, et nous continuâmes notre voyage sur la pente septentrionale de la vallée. De magnifiques paysages se déroulaient continuellement devant nos yeux. Les villages, entourés de champs bien cultivés et de gras pâturages, se succédaient à peu de distance les uns des autres, et les tours devenaient de plus en plus nombreuses. Dans ce grandiose panorama de montagnes, le Tau-Tetnuld, à la cime pyramidale, recouverte de neige et de glace, se dresse à une hauteur approximative de 15,500 à 16,000 pieds.

Nous n'arrivâmes que bien tard à la maison isolée où se trouve le bureau (la »chancellerie«) des associations de Moulakh et de Moujal,

parce qu'à Mestia nous avions eu une scène désagréable avec nos gens qui ne voulaient plus rester à notre service. Ce ne fut qu'après une longue discussion que ma fermeté rendit possible la continuation de notre marche.

Le lendemain, avec des conducteurs en partie nouveaux, nous passâmes la montagne qui sépare les sources du nord de l'Ingour de celles du sud. Du sommet, de 7941 pieds de hauteur selon mes mesures, nous eûmes une belle vue sur la vallée bien peuplée de la Moulkhara, dominée par les doubles pics de l'Oujba.

Nous dressâmes nos tentes sur la pente méridionale afin de profiter de la matinée du lendemain pour prendre une photographie du bel Oujba.

Le 25 août nous nous trouvions avant-midi à la base du glacier Adis qui présente des cours de glace tels qu'il ne s'en trouve guère de pareils dans les Alpes. L'extrémité de ce glacier a, selon mes mesures, une hauteur de 7455 pieds. A l'endroit où finit le glacier je plaçai des pierres indicatrices et teintes en rouge avec de la couleur à l'huile, puis je mesurai la distance entre ces pierres et la glace. J'avais déjà fait la même chose à trois points différents de la pente du Nord, en sorte que sur ces bases nous obtiendrons des données en chiffres exacts sur le mouvement d'avancement ou de recul des glaciers du Caucase. En outre, de même que sur les autres glaciers, je mesurai la distance du point de l'extrémité du glacier au point du territoire où commence la végétation. Puis je pris des levées photographiques du glacier. Je publierai ailleurs les résultats provenant de ces observations. La pierre apportée de cette moraine ayant été déterminée a été reconnue comme étant de la felsite.

La courte vallée de l'Adis a le caractère des hautes vallées et est entourée par des murs de roche stérile. Le village d'Adis est situé à une hauteur de 7974 pieds. Le soir nous trouva dans le village de Moujal à une hauteur de 5253 pieds selon mes mesures.

V.

A Moujal nous allâmes loger chez le prêtre nommé Margiani dont j'ai fait la connaissance l'année passée. Le bon vieillard nous reçut très-bien; mais son fils, maître d'école à Tzaguiri, ne nous

témoigna pas beaucoup d'amitié et, en vrai Suane, avait peu de respect non seulement pour nos lettres ouvertes, mais encore pour nos propriétés.

A Moujal nous étions arrivés au point le plus difficile de notre programme. Je comptais aller de là à travers un col qu'aucun voyageur n'a encore passé, celui qui conduit par le glacier de Thouber à l'arête principale du Caucase et ensuite dans la vallée longitudinale de Tcheguem.

Du sommet de la chaîne de montagnes de la Suanétie moyenne nous avions déjà eu une vue générale du versant de la chaîne principale du Caucase qui descend vers la Suanétie, et à travers laquelle le passage devait nous mener maintenant. Je dois faire la remarque que les reproductions cartographiques de l'arête principale ne correspondent pas à la réalité. Celle-ci est cachée par les hautes arêtes qui se trouvent devant elle. L'arête principale est située derrière des séries de roches et ce n'est pas elle qui est dépourvue de neige, mais les roches qu'on a aperçues de la chaîne de montagnes de la Suanétie moyenne ou des cols de la montagne de Leila. De vastes glaciers s'étendent à la base de l'arête principale, dans le massif de laquelle ils ont leurs réservoirs de neige et de glace. Les cartes et les descriptions ont donc besoin d'être rectifiées. Ce n'est ni au Mt. Kasbek, ni à l'Elbrouz que se trouve la plus grande formation de glace et que les champs de neige glacée ont le plus d'étendue, mais dans l'arête principale elle-même qui s'allonge entre le Dongoussoroun et l'Adaï-Kokh. Les champs de neige et de glace qui vont montant doucement sont la cause qu'à cette considérable hauteur de 12,000 pieds environ, il y a toute une série de cols relativement assez pratiquables,

La contrée du glacier Thouber de même que cette partie de la chaîne du Caucase et la pente descendant vers le Theguem n'ont jamais été visitées par aucun voyageur. Moi, en concevant le projet d'y passer, j'avais la parfaite conscience des difficultés qui m'y attendaient surtout à l'égard de l'enrôlement des porteurs nécessaires. Mon »duc« et mon soldat m'en ont convaincu encore mieux. Mais enfin le bon prêtre de Moujal me tira d'embarras, et nous pûmes nous remettre en route. Le ciel était couvert de nuages et il commença bientôt à pleuvoir. J'aurais dû retourner, mais je forçais la marche d'autant plus qu'on m'avait assuré qu'il y avait une maison au bas du prochain glacier. Nous y arrivâmes dans l'après-midi, mais alors nous

vîmes que la prétendue maison n'était qu'une saillie de rocher pouvant à peine donner abri à mes porteurs. La pluie redoubla de violence, et se changea en pluie torrentielle, pendant que je dressais ma tente à la hâte. Nous cachâmes une partie des malles sous le rocher, et l'autre partie sous des couvertures en caoutchouc. Un toit de feuilles appuyé au rocher nous abrita tant bien que mal. Nous avions allumé du feu pour faire notre souper, mais la pluie traversa notre toit et la fumée était insupportable. La nuit vint. Les éclairs et le tonnerre se succédaient sans interruption. La pluie pénétra même la tente, de sorte que nous étions couchés en pleine eau. Le lendemain nous dûmes nous sauver dans la vallée à Moujal, mouillés jusqu'aux os et les malles dans un état déplorable. Là, les porteurs refusèrent d'aller plus loin; ils demandèrent une partie de leur salaire et quand je leur promis de leur payer la somme entière au premier beau jour, ils déclarèrent qu'ils ne feraient pas un pas de plus.

Il ne me restait qu'une seule direction à prendre, celle qui passe par le col de Latpari, mais je ne voulais pas renoncer au but le plus important de mon second voyage en Suanétie, l'étude du glacier Thouber, son passage et les montagnes inconnues qui s'étendent au-delà. Je ne voulais pas non plus faire un détour de 10 à 12 jours pour rejoindre mes malles envoyées d'avance en partie à Naltchik, en partie à Bezïngui.

Pendant ce repos involontaire je fis tout mon possible pour enrôler de nouveaux porteurs et me préparer à la continuation de mon voyage, et le 29 août lorsque le soleil eut réussi à percer les nues nous nous remîmes en route.

Maintenant nous pouvions jouir des beautés du passage, voilées plusieurs jours par le mauvais temps. Le défilé transversal dans lequel le glacier Thouber pénètre est extrêmement étroit et ses murs latéraux sont très abruptes. Pour y arriver, il faut passer par dessus des amoncellements de pierres, restes d'une ancienne moraine. La vallée supérieure de la Moulkhara est très-riche en pierres erratiques. Plus bas au confluent de la Moulkhara et de l'Ingour les vestiges d'une ancienne formation de glacier deviennent de plus en plus rares. Ce qui paraît naturel en prenant en considération la structure de la chaîne principale qui y envoie de longues arêtes latérales, renfermant de grandes vallées transversales dans lesquelles la formation des glaciers avait assez de place sans pénétrer dans la vallée principale.

Sous la zone granitique de l'arête principale s'étendent vers le

Sud des couches cristallines, du gneiss et du micaschiste formant une étroite bande sur laquelle reposent les glaciers. Le torrent qui sort du glacier écume dans un détroit rocheux et sombre; dans la partie haute les murs de roches s'élargissent; c'est là que le glacier se termine à une hauteur d'environ 7000 pieds.

Mes gens voulurent établir leur gîte de nuit à la même place où une fois nous avions déjà passé la nuit; mais je les forçai d'avancer plus loin, jusqu'aux buissons où la végétation cesse. J'avais raison de supposer que notre route jusqu'au sommet du col durerait encore longtemps et je savais combien il est dificile, le matin de bonne heure, d'avancer sur la moraine pierreuse. Il était assez incommode, il est vrai, de nous établir pour la nuit sur un sol inégal et peu abrité; le froid, en outre, était assez sensible; mais tout cela me procura l'avantage de me mettre d'autant plus tôt en route le lendemain; aussi à cinq heures nous avions déjà quitté notre gîte. Le thermomètre montrait alors 2 degrés au-dessous de zéro.

Pendant quelque temps nous marchâmes sur le bord pierreux du glacier. Deux heures et demie après, nous atteignions le point où le glacier principal se replie à droite, et nous nous trouvâmes entourés d'un amphithéâtre de glaciers. Le premier, semblable à un majestueux fleuve de glace, descend tranquillement dans la profondeur, mais des flancs des montagnes se précipitent plusieurs autres glaciers interrompus dont quelques-uns arrivent au glacier principal, tandis que les autres se terminent avant d'y arriver. Les formes les plus fantastiques de montagnes s'y présentent aux yeux du voyageur. Le granit perce de ses têtes noires les couches de neige et de glace, tandis que les cimes se terminent en pics de pure glace. Là où la ligne de montagnes s'incline dans les plus profondes dépressions de l'arête, le neige glacée forme des parois perpendiculaires interrompues par des fissures au-dessous desquelles les masses de neige se précipitent sous forme d'avalanches. J'y ai fait de belles prises photographiques.

En suivant la direction du principal glacier nous arrivâmes vers l'Est à des pentes rocheuses. J'y mesurai de nouveau la ligne de névé, et puis nous traversâmes le col sans rencontrer nulle part de grandes difficultés. Le sommet du col a d'après mes mesures 11,815 pieds de hauteur. Les roches du sommet consistent en schiste argileux.

La vue du col est bornée. Tout est recouvert de neige; le rocher

ne perce qu'à quelques endroits. J'y ai fait également des prises photographiques. Avant nous, aucun européen n'avait encore pénétré dans ce monde mystérieux de montagnes; la joie que nous ressentîmes d'y avoir été les premiers et d'avoir réalisé mes plans en fut donc d'autant plus grande. Il m'en coûtait de m'éloigner de ce point si intéressant de la chaîne principale du Caucase. Mais il nous fallait aller en avant; ainsi nous prîmes congé du pays des sources de l'Ingour et en même temps de la Suanétie libre. *Maurice Déchy.*

Un vieux voyageur magyar.

(Second article du No. 7.)

Cette étude traite de la personne et de l'activité littéraire d'un ancien curé hongrois, Michel Halász, décédé en 1885, qui d'après les conseils de ses médecins a entrepris une série de voyages, nonobstant ses 63 ans, et de 1870 à 1884 a parcouru toute l'Europe. Homme d'esprit et d'une profonde instruction (il parlait cinq langues et était très-versé surtout dans la botanique) doué, en outre, d'une rare fermeté de volonté et de persévérance il a su faire valoir ses brillantes qualités. Les résultats de ses observations et de ses expériences sont relatés dans quatre ouvrages écrits en langue hongroise sous les titres:

1. *Mes souvenirs de voyage dans les endroits les plus remarquables de l'Europe,* Budapest, 1881;
2. *Les missions de Suède-Norvège,* Budapest, 1882;
3. *Constantinople,* Budapest, 1884;
4. *Dresde,* Budapest, 1884.

La partie la plus intéressante de ses voyages commence au 1 mai de 1879, lorsque partant de Paris il a traversé la Belgique, l'Allemagne et la Russie pour se rendre en Scandinavie. La description de ce voyage est d'autant plus précieuse pour la littérature hongroise que nous ne pouvons par citer beaucoup de Hongrois qui aient visité le pays des fiords. Dans le courant du siècle dernier les jésuites M. Hell et Jean Sajnovics et dans ce siècle M. Say, L. Palóczi, Aug. Flatt et Ign. Halász y ont fait, il est vrai, des voyages, mais ils n'en ont donné que des descriptions assez insignifiantes.

Michel Halász, à son premier voyage en Scandinavie, a passé le côté Est de la Suède pour atteindre la ville de Torneo; de là il

s'est rendu dans le pays des Lapons et a traversé la Norvège pour retourner en Allemage et a passé l'hiver à Dresde où il s'est occupé de la rédaction de ses »Souvenirs de voyage«.

Au mois de mai de 1881 il est reparti pour la Scandinavie, où, après un court séjour à Stockholm et à Christiania, il a visité les villes de Drontheim et de Hammerfest et a doublé le cap Nord qui, semblable au mur d'une fortesse, se dresse au-dessus de la Mer polaire. De retour à Dresde, il passa encore l'hiver dans cette ville dont il a écrit la monographie.

Dans son livre intitulé »Les missions de Suède-Norvège« il a donné la description de son second voyage dans ces pays, en y ajoutant un excellent »indicateur des distances« et la carte de la Scandinavie.

L'auteur s'est principalement distingué par une originalité d'observation et une popularité de style qui donnent un intérêt particulier à ses livres auxquels on peut accorder une place honorable dans notre littérature nationale.

E. Hanusz.

Bibliographie.

Géographie indigéne autrichienne pour les classes supérieures des gymnases, *par A. Gindely, G. A. Schimmer et A. Steinhauser.* (Oesterreichische Vaterlandskunde für Obergymnasien, etc.) Avec 17 cartes coloriées. Prague, 1886.

Ce remarquable manuel est divisé en deux parties, dont la première s'occupe de l'histoire, la seconde de données statistiques, géographiques et topographiques. Bien que ce livre se nomme »connaissance de son pays«, ses deux parties embrassent aussi la Hongrie sans en mentionner la position d'État indépendant de l'Autriche ou pour mieux dire la situation coordonnée dans la Monarchie Austro-Hongroise, sans en connaître exactement l'intégrité et sans en citer les données avec la précision nécessaire. C'est donc surtout sa méthode qui donne une valeur incontestable à ce livre comme manuel dont la conception et le choix de la matière font d'ailleurs honneur non seulement aux auteurs, mais encore au plan d'études autrichien.

A la première partie, traitant de l'histoire des peuples de la monarchie double depuis l'antiquité jusqu' à nos jours, sont annexées;

1. la carte de la division romaine des provinces sur le territoire des pays autrichiens avec l'indication des habitants primitifs de l'Autriche. — 2. La carte des pays autrichiens, de l'époque de la grande migration des peuples à la fondation des Marches Carlovingiennes. — 3. Le développement de la Marche orientale de 975 à 1282. — 4. Les empires des Habsburg, des Wittelsbach, des Luxembourg et des Anjou vers la fin du XIVième siècle. — 5. L'Autriche à l'époque de Mathias Corvinus et après le mariage de Maximilien avec Marie de Bourgogne. Les cartons y annexés représentent: la Hollande, la Franche-Comté et l'Autriche autérieure. — 6. L'Autriche à l'époque de 1564 à 1795. — 7. L'Autriche depuis l'époque du Congrès de Vienne jusqu' à 1878.

E. Hanusz.

J. Chavanne: ***Atlas portatif physique-statistique de l'Autriche-Hongrie.*** (Physikalisch-statistischer Handatlas von Oesterreich-Ungarn); 7ième fascicule. Avec un fascicule de texte. Vienne. Édit. E. Hölzel. N°s 15., 22., 23.,

Le n° 15. représente en 10 couleurs les diverses nationalités de la Monarchie Austro-Hongroise réparties d'après leur langue usuelle, respectivement maternelle; dressé d'après le dénombrement du 31. décembre 1880, par le Dr. François Le Monnier. La ville de Vienne est représentée sur un carton spécial en forme de cercle dont les nationalités occupent un segment plus ou moins grand en proportion du nombre d'individus qu'elles comptent parmi les habitants de cette capitale. Les 2 à 3% des habitants hongrois y ont cependant été oubliés, et cela certainement parce que les pères des familles hongroises ont rempli en langue allemande, langue officielle de Vienne, les feuilles de recensement; et le bureau statistique prenant pour critérium de la nationalité la langue usuelle (Umgangs-Sprache) les a enregistrées entre les habitants allemands. Quelques villes de la Hongrie sont marquées par des cercles, indiquant, d'après l'explication qu'accompagnent ces signes que ce sont »des lieux où florissait la civilisation allemande«. Entre ces villes nous trouvons même celles de Nagy-Kanizsa, Pápa, Győr, Komárom, Veszprém, Székes-Fejérvár, Esztergom, Gyöngyös, Eger, Miskolcz, Nagy-Károly, Nagy-Várad, Vácz, etc., qui bien qu'elles soient des villes industrielles ne sont nullement des domiciles de la civilisation allemande.

De ce que les résultats du dénombrement de 1850—51 (époque de l'absolutisme) correspondent relativement assez bien à celui de 1880 au point de vue de la nationalité, le texte en conclut que les deux dénombrements sont authentiques. Or, l'auteur oublie que le premier dénombrement a eu lieu sous une pression politique, et que le dernier a enregistré les enfants qui ne parlaient pas encore sous une rubrique spéciale, tandis qu'en Autriche on les a pris ensemble avec les parents. Et ce n'est encore là qu'une des causes de cette prétendue conformité.

Le nº 22. est une carte dressée par le Dr. J. de Lorenz-Liburnau et représente en sept couleurs et en quatre cartons la distribution des terres labourables, des forêts, des prés et des vignobles. Les données en sont, — sauf quelques inexactitudes dans les limites de l'arrondissement politique du pays, — assez précises. (La liste des Comitats et de leurs $^0/_0$ relatifs, groupés selon les titres: terres, prés, vignobles, forêts, se trouve dans le 7. fascicule du texte hongrois de ce Bulletin; pages 399, 400, 401).

La carte nº 23. est consacrée à la répartition des bestiaux, sur le territoire de l'Autriche-Hongrie d'après les données du dénombrement du 31 décembre de 1880; dressée par le Dr. Fr. Le Monnier. Bien que ce travail soit des plus soignés, l'état du bétail n'y est enregistré que d'une manière défectueuse, car le nombre des chevaux, des ânes, des mulets et des porcs en Hongrie manque et empêche toute comparaison à cet égard avec l'autre État de la Monarchie.

E. Hanusz.

Liste

des oeuvres et des cartes reçues par la Société.

Avis.

La carte annexée au nº VII appartient au premier article de l'abrégé de ce numéro.

Errata

dans l'Article „La Suanétie libre, la vallée supérieure longitudinale de l'Ingour."

87 page 15 ligne d'en haut »médiale« lisez »*centrale*«,
88 » 9 » » » »Quejeba« » »*Quitba*«,
88 » 12 » » » »c'est là que les roches granitiques de la chaîne latérales se rencontrent« lisez »*C'est là que les roches granitiques de la chaîne latérale se rencontrent avec les schistes argileux des chaines latérales*«.
89 page 8 ligne d'en bas »au nord du pays onduleux de la chaîne de montagnes la Suanétie« lisez «»*Au nord de cette chaine médiale de la Suanétie*«,
89 page 21 ligne d'en haut »un plan en relief« lisez »*un relief*«,
90 » 5 » d'en bas »crevasse« » »*dépression*«,
91 » 14 » d'en haut »du Dongoussorun« » »*de l'Elbrous*«,
93 » 1 » » » »d'une petite crevasse latérale« lisez »*d'un petit vallon latéral*«,
94 page 20 ligne d'en haut »ce qui faisait de plus en plus baisser le baromètre« lisez »*et le baromètre baissait de plus en plus*«,
94 page 21 ligne d'en haut »aux courants d'air« lisez »*aux courants d'air humide*«,
95 » 11 » d'en bas »défilé« » »*col*«,
95 » 11 » » » »col de Baksan« » »*col de Dongoussorun*«,
96 » 6 » d'en haut »Abich inférieure« » »*Abich et Mouskhetov nous ont fourni des données excellentes sur la partie inférieure*«,
98 page 7 ligne d'en haut »à la dernière cascade« lisez »*du dernier gradin*«,
98 » 19 » » » »C'est par là que nous dûmes« lisez »*c'est par un glacier latéral, dans le coin S. O. de l'Assaou, que nous dûmes*«,
99 page 16 ligne d'en haut »matrices« lisez »*plaques photographiques*«,
100 » 1 » » » »chaîne du col de Dongossorun« lisez »*chaîne du Dongoussorun*«,
102 page 22 ligne d'en haut »principale« à *omettre*,
105 » 13 » » » »les Russes ne« lisez »*les Russes ont seulement après bien des difficultés pu faire valoir leur autorité*«,
105 page 16 ligne d'en haut »y attireut« lisez »*ont forcé les Russes d'y envoyer*«,
105 » 18 » » » »sorte de gouverneur« à *omettre*,
107 » 15 » » » »singuliers« lisez »*d'un effet singulier*«,
108 » 2 » » » »d'y faire« » »*de faire en Suanétie*«,
109 » 6 » » » »crevasse« » »*ouverture*«,
109 » 12 » » » »ce village« » »*ce lieu*«,
109 » 7 » » bas »général« à *omettre*,
109 » 4 » » » »personnages« lisez »*types*«,
111 » 14 » » haut »cours« » »*chutes*«,
111 » 8 » » bas »a été reconnue« à *omettre*,
114 » 9 » » haut »durait encore longtemps« lisez »*sera longue*«,
114 » 9 » » bas »fait de belles prises« » »*pris de belles vues*«,
114 » 5 » » » »traversâmes« » »*atteignîmes*«,
115 » 1 » » haut »fait également des prises« lisez »*pris également des vues*«.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 8. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Les eaux intérieures de l'Alföld.

(Premier article du Nr. 8.)

L'eau peut être ou une bénédiction ou un fléau. Cela dépend beaucoup de la manière dont nous en usons avec elle. Si nous savons nous en faire une alliée, elle moud le blé dans nos moulins, met en mouvement les roues laborieuses de nos fabriques, lave les cuirs du tanneur, porte nos vaisseaux, arrose nos champs et ranime les forces de la vie. Elle exécute mille travaux bienfaisants au bénéfice de l'homme. Mais si nous ne cherchons pas à profiter des ressources que nous offre ce puissant élément, si nous le laissons agir à sa guise, il inonde nos terres, nous chasse de nos domiciles, ruine nos communes, entraîne les couches de sol fertile des terrains en pente, ensevelit les riches vallées sous des avalanches de pierres, corrompt l'air de ses miasmes pestilentiels qui occasionnent les maladies et la mort. Nulle part peut-être, on ne connaît mieux la puissance redoutable de l'eau que dans l'immense bassin de l'Alföld (pays bas) où des centaines de cours d'eau se déversent des montagnes qui l'entourent.

L'Alföld est une surface plane comme la mer, presque sans pente, sur laquelle les vagues, semblables à des serpents gigantesques, roulent avec une lenteur paresseuse, s'il n'y a point eu des pluies torrentielles et si la neige des montagnes n'a point fondu soudainement. Mais lorsque les rayons de soleil du printemps viennent frapper les montagnes, la crue commence. Tout à coup les lits des nombreux torrents sont envahis par des masses d'eau qu'ils vomissent dans les rivières dont les flots irrités s'élancent sur la plaine qui n'est défendue par aucune digue, et l'antique mer reparaît. L'eau reste captive dans les endroits les plus bas qu'elle transforme en marais, en étangs, en forêts de roseaux

La Tisza seule a enlevé à l'Alföld un territoire de 400 milles carrés environ, tout un petit royaume. Il a donc fallu le lui revendiquer et faire la guerre aux miasmes meurtriers. Il a fallu arracher la faux des mains de la mort qui choisissait ses victimes justement dans les rangs des plus purs Hongrois. Il a fallu dessécher les terres marécageuses, construire des digues contre les ravages des inondations et sauver la vie de la race hongroise. C'est cette grande oeuvre que la régularisation de la Tisza a entreprise.

Mais lorsqu'elle a été achevée, une question, qui en était la conséquence, a été soulevée, celle des eaux intérieures. Voilà donc un nouveau problème que l'on ne peut pas résoudre chez nous d'après les modèles des analogies européennes, car l'hydrographie spéciale de la Hongrie exige une aquiculture spéciale. Mais comme nos autorités n'y apportent pas l'attention nécessaire, et qu'elles partent de prémisses qui sont fausses, elles ne manquent pas non plus d'en tirer des conséquences également fausses, bien que toute raison exige que nous tenions compte des circonstances existantes, auxquelles l'homme ne peut rien changer. J'ai déjà démontré (1883, 225—239 pages de ce Bulletin) que notre pays est un bassin intérieur clos, réceptacle des énormes masses d'eau qui y affluent des Alpes de l'Est, du bassin de la Marche, des Kárpátes, des territoires de la Serbie, de Novibazar et de la Bosnie et que le seul canal de ces eaux, le défilé de Kazán, n'a que 151 mètres de largeur.

C'est un bonheur pour notre pays que ce défilé dont les murs ont plusieurs centaines de mètres de hauteur ne puisse pas être élargi par les moyens de la technique actuelle. Il y a, entre nos patriotes, des utopistes qui voudraient guérir nos maux hydrographiques par l'écoulement artificiel de nos eaux, sans penser qu'un tel procédé serait, à tous égards, funeste pour notre pays, qui n'incline déjà que trop à la sécheresse. Nous pouvons dire de nos fleuves, que — en déduisant toutefois les années humides irrégulièrement survenues de temps en temps, — ils ressemblent aux cours d'eau de l'Afrique méridionale qui drainent plutôt le sol qu'ils ne l'arrosent. La cause de ce phénomène extraordinaire est que l'air y est extrêmement sec et quelquefois a à peine la moitié de la sécheresse possible. Il y arrive qu' à midi la différence psychrométrique entre les hauteurs des thermomètres humides et secs est de 15 à 16 degrès. Et cela est possible aussi chez nous. Pour le prouver il sera juste de jeter un coup d'oeil sur les conditions climatériques de notre pays.

Tandis que dans l'Autriche Inférieure et en général dans l'Europe occidentale la quantité des eaux normales athmosphériques peut être calculée d'après les données de 3 à 4 années, chez nous, les données de 30 à 40 années suffisent à peine pour en établir la valeur moyenne, tant les différences et les oscillations sont grandes. La *„Tudományos Gyüjtemény"* (Recueil scientifique) de 1817 en donne un exemple frappant en constatant le nombre des jours d'eaux athmosphériques de 1806 - 1809 et de 1811 – 1816 à Buda:

	jours de pluie	jours de neige	ensemble
1806	75	7	82
1807	56	20	76
1808	48	36	84
1809	77	21	98
1811	48	14	62
1812	91	25	116
1813	86	24	110
1814	99	27	126
1815	104	33	137
1816	128	29	157

Il en résulte, dans une moyenne de 10 ans, 81·2 jours de pluie, 23·6 jours de neige, ensemble 104·08 jours d'eaux athmosphériques; et nous voyons que c'est seulement l'année 1813 qui s'approche le plus de l'état normal; les autres s'en écartent beaucoup.

La carte pluviométrique rédigée à l'occasion de notre exposition nationale (1885) a présenté les résultats des données de 259 observatoires d'où il ressort que les dernières années ont été en général abondantes en eaux athmosphériques et que par conséquent, la valeur moyenne des données de 1880 à 1884 a considérablement dépassé celle des résultats de M. Jean Hunfalvy, calculés jusqu' à 1864. La moyenne annuelle des eaux athmosphériques oscille dans la Hongrie entre 500 et 2000 millimètres, et il n'y a que les villes de Hatvan, Pilis, Nagy-Körös, Edelény, Losoncz et Nagy-Szombat qui restent au-dessous de 500 millimètres. La valeur moyenne des deux Alfölds (basses terres) oscille entre 500 et 600 mm.; mais en 1863 ces deux plaines n'en ont guère reçu que la moitié et la ville de Debreczen à peine le tiers. Les parties de l'année n'ont pas non plus de conséquence en ce qui concerne la quantité des pluies de sorte que, des années de 1880 à 1884, il y en a à peine une qui s'approche de la

moyenne annuelle. En Hongrie, les mois, les saisons et même les années trop humides et les années de sécheresse se succèdent sans qu'il y ait possibilité d'y établir une périodicité; c'est la loi des extrèmes qui y domine. Une année, la sécheresse brûle tout et l'année suivante, des millions d'arbres fruitiers sont tués par l'eau du sol.

Soit que le printemps arrive trop tôt comme en 1876, qu'il n'a plus gelé après le 16 février, soit qu'il se présente trop tard, comme en 1838, lorsque la fonte de la glace n'a commencé que dans la seconde moitié du mois de mars, le danger des inondations est toujours menaçant, car les habitants n'ont pas le temps de le prévenir. S'il y avait des mesures de défense comme celles qu'ont prises les habitants allemands sur les bords de la Vistule, il n'y aurait pas de danger; pour l'éviter, il faudrait donc ériger des réservoirs le long des fleuves, conformément aux lacs de l'Italie supérieure, qui sont des bassins naturels, sans lesquels la plaine de la Lombardie serait tantôt brûlée, tantôt submergée. Et puisque la nature n'en a pas pourvu la Hongrie du moins ne faudrait-il pas supprimer par le desséchement le Csalló-köz au-dessous de Pozsony, le marais d'Ecsed de 550 kilomètres carrés, le marais de Szernye, le Bodrogköz, le Sárrét, les marais d'Alibunár et les étangs de l'Alföld, qui sont autant d'agents de la production des pluies, dont la plaine a besoin en été presque chaque semaine.

Pour se convaincre que le déversement artificiel des eaux de la Hongrie n'est pas une économie raisonnable, il ne faut que considérer les conséquences de la régularisation de la Rába qui ruine tous les avantages de la Hanság, y supprime la production de la tourbe qui commençait à devenir très-importante, anéantit la récolte du foin, et ne les remplace point par des terres labourables; car c'est un sable noir, mouvant qui occupe la surface, et qu'emportent les vents secs de N. et S.; et aux endroits où l'eau du sol tombe au-dessous de 0·5 mètres, les prés dégénèrent en pâturages. De même que les Etats-Unis n'ont pas permis, d'après le conseil de M. Lippencolt, le desséchement des cinq lacs canadiens; de même que la Chine, trop peuplée, est contente de voir les fleuves inonder de leurs flots le peu de terres cultivables qu'elle possède: de même, dans notre Alföld, on ne devrait pas chercher à en expulser les eaux, car là, les 50 habitants de chaque kilomètre carré auraient toujours assez de place, puisqu' en Italie le double de ce nombre peut vivre dans la vallée du Pô si abondante en eaux.

C'était un bon conseil que celui qu'a donné Napoléon III. en

1856, au ministre des travaux publics, d'élever des obstacles à la rapidité de l'eau dans le cours supérieur des fleuves, en roulant dans leurs lits des blocs de pierre qui, avec un système de digues formant des réservoirs, empêcheraient les eaux de se précipiter soudainement dans les contrées inférieures. C'est ainsi, dit-il, que le lac de Constance et le Léman, ainsi que la digue de Pinay garantissent les vallées inférieures contre les inondations. La nature n'a pas accordé à l'Alföld hongroise, autant de pluie qu'aux pays de l'Europe occidentale, mais en compensation elle l'a munie d'une surface fort évaporative qui produit de la pluie sous la température de 25 à 35 R⁰ des jours d'été, à la condition cependant, qu'il y ait de quoi en puiser la matière, car les nuages de pluie qui viennent de la mer ne peuvent pas y arriver à cause des montagnes qui entourent de tous côtés ce grand bassin. La raison d'être des eaux intérieures de la Hongrie repose aussi sur la nature de son sol, car le sous-sol liassique et sablonneux absorbe facilement les eaux des fleuves, quand elles s'avancent avec leur lenteur ordinaire. La Tisza et la Béga coulent quelquefois même en amont. Le principal cours d'eau de l'Alföld, la Tisza, augmente surtout, sur sa rive occidentale, le volume des eaux intérieures, car ses tributaires qui viennent tous de l'Est, ayant un cours plus rapide que le sien, la forcent de se reculer vers l'Ouest. A toutes ces causes de la multiplication des eaux intérieures nous devons encore ajouter l'extirpation des forêts des contrées de la Tisza supérieure, qui permet aux eaux des montagnes, qu'elles proviennent d'origine pluviale, ou de la fonte des neiges, d'arriver à l'Alföld rapidement et sans aucun obstacle.

Pour remédier à l'inconvénient des eaux intérieures de l'Alföld de la Hongrie et spécialement de celles du territoire entre le Danube et la Tisza, il ne serait pas pratique d'adopter le projet du bureau fluviométrique de Szeged, car ces eaux conduites dans la Tisza, s'infiltrant à travers le sous-sol capillaire, reprendraient de nouveau leur place, surtout dans les années humides semblables aux huit dernières. Mais cela n'est point un état normal; car — par exemple, de 1778 à 1863 — l'abondance des eaux n'a produit que 6 années de mauvaise récolte, tandis que la sécheresse en a causé 38. De 1793 à 1865 il y a eu 21 années trop sèches, soit chaque troisième ou quatrième année; alors les eaux intérieures sont très avantageuses, s'il y en a. Dans le bassin hongrois, pour qu'il y ait des quantités normales d'eau et conséquemment une végétation ordinaire, il faut que la couche

d'eau qui s'évapore dépasse de 167 millimètres la quantité des eaux tombées ; mais comme depuis 1878 à 1886 l'eau évaporée était de 224 mm. de moins que l'eau tombée, une couche d'eau de 518 mm. de hauteur est restée dans le bassin, ce qui y a produit beaucoup d'eau intérieure. Cet état n'étant pas normal dans la Hongrie, il ne peut pas rester continuel, et les eaux intérieures s'échappent d'elles mêmes car il arrive que — comme de 1863 à 1865 — la quantité des évaporations est montée à 1614 mm. au lieu de 167 mm. Et même si ces eaux ne s'échappent pas d'elles-mêmes, elles ne sont point sans utilité pour le sol si riche en sel, qui dans les années sèches ne produit que de la Salsola kali et de la Salsola sodae. L'Italie à l'aide de mille rigoles, conduit l'eau de son fleuve, le Pô, sur les champs de riz de sa plaine, la Hollande sait utiliser l'eau de son Rhin, l'Espagne celle des fleuves avant qu'ils puissent être dangereux ; même la Turquie, si indolente pour ses affaires publiques, prend grand soin de ménager l'emploi de ses eaux ; les Sables de la Belgique doivent leur fécondité à la bonne utilisation des eaux intérieures.

Pour la Hongrie la solution la plus juste de la question des eaux intérieures est qu'on doit les envoyer dans l'athmosphère, afin que les vents puissent les conduire vers les contrées plus élevées, ou bien en cas de surabondance vers la plaine sarmatique qui a toujours besoin d'humidité. C'est ce qu'on pourrait réaliser par un reboisement en grand, mais en y employant les espèces d'arbres les plus propres à ce but et les plus persistantes. Un arbre de médiocre développement fait évaporer par jour 13·5 kilogr. d'eau. L'*Eucalyptus* ne s'acclimate pas en Hongrie, la *Robinia* ne supporte pas l'eau, qui la fait mourir sur l'Alföld durant les années humides. Les *conifères* tant qu'ils n'ont pas atteint un certain âge, exigent un soin particulier, car ils ne supportent guère la chaleur, néanmoins ils ont très-bien réussi autour du lac de Palics. Mais parmi les espèces excellentes pour l'absorption des eaux intérieures, nous citerons la *Salix, Populus, Ulmus* et encore mieux la *Fraxinus* qui, à la manière américaine, peut être plantée immédiatement dans le limon. C'est donc cette plante que l'on devrait y cultiver aux frais publics ; ce traitement serait lent, mais sûr.

Comme le prix du blé hongrois a baissé par suite de la concurrence de la Russie, de la Roumanie, des Indes et surtout des États-Unis de l'Amérique du Nord, où les économes produisent sur des

terrains moins chargés d'impôts, il serait nécessaire de s'occuper aussi de l'élevage du bétail, de l'horticulture et de la production des fruits à côté de la culture presque exclusive des céréales et ménager les eaux intérieures qui pourraient être utilisées pour la pisciculture. Et si la surface de l'Alföld était parsemée d'une quantité de nappes d'eaux et de forêts, ni les gelées tardives du printemps, ni les chaleurs des jours caniculaires ne feraient tellement sentir leur influence, car les eaux intérieures deviendraient autant de sources de richesse encore inexploitées, même au point de vue climatérique. En un mot ce que Napoléon I. avait dit en Égypte; si le désert vient au Nil, il y amène la misère, par contre, si le Nil va au désert, il y porte la prospérité, l'auguste protecteur de notre Société de Géographie, son Altesse le prince héréditaire Rodolphe le dit dans son livre intitulé »voyage en Orient«.

Etienne Hanusz.

La Société hongroise de Géographie à l'exposition nationale de 1885, à Budapest.

(Second article.)

D'après l'invitation de S. E. le ministre de l'instruction publique, la Société hongroise de Géographie a pris part à l'Exposition nationale de 1885. La commission chargée de l'arrangement des objets était composée de MM. Emeric Péchy (président), Pierre Heim et le Dr. Rod. Havas (secrétaire), membres du Comité, qui ont rendu compte du résultat de leur activité dans le rapport suivant.

Les membres de la commission, dans le but de rassembler le plus d'oeuvres géographiques et de cartes anciennes possible ont visité plusieurs bibliothèques publiques et privées, et ont vu avec bonheur qu'elles contiennent de nombreux objets précieux, en partie même inconnus, ayant rapport à l'ancienne littérature hongroise de géographie. Cette circonstance a inspiré à la commission l'idée de publier cette matière dans un ouvrage bibliographique de géographie afin de conserver à la postérité ces sources anciennes d'une si grande valeur.

Cette idée a semblé si utile et sa réalisation si désirable et même si nécessaire que la commission en a décidé l'effectuation. M. E. Péchy s'est chargé de la rédaction de la partie cartographique et M. R. Havass de celle de la partie bibliographique. Ces deux collaborateurs auraient désiré achever leur travail pour l'ouverture de l'exposition, mais comme, tous les jours, ils découvraient de nou-

velles matières, ils ont préféré remettre à plus tard la publication de leurs recherches, afin d'offrir un ouvrage d'autant plus complet. La commission s'est alors appliquée à présenter du moins au public le plus possible des oeuvres les plus rares et les plus précieuses de l'ancienne littérature hongroise de géographie.

Les oeuvres exposées étaient installées dans le pavillon de l'instruction publique et divisées dans les quatre groupes suivants: *a)* les plus anciennes oeuvres géographiques parues en langue hongroise; *b)* les plus anciennes oeuvres géographiques en langues étrangères, mais ayant rapport à la Hongrie; *c)* les publications de la Société et les oeuvres géographiques de ses membres actuels (littérature hongroise moderne de géographie); *d)* vues et cartes de la Hongrie, auxquelles était jointe la précieuse collection de M. E. Lanfranconi.

26 membres de la Société y ont participé. La plus intéressante était la collection de M. E. Lanfranconi, incomparable dans son genre, comprenant en 17 gros volumes plus de 250 cartes et plus de 2000 vues, ayant toutes rapport à la Hongrie. S. M. le roi a deux fois honoré de sa visite cette exposition et l'a déclarée aussi intéressante qu'instructive. Tous les hauts personnages et les dignitaires que l'Exposition avait attirés s'y sont interressés. Entre autres S. M. Milan, roi de Serbie, a consacré plus d'une heure et demie à cette partie de l'Exposition.

La presse aussi s'en est occupée, et a contribué à attirer l'attention du public sur notre société. Mais nous avons aussi eu des critiques de notre exposition, et nous pouvons dire avec fierté que tous en ont parlé favorablement, et en ont surtout loué la composition systématique.

M. R. Havass a tenu le 2 septembre 1885 une conférence publique de cette exposition géographique. Comme il avait d'abord visité l'Exposition universelle d'Anvers, il a pu faire un parallèle instructif entre les deux expositions géographiques.

Les hommes spéciaux de la géographie n'ont pas manqué non plus de s'en occuper; c'est surtout la feuille périodique de Petermann, parue à Gotha, qui en a parlé d'une manière détaillée. Des distinctions ont été accordées à cinq exposants, savoir: diplôme d'honneur à M. Enea Lanfranconi, ingénieur, pour ses collections de très-haute valeur scientifique; — la grande médaille d'exposition *a)* à la Société hongroise de Géographie pour son

activité dans un but d'utilité publique, et *b)* à M. Joseph Homolka, cartographe, pour ses excellentes projections et la supériorité d'exécution; — à M. Louis Lóczy, géologue, pour le progrès, — et aux frères Révai, éditeurs, pour la tendance pratique.

Quant aux frais de cette exposition c'est la commission qui les a pris à son compte en rendant à la Société la somme mise à sa disposition.

Le succès scientifique de cette exposition Géographique peut être signalé comme assez important.

Nous citons entre les oeuvres exposées: la géographie de François Berlinghieri de 1478 (Firenze, volume in folio, titre 244 pages, une feuille de table des matières et 31 cartes). Ce livre appartenait à la bibliothèque privée du pape Pie VI., et sur la reliure se trouvent les armes papales; prix 1000 florins. Il a une valeur particulière, car c'est le plus ancien ouvrage géographique imprimé ayant aussi rapport à la Hongrie. — Le plus ancien ouvrage géographique (description de voyage) écrit en langue hongroise, portant le titre: *Europica Varietas,* par Szepsi Czombor Márton (Martin Czombor de Szepsi), paru à Kassa, 1620 (12°, 421 pages), imprimé par Jean Festus. — Enfin le plus ancien ouvrage astronomique en langue hongroise la *„Cisio en langue hongroise"* traitant *„du cours du ciel et de la nature différente des étoiles"* qui, traduite (d'après Regiomontanus) par Caspar Helta fils, typographe, en 1590 est éditée à Kolozsvár en 1592 (4°, A—P = 120 pages, avec nombre de gravures sur bois); elle se trouve entre les *unicums* de la bibliothèque de l'Académie scientifique hongroise; de même la *„Cisio en langue hongroise"* (8°, A—D = 32 pages) parue la même année à Debreczen, dont trois exemplaires sont encore gardés dans trois bibliothèques du pays.

On peut voir de ces titres que la commission a non seulement répondu aux questions citées plus haut, mais encore qu'elle a réussi à présenter au public qui s'y intéresse, les oeuvres relatives à ces questions.

Ce n'est pourtant pas seulement l'exposition des oeuvres anciennes qui a rendu service à la science hongroise, mais aussi la collection des ouvrages modernes de géographie et de cartographie. Par l'exposition de ces derniers il nous a été possible de dissiper la fausse opinion, que la Hongrie manque d'hommes spéciaux pour la cartographie. En effet les productions des cartographes hongrois ont

parfaitement répondu aux exigences de la science et de l'art, et l'étranger ne peut rien montrer de mieux, comme on peut en juger par les cartes de géographie exposées à Anvers.

—

Bibliographie.

Description économique et commerciale des forêts de l'État de Hongrie. A l'initiative du comte Paul Széchenyi, ministre des affaires de l'agriculture et du commerce, etc., par Albert Bedő, inspecteur général du département des forêts, conseiller ministériel. Quatre gros volumes avec une carte spéciale. Budapest, 1885. (A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása, etc.)

L'ouvrage se divise en trois parties, dont la première traite des conditions générales des forêts, — la seconde contient le cadastre des forêts, — et la troisième est consacrée aux forêts du Trésor. Il serait impossible d'essayer de donner ici la simple reproduction des titres de la riche matière puisée entièrement aux sources les plus authentiques et officielles, et traitée avec la sûreté et la facilité de l'homme le plus compétent. Il réussit parfaitement à réaliser son projet, de donner la vraie image de la vie entière des 2,820,000 arpents de forêts du Trésor (16% des forêts totales du pays, occupant ensembe un territoire de 15,975,587 arpents cadastraux, soit 9,183,541 hectares) et des principes d'économie qui y sont appliqués. De la masse des données statistiques, groupées d'une façon très-claire, nous ne citerons que les suivantes: l'État a distribué, de 1883 à 1885, une somme de 10,959,150 plants d'arbres entre les propriétaires pour le reboisement des terrains stériles; les principaux acheteurs de nos bois: l'Autriche, l'Allemagne, l'Italie et la France en achètent chaque année pour des millions de florins; l'export des marchandises forestières par le seul port de Fiume a monté en 1884 à une somme totale de 1,894,580 de florins; les voies ferrées de Hongrie et la compagnie de navigation de Danube ont transporté dans la dite année des produits forestiers d'une valeur totale de 2,992,509 florins. Nous devons aussi mentionner que l'éminent auteur, tout en constatant les progrès incontestables de la dernière époque, à cet égard, a su exprimer non seulement son désir relativement aux

améliorations nécessaires, mais encore ses conseils pratiques pour le développement plus étendu de cette importante source de richesses et de culture du pays. *Al. Jakab.*

Annales de l'Association Kárpátienne de Hongrie. (A magyarországi Kárpátegyesület évkönyve). XIII. année, 1886. Avec 5 planches.

Cet intéressant volume de 260 pages contient d'abord des articles ayant rapport aux conditions topographiques, hydrographiques, climatériques, etc. de même qu'à la faune et la flore des diverses parties des monts Kárpátes. Puis viennent les actes de l'Association donnant entre autres de joyeuses nouvelles du commencement de la construction de l'édifice du Musée Kárpátien fondé à Poprád. On y trouve enfin de curieuses variétés. Le contenu, comme la rédaction de ces publications ont toutes les qualités voulues pour rendre de plus en plus populaire cette Association. *E. H.*

Guide de l'étranger à ***Selmecz.*** (Selmeczi kalauz), édité pour les touristes par la Section de Szittnya de l'Association Kárpátienne de Hongrie.

Fort intéressant opuscule de 40 pages donnant des renseignements aussi clairs qu'instructifs à tous ceux qui ont envie de se procurer le plaisir de visiter les villes de mines Bélabánya et Selmecz et leurs pittoresques environs. La grande précision et le soin apportés à la rédaction de ce petit livre le rendent indispensable aux touristes. *F. R.*

Les Associations de culture publique et la question des nationalités. (A közmüvelödési egyletek és a nemzetiségi kérdés). Budapest, 1886.

Courte brochure ayant pour but d'engager les patriotes de la Hongrie à former des associations de culture publique pour propager la prépondérance de la nation hongroise, en pleine possession de l'hégémonie politique, aussi sur le terrain social, dans les parties de l'État hongrois où la majorité des habitants appartient à d'autres nationalités. L'auteur anonyme avertit ces associations de se garder

de chercher leurs modèles dans les exemples de la Russie ou de la Prusse. Il propose comme le remède le plus efficace pour consolider de plus en plus l'État hongrois, d'en développer le plus possible l'individualité et l'indépendance, d'en assurer en un mot toute l'intégrité aussi bien politique que sociale. *E. H.*

De la voie ferrée et de l'industrie sur la terre sicule! (Vasútat és ipart a Székelyföldnek). Budapest, 1886.

Encore une courte brochure traitant des intérêts économiques du coin S.-E. de la Hongrie, habité par les Székely, l'une des tribus les plus vigoureuses des Hongrois. Bien que la superficie de leur territoire soit de 11,466 kilomètres carrés, et que le nombre total des Székelys monte à 341,737 âmes, ils n'ont point encore de chemin de fer. *E. H.*

Nomenclature des communes de la Transylvanie. (Az erdélyi részek helységnevtára), par Louis Benedek. Kolozsvár, 1886. Apprécié par *E. H.*

Le Turkestan. Description géologique et topographique d'après un voyage de 1874 à 1880, par *V. J. Musketov,* ingénieur de mines. Ier Vol. St.-Petersbourg, 1886. — ***La carte géologique du Turkestan,*** dressée par *D. G. Romanovsky* et *V. J. Musketov*, ingénieurs de mines. Appréciés d'après les originaux russes par *L. Cs.*

Description des conditions physiques et des pays de l'Empire chinois. D'après ses propres expériences acquises dans l'expédition asiatique orientale du comte Béla Széchenyi (1877—1880) et à l'aide de la littérature qui concerne ce pays, par *Louis Lóczy;* avec 200 gravures et une carte. (A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása, etc.) Budapest, 1886. Édition de la Société des sciences naturelles. Grand 8°, XIV et 884 pages.

Ce splendide et gros volume a toutes les qualités nécessaires pour faire honneur à la littérature hongroise même à l'étranger, d'au-

tant plus qu'il est le produit entièrement original de l'assiduité et de la science hongroise.

L'auteur a tenu et publié plusieurs conférences sur l'expédition du comte B. Széchenyi, mais c'est en vérité dans son livre, auquel nous ne saurions attacher trop d'importance, qu'il donne tous les fruits de ses expériences et de ses longues études.

M. A. Kreitner, l'autre membre de la même expédition, a publié, aussitôt après son retour, son oeuvre »Im Fernen Osten« (A l'extrême Orient), parue en 1882 aussi en langue hongroise. Il a traité la même matière, sans altérer cependant l'originalité de la conception et de l'élaboration de son collègue. A l'occasion du livre de M. Kreitner on a prétendu que c'était l'expédition du comte Széchenyi qui avait pénétré le plus avant dans l'intérieur du Thibet. Une autre opinion a prétendu la même chose, concernant l'expédition de Van de Putte. La question a provoqué un pari qui a été décidé par O. Peschel en faveur du dernier voyageur. Le perdant ne se sentant pas convaincu, s'est adressé directement à M. Kreitner qui en 1883 lui a répondu en ces termes: »Je regrette de vous faire savoir que, selon mon opinion, vous avez perdu votre pari. C'est en effet Van de Putte qui de 1723 à 1736 a fait dans le Thibet le plus remarquable voyage qui ait jamais réussi à un voyageur européen; c'est lui qui partant des Indes, et traversant Lhassa, capitale du Thibet, a atteint la Chine et Pékin. Aucun Européen ne l'avait fait avant lui et ne l'a fait depuis. Lhassa est aujourd'hui une ville fermée pour tout Européen. Comme de nos jours chaque voyage d'exploration dans l'Asie centrale a pour but d'établir des relations géographiques ou commerciales entre les Indes et la Chine ou la Russie, entreprise dans laquelle, excepté Van de Putte, personne n'a réussi: il est certain que c'est lui qui jusqu'à présent a pénétré dans l'Asie centrale et dans la Chine plus loin que tout autre voyageur.

C'est seulement de nos jours qu'on commence à apprécier les mérites du courageux Hollandais. Il est à regretter que Van de Putte ait brûlé avant sa mort une partie de ses collections et de ses notes, parce qu'il avait peur qu'on n'en abusât. Quelques restes en sont déposés dans le musée de Middelbourg; moi, j'ai la copie de sa carte du Thibet. Vous serez peut-être curieux d'avoir encore quelques données relatives à Van de Putte. Son père, Carel Van de Putte, était vice-admiral à la Nouvelle-Zélande; sa mère était Jeannette Constance Bicop. Leur célèbre fils, Samuel, a étudié le droit à Leyde et a obtenu

en 1714 le titre de docteur. En 1715 il était alderman à Hetching; en 1718 il a quitté la Hollande, avec son ami Egmont Van der Nyenburg, pour faire en Orient un voyage de 3 ans.

Il est allé d'abord à Alep, de là à Ispahan et puis aux Indes et est arrivé en Cochinchine en 1724. Après un séjour de plusieurs années au Sud de la Chine, pendant lesquelles il s'est occupé de l'étude de la langue chinoise, il est retourné aux Indes, d'où après s'être procuré des habits thibetains il a traversé l'Himalaya. Il a su gagner la sympathie des prêtres du Thibet et aidé par eux, il a pu arriver à Lhassa. Là, une députation de prêtres se préparant à partir pour Pékin, il s'est joint à eux, a traversé les territoires du Tzaydâm d'aujourd'hui et du Koukuonor et est ainsi arrivé en Chine et enfin à Pékin. Pour revenir, il a suivi la même voie. De 1737 à 1743 il est resté aux Indes, puis il a voyagé du Bengale à Batavia (Java) et ensuite à Malacca. Il est revenu malade à Batavia d'où il comptait retourner dans sa patrie, mais la mort l'a frappé dans la maison de Mr. Lammens à Batavia le 27 septembre 1445 à l'âge de 55 ans.«

M. Lóczy ne dispute point cette priorité du vaillant Hollandais; il se contente de donner une excellente description de son voyage en nous dressant une image de la Chine qui la fait non seulement connaître, mais encore aimer.

La carte jointe à l'ouvrage (66 + 80 centimèt.), dressée par l'auteur et exécutée par l'Institut militaire de géographie à Vienne, reflète non seulement la surface et les limites des pays, la direction de l'expédition de Széchenyi, mais encore les profondeurs des mers adjacentes. Cette carte n'est pas un moindre chef-d'oeuvre de M. Lóczy, que son livre. Bien des voyageurs s'en serviront comme l'un des meilleurs indicateurs de son genre. *E. H.*

Bulletin de la Société impériale russe de Géographie. 1885, 6 fascicule. Reproduction du sommaire du contenu.

Petites communications.

I. *Expéditions,* donnant des renseignements: du voyage de *E. G. Groum-Grjimaylo,* entomologue russe, dans l'Asie centrale; — des expéditions des MM. *Déchy* et *Schafarzik,* hongrois et des MM·

Capus et *Bonvalot,* français, dans le Caucase ; — des expéditions de la Société russe de géographie; du retour de *Prjevalskiy ;* — du procès relatif à l'expédition polaire du lieutenant *Greely.*

II. *Faits divers,* entre lesquels le premier cite l'opinion de l'écrivain russe, *Mouskêtov*, qui dans son livre intitulé »Tourkestan« (pp. 176—177), donne à M. Arminius *Vámbéry,* savant vice-président de notre Société, la satisfaction suivante: ». . . en 1863 le hongrois Vámbéry a fait, si nous tenons compte des circonstances d'alors, un voyage grandiose sur la plaine touranienne ; vêtu en hadji indigène, dans la société de pauvres vagabonds et, surmontant des difficultés incroyables pour un Européen civilisé, il est allé de la Perse à Askabade, puis près du golfe de Balkhân, d'où, à travers le désert tourkoman, il se dirige vers Khiva: il séjourne sur le Koungrad, fait, a travers le désert de Kizil-Koum, une marche pénible jusqu'à Bokhara et à Samarkande ; puis, après avoir heureusement passé les villes de Karsi, de Kerki, de Maymene et de Herat, il retourne à Nisapour et à Teheran. Il nous est impossible de ne pas admirer la hardiesse extraordinaire de Vámbéry et »il est impossible de ne pas éprouver les sentiments du respect le plus profond pour ce noble explorateur du savoir«, ajoute l'éditeur de la traduction russe de l'oeuvre en question. La réalisation d'une pareille entreprise exigeait la parfaite connaissance des langues, des coutumes, etc., indigènes. Pour montrer combien ce voyage était alors insolite, il ne faut que connaître l'opinion répandue pendant un certain temps qu'un voyage de ce genre était une pure et simple impossibilité ; des critiques à la tête légère ont même suspecté M. Vámbéry de falsification, en prétendant qu'il avait composé à Constantinople tout ce qu'il a publié, d'après des renseignements que lui avaient fournis des hadjis. Ce soupçon sans aucun fondement ne trouve guère de croyants de nos jours ; mais il n'a pas manqué d'exercer une certaine influence sur de courageux critiques qui, au commencement des années soixante dix, ont voulu à tout prix découvrir des fautes et de fausses données dans sa description. Je ne veux pas refuter — dit-il — ce qui n'est point pris en considération par aucun explorateur sérieux, je veux mentionner seulement qu'après la guerre de Khiva en 1873 et principalement lorsqu' en 1879 j'ai visité personnellement plusieurs endroits que M. Vámbéry a décrits, j'ai acquis la conviction positive que, si même ses oeuvres contiennent quelques erreurs, celles-ci sont d'une nature qui se retrouve dans les ouvrages de tous les voyageurs

quels qu'ils soient, mais qu'il décrit, par contre, des parties essentielles avec une exactitude qui le fait admirer, surtout si l'on prend en considération les conditions dans lesquelles il a exécuté son voyage.

M. Vámbéry est le premier qui, après Mouravyev, ait vu l'Ourboy (le lit supposé de l'Amou-derya); bien que brièvement, il a très-précisément caracterisé le désert tourkoman avec son *tebat* (vent qui cause la fièvre) et avec ses mers de sable. Il a esquissé l'endroit, nommé Adam-Kryglan, d'une manière si excellente qu'en 1873, si on l'avait lu attentivement, les troupes russes ne se seraient certainement pas égarées dans ce redoutable »tombeau d'hommes«. Il a fourni nombre d'intéressantes données sur les terrains qui s'étendent entre Samarkande, Karsi, Kerki, Maymene, Herat, etc., puis sur les environs de l'Amou-derya inférieur; ses descriptions relatives à Samarkande, Bokhara, Khiva et aux autres villes ne sont point inférieures à celles de Burnes; mais c'est surtout en données ethnographiques que son oeuvre est riche.

Vámbéry, Hongrois de naissance et Anglais par sa manière de penser ne ressent pas une grande amitié pour la Russie, ce qui le rend souvent injuste, mais ne retranche rien de ses mérites«.

Voilà une réhabilitation assez superflue en soi-même, mais d'une certaine importance pour le public russe.

Le reste des faits divers contient des publications: sur la migration des poissons océaniques le long des bords de Vénézuela; — sur les légendes géographiques au moyen-âge; — sur un nouveau chemin de fer russe en Asie; — sur une nouvelle voie de navigation de l'Allemagne, de Hambourg au Maroc; — sur le monument de Lincoln, — et sur les chemins de fer de l'Algérie.

Liste

des oeuvres et des cartes reçues par la Société.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 9. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Le lac Fertő et ses environs.

(Extrait du 1-er article.)

Près de la frontière occidentale de le Hongrie, entre les comitats de Sopron et de Moson, est situé le Fertő, notre plus grand lac après le Balaton; il s'étend en longueur du Nord vers le Sud, un peu en forme de croissant, car à l'Est, la plaine de Moson, sous le nom de Fertőzug (coin du Fertő), empiète considérablement sur le lac, tandis qu'à l'Ouest, la plaine d'Okka seule sort, en forme de presqu'île, de la ligne régulière des bords. Le lac se rétrécit donc vers son milieu et se divise ainsi en deux bassins distincts, justifiés par la différence de la profondeur des eaux. Sa longueur du Nord au Sud est de 36 kilomètres sur une largeur variant de $6^1/_2$ à 15 kilomètres; la longueur de ses rives est de 100 kilomètres et l'étendue de sa surface de 335 kilomètres carrés. Sa hauteur au-dessus de la mer est de 116 mètres. Le Fertő est un lac de plaine; ses rives occidentales seules sont bordées par une rangée de collines peu élevées, tandis qu'au côté opposé une plaine uniforme s'étend à perte de vue Comme tous les lacs de plaine, il est peu profond, surtout le long de ses rives, et l'on doit s'avancer loin dans l'eau pour y trouver des parages plus profonds. Sa profondeur moyenne est de 4 à 5 mètres, et seulement à quelques endroits de 6 à 7 mètres, C'est pour cela qu'il n'a jamais été propre à la navigation, et l'emploi des canots même n'y est en usage que depuis peu de temps. C'est aussi par la même cause que les vents l'agitent facilement et soulèvent ses ondes à une telle hauteur que les rameurs inexpérimentés y courent souvent un danger sérieux.

Comme la plupart des lacs de plaine le Fertő a aussi les bords marécageux; à l'Est la *Hanság,* marais d'une étendue de 400 kilomètres carrés, véritable patrie des oiseaux aquatiques, se réunit à lui.

Le lac comme les marais qui l'entourent reçoivent leurs eaux

d'une source commune. Les conditions hydrographiques en sont toutes particulières en cela qu'elles n'ont presque point d'écoulement. Le Fertő peut être considéré comme appartenant au domaine de la Rába où il occupe le lieu le plus bas. La rivière Rábcza, qui coule à travers la Hanság, devrait servir de canal conducteur aux eaux du Fertö et de la Hanság; mais l'inclinaison de la Rába et de la Rábcza, tributaires du Danube. est extrêmement faible jusqu' au Danube dont la vallée est en général plus haute que celles de ces deux rivières; d'où il résulte que, surtout aux époques où les eaux sont hautes, ce sont les eaux du Danube qui envahissent les lits de la Rába et de la Rábcza dont les eaux refoulées alimentent le Fertő et la Hanság. Voilà pourquoi la surface de la nappe du Fertő et de la Hanság varie si souvent et que les travaux de desséchement de la dernière sont, pour ainsi dire, restés sans aucun résultat jusqu'à présent.

Les eaux du Fertő, si le temps est calme, sont pures et d'un bleu resplendissant; mais lorsqu'elles sont fouettées par le vent, elles se troublent et prennent une couleur grisâtre. Elles ont un goût de sel et de lessive, car elles contiennent beaucoup de sulfate de soude, de sel et de soude dissous, et appartiennent par conséquent aux eaux alcalines, circonstance qui les range entre les meilleures eaux minérales hygiéniques; elles sont fortifiantes dissolvantes, et peuvent être employées avec succès contre les attaques de goutte, les maladies de poumon et de peau. S'y baigner est non seulement avantageux, mais encore très-agréable. Le poids spécifique en est de 1·0267. Elles s'échauffent facilement et leur chaleur atteint en été de 18 à 20 degrés; en hiver par contre elles gèlent vite (déjà à — 5°) et si le froid augmente, la glace se rompt souvent avec un grand bruit, et alors il se forme des crevasses d'une longueur de 3 à 4 kilomètres.

Relativement à la *communication,* le Fertő n'a point d'importance; il n'y a point de vaisseaux, et ce n'est que tout récemment qu'il s'y est établi un sport de rameurs. En hiver son immense miroir est la place la plus magnifique que les patineurs puissent s'imaginer; aussi les Viennois ne manquent-ils pas d'y accourir et même en grand nombre; alors les voitures circulent aussi sur la glace.

Le Fertő et la Hanság abondent en toute sorte de gibier; ils sont riches surtout en oiseaux que les amateurs de cette chasse recherchent avec prédilection. Entre les oiseaux aquatiques, on y trouve en quantité innombrable des canards sauvages, des grèbes huppés, des bécasses, des mauvis, des hérons, des oies sauvages, des cigognes et des grues; entre les mammifères: des loutres, des chats sauvages,

des renards, des loups, des chevreuils et des cerfs ; entre les poissons : des carpes, des silures, des corassins, des perches, des poissons blancs. La pêche et la chasse offrent des ressources inépuissables aux habitants riverains.

L'âge du Fertő remonte à la plus haute antiquité. Le comte Béla Széchenyi a trouvé, en 1874, près de la rive méridionale, entre les villages de Boz et de Hidegség, des ustensiles qui proviennent de l'âge de pierre, et qui ne permettent pas de douter qu'il n'y ait eu, à cet endroit, dans l'âge néolitique des habitations lacustres. Le Fertő a plusieurs fois changé de forme et d'étendue dans le IV. siècle après J. Chr. On dit que l'empereur romain, Galerius l'avait fait dessécher, mais que les eaux n'avaient pas tardé à reprendre leur place ; il est cependant probable qu'il était plus petit au XIV. siècle qu'il ne l'est actuellement ; et, à peu près à l'endroit où se trouve le milieu du lac, on payait une espèce d'impôt pour le passage du *fleuve* (fluvius) de Fertő, ainsi que le nomment les documents, ce qui est un témoignage que le lac y était très-étroit et qu'il existait une active communication entre les deux rives.

En ce qui concerne l'origine du Fertő, le peuple raconte une légende, selon laquelle le lit du lac aurait été jadis une fertile plaine de vallée où était situé le village de *Leányvölgy* (vallée des filles), célèbre par la beauté de ses filles. Une fois le seigneur propriétaire, Giletus, duc de Fraknó, vêtu d'un simple costume de chasseur y vint et fit la connaissance de la plus belle fille du village, nommée Marie, dont il devint éperdument amoureux. Mais la duchesse en fut instruite par Samuel, un des pages du duc, et lorsque celui-ci obligé de partir pour la guerre, se fut éloigné, la duchesse apparut aussitôt à Leányvölgy et fit jeter Marie avec sa mère dans l'étang qui était près du village. Dans son désespoir, la mère de Marie prononça une horrible imprécation contre la duchesse et contre le village entier. Le lendemain les habitants du village remarquèrent avec étonnement que les eaux du petit étang s'étaient considérablement accrues, et le troisième jour tout le village fut inondé. La duchesse en devint folle et Samuel trouva la mort dans le nouveau lac. Le duc après son retour de la guerre fit bâtir, à la place où Marie était morte, un cloître qu'il nomma *Boldogasszony* (Notre-Dame), dans le voisinage duquel s'éleva un nouveau village du même nom, lequel existe encore aujourd'hui. Les habitants échappés à l'inondation de Leányvölgy construisirent un nouveau village au Nord du lac, et le nommèrent Neusidl ou Nezsider (Nouveau lieu).

De même que cette légende est sans aucun fondement réel, de même aussi est détruite l'assertion d'après laquelle en 1230 ou en 1360 les villages: Feketetó, Jakabfalva, Fertő, Sárvölgye, Kendervölgye, Jókút et Leányvölgye, situés sur la rive du Fertő, auraient été inondés par les eaux du lac. Par contre, c'est un fait sûr que dans le XIVe et XVe siècle il y avait, sur les bords du lac Fertő, des villages et des colonies qui de nos jours n'existent plus et ne sont point connus. Le peuple raconte des légendes sur les communes disparues dont, dit-il, on voit encore les cimes des tours lorsque les eaux sont basses; on prétend même que la cloche de l'église de Széplak est une cloche qui a été retirée du lac Fertő.

Il résulte de ce que nous venons de dire que la forme et l'étendue du lac ont en effet varié plusieurs fois, et même la possibilité qu'il ait jadis tari, comme le peuple le croit aussi, n'est pas exlue. C'était un phénomène remarquable et dans tous les cas intéressant que, dans le même siècle, le Fertő se soit tari, et puis se soit rempli de nouveau. C'est en 1855 qu'on a observé la première fois que les eaux du lac commençaient à se retirer des rives; en 1866 il n'y avait presque plus d'eau dans sa moitié septentrionale, et en 1867 son lit était complètement à sec. L'évaporation rapide de ses eaux s'explique par l'extrême chaleur du soleil et par l'extrême sécheresse qui a régné dans ces années-là. Lorsque le lac était tari, il s'y est formé une couche de sel d'un centimètre d'épaisseur qui a empêché le développement de toute végétation et a été emportée par les vents à une distance de plusieurs milles. Plus tard la Salicornia y a paru; mais comme l'eau du sol a commencé à baisser, cette plante a disparu peu à peu pour faire place à des herbes aigres et à la laiche velue. Alors le mirage, (fata morgana) ce charmant phénomène de l'Alföld, s'est aussi montré en reflétant les objets dans une énorme grandeur qui les défigurait, et en peignant d'une manière magique d'immenses nappes d'eau sur l'horizon. MM. le Dr. Moser et Hecke, professeurs à l'académie d'agriculture de Magyar-Óvár, ayant fait des recherches dans le lit du lac, en ont conclu que ce terrain n'est pas propre à l'agriculture, qu'on pourrait plutôt y cultiver des forêts et des près, car des sels s'y sont effleuris que les habitants riverains ont balayé dans un but industriel. A la même époque M. le Dr. Joseph Szabó y a fait également des recherches et a constaté que seulement la zone extérieure du lit pouvait être labourée, tandis que les cinq sixièmes parties n'en seraient jamais applicables à l'agriculture, même si l'on en avait enlevé les sels,

tellement le sol en est malade et inutilisable. Les habitants ont commencé à cultiver le peu de bonne terre qui s'y trouve, des métaieries même y ont été construites (»Nouvelle Mexique«); mais depuis 1869 les eaux s'y sont rassemblées peu à peu; en 1874 elles avaient déjà un pied de hauteur, et depuis 1876 enfin le lac a repris son ancienne splendeur et il est même plus grand que jamais.

Le Fertő n'est pas seulement un ornement pour la contrée, il en est aussi le l'bonheur, car sa grande nappe d'eau exerce une influence considérable sur son climat. Il contribue à la formation des rosées et augmente la quantité des eaux athmosphériques, en outre il modère la température et adoucit le climat qui, sur les pentes orientales des montagnes donnant sur le Fertő est beaucoup plus doux que du côté opposé et, par conséquent, plus favorable à la culture de la vigne. Le desséchement du Fertő serait donc non seulement inutile, mais encore nuisible, d'autant plus qu' actuellement la pêche et la chasse sont de nouveau une source considérable de richesse pour les habitants riverains.

Maintenant jetons un coup d'oeil sur les bords du lac. Les rives orientales s'étendent en une plaine immense, avantageusement connue par ses céréales; au Sud les environs en sont marécageux et riches en tourbières; les rives occidentales, formées par des collines et des montagnes peu élevées offrent un paysage d'une beauté attrayante. Au N.-O. s'élève la chaîne de la montagne Lajta couronnée de grandes forêts et d'une hauteur moyenne de 400 mètres. La base est recouverte de riches vignobles donnant un vin renommé, entre autres celui de Ruszt qui est connu même à l'étranger. La rangée de collines courant parallèlement aux bords du Fertő est sillonnée par le ruisseau Vulka, seul tributaire un peu plus important du lac. C'est la petitesse des formes qui caractérise le relief de ce côté; néanmoins les beautés de paysages n'y font point défaut. A cela vient encore s'ajouter la belle végétation et la richesse minéralogique donnant lieu à l'exploitation de carrières qui assure l'existence d'une grande partie des habitants. Les plus célèbres carrières se trouvent dans les environs des communes de Szent-Margita, de Rákos et d'Oszlop, et sont ouvertes dans la puissante formation des roches de Lithothamnium, appartenant à la formation de la chaux du Lajtha. Les sources minérales n'y manquent pas non plus; telles sont la source sulfureuse de Sércz, la source acidule de Rákos et les sources sulfureuses de Balf.

L'histoire des environs du Fertő remonte à l'âge néolithique

dont on a trouvé plusieurs souvenirs. A l'époque des Romains la ville de Mutenum existait sur le bord du lac. Dans les 8e et 9e siècle les Avares ont habité la contrée. Après la conquête du pays par les Magyars des Bessenyő s'y sont établis (en 944 et puis en 1073). Sous le régne des Árpád, et surtout dans le 14e siècle, les habitants magyars y étaient plus nombreux que de nos jours; cela est prouvé par un grand nombre de lieux qui ont des noms magyars. Plus tard la contrée a été entièrement germanisée, de sorte qu'à présent ce n'est plus que sur la rive méridionale qu'on trouve des communes magyares. Parmi ces dernières, la ville de *Ruszt,* qui est la plus ancienne, a conservé un caractère tout à fait antique et est entourée d'un vieux mur. Ses habitants appartiennent à la classe la plus intelligente du pays; ils s'occupent principalement de l'industrie vinicole et produisent un vin très-renommé. Au Sud de Ruszt est situé *Medgyes,* jolie commune allemande; puis vient le village de *Rákos,* avec le palais de l'évêque de Győr. Entre ces deux dernières communes se trouve une célèbre caverne de Mithras. *Balf,* est un très-vieux village avec un établissement de bains, qui malgré les excellentes qualités de ses eaux minérales est dans un état assez primitif. De là, au Sud, et un peu éloigné du lac sont situés le bourg de *Nagy-Czenk* et le village de *Kis-Czenk;* dans le premier se trouve une grande fabrique de sucre et une très-belle église, fondée par le comte Etienne Széchenyi, près de laquelle repose dans le caveau de famille »le plus grand des Magyars«, le fondateur lui-même. Le château, que le comte avait hérité de ses ancêtres et qui est maintenant la propriété de son fils, le comte Béla Széchenyi, est à Kis-Czenk, dans un beau parc, d'où une longue et magnifique allée de superbes tilleuls conduit au lac Fertő. *Dr. Aug. Thirring.*

Rapport

sur le VIIéme congrès des géographes allemands, tenu à Dresde les 28., 29., 30. avril de 1886.

(Second article.)

C'était la troisième fois que j'avais l'honneur de représenter notre Société au congrès des géographes allemands, j'ai par conséquent eu assez l'occasion d'observer le développement de ces réunions. Le congrès de Dresde est certainement celui de tous qui a été le plus faiblement visité, mais en même temps il a aussi été le plus calme. Les membres n'y ont pas été tourmentés par le trop grand nombre des conférences, des excursions ou des réunions, il leur restait assez

de temps pour les délibérations, pour les rencontres des collègues désireux de se connaître et pour l'étude de l'exposition géographique. Le nombre des membres n'a guère dépassé 300, mais les écrivains et les éditeurs géographes y étaient suffisamment représentés. Étaient présents MM. le Dr. Brockhaus de Leipzic, Cordes de Cassel, le Dr. Credner de Leipzic, le Dr. Danckelmann de Berlin, Debes de Gotha, le prof. Egli de Zurich, François de Berlin, Habenicht et Hassenstein de Gotha, Kirchhoff de Halle, Matzat de Weilbourg, Henry Moser de Berne, Neumayer de Hambourg, Palacky de Prague, Perthes de Gotha, le Dr. Petri de St.-Gallen, le baron Richthofen de Leipzic, le Dr. Ruge de Dresde, Supan de Gotha, le Dr. Wagner de Goettingue, le prof. Woeikof de St.-Pétersbourg. Le gouvernement saxon y était grandement représenté par des ministres et des conseillers, ainsi que l'armée, par des officiers de l'état-major, et la ville elle-même par M. le Dr. Stübel bourgmestre en chef. Parmi les Sociétés de géographie, étaient représentées celles d'Amsterdam, de Budapest, de Bucarest, de Berne, de St.-Gallen, de Neuenbourg, de St.-Pétersbourg, de Vienne et presque toutes celles de l'Allemagne.

La plupart des membres étaient présents à la première séance ouverte le 26 avril, dans la grande salle de l'École polytechnique, par M. le Dr. Stübel, bourgmestre en chef de la ville ; séance à laquelle S. M. le roi de Saxe, et le prince royal George avec une suite brillante ont assisté jusqu'à la fin.

A cette occasion, le premier conférencier a été le lieutenant François, qui a raconté d'une manière détaillée, le voyage que, en qualité de membre de l'expédition de Wissmann, il a fait dans les contrées jusque là inconnues, situées entre le Congo moyen et le fleuve de Couanza ; voyage dont le principal résultat a été que la situation géographique de quelques affluents du Congo, entre autres celles de la Kassaï et de la Tchouapa ont été déterminées. Selon le conférencier, cette contrée est des plus monotones et sillonée par les vallées marécageuses, dans lesquelles s'est amassée une épaisse couche de humus. La pente des fleuves y est en général très rapide, ce qui ne les empêche pourtant pas d'être navigables. La végétation y est partout luxuriante ; dans les forêts vierges, les palmiers et les pandanus se voient très-fréquemment, de même que le long de la Tchouapa, le copal. La faune y est représentée par un grand nombre d'espèces. Les fleuves abondent en crocodiles et en poissons. Les rhinocéros,

les éléphants et les antilopes y sont très-fréquents. Les nègres qui l'habitent sont de très-petite taille (1·3 mètres) ; ils s'occupent principalement de l'agriculture et de la pêche et fabriquent, avec une adresse remarquable, des ustensiles d'argile et de bois. Ils aiment beaucoup la parure, d'où il résulte qu'ils font généralement usage du tatouage qui pour beaucoup d'entre eux remplace le vêtement.

Relativement à l'exploitation du bassin du Congo, François est d'avis que, sur ce territoire de 20.000 milles carrés, habités par 50 millions d'âmes, les Européens ne manqueront pas de trouver une riche compensation à leurs fatigues. Il en a cité comme produits les plus précieux : l'ivoire, la gomme, le copal, l'ébène et l'huile de palmeer. Le climat demande de grandes précautions ; cependant les Européens y peuvent travailler $4^1/_2$ heures par jour de 6 à 8 h. du matin et de 5 à 6 h. $^1/_2$ du soir.

Après avoir énuméré les diverses expériences qu'il avait faites dans son voyage d'environ 4500 kilomètres, le conférencier a terminé son récit en émettant l'opinion qu'il ne faut pas attendre jusqu' à ce que les Eropéens viennent peupler la contrée du Congo, pour y construire un chemin de fer, mais que c'est maintenant qu'il faut le construire, pour y attirer de nouveaux habitants.

Le second conférencier était le Dr. Naumann qui a fait connaître d'une maniére approfondie le lever géologique des plans du Japon. Engagé en 1874 à prendre la direction de ce travail à Tokio, il a dû employer les quatre premières années à former des collaborateurs parmi les indigènes, ce qui lui a causé de grandes difficultés, vu l'insuffisance de leur instruction. Ce n'est donc qu'après ces préparatifs qu'il a pu commencer le lever topographique et géologique des plans du pays, ce qui a demandé cinq années de travail ; et encore ce laps de temps n'a-t-il pas suffi pour qu'il pût présenter un travail fondamental, capable de satisfaire à toutes les exigences. C'était même impossible, à cause de la résistance qu'il a éprouvée de la part du peuple. Il est en outre à regretter que le gouvernement du Japon ne publie ces travaux qu'en japonais, idiome que les Européens ne comprennent pas.

L'après-midi MM. Matzat et Richthofen ont tenu des conférences.

Le premier a traité du dessin employé dans l'enseignement de la géographie, et a fait connaître au public la méthode qu'il emploie lui-même dans l'enseignement de cet objet. Plusieurs des assistans ont pris part à la discussion et tous ont été d'avis que le plus rai-

sonnable est de se servir des cartes faites, et qu'il ne faut pas rendre l'objet plus difficile pas des exigences accessoires.

Le congrès de Hambourg avait chargé une commission de discuter la question d'un *repertorium* de géographie, et c'est de la part de cette commission que M. le baron Richthofen a présenté un rapport dans lequel il annonce que M. le prof. Supan a entrepris la rédaction de l'ouvrage en question et que le livre est déjà sous presse chez Justus Perthes à Gotha. Le congrès a voté sa reconnaissance à M. Supan, pour l'activité qu'il a déployée à ce sujet.

Le second jour du congrès M. le Dr. Leipold a fait une conférence sur l'élévation du niveau de la mer près des rivages. Le résultat de ces observations est que les expérimentations faites au moyen du pendule doivent toujours être contrôlées par le baromètre à mercure, car les premières accusent des abberrations considérables et contradictoires. En même temps il a cherché à démontrer que les différences de niveau, s'il en existe en général, peuvent être beaucoup plus insignifiantes que l'application de la loi de Fischer ne les montre. Dans le dernier cas on aurait dû apercevoir les différences de niveau à l'occasion des mesures exactes de degrés, et cependant à l'occasion de la mesure de degrés, exécutée par les Russes, on a trouvé à peu près parfaitement égaux les niveaux des mers: Noire, Baltique et du Nord. La hauteur en moins d'environ 70 centimètres du niveau de la Méditerranée s'explique par l'évaporation extraordinaire de ses eaux. Dans le débat qui a suivi cette conférence M. le Dr. Neumayer a constaté que le conférencier n'a pas assez tenu compte de l'oeuvre (»Theorien der höheren Geodesie«) de Helmert, car cet auteur a démontré les corrections qui doivent être appliquées, pour que les observations faites autrefois à l'aide du pendule puissent être comparées avec les recherches plus récentes.

Ensuite M. le Dr. Hahn, professeur de Königsberg, a parlé du développement et de la division des côtes de la mer au point de vue de la géographie de communication. Il a engagé les géographes à se livrer d'une manière particulière à l'étude des bords de la mer, et à établir sur place, d'une manière définitive, comment la côte s'est formée, quelles sont les forces qui ont coopéré à sa formation, et quelle influence elle exerce sur la communication et sur le peuplement. Une riche matière, concernant ces questions, est déjà amassée dans les cartes marines, mais elle n'est encore que très-défectueusement élaborée. En outre, il propose d'ériger sur les côtes de la mer des stations d'observation, lesquelles devraient étudier continuellement la transformation

continuelle des côtes et les agents physiques qui la produisent. Dans le cours de son exposé, le Dr. Hahn fait aussi mention des géographes qui, pour établir la valeur de la culture des côtes, appliquent avec prédilection la proportion qui existe entre la longueur de la ligne de la côte et la grandeur du territoire respectif. Cette proportion, en suite des recherches modernes, est cependant entièrement mal basée, et les lignes isochrones, c'est-à-dire, celles qui relient les points d'où l'on peut gagner la côte dans le même espace de temps, ont eté reconnues plus propres à établir la valeur de la culture des côtes.

Le troisième jour M. le Dr. Lehmann a esquissé en termes chaleureux l'importance des travaux géographiques de Kant, dont les mérites, sous ce rapport, n'avaient guère été appréciés jusqu'ici, parce que la critique se basait sur sa géographie physique que, ainsi qu'on l'a prouvé depuis, la cupidité de quelques hommes sans caractère avait fait paraître sous le nom de Kant, et à son insu, à l'époque où l'esprit de ce grand savant commençait à s'obscurcir.

Puis M. Egli, prof. de Zurich, a parlé de l'histoire de la dénomination des lieux, sujet sur lequel 270 ouvrages seulement avaient paru de l'an 1600 à 1840, tandis que de 1840 à 1870, ce nombre s'était augmenté de 740, chiffre qui s'est encore accru dans ces derniers temps, de sorte qu'aujourd'hui nous connaissons environ 1100 ouvrages qui s'occupent de la dénomination des lieux. Ce sont les Anglais et les Français qui ont ouvert à la science cette nouvelle voie, où ils n'ont été suivis qu'après la guerre de trente ans, par les Allemands, chez lesquels Leibnitz avait déjà constaté que chaque nom de lieu a une signification. Les derniers venus ont été les Slaves, entre lesquels Palacky et Safarik sont ceux qui ont le plus de mérite dans l'interprétation des noms de lieux.

Le troisième conférencier était encore un Suisse, M. le Dr. Petri de Berne, qui a traité de l'ouverture de la Sibérie (Erschliessung Sibiriens) qu'il a déclarée d'une grande importance, tant pour la science que pour la richesse générale. Il signale comme un des plus grands problèmes celui que la géographie a encore à y résoudre. La carte militaire de $188^{3}/_{4}$ relativement très-bonne, nous fait voir que l'orographie de la Sibérie est encore très-obscure et que les levées de hauteur sont encore peu nombreuses. La Sibérie cache de très-précieuses données relativement à la formation des glaciers et à l'explication des restes de la mer. Les climatologues s'y trouvent également en face de grandes questions à cause de la grande uniformité du terrain. Le monde qui y vit est aussi très-intéressant par son affinité

avec le monde européen et donne lieu à des comparaisons non moins intéressantes. L'étude de ses habitants promet beaucoup ; l'archéologue et l'anthropologue y peuvent compter sur un riche butin. On y trouve des peuples qui vivent de la chasse, de la pêche et de l'agriculture, et qui, grâce à leur grand éloignement, ne sont pas encore influencés par les Russes. Il serait très instructif pour l'anthropologue de faire des comparaisons entre les habitants de la Sibérie et ceux des pays qui se trouvent dans les mêmes conditions climatériques ; mais il serait surtout très-curieux d'étudier l'état des Russes résidant en Europe et l'état de ceux qui ont émigré en Sibérie, entre lesquels, selon la loi d'émigration de Wagner, ont dû se développer quelques contrastes, de même qu'entre les yankees et les Anglais. Malgré le gaspillage qui y est exercé depuis des siècles, la Sibérie possède en fourrures, en or, en houille, en terres fertiles d'immenses richesses naturelles qui assurent au pays un plus bel avenir. A cela vient encore s'ajouter sa situation favorable près de l'Océan Pacifique, le voisinage du Japon et de la Chine et la circonstance que la construction des voies de communication ne se heurte à aucune difficulté, et que celle des canaux y serait facile. Mais pour y créer un état meilleur, il faudrait y introduire un gouvernement autonome, l'institution du jury, et supprimer la déportation, etc.

Cette conférence a provoqué un débat très-intéressant, à l'occasion duquel M. Woeikof, professeur à St.-Petersbourg, a émis l'opinion qu'au lieu de canaux qui pendant la plus grande partie de l'année seraient gelés, il serait plus avantageux d'y construire des chemins de fer. Une ligne secondaire est déjà en construction entre Tomsk et Irkutsk. M. le prof. Wagner a mentionné avec regret le fait que les publications scientifiques russes ne paraissent qu'en langue russe, de sorte que le contenu en reste inconnu pour les savants des pays occidentaux.

Dans le rapport que je viens d'avoir l'honneur de vous faire, j'ai indiqué les questions scientifiques qui ont été traitées au VIième congrès des géographes allemands. Si nous prenons en considération l'importance de ces questions et la profondeur avec laquelle elles ont été discutées ; et si, à cela, nous ajoutons encore la riche exposition géographique organisée par le zèle de la commission locale, nous pouvons constater avec certitude que ce congrès a considérablement contribué à répandre les connaissances géographiques et à élever le niveau de cette science. C'est un nouveau témoignage de l'assiduité avec laquelle la géographie est cultivée en Allemagne. *Antoine Berecz.*

L'exploration de l'Afrique.

C'est sous ce titre que le troisième article du fasc. IX. reproduit le contenu de l'intéressante étude publiée dans le dernier volume du »Geographisches Jahrbuch«. C'est, pour ainsi dire, le complément de la publication sur le même sujet, parue dans le VIe fascicule de ce Bulletin (»Des environs du Congo.«).

Bibliographie.

Tableau oro-hydrographique de la carte synoptique de l'Europe Centrale, 1 : 750,000 (Oro-hydrographisches Tableau aus der Uebersichtskarte von Mittel-Europa.), dressé et exécuté par l'Institut géographique militaire de Vienne. C'est la première carte de ce genre relative à la Hongrie, et bien qu'il se soit glissé quelques fautes dans sa nomenclature, elle répond en général à la bonne renommée de l'Institut et mérite d'être recommandée à tous ceux qui étudient à fond l'état physique du territoire dont il est question. *Dr. A. Th.*

Du pays de la société. Images des paysages, des moeurs, de la littérature et de la culture intellectuelle de la Hongrie, par le Dr. Ad. Kohut, Stuttgart, 1887. (Aus dem Reiche der Gesellschaft, etc.).

Ce livre conçu avec autant de sympathie que de justice est le fruit réussi de l'observation et des expériences personnelles du savant auteur. Prenant en considération, d'une part, le prochain jubilé millénaire de l'État hongrois et, d'autre part, les préjugés et les imputations fausses sans cesse répandues par une tendance hostile surtout dans le public allemand, il a eu le talent ainsi que la bonne volonté de faire valoir son point de vue particulier, et a su mettre fin à la »Hongrie inconnue«. Il n'a pas voulu donner une étude strictement scientifique, mais il ne s'est pas non plus égaré dans le domaine de la fantaisie. Après une introduction géographique et topographique, il jette un coup d'oeil sur l'histoire et sur l'état politique du pays, en y ajoutant une esquisse ethnographique ; puis il parle de la littérature hongroise et de la culture intellectuelle en général de la Hongrie et arrive à la conclusion que la Hongrie actuelle travaille, crée, pense et agit honnêtement; la science, la littérature, les arts, le commerce, l'industrie y font continuellement des progrès considérables, et le peuple décrié jadis comme barbare, depuis deux dixaines d'années qu'il jouit de la lumière du soleil de la liberté, a prouvé qu'il est

une nation de culture intellectuelle, qui a pu se donner pour but la réalisation de hautes tâches éthiques.

Histoire de la Terre (Erdgeschichte), par le Dr. Melch. Neumayr. Leipzic, 1886. I. vol.

Mémorial topographique, rédigé à l'occasion du XXIIIe congrès des médecins et des naturalistes hongrois, tenu à Buziás et Temesvár le 22—26. août de 1886, par le Dr. Arminius Breuer (Helyrajzi emlékmű, etc.). Temesvár, 1886.

De la variabilité du climat (Az éghajlat változóságáról, etc.) Discours d'ouverture au XXIIe congrès des médecins et des naturalistes hongrois à Debreczen, par le Dr. Jean Hunfalvy.

L'établissement de bains à Buziás (Buziás gyógyfürdőhely.) Avec deux cartes et cinq photolitographies.

Lieux des excursions du XXIIIe congrès des médecins et des naturalistes hongrois. (A magyar orvosok és természetvizsgálók XXIII. vándorgyülésének kirándulási helyei). Par Nic. Lendvai.

Atlas portatif pour les écoles secondaires, etc. Rédigé par J. Kozma. Budapest, 1886.

Carte des circonscriptions électorales de l'Autriche et de la Hongrie, etc. (Az ausztriai és magyarországi képviselő-választó-kerületek térképe). Dressée par le comte Béla Kreith, la partie autrichienne par A. Freytag.

Géographie du comitat de Bihar *avec la description de la ville de Nagyvárad et un coup d'oeil sur le royaume de Hongrie.* (Biharvármegye földrajza, etc.) Avec une carte. Par A. K. Nagy. Nagyvárad, 1886.

Liste des stations des chemins de fer de l'Autriche-Hongrie. (Állomási jegyzék, etc.) Par. J. Beer. Apprécié par

---

Particularismus. Par Jules Horváth. Budapest, 1886. 116 pages.

Cette brochure politique s'occupe des maux de la Transylvanie et bien qu'en cette qualité elle n'appartienne guère à la littérature géographique, il est permis pourtant d'en parler à cette place, d'autant plus qu'en tâchant de donner une image aussi claire que détaillée des circonstances de la partie du pays en question, elle pénètre profondément dans l'ethnographie. Aussi l'auteur a-t-il très-bien réussi à tracer, d'après ses observations et ses recherches personnelles, des caractères aussi fidèles que précieux des habitants de ces contrées montagneuses. Il y traite des Saxons, des Roumains, puis des deux races magyares: les Hongrois et les Székelys (Sicules) aux derniers desquels l'auteur lui-même appartient. Il serait instructif de citer des parties de ces caractéristiques, mais comme les détails y sont liés dans une chaîne très-resserrée, il ne nous resterait, pour ne pas nuire à l'ensemble, qu'à transcrire la brochure entière. Nous nous contentons donc de dire que ce livre est des plus utiles et même des plus indispensables pour tous ceux qui veulent connaître à fond les peuples et les relations qui existent entre eux dans la partie transylvaine de la Hongrie.

Actes de la Société.

Séance de conférence, le 29 avril dans l'auditoire de l'Institut de chimie, sous la présidence de M. le Dr. Jean Hunfalvy.

Mme Charles de Ujfalvy, y a lu une très-intéressante description de quelques parties des voyages qu'elle a faits dans l'Asie centrale, en compagnie de son mari. Le titre de sa conférence était: »Trois voyages d'une Parisienne au coeur de l'Asie«. La conférence, tenue en langue française, a attiré un public aussi nombreux que distingué et a valu à l'éminente voyageuse les applaudissements les plus flatteurs. Les projections électriques d'un grand nombre de photographies qu'elle a jointes à son récit ont très bien réussi. La conférence sera publiée, in extenso, dans l'un des prochains numéros de ce Bullutin.

Séance du Comité, le 7 octobre. Présidence de M. J. Hunfalvy, sont présents les membres du bureau et du Comité.

1. M. le président après avoir complimenté les assistants de leur présence au commencement de la nouvelle saison, les a priés de vouloir continuer leur activité avec le zèle accoutumé.

2. Le procés-verbal de la séance précédente a été lu et approuvé.

3. M. le président a annoncé le fait de la conférence de Mme Ujfalvy et a proposé d'en approuver les frais. Accepté.

4. M. le secrétaire général a présenté les lettres de deux membres ord., annonçant leur sortie de la Société. Approuvé.

5. Il annonce de même que M. Maurice Déchy, membre du Comité, et M. Jean Vadona, membres ord., ont donné de leurs nouvelles durant les vacances, le premier, du Caucase et le dernier, de Melbourne. Approuvé avec reconnaissance.

6. M. Monner Sans, consul général de Hawaii à Barcelone, ayant témoigné une sympathie particulière pour la Société par plusieurs envois de livres, a été élu, sur la proposition de M. le président, membre correspondant à l'unanimité.

7. La Société des sciences et de géographie à Port-au-Prince a annoncé sa fondation à notre Société, en demandant un échange réciproque des publications. De pareilles demandes sont arrivées de la part de la Société géographique de Neufchâtel et de la Société de géographie commerciale du Wurtemberg. — Le Comité s'en trouvant très flatté a voté avec plaisir les relations sollicitées.

8. Le »Verein der Geographen an der Universität zu Wien« demande l'envoi gratuit de notre Bulletin. — Accordé tant que cette association des étudiants viennois existera.

9. L'annonce de la mort de M. Warrentrapp, ex-président de la Société géographique de Francfort a été accueillie avec un vif sentiment de douleur.

10. M. le secrétaire général a présenté deux lettres de remerciments: l'une de la part de la Société géographique de Dresde remerciant notre Société de s'être fait représenter au VIe congrès des géographes allemands, et l'autre de la part de la Société géographique de Leipzic remerciant notre Société de s'être fait représenter à son jubilé de 25 ans. — Approuvé avec applandissements.

11. M. le secrétaire général annonce que la Société hongroise d'Afrique s'étant dissoute à l'initiative de S. Em. le cardinal-archevêque Dr. Louis Haynald, le ministre de l'intérieur en a pris connaissance. — Approuvé et MM. le président et le secrétaire général sont chargés de procéder, dans cette circonstance, selon les status.

12. Connaissance a été prise du rapport de la commission de l'exposition et en même temps le Comité a exprimé sa reconnaissance aux membres de cette commission: MM. E. Péchy, P. Heim, Dr. R. Havass, ainsi qu'à M. E. Lanfranconi, membre correspondant, dont les riches collections ont beaucoup contribué à la réussite de l'exposition de la Société.

13. Divers articles arrivés à la rédaction sont distribués, pour révision, aux membres.

14. Fixation des jours des prochaines conférences.

15. M. Désiré Izsák, député, a été admis à l'unanimité au nombre des membres ord.

16. M. le secrétaire gén. ayant fait rapport des cotisations, la séance s'est lévée.

Séance de conférence le 14 octobre sous la présidence de M. J. Hunfalvy.

1. Antoine Berecz, secrétaire général, a présenté son rapport relatif au VIe congrès des géographes allemands, et la lettre de M. Luciano Cordeiro, secrétaire perpétuel de la Société géographique de Lisbonne, annonçant l'expédition de Capello et Ivens.

2. M. le Dr. Auguste Thirring ayant pris la parole a fait une conférence sur »le lac Fertő et ses environs«. (Voir dans ce numéro.)

Séance de conférence le 28 octobre, sous la présidence de M. J. Hunfalvy.

1. M. Jean Xántus, membre correspondant, a fait une très intéressante conférence sur son voyage à Siam. La conférence sera publiée prochainement.

2. M. le président a souhaité, en termes chaleureux, la bienvenue à M. Maurice Déchy qui vient d'arriver de son voyage dans le Caucase et a assisté aujourd'hui à la séance.

Petites communications.

I. *Expéditions* donnant des renseignements sur: l'expédition russe à Khorassan; — le voyage du comte Pfeil et du lieutenant Schluter au côté Est du lac Nyassa; — le voyage de Davoust aux environs du Niger supérieur; — l'expédition du Dr. Fischer; — le voyage de Jacques Brazza et la découverte du fleuve Sekoli, affluent du Congo; — et le sort du capitaine italien, Casati.

II. *Ethnographie* faisant connaître les Hereros d'après les études du Dr. Jean Schinz.

III. *Miscellanéa* contenant des publications relatives; à la signification de quelques noms géographiques; — au jubilé de 15 ans de la Société géographique de Leipzic; — à l'excursion de H. Johnston sur le Cameroun; — au journal de l'évêque assasiné, Hannington; — au lac Nyassa décrit par un marchand allemand inconnu; — à la carte topographique des États-Unis projetée par le G[l] Powell; — à l'accord des gouvernements français et portugais concernant les frontières coloniales en Guinée et au Nord du Congo; — à la flore adventive de l'Amérique du Nord; — aux éditions de l'Institut militaire de géographie de Vienne.

Liste

des oeuvres et des cartes reçues par la Société.

ABRÉGÉ

DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

Rédigé par ***PAUL KIRÁLY*** *secrétaire de la Société.*

XIV. Année. Budapest, 1886. 10. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

La ville de Vácz

au point de vue topographique et statistique.

Par **E. Findura.**

Extrait du premier article du Nr. 10.

On a essayé bien des fois de faire une description fidèle et exacte, illustrée ou non illustrée, de la Hongrie.

Ces ouvrages, souvent monumentaux, se ressemblaient sans exception en ce qu'ils esquissaient à grands traits le territoire du pays.

Les écrivains de nos jours ont cru éterniser les contours de leurs esquisses grandioses, en faisant participer à l'oeuvre le crayon et le pinceau des savants et des artistes, qui traitaient dans des chapitres incomparables tous les faits imaginables à ce sujet.

Néanmoins le tout manque sous certain rapport du caractère de l'uniformité et parfois même de la chaleur d'une conception immédiate.

Vácz est précisément situé au point central de notre patrie, au coin nord-ouest de la grande plaine hongroise là, où le Danube majestueux se frayant un chemin entre le Mt. Vértes et le Mt. Naszál bifurque au delà de Visegrád, et à la limite de la ville, tourne subitement au sud, et coule droit vers Budapest.

Ce n'est pas notre tâche de donner ici l'histoire de l'origine de cette ville d'après la monographie — restée manuscrit — d'un auteur allemand inconnu, nommé J. B. Vitali, nous savons qu'une tribu pannonienne, appelée »váczi« s'y est fixée avant 1074, c'est-à-dire avant le règne de Géza I., et il croit, que les ancêtres de la population indigène de Vácz sont de ces Bavarois qui ont fondé les villes de Mölk, Tulln, Vienne, Sopron, Szombathely, Pozsony, Győr et Esztergom, ou que ce sont en tout cas des Allemands.

Nos glorieux rois ont souvent séjourné à Vácz; d'après Simon de Kéza, Géza I. y est enterré, et un témoin oculaire, Martius Galeotti du temps de Mathias I., ne se lasse pas de vanter le luxe de l'évêque de Vácz Nic. Báthory (1475—1506).

La cathédrale et la résidence épiscopale construites par l'architecte italien Traguri, qui y a tracé de magnifiques jardins, avec des allées et des pièces d'eau remplies de poissons; le chanoine Róka qui a publié un ancien plan, d'après lequel nous voyons qu'on ne pouvait entrer dans la ville, alors forteresse, que par trois portes, l'hôpital du Saint-Esprit, les demeures des chanoines, le couvent des dominicains et les chapelles hors de la ville, tout nous prouve que Vácz a joué un rôle important dans l'histoire millénaire de la vie interne de notre patrie.

La situation géographique de Vácz a été fixée ponctuellement par l'institut géographique imp. et roy. de Vienne. Elle est situé sous le 36° 47′ 55.$_{49}$″ de longitude orientale et le 47° 46′ 36″ de latitude septentrionale.. Sa hauteur au-dessus de la mer est d'après la carte de l'institut géogr. militaire de Vienne de 111 mètres, quoique une petite plaque enclavée dans un mur de la gare du chemin de fer marque 118.$_{198}$ mètres. Son territoire est, d'après les dates du bureau statistique, de 10741 arpents cadastraux.

La contrée de Vácz s'étend sur la rive gauche du Danube dans un plateau magnifique, entre-coupé de collines boisées et de pentes verdoyantes. La hauteur la plus considérable est le Mt. Naszál d'où partent vers le sud et le sud-est des monts et des collines pittoresques. Le Naszál peut être considéré comme le prolongement du Cserhát, dont la hauteur est d'après l'institut géogr. imp. et roy. de Vienne de 2058 pieds. Quant au point de vue géologique, ces contrées n'ont pas encore été examinées d'une manière authentique.

En face de la ville, dans une île du Danube, se trouve Tótfalu, village avec un territoire de 6683 arpents cadastraux; jadis la ville communiquait avec cette île au moyen d'un pont de bateaux qui a été emporté en 1775 par une inondation. Autrefois cette île était couverte de saules et de peupliers, qui ont aussi été détruits par des inondations.

En général, la ville de Vácz n'a pas' beaucoup de terres labourables, et en proportion elle a peu de pâturages; encore sont-ils la plupart sablonneux; la vigne qui couvre une partie considérable du territoire a toujours été très-bien cultivée et fournit de grandes ressources aux habitants.

Il ne sera pas sans intérêt de jeter un coup d'oeil sur les données authentiques démontrant l'étendue des immeubles, en rapport avec leur revenu.

	1863 Arp. cad.	%	1883 Arp. cad.	%
Terres labourables	3452·1371	31·32	4597	49·32
Jardins	—	—	120	1·29
Prairies	840·689	7·62	461	4·94
Vignes	1647·1031	14·95	1536	16·47
Pâturages	1217·890	11·05	1135	12·17
Joncs	—	—	—	—
Forêts	1781·420	16·15	1474	15·81
Terres stériles	2084·1181	18·91	—	—
	11,024·782	100	9323	100

A ces chiffres répondait en 1863 un revenu de 50,951 fl. 58 kr.; vingt ans après quand les travaux cadastraux avaient classé les immeubles d'une manière plus juste, il s'est élevé à 68,033 fl., c'est-à-dire à 7 fl. 29 kr. ou à 36·62% de plus par arpent, l'un dans l'autre. En 1869 Vácz a été soumis au parcellement territorial, et depuis ce temps-là bien des changements ont eu lieu; les prairies, les pâturages, les forêts ont diminué, les vignes ont énormément souffert par le phylloxera, qui avait détruit à la fin de l'an 1884 plus de 734 arpents dans l'espace de 3 années.

Depuis 1475 - 1506 la vigne est cultivée dans la Papvölgy, et à Kis-Sejcze depuis 1764.

La production a été en 1885:

Vin blanc ordinaire	1367 Hls.
Vin rouge	749 »
Schiller	467 »
	2583 Hls.

Le veute des raisins, en 1885, a été de 80,550 kilogrammes desquels 48,910 k° ont été exportés à l'étranger, et 48,910 k° ont été consommés dans le pays.

La production des céréales a été:

	□ arpents	100 k°	terme moyen
froment	577	3212	5·57
seigle	896	3991	4·45
orge	352	1794	5·10
avoine	181	727	4·02
millet	12	65	5·42
maïs	1481	11218	7·57
pois, lentilles, haricots	15	99	6·60
carottes	15	921	61·42
pommes de terre	221	5686	25·73
luzerne	87	1137	13·07
mélange de gesse, panic	117	1502	12·84
prairies naturelles	595	4492	7·55
jachère	502	—	—

Ces dates démontrent clairement, que la production du vin, du froment, du maïs et des pommes de terre de Vácz mérite qu'on s'en occupe plus qu'on ne l'a fait jusqu'à présent. Quant aux fruits, c'est Vácz qui fournit les meilleurs aux marchés du comitat. Sa pépinière communale est de 6948 □ toises et l'on enseigne aux enfants des écoles la greffe et la culture des arbres fruitiers.

L'élevage du bétail est florissant. Parmi les animaux domestiques utiles il y a 624 bêtes à cornes, entre lesquelles il s'en trouve très-peu de race hongroise; les taureaux que l'on tient pour la reproduction sont de belle race. Le nombre de chevaux est de 511, sans y compter ceux des hussards de la garnison.

D'après le recensement de l'an 1880, le nombre des maisons est de 1628, ce qui ne fait, depuis 10 ans, qu'une augmentation de 13 maisons. La disposition de la ville est presque régulière. Dans le développement historique des rues, c'est la grande rue qui traverse la ville dans toute sa longueur qui a servi de base.

Le personnage le plus puissant de Vácz est l'évêque catholique du diocèse du même nom. A l'époque de la fondation de cet évêché — fondé encore sous le règne de Saint-Etienne — il s'étendait du Cserhát jusqu'au diocèse de Kalocsa, du Danube à la Tisza. Quelques siècles plus tard quand les Turcs ont quitté la ville, elle avait l'air bien misérable; la vieille cathédrale et le couvent des dominicains étaient changés en mosquées; à côté de l'église paroissiale se trouvait un établissement de bains et après leur expulsion, même en 1711 il n'y avait pas une seule tour d'église dans toute la ville. Le premier fondateur de la cathédrale a été le comte Charles d'Althan, qui a légué une somme d'argent pour la construction, l'ameublement et l'ornementation de l'église.

L'oeuvre entière est élevée d'après les plans de l'architecte Canevall, qui a choisi pour modèle l'eglise St. Pierre de Rome; le maître des oeuvres était un frère piariste, Gaspar Oswald, né en Moravie.

En face de la cathédrale, au bord du Danube, se trouve le palais épiscopal, situé dans l'angle nord-est d'un jardin ombragé et magnifiquement arrangé.

La plus grande des maisons est celle des détenus, disposée pour mille condamnés. A l'époque du recensement de 1880 la population était de 13199 âmes. D'après leur langue maternelle il y avait à Vácz en 1880:

	Habitants	%
Hongrois	11136	84·37
Allemands	740	5·61
Slaves	417	3·16
Roumains	66	0·50
Croates-Serbes	89	0·67
D'autres langues du pays	11	0·09
Étrangers	108	0·81
Pas encore en possession de la langue	632	4·79
	13199	100

D'après la religion il y avait:

	Habitants	%
Cathol. rom.	10035	76·02
Cathol. grecs	12	0·09
Grecs orient.	134	1·02
Luthériens	269	2·25
Calvinistes	1176	8·91
Unitaires	2	0·02
Juifs	1543	11·69
D'autres religions	—	—
	13199	100

Il y a à Vácz une institution spéciale, c'est la grande maison des sourds-muets. Elle a été fondée le 19 sept. 1880 par une ordonnance de la cour et construite au moyen de dons recueillis par voie de souscription. Le roi François a ouvert la liste en s'inscrivaut pour une somme de 5000 florins.

Parmi les collections de Vácz nous mentionnons surtout ses bibliothèques. En 1885 il y avait:

Bibliothèque	Ouvrages	Volumes
du diocèse	20500	32700
des Piaristes	8370	15916
des Franciscains	1609	2158
du Lycée	—	1927
du Casino	1277	2206
de la Maison des détenus	—	1614
de la Société industrielle	144	139
de l'Association des ouvriers cathol...	198	247
	—	56907

La ville dépense d'année en année davantage pour le pavage des rues, la construction du quai, la propreté publique, l'illumination des rues et des places, car elle a compris que son élévation non seulement y amène un grand nombre d'habitants de la capitale, qui y achètent des immeubles, mais qu'elle est appelée à entrer en de vives relations commerciales avec les comitats du Nord.

En Macedoine.

. . . . Le train de Salonique nous avait amenés jusqu'à Gratchko, village que j'ai trouvé sur la rive gauche du Vardar, bien que, sur les cartes, il figure sur la rive droite. Là, il nous fallait prendre des voitures pour continuer la route vers Bitolia-Monastir.

Les voitures furent vite trouvées. C'est la maison Bajona de Salonique qui a le privilége du transport des voyageurs et des marchandises sur cette ligne et l'agent de cette maison se mit à notre disposition, dès que nous fûmes descendus du train. Il nous offrit des voitures de première, de seconde et de troisième classe.

Il ne faut pas se laisser abuser par cette prétentieuse distinction ; les véhicules de première classe ne sont pas moins primitifs que les autres. Ce sont toutes des voitures basses, fermées, sans sieges ; on ne peut y rester ni assis, ni allongé ; il faut se tenir la tête courbée pour ne pas se cogner aux arceaux de la couverture et s'accroupir sur les jarrets à la manière turque ; si l'on aime à rester couché, on passe ses pieds par la fenêtre. Le seul avantage du voyageur de première consiste en ceci qu'il occupe le véhicule tout seul, tandis que les voyageurs de deuxième y sont à deux et ceux de troisième à trois. Mais le confort est le même pour tous les voyageurs, c'est-à-dire nul.

La route traverse la vallée du Kara-Su. A gauche on voit les ruines de Stobi, où chaque pierre évoque un souvenir de la grande époque de la conqête romaine. Si l'on en juge d'après l'espace sur lequel subsistent des vestiges de murailles, on se trouve sur l'emplacement d'une ville jadis fort importante.

Sur l'autre rive du Kara-Su, je remarque un petit village adossé à la pente du Negotin. En regardant ce village, j'oublie que je suis en Macédoine et je me crois aux bords du Lom. Les maisons présentent toutes les particularités des villages bulgares ; au milieu des édifices blanchis à la chaux émerge la tour carrée avec ses parois nues qui, pareilles à des fantômes, se dressent à une hauteur disproportionnée. Jusqu'ici la route se déroulait sur des terrains tertiaires ; on remarque des bancs schisteux d'une grande beauté près du tchifflik de Bisev, où le Rayets se jette dans le Kara-Su.

Nous continuons notre route aux bords du Rayets. La vallée se rétrécit, le terrain devient de plus en plus accidenté. Dans la soirée nous arrivons à Drenovo-han. Nous nous reposons sur des escabeaux et attendons qu'on nous serve le café.

Les trois zaptiehs qui formaient notre escorte font leur prière. Ils se tournent du côté de la Mecque, baissent la tête et étendent les mains comme si un être invisible devait leur remettre quelque don ; puis ils se prosternent profondément jusqu'à toucher le sol de leur front ; ensuite ils se relèvent, et étendent leurs mains pour s'agenouiller de nouveau. C'est un spectacle vraiment touchant de voir ces trois forts gaillards se prosterner ainsi devant le Créateur. Leurs figures, tout à l'heure presque effrayantes à voir, s'étaient transformées et revêtaient maintenant un air de douceur indicible ; leurs yeux brillaient d'un éclat surnaturel. Le va et vient des voitures des indigènes, qui venaient nous rejoindre pour repartir aussitôt, ne les dérangeait pas le moins du monde ; ils étaient complètement absorbés dans leur prière. Vraiment il n'y a que les Mohamétans pour prier de cette sorte.

La prière de nos zapthies terminée, nous nous remîmes en route, en suivant le cours du Rayets. Le silence du paysage n'était troublé que par le clapotage de quelques moulins, de ces moulins tout à fait pareils aux moulins bulgares que nous avions vus dans l'Isker.

La route montait toujours et nous parvînmes à une altitude de 400 mètres. Le tchaous (sergent) se tenait toujours près de nous, mais les deux autres gendarmes avaient disparu. Ils trottaient de l'avant en éclaireurs, car la contrée était infestée de brigands qui ont l'habitude d'enlever les voyageurs pour les amener dans les montagnes inabordables. On sait ce qu'ils font des voyageurs capturés. Ils les traitent assez bien, mais ils ne les relâchent que contre une forte rançon. En 1884, lorsque je parcourus les environs de Samakov, ces brigands avaient empoigné un ingénieur du baron Hirsch pour lequel on devait leur payer une rançon de 4000 florins. Voilà une hospitalité chèrement payée ! A la nuit tombante nous arrivâmes à Araklia-han. Le cabaret qui servait de cuisine et de magasin, n'était pas précisement des plus confortables, il ne s'y trouvait ni lit, ni chaise, ni table. Une petite lampe à pétrole, c'est tout ce qu'on pouvait mettre à notre disposition dans le petit bouge dit cabinet particulier. Après un court repas nous dûmes coucher sur la terre, tout habillés.

Le lendemain, à la première heure, nous étions en route vers Prilipe.

Quel paysage ! Les montagnes aux formes fantastiques étaient couvertes de magnifiques forêts. A chaque pas on rencontrait une

source qui coulait dans les fentes tortueuses des rochers. La route ondulait à droite, à gauche, pour tourner les obstacles du terrain. Aux environs de Pletvar nous pûmes voir les sources du Rayets.

La pente que nous avions à gravir, devenait de plus en plus raide, mais le chemin était gai, et ne présentait plus ce caractère de solitude sauvage qui constitue un des désagréments particuliers de tout voyage dans les Balkans. La route était peuplée de villageois qui se rendaient également à Prilipe et qui nous regardaient d'un air ébahi. C'était surtout notre ami, M. Béla Inkey, qui excitait leur curiosité, parce qu'il frappait, du bout de son marteau, tous les rocs qui bordaient la route, pour en détacher des pierres qu'il cachait soigneusement dans son sac. Ces rochers étaient en effet fort intéressants pour le géologue. La couche supérieure était du gneiss ; en dessous on pouvait voir des dolomites, dont la pureté et la blancheur rivalisait avec les fameux marbres de Pentalia. Dans les pentes ce furent des cristaux de quartz qui scintillaient comme autant de diamants.

L'entourage humain était plus intéressant encore. Il se composait de Bulgares et de Valaques qui se rendaient au marché de Prilipe. Les femmes portaient des vêtements bigarrés, ornés de broderies prodigieuses.

La population de la contrée comprend surtout des Bulgares et des Valaques. Ceux-ci n'y ont immigré qu'il y a un siècle, mais ils ont bien des luttes à soutenir. Les Albanais, jaloux de leurs voisins Valaques qui s'enrichissent rapidement, les forcent à émigrer de leur voisinage. A Nikolizan, à Moeholizan, à Opora, à Bitakoukié on a chassé tous les Valaques et ceux-ci ont dû se réfugier à Bitolia, Monastir et aux environs de Prilipe.

Ces Valaques s'occupent surtout de l'élévage du bétail. Ils vivent en nomades sur les rives de la mer de Thessalie et dans les forêts du Pinde. Ils se transportent tantôt vers Salonique, tantôt vers Uskub et Scutari, selon que la laine est mieux cotée ici ou là. Il y en a qui font fortune dans le commerce de la laine ou des peaux, qu'ils font sur une grande échelle. Ils ont dans les centres commerciaux européens des représentants. Leurs voisins albanais ne les inquiètent pas trop, c'est tout au plus s'ils leur volent parfois quelques moutons. Mais ils ne les dérangent pas autrement.

Les Bulgares sont pour la plupart des artisans et leurs travaux en bois sont fort estimés dans la péninsule tout entière.

A neuf heures nous arrivâmes à Prilipe.

Le hasard m'avait favorisé. J'arrivai juste à point pour assister

à un marché, varié, intéressant comme je n'en avais pas encore vu dans ces pays. C'est bien l'endroit le plus propice pour qui veut faire des études ethnographiques. Même dans la péninsule balkanique il est rare de trouver une population composée d'autant de nationalités qu' à Prilipe.

Et c'est naturel. La vallée fertile de Prilipe avait donné un refuge à tous les chrétiens expulsés des contrées voisines. Ici on voit des Grecs, des Bulgares, des Valaques, des Albanais, des Serbes et des Ottomans. Et si j'ajoute que tous portent leurs costumes nationaux, on pourra se faire une idée de l'aspect pittoresque qui s'offre à nos yeux sur le marché de Prilipe.

Le caractère général de la ville est celui d'une ville chrétienne bulgare; dans les longues et étroites rues, les maisons tournent leurs façades, leurs fenêtres sans grillage vers la voie publique. Dans les fenêtres et dans chaque porte on voit des fleurs. Les femmes et les jeunes filles, très-proprement vêtues, se tiennent devant les portes, occupées à broder, à coudre et à tricoter.

Ce sont des gens fort laborieux. On ne saurait les dire riches, mais d'un autre côté ils ne connaissent pas la pauvreté. Ils confectionnent eux-mêmes presque tout ce qui leur est nécessaire; ils vendent le superflu de ce qu'ils produisent pour acheter ce qui manque dans leur ménage. Ils sont infiniment épris de luxe. Il est rare de voir une femme ou une jeune fille, qui ne porte sur son cou et dans ses cheveux jusqu'à une centaine de petits objets de parure, en or, en argent, en cuivre ou en verroterie.

Notre cocher s'était dirigé vers le han qui se trouve près de la grande église, au centre de la ville et dans lequel nous pûmes trouver un cabinet particulier.

Mais je ne désirais point le repos. J'avais hâte d'aller sur le marché, car je savais que le grand mouvement ne durerait que jusqu'à 10 heures et demie, puisqu' à cette heure les villageois ramassent leurs marchandises pour rentrer dans leurs foyers.

Je parcourus les rues de la ville. Ce n'était guère facile, car elles étaient encombrées par la multitude.

La t c h a r c h i a commence près de la tour à cadran et se prolonge à travers une quinzaine de rues.

Cela faisait plaisir á voir, ces gens si remuants et si actifs. Ce furent surtout les ouvrages en fer qui attirèrent mon attention. C'est vraiment étonnant ce que ces gens parviennent à produire avec leurs instruments si primitifs. On ne se lasserait pas de contempler, pendant

des journées entières, les chaudronniers, les serruriers, les selliers, les confectionneurs de babouches qui travaillent, assis sur la terre, les jambes croisées. Je me réservai pour mon retour un examen détaillé de ces travaux.

Pour le moment c'était surtout le j e n s k i p a z a r, le bazar des femmes, que je tenais à voir.

C'est à côté du marché au blé, dans une petite ruelle, que se tenaient les vendeuses de vêtements tissus et brodés. Il y avait là une centaine de femmes étalant des p e c h k i r, des tcharapé et des chemises. C'étaient des pièces richement brodées, chacune sur un modèle différent. Ces simples paysannes qui les confectionnent, témoignent là d'une imagination étonnante dans la variété des formes et des figures et d'un sentiment vraiment artistique dans le choix des couleurs. Il n'y a là personne à les enseigner, à leur donner des conseils. C'est un talent qui leur est inné.

Les prix sont d'une modicité tout-à fait surprenante. On ne sait si c'est la matière première, ou le travail que l'on paye. Il paraît qu'on ne tient aucun compte du temps que le travail a exigé. Ce peuple ne connaît pas encore la maxime du t i m e s i s m o n e y.

On commence pourtant à attribuer au temps une certaine valeur, car les femmes ne viennent plus elles-mêmes pour étaler et écouler leurs marchandises: elles se réunissent dans chaque village et l'une d'entre elles se charge de la vente des produits du village entier. Aussi les femmes, que nous voyons dans le j e n s k i p a z a r, sont-elles pour la plupart des commissionnaires.

Mais il fallait penser au départ. Notre handji avait évidemment des intentions fort méchantes à l'égard de notre bourse. Heureusement, je les avais devinées et je priai notre ami, M. Trandafilovitch — qui s'était mis à notre disposition avec une rare amabilité — de nous assister de ses conseils lors du réglement de l'addition. Grâce à l'expérience de notre ami, notre handji fut forcé de nous présenter une note raisonnable. Il parut ennuyé de cette intervention; mais sa bonne intention de nous dévaliser avait été déjouée et nous pûmes partir contents de notre visite à Prilipe qui n'avait pas coûté trop cher.

A peine avions-nous quitté la ville de Prilipe que nous pûmes déjà remarquer les ruines du célèbre château de M a r k o K r a l y e v i t c h.

Marko Kralyevitch est une des figures les plus saillantes dans la poésie populaire des Yougoslaves. On le connaît et on chante ses hauts faits en Dalmatie aussi bien qu'au Montenegro, en Bosnie comme

en Serbie et en Bulgarie. Par contre l'histoire n'en parle guère. Fils d'un roi de Serbie, il n'a point accompli des actes que l'Histoire aurait jugé dignes d'inscrire sur ses tablettes.

Il représente la chevalerie dans la littérature yougoslave. L'imagination des poètes lui attribue une taille de géant et une force herculéenne. Elle prétend qu'il dort toujours au fond d'un antre et que de son sommeil séculaire il ne se réveillera qu'au moment qu'il croira propice pour ressusciter le grand empire serbe.

Les poésies qui chantent sa gloire sont de très-ancienne date. Kuripesič, membre de l'ambassade autrichienne à Constantinople, mentionne, déjà dans ses lettres datées de 1531, les belles poésies épiques sur Marko, qu'il avait entendues en Bosnie. Verancsics, primat de Hongrie, qui en 1553, avait suivi le même chemin que l'expédition hongroise a pris en 1885, mentionne également les poésies sur Marko; il parle aussi d'un défilé énorme (probablement celui de Demir-kapu) ainsi que des ruines qu'il y a vues (Stobi) et qu'il considère comme antiques.

Je m'étonne que Hahn, cet écrivain si érudit, n'en fasse pas mention.

Dans le XXXIV volume des ouvrages de Fortis, publié à Bude, au milieu du 16e siècle, on lit que »le peuple qui habite ces régions, ne sait rien des guerres des Grecs, Thraces, Macédoniens et Roumains et qu'il considére les ruines comme provenant de Novak ou de Marko Kralyevitch.«

Je ne sais pas au juste quel est le défilé et la ruine que l'archévêque Verancsics a voulu désigner, mais il est certain que les châteaux considérés comme ceux de Marko se sont multipliés à mesure que les poésies épiques se rapportant à ce héros se sont répandues. Il y a dans les différentes parties de la péninsule balcanique beaucoup de ruines qui se rattachent, dans la pensée du peuple, au souvenir de Marko.

En 1573 Gerlach aîné trouve aux environs de Pirot des ruines qui, au dire du peuple, ont été habitées par Milos Obilic et Marko Kralyevitch. Busbek, un diplomate autrichien, écrivait la même chose au 16e siècle et un écrivain tchéque, Vratislav Mitrovic, qui avait fait, en 1590, le voyage de Vienne à Stamboul par Sophia et Philippopoli, raconte dans son ouvrage paru à Prague en 1777, que, au dire du peuple, le dernier despote bulgare, Marko Kralyevitch, a demeuré à Dervent-Kapu.

Tout cela peut être vrai ou faux mais il est certain que le château, dont ou voit les ruines aux environs de Prilipe, a été bâti

par Marko Kralyevitch. Il habitait ce château avec sa chère Sousa et la chambre de cette belle fille est encore fort bien conservée.

Les ruines ne sont pas trop délabrées. Le peuple est convaincu qu'il existe un trésor enseveli sous les ruines mêmes ou dans leurs environs, mais que celui qui le déterrera ne vivra pas longtemps. Néanmoins les fouilleurs de ce trésor s'appellent légion, ce qui est naturel, car d'après la légende ce trésor est prodigieusement riche.

La ville de Marko est fort bien située, à la dernière échancrure de la Treskavitza et de la Vorilla, aux bords de la Treska. Les rochers aux formes bizarres rappellent les environs de Belgradchik et les magnifiques cimes qui surmontent la Jantra près de Tirnovo. Les rochers affectent les formes d'êtres humains, de tours et d'animaux, comme si on les avait taillés.

La route qui va de Prilipe à Bitolia, traverse la grande plaine de Pelagonie, contrée fertile, mais avec une population peu dense.

Sous le régne de Béla IV. la plaine de Pelagonie vit beaucoup de Magyars. Lorsque le Khan des Tartars menaçait la Hongrie d'une nouvelle invasion et lorsque les Hongrois conquirent la Styrie, les armées hongroises remportèrent, entre Bitolia et Prilipe, une grande victoire, qué les écrivains hongrois ont presque ignorée.

Fallmerayer raconte tous les incidents de cette bataille, mais je dois avouer, que les détails sont stratégiquement impossibles, étant donné la configuration du terrain que j'ai vu. Toutetois, comme je ne saurais entrer dans des discussions stragégiques, je me bornerai à reproduire le récit de Fallmerayer.

En 1259 Angèle Nikephore, despote de l'Epire et Michel Palaeologue se battaient pour la possession de la péninsule balcanique. Leurs armées se rencontrèrent sur la plaine de Pélagonie.

Dans l'armée du despote on voyait les alliés français commandés par Guillaume Villehardouin, puis le prince de Morée, les ducs d'Athènes et de Thèbes, le comte de Salona, les vicomtes de Budonitsa et de Negroponte. Dans les rangs de l'armée impériale ou voyait 2000 chevaliers coumans, les 300 Allemands du duc de Carinthie, une troupe d'arquebusiers hongrois, des Bulgares et des Serbes; le commandant en chef avait une armée composée de Grecs et de Turcs d'Anatolie.

Les troupes impériales occupaient, dès le début, un terrain favorable. A la suite d'une ruse, l'armée du despote était forcée d'avancer, et comme les troupes impériales reculaient jusqu'à un point où leurs derrières étaient couverts par la Treskavitsa, elle

tomba dans un guet-apens de sorte que le despote jugea plus prudent de s'esquiver en abandonnant son armée.

Mais Guillaume Villehardouin ne voulut pas imiter cet exemple de lâcheté; lorsque l'armée impériale dirigea le lendemain une attaque générale contre les Français, il prit le commandement et se défendit héroiquement. La fortune favorisa ses armes, car les Allemands furent complètement battus après la première attaque. En ce moment critique le commandant des troupes impériales fit avancer les Hongrois et voilà l'ordre qu'il leur donna: »Hongrois, tirez sur la masse compacte des combattants, sans regarder si vos flèches mortelles frappent nos Allemands ou les Français. Nous ne nous soucions guère des Allemands bien qu'ils soient des nôtres. Il vaut mieux les abattre que de laisser anéantir l'armée entière, mais tâchez surtout de frapper tous les chevaux.«

Les Magyars obéirent à cet ordre. Leurs flèches abattirent les chevaux, sans lesquels les soldats couverts de fer ne pouvaient guère bouger. Leur intervention assura la victoire aux armes impériales; les chefs de l'ennemi furent faits prisonnier, et l'armée française chercha son salut dans la fuite.

Sur cette plaine que nous traversions en ce moment-ci, les; Magyars ont donc remporté une grande victoire, il y a 627 ans. Ce sentiment relevait mon âme et la contrée me parut belle et charmante entre toutes.

Bientôt nous rejoignîmes de nouveau le Karasu, qui se tourne ici vers le midi. Nous passâmes sur quatre ponts, car le Karasu (Tchernavoda) se divise ici en quatre branches. Nous continuâmes notre route jusqu'à la Yamnitsa. Sur tout le parcours on voyait une foule d'ouvriers qui réparaient la route, construisaient des ponts et élevaient des digues assez solidés.

Le nombre des ouvriers augmentait à mesure que nous nous approchions du but de notre voyaye. Nous avions traversé la plaine de Pélagonie. Au nord et à l'ouest il y a de hautes montagnes dont les lignes pures et onduleuses sont fort belles à voir. C'est surtout la montagne d'Alandjik qui attira notre attention avec le Perister, cime haute de 7000 pieds qui en formait le centre.

Nous savions que dans quelques minutes nous serions à Bitolia, mais la ville était toujours invisible, car elle est située dans une gorge et l'on ne peut la voir de loin qu'en venant du midi. Des autres côtés elle est entourée de montagnes.

Nous étions déjà dans l'allée de peupliers qui longe les abords

de la ville, mais Bitolia était toujours invisible. C'est seulement après avoir traversé le village de Sv. Nedelia que nous vîmes s'étaler devant nous la ville de Bitolia-Monastir, revêtue du charme particulier des villes de l'Orient

Adolphe Strausz.

L'exposition géographique de 1886 à Dresde.

A l'occasion du congrès des géographes allemands tenu à Dresde du 28 au 30 avril dernier, la Société géographique de Dresde, comme comité local, a aussi organisé une exposition géographique, laquelle était très-intéressante tant pour les hommes spéciaux, que pour le public en général.

Les congrès annuels des géographes allemands deviennent surtout intéressants par les expositions géographiques. Et je suis persuadé que les savants ne se rendent pas tant aux congrès à cause des conférences et des discussions, qu'à cause de l'exposition ; qu'en outre l'intérêt du public pour la géographie est plutôt excité par ces expositions que par les conférences, dont on peut toujours se procurer plus tard le compte rendu imprimé. Selon mon point de vue, il n'y aurait même pas d'inconvenient à ce que les mêmes objets fussent exposés plusieurs fois de suite d'année en année, car les congrès ont lieu tout les ans dans d'autres endroits, et conséquemment le grand public de ces congrès est toujours différent. La majorité des savants experts qui font partie de ces congrès — et qui forme toujours la minorité — verra certainement toujours avec plaisir, le comité local faire son possible pour que, au moyen d'une exposition de ce genre, la ville et ses environs s'intéressent plus vivement à la géographie. Ensuite, en Allemagne toutes les plus grandes villes possédent quelque trésor géographique, dont l'exposition générale pourrait avoir lieu à l'occasion de ces congrès.

La Société géographique de Dresde a donc très bien agi en profitant de cette occasion pour organiser une exposition, et nous devons en être certainement très-reconnaissants à M. le professeur Dr. Ruge qui était à la tête du comité organisateur.

Le comité organisateur ne pouvait naturellement pas avoir pour but de réunir dans cette exposition tout ce que la cartographie et la littérature géographique sont capables de produire aujourd'hui de beaux et de bon. Le comité était bien plus modeste et s'était surtout donné pour tâche de présenter les choses intéressantes au point de vue géographique que la ville de Dresde et ses environs possédent.

Le gouvernement, les autorités de la ville et de nombreuses sociétés savantes ont aidé le comité dans cet effort.

L'exposition a eu lieu dans la nouvelle École Polytechnique, située sur la place Bismarck. Le bureau des ingénieurs de la ville de Dresde a exposé dans l'une des salles contiguës à la salle d'honneur les plans de la ville de Dresde dans le passé, le présent et l'avenir.

A côté d'eux se groupaient les tableaux de recensement du bureau statistique de la ville.

Dans l'exposition du bureau des ingénieurs, les 17 copies des plans de la ville étaient fort intéressants. Des originaux de ces plans sont en possession du prince Georges, et le plus ancien date du XV siècle. Le nouveau plan de la ville, exécuté sur une échelle de 1 : 5000 était aussi exposé; l'observateur est surpris, en étudiant ce plan, de voir quel territoire colossal, comme sous le nom de territoire à villas, entoure le ville.

Dans l'exposition du bureau statistique, mon attention a été surtout attirée par un plan, où il est démontré dans quelle proportion la population habitant les environs vient s'établir à Dresde. Le territoire qui fournit le plus grand contingent à la population de Dresde, s'étend vers l'est jusqu'à Bunzlau, à l'ouest jusqu'au territoire de Eisenach, au nord jusqu'à Berlin et vers le sud embrasse jusqu'aux parties du nord de la Bohême. Dans la même salle étaient exposés les ouvrages saxons relatifs au mesurage des degrés de l'Europe.

Les autres places de la salle, ainsi que les chambres adjacentes étaient occupées par la cartographie de la Saxe, dont le développement entier était représenté depuis l'an 1549.

Le professeur Ruge a écrit une petite dissertation très-intéressante sur cette partie de l'Exposition, sous le titre de »Promenade à travers la Cartographie saxonne«. (»Ein Gang durch die sächsische Kartographie.«) qui a paru dans le N°. 114 de la »Dresdener Anzeiger« de cette année. Les plans nouvellement relevés traitant de la géologie de la Saxe, occupaient une place excellente dans cette section et sont en ce moment en voie d'exécution à Leipzig sous la direction du professeur Hermann Credner.

Dans l'une des chambres latérales étaient exposés les plans des mines des districts de Freiberg et de Burk, ainsi qu'une colletion de reliefs. Dans cette dernière, le plan topographique de la Suisse saxonne, divisé en 4 sections, attirait surtout l'attention du public.

Dans les autres chambres de cette aile du bâtiment se trouvaient les publications de l'institution météorologique de Chemnitz, les exem-

plaires modèles de la nouvelle littérature géographique et coloniale ainsi que quelques fournitures d'école.

Dans la première salle de l'autre côté de la salle d'honneur étaient exposées les superbes peintures du Dr. Stübel, relatives à son voyage dans l'Amérique du Sud de 1866 à 1877 et représentant de paysages et des types de race de l'Equador. A côté des peintures de Stübel, prenaient place à juste titre, les belles aquarelles du professeur Goering de Leipzic, dont les sujets sont pris des Andes.

Au même endroit l'on pouvait voir quelques dessins du peintre Avensleben, ayant pour sujet Madeire et les Iles Canariennes, et un peu plus loin les vues photographique de l'Auckland de Krone.

Dans la chambre voisine un lot de plans et de livres était visible, lesquels avaient été envoyeés par le gouvernement de la colonie de Victoria, mais en retard et c'est pour cela que nous n'en voyons aucune mention dans le catalogue officiel. Parmi les plans, il y avait un tableau des pluies et de nombreaux plans géologiques. Quant aux ouvrages, ils étaient relatifs à la statistique et à la description de la colonie.

A côté de ceux-ci était exposé la collection géographique scolaire du Dr. Oscar Schneider. La collection de Schneider comprend tout ce dont on peut avoir besoin dans l'enseignement de la géographie à l'école.

Nous y trouvons différents assemblages de pierres et des spécimens de minéraux; des matières nutritives, des remèdes, des matières à teinture et à tisser, d'utiles espèces de bois, de différents matières premières ou fabriquées, provenant du régne animal. C'est seulement quand on se trouve en face d'une semblable collection complète, que l'on voit quel sujet colossal est à la disposition du professeur, afin qu'il puisse éclaircir son sujet, le rendre intéressant aux yeux de ses élèves et éveiller ainsi en eux l'envie de l'étude de la géographie.

Mais aussi que de fatigues pour arriver à former une telle collection et les entraves qui se présentent, ne peuvent être surmontées que par l'amour et l'intérêt de la science.

Le complément de cette collection était formée par les portraits de Hölzel, les portraits ethnographiques de Lehmann et 3 portraits jusqu'à présent parus Indien, Hottentot et Bushmann de l'atlas ethnographique illustré de Müller, ainsi que les tableaux des plantes de culture édités par Zippel et Bollmann.

Le reste de l'espace était couvert d'un grand nombre de pho-

thographies, représentant des paysages intéressants, des plantes importantes et caractéristiques, des voyageurs célèbres, etc.

Selon Schneider, le principe général en formant une telle collection est, qu'il n'y ait pas d'objets parmi les autres qui ne tombent dans la sphère de l'enseignement, ou dont l'introduction dans l'enseignement, même indirectement, ne s'intercale pas facilement: mais en revanche, rien n'y doit manquer dont il est question dans l'enseignement. Monsieur Schneider s'est pendant l'espace de plusieurs années procuré presque pour rien, la collection entière et chaque professeur de géographie devrait agir ainsi. Le zèle infatigable du professeur spécial, son travail continu, son attention veillant à tout peuvent faire beaucoup dans ce sens.

Mais pas tout! Ceux qui maintiennent l'école, doivent aussi avoir leur part! Car pour l'emplacement des objets, il faut avant tout des localités convenables ainsi que des armoires, des cases, des cartons, etc.

Je ne mentionne qu'en passant, qu'il serait bon, si peut-être le musée national des moyens d'instruction, ou peut-être notre société, ou bien les deux ensemble, formaient en quelques années une telle collection comme modèle, que les professeurs spéciaux pourraient examiner de temps à autre, ce qui leur donnerait une certaine impulsion et orientation qu'ils mettraient ensuite à profit en collectionant.

Je mentionne en dernier lieu une section non moins intéressante de l'Exposition japonnaise qui a été organisée par le Dr. Naumann, et consistant principalement en cartes et en dessins relatifs aux travaux d'arpentage, topographiques et géologiques du Japon, exécutés par l'organisateur. Cette section de l'Exposition consistait en 101 numéros et toutes les cartes et dessins ont été faits par Naumann et ses élèves japonnais.

Le complément de l'exposition géographique était formé par les articles de droguerie de Messieurs Gehe et Cie de la Leipzigerstrasse 7 qui n'étaient visibles que pour les membres du congrès.

Au 1er étage étaient exposés un grand nombre d'articles choisis de la droguerie, disposés selon leur provenance des différentes parties du monde.

Les articles étaient renfermés dans leurs étuis originaux, tels qu'on les expédie habituellement; et près de chacun se trouvait la préparation chimique qui en est préparée. L'Europe était représentée par l'écorce d'orange, l'huile d'orange, le mastix, le fruit et l'huile

de ricin, le bois de réglisse russe et espagnol, le jus de réglisse, la manne, le rhubarbe anglaise et autichienne, la laminaria (feuille de laurier), le salep, la lycopodine, etc.

L'Asie par les éponges, l'opium, la santonine, la gomme, le galbanum, la tragacanthe, le storax, le quinquina, la canelle, le gingembre, le benzoène, la rhubarbe, la sternanis, les plantes guttifères, le galanga, etc.

L'Afrique par l'aloës, la gomme arabique, les clous de girofle, l'olibanum, la myrrhe, le collodion, etc.

L'Amérique par le salsepareille, le quassia, la podophylline, le quinquina, l'ipécacuanha, la cocainnale, le pilocarpinnal, le caoutchouc, le cornanba, la cire, le cochenille, le jalap, la vanille. la semence de sabadille, le baume du Canada. L'Australie et l'Océanie par les feuilles d'Eucalyptus, l'huile d'Eucalyptus, le Kava, le macis et la noie de muscade.

Dans les caves nous avons vu les différentes huiles, les sels minéraux, la térébenthine vénitienne, du charbon de tilleuls pulvérisé, de la glucose liquide; ici étaient aussi déposés l'arsenic, le vitriol et d'autres matières chimiques. Nous avons ensuite trouvé au 2ième, 3ième, 4ième et 5ième étage les différentes racines, herbes, feuilles et fruits du droguiste allant jusqu'à l'infini. L'exposition était déjà ouverte une semaine avant la réunion du congrès et moyennant une faible entrée tout le monde pouvait s'y rendre. Pendant mon séjour à Dresde, j'ai visité l'Exposition journellement et j'ai chaque fois remarqué que, non seulement les spécialistes s'y donnaient rendez-vous, mais que le public en général profitait aussi de l'occasion pour examiner de près les collections les unes plus intéressantes que les autres. Ce qui était surtout étonnant, c'était que, parmi les visiteurs, j'ai souvent vu aussi des gens qui n'appartenaient pas à la classe des lettrés.

En terminant mon rapport relatif au congrès de Dresde, je remercie chaleureusement tous les messieurs qui ont fait un accueil si cordial à l'envoyé de la Société hongroise de géographie.

Antoine Berecz.

Actes de la Société.

Séance de conférence le 11 novembre, sous la présidence de M. Michel Gervay, vice-président.

1. M. le Dr. Jean Hunfalvy, président de la Société, fait la lecture de sa dissertation sur »la Confédération des Etats du Canada«.

2. Antoine Berecz, secrétaire général, annonce que Mr. Camperio, membre correspondant de la Société, a envoyé une lettre reçue dernièrement du voyageur italien Casati, dans laquelle ce dernier, que l'on croyait déjà disparu, annonce qu'il poursuit, en bonne santé, ses recherches. (Cette lettre est publiée, plus loin, dans toute son étendue.)

3. Le secrétaire général fait la lecture de son rapport sur l'exposition géographique qui a eu lieu cette année à Dresde.

Séance du Comité le 18 novembre, sous la présidence de M. le Dr. J. Hunfalvy.

Petites communications.

I. *Expéditions,* contenant les publications suivantes: in extenso la lettre de M. L. Cordeiro, secrétaire perpétuel de la Société géographique de Lisbonne, adressée au secrétaire général de la Société hongroise de Géographie pour lui annoncer le retour de Mozambique de MM. Serpa Pinto, major, et Aug. Cardoso, lieutenant; — de même la lettre da M. Campeiro, président de la Société d'Afrique à Milan, reproduisant le contenu des dernières nouvelles (30. déc., 1885) de l'intrépide capitaine Casati; — des nouvelles de l'*expédition russe* envoyée aux îles de la Nouvelle Sibérie, dont les résultats ne semblent pas être en proportion avec les sommes considérables que le gouvernement a votées à ce but; — l'expédition du »New-York-Times« à Alaska, dirigée par le lieutenant Schwadka; — le voyage de N. M. Jâdrïntzev, cet infatigable explorateur de la Sibérie, envoyé par la Société russe de Géographie et d'Archéologie; — la description du voyage d'un savant français, Martin, proposée à l'assemblée générale de l'Association des sciences naturelles de Moscou; — le voyage dans la partie occidentale de la Sibérie de N. L. Gondatti, secrétaire de la section anthropologique de la Société russe de Géographie et d'Archéologie à Moscou,

étudiant les habitants des contrées, où jadis le pays d'Ougra ou de Yougra était situé; — enfin les dernières nouvelles de l'*expédition autrichienne* du Congo.

II. *Ethnographie,* donnant des renseignements sur: le peuple *Yogour,* jusqu'ici inconnu, vivant dans les vallées septentrionales de la montagne Nan-Chan; le voyageur Potanin l'a découvert et décrit dans une lettre adressée à la Société impériale russe de géographie, mais Alex. Csoma de Kőrös l'a bien devancé avec sa description des *Yougours,* peuplade qui selon toute vraisemblence est parfaitement identique avec les Yogours de Potanin; — la *vie religieuse des Tchouvaches,* race sibirienne, nourrissant une profonde antipathie contre les Russes, à l'influence desquels elle a toujours résisté (600 mille âmes), conservant son paganisme ou tout au plus le mêlant avec une forme très-imparfaite du christianisme; — les *primitifs habitants* du gouvernement de Tambov (les Mechetcheris et les Mordoïns).

III. *Miscellanéa,* composé des objets suivants: La lettre de remercîment du comité local du VIe congrès des géographes allemands, adressée à notre Société, de s'y être fait représenter; — la nouvelle organisation administrative du Turkestan; — le jubilé de 5 cents ans des harengs salés de Hollande; — la confession chez la secte stunda dans le voisinage de Kiev; — le thé de Batum; — le missionnaire et le photographe à Kasgar, le premier n'y trouvant ni de prosélyte, ni de quoi vivre, le second y ayant fait d'excellentes affaires; — *l'exposition de Miklucho-Maklay,* de l'infatigable explorateur des papouas de la Nouvelle-Guinée, composée des objets des îles de la Polynésie dans la salle de séance de l'Académie russe; — le monument du premier explorateur de la Nouvelle Zemble; — notes de recommandation sur le dernier fascicule de la *Description illustrée de l'Autriche-Hongrie,* rédigée sous la surveillance personnelle et avec la collaboration de S. A. l'archiduc *Rodolphe,* prince héritier.

Liste

des oeuvres et des cartes reçues par la Société.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

TISZTIKARÁNAK ÉS TAGJAINAK

NÉVJEGYZÉKE

AZ 1886. ÉV ELEJÉN.

LISTE GÉNÉRALE

DES MEMBRES DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

1886.

BUDAPEST. 1886.

NYOMATOTT FANDA JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

(Váczi-utcza 20. sz.)

A t. tagok kéretnek, hogy a névjegyzékben netalán előforduló hiányos vagy téves adatokat kiegészítő vagy helyreigazító észrevételeiket a főtitkárral közölni szíveskedjenek.

PROTECTOR:

Ő CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FENSÉGE

RUDOLF

FŐHERCZEG ÉS TRÓNÖRÖKÖS.

I

A magyar földrajzi társaság tisztikara 1886-ban.

Elnök:

Dr. Hunfalvy János, kir. tanácsos, s kir. egyet. r. tanár.

Alelnökök:

Dr. Vámbéry Ármin, kir. egyetemi rendes tanár.
Gervay Mihály, minist. tanácsos és a posták orsz. főigazgatója.

Főtitkár:

Berecz Antal, a budapesti magy. kir. állami felsőbb leányiskola igazgatója.

Titkár:

Király Pál, az állami paedagogium tanára.

Pénztárnok:

Dr, Floch Reichersberg Henrik, pénzügyi tanácsos.

Választmányi tagok:

Dr. Ballagi Aladár, egyetemi nyilv. rendkivüli tanár.
Bedő Albert, miniszteri tanácsos, orsz. főerdőmester.
Berényi József, m. kir. államvasuti főfelügyelő.
Dr. Brózik Károly, főreáliskolai tanár.
Déchy Mór, birtokos.

Fraknói Vilmos, kanonok s a tud. akadémia főtitkára.
Ghyczy Béla, altábornagy.
Gönczy Pál, ministeri tanácsos.
György Aladár, az orsz. statistikai hivatal beltagja.
Dr. Havass Rezső, oklev. középiskolai tanár.
Heim Péter, ministeri osztály-tanácsos.
Hunfalvy Pál, a főrendiház tagja, kir. tanácsos, akadémiai könyvtárnok.
Koronvári Jelencsik Vincze, tábornok.
Koller Lajos, ministeri tanácsos és a távirdák orsz. főigazgatója.
Laky Dániel, ref. főgymnasiumi tanár.
Kisteleki Lévay Henrik, a m. ált. biztositó-társaság igazgatója.
Lóczy Lajos, geolog és műegyetemi m. tanár.
Majláth Béla, muzeumi könyvtárnok.
Pesty Frigyes, a tud. akadémia osztály-titkára.
Péchy Imre, a magy. állami nyomda igazgatója.
Dr. Szabó József, kir. tanácsos és kir. egyetemi tanár.
Dr. Török Aurél, az anthropologiai intézet igazgatója s kir. egyetemi tanár.
Zobel Lipót, kir. tanácsos és postaigazgató.
Zsilinszky Mihály, orsz. képviselő.

II.

Tiszteletbeli tagok.

A. Külföldiek.

II. **Leopold** Ő Felsége, a belgák királya. Brüsszel.

Herczeg Bonaparte Roland, 22 Cours la Reine, Paris.

Cameron Lovett, London. (Shoreham Vicaraga Sevenvaks.)

Clarence King, Washington.

Coello Ferencz, génie-ezredes s a madridi földrajzi társaság tiszt. elnöke. Madrid.

Báró Czörnig Károly, v. belső titkos tanácsos Görz.

Forsyth Verney. Douglas, London. (Kensington Onslow Gardens 76.)

Friedrichsen L. a hamburgi földrajzi társaság első titkára. Hamburg.

Hayden F. V. geolog. Washington. (Geological Institute.)

Dr. Holub Emil, Afrika-utazó. Bécs.

Dr. Kan C. M., egyetemi tanár s a hollandi földr. társ. főtitkára. Amsterdam.

Báró Lesseps Nándor, a franczia Institut tagja s a párisi földr. társ. elnöke. Páris.

Levasseur Emil, a franczia Institut tagja, a »collége de france« tanára. Páris. (Rue Monsieur-le-Prince 26.)

Liagre tábornok, az akademia örökös titkára s a központi statisztikai bizottság elnöke. Brüsszel.

Malte-Brun V. A. a párisi föld. társ. központi választmányának kiérd. elnöke. Páris. (Rue Jacob 16.)

Markham Klement, C. B. F. R. S. a kir. földt. társ. titkára. London. (Department India office.)

Maunoir Károly, a párisi földr. társ. főtitkára. Páris. (Rue Jacob 14.)

Negri Kristof, az olasz földr. társ. örökös elnöke. Turin. (Via S. Francesco de Paula 11.)

Báró Dr. Nordenskiöld Adolf, a svéd akademia tagja, éjszaksarki utazó. Stockholm.

Payer Gyula, lovag, éjszaksarki utazó. Frankfurt a M. m.

Przsevalsky Nikolaj Mihajlovits, orosz csász. ezredes. Szt.-Pétervár.
Qatrefages de Bréau, a párisi Institut tagja s a földr. társ. tiszt. elnöke. Páris. (Rue de Buffon 2.)
Rawlinson Henry, London. (21, Charles Street Berkeley Square.) W.
Reclus Elisée, iró Clarens Canton de Vaud Suisse.
Báró Reile René de, képviselő Páris (10, Boulevard de la Tour-Marbourg).
Revoil György.
Báró Richthofen Ferdinánd, egyetemi tanár. Bonn.
Ruelens Károly, a kir. könyvtár őre. Brüsszel. (16, Rue de la Simite.)
Báró Sacken Adolf altábornagy, a hadi levéltár igazg. Bécs.
Serpa Pinto, Lizabon.
Dr. Schweinfurt. Kairo.
Stanley Henrik. Leopoldville, Kongo állam.
Szemenov Pál, a csász. földr. társ. elnöke. Szt-Pétervár.
Herczeg Teano Kajetán. az olasz földr. társ. elnöke. Róma. (Via del lottegio Romano No. 26.)
Újfalvy Károly, a magyar tud. Akademia tagja. Grácz, Göthestrasse 4.
Versteeg W. F. ezredes a földr. társ. elnöke Amsterdamban (vis-á-vis du Palais Royal G. 216.)
Veth P. egyet. tanár. Leiden.
Vivien de St. Martin. a párisi földr. társ. tiszt. elnöke. Versailles. (7. Rue de la Bibliothéque.)
Lenczenheimi báró Wanka József altábornagy, a katonai földrajzi intézet igazg. Bécs.
Wilczek János gróf, a bécsi cs. kir. földr. társ. elnöke. Bécs.

B. **Magyarországiak.**

József cs. és kir. főherczeg s honvédfőparancsnok stb. Alcsúth (Alapitó tag is).

Salvator Lajos cs. és kir. főherczeg, stb. Prága.

Fülöp, Szász-Coburg és Góthai kir. herczeg. Budapest. (Alapitó tag is).

Dr. Haynald Lajos, bibornok s kalocsai érsek. (Alapitó tag is.) Kalocsa.

Gróf Széchényi Béla, Budapest, II.

Dr. Tréfort Ágoston, vallás és közoktatási m. kir. minister Budapest.

Türr István, tábornok, Budapest. (Alapitó tag is).

Gróf Zichy Ágost, Fiume kormányzója, Fiume.

Gróf Zichy Edmund, Budapest. Vár. (Rendes tag is).

III.

Levelező tagok.

A) Külföldiek.

Altamirano Ignácz, a mexikói földr. társ. titkára. Mexikó.

Conil D. P. A. a nemzeti tud. akademia titkára. Córdoba, Argentinában.

Cora Guidó, a »Cosmos« czimü földr. folyóirat igazgató-tulajdonosa. Turin. (Via delle Providenra, Nr. 17.)

Dr. Cruls, a csász. csillagda igazgatója Rio de Janeiro.

Dalla Vedova József, egyet. tanár, az olasz földr. társ. főtitkára. Róma. (Viadel Collegio Romano No 26.)

Dr. Doering Oszkár, a nemzoti tud. akademia elnöke. Córdoba, Argentinába.

Drapeyron Lajos, a »Revue Geographique« igazgatója. Páris. (Rue des Feuillantines 69.)

Du Fief. a kir. Atheneum tanára s a belga földr. társ. főtitkára. Brüsszel. (Rue Potagére 171,)

Dr. Duka Tivadar. London. 55, Nevern Square S. W.

Dr. Egli J. J. a zürichi polytechnikum tanára. Zürich, (Hochstrasse.)

Hadsi Rasid. Bej, Törökország.

Walter J. Hoffmann a washingtoni antropologiai társ. főtitkára. Washington. (Bureau of Ethnology.)

Humphreys A. A. tábornok az Egyesült államok tábori mérnökkarának főnöke. Washington. (Engineer Department U. S. Army.)

Luciano Cordeiro, a lizaboni földr. társ. főtitkára. Lizabon.

Manfredo Camperio, kapitány. Milano.

Meulemans Aug. kiérd. főkonsul, a »Monitour dns Consulats« igazgatója. Páris. (Rue Lafayette 1.)

Moretti.

Müllhaupt F. von Steiger. a berni földr. társ. főtitkára. Bern. (Villa Schauenburg.)

Dr. Paulitschke Fülöp, egyet. docens, Bécs.

Powel J. W. az anthropologiai társ. alelnöke, Washington.

Renaud György, tanár a »Revue Geographique Internationale« igazgatója, a »Turgot es Arago« nevü iskolánál a földrajz tanára. Páris. (15, Rue Cimarosa avenue Kléber.)

Rodrigo Pequito, a lizaboni földr. társ. főtitkára. Lizabon.

Stefani Frigyes, Velencze.

Walker T. J. tábornok. London. (13 Cromwell road.)

Wheeler M. az amerikai Egyesült államok táborkari mérnöke. Washington. (Enginer Departement U. S. Army.)

B; **Magyarországiak.**

Dr. Erődi Béla, kir. főgymn. igazgató. Fiume.

Faragó Ödön.

Hantken Miksa, kir. egyet. tanár. Budapest, Eötvös-utcza.

Keleti Károly, ministeri tanácsos. Budapest, Vár, Fehérvári-kapunál.

Korizmics Antal, septemvir. Budapest, Andrássy-út 109. sz.

Lanfranconi Enea, mérnök. Pozsony, (Alapitó tag is,)

Dr. Schenzel Guidó, a m. kir. meteorologiai intézet igazgatója, Budapest.

Tauscherné-Geduly Hermina, Pozsony.

Xantus János, muzeum-őr. Bpest, VII. Damjanich-utcza 54. sz.

IV.

Alapitó tagok.

József cs. és kir. főherczeg. Alcsuth. (Tiszt. tag is).
Fülöp Szász-Coburg és Gothai kir. herczeg. Budapest. (Tiszt. tag is).
Angyelity Germán, g. k. érsek és szerb Patriarcha. Karlovicz.
Dr. Arenstein József, gyár és földbirtokos. Stuppach, p. Gloggnitz.
Balla Pál, ügyvéd, Ujvidék.
Kálnoki Bedő Albert, orsz. főerdőmester. Budapest, V. Hold-utcza. Tiszaház.
Budapesti »Első magyar általános biztositó társaság.«
Budapest főváros.
Burchard Konrád, a förendiház tagja s gözmalom igazgató. Bpest, Klotild-utcza 6. sz.
Dávid Vilmos, mérnök. Budapest Eötvös-utcza 9. sz.
Deutsch Sándor, birtokos. Bpest, Deáktér 1. sz.
Dr. Floch-Reichersberg Henrik, pénzügyi tanácsos. Budapest, Váczi-utcza 19.
Gervay Mihály, min. tanácsos, s a posták orsz. főigazgatója.
Hanusz István, főreáliskolai tanár. Kecskeméten.
Dr. Haynald Lajos, bibornok s kalocsai érsek (Tiszt. tag is).
Jalics Géza, nagykereskedő. Budapest, Király-utcza.
Kállay Benjamin, cs. és kir. közös pénzügyminister, Bécsben.
Kecskemét sz. kir. város.
Kisteleki Lévay Henrik, az Első magyar általános biztositó társaság igazgatója. Budapest.
Lanfranconi Enea, mérnök, Pozsony. (Lev. tag is).
Magy királyi tengerészeti hatóság, Fiume.
Gróf Pálffy József, Vittencz, (N.-Szombat mellett.)
Türr István, tábornok. Budapest, V. Gizella-tér 7. sz. (Tiszt. tag is.)
Ujvidéki m. kir. állami főgymn., Balla Pál alapitványa folytán.
Gróf Wenckheim Frigyes, Budapest.
Wenkheim Krisztina grófné. Budapest, Fürdő-utcza 3. sz.
Gróf Zichy Jenő, országos képviselő, Budapest.

V.

Rendes tagok.

Dr. Abt Antal, kir. egyetemi tanár, Kolozsvár.
Zsadányi Almásy Ede, földbirtokos. Graz, Herrengasse Nr. 27.
Anderlik Ede, szörmeáru-kereskedő. Budapest, Rózsatér 6. sz.
Andrássy Géza gr., Budapesten, VIII., Eszterházy-utcza 42. sz. vagy Parno, Zempl. m.
Andrássy Gyula gr. ifj., Berlin.
Andrássy Manó gr., Budapest, Mérleg-utcza, saját ház.
Andrássy Tivadar gr., Budapest, Andrássy-palota.
Apponyi Sándor gróf. Lengyel, Tolna m.
Aradi állami főreáliskola.
Arnold Sándor, kir. ügyész, Szabadkán
Asbóth János, külügyminist. oszt. tanácsos, Bécs, külügyministerium.
Dr. Baán-Endre, Sopronmegye tiszti ügyésze, Sopron.
Bajai állami tanítóképezde.
Bakó Géza, honv. huszár-főhadnagy. Budapest Üllői-ut 79.
Balás Árpád, kir. tanácsos, gazd. akad. igazgató, Magyar-Óvár.
Dr. Ballagi Aladár, e. ny. rdkv. tanár, Budapest. Kinizsi-utcza 29.
Balogh József, m. kir. államvasuti főellenőr. Kolozsvár, külmagyar-utcza 5. sz.
Balog Kálmán, m. kir. á. v. felügyelő. Bpest, Eötvös-utcza 17. sz.
Dr. Balog Kálmán, kir. egyet. tanár. Bpest, Kecskeméti-u. 13. sz.
Dr. Balogh Tihamér, orvos. Budapest, Thonet-udvar 3. em.
Baló József. polg. isk. tanár. Budapest, I. állami paedagogium.
Bánóczy-Józsefné, sz. Leipniker Szidónia. Budapest, Csengery-utcza 22. sz.
Banovich Kajetán, m. k. á. v. főfelügyelő. Bpest, Andrássy-ut 95.
Baróthy Jenő, m. kir. postaaligazgató. Budapest. I. Országház-utcza 28. sz.
Bartek Lajos, kegyesrendi főgymn. tanár, Vácz.

Bartos József, kegyesrendi főgymn. tanár. Budapest, kegyesrendiek.
Basch Gyula, mérnök. Budapest, Andrássy-ut 28. sz.
Bass Mihály, m. kir. á. v. mérnök, Eszék.
Bassó József, m. kir. á. v. hivatalnok. Bpest, Andrássy-ut 88. sz.
Dr. Báthory István, ker. orvos. Budapest, Üllői-út 21. sz.
Batizfalvy István, ev. főgymn. tanár. Budapest, Klauzál-utcza 21.
Dr. Batizfalvy Sámuel, orvos, gyógyint. igazgató. Budapest, városligeti-fasor. 51.
Gróf Batthyányi Thivadar, tengerész-kapitány. Budapest, Kereskministerium.
Bayer József, tanár, főv. tanker. főig. aktuarius. Budapest, II. ker. Lánczhid-utcza 2. sz.
Bayer Karolina, növelde-tulajdonos. Budapest, Koronaherczegutcza 10. sz.
Becker Feodor, m. kir. honv. ezredes. Budapest, vár, Szt.-György-tér 5. sz.
Bende Imre, orsz. képv., apát, ujvidéki esperes és plébános. Budapest, IV., Deák Ferencz-utcza 5. sz.
Bene Róbert, m. kir. posta-igazgató. Nagy-Szeben.
Beőthy Miklósné szül. Stetina Róza, áll. fels. leányiskolai tanitónő. Budapest, VIII., Zerge-utcza 7. sz.
Berecz Antal, állami felsőbb leányiskolai igazgató. Budapest, Ujvilág-utcza 2. sz.
Berecz Gyula, állami elemi és polg. iskolai h. igazgató. Fiume.
Dr. Bereczky Endre, ker. orvos. Budapest, Kőbánya.
Berényi József, m. kir. államvasuti főfelügyelő. Budapest, Andrássy-ut 102. sz.
Dr. Berkovich Zsigmond, orvos, Nagyvárad.
Beszterczebányai kir. kath. főgymnasium.
Gróf Bethlen Béla, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka.
Bexheft Mór, a nyugoti vasut vezérfelügyelője. Budapest, Holdutcza 8. sz.
Békeffy Károly, kegyesr. korm. tanácsos. Bpest, kegyesrendiek.
Dr. Békefy Remig, zirc.-cist. r. áldozár s főgymn. tanár. Pécs.
Békey Imre, min. oszt.-tanácsos és tanfelügyelő. Bpest, Ferencz József rakpart 25. sz.
Biegler Frigyes, m. k. á. v. ellenőr. Szabadka.
Bikkessy Béla, jószágbirtokos. Bécs, IV., Alleegasse 71.
Biró Kálmán, honv. huszár-százados. Budapest, Üllői-út 79. sz.
Blahunka Ferencz, ügyvéd. Budapest, Egyetem-utcza 2. sz.

55 Bodányi Etelka. Arad, Kazinczy-utcza 3. sz.
Bodroghy Dénes, vasuti tisztviselő a nyug. vasutnál, Szombathely.
Bokelberg Ernő, torna-tanár. Budapest, Ősz-utcza, nemzeti torna-csarnok.
Dr. Bolemann István, vichnyei főorvos. Selmeczbánya.
Bontó Gergely, kegyesr. főgymn. tanár. Budapesten.
60 Dr. Borbás Vincze, egyet. m. tanár. Budapest, Dezsőffy-utcza 3. sz
Borostyán Sándor, magyar kir. főreáliskolai tanár. Sz.-Fehérvár. Széchenyi-utcza 9.
Bozóky Béla, m. kir. á. v. osztálymérnök, Nagyvárad.
Bőhm Lajos, m. kir. á. v. állomásfőnök, Arad.
Brassói állami polgári iskola.
65 Brassói kereskedelmi és iparegylet.
Brázay Kálmán, nagykereskedő. Budapest, Muzeum-körut, s. h.
Dr. Brodszky Béla, jószágbérlő. Köröshegy, Somogy.
Dr. Brózik Károly, főreálisk. tanár. Budapest, II. ker., reálisk.
Brüll Ármin, bankár. Budapest, V. ker., Nádor-utcza 14. sz.
70 Brüll Gusztáv, kir. keresk. tanácsos. Bpest, V., Váczi-körut 20. sz.
Buchta Vladár, m. kir. á. v. ellenőr, Zágráb.
Budapesti Nemzeti Kaszinó.
Budapesti állami el. és polgáriskolai tanítóképezde, I., Győri-út.
Budapesti II. ker. kir. főreáliskola.
75 Budapesti II. ker. főreáliskola »Révay« önképzőkör.
Budapesti magy. kir. távirda igazgatósági könyvtár. Korona-herczeg-utcza 13. sz.
Budapesti központi távirdai szakkönyvtár, a közlek. minist.-ban
Budapesti m. kir. központi távirda állomás könyvtára.
Budapesti VIII. ker. községi főreálisk. ifj. Petőfi önképző-kör.
80 Budapesti magy. kir. egyetemi könyvtár.
Budapesti V. ker. állami főreáliskola.
Budapesti kereskedő-ifjak társulata, Gizella-tér 2. sz.
Budapesti IV. ker. főreáliskola.
Budai tanitó egylet, Budapest, I., Török-utczai népiskola.
85 Budapesti kegyesrendi főgymnasium.
Budinszky Károly, föv. tanitó. Budapest, Gyár-utcza 15. sz.
Bukovinszky Arthur, m. kir. á. v. felügyelő. Budapest, külső Kerepesi-ut 1. sz., III. em. 22. a.
Bulyovszky Lilla, Budapest. Zöldfa-utcza 39.
Catinelli Hector, min. tanácsos. Bpest, Papnövelde-utcza 2. sz.
90 Charusz László, kegyesrendi házfőnök, Trencsén.

Dr. Cherven Flóriás, főgymn. tanár. Bpest, Kecskeméti-u. 13. sz.
Chirke Vilmos, m. kir. távirda-ellenőr, Arad.
Dr. Chyzer Kornél, megyei főorvos, Sátoralja-Ujhely.
Csató János, kir. tan., alispán, Nagy-Enyed.
95 Csáki Adolf, keresk. akad. hallgató. Budapest, Teréz-körut 12. sz.
Dr. Cserey Adolf, tanár, Selmecz, ev. lyceum.
Csizmazia Géza, m. kir. á. v. osztálymérnök, Nagyvárad.
Csongrádmegyei tanitó testületek egyesülete, Szeged.
Csopey László, tanár, Budapest, Szalag-utcza 14. sz.
100 Czakó János, polg. isk. tanár. Budapest, Külső-Dob-utcza 12. sz.
Czigly János, m. k. á. v. igazgató. Budapest, Andrássy-ut 83.
Czink Lajos, m. k. kereskedelmi akadémiai tanár, Fiume.
Czirbusz Géza, kegyesrendi főgymn. tanár, Szeged.
Czirfusz Ferencz, kir. tanfelügyelő, Zombor.
105 Danielik János, czimzetes püspök, Eger.
Dankmaringer Gyula, m. k. á. v. állomásfőnök, Brassó.
Ifj. Darányi Ignácz, orsz. képviselő. Budapest, Koronaherczeg-u.
Davidkó Jenő, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka. Kölcsey-u. 255.
Dávid Károly, háztulajdonos és papirkereskedő. Bpest, Erzsébet-tér 14. sz.
110 Degenfeld Lajos, Szirák.
Dengl Alajos, m. kir. államvasuti mérnök. Szabadka. Battyányi-u.
Hatvani Deutsch Bernát, nagybirtokos és bankár. Budapest, V. ker., Nádor-utcza 3. sz.
Derra István, az e. m. ált. bizt. társ. hivatalnoka, Budapest.
Hatvani Deutsch Sándor, nagybirtokos és bankár. Budapest, V. ker., Nádor-utcza 3. sz.
115 Dévai főreáliskolai önképzőkör.
Dr. Dezső Béla, állami gymnas. tanár. Budapest, VII. ker., Klauzál-utcza 10. sz.
Déchy Mór, birtokos. Budapest, Eötvös-utcza 7. sz.
Dérczy Ferencz, birtokos. Nagykondorosi puszta, p. Kondoros.
Dr. Dietz Sándor, egyetemi tanársegéd. Budapest, Magyar-u. 27.
120 Dobiecki József, m. kir. honvéd-huszárfőhadnagy. Budapest, IX. Czuczor-utcza 3. sz.
Dobiecky Sándor, m. k. á. v. osztálymérnök, Brassó.
Dr. Donhoffer Ede, min. titkár a főpostaigazgatóságnál, Bpest.
Dorbai Nemeshegyi Györgyné. Budapest, Ferencz József rakpart 30. sz.
Dőry Dénes, Puszta-Paradicsom, p. Zomba.

Dulánszky Nándor, v. b. tit. tanácsos, püspök, Pécs.
Duma György, főgymn. tanár. Bpest, II., Szegényház-utcza 1
Dürringer Hermina. Budapest, IX., Gyep-utcza 5. sz.
Des Echeralles Kruspér Károly, földbirtokos, Nagyvárad.
Egedy Lajos, m. k. á. v. állomásfőnök, Kolozsvár.
Dr. Egert József, Budapest, Gyöngytyuk-utcza 7. sz.
Egri főgymnasiumi tanári kar.
Egri Törzs-kaszinó.
Eibenschütz Lipót. Budapest, Andrássy-ut 74. sz.
Dr. Eissen Ede, magánzó. Budapest, Király-utcza 54. sz.
Szatmári Enyedi Károly, m. k. á. v. felügyelő. Szabadka.
Eördögh András, kir. aljárásbiró, Jászberény.
Ernyei Kálmán, plébános, Keresztúr, Pozsonymegye.
Etelváry Alajos, oklev. tanár, m. kir. táviró tiszt. Budapest, IX. Rákos-u. 4. sz.
Fanda József, könyvnyomdatulajd., Bpest, Váczi-utcza 20. sz.
Farkas Ödön, magánzó. Siter, p. Szalárd.
Fazekas Sándor, reáliskolai tanár, Debreczen.
Báró Fejérváry Géza, altábornagy és m. kir. honvédelmiminister, Budapesten.
Galanthai Fekete Fidél, kapuczinusrendi áldozár, Bécs.
Fekete Lajos, orsz. képviselő. Bpest, Vámház-körut 15. sz. II. em.
Felszeghy Ferencz, m. k. á. v. mérnök, Brassó.
Fenyvessy Adolf, gyorsiró-főnök. Budapest, Himző-utcza 1. sz.
Ferenczy Miklós, orsz. képv. ügyvéd, Kolozsvár.
Fernbach Bálint, birtokos, Zombor.
Feszt Aladár, főgymn. tanár, Fiume.
Findura Imre, iró. Vácz, Paradicsom-utcza.
Fiumei kir. állami főgymnasium.
Flatt Károly, uradalmi számtartó. Alsó-Lugos p. Élesd.
Fonciére pesti biztositó társaság, Budapesten.
Forcher Adolf, m. k. á. v. mérnök, Brassó.
Forinyak Gyula, cs. és kir. tábornok, Pozsony, Justisor 3.
Földváry Elekné szül. Teleky Julia grófné, Péteri, p. Üllő.
Förster Rezső, oklev. tanár. Budapest, Váczi-utcza 17. sz.
Dr. Fraenkel Sándor, ügyvéd. Budapest, Marokkói ház.
Frank Antal, a m. ált. hitelb. igazg. Budapest, Andrássy-út 27. sz.
Fraknói Vilmos, kanonok és a m. tud. akademia főtitkára. Budapest, Akadémia-épület.
Freund Jakab, m. k. á. v. mérnök, Vinkovce.

Friedmann Samu. m. k. á, v. mérnök, Szabadka.
Fuchs Rudolf, magánzó. Budapest, Nagykorona-utcza 26. sz.
Gajzágó Salamon, állami főszámszéki elnök. Budapest, Eszterházy-utcza 24. sz.
165 Gajzágó Salamonné szül. Fluck Paula, Budapest.
Galilei szabadkőmüves páholy, Budapest.
Gáspár János. Alsó-Fehérm. kir. tanfelügyelője, Nagy-Enyed.
De Gerando Attila, Pálfalva, Szatmár m.
Gerlach Benjamin, főgymn. igazgató, Sz.-Fehérvár.
170 Gerster Béla, mérnök, Kalamaki (Görögország).
Ghyczy Béla, altábornagy. Budapest, Vámház-körut 8. sz.
Goldzieher Ilona, állami felsőbb leányiskolai tanitónő. Bpest, Kazinczy-utcza 2. sz.
Gond Ignácz, nevelő, Stomfa.
Gorove János, nagybirtokos. Budapest, Lipót-utcza 16. sz.
175 Góth Lajos, m. k. á. v. felügyelő. Budapest, Külső-Kerepesi-út 1.
Gönczy Pál, minist. tanácsos. Budapest, Kalvintér 7. sz.
Gregersen György, mérnök. Budapest, IX. nyúl-u. 33. sz.
Grossinger Károly, gyógyszerész, Ujvidék.
Grossmann Lajos, m. k. á. v. felügyelő, Bpest, Andrássy-ut 59
180 Gruber Henrik. Budapest, Dohány-utcza 2. sz.
Dr. Grujics János, lapszerkesztő, Ujvidék, 554.
Gyalókay Lajos, kir. törvényszéki elnök. Nagyvárad, Apácza-u. 397.
György Aladár. Budapest, VIII. ker., József-körut 49. sz.
Győri főreáliskola.
185 Győri kir. kath. főgymn. földrajzi tanszék.
Haág Ödön, ügyvéd. Budapest, Hajós-utcza 16. sz.
Hadik Sándor gróf. Nádaska, Abauj-Torna megye. (Budapest, IV. Reáltanoda-utcza 10. sz.)
Hahn Albert, műfaragó iskolai tanitó, Zay-Ugrócz.
Hajnal Adolf, tanitó. Budapest, V. Vácziúti uj iskola-épület.
190 Dr. Hajnóczi R. József, a budapesti kir. tanfelügyelőség tollnoka, okl, középisk. tanár. Budapest, VIII., Mária-u. 7. sz.
Ifj. Hajós József, földbirtokos. Budapest, Andrássy-ut 83. sz.
Halaváts Gyula, magy. kir. áll. geologus. Budapest, Muzeum-utcza 19. sz.
Halász László, kir. főgymn. igazgató és h. ügyvéd Lőcse.
Haller Rezső, ügyvédi kamara elnöke, Kolozsvár.
195 Hamzus Gellért, Zirc-cist. r. áldozár és főgymnasiumi tanár, Székesfehérvár.

Hanthó Lajos, m. kir. főreáliskolai igazgató és r. tanár. Arad. Halász-u. 21. sz.
Harkányi Frigyes, földbirtokos. Bpest, Deák-tér, Wodianer-ház
Harkányi Károly, földbirtokos, orsz. képviselő. Budapest, Váczi-utcza 17. sz.
Harmos Béla, m. k. á. v. főmérnöke. Budapest, Bajza-u. 4. sz.
200 Haske Ferencz, rézmetsző művész. Budapest, II., Medve-utcza 481. szám,
Dr. Havass Rezső, okl. tanár. Bpest, Hajnal-utcza 8. sz.
Hátsek Ignácz, térképész. Budapest, V., Rudolfrakpart 7. sz.
Hecht J. Izidor, kereskedő. Budapest, V. Lipót-tér 10. sz.
Dr. Hegedüs János. honvédfőorvos. Budapest, Vár, Országház-utcza 194. sz.
205 Heim Péter, minist. osztálytanácsos. Király-utcza 78. sz., Bpest.
Dr. Heinrich Alajos. Budapest, Bárány-utcza 4. sz.
Dr. Heinrich Gusztáv, kir. egyet. tanár. Bpest, Akadémia-épület.
Helbling Ferencz, m. k. á. v. állomásfőnök, Szabadka.
Helcz János, gymn. tanár, Nagy-Szombat.
210 Hemmen Ferencz, plébános, Uj-Arad.
Herczeg Lajos, m. k. á. v. osztálymérnök, Medgyes.
Herzog Ödön, m. k. á. v. felügyelő, Kolozsvár.
Heténvi Kálmán, áll. tanitóképezdei-igazgató, Mármaros-Sziget.
Hiersch Tivadar, huszár kapitány, Ujvidék.
215 Hild Péter, m. k. á. v. hivatalnok, Kolozsvár.
Hirsch József Lajos, birtokos. Budapest, V., Széchenyi-u. 8. sz.
Hofer Károly, főreáliskolai igazgató. Budapest, Markó-utcza.
Holitscher Zsigmond, gyáros. Budapest, Arany János-utcza 29.
Homolka József, m. k. térképész, Bpest, Vár, államnyomda.
220 Hopp Ferencz, kereskedő. Budapest, Calderoni és társánál.
Hornischek Henrik, áll. fels. leányisk. tanár. Bpest, Eötvös-u. 17
Horsetzky Sándor, m. k. á. v. főmérnök. Segesvár. Bayer-utcza.
Horváth Dénes. nyug. jószági főszámvevő. Nagy-Károly. Nagy-templomtér 12.
Horváth Kristóf, róm. kath. főgymn. tanár, Sopron.
225 Horváth Sándor, kir. erdőfelügyelő. Bpest, Kerepesi-út 26. sz.
Hradczky Antal, orsz. képviselő, Szepes-Olaszi.
Hradczky Béla, mérnök. Budapest, Andrássy-út 87. sz.
Hudra János, kegyesrendi tanár, Temesvár.
Dr. Hugonnai Vilma grófnő, orvos. Budapest, Vámház-körút 12.
230 Dr. Hunfalvy János, kir. egyetemi tanár. Budapest, Viziváros.

Hunfalvy Pál, a főrendiház tagja, kir. tan., akad könytárnok. Budapest, Akad.-épület.

Husz Lajos, elemi iskolai tanitó, róm. katholikus elemi iskola. Debreczen.

Imrefi Iván, m. k. á. v. titkár, Szabadka.

Inkey Béla, geolog. Budapest, Kecskeméti-utcza 2.

235 Ipolyi Arnold, püspök. Budapest, Lövész-utcza 11. sz.

Iványdy Vilmos, köz- és váltó-ügyvéd. Bpest, Rombach-u. 13. sz.

Izák János, felsőbb leányiskolai tanár, Mármaros-Sziget.

Jablonszky János, főreálisk. tanár. Bpest, IV. ker. főreáliskola.

Jakobey Dezső, keresk. iskolai tanár, Baja.

240 Jankó János. Budapest, Klauzál-utcza 9. sz.

Dr. Jankovich János, pénzügyminiszteri osztálytanácsos. Budapest, II. Apród-utcza 1. sz.

Jankovich György ifj., Budapest, Muzeum-u. 15. sz.

Jassniger Jakab, mérnök. Budapest, Hold-u. 27. sz. II. em.

Reszegi Jasztrabszky Kálmán, Dengeleg, p. Ér-Endréd.

245 Jánosy Gusztáv, püspöki titkár, Veszprém.

Jász Géza, m. földhitelintézeti hivatalnok. Bpest, Bálvány-utcza 7.

Jászberényi kaszinó.

Dr. Jedlik Anyos nyug. kir. egyetemi tanár, Győr.

Koronvári Jelencsik Vincze, tábornok. Budapest, Király-u. 99. sz.

250 Jelenffy Kornél, kir. törvényszéki elnök. Máramarossziget.

Jellinek Henrik, a budapesti közúti vasut igazgatója. Bpest, Nagykorona-utcza 3. sz.

Jeszenszky Dániel, közjegyző. Bpest, Harisch-bazár.

Jeszenszky István báró, földbirtokos. Alsó-Hidvég p. Tengelicz

Jombart Emil, földbirtokos. Nagyvárad.

255 De Jonghe d' Ardoye gróf, ő Felsége a belgák királyának követe. Bécs.

Dr. Jurányi Lajos, kir. egyet. tanár. Bpest, Füvészkert.

Jurassek Aladár, m. k. á. v. távirda-ellenőr Zágráb, üzletvezetőség.

Dr. Jurkiny Emil, kózházi igazgató-segéd. Bpest, Rókus korház.

Kaas Ivor báró, orsz. képviselő. Bpest, Zöldfa-utcza 41. sz.

260 Kafka Károly, m. k. á. v. mérnök Szolnok.

Kalyávszky János, gymn. tanár. Bpest, II. Batthyányi-u. 37. sz.

Kanovics Aladár, ny. vasuti igazgató. Budapest, Rákos-árok-utcza saját házában.

Dr. Kanovich Nándor, orvos. Nagy-Szombat, Bogdánócz.

Kaplártsik, főreáliskolai tanár, Kassa.
Karczagi reform. iskola.
Karsay Jolán, áll. tanitónő-képezdei tanitónő. Győr.
Kassai magy. kir. távirdai igazgatósági könyvtár.
Kármán József, lelkész. Uj-Verbász.
Dr. Károly György Hugó, tanár. Bpest, Zöldfa-utcza 30. szám.
Károlyi Tiborné grófnő. Bpest, IX. Pipa-utcza 29. sz.
Kecskeméti róm. kath. főgymnasium.
Dr. Kepes Pál, ügyvéd. Bpest. Hatvani-utcza 3. sz.
Kercser Károly, számtiszt az országos statisztikai hivatalban Budapest II.
Kerntler Ferencz, az alagút igazgatója. Bpest. Tabán, Szarvas-tér.
Kertész József, urad. számtartó. Szendrőd. (Borsodmegye.)
Keszthelyi prémontrei társház.
Kilián Frigyes, könyvkereskedő. Bpest, Váczi-utcza.
Király Pál, az állami paedagogium tanára. Budán, I. Krisztinaváros Pálya-u. 5. sz. I. em.
Kirchner Lajos, nevelő. Bpest, Lipót-utcza 16. sz.
Kirner Dezső, m. k. á. v. tisztviselő, Szabadka.
Kiss Lajos, áll. főreáliskosai tanár. Szeged.
Knolmayer Nándor, m. k. á. v. főellenőr. Bpest, Külső-kerepesi-ut 8.
Dr. Kohn Károly, ügyvéd Ujvidék.
Kohner Zsigmond, nagykereskedő. Bpest, Nádor-utcza 19. sz.
Dr. Koller Gyula, orvos. Bpest, V. Bálvány-utcza 8. sz.
Koller Lajos, min. tan. s a távirdák orsz. főigazgatója. Bpest.
Kolozsmonostori m. kir. gazdasági tanintézet, p. Kolozsvár.
Kolozsvári m. kir. erdőigazgatósági könyvtári alap.
Kolozsvári ev. ref. collegium.
Kolozsvári kör.
Kolozsvári kegyesrendi társház.
Kolozsvári magy. kir. távirda igazgatósági könyvtár.
Komjáthy Béla, ügyvéd. Bpest, Bástya-utcza 3. sz.
Komjáthy Lajos, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadkán.
Konráth Károly, m. k. á. é. hivatalnok, Szabadkán.
Korbuly József, m. k. á. v. felügyelő Aradon. Tököly-tér 8. sz.
Dr. Koós Gábor, kereskedelmi akademiai r. tanár. Budapest, V. Gyár-ntcza 36. sz.
Kossitzky János, m. k. á. v. főmérnök, Szabadkán.
Kovács Albert, kir. tanácsos, Szeged.
Mádi Kovács György, tábornok, dandárparancsnok, Kolozsvár.

Mádi Kovács István, igazs. minist. titkár. Bpest, Józsetér 15. sz.
Kovách Károly, földbirtokos, Szürthe. Ungm.
Kovács Sándor, m. k. á. v. távirda-ellenőr, Miskolcz.
Kozma Gyula, polg. isk. tanár. Budán, II. ker. Gyorkocsi-u 20.
305 Magyari Kóssa Kálmán, K.-N.-Rév, Biharmegye.
Kramer József, m. k. á. v. főellenőr, Kolozsvár.
Kraus Alajos, m. k. á. v. állomás főnök, Fiume.
Krausz Jakab, tanár. Bpest, III. Lajos-utcza 140. sz.
Dr. Krenner József, muzeum-őr, Budapest.
310 Krenosz Rezső, m. k. á. v. felügyelő, Szolnok.
Krivány János, megyei árvaszéki levéltárnok. Ó-Arad Ősz-utcza 31. szám.
Kriza Agost, nevelő. Debreczen, N.-Várad-utcza 2229. sz.
Kržepelka Károly, m. k. á. v. főellenőr. Budapest.
Kuczkay János, ügyvéd, Szarvas.
315 Kugler Mihály, m. k. á. v. főmérnök. Bpest, Bajza-utcza 3.
Kuttner Dávid, irodaigazgató. Budapest, VII. Dohány-utcza 4.
Láber Mihály, m. k. á. v. főfelügyelő Miskolcz.
Lachmann György, m. k. á. v. felügyelő. Bpest, Andrássy-ut 83.
Laczkó Dezső, kegyes r. tanár, Debreczen.
320 Lakatos Béla, közs. jegyző, Bácsföldvár.
Lakatos Péter, jegyző Temerin.
Laky Dániel, ref. főgym. tanár. Bpest, VIII. Üllői-út 4. sz.
Laluhay Pál, plébános, Szurdok-Püspöki.
Lász Samu, oklev. középisk. tanár. Bpest, Vár, Kard-utcza 3. sz.
325 László Mihály, nevelő-intézet tuladonos. Bpest, Ujvilág-utcza.
Leitner Izidor, osztr. magy. államvasuti forgalmi felügyelő. Budapest. VI. Pályaudvar, I. raktári épület.
Leitner Károly. Budapest, II. Fő-utcza 17. sz.
Leitner M. L. nagykereskedő Bpest, Lipótvárosi templomtér
Lejtényi Sándor, oklev. tanár. Bpest, Nádor-utcza 20. sz.
330 Leitner Imre, a magyar éjszakkeleti vasút vezérfelügyelője. Budapest, II.
Lippich Gyula, igazgatóhelyettes. Budapest, Országház-u. 7.
Lojka Hugó, felsőbb leányiskolai tanár. Budapest, József-tér 10.
Losonczi állami főgymnasium.
Lovassy Ferencz ifj. Budapest, Ősz-utcza 3. sz.
335 Lovassy Sándor, oklev. középiskolai tanár. Nagy-Rőcze.
Lovcsányi Gyula, az állami paedagogium tanára. Bpest, Paedagogium, II. ker.

Lóczy Lajos, müegyetemi tanár. Budapest, Damjanich-utcza 51. sz. I. em.
Lőcsei kir. főgymnasium.
Lőcsei főreáliskola.
340 Dr. Lucz Ignácz, főreáliskolai tanár, Kassa.
Ludovica Akademia, Budapest.
Lukavszky Alajos, gymn. igazgató, Szakolcza.
Lux Ede, ev. tanitó. Budapest, IV. Kis-hid-utcza 8. sz.
Madarassy Antal, plébános és ifj. Eszterházy Miklós herczeg nevelője. Sopron, Templom-utcza 2. sz.
345 Magyar Gábor, főgymn. igazgató, Szeged
Magyaróvári kegyesrendi gymnasium.
Májer Antal, tanitó, Szegszárd.
Majláth Béla, könyvtárőr a magyar nemzeti muzeumban. Bpest, Muzeum.
Majthényi Rudolf, Nyitra-Novák.
350 Makray József, m. k. á. v. felügyelő. Arad, Templom-utcza 2. sz.
Mandel Pál, orsz. képviselő. Budapest, Nádor-utcza 14. sz.
Mandl Ignácz, magánzó. Budapest, Nádor-utcza 14. sz.
Mannó Szillárd, Nyáregyháza, p. Pilis.
Marchhart József, m. k. á. v. főmérnök, Kolozsvár.
355 Dr. Markusovszky Lajos, min. tan., Bpest, Nádor-utcza 15. sz.
Marosvásárhelyi ref. coll. könyvtára.
Marsik János, m. k. á. v. főellenőr. Zágráb, Kukovics-u. 22. sz.
Dr. Marsovszky Endre. Bpest, II. ker., Iskolalépcső 2. sz.
Maurer Mór, műegyetemi magántanár s főmérnök a m. kir. áll. vasutaknál. Budapest, Király-u. 69. sz.
360 Marx János, m. k. á. v. főfelügyelőségi felügyelő. Budapest, Andrássy-út 94. sz.
Mayer Bernát, m. k. á v. hivatalnok, Szabadka.
Mayer Ernő, m. kir. áll. vasuti s. mérnök. Arad, Eötvös-utcza 10.
Mayer József, bpesti II. k. áll. főreáliskola igazgatója. Bpest, II.
Mándi Márton Géza, m. kir. táviró-tiszt. Bpest, Főtávirda iskola
365 Máramarosszigeti állami tanitóképezde.
Máramarosmegyei általános tanitó egyesület.
Márk Károly, ministeri felügyelő. Budapest, Rudolfrakpart 6. sz.
Dr. Márki Sándor, áll. főreálisk. tanár. Arad, Orczy-u. 1. sz.
Mendl István, magánzó. Budapest, Akáczfa-utcza, 63. sz.
370 Mezey Mór, ügyvéd. Budapest, Nádor-utcza 15. sz.
Méhner Vilmos, könyvkiadó. Budapest, Papnövelde-utcza 8. sz.

Mészáros Ignácz, plébános, Ó Kanizsa, Bácsmegye.
Miavecz László, kir. távirófőnök, Békés-Csaba.
Micsinay János, evang. gymn. tanár, Aszód.
Mihály József, tanár. Budapest, IX. ker. polg. iskola.
Miskolczi ref. lyceumi könyvtár.
Mokos Gyula, ev. ref. főisk. tanár, Pápa.
Molnár György, épitész, Ujvidék.
Molnár János, főgymnas. tanár, Székesfehérvár. Lakatos-u. 6. sz.
Molnár Károly, körjegyző, Hajmáskér.
Morelli Gusztáv, tanár. Budapest, iparrajztanoda.
Mozgay Károly, m. k. á. v. mérnök, Szabadka.
Muziczek Antal, az e. m. ált. bizt. társ. tisztviselője. Budapest Uj-világ-utcza 6. sz.
Müller József, m. k. á. v. főmérnök, Kolozsvár.
Nagy Gizella, polg. iskolai tanitónő, Szombathely.
Nagy Imre, a nemzeti szinház tagja. Budapest, Szinház-épület.
Nagy János, polg. iskplai igazgató, Szeged.
Nagy-Károlyi nagy gymnasium.
Nagy László, min. tanácsos. Budapest, Akadémia-utcza 15. sz.
Nagy Sándor, áll. iskolai igazgató. Vág-Ujhely.
Káli Nagy Sándor, m. k. á. v. ellenőr. Kolozsvár. (Az üzletvezetőségnél.)
Nagyváradi prémontrei tanártestület.
Nagyváradi főreáliskola igazgatósága.
Dr. Navratil Imre, kir. egyet. tanár. Budapest, Lipót-utcza 30.
Nádasdy Ferencz ifj. gróf. Bpest, Muzeum-utcza 15. sz.
Nádor Vincze, postajárati irodaigazgató. Bpest, Ősz-utcza. 40. sz.
Nátafalussy Kornél, főgymn. igazgató, Rozsnyó.
Návai Emil, uradalmi ispán, Páty. Pest megye.
Dr. Neményi Ambrus, o. képviselő. Bpest, Andrássy-út 60 sz.
Neugebauer Viktor, m. k. á. v. mérnök. Bpest, József-körut 51.
Neumer János, főreáliskolai tanár, Kassa.
Németh Illés, főreálisk. tanár, Nagy-Kallón.
Nida Nándor, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka.
Nikl Mihály, földbirtokos. Budapest, Damjanics-utcza 8. sz.
Nyiregyházi »posta szakkönyvtár«.
Odor Emilia, állami tanitónő. Budapest. Béla-utcza 5. sz.
Oelhofer Hubert, m. k. á. v. főellenőr, Szabadka.
Okolicsányi Amália, Zala-Szent-Grót.
Olgyay Oszkar, m. k. á. v. felügyelő. Budapest, Andrássy-út 83.

410 Dr. Orbay Antal, főorvos, Szolnok.
Ordódy István K., földbirtokos, Markófalva p. Zsolna (Trencsén m.)
Ormódy Vilmos. Bpest, Első magyar általános biztositó-társaság.
Paál Gyula, gymn. tanár, Marosvásárhely.
Karstenfelsi Pacor Kálmán, honvéd ezredes, Székesfehérvár.
415 Dr. Palotai Ferencz, apátkanonok, egyh. főtanfelügyelő, Veszprém.
Palóczy Lipót, kir. főreáliskolai tanár. Bpest Széchenyi-utcza 1. sz.
Pannonhalmi főapátsági könyvtár, u. p. Győr-Szt.-Márton.
Pansipp Miklós, m. k. á. v. felügyelő. Bpest, VII., Garay-tér 3.
Pantelics Sámuel, püspök, Sabacz, Szerbia.
420 Dr. Pap Samu, fürdőorvos Alsó-Tátrafüreden. Bpest, Kerepesi-ut 8. szám.
Parcsetich Felix, főispán, Ujvidék.
Pálffy Boldizsár, polgári iskolai igazgató, Szombathely.
Pálffy Sándor, ügyvéd, Arad. Deák Ferencz-utcza 36. sz.
Pálmai Miklós, kegyesrendi főgymnasiumi tanár. Budapest IV. Kegyesrendi társház.
425 Pekár Károly, m. k. á. v. főfelügyelő. Arad, Kovács-u. 3. sz.
Perczel Gyuláné sz. Kollerich Vilma. Budapest, Muzeum-körút és gróf Károlyi-utcza sarkán.
Pesty Frigyes, akad. tag. Budapest, VII., István-tér 15. sz.
Dr. Pethő Gyula, állami geologus. Budapest, muzeum-utcza 19.
Szatai Pethő János, posta-igazgató és földbirtokos, Temesvár.
430 Péchy Imre, az államnyomda igazgatója, Budapest, Vár.
Pilinszky Zsigmond, postafőnök. Bpest, Izabella-u. 72/a sz.
Piukovics Ödön, kir. táblai pótbiró. Budapest, Borz-utcza 1. sz.
Polgár Péter, m. k. á. v. főmérnök, Szabadka.
Posner Károly Lajos, térképészeti intézettulajdonos, Budapest.
435 Pozsonyi kir. kath. főgymnasium.
Prand Ildefonz, pannonhalmi benczés, Kőszeg.
Pressburger Gábor, ügyvéd, Ujvidék.
Probstner Arthur, orsz. képviselő, Bpest, Akademia-utcza 5. sz
Prónai Dezső báró, Acsa, Pestmegye.
440 Dr. Prónai Gábor báró, Tápió-Ságh, p. Szecső. Pestmegye.
Pucher József, épitész. Budapest, Andrássy-u. 53. szám.
Dr. Pulszky Ágoston, egyet. tanár, orsz. képviselő. Budapest, Vámház-körut 4. szám.
Pulszky Ferencz, orsz. képviselő és muzeumi igazgató. Budapest, Muzeum.
Pupák Gyula, gazdatiszt, u. p. Ujszász, Felső-Szászbereki puszta.

Rakovszky Iván, földbirtokos Nagy-Rák, u. p. Rákó-Pribócz. (Turóczm.)
Rayé Lajos, áll. fels. leányiskolaitanár. Bpest, Zöldfa-u. 28. sz.
Ráth Péter, m. k. ministeri felügyelő. Budapest, Nagy János-utcza 34. sz.
Reiter János, m. k. felmérési felügyelő. Budapest, II., Lánczhid-utcza 2. sz.
Reményi Károly, ügyvéd, Balassa-Gyarmat.
Requinyi Géza, főreáliskolai tanár, Pécs.
Rezsőfy György, joszágkormányzó. Türje, Zala megye.
Révai testvérek, könyvkiadóczég. Budapest, Váczi-utcza.
Révy Ferencz, felsőbb leányiskolai r. tanár. Bpest, Üllői-ut 4.
Riedl Ede, m. k. á. v. főfelügyelő, Szolnok.
Rieger György, a pesti Victoria gőzmalom vezérigazgatója, Bpest.
Rissányi József, áll. felső népiskolai igazgató, Zay-Ugrócz.
Robitschek Sándor, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka.
Roch György, pénztárnok. Bpest, Bálvány-utcza 3. sz.
Romeiser József, plébános és pápai kamarás. Bpest, IV. Plébánia.
Dr. Roth Samu, fórealiskolai tanár, Lőcse.
Rozmanits Timót, kegyesrendi tanár, Nagy-Károly.
Rózsa György, községi aljegyző, Mélykút.
Dr. Rózsahegyi Aladár, r. egyet. tanár. Kolozsvár. Főtér 27. sz.
Rupek Mihály, főv. tan. igtató. Budapest, Nyár-utcza 30. szám.
Sárkány Bernát, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka.
Sárospataki ref. főiskola.
Sátoralja-ujhelyi nagy-gymnasium.
Dr. Schafarzik Ferencz, m. kir. áll. geologus. Bpest, Muzeum-utcza 19. sz.
Schindler Ferencz, m. k. á. v. hivatalnok, az üzletvezetőségnél Kolozsvár.
Schilberszky Károly, tanárjelölt. Bpest, V., Vadász-utcza 26. sz.
Schmidt Adolf, m. k. á. v. főmérnök, Zombor.
Schneider János, VIII. k., főreálisk. tanára. Bpest. Zerge-u. 11.
Schober Albert, k. tanácsos, m. k. á. v. igazgató. Budapest Andrássy-ut 88. sz.
Dr. Scholtz Agost, kir. egyetemi tanár. Bpest, Andrássy út 72. sz.
Scholtz Albert, ev. főgymnasiumi tanár, Budapest.
Schubert József, m. k. á. v. főellenőr. Kolozsvár. Bel-magyar-u. 52.
Schuler Antal, m. k. á. v. főfelügyelő, Losoncz.
Schwanda Károly, m. k. á. v. főellenőr. Bpest, Andrássy-út 102.

Schwarz Armin, mérnök, épitési vállalkozó. Budapest, London utcza 3. sz.

Dr. Schwicker J. Henrik, kir. főgymnasiumi tanár. Budapest, Szervita-tér 4. szám.

Sebestyén Gyula, tánitónő-képezdei tanár. Budapest, VI., Vörösmarty-utcza 39. szám.

Siegmeth Károly, a magyar északkeleti vasut felügyelője, Sátor-Alja-Ujhely.

Simon Dezső, kincstári ügyész. Budapest, fővámház.

Dr. Simonyi Jenő, okl. középisk. tanár. Bpest, Váczi-körut 19. II. em. 15. ajtó.

Soltész Vilmos, a »Pannonia« m. viszontbiztositó int. titkára. Budapest, Vigadó-tér 1. sz.

Dr. Somogyi Ignácz, tanár. Bpest, Nádor-utcza 20. sz. III. e. 43. a.

Dr. Sonnenfeld Zsigmond, áll. fels. leányisk. tanár. Budapest, VI. ker., Andrássy-út 74. sz.

Spiller Nándor, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka.

Spitzer Lipót, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka.

Sretvizer Lajos, vezető-tanitó. Bpest, VII. Kazinczy-u. 3. sz.

Statisztikai hivatal, országos. Budapest. II. Donáti-u. 2. sz.

Dr. Staub Móricz, a m. kir. középisk. tanárképző gyakorló iskolájában vezető-tanár. Budapest, Kerepesi-út 8. sz.

Steiner Márton, apát és plébános, Magyar-Óvár.

Steiner Samu, m. k. á. v. mérnök, Szabadka.

Dr. Steinmeyer János, jószágigazg. Bpest, Koronaherczeg-u. 14. sz.

Stielly Gyula, vasuti főmérnök, Zágráb, Ilica 154.

Stiffson Emil, m. k. á. v. mérnök. Bpest, V., Nagykorona-u. 23.

Báró Stockinger János, m. k. á. v. felügyelő. Budapest, Eötvös-utcza 7. szám.

Váradi Stoll Jenő lovag, földbirtokos. Bpest, Andrássy-út 95. sz.

Stollár Gyula, tanár. Bpest, Andrássy-út 108. sz.

Strausz Adolf, cs. és kir. közöshadseregbeli hadnagy. Budapest, fegyvergyár-laktanya.

Sváiczer Gábor, m. kir. honvéd-ezredes. Debreczen, Miklós-utcza 1932. sz.

Szabadkai főgymnasiumi könyvtár.

Szabó Gusztáv. ref. lelkész, Szamosszeg, p. Szathmár-N. Dobos.

Dr. Szabó József, kir. egyet. tanár. Bpest, Széchényi-utcza 1. sz.

Kis-Kámoni Szalay Ödön, orsz. képviselő, Budapest.

Szalay Lajos, ügyvéd, Ujvidék.

Szalay Péter, minist. oszt. tan. Bpest, Dorottya-u. 12. sz.
Szarvasi kaszinó.
Szarvasy György, m. k. á. v. főfelügyelő, Kolozsvár.
Szathmári kir. főgymnasium.
Szauberer Imre, fővárosi számtiszt. Budapest, Csalogány-u. 35.
Dr. Szántó Károly, tanár, Lőcse.
Szelényi Károlyné. Budapest, Gránátos-utcza 6. sz.
Szentgyörgyi Elek, m. k. á. v. felügyelő, Kolozsvár.
Szent István társulat. Budapest, Lövész-utcza 11. sz.
Szerencs János, kir. tanácsos és a felsőház titkára. Budapest, Király-utcza 54. sz.
Székely-Mikó-Collegium, Szepsi-Szent-György.
Székelyudvarhelyi róm. kath. főgymnasium.
Szieber Ede, kir. főigazgató Beszterczebánya.
Szigethy Henrich, m. k. á. v. ellenőr. Zágráb.
Dr. Szily Kálmán, (Nagyszigeti) műegyetemi tanár. Budapest, Andrássy-út 108. sz.
Dr. Szlávy Olivér. Budapest, Zsibáros-utcza 1. sz.
Szombathelyi püspöki elemi iskola tanitó-testülete
Dr. Szontagh Abrahám, orvos, egészségügyi tanácsos. Budapest, Hatvani-utcza 14. sz.
Ifj. Szögyény László, belső titkos tanácsos és külügyi osztályfőnök. Bécs Bankgasse 3.
Szőke István, fővárosi tanitó. Budapest, Károlyi-utcza 8. szám.
Szölgyémy János, kegyes-tanitórendi tanár, Budapesten.
Szörényi Benő, áll. polgári isk. tanitó, Karánsebes.
Sztankovits Géza, m. kir. póstaigazgatósági titkár. Budapest, főposta.
Sztehlo András, érd. ev. főesperes. Bpest, I., Karácsonyi-u. 9. sz.
Sztehlo Kornél, h. ügyvéd. Bpest, Viziváros, Fő-utcza 4. sz.
Talapkovics Antal, főreáliskolai tanár. Kis-Almás. Beregm.
Tallay Nándor. érd. igazgató. Kismarton.
Taray Andor, a pénzügy közigazgatási törvényszék birója. Budavár, Úri-utcza.
Dr. Tatity Milutin, kir. táblai pótbiró. Budapest,
Dr. Tauscher Béla, főorvos. Pozsony.
Teleky Gusztáv gróf. Bécs, IX. Hörlgasse 10.
Teleky Sándorné grófnő. Budapest, Szervitatér.
Telkes Simon, miniszt. számvizsgáló. Budapest, Attila-u. 137.
Temesvári távirda igazgatósági könyvtár.

Dr. Terner Adolf, kir. egyetemi tanár, Kolozsvár.
Téglás Gábor, áll. főreáliskolai igazgató Déva.
Dr. Téry Ödön, m. kir. belügyminiszteri fogalmazó, középisk. egészségtani tanár. Budapest, II. ker., Pala utcza 8. sz.
Thiringer Zsigmond, m. k. távirda állomási főnök. Szegszárd.
Dr. Thiring Gusztáv, egyet. tanársegéd. Budapest, Muzeum-körut 10. sz. II. em. 15. ajtó.
Tichy József, m. k. á. v. üzletvezető Zágráb.
Tisza Kálmánné sz. Degenfeld-Schonburg Ilona grófnő, Bpest.
Tiszay Kálmán, m. kir. á. v. osztálymérnök Déva.
Titsch Gyula, kereskedő. Budapest, Váczi-utcza 20. sz.
Dr. Toldy László, főv. főlevéltárnok. Bpest, Rottenbiller-u. 30. sz.
Tolnay Samu, m. k. á. vasuti felügyelő Zágráb.
Tomassek Ilona. Budapest, Sas-utcza 23. sz.
Tompa Arpád, fels. leányisk. tanár, Máramaros-Sziget.
Topler Sándor, főgymn. tanar, az V. ker. kath. főgymnasiumban. Budapest, Mozsár-utcza 26. sz.
Torkos László, áll. fels. leányisk. tanár. Bpest, VIII. Ősz-utcza 41.
Tóth Agoston, honvédezredes. Gratz, Brandhofgasse.
Jáki Tóth István, nyug. százados és kataszteri járás becslőbiztos Ujvidék.
Dr. Tóth Lőrincz, premontr. r. főgymn. tanár Kassa.
Könyves Tóth Mihály, mérnök. Zilah.
Tóth Sándor, kegyesrendi főgymn. tanár. Vácz.
Tömösváry Lajos. Kolozsvár, Kis Buza-utcza 4. sz.
Dr. Török Aurél, kir. egyet. tanár az anthropologiai intézet igazgatója. Bpest, Andrássy-ut 77. sz.
Török Péter, ev. ref. gymn. tanár, Hajdu-Böszörmény.
Trencséni áll. felsőb leáeyiskola.
Tuczentaller Gyula, m. k. á. v. főmérnök. Szolnok.
Tyrnauer Károly, főreáliskolai tanár. Budapest, Gyár-utcza 5. sz.
Ungvári róm. kath. főgymnasium.
Ungvári önképző Dayka-kör.
Vadona János. Kolozsvár, Sétatér utcza 16. szám.
Dr. Vajda Gyula, kegyesrendi főgymn. igazgató. Kolozsvárt.
Vasvári Benő, reáliskolai tanár. Budapest, VIII. k. reáliskola.
Dr. Vámbéry Armin, kir. egyet. r. tanár. Bpest, VI. Ferencz-József-rakpart 2. szám.
Vámossy Mihály, igazgató tanár a ref. főgymnasiumban. Budapest, IX. Lónyai-utcza 13. szám.

Várady Móricz. gymn. igazgató. Rózsahegy.
Dr. Verzár I. Agoston, orvos. Bpest, Kis Korona-u. 2.
Virányi István, m. k. á. v. felügyelő s oszt. főnök, Kolozsvár.
Visontay János, főreálisk. tanár. Budapest, Váczi-körut 64. sz.
Vörös Sándor, honv. százados. Budapest, II. Albrecht-út 6. sz.
Wachsmann Ferencz, m. k. á. v. felügy. Bpest, Andrássy-ut 88/90.
Dr. Wachtel Aurél, pénzügyministeri oszt. tanácsos. Budapest Mészáros-u. 4.
Wachtel Károly, m. kir. államvasuti felügyelő Losoncz.
Walser Jakab, gyáros. Budapest, Kazinczy-utcza 5. sz.
Weber Károly, m. k. á. v. hivatalnok, Szabadka.
Dr. Weinmann Fülöp, kir. közjegyző. Budapest, Andrássy--ut 1.
Dr. Weiser Károly, kir. közjegyző. Bpest, Váczi-körut 17. sz.
Weisz Berthold, gyáros. Bpest, IV. Deák utcza 3. sz.
Dr. Wiederspan Károly, orvos. Budapest, Kerepesi-út.
Wieland Arthur, földbirtokos, Markusfalva. (Szepesm.)
Wilczek Ede gróf, földbirt. Erdő-Kürth, u. p. Szirák, (Nógrádm.)
Willer József, főreáltanodai tanár, Kecskemét.
Wurda József, főmérnök a m. észak-keleti vasutnál, S.-A.-Ujhely.
Würtzler Vilmos, m. k. á. v. főellenőr. Bpest, Eötvös-utcza 17.
Zágrábi távirda igazgatósági könyvtár.
Zelénszky Róbert gróf. Temes-Ujfalu, p. Lippa.
Zeller Elemér, gyógyszerész, Vág-Sellye.
Zelliger József, képezdei igazgató, Nagy-Szombat.
Zerdahelyi Ödön, főreáliskolai tanár, Kecskemét.
Zichy Edmund gróf. Bécs, Weihburggasse 22. sz. (Tiszt. tag is.)
Zichy Irma grófnő. Budapest, Muzeum-utcza 15. sz.
Zichy János gróf. Budapest, Muzeum-utcza 15. sz.
Zichy József gróf, val. b. tit. tanácsos. Vedrőd, (Pozsonymegye).
Zichy Tivadar gróf, követségi tanács. Madrid. osztr.-magy. követség.
Zimányi Károly, müegyet. segédtanár. Bpest, Fortuna-utcza 15.
Zirzen Janka, áll. tanitóképezdei igazgató. Bpest., Andrássy-út.
Znióváraljai állami tanitóképezde.
Zobel Lipót, kir. tan. és postaigazgató. Bpest, Főposta-palota.
Zsigmondy Vilmos, orsz. képviselő s bányamérnök. Budapest, Külső-Dob-utcza 53.
Zsilinszky Mihály, orsz. képv. Budapest, Ősz-utcza 30. sz.
Zsotér Andor földbirtokos Ó-Becse.
Zucker János, m. k. á. v. főfelügyelő. Bpest, Andrássy-út 95.

Átnézet:

Tiszteletbeli tag van.....	44
Levelező » »	33
Alapitó » »	22
Alapitó s egyszersmind tiszteletbeli tag van	4
Alapitó s » levelező tag van.....	1
Rendes s » tiszteletbeli tag van.....	1
Rendes tag van	610
Összesen.....	715